

## લવણમ.

(૧) શાકરેરીઓ, (૨) સભ્યો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ખેડો, (૫) ના માસતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) અધિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ ચાહે વર્ષે જોતા રૂ. ૨-૦-૦ (પૌરોહ કાર્યે.)

દરરોજી શાકરેરીઓને ખાસ બહીસઃ નવી રચનાની (એટલે કે એક વર્ષે રાખવા આપવા વિનાની શાકરેરીઓને એકમ પ્રતિનિવ મુકરમના કાર્ટ્રીફેટ લખવા આ નફોશ તરીકે રોકાવવામાં આવશે. પણ પૌરોહ વર્ષે રૂ. ૧-૫-૦ મ. હાથ આગરેથી મેળવના પાક કરતી નીલ વર્ષમાં રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૦-૧-૦.

અન્ય સર્વે ચાહે વર્ષે જોતા રૂ. ૨-૮-૦ (પૌરોહ કાર્યે)

મુદત તકલ એ બહુલ રૂ. ૦-૧-૦ "

મગવાનું મેળવું—મસના વ્યોદિત—અમદાવાદ

# वसन्त.

इदं मासं पर्वतं मूलार्कं आरभ्य वास्तव्यं भवति मूलार्कं मनु यथा  
वसन्तमास्ये देवीपर्वमनुभव्यं मूलार्कं वास्तव्यमास्यं वास्तव्यमनुभव्यमनुभव्यं  
मूलार्कं मनु देवीपर्वमनुभव्यं मूलार्कं मनुभव्यं ।

वसन्तमास्यं । पर्वतं मूलार्कं ।  
मूलार्कं । पर्वतं मूलार्कं ।

|               |               |
|---------------|---------------|
| पर्व १५ मूल ६ | पर्व १५ मूल ६ |
|---------------|---------------|

## श्रुतिमार्ग

वसन्तमास्यं ।  
पर्व १५ मूल ६ ।  
पर्व १५ मूल ६ ।  
पर्व १५ मूल ६ ।

पर्व १५ मूल ६ ।  
पर्व १५ मूल ६ ।  
पर्व १५ मूल ६ ।

पर्व १५ मूल ६ ।  
पर्व १५ मूल ६ ।  
पर्व १५ मूल ६ ।  
पर्व १५ मूल ६ ।

## દ્વિગ્દર્શન.

આકાશ નિર્નય હતું—વરસાતનું એક પશુ વિહન નહારે પશું નહોતું : માત્ર  
 . વેતપર વાદળોનો કંડો આકાશને એક પૂરું દેખા દેતો  
 દિનનાં ઇશાં દય પર્વે. એકલામાં વાદુલી પ્રયુભાવ એલીનહને ઘેરણા થઈ કે  
 પડશે. લોલ-લેતામાં પેલી વાદળી વધીને આકાશ મમયોર  
 મધુ અને મુસળવાર વરસાદ પડ્યો : યલુની નતિ અગ્નિ છે. ઉત્કૃષ્ટ ભગવાન મ્પારે  
 મગાયા આવશે અને વણ પમણોથી આખા વિશ્વમાં દેવી સંપત્ત ભરી દેશે એની ઇચ્છાને  
 પડી નહીં. વાદળમાંથી વિચાર-સૂચકમાંથી સ્પૃશ-એ આ પ્રયુતી સહિનો નિયમ ન  
 અગ્નિ હતો ન સૂર્યને અર્ચનું છે—વસતું વામન રૂપ નોઈ દેશે છે.

આજણ દેશનો ઇશાં દય પર્વેનો ઇતિહાસ વિદ્યાયો. દસ વર્ષ ઉપર અદ્ય અને !  
 તેની વાદુલી પ્રતિભા અને સૂચકો આજ હતું રૂપ મારણ કરી રહી છે. હપની  
 આપણા દેશમાં આજમ્પ રૂનુઓ અને પડુઓ જુને પીડાયાં અને મરણ પામ્યાં. પણ  
 એક વાંતુ દુગ્ધ અનેક . સુખ વિપત્તી મધુ. સરકારની દેશની સિયતિ માટે આં  
 ઇપડી. ખેડેલ વસુર . નીતિમાં તાર નથી ન પદતિ રાખલ મધુ. એક  
 તમારી અપાયા લા . જોને નાણાં પીરવા ખારે પરસ્પરસદાયાં બેઠા—જે પૂર્વ  
 મનની કલીન્તે સ્વપાક નહી, અને તેઓ ખારે મેટલ એક જેવું સ્વપ્તુ પણ મ .  
 મણતું હતું તેની મેલનાને અત્યારે સરકારે સમગ્ર આપ્યો છે. બીલું—દેશમાં મણીગ  
 નહેરા હતી. વિદુરધાનની નદીએનું દોડો મણુ પાણી રૂપા પડી નવ છે એમ કહે  
 તે સૂર્યનાં કોડી કિરણે રૂપા ખાલી નવ છે એમ કહેનારના જેવો એવજ મણીને  
 પમુ ત્યાર માક નહેરા અને પાણીનાં આંપમમ અંખની વિચાર કરવા કમિશન જેવું, એ  
 અનેક નવી મેલનાઓ અલો અને એને પરિણામે અત્યારે ક્રિસ્ત સતમન નીશ નહેરા  
 નહેરાની દેશમાં, નવે બગીચે મંચા ઉતારી દોષ, એવો નળને વિસ્તાર મધુ રહેવા  
 વડુ એનેને વિપ્લોમી એવાં રથને રથને પાક દેટ ખાતર વમેરનાં પ્રદર્શન બરાવા લા  
 અને એમાં બેટોને કુર દુરથી સરકારને ખર્ચે મેલણી એમને બાપણો આપવાની રી  
 વમુ રાખલ મધુ. વડુ એટોને નવી સામીપ પદતિની, મેલના કરવા સરકાર તરફ  
 વિરિષ રથને નમરેલર મેલેસ મણુ રાખવામાં આખા, નવા તેઓને ઇશાં મલતું બી .  
 પર્વ પાડવાની મેલણ વમુ મધુ.

[illegible][illegible][illegible]



પ્રત્યક્ષ છે. પણ કાઉન્સિલમાં નથી જળ્યાઓ કેવિરોધ પ્રતિનિધિઓ એ જ આ. કાઉન્સિલથી પ્રજાને માર્ગેથી જાણ નથી. એમાં પ્રજાને જે અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા મળી છે, તમા સરકારની સભ્ય નીતિને સભ્યસભામાં વિનંત્યાની કે નિવેદની જ નહિ પણ એને પ્રકાશમાં લાવી પૂર્ણ જવાબદારીના બાનથી એમાં ચોક્કસ ફેરફાર ચાલુવાની પ્રજાને જે સત્તા મળી છે, એ જ એને ખરો ફાયદો છે.

સરકારે પ્રજાકલિત માટે મળા દસાધમાં સું સું કર્યું એટલું કુંકામાં આપણે સિદ્ધાંતલેખ કરી ગયા. હવે પ્રજાએ સું સું કર્યું એ જોઈએ. તેમાં પ્રથમ તો એ જ અણાવવાનું છે કે ઉપર નીચેના મળા સંધારમાં પ્રજા સરકારને મળી ખદત્તાર થઈ છે. સારા વેદની મારક સરકાર આપણી જૂન પ્રજાએ જ આપણને જાન આપે છે, કારણ કે એ સારી રીતે સમજે છે કે વચર જુએ ખવડાવેલું જાત ખવડું નથી, અને એ વેદ પોતાના ઘરમાં પોતાનાં બાળકો માટે પણ એ જ નિયમ પામે છે. હવે પ્રજાને જે વચ થઈ છે તે એ કે પોતે જાત માટે છે તે ઉત્તમ દસામાં નહિ પણ વાસ્તવિક જૂન વામનાથી જ એ વાત પોતાના વેદના બાદ ઉપર એણે મળુ હતામ્મ મળ અને માત્રમકલિતના બાનપૂર્વક આપી છે. તેમ કરવામાં એને કાન્તિ અને ખતની પણ ધોરી ભર પડી નથી—કારણ કે આ વેદનો રીત ફેર છે કે બાજ માટેથી ફર એ ત્રીજે કદાએ આપે છે, જેથી કોઈ પણ પ્રકારે અજાણ્ય કે અજાણ્ય વચનો અવ રહેતો નથી. વળી, રૂપક મળીને એક બીજા વાત પણ ઉમેરીશું કે પ્રજાએ સરકારના રચને યોગ્ય માને મળાઓ છે; એટલું જ નહિ પણ શામલરચના વેદને હાથ દઈ એ રચને વધારે અભિમાન થયો છે. એ કાર્યમાં પ્રજાની મદદ લેવા માટે તેમ સરકારની ઉદારતા ખજાણાના નેમ છે, તેમ એ મદદ કરાવેલું. અને સ્વાર્થભાગ-પૂર્વક આપવા માટે પ્રજાની પણ નેરલી રુદિ ન કરીએ તેથી એકાદી છે. આજ માત્ર કાઉન્સિલમાં થતું કામકાજ અવલોકીતો તો આ વાતની સદા ખાતરી મશે.

વળી આ ઉપરાંત સરકારને મોકલિતમાં કાર્યમાં રખાની મદદ આપવામાં પણ પ્રજાએ પાછી પાતી કરી નથી. આપણા હિંદીમાં ‘સામન્સ’ના શિક્ષણને યોગ્ય સ્થાન અને યોગ્ય સ્વરૂપ આપવામાં સર જોશન ક્લાઉડે જે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો છે તેને સર ચીનુભાઈ આધિકારી, સર મવસજી બહાદુર રેડ્ડિયન, સર ડેવિડ સાલ્ટ, સર કરીમભાઈ ખિલ્દિય મેરેએ પોતાની ધનિકતાને યોગ્યતા મળતી વળતી લીધી છે.

પણ અને પ્રથમ વચ કે પ્રજાએ સતત રીતે સું કર્યું છે ? આનો ઉત્તર અને વિના સંકેપે આપીશું કે સક્રિય પ્રજામાં મળું કર્યું છે. આપણા મુસલમાનભાઈએ પોતાની ઉજવણીને સપાલ નધે માટે ઉઠાવી લીધી છે. બંગાળમાં જાપાનની મારક પરદેશ વિદ્યાર્થીઓ મોકલી વિવિધ કુમરોલ શિક્ષણ મેળવવા અર્થ કરવા માંડ્યું છે. રેવામાં કહેરે કહેર સ્વેચ્છી દુકાને સ્થપાઈ છે, અને સુખ સુખ અને રખોતે લાગ કરી અસખ્ય લોકો એને ઉત્તમ આપે છે. ફર-ચહેરોને જે આરમ કાન્તેસે કહે હતા તે હિન પર હિન વિકાસ પામે છે, અને રેવા ઉદ્યોગો અને કરીશરી ખરો આપણી થી સક્રિય છે અને સું સંધારનું છે એ વિષે પ્રજાની સખજી વધારે યોગ્ય થતી જાય છે. જે યોગ્ય



કરે છે. હિન્દી પણ છવતી પ્રબ્ધ છે એની મ્હોલમાં મ્હોલી સામિતી એકઠી હોય તેા એ બુલે કે-હેલા દસમાં ઉપન થએલી વ્યવસ્થિ એક જ એમાં પુરક રહી નથી, પણ દેવના દરેક અવપરમાં પ્રસરી ગઈ છે. સ્વયં અર્થે મુદ્દ ઇત્યાદિની પુનઃ પઠના થવા માંડી છે એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેક શાંતિ પણ પોતપોતાના મંડળમાં સુધારે કરવા મંચી પડી છે; એવા પ્રત્યક્ષ પુરુષો અને વિવિધ શાંતિઓનાં ક્ષેત્ર-સેવામાં તેમજ પ્રતિભાસ આપને વસન્તના બદલામાં મળતાં વિવિધ શાંતિઓના 'સુમેચ્છક'માં એકઠાં છીએ. વળી શાંતિઓના આ પ્રયત્નો પોતાના સ્વાર્થે માંથી ખરે શાંતિને દેવ કરવા તરફ નથી એ ખાસ સાફ ચિહ્ન છે. અને અત્યારે દેશમાં એકમતભાવનાનો જે મૂર્ત પ્રકારો છે તેણે અજ્ઞાન અને સ્વાર્થનો અન્યથા વિચારી આપણને જતાથી આપ્યું છે કે હું ઉચ્ચ હું ત્યાં માન હું અને મારી પણ તબેની લેખ એટલું જ નથી, પણ આપણે અને આપણો દેશ છે.

એકમાં અનેક અને અનેકમાં એક-તાનું જ્ઞાન દસવનાર શાંતિના મંડળ પ્રકાર હું આપણે સજા ધ્યાન કરીએ, અને એ આપણી જીવિને પ્રમુદ્ધ મારે પ્રેરે એમ એની પ્રાર્થના કરીએ. અને અત્યારે આ પ્રકાર એકઠાં છીએ તે મારે એટલું જ કહીએ કે—

“વાસુદેવગીયત્ત્વં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરુવે નમઃ”

જે, શુરુએ આપણી આંખ ઉઘાડી તેને નમસ્કાર !

હાલ દેશમાં વસન્તથી આ પત્ર સુચરિત પ્રત્યે પોતાની રસજા એકઠાં તેવી રીતે જન્મવતું નથી. છતાં એના આલોકેલી સંખ્યામાં કાંઈ ને કાંઈ વધારે જ નહીં હોય. થતો જન્મ છે-આ કરતાં તન્વીને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન દસવનાર વધારે સખત રહેશે જાણે છે. હોઈ રહે ! અને સારી રીતે 'જાણીએ' છીએ કે આ સંખ્યામાં વધારે થવાનું કારણ એના આન્તર સુષો નથી, પણ સુચરિતને એક સાચા સંવેદેલી માસિકની જરૂર છે અને એ જરૂર હજી કાંઈ પણ ખીજા પેલ તરફથી પૂરી પડી નથી એ જ છે. તથાપિ અને આજા સખાએ છીએ કે-આમારા જાગીને એ જાગતાનું સ્વરણ હશે તેા તેઓ એટલું જો સીધારસે જ કે તે સખામાં આ દેવના દેશમાં મદત્વના પ્રેરો ઉપર આ પત્ર ઉપોગી થઈ કરી છે, અને એનું અસાર સુધીનું જ્ઞાન સખનું વર્ષે મળું નથી. શું જનિતમાં એટલી, ખાંડે એ કરતાં અધિક, સેવા આ પત્ર નહિ કરી રહે ? તન્વી પચાસકિ પોતાનું કર્તવ્ય, કરશે : પણ જવામાં દેશીની અને વિચારની વિવિધતા એકઠી હોય તેા તન્વી ઉપરાંત ખીજા-થણ લેખકેએ સામ લેવો એકઠો.

પણ શાંતિનું સ્વરૂપ જાણવાની અને દેશના વિચારને પચાસકિ પોતાને ઉત્તમ સામતા મળે વાજવાની તન્વીની દરજ્જા છે. અને એ દરજ્જા-જે પાંચેક વર્ષ ચોડી થયું જન્મનું જવામાં આવી હતી, અને જે એકદ એ વર્ષેથી વીસકાર્ધ છે—તે પુનઃકાલ પાસમાં આવશે,

આપણા દેશના ઇતિહાસનાં 'કાલ્પનિક શિક્ષા'ના બહાવ પછીથી નવો દસકો  
 ૧૨ થયો છે—અને હુગ હુગના ધર્મ જુદા હોય છે તથાસાર આવતાં દસ વર્ષ આપણે  
 હેઠાં કરતાં જુદું કામ કરવાનું છે : જુદું એટલે જુલકાળ સાથે સંબંધ ન ધરાવતું એમ  
 ત્રિ પશુ સુતકાળમાંથી જન્મ પામેલા નવા હુગને ઉચિત એતું—અર્થાત્ વિચારકાળને બદલે  
 આચારકાળને, સ્થાનિ બદલે ધરતીને, સોમનું.

‘ સુધારા તો થઈ ચૂકો ’—એવી સુધારાની પર્વાજી ( ‘ બસ ’—બાવ ) નથી :  
 કાળની ગતિ સ્થાન્ય થાય તો સુધારાની થાય. પણ જેમ સેરડીને કલિજાએ હોય છે તેમ  
 કાળને—અને તેથી સુધારાને—પણ હોય છે. ખીજું રૂપક લાગે તો કાળની લાંબી સીડીમાં  
 વચ્ચે વચ્ચે એક પહોણું પર્વથીયું આવી મિલાય ન પડતા હોય, તો કોનો સીડીએ ચડતાં  
 જાતી બરાબ નવ. આટલે બધા તોડતું બસ ચણી બહી પછી આગળ બાજુવાનો વિચાર  
 કરીએ તો સાફ.

ભરપા છીએ તે માધુવાનું છે : હક એળખ્યા છે તે વાપરતાં સીખવાનું છે. આપણા  
 અમણીઓ તો આ કામમાં પોતાની સરસાઈ બતાવી ચૂક્યા છે, પણ અમણીઓ એ  
 આખો દેશ નથી. કાળની કિંમત એના ઉત્તમ રૂબી થાય છે એ ખર્ચ-પણ સિખર ઉપર  
 કમકમી રોમા કેટલી વાર ટકશે એ પાછાની મજબૂતી ઉપર આધાર રાખે છે. ખરે પાયાની  
 મજબૂતી કરતી હોય તો આપણાં આમર્શ—આં આપાં આપ પત્રોને લઈ કર્તવ્ય કરવાનો  
 અધિકાર છે—તેની ફેજવણી કર કરતી લેણીએ. ખીજી રીતે, દેશને પામો શુદ્ધ : ખરે,  
 દેશનેવા વચાઈ કરતી હોય તો શુદ્ધની ફેજવણી વચાઈ કરતી લેણીએ. ત્રીજી રીતે, ભવિષ્ય  
 ધરાવતું ખીજી તે વર્તમાન બાળકો—ખરે ભવિષ્યની પ્રભુ સુધારતી હોય તો વર્તમાન  
 બાળકોને સુધારતાં લેણીએ, તે ખરે, એ કે દેશનિતના મોટા પ્રકાર વીચારણામાં નહિ આવે,  
 તથાપિ આજથી ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર નહું પ્યાર આપણાં આવશે.

આ પ્રતિજ્ઞા પાળતી સર્વથા તત્ત્વનિ હાય નથી. જેઓ અખારા ઉપર જણાવેલા  
 વિચારમાં મળતા હોય, તેઓ સર્વને આ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવામાં સહાય થવા આમુખ્ય છે.  
 યેદ વિદ્યાનેને પણ આપ-વણ છે, કારણ કે અને આજ રાખીએ છીએ કે મિશન સંજની  
 વીરવર્ધે ઉચ્ચારેલા પેલા સખો એમના પ્યાર નહિ જ હોય કે—“ I have...  
 the fondest duties to himself did lay.”

## પુરુષાર્થ.

મનુષ્યજન્મનો હેતુ તપાસવો. અને એ હોય સિદ્ધ કરવા માટે જીવનના શાસ્ત્રીય નિયમો યોગ્ય-એ કાર્યમાં આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જેવાં આદ્યુત શુદ્ધિ અને કૌશલ્ય દર્શાવ્યાં છે તેવાં આપણે જ કોઈ પણ પ્રવૃત્તિના પ્રતિદાસમાં નહીં પડશે. તેઓની વર્ણવ્યવસ્થા માટે અર્વાચીન દુનીયા આદર ધરાવતી નથી, પણ તેઓની આશ્રમવ્યવસ્થા અને પુરુષાર્થ વ્યવસ્થા વિષે તો હજી પણ માન અને સંમતિ સિવાય બીજી દૃષ્ટિએ જોવાય તેમ નથી. તેઓની વર્ણવ્યવસ્થામાં ઘણા સાત અંગો હતા, અને તે આજના જનસમાજમાં પણ એક નહિ તો બીજે રૂપે પણ સ્વીકારવા પડે છે. પણ વસ્તુતઃ એ વર્ણવ્યવસ્થામાં કેવળ તેઓની આર્થિક દૃષ્ટિએ જ પ્રભાવ ન હતો, એટલે જોના શૈક્ષણિક તેઓની આર્થિક શુદ્ધિને કાંઈ પણ દુષ્પણ લાગતું નથી. વર્ણવ્યવસ્થા એ મનુષ્યશક્તિની વૈશર્વિક વિવિધતાને સમજી શીતે વ્યવસ્થિત કરવાનો યત્ન ગણાવવામાં આવે છે, અને તે સમયની જરૂરિયાતમાંથી પણ એનું સ્વરૂપ દેદેશક બની પાડ્યું હતું હતું : આમ હોવાથી એને પ્રકૃતિ અને કાલના પ્રયોગથી સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયેલું હતું માનીએ તો ખોટું નથી. અને આ જ કારણથી અન્ય દેશના પ્રાચીન વિદ્વાનો (જેમ કે પ્લેટો અને અરિસ્ટોટલ)ને પણ આવી કલ્પના સમજી હતી. પંચુ જ્યારે પુરુષાર્થવ્યવસ્થા અને આશ્રમવ્યવસ્થા ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે તો આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓની શુદ્ધિને જ પ્રભાવ આપણે નિરખીએ છીએ. મનુષ્યજન્મનો હેતુ શો ? એ વિષે અન્ય દેશના વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યો નથી એમ નથી : કોઈ ન હોય તો આ અનન્યસાધારણતા એ જ એની નિર્ણયકતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો થઈ શકે. પણ વસ્તુતઃ, આપણા મહર્ષિઓએ પુરુષાર્થના નિર્ણય સંબંધી જે ચિન્તા કર્યું છે એમાં સદેવી આપણતા અને વિશેષે કરીને આ વિષયમાં કરેલા નિર્ણયોને વ્યવહારમાં મૂકવા તેઓએ સ્વેચ્છા આશ્રમવ્યવસ્થા, એ તો અન્ય કોઈ પણ પ્રવૃત્તિના પ્રતિદાસમાં મગની મુક્તિ છે.

મહર્ષિઓએ નહીં કરેલા પુરુષાર્થ ચાર છે : ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—જેમાં ધર્મ અને મોક્ષને એકાદ બેતાં એ “ત્રિવર્ગ” પણ કહેવાય છે. આ પુરુષાર્થોને ઉત્તમ મનુષ્ય જીવનમાં એક બીજાથી હજી પાડવાના નથી—સર્વેની યોગ્ય સંચરના કરવાની છે : જે સંચરણને અભાવે આપણે જીવન કલેષું અને મોટીશું—અને તેમાં પણ જો મર્મનું તત્ત્વ વસીરવામાં આવે તો નિર્ણય અને સ્વભાવ—યર્ષા જાય છે.

મહાકવિ કુમારદાસના ‘જનકીદાસ’માં વિધામિત્ર રામ-લક્ષ્મણને લઈ જનકના અને ત્યાં જાય છે અને ત્યાં આરંભમાં કવિ રાજને કેટલાક કલેષપ્રસંગ પડે છે. તેમાં એક પ્રસંગ એવી મતમનના છે—દે રાજા ! કુલવસ્થામાં તે ધર્મ અર્થ અને કામ સરખી રીતે રોવ્યા છે ! અને હવે તું રાજવસ્થાએ પડ્યો છે તો અર્થ અને કામ કરતાં ધર્મને આગળ પાડ્યો છે ?

“દુષેનાદો ત્રિકાસ્ય કચિત્ સામ્યં/મતશિસ્ત્ ।

ધર્મોઽય વયસો વૃદ્ધયા લઘુ સંવર્ધેત્ સત્ ॥”

આ પ્રકારમાં અવધાર અને પરમાર્થના સંબંધ પરત્વે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોના હા વિચાર હતા એ વ્યથાર્થ સંતે દર્શાવાય છે.

(૧) ધર્મ એ મનુષ્યજનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ યાને પરમ અર્થ (પ્રયોજન) હોઈ સર્વના અપ્રસથાને છે. પરંતુ એ જોઈતું પણ ‘અર્થ’ (દાન) અને ‘કામ’ (કામ)ના યોગ સંપાદન વિના સિદ્ધ થયો અસાધ્ય છે. ‘અર્થ’ (દાન)ના તિરસ્કારથી ધર્મ કેતું સ્વરૂપ છે એવું પ્રત્યક્ષ દર્શના આપણા અગમ્ય ગ્રાંથોમાં જુદા છે; અને ‘કામ’ (કામ)ના ત્યાગથી ‘વિરાગ’નો શૂન્ય વા જીવનની વાટીને પેતન કરી નાંખ્યો તો પછી ધર્મથી મોટું કંઈ આપણે ક્યાં જોઈશું ? અને એ પણ સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે આ ‘ધર્મ’-અનુદાન અર્થમાં નીતિ અને નીતિનું અધિગમ (સંકલ્પ અર્થમાં) ધર્મ યાને ઉચિતનિશા એ નંદોનો સમાવેશ થાય છે. અને તેથી જોમ સામાન્ય રીતે ‘અર્થ’ અને ‘કામ’થી નિરીત પરી ઉચિતનિશા અસાધ્ય છે, તેમ ‘અર્થ’ અને ‘કામ’ વિના નીતિ પણ અસાધ્ય છે. નિવાસ હરિદિ પાણ્ડુની નીતિ દેવે સુખી પર્વોત્સવાની ? બહુ તો અમાવાત્મક કે દાનમાત્રની નીતિ એ આચારી સહે—પણ જ્યાં રામ જીવ વગેરેથી પીઠાતાં પોતાનાં કુટુંબજનતાં કે મનુષ્યજનતાં સંકલ્પે એ નેત્રે ત્યાં એવું લક્ષ્ય બીરાશે, પણ એ સંકલ્પ સાધવાના હજાને એ શી રીતે લઈ શકવાનો દવો ? ત્યારે શું હરિદિ પાણ્ડુને માટે નીતિની ઉત્તમ ભાવના સિદ્ધ કરવાનો અવકાશ ન હતો ?—એમ તમે પૂછશો. આનો ઉત્તર કે હરિદિ પાણ્ડુ પણ ઉપદેશ વગેરેથી અર્થવાન-ધનિક-પાસે એના ધનનો ઉપયોગ કરાવી-પ્રતિષ્ઠાના ધર્મકાળા વગેરે સ્વચ્છાથી-પોતે જ-પુનઃજનની કૃપા રાખે, અને આ રીતે પરોપકારમાં કારણ બની નીતિની ઉત્તમ ભાવના સિદ્ધ કરે. પરંતુ આ કાર્ય જનસમાજમાં ધનિક પુરુષે હોય તો ન હતી શકે. માટે ધનનો નિરસાર એ જનસમાજ માટે પુરુષાર્થ ન જ ગણાય. માટે હાલ જનસમાજ માટે સામાન્ય નિયમો લેવામાં ધનને પુરુષાર્થનું મધ્યુ છે તે યોગ્ય ન છે. વળી જોમ ‘અર્થ’ વિના નીતિ અસાધ્ય છે તેમ ‘કામ’ કે આવદારિક શુભની હમ્મણ વિના પણ એ અસાધ્ય છે. નીતિ કેવળ આવદારિક શુભ અર્થે જ છે—પછી તે અકિર્ણ હો કે જનસમાજનું દો—એવી અધમ બોલિકા પણ આપણા પૂર્વજોએ નીતિના પ્રયોજન હેતુમાં સ્વીકારી નથી. પણ તેએતું સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવનું જ્ઞાન એવું હોઈ હતું કે શુભની હમ્મણ મનુષ્યનો કેવો શર્વાક હેતુ છે તે તેએ જુલ્યા નહોતા. જનસંસ્કૃતિમાં ‘શુભ’ની હમ્મણ કેવી પ્રબળ સક્તિ નીવડી છે એ જ્ઞાનમાં સમવાથી, ‘કામ’ નો પુરુષાર્થ રૂપે સ્વીકાર યોગ્ય ગણાયો.

(૨) હવે ‘અર્થ’ ને ધર્મ અને કામથી નીજીયા પાડ્યાં સાં પારણામ આવે છે તે જોઈએ. અતીતિથી દાન સંપાદન કરવું, જનતામાં પ્રયુક્તો વસ છે એ જુલો જઈ, રાત વિવસ ‘અર્થ’ના રાસ થઈ સેજાના ઉકરણ વધાવવા—એ મનુષ્યજનનો હેતુ કરી પણ હોઈ શકે નહિ. શ્રેષ્ઠ સુધીની નિરવ દોડના હાલિયા વિનાસ વિરેડી કવિતા મહાએ વાંચી હશે : નિરવ દોડ અપન્ન લેલી અને દૂર દોડ એક વખત એના આમમાં દુઝાળ પાપો ત્યારે શોક એની પાસે અનાજ સામવા આપ્યા. એણે દમ્બો મણુ અનાજ પોતાના કાર્યમાં બરી રાખ્યું હતું પણ એમાંનો એક કણ પણ જુલે મરતા શોકને એણે આપ્યો નહિ, અને ઉત્તરું

એ બિચારાઓને એક ઇંકારમાં ફેંકી ખાસી નોખ્યા! પરિણામે જન્મું એણું કે એ બધાં મરેલ હતા. ત્યાં ઇંકારના ઇંકારથી થાકે પડેલા કચડી વ્યવસ્થી દેખાયા! એની બાંતે એની હતે એના શરીર ઉપર બધાં જુવે ત્યાં ઇંકારના જ ઇંકાર! નહીની વચ્ચે વચ્ચે એક બિચારાનાં જન્મને રહ્યા ત્યાં પણ એણું એ દેખાય! આ પ્રજાણે એણું પાપ એને કરણું. બિશ્વપ હોરને આપણે-ધિકારીએ હીએ અને એના ઇંકારની વાત સાંભળી આપણે હરીએ હીએ- પણ આપણે આપણા ઇવનમાં દબની સેતુ ધર્મથી કેની વિખૂટી પાડી હઈએ હીએ એ વિચારીયું તો બિશ્વપ હોરને જ અવતાર આપણા આત્મામાં પ્રતીત થશે. પશ્ચિમના દેશોમાં આજ કાલ અટવાકે પન સંપાદન કરવાની જે તૃપ્તિ વધી છે, અને એને પરિણામે પણ કે વહેરે મનુષ્યની સામાન્ય અગત્યના પદાર્થો એકદમ કરી લઈ એના ભાવો ચણી હઈ નહીં. ખાવાની જેનીત માણે છે, એ કેવળ અર્થને છે; અને જનસમાજનો આત્મા એ પાપને પોતાપોથી દૂર કરવા ટકાવણીથી પ્રવળ થત નહિ કરે તો જગતનું શુષ્ક દિન પર દિન વધવાને અડલે પાપમાંથી ઉપર આવી જશે. આ જનસમાજના દેહમાંથી વિષ દેડી દેવા પુણ્યમાં જે અસાધ્યતાનાં મંડળો (Anarchists) ઉત્પન્ન થયાં છે, અને સપ્તશિવીઓ (Socialists) પણ જનસમાજને ખળભળાવી મૂકે છે-એ વિપત્તિ ધોળાં વિષ એ ન્યાયનું અનિષ્ટ કાપણ છે. આપણા દેશમાં પુરોપ-અમેરિકા જેવું સમર્થ થત નથી, એટલે થતપડે અન્યને હોરાન કરવાના ઉપર કલા તેવા ફટ થત થતા નથી. પણ આપણી રિહિતાના કારણથી આજ કાલ આપણામાં દબ સંપાદન કરવાની જે લીમ હમ્મલ ઉત્પન્ન થઈ છે તે ધર્મથી અસાધ્ય ન પડી તપ્ત એટલી આપણે સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. અત્યારે આપણા દેશમાં ધનિકો ધનિકતાનો ધર્મ સમજે છે ખરા; એનો પુરાવો એ છે કે આજ કાલ આપણે સ્થળે સ્થળે પાસાણા કવાખાનાં વગેરે દેશકબાલુને ખાઈ દાન થતાં નોંધાએ હીએ. (અને એ સર્વે 'ક્રાઈસ્ટ' મેળવવા માટે જ થાય છે એવો અન્યાયી અને નાશાન વિચાર કરવાનું કાણુ નથી.) પરંતુ સામાન્ય પ્રવળમાં મનની તૃપ્તિ વધતી હોય એમ માગે છે. તેથી એ તૃપ્તિથી રાહસી આપણા આત્માને ખાક ન ભવ એટલી અત્યારથી સાવચેતી રાખીયું તો અધિપ્યમાં મનેક અતરવી ઉત્પન્ન થતા અટકશે. ધર્મરથી અમૃત પાનમાં રેણું રહેશે તે જ થનતી વેદ પણ કાઢશે, અને એનાં હજ મનુષ્ય ખાઈ રહે એવાં થશે.

'અર્થ'નો ધર્મ સાથે સંબંધ જેમ જરૂરનો છે તેમ 'કામ' સાથે પણ જરૂરનો છે. 'અર્થ' સાથે જો કામગીરી (શુભ) હમ્મલ એટલેથી દોતરી નથી, તો કનૂસપણુ ઉત્પન્ન થાય છે. શુભની હમ્મલ વિના સેનાના દમ્મલ એના ખાલિકને ખાર રપ છે એટલું જ નહિ પણ શુભના વિનિમયમાં જે અન્યારે વર્ષર પાસેથી થરીમ પાસે જાય છે હારે. જ એની વેદ્ય વહેંચણી થઈ જનસમાજનાં પદાર્થો અવગણે સમાન સામર્થ્યવાળાં બને છે. વળે જનસમાજ સમગ્ર લાગે વિચાર કરીએ તો તો એમ પણ કહી શકાય કે શુભની હમ્મલ વિના જનસમાજ ધનિક થતો જ નથી; કારણ કે શુભની હમ્મલ એ થનના સં-વિશ્વાસમાં તેમ જ ઉત્પાદનમાં પ્રવળ હેતુ છે. આ કારણથી, જો કે આપણે આપણી રહેણી-કરણીમાં રિહિતને અનુસરતી સામાન્ય સંખીયું તથાપિ શુભ ભોગવવાની હમ્મલ આપણા ઇવનમાંથી તાન છોડી દીધીયું નહિ. દિવસે દિવસે આપણા લોકો એકચારાની થતા ભવ

હું એમ આપણે કેટલોક સ્થળોથી રૂઢિચઢ સંભળીએ છીએ. પરંતુ આ રીતેજ નહીં પણ તે એવાજાણી લાગે છે. આપણી યુગ મર્ક મેક એ સૃષ્ટિમાં એવી નિર્બળ મર્ક મેક હતી કે સાર્ક ન્યે અકસ્માત રિત્તા ડાબન અકસ્માત હતું—અને એ સાર્ક અને રરકસર હજી હાન્ડ હોવાથી વચા પણ સુખ ભોગવવા તરફ કાઢીએ છપ્પા લેવામાં આવે છે તે આપણે એને એકમાત્રથીનું વિદ્યન થારી ભડકી ઉઠીએ છીએ અને ભડકી આપણા દેશે તે પ્રાચીન સમયથી ખાતે ચરને સંસ્કારી રહેવાનું ના થત વીધુ છેવળી એવી અજાન સમયસુ આપણે પરાયીએ છીએ। પણ પરતુતઃ જાણજાણકિ અત્યુત વર્ષે ચારે મોજાએજ વચતોને સર્વે દેશની વસ્તુવિકે સ્થિતિનું વર્ધન થાની તથા પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં મુખ્યપરોક્ષમાં જે અત્યુત્ય મિત્રો વચવામાં આવે છે એના ઉપર દરલાખ મારતી એ વાતજી નથી.

(૩) ધર્મનો મર્ક અને કામ સાથે, તથા અર્જુને ધર્મ અને કામ સાથે સંમન્ડ આપણે લેએલા હવે ‘કામ’થી ધર્મ તથા અર્જુને સમન્ડ કરીએ. ઉપજા વિવેચનથી કામ કામને એમ લાખું હંમે ? અને ઉપજાજાના ને એકમાત્રમન્ડ ડાબનું પ્રતિપાન રીતે છીએ. તે એ જાણિય હવેના સ્થિતિથી દર મર્ક ‘કામ’ એટલે કે સુખની કપ્પા સાથે હવેના ‘ધર્મ’ લેએલા, તથા અર્જુને લેએલા. ધર્મથી વિચિત્ર સુખની કપ્પા એ કપ્પામાં મનાવી ના ન લેએએ; એવી સુખની કપ્પા વસ્તુતઃ દરેક જાણના ડાબનમાં રમતે હોતી તથા એકદુર નહિ, (ધર્મને વાસ્તે પણ મનુષ્યોએ પ્રાપ્ત સુદા અર્ખા છે), પરંતુ તત્ત્વજાણે પણ ધર્મખાતર અત્યુત્ય મિત્રજાણે લેવી છે. ધર્મખાતર પારકીએએ પોતાનું વતનજાણું, લાણી પ્રાપ્ત પરી કરને જાડતી પ્રાપ્ત માર, અને દિનુએએ એવીમાં છીં । મનુષ્ય શું કરે છે તે ઉપરથી શું કરવું હોએ, એવો વિચાર જાણિય થતો નથી એમ કહેવાય છે મર્ક; પણ વિવિધ સ્થાનમાં મનુષ્યો સુર જાણે જે સુદા કરે છે તથા સાર્ક થાને છે, તે મનુષ્યની નીતિ પરત્વે સામાન્ય સમયસુ સચરે છે એમ સંધવ નથી. તથાગિ મનુષ્યે શું કરવું હોએ, પાર્કાત મનુષ્યનું કોલ શું છે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મારીશું તે પણ એકદુર તોજાજાણે કે સુખની પ્રાપ્તિ એ ના એનું કર્મ નથી. જાણનાં એ ઉદ્દેશે સાર્કપણા તરીકે નિર્મિત છે એકદુર ના નહિ પણ તત્ત્વજાણનાં તે એ જાણના અક્ષત દાનિકર નીવડી છે. ધર્મનું કોલિય અને સુખની જાણસા એ દરેક પ્રાપ્તિ પ્રતિજ્ઞામાં પાળીવું ચિહ્ન જાણવું છે. પરંતુ એવી ઉદ્દેશ સ્થિતિ જાણી રમમાં ખર્ક દેવાય છે, અને તેથી ઉપજા વિવેચનમાં આપણે સુખની કપ્પાને જવ પોજા અક્ષમાં અનુમેલી છે. પરંતુ આએ સ્થિતિ વચે પર્કથી કરવાની હોત તે ધર્મ રીતે સુખ નાથ પાણે એ સાર્ક. પણ સુખ રીતે ધર્મ તથા એ પોતું, “વર્તાર્કવ વામવ” એ ઉક્તિમાં પુષ્પજ સહ છે. એકમાત્રમર્કથી દેશની કેવી વાચજાણી થાય છે એ સિદ્ધ કરવા મટે પુરવેશ આપણે પડે એવું નથી—જતા લેએલી હોત તે આપણા દેશના જાણિયમાં જાણે પુરે થારી આવરી. જાણવાન અર્ખત વચે રેતા સમય તે દૂર રહેવા લે, પણ વચારે અર્જુનીય સમયમાં અર્જુને મેળોએ અને મર્યાના સંમન્ડ પર્કાર્ક અને ઉપરાર્ક મર્યાના. એકલેમાં અને મર્યાનામાં ધર્મનું તેજ તપતું હતું એ સમયો જાણે, અને પર્કી જાણવામાં અને જાણે પુરે પણ તત્ત્વજાણ અને જાણનાં મેળ મર્યાના એમના વચલેતો કામ તથાજો, એટલે પર્કાર્કિત ‘કામ’ અનુસરવાથી દેશનો શી સ્થિતિ થાય છે એ સદા પ્રતીત મર્ક જાણે.



જેમ 'ધર્મ' -રહિત 'કામ' દાનિકરૂં છે, તેમ 'અર્થ' -રહિત 'કામ' પણ દાનિકરૂં છે. 'પણ સુભાગ્યે-અર્થરહિત કામ' લાંબો વખત આવી શકતો જ નથી. નિર્ધન ખાલુસ કેટલો વખત સુખ ભોજવે! આર દહાડા ઉઠાઈ ચર્ચી સુખ' ભોજવી લે, પરંતુ છેવટે તો ખાલી ખીસા સાથે સંકટ જ નોડાએણું છે. આપણા દેશની વર્તમાન સ્થિતિ કામ-પરાયણતાની અર્થાત્ એકમાત્રમની નથી—અને તેથી જ આપણી-નિર્ધનતા યહુ ભાગે સદા થઈ છે. પણ આપણામાં જુતા સુખના વખતના રિવાજો એવા જડ-ધાલી ખેડા છે કે આપણી નિર્ધન દશામાં આપણે એનો લાભ કરવો જોઈએ છતાં પણ આપણે તે કરતા નથી. આપણી વિવિધ યાત્રિઓમાં વસ-વખત-મરણ-મરણને અંગે યોગ્ય કંઈ નિર્ણયક અર્થકો નથી છે. એનો કુટુંબ યાત્રિ કે દેશના કલ્યાણમાં સદુપયોગ કરવાને બદલે એના જે જે 'સુધારા' થાય છે તેમાં પણ યહુ ભાગે એક યોગ્ય અર્થને બદલે ખાતું યોગ્ય અર્થ જ ઊભુ કરવામાં આવે છે. પ્રજાના ઉત્થાપન પ્રસંગે લાખા કરી નાંખવા એમ અમારું કહેવું નથી. પણ જે ઉત્થાપ આપ્યા જ-જાણની કમાઈ એક દિવસમાં કરી નાખ એ ખરેખર રીતે 'ઉત્થાપ'ના નામને જરા પણ મેળ નથી. 'ઉત્થાપ' તે એવું નામ કે જે મંથન પ્રસંગે આપણા જીવનમાં ઉઠાસ અર્થે, આપણા જીવનને ઠાસું અને નહું જાણવે. જે પ્રસંગના દિવસથી કુશળી અને કહની સરખાવ થાય તેને 'ઉત્થાપ' કહી શકી શકે? મરકાદી કદત-રમાં ઇન્કમટેક્સના (આવકત વેસ) આંકડા જોઈતાં ત્યારે જણાશે કે ત્રીસ શેડની વસ્તીમાં કેવી જૂલ સંખ્યા મળે! દહાડે પાંચ પાઉડ પણ કમાવ છે! છતાં ઉપર કહેલા અર્થોળ વિચાળોનો જોળો તો દરેક યાત્રિમાં દરેક કુટુંબ ઉપર હોય છે એમ કહીએ તો બાતે, તમે પૂછશો કે શેડ જે આપા દરિદ્ર છે તો પ્રસંગે પ્રસંગે નોંધતાં નાણાં ક્યાંથી આવે છે? આનો ઉત્તર એક જ છે કે એમના દેહના અને આત્માના કપિરમાંથી. આ અતિરાયોક્તિ નથી. આપણા નિર્ધન દેશમાં દરેક કુટુંબને પોતા પાસે જે યોગ્ય યહુ દાન, હોમ તે જાણે પ્રસંગે અર્થકો પડે છે, તેનું પરિણામ એ આવે છે કે કુટુંબજનોના આરોગ્ય માટે યોગ્ય પર ક્યાંય યોગ્ય જગેરમાં જે અર્થ કરવું જોઈએ તે કરવું નથી, તેમ જ ઉદ્યોગ કેળવણી મુસાફરી જગેરે મનુષ્યજીવનને સુખી અને વિશાળ બનાવનાર આરોગ્ય સાધનો પણ કેટલોક અંશે દુરથી વળેલાં પડે છે. તે માટે અમે કહીએ છીએ કે જીવનમાં 'કામ' થાને સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો 'અર્થ'ના યોગ્યભાગ—એટલે કે પૈસા ખચાવવાના અને કમાવાના—માર્ગો ચોળો કરકસર કરો, કારણ કે કરકસર એ મોટો અને આવકમક શુદ્ધ છે; પણ દબોતપાદન ઉપર મુખ્ય લક્ષ રાખો, કારણ કે દબોતપાદન એ વધારે મોટો અને તેજસ્વી શુદ્ધ છે.

(૪) આ પ્રમાણે આપણા યાત્રીન પૂર્વજોએ, ધર્મ અર્થ અને કામને સમ-વધ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. પણ કલસમરો તો કાલી પણ કરે છે, અને સુખની ઇચ્છા તો પ્રાથિમાત્રમાં સાધારણ છે. એટલે અર્થ અને કામ એ જે પુરુષાર્થ તો મનુષ્યમાં આસ કરીને છે એમ કહી શકાતું નથી. પરંતુ મનુષ્યનું જે મનુષ્યત્વ તે તો ધર્મમાં જ રહેલું છે, અને તેથી સર્વ પુરુષાર્થ મધ્યે ધર્મને જગ સ્થાન પડે છે. આ કારણથી વિધામિત્રે જનકરાજને પૂછ્યું છે કે હવે ઉત્તરાવસ્થામાં તે ધર્મને અગ્રસ્થ પાડ્યો છે કે કેમ! અન્ય દેશોમાં કે

ત્યાં આગમવ્યવસ્થા અસ્થિત છે ત્યાં મનુષ્યજનનું પરમ પ્રયોજન બૃહાદ્ નર્ત ઉત્તરાવસ્થા પરમાર્થચિન્તનમાં ન મળે. એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આપણો દેશ કે જેમાં આ વિષયની કિંમત બરાબર સમજાઈ છે, અને જેમાં પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જનનું ‘દાકમદેવજ’ બોધી છે. પરી જનનું સાર્વત્રિક કરવા માટે જાણી રાખી છે, ત્યાં પણ ઉત્તરાવસ્થા કદાચ જરૂરમાં, નિર્બંધતાના નીસાસામાં, અને કિર્તિવ્યવસ્થાની મુદ્દામાં પસાર થાય એ જેનું આ-સર્વકારક તેનું જ ખેડકારક છે. જ્યાંનાં રાજા કે ધર્મ કે ઉચ્ચાવસ્થામાં તમે આર્થભવાનો પુરુષાર્થ નથી, એનું એવન પુર્વોચ્ચાઓથી જ થતું જોઈએ. એ સક્ષુ દહે તો ઉત્તરાવસ્થા ખાલીખાલી અને કાર્યરત નહિ લાગે-પાછે. પુર્વાવસ્થાના વિવર્ગોચ્ચનો મોખ્ય પરિપાક એમાં થતો દેખાશે.

મોક્ષરૂપ મહાપુરુષાર્થ એ પ્રથમ ધર્મમાં અન્તર્ભૂત હતો તે જેમ જેમ હસનશાયેનો વિભાસ થતો ગયો અને ધર્મભાવના વધારે હમ્મ અને સદ્મ જનતી મર્મ તેમ તેમ તે ધર્મમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યો; પણ તે, જેમ કાવ્યો પોતાની ઢાલમાંથી ઠાકુ આગળ કાઢે છે તેમ—અર્થાત્ એ ધર્મ સાથે આન્તર અને જનત સંબંધથી જોડાયેલો પુરુષાર્થ છે, ધર્મના અન્તરૂમાં રહી બહાર નિકસતો પુરુષાર્થ છે, ધર્મને વિષેષક પુરુષાર્થ નથી; અને તેથી જ શ્રીકૃષ્ણ ગમવાન કહે છે કે—“યં સંન્યાસવિત્તિ કાઠુર્ગેનં તં વિદિ વાચ્સવ” અર્થાત્ ‘યોગ અને સંન્યાસ વાને ધર્મ અને મોક્ષ તે એક જ છે. જેમાં ફેર હોય તો તે કોટી જ છે કે એક તે-બીજીની પરિપક્વતાવસ્થા છે, અને તેથી શ્રીકૃષ્ણ અન્યમ જણ ફેરફાર કરીને કહે છે કે “માત્રદક્ષિણેયોર્નં કલ્પ કલમસુચ્યતે । કોનાદત્તવ દાસ્યૈવ રામઃ કાતમસુચ્યતે” અર્થાત્, મેંને મક્તાં સુધી કર્યું (ધર્મ), અને ચડી રજા પછી રામ (સંન્યાસ-મોક્ષ) । પણ આ બીજી અવસ્થાના ખરા અધિકારી યોગ હોય છે—અને તેથી જનસમાજના પુરુષાર્થની ગણનામાં ધર્મ અને મોક્ષને એકતા કરી ‘નિર્ધર્મ’ માં સર્વે સમાવેશ કર્યો છે એ યોગ છે.

## બાળશિક્ષણ.\*

### નીતિ.

એક વખતે ‘પાસ-પાસેના રેશા નવમે લડાઈ જાયા, અને એક દેહનું લસકર બીજ દેહમાં ઘખમ થઈ ગયું. હઠાઈ જનતે પણ ખેતરોનો વિનાશ ન કરવો—એ આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોની નીતિ એ લસકર સમજાતું ન હતું. લસકરના ઘોડેસ્વારો માનમાં મુશી ગયા અને એક ડોસાને પકડીને કહ્યું : “બરે જુદા” અને એક સાઈ ખેતર બતાવ—અમારા લસકર માટે ખોરાક ત્યોડી છે.” એવો ડોસો આગમ થયો, અને પાછળ ઘોડેસ્વારનું ઘાકું

\* ‘પૂર્વે શિક્ષાસ્ત્રન—’ નહું કર્યો.’

આશું. રસ્તામાં એક ખેતર આવ્યું તેમાં ઘણું મુશળ પાક્યું હતું તે જોઈ કપ્તાને હસ્યે આશ્યે—“ હાહ ” (=“ ખરે રહો ! ”) પણ પેલા ડેસાએ કહ્યું—“ સાહેબ, જરા આગળ આશો તો ટીક ” તેથી શે આગળ ચાલ્યા અને એક ખેતર ડેસાએ બતાવ્યું ત્યાં ઘોડા ઉપરથી જીત્યાં અને ખેતર કાપ્યું. પાક સારો ન જીત્યો તેથી ચીકારાને કપ્તાને કહ્યું—“ ચરે છુટ્ટી ! તો અમને આટલે દૂર શા ખાતે અવડાવ્યા ? આ કરતાં તો પેલા ખેતરમાંથી સારો માથ નીકળત. ” ડેસાએ જવાબ દીધો—“ પણ સાહેબ, એ ખેતર ખડાઈ નહોતું.”

### વિવેક અને જ્ઞાન.

એક દસાડીઓઝ ગધેરા ઉપર પડેલી યુજ નાંખી તે ઉપર બેસી પાસેના માનવા પીછાને ત્યાં તે વેચવા જતો હતો. રસ્તામાં જતાં જતાં એને વિચારા મધેડાની દવા આવી તેથી ઉતરી પડ્યો. પણ એટલામાં એને સત્તી આવ્યું કે હું આશું તેના કરતાં આ ઘણું ખારે અને લાંબે બેસું તો શું ખોટું ? મારે ચાલવું ન પડે અને ગધેરાનો ખાર જોઈ શકાય. આમ વિચાર કરી તેણે યુજના એ પેલા પીતાને એ અને નાંખ્યા અને ગધેરા ઉપર ચડી બેસી.

[ આ વિવેકી વાર્તાને જનતા યુસ્તવ ( ખાર ), યુસ્તવકર્મજી અને યુસ્તવમધ્યિનું વિશે જાકરાઓને જ્ઞાન આપી સકાય. ]

એક દસાડીઓ જાનરમાં વિપાઈ વેચવા ગયો. વિપાઈ જાનરમાં રહેવા હજી એમનો એક ઘેર આવ્યો. ત્યારે એની વડુએ એને પૂછ્યું : ‘ કેમ વિપાઈ વેચી આવ્યા ? ’ દસાડીઓએ કહ્યું : ‘ ના શે ! ના—એક આવડા રખેલા ખારે આવડી વિપાઈ આવ્યું એવો હું મર્યો છું ! ’ વડુને હસતું આવ્યું અને શોક થયો. વરને પૂછ્યું : ‘ વાર, પણ વિપાઈ ત્યાં ! ’ વર : ‘ અહીં ત્યાં આવી ! ’ તે જાણ્યું એ ખડાશ પહેલાં આવી હતી; કારણ કે ખડારે એ પગ અને એને મથુ. ” વિચારી વાઈ જાનરમાં ગયું, અને વિપાઈ એમની એક મૂત્રી ધણી આવતા રહ્યા હતા તે ઘેર લઈ આવી.

[ કિંમતનું સ્વરૂપ, તથા મહાત્મા અને વિપાઈના ‘પમ’ વચ્ચે ફેર—જાળકોને સમજાવવું.]

✽ આપણામાં દસાડીઓની વાર્તાઓ છે તેના અંગ્રેજીમાં “The Tales of the Wisemen of Gosham” કરીને છે. એ વાર્તાઓ ડૉ. ઝે. પૂરે નામના આદમી હેલાના દાકારે રચેલી કહેવાય છે. તેમાંની એ વાર્તા રોજ ફરાર સાથે, જાણમને ગદને દસાડીઓ મૂકીને,—ઉપર આવેલી છે. આ વાર્તામાં વિવેક ઉપસત બીજે જોય પણ રહેશે છે.

આપણી દસાડીઓની વાર્તાઓ કેટલી જૂની હતી એ નહીં કરવું કઠણ છે. દસાડી ગામના શોક તે દસાડીઓ. પણ આ સજ્જ વેદાન્તના ‘દક્ષમસમક્ષિ’ સાથે અદ્ભુત રીતે સંગત રાખતો દેખાય છે. આમાંથી અત્યુમન મહત્ત્વ તો હસવા જેવું મળાય પણ એટલું તોષવાને હરકત નથી કે—જેમ દસાડીઓએ પેલે ઉગ્રા હતા તેજ પર અશ્વત્થ ગૂંથી જતા હતા, તેમ ક્ષત્ર હસ જળના ટોળામાં જોઈને મૂર્ખ પીતાને મથવો જૂની જતો હતો. આવી વેદાન્તની આપ્તવાચિકા છે એમાં કહેવાતું ત્યારપર્યંત છે કે પેલા મૂર્ખે જેમ જાણવાનું હતું કે હું જ દસાડી છું તેમ કૃપે જાણવાનું છે કે હું જ ખડા છું.

પ્રશ્નપત્ર.૪

૧. [ વડ=ખાખરા-રાવણ-ન્દેણુડો અને-દીપ્તિ-એનાં પાંદડાં હોકરા આગનાં મુખને ] આ પાંદડાં ઝોળખો.
૨. ફૂતરું અને શિયાળ : એ એ પ્રાણી વચ્ચેનો ભેદ કહો.
૩. અમદાવાદથી નેતલસર રેલવેમાર્ગમાં જ્યાં ક્યાં ક્યાં માડી બંધવા પડે છે ?
૪. સંજ્ઞા, લઘુજ્ઞા અને સુરપાણ—એ વિષે જે અલ્પવાચ્છેદ દોષ તેને લગતી સપના દર્શીકત કહે.
૫. ' સેવાસદન ' વિષે તમે શું જાણો છો ?
૬. ' શોકત્વ દ્વંદ્વ ' એટલે શું ?
૭. હુમેલા માણસને કઈ લાગ્યા પછી, એનામાં કવન જણાતો હોય તો એને સ્વરથ કરવા માટે શા ઇશાન્ને લેવા ?
૮. રેવતા પાડો.<sup>૧</sup>
૯. કહો કું કેટલો જાણે કહસે ?<sup>૨</sup>
૧૦. જગદેવ પરમારની વાત કહે.

[ વસન્ત આર્કિસ. ]

\* બાળકોને કેવે માર્ગે કેળવવાં એ સૂચના થાટે એક અંગ્રેજી પ્રશ્નપત્રની સાદખી પોળેમે આ પત્ર છે. કેળવાએલાં માણસને આમાં કાંઈ નવીન નહિ લાગે; તથાપિ તેઓ જે આ માર્ગે પોતાનાં બાળકો કેળવશે અને પાડોશીનાં કેળવવામાં મદદ કરશે—તો દિ-દુરયાનનું ભવિષ્ય સુધારવા તેઓએ એક મોટી દેશસેવા કરી રહેશે.

૧. પરિખર પદ્યવૈદ; એમ કરવામાં કતા વસ્તુઓને કેવો ઉપયોગ કેવી રીતેથી અને કેટલી ઝડપથી કરે છે તથા સાધનની એકાદ ખામી નભાવી શકે છે કે કેમ એ જોવું.
૨. શર્યાતમાં એક જાણી જાણી માખી આપવી પડે તો તે માખી આપવી—અને પછી આવા પ્રયોગમાં નબર કેળવવી.
૩. વાત કહેવામાં સમિકતા કેવી લાગે છે, અને નૈતિક વસ્તુ ઉપર કેવું લક્ષ આપે છે એ જોવું.

## सरस्वती-स्तवन.

८५। सरस्वती !  
 हर-हर विद्यासती-  
 अभीरस उज्ज्वावती-  
 सुकुमार नन्दिनी !

विमल सरस-रस-तरीय यम जल-  
 हो । स्वच्छन्द विहार ।  
 तुम कोमार कुशाग्र सभ हो-  
 आव-उवन मंगार !

८६। सरस्वती ।  
 प्रतिष्ठा उज्ज्वावती-  
 मञ्जरी भद्रस्विनी-  
 सुकुमार नन्दिनी !

देवपुत्री ! संछवनी उज्जा ।  
 लोति आनन्दिनी ।  
 प्राण-प्रेरणा । प्रसन्न प्रसारक-  
 विपुल लज्जतुम याव । !

८७। सरस्वती !  
 मञ्जरी भद्रावती-  
 उभय-भासा-सिन्धु-  
 प्रसन्न-प्रसन्न सद्यसी ! !

“सहित”

# જમીનની ફળદ્રુપતા.

( અનુસંધાન મતર્વા ૫૪ ૫૩૫ યા. )

આટલો આ જંતુઓનો કલિદાસ એવા પછી આપણે આપણા જંતુઓના કેટલાક વર્ગતા જતા જાતનો હેવામ તપાસીએ.

જ્યારે કેટલેક સૂક્ષ્મ જંતુની જાતનો પુરેપુરો અભ્યાસ કરેલો હોય છે ત્યારે પ્રથમનો એક જાતનો જંતુઓનો બીજા જાતની જુદી જાતી ફરક જાતનો એક બીજાની સ્વતંત્ર રીતે જુદોજ ઉછેરવા પડે છે. પછી જે કોઈ રામ અથવા ઔષધીગિદ્દા કિયાની તપાસ આપણી હોય તેને કમ જાત પુષ્ટિ આપે છે તે ઔષધી કાઢવું પડે છે અને ત્યાર પછી તેમની એ આશરનું ખાસ કરવું શું છે તે જાણવાને પ્રયત્ન થાય છે. આવી રીતે જંતુઓને જુદાં ખાવાની કિયા ખાતે છોડીને ( સરેસ ), માંડવો ઉઠાવો કે લોહીનું પાણી ( serum ) ધણું ખડું પસાડ કરવામાં આવે છે. દરેક અસુક જાતનાં જંતુઓ કોઈ અસુક સ્થળે છે કે કેમ તે જાણવું હોય તો કાચની નાની રાખીમાં સરેસ મુકી તેને એટલો બધો તાપ આપીને ઉઠાવે છે કે તેની અંદર કોઈ પણ જાતના જંતુઓ હોય તો તે સપામાં મરી જાય પછી તે સરેસમાં જે જાતના જંતુઓની પરિણા કરવી હોય તે જાતમાં એ સરેસ વાળી રાખી મુકવામાં આવે છે અને પછી તરતજ તેને એક બધ કાચની જરણીમાં જરાબર બંદોબસથી મુકી રહે. જે પ્રજા ઉદાહરણમાં પેલાં જંતુઓ પુષ્કળ આ સરેસમાં પેલાં થઈ શકે છે. અને સૂક્ષ્મ દર્શક વંદથી તેનું નિશ્ચય કરવાથી તેમાં અનેક જાતનાં જંતુઓ નાજર પડે છે. પછી તેમાંની એક પછી એક જાતને જરાબર હાથાળીને સાફ કરેલી સીમ-પર લઈ જુદી જુદી ઉદાહરણ સરેસની રાખીઓમાં પ્રવેશ જાતને જુદી જુદી મુકવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણે ફરક જાતનું સ્વતંત્ર સરેસાન આપણા કલગનમાં આવે છે. આ કમ પ્રયોગપ્રગમાં કસાય છે પણ અસુક જાતનાં જંતુઓ અસુક કિયા જમીનમાં કરે છે કે કેમ તે જાણવું જતા મુશ્કેલ છે. કેમકે જે જમીનમાં જંતુઓ રહે છે તે જમીનને જે ઉપરના સરસ પ્રમાણે ઉદાહરણમાં આવે તો એટલી બધી મરમીયા જમીનના અણુઓપર અસર થાય છે અને જમીનના ફળદ્રુપક સુષુ એવા કમી થાય બહિસાય જતો રહે. તેપણ કેટલાક લોકોએ અખતરા ખાતર પોતાના ખેતરની સપાળી જમીનને ખુબ તપાવી અને તેઓ પાસવા હવા કે આવી જમીનના જંતુઓ ખરી જાય અને ફળદ્રુપતા કમી થવાથી માક એટલો ઉતરશે પણ આથી ઉદ્ધવુંજ જમીનમાં પાક દબેસ કરતાં વિશેષ આવવા લાગ્યો અને આવા પ્રકારના વિરોધભાસનું કારણ શું છે તે જાણવું તે વખતે બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું.

દરેક એટલામાં એક બીજાં દાહાવેથી એક નવેજ પુરાવો આવી મળ્યો. મઈ સ-વાના ઉર્ધ્વા ત્રીસ વર્ષપર પુરાવના કાસના માંડવાઓમાં એક જાતનો રામ ફેલાયો અને તે રામ કાસના મુળીઓમાં " Phylloctera " નામના મણુજા નાના છવડાઓ પડવાથી

હું છે તે સમજાઈ શકાતું નથી. તો પ્રથમ દબે એવો ઘરો કે આ મંત્રુઓને આમ એકદમ વધી પડવાનું કારણ શું થાયું છે આ કારણ આ બે શોધકોને ઘણી મહેનત બરેલી રીત ખરી એવું માન્ય પડ્યું કે આ કિંમત કંઈ ગરમ કસવાથી કે એર આપવાથી વધતી નથી\* પણ સાદી માટીમાં કંઈક એવું તાવ રહેલું છે કે જે આ કુદરતી રીતે મંત્રુઓના ચત્રા વધવાને કારણે છે. આ રીતે તપાસ કરતાં માણ્ય પડ્યું કે દરેક ભતતની જમીનમાં કદી નહિ આકાશ રખાય એવા મોટી ભતતના છવડાઓ રહે છે. આ છવડા " પ્રોટોચ " નામના પ્રાણી વગેરેના છે અને તેઓ આ સમય બેક્ટેરીયા ઉપર ઢાંચે છે. ખરૂં પુણે તો આ પ્રોટોચ છવડાઓ ઘણાજ સંમેલન હોય છે અને તેમનો વિનાશ બેક્ટેરીયા કરતાં ભતતોથી થાય છે, આ પ્રમાણે આ છવડાઓનો મરમ ચણી કે એર દેવાથી સમજાવો નાશ થવાથીજ આજમાનેલી ધાર્મિકતા બેક્ટેરીયા એકદમ વધી પડે છે જે સાદી માટીમાં આ છવડાઓનાં ખાઈ જમણી ખતુ વધી શકતા નહોતા. આ ભતતના છવડાની દબે વધી ભતતની જમીનમાં તપાસ કરવાથી માલમ પડી ગયા છે. અને આ છવડાની પણ અનેક ભતતો છે. આ છવડાઓનો સપૂર્ણ છવડા કવિદાસ દહા વિદ્યાનો મુખભાગે નથી. આ વર્ગની ચુમ્મ ભતતને " અર્થોગ " છે જે પ્રોટોપ્લાસ્મના રસનું માત્ર એક કણ છે અને તે પોતાના શેષા જેવા દરીમાંથી તુરે તુરે મેલેથી ઘાંબી આશ્મિનાં હાથ કાઢી પાસેના બારીક મંત્રુઓને દરિયામાં ખેંચી લાવે ખાઈ જાય છે. આ " અર્થોગ " વર્ગી આપણાં શેષીમાંના ધોળાં કણો જે " લુસોસાઈટ "ના નામે જાણવાય છે તેમનાંજ કુટુંબી છે. બેક્ટેરીયાના મત પ્રમાણે આ ધોળાં કણો આપણાં શરીરના રક્તો છે અને આપણને મદદરવા બેક્ટેરીયાથી થતા અનેક રોગોથી દુર રાખવામાં આવત મહેનત કરી કરે છે. આ કણો તે બેક્ટેરીયાને ખાઈ જાય છે નહિ તો તે બેક્ટેરીયાઓ શરીરના દરેક ભાગમાં ફેલાઈ જાય છે અને જે દરીમાં વધે પ્રચ્છની ભય તો ભત ભતના સમ્પત તાવ આવે છે. બેક્ટેરીયા, લાઈફાઈટ વર્ગિરે આવા પ્રકારનાજ તાવ છે. દબે જે આપણાં બેક્ટેરીયા ધોળાં કણો અને આ શરીરથી આવેલા બેક્ટેરીયા જમણેના પુરમાં ધોળાકણો રાખે તો તે આપણે તાવ જાય છે અને આ પ્રકૃત મંત્રુઓની ઝેરી અસર નાશ થાય છે. માટે લાગતા દરેક ચાકિઓ આ ધોળાં કણોને કેમ પુલે મળે એવી દવાઓ શોધ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે આપણાં શરીરમાં ભારે આ કણો સલામત છે સારે જમીનમાં આ કણો આપણાં એક રીતે દુરખ છે. કારણ કે બેક્ટેરીયા આપણાં શરીરમાં વિકસી છે પણ જમીનમાં તો રાગદુષ્ટતા લાખનારાં છે. એટલે જમીનના બેક્ટેરીયાને ખાઈ જતા " અર્થોગ "ને હાથમાં રાખવાં પડે છે.

દબે આપણે આ છવડા અનુભવેની દલીલને જાણી તપાસી લેઈએ. પહેલાં તો જમીનની રાગદુષ્ટતાને અટકાવ બેક્ટેરીયાની જમીનના નાપટાજન પુણ પદાર્થોને નાપટર બનાવવાની કડપર રહે છે. આ પદાર્થો જમીનપરના આગળના પાકમાંથી આવતા તો ખાનરખાંથી પુરો પાડી શકાય છે. દબે ભારે જમીનને જયા તાવ કરવામાં આવે છે અથવા તે મંત્રુ નાશક દવા રેક્ટામાં આવે છે સારે તેની રાગદુષ્ટતા વધે છે. આ રાગદુષ્ટતા વધવાનું કારણ બેક્ટેરીયાને વધારે છે. જે વધારે એવોનીયા બનાવવાના બેક્ટેરીયાના

પાગરી ચારેમેર દસાવવામાં આવે છે કે જ્યેથી હાઈ પચ્ચુ એર નવર રહી ગયું હોય તે તે બધે પ્રસરી રહે. આ ચર્ષ રવા પછી-તે માટીમાં રોષા ઉછેરવામાં આવ્યા અને તેની કચે સાદી માટીમાં પચ્ચુ તેવીજ રોષા હોય. પરિણામમાં પાક એર પામેલી માટીમાં વધારે આવ્યો પચ્ચુ મરમ કચેલી માટી જેટલો નહિ. આની સ્વંદર લગભગ ત્રીસ ટકા પાક વધારે આવ્યો વધારે મરમ કરેલી માટીમાં લગભગ બમણો જેટલો સો ટકા પાક વધારે આવ્યો હતો.

આવા અખતારઓથી આજ પરિણામ જુદા જુદા દેશના શોધકોને માલુમ પડ્યું પચ્ચુ તેનું કારણ શું છે તે અસાર સમી માલુમ નહોતું જેનીગકીની જુનામાં જુની સંસ્થા વીતા-જનમાંની હાર્પેન્ડનમાં આવેલી રોથેમ્પ્ટોની મુનિસિપલની પ્રયોગશાળાના બે અધ્યાપક ડૉ. એલ અને ડૉ. હમીનસને આ પ્રયોગો તીવ્રેડે હમણાંજ આરંભ્યા છે. આ વિદ્યાર્થીએ આ પ્રયોગને બે રીતે લખાવવા માંડ્યો હતો. ડૉ. રોથે, મરમ કરવાથી કે એર નાંખવાથી માટીમાં થતા રસાયણિક ફેરફારોની તપાસ કરી બ્યારે ડૉ. હમીનસને માટીમાં પડેલાં અને પછી રહેલાં મરમ જંતુઓ (Bacteria) નું નીરિસણ કર્યું.

રસાયણિક રીતે જોતાં એક ખત તો જલદી બદલ આવી કે, ઉપર પ્રમાણે અજા-ખાવેલી માટીમાં એમોનીયા (નવસાર) પામે પામે એટલે થતો જતો હતો અને સાદી માટીમાં તે બીસકુમ જણાતો નહોતો. અરુ જોતાં માટીમાં નાઇટ્રોજન મિશ્ર પદાર્થોમાંથી નાપકર કરવા માટે એમોનીયા એ વચલી રચીત છે. અજાખાવેલી માટીમાં નાઇટ્રોજન માટે એમોનીયા એટલે બધો વધી પડે છે કે તેનું પ્રમાણ સાદી માટીમાં રહેલા નાઇટ્રોજન અને એમોનીયા કરતાં વધુ વધારે હોય છે. એટલે આનો અર્થ એવોજ થયો કે અજાખાવેલી માટીમાં એમોનીયા વધારે ધાય છે અને એમોનીયાનો નાઇટ્રોજન બનાવવાનું કામ બધ પડે છે. ફરે આખરે બેક્ટેરીયાની થતી તપાસ તરફ નજર કરીએ તો ડૉ. હમીનસને માલુમ પડ્યું કે જન્મીનને મરમ કરવાથી કે એર આપવાથી તેમાંના સબમાં જંતુઓ મરીજતા નથી. આખખત ફેરફાર એક જંતુઓ આ ટિપાચી મરી જાય છે ખસ પચ્ચુ જે જન્મી જવા પામે છે તે પાછાથી કેટલીએક અતુકજ થયેલી રચીતને ચર્ષ પાછાં એકમ વધી પડે છે. અને આ વધારો એટલો બધો અગત્ય વધે છે કે તેટલો વધારો સાદી માટીમાં થતો મવા પામતો નથી. વળી અજાખાવેલી માટીના એક એકમમાં જંતુઓની સંખ્યામાં થયેલા વધારાનું પ્રમાણ એમોનીયાના વધારાના પ્રમાણ સાથે અપતું આવે છે. એટલે જાખખા તરિક્ક સાદી માટીમાંના એક કામ (તા રતીકુર) વજનમાં પહેલુ વહેલાં ૭૦ લાખ બેક્ટેરીયા હોય છે અને આ સંખ્યામાં હાઈ ખાસ વધારો થયો જાયતો નથી. એટલે આ માટીમાં જંતુઓની એક એવી કુદરતી સમતોલ રચીતિ થાય જાય છે કે તેથી જંતુઓની સંખ્યામાં વધારો થયો જાયતો નથી આ માટીને તપાવવાથી આ જંતુઓમાં એકમ થયો જાય સંખ્યા લગભગ ૪૦૦ સુધી આવી પડેલે છે. -આર દસા પછી તે સંખ્યા પાછી એકમ વધી ૧૦ લાખપર આવે છે અને સ્વાર પછીનો -વધારો તો એટલી તો ઝડપથી યાય છે કે ગણતરી કરવી પચ્ચુ મુશ્કેલ ચર્ષ પડે છે. આ ઉપરથી જોતું સમીત ધાય છે કે એમોનીયાનું પ્રમાણ અને વર્ધિત બેક્ટેરીયાના પ્રમાણને સંબંધ છે. પચ્ચુ આવતો કારણ કયું - અને ચર્ષ



હું છે તે સમજાવ શકાતું નથી. તે પ્રજા હવે એવો ચોપા કે આ વંતુઓને આમ એકદમ વધી પડવાનું કારણ શું ખબરું છે? આ કારણ આ મેં જોયેલોને ઘણી મહેનત ખરેલી રીત પાડી એવું માનુમ પણું કે આ કિંવા કંઈ ચરમ કરવાથી કે એ આપવાથી વધતી નથી પણ સાદી માટીમાં કંઈક એવું જાત રહેલું છે કે જે આ કુદરતી રીતે વંતુઓના યજ્ઞ વધારોને અરજાને છે. આ રીતે તથાસ કરતાં અલગ પણું કે રોકે ભલતી જમીનમાં કદી નહિ આજા રખાય એવા મોટી ભાતના જનકોએ રહે છે. આ જનકો "ગ્રેટાસ" નામના ઘણી વયેના છે અને તેઓ આ સમય મેકેરીયા-ઉપર આવે છે. અહીં પુણે તે આ ગ્રેટાસ જનકોએ યજ્ઞના સુચેતન હોય છે અને તેમના વિનાજ મેકેરીયા કરતાં જલદીથી માય છે. આ પ્રમાણે આ જનકોએ મરમ થવાથી કે એ દેવાથી સંતુલનો નાશ થવાથીજ અન્યથાવેલી માટીમાંના મેકેરીયા એકદમ વધી પડે છે જે સાદી માટીમાં આ જનકોએનાં ખાઈ જવાથી ખડું વધી વડતા નહોતા. આ ભાતના જનકોની હવે બધી જલતી જમીનમાં તથાસ કરવાથી સહુમ પડી આવ્યા છે. અને આ જનકોની પણ અનેક જાતો છે. આ જનકોએનાં સંકુલું છકા ખતિદાસ હજુ વિકસિતો ને સમજાવો નથી. આ વર્ષની મુખ્ય જનકો "અમીના" છે જે ગ્રેટાસના રહતું માત્ર એક કણ છે અને તે પોતાના શેષા જેવા જીરિમાંથી જુદે જુદે દેવાઓથી ઝાંઝી અવગ્રિઓનાં લાપ કાઢી પાદેનાં મારીઃ વંતુઓને કરીરમાં પેચી લઈને ખાઈ જાય છે. આ "અમીના" વધી માપકુર્, મેકેરીયાનાં પેચાં કહ્યું જે "ઇજુપ્ત"ના નામે જોવાપડાય છે તેમનાંજ કુદરતી છે. મેકેરીયાનાં મત પ્રમાણે આ પેચાં કહ્યો આપના કરીરના સુકો છે અને આપણને જાણ રના મેકેરીયાથી યજ્ઞ અનેક મેચેથી દુર રાખવામાં આવત મહેનત ક્યાં કરે છે. આ કહ્યું તે મેકેરીયાને ખાઈ જાય છે અને તે મેકેરીયાને કરીરનાં જાઈ જાણમાં રહેતે. આવે છે અને જે કરીરમાં ભયે ફરતી માય તેા ભાત ભાતના રાખ તાપ આવે છે. મેકેરીયાનાં રાહકોઠ વીગેરે આવા પ્રકારનાંજ તાપ છે. હવે જે આપણાં મેકેરીયાનાં પેચાં કહ્યું અને આ મહારથી આવેલા મેકેરીયા વંતુઓ પુદમાં પેચાંકહ્યું આવે તેા તેા આપણે તાવ જાય છે અને આ સમય વંતુઓની ઝેરી અસર નાપુડ માય છે. માટે લાગના મેકે યાસિયેસ આ પેચાં કહ્યોને કેમ પુછી અને એવી રવાઓ શોધ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે આપણા મેકેરીયા અસર આ કહ્યો સદાવશે છે તારે જમીનમાં આ કહ્યો આપણાં એક રીતે દુરખ છે. કારણ કે મેકેરીયા આપણા મેકેરીયા વિકારી છે પણ જમીનમાં તેા રાહકુપતા લાવનારાં છે. એટલે જમીનના મેકેરીયાને ખાઈ જતા "અમીના" ને લાગનાં રાખમાં પડે છે.

હવે આપણે આ ઉપરના અનુભવોની ક્લીકને પાછી તપાસી બેઠાએ. પહેલાં તે જમીનની રાહકુપતાને આપાર મેકેરીયાની જમીનના નાપકોનાંજ મુજ પધારોને નાપકર જનાવવાની ઝડપર રહે છે. આ પધારો જમીનના આપણના પાકમાંથી અથવા તેા આતરમાંથી પુરે પાડી સકાય છે. હવે જ્યારે જમીનને જલ તપેત કરવામાં આવે છે અથવા તેા વંતુ નાશક રવા રેજામાં આવે છે તારે તેની રાહકુપતા પરી છે. આ રાહકુપતા વધવાનું કારણ એમેલીકાને વધારે છે, જે વધારે એમેલીયા જનાવનારાં મેકેરીયાનાં

અપૂર્વ વધારાને ઘટાડે છે, આવા પ્રકારનો વધારો સહી રૂબરૂ નહિ અનુભાવેલી જમીનમાં ઠીક જોવામાં આવતો નથી. આ એમેનીયાના બેક્ટેરીયા સહી જમીનમાં આપણા વધારા વધી શકતા નથી કારણ કે આ બેક્ટેરીયાઓ જીવનમાં જોડાતા વર્તન કરે તેમને કાણમાં રાખે છે, આવી રીતે સહી જમીનમાં આ બધે પરસ્પર વિરોધી છોડેલું કુદરતી રીતે સમતોલપણ રહે છે. દરેક યરમ કરવાની રીત કે જે આપણની રીત આ પ્રોટોએઆનો સમુળનો નાશ કરે છે એટલે એમેનીયાના બેક્ટેરીયા જેમાંના થોડા આ અનુભવ પછી પણ જીવતા રહે છે તે એકદમ વધારા મળે છે. આવી જાતનો પ્રયોગો બરાબર બંધબેસેલા આવે છે. આ મહત્ત્વ બહાર પડ્યા પછી આને ઘણી આપણની વધુ ખીનાઓ જાહેર થઈ. જે સોડિ કાકડી, ટમાર, અને જીંજ વેલાઓ વીંચાવવામાં કમળી બહાર કાઢે છે તે બોડા દોરેલાં પશુઓ ઉપા પ્રકારની ખાદી વાપરતા હતા અને તે કે મણજી ખાતર તેમાં લીધતા હતા. તેઓ આ ઘણે ખાતર તેઓ જે વર્ષ કરતાં વધારે વાર વાપરી શકતા નહિ. એટલે તેમને દર વીંજે વસે નવી માટી અને નવું ખાતર મેલું પાડું પણ હવે આ કોમિટે પ્રાયશ્ચ પાડું કે આ નમુનો પડેલી માટિને જે તપાસવામાં આવે છે તે તેમાં ફળદ્રુપતા પછી આવી જાય છે એટલે જમીનમાં ગાયરતું પ્રમાણ વધે છે. અને પાક પછે સારો કરે છે. આપણા પ્રયોગમાં આટો વધારો અશ્વત્થે અને જીનો અનુભવ છે કે જમીનપરનો ઘાસ અને જીના પાકના સુગંધીક દ્વયો વિશે જમીન સાથે માગી નાંખવામાં આવે છે. અને સાર પછી બેઝિક કરેલી જમીનનો પાક સારો કરે છે. આ કારણીય રીતે રોપાયેલી રીત આપણા રેશમાં ઘણા પ્રાચીન અનુભવથી જાતી અને પુરાણી થઈ ગયેલી છે અને હજી પણ આપણી દેશીક જાતી રીતો એવી છે કે જેનું પામાસ વિદ્યોત ખડું રહ્યાં છું છે તે સોમી શક્યા નથી.

ખેતીવાડીનું કારણીય જ્ઞાન હજી એટલી તો ઉતરતી વચમાં છે કે કોઈ પણ કારણીય મન કે રોપાને લઈને પ્રચલિત થયેલા વિચારો એકદમ ખેતીવાડીની કૃતિમાં સુકાઈને દેશીકરણ જીવન અનુભવ અને જાવદારી જ્ઞાનથી લેવામાં થયેલી ઉત્તમ રીતોના તાલ કરવામાં આવે છે અને તેથી મારું નુકસાન મળતું કરતું પડે છે. સમગ્ર તરીકે કુરોપમાં વચમાં એક એવો પુગ હતો કે જ્યારે એમ મનાતું કે સારી ફળદ્રુપ જમીન હશે તો ઉડી રહે છે અને તેને બેઝીક પ્રુત મહેનત કરી ઉપર લાવતી જોયે. આનો મત પ્રચલીત થવાનું મુખ્ય કારણ તો તે દિવસનું એક નીતિ વચન એવું હતું કે જેમ મહેનત વિશેષ કરવામાં આવે તેમ ફળ વધારે થાય છે. આ જીવનરેશા વિચારોથી પેસણની આવડતો હજી વિશેષ જનારમાં આવ્યાં અને તેથી જમીનને પ્રુત ઉડી બેઝી નાંખી અને આથી મીઠાએ-ડની વધુ ખરી જમીન ૫૦ વર્ષ સુધી બચાડેલી રહી. આનું કારણ એ હતું કે જમીનમાં એકર "જીમસ" હોતું નથી. 'જીમસ' એટલે જમીનપર વનસ્પતિ અને પ્રાણીના અવશેષો અને કચરામાંથી ઉત્પન્ન થતો એક જાતનો કાળો માટ જે જમીનના ઉપરનાજ જીવમાં બદલાતા પિવાણાથી અને ઉપરના માટ અને પ્રાણીઓને પોષક બાજોથી અને નારવાર નોખેલા ખાતરથી જાતી રહે છે. અને જાતી આવા "જીમસ" માં આપણે ઉપર બેઝી ગયા તેમ ફળદ્રુપતા ઉપર કરવામાં બેક્ટેરીયા રહી શકે છે કેમકે આવી જાતનો તેમને વેપરે જોડાત નાપોષક જ્ઞાન પદાર્થો મળી આવે છે.

આ રાષ્ટ્રીય રોધ અને અનુભવપરથી હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીને માટે ખાસ બોધ કો લેવાનો છે કે ને ખેતીના રીવાજો પંચપૂર્વથી માથતા આવ્યા છે તેમાં કોઈ પણ જાતનો મહત્ત્વનો ફેરફાર કર્યા વિનાય તે અનુભવેનું રાષ્ટ્રીય કારણ છે તે સમજવામાં આવેલી હાલની કૃષિશાસ્ત્રની પ્રયોગ શાળાઓનો ઉપયોગ કરવાનો છે. પ્રશ્નના રીવાજો અને રોધોનું આધારનું અનુકરણ અપણી ખેતીમાં કરવાનું નથી અને ખેતીવાડીમાં તે "conservative;" એટલે પ્રાચીન મતા સંરક્ષક રવાની આપણે જરૂર છે. સુખાગ્રે આપણે બેટુતો કરીએ અને અમલક હોવાથી આ પ્રાચીન મતા સંરક્ષકતા તેમનામાં સ્વાસ્થ્યવિહાર છે. આપણે ખેતીવાડીના અનુભવ ફનીવામાં રોષી વિશેષમાં વિશેષ પ્રાચીન છે. અને આપણે મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીવાડી હોય આ અનુભવ પ્રયોગ આગળ વધેલો છે. આ અનુભવ હાલની ખેતીવાડીનું ઉત્કર્ષ કરવામાંથી સંપૂર્ણ બેટુતો પાસેથી સમજા લેવો જોઈએ અને તેની ઉચ્ચતાના કારણે પ્રયોગશાળામાં રોધવામાં જોઈએ. આ ઉપરાંત ફરજ પુરાની કોમેનના પ્રાચીનવાદ રા. ખેન સારી રીતે સમજે છે અને તેમની જુદે જુદે સ્થળે અને જુદે જુદે વખતે યતા આપણે વાંચીએ તે આજ બોધ તેમાં સમાવેલો છે.

આપણી ખેતીવાડી સુધારવાને અવગત આજ કોઈ એકમ સંભવ નથી પરંતુ સામાજિક આર્થિક, રાજકીય અને બૌદ્ધિક વિભેદ અનેક દિશાઓમાં આ ખેતીવાડીનો ઉત્કર્ષ કરવો જ જોઈએ અને કારણ તેની સંપૂર્ણ ઉત્તરિ થશે પણ આજના સેખનો એ વિષય ન હોવાથી આજનો સેખ એકમુજ રીતે બંધ કરીશું હ.

"જ્યારે જ્યારે કૃષિ શાસ્ત્રની ઉછરતી વિધામાં કોઈક અસાધારણ ક્ષીનતી વાત જલાર આવે કારે કારે હમેશાં એટલી વાત ખ્યાનમાં રાખવી કે આ રાષ્ટ્રીય રોધની બદામય પ્રતિભા સુધારમાં જે એકાદ જુલ કરવામાં આવશે તે તેને જાણી પાડી તુલ્યતા ખીણ કરવો. રાષ્ટ્રીય બદામયોથી સુધારવાની નથી. આપણે હિંદુસ્તાન દેશ એટલો વિશાળ છે કે તેની અંદર અનેક પ્રકારની જમીન છે અને પ્રત્યેક જમીનના જુદા જુદા અનેક માનુ-બધો છે. એટલે ખેતીવાડીના હાલના સુધારો હમેશાં એક પ્રકારની ખાખાલ દબ પ્રમાણેજ સુધારણા જોવા જમતતા હોઈ, આ દેશના બેટુતોની વધી સુધારણા પ્રાપ્તી સંદેહતા માટે હમેશાં તેમના તરફ અવિશ્વાસથી જુને છે તે તેઓએ ઉપલી રાષ્ટ્રીય રોધની એટલેજ ધોર લેવો જોઈએ કે ને જમીન માનવાનો રીવાજ પહેલાં આપણને જુદા અને તલકો જામતો દરો તેમ તેજા રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાનથી જમીનનો રક્ષકતા વધારવાનું ખાસ કારણ જણાયો છે."

સંપેદા વધારપુર  
તા. ૧-૪-૧૧

}

વિજયલાલ ફનીવાલાલ કુવ.

## બિચારાં દેવાંને.\*

( ચંદલ )

સુખે સુજે । સુખે સુજે । બિચારાં દૂખમાં દેવાં ।  
નયી ને એ નહીં ધારે તદમારી, આપણં મેળાં । ૧

દિને ને રાત્રિએ બરો, સમય સારો પુરો ધારો;  
ધરે જો વ્યર્થ આશાઓ, નકામું તે દુઃખી ધારો. ૨

અરે । તું વર્ષ ધારે ના । પ્રિયત્વ નાશ દેજે ના ।  
નિરન્તર અગિની બનાવે બસે તેણે ન કેવે 'હા' । ૩

નહીં સ્વેચ્છાએ બેમાં જો દુઃખો તે સર્વદા સ્ફેરે ।  
હુખી દુઃખો પ્રભુને તું, અતર કોને નહીં કેવે । ૪

## પ્રેમી જોડું.\*

( શિખરિણી )

નદીકાંઠે પેહું પ્રમથું દુઃખકું કંટકભર્યું,  
ખિલ્લુંતું ત્યાં માલુ કુમલ મિલકું ચારંગભરી;  
“ નહીં વિશ્વાન્તિ લે ! અમિત ચાહ હોતો, પ્રિય સખી । ”  
હલીને બેસાડી મુવક રસિયો રમ્ય યુવતી. ૧

મયો પેમે પ્રેમી કુશલ સરખીયો દુર નવી,  
હુખો હોડેને પ્રભુ અધરો અન્તર ધરી;

\* સં.પ્રેરના એક કાવ્ય હાસ્યી.

\* સં.પ્રેરના એક કાવ્ય હાસ્ય

“ અરે ! આયો ! આયો ! અમ સ્વામ આયો પરિહાર !

“ હુએ ! આ રંગયો સધિર ચર્કી દાઢ દાઢ દાઢયો. ” ૨

દાઢયાળાં એવાં વચન સુણી મદે સ્વામ હુપયો,

હતો નિચે ઢોઈ સધિર ચર્કી એ સ્વામ યમયો;

“ હુપયો રું, બાઢા ? સરખ યિમ્મી રું હર મરો !

“ મદને એ એના હો ! ઉચિત નદિં આ બેદ મણવો ! ” ૩

હતી બાળા અતે વચન મધુરાં એ બળવો,

મદો ! મોયો એનું મદુલ જામ એ નિમ્મલ નરો ?

અધેર ! આ સંસારે વન-મનવણી સર્વે જાગમો,

સખી મીઠી કેવાં મુદ્દલ જાગની છીં અનુવ્રતા ! ૪

પછી બેઠાં કેવાં હમય નઈ મદે જર્મીનમાં !

અને ત્યાંની વેતી ઢાંલિ ખસતી થી પ્રણયમાં !

મદાડી ત્યાં કોણે મરે હવરની પીઠ સપળા !

અને કેવી રીતે નિમ્મલ ઢાંલિ સદુ બેદ મણવી ! ૫

( અનુક્રમ )

હતું એ રવન !—રે ! એના મુદ્દ બેદ ઉલ્લસા,

અમ મદાસો—નદમાસમે—અર્થ નરોજ સર્વદા ! ૬

આશુનદાસ પાર્શ્વતીમુકરે દયે.

\* એમનાં જુએ તરી લેઢવા મટિ એ કાણુ લેવી હતી તે એકબીજાને રમેદથી જાહેરી આપી.

“વનદીક્ષા અને કુમુદ.”

( ५०-५१ वृत्त ५३० धी )

[illegible]

મુશ્કળને ખોલીએ જાણ્યું, મ્હને તો દબે છવું જેર જેવું લાગે છે. ભગવાન જોડે તો છુટી જાય એટલે બસ," સુન્દરે બોલ્યું બહુ, નિર્ભય ને નરમ હાથ પોતાના હાથ ઉછેર કુમુદને આગળ રીતે મુતપ્રાપ્ત સ્થિતિમાં નિહાળી ચાલું નહોતું. તે ચોટી હતી અને તેને રોવાનું કારણ પણ તેજ હતું, છપરની કૃતિ ખતિ ચોટી ચઢતી હતી તે મહાન સત્તા આગળ કામરૂં ચાલતું નથી, મનુષ્યના વિવિધ પ્રકારો તેની સ્થાપના વિનાનાં નિરર્થક છે. કુમુદ કાઠીનું સાન્નિધ્ય કરતાં કહેવા લાગી કાઠી સંસાર મુગ્ધા જેવો અનિર્ણીત છે. માણવી છે, મિથ્યા છે ને પરિણામે મહા ક્ષેત્ર, કદ, ને પરિતાપનો જન્મ આપે છે. મુખ એવી કાઠી ચીજ સંસારમાં છેજ નહિ. મિથ્યા મોઢને પણ મરને માનેહું મુખ પણ અતે દુઃખદાય છે. મુખદુઃખના સંકલ્પો માત્ર કેવળ મનની જમણા છે નાશવંત સુષ્ટિમાં કેવળ અસૂચ મુખ પરમાત્માનું છે. ને સ્વિષ્ટ મોઢેતાની પેઠે જે સ્થિતિ કરીએ પ્રાપ્ત થઈ તેમજ સંતોષ પરવાથી છે. પ્રાપ્ત થયેલાં ખર્ચો પૂર્ણ રીતે પાળવામાં જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ છે. આપણા ને આપણા સગા કુટુંબ સુનિવસર ને દેહ સમગ્ર સ્થાવર જંગમ વિશ્વપતિ આપણા શ્રી થઈ છે તે જોયો અને તે તે સંપૂર્ણપણે કદ સદિને પણ આદા કરવો, સંસાર સ્વપ્ન સમાન છે નિરા અવરણમાં જે સ્વપ્ન સત્ય મનાય છે પણ જનતાં તે મિથ્યા જાણે છે તેમજ અત્યંતને આ માણવી સંસાર સત્ય બાસે છે પણ જ્ઞાનવંતને સુનિવસમાં તે મિથ્યા જાણાય છે." શરૂ આરા ત્હારાની મિથ્યા જાનવા કે જે કહેવ જાય છે તેનાથી પ્રભુએ આજુને તારી છે તો દબે અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થવા પ્રયાન કરવો જોઈએ, શીતામાં આ કૃષ્ણે કહ્યું છે :—

વિમનિમોહા, બોઠસંવદોષા, બળાત્પાનેસા વિનિવૃઢ કામાઃ ।

દૈર્ઘ્યદુઃખાઃ કુલદુઃખાઃ કૌર્ભેષસશુદ્ધાઃ પદમવ્યર્થતાઃ ॥

હીનાની અંતરે જે અહંકાર અને એકધો સ્થિત છે જુદી સ્તીર થવાથી તે જ્ઞાન પર્વ પામવાથી આરા અને પુરા સંમતી અંતર જેને ચોટી નથી એવા મુગ્ધોય છોડેલા, પોતાના આત્મામાં નિરંતર તકીનસીને અંતઃ ખાનગી, નાશ પ્રકારની સંસારીક તૃષ્ણા-એથી નિશ્ચ થયેલાએને મુખ દુઃખના એકાદ જે જનતામાં ફરે છે તેથી મુકા મુખ અને દુઃખ જેને સમાન છે હવે ચોટી સીત સદાચરણીય મનુષ્યો અવિનાશી પદને પામે છે અને જાનમરુદી જાનવાથી મુકા થઈ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે કાઠી, વન-લીલા અને કુશભા પત્રો આપ્યા છે તે હું તમને વંચાવવાનું જુદી થઈ છું. મ્હારા વિના ત્યાં એકલાં અજાત જ્ઞેન મુશ્કળ છે ને જાણીયા તે બેલી થઈ ગઈ છે. લાંબો મગળ લાખીને તેમને મળ્યા પછીએ જાણ્યા આવ કર્યા છે. મ્હારે ને તેને જુદા પડ્યાં વર્ષ થયું તેમણે તેને સો વર્ષ જેવું થઈ પડ્યું છે. જુદો તો ખર્ચો તેને કામળ એમ કહીને કુમુદે ખોરામાંથી પત્ર કાઢીને સુન્દરના હાથમાં મુક્યો. સુન્દરે તે પત્ર પાછો કુમુદના હાથમાં મેળતાં કહ્યું, "આપણની પાસે આરણી" તમારો ચરમકીયા અહાર મ્હને ના ઉઠે, કાઠી ઉપર દયા કરીને વાંચી સમજાવ્યો, કુમુદ—કાઠી, દસમેથે નંદિ ને સેશીએ નંદિ, લો ત્યારે, "ઉપર પમાણે કહીને કુમુદે કામળ વાંચવો શરૂ કર્યો,

પ્રિય મધુરી,

મધુરી નામ મને ઘણું જ પ્રિય લાગે છે. મારે લખ્યું છે પણ પ્રિયને બદલે તેની લખ્યું તો શાલે, મન મદારે તો તેની મધુરીની સ્થાપના કરી છે. પુત્ર કુ કુ. ને નમો પ્રકરના સોભિવડે સગાં પે કુ કુ. પણ પ્રકાશના સ્ત્રી છે. મનની જાત મનમાં ચાલુ તો સારું કારણ પ્રત્યક્ષ તો સુચાન્ત કહેવાશે, પણ બહે, હવેનો ઉવરો કઈ રાતી ચાલશે? સું લખુ? મને તદમારા પંચો પશ્ચિમ જાનકે આપી હવે આત્માને સુખને સ્વસ્થ બનાવે છે, પણ મહિલા તદમારા સિંદર સમ્મે કે જે સત્તને મારે હવેમાં કેતરી પાખીક, મધુરીની મધુર સિદ્ધા મને યાચી, સુગાની, ને સદાચી બનાવવા છાં છે, ને મારું જીવન સુન્દર મધુરને સુખમય, સ્વસ્થ બનેલા છાં છે, પણ પરમાત્માની તેની છન્દ, તદમે દુર પડે છે. પણ પદવી નહીં પ્રત્યક્ષ ચાલે છે, અને જે ને કે જુલુ હોય દુર છે તથાપી આત્મા આત્માને વિષ જની નિહત આપી કોઈ બીજાનું જનક પ્રકારે સ્થાપન કરે છે, તદમે જુલુ છે કે મને ઘણીએ આપિ, ઉપાધિ ને બાધિએ જાં મેલે છે. મારા દેહને સુખ નથી મન સ્વસ્થ નથી હવેની શાન્તી જતી જી છે ને જ્ઞાપાને જાનક નથી, આપી કોઈમયી રહીતીમાં કું ઘણી જુલુ કું, પણ તેની વખતે તદમારા પંચો મને અનિવાર્ય અંતરનું સ્થાન, શાન્તિનું સ્થાન ને સુખનું પરિર ઘણું પડે છે. અર્થાત કું સખચને બંધો બેતી નથી. તે પંચ મારી આસપાસ પ્રકારી રહેલા માર અંધારમાં વિષ્ય ભોલિની મારક તેજ પ્રકારે છે ને તન મનને આશમ આપે છે. મારા ઉપ આપી પડતી વારંવાર સાંચારિક વિદ્યાખ્યાએ કે જે ઉપમાઓની મારક મારા હવે ઉપર જાણુ કરે છે તેનો માર ઉપરો તેજ નહિ તો કું મનન સ્થાનમાં વિષ્ય મદામવની મરજ સારે છે. અંતઃકરણમાં શાન્તિનું સામાન્ય પચાપેકું હવે મનની સંસ્કર વિદ્યાની ઉપન થતી નાત પ્રકારની વૃષ્ટિએ હવેના વંચ સતિપથી સ્પીર પણ વિપયથી પરિવર્તન પાતી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરે ને આત્મા જાન સારર સ્થાન કરીને શુદ્ધ જની સાંચારિક વૃષ્ટિએને બદલ સુખદુઃખને સમાન મહી તેનું વિરપરણ કરી દેહના સદાચીની અનિરુદ્ધિ કરી પોતાની અધિકતા રક્ષી પરમાત્મામાં લીવ ઘણું બને આનંદ સામરમાં દુખપીએ મારે અને આ સ્વપ્રત્યક્ષ જેવા જન્મન અપંચકુઓથી અગ્ન્ય એવા જાં અગ્ન્ય સુખને અનુભવ કરે તો કેનું સારું? મને આ સર્વ તદમે જાનખી હર ક્યારે સીખાએ છે, અને તમે જે અગ્ન્ય નેજા અગ્ન્ય સપદિને અગ્ન્ય સ્થાપા જેમાં મળી થયાં છે તેની મને જુલુ કરના છાં છે, જે સાહિત્યની તજપત્તન સુરોઝ બીત વાહીમાં તદમે પ્રત્યક્ષ કરી રખા કરે છે તેમાં મને પણ રખાના છાં છે, જાનની સુન્દર પાંખોથી જે ઉચ્ચમન મંડળમાં વિદ્યાર કરીને સહિત પહોળ પ્રાપ્તિઓથી પર એકું ઉચ્ચ જીવન અનુભવે છે, તેનું મને પણ અનુભવના છાં કરે છે, સા- રાંશ જે સુખ, જે સંદેશ ને જે આનંદ ને તદમે પ્રાપ્ત થયાં છે તે મને પણ કસવના છાં કરે છે, પણ અપસોસ પ્રકાર તદમારી આ સર્વ મહેશ્વર કુંજવત છે, કું નિર- આપી હવેને પોત્ત નથી, મારો પ્રવે સંચય તે રખે પ્રાપ્ત કરાવે તેજ નથી, પાતની પોત્તવાને જાણુ કે જેવા જન્મન તદમે જે અધિકાર મારા છે તે પર્વ મકાની નથી, જાનરૂપી માનવમશોકમાંથી મદુરુરૂપી મોહનો ચરો અત્ય તદમારા દમને કું કાય



“યામ છે ત્યારે ત્યારે તમારી “હરોરદ્વાર” નામની કવિતા કે જે મેં મદિનાના “શાલામ-  
માં” ના એકમાં પ્રગટ થઈ છે તેનું હું તુ તરફ વારંવાર ચોક્કસ કહી શું કે ” હવેની  
મતિ અતિમદન છે, મુખસાદન કરવામાં જ છે ” આમણુ જાણે મહાત્મા વ્યાકુળ થતાં મનની  
શાન્તિ અર્થે જ લખાણુ હોયની ? એવો મદને બાલુ ચામ છે. તદમે એક વખતે કહેતા હતા કે  
“કવિતા કે લેખ તે હાલના વિચારને સંસ્કાર વુજા લાખણીએ લેનાં એમી કાઢા કાઢનાતું  
દોષણુ થાતો પ્રતિબીમ્બ છે. હરિઆમણા ઉછળતાં મેલનની આટક હાલમાં ઉછળતાં વિચારો  
કવિતા અને લેખ સ્વરૂપે બદાર પડે છે. ” તદમે થોલો પારસામણી સ્વરૂપ હો અને મહાત્મા  
જેવા અમણીત મોહને કંચન કરવાને સમર્થતા હો. કાલપર સચાન તદમાથે દેહ સર્વેમ  
પરાયશ્રી છે, મનસા, વાચા ને કામને ડરીને અહોનિર તદમે પર્વદિતમાં જ તાપર રહેા જી,  
ને અમણીત રંગ ને રામીઆ કુતખીઆ છતોને આનેદી ને સુખીઆ કમી હો. તદ વીમનાં  
પુરુષાત્માને ગણુ છદાસા થઈ છે કે “શાખિઓમાં શિરોમણી એમી મહારી પુખવપૂ કંકુ  
અર્થે આમી મહાત્મા ચૂકને વિષાધીને મહારી આમીત થઈ ” તો હવે તદર આમી રીકામી રહાન-  
સ્થાને તદેમની કરવાણુ વાસના જ તુમ કરશે, ને મહાત્મા તુ હાલને તુમ કમીને આશમ કરશે.  
આમક બદેતને તદેમની સામુના મહાકામં વિદુષ્ણસાદ સાથે બોલાઓમી થઈ છે તેમી તે રીસાકને  
અકિઆ આવતા રથાં છે ને મુદ્દય છે તો મોચ લાગે લેખ કરશે હુ આઈ પુ કે મહાત્મા  
પરેશા તદજને તદેમનો જન મગચો, જાકી મહારી તો વણીએ થાતો લખવાની છે ખણુ તે  
જનમાં સખામ નહિ પ્રત્યક્ષણે સર્વે નિવેદન કરીશ. અર્થ સર્વે કુચ્છ છે જા, કાઢીને મહાત્મા  
શ્રેમ પુરેક પ્રકુમ કહેશે. મહીને મેલીની વાત મોંવરના કરેશે. કામનામ લખશે કામ એમ.

હી. કેમક તે તદમે રથાં નથી લાખુનાં,

કમહી શાન્ત કામંજી પાછળ અમલી  
ખમરી વલસીવાના મેજામ.

જન પુત્રે મયો ને કુચ્છે મુન્દરના સામુ એવું કુચ્છર દવે એક નિશીવ રોવી હતી તે  
પાપવરી આંખે લોતી બોલી-“કુચ્છ, ત્યારે શું કુનીઆમાં કોઈજ સુખીઈ નહિ ” કુચ્છ  
“રહાન” એ એક સાધુ પ્રવચી ઉપર કુખ કોમવા નામક છે તે વાદ છે નહિ એવકામાં  
ખાલણુ આવી ને બોલી બદેત, તદમને અને કમીમાને બોલાવે છે, કહે છે “થાતો કદનાં  
રત પરી તેતુમે બાન છે કે નહિ ? ” કુચ્છ-“સ્થો આંજા લખએ હીએ.

કવી અને વાપાં.

બદેત વિજયાકરમી દર્પદમય ગિવેદી.

## વીરાલિમાન.

—દરિદ્રતા—

હૃદયીય બાદિ કુંજ ઉપર દુર્ગ સંગીન રીસતો,  
વીર સેન્ય તેમાં સંગ હતું ખજા અમુલ વિદ્યને રસતો.  
નામે :રહીને શત્રુ સેના હૈર્ષ્ય અતિશય દાખવે,  
પણ મારે તોયેના કરે પણ દુર્ગ તેથી ના હવે.  
હા પુરુષ કાચર સેન્યમાંથી સ્થિત કરી મોહ્યો “ અદા ૧  
મુશ્કિલ છે એ છતયો—શું વર્ણ આપા મારી ! ”  
એ હા તથો પુરુષીર સેનાવિપતિ એ સંભળી,  
“ શું કાર છે એ કાચોનો ! ” મોલી હસ્યો મેધુધી.  
“ કાલીસ શેખી, કે કરીસ હું માર્ગ—સા દિમ્મત મરી,  
વીર! તમે અરિ ગળુ હસ્યો મરેશ ન મગ પાછો મરી !  
શું કાર્તિ સમ્પાદન થવા અભિલાષ ત્રા તમ મન વિશે ?  
પણ કાર્તિ મંદારે જાતાં પાછી બણી ચાલી પડે !  
તોતાં કરી નિયામ નામે અંગ કમ્પિત નિ બને,  
તેણે ન મિયા થતુ હસ્યો પોશ્વિય તેની કો !  
થાયે ખરે એ પ્રાપ્ત કરમાં સજ સાથે કાપ લે,  
વીરત્વ ભરી દિમ્મત મરી સમાપ્ત થયે ગદ્ય તો !  
પરિતોષિત સર્વે માર છે પણું છુછું બરે !  
વીરજ સદિત રક્ષમાં હો તે એકો છતે ખરે !

મગદુર.

રતો વા પ્રાપ્તવાસે સર્વ વિલા ના મોકલતે મહોદ  
પ્રચુરુ છત એ વાદ, તાને સર્વે મહારથા ! ”  
મુર્ખી મુખે નાથા કપ્પા, હૈર્ષ્ય છુછું રમે રમે;  
સેનામાં વડા આપી, અલગથી પાસ વડે.  
અહીંને હસતાં અમે, હિંદ નાદ કરી મદુ;  
કેવલ તે સેનામાં વીર, હૈર્ષ્ય દાખવતા મદુ.

શ્રી કંઠપુર—જવાબદ. ૩

“ સીંગાદ, ”

## ત્રેમાનન્દનાં નાટકો.

માર્ચ ૧૯૧૧ ના હુદ્દિ પ્રકાશમાં " જાનેવારી ગુરુત્તરના હુદ્દિપ્રકાશમાં હાપેલી અદ્ધ-સિદ્ધ હુસ્તકોની યાદી "—વિશે રા. કેશવલાલ હર્ષદરશ મુલે એક લેખ આપ્યોછે. એ લેખ વધારે અપૂર્ણ છે તથાપિ તેમાં કહેલી ત્રણ નામના નિર્મલન માગી લેણે, તેમ એ નિર્મલનને લેખતી અપૂર્ણતાનો ખાત નહે એમ નથી.

આ યાદી વિશે મ્હેં ઘટ્ટાએ કેટલીક દર્શનનારો લેખ ' વસન્ત ' ના ( સં. ૧૯૧૭ ના ) પોપત્ત અકમાં પ્રગટ કર્યોછે. તેમાં એક સહુ એ જનારીછે કે ' લોપામુદ્રાખ્યાન ' ને વિશે ' નાટક કે આખ્યાન ' એમ અનિશ્ચિત વર્ણન થા માટે આપું દરોઃ એ ઘટ્ટાએ સ્વચ્છાધન રા. કેશવલાલના આ લેખમાં ( મહારી રા. રા. દીધા પહેલાં જ ) અપાવણું બધાપછે. ' ત્રેમાનન્દ ' પોતે ગુરુત્તરનાં નાટકને આખ્યાન સંજ્ઞા આપેછે " તેના અનુદેશિ યાદીમાં લેખકી સંજ્ઞા કદાચ આપી દશે. "—એમ એઓ તર્ક કરેછે. પરંતુ એ યાદીમાં ખીત્તે એ નાટક છે—એક વદત્તરના નામનું ને ખીલું ત્રેમાનન્દના નામનું, તેને વિશે ' નાટક ' એટલું જ થા માટે છે? પરંતુ આ ખાત વદત્તરની નથી, તેથી પડતી મુશ્કેલી.

વદત્તરની યાદ તો ખીલુ એક છે. " ત્રેમાનન્દનાં નાટકો " ના મહારા નિમન્ધમાં ૧-૪ થી મ્હેં એમ સહુ જતાપીછે કે " દેવપીઠસ્થ " માં કવિ સરિદમાં પૃ. ૧૧-૧૨ થી પ્રકાશ્યોએ આપેલી ત્રેમાનન્દના અન્વેષી યાદી ( નર્પદાસકરે તથા નવમશર્મ ખતાવેલી, તેમ જ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા અન્વેષી યાદી ) માં નાટ્યોનું નામ કે પ્રકારો પણ નથી. નાટ્યો રમ્યાં હતાં એમ પણ ઉલ્લેખ નથી. આ સહુના ઉત્તર તરિકે રા. કેશવલાલ આ લેખમાં લખે છે કે " ત્રેમાનન્દને આપે જ્યારે મહારાષ્ટ્રે અને નાટ્યો લખ્યાનું તો સન ૧૮૬૦ થી શરૂની શબ્દમાહાના પ્રકાશક અને વિવેચકના અણુવામાં હોય એમ જોવામાં આવેછે. " અને તે માટે પ્રમાણુ માટે એ " દેવપીઠસ્થ " માં આપેલા ' અન્વયિચન ' માંથી તોચેને. ૬૪૦ ઉતારેછે—

" આ કવિને ( ત્રેમાનન્દ ) ગુરુત્તરની જાણમાં કેવો અદ્ધમ સહિતપ્રબેશ અર્પણ કરેલોછે તે વિશે હાલ હમે કંઈ સહન કરવા નથી, તથાપિ બધારે આ મહારાકવિને મહારાષ્ટ્રના નામથી અક્ષિત કિર્તી કલ્પ્ય તથા નાટક વગેરે આપણે જોઈશું ત્યારે અર્વપૂર્વક આ ગુરુત્તરની કવિને ધનવાદ આપજાને સૌથી અમેશર પશ્ચિંતું તેમાં લેશ પણ સહન નથી. "

આ વચન ઉપરથી તો સ્પષ્ટ એમ જ લાગે છે કે અન્વયિચન લખવારે તો આ મહારાકવિનાં નાટ્યો દીર્ઘ હતાં, અને તેથી જ તેની અપરિવદા અણી હતી અને આટલી ખબી પ્રથસા કરી હતી. તો એ નાટ્યોમાં તમ વગેરે નિશિષ્ટપે યાન હેમને દતું જ; હતાં રા. કેશવલાલ હેને " અધિમાર " યાન કેમ કહ્યેછે, અને " દેવપીઠસ્થ " ઉપરવતી પશ્ચતે ત્રેમાનન્દે નાટ્યો લખ્યાનું તેઓ અણેછે પણ કેટલાં ને ક્યેં તેની ખબર હેમને

હોય એમ નજીકનું નથી " એમ અર્થ થી રીતે કહે છે તે સમજાતું નથી. અન્યવિચેયન લખનારને માત્ર એટલું યોગ્ય જ, જાન હતું કે પ્રિમાનન્દે નાટ્યો કેટલાંક લખ્યાં છે એમ હોય તો ઉપરના વચનમાં જે ખાતરીપૂર્વક સુતિવચન લખ્યું છે તે લખત જ નહિ. માત્ર પ્રથમ જાણે આધારે હાથી એકસ સુતિ કેવી તે કવણ સાદરા આવવા સમઝાકિની ખાતરી જ સૂચવે, અને એ પ્રકારના વચનનો અર્થ જાણે સંભવતો જ નથી. " હવે તો એ નાટક કવેરે લખ્યો છે; પણ હમણું કહું ગોઘતા નથી; સુનંદ પ્રબલ સમક્ષ જ્યારે એ સફારી તદ્દારે હેની ખૂબી એ પ્રબલે જણાયો. "—એમ જ એ વચનનો આશય છે.

અને તેમ છતાં એ અન્યમાંના 'કવિચરિત્ર' માં આ નાટ્યો વિશે યંબોર મૈત્ર જ છે. એ શું ? 'અન્યવિચેયન' ના લખનારની ખાત 'કવિચરિત્ર' ના લખનારની જાણમાં આવી નહિ હોય કે શું ? આ વિરોધ નહોતો સ્પેષ નથી. એથી આ વિષયની અગત્ય ગૂઢતા વધે છે. બીજું શું ? નામકે સિલ્લો સિલ્લો એ મહિમાયના સંકલ્પને આ નાટકના પ્રમાણો " તે તે કાલે લખી રહેતા અને અજાણ્યતા પ્રમાણને તે તે કાલે માન આપતા જણાય છે. " એમ જા કેશવલાલ આ પ્રમાણને જણાવે છે, તેને તેમણે કેમ દર્શાવે એમ છે તે જોવાનું આ રચણ નથી; પરંતુ " મળી આવેલાં પ્રમાણો " મળી થોડાં પણ એમણે આજાર સૂત્રીમાં કદી પણ ખતાજાં હોય તો આટલા મધ્ય તકવિતક ઉપજ જ ના માત્ર. પ્રિમાનન્દે નાટ્યો લખ્યા જાગત એમણે ' કંઈક આખાર મળ્યો હતો. ' તે થોડાં માત્ર કાળકતું વચન તે જ ? અને પછી ખેલું પ્રમાણ તે શું ? કુદે નાટકનો અન્ય તે જ ? પણ તે અન્યની સત્યતા માટે આધારને નામે દહ સૂત્રી તો અન્ય જ છે.

પછી—

" જેણે રમ્યાં નવીન નાટક 'સમ્ય વાર' " એ ચરણ 'કવિ' અને કાવ્યપ્રશંસા' માંનું ખતાખી જા. કેશવલાલ " આ નાટકમાં " એ પ્રસન્ન છે એમ કહે છે, પરંતુ " દ્રાપદી હરણ " માં એ પ્રસન્ન છે, " આ નાટકમાં " એ જણે કંઈક રમ્પિદોષથી લખ્યા જાણાય છે. હવે એ પ્રસન્ન લખનાર કોણ છે તે ખબર નથી. પણ તક એમ થાય છે કે 'કવિચરિત્ર' લખનારથી તે મિત્ર હતો. અને 'અન્ય વિચેયન' લખનાર તે જ પ્રસન્ન લખનાર હતો. 'દ્રાપદીહરણ' માંના :એ અન્યવિચેયનમાંનું બીજું એક વચન પણ સ્પષ્ટ છે—" જા. કેશવલાલે ઉમેરું પછી આરમ્ભમાં ૫. ૨ પં. ૭-૮ માં લખે છે—

" તેણે અનેક કાવ્ય નાટક ગ્રંથો આદિ રમ્યા છે. "

• આ ચરણ પ્રસન્નના બીજા સ્તોત્રમાં છે. પરંતુ બીજા સ્તોત્રનો સંબંધ હાની સાથે નથી, અને હેમાંના જેવા ચરણમાંના જણો—" તે પ્રિમાનન્દે હું પ્રથમ પ્રણામું છું. " એ ઉતારી હેમાંથી પણ નાટ્યો વિશે વિચેયકને જાન હતું એમ અનુમાન જા. કેશવલાલ જા આધારે કહે છે તે સમજાતું નથી.

પરંતુ આ પ્રકારનાં અન્યોનાંથી તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે અન્યવિવેચનકારને તો નાટકો ખાખત ખાતરીથી હતા છે એમ જણાવવાનો આશય હતો. આ અનુમાન પાછળ ખતાવેલા મુખ્ય કથાના અર્થદર્શન ઉપરથી સ્પષ્ટજ થાય છે. અને 'કવિચરિત્ર' માં એમ વ્યવસ્થા છે કે—“ આ શિષ્યાય જીવન્ દેશસાક અપ્રસિદ્ધ અયો દમારે હાય લાગ્યાછે, અને હજી મોળ કરતાં જીવન વધારે અન્યો મળી આવવાનો સંભવ છે. ” ( પૃ. ૧૨ પે-૨૦-૨૧ ). પરંતુ હેયો ' નાટક ' એમ છતારો પણ નથી. ' અન્યો ' માં મોઘમ રીતે ' નાટક ' નો સમાવેશ કર્યો હશે એમ કહીશ નહીં; નાટક જેવી નવાઈની વાત તો લખા વિના રહેવાય જ નહિ. તેમ જ, વધારે અન્યો મળી આવવાનો સંભવ છે એમ કહેવાને પ્રમાણ શાં હતાં તે જગતને જણાવ્યું હોત તો બાધ નહોતો. હજી તે વખતે પોતાને પૂરતાં પ્રમાણ મળ્યાં નહોતાં એમ અભાવ કરશે, પરંતુ ' નાટક ' વિશેની માહિતી ' કવિચરિત્ર ' લખવાને મોઘમ પણ હોત તો મોઘમ રીતે ' અન્યો ' આ વાક્યમાં લખ્યું છે તોમાં ' નાટક ' શબ્દ ઉમેર્યા વિના રહેત જ નહિ.

અન્યવિવેચન અને કવિચરિત્ર બંનેનો લેખક એ જ મુદત્તજ હોય તો તો મળી આવશે—અપ્રસિદ્ધ અમલો જ થશે—કે અન્યવિવેચનનો હશે તો નાટકો વિશે અસંશ્લિષ્ટ લખે કરશે, છતાં કવિચરિત્રમાં અન્યમણુનામાં નાટકો વિશે અદ્યુત મૌન જ છે.

૧૮૪૦ માં નાટકોનાં નામાલિક ટીપા વિશ્વ જ આવ છતારો “ ટ્રાયલિટરયુ ” માં અન્યવિવેચકે કર્યો ને વિશે એક કલ્પના મંબવેલે નામ ટીપા વિશ્વ જ આવ મોઝાનાં મળી પરીક્ષા લેવા આવ્યું પ્રમથ જાયુ ફર્યું, અને એવું કે વિશેષત્વ સંવચન રીઠ થયું નહિ, એટલે ૧૮૪૦ માં વખતે અર્ધપરિણાક પામેલાં નાટકો ૧૮૪૨ માં પૂર્ણરૂપે રજૂ થયાં;—આમ મોમ, મમે તેમ છે, પરંતુ આ સર્વ મુશ્કલાતને હોલમ માટે પ્રમાણર્થ કર્તવ્ય એક જ વિશ્વ તરફ નિર્દેશ કરેલ; તે એ જ કે મૌનભંચ કરી મેંલ્ય પ્રમાણ, ખુલાસા, િટ હોય તે પ્રત્યક્ષમજ મુદો દેવો, અને ના હોય તો કલ રિચનિતો સ્વીકાર કરવો.

પરંતુ આ સર્વ અધોમાત્ર પ્રાક્રમિક પ્રયોગો જ સ્પર્શ કરેલે. ગ્રેમાર્નલનાં કરીને પ્રગટ થયેલાં નાટકોમાં અન્તર્ગત કંઈજ જ આધુનિકતાના અવક છે અને પાપાકાપર અભયલી મહારી જથી છતારત તો અસ્પષ્ટ અને હજી મુદી તો અચિત્ત જ રહી છે.

વાંદર:

તા. ૧૫-૩-૧૧

નરસિંહરાવ કોઠાનાથ.

## શિવરાત્રિ માહાત્મ્ય.

માર્ગશીર્ષ સંવત ૧૮૧૭ ના 'વસન્ત' ના અક્ષમાં રા. ત્રિભોવનરાસ દામોદરદાસનું આ વિશેષ સંસ્કાર વાંચી મળે વિશેષ કુટુંબ ઉત્પન્ન થવાથી એ આદિ પાસેથી મહે દેમની કહેલી પ્રત મળતી. દેમણે સનર એ પ્રત મોકલી દીધી:—તે માટે જાહેર રીતે અર્ધ આભાર દર્શાવું. એ પ્રત જોવા પછી કેટલાક વિચાર તથા કવચના ઉત્પન્ન થાય છે તે આ ઉપરના લેખમાં જોવાનું હિતિ પાડું.

રાજકોટમાં ઈ. સ. ૧૮૧૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી એ પ્રત અને મહારા પિતાએ ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં પ્રગટ કરેલી પ્રત એ બેની સરખામણી કરતાં નીચેની જાણ રખા થાય છે:—  
( રાજકોટવાળી પ્રતને સંક્ષેપાત્ ( ૧ ) સંગ્રહ, અને મહારા પિતાવાળીને ( ૨ ) સંગ્રહ આપીશું. )

( ૧ ) ( ૧ ) માં કર્તાનું નામ જ્યેષ્ઠી કુદાનરાસ એમ છે. તે માત્ર પ્રમથાનના કષેત્ર દાહકાષેત્ર ઉપર છે; અને કાવ્યને અંતે " વિરસા બહે વહાવદાસ " એ વચનમાં છે.

( ૨ ) ( ૨ ) માં કર્તાનું નામ જગન્ન-વત કરીરમાં જ આરમ્ભવચનોમાં છે:—બી જયેશવયમ: જ અલ જીવરાત્રિવદાસ સિલ્લજે જ રિપાલ રત્નોદત્તી અમ્માલી કુલ જ અને કર્તા અને ' વિરસા બહે વહાવદાસ એમ છે જ.

( ૩ ) ( ૩ ) પ્રતમાં ઉપર પ્રમાણે આરમ્ભ થાય છે;

( ૪ ) ( ૪ ) માં આરમ્ભ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

શિવરાત્રિ માહાત્મ્ય.

મીસો—એમ કહી તરત જ

પૂજે મનપત્ર મનરાજ

સુરાજ એ તરત જ—મનરાત્રિની કાવ્યનો જ ઉપાદ થયો છે.

અ સ્થિતિયો ઉપરથી આ અનુબ્રુવ નીચળા રહે છે તે વિચારિયે.

(ક) (ગ) પ્રવર્તમાં કદાનવાસને કર્તા તરીકે માન્યો છે તે ખરે આધાર ઉપરની કર્તામાં કિસ્સા કરે વદાવદાત્ત એ વચ્ચે ઉપર ન રખાયો હશે;

(કદાનવાસને 'જોશી' એમ ઉપપદ આપ્યું છે તે જરાક વિચારવાનું છે. કદાનવાસના મૈત્રિદાસિક અસ્તિત્વ પરથી પ્રમાણ મળે તો કાંઈક સમજાય પડે 'પરી, પરંતુ' તે અસ્તિત્વ માનીને ચાલીશું, ટોપણ, તીચે દરનિશાં વિવાનના કર્તૃત્વને પોષક પ્રમાણે વિચારતાં એમ રજુછોડા દેવેવાને બાધ નથી કે ખરા સમયાર રજુછોડા વિવાન હોવા કર્તા પોતાનું નામ સુખ શાખ્યાને પરિણામે તેના કર્તૃત્વનો વચ આ કદાનવાસને મળી ગયેલો.)

(ગ) પ્રત (ગ)માં, અન્યતઃ સ્વરૂપમાં જ દસ્તગેખોના ચાલતા આવેલા સુપ્રાપ્ય પ્રમાણે જ રજુછોડા વિવાનનું કર્તૃત્વ સ્પષ્ટ થાયેમાં કહેઈ છે તેથી ખરા કર્તા એજો હતા એમ (અ) પ્રવર્તે અસ્ય દસ્તગેખ જદારે સખાયો તદારે તો મનાયું હશે. અને હેવરે 'કદાનવાસ' એમ નામ છતાં પુલિ પુરુષસર રજુછોડા વિવાનનું નામ આરામમાં પરી મર્તવાથી પ્રમદ કર્યું છે તે સંભવ એ જ કે 'કદાનવાસ' એ ( રજુછોડાનુસાર, ખારે, કદાત ) એમ વિવાનજીએ નીપાળે જ પૂનિય નામ મડ્યું હશે. ( આ નામની પૂનિમતા ખદને મહાત્ત પિતાએ જ મનાવેલી હતી—એ ઉપપદા વિરોધની સ્થિતિ ઉપરથી સંકપ મનાયો તદારે. ) આરમ્ભત્ત વાચ્ય રજુછોડાનું નામ 'મકનાટુ' હેપક હોવાને સંભવ અસન્ન અસ્પષ્ટ છે. વળી, આરામવચનમાં રજુછોડા વિવાનનું નામ લખત કરવાને કસો દેટુ સંભવતો વધી. એમ પણ કંબરે કે કિસ્સા કરે વદાવદાત્ત એ હેવરની કરી કદાનવાસે, કર્તાનું નામ પ્રમદ ના મયું હોવાને લીધે ખેતે જ ચોચી રીધો હોય. અને પ્રત (મ)ન લેખકે તે નિરોધ તરે લક્ષ ના શાખ્યાથી ખરેખરાથી આવેલી માન્યતા પ્રમાણે વિવાનજીનું નામ તો કાખમ શખ્યું હોય.—પરંતુ આ ખામ મર્દ છે.

(ગ) ઉપર દર્શાવેલા એ પ્રતો વચ્ચેના આ મોટી એમ લાગે છે કે (મ) પ્રત (ગ) પ્રત કરતાં વધારે વિષયનીય અધારવાચી હશે તે વાતને (૩) તથા (૪) અંકમાં બતાવેલી સ્થિતિથી પણ પુલિ મળે છે; કેમકે પ્રત (ગ)નો આરમ્ભ કેવળ આધુનિક લખેલો છે, અને પ્રત (મ)નો આરમ્ભ પ્રાચીન દસ્તગેખોની પદ્ધતિયો છે. (ગ)ના પ્રાકાશનોએ 'અસ્ય' ઉપરથી એમ ટાંકલતેજ ઉપર લખ્યું છે એ ખડું પરંતુ દેખને મળેલી પ્રત અસ્ય દેખડે માની હશે એટલું જ; ખાકી અને પ્રતોના સદૃષ ઉપરથી તો (મ) વાળી પ્રત પ્રાચીનતર દસ્તગેખના આધાર ઉપર રહેલી સંભવ છે.

જમતે એમ સૂક્ષ્મ ઉપરિચિત થાય તે સુલોચન દિવાને ઘણા કાચો કરીએ તો તેમાં 'કલાનદાસ' એવું કૃત્રિમ નામ મેળવશે મારણ કરીએ છે ! તેમ ના હોય તો આ પ્રસંગે આ મારે મારણ કરે ! પશું તેનો જવાબ સહજ નહીં. એ કાચને મારે નામ શુભ સંભવાનું કંઈ ખાસ કારણ પડ્યું હોય; હેવી સિદ્ધિ અસંભવિત નથી. હાલ પણ એ તરેહની શુદ્ધિ અનુભવમાં આવેછે. 'વિક્રમેવંશીય' નું આધાર તરનાર—'કલમ કરનાર વનમાળા' એ પોતાની અન્ય જાણનાવશદિ કૃતિઓમાં પોતાનું નામ પ્રગટ કર્યા કરતાં આ પ્રસંગે 'જનકાળો' ના ખોટાતર સંબંધના નિષ્કારણનું પરિણામ એ પુષ્ટિપાત્ર છે.— મારે અન્યત્ર 'કલાનદાસ' એમ નામ નાં જો મારે આ પ્રસંગે છે તે વાતથી કંઈ ભાષ આવશે નહિં.

આમ પ્રત (ક) નાં સુલોચન દિવાનનું નામ સ્પષ્ટ જોવાથી આશ્ચર્યક પ્રમાણ છે; હેવી આશ્ચર્ય પ્રત (સ) માં એ નામ ના હોવાનું અભવવાત્મક પ્રમાણ અવગત બનશે. (કલાનદાસ નામનો પ્રુણસો તો ઉપર અપાઈ જ ચૂકેછે.)

આ પ્રમાણની ઉપરાંત, નીચે એક બે આશ્ચર્ય પ્રમાણોથી પણ દિવાન સ્ફુટિતના કર્તવ્ય અનુભવને જગ થયેછે; તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) આ કિપ્પાનિખાલ્લભના કાચમાં મેળવિય જામવેળેના ઉપદાસ બધું સંગત થયેલાં કરાયેછે; ઉદાહરણ.—

મનન સાવ પધીસ । મીમસકર કહોસ ।

માનદસહ ભજીસ । દાહ લોહ કરોરે ॥ ૧૭ ॥

કરી દૂરે મર ભવ । પોતી પોતીએ સુધાય ।

લગ સરો સ્પટાય । કેતં વટ ધરોરે ॥ ૧૮ ॥

ફુલે ફુલેયે પેટ । પોતેવ નાસિકા ભોં ડેટ ।

જાવ ઘણીયે પેટ । લેવ લવન જુલે ॥ ૧૯ ॥

ચોરસ કરતી નિહાલ । સુધુ થોડે સુધુ સાવ ।

મોહો કેલે દેસલાવ । સફુલે મેં જુલે ॥ ૨૦ ॥

\* એમ લાગેછે કે આ તત્ત્વપ્રચરના ખોટામાં (ક) પ્રત આવેલી જ નહિં અને (સ) હેમણે લીધી હશે. અને તેનું સુપ્રગટ પણ શાંતી મળ્યું હશે. પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે ઘણી બીજી જાણુ હવે હેમણી નમ્રે પદાળી આજ કાળને અવિધસનીય કરાવવાના દેખના પ્રપાત પર હેમણે કાંઈક બેઠ થયો.



આ રીતનો ઉપદાસ દિવાનજી જે નામર ચાંદસ દલા તે કરે એ સ્વાભાવિક અને સંભવિત છે; નામોની આ પ્રકારની રેવ સુશ્રવિક છે કદાનવાસ જેવા જુરેશર મહારેવ આગળ ગાયકર્તુ કામ કરનાર સામાન્ય આસ્ત્રવત જાણજ્ઞો દામે આ પ્રકારનો ઉપદાસ સંભવજો નથી.

(૨) આ કાંપમાં, દિવસને બહુવા અપરિચિત હોય, પ્રાસી બાણદા સિદ્ધ થયે કેદમાં હોય છે કે જે દિવાન રજુઓછા જેવા કાસીના કામેવ કુસરીનો સ્વાભાવ હોય; કદાનવાસ જેવા સામાન્ય જાણજ્ઞતા જ્ઞાન બહાર જ એ જાણે એ જાણમાં વૈ હોવાનો સંભવ છે. હાથ નેટલું બંધેછા શ્રવણમાં આપ્યું છે તેટલો પ્રચાર કાસીનો તે જાણમાં નહોતો, અને તેવા સામાન્ય માનકને એ જાણે કુસરીય દેલ એ જાણમાં જતારે એમ નથી. એ જાણોમાંથી કેદમાં અર્થિ બહુઆવી વચારે સમજાવ્યું હતો.—

|                    |                     |
|--------------------|---------------------|
| ધામ=અમ;            | કાદ=કુસરી;          |
| વચકામ=આમ;          | નિહ=કાંપી;          |
| નિહ (કોઈ)=અમ;      | વરતામ=આપી;          |
| વિવતમ=આપી;         | વતમ=આમ;             |
| નિહ-વ-નિહ=કોઈ કદા; | નિહવામ=અમ;          |
| કોવા=કાંપી;        | કાંદ વરતામ=આમ; કિવ; |

કસાદિ, કસાદિ,

પ્રાસી.  
તા. ૨૭-૩-૧૯૧૧

}

નરસિંહરાવ વેળાનાથ.

## પ્રેમ ભૂમિકાનું શોધન

અમને પ્રીતિનું મોઢું સ્થાપી મતાવ્યા

પ્રેમજાનનું જ્ઞાન મ્હાલે !

તારૂં હૃદયનું સુખ મનુષ્યવશ

હૃદય અમરણ વેણા પૂમતી ર તાર

અમમ રહેલું ઝરતી કવતા

પ્રેમ પ્રતિભા રાધા આવી ભગવા,

અનેદાઓ સમગ્ર જગતના લોકો

અમ હૃદયોના વહના દૂરમાં મોડે

— જાણા અમને મોઢું જાણવા !

જે અમ મનર હરને જાણે

અમ હૃદય તથા સુ તાર નયન

જે રિધ જાણે છે પાણી

હૃદય હરમા રાસ અનેરા જાણે,

એના-એવા પેલખર્ષા દેશ દુ તપસુ,

જ્યાં જ્યાં જાણે ત્યાં તે જાણુ

મેમ્હિયું જાણુ જોવા તપસુ

સુન્દર સમિતિ કિનારે ભગવતી ને મેળુ !

મનરૂં નહીં હૃદયનું જાણુ—

સરમ સુહૃદની મનરમા સ્થાણુ—

મોહન મહિમાના મુખ જાણુ—

અમ જાણુ-જાણુ પશુ જાણે મ્હાલે

૧ મોહન મહિમા

મહાનિષાદી અમનિષાદી મહેલ.

## H. H. The Gackwar on Sanitation.

"More than half the causes of death are preventible. This we know with certainty. Experts have estimated that fifteen years, at least, could be added to the mean of human life by the application of preventive medicine. This expert estimate has been based on the average expectation of life throughout the world and, were we in India able to neglect plague, cholera and malaria as factors in the death-rate—a happy condition already arrived at in the West—then the estimate of fifteen years would have to be considerably increased. With our present knowledge, we may safely assert that an application of scientific preventive medicine to Indian conditions would be followed by an increase in the mean duration of life of thirty years—the rate of mortality would be lessened by one half—and, together with the reduction in mortality, would cause a two-fold reduction in the number of those who are annually incapacitated by sickness. To express this in figures we may say that the Indian death-roll could be diminished by more than four million a year, and the number on the sick list would be lessened by eight million."

A knowledge of the laws of health and of the requirements of personal, domestic and social hygiene must produce a permanently beneficial effect on a people. Bonded up with health are other equally important sciences—moral, social and economic, to which due weight must be allowed in public administration and with which executive officers must be more or less familiar. I am sure that all my hearers to-day will be at one with me in the realization of the supreme importance of the problems of sanitation in India. In its improvement there is a field for the exertion of the nobility of all virtues, self or patriotism. What true lover of his country can contemplate unmoved the terrible extinction of human lives, the awful weight of human suffering daily caused by ignorance, by miserable acquiescence in present conditions. Gentlemen, the future of this country, which we all love, depends largely on the way in which we deal with the problems of public health. Every year added to the average duration of life means increase in our national strength—mental, physical and economic. We wish to see India take her just place in councils of the nations of the world. It is our duty, our privilege to work to that end. Let us see to it that our efforts are worthy of our high purpose. Around us is a dark night of preventible suffering and death. Science offers us a means by which we may become deliverers and in our own time lighten this darkness. Gentlemen, I appeal to you all, to my fellow-countrymen, to all who love my country, to do all that lies within the possibilities of human endeavour to take light into the dark places of our land to carry hope and happiness to the despairing and wretched."

# वसन्त

मृतानां मन्त्रस्य सत्यस्य संपूर्णं भूतं ।  
मृतमप्यं पुण्ये यथायमव्याप्तं सत्यस्य ।

—सुखाश्रमस्य स वायममात्येदममृतमिदं शब्दे सारंम् ।

सत्पात्रं प्रमदितव्यम् । धर्माग्रं प्रमदितव्यम् । कुशलं प्रमदितव्यम् ।  
मृत्युं न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाया न प्रमदितव्यम् । अथैवम्

पृ १०, अंक २.

[ आभिक. ]

शुक्रानु, संपत् १९६३

सन्धी—पेरिडर मानन्दकरे पाल्मार्ड मुद मे, मे, मे, मे, मे

दस शब्दार्थ १०

( १ १ नरि दस नरि दस नरि )

सन्धीने सुन्धीन ११

( १ १ १ १ १ १ )

विश्वरूप १२

सन्धीने १३

( १ १ १ १ )

सन्धीने १४

सन्धीने १५

( १ १ १ १ १ १ )

सन्धीने १६

( १ १ १ १ १ १ )

सन्धीने १७

( १ १ १ १ १ १ )

सन्धीने १८

( १ १ १ १ १ १ )

सन्धीने १९

( १ १ १ १ १ १ )

सन्धीने २०

( १ १ १ १ १ १ )

सन्धीने—पृ १०, अंक २. शुक्रानु, संपत् १९६३

## લવાજમ

(૧) લાઈબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) બીઓ, (૫) મુખ્યશિક્ષકોના માસિકો, (૬) લગાડીઓ તથા (૭) આસિસ્ટ. રૂ. ૧૫ મુખીના નવે પચાસદારોનારે વર્ષે જોના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉચ્ચતી લાઈબ્રેરીઓને ખાસ જણીસ નવી રચનાલી (ગ્રિડમે કોઓ વર્ષે અનરની) જાનના આપના વિનાની લાઈબ્રેરીઓને જોનાર પત્રિકાનું મુદત્તના સર્વિસોરે વપરથી આપના જણીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. ખાસ પોસ્ટેજ વગેરે જાયેના રૂ. ૦-૧-૦ મ. એ. આવા અનરથી મોકલવા રૂ. ૫ કરવી ખીન વર્ષેના રૂ. ૦-૧૨-૦, ગ્રીડમાં રૂ. ૧-૪-૦.

જાન સર્વે આરે વર્ષે જોના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

પુસ્તક વાંચ એ જાના રૂ. ૦-૧-૦ "

જાનરું ડેપાર્ટ્—વચન સર્વિસ—અમદાવાદ.

### કે આટલીવાળાની સમજાવું લવાઓ.

૧ રીકે જાનના લાવ આરે "એન્થ્રોપીકસ" અને "એન્થ્રોપીકસ" આપના છે.

૨ "દ્વાસાજને મહત્તમ" એકે કિવસમાં ફાળ, ખુલલી અને કીડ મટારે છે. ૪ આના

૩ "ફોલોરોસ" ઉપલી ખુલ્લા અને કોલેકના જેલને નાક કરે છે. ૬. ૨. ૧

૪ "દોરોસ" રીકે જાનને લાવ કાળા કરી વાવખુર્ચ વુલની જાવાને છે કિ. ૩. ૩

૫ "અખલી ડેનીક પીલસ" રીકે સવાજા અખલવાને સમજાવું, કિલસ ૩. ૧

૬ "દ્વાતનુ મંજન" રીકે મજાનુ કાળા રુપથી જાન ૬. આના ૮ તથા ૪

અ લવાઓ રીકે જાનરોમાં મને છે નહિ લે લખો—કે. આટલીવાળા. ખુલ્લ વાલી કાલ-

# વસન્ત.

ઈ સત્ય સર્વેષા મૃતાના મર્ચસ્વ સત્યસ્વ સર્વાંગે મૃતાનિ મધુ વદ્યન્  
 ચમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમય પુરુષો ચાપ્ત્રાયમધ્યાત્મ સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમય  
 પુરુષોઽયમેષ સ ચાપ્ત્રયમાત્મેદમમૃતામેદ્ પ્રલોદ સર્વમ્ ।

ચપતિશ્વ

સત્યાત્ પ્રમદિતધ્યમ । પર્માત્ પ્રમદિતધ્યમ । હુચલાત્ પ્રમદિતધ્યમ ।  
 મુચ્ચે ન પ્રમદિતધ્યમ્ । રુગધ્યાત્પ્રમદિતધ્યમ ન પ્રમદિતધ્યમ્ ।

ચપતિશ્વ

૫૬ ૧૦, ૨૫૭ ૨.

[ માસિક. ]

ફાલ્ગુન, ૨૫૮ ૧૯૧૭.

## મહારા રમકડાં.

( ૧૦ ધર્મીયત )

પ્રતિદેશ મુખને  
 વર્ણિયો હું એ મને  
 ગમતે । ૧૦ અવતરણ  
 આપ્યા મહેને એ ન રિયે

૧

ગમતે એ આપમે  
 ગમતે । ૩૩ રમ  
 ગમતે મુખ એ પર મહે  
 ગમતે રમતા નિર્મલ

૨

રમનિષ્ઠ લટકાવિયા  
 રમતોતારક દેરુ  
 ચંદ્રોચે ડારમે  
 મુખ અભુલીપર દેરુ

૩

ગાવ નદીપર કવચે  
 ગાવ દુલને ગાવ એ,  
 રાજા દેવી ગેવર્ણ —  
 મનમા લીયે મુખ કા એ

૪

સરિત સન્ધ્યા ફરીમા  
મેઘવાણી રહ્યું,  
માતકેય મન્દિરે  
રમ્યજન એ રીતે બસું ૫

હું મંત્રે અમર્ય  
લીન ના શરો સુન્દરી  
ઉપા ને હજી એકલી,  
ને સંગ રમુ દે મનમરી ૬

ધુમ્દેવ ઉગમતો  
મુદુ દુવારો રમતનો,  
આન ત્યાં કુતુહલ —  
મનકાંદ મહાનમન ધરો ૭

કોપુડિએ લીધેલુ  
સિન્ધુદે રહુ ત્યાં પડ્યું  
દેશધી ને સાતસે  
એકામરેયે ત્યાં મડું ૮

અનિલ ચિરિત સુરમે  
કેળમે કુમવાડ્યો,  
વનવિમે ના વમાડતો  
વેર મનોહર ધર્યો ૯

વેળુવા સુર એ કુણી  
એળુ નિજ સુર રતો,  
માન આદ્યુત અગમતો  
વાયુ કુંદ — માડી હશે ૧૦

મૃતિલિતે જાળ દ  
બેલ પેલ એમ કું  
વમાત્ર સદૃ મનમર્યા  
રમતો મુ સુમેષ દ ૧૧

સારી)

રમતો રમતો એમ દ નિશાવક મારે મરો,  
કાળ પરી મરો કેમ — ભણ્યું નાદિ વચ્ચર મે ૧૨

(કમેલ.)

તલ્લો પરી એકએક,  
ઠાકુ ભિમિર આંકુ ઠાકુ,  
બીપલુ ગાંધીના માંડ,  
અને તો ગોધ પરી હાથમાં. ૧૩.

(કુતવિચિત્ર.)

રમકડાં કુત્ર કાલુ ગાંધી હરી ?  
અને એમ કુત્ર કુત્ર પરી પરી!  
અપદ નાદ મારી અભંગને  
ભિરિયુદા મારી એક લપાળાને. ૧૪.

ભિરિયુદા કાલુ કરતી કંઠ  
અપદની હતી પીન આંદિ તરિ;  
પતતણું પદ આંદી પ્રરથો  
પતલુપાશ તરિયો મેલો હતો. ૧૫.

(અનંત.)

પરી તરિયો ત્યાં વિચારવા,  
વિચારું વિચારું અપદાર કુત્ર;  
મયાં હસ ત્યાં કીડાવ્ય પેલાં,  
કુત્રાવ્યાં પાપો કાપનાંનેક પેલા. ૧૬.

(કમેલ.)

દેખો દિવ રમકડાં એક,  
કુત્રાવ્યાં કાલુ પડિયાં નેક;  
રમકડાં અધિક લાગ્યો તરિયો;—  
માડી પ્રમદ તાલુ માય ૧૭

કાલુ પડિયાં પાપો માય,  
માડી રમકડાં કુત્ર પાપ,  
એકી પ્રમદ માય પેલુ,  
પતલુપાશ તરિયો મેલુ;— ૧૮

(કમેલ.)

અને કરતું કાલુ તરિયો કાલુ કુત્રાવ્યાં કંઠ,  
પરી રમકડાં પાપો પેલાં, ગાંધી ૧૫ લે ૧૬;  
કુત્ર રમકડાં પાપાવ્યાં પાપાવ્યાં પડિયાં અધિક,  
તરિયો પાપો કાલુ, કુત્ર ૧૫ ત્યાં કાલુ. ૧૯

(અનંત.)

કાલુ ને કાલુપેલાં અપદિ રમકડાં,  
કીડાવ્યાં એ તરિયો અપદાં અધિક લાગ્યાં, ૨૦



(દ્વિતીયઅભિનય)

ધર્મી મનદીર નવી બન જાય તે,  
મદ્દ વિલાસી-મુરંગ નહિં તમે,  
મદ્દસ કેમ જણાઈ પડતા મને,  
નર્મી મનદીર જાણા મદ્દતા બને. ૨૧

આશ્ચર્ય રૂપ તથાપિ હજી જાણો  
દિવિય રૂપ ધરી મન મોખતાં  
સ્વકર્મ જીવ જીવન ચેરશે,  
તિથિત આ જન્મનું સહુ ચેરશે. ૨૨

મંત્રણ )

“ જાણે માડી ! જાણે માડી !  
પ્રેમોત્તમ જેવું આ લોકમાં  
હવે રહે આમોઝી શ્રી  
અમીરજીની જોડી પાસ. ૨૩.

મનું આશ્ચર્ય પાડું તા પાડું,  
જાતું મેં હવે જાણે;  
મળીશ ક્રીડ આરોમાં  
જામનરો, છુપા રાજે. ૨૪.

મુદ્રા.

માડી ! જીવ જીવનમાં પડે રહી ચડાય,  
ક્રીડ જાણ હું સ્વપ્નસુખ જાતુજનું અદ્ભુત કોડ. ૨૫.

કરુણ જે લોકજનમાં દિવ્ય સ્વકર્મ સર્વ  
પાડે રાખે, જીવનમાં રમજો રહું મનર્વ. ૨૬.

રૂઢ-ગોળીમાં કંઈ જીવ જીવું કામેશ્વર-જાન,  
જીવજો જીવજો જોગ હું જીવજી જીવ જાવજાન. ૨૭.

પાંચ.

તા. ૩૦-૩-૧૧.

}

મરસિદરાય મોળાનાથ.

## શુકદેવને સમ્બોધન.

૬૬ અમે તે શી કરીએ ! એ પોપટ !  
 ૬૬ અમે તે શી કરીએ !  
 ૬૬ અમે એકમાં મરીએ ! એ પોપટ !  
 ૬૬ અમે તે શી કરીએ !

નારિઃ । નાથ તમે સમરૂપે :

૬૬ અમે તે શી કરીએ ! એ પોપટ !  
 ૬૬ અમે તે શી કરીએ !

૬૬ અમે એકમાં મરીએ ! એ પોપટ !  
 ૬૬ અમે તે શી કરીએ !  
 ૬૬ અમે તે શી કરીએ ! એ પોપટ !  
 ૬૬ અમે તે શી કરીએ !

કાવ્ય,

## દિગ્-દર્શન.

મિત્ર ગામઠા !—આ વિચિત્ર મયાગ્રાથી બહારમાં નહિઃનું જાણું છું જ કે આપણી પ્રકૃતિને વિનોદ કરતાં પોપટ વધારે પસંદ પડે છે, અને આપણી વર્તમાન સ્થિતિ વધારે દાઢી. પણ સ્તંભીર વિચાર કરવાની છે, ત્યાં કે સ્થુત્તમાં વખત સુમાવવાની નથી. પણ પોપટને વિનોદ માટે જોયું મને તો જોડું છે ! આપણા પ્રાચીનો તો જેવા ત્યાંની તેવા જ આનંદી અને વિનોદી હતા એ દું તમને આજ આખ્યાયિકા કહીશ તેમાં જ સમજાવશે.

તમે સોએ પૈલા મુરતલ 'પંચ દશ' વિષે તો સાંભળ્યું હશેઃ દુર્ગાચમ અને એમના સુધારા આવીએ એ નામે જોગખવાતા. પણ એ 'દશ'માં અને આ 'દશ'માં દેર એ છે કે એ 'દશ' તો આપણા દેશને કલ્યાણકારી હતા-દુર્ગાચમ પછે તે વખતના સુધારેએ સુધારાનું કૌંચ સમજાવવામાં દેટલીક જૂથ કરી છે, તથાપિ એમના સમયનાં વર્તન અને ચતીતિ તોડવામાં હસાદ અને દિગ્-દર્શન જાણીને તેઓએ જે દેશનેવા કરી છે તે મહાન યુગપેનિ યાજતી છે. પણ દું જે 'દશ'માં 'વિષે જોડવા માણું છું તેમાંના એ મના છે, અને એ ત્યાગ્ય છે.

મહાભારતમાં એઃ આખ્યાયિકા છે કે પ્રત્યક્ષિએસર્પી, અગુરુ, ગાંધી અને દેરા મન્યા, પણ દેરે જન્મીને કાંઈ ને કાંઈ તો કરું જ જોઈએ, અને તે પણ હવનદેરા જોઈ

સમજાને કરવામાં આવે તે શિક્ષ-તેથી તેઓ સર્વે પ્રજાપતિ થાશે ગણા અને પશુ કે  
 “હે પિતામહ ! આ વિષમાં ખતારમાં પડે તારવ સું હતો એ અમને કહે.” પ્રજાપતિએ  
 એક જ અક્ષરમાં ઉત્તર આપી કે—“જોઈ”, અને એ સાંભળાને શરે—સર્પો, અમુરો,  
 જમિઓ અને દેવો-પૈતૃષ્ઠાનાને આજે મળા.

“ઓમિત્તેષાદરં મહા સે કુલ્લા માદ્રિનં દિશઃ”

પણ એ શરૂ કરણ એમાંથી સું સમજ્યા ? (૧) શર્પે ત્રેયું કે “પ્રજાપતિએ—‘ઓમ’  
 નો ઉચ્ચાર કરતાં—તેમાં ઉચ્ચાર્યું અને પછી બીજી દીકું જાડે દશ કરવો એ જ આપણા  
 જીવનનું પડે તારવ છે. (૨) અમુરોએ ત્રેયું કે પ્રજાપતિએ જોઈ કલાવ્યા—માટે આપણે  
 પણ માન જોઈ જ કલાવના ! હવેના આવ શામે કે આગર શામે વાણીને કંઈ જ  
 સંબંધ નથી ! આર્ષાત્ દશ એ જ સર્વેનો શર છે. (૩) જમિઓએ ત્રેયું કે પ્રજા-  
 પતિએ ‘જોઈ’ ઉચ્ચાર કરવામાં રસને પૈતામાં વિરામ પગાયો—દલાયો : માટે દશ  
 એ જ પરમ કર્તવ્ય છે. (૪) દેવો સમજ્યા કે ‘જોઈ’ અર્થવાચક સખ છે—અને એને અર્પ  
 ‘હા’ થાય છે, જાડે થાયને ‘હા’ કહેવી—આર્ષાત્ રાત કરવું એ જ પરમ શ્રેયનો માર્ગ છે.  
 “આમ એક જ પુરુષ ઉપદેશનો દરેક જાતે પૈતૃષ્ઠાની પ્રકૃતિને અનુસરતા અર્થ કહેો.  
 માટે મનુષ્ય માવના કાપમાં ત્રે કે એક જ અનુસરતા ‘હરતવાપુરવાઃ’ રહેતો છે, એ જ  
 સર્વેનો શાસ્ત્ર છે, શુ છે, જ-શુ છે, તમારિ એના શાસનનો, એના ઉપદેશનો, એની  
 સલાહનો દરેક મનુષ્ય પૈતૃષ્ઠાની ભાવના પ્રમાણે અર્થ કરે છે. જાસ્તના સંજોમાં—

एकः शास्त्रा न द्वितीयोऽस्ति शास्त्रा

यो ह्यष्टवस्तममुब्रवीमि ।

तेनैव मुक्तः प्रजादिबोद्ध

यथा निमुक्तोऽस्ति तथा ब्रह्मणि ॥

૩.

एको, गुरुर्नस्ति ततो द्वितीयो

यो ह्यष्टवस्तममुब્રુ જીમિ ।

૨.

एको ब्रह्मर्नस्ति ततो द्वितीयो

यो હ્યષ્ટવસ્તમમુબ્રુજીમિ ।

૪.

તથાપિ—

(૧) સર્વાંગા દર્શને માત્રઃ સ્વૃતઃ પૂર્ણિયતુઃ

(૨) અસુચર્ણા પ્રવૃત્તસ્તુ દમ્ભમ્ભવઃ સ્વમાવકઃ,

(૩) દાનં દેવા અપ્સરિતાઃ

(૪) વસમેષ માર્ત્યકઃ.

एक शास्त्रानुसाराय शङ्केनेन संश्रुताः ।

नानाव्यवहृताः सर्वे संप्रदायिदानवाः ॥

એક 'હમ્બલ પુસ્તક' સર્વેનો સાક્ષા છે, યુક્ત છે, જન્ય છે એ સિદ્ધાન્ત-એવે પાયાસ-  
નિર્મિતિના સમ્બંધમાં નીચેનાં 'Theological Intimations' કહી સમજાવે-તેનો  
ચતુષ્પાદના અગ્રમરમેદ સાથે દેખીતા વિરોધનો કહી રીતે પંજીર કરવો તે ઉપરની  
આખ્યાયિકામાં જણાવ્યું છે. પણ આપણે તો આ સ્થાને 'એ' વિરોધપરિહારની ચર્ચાનું  
બેદરબદું નથી. આપણે તો એમાંથી અમે માત્ર એટલે જ ઉપરના બે ચીજો કે-(૧) દેશ એ  
સર્વેનો સ્વભાવ છે; (૨) દેશ એ અસુરનો છે; (૩) દેશ એ અધિઓનો છે અને (૪)  
દાન એ દેવોનો છે. આ ચારમાંથી પહેલા બે સાબ્ય છે, અને બીજા બે શાક છે.

આ ઉપરક માત્ર અસ્તિ તરિકે આપણી નીતિ ચલાવવી જ કામનો નથી. જલ્મન  
અપરમાં આપણા દેશ તરફ અપણું યું કરે-અ એ ઉપર પણ એ જનુ પ્રાણ પાડે  
છે. સર્વની પ્રાણ દેશ કરવાથી દેશએક થવાની નથી; પરમો દેવ સમનો, વાહીથી દેવ  
વસાવતું, માણસની કૃષો કરવા એ સર્વેથી જલિ છે. તેમ અસુરની પ્રાણ માત્ર કોઈ  
હવાવવાથી પણ એ થવાની નથી; હાથમાંથી ન નીકળતા, અને આચારમાં ન પરિણમતા  
એવા દેશ દેશોનાના કબો અમારકા એ આસુરી દેશ છે. દેશોના માટે દેશ અને  
દાનની જરૂર છે. દેશ એટલે કે અધિઓના હાજરનો તથા કે માત્ર-માત્રે વધી જવા ન  
કોઈ-એને દાખાને આપનાનાં બધા, વીર્ય અને તેમ જલસરનાં પણ તે કરતાં પણ ખીનું  
જિનું કર્તવ્ય—આપે કરતાં પણ દેશી કર્તવ્ય—એ છે કે માત્ર જલિનું નિયમન કરીને બેસી ન  
સેદાં, 'દાન' કરતું જોઈએ—અપણું જલોવે સાથે આપણા સ્થાનેનાં જોગ આપણે જોઈએ;  
એ દાન માત્ર કમ્યનું જ નહિ, પણ જે કોઈ કોઈને આપણી પેતાની કહી કહીએ—અપણું  
દેશ જુદાં સમ-નો સર્વ દેશને અપણું કરવાં જોઈએ. આ ધીમદાનના માત્ર દાનનો  
આપણા વંશના કર્તવ્ય પદને સાર છે; પહેલા બે દેશ પરકરી, બીજા બેનો આશ્રમ કરી,  
આપણા દેશનું આપણે ધણું કમ્યનું કરી રાખ્યું.

જાણનાઓ! 'જાણકીની માતા' એટલા કમ્બોથી કરવાં બધાં કર્તવ્યો સ્વચાન છે  
જાણકો જે તમને પ્રાણસમાં વહાયાં છે અને જે હાજરને અધિ-  
અપણાંની અપમાનાઓ. બની પ્રજા અપણાં છે તેમજ સરીસોં નિર્મોતા-જાંબનાર-તમે  
જા. અને દેશ પણ નહાજનમાં એ કરીને, આરામ, બધા,  
સર્વ-જા, અપણાં આદિ સાદિક કુજો વગરે સાથે જ અપણ છે પણ જાણકો સાથે  
તમારી સમ-અ સારીરિક કુજોથી સમજા થવો નથી. એમના માનસિક કુજોનું સંધારણ  
પણારાં પણ તમે જા. મહેતાજ અને જહાસની કુનીયા એ કુજોમાં જે કોઈ વિચિત્ર  
સ્થાન કરે છે તેનો સામાન્ય-પણે તો તમારે જ સાથે નમ્ય છે. આમ જાણકીની માતા  
તરિકે તમારે સાથે આવાં મહત્ત્વનાં કર્તવ્યો છે જતાં એ કર્તવ્યો અપણી સાથા માટે  
તમારી સાધનસામગ્રી દેહી થોડી છે; તમે જાણકીની માતા છે, જતાં માતા તરિકે તમે

ચોતે જ જાળક છે! આપણુ અંતરિક્ષ, સિવાયેએ લખને જાળપણમાં જ માતા કરી સુખમાં છે! તમારૂં પૌત્ર જન્મતાં પહેલાં તો નીખરાઈ જાય છે, અને વિદ્યા તે શું એવી કોઈક ક્રીડા થતી પહેલાં તે જન્મને નિશ્ચય છે. એ પોતે જ તમારા કર્તવ્ય અને કર્તવ્યની સામગ્રી વચ્ચે આ ચોક્કસ વૈયવ્ય નથી. પણ આ વિષય સ્થિતિ દેશકિતેષુ સીપુરોને અદ્યતન નથી, અને તેથી તેઓ કલાજ કરતા તેઓ પુસ્તક વાંચન ચોક્કસ છે: તેમજ, કન્યાકાળ વધારે, પરંપરા પછી પણ સાચાનો સાચાઈ સુખ એવી જોડવા કુરવી, જ્યારે પછીના પુરસ્કાર વખતમાં ધેર આવી કિશ્કણ આવી જાય એવાં સ્ત્રીકિશ્કણમાં મંદો સ્થાપનાં પાત્રોં પછી આ સર્વ ચોક્કસ એક જ અન્યથા મુખી. કામ્ય કે મોટાં કહેશે સિવાયના રેશના વધા બાજીમાં એનો સાચા અત્યારે નિતારી કામ્ય એમ નથી. આ કારણથી જ એ ચોક્કસની પુષ્ટિમાં અને વિશેષમાં એ કાંઈ અન્ય ચોક્કસનો ચોક્કસ સ્થાપ—પછી—સર્વે તે ન્યૂની દેશ—તથાપિ તે ચોક્કસ લખે તો આપના જેવી છે: આવી એક નહીં ચોક્કસ અને આપ કામ્ય સુધમાં આપે છે. તે એ છે કે (૧) કીઓને ધેર મોં દુરસ્કાર વખતમાં કામ્ય કામ્ય એવી વાંચનસામગ્રી ઉત્પન્ન કરવા માટે ચોક્કસ પાત્રોં જરૂરી; અને (૨) સીઓ ધેર મોં એક જાન્ય પાત્રોંથી પોતાના વાંચન અને કર્તવ્ય પરંપરા સુખમાં અને સુધારો કામ્ય કરે તેવી જોડવા કુરવી. આ ચોક્કસમાં આ જાને કામ્ય સુખમાં ચોક્કસ પુષ્ટિમાંની અતર છે, કામ્ય સ્થિતિમાંની સાધનસુ રીતે સુધારતી પાત્ર ૭ ચોક્કસમાં જોડવામાં સુધારાઈ જાય છે, અને ત્યાર પછીની ઉત્પન્નમાં વિદ્યા સાથે ને કાંઈ પણ સુખન્ય રહેતો દેશ તો એ કામ્ય જાને સુખ પાત્રોં, નાહો કે નવકામ્યમાં વાંચના પુરો જ રહે છે. પણ વસ્તુતઃ વાંચન એ કેવળ વિશેષ આપે નથી. વિશેષ તો માર મેં એકાં કામ્યને કુરવીમાંની નાતો કામ્યે પણ મેંની કરે, અને વિશેષમાં જો મનુષ્યસાધનને પણ એકામતમાં માર. પણ વસ્તુતઃ રીતે જેમ જાનતી અને નીતિની કામ્ય જાનતા વિદ્યા આવી જાતો તે કામ્ય કુરવીમાં જ રહે છે, તેમ પુરોક્ત વાંચન પણ જાનતી પાત્રોંમાં જેવી કુરવી અને રાસતી પણ કામ્ય અને નિસાત વાંચનામાં જો કરવાનું જ સાધન અને છે, સી અને પુરોક્ત સુધમાં જ કર્તવ્ય એક જાનતીમાં પુરો નથી. ઉત્પન્નમાં સાધન્ય મનુષ્યને કામ્ય કરવાંક સાધન્ય કર્તવ્યો છે, અને તેથી કેવલસુધારા કરોક્ત જામ પણ સાધન હોયે નોંધો. એ જાત આ પાત્રોં પ્રસંગપાત અન્ય જામ્યમાં જાવશે. એ વાંચન, આ વિદ્યા જામ્યમાં તમારૂં સ્થાપ શું છે એ સ્થાપને જામ્ય તમારૂં સાધન્ય અને વિશેષે જાં કર્તવ્યો છે, અને એ કર્તવ્યો મોડ્ય રીતે આપ રવા થઈ શું શું જામ્યનું અને કર્તવ્ય છે—કામ્યે જામ તમારે આપે એ જ ઉપયોગી વાંચન છે. આ વાંચનમાં જામ્યે નવકામ્યમાં આદિને અવકાશ નથી એમ તથા, પણ તે ઉપર કોઈ તેથી મોડ્ય તમારૂં કામ્યમાં અવકાશ કરી કોં તો જ માતા છે. માટે અત્યારે ખરી સી-ઉપયોગી વાંચનસામગ્રી જામ જ ચોક્કસ છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. હવે આ સુખમાં સુધારતી સી-ઉપયોગીમાં સુધારેલાં જાત—અદ્યતન સર્વે સીપુરોને આ જામ્ય નીતિમાં કરોક્તો ઉત્તર જામી જામ્યમાં અમારી નામ વિનંતિ છે:—

(૧) અત્યારે સી-ઉપયોગી વાંચનસામગ્રી કુરવી અને કેવી છે—એનું જામ્ય અન્ય જામ્ય તમારૂં જોડવામાં ?

~~૨~~ (૨) હાલ જે પુસ્તકો નેપાલ ( ~~કાઠમંડુ~~ ) છે, તેઓથી ઉત્તમ સી-૭૫૫૦ની પુસ્તકોની એક પાલો કરીને એકત્રિયો !

(ક) હાલનું સી-કેપોએસી સહિત નવાસા અને ક્યાં-ક્યાં-એરિય અને સંપૂર્ણ પ્રસારેનું આધાર તરફ કરવાની તમે જાણતા હો કે એ લખી જાણાવો ?

આ પ્રયોગના ઉત્તરે આવી મળ્યા જાહ, એમાંથી પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય નજીરો તે  
આને આ પાત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરીશું, અને એ સર્વની મહત્તી સુખાત પત્રીપુર સોસાઇટીને  
ત્યાં પ્રસ્તુત કરાવવાની બાબતમાં વિનંતિ કરીશું; અને અમને ખાતરી છે કે તે અમે  
યોગ્ય સરના કરીશું તે એ સંસ્થાના પ્રમુખ તથા એનરેબલ મેમ્બરો તેમજ અન્ય વિદ્વાનો  
જેઓ સર્વે સ્વીકૃતિપત્રીમાં બહુ રસ લે છે તેઓ માધ્યમી વિનંતિ ઉપર તરત જવાબ આપશે.

હવે અમારી ચોખ્ખાતા બીજા એક સંગ્રહે યોગિક પ્રમાણે કરીએ: અહીં એક  
ખતનું પરસ્પરસંકલ્પક મંડળ હશે કાનનામાં અમારો હરિશ એ છે કે સમગ્ર સુબ્રહ્મણ્યની  
કેળવણીએથી અને કેળવણી સ્ત્રીઓ જે પ્રમાણમાં ચોખ્ખાતાને કે કિન્દુ બીજાંથી, કે સુભ-  
ચંચાલકાની નિવિધિવિધાન જેવી સરચાતો સાક્ષાત્ જોડાય ન શકે તે ખબર સુબ્રહ્મણ્યની  
સર્વ જુદા જુદા ભાગોમાં ઘેર બેઠે આ પર જેની એક સંચાલક પૌતાનું એક પરસ્પર-  
સંકલ્પક મંડળ હોયું કરી શકે, અને પોતાના જાનનો, અનુભવનો, વિચારનો અને રોજની  
એક બીજાને લાભ આપી શકે, તથા પોતાની સંકલ્પક અને સુદાખ્યો પ્રસિદ્ધ પત્રાચાર એક  
બીજાને અમારી એ સંગ્રહની અન્ય જાહેરો તરફથી એક સમાધાન અને સંકલ્પક એકની  
શકે. વળી નિચાડની આવી આપ-લેખી ઉદારતા, એકતા, વિચારનગ અને કાવ્યકલિત  
અંકનાં કુલ્ય છે એ સો ખુબી ન છે.

### મહત્વ-સિદ્ધાંત.

**१. भाषाविज्ञान-सूचिका-**

હાથમાં ઇંગ્લંડના એક પ્રમુખના, ઇંગ્લેન્ડના સુધારા વિશે વિચાર કરતાં એમ નહીં થયું કે—શિક્ષકોનો પમાર દૂર કે હોવાના કારણથી ઇંગ્લેન્ડ ખાતામાં સારા શિક્ષકો મળી શકતા નથી, અને (ખોલ્સ) સામાન્ય શિક્ષકોને રાખને વિશેષ શિક્ષકોનો મોડ બહુ થી પડ્યો છે. કોઈ કે કોઈ મરુખાવ બધે સરખું જ છે—એટલે એની મુશ્કેલીઓ અને પાતિઓ પણ બધે સરખી જ હોય. એમાં શા તફાવત? જ્યારે શિક્ષકોને પોતાના દરિયાપરના જતિબંધુઓની સિમિતિમાંથી કિલાસો લેવા મિનતિ કરી, સામાન્ય શિક્ષકોને અને હું શું ખ્યાનમાં રાખવા ભયું છે એ વિશે એક અલેક્ષ પત્રમાં ફિરિપ મોઝમર નામે એક વિધાને કરેલી સૂચનાઓ બહુ જાણની હોવાથી અને કલારીએ બીએ. અને એ ઉપર ખાજોની સાતાઓનું અને ખાસ કરી ઇંગ્લેન્ડે બીએ. અને એ સામાન્ય શિક્ષકો આપવાની ફરજ સાતાઓએ. 'અમે બધે જાણતા તે અપારે ભાવને હું શિક્ષક આપવામાં હતાં'—એવ ન કહેએ. કારણ કે આ સામાન્ય શિક્ષક એવા સાદા રપતું છે કે સ્વદેશ ઇંગ્લેન્ડી ખામેલી મળતા થયું જાણકે પ્રતે જોખ કાળજી અને કર્તવ્યભાવથી તેને એ શિક્ષક આપી શકે. એ સૂચનાઓ અપારા વાળકને તાન. 'પરમણુ' સામે, તો તેના

દેવતાનાં પૂર્વોક્ત વિદ્યાને જે કશું છે તે ન અને કશીએ છીએ છે. "It is the way of us humans all the world over to watch for comets and ignore the danger."—આપણે મનુષ્યોના સ્વભાવ ન છે કે પૂર્વોક્ત માટે તાકીને બેસવું, અને ઉપાવર તો નજરે ન કરવી!—અર્થાત્, હંમેશની ચીજને અવગણી કાઢ કાઢ. વખતની ન ચીજને ઉપર આપણે સમજી લઈ સ્વાધીએ છીએ. આપણે વહીવટ, ઇલાજ, કારીગર વગેરેનું શિક્ષણ આપવા નહીં મનુષ્ય તરીકેનું શિક્ષણ આપવું તો તેજ નીસરી ન જઈએ છીએ! આ આજ શિક્ષણ આપવાનો હવે અધિકાર માતાનો છે—એ એ શિક્ષણના અંગની નીચે દીકરી પોતીક મુશળાએ ત્રેતા સદા પ્રતીત મરે;

- (૧) માળકને સતત્વ અને સ્વામી થવા દેવું—પોતાની સતતગતનો આત્મ પોતાની મેજે હોય કરે એમ થવા દેવું.

અર્થાત્ માતાએ માળકને સમાજ કરતાં સમાજ દેવું એની ચીજોની જાતે સંભાળ લેવા કરતાં માળકને પોતાને સંભાળ લેવું કરવું, અને હરેક જાતનાં જે આપણને જણા જણીને માટે તે કરતાં પોતાની મેજે પોતાને. મારે જાણ એ વધારે સાચું છે.

- (૨) માણુ-પણું, હરણું-રણું, જાણું, જાણ લેવો હલારિ એક પ્રાણી તરીકેના જીવનમાં પણ પણ પ્રગટ થાય છે. માટે એ સંબંધી યોગ્ય દેવ માળકને નિહાળવું ન જાય. જેમ કે,—

ખાતું તે અતિથિ જાણી કે અકાંતીઆ યાને નહિ; અને ખોરાક પચે એવો જલુ જાણે ખાવો એ ન લાજકારક છે.

મામણું તે દલ્લાથી અને માપસર સીધાં પગલાં કરીને; પણ મસતા કે, સેરીયાં ખાણ નહિ;

સૂકું તે નખણું પચે;

માસ લેવે તે લીંટી અને ખોંડ નખ સખીને.

લગાડ પહેરવાં તે પેટલાંડ;

સંત, મંત્રી, ટામ, નખ વગેરે સ્વચ્છ સખાં હલારિ.

- (૩) ભાગ્યભોગ પુરુષ અને ભાગ્યભોગ સ્ત્રી આને એવી ડેવાવણી બેસાડ છે, પણ ભાગ્ય-ભાગ્યભોગ એકાં સમાજની દુરુણી કે માવજાં થાય છે એ સમજણ મુશ્કેલી છે. ભાગ્યભોગ દિવસ વગેરે પુરુષનાં જીવનની જરૂર છે, તેમ ન ભાગ્યભોગ કોમળ વગેરે સ્ત્રીનાં જીવનની જરૂર છે; તે માટે પંચપરને સમાજમાં છેડે છે—અને આના સમાજમાં એ પુણા હલવા, મમતા, અને એક ખીજનાં લાંબાં અણીતાં અને માનવતાં થાય છે.

માટે યોગ્ય દેવદેવ સાથે, માતાએ બાળકોને એકાં દુરુણી સમાજ દેવાં.

- (૪) સજ અને હાલમાંની પદ્ધતિનો મહુ ઉપયોગ ન કરવો.

જલ્પના બેસીય તો સાફ સાફ ખાવાનું આપીશ' કે 'નિશાને નહિ જમ તો કાઢીયાં ફરીશ'—એવું લાઘવ અને ભય દેખાડીને ઊઠવાને માણુવનાં તકિ પશુ બંધુવરે જાતેજ પ્રિય થાય એમ કરતું. તે જ પ્રમાણે સામાન્ય સદસુણો પશુ સંભળ અને કાનમાંથી મદદથી ઉપજ કરવા એમાં સદસુણનું ખડું સ્વરૂપ જ લાગ પામે છે, સદસુણ ખાટે પોતાની પ્રીતિ બતાવીને, અને પોતાના પ્રેમમાં કાંઈકેટલુંથી, આઠકતરી રીતે છોકરાને તે તરફ ખાગવું.

- (૫) ખાળકની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાની પોતાની રજા, સમગ્ર એક પ્રકારની ઉત્સર્ગમાં અતિરૂપ પુલાસો ન કરવો. ખાળકને યાન જાતે મેળવવા દેતું, સમજવા દેતું; જાતે અનુભવ કરીને, નિવાર કરીને, અનુભવ લખને સહો નહીં કરવા દેવો; વળી એને યોગ્યતા સમયેમાં જોઈતાં જીવનવતી પશુ ઉદાવળ ન કરવી; મરણ કે અસ્વસ્થ સંચરેતો છે, પ્રવરણુએ નથી.

કેટલીક માતાઓ પોતાનાં છોકરાને જાણવામાં આમળ પાતાં અને આશાકીયી અપરંપ ઉપર તેમાં એવાને આતુર હોય છે. આ મૂલ સાધારણ દેખાએથી માતાએથી પણ થઈ જાય એવી છે, ખાટે એમને ઉપલી એટલે વધી આપવા જેવો છે.

## ૨. બાળકમાં દેવાવવાના સદસુણ—

- (૧) આતુરતા—જેવે એટલેપણમાં યાનની તૃપ્તિ સ્વરૂપ આપી શકાય.
- (૨) તન્મુસતા—જે દેખાવવાની વિચોધી નથી, અને જેના ઉપર સુખની પશુ આધાર છે.
- (૩) જે કામમાં પડે તેમાં રસ—જેથી એટલા થતાં વર્તમાન કાર્યમાં આતુર હોતાં આવડે.
- (૪) છૂટ—જેમાંથી સ્વાથય અને સ્વાત્ત્વના સદસુણો ઉપજાવી શકાય.
- (૫) એકાન્ત—જેમાંથી એટલેથી આત્માનન્દ મેળવતાં આવડે.
- (૬) કમ્પતા—જેમાંથી દુરવદની કવિતા ઉપજાવી શકાય.
- (૭) ઉદ્યોગ—જેથી મહેનત કરે તેને, જ ખજાનો લક છે એમ સમજાય.
- (૮) કુશલતા સમયમ—જેથી આપણા આત્મામાં ધાર્મિક સાધાર્ અને સાધ્ય આવે.

[આ આઠ મુલો મનુષ્યમાં નેપથી દેવામાંથી જ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે અને નીચલા પાંચ વધારે, સુખરેથી અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે.]

- (૯) પ્રેમ—જે વિશાળ જનની કુટુંબ-દેશ-સામાજ્ય-મનુષ્ય-પ્રાણી અને વનસ્પતિમાં પણ વ્યાપી રહે છે. આપણને જે પ્રેમ તાત્કાલિક, રિસતાઓ, અને પ્રભુ સાથે જોડે છે.
- (૧૦) સદાનુચિતિ—જેથી આપણે દરેક જણને અને દરેક વસ્તુને સમગ્ર કહીએ છીએ.
- (૧૧) દીર્ઘ દૃષ્ટિ—જેથી આપણુ આ લોક અને પરલોકના અવિચ્છ માટે યોગ્યતા કરવાનું શકે છે.
- (૧૨) વિશાળ મન—જેથી સદાશ ખાટે સહિષ્ણુતા આપી વેર દુશ્મનાવડ વધેરે દૂર થાય છે.
- (૧૩) વિનોદી રુચિ—જેથી સર્વ આનંદનિવાર પોતપોતાના માપમાં રહે છે.



## ૩. ૧ અમરત્રી અદ્યોગે ૨\*

- (૧) કટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે જે સર્વને ઉપયોગી અને આવશ્યક છે. અને તેથી શરૂઆતમાં, સપાટું શિક્ષણ સામાન્ય હોયું જોઈએ; વિશેષ શિક્ષણ પછીથી આવી શકે.
- (૨) આપણા વિચારો બાળકોનાં મનમાં ધોમવા નહિ; પણ અંગ્રેજી 'એડ્યુકેટિવ' શબ્દના મૂળ અર્થને અનુસરી ફરક બાળકનું સ્વ-સ્વરૂપ બહાર દોરી લાવવું—અને આપણે સંસ્કૃત 'શિક્ષણ' ૧.—સજ્જ લાગ્યે તો એના મૂળ અર્થને અનુસરી બાળકને શક્તિ આપવી, વસ્તુ તૈયાર કરી આપવી નહિ.
- (૩) આપણે શાખાઓ, આપણી મૂલ્યા અને ખાસ કરી ગ્રંથપાઠ્ય ચારિત્ર—એ બાળક ઉપર સાક્ષાત્ શિક્ષણ કરતાં પણ વધારે અસર કરે છે.
- (૪) બાળકમાં રહેલા બાળકપણોનો તારા ન કરવો જેથી મ્હોટપણમાં પણ એ બાળક-લાવ શાવમ રહી, આશ્ચર્ય, ચમ્પા, નિતારાસા, નિષ્વાસ, સાદાઈ અને ઉત્સાહ—એ બાળઆવના ગુણો સચવાઈ રહે.
- (૫) ગ્રંથ અને શિષ્ય વચ્ચે સહાનુમતિ હોય તો જ તેઓ એક જુગિત ઉપર મળી શકે—એક ખીન્નને સમજા શકે.
- (૬) માહિતી કરતાં ચારિત્ર, હુદિ કરતાં હાસ્ય, જાણ વિદ્યા કરતાં આનંદ પ્રદા—વધારે મહત્વનાં છે.
- (૭) અધિક નિષેધો પાળવા ફણી સંક્રમ કરતાં આશ્વાસો સંપન્ન વધારે મહત્વનો છે.
- (૮) બોલકાંનો મગજ અને હૃદયમાં ઉત્સાહ પ્રેરવો—એમની નિતારાસા જન્યુત કરવી, અને મહારાના તાત પ્રાથે એમનાં મગજ અને હૃદય ખુલાં સંખળાં.
- (૯) શુદ્ધ મન, સાદાં હાસ્ય અને તન્નુરસ્ય છરીર હસે તો અજ્ઞાતાની ઠીકર કરવાની તથા એ એની મેળે છારી અને ઉમ્મદ રીતે પોતાનું કામ કરે.
- (૧૦) સ્વાસ્થ્ય અને સ્વાતન્ત્ર્ય—દેશવાક પ્રમાણમાં શુદ્ધ અને એકાન્ત સારાં છે.
- (૧૧) પવન અને પુષ્પો, પુષ્પો જળ અને આકાશ—એની સાથે સાક્ષાત્ સંપર્કમ કરવો, અને એ રીતે હૃદયને સંખળી—એ આપણા ઉત્તમ વિચાર અને હિતિઓનું સાધન છે.
- (૧૨) બાળક જન્મે છે તે વારે મરકે જેનું સ્વચ્છ હોય છે, આપણે—અજ્ઞાપ અને શિ-હો—જ એની સ્વચ્છતા જાળવીએ કે બચાડીએ છીએ.
- (૧૩) સારો ખેડામ, શાદાં મુગલ, સાદી ગધા—એ સારાં છે.
- (૧૪) જાણ શિક્ષણમાં—માતાની અસર, શુદ્ધ, અપ્રયોગન, ઉત્સાહ અને વહેમનો ત્યાગ એ મહત્વનાં છે. માતી સાકરું અને હાથની કાંરીકરી મહત્વનાં છે. સર્વેશ્વરાનુકમ્પા, હાસ્ય, અનુભવ, વિનોદી રત્તિ, વૈચી, પૂજ્ય, પ્રેમ, અને કૃતિષદ્ એ મહત્વનાં છે.

[ વસન્ત આંદ્રિસ, ]

\* શ્રી વિવિધ અંગ્રેજિ નામના એક વિદ્યાનનો અંગ્રેજી લેખ ઉપરથી.

૧. ગ્રંથ પાઠ્ય ઉપરથી શિક્ષ 'શક્તિ આપવી' ના અર્થમાં.

## બવહાર અને પરમાર્થ.

અથા-અકર્માન્વયે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્તે પુરુષાર્થમાં ધર્મનું સ્થાન ક્યાં છે એ બતાવ્યું. અ-ય એ પુરુષાર્થ કરતાં ધર્મની વિશિષ્ટતા એ છે કે ઉત્તરાવસ્થામાં બન્યે એ એ પુરુષાર્થે ગૌણતાને યોગ્ય થાય છે ત્યારે ધર્મે આગળ પડી સવિરોધ આદરને પાત્ર બને છે. તેમાં ઉત્તરાવસ્થાનો ધર્મ તે પૂર્વાવસ્થાના ધર્મથી તદ્દન ભિન્ન નથી, પણ પૂર્વાવસ્થાનો ધર્મ જ ઉત્તરાવસ્થામાં પરિણમકરણને પાત્ર છે-અને મુમુક્ષુરોને વા વાર્તા જેમ ફરી ખીંટી બને છે, તેમ પ્રભુનાં દાર સમીપ આવતાં ધર્મ કોઈક અંગેની મીઠાશ ધારણ કરે છે. એ અવસ્થામાં અર્થ અને કામ સમ્યક્તા જેનો સંબન્ધ હીનુ થઈ, એ શુદ્ધ રૂપે પ્રકાશે છે, અને તે વખતે એ 'સંવાસ'ત્રે નાથે યોગબાધ છે. પણ આ સ્થિતિ સામાન્ય જનમાં દુર્લભ છે. તેથી એ સ્થિતિનો વિચાર હવે પછીથી કરવાનો રાખી, પૂર્વાવસ્થાનાં ધર્મ ત્યારે અર્થ અને કામ સાથે ભેદભેદો દોષ છે તે વખતે કોનું સ્વરૂપ શુદ્ધ હતું દોષ છે અને તે બીજા એ પુરુષાર્થ સાથે કેવી ભાવના મંજુર થાય છે એ વિષે આત્મ વિચાર કરીશું.

અર્થમાં જ સર નારાયણ એકનારડરે એક બાપણુપદ લીધે પેતાનો અનુભવ અમને યાદ આપે છે. સર નારાયણ કહે છે કે "એક દિવસ રાતના રહામાં હું પૂત્ર પાસેના એક ગામ બહાર રસ્તા-નીકળો હતો. સૂરનો લાલ પ્રકાસ ખેતરો ઉપર પથરા રાખેલો હતો અને સપાટું શાન્ત હતું. મારી આગળ એક બાઈ આસપાસ ખેતરોમાંથી જાય જઈ પાસે ચૂકેલી મેષલીમાં બસી હતી હતી. એટલામાં મારી પાસે પહોંચે એક માણસ તથા જે જુવાન હોડતા નીકળ્યા. પેલા માણસે હોડાએને કહ્યું. 'માપણે ફનીઆમાં શું કર્યું છે ! મહેનત કરી, પેટ ભર્યું અને મુખરુપ મેકી રહેલું.' આ વખતે સાંભળીને હું બોલ્યો 'બાઈ ! આ હોડાએને ફનીઆનો આપો કમકો આપો કેમ આપો છો ? મહેનત કરી અને પેટ ભર્યું તે સિવાય શું ખીનું કંઈક કરવાનું નથી ?' એણે ઉત્તર દીધો. 'બગવાનનું સ્મરણ કર્યું એ તો ખરું જ છે.' પેલી બાઈ વાતમાં બળી અને કહ્યું. 'બાઈ, કીક કહે છે : નહિ તો પરમેશ્વર આપણને આ કેમ આપે ?' મેં કહ્યું. 'પણ બગવાનનું હજી સ્મરણ કરીશું તેથી એ આ કેમ આપે ?' પેલી માપણે તુરત જવાબ વાળ્યો. 'બગવાનનું સ્મરણ કરે તો તમે ચોરી નહિ કરો, જુદું નહિ બોલો, અને આળસુ પડી નહિ રહો.'"

ઉપરનો ઉત્તર સાંભળી સર નારાયણનું હૃદય સ્વદેશભિમાનથી દરબાઈનું જેવું ન કરવાયું ! કેલ્યા સે-સસમં કદાચ આ સપના સાદાં બેઠુંતબ્બો "બલણ" વર્ગમાં ગૌણતા કરે. પણ બહેલાએને પૂછે કે બવહાર અને પરમાર્થનો સંબન્ધ આ કરતાં વધારે યોગ્ય અને સચોટ રીતે તમે કહી શકો ? કહે છે કે પ્રભુનાં હાતરમાં તો "આપણા આગળનાં તે પાછળ અને પાછળનાં તે આગળ" દોષ છે. તે બરબર છે. "અવિજ્ઞાત વિજ્ઞાતાં વિજ્ઞાતવિજ્ઞાતામ્". સખરી ક્યાં મેલેયનો વિધિ વાળવા ગઈ હતી ? એ



હી એ વિચાર લખી કાઢે. એમને સમ્યા-પૂર્ણતા એ વખત ક્યાંથી જ મળે ? તેથી તેઓ ન્યાયને કુટીમાં પાણી કસાને ત્યારથી સમ્યા બસુક થાઉં, તે ન્યાયને પાટલા ઉપર ભરવા એસે ત્યાં સુધીમાં પૂરી થાય-એથી પોતાના કાનના એક કાણુ પણ દુરકારી નોકરીમાંથી બાજી ન કરવી એ અને કલ્પબલિય મર્દી કલુપામ ? આ પર્વના અર્થ અને કામમાં કરવો એમનો એ અનુભવેત તે નથી. એ તો યાજ ન્યાય સંક્રમાર છે. ખરેંકે તે પણ છે કે કેમ એ સંકાપડતું છે. એરંચેન આશ્વે મુદે પણ કાથી ઉપરથી ઊતરી વખતસર પ્રભુની નકલો કંઠી ચૂકોતો નહિ. એ મરુ હલવા ઉકારે એ મારે એને આપણે દાત તો નહિ કીડીએ, તથાપિ એ ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ-એ અર્થ અને કામને પવિત્ર બતાવવાનું તે-એ સમજવો. નહોતો; અને તેથી એના અર્થ અને કામ ધર્મથી વિખૂટા પડી આપણે પંકે પાપો બન્યા હતા. ત્યારે ધર્મને અર્થ અને કામમાં અનુભવેત મંચેએ કેમ ચલવો ? એક દશાનાથી બતાવીએ એક-એથી જુદા કીવવા મેલે છે; કીવવાં કીવવાં એને મધુ કે મિષ્ટાન્ન ભચ્ચાને આ આપડું તો ખૂંચશે; તુલત કાણેનું આપડું એણે દેહી દીધું, અને જીવતું કુંડું આપડું ભઈ ફરીથી કીવવા એ-એ ખાણે પ્રભુને બોળવો. પ્રભુની બોળવા એની નિત્ય વ્યવહારમાં થાય છે તેની સમજિમાં પણ પડી નથી. અર્થ અને કામથી દૂર રહી ધર્મ આપડો તપા. ધર્મની શિક્ષાકાળા તે આ અવકાશનું ભગવત છે. પાણીમાં પાણી વિના ધ્યાન હાય હાલવવાની વાત બાણધથી તરવાં આપડાનું નથી; વાણે ચલવા વિના વજરુ દંકારણે અવડાનું નથી; અને કદનું, સાથ પણ એ ઉકાળું રાંધે પણ સ્વભૂમિ ઉપર કિંમત યાનિ સમપદ્યમવા. વધેરે ધણે તમે ઉકાળા રાખી રહે છે ને ઉપર ન વમાર નમપસાનપતો આપાર છે આજ કામણે ધર્મનું પણ છે. ધર્મની આર વાણે અરણની મુખમાં એટીને ડરણથી ધર્મ આપડો નથી. અરણની મુખ એ પ્રાચીન કિંમતો રાખવા લીધે, પણ વર્તમાન સમયની પણ મુશામો પોરી નથી; મુનિર્સરિ, મુસાકામવા, મુર્કુનામરિ વધેરે આ બલની મુશામો ન છે એમાં થામ કોઈ જાન જ્યાં સુધી અવકાશનો કસોડીએ ચલતું નથી ત્યાં સુધી એ શિક્ષ અને સંકારી બનતું નથી. આગણ વખતના એક શિક્ષક મારે એવી વાત આસની કે એમને પોતા ઉપર મેસતાં અવડાનું નહોતું. પણ એ મુશવત્પવિનિનુને સિદ્ધાન્ત આણતા હતા અને તેથી મુશવત્પવિનિનુની રેખા બેઠામ રાખતી એ કસાં મનુષ્યે થોડે મેસવામાં કોઈ વિશેષ કરવાનું નથી એમ તેમણે સમજતા હતા. આવી સમજથી તેમણે થોડે મેસ, પણ પોતાએ એમને સમજને માન ન આપ્યું. આપણે વ્યવહાર એ પણ આગે ન થોડો છે એણે સંકલનનાં સિદ્ધાન્ત બસુક-દર અસાંધ થોડેસાથેને રાખ્યા છે, અને આપણને પ્રતિબિંબ કસી પડી વાર પડે છે એણે કાણી આપણે આત્મ ન છે. ત્યારે તો થોડે મેસી નવું તે ન થોડેસાર; થોડેસારને સમજાવો સિદ્ધાન્ત બસુકનું શું પ્રવેશન છે ? એમ ઉમે પૂછીશ. આગે ઉપર કે, હનીઆમાં કોણે થોડે ન મેસવાનું થોડું નથી. કસાં વાર કીરે પણ મેસવાનું આવે; તે વખત એ કાણું અને કાણું પ્રાણી એક તમારું કાણું ન પડે તે મારે એટલું બસુકાની વાર છે કે ત્યાં મેસીશું ત્યાં બે સમજાથી મેસીશું તો પડવાને વાર નથી. મારે ન પડી વાળે એ કાણું છે કે વિશ્વ ભગવાને એકબધે છે તેવર્થ જુદા થોડી અંશસ એ કાણું નહિ મારે. એણે બચાવતો નથી એકબધે તેમની કાણુંમરી તો ત્યાં સુધી એક છે ત્યાં સુધી ન; એણે હવેમ પણ ત્યાં જાણી પાસે પેસે રખાર વાળની વાણીએ

## ભોર ઘાટપરના પાણીમાંથી વિજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવાની યોજના

“તત્ સંયતુરેરેભ્યઃ ક્ષમીં દેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો, નઃ પ્રચોદવાત્ ॥” ઋ. સં

અનંત પ્રાણી અનંત શક્તિનો સ્ત્રોત મનુષ્યને થી સર્વનારાયણમાંથી મળે છે. એ સર્વ નરાધ્યાત્મી સિદ્ધાન્ત વલ્લુ મનન અને અભ્યાસ પછી આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓએ આ ઉપરના ગાંધીધર્મમાં પ્રદર્શિત કર્યો છે અને આ મહર્ષિઓની કાલની આજે પ્રાન, આપણે, અમરે આ મહાત્મનું દર્શન પણ અમર રાખવું સિવાય અમર અમર કાળ પાણીની અંતરિયાથી થી સર્વનારાયણને આ મંત્રથી અર્પે આપણે છીએ અને તેમજ કરાઈ આપણા મહર્ષિઓના ધર્મને જાણી આપણે સંપૂર્ણ ન્યાય આપીએ છીએ એમ સમજી આપણા સર્વ અવદારમાં આં મહાત્મને આપણે લુછી બાંધી છીએ; ત્યારે પાશ્વત પિદ્ધાને આ કાનું વહન પૂર્ણ રીતે રાખવાને અભેદાત્મ પોતાની વેદવ્યવસ્થા અને પ્રયોગશાળાઓમાં થી સર્વનારાયણનાં કિરણોનાં અનેક પ્રવહન તરી આપણાં નાપતીમંત્રનો ઉપદેશ કેમો, ધર્મથી છે તે બતાવવાનું અમર છે.

પૃથ્વી ઉપરનાં દેશમાં શક્તિનું મૂળ જી સર્વનારાયણ છે તે વાત તો સર્વ શિક્ષાઓએ આરનાયે નિર્વિવાદ રીતે સાબ કરી છે અને હવે તો તેઓ આ અનંત શક્તિને મનુષ્યે પોતાના કાર્યમાં કેવી રીતે વપારને વપારે ઉપયોગમાં લનાવશે તેનું ચિંતન કરા કરે છે. આ શિક્ષાને જેને શક્તિ એવું નામ આપે છે તે સું છે? શક્તિ એટલે શું? જ્યારે આપણે એકાદ પાતળ ઉપકારીએ છીએ કે કમાની નવાળીએ છીએ ત્યારે આપણે કંઈ સમ કરતાં હાથે એમ લાગે છે, અને આપણે ઉપકાર (Wiring) થીએ છીએ તેનાથી આપણા મજાનના કણોમાં એક પ્રકારની મતિ થેલ થાય છે એ મતિ મળવાથી વારે આપણાં કાનુ સુધી પોતે એક અને આપણાં કીવેલ કેલકુલા અવ્યુજેલ સસાત્તિક કેસાર થયેલાં સાપુઓના અણુઓમાં મૂળ રહેલી શક્તિ બહાર પડે છે તેથી સ્પષ્ટ સંજોગાય છે, અને સંજોગવાના જાણી ડોઠક ધારિક રચના જેવી કે ગરમીઓની હાર, સુ વિગેરે ધારિક સાધનોથી વજનમાં મતિ ઉપજ થાય છે અને તે ઉપરું નહીં છે. અને આપણે આ કાને નહીંએલાં વજનને એકે હાથે રો, તે જગીનપર થાકું કરે છે અને એ કોડી ને દેતાં કેલ કેલથી તેને ચેલાની રાખીએ છીએ તો તે પડી જતું નથી અને મતિ પણ પતી નથી, પણ જલે કે આપણી ઉચ્ચકલામાં વપરાયેલી શક્તિ તેમાં બરાબ રીતે હેલ તેમ જ્યારે કેલ કેલિયામાં આપે છે ત્યારે તેમાં મતિ થેલ થાય છે અને વજન જગીનપર પાડાય છે. આ પ્રમાણે

આ વિષયની વિશેષ માહિતિ વજનમાં કાલ રહેલાં અણુ “મજાત્તર” ના લેખ ઉપરથી મળી શકશે.



છાશ છે તે શુદ્ધ સક્રિય કોલસામાં કેવી રીતે આવેલી તો આવું પડશે કે આ મને સક્રિય થી સૂર્યનાશ્વણમાંથી આવી છે. ક્લોરોફ્યો પોલાના રાષ્ટ્રીયતા વનસ્પતિના લી. "કલોરોફીય" (chlorophyll) પદાર્થ પર સૂર્યના કિરણો પડતાં રહેતાં અને તેની હાિ ને લાગે દવાના કામોનીક એસીડ વાપુનાં અણુઓ કાર્બન અને નોક્સીજનના પરમાણુ માં છુટા પડેલાં અને આ કાર્બનયુક્ત વનસ્પતિઓ કેટલાંને કાવથી દવાઈ નવજાં કોલસાના રૂપમાં આવે મેલી, અને કાર્બન એકે લુપાઈ રહેલી, તેથી કાર્બોનયુક્ત સક્રિય કોલસાના સજાગવાથી પાછી બહાર નીકળે કાર્બન અને દવાના એકસીજનના માણુઓને સંયુક્ત કરે છે, અને આ ક્રિયામાં બહાર આવતી સક્રિયતા આપણે આ પ્રવાણરૂપમાં ઉપયોગ કરીએ તોયે. તેવીજ રીતે વનસ્પતિની કાર્બન એકે છુટી રે : સક્રિય આપણા વધા પ્રાણીઓનાં બોણકમાં જાહેર થીને થીને આવણા સરીરમાં કાગે છે એકલે આવણા સરીરમાં કાર્બન અને એકસીજન એકજ મામ છે અને તેથી બહાર આવતી કાર્બનની સક્રિય આવણા સ્વાયુઓને મતિ આપી દલાવે છે.

જાણી સૂર્યના કિરણો બારે આવેલી ચરમોની સક્રિય સમુદ્યા પાણીને વરાળરૂપે દવામાં વાળતાં બતાવી તેને બીજા પ્રયોગમાં ગરમથી બનેલા પન સાથે વસાડી હાિ થઈ કરે છે અને તે પાણી હવે એક એક પરંતોપર પાવાથી તે સક્રિય મોર મોર બોણેની ગતિમાં પ્રવૃત્તિ મામ છે. અને આવા પ્રયોગની સક્રિયતા ઉપયોગ મનુષ્ય પાણીમાંથી અને વનસ્પતિમાં પેલાના કાર્બનરૂપે વધુ વખતથી રહેતો આવ્યો છે.

આ પ્રયોગે બ્યારે ચરમોથી પદાર્થમાણુઓમાં (Anilocules), અને રાસાયનિક રેકે પ્રાણી પદાર્થના પરમાણુઓમાં મતિ પ્રાપ્ત મામ છે સારે બીજાની અને બીજાની મામ રૂપમાં કોલસુપતિને લઈને પદાર્થના પરમાણુઓ ને નવજાં રૂપમાં લેવાઈ નવજાં તેને કલોરોફીય અને મેગ્નેશીય બીજાની મુજા પરમાણુઓ પાગેને એ રૂપમાં પડી રહેલે; અને બ્યારે આ પરમાણુઓને 'બીજાની' અને મામ કોલસુપતિને આવે છે સારે હુદા પોલા પરમાણુઓની સક્રિયતા પામી રૂપમાં કોલસુપતિને બહાર આવે છે. આવીજ રીતે બીજાની મામ કોલસુપતિને પોલાનાં એકે વરાળરૂપ છૂટા પડેલાં પરમાણુઓ એકજ એક છે. આ રીતથી રૂપ મામ દર આવેલા બીજો સતત વધા કરી બીજાનીના રૂપ મામે છે તોપણ અદિ એકે વરાળ રૂપ નથી કાચુ રીતના રસાયનોની રાસાયનિય એકાં બીજે કહે છે કે એ એક રૂપે સુધી એક હોયે સક્રિય બીજાં એકે રૂપમાં આવે તો તેને 'નવજાં' મામ લખ રૂપે પડેલાં એકે એકે સોપ રૂપે લાગે છે. એકે મામ પ્રાપ્ત પાઈ પડે છે. આ રીતથી એકજ આવણ પ્રવાણ કોલસુપતિ સર્વામાં પ્રાપ્ત બેંકારમાં કોલસા નીજવાને પણ હજી નહિ રૂકે પ્રયોગ સુખાત્વ પીજી કલોરોફીય દર ને દર લાઈ નવજાં આવે છે અને હાલ રૂપ મામ પરીને બે છે થતી આવેલા કાવણકુલ સહેરમાં અને જલિખમાં ટોરેન્ટા સહેરમાં સુખાત્વ છે કારણ સક્રિયતા રહે છે અને નથી એકી રહે કમ્પની ૧૫૦ મામલની પનિજ પદાર્થમાં રહે છે. એક વર્ષ પાછી આ સક્રિય લખાંમ ૩૦૦ મામલ દર લખ મામ બોળ ૧૫૦ ક

કની જેમ એમ છે કે દૂર દોડેલે છે. વળી જ્યારે એક તારમાં પ્રવાહ શરૂ થાય છે કે બંધ થાય છે ત્યારે પાંચસાત તારમાં પણ તાત્કાલિક લેવીજી અસર થાય છે. આ અસર સ્વભાગ એક તારે વગાડવાથી જોઈને તાર જેમ વાગી ઊઠે છે તેને બહુજ મળતી આવે છે. વળી જેમ વીજળીનો પ્રવાહ મોઢયુંબઝલ્ય ઉપજ કરે છે તેમ ઉત્તરું લોઢયુંબઝ તાર પાસે આવવાથી તેમાં પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરે છે. અને જ્યારે લોઢયુંબઝ પાકું એવી સેવાય છે ત્યારે તે તારમાં પ્રદેશ કરતાં ઉલટી દિશાનો પ્રવાહ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણેની વીજળીક પ્રવાહની શુદ્ધ શુદ્ધ અસર મહાત્મ વિદ્યાનરાયની મોહકામ ફેરોડે (Faraday) એ ૧૭ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આરીક્ષી તપાસી બહાર પાડી, ત્યારથીજ આ મહાત્મ શોધનો સામ પાંચે સક્રિયને વીજળીક પ્રવાહમાં અને વીજળીક પ્રવાહને પાંચિક સક્રિયમાં ફેરવાના અનેક પ્રકારના યંત્રો મોજાવાની શરૂઆત થઈ. પાંચિક સક્રિયમાંથી વીજળીક પ્રવાહ બનાવવાનું યંત્ર ને સાધારણ રીતે " ડાયનેમો " ને નામે ઓળખાય છે તે યંત્રમાં એક મોટા શોષકના ચાની આસપાસ તાર વીંટળેલાં હોય છે અને તે ચક્ર એક વાજેલા મોઢયુંબઝના પે વિગેથી ઊઠતી વચ્ચે જોરથી પાંચિક જળ તરે જોવા ફેરવામાં આવે છે એટલે તે ચક્રને વીંટળેલા તારમાં વીજળીક પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ પ્રવાહને ઉપયોગ ને કાર્યમાં લેવો હોય તેમાં લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પાંચિક સક્રિયને વીજળીક રૂપ આપવાથી તેના ને ને રૂપાંતરો કરવા હોય તે પણ શકે છે. સક્રિયનો આ નિષ્પન્ન આ ઉપકા વચમાં બહુજ સારી રીતે સમજાવ શકાય એમ છે.

આ ઉપકા યંત્રમાં શોષકના ચક્રની આસપાસ વીંટળેલા તારમાં જો વીજળીક પ્રવાહ મોઢુલગમાં આવે છે તો ચક્ર એવી મેળ ઓળ ફરવા લાગે છે. આ બીજી વિધા જ્યારે આ વધે; અને પૂર્ણ આવે છે ત્યારે તે " મોટોર " ના નામથી ઓળખાય છે આવા પ્રકારની સ્વયંપાશ્વરી ગરમી એટલે કામ કે મોટોરકારમાં શોષકની સેવા છે. કોષસાની શુદ્ધ સક્રિય એક મોટીક કામ કરવાની કાર્યપદ્ધતિ સક્રિય પડી પડે છે. ડાયનેમો તે સક્રિયને વીજળીક તેની સક્રિય એક મોટીકમાં ૩૩૦૦૦ રૂંદે મોઢલતી સેવા તેટલે દૂર મોઢલી રહે છે. કસવામાં આવ્યું છે. આ " મોટોરકાર " એટલે દર તેનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યાં પાશ્વરી ગરમી એક ફે-અલ વધારી શકાય. આ સર્વેન સર્વ કામકામ તે પ્રકાર

પણ પાંચિક સક્રિયમોયા ગરમી કમ પેલા થાય અને સક્રિય કોષ કુદરતી બહીસરી રીતે પેલા થાય છે? આનો જવાબ માત્ર એટલોજ છે કે યંત્રો બનાવવા તરીકે બરતી ઓટલી પડવાના સક્ષમ અણુઓની તરિત ગતિ છે કે જેને લઈને અગ્નિ, વીજળીક બળમાં છે. કોષસામાં બરતી રહેલી સક્રિય રાસાયનિક ફેરફારથી બહાં બળ વચળ બળ કરતાં તે ગરમ થઇ આવે છે અને છેવટે પાશ્વરીના અણુઓમાં બહુજ મ. આ માખતનો સંપૂર્ણ પ્રવાહી સ્વરૂપ ઊઠી વચળ થઈ જાય છે અને આ વચળની ગતિથી અને તે પ્રમાણે નવામાંના ઘટને જોરથી પડે છે, ને ઘટની ગતિ પાંચિક રચના વા તૈયાર કરે છે. છે. આવી રીતે કોષસામાં રહેલી સક્રિય એક ચક્ર મહાવચાને સક્રિય પાંચિક સક્રિય પથ એક પાકું આગળ બઢયું અને નિવારણ કે કોષસાના શુદ્ધ રાસાયનિક પાયા સાચી



અને કુદરતના અનેક પ્રવાહોની 'સર્વિચોથી વીજળી'માં પણ પાણીથી યોજનાઓ એક પછી એક પશ્ચિમના દેશોમાં બહાર આવતાં થાંભી અને હોમ લેન્ડનીયોના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે રેણુ દેશમાં તેની કુદરતી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે 'હંભી મોટી યોજના' આયુજા છે; જેનો આગમન થીયેના ડોલ્ફરથી સહજ આવી શકશે.

રેણુ નામ.      હોર્સપાનર સહિત ઉત્પોતમાં:યોજાની યોજના:

|             |             |
|-------------|-------------|
| કાન્ય.      | ૧૧, ૮૦, ૮૦૦ |
| જામીની.     | ૫, ૦૩, ૩૦૦  |
| આરેડીયા.    | ૪, ૫૦, ૦૦૦  |
| હાથાલી.     | ૪, ૧૪, ૦૦૦  |
| સ્પીડર્સ-૩. | ૩, ૮૦, ૦૦૦  |
| મોર્ચ.      | ૩, ૦૦, ૦૦૦  |
| સ્વીટ.      | ૨, ૦૦, ૦૦૦  |
| હોર્સી.     | ૧૫, ૦૦૦     |

૩૧, ૦૩, ૧૦૦

આ પ્રમાણે મુરેખા યોજનાં એકમ ૩, ૪૧, ૫૧, ૦૦૦ હોર્સ પાનરની પાણીના પ્રવાહની સહિતની કમ્પોઝિટી યોજનામાંથી દાલ ૩૧, ૦૩, ૧૦૦ લે. પા. સહિતનો ઉપયોગ મરુખમાં આવે છે. આ કુદરતી સહિતની નિશ્ચિતનો ઉપયોગ પહેલ પહેલા કુનીયાના મુદ્રસિક મદાન નામગરના પેલેપર રજામાં આવેલા હતો. આ મદાન પેલેપર કમ્પોઝિટ ઉપ લાંબ હો. પા. સહિત કમ્પોઝિટ છે અને તેને ઉપયોગ પહેલ પહેલો ૧૮૮૬ થી ૧૯૫૦ રેલી " નામગર. ફોક્સ પાનર કમ્પોઝિટ " થી કમ્પોઝિટ કમ્પોઝિટ માર લાંબ હોર્સપાનરનો વપયોગ આ મદાન યોજનામાંથી કરવામાં આવે છે. અને હવે નીચ ૫ થાંભી હોર્સપાનર ઉપયોગમાં દેવાની યોજનામાં આયુજા છે. આ મદાન યોજનામાંથી આ નામગરની પેલેપરનાં એક વપયોગને ચાલતું નથી, તે કે અહીં કમ્પોઝિટ નીચ સેલિ છે. આ યોજનાથી ૨૩ માસ દર આવેલા કમ્પોઝિટ કમ્પોઝિટ એક ૨૫ ગ્રામથી પાંચ રૂપિયે અને છે તેમજ અહીં એક વપયોગ નામગર કમ્પોઝિટ એક ૨૫ ગ્રામથી સહિત એકથી લે. મોટી થાંભી કમ્પોઝિટ છે કે એ એક વપે મુંબી એક હોર્સ પાનર સહિત સત્ત્વ વપયોગમાં આવે લે તેને 'મર્ચ માન જર રૂપિય પહેલ' કમ્પોઝિટ એક કમ્પોઝિટની એક કમ્પોઝિટ કમ્પોઝિટ માન ૧૧૧ થાંભી છે. આ ઉપરથી સહજ આવજા આવે છે આથી કમ્પોઝિટ પ્રાંત એકમમાં પ્રાંતના નામગરને ૫૫૫ કમ્પોઝિટ રૂટે. પ્રત્યેક વર્ષ આ મદાન યોજનાની સહિત દર ને દર વર્ષ નામગર આવે છે અને દાલ ૨૫૦ માંથી દર આ યોજના પૂર્વમાં આવેલા કમ્પોઝિટ કમ્પોઝિટ અને પશ્ચિમમાં રોડિયો કમ્પોઝિટ કમ્પોઝિટ આ યોજનાની સહિતથી કમ્પોઝિટ છે અને 'મધ્ય કમ્પોઝિટ રેલે કમ્પોઝિટ' ૧૫૦ માસની રેલે આ સહિતથી કમ્પોઝિટ છે. યોજના પૂર્વ પાછી આ સહિત કમ્પોઝિટ ૨૦૦ માસ દર વર્ષ નામગર આવે.

એકલા ન્યુયોર્કસ્ટેટમાં જુલેની નદીનેના પ્રવાહમાંથી ૧, ૩૦, ૦૦૦ ટોન થી સક્રિય ઉપયોગમાં લેવાય છે, આવા પ્રકારની એક ચોક્કસ હાથ લગાવનામાં ૫૦ થી ૧૦ હજાર ટો. થા. ૫ પ્રકાર દર હાથ લગતું જારે વધી કાઢવામાં આવી છે અને તેથી રોકાણો સહે-રમાં રોકાણી વિચારે પુરી પાડવામાં આવશે.

દુનીયાના જુદા જુદા ભાગોમાં જ્યારે ઉપર પ્રમાણે પાણીની સક્રિયમાંથી વીજળીક બળ પુરું પાડવાની ચોક્કસાએ માલી સ્તી છે, ત્યારે આપણા ભારતમાંનાં પ્રથમ એક એકેશ કમ્પનીએ કોનેક્ટીના કોષમાંથી વીજળીક બળ ઉત્પન્ન કરી કોલારની ચોનાની પાણી બોરવામાં તે સક્રિય ઉપયોગ લેવાનું ચોક્કસ વર્ષથી શરૂ કર્યું છે; અને હાલમાં હિંદુસ્તાનનાં બ્રહ્મચર્યા આચાર્ય સચ્ચ સુન્દર સહેરનાં ત્યારે નજીકની વીજળીક બળ પુરું પાડવાની એક મહાન યોજના તૈયાર પડી છે. આમાં જોર ઘાટ ઉપર પડતા અતિશય વર્ષાના નકાબા જતા પાણીને જ્યાં જરૂરથી તે પાણીના બળથી વીજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવાનું અને તે બળ મુખ્યત્વે અનેક ઈલેક્ટ્રીક કાર્યોમાં કાર્ય લેવાનું કર્યું છે. આ યોજના તરફ કરવાનું ખાતે મુકતે અમુક સોફ્ટિય મનને નામદાર ચાલુચેરનાં કક્ષાને કાર્યે હાલમાંના ૮ થી દેશુઆરીને રોજ તેના આયોજ તરફથી વજીર રમાય કાર્યે હાલમાંની મુખ્ય કરવામાં આવ્યું છે. આ મહાન યોજનાની કમ્પના કરી તેને સર્વ રીતે ફવીક્ષત કરવાનું જાન મુખ્યત્વે અમુક મુખ્ય સિદ્ધિ આચાર્ય સહેરી મુકત થી. જામશેજી નવરોજીક હાલને ઘરે છે પણ શીવેત આચારી આપણા બીજા વજીરમા લક્ષ્યવિવિધિની માફક આજ રીતે એકો કરવામાં ખાત આજ રામ ચોળવામાં, કે એકવારમાં પોતાની જુદીએ જ્યાં કરતા નહોતા, પણ તેજના દેશ બહત અવકાશમાં દેશ હિંદુસ્તાનની અધિક અને ઔદ્યોગિક સિધ્ધિ કેમ સુધરે અને તે સુધરવા માટે એક લક્ષ્યવિવિધિને શું પ્રયત્ન કરવાં એકેએ તેજના મિતન આપવા કર્યું હતું. તેએ પોતાના પાણ્યલ કોલેરાના અનેક પ્રયોગોમાં કુદરતી સક્રિયની બક્ષિસને ઉપયોગ સુધરેથી અને કેળવણીથી પ્રબ કેવી રીતે કરે છે તેના સંપૂર્ણ પમાય શીધા હતો, અને હિંદુસ્તાનમાં કુદરતી સક્રિયની બક્ષિસ બીજા કાર્યે પણ દેશવા કરતાં ઉતરતી નથી, બહુ વધારે પ્રમાણમાં છે તે પોતાના રહેવામાં આજ રીતે સક્રિયને કાલ મુખ્યોપયોગી લક્ષ્યવિવિધ કરી રીતે લેને તેજ મનન આજ રીતે શીધેલના મનમાંનાં માલ્ય કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૮૫ થી જ્યારે તેજી જામ પ્રાંતમાં રજા નક્ષત્ર માટે એક કારખાનું ઉત્તુ કરવા મથતા હતા ત્યારે તેએએ જામવજીર પાણેના સંચયરમાના બક્ષિસ નહોતા નર્મદાના પોષીને ઉપયોગ આ કારખાના માટે તેજનો વિચાર કર્યો પણ સરકાર તરફથી એકાદી છુટે આ યોજના અમલમાં મુકવાને તેજને મળી સકી નહિ. અને આ જ વખતે જામ પ્રાંતના ચાંદ તાલુકામાં જાણેલી કોર્પકથી પાણી બોલવા માટે પણ નિર્મીતી છુટે તેમને મળી સકી નહિ. આથી વિચાર ન થઈ તેએ હિંદુસ્તાનના પોષીની જુદીવિવિધ અને ઔદ્યોગિક ઉર્મત કરવાથી અનેક યોજનાએ પાર લાગવા માટે પુષ્કળ થય કર્યો અને તેએ હાલ પોતાની આવી વજીર ચોલી યોજનાએને આજે સિદ્ધિમાં મુકાવેલાં લોકને હવેલા નથી તે જાણી આજે જરૂરના કોલેસલ મથા વિના રહીશું નહિ. આ વજીર યોજનાએનેથી પહેલી તે હિંદુસ્તાનમાં વેદાનિક સમયોગનું સિદ્ધિ આપવા માટે એક

મોટી સંસ્થા હોવી કરવાની હતી અને તે સંસ્થા કાલ સૈંદુરમાં લગભગ સડ ચડી ચુકી છે. ખીણ પોળનાં પશિમ ભંગાવમાં લોખંડ અને પોલાંની ખણો ઉપાડવાની હતી અને તે ખણોની સરખાવે છે. પંચ વર્ષે થતાં સડ ચડી ચુકી છે. અને નીચે પોળનાં કુખડના ઐથોગિક સહેરને છાટપરના પાણીમાંથી નિશ્ચીક થતાં મુડ પાડવાની છે અને આ પોળના અસાર લગી સંપૂર્ણ રીતે વિકાસ પામી કાલમાંજ સડ ચડી ચુકી છે. આ ઉઠી પોળના કેવા પ્રકારના છે તે જોવાનો આજના લેખનો હેતુ છે.

( અપૂર્ણ )

સંમેશ બહાદુરપુર.

તા. ૨૪-૪-૧૧

}

વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુલ.

## સંસાર તે મનની સ્થિતિઓનું પ્રતિબિમ્બ જ છે.

જેવા આપણે દોષ એ છીએ તેવીજ દુનિયાં આપણને લાગે છે. દુનિયાંમાંનું સર્વ એ આપણા આત્મર અનુભવ ઉપર આધાર રાખે છે. માથા વસ્તુ, માથા સ્થિતિ તી છે, તે થાત અણુવાની તરીકે. કારણ તે સર્વ આપણા ચતુર્તાનું પ્રતિબિમ્બ જ છે. મટે આપણે આપણા મનની એકસ્થિતિ લપાસવી જોઈએ કારણ તેને લીધેજ ને કાંઈ બાધ વસ્તુ છે તે છે, ને કાંઈ આપણે ખાતરીથી જાણીએ છીએ તે સર્વ આપણે પોતે જાનુ-બધું જોય છે. આપણે અવિચારી ને કાંઈ અણુવાનું જોય છે તે અનુભવરૂપી કરવાન-માંથી આપણી અંદર પ્રવેશ કરે છે.

આપણા પોતાના ચિતારો, આકાંક્ષાઓ અને હમ્મજમેથી આપણે સંસાર ખને છે. અને દુનિયાંમાં ને કાંઈ આપણને જોનર્વવાનું. હાંથી બરેણું, તથા સુખમય હારે છે તે, તેમ જ સર્વ ને કાંઈ વિરમ જોડાતુર તથા દુઃખમય હોય છે તે આપણા મનની સ્થિતિને લીધેજ હોય છે. આપણા પોતાના જ વિચારોથી આપણે આપણા જીવનને તેમજ આપણા સંસારને અને સર્વ જગતને સુખમય અથવા દુઃખમય બનાવીએ છીએ. આપણે વિચારસક્રિય ને કાંઈ બાદ મનમાં વધીએ છીએ તેજ પ્રમાણે આપણું દુઃખ અથવા તો વચન વચન છે. આપણા એકકરણના છે અંદરના માગમાં પણ ને કાંઈ વિચાર આપણે પામી શું તો તે પ્રતિક્રિયાના કલ્પસુનાર વહેલો અથવા મોટો જોડક કાંઈ આપણું વચન અથવા તો ફલથી જાણી આવશે. ને જાણસને આત્મા અપવિત્ર, સાર્થ

જેવા ઉપરના વિષયપર અમલકાની સાહિત્ય સભામાં મુજરાત ઈન્ડિયન ખાતાના મેમ્બર એન્ટનીયર બી. ગોપાલ પ્રભાકર લાંબાકર, બીએ, એલ.ટી.ઈ ના પ્રમુખ પણા નીચે તા. ૨૩ સર્ચ ૧૯૧૧ ને રોજ આપણ કસ્ટોમાં આપ્યું હતું. પ્રમુખના બાપણે સારં લેખને અને આપનાર્મ આવશે.

તથા અધમ હોય છે તે માણસ નિત્યકષણે આખરે વિપત્તિઓ તથા વિવાદ તરફ વળેલા  
 નવ છે. તેમજ નિરર્થકી ઉમદા તથા પવિત્ર આત્માવાસી માણસ આખરે સુખ, તથા  
 વૈભવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. રેક જાણતા મનમાં જે કંઈ વિચારો આવે છે તે હોને કમતા  
 ન હોય છે. આપણને પોતાને ન કંઈક કંઈ પણ આપણા મનમાં આવતું નથી. બધારે  
 આપણે ઉપરી નિરમળી આપણતા સમગ્રીએ હીને તકારે જ આ બધું આપણને નાસ્ત-  
 વિઠ લાગે છે. મનુષ્યના જીવનની દરેક સુખમય અથવા દુઃખમય બનાવો માણસના આં-  
 તર જીવનની શક્તિ અને સુલભી આકર્ષણ છે. દરેક આત્મા તે એકલા કરેલા વિચારો  
 અને અનુભવોનો એક સંગ્રહ સમૂહ છે. અને છીરે તે કદા તે અનુભવો તથા વિચાર  
 પ્રમદ કરવા માટેનું કામચલાઉ સાધન છે. જેથી આપણા વિચારો હોય છે તેવા આપણે  
 પોતે કોઈએ હીએ. તેમજ આસપાસની સર્વ વસ્તુઓ સહજ તેમજ નિર્દોષ આપણે જેથી  
 ધારીએ છીએ તેવી આપણને દેખાત છે. જુદે કહ્યું છે કે “આપણે જેથી હીએ તે  
 સ્થિતિ કદા આપણા વિચારોનું જ પરિણામ છે, વિચારો ઉપરજ લેવો પાયો બંધાયો એ  
 અને વિચારોથી જ તે બનેલી છે” આ ઉપરથી સામીવ યામ છે કે “કેઈ માણસ સુખી  
 અથવા દુઃખી, બહુદુર અથવા બીકમુ, ઘણો અથવા ઓછો અથવા તે શાન્ત મનથી  
 બા અશાન્ત મનવાલો હોય તેા તેનું કારણ તેના વિચારો જ હોય છે. પછારે કેઈ કદા  
 કરશે કે “શું તકારે બાજ સ્થિતિઓ આપણા મન ઉપર કાંઈ અસર કરતી જ નથી એમ  
 આ ઉપરથી ધારણી” આજે કહેવું એમ નથી કે બાજ સ્થિતિઓ મન ઉપર બીકકુલ અસર  
 નથી જ કરતી; પણ કું તેા એમજ કહું છું અને તે નિષ્ક સાર જ છે કે બાજ સ્થિતિ-  
 ઓના આપણા મન ઉપર કોઈથી આપણે આપણા પદા કહીું તેાથી થશે.” આપણા  
 મન ઉપર બાજ સ્થિતિની અસર યામ છે એવું કારણ આજ એ જ છે કે આપણે વિચાર-  
 શક્તિનું ખૂં સ્વરૂપ, તથા લેવો ખરો ઉપયોગ જાણતા નથી. આપણે એમજ માની  
 છીએ હીએ ( અને કદા આપણા માનવા ઉપરજ આપણા સુખ દુઃખનો અધાર રહેલો  
 હોય છે ) કે બાજ સ્થિતિથીજ આપણી કંઈથી સુખમય અથવા દુઃખમય યામ છે. અને  
 તેમ માનવાથી તે બાજ સ્થિતિના આપણે મુલાય બની જતાં તે સ્થિતિને આપણા ઉપર  
 સંપૂર્ણ રીતે રાજ્ય ચલાવવાનો અધિકાર આપી છીએ હીએ, અને તે બાજ સ્થિતિને  
 લીધે આપણે જે કંઈ સાફ અથવા ખાટું પરિણામ આવે છે તે ખમીએ હીએ.

એક સમયે કોઈને કુશળ કુશળે દત્ત. લેખની પછાતરની મેદનતથી એકી કરેલી  
 સર્વેશ મુછ ( મિસત ) શુભ રાત્ર જઈ તે મેદનના એક જાણને તેા આપી બહુ લાગ્યું  
 અને મીઠીશી, નિરાશ, અને વિચિત્ર સમ્બાવનો આજે થશે બીજાએ બધારે વર્તમાનપત્રમાં  
 પોતે જે મેદનમાં રહીયા ચકાજ હતા તે એક જાણનાં લોચનું તકારે શાન્ત રહીને લોચી  
 “મરણ એ સર્વ વસ્તુ છે કહે શાક કાંઈથી કોઈએ પાતું આવાતું નથી. પણ રહીયા  
 ખેલથી પ્રયત્ન કરીથી શાકું કોઈ કહાશે.” એમ નિષ્પ કરી, તથાજ ઉત્સાહથી તે રહી  
 કામ કરવા લાગ્યો અને થોડા વખતમાં તે પાછો સારી સ્થિતિએ પોચો ગયો. અને લેવો  
 પોચો મિત્ર તેા હમેશાં એણે તે લેવોજ હાસીન, અને વિપત્તિઓમાં જ રહ્યો. આમ  
 એકને મન ખમીને નાદ તે વિપત્તિ તથા શામ એણું હતાં. અને બીજાને મન તેા લેવો  
 કાંઈજ કરાર નહોતી. કારણ તેનામાં ઉત્સાહ તથા આશા અમા હતાં. જે બાજ સ્થિ-

તિથોમાં ડાઘ પણ માણસને સુખી બનાવે દુઃખી કરાવેની શક્તિ હોત તો તે બધાને સરખી જ રીતે સુખી બનાવે દુઃખી કરત પણ એકજ વાતક બનાવના ડાઘ માણસને દુઃખ થાય છે, અને તેજ પ્રસંગથી બીજાને દુઃખ નથી. ચું એ ઉપરથી જ સાર્થક થાય છે કે સુખ માની એકે કે દુઃખ માની એવું તે માણસના પોતાના મન ઉપર જ આધાર સાથે છે. આપણે જન્મદારે આ સમજીશું ત્યારે આપણે આપણા વિચારોને તાલે સુધવાને તથા જનને નિઃશકમાં સુખી લેને બોલે પરિપ્રમાં આપણને સંકલિતમાં વધારું આપણે આપણું મનરથી મંદિર રૂપી બંધતી વખત, જે કાંઈ માણુ છાવતું, તથા શાશ્વત હોય તે કાઢી નાખી લેઈએ દર્પ, શક્તિ, નવું સ્થાન, સંકલિત ક્ષા, પ્રેમ, સૌન્દર્ય, અને સાચવતાના સ્થિતિ દાખલ કરીશું એજ આપણે સંદેહ, આનેદો, નીશીથી, શાન્ત, બુદ્ધિવાન, રમણી બરપર, અને સાચવતાના સૌન્દર્યથી સુન્દર રની સમીકું.

આપણે જેવે અમુક એક બનાવને આપણા વિચાર દુષ્ટી વલે પેસાડીએ છીએ તેજ આપણી આસપાસની પ્રતિક્ષ વસ્તુઓને પણ કસીએ છીએ કોઈકને અમુક વસ્તુમાં સૌન્દર્ય સમારેકું હાથે છે તે તેજ વસ્તુ બીજા માણસને કમકમ હાવતાવાઈ વિપત્તાથી બરપર હાથે છે એજ એક કલ્યાણી પદાર્થસાધકિતાની લેના વિપત્તા હાવમાં પેસાડીમાં દરેકો કનો તેરવામાં તે એક ખરા સાચીના ન્દાના ખોલોચીયા અમગ આવી પોરચો. સુશાસ્ત્રકર્મથી પરીણ કરી વપાથી જોવા માટે એક માટીમાં તે ખાલોચીયાનું પાણી ભરતે ભરતે સમજનો ખાલોચી પણ ઉત્સાહના ભેસમાં તે ખાલોચીયામાં અલસ રીતે રહેલી માસખ નવાહો. તિવે પામે કહેલા એક બાબતુ ખેલતને મોઝે દેણે વિસ્તારવૈક વર્ણન કરવા પાડ્યું, અને છારે કહ્યું “ખુશા નિવ આગા ખાલોચીયામાં, સેકો જાહે માખો સહિએ છે પણ તે જોવાને આપણમાં કલિત નથી તેમજ આપણી કને સાધન પણ નથી.” આ ઉપરથી પેલા જાનથી ન બગડેલા મનવાળા ખેલે જાણી બરેલી રીતે કહ્યું “હું તે એકજીવ જાણું છું કે પાણીમાં દેલાં કોષ પણ તે તો રહેવાઈથી પાડી રાખાય છે.

આ પ્રમાણે જાહાં પેલા, પદાર્થવિજ્ઞાનના જાનથી બરપર મનવાળા શાસ્ત્રીને, પદાર્થ જાનનો પ્રસંગ બળે હતો, જાહે સૌન્દર્ય, અતુસમ, અને મુદપતાવથી બરપર જોતો હતો તેજ વધું પેલા અલસ, અસંકલિત મનવાળા ખેલતને મન તે રક્ત એક કપાતા પાણેનું ખાલોચીયું જ હતું.

જે લગણી દુષ્ટ, ડાઘ પણ રસતે જવાર વર વિચારે અમી નથિ છે તે દુષ્ટ કલિતી આધ્યાત્મિક નજરે તો આવાજનો સ્વર્ગીય દ્રવ છે. પણાને મન સમુદ્ર તો હાવ એક અલંકર પાણીના વિચાર છે તેવા ઉપર નીકળે સાથે છે અને કોઈકવાર લેખનો ગાથ થાય છે પણ તેજ સમુદ્ર એક સ્થીતિજાનીને મન તો સંકલન વસ્તુ છે, અને જાહે એક જાણતી રૂપિઓમાં તે જિવ-સુરા સંકલે છે. સાધારણ માણસને મન જે પ્રસંગ, વિપતિ તથા ગમતારથી બરપર હોય છે તેવોજ પ્રસંગ તત્સમીને મન તો હાવ કર્વ-કારણનું પરિણામ છે જે સ્થિતિ અન્યત્ર જાહે મન અર્પત રહ્યું છે તેજ સ્થિતિ બદલાઈને મન વિચારવાનું સ્થાન છે.

આપણે જેમ આપણી આસપાસની વસ્તુઓ તથા બનાવેને આપણા વિચારથી વસે પોતાની હોય તેના રીતે બીજા આપણના આત્માને પણ આપણે આપણા વિચારથી વસે પોતાની હોય તેના રીતે જેમ પાણીને હોય. સંકારીય માણસ હમેશાં બીજાને પણ હોયના પારે છે તેવું બોલનાર જેમ વિચાર કરીને સંતોષ માને છે કે સત્યવાદી માણસ હોયો એ માનાવડું અસ્તિત્વના અભાવમાં નથી. રેખી આપણ બધાને રેખીના પારે છે. કુપણ હમેશા બીજાને પૈતાતું પાન લઈ લેવાને પ્રયત્ન કરતોના પારે છે. જેણે કાલ પાન પ્રાપ્ત કરવામાં પૈતાતો બધો કાલ કાલો હોય છે તે પછીના મહા પાન લઈ લેશે જેમ જેમ પારી ઝોરથી નીચે પોતોવા રાખીને મુલે છે. વિવશી માણસ હમેશાં સહિ પુરવને રેખી પારે છે પણ ને હોય હમેશાં પ્રેયમય વિચારમાંના મગ રહે છે તે હોય હમેશાં બધાં અનુકંપા તથા પ્રેમથી સામર્થ્યની બરડા હોય છે તેના કાલને તપ્પર રહે છે. પ્રમાણિક તથા વિશ્વાસ રાખનારા માણસોને સંકારો હેરાન કરી ન નથી. કમલ સ્વભાવના તથા પરોપકારી માણસો તેઓ બીજાનું સુખ જોઈને તે સુખી થાય છે તેવા સૈદ્ધિ દેખ તે શું તે કાલેના જાણે છે. અને ને માણસે પૈતાનામાં દિગ્ગજના એક અનુભવો છે તે એ દિગ્ગજ ગંગા સર્વે પ્રાણીઓમાં, પક્ષીઓમાં પણ જોવાની સહ છે.

પુરુષો તથા સ્ત્રીઓને પૈતાની વિચારની પદ્ધતિનાં ચેપક પ્રમાણ જાણે છે. તેણે કાશ્ય એ કે કાશ્યકાશ્યના નિષ્કાને પરિણમે, ને વિચારસિદ્ધિ પાતે પૈતાના અંતરમાંથી બહાર પ્રેરે છે તેને પૈતાની તરી આપણે છે અને એ રીતે પૈતાના જોવામાં માણસોના સંકારમાં તેઓ આવે છે. આપણમાં ને કહેવત છે કે "સમનકીલ્બસમેષુ તત્ત્વમ્" મતક્ષમ કે સ્વભાવ તથા વર્તમાન એકજ જાતનાં હોય તેવાઓની વચ્ચે મૈત્રી હોય તે કહેવતનો પ્રાચાર્ય છે તે કરતાં પણ તેમાં મુદ્દાની કમલ વધારે સમાવેશો છે. કાશ્ય જેમ કૃત્તીમાં એક પીઠાની ગળતા આપણાઓ વચ્ચે મૈત્રી હોય છે તેમજ પનોઆપાર રૂપી સહિમાં પણ તેવીજ મૈત્રી હોય છે.

આપણે ને પરોપકાર, કોલહનિ, અને માણની આદા રાખતા હોયએ તો પોતા આપણે ન તે બધા જિમ્મે રાખી લેઈએ. જે આપણે બીજા પોતાની સસરી આદા રાખી હોય તો આપણે પારે સત્યકતા મનું લેઈએ. આપણે ને કાંઈ અને જેનું કાંઈ પણ આપણે હોય તેણું આપણને જલ્લામાં મથે છે. સહિ તે કાલ આપણ પૈતાતું, પૈતાતું કરેના, તથા આપણાવિચારનું પ્રતિબિંબજ છે.

પર દુનિયામાં સુખી થવાને યાર પ્રાર્થના, કરનારઓમાંના એક આપણે હોઈએ તો આપણે જાણવું જોઈએ કે તે દુનિયામાં આપણે કાલ પણ કામલ સહિસીદ્ધિ, તે સુખ સહિમાં સર્વજન આપણે રહેઈ છે, અને તે આપણા પૈતાનામાં ન છે તે સોથી કદાચ, યોગામય, અને આપણ કરીને રાખવું. કાલ એક કામલ સહિનિષ્કા નાણુનારે પૈતાના નિષ્કાને કહ્યું કે "લોકો રહે અને આમ જ, કાંઈ વળા કહે એમ નહિ" આમ જ, તો તે સૈદ્ધિના કલા પ્રમાણે કરવું નહિ. ઉપરનું રાખ જાણ પૈતાનામાં છે." આપણે કાલ આ પારા મનથી અને મનમાં બીજાના પણ અસ્તિત્વના અદ આપણા વગર માનવું જોઈએ

અને તેનો અર્થ સમજવા પાટે તે નાનવર્ણ ખનુ નું જોઈએ. આમ કરીશું ત્યારે જ આપણે આપણી અંતર સહિતે પ્રવિન કરી છડીશું અને જેમ જેમ આપણા મનમાં પ્રગટ ફાટો જશે, જેમ જેમ આપણે વધારે ને વધારે જ્ઞાન સંપાદન કરતાં જઈશું તેમ તેમ આપણને જ્ઞાનો કે આત્મ-નિયમીત મન ઉપર આત્મ-નિયમની જાદુઈ શક્તિ આગળ, બાહ્ય વસ્તુઓ અથવા તો બાહ્ય સિત્તિઓ કંઈ પણ અસર કરવાને મળતીન છે.

તલિનમન્ત નરસિંહરાવ દિવડીયા.

## અખે.

( અનુસન્ધાન ૫૪ પાટક થી, )

### અખાનું વેદાન્ત.

આ પ્રશ્નને પ્રત્યક્ષીઓ ઉપરનીઓ અપેક્ષા તત્ત્વવિચારણી વિષયનું મૂળ કારણ અને પરિણમિતિનું ખરું ૧૫૨૫ હેતુ દર્શાવે સમાવ્ય છે તેની અખાને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સમાધાનવા કરી છે, તે ઉપરથી વેદાંતસૂત્રની તત્ત્વદષ્ટિએ જયતર્ક પણ મરજી અને વિશ્વસ્થિતિ મરોબર સમજી શકાય છે, અને તત્ત્વવિચારણા થાય છે એમ અખે નિમજ ઉપર આવે છે. વેદાંતમાં જહા સત્ય છે અને તામસપાતક વસ્તુમાત્ર મિથ્યા છે એ સમજાવવાનો પ્રયત્ન છે. તામસપાતક વસ્તુ માત્ર આપણને જે રૂપે બાસે તે માયાથીજ છે. માયા અનિર્વચનોર્થી છે; તેનું સ્વરૂપ તમસ્વય તેમ નથી. માયા સત્ય પણ નથી, મિથ્યા પણ નથી. જહા એજ સત્ય છે, જીહ રીતે કહીએ તે વિશ્વસ્થિતિ જે રૂપે બાસે છે તે શ્વિત્તાત્મથીજ છે. શ્વિત્તાત્ર મિથ્યા છે, જાન એજ સત્ય છે. એ સત્ય રૂપ જાન એજ પાત્ર સર્વા, એજ સહ. વળી એ જર્મ વસ્તુમાં વિશ્વથી રચા છે પાટે એ સત્, જિહ અખંદ રૂપ છે. અખનું વર્તુલ વર્ણોથી મહ સહ તેમ નથી; તે વર્ણોથી પર છે અનિર્વચનોર્થી પણ 'વેતિ વેતિ' સખથી વણી વિશ્વય પાવે છે. આ પ્રશ્નને (તરે) જાતેજ મજ વસ્તુ માત્ર જાનરૂપ છે જહરૂપ છે, જહવિના જીહું કંઈ એજ નહિ એવી જે જાવના તેજ અદૈત, આ અદૈતઆવના જુદા જુદા વેદાનું તરજમણિ, પ્રજાવંદજ, અહ વજાવિય, અવવાવા જહા એ મહાવાઓર્થો સ્પષ્ટ છે. આ મહાવાઓર્થો અજાનની નિર્જન ચર્ચા થય શાશાત્મક થાય તેજ મોક્ષ હવે જહા સહ છે વિશ્વ મિથ્યા છે અને વિશ્વ આપણને દેખાય છે તેનું જાણી દેખાય છે તે સમજાવવા વેદાંતીઓમાં જુદા જુદા વદ છે; અનિર્વચનોર્થાભ્યાસિવાદ અથવા વિપત્તવાદ, દશિમ્લિવાદ મહિમ્લિવાદ, અખલેકવાદ, મિત્રપ્રતિભિજ વાદ, અજાતવાદ અને પ્રોહીવાદ વગેરે. દરેક વાદમાં જુદાં જુદાં દશિમિદુષ્ટા અધ્યાસારી અનાદિ લઈ વિશ્વ મિથ્યા છે તે તેમજ અધ્યાસારિતા એમ ચર્ચા જહા સજ્જાત્મક ચી રીતે થાય તે સમજાવવા પ્રયત્ન છે. જહાજાન થતું તેજ મોક્ષ.

અખે પછી અદૈત પ્રતિપાદન કરે છે. વસ્તુ માત્ર દેખાય છે તે રૂપે મિથ્યા છે પણ

અધિકાર પરાંને સ્વતંત્ર છે તે સમજાવવા અખામે વેદાંત શાસ્ત્ર મહત્વ ક્યો છે. વેદાંત સિદ્ધાન્ત એને માન્ય છે પણ અનુક વાદ ખાટે એને અચૂલ નથી. પ્રત્યેકોપાસ્ય સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવા અખો ગમે તે વાતનું અવલેખન કરે છે; એનું લક્ષ કેવળ સિદ્ધાન્ત ઉપરજ છે; અને સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવા જે જે વાદ ઉપયોગ્યમાં આવે, તે તે વાદ જાહેર રીતે રચાયે એવો વાજરે છે. વાદ વિવાદ કરી સમ્યક અભિપ્રાયનું ચુંચાઈ રહેવાથી મૂળ હિંદુ શાસ્ત્રી જવાબ છે એમ અખાનું માનવું છે. ખાટે તે લખે છે—

“વેદાંતને વાદ સુદે કુપી જો માયા સુખથી નવ ખડે” વેદાંતીઓ જો વાદ વિવાદ કરવા મૂકી દેતો મેળો સુલ સારી છે. અખો વાસ્તવિક પેઠાકાર કરી કહે છે કે ધર્મ-આત્મ મતાવેત નહામાં છે. પણ સમ્યક સમજવા માટે પ્રત્યક્ષગતિની, ખરી સુરતાની જરૂર છે. વાદ વિવાદની તકરારોમાં નહિ પણ વિષયનું વિશ્લેષણ અને અધિકારનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિપાદન કરવા અખો શાસ્ત્રીય તેમજ પ્રાકૃત રીતથી ઉપદેશ કરે છે. ઉપદેશમાં એનું લક્ષ્ય એકજ છે. એનું લક્ષ્ય પ્રત્યક્ષીયર વાદ છે પોતે લખે છે—

“જાનિતો લક્ષ પ્રત્યક્ષાર જોય નાન આરે કુને આધાર”

બાહ્ય ઉપદેશની રીતો—

૧ શાસ્ત્રીય રીતે ઉપદેશ—

વેદાંત પ્રતિપાદને અનુસરી પિંડ પ્રકાશની ઉત્પત્તિ વિષયિ અને અપોત્રો વિવેક, “અમી-કમલુ”માં લેખક “પુરુ સિદ્ધ્ય સંપાદનના” અનુભવ “અનુભવ” કહેલો છે, અમીકમલુ તેમજ પ્રયોગમાં કારણ કારી પરંપરાથી મહાકારણ બાલ અને કાર્ય જગતનું વિશ્લેષણપણું શામળ-વેદનું દેખ છે; એટલે અધિકારનું અવગમનથી માનવી વિશેષ અને આત્મલુ સહિત વડે સંયમ વસ્તુ માત્ર કરી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે બતાવેલું દેખ છે પરંતુ અમીકમલુને બંને અપોત્રો લખેલો—

“સ્ફૂળ ભેતાં તાવેપાર, મંતર કંદરે લઈ શાર”

આ પ્રમાણે તેણે પ્રત્યક્ષગતિ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. સુરશિખ્ય સંપાદના દ્વિતીય અને તૃતીય અંકમાં અને ‘ખિલ્લિવિચાર સંપાદ’ માં સંપાદકના સંસાર દર કરી વિવેક અને વિચાર અનુકૃત પોષણ કરી સમાજજનોને નિર્દેશ કરી જગતના વિશ્લેષણનું ખાન કરાવી પેશમ ઉત્પન્ન કરી, યાન પ્રાપ્ત કરવા ઉપદેશ કરેલો છે. આ ઉપદેશથી પ્રત્યક્ષગતિનો ભંગ કરી પ્રત્યક્ષ ગતિ કરવા માટે છે. ઉપદેશથી જનકૃત થયેલા અધિકારી પુરુષોને સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ અપો પોતાના આશ્રમ ગીતાના મંચમાં લેખક પુરુ સિદ્ધ્ય સંપાદના અનુદ્ય અનુદ્ય અને ખીજે સ્થળે વખતો-વખત કરે છે.

આ સિદ્ધાન્ત ૧૬ કરવા ‘અનુભવ પિંડ’ કૈવલ ગીતા લેખક દેવચાક કાખાઓમાં અપો તેમ સિદ્ધાન્તોને પ્રત્યક્ષ પુરુષ પુરુષ ધર્મના દલીલોથી સમજાવે છે આમાં અખાના અનુભવ નિદ પ્રકાશની ઉત્પત્તિ જણાઈ આવે છે.

(૨) પ્રાકૃત રીતે ઉપદેશ—



શાસ્ત્રીય રીતે પ્રતિષ્ઠાન કરેલા સિદ્ધાન્તનું સમર્થન, સમજાવવા ઉપરાંત દર્શનના સામાન્ય જનો સમજી શકે તેવી રીતે પણ જાણે છે. આથી, મિત્ર વિચાર, સંવાદોમાં અને અનુભવ બિંદુ વચ્ચેનાં સ્થાને સ્થાને વેદાન્ત સિદ્ધાન્તોનું સમર્થન અને સ્પષ્ટી કરણ કરેલું છે. અહીં અખ્યાએ સંસારના અવયોગનથી ભલેલા જ્ઞાનનો બહેલા ઉપયોગ કર્યો છે.

૩. આ ઉપરાંત જ્ઞાન વિનાનાં જન્ય કાર્યોનું મિથ્યા છે એમ જણાવવા સંપ્રદાય અને પંથોનાં હિંદુ શાસ્ત્રી કાઢી તેમને કાલ્પ માન બનાવ્યા છે; અને પ્રસંગોપાત તેમના ઉપર સખ્ત પ્રહાર કરી તેમની તુચ્છતા જતાથી વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત માર્ગનું ચોરસ પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે, અહીં. પાપામત પૂજન કરવામાં અખ્યાનો સ્પષ્ટ લેણીની પરાયુ રસિનો ઉલ્લેખ કરી તેમની પ્રત્યુ રસિ જાણીત કરવા માટે છે.

હવે અખ્યાએ વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત કેવી રીતે પ્રતિષ્ઠાન કર્યો છે, પ્રથમ, છવ, ઉપર અને બધા વિષે તેના વિચાર દેવા છે. અને સિદ્ધાન્તમાં તેના વિચાર કેટલા આગળ પહોંચ્યા છે તે બધાનું સંપૂર્ણ રીતે વિવેચન કરવાથી એમ પરિણામ લાગે ચર્ચા જામ માટે તેમ નહિ કરતાં તેની પોતાની કવિતામાંથી તેના વિચારમાં શરૂ નેના કેટલાક ઉત્તર આપી તેનું વેદાન્તનું જ્ઞાન જેનું ઉચ્ચ પ્રમાણનું હતું અને જ્યાં સિદ્ધાન્તમાંથી વિનાનું જરા પણ સંપ્રદાય નથી તે તપાસીએ.

### છવશિવ ભેદભેદ—

છવ એટલે શિવ છે, પણ અજ્ઞાનથી છવ શિવમાં ભેદ લાગે છે. પોતાની જાણથી છવ માયામાં વધારી સંસારમાં જુદી જુદી યોનિમાં બદલા કરે છે. અજ્ઞાનથી તેની સુદ્ધિ દુષિત થાય છે, દેહથી જુદો બદલાર પરામર્થના દરો કે નહિ, અથવા અજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય કે નહિ, તેમજ વેદાન્ત વાક્ય અદિતીય અજ્ઞાનવિતરક છે કે કોઈ બીજા અર્થની સે એવો પ્રમાણમાં સંદેહ થાય છે અને તેથી અનર્થ ગ્રંથ અથવા અસંભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંક્રમ ઉત્પન્ન થવાથી પરાયુ રસિ થાય છે; પરંતુ દેહને આખા માને છે તેમજ બાહ્ય પ્રયોગમાં સ્વયં સુદ્ધિ જામ થાય છે, આ પ્રમાણે જ્ઞાન સ્વરૂપ જ્ઞાન બધી જગતથી ને અસંભાવના અને વિપરીત જ્ઞાનનાથી છવ માયામાં વધારે વધારે હુમ્મ થતો જાય છે; તેનામાં અવિદ્યા રાગ દ્વેષાદિ ઉત્પન્ન થાય છે; તે ઉપર ધર્મનાં સાધન કરે છે, એમ કો કો તેના ઉપર અજ્ઞાનનું આવરણ વધારે ચડતું જાય છે.

આવી છવની સિદ્ધિ સમજાવવા અખ્યા લખે છે—

- “આપ મહી જોતબોધરે, અસંભાવના ઉપરે
- “પણ વિપરીત જાણના આગરે ને હુમ્મ થાયે શોરે મને
- “પર પર્વે જાણ અવિદ્યા હું મને આદિ સદી
- “તે દેહ કરે જલ વિષે, જલમ ને જેનું નિખરે અર્થેના અદિ
- “તે જોય દેખી જાણે, સદાક ઉપર વિરે
- “સંસારનાં સુખ અધિક અણી, અર્થાધિક નિત્ય મને

“પરજામાંને પુત્ર ત્યાં જાવના ઉદિ છો  
 “તે ઉદિતો હૃદિ વિષય સદામો, એમ આપોતું નર પુરે.  
 “વિષય બાહ્ય કરે હરિવી; વિષયવૃંદે છવને  
 “અમને અવગો રહે, તે સંયુખના દોષ શિવને

આ અંતરાત્મક અવધુ અને મનઃકાંક્ષા દૂર થાય છે અને વિપરીત જાવના નિર્દિષ્ટા સતથી દૂર થાય છે. આટે અખ્યાએ જ્યોત્સ્નાકાંક્ષાનાં સદિ કમ છવેશ્વરાદિએ માયા, અદ્ય પથેરની સ્વરૂપું રાત્રીપ તેમજ પ્રાકૃત રીતે વિત્તારથી નિષ્પણ કર્યું છે અને સ્ત્રી સુખ, સ્વસંવેદન આત્મ વિચાર વગેરે ઉપર આર મુદી, વિચાર જળ પોષવા તેમજ પાંચાર સિદ્ધાન્ત આવનનો દર અવગમ કરવા રમ્ભે રમ્ભે લખ્યું છે. છવથી શિવ જુદો હશે કે કેમ તે સંશય દૂર કરવા અને છવને પ્રયોગવા અથો રમ્ભે છે—

“નિમ પાશુની જુએ કરી સિવ, શય જાતો સદાએ શિવ,  
 “વિયુષ્ પૂખાડે આંખ ગદુ બરી, યેદે શેઠ રજાં આપરી,  
 “આતમ અખા સદેશિત રાત્ર છવને વિયુષ્ની લાગી કંપા.

આ આશાનો નાશ કરવા વિચારનીજ આવરવાના અથો વાજુએ છે—

“સદિપાર વડે હરિમથે, બીજે ઉપારે કસે નય હમે,  
 “એમ નેમ લેતા કરે ઉપાય, તેમ અવગતું જાતું માય  
 “આરે પડ મેસે નેસાર, આરે રહે અખા સમસાચરાસ.”

જાણી રમ્ભે છે—

મિઠ અર્થવ કિંમત પુર જુદ, છવને અરે સ્વભાવે સદા;  
 અશિત નાશિત એની ન દેશય, નર જાણા નેમ સારી માય  
 ચૂકત ધામ કેપાને જો, એમ છવ શિવ અખા વેદી છે.

અથો પોતાના અદુભવ સિદ્ધ જાનથી અથ સિદ્ધાન્ત તું સમર્થન કરતાં જન્માયે છે—

“લીરમ અર્જન કીધું અમે, જન્મ પાતું ને તેને વિષે.  
 “જન્મદો છે જો જો જગદીશ, તું પડ ઊભેને તે ઇશિ  
 “ઉપદ મેઠ પામે, આશમ, જો તારૂ જાતું નિમધામ.”  
 (આત્મા અંગ)

છવ દિવસ છે જતાં અદાનને હીમે પોને પોતાનું સ્વરૂપ જાણી ગયો છે. આ અ-  
 જ્ઞાન તેજ અવિદ્ય, પ્રાપ્તિ, અખા અશિવ; દરેક એકમ અર્થેના છે જતાં જુદે જુદે પ્રસંગે  
 સદેશ્વરાજ જુદા જુદા અર્થમાં વાપરતાં હોય છે. વેદાંત માતામાં પ્રાપ્તની સર્વ વસ્તુ  
 રિયતિ પદ્યવધામાં આપે છે અને તેજ જુદું જુદું અવગમન કર્યું છે. આટે વેદાંતીએ અખા  
 વાણી મળ્યા છે.

માયા અનિર્વચનીય છે, એવે સત્ત્વ વિગતજી છે સર્વ સામ અને અચક્ર પ્રથમ

માયાથી ચર્ચા શકે છે. આ વિષય પ્રત્યક્ષે નિસ્તાર માણસીજ છે. માયા અનિર્વચનીયા છે અને તેનો કંઈક ખ્યાલ તેના કર્મે ઉપરથી આપી શકે છે. અગ્નિ માયા વિશે લખે છે.

“ માયા મોટી જ્ઞાન મણિ નહીજ, તે અજ્ઞાન કોઈ નં શકે ખરીજ;

“ હરિદર અજ્ઞાની આગળ વરીજ, સમજ ન લાગે એણે માયા અટપરીજ.

જાણી—

“ સમજી ન જ્ઞાન એટલે માયા, ટાલે વહિ ને વહનથી;

“ મોઢા મોઢની આંધિ માયા, એકાદથી પડેલી હતી.

“ વિગુણ પડેલી જન્મ ત્યાગિની, તેણે ગુણ જન્મથી ઉભા કર્યા

“ પ્રકૃત જન્મની ચર્ચા ભોલિયા, બસ એથી પોતે રચી.

“ સિદ્ધસિતિ અતુલ અસમર, ગુણ સારી બને જાણી;

“ દેવ દુનવ નામ માનવ, એ રખાડે એકથી.

માયાને બહોં અજ્ઞાની સમિત અને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવી છે, પરંપ્રમાણ માયાનું અધિગત છે, અને તેથી માયામાં પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરવાની કારણ તરિક સમિત મહેલી છે. માયા ન વિદ્યાર પામે છે, પરંપ્રમાણ સદા અનિર્ગુન છે એમ અભ્યાસમાં અગ્નિ લખે છે—

“ માયા સિદ્ધસિતિ બાદે, મોઢાનું સામર્થ્ય એ વિશે

મહિનાં મેળીશ કારણ, માયા સમિત રખાં;

પ્રકૃતિ તે પંચ નિભમી, ચરિત્રાં સર્વ લેદને કોણ.

પણ હરીશમો પરમાત્મા, તે મયારજ જ્ઞાન ત્યાગ રજો.

આ પ્રમાણે માયા અનિર્વચનીયા છે, આ વિષય પ્રત્યક્ષના સર્વે ફળ લેનારા છે. વિષય માં અપરિણત વસ્તુઓ વખત થતી સ્થિતિ પામતી અને લગ થતી નેહાએ હીએ; પણ

“ શાલ માયાનું નાટક એવું, જે ઉપજાવી અલર્પિય ગમે. ”

જાણ—માયા વિદ્યાર અને ફરજત મનાં તેજ માયાનું સ્વરૂપ છે. માયાની આવશ્યક અને વિદ્યેપ્રકાશથી સર્વે ઉત્પન્ન થાય છે અને ખરૂં કોણ તેમ જાણે છે; પણ વસ્તુતા તે મિથ્યા છે; તેનું અધિગત અલ્પ જોઈ સત્ય છે, આ નિસ્તાર ફરજતવાળા વિષયના આદિ કારણ વારે વેતલદાસી જેવાં લેવા અધિગત અલ્પની કંઈક જોઈ શકાય છે, તેનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે, પણ તે શું છે તે ક્ષણે જાણતું નથી. પરમાત્માના એવું છે કે તેનું સમ્પન્ન વધેન ચર્ચા શકે તેમ નથી. અનિર્વચ્ય પંચ તેને સમ્પન્નવાનો પ્રયત્ન કરી અતી નેતિ નેતિ અજ્ઞાની વિદ્યાર પામે છે. અગ્નિ તે વિશે લખે છે—

“ વાણીમાં જેવું ન કાઢે, તેવું તણી કાવે વાણ્યઃ  
 તેવું તેવું હરી સો કહીએ, તેવુંની જાણે સર્વ જાણઃ  
 ધૂરણ આત્મા સહ કેવલ્ય, તેવુંનો સર્વ પ્રસાર,  
 તેવુંને વિશેષજી એકે ન કાવે, તે વિલસી રહું અસાર.”

“ વેણા વિધુ વિન વિના જુલુ પદ નિર્વાણઃ  
 તેને માથા માલક આવ નહિ, જાણુ પિદ્ધાણી જાણુ.”

ચિત વિચાર સંપદમાં તેમ જ શ્રી શિવ સંવાદમાં અનિર્વચનીય પ્રાપ્તિ, નિર્વણ, પ્રતિ-  
 બિંબાદિ વેદાંતના જુદા જુદા શાસ્ત્રોના અર્થને વિષય છે અને બાકી સત્ય છે એ જુદા  
 જુદા દર્શનથી સમજાવેલું છે. ઉપરે અમે આદ્યતની પ્રકૃતિએ મર્ત જાણે છે:—

“ સસાસર વિવર્તિત ભેદ, પ્રસાપસુ ચિત્તનિવ ભેદ;  
 “ મન વાણી પામે વિશાખ, કાણુ કેને દેખાડે પ્રમ.  
 “ હું નહિ, તું નહિ મ્માં છે તેવું, જાન નહિ જાણાને જેવ;  
 “ જ્યાં કહેએ કહું નન જાણ, એજાસરવિવર્ત સમાપ.  
 “ તે શુર સિંધને સું કહે, મન વાણીથી અવેગર રહે.”

આ પ્રમાણે અધિકાર અધ્યતું જાન થાય તો પછી દેહમાન રહેતો જ નથી. જ્યાં  
 ચેતન એવો એ વસ્તુઓ છેજ નહિ, ઉભયતત્વક જાન તેજ આદ્યત. અમેજી આજ આશ્વપણી  
 જાણે છે:—

“ સ્થાવી સંગમ હરી પાત, નિકર દેખાડયું છે સાક્ષાત  
 “ ધમ મહામૂલ તે સ્થાવર જાણુ, સંગમ ચેતન એ વેદ વાણુ.  
 “ એક પિંડમાં વહેતે જે, હમ જુરે જાખા જોઈ હે.”

“ શાણુ વેળી પ્રુષ્ઠજ રહે, કાચક કેઈ વિત ન લહે;  
 મજાને પા તો દેતજ નાહી, સમ હયાધ્યા જાણુત નેસાહી.”

( અપૂર્ણ. )

અષ્ટીસાક્ષ સામગ્રણાદ્ય દ્વિવેદી.

## “જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ.”

( અનુવંશીકા—પૃ. ૯-અંક ૧૨, ૧૪ ૫૧૭ થી )

જાપાનમાં કિન્ડર્ગાર્ટન, પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચતર, તેમજ યુનિવર્સિટી શિક્ષણ હાથે પદ્ધતિ અનુસાર આપાતું હતું તે વિષે આપણે પૂરે ચર્ચા કરી.

આ પછી વિદ્યાર્થ મન્દિરમાં અને જાપાન-તરફમાં જે વિષયો ચર્ચા છે તે વિષે આપણે થોડું વિવેચન કરીશું.

સીકેંગવણી—આ પૃથ્વી ઉપરના બિન બિન દેશોમાં યુનુવૃત્તી જે બિન બિન પ્રજાઓ પ્રાચીન સમયમાં વસેલી હતી અને અદ્યપિ તસંજે તેમના, અર્ચાચીન સમયના પ્રાચીન કલ્પિતકાલમાં, વિજ્ઞાનકાલમાં, અને તત્કાલિનકાલમાં તેમના રહ્યું. અતિસ્ત-ભાવ અને આચારવિચારને આધારે, બિન બિન વિભાગો પાડવામાં તેમનાં એક વિભાગ તેમની આચારવિદ્યા (ethnology) ને આધારે પાડેલો છે. વળી અન્યક પ્રજાને આચારવિચારમાં વિદ્ય કહેણી કે કેમ તેના નિમગ્ન કરવાને ખેત્રે તેઓએ અન્યક લોકો (aborigines) પશુ હાથી વાણીમાં, અને જે લોકોને આધારે જે બધી પ્રજાઓના શિક્ષણની નિઃસરણીનો ચડતો ઉતરતો ક્રમ પશુ લોકોએ જ સુચવ્યો છે. અન્યક દેશની ધર્મ વિષાકળા આકર્ષા જે અને દેશનું પ્રાચીન પદ્ધતિ તે દેશને બાંધેલાવતી છે. એકાદે સમયે પ્રજાઓમાં દેશી ભાવ બલેલો છે. જાનની શિક્ષણપદ્ધતિ તેમની કેવા પ્રકારની છે તેમના સમય સીમાઓ દેશી ભાવ સુચિતિવ લીએલો ગમેલો છે. અને લાં સીમાને શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ કેવી છે. —આવા વિવિધ તરિખિન્દુથી અરંભકાલ હાથી પાછળ તેઓ અન્યક પ્રજાને આચારવિદ્યાની નિઃસરણીના અન્યક પદ્ધતિના ઉપર રખાના આપે છે. આ ઉપરથી આપણને સદા સમજવું કે “સીકેંગવણી” નો વિષય લોકોમાં પોતાની જાત બદલ ગામો નથી. આ વિષયને આલસી બધી પદ્ધતિ આપોને તેની આલસી બધી અમલ વધારી છે તેનું મુખ્ય કારણ તેઓએ સીકેંગવણી “સીની ઉભલિ વિના દેશની ઉભલિ ધરી અમલ છે.”—એવું થઈ જ હતું. જે જાત આપણને એમ સમજવું છે કે અમાં સુધી અન્યક દેશની પ્રજાએ પોતાના દેશની બધી સીમાને ઉવા પ્રકારની કેળવણી આપીને લોકોને લોકોમાં ચારીતિક, ગાનસિક, નૈતિક, ધાર્મિક, અને આચારકારિક કલ્પન ઉચ્ચતમ આલસીના જાનવતમાં એમણે શીખવ્યું નથી. લાં સુધી એમના દેશને ઉતરે સાધવાના એમના સર્વ પ્રવેશો યુનુવૃત્તિના જાનવે તુવા લીજાનવાના યતો સગાન નિરર્થક રહે જા-સમજવાં જે દેશમાં-આપણ મનુ સમજાવતા જાણવું-સીમા જાણવું, અર્થાત્ પ્રજા તરફથી તેમને સગાન મળે, લાં-તે દેશમાં અમલ તે જાણ-દેશમાં જે છે આનંદપૂર્વક વાચ કરી રહે-જાણવું અલેનિશ દર્શન આપણે. આ સાથે એ જાત પશુ સદાનુમેય છે કે સી

\* પિતૃમહાત્મિમિથેતાઃ પતિમિદેવેસ્તથા ।

પૂજ્યા મુખવિજ્ઞાન કલ્પકલ્પાવધાનુભિઃ । ૫૫ ॥

પૂર્વદોષ-સન્ધાને પાસ-ચોખ્ખતાવાળી-મખિયારવાળી યાત્રા તે પહેલાં તેણે ચોખ્ખતાના સુલ્ભી પણ પ્રાપ્તિ કરેલી હોય તો જોઈએ; અને એવા ઉચ્ચતમ સુલ્ભી પ્રાપ્તિનો મુખ્ય આધાર હોયને મહેલી કમળવણી ઉપર જ રહેતો હોવાથી, ‘હિતિયત્વી’ ના વિપત્તી અમલ વિશે એ મત હોવાનો સંભવ રહેતો નથી. વળી સ્ત્રીને આપણા દેશની સંસ્કૃતભાષામાં ‘અર્ચાત્તા’ - “વારા” ( અર્ચાત્ત અર્થે અવધવ, યાત્રા અર્થ )—એમાં અભિમાન આપેલાં છે, તે આપણો તું સૂચવેછે! તે આપણને એમ સૂચવેછે કે જ્યેમ મનુષ્યના સ્ત્રીસ્ત્રી, એમો બાર નિર્મળ-સન્નિહીત અર્થ થયે. હોય તો તેનું આત્મ સ્ત્રીર પણ નિરપેક્ષી થઈ રહેછે ત્યેમ સ્ત્રી એ પુરુષની સપક્ષિનો અર્થ જામ છે તેથી તે તો ફળવાયેલી-શિષ્ટાચારવાળી-ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ આચારનું અર્થન કરાવતી ન હોય તો તેના પતિનો અહસસાર દુષ્કર્મ અને નિસ્તેજ નીરવવાનો સંભવ રહેછે; જ્યેમ સ્ત્રીસ્ત્રી સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા માટે જમણા અંગે દાખા અગતી સાદાજ ભેગી પડેછે અને જમણા અંગે જમણી સાદાજ ભેગી પડેછે ત્યેમ પુરુષના સુખના અનુભવમાં સ્ત્રી આધુર્ય રહેછે, અને સ્ત્રીના સુખમાં પુરુષનો દાવ રહેલાં છે. માટે ઉભાને અપો-વની સાદાજ લીધા વિના પૂરોજ નથી. આ કારણથી ત્યાં સુધી અધુર દેશમાં પુરુષવર્ગ સ્વાર્થરતિ ધરાવીને માત્ર પોતાનાજ રસને શિષ્ટતાના સંકારો મેળવવાની અનુભવતા કરી આપે અને સ્ત્રીવર્ગને શક્ય સંધી રાખે, નોકર સમાન ભેગીને લેખની અને મુલ્ય બધાં પ્રયો કરાવરાને, ‘શુનકમી દીવાને જમણી પ્રકાર લેખના અનુકરેણ ઉપર પાત્રાવ દે નહિ, રહેખને શિષ્ટતાના સંકારો મેળવવાના અમલ સામયી વિપુલ સખીને લેખનું નિત્ય કવન-માનસિક, ચૈતિક, સ્ત્રીચિક, આવદાસિક નિત્યકવન-ઉચ્ચતમ આચરવાનું અને સુ એવાનું સદાશય લેખને, ન આપે પણ ઉચ્ચી લેખની જાનની કિંતિજ અતિ સંચિત જાણીને લેખનું કવન અધેમ-નિઃસાર બનેલું જતાનો સમય લેખને આપણમાં પોતાનું સર્વોપરિપક્વ સિદ્ધ કરે, ત્યાં સુધી પુરુષ પર્વતાના પ્રલેહનું આર્થ અર્થ નિર્મળ-સન્નિહીતજ રહ્યું છે એમ સમજવું, ત્યાં સુધી મતેજ પુરુષ અર્પણ સુખી થયા અશક્ય છે, ત્યાં સુધી સમસ્ત પ્રવર્તો પણ હરબગ અર્થ બીજ અન્યકારના કવન અનુભવની હોવાથી સમસ્ત પ્રવર્તનું પણ અર્પણવન નિઃસાર, નીરસ અને નિસ્તેજ બની રહેવાનું, અને ત્યાં સુધી સમસ્ત પ્રવર્તનો ઉત્તર પલુ દૂરજ રહેવાનો. આ ઉપરાંત ‘સ્ત્રી-ઉત્તતિ’ અને સ્ત્રી-ઉત્તતિ સાધક ‘સ્ત્રી-ઉત્તતિ’—એમની અમલ સર્વે માન્ય મરે, એટલું તો નિર્વિવાદ જ છે.

૬૧. “ સ્ત્રીની ઉત્તતિ વિના દેશની ઉત્તતિ અશક્ય છે ”—“ સ્ત્રીની ઉત્તતિ દેશની ઉત્તતિનું એક પ્રથમ સાધક છે ”—વગેરે સ્ત્રી અને વાચકે એટલાં બધાં સ્વતઃસિદ્ધ છે : તેને સાધારણ સુધિકારે અનુપ્ય પણ માન્ય કરી શકે. પરંતુ એવી સ્ત્રી-ઉત્તતિસાધક જે સ્ત્રીવર્ગથી તે જાતી સ્ત્રી પ્રવાસે ચોખ્ખામાં આપવી જોઈએ તેનો નિર્ણય કરવામાં

૫૩ નર્મસુ પૂજ્યન્તે સન્તે તય દેવતા : ।

૫૪ નર્મસુ ન પૂજ્યન્તે સર્વોદયવાદસાઃ કિલા : ॥ ૫૫ ॥

વિવેચી પુસ્તકોમાં, લેખકવિતકોમાં, અને ચિદ્રતાપ્રચારકોમાં જાણ મેલસેક માલમ પડે છે. કેટલાક સ્ત્રીઓ 'વિદ્યાભાસારે' 'સામ્યોમાં' અને 'પ્રાચીનમાં' દાખલ થઈને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, શૃંગાર, મહિત, આદિ વિષયોની જાણી જાણી પરીક્ષાઓ કરી શકે પ્રમાણપત્રિકાઓ (certificates or degrees) મેળવે અને એવી રીતની પદ્ધતિવાળી કેળવણી પ્રસાર કરે છે. આરે અને, માત્ર મુદ્દાઓમાં જ પ્રાચીનમાં મેળવવું એક સ્ત્રીને અંતિમ ઉદ્દેશ થાય છે એવું એવું મનોરંજન આરે ખીજા કેટલાક, ઉભયનું નિષ્ફળ કરવામાં અર્થાત્ શાળાઓમાં અને પાઠશાળાઓમાં પ્રવેશ કરીને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, શૃંગાર, મહિત, વિવેચનાની પરીક્ષાઓમાં કરી શકે થયું એ માત્ર મુદ્દાઓમાં સમાવેશ સાધનાર હોયું નોંધવું એવું સમજાયે છે. પ્રાચીન સમયમાં આપણા દેશની સીતા, દ્રૌપદી, કૃત્તી, આયેશી, જૈનના, બાળી, સારવતી, ભામતી, શિલાભટ્ટરિયા, મુનવતી, સીતાવતી આદિ અનેક સત્તરીઓએ વિદ્યુષી અને મુનિશિષ્ટ સ્ત્રીઓ તરીકેની પ્રખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલી હતી, એવું આપણા દેશના પ્રાચીન લેખોમાં સાચા આપણને કહે છે. તે સમયમાં જાણના સંપ્રદાય સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોમાં અનેકો દેશાધી લેખો સંસ્કૃત ભાષામાં અને તે ભાષામાં લખાયેલાં અને વિવેચનાનાં પુસ્તકોમાં સંપૂર્ણ રીતે અભ્યાસ કર્યું હતું, અને તે સાથે લેખને મુદ્દા પ્રેમ, લેખની પતિપ્રશસનતા, લેખની શાન્તિ, લેખની કષ્ટાર્થિ, લેખની પ્રસન્નતા, લેખનું ધર્મ, લેખની શુદ્ધકર્મતા, લેખની મદુતા કે નરપાત્ર, લેખનું નરપત્ર, લેખની ઉદારતા, લેખની સહિષ્ણુતા, લેખને સ્વાર્થતા, લેખની શીર્ષક, સંલેખમાં લેખનું સર્વસ્વ-ભીત્ય-ભીત્ય -લેખને દેશને મહત્ત્વ નહોતું તેના સમર્થન અને લેખને પ્રાપ્ત કરેલી અભ્યાસ-મહત્ત્વ-કીર્તિ મેળવ્યા છે. " ધર્મ નારાયણ દુરગ્ગા રમણે તમ દેવતાઃ "—આવું આપણને જે દેશમાં જે સમયે મન્દાપ્ય ગણાતું હતું તે દેશમાં તે સમયે પૂર્વેજ સર્વશુભેષ, વિદ્યુષી અને સંવિચિત સત્તરીઓ ઉદભવે તેમાં શું આપણે પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃતભાષામાં લખાયેલાં ધર્મશાસ્ત્રમાં અને ખીજા વિષયમાં પુસ્તકોના ગામતરી આપણે જે માહિતી મેળવી શકીએ જાણે તે માહિતી ઉપરથી આપણે એમનું તે નિષ્કલ્પ કરી સમીક્ષા કે પ્રાચીન સમયમાં અંતરજા દેશની સ્ત્રીઓએ જીવન પ્રકારના મતાનુસાર કેળવણી મેળવેલી હશે, મારણ કે તે સમયે તેઓ ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા મેળવતી હતી, ઉભા આલેખન છપવ નિર્માન કરતી હતી, ૦ પાર્થિક અને સાંસારિક કે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં અગત્યનું-અગત્યનું-સ્થાન તેઓ મેળવતી હતી, સંલેખમાં પુસ્તકને તરફથી લેખને મોટું સન્માન મળતું હતું, એ ઉપરથી જોએ તે સમયે જે પ્રકારની કેળવણી મળતી હતી તે જલ્દી અગત્યની હોયી જોઈએ એમ સદા અનુમાન થાય છે.

આર પછી દેશમાં જ્યાં જ્યાં દેશમાં વસુસ્થિતિ જાણી અને વસુસ્થિતિના

\* આના સમયમાં જ્યાં જ્યાં જીવિત કાલિકાવિચિત રમણમાં સર્વો ઉન્નતીને ઉદ્યોગે અગત્યનું કાર્યરતો સ્થાન—

જીવિત કાલિકા સર્વો વિષયો વિચિત્રતા જાણે કરતાંવધી ।

કરુણાદિમુલેન મુલુના હસ્ત ત્યાં વદ કિન-એ કરતાં ।

પરિવર્તનની સાથે જનસમાજની બાકનાજે પણ પોતાનું સ્વ જાહેરના માંડ્યું. પુરુષ અને સ્ત્રી એકબીજા ઉપરની વચ્ચે મેદ દિનપ્રતિદિન વધતો ગયો; પુરુષે સ્વાર્થચિત્તવશથી વધારે યવા લાગ્યા, અને સ્ત્રીએની તરફ ઈર્ષ્યાકુલ દૃષ્ટિથી નેવા લાગ્યા; સ્ત્રીએ પુરુષની સ્વાર્થ પગલેલુતા નેહને પોતે પણ સ્વાર્થપરામણીએ યવાના ચલો કરવા લાગી અને એવો સ્વાર્થ સાધવાને તારે પોતે એજવેળા રાત્રીનો, પ્રાત્નિકનો, ચતુર્થનો, શુદ્ધિ બાળનો દુરુપયોગ કરવા લાગી. પુરુષો લેખના મુદિરખામનો આ પ્રમાણે દુરુપયોગ થતો, નેહને, વધારે ઈર્ષ્યા-કુલ દૃષ્ટિથી લેખની તરફ નેવા લાગ્યા, પોતાનો લેખનીપર અંકુશ સ્થાપવા લાગ્યા અને પોતાના ચલાવ બળને પરિભ્રમે પુરુષે તે કાર્યમાં વિચળી નીનડયા. તેઓએ સ્ત્રીઓની ઉપર પોતાનો અંકુશ સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપ્યો, લેખને પૂરેપૂરી પરાધીન બનાવી એટલું જ નહિ પણ લેખની કનેથી ક્રાંતીક ભવનના દરે પણ ઊભી લીધા, ત્યારથી સ્ત્રીઓની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ઘટતી ગઈ. અને તેઓ આપમ, દુર, નિપુર, ઈર્ષ્યાવાળી, વિધાસપાતી, સ્વાર્થપરા-મણી, અમલપ્રશાપિની, ઇલાદિ વિરચારવાળાક પ્રવલેયથી ઓગળવા લાગી.

સ્ત્રીની અધોમતિનો આપો દૃષ્ટ સમય થયું તો પર્વત દેશમાં ટકી રહ્યા, ત્યારપછી દેશમાં પ્રિયિસ અમન સ્થાપતો તે કાંચથી પાતળા પ્રતના અતિ ચિત્તુત રાત્રીનો અને લેખની આચારિયકનો સમ આપણા દેશની પ્રતના છવતપટ ઉપર લાગવા માંડ્યો તેથી, અને દુષાણુ ચાનવેળા પ્રિયિસ તરફને દેશની તેમાં મુખ્યત્વે સ્ત્રીની કેળવણી તરફ આસ લીધ અને કોમલ પતાવચ માંડ્યુ તેને પરિણામે, આપણા દેશની સ્ત્રીની અચારા પાછી પસારાદે ઉચ્ચારકવાળી ઉચ્ચતવરણ થવાનો સંભવ દરે રાત્રીપ આવતો હોય તેમ થાય છે. પુત્રાવન સમયમાં અનુભવેલી વ્યવસ્થા આપણને સમયની સ્ત્રીએ પુનરપિ પ્રથમ હે એવી પ્રભુ પ્રાપ્તેની આપણી નમ પ્રાપ્તેના મરત દાખો. તથાસ્તુ.

આ પ્રમાણે આપણા દેશનો સ્ત્રીગતવણીને કનિદાસ-સંકોપમાં આપણે તપાસ્યો.

પ્રાચીન સમયમાં વિચર, ક્રોધ, ક્રોધ વગેરે દેશમાં તરીપ્રતિષ્ઠા આપણા દેશમાં હતી તેથીજ ઉચ્ચારકવાળી હતી તેણે તે તે દેશના પ્રાચીન સમયમાં એતિહાસિકપુસ્તકોનાં વાચનથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકીએ છીએ.

જાણક દેશની પ્રતના કનિદાસનું જન્મ ને આપણે અવલોકન કરીશું તો જાણની સ્ત્રીગતવણીને કનિદાસ પણ આપણા દેશની સ્ત્રીગતવણીનું કનિદાસની સાથે ક્રોધેક બંધો સમ્ય પડતો હોય તેણે સમજાય છે, કિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીગતવણીના કનિદાસનાં ન્યેમ પણ વિચાર્યો પાડનારો આપણ છે તેમ જાણના સ્ત્રીગતવણીના કનિદાસના પણ પણ વિચાર્યો કે મુગ પાછી રાગરો. આપણા દેશના સમયથી છેક પ્રુદ પર્વના આરંભ પર્વતના સમય સુધી તરીપ્રતિષ્ઠા આપણા દેશમાં ક્રોધ દરજાની હતી. જાણનાં પણ આગરે મેદ બે હાંદરે જે ઉપર 'પ્રાચીન જાણના કુમ' હતો, તે સમયે તે દેશમાં પણ તરીપ્રતિષ્ઠા થયું ક્રોધ પ્રકારની હતી એમ તે દેશનાં તે સમયના સામાજિક, રાજ-કીય અને ધાર્મિક કનિદાસ વાચ્યથી આપણને સમજાય છે. એક પાયાલ વિદ્યાના રાજો.



માં કરીએ તો, " તે સમયે જાપાનમાં યુરુક અને સ્ત્રી સરખી ૧૬વી સદીનાં દત્તાં. યુરુક એ 'સામાન્ય' સર્વોપયોગી વસ્ત્ર અને સ્ત્રી એ સમાન્ય નિકપોત્તી વસ્ત્ર, એવી તુલ્ય માળખા તે સમયે પ્રાચીન જાપાનમાં પ્રવર્તતી થયેલી નહોતી. સ્ત્રીઓ ઘેરા સ્ત્રાવ્યની શાનથીયે સજા પશુ ધન્યની હતી. પ્રતિદાસનાં ૧૨મી સદીમાં આપણા ભણવામાં આવે છે કે પ્રાચીન સમયમાં નવ સદીઓ સંસ્કૃતપ્રભાવે ભેળી હતી. ઈ. સ. ૨-૨૨માં થયેલી જિજ્ઞાસા સભી આ સર્વમાં ક્ષેત્ર દત્તાં. તેજે પોતાના પતિના મૃત્યુ પછી પણ દેહીમાના મુલકપર જવે ચઢી કરીને તે છત્તે દત્તાં, સાર પછી એક સદીએ મોટા સજાની કૃપા મુસારેની નિર્ધારિત અને સિદ્ધાન્તમુદ્ધ બંધાવ્યાં દત્તાં; એક બીજી સદીએ મૃત્યુ પછી સ્ત્રીઓની સિપાને કોતેજન આપ્યું હતું. ઈ. સ. ૭૩૦ માં કિન્નને નામની સભીએ મરીયેને પદે ('Hidetsuna' સમય અને હોરિયકો ('Si-yakou-nin') બંધાવ્યાં દત્તાં અને તેજ સદીએ નાકાના કોન/ પશુ ચલાવ્યા દત્તાં. પછી એક દેશન એની-નામની ઉપસાર સ્ત્રી થઈ મહા તેજે બંધાવા પડેલી મોટી પદા બેચીને 'અગ્રામ્યોને સાધન આપવા માટે એક મંદિર' ('Temple of the poor'). બંધાવ્યું હતું."

આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ માત્ર સંસ્કૃતી ઉપર ને સમયમાં બંધાવતી નહોતી પણ તે ઉપરાંત શારીરિક, માનસિક, અને નૈતિક ઉચ્ચતિ પણ લેખણે તે સમયમાં સ્થાપન કરી હતી. જોયા મદ્યમુદ્ધ, સ્ત્રી, નિર્ધ, શત્રુ, દયા, મતેય, પ્રમદતા, પદિપદામુદ્ધ, ઉત્પાદિ મુદ્ધ લેખનામાં જાણવા દત્તા; સાક્ષિત અને જાનના ક્ષેત્રમાં પણ લેખની મુદ્ધિ સંપૂર્ણ રીતે નિકસિત કરી."

સમયે સમયમાં જાપાનમાં સંસ્કૃતિના મુદ્ધ અને લખાવ ઉપચારીયાના પોવાથી આપણે એમણે તે નિકાસપર્વક કરી શકીયું કે તેમાં પ્રાચીન સમયમાં સુચેના એકદીન જાણણી સ્ત્રીઓ મેળવે શકી હતી, જે કે દાખલા એવી ઉપચારીની સંસ્કારો તે સમયમાં જાણ નકિ લેખ. 'જાપાનમાં નારીપતિવરી' સ્ત્રીઓ આ વસ્તુવસ્તુ હતી, મરણ કે અ સુક પમાં સ્ત્રીઓની રૂપી મુદ્ધ સંપૂર્ણ રીતે વિશિષ્ટ થયું હતું. એની પ્રસંગે, સમયોએ, પ્રાચીન જાપાનની પ્રજાના નિત્ય અને સાંસ્કૃતિક જીવન ઉપર વાધને લેને મુખ્યમ અને સામાન્ય બનાવ્યું હતું. "x

જાપાનની સ્ત્રીવચ્છીના પ્રતિદાસને આ પ્રકાર—મુવર્જ—મુવર્જે ઈ. સ. ૨૮૪ 'લેના ચાલે.

\* "It is a remarkable, and, I believe, an unexampled fact," writes Mr. Aston, "that a very large and important part of the best literature which Japan has produced was written by women."

x "This was the spring-time of Japanese womanhood, when it blossomed undisturbed, and exerted a strong and beneficial influence on the life of Old Japan."

સાર પછી જાપાનમાં સ્થિતિસ્થાપના દ્વિતીય યુગનો આરંભ થયો. હિંદુસ્તાનની સ્થિતિસ્થાપના ઇતિહાસના ચતુર્થાલીન યુગને સંબંધે રીતે નહિ તો ખટકા મળતો જાપાનનો પક્ષ આ દ્વિતીય યુગ—“ન સ્વે સ્વાયંભવ મર્હતિ” એવા સૂત્રનું સાર કરીને નારીપ્રતિષ્ઠાની અધિકૃતિનું આપકરુને દર્શન કરાવે છે. ઉચ્ચત દેશોમાંથી આવનાર દશ હાજર યુવાનું સુખ્ય ડાલ્યું. હિંદુસ્તાનથી ખાસકરે પશુચરિત્રિત પસંદગ મળી તેમ જ હા. સ. ૨૮૪ માં જાપાને કોરીયા છાતું ત્યાથી કોરીયામાં સ્થિતિસ્થાપના અને મેન્ચીયન ધર્મ જાપાનમાં દાખલ થયો અને ઇ. સ. ૫૫૨ માં હિંદુસ્તાનમાંથી બૌદ્ધ ધર્મે પણ જાપાનમાં પાલેસારો કર્યો. ખ્રી. ૬૪૬ કહે છે કે, “એ જગે ધર્મમાં સ્ત્રીને પુરુષથી-ઉત્તરથી પક્ષિમાં મહુવામાં આવીથી લેવાથી જાપાનમાં પણ એ જગે ધર્મનો સ્વીકાર થયા પછી નારીપ્રતિષ્ઠા પણ કાંઈક કમી થયા લાગી.” ઈ. સ. ૭૬૬ કહે છે કે “બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંત ઉપરથી અપણે અનુયાય કરી શકીએ છીએ કે સ્ત્રી પણ અને હુકમનું આકર્ષક મૂલ છે; અને હુકમે રીતે પુરુષથી ઉતરતી છે. ખાટે નિર્વાણ-પોતાની આજ્ઞા પતી દેશ તે સ્ત્રીને પુરુષથી અપતાર લેશે સ્ત્રીધર્મ.” કોન્ફુસિયસ ધર્મ જાપાનમાં એક જાપાનીએ સ્ત્રી સ્ત્રીને લેવામાં પોતાનાં એક પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે “સ્ત્રી-જન (Ming-chen) અને પુરુષ-જન (Ming-chen) એ પાંચ સ્ત્રીના સ્વાભાવિક દેશ છે, અને એ કારણથી સ્ત્રીને પુરુષ કરતાં અધિક મહેલો છે, અને એજ કારણથી તેણે પોતાના પતિની હજારને અધીન રહીને તેની આજ્ઞાનુસાર લેશે વર્તનું સ્ત્રીધર્મ.” આ પ્રમાણે એ મળે ધર્મનો સ્વીકાર થયા પછી નારીપ્રતિષ્ઠાને કોઈક માનિ લાગ્યા માંથી, તથાપિ જાપાનની સ્ત્રીપ્રતિષ્ઠાવધનો સ્વાયંભવ નહિ. ૧૪૪૪ એવ કહે છે કે, “પ્રથમ યુગનું યુગમાં સ્ત્રી કેવલથી કમી હિમારત એવા સંચીત થયા ઉપર જાપાનમાં આવી હતી કે ખાન યુગના આરંભમાં કેટલાંક વર્ષો પહેલાં તે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ એવી ને એવીજ રહી હતી; અને તે પણ એટલે મુખી કે સ્ત્રીપ્રતિષ્ઠાવધને કારણે એ જગે ધર્મનો લેમનો જાપાનમાં પ્રથમ કમચારી રહેતો પોતાના હતો; પણ બૌદ્ધ ધર્મનો વિશેષ અનુયાય કરવા માટે હિંદુસ્તાનમાં જે-પોણા, જે-પોણા, અને કિંચિત્, તે મોક્ષલાભના આવી હતી તે સ્ત્રીઓજ હતી। આ પ્રમાણે ધર્મિક પ્રતિષ્ઠા સ્ત્રીને કમીજ હતી તેટલુંજ નહિ પણ સાક્ષિતના પ્રોત્સાહ પણ તેમજે સાથે અવસાન કર્યું હતું.” સ્ત્રીપ્રતિષ્ઠાના ઇતિહાસનો ધોર અનુયાયન, સમય-આ દ્વિતીય યુગના સ. ૨૮૪ થી સ. ૪૮૬—૭૦ પહેલાં થાલ્યો. રેલીનાં નોટાં બજાડે રેલાય સ્ત્રીની ખાંસ કેલેક્ટે આજે નવા વિસ્તારવાના સમયની-સીલોતરીવાળા પ્રેક્ષી (Class) પ્રચારને નજરે પડીને તેમને અનંદ આપે છે તેમ જાપાનના આ દ્વિતીય યુગના નીચા સમયમાં પણ દેશમાં સમય (Euphoria) વિશિષ્ટ થયે ૨૪૨ પડીને આપણા મનને આનંદ કરે છે. પ્રથમ તે, જાણે દેશમાં સતકથાં એટલે હિંન્દુ સમયમાં—( Nishan Period )—ને સુદેવનો આજ સમયનો હતો—ને સમયમાં દેશ પહેલાં સ્ત્રીઓ સારી રેલવણી લેતી. હતી. ત્યાં પછી ઇ. સ. ના જાણના સમયમાં કમચાર સમયમાં— સ્ત્રી કમચાર—“અદ્યાર સ્ત્રીને મારું” એ વાચક પુષ્કળ લેવા સ્ત્રીઓને પોતાના શીશને પ્રવણ કરતાં પણ વધારે કિમતી મળ્યું એવા લેખ આપનામાં આપ્યો હતો તે ૧૪૪૪ થયું હતું. પાતિત્વ એ સ્ત્રીનું અવશ્ય આજ્ઞા—સંવેદન અજીવ મજબૂત હતું. નિત્યનાં મહાધર્મ

ચતુરાશ્રમોએ એવું શિક્ષણ પણ આ સમયે આપવામાં આવતું હતું. ત્યાર પછી ઈ. સ. ના ૧૭ માં સત્તરમીં—મરો સમયમાં—મુદ્ધવ્યવસ્થાના વિષય ઉપરાંત લખવા માગવાના અને ગણિત ગણ-વાના અને ઇતિહાસ જ્ઞોતેજના વિષયો સ્ત્રીઓની શાળાઓમાં શામલ કરવામાં આવ્યા. આમ છતાં પણ તે સમયમાં પોતાના પતિ પ્રત્યે તે જુલ્મભાવ અને રેષ ભાવે છે કે નહિ તેનામાં વિનય, સત્તા, નમ્રતા, સ્વેચ્છા, કૃપા અને સ્ત્રીય આદિ મુજબ છે કે કેમ, અને ન હોય તો કેમ ખીલવવા એ વિશે વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું—ચીનના કૌન્ડુસ્યન ધર્મેની આ છાયાઈ હતી; અને રોકુચાવા સમયમાં કેમ્પર એકીકન (Kampōken Hōken) નામની વિદુષી, જાપાને ઇષ્ટુ ઓના ડાન્-ગ્રાકેચ (Onna Dan-grakech=Great Precepts for Women) એ નામનું પુસ્તક લખાયાથી તે સમયમાં સ્ત્રીને કૃપા પ્રકાશી રાજવણી આપવામાં આવતી હશે તેની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે મુરક મુરક સારી સિધ્ધિનું સ્વપ્ન કરતા વિચિત્ર કાલનું ઈશન કાચતી દીવાલસિની ત્યોનિમે, જાપાનની સ્ત્રિજિવણીના ઇતિહાસના આ દ્વિતીય—મધ્યકાલીન—અધિગતિ સમય—યુગના આનંદસામય પ્રદેશની ઉપર કાંઈક પડાચ નાખ્યો છે. આ બાબને સુખ આ પ્રમાણે જો કે આપણા દેશના મધ્યકાલીન સુખની સાથે આનંદપ્રપ્તિ ધરાવતો હતો. તથાપિ વિદ્યાર મંથકમાં ડા. સાર્વજનું ખાનનું એવું છે કે, “આપણા દેશમાં ને ચીનમાં જેટલી છે તેટલી અપમ અવરથા જાપાનમાં હતી મહા નહોતી; કારણ કે તે સમયમાં જાપાનમાં જુઝિના વિદ્યાત કનતાં તીતિની રાજવણીને જોડે વિશેષ અગત્ય આપવામાં આવતી હતી છતાં જુઝિના વિદ્યાસનો પિદ્ધિસ્તાનથી ખારક છેક અન્તાર કરવાય આવતો નહોતો; તે સમયમાં સ્ત્રીઓને જાપતાં વાંચતાં શીખતીને, લેખની જુઝિનો એકરદાન વિદ્યાત કરતીને, લેખનું કલા એક જમ તીતિનાં વિદ્યાત પ્રત્યે અને યદ્યપ્યઅવરથા પ્રત્યે જોરથી લેઈ જવામાં આવતું હતું, ત્યોનિ જાપાન તરીકે પોતાના આજાપની આજાને અપીન રહેતું, પત્ની તરીકે પોતાના પતિને અપીન રહેતું, અને વિધવા તરીકે પોતાના પુત્રને અપીન રહેતું—એવી પ્રજા શુભ-વાનિ એવના નવની ઉપર ખૂબ જોરથી કાચવામાં આવતી હતી.”

જાપાનની સ્ત્રિજિવણીના ઇતિહાસના ત્રીજા, અને સુખર્વુ સુખનો આશ્રિ ઈ. સ. 1૮૭1 થી મરો એમ કહી શકાય; એકે સ્ત્રિજિવણીરૂપી રસનું પ્રથમ ખીલ રૂપ કારણ જાપાનીઓનું પાશ્ચાત્ય પ્રભુઓના સંસર્ગમાં આવતું એ હોવાથી, તે સુખનો ખરેખરો અનંદ જાપાની પાશ્ચાત્ય પ્રભુ જાપાનમાં પ્રથમ શામલ રાઈ તારાથીજ થયો એમ પણ કહી શકાય; કારણ કે જ્યેમ જ્યેમ પાશ્ચાત્ય પ્રભુઓ સજામય જાપાનીઓનો ચતો મરો ત્યેમ ત્યેમ એમની વિદ્યા-ડાના-વજેરોનો પ્રભાવ જોઈને જાપાનીઓ મર્કિત થાવા લાગ્યા, લેખની પણ ઉપર અધિગ્રા અગ્રાન રૂપી સિધ્ધિરતા થતા જોવાય માંડ્યા, અને એમની કનેયી કહેકેને કાંકેકે નવીન શીખી લેવાની લેખની ઉત્કણા દિન પ્રતિ દિન વિશેષ તીવ્ર થાવા લાગી. ઈ. સ. ના ૧૬ માં સત્તરમીં પાશ્ચાત્ય પ્રભુ ખરેખરેટલી જાપાનમાં શામલ થઈ, આ જખતે સોમન સજા પૂર જોરમાં હતી તેથી દેશમાં કાંઈ જલજ્વાળ જ્યેમ જ્વાળ જન્મ્ય નથી, એકે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનાં પુરતો રાજમાં જન્મ્ય કાંઈક જન સોમન સજાને મરે છે. ઈ. સ. ના ૧૭ માં સત્તરમીં વસ્તુ સિધ્ધિનું સ્વપ્ન હતું તેમનું તેમ કાચમળ રહ્યું, એકે કવ. પ્રભ

કનેથી જાપાનીઓએ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો કંઈક જાણ મેલ્યું કેવું હતો. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં પૈરી નામનો અમેરિકન જાપાન આવ્યો અને કેટલાક પ્રવાસીઓ, ઈ. સ. ૧૮૬૭ ના ઓકોબરની ૧૪ થી તારીખે શામન કેરિએ પોતાની સંઘોપરિ સત્તાનું સરજનારું આપ્યું, અને ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં શહેનસાહે વધુમાં વધી શ્યાંતુમાયેલી આચવા નર-પ્રાચ વધેલી સત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી. આ વર્ષથી મૈનિ કે સુમરેઓ મુગ સાર થયો. નવા શહેનસાહે પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું વિવિધ જ્ઞાન મેળવવાની પોતાની પ્રજાને અનુરૂપતા કરી આપવાનું કામ પોતાના દલમાં લાકું. વિદ્યાર્થી દેશ પરદેશ નહીંને ત્યાંની વિદ્યા-કળા-શિક્ષણ પદ્ધતિ તથા વિવેચનના અનુભવ સેધને પાછા આપતા; પાશ્ચાત્ય દેશમાં જે ઉત્તમ પ્રકારની ઇંગ્લેન્ડ-શિક્ષણ પદ્ધતિ-પ્રચલિત હતી તે પોતાના દેશમાં લાખલ કરાવી દેશે જામ થશે એવા નિશ્ચયથી પ્રેરિત થાને જાપાની વિદ્યાર્થીએ શહેનસાહેને તેમ કરવાની સલાહ આપી. શહેનસાહે તેમની સલાહ પ્રમાણે નવી પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પદ્ધતિ દેશમાં લાખત કરી. પોરાક સમય સુધી તે આમ પુરુષ વર્ષે પરત ઇંગ્લેન્ડની સંખ્યાથી વિશેષ મહા અપાતું હતું. પાછળથી વિદ્યાર્થીએ પોતાની જૂઠા જોડ. " જીની ઉચ્ચતિ વિના દેશને ઉત્કર્ષ અ-લભ્ય છે " એ સવનું મહત્ત્વ લેખને વિશેષ અપદ રીતિ સમજાવ્યું; અને " જાપાનના ભવિ-ષ્યની નિર્ધારી ઉત્તમ શા અપદ નીવડવી તેના સુખ અપાર તેની ખાતા લશ્ચથી તેને મળતાં શિક્ષણ ઉપરજ રહેલ છે " એવું નેપોલીયનનું જાણકા હેમના મનપર વધારે જોશથી ક્રિયા લાવ્યું, આ રીતે પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સમાજમાં આવ્યા પછી આ અને આના અનેક ક્રિયાથી પ્રેરિત થઈ જાપાનીઓએ સ્ત્રી ઇંગ્લેન્ડની જેમ અને તેમ ઉચ્ચ પાપાત જાણીને તેને સંપોષક બનાવવાને અનેક પત્રો કર્યા; અને તેમનાં અપૂરે ઉત્સાહ, અસા-પારજી ખંત, અનુભવ જમ, અને સદૃષ્ય વિવેકશક્તિને લીધે લેખનાં એ શિશુના સર્વે જાનો સરજ નીવડ્યા. તે મુગમાં નારીપતિજ પ્રથમ મુગતા જોઈજ એક થઈ.

આ પ્રમાણે જાપાનની પ્રજાએ પાશ્ચાત્ય પ્રજાનાં પત્રો પત્રો આપીને " જીના સમા-નાધિકાર " ની અને " જીની ઇંગ્લેન્ડ " ની અમલપ સ્વીકારી અને દેશમાં તે સિદ્ધિ સર્વ માન્ય કર્યા. પરંતુ તેઓએ કયો પદ્ધતિ અપુષાર સ્વીકારવાની દેશમાં પ્રસાર કર્યો કે જેને પરિણામે સમસ્ત સ્ત્રીવર્ગની અને લેખને લીધે સમસ્ત પ્રજાવર્ગની ઉન્નતિનો સર્વ દેશમાં કર્યો. તે પદ્ધતિ જાણવાની જાણકારી મનમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે શ્વાભાવિક છે. આ કારણથી આપણે તે પદ્ધતિ વિષે થોડો વિચાર હવે કરીશું.

( અપાતું )

અમલપદ. }  
ત. ૩-૪-૧૯૧૨. }

" જ્ઞાન ભક્તિ "

## એક અખળાના ઉદ્ધાર.

(પિતૃમિત્રી.)

મહું દુઃખો જોઈને : અસહ્ય મૃત્યુ દેવો પર થયા :  
મર્યાદાને આસં સ્વભાવ પ્રશંસી, તેમ પવિત્રપદ :  
હરી કુંડી આજે અવર જનને નિષ્કરણ :  
પતિ પ્યારા તેમે અસહ્ય પર થયે મરણ : ૧.

હતી ન્હાની સારે સંકેતે રૂપતો દેવો રમણી,  
સખી શાણી સાથે સતત ઉર રવ-ભાવ મળતી;  
તબાં તે સરોને, જનક-જનનીને પલ્લુ લગ્યાં,  
તળમે મોણી બન્યું, 'પતિ, પતિ, પતિ' એકજ મન્ય. ૨

રમણી પ્રાણપ્રાણ, દિવસરાત્રી નવ જાણતી,  
જરા આપા ચાલી વિશ્વ-આલે હૃદય લપટી,  
સદા પારી આજી ઊર પર, સદા કામે હતી,  
અને એ આજીનું ઉર રિતવળ આજ પડતી. ૩.

મહું કહે મિત્રા : હવેન સપત્તું નિષ્કલ મહું :  
હતું જે ના મ્હાકે હાલ, નવ મ્હાકે આ હાલું :  
મૌખા પત્ની કાઠી, પલ્લુ સહજ તે અરે નીવડતા :  
ન દુર્ભાગી કારા ઉપર કમળ, એક ઉતારી : ૪.

સદા સેતું હું ને પતિવ્રત્યુને સેતીસ આ :  
જતાં કમળું આ નદિ' નિઃસંગે હવેન આ :  
કમળે તો સત્તું જન કરતું સત્તરિતું :  
ભરીને નિઃશરો, સર્વ રતી હરી હવે, રહું : ૫.

જેતું માતા પાસે, હલકે હલકે, દીન જન્યું,  
હીંચું ને, એતું જન નિષ્કાં જાન્ય મહું :  
સદા દુઃખો કરે. અવર પડે તેમ કરીયું :  
કરું ના કોને : ને મરણપ્રમણ ન કરીયું : ૬.

મહે સન્તાપેથી સતત હર મહારૂ-ચલમતું ।  
 મહે એ બહાના વચન-હસું હવે જાતું ।  
 તપસીનાં જેવાં તપ કહિનું એ હવે હતું ।—  
 નહીં નારી કેરો દુષ્કર મુજને જન્મ મળ્યો ! ૭.

મોહનલાલ પાર્વતીરાંકર દવે.

## બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય

અને

તેનું ગૌરવ.

અને

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અમર નીચે આવી રહેલા પૃથ્વી ઉપરના કેટલાક દેશોની-તેમના વિસ્તાર, વસ્તી, પેશા ઇત્યાદિ મેળવી-જાણવા જોઈ જાય.

આ પૃથ્વી ઉપર વસતું પ્રત્યેક પ્રાણી, અને તે તે જુલુપ હો કે પશુ હો, પક્ષી હો કે મનુ હો, અને તે હો તેપણ તેર પોતાના જીવનનિર્વાહાર્યે પ્રાણાતિ ને જોઈ નાના પ્રમાણના જમ, કાપ કે ઉપમ દિનપ્રતિદિન કરવા પડે છે. હું પણ પ્રાણી જાંતીને એક જુલુપ હોવાથી આજીવિકા અર્થે લીધેલા અમુક પ્રમાણના ઉપમમાં આજો દિવસ રોમણો હતો. રહોજ પડતોનીવાર ઉપમની હુસરી ખમ્મ ઉપરથી નીચે ખૂસીને હું સ્વપ્નક પ્રતિ જન્મ નીકળી પડ્યો. અહંપ સમયમાં શુદ્ધ આત્મ-વાળું હતું અને આખા દિવસ પર્વત લીધેલા ઉપમથી યમિત થયેલા મનને શાન્ત કરવાની ઇચ્છાથી મને મીઠા જનુના અતિથય-અસલ-ઉકળાટમાંથી સરીરને કેટલેક અંશે શાન્ત આપવાના હેતુથી હું એકદમ માસ-શુદ્ધના રીતના માગની ઉપર આવેલી અગાધી-આકાશિકા-એ નહીં પડેલો. દુષ્કર પહાની રાત્રિ હતી, તે તે પણ અમાવાસ્યાની. તેથી અન્ધકારનું તે પુઝુંજું હતું. આત્મ વિષ-ઉપર જણાતું આકાશ અને નીચે આસપાસ જણાતી આખી પૃથ્વી-સર્વે ધોર અને અપાર તિનિશદશિમાં જળે દુષ્કર મહેનું હોય એવું મને તે સમયે-જાણતું. અનિદ્રે પણ જળે ચન્દ્રની સાથે માઃ મેરી થયેલો હોવાથી-રીસમતું હતું હોય તેમ તે આવશે જરાકે જરાકે નહોતો. જલુસિતિ મને અને સરીરને વિશાન્તિ આપવાને માટે આટલી જાણ

પ્રતિકૂલ હોવા છતાં મેટ મહારી દરિયા કિનારે એક નવનિર્માણ હૂબા રહેતા આ-  
કર્ષણા ઊંડા ઊંડાણની પેઠી મેર દીક્ષા-પ્રકાશતા—વાસ્તવિક તરફ જવા દીધી. ધર્મ  
વિકાસનો કર્તો દેવાથી. એ વાસ્તવિક દેવાથી મહાત્મા મનમાં પ્રવેશ, જીવન ધર્મ  
વિષયોના વિચાર ઉત્પન્ન થયા. મેટ વિમાર્ટ, કેન્સલરના પ્રકાશતા આ વાસ્તવિક તરફ  
જેને ઉદ્દેશ્યને કવિએ “ સંપાદી રાતે એ દેવ જેની આંખે ”—એ પ્રમાણે માણું છે તે  
તાત્પર્ય આપણને સ્પષ્ટાનિત થતી, પ્રકાશ અને કાવ્ય આપનાર આપણા સર્વના જેવા-  
દેહલાક કદમાં તેના જેવજ, અને બીજા દેહલાક તેનાથી દબારો અને કાવ્યે મળ્યા ગોઠા  
રહી જ. છે. અને બીજા દેહલાક જે સ્વિસ પ્રકાશ આપતા દેખાય છે તેમને આપણ  
સર્વજનના મહત્તા નામથી આપણે જોવાથીએ છીએ, અને જે પૃથ્વી ઉપર હું વસું છું  
તે પૃથ્વી પણ એજ સર્વજનના મહત્તા જેવા એક થતજ છે. તે નારંગી જેવા જોવાકારની  
છે. પરંતુ નારંગી જેવજ હતી નથી તે તો આશરે ૮૦૦૦ માઈલના વ્યાસ અને આશરે  
૨૫૦૦૦ માઈલના પરિવ્યાસ એક ગોઠા નકર થાય છે.

હવે પૃથ્વીના નકશા ઉપર એ આપણે દર્શિ નાખીશું તો આપણને ૨૫૪ રીતે કમ-  
નરી કે તેના જાનો એકંદર વિસ્તાર આશરે ૧૭૭,૦૦૦,૦૦૦ ( ૧૭  
શિલ્પિય સામ્રાજ્યનો કશેડ અને ૭૦ લાખ ) ગૌરવ માઈલો છે તેમાંથી ૧૪૨,૦૦૦,૦૦૦  
વિસ્તાર. ( ૧૪ કરોડ અને ૨૦ લાખ ) ગૌરવ માઈલો વિસ્તાર ૫૪૫૨૫  
જગ પ્રમાણે કોઈએ છે અને ૧૫,૦૦૦,૦૦૦ ( ૧ કરોડ અને ૫૦  
લાખ ) મો. માઈલો વિસ્તાર ૫૪૫૨૫ જમિનપ્રકારે કોઈએ છે. એથી પૃથ્વી ઉપરના  
પણે આશરે કે જાગ જગતપ્રકારે કોઈએ છે અને જાગ કે જાગ જેટલી જમિ છે.  
જગ તે ઉપરાંત વિશેષ વિચાર કરીશું તો આપણે જણાશે કે એ ૫ કરોડ અને ૫૦  
લાખ મો. માઈલના વિસ્તારવાળી જમિમાંથી આશરે ૧ કરોડ અને ૭૦ લાખ મો.  
મા. જેટલા વિસ્તારવાળી જમિ ઉપર કુખાણુ શિલ્પિય સામ્રાજ્યનો અમલ પડી રહ્યો છે;  
એથી પૃથ્વી ઉપર જેટલી એકંદર જમિ છે તેના આશરે કે જાગ શિલ્પિય સા-  
મ્રાજ્યના અમલ નીચે છે; અને જમિપ્રકારનો જે કે જાગ જાગી રહ્યો તે અન્ય રાજ-  
યોગી હકમત નીચે નહેવાઈ મયો છે. આ ઉપરાંત આપણે નિઃસંશય કરી સકીશું કે  
એક જ રાજ્યના અમલ નીચે પૃથ્વીનો આશરે બધો જાગ જાગ સુધીમાં કદાપિ આવેલો  
કોય એવું બન્યું નથી. પ્રકાશ સમયમાં સિલ્ક, શીમર, ચોમર, ચિસર, બેનિમોનર,  
વગેરે સામ્રાજ્યના સત્ત્વ વિશે અનેક વાતો પ્રાચીન સમયમાં ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં સળેલી  
આપણે પાંચી રહી, પરંતુ અંતઃગત સમયમાં પૃથ્વી પરના જમિપ્રકારની જેટલા પ્રમાણમાં  
કોઈએ જાણે થઈ છે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રાચીન સમયમાં નહિ થયેલી દેવાથી તે સમયમાં સાચ

‘ એ ઉપર ‘ જે જગતપ્રકાર અને જમિપ્રકાર પ્રમાણ આપું છે તે આશરે  
( approximately ) સમજવાનું છે, કારણ કે ‘ જગ તથા સ્થળ અને સ્થળ ત્યાં જગ ’  
એવો કુદરતો નિયમ અદોનિત આપી પૃથ્વીપર આપી રહેલો દેવાથી, ઉપર જે પ્રમાણ  
સંપન્ન રહેતું નથી પણ ‘ વધતું એવું જાય છે.

પણ તે પ્રતિ પુનઃ દર્શિત્ય કરીશું તો અલગલગે સમજાશે કે "ન્યુકીલાડ" નામનો ટાપુ અષ્ટસદ્યુક્તમયો લગભગ બરાબર મધ્ય સ્થળે આવેલો રહેલો છે; અને તેના પ્રમાણે ક્ષિત્રિય ટાપુએ જુલિસપુત્રામના લગભગ બરાબર મધ્ય સ્થળે "આલી" રહેલો છે. આ કારણથી જી. ટાપુએને જુલિસપુત્રામનો દરજ્જો જામ, બીજા જામના જેટલો જ માંદરે આવેલો રહેલો હોવાથી અંધાર રાત્રીનારખાં તેને અત્યુક પ્રકારની સરંગલા અને સહેલાઈ પ્રાપ્ત થઈ રહેલી છે તેથી તેના આવેલ સ્થળને અંગે કદાચ પામતા જુલિસ પુત્રામની કારણથી પરિણમતા અનેક તારણચરિત્રો એક સાથે જ મળી-ગયા.

આ પ્રમાણે આવેલ (ચ) વિભાગ કે જુલિસ પુત્રામની જે તેના આર પેટા જામ સંબંધી વિવેચન હતું.

હવે આવેલ (ચ) વિભાગ કે જુલિસ પુત્રામના જે તે તરફ આવેલા વિચાર યોગ્યતાએ.

ક્ષિત્રિય ટાપુએની જુલિસપુત્રા અને તેના સ્થળને બંને અને અલગ-અલગ (જ) જુલિસપુત્રાની સમી પરિસ્થિતિને અંગે ફક્તમ થતો આવેલોદવા એ ઉભય પેટાજામીના અંગે ખરે ખરે પ્રતિષ્ઠા હોવાથી તે ટાપુઓનાં વસતી પ્રાપ્ત થઈ જાય પેટા જામની નજીક નહીં નથી, પણ તેમને હાથના વેપાર રાત્રીનાર ઉપર પેટાને સુખનિર્વાહ કરવાની વિશેષ આવશ્યકતા એટલી હતી. પૂર્વેના પ્રતિષ્ઠાકારના માધ્યમો પરમ કુપણ ઉપર તે દેશમાં બીજા એક સાથે એ આવેલો કે ત્યાં કુપણ અને કીડું એવી બે ખનિતિ—એ કાચા અને કાચી કાચાં બતાં પરિણમી કુપણ, કીડું, કાચાં આદિ અમલમ વધુરે ખેતી બાંધી આવવામાં પણ અગત્યની મહત્ત્વની છે તે બે ખનિતિ એ ટાપુઓનાં જીવનમાંથી અવધાન્ય કરે છે. એ ધાતુઓ પર વસાવવાનાં કારણનાં ખનિતિઓ તે દેશમાં આવે છે, અને એ કારણનાં બેજાં ફક્તમ કરેલા માંદરે કુપણને કુપણ વેપાર થઈ તેના જામમાં તે કારણથી વધુરે જાય છે. એ ટાપુઓનાં અલગિત ખેતિય આવે છે. આ પ્રમાણે આવેલ ક્ષિત્રિય સામાન્યતા પાનુપુત્રામની અને કારણોનાં આ પશુ એક કારણ વધુ.

હવે આવેલ (ક) વિભાગ—કદાચ કારણો વિશે વિવેચન કરીએ. પૂર્વેનાર જુલિસ

(ક) કદાચ પુત્રામની ઉપર તે તે સ્થળના જુલિસ પુત્રામ પાડી જતાના છે અને એક વિભાગના નામ "કલિય" પડેલું છે. આવા કલિય પશુ ઉપર બીજા જામની પાંચ છે એક જામ કલિય, બે જામ કલિય, કલિય અને બીજા બે સ્થાનકલિય. ક્ષિત્રિય ટાપુઓ સમજાતાં કલિયમાં અલગ રહેલા કોચાથી કોચી કરવાનો કારણ અને કદી સમ પ્રમાણમાં મહત્ત્વની.

(૧) કારણ કલિય એટલે કદાચ અને બીજા જામ તે. કલિય એટલે કોચીવામાં આવતો કોચી. પશુ જામ કોચાના આ જુલિસ પુત્રામ કલિયના કારણ કે કલિય રાત્રીનાર વિપુલજામી સમજાતાં કોચામાં આવેલી છે તે કલિયની પાંચ પશુની આવવાના કારણ રહેલી છે. )



જ્યાં આ સાથે એક વાત બીજી એ પણ કહેવી રહી હતી ના જોઇએ કે બિટ્લિશ દાણો અને આપણા હિંદુસ્તાન અને દેશો એ કે એકા કઠિનબંધમાં આવી રહેલા છે તથાપિ તરફવત રચના છે. આપણો દેશ સમશીતોષ્ણ કઠિનબંધના છેક દક્ષિણ ભાગમાં અર્ધાત્-ઉષ્ણ કઠિનબંધની બહુજ સમીપ આવેલો છે તેથી તાપ અને દહીની સમાવતા અહિં ઓછા છે તો ખરી પણ ઓછા તાપનું ધવાણ દાઢ કરતાં અધિક ગરમ પડે છે, અને બિટ્લિશ દાણો પણ સમશીતોષ્ણ કઠિનબંધમાં જોડે આવેલા છે ખરા તોપણ તે તે કઠિનબંધના છેક ઉત્તર ભાગમાં જોડેને ઉત્તર મુખરતના સ્થિત કઠિનબંધની બહુજ સમીપ આવી રહેલા હોવાથી સાં દાર્દનુપ્રમાણ તાપના કરતાં અધિક છે; એટલે સુધી કે સ્થિત કઠિનબંધમાંજ નહીં એ દાણો આપણા હોમ એવો દહી હવા સાં માલમ પડે છે. જ્યાં બીજી વાત એ પ્લાનમાં સામવાની કે ઉત્તર મુખરતના અતિ સીતલરોહની બહુજ સમીપ એ દાણો આવી રહેલા હોવાથી સાંના પ્રેરક ઉપર ઉત્તર મુખ રૂખના અતિ સ્થિત વા નારનાર વાતા હોવાથી તે દાણોની હવામાં અતિશય—અસહ—દહી માલમ પડત અને તે એટલે સુધી કે ભોંક્યા વર્ષના પૂર્ણ માસ પૂર્વના કોઈ કામ કાજ કરવામાટે જુ પરામતાર કરી રહી શકાત નહિ. પ્રંતુ પરમ કુપાણ પરમેધરે એક ‘ગર્ફ સ્ટ્રેકચ’ (Gulf Strake=ઉપસાગતું બેલુ) લખત કહે છે કે ઉષ્ણ કઠિનબંધમાં આવેલા મેસિકોના ઉપસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તેનાં પાણીમાં ઘણી ગરમી તેજો ધાતુ કરેલી છે. તે બેલુ મુરોપના ખવિમ કિનારે વહેતું વહેતું છે, બિટ્લિશ દાણોના કિનારા પવેન્ત વહે છે અને તેના જળમાં આપણાનાં જળ કરતાં અધિક ઉષ્ણતા આવી રહેલી હોવાથી તે તેની આસપાસની હવામાં ઉષ્ણતા રેર છે અને એ રીતે એ દાણોમાં ને અધિક દહી હવા જનતી હોય તેજ ઉષ્ણતાનો અથ જોવાનીને તેને સમશીતોષ્ણ બનાવે છે; હવે સ્થાનવિધાનું જાન આપણને સમજવે છે કે જે દેશો સમશી-તોષ્ણ કઠિનબંધમાં આવી રહેલા હોય છે તે દેશોમાં મનુષ્યની વસતીને ધણાખરા મામ શારી સંખ્યામાં અને સારી સ્થિતિમાં રહી રહેશે માલમ પડે છે. વસ્તુરિધતિ આવા પ્રકારની હોવાનું કારણ એક તો એ છે કે આવા રચને વસતી પ્રજા ઉદ્યાગ કરવામાં પ્રવ્રત જોઈ જોવામાં આવે છે. કારણ કે તે રચને તેની શારીરિક કક્ષિતને સિધ્ધ કરે, તેની જાન-સિદ્ધ શક્તિમાં જડતા રેરે એવો અતિશય અસહ તાપ પડતો નથી તેમ તેનાં શરીરનાં સર્વાં અવયવને કારીને સાન્ધ કરી નાખે તેટલી અતિશય આગ જલ પણ સાં પડતી નથી. આ ઉપરથી એટલું તો સહજતુમેવ અણુરો કે સમશીતોષ્ણ કઠિનબંધમાં વસતી મનુષ્યબ્રતિ સ્થિત કે ઉષ્ણ કઠિનબંધમાં વસતી મનુષ્યબ્રતિ કરતાં ઉચોચનાં વિશેષ પ્રવ્રત અર્થ જોઈ હોય છે. આમ હોવાનું જ્યાં બીજું કારણ એ છે કે ઉષ્ણ કઠિનબંધમાં વરસાદ મુઠળધાર પડતો હોવાથી અને તે સાથે સરેને તાપ પણ પુષ્કળ પડતો હોવાથી સાં વનસ્પતિ સારી રેરે જન્મ્યાનંધ ઉગતી માલમ પડે છે. તેથી રૂઢ, જાન-સિદ્ધિ પણ સાં જન્મ્યાનંધ પાકે છે, તેં કોસ્થુંધી વંગર અને સાંના વતનીને જ્ઞાન નિર્માદારે રૂઢ જાન-મજતાં હોય છે તેથી તેને ઉચોગ કરવાનું જન જોણું થત છે; તેથી આવસ્થાને હમથો-ચર તેના શરીરપર વધારે ને વધારે એકો થતો-આક્રો-આવે છે; અને અતિશય તાપથી તેને કામ કરવાનું જન જોણું થાય છે તેમાં વગર ઉચાંજે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી હોય તો ઉદ્યાગ કરવાનું જન તેને શાનું થાય ? જ્યાં સાં તાપ અતિશય પડતો હોવાથી શરીરને દોઝવાને માટે અર્ધ

# વિપિન.

મહા સુમનસુ વિષ્ણુ આમતી એક સ્મિત નવમ કપા સ્વયં ૧ ૧-૮-૦  
 ૧લી- સચ્ચેદ્ર સોમનારાયણ કવાવ બી. એ  
 ઠેનલે રાજાડી ન ૪ સુમારે

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, ને વિદ્ય થાએ ને એક ઉત્તમ  
 તૈયાર છે                      બહેલો તે પહેલો.

સ્વર્ગ, પ્રો. માણીલાલ નભુભાઈ દિવેદી કૃત

## “સુદર્શન ગદ્યાવલિ

“ સુદર્શન ” વધે ૧૩ સુધીમા આવેના, હજુ અગ્રપે  
 ગદ્યો, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સમઠ-લવનચરિત્ર તથા  
 ઝંનો સાથે,

કદ રોયલ અલ્ટ્રા, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત, સુદર બાઈ ”  
 કી રૂ ૫-૦૦-૦ પોસ્ટેજ છુદ્ડ માહક સત્કર્મોએ નીચેના  
 પત્ર બપવસાર કરવો.

પંડ્યા, હિમતલાલ ડોટાલાલ, જંબુસર  
 તથા “સુદર્શન ગ્રાહીસ” — નડીઆદ.

તૈયાર છે

“ કાવ્યપીઠ ” ના ઝંનો

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ.

એમનો લવનના દુકાની કર્યા અને તેનો તુલના  
 લેખેદ્દુ સાન્નિધાત છાન્નલુકા પંડ્યા બી. એ  
 ૧૦૦ પદ્યો સ્મિત મન્ય

રિખત માવ ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ છુદ્ડ

એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપનિ કાવ્યાલયની રોડ મુમબઈ

# જરૂર મંગાવો અને વાંચો.

“બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર.”

( ભાષાન્તર કર્તા—મોતીસંકર હિંચસંકર ),

૧. હિન્દુસ્તાનની અર્થશાસ્ત્ર અને તેનો આર્થિક વેદાંશ સાથે સંબંધ.
૨. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની સામાજિક અને બૌદ્ધિક સ્થિતિ, અને તેમનો પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સાથેનો સંબંધ.
૩. બ્રિટિશ રાજ્ય અને તેની હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ પર અસર.
૪. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની જરૂરીયાતો.
૫. હિન્દુસ્તાનની હાલની બૌદ્ધિક અને આર્થિક સ્થિતિ.
૬. હિન્દુસ્તાનના વેપારની પ્રગતિ અથવા પીડાવણી.

કોલેજિયેટ લેક્ચરર અને કોનેક્ટ પ્રેસ સંબંધી સંચાલક હાલ આપનાર પ્રોફેસર જદુ નાથ મેરઠાવાળાં અગ્રણી પુસ્તકનું આ ભાષાન્તર છે.

કેમ્બ્રિજ ડી. ૧-૪-૦ ( મોરેલ સાથે. )

મળેવાનું કેકાણું.—

૧. વસન્ત-વર્મા હિંસા,  
અમદાવાદ.

## *Fostering Indian Vernacular Literature.*

"The time has arrived when in the field of letters a new desire is to be awakened and a new demand to be consciously created, such as have been done by the Great Men, who have in various times and climes filled the people's minds with cravings after new ideals. We want men who can preach the need for the enrichment of our life and development of our literature. A movement exclusively for the diffusion of learning is required to supply our wants in the department of higher education, mass education, industrial education and female education. We are in need of the institution of commissions and the appointment of missionaries and experts who can accurately study literary, educational and industrial conditions, and suggest ways and means for their improvement. We can no longer put off the foundation of permanent endowments and the organisation of academies and institutes for the carrying on of researches, experiments, translations and investigations by learned and devoted students under the guidance of scholars, organisers and educationists.

In order that the *Dangiya Sahitya Parishad* may supply these new wants, its scope of work has to be enlarged. Permanent arrangements have to be made for the maintenance of several educated literary men with proper monthly salaries, in order that they may without anxiety, devote their whole time and energy to the pursuit of literature. If fortunately opportunities be created by which Bengali literature can secure the entire literary thought and activities of our distinguished men like Dr. Brajendra Nath Seal in the field of education, Babu Hirenendra Nath Datta in the field of philosophy, Babu Ramendra Souder Tribedi in the field of science, and Babu Jadu Nath Sarker in the field of history, and if, under that guidance and control, some of the best students of our country, freed from pecuniary wants can proceed to work together for the development of our literature, is it too much to expect that in the course of ten years we can have the best literary treasures of the world in our own national literature, that we can have the thoughts and investigations of Plato, Herbert Spencer, Gailord, Hegel and other European philosophers through the medium of our own language and that in no time the educational system of Bengal can grow into one that is natural and really national?"

—Bhoy Kumar Sarker.

प्राप्त.

इह सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य, सर्वाणि भूतानि मधु दद्यात्  
तस्मैत्यस्यै तैजोमयोऽष्टपदयः पुच्छो यथा यमोपास्य सत्यस्यैजोमयोऽमृतमप-  
दोऽष्टमेव स योऽयनामेऽमृतमिति प्रवृत्तं सर्वम् ।

सत्त्वात् प्रमदित्वम् । घर्मोश्च प्रमदित्वम् । कुशलात् प्रमदित्वम् ।  
 २१ न प्रमदित्वम् । इत्याद्याद्यनयनात् न प्रमदित्वम् । स्थानेन

| પૃ. નં., આક. નં.   | [ આશિષ. ] | ત્રેત, મધ્ય ૧૯૧૭. |
|--|-----------|-------------------|
| <p>ત્રેતી—ગોરેસર ગામ, સહર, પાપુભાઈ મુળ, એમને, એમ એક બી</p> |           |                   |
| ૧૦૦  |           | ૭૭                |
| <p>( ૧૦ ૧૦ શેઠનગર પાલીકાના હો, એમ એ એકબી બી )</p>          |           |                   |
| ૧૦૧  |           | ૭૮                |
| <p>૧૦૨ શેઠનગર</p>  |           |                   |
| ૧૦૩  |           | ૭૯                |
| <p>( ૧૦ ૩૦ શેઠનગર મળતપાલી )</p>                            |           |                   |
| ૧૦૪  |           | ૮૦                |
| <p>( ૧૦ ૪૦ શેઠનગર મળતપાલી )</p>                            |           |                   |
| ૧૦૫  |           | ૮૧                |
| <p>( ૧૦ ૫૦ શેઠનગર મળતપાલી )</p>                            |           |                   |
| ૧૦૬  |           | ૮૨                |
| <p>( ૧૦ ૬૦ શેઠનગર મળતપાલી )</p>                            |           |                   |
| ૧૦૭  |           | ૮૩                |
| <p>( ૧૦ ૭૦ શેઠનગર મળતપાલી )</p>                            |           |                   |
| ૧૦૮  |           | ૮૪                |
| <p>( ૧૦ ૮૦ શેઠનગર મળતપાલી )</p>                            |           |                   |
| ૧૦૯  |           | ૮૫                |
| <p>( ૧૦ ૯૦ શેઠનગર મળતપાલી )</p>                            |           |                   |
| ૧૧૦  |           | ૮૬                |
| <p>( ૧૧ ૦૦ શેઠનગર મળતપાલી )</p>                            |           |                   |

ਸਮਾਜ—ਪ੍ਰੀਤ 'ਪ੍ਰੀਤ' ਪ੍ਰੀਤਿਤ ਦੇ ਕਰਮੀ ਲੀਨ। ਪ੍ਰੀਤਿਤ ਨਾਮ ਨਾਲੋਂ ੮੫

## સવાળમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) કમ્પોઝિંગ, (૩) રિપ્રોડક્શન, (૪) બોન્ડિંગ, (૫) કન્ટ્રી  
બાઇન્ડિંગ, (૬) લાઇબ્રેરીઓ તથા (૭) આર્કિટેક્ચર. ૧૫ સુધીના સર્વે  
પાટે સર્વે ઓફિસ ૩૬ ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉચ્ચતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ જરૂરીયાત નવી રચનાઓ (મેટલે કોલે)  
સમગ્ર આજના વિશ્વની લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત શૃંગારના સર્જકો છે. ઉપરથી  
જરૂરી તરિકે મોકલવામાં આવશે. ખાસ પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના ૩૬-૨-૦-૦  
હાલ અગાઉથી મોકલવા ૧૫ દરમિયાન સર્વે ૩૬-૨-૦-૦; ગોળમાં ૩, ૧-૧-૦-૦

અન્ય સર્વે પાટે સર્વે ઓફિસ ૩. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

કુલ નાણાં જે બચના ૩. ૦-૧-૦

ખજાના રેકૉર્ડ—વધુત્તર બોર્ડિંગ—અન્ય સર્વે

ફી લાઇબ્રેરીઓ તરફથી ઉપરના નિયમ અનુસાર પોસ્ટેજ મ. ઓફિસ  
અમારેથી મળ્યું હોય તો જ વસતી મોકલવામાં આવશે. પોસ્ટ ટિકીટો  
કારણમાં નહીં આવે તેમજ ખર્ચનો અવાજ આપવા અમે અધારતા નથી.  
૦૫૫૨૫૫૫૫

### ૩. બાઇબલીવાળાની સમસ્યા સવાળમ.

- ૧ દરેક જાતના કાન માટે "એન્જીયુપીડિયમ" અને "એન્જીયુપીડિયમ" આખરે
- ૨ "દારાજનો વક્તવ્ય" એક દિવસમાં દરજ્જા, ખુલ્લી અને કીડ મારે છે. કિ. ૪ મ
- ૩ "કેરેવોલ" હાલની "સુવાળ" અને કલેસલા મંત્રને નાણ કરે છે. કિ. ૪ મ
- ૪ "કેરેવોલ" સફેદ પાથને તબ્લ કાળા કરી ઘડપણમાં સુવાળી બતાવે છે. કિ. ૪ મ
- ૫ "અમાલી ટોનીક પીલ" સરિ સરખત બનાવવાનો સમસ્યા સવાળા છે. કિ. ૪ મ
- ૬ "દારાજ મંત્ર" હાલને સમસ્યા કરના સુવાળી મંત્ર કિ. આખરે ૮ મ

આ દરમિયાન દરેક જાતનામાં જમે છે તકિલો લખો—અમારેથીવાળા. મુજબ વાર્તા છે

# વસન્ત.

ઈદં સત્ય સર્વેષા મૂતાના મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ મૂતાનિ નથુ યથા  
યમદિમન્સલ્યે સ્તેજોમયોઽમૃતમય પુરુષો યથાપાપચ્ચારમ સાત્પસ્તેજોમયોઽમૃતમય  
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં પ્રહોદ સર્વમ્ । સર્ગનવદ્

સત્યાશ્ન પ્રમદિતન્દ્રમ્ । ધર્માશ્ન પ્રમાદિતન્દ્રમ્ । કુશલાશ્ન પ્રમાદિતન્દ્રમ્  
મૂઁઘે ન પ્રમાદિતન્દ્રમ્ । આત્મ્યાયમવત્તનાઽપ્યા ન પ્રમાદિતન્દ્રમ્ । સર્ગનવદ્

પર્વ ૧૦, આક ૩

( આશિક. )

ચૈત્ર, શપત્ ૧૬૬૭.

## મંદીન વહન.

( હસ્તીત. )

- ૧ મતી રૂપેરી અન્નિકા, અર્પા હસ્યતે સ્વસથા  
ધન નોરથી વેશપ > નિસેજ તે સજ્જા થતી । ૧
- ૨ જૈશન વિષે ગાલ્યાક ધરતી ખડક મનદા જે મતી,  
૩ કલિયા જેનાં કે મતયાજુ તે સજ્જા થતી । ૨
- ૪ મદન કે. મિરિકુબાંધી આનન્દર જેના થતા  
તે ડિયા કિત/વાજ કે નિસ્વર મતી સજ્જા થતી । ૩
- ૫ મિનિત જે રૂપીતણા પદ કુનિત રસેશ મતી,  
૬ સૌ લીવથી ખેડાઈ કે અદિ અમ્ર તે સજ્જા થતી । ૪
- ૭ મરહા તે હોદ-મદમુલની અગ્રિકા જે પ્રમા,  
૮ મે પદ આનન્દનો ન્યામી લુપ્ત તે સજ્જા થતી । ૫
- ૯ આનન્દ-ધારા-વિનમ્રા મુખ રગ જે મુખ પર ફતી  
૧૦ મે લીન નજી ઉર પદ મતી અગ્નિ આન તે સજ્જા થતી । ૬

- ૧૧ ન્યા રોહનું બા સન્ય જેનું, આગળજ વિપરીત ન્યા,  
૧૨ નિપરવન અગ્નિ નાત તિનિરવન સજ્જા થતી । ૭
  - ૧૩ રા. 'મોદ' શ્રુત 'મોદ-ર્ધ' શ્રુત 'પુષ' તેવ શ્રુત સાર્થક મતી ।  
૧૪ હે અર્થ માત્ર સર્વ જે ૧ ફતી ના ફતી સજ્જા થતી । ૮
- આનન્દ-ધારા પાર્વતીશોક રતે.

## અન્યાવહોક્ત.

બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનર્થે અર્થશાસ્ત્ર.—આ પુસ્તકનું અવલોકન કરતાં પહેલાં જ આમારા વાચકોને અમરે નિખાલસાએ જણાવી દેું જોઈએ કે—એ આપણા ચિત્તનું કહેણું છે, અને તેથી એ વિશે અમે જો કંઈ કહીશું તેમાં સ્વેચ્છાત્મક પદ્ધતિ નહિ જ હોય એમ અમને ખાતરી નથી. જ્યુ એટલું તો અમે સ્વચ્છાત્મક કહી શકીએ છીએ કે એમાં મુશ્કિલથી ખોટી પ્રચારનો એક અક્ષર જ્યુ નહિ આવે.

આ પુસ્તક, 'ગ્રેમ્સન્ટ રામ્સેટ રીડર' એટલે કે હમકાના કુનિવર્સિટીના પૈતાના વર્ષના જનમ ડૉક્ટરમેન્ટ, અને હાલ પડના કોલેજના પ્રિન્સિપલ, એવા એક ખ્યાતિમાન પ્રો. જનુનાથ સરકાર દ્વારા લખાએલા " ઇસ્ટીશ્નલ ઇન્ડિયન ઈકોનોમિક્સ " નામના સંસ્કૃત ગાખાનતર છે.

આ પુસ્તક વિશે જાણ એ સમજાવું જ આવશે મત કોઈવચનો હોય તો અમે જાણ એટલું જ કહીએ કે આ પુસ્તક અપૂર્વ છે, અને સમર્થાયિત છે. અપૂર્વ છે, કારણ કે હિન્દુસ્તાનના આર્થિક પ્રશ્નોની વર્તમાનવચનો અને મર્મો ધ્યાન છે, તથા એ સમજાવી-જણાવવા રાજકીય દિશા જ—અનેક નિર્ણય લખાય છે, તથાપિ એમાં સમગ્ર પ્રશ્નોની સમગ્ર દિશાનુસારી કસામેલી રાજકીય મર્મો માનવ જા પુસ્તકમાં પહેલપહેલી જોવામાં આવે છે. પણ આ પુસ્તકને અને સમર્થાયિત કહીએ છીએ તે કોટલા માટે કે, જ્યાં માત્ર માનવ બંધના અપભ્રંશ દેખાં છે તે રસ વર્ણન અવલોકન કરીને આપણા અભ્યાસનું કર્તવ્ય પડે છે અને જે સિદ્ધાન્ત ગઈએ હતો તેો આ પુસ્તક અતુચ્છ છે. એ સિદ્ધાન્ત તે એ કે હવેએ સમય તે લોકમાં માત્ર ભવ્યતિ પ્રેરવનો જ નથી એ વ્યવસ્થિતે તો આપણાં આવી શકી છે, પણ આપણે તો એ આપણે સર્વપરસરજી નહિ ધરાવે તો, કાર્યને અસાધ્ય જેમ નામેએ માણસ રહી રહાં જમ તેજ, આપણે રહી નિરાપવા ધમ ગણશું, પણ આમ સર્વપરસરજી થવા માટે હમણાં વેપરંત, ખરી વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન આવરપક છે. વ્યવસ્થાનો વિચાર જાત સ્વયંશાનિમાન કે હતાશાથી જ થયો નથી. વર્તમાન સમયમાં જે હતા વિવિધ નાકાકે મહિતી અને કામ કરવાની અચૂક આવડ. એણે એનાં સ્વદેશ ક્ષિપાત અને હતાશાને કસવેલ કરી છે. એવા સમયે અમાને એકજો.કોટલાક કેવા કાનિષ્ઠકર નીવે છે એ જાણવું હોય તો સ્વદેશી જાત જાતવવા માટે હામાં થયેલાં કેડલાં બધાં કસવનાં છેલાં જમ આરે વર્ષેલાં તાક પામી લોક જાતવવા આં ગયા એ જુલો. આટલા માટે પ્રો. જનુનાથ સરકારના આ પુસ્તક એનાં અનેક પુસ્તક અમે કહીએ છીએ, અને મુશ્કેલી વચ્ચેએ આ અર્ણવ અને અર્થકીય પુસ્તકનો અભા-તર રૂપે લાભ મળેલો હોય અને જુદા રૂપેએ હોય.



આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા એમાં અચેત્તા વિષયોનું સૌક્ય દિક્ષરૂપેન કથવધાવી આવડાં આવશે.

અર્થશાસ્ત્રની અર્થમાં આજની કેટલીક નવેં હવર એ મૂલ્ય યતી કે અર્થ દેશનું અર્થ કાંચ નહો એક જ હોય તથા એની અર્થમાં મનુષ્યજાતની સામયી અને લોકરિવાજનો ખજો હિસાબ જ ન હોય એમ માની લેવામાં આવતું. પણ વર્તમાન સમયના એ મૂલ્ય હવેરી છે, અને તદનુસાર એ. જાનનાય' સરકારે પેતાના પુસ્તકમાં દિમાગવના પ્રદેશની, હિન્દુસ્તાનની નદીઓની, દખ્ખણના ઉચ્ચ સપાટ ભૂમિઓની હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર કેવી અસર થઈ છે એનો આરંભમાં જ વિચાર કર્યો છે. ત્યાર બાદ, હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિનું એક ખાસ અંગ—એ હિન્દુસ્તાનનું માનવ—એના આર્થિક સંપાદનનો વિચાર કર્યો છે. તે ઉપરાંત, " શાંતિ અને તેની આર્થિક અસર, " " અનિશ્ચય કુટુંબ : તેનાં પરિણામ, " તથા " સાંસારિક સ્થિતિના ક્રમમાં ફરતો તથા વિચાર "—કદાચી મૂલ્ય અને સંપાદનના સંપાદનની આર્થિક અસર પણ બધું ચક્રવર્તી અને નિષ્પ્રસારાત્મકે તપાસી છે. આજની આર્થિક સ્થિતિના પદ્ધતિઓમાં, " ખેતી, હારી-મિરી, તથા પરનાં પત્તા 'ઉદ્યોગો'નું અવલોકન કર્યું છે, અને ઘરેલુ ઉદ્યોગો, શાંતિનાં મહાજનો, હરણી ઇત્યાદિ વિષયે પણ ચર્ચા છે.

પ્રકરણ ૨ માં—" હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિનું સામાન્ય અંગ " તપાસ્યું છે. તેમાં પ્રજેશી પેપારીઓની હરીફાઈ અને પ્રિન્ટિટ રાખે કૃષક કરેલી શાંતિ નિર્ભરતા અને ઉદ્યોગોનાં કાપનો, વગેરેનાં આર્થિક પરિણામ જણાવ્યાં છે. ત્યાર બાદ જમીનદારી સેવકવારી વગેરે જમીનને હમણી જામતો લીધો છે, અને પ્રજેશી મૂડીને ઉપયોગ તથા એ મૂડીથી થએલા ઉદ્યોગોનું વિગતવાર નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રકરણ ૪ માં—જય અવધા ઉપયોગ ( Consumption ) નો વિષય આવે છે તેમાં ખાવાના, પીવાના, પહેરવાના, યોજના, અસનના અને અકાશના પદાર્થોની વિગત છે.

પ્રકરણ ૫ માં—પેલક ( Production ) નો અર્થ ઉપયોગી વિષય મનુ મારી રીતે ચર્ચ્યો છે. એનો પૂરે પૂરો ખ્યાલ આપ્યું પ્રકરણ ક્રાંતિની વિના વાચકને આપી શકાય નેમ નથી—પણ તેમ કર્યું અને અકાશ હોવાથી, જાત રચનાની અતુલ્યતા પ્રમાણે, અને એમાંના મોટાક વિષયો નોંધાએ છીએ: ખેતી અને ઉદ્યોગ રાખે સંબંધ; હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્પાદન થતા માલ સાથે લેઈ જમીન ( Land ), મજૂરી ( Labour ) અને મૂડી ( Capital ) નો સંબંધ; તથા એની ખાસ સ્થિતિ, હિન્દુસ્તાન તથા બીજા દેશોના મુખ્ય ઉદ્યોગોમાં મજૂરીની, કાર્યકાર્યકારની ( Efficiency ) તથા જાત જાતનાં પદાર્થોની સરખામણી; પ્રજેશી મૂડી ( Capital ) તથા પ્રજેશી ઔદ્યોગિક નિષ્ણતા ( Skill ) હિન્દુસ્તાનનાં કાંચ લગાડવાના કેટલાક લાભ-ઘેરલાભ; અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ ( Technical Education ). આ છેલ્લું વિષયને અંગે, હિન્દુસ્તાનમાં

સ્વાભાવિક છે, કેમકે છદ્મન પદ્ધતિના પ્રવાહમાં નિઃશ્વેદ પડ્યો નથી; મ્હારા હાથના છદ્મ  
 નો આ ક્ષણરૂપ છે. જુઓકમાંના મરણ જોડે સંધર્ભ તે સરલ; જન્મ જોડે સંધર્ભ  
 જીવંતો તે છેક દૂરને છેડેથી લેવામાં પ્રવાહનો બેગ જ થયો. સુષુપ્તર વિચાર કરી  
 જુઓ:—સરિતા પર્વતના હૃદયમાંથી સદૃશ વરણ રહે નીકળી કમે કમે વધતી  
 વધતી, પુષ્ટ થતી થતી, પોતાનો વિસ્તાર પટ અનન્ત સાગરમાં લીન કરેછે, તે  
 બિંદુએ જ્યાં રહીને સરિતાની અત્તમસંસ્તિની નજરે આ સ્થિતિ પડ્યો ? પ્રવગ, સાગર  
 માં, લીન થતું પોતાનું સ્વરૂપ, પાછી લેવા પાછળ ગમેલાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ, અને છેવટે  
 દૂર, દૂર, ધ્રુમસ અને વહણોમાં વીંટાળતા પર્વતોમાં જેનું અસ્તિત્વનું, જન્મ સ્થિતિ—તે તો  
 નિમૂઠ, નિમૂઠ જ રહેશે. જેવાનો સંભવ પ્રવાસ કરશે ત્યારે જ તેના આત્મિક પ્રભાવ  
 થી એ અનર્ગલિન્દુ ભેગું સકશે. તદ્વત્ આત્મ છદ્મનું સમગ્રી ભેગું:—જુઓકમાં જેને મરણ  
 કહેછે તે પાછી પરજોકમાં ઊભેલા આનવના છદ્મનું.

આ પદ્ધતિમાં કેટલાક—કેટલાક શું ? બહુ બેઠો પંજી—શબ્દો આનવ આપાને મધ્ય  
 થાય હેવા જ હું કલ્પોગમાં લાગિ; કેમકે મ્હારી જિંમ પણ છદ્મન છે કે આ મ્હારો આત્મ  
 પદ્ધતિ જુઓકમાં પાછી સમગ્ર તો ત્યાં જ પડકારતીપમ થવાની સાધિતાન લાભ પણ થાય.

મ્હારા મરણ પાછી તરત જ જુઓકમાં જે અવગણાટ મયો હતો તે મ્હારા શક્ત  
 કરીમાં રહે રહે—મ્હારી કૃતિપ્રતિષ્ઠા સ્થિતિ—તુ જોઈને બહુ રમજ પામ્યો હતો.  
 જુઓકમાં મ્હારી છદ્મનવચિત્તિ કવિ અને વિવેચક તેમ જ લલિતકાક તરીકે આપી હતી.  
 મ્હારા મરણની હકીકત અનેક વર્તમાનપત્રોમાં અને ખાસિયામાં ગ્રંથોત્તમ પ્રગટ થઈ હતી.  
 જેમાં એક પણ મ્હારા કવિત્વનાં, વિસ્તારનાં પ્રતિષ્ઠિત સ્તુતિમાનો અન્યત્રી રહ્યો હતો; તો  
 બીજો પણ એ જ કવિવાદિને તુચ્છ, શત્રુસીન, કથવચ મયતો હતો; અને કલા ત્રીજો પદ  
 એ જીતમાંથી કોઈ અંત રેષ, કોઈ અંત ત્વચ્છ, ધીર વિજય અભિપ્રયોગો દેવ રાખી માલ  
 તો હતો; તેમાં અમિદ સ્થિતિ બહુ નિહાની પ્રગ્ભ પકાઈ આવતી હતી, સ્તુતિપાઠિને  
 ખતે મ્હં મ્હારી કવિતામાં કિંચ બિનમાં નિમરી પામર લગને પણ મ્હારી સાથે હૃદય  
 વિસ્તારમાં જેથી કાઈ કિંચ હતોના કલામાં જિમ હતું; નિન્દકોને ખતે એ સર્વે અમેદોન  
 અવગણિક લગાડ હતા અને મરે! મ્હાર નિહા ! ત્યારે શું પોતું હતું ? આ નવીન  
 શોકમાં આવીને જે ખર્ત કિંચ હતો હું જોઈશું, જે વિચ્છ, શક્ત પ્રકાશના મોરમાં હું  
 અધ્ય અવગણિક નિહાઈશું, તે સર્વે કયાં જવા ગયા—પર્યંત જાન-જુઓકમાં પડને હતું ?  
 હતી, મ્હારા સ્તુતિપાઠિ ! ત્યારે પણ ખરા જ હતા. આનવ લોકમાં રહી મ્હં કવિત્વની  
 ક્ષમતાને જો જે જોયા પાતાવરણમાં હતી ગાનવલોકને. જોય કિંચ હતોના અર્થહીનતા—  
 કહીએ, તે હાથનાં કિંચનો અભિપ્રાય પણ હાથ તો હતી જ. હાથનાં રહેતોના સ્વિદીપ  
 અગણ ગજોકમાં રહેતો તે 'વરદાવણ' હતાં. માટે મ્હારા સ્તુતિપાઠિ. અને મ્હારા  
 નિન્દક ! ત્યારે બીજે સાચા છે; પણ પેલા અધ્યાત્મિક ન્યાય આપનારો. ત્યારે તો  
 પછે સાચે મતો ઘટ હતો મઠ: માર્ગકલા જેવા જ છે.

મહારા મરણની વખતે—મરણની તબાજી પૂર્વે—મ્હે જાણી ઉદ્ધાર કર્યા હતા, પ્રભુની પ્રાર્થના કરી હતી, પત્નીપુત્રાદિકોને શાન્તિના ઉપદેશ કર્યા હતા,—અત્યાદિ, ઘસાદિ જતાન્ત એ પછા ને માણિકમાં આવેલા જોઈને તો મ્હેને બહુ જ દસતું આવ્યું; કોને મરણ વખતે હોયું! ક્યાં જન્મું નોંહાઉં? મ્હેને—મહારા સ્વૂત કરીને—સંગરે માન જ નોંહતું; જતુનો અન્તિમ શ્વાસ આસી હતો; અને આસપાસ કું ઘાપછે તે દૂર ઈશુ બહુનો નોંહતો; મહારો સ્ત્રીપુત્રીનિવાસી આત્મા તો તે વેળા

‘અમર જૂમિને આંગણે કિમ્બ માન મવામ’ તે સાંભળ્યા કરતો હતો—અત્યુ.

મહારા મરણની પૂર્વેનાં પાંચ વર્ષ કેવળ આસપાસ, નિરુત્પત્તિપણ, સ્થિતિમાં રયાં હતાં; તેથી તે સમય જોખમી છેત્રી પૂર્વેનાં દસ વર્ષનો જતાન્ત બહુ; એ દસમાર્ગ મહારાં કાવ્યો જાતજાત વિવેચનોને રચ્યાં નોંહતાં; હેમાં મહારા જ્ઞાનીના સમયનો નોંસ નોંહતો; પ્રાંત આરસાની એમીસા નોંહતી, યાજ વાડવમાજ નેજા નિશ્ચાર, અગ્રામદ પ્રમાપ કેમને જણાતા હતાં; પણ ખતું કું હશે? કેમ કહેવાય?—અત્યુ.

એ પૂર્વેનાં દસ વર્ષ તે મહારી કવિતાની પ્રાંતવચસા હતા. હેમાં સ્વામ્યાં કાવ્યો. ઉચ્ચ કિમ્બ લોકમાં વિહાર કરતારી સંપનામાં વિચારિતોથી બરેલાં હતાં—એમ તે કાવ્યના વિવેચનો વિર્લેખ આપતા હતાં. મ્હેને ખબર લાગે છે તે જોઈ નહિં હોય. તે સમયમાં મ્હે વિવેચન અને તત્ત્વજ્ઞાનના ચર્ચા અનેક લેખો લખ્યા હતા. મહારી કવિતાની પ્રકૃતિથી નિમ્ન પ્રકૃતિ તે કેવળ જૂમ જાહેરી, કવિવલીન, એમ સ્થાપવાને અનેક સામગ્રા હાંમે પતાવી હતી તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ મહારું તત્ત્વજ્ઞાન તે તત્ત્વજ્ઞાન, અન્યનું તે સમજાન—એમ કહેવાનો જ અર્થ થયાસ હતો. હવે મ્હેને એ સર્વ જાણેથી મનમ્બ કિમ્બ ઘાપછે. આ લોકમાં આવીને જે કવિત્વનાં સર્વો જોઈતું, કેમનાં વિવિધ સ્વરૂપો જોઈતું, તે પામ સમ્મતી પ્રતીતિ મ્હેને ઘાપછે, તે નિશ્ચરતા એ સર્વે મહાર પચાસ કેવળ અદલાના જ ઘાપછે.

એ સમયની એક પ્રકૃતિથી લાલ રચસ જાણે. કવિતા એટલે શું? કવિત્વકીન પણ અને ગદ્યાન્તર્ગત કવિત્વ એ લેવાં સ્વરૂપ ક્યાં? જન્દ એ કવિત્વ જૂપણ છે! આપસમાં કંમ છે! કે કુપણ અને અર્ધન છે?—આ પ્રશ્નો વિશે મ્હે જાણ મયન કરી ક્યામું હતું કે જન્દ એ કુજન્દ છે, કવિતા તો સ્વચન્દનિદાસિથી ચાલિયા છે; નિમ્બુજાન કપરા; એ જ મરિતાના સાત્તતું આદિ, મધ્ય, અને અન્તમાં રચેનારું પરમ મૂલ છે. પરંતુ આ લોકમાં આવીને કું જોઈ જુ? આ કિમ્બ જૂમિમાં તો સર્વેજ ખું સંગીત, મરી સૌન્દર્યજનક સમ પ્રમાણતા, સંચારિતા,—દૂંકામાં જન્દ વડે જે સંચાપછે તે સૌન્દર્યેનું તત્ત્વ આવી રહેકું જોઈતું; અને હવે ઘાપછે કે મ્હે જુજોડમાં આ વિષયમાં શો લાધે? જ માને પડાયો હતો!

અહિં મહારા કવિત્વનું તમા વિવેચકવર્તુ જ. સંક્રિષ્ટ હશેન કરાવડુછે; તત્ત્વચિન્તક તરીકેની મહારી ધરસિતું પૂર્વે વર્ણન તો જુજા પન મારે સમજું પડશે. પરંતુ મહારી કવિતામાં લેમ જ મહારા વિવેચનોત્કે તત્ત્વચિન્તક સ્વરૂપ વખતો વખતે કોડિમાં કરી રહેતું હતું, તે જ મહારો ચિન્તક તરીકેનો અધિકાર સ્થાપવાને જાસ છે.

પત્ની એ સમયની પૂર્વેનાં પાંચ વર્ષના સમયમાં પ્રવેશ કરું. આ સમયમાં કાંતાર

પૂર્ણ; વિદ્યાસમય, કાચો અને તાટકા મ્હે સ્વેચ્છાં તે નબરે પડે છે. જન્મભ્રમમાં સર્વન જ્ઞેન, હેતુક, હેતુને અર્થે આત્માર્પણ, મહાન પરાક્રમ વગેરે જાનવાઓનો જોસ એ સમયની મહારી કૃતિઓમાં પ્રસરેલો. જાણપણે હેમાં હવે હસતું આવે છેવા અનેક પ્રકારે. પણ હતા; છતાં એ સર્વે પ્રતિપોતે અનુપ્રાસિત કરનારી જાનવાઓની વિશ્વદત્તા તો અકલંકિત જ હતી. પતિરપર્ણિએ જોડે અનેક શામ્યુદ્ધ મેળમાં હેમાં કંઈક ઉન્નત્તમન થતિ દેખપણે ખરી. હેતુક પ્રવાસ તો કેવળ શુષ્ક, રુચીલન, રસભીન ચર્ચાના જ હતા; હેમાં હેતુક તો હસતું આવે છેવા હતા—વાચકમાં કત્તાં તે કર્મ કેમ નહિ? અને કર્મ તે કત્તાં કેમ નહિ? અને ક્રિયાપદ તે નબર કે અનબર? છેવા છેવા પૂઠ યોગીનું મયન કરેલું તોઈ હસતું હવે કેમ ના આવે? તે તો પણ હેમાં શુદ્ધિને કસરત મળતી હતી, અને પ્રસંગવસાત્ હેતુકે અમૂલ્ય શુદ્ધિવિષયક સત્યોનું ખજુ દર્શન થતું હતું—એ લાભ યતો.

હવે એથી આજના પંચ વર્ષેએ આવે આઓ. એવો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અભ્યાસ કાળ હતો. આ સમયને આરંભે મહારુ વય ૧૦ વર્ષનું થયું;—અર્થાત્ મારણની પૂર્વે ૧૦ વર્ષે થયાં હતાં—મ્હે રવીકારેશે કેમ જાણે નહિ;—એટલે હવે મહારા જન્મને માત્ર પાંચ વર્ષ બાકી રહ્યાં. આ અભ્યાસ દશવર્ષે અનન્દપૂર્ણ ર્ષો મ્હે માળ્યો—ઉન્નત્તમ પદોની કેમવણીના સમયથી માંડીને છેક એકદિવા વર્ષમાં—આમી નિશાળમાં—પાઠી ઉપર પૂજ્ય નીખવાના સમય હતો.—પણ જાણે. એ એકદિવા સમયમાં અને તે પાઠી ઘાટાં વર્ષે મ્હે નિશાળે જતાં રીતું આવતું હતું. હેમાં વાંક મહારા ન્હેતો; માળાપ મહારી રજા અન્ન પ્રરતિને રોકવાને નિશાળે એકલી રેવાની પગડી આવે, નિશાળમાં ગહેલાછ છેકરો ને ચાખકા ખારે, પાટિએ ખડે, માંભથી બોખસ થયેલા અવાજે અસખ્ય માણો રો—પછી મ્હે આંસુ કેમ ના આવે?

આ ૧૦ વર્ષેએ પૂર્ણાન્ત મનુષ્ય મહારા નબરે છવનતો જ આખો; ખાનગી છવનતો શેઠ માણું? મારણની પૂર્વે ક્ષિત્તિભવનમાં પચીસ વર્ષે માળ્યું, તે પૂર્વે આગસણમાં અતેક રખણ થયાં, પચાત્તપ થયા, ક્ષિત્તિનું જ્ઞાન થતાં પ્રકાસ મળ્યો;—એ સર્વનું સવિસ્તર આલેખન કરીથી જગતને શેઠ લાગ છે. મહારા અન્તરે છવનતું પ્રતિનિજ્ઞ મહારા કાવ્યોમાં મ્હે પાડ્યું છે,—તે બધા છે.

મહારાં છેવટનાં પાંચ વર્ષો! આઠા! શેઠ નિર્જીવ જાનન્દ! માતાનાં વસસત્તામયોં દાર! માતાની કોટે ચૂડ ભેરવી લટકાં લીપેલાં મુખનો! ખ્દેન માણ્યો અને ગાંધિયાએ લેડે કરેલી નિર્જીવ ખસી!—એ જ, એ જ પરમ સુખ!—જલુ હવે તો એ જન્મની સમાપતો સમય આવ્યો! અને હવે તો હુમસ અને વાજામાં નહીનું મૂજ દર ઉચ્ચ ગિરિશિખરમાં દંકાર મળું જાણતું નથી. જન્મમાં—જન્મના કાગળિ-કુમાં—મહારું છવન લીન થયું—પૂર્ણ થયું.

કવિરાજ મગનચારી.

## શ્રી સંકરાચાર્યનું ધર્મસમુદ્ધરણ.\*

મહાપુરુષોના મંત્રણમાં જેમ કહેવામાં આવે છે કે તેમના શ્રેણીમાં તેમનું અધ્યાત્મજીવન પ્રતિબિંબિત થાય છે. એ એ સમય અને દેશમાં મહામહાપુરુષના જીવન. પુરુષોનો અવિભાવ થાય છે તે તે સમય અને દેશમાં અતિપરિચની અતિશ્વપ્રભાવેથી થાય છે—એ ન્યાયે તેમના અધ્યાત્મજીવનના સૌકાર્યની પરીક્ષા થતી હોવાની કહી શકે છે. નથી, આમ થવામાં સુખ્ય કારણ એ હોય છે કે બાહ્ય ઉપાધિ વિદ્યાવ અવિદ્યાનુદી સરખી હોવાની હાલત હોય છે, અને પ્રકૃતિ વિદ્યાનુદી બાહ્ય પરિવેશન દ્વારા પ્રકૃતિ પ્રારબ્ધવચન હોય છે, અને જનસમજન સમ-દેશથી ક્યારેયો હોવાથી તે પરિવેશન દ્વારા વિદ્યાનુદી કીધત માંડે છે, અને તેમના સાચા સ્વરૂપનો પ્રકાર થવા દેતો નથી. આમ વિરલ સુત પુરુષોના તેમના વાસ્તવ આંતર સ્વરૂપની પરીક્ષા કરી શકે છે. જેમ જેમ સમય વધે છે, બાહ્ય ઉપાધિઓ યસિત થાય છે, અને સમકારીન પ્રત્યેક અસ્ત થાય છે તેમ તેમ મહાપુરુષના આંતર સ્વરૂપની પરીક્ષા થાય છે, અને અવિષ્ણની પ્રત્યેક તેમના અધ્યાત્મજીવનના વિદ્ય સ્વરૂપને પારખી શકે છે.

આ વિષય સ્વરૂપને પારખવામાં તે મહાપુરુષોનાં વચનમુત અથવા શ્રેણી અપૂર્વ સા-ધન રૂપ થાય છે. જ્યારે મહાપુરુષો અથવા વિદ્યાનો પેતાની કૃતેશ્વરિયાથી સ્થિતિમાં રૂપ અકરોને રૂપ હરે છે ત્યારે યતિય પરિવેશનોથી પર થાય છે; પેતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સત્ય અધ્યાત્મશક્તિમાં પ્રકટ થવા દે છે, અને તે જુલિયામાં સિધત થઈ પ્રકટ કરેલા વિચારો તેમના માત્રજીવન ઉપર બારે અસર કરી તેના રૂપને પકડી નાંખે છે, અને તે બાજર જે જે મનુષ્યો સમાન વિચારો વાતાવરણમાં ઉછરેલા હોય છે તેના ઉપર થતાં તે સિધારો જનમ આપનાર મહાપુરુષના ખરા અધ્યાત્મજીવને, તેમના દેહવિસયો અનત કાલ થયો હોય તોપણ, બ્યારે ત્યારે પશુ ઉદ્ભવિત કરી શકે છે. આ અવિષ્ણની પ્રત્યેક નિર્લક પરીક્ષક રૂપિ ઉપર મહાપુરુષો અને નિદાનેની ચેષિની વિરલ સપા પેતાનું કાર્ય કરે છે. શ્રી અવજ્ઞિને પશુ પેતાના સમકારી પરીક્ષક રૂપિ કરતાં અવિષ્ણની પરીક્ષક રૂપિ ઉપર આધાર રાખવામાં ચોખ્ખા જણાઈ હતી, નહિ તો.

કોલેચર નિર્લક વિરુદ્ધ પૂર્વે એ પ્રકારે ઉદ્ભવ કરેલે પક્ષ નહિ.

અદિતિદિવાનની મનુષ્યને મનના સમજ મનનાર શ્રી સંકરાચાર્યને તે સમયના કેટલા વિશેષી વિચારમળના સાચા મનું મનું હતું; અને વિરલ સુત વિચારો સિવાય અન્ય પ્રત્યેક અને સુખ્યત્વે કરી તેમની જનમશક્તિની પ્રત્યેક તેમના સમસ્વરૂપને જાણવા કેટલી પહાત હતી તેનું દિવ્યકર્તેન કોલેચરિયાના અધ્યાત્મકને અનુષ્ઠન નહિ હોય.

\* શ્રી સંકર જીવનની. પાનને શ્રી પેટનાવચનથીના મંડળ તરફથી અમદાવાદમાં વચનપત્રો નિર્મલ.

અવીસ વર્ષની વયુષ્યમાં સમય જાતેવર્ષમાં પ્રસરી રહેલા ધર્મવિધ્યને દૂર કરી વૈદિક ધર્મની સુધ્ધરરથા કરેશ્વર આ મહાકુરુપના કુવનમાં કેઈ અવૈદિક બસ વ્યાપી રહેલું હતું. તે વયયો વિવરણીય મુખ્યોમાં મહુલિ કલ્પજ યતાં અદૈત પ્રપ્રણયે બસેલું રૂપ રહ્યું. અને શી અવરત્ત જાણ્યાર્થના સમય અને પ્રસાદમય વિચારોમાંથી તકીથી અભેદ વેદાન્ત શાસ્ત્રે શ્રેષ્ઠ વાર્દેય પ્રકાર મળું.

વૈદિક વિધાનય ધર્મના દિસાવન અંતથી અસિદ્ધિ યથેલા, અને નિઃસલ યથેલા અમલુધર્મની સુધારના કરવાને જે કુવન ઈસીસલ પૂર્વે પાંચમા મેલક ધર્મ અને બામલુ સૈમમાં સમય કુવિ શી મેલકમ પુરે આરંભ્યો હતો, તે પ્રમલથી પહેલો વૈદિક ધર્મ કલ્પજ યથેલો નિરવિરધાન ત્વકુરુપે દવા સમાઈ કુલ્પજમથી ધતો. તે વેદાન્ત પવિશ્વામ આરંભે ધતો અને તેને વચ્ચેઅભિપ્રિયતિયો વ્યાખય મળતાં અન્ય અવરત્તનાર વિધુવનને પામ્યો. આ વિધુવન ભરતમુખિની મર્ષાકુરુ ઉત્તેષન કરી અતેજ મહાકુરુપના સમયમાં દિશિલમાં તેમ અવયા સિદ્ધમલિય સુધી અને ખમિય તરફ સીચિય, મેસીનીનીઆ, હંદિય, સીચીન વિગેરે શી મહાકુરુપના તાત્પર્ય પ્રેરેજમાં પ્રસરી હતી. આ જાલકુરુપની મુકારશ્વરે કાલે કરી જાતેજ ધર્મતું રૂપ રહ્યું. અનુવિત્તિય દિશી મેલકપને જાલકુરુપને સમયેલિય રૂપ-તરજ રહ્યું.

મેલકપન વિષા વેદાન્તમાં પ્રકાર વામ્યો, અને વેદાન્તની મનમુખિમાં રેલું વિવેક-રૂપ પ્રકાર જામ્યું. વૈદિક ધર્મે મેલકપની સિદ્ધિએ સીકાર કર્યો; કપ્પકા દવા કપાદિ જામ્યો વૈદિક ધર્મમાં વિવેક ધત્તા, અને તેજ પવિશ્વામમાં જેને વીરે ધર્યું તેવશ્ય તે ધર્મમાં જોમજતાનો પ્રવેશ યથો. વૈદિકધર્મે નેલકપને કાલે કરી, રપ્પ રીતે નદિ, તોવશ્ય અવરત્ત રીતે સકાર કર્યો. મહાકા મેલકમ પુરને વિધુવન અવતાર તરીકે અયાન મળ્યું; મેલકું જ નહિ પણ તે ધર્મના વિદ્યાનપાદે જાલકાને વિવેક બનાવ્યો. આ પ્રકારે નવીન કુવનને પ્રવેશ ધતારી જાલકપને મહુલિ પ્રાપ્ત કરી, અને કુલ્પરિપ્ત જેના રથેલા મેલક-પરે અવતારમિતે ત્યાગ કર્યો. વૈદિકધર્મનું આ કુલ્પરિપ્ત નેલકપનેની પેરે વેદાન્ત પવિશ્વામના ન થયું પણ અવરત્તનાર પવિશ્વામથી થયું. તેથી મૂલ વૈદિક પ્રકુલિમની કલમિદા મમય રહી: પ્રાચીન સેવાઓના સીકાર કરેલા યોગ્ય અંતોનો સીકાર ધતારી પ્રમલ વિચારણીય જાને તેને સત્કાર કર્યો; અને મધ્યમ તથા કલિ સેવાઓના અંતોને પવિશ્વામ જવવપ સાથે તેને વ્યાખયર્થ તરીકે સંકુષ રહેવથી તે વિશેથી મર્ષકરે બાસો. નદિ.

વૈદિક ધર્મને આ નવીન કુવન વ્યાખયર મેલક કુલ્પ રહી નિઃસલ અરથો વર્ષે, તેમનું અભિપ્રાયવિતન આગલી મળતી વેપર આપ્તે કરીએ છાલે. આ સમાય વૈદિક તે મહાકુરુપ શી સોતરાર્થે પ્રકાર મલ. પ્રાચીન જાલકુરુપની મુખ્ય ધર્મને સકાર. આદિ વિષયોથી જેમ હંદાર હાલના શાસ્ત્રિદને હેઠવામાં પ્રવેશ ન થયો, તેમ ધર્મોત્તમ અને રહેમથી અસરેલા, મેલકપનેથી પ્રસુવિત અનેજ અંતો પામેડ સંજાઓના સપ્પરજ દિશુધર્મના જાલકપથી આ સકારેના

આવેશ વાળા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને ગદ્યસ્વાધિભાષી જ આવડેલાય થયો. જેમ મુઠ્ઠા રાજસ આલેશથી સાંખ્યમુનિને ઉપર દિંદુરચક્રવર્તી મુઠ્ઠાબાવ પાત કરવા મુઠ્ઠાબાળની જાતિ ઉદય થઈ તેમ દક્ષિણાપથના કેસલ દેશમાં સત્યાતત્ત્વ વૈદિક ધર્મની પ્રચલિતકાળના બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં ઉછરેલા આ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીને સાતિક આવેશથી નિરાશ થકરતાં સંત્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનું સ્પર્ધુ. બનેલ પોતાના તથા ધર્મના કલ્યાણની શિદ્ધિમાં સ્વાત્મા-પ્રેક્ષુની અપેક્ષા જવાબી, ચક્રતંત્ર અને કુટુંબજન્ય પ્રતિબંધક બધામાં, અને તેથી જમ. માદાપ્રમં વચ્ચે—એ ઉત્તર્યે અથવા સામાન્ય નિયમનો ઘટ્ટરોષ વિરોધ તદ્દરોષ પ્રવચ્ચે એ અપવાદનો સ્વીકાર થયો. અપવાદનો શોખના કલ્પરેલી સિદ્ધિ કરે છે ( *exceptionem probat hoc tale* )—એ ન્યાયે ઉભય મહાપુરુષે પોતાનું તેમ ધર્મનું ધાર્મિક કિત ઉત્તમ રીતે સાધી બતાવ્યું અને દાહના નિર્મલકાર અને આંતરસંતાપવાળા ત્યાગીઓની પેઠે ભરતમૂર્તિને આકારણ આરણ્યો ન હતી. આથી માર્ગરેષ સેવી કૃતકૃત થયું હોય તો જનક વૈદક એવું થયું, ત્યાગધર્મ સેવી કૃતકૃત થયું હોય તો શ્રી શંકર ભગવાનની પેઠે બદ્ધનિશ પ્રાપ્ત કરવી.

મંજાપચીતુ સંસ્કાર પ્રાપ્ત થતા પહેલાંજ આ શંકર જનનાવૃદ્ધ પિતા શિવપુત્ર વચ્ચે-  
 રથ યજ્ઞ, અને સતી માતાએ તે મોલા યજ્ઞના પુત્રને સંસ્કાર આપી  
 શ્રી શંકરની અપૂર્વ પોતાની અગત્ય કરી યુરુતે વાચ કરાવ્યો. આપનિશ સંપ્રદાય  
 આવશ્યજિ. પ્રભાણે આ અસંધારણ મુલિલિંગવચાળા કુપારને પિતૃમંત્રિ કર-  
 વાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થયો પણ મનુનંજિની તેમના કાલમાં જીવી  
 હાથ મેલી. પોતાના કંકણજતની શિદ્ધિ કરવામાં માતાની ધનોશલિ જે તે રીતે  
 નંદુબાવ તેવી પ્રતિષ્ઠા તેમની સંમતિ સર્વ પ્રવચ્ચાને સ્વીકાર બદ્ધવ્યાંશ્રમના  
 અવધિએ સીધી; અને સતી માતાએ અપરના ખાસથી પોતા પોતાના પુત્રનું ધરણુ લોળા  
 કરતાં પોતાના શપ્થક્રમને ઉદાર મનાર પ્રવચ્ચાજાળા પુત્રને અવસોહનાનું પચંક કર્યું.  
 ધાર્મિકમયની સતી માતાએ પરિસીના બતાવી, અને મનુરેમોગ્ય—એ મુતિ આટાનું  
 આ પુત્રરત્ને મહાસા પામત કર્યું. અચારે અચારે પોતાને સંસ્કારે ત્યારે ત્યારે પોતે હાલર  
 માથ તેવી પોતાના કરી તથા વિષ્ણુરૂપિયું અપૂર્વ રહસ્ય સ્તોત્રકાલ સમન્વયી માતાને  
 સંતોષ પમાડી અને ચક્રધારજનના રૂઢ કર્મથી નિકટ રીતે આવી પોતાની માતાના મુત-  
 દેહનો અગ્નિ સંસ્કાર પોતેજ કર્યો.

માતા પ્રતિભા આ અદ્યોતિક પ્રેમ શીતરને મુઠ્ઠાવેશાની નદિ, પણ અત્યંત શુદ્ધ  
 અને હિાર હલના ધાર્મિક મહાસા તરીકે આપણી નજર આગળ ખટા કરે છે. આપો  
 નિરોપ કોમલમાવ આપણે સ્વીક્રોમનું આજ્ઞેન જોઈએ છીએ, તે કહેલ ત્યાગીમાં તેા  
 કમલિય જોઈ શકીએ. પરંતુ આ મહાપુરુષની ધર્મભાવના સામાન્ય જનની પેઠે એકેથી  
 ન હતી, પરંતુ સર્વદેશી હતી. આથીજ આ મહાપુરુષની કોમલસવધના ચરિતમાં દિક્ષા-  
 વચાથી પીઠાની એક આજ્ઞા સ્ત્રીને મેર સેનાના આંબળાને ગર્ભ બીજકમીકરને પ્રસજ  
 કરી વરસાવ્યો—એવી વાતને આભાષને રાંકાલિકાવચાં રવાન આપી તે ઉદય પ્રવિએ  
 દાહરના હલના મોતરને સ્થાપ્યું છે.

તાનાઅમો સ્વીકાર કરી શી સંકર બચવાનું ધર્મની વિપરીત બાલનાવાળા દ્રવિઢ  
 દેશમાં બાબ્બેલ રહ્યા બહુમ છે. દક્ષિણપથમાં ધર્મવિશ્વ તથા  
 તે સમજતા ધર્મનો ધર્મવેપરીત્ય કેસ પ્રકારનું તે સમજવું હતું. તેનું અપૂર્વ વિચાર  
 અધ્યયન કરવા. બરીમાં જરૂરિયાત ધર્મિકના વર્ણનમાં બાલબદ્ધ આલેખ્યું છે.  
 બાલબદ્ધ શી સંકરના સમજાવીન હતું, કે પૂર્વમાની હતી તે વિષા-  
 ના વિષયમાં ન ઉતરતાં એટલુંજ બહુમવું બસ થયે કે ધર્મવેપરીત્ય શિવાદિતના સ્વભાવ  
 સમજમાં ઉતર દિવિધાનમાં અને દ્રવિધાવિધિ પુણ્યોત્તીના સ્વભાવસમજમાં દક્ષિણપથમાં  
 ને સમાવતું વિચાર હતું તે વિચાર શી સંકરના સમજમાં ખલુ વિષમાન હતું, શી સંકર પોતેજ  
 બાબમાં વર્તન કરે છે કે વર્ણવેલ ધર્મો હાલ પગલા નથી તેથી પૂર્વ કાલમાં નહિ પગલા  
 હાલ એમ માનવાને કારણ નથી. આથીજ સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્ણવેલ ધર્મવેપરીત્ય તેમના  
 પોતાના સમજમાં બગાડી ગયેલી હતી. દ્રવિઢ દેશમાં અન્યથોના ધર્મો કાળના સંજ-  
 ધર્મો ઉત્તરપથમાં નેથી રીતે વિચારિતું જાન થાય છે તેથી રીતે વિચારિત ધર્મક્રિયામાં  
 અધાપિ મનાઈ નથી. અધાપિ દ્રવિઢ દેશમાં વૈતાલિક વિચારિતના પાત્રન પૂજન કરતાં જૂન  
 પિણામ અને નામપૂજને વધારે સ્થાન મળેલું છે, અને વર્ણ તથા આશ્રય ધર્મ ઉપરાંત  
 કુલના તથા ગ્રામના દેવની પરિભ્રમણ અધિક થાય છે.

આ કારણથી સ્વદેશનો ત્યાગ કરી શી સંકર બચવાનું નર્મકના પવિત્રત્વ ઉપર આલેખ્યા  
 શી ધર્મિકનાવના તથાવનમાં ગત; અને ત્યાં રાજ્યોધર્મો તેમને  
 સંકરના સંજ્ઞાસાથમ સ્વરૂપાનુભવ થયો. કેસોક સંજ્ઞા સંજ્ઞા સાધી કુપ્તમાત્ર સ્વેચ્છા  
 સ્વીકારમાં રહેલું સ્વા- અર્થેત સંપ્રદાયનું પ્રકાર સ્થાપન કર્યું.  
 ત્યારપછી.

શી સંકર બચવાનું ધર્મ સંપ્રદાયનું વારસા સ્વરૂપ સમજવા સારું ધર્મના સામાન્ય  
 સ્વરૂપ તથા તેનો ખાતુપણ સમજે કેસ પ્રકારનો સંજ્ઞા છે તે જાણવાની અભાવ રહે છે.

ધર્મ વિદ્યારોનો એનો અભિપ્રાય છે કે સરીરના વિધારધર્મમાં અભાદિની જેની આ-  
 સ્યતા છે તેથી રીતે ચતુષ્પત્ત અધ્યાત્મ જાગતી સ્થિતિ સારું ધર્મ  
 ધર્મનું સમાન્ય સ્વાધ્ય એક આવસ્થા અથવા છે. અભાદિ વિના જેમ સરીર રીતપા છે તેમ  
 અને તેની આનુષ્ઠાન ધર્મભાવનાના પરિણામ વિના ચતુષ્પત્ત અધ્યાત્મજીવન શુદ્ધ છે.  
 નમાં આવસ્થામાં. આદ્યસદ્ગિતો જેમ દેશકાલ પરત્વે સ્વીકારાય છે તેમ ધર્મનું સ્વરૂપ  
 ધર્મ ચતુષ્પત્ત અધ્યાત્મ વિદ્યાર સારું આધાર રાખે છે, જેમ  
 જંગલી બીજનો આધાર આકાશના સરીરનો નિર્વાહ સારી રીતે કરી શકેતા નથી, તેમ  
 તે બીજનો ધર્મ ખાલુની અધ્યાત્મ જાગનાને તૃપ્ત કરી શકેતા નથી. આવાજ કારણથી  
 દેશકાલને ઉચિત ધર્મનું પાલન કરવા વૈદિક ધર્મમાત્રો પ્રયોગ છે; અને તેથીજ સ્વદર્શન  
 વિષયકેશ: વાચ્યો મહાગદ્ય:—એ પ્રકારે શી રૂપચંદ્ર અધિકારનુસાર સ્વધર્મનું પાલન પર-  
 ધર્મના સ્વીકાર કરતાં વધારે ઉપયોગી મહેલે છે.



મનુષ્યજન્મની પશુજન્મથી વિશિષ્ટતા આ ધર્મ તત્ત્વમાં રહેલી છે, બાકી આહાર નિદ્રા અને મેથુન પશુઓ સાર્થે મનુષ્યને સમ્માન છે. આ ધર્મવૃત્તિ અસંસ્કૃત પામરજીવથી માંડી વીતરામ બ્રહ્મનિષ્ઠ પર્વત વિદ્યાસુને પામે છે. આ વિવ્રજ એક બ્રહ્મિય એક જન્મમાં થાય છે તેમ નથી, પણ અનેક જન્મના અનુભવ ભ્રમથી થાય છે. તેથી રીતે સચુકાપ અથવા સમાજમાં પણ ધર્મનો કાલપરતે નિકાસ થાય છે.

મનુષ્યનો જીવાત્મા અધ્યાત્મ સંતર્પણને સ્વભાવથીજ મળે છે અને આ વાસના પોતાની આપૂર્ણતાની માનના ઉપર બધાપેલી છે. જીવજન્મ પોતાને ઉપધિ પાત્રનું, અજ્ઞાત, અને અપ્રસક્તિમાન માને છે, અને દર મંત્રનાત બધથી પોતાથી વિશિષ્ટ સ્વભાવવાળા સ્વંતર અને સર્વ સક્તિમાન તત્ત્વના આભવને સીધારે છે. આ પોતા કરતાં મહીમાતા તરફનો સીધાર, અને તે તત્ત્વના મુખ્યમાં આવી પોતાની નિકૂણતા સમાવવાની જાંખના એ ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. ઇતિહાસની દ્રષ્ટિથી આ ભૂવંશના ધર્મોત્ત સ્વરૂપ અનમોઝીએ તે પિતૃપૂજન (Ancestor Worship), દેવપૂજન (Spiritism), અનેક દેવપૂજન (polytheism), એકેશ્વરપૂજના (monotheism), સર્વજ્ઞ બ્રહ્મભાવના (pantheism) વિગેરે ધર્મની વિવિધ આવનાઓમાં ધર્મના ઉપર વર્ણવેલા સામાન્ય સ્વરૂપની મુંધણી થયેલી અનુભવાથી. પૂર્ણ તત્ત્વને જીવાત્મા પોતાના હાથમાં ઉદભાવિત કરવા જેવા અંશમાં સમર્થ થાય છે તેવા અંશમાં તેની ધર્મભાવના રચાય છે, અને તે ધર્મભાવના તેને તે તે પ્રમાણમાં સતેષ આપે છે. જીવાત્માના અધ્યાત્મજીવનનો જેમ જેમ વિકાસ થાય છે તેમ તેમ પ્રથમની ધર્મભાવના પસંદાતી થાય છે, અને મહીમાતી ભાવના સ્થાન લેછે.

ધર્મભાવના આ પ્રમાણે મનુષ્યજન્મ સાથે અખંડ મુંધાપેલી રહે છે અને તેના આ-વિષ્કાર તે જીવાત્માના માનસ વિકાસ ઉપર આજ્ઞાર રાખે છે.

શ્રી હંકરાચાર્યે વૈદિક ધર્મના આશવા પાશ્વર્ત્યના સમુદરજ્ઞમાં આ મનુષ્યના અધ્યાત્મ વિકાસ ઉપર ખાસ લક્ષ આપ્યું હતું. તે તત્ત્વ અને મહુચુત મહા-બૌદ્ધ ધર્મની અવનતિ. ત્યાંને નજીકું કે એકજ પ્રાર્થનું ધર્મશાસન પ્રવળી ધર્મવાસનાને નાં કાઢે. ત્યજ કરી લાકરી નહિ. બૌદ્ધધર્મની અવનતિમાં ચિહ્નો તેમના અનુ-ભવ મર્યાદામાં આપ્યાં હતી. વૈદિક કિવાના સિંધેસ વડે મહાત્મા પોતામ છુદે પરાગ્રિત ન થતાં નિર્બીજનું રમાત્રથી અર્થા પ્રયોજ્યું હતું, પરંતુ કાંઈ કરી જનસમુદાય જે કિયાપરવશ છે તે નિષ્ક્રિય થઈ લાકષ્યે નહિ, અને કિધ્યા કિયા અથવા અનિકિત કિયા કરવા લાગ્યે, તેમજ આપેલો સંપત્ત કરવાનો અદેસ કિયાસત્ત્વ અને અસંસ્કૃત અર્થકરણમાં જરૂરની પ્રકટ કરવા લાગ્યે, અને પરિશુભ એ આપ્યું કે સાત્વિક દેવભાવનાને પકડે જૂદા વિદ્યાચક્રિની લાંબસ જાંખનાએ જનસમુદાયને પરાવસ જનાવ્યો, ત્યાગીઓ જરૂરત સર્વ પાપેલી જન્મતા ત્યાગનાં ભેરવોષસક, કાપાસિકાદિ વિકૃત સ્વરૂપે થયાં, અને બૌદ્ધ સાધ્વીઓએ દુતીક કામ કરવા પાંડ્યાં. આ સ્થિતિ તે અવસાન આપણું સંસ્કૃત સાક્ષિયને અવહોડતારને રખટ નજીક આને તેવ છે. ધર્મની આ વિકૃતિઓમાંથી જનસમુદાયને બચાવેલા શ્રી હંકરાચાર્યની જ્ઞાતિમાં સર્વ ક સત્તાતન વૈદિક ધર્મમાં

મનુષ્યના આત્માને સંતોષ આપે એવાં જીવ સર્વાં છે તેને અંકુરિત કરવાં, અને તે વિનાનાં નિરુપશેષી જીવોને સાક્ષાત્ ઉચ્છેદ નહિ કરતાં ઉપેક્ષા વડે સકાષ જવા દેવાં. આ ધર્મ-સમુદ્રસ્થની પદ્ધતિ પ્રાચીન વૈદિક ધર્મની ઉચ્છેદ નહિ હોવાથી તથા અવૈદિક ધર્મના રૂઢ દોષોને ઉખાડાડી દોવાથી પ્રાચીના વિચારશીલ પ્રજાઓમાં માન પામી, અને આખરે અદેત સંપ્રદાય રૂપે તેનું સ્થાપન થયું.

આ ધર્મ સુધારકને મનુષ્યના અધ્યાત્મ જીવનનો આધાર તેના મનોમય કાશ ઉપર છે એમ સત્વર જણાયું. તે મનોમય આત્માની ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ જી સંકરૂત ધર્મ સુધારા પ્રતિ તેમણે નજર નાંખી, અને અર્વાચીન માનસ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી રજાના ત્રિવિધ અંશે. મનની તિચાસત્ત્વક (Rational), આવનાત્મક (emotional), અને કિયાસત્ત્વક (rational) ત્રિવિધ સ્થિતિ પ્રમાણે ધર્મનું નિર્મય સ્વરૂપ રચ્યું. આપણા મનની આપણા માનસ શાસ્ત્રની પરિભાષામાં ત્રણ પ્રકારની શક્તિ સ્વીકાર્ય છે. અને તેને (૧) જ્ઞાનશક્તિ (૨) ઇન્દ્રિયશક્તિ અને (૩) કિયાસશક્તિ. એ ત્રણ આપણામાં આવે છે. જી સંકરૂત જમવાને પોતાના શારીરઆત્મના આદર્શમાં અધ્યાસવાદનું (phenomenalism) ને સ્થાપન કર્યું છે તેમાં સ્પષ્ટ જણાયું છે કે દ્રશ્ય અને રૂપના ઉત્પત્તિસાધ્યતા વડે આ જન્મદુઃખહાર આવે છે, અને પ્રસન્નતાદિ પ્રમાણસામગ્રી વિદ્યાનની પ્રકાશક છતાં વસ્તુતઃ અવિદ્યાપ્રકાશની છે, અને કેવલ એવાત્મક પરમતત્ત્વ, ને મનવાણીથી અગોચર (transcendent) છે, તે વિના સપ્રજ્ઞા વિવર્તોનું જ્ઞાન જેને આપણે જ્ઞાન કહીએ છીએ તે વસ્તુતઃ અવિદ્યા છે, અને તેના વડે ઉપરચાપિત થયેલો આ નાશરૂપાત્મક સમગ્ર બ્યવહારવ્યુત્પત્તિમાં (phenomenal realm) પડે છે. આ પ્રમાણે ભૌતિક જ્ઞાનશક્તિ અવિદ્યાનું વિશદ રૂપ છે, અને તેને જ્ઞાનઆનુસાર વિકાસ કરવાથી પરિણામે વસ્તુતઃ વિશદશક્તિનો અથવા ચિત્તિશક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે.

આ અવિદ્યાશક્તિ અથવા ભૌતિક જ્ઞાનશક્તિની સાથે મનુષ્યના મનમાં અપૂર્વ-તાને યાજવાની અને સ્વતંત્ર મવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાશક્તિ રહેલી હોય છે, અને તે સ્વયં જ કારણ-અથવા અનંત-જીવનસાક્ષાત્તી મળ્યામ છે. આ ભૌતિક કાળ અથવા ઇન્દ્રિયશક્તિ જીવતાત્મને બહાતારથી પ્રેરી તેને આંતર અને બાહ્ય કરણ સામગ્રી વડે પ્ર-તિબંધ મનાવે છે, અને તેથી કિયાસશક્તિ પણ જન્મસદ્ભાવી બને છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યના મનોમય આત્મામાં જ્ઞાન, ઇચ્છા, અને કિયા, અથવા અવિદ્યા, કાળ અને કર્મ નૈસર્ગિક થઈ જતાં છે, અને તે વડે પ્રકટ થતા આપણ, વિશેષ અને બલ રૂપ ત્રણ દોષો પણ સ્વાભાવિક થઈ રહેલા છે. આ નૈસર્ગિક શક્તિઓ અને તત્ત્વજન્ય દોષોને યાજવા અને તે શક્તિવત્ત્વથી પર રહેલા વિશદ આત્મરૂપને સાક્ષાત્કાર કરવા ધર્મપ્રણાલિએ રમવાની આવશ્યકતા શ્રીકૃષ્ણમાર્ગને જણાઈ હતી. એમ વિધને મારગ વિપજા ઉપયોગી થાય છે તેમ આ ત્રણ પ્રકારના દોષો અને તેને જન્મ આપનાર ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓના બલને ક્ષીણ કરવા ધર્મના ત્રિવિધ સ્વરૂપે તેમણે સ્થાપ્યું હતું.

મનુષ્ય પ્રજાનો મોટો જીવ કર્મ ચરત્ત્વ છે, અને તેમનાં દાનેન્દ્રિય, કહેન્દ્રિય અને

મને રૂપ કરણસાધકી અનંત મહિમ હોય છે. આ મહિમતા દૂર નિષ્કામ કર્મ થાય. કરવા સાર કર્મની વિશુદ્ધિ કરવાની જરૂર રહે છે અને તેમ સંસ્કાર વિનારૂં બાલક મિથ્યા એકા કરે છે, અપચા વિપરીત એકા કરે છે. અને સંસ્કાર અપચા વિનાન પડે તેની એકાએક નિર્મિત થઈ તે સુખવશિષ્ઠ પ્રતિ કરતું થાય છે, તેમ ધર્મસંસ્કાર વિનારૂં મનુષ્યનું મન કુચ્છાગ્રે કરે છે, અને તેની ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિય આધાર કરે છે, અને ધર્મ નિર્મલભૂત રહેવાથી સુચેત્ત્વનો કરતાં યોગ્ય છે અને તેની ઇન્દ્રિયો નિરુદ્ધિત નહીં છે. આથી મનુષ્યના છાત્રાગારે સર્વત અને સર્વ-કર્મિમાન પ્રભુની ભાવના જાગૃત કરી, જે દેશકાલ અને યોગિમાં તેનું ગુણધર્મોત્સાર અવતરણ થયું છે, તે દેશકાલ અને વર્ષને અનુસાર, જોત રનાતે ક્રિયાઓ દ્વામિસંધિ-વિના કરતાં સ્થિતિવાનો પ્રથમ પાઠ આ આચાર્યશ્રીએ આપ્યો હતો, સર્વત અને સર્વ-કર્મિમાન પ્રભુની ભાવના છાત્રાના પાસે કરે, અને સ્વાભાવસિદ્ધ કરે કરે તો અમુક દસ અને પ્રાપ્ત થાયો એવી દુર્વચિન્તા ઘડિત થાય છે. અમુક દસની તીવ્ર અકોષ્ઠા ક્રિયાની યોગ્યતા અને પશુતામાં વિદ્યુત નોર્વે છે અને સર્વત અને સર્વ-કર્મિમાન પ્રભુની ભાવનામાં વાસ્તવ ભદ્રાના આધારને સૂચરે છે. જ્યાં સુધી આવી શ્રદ્ધાનો દાહ ન થયો હોય ત્યાં સુધી દ્વામિસંધિ પૂરેક પ્રતિ કરવામાં કશી નથી, પણ ઉપરની રૂમિ અને કર્મિમાં-ત્તે વિશ્વાસ છે તો દ્વામિસંધિવિના કર્તવ્યપણવળ સ્વચ્છાન્ન ઉત્તરિ છે. દેશકાલ, વર્ષ અને વ્યવસ્થાને અનુસાર ક્રિયાતર્યાક ધર્મકર્મ દ્વામિસંધિ વિના કરતાં અને તેનું પો વિષ અવતરણક મહત્ત્વ સંતરણ કરતું—જે સંસ્કર શિદ્ધાન્તનું અમમનું પચ્છીકું છે. આ ક્રિયા કર્મિતને વિશુદ્ધ કરવાના ક્રિયાઓને સંસ્કર શિદ્ધાન્તમાં નિષ્કામ કર્મોગ કહેવામાં આવે છે અને તેને વધુ વિશ્વાસમાં ધોરણમાં આવે છે. આ નિષ્કામ કર્મોગ શાસ્ત્રના અ-અધ્યયિના સિદ્ધ થતો નથી, કેમકે ચોક્કસ ઘડિત કર્મ કર્મ છે તેનું માન રાસદારાજ થાય છે, અને આશીર્વાદ સ્વાધ્યાયની આપરજતા શ્રી સંસ્કર અવતરને સંકારી છે. વેદક્રિ-શાસ્ત્રનું પરિશીલન પ્રત્યેક ધર્મમય છાત્ર ગામનારને જરૂરનું છે અને તે સ્વાધ્યાયનું અમ્મ-સન ઇન્દ્રિયજન અપચા તપચર્ચાવિના થતું નથી; અને આ તપચર્ચા સંસ્કર અને સર્વ-કર્મિમાન પરમેશ્વરમાં શ્રદ્ધા સંકિત વિના સિદ્ધ થઈ શકતી નથી આ પ્રમાણે સ્વાધ્યાય, તપ અને ઉપર પ્રવૃત્તિ—આ ત્રણ પ્રકારનો નિષ્કામ ક્રિયાઓગ શ્રી પતંજલિશ્રી સમ-વાર્થેશ્રી શ્રી સંસ્કર-અવતરને આમકપૂરેક પાલન કરવા પ્રયોગ્ય છે.

તેદો વિશ્વમહીપતાં મહુદિતં કર્મસમુદાયતાય  
તેવેશાવ નિષીયતામપચિત્તિઃ કામ્યેવતિસ્વગ્વતાય  
જ્ઞાનૌઃ પરિપૂર્ણતં ભવ સુષે દોષોડ્ગુસંધીયતાય  
આમેશ્વર વ્યવહીપતાં વિશ્વજ્ઞ—તૂર્ણ વિનિર્મળતાય

જે સોપાન વચ્ચેનો પ્રથમ શ્લોક સંસ્કર શિદ્ધાન્તના આ પ્રથમ સ્વરૂપને સૂચરે છે. શ્રી સંસ્કર અવતરનું અમ્મવીજ વીતરામ અંકકરણ છતાં તે મહાપુરુષે શાસ્ત્રનું આખું પરિ-

ગીઘન અને સદ્ગુણમાં ધર્મિય પુરુષિ સ્થાપી જે વિચારોએ સિદ્ધ કર્યો હતો તે તેમની દૈવી વિચારક્રિયાને અપૂર્વ પુરુષો છે ખાહ પાને ચરત સ્તેનાર આધુનિક મન્યાસી અને અને અખ્યાત શાસ્ત્રી અધ્યયન કરવાર અને અખ્યાત કથનનાર સંદર્ભી શ્રી સંકરાચાર્યનું જીવન યાં !

મહાપુરુષોના આનિર્ભયમાં અધ્યાપક ધર્મના અવતરણમાં તે તે સમયના જનસમાજની સ્થિતિ નિષ્પત્તિય થાય છે. નૌદધર્મની પતિત અવસ્થાનું સ્વરૂપ ઉપર ધર્મમાં અને આપણે આલેખ્યું છે. વૈદિક ધર્મની પુનઃ જાગૃતિ થવાના હેતુઓ શી કર્મયોગમાં એક સંકરના પૂર્વ સમયના વિદ્વાનોએ સ્થાપ્ય હતા. વૈદિક ધર્મનો વિદ્વાન કર્મયોગ અવલોકાયો હતો. જૈમિનિ આદિ આચાર્યોએ વિચાર્યું ધર્મની મીમાંસા સારી રીતે કરી હતી, અને શી સંકરકૃત ધર્મસમુદાય પૂર્વે કુમારિલભે વિમરે વેદાર્થનિપુણ પુરુષોએ કર્મના મહત્ત્વ માર્ગનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું હતું. પરંતુ શી સંકરના પૂર્વે ધર્મ એ વિચારોનો ઉદય સ્વીકારાયો ખર્મ હતો, પણ તેમને કર્મનું કોતરક—એ આપે મહત્ત્વ હોઈ તેઓ કર્મયોગ ન હતો; પ્રતિમાર્ગની વિધા હતી, પણ પ્રતિનિધિપત્તી જ્ઞાતિસંધિના લાભ રૂપ કલ્યા ન હતી; કર્મને યર્વે સ્વતંત્ર માનવાર મીમાંસાનો પદ્ધતિનું પરીક્ષણનું એક માલતું, પરંતુ ધર્મમાં પરમેશ્વરના સંતર્પણ રૂપ સંકલ્પસ્થાન ન હતું. શી સંકર જગવાદે—શ્વેતશર્મા કર્મોના મહત્ત્વ નિષ્પિતમાં પેત્રવાની રાવેને આવરણકતા નથી, પરંતુ કુલસતપ્તી જ્ઞાતિસંધિ વિના પોતાના વર્ણપરોચિત નિત્ય કર્મ કરવાનીજ અપેક્ષા છે—એવો આરોહ કર્યો. આ કર્તવ્યપરાયણતાથી વિચારના પ્રકૃતિના સિદ્ધ નિમમાનુસાર પ્રજ્ઞન થઈ વિતત્તુદિરૂપ રહ્યોને પ્રકારે છે. આ પ્રમાણે શીસંકર સંધિત કર્મયોગમાં વિષાકોલન, કર્તવ્યપરાયણતા, અને પરમેશ્વરના અલભ્યક્રિ—એ ત્રણ અંશો રહેવાથી મીમાંસાની કર્મજડતા, ગાદીઆ પ્રવાહ રૂપ પ્રતિષ્ઠિ, અને અનાસ્તિત્વ રજ્યો નહિ પૂર્વેમીમાંસામાં અધ્યાપક વેદના કર્મકાંડમાં આ અપૂર્વ કોનરે સ્થાપનાર શી સંકરને વેદાન્તના હીમમત્તીએ પ્રસંગે “ કર્મખ્યાત ” કહી અન્યાય આપે છે. ધર્મપ્રસારની પ્રાપ્તિ આ કર્મયોગની અવગણનાને શીવે જ સ્થાપિત આ કાલમાં મુદ્દપાપ થઈ છે. શ્રીસંકરાચાર્યે પોતાના સમયના મહત્ત્વનિષ્ઠાદિ કર્મવાર્થોએને આ કર્મયોગનું સ્વરૂપ સમજાવી પોતાના સુદિવાર પ્રતિ આકાર્યો હતા. જગાધરસરસ્વતી સંકરકૃત આ કર્મયોગના સમુદાયની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે :—

જૈમિનિ રચયત્ત્વ અમરુત

ગુક્તતાત્ત્વ ગુમોક્તિ ચંદ્રપાન્યાઃ

નિત્યોપાસકસૌ

નિપુણં તત્ત્વ કર્મજ નયિત્ત્વ નુર્મઃ ॥

કુટુંબના પિતા શ્રી પેદાશની ભલસલ રૂપ અમલીમાં ચડવાની શ્રી લેખિનિએ નિષ્કરણી રચી છે એમ શ્રી સંકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે નિશ્ચય કર્મભાર્યને અને નરુ માન આપીએ છીએ.

વિવાહક્રિયા એકદેશી વિકાસમાં પર્વ કેવલ શ્રીમાંસક્રિયા કર્મની જેટલે જરૂર પડે નહીં એ, અને આ યજ્ઞની કર્મભલમાં (Ritualism) ન રચાવા અતિયોગ અથવા ઉપાસના થી રોકે ચારવાર મંગેએ છે. કેવલ ક્રિયાનો આદેશ ધર્માન્યતાને પ્રકટાને છે, અને તે રાખવા સાર તથા કર્મયોગમાં રસ ઉત્પન્ન કરવા સાર જનની સ્વયંજી ક્રમસક્રિયાને અથવા નૈસર્ગિક ક્રિયાક્રાંતિને ખીલવાની જરૂર છે. આ વિષયમાં આંતર માલક પરવાળા શ્રીના પ્રેમના આવેશ વડે—મહિના નેમ વડે—ક્રિયામય વિદ્યેષ સમે છે. પ્રવૃત્તિમાં નિરતિ રાખવાની હવા ઈશ્વરજીવતામાં રહેલી છે.

અંતર્ધર્મી પ્રયુ પ્રતિ સામગ્રી વેળાને અવગણ્યામાં વિચારા પ્રણી પદાર્થો પ્રતિ કોઠનાર મનના વેળાને કમ માત્ર છે. આજ કારણથી શીર્ષાંકર સિદ્ધાન્તમાં અસ્તિત્વ ઉત્પન્ન આપન રૂપે અથવા કરવામાં જાતી છે:—

જ્ઞાનસાધનસાધનમાં મત્તિરેત મરેવતી  
આવકવાનુદ્ધવાનં મત્તિરેતમિધાવતે  
સ્વતત્ત્વાનુદ્ધવાનં મત્તિરેતવતે નયુ: ॥

( વિવેકચુડામણિ. )

વિદિહ્ય અંતઃકરણને ખીએ ભાંખનાર આ અભિવેશને શ્રી સંકરે મરવાનુ પોતાના પાકેજી મંગેલા ચારવાર મંગેએ છે; અને શ્રી પતેજી પોતાવ સમાધિયોગનો સાત્તાર કરે છે. પ્રક્રમે પ્રક્રમે એમ પણ જણાવે છે કે અક્રોધાસિત અર્થાત્ ઉપાસના જેજી કરી નથી તેવા કુટુંબ કરતાં ક્રોધાસિત અર્થાત્ ઉપાસના વડે ઉપાસ્ય સાક્ષાત્કાર કરનાર કુટુંબ સંપત્તિ મોક્ષપાત્રી પામે છે.

ધર્મથી સંસ્કૃત થયેલા અંતઃકરણને અભિનિષ્ઠ છે. જ્યાં પૂર્વે અક્રોધાસના કરવા શ્રી સંકરનો આદેશ છે. તે ઉપાસના અથવા અભિયોગ સાધનન અભિમાપનો મિશ્રની શીલ જાલ પ્રતીક ( external symbol ) અથવા આંતર પ્રતીક ( Internal symbol ) ને આધાર લઈ કરવાનો હોય છે, તથા નિરાલંબન એટલે બાહ્ય અથવા આંતર આલંબન વિનાનો સ્વાર્થસ અદ્વિતોપાસના રૂપ અથવાનો હોય છે. આ ઉપાસનાના વિધિનું સા-

૨૮૧ થી શંકર મંત્રવાને ઉપાસનાના રીથેમાં અપૂર્વ રીતે કર્યું છે. આ મંત્રિસાસનામાં ઉપારમ દેવતા સ્વરૂપ અધિકારીના એતાકરકુની સામથી ઉપર રમવામાં આવેલું હોય છે, અને તે સર્વ ઉપાસનાઓમાં બહુ અને આવડો અનિર્વાચ્ય સુંબંધ અને તે સંબંધ વડે આ વિષયમાં હોય સ્થિતિ અને લયનું સત્વર બાદ થાય તેવી પ્રસ્તુતિઓ રચી છે. આ સ્વરૂપવિધાના પ્રકારમાં શ્રી શંકરની અપૂર્વ પ્રતિબ્ધસક્રિએ તેમના હૃદય કવિત્વને જન્મ આપ્યો છે. શ્રી શંકરની કાવ્યસક્રિતો ઉદ્ધાસ આ ભક્તિ માયવા ઉપાસનાની કલાએ કરાવ્યો છે. તેમના હાથમાં હસિ અને હસિતી બહુ અને માયા—એ બે તત્વ અતત્વના, સત્વ અને અતત્વના—મિથુનેઆવે એવી હડી અસર કરી હતી કે આ વિષયમાં તેમને તે સંયોગ વડે નેરસ્ય માયવા વિદેહ (prekshamaya) નહિ અણ્ણતાં સર્વેજ આવા અયવા ઉદ્ધાસ (oprimaya) : અણ્ણતાં હતાં તેમના હૃદયમાં સસુચ્ચલનું પતેહારિ સ્વરૂપ વ્યવહારકાલમાં ચિતરાપેલું હોવાથી શોકએહાદિ અનર્વજનને સ્થાન મળતું નહિ; અને તેઓ વચ્ચે પતમર્ચય ગિવપના (Akhilate Gopal) અથવા પરમ સુકર માયાપદના (Akshilate Devady) ઉપસક હતા એમ હૃદયમાં અતિસંયોગિત નથી. એ મહાપુરુષના આ સક્રિ અને ભક્તિપરાપણ મિતને યોગમનું હોય તે તેમનાં સાન્દર્ભદરી, આત્મહદરી, અલ્પહદરી, અક્રિયાન્ત વિષ્ણુસ્તુતિ વિષે ઉપાસનાના રીથેના આજ્ઞાસ કરવા કુંચિતું હું. આ કેમી પરમાત્મસક્રિતા ઉપાસનાના ગતવડે શ્રી શંકરના અંતરકરકુમાં ક્રિય અંતર સંયોગ (Impatiation) અથવા મતાં, અને ઉપારમ સાક્ષાત્કારની ખુમારીમાં સાન્દર્ભ-હદરીમાં વર્ણન કરે છે કે પોતાને શ્રી આવાસક્રિએ માગુઆને ધવગુઆ અને તે ખતવડે પોતા-

કર્તાવા પ્રોદાવાસનિ કમનીયા કવચિતા ॥

અર્થાત્ પ્રોદ કવિ બન્યા.

બહુ અને માયવા મિથુનીઆવડી સદસ્વરૂપ, ચિત્તિરૂપ, સુખદુઃખાત્મક આ મિથ પ્રકટ પદ છવાત્માને આમોહનું સ્થાન થાય છે પરંતુ પામ ઉપાસકને એ બેતા સંયોગમાં વિરોધભાસજન માને છે મહામાયા સક્રિતનું અપૂર્વ દેહિક સાન્દર્ભ વર્ણવવામાં નીચે પ્રમાણે વિરોધભાસવાળું ચિત્ર શ્રી શંકર મંત્રવાન આલેખે છે—

અગલ્ય કેરોનુ પ્રક્રિયાજન્ય મન્દહસિતે

ચિત્રીપામા માત્રે હવદિવ કયોવ કુચતડે

મૂસં તન્મી મન્મે પૃથુવિ નયરોહવિપયે

નમસ્વાતું શૈભોર્ભવતિ કરુણા વગ્ધિદરુણા ॥

પરમેશ્વરની કૃતિરૂપ આ જનમદ્વા રક્ષક સાર તેમની અનિર્વચનીય માયાસક્રિત ઉપા-પાસમાં વાંતી છે, પરંતુ નેતદસિતયાં સ્વભાવથી સરલ છે, શરીરે સિતિય પુખ્ત જેવાં કામલ

છે, પરંતુ સત્તાભોગમાં પશ્ચર જેવી ક્ષણ છે; ક્ષણમાં સંકુચવાળો છે, ત્રિતેજ બાગમાં વિપુલ છે; સ્વભાવે દયાવાળો છે, અને જાણ પસંને જાતક જાણના કોપથી રહત થતાં નજીબ છે.

જીવાત્માની નૈર્ગમિક ક્રિયાશક્તિને વ્યવસ્થા કામના નેશને પરમાત્માક્રિયાના અધૈયિક સ્વરૂપનિત્યતામાં રોડી અપૂર્ણ પ્રતિબાંધના અર્થ પડે સમુદ્ધ અણર્થી કર્મયોગ અને અકલિનયોગ પર નિર્ણય આપીને સાક્ષાત્કાર કરવા માં સંકર અકલિતયોગ વ્યવસ્થાની પરસ્પર સંપરકરિતા. ઉપાસનાયોગનું પ્રતિબાંધનકરે છે. કર્મયોગમત્ત્વ ધાર્મિકતા (pietism) અને અકલિતયોગમત્ત્વ ઉપાસના સમુદ્ધાત્કાર (mysticism) પરસ્પર રત્નોઉપકારક છે. કર્મમાર્ગની જગતને અકલિતમાર્ગે દૂર કરી ધાર્મિકતામાં રસ રહે છે, અને કર્મયોગને આવેશ અકલિતમત્ત્વ સાક્ષાત્કાર થવા પાડે અને નિર્વૃત્ત ન થવાના દેતાં કર્તવ્યપરાયણ બનાવી સોધાયકારક કૃત્યો કરાવે છે. અને યોગ પરસ્પરના સંબંધવિના વ્યર્થ થાય છે. 'આથી શી શક્યકાર્યની સાધનકેણીમાં કર્મ અને ઉપાસનાનો અમ-અમ કરવામાં આવેલો છે. પ્રજ્ઞા અને નિરુત્તિ—ઉપાસનાની અપેક્ષિત અવસ્થા સખી હર્ષહતિનો વિકાર કરવાની જગદ છે. આ પ્રજ્ઞા તથા નિરુત્તિનો ક્રિયાતત્ત્વ પૂર્વે અભ્યસર મુદરપાઠપમાં થઈ રાજે છે અને તેથી મુક્તિઓએ આપરવા યોગ્ય ધર્મે અને ઉપાસનાની અવસ્થા માં સાંકર સિદ્ધાન્તમાં દેવેલી ઉપાસી ધર્મોપદેશપર નિર્વર્તની કિદિમાં આ સંપ્રદાય અગ્રે આગતો નથી.

ધર્મભાવનાના આધિપત્યમાં શુદ્ધચેતના પરાયણરી જીવનની અપેક્ષા છે. શુદ્ધચેતના પરાયણ વર્ણીયન ધર્મની અવરુદ્ધતા મળી રહે છે, તેથી વિરક્તિની સિદ્ધિ શુદ્ધચેતની સાધના થી મળવા પુરે ત્યાગાચર્યનો સ્વીકાર ન કરવાથી સંકરભાવે પડે છે. એથી એ પ્રવચનપાથમાં અને પ્રત્યેકે છે. શ્રીકૃષ્ણે પાત્રન કરવા પોતે ત્યાગધર્મનું પ્રતિપાદન જાતર્યે દેશ્ય શાસ્ત્રોક્તિમાંથી સંકર ભગવાન સારી રીતે કરે છે. જેમ વેદમાં છે પ્રકારનો છે—(૧) વિષયના દેશ્યના અવલોકનથી જીવન ધર્મ તેવેવિધ અને (૨) જાતર્યે અર્થીય જાતર્યેવેદ વડે પ્રકટ થતી અવરુદ્ધતા, તેમ પ્રવચન અવરુદ્ધતામાં પશુ જે પ્રકારે તેઓએ પ્રતિપાદન કર્યો છે—અવરુદ્ધતા દ્વિપાદ્યનિર્માયેત સ્વસ્થા દેહતી મેહતઃ જાતર્યે દેહાધિપત્યના ત્યાગર્ય અને શુદ્ધિ જાતર્યે દેહાધિપત્ય ત્યાગ ર્ય, આ વિભાગઅવરુદ્ધતાથી રજા રામજ્યો કે શુદ્ધતા ર્ય પ્રવચન દેવદેહન અવરુદ્ધતા કરેલના અનુભવ વડે જીવન ધર્મ રહે છે, પરંતુ પ્રવચન પ્રકારની દેહાધિપત્યના ત્યાગર્ય શ્રીકૃષ્ણે મેલવાની પ્રવચન જાતર્યે વેદાધિપત્ય વિના પ્રકટ થતી નથી.

\* દેહત પ્રવચ્ચા ડેવી હોન છે વેનું વર્ણન નિચેના મ્લોખમાં આપેલું છે:-

तिष्ठन् मेहे महेशोपदिमिभि निनं पाषाणं विहीयुः

देहस्य ह्यधोमुख्यं न मन्वाति सहसा निर्मलताभिमानः ।

आवात्रिपार्षतीर्दं गतदपठलकृत्वात्प्राप्त्यनर्था

दोहायं सर्वमेव प्रवेदितानिमित्तं यथातथ्यवचनः ॥

શ્રી સંકર ભગવાનને 'ધર્મસમુદરભુખા' બહિતપોમ અને કર્મપોમની અમર્યા સારી, અને તે વ્યવસ્થા તેઓએજ મનોમય આત્માના કામ અને કર્મના અમર્યા છપ્પા અને ક્રિયાશક્તિના સ્વાભાવિક નેમને લક્ષમાં લઈને કરી હતી. પરંતુ તેઓને વિશેષ ગજુલું કે વિચારના સામાન્ય વિદ્યાની ધર્મજાવના અનુભવા હલ્કામાં ટકી શકતી નથી. જેમ જેમ મનોમય આત્માનો વિકાસ થાય છે તેમ તેમ તેના વિજ્ઞાનમય આત્મામાં પણ શોભ ધાર છે.

પરમેશ્વરના અને પોતાના સ્વરૂપ સંબંધી જે નિમ્નયો કાવો બાધિ છે તે નિર્મલને અનુસાર તેની મદદ અને ક્રિયાઓ વેગ વધે છે. જો કે જનસંમુદાયનો જ્ઞાનવેગ અને વિ- મોટો ભાગ તત્ત્વનિર્ણય કરવા અસમર્થ હોય છે, તોપણ ત્યારે જ્ઞાનમય આત્માને તેમની શુદ્ધિમાં વ્યવસ્થાના અનુભવ ખરબી વિકાસ થાય છે ત્યારે મનોમય આત્માશયે તેમની નિપત્તિ સિદ્ધિ અને સદ્ગતિ શોભ ધાર છે. આ શોભ ધરે એજ આંતર કાવનાના મનને સ્થાય છે. જેઓમાં તે પ્રકારનો કોમલ થતો નથી તેઓ ધર્મમર્યાદાના આમળ વધતા નથી. વિચાર વડે પ્રવૃત્તિ અને શ્રદ્ધાનાં તત્ત્વોનો સમન્વય કરવાની પ્રત્યેક મનુષ્યને વહેલી મોટી ફરજ પડે છે; અને જેઓ આ વિજ્ઞાનમય આત્મા પ્રતિ અચ્છાદર છે તેઓ પાર્થિક વિકાસ સર્વદેશી કરી શકતા નથી.

જેમ *Self-nature* અથવા વિજ્ઞાનની મર્યાદામાં સંભાવતા અથવા *Hypothesis* પ્રથમ રમી બનિકરો ( *philosophical* )ના અનુભવમળ વડે તેની તરફ નિર્ણય અને રમ- સંપાસવતાનો નિર્ણય થાય છે, અને અનુભવ બધી સંભાવનાનું નિર્ણય અને ભૂતિસ્ય રૂપ પણ જાણાય છે તેમ ધર્મમર્યાદામાં ( *Religion* ) પણ તત્ત્વનિર્ણયોનું શુદ્ધિમાં સ્વરૂપ રચાય છે અને તે નિર્ણયવાદના અનુભવ ક્રિયાયોગથી અથવા બહિતપોમથી થાય છે કે નહિ, અને ન થતો હોય તો અનુભવના સાધનમાં ખામી છે કે નિર્ણયમાં ખામી છે એ સંભવમાં વિચાર કરવો પડે છે; અને નિર્ણય અથવા સિદ્ધાન્તની સંપાસવતાની આપેક્ષિક તૃપ્તિ થાય છે. આ પ્રકારે જ્ઞાત્ય સંબંધી નિર્ણય અથવા સિદ્ધાન્તોની વ્યવસ્થા કરવાની પદ્ધતિને શુચિતાન્યાય કહે છે; એટલે કે જે જ્ઞાત્યનું ઘટ અથવા ઉપાસને બહિતપોમથી સાચાકાર કરવા માગતા હોઈએ, અથવા જે કર્તવ્યકર્મને કર્મયોગથી સિદ્ધ કરવા માગતા હોઈએ તે ઉપાસ વા કર્તવ્યકર્મ કરતાં ચલીઆત્મા ઉપાસ અથવા કર્તવ્ય કર્મને અનુભવ સિદ્ધાન્તની કદા બદલાય છે, આથી પ્રથમની કદા સર્વાઈ ખોટી ઠરતી નથી. જેમ પુરવાણો નદીમાં સ્વતંત્ર રીતે તરી શકનાર તાજને ટુંબડીઓના સાકામ્પની અપેક્ષા નથી પરંતુ ટુંબડીઓની મદદ લેનાર કાચા માથાસની પ્રવૃત્તિ તેથી ખોટી ઠરતી નથી, તેમ પરમાત્માના ક્રિય વ્યાપક સ્વરૂપને અગેડબાવે અનુભવ કરનારને બાજા ક્રિયાને અથવા બહિતતા આવેશને પ્રકરાવવાની વ્યવસ્થા રહેતી નથી, તોપણ એક જેમને સ્વાભાવસિદ્ધ થયેલો છે, તેમની સામાજિક ક્રિયાઓ અને ઉપાસનાઓ ખોટી ઠરતી નથી. દરેકને પોતાપોતાની મર્યાદામાં પાર્થિક અનુભવથી સંતોષ થાય છે, અને તેટલા અંશમાં તેમની પ્રવૃત્તિ અને બહિત ઉચિત્ત મણાય છે. આજ કાલુથી શ્રી સંકરાચાર્યે અસુક દેવ દેવીનીજ આરાધના કરવાનો



આમદ કમંદ નથી, પરંતુ જે ઉપાસ્ય પ્રતિ પેતામાં ભક્તિભાવ પ્રકટ તે ઉપાસ્યની પ્રધાન પણે ઉપાસના કરવા પ્રયોધ કર્યો છે. તેમના વિચાર હૃદયમાં જણાવું હતું કે પરમેશ્વરના સર્વદા અને સર્વશક્તિમાદ સ્વરૂપને અચુકત મર્વાજીજી માનવું અને તેજ સત્ય છે એમ જ્ઞાવવું એ પરમેશ્વરના સાચા સ્વરૂપની, અપ્રમણા કરવા યોગ્ય છે; તેની સાથે સર્વેશ્વર પ્રજા ઉપાસકની નીચી જ્ઞાનમર્પદ પ્રમાણે નીચા રૂપે અવતરે નહિ અથવા ઉતરે નહિ—એમ દુરામદથી માનવું તે પણ તેના સર્વોત્તર્પણી અને કપાળ સ્વભાવ ઉપર તથા આરત જેવું થાય છે. આથી પરમાત્માનું પરમાર્થસ્વરૂપ એક પ્રકારે નિશ્ચિત થયા પછી તે સ્વરૂપથી ઉતરતા વ્યાવહારિક સ્વરૂપને અનુકૂલ મધ્યમ પ્રજા મનાવવાનું કરે તો તે ખોટા પ્રયત્ન નથી, પરંતુ પણે ઉપયોગી અને સાધકની કમલ ઉત્પતિ સંધાવનાર પ્રયત્ન છે. આ પ્રમાણે જો સ્વચ્છદઃ સ્વરૂપ—એ જીવિ અનુસાર જે ધાર્મિક છતાંતમા જેવા આજથી પ્રજાના સ્વરૂપને બજે છે તે આવશ્ય તે થાય છે—એ નિમય શી શકિતસિદ્ધાન્તમાં સ્વપાયો છે, અને આમ મર્વાથી ધર્મના આદર્શમાં દુરામદ યતો નથી, અને પરમર્થોએ પ્રતિ પણ સહિષ્ણુતા સિદ્ધ થાય છે.

આટલે સુધી આજે શ્રી સંકરચાર્યે કરેલા ધર્મસમુદરજીની ગણી દિશાએ અવલોકી અને તેનો પરસ્પર સંબંધ કેવો છે તે જલ્પ્યો. પરંતુ શ્રી સંકર પ્રધાન હૃદય કનિષ્ઠ અને મધ્યમ અધિકારી પ્રતિ ન હતું પણ ઉપમાધિકારી પ્રતિ હતું. કનિષ્ઠ અને મધ્યમધિકારી અર્થે કમંદિયા અને ભક્તિયોગની અવસ્થા કર્યા પછે ઉપમાધિકારીને અર્થે તેઓએ જ્ઞાનયોગની અવસ્થા કરી જેના કર્મકાંદ ઉપાસનાકાંદ અને જ્ઞાન-ચાર્યસમન્વય અને કાંદોનો અપૂર્વ સમન્વય કરી બતાવ્યો. આ ચાર્યસમન્વય (કુળ-અધિકારિઅવસ્થા. ધીરકાંદ) કરવામાં આ મહાપુરુષે પેતાના આપૂર્વ જીવિવૈભવને દર્શાવ્યો છે, અને આ સમન્વયના પ્રભાવથીજ હિંદુસ્થાનમાંજ નહિ, પણ વિષ્ણુ તત્ત્વવિચારકોમાં (Philosophical thinkers) આવરદ તેમો અચાપિ જોગ્યો છે. વેદશક્તિના સમગ્ર અર્થના જે વિચાર પાદશમાં આપ્યા:—( ૧ ) ધર્મ અને (૨) સત્ય. પ્રથમના અર્થનો આધિકાર કેવી રીતે થાય છે અને કદ બેજાનાથી ધર્માચરણ—અલ્પપ પદાર્થ પ્રતિ આકર્ષે છે તેની દિશા આપણે ઉપર સત્તની મથા જીએ. શ્રી સંકરના પ્રીત વિચારશીલ એતઃકરણમાં ધર્મના સંબંધી ફલનિર્ણય (Judgment of Values) કરવા કરતાં તત્ત્વનિર્ણય (Judgment of Truth) કરવા આમદ રચેા હતો. ધર્મ વડે અંતર સંતોષ થાય છે એ નિર્વિવાદ છે, અને તેના ચોગ્ય પાલન વડે અર્થકામની સિદ્ધિ પણ ફડી રીતે થાય છે, અને તેથી તેની ઉપયોગિતાનો કદ સવાલ રહેતો નથી, પરંતુ તે ધર્મનું અધિજ્ઞાન (Ground of religious Consciousness) વસ્તુતઃ સત છે કે નહિ તે પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. બંને જનસમુદાય ધર્મસંબંધી ફલનિર્ણયવડે સંતુષ્ઠ થાય, બંને રાજ્યઅવસ્થા ધર્મસંરક્ષણની અપેક્ષા રાખે, બંને મુદતેવ ધર્મવિના કદી રહે એમ ન જણાય, તેવાજી તેની આધારજીવિકા સત્ય ન હોય તો વિચારશીલ એતઃકરણ ધર્મને વિશાંલસિદ્ધિ આપશે; કાંતો તે સંચાલતા મરે, કે કાંતો નાસ્તિક મરે. આથી તત્ત્વ-નિર્ણય વિનાનો ફલનિર્ણય શ્રી સંકરને અબીજ ન હતો, અને તેથી તત્ત્વનિર્ણયની મર્પદાને



પોતે જેવી રીતે જડ પાર્થિવે-અનુભવે છે તેવી રીતે પોતામાં જેવાં પ્રાણીઓ તેમને અનુ-  
ભવે છે; અને આ કારણે પ્રાણીઓના અનુભવના સંજ્ઞાને ધારિ પામ્યાં જેવા અનુભવાય  
છે તેવાજ વિવિધાન છે આ સેષમે સિદ્ધાન્ત છે. શ્લેષદર્શીઓની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે. શ્રી  
સંકર તેને આત્માપણાર પ્રાપ્તિ—અર્થેત્ ભાષણ પણ બલે એવી ( attitude of the  
man of the street ) રીતે ઉપદેશ કરે છે.

પણ આન પ્રથમ ઉમેરો થાય છે કે પદાર્થો જેવા અનુભવાય છે તેવાજ વિવિધાન છે  
તો જમ અમરના મિથ્યાતાને અવગણ્ય ક્યાં રહો ? પ્રાણીમાં નાંખેલી  
આત્માર્થવાદનાં મિથ્યાતા લાકડી વાંકી દેખાય, દરનો પદાર્થ એટલે જતાં નાને, દેખાય જાતના  
જાતનો ખુલાસો મેલો. દુઃખમાં અનુભવું જાત થાય—આ અર્થિ જાતને ઉપરની વિચાર શ્રેણીમાં  
નથી. મિથ્યા કેમ કહેવાં ? આ પ્રથમ સમાધાનમાં આત્માર્થવાદી એમ કહે

છે કે આપણી હૃદયોની સ્થાનામાં સેષ પ્રકટ થાય અમરના જેવા  
કાંઈ પ્રતિબંધક દેવુથી પદાર્થો અનુભવ પ્રકટ થાય છે. કેટલાકે આ અમરના જેવી રીતે જ  
કરી કે આત્માર્થમાં કેટલાક મુજો રહેવા છે, અને નિરંકરને અર્થ સાથે સમિર્થન થતા પછી  
હૃદયે ઉપર નો પ્રકારનો સંસ્કાર તે મુજો આધાર રૂપ સ્થાનાને તેના તે પદાર્થ જટલાય  
છે, અને જાતા પરીણામમાં મુજોના બેજિવાન ખાતનામાં અમરના—(૧) આત્માર્થવાદી સ્થિત  
અર્થ રહેતા, જેવાકે અકલ, દવલ, પરીણાલ્ય વિગેરે, અને (૨) અપાત્માર્થમાં સ્થિત થઈ રહેતા—  
અપ, રૂપકે રૂપ, રસ, મધ વિગેરે, પહેલા પ્રકારનાં મુજો આત્માર્થિક છે, બીજા પ્રકારના મુજો  
અપાત્માર્થિક છે, અને અપાત્માર્થી હૃદયો અને મનની સ્થિતિ અનુસાર જાતનાં આ મુજોના  
સંસ્કારને જટલ કરે છે અને જાને છે કે પદાર્થ તે મુજોવા છે.

શ્રી સંકરાચાર્યના સમયમાં આ જાતનાં અસ્તિકત્વવાદી સમર્પન કરનાર કેટલાક વિચારકો  
હતા. આવીજના થતને અનુસરનાર અમરના જેમને શેઠાવતિક કહે  
સકતા અમરના આ છે તેએ આ પ્રવણ દેવના અસ્તિકત્વને આશુ ખાલી રાવે ધર્મ-  
આત્માર્થવાદી શેઠાવતિક. તેમને ધર્મોના પ્રયોગ રૂપે કહી દસતા હતા. વિષ તેમ પણ  
વેદાધિક શ્રેયસ્વિત નિવાસની સજા મિનારું હોવાથી બલે આશ્વિતક ઉપ થવું હોય  
વિગેરે. અને આશુ પછી હર્ષ છે નહિ એવ ખાલી નિર્લેપ પ્રજાતિ સેવતા.  
આ મનુષ્યો પેલી જેઓ પ્રવણ વ્યવહારમાં નીતિને ઉપયોગી થતતા  
તેએ માત્ર અર્થવિદિ પૂરી નીતિનો સીધર કરતા—

શ્રીમોક્ષશાખિય દાદ્મોક્ષાદિયો રૂપે ।

છેરેવ સદોપયિમોગાનુભવેદ્ મુખિ ॥

( શ્રીમદ્વિદ્યપદ્ય ગીતકમુત સર્વસિદ્ધાન્તસંપદ. )

અર્થેત્ પેલી, આત્માદિવા પાત્ર, જેવાર હંદ અને નીતિ રૂપ દષ્ટ આમા ઉપયોગ  
પડે મનુષ્યે મોગ મોગરવા.

ગ્રાહ ધર્મના વૈભાવિક અને શ્રીમદ્વિત્ત મન-જ અનુભવાએ આ જાતનાંવાર પડેલ

તેમ થવા હતા, અને આ વિષયની બાહ્યાર્થઅસ્તિત્વરૂપ સપાટીથી ઊંડા ઉતરવાની તેમને અગ્રેસર પડી ન હતી.

આ અવૈદિક વિચારોને ઉપરાંત વૈદિક મતમાં રહ્યા છતાં દૈતશિદ્ધાન્તો સમાધન કરનાર કણ્ઠક ગૌતમ મુનિના વિચારને અનુસરવાના પરમાણુકાર-વૈદિક બાહ્યાર્થવાદી બુદ્ધાદી તથા નૈયાયિકો હતા. પણ તેમના નિષ્ક્રયો કેવળ સપાટી કણ્ઠક વૈદતમ. ઉપરના ન હતા, પરંતુ અર્વાચીન, Scientific realism—અર્થાત્ વિજ્ઞાનવિદ્યાના બાહ્યાર્થઅસ્તિત્વ અથવા જડવાદ જેવા હતા. આ બીજી ભૂમિકામાં તેમ અને કામ અપભ્રંશથી પૂર્ણ પદાર્થરૂપે મનાયા છે, અને આ વિષયના જણાતા પ્રાણી પદાર્થો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લખવાળા તેમાં રહેલા છે. આ બેદરાશિને અવગણનાર કોઈ આત્મરૂપ પદાર્થ ન હોય તેાપણ જાણે પૈતાના સ્વાભાવિક લક્ષ્યો તેઓ વિવચન રહેલા હોય એમ તેમણે માન્યું છે. આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે તેાપણ તે સ્વતઃ વિન્નય નથી, પણ બુદ્ધિરૂપ મુશ્કેલી આપય ૧૫ હોઈ સંચેતન જણાય છે. બેદરાશિને પૂર્ણરૂણના નિયમ વડે કલ્પાદિ સહ પદાર્થોમાં અથવા યોગ્ય પદાર્થોમાં વહેલી નાંખવામાં આવે છે, અને વિષયની કલ્પિત પરમાણુકારણવાદથી થતી સ્વીકારણ છે. કાર્યરૂપ જન્મત પ્રથમ અભાવરૂપ હતું અને તે ભાવરૂપ કારણકલ્પમાંથી આરંભવાદના નિયમ પ્રમાણે થાય છે, પણ અર્વાચીન વિજ્ઞાનવિદ વિચારોને આ સર્વ સ્વાભાવિક નિયમ ( Universal Natural Laws )થી ચતું જણાય છે તેમ ગૌતમ કણ્ઠકાદિને જણાતાં સર્વજ્ઞ અને સર્વ લક્ષિમાન પરમેશ્વર સર્વજ્ઞ જ્ઞાન પ્રેમ અને દિવાના બધ વડે રહે છે એમ જણાવ્યું.

શ્રી હંકરને આ બાહ્યાર્થ અસ્તિત્વને સામાન્યસાર રૂપ આપતો પરમાણુકારણવાદ સંતોષ આપી શક્યો નહિ, અને જ્ઞે કે ને કેવળ પાપર છુવેથી આજય પામેલા ભૌતિકમતિક મત કરતાં યદીઆતો હાથેયો તેાપણ વિષય બેદરાશિને અને મુખ્યત્વે કરી તે બેદરાશિને અનુભવનાર આત્મતત્ત્વ સંબંધમાં યજ્ઞી હયકી પંક્તિને જાણ્યો.

તેનાથી યદીઆતો કાલિના વિચારોના શિદ્ધાન્તોની પરીક્ષા કરતાં તેમને જણાવ્યું કે સાંખ્યસિદ્ધાન્ત પ્રકૃતિ પુરુષના સંબંધ વડે આ વિષયો સારા બાહ્યાર્થવાદ અને વિજ્ઞાન-બુદ્ધાસો કરે છે, જ્ઞે કે તે સિદ્ધાન્ત દૈતવાદનો આજય લેછે તેાપણ તત્વાદનો સંબંધ જ્ઞાન-આત્માના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનું, તથા ચેતનમયતાનું, તથા અખેડ ર સાંખ્યસિદ્ધાન્ત. નિર્વિકારપણાનું સ્થાપન કરે છે તેથી આ વિષયના અનુભવનો પાયો સહ પદાર્થ સાથે જ્ઞેડપેલો રહે છે. પ્રકૃતિ બલે પૈતાના જણ બુદ્ધના સ્વભાવાનુસાર નર્તન કરે પણ પુરુષ તદ્દસ્ય સાક્ષી રૂપે વિવચન રહે છે તેથી સ્થિરપદની અભિલાષવાળા છુવે વિજ્ઞાનનું સ્થાન છે. આ સાંખ્ય સિદ્ધાન્તમાં વિજ્ઞાનવાદનો પ્રવેશ થયેલો અનુભવાય છે, કેમકે વિષયની ઉત્પત્તિપ્રક્રિયામાં પ્રથમ મહત્ત્વત્વનો ( બુદ્ધિ તત્ત્વનો ) આધિભાવ સ્વીકારાયો છે અને તેના વિજ્ઞાન વડેજ આ જડ જગત્તરી ઉત્પત્તિ એ જ્ઞાન કામ છે

પરંતુ સાંખ્ય સિદ્ધાન્તમાં શ્રી સંકરને મળુ મોટાં દોષ નહાયા—(૧) પ્રકૃતિ અને

પુરુષ અત્યંત વિરુદ્ધ ધર્મવાળા પદાર્થોનો સંબંધ શ્રી રીતે થાય છે.

સાંખ્ય સિદ્ધાન્તના મુ— અને બેના અવિરેક વડે થાય છે એમ માનીએ તો તે અવિરેક  
ખ્ય તેથી. શા નિર્નિવૃત્તી વસ્તુ થાય છે; અને તે સ્વભાવસિદ્ધ દોષ તો બેના

પ્રમુદ્યાદ પ્રયોગી રીતે સંબંધે તે આગત સંતોષકારક ખુલાસો

નથી; (૨) બધાં પ્રકૃતિના વિકારથી સુદ્ધિબદ્ધ અને સુદ્ધિય પ્રતિબિંબો ઉદય થાય છે

સાથે પુરુષબદ્ધતા માનવાનું પ્રયોગ્ય નથી. એક વારતા આત્માની શિદ્ધિયા અને પ્રતિ-

બિંબત સુદ્ધિય એતન વૃષ્ટ્યવત્ત્વ એને મિથ્યાત્વા કહેવાય છે તેના વ્યાવહારિક અસ્તિ-

ત્વના સ્વીકારથી સર્વ ખુલાસો થાય છે તો મદ્દ પુરુષના સ્વીકારમાં ઊત્તર છે. (૩) પ્રકૃતિ

સંસ્કૃતિય વસ્તુ વિચારથી ઠકી શકતો નથી. પ્રકૃતિ અને પુરુષની સમાનસત્તા અથવા

સમાનસત્ત્વવત્ત્વ કદી નિર્વાક ધર્મી શકે નહિ.

આ પ્રશ્ન કોપનો ત્યાગ કર્યા પછી આવડેલ સ્વેચ્છા કૃપિત સિદ્ધાન્ત સાથે તથા શ્રી  
પતંજલિના યોગપદ્યે સાથે સાંકરસિદ્ધાન્તનો સારી રીતે સમન્વય થઈ શકે છે.

વધાર નહાવેલા દૈતવાનોની ભૂમિકા સ્ક્રિપ્ચિયદ્ધા (scritch) આવેલી છે, અને

સાંખ્યસિદ્ધાન્તમાં વિજ્ઞાનવાદનો (Intuitionism) પ્રવેશ થાય છે. આ

વિજ્ઞાનવાદનો વાચારનો વિજ્ઞાનવાદનું વિપુલ સામગ્રીય સ્વરૂપ ભેદપતના યોગ્યચારે રખ્યું હતું.

ઉપર વિજ્ઞાનવાદ તે વિચારો ઠકવે કાચ દરિયુષ દુદ્ધિય વિજ્ઞાન દુષ્ટા જાન્યો છે

અભિમાનોદિ કુદ્ધાયાઘ વિવર્ણસિતદર્શને:

મદ્દસાદુકસમિતિમેદવામેવલ્લયતે ॥

એ એકાકરે એકાઝ મુદ્ધવાત્તા વિવરીત દર્શન વડે રોષ (માલ) યાતા (માલક) અને

હાન (સંવિતિ) રૂપે ભેદવાળો નજુપ છે. આ વિચાર અર્થાચીન (Barkeley) ની

સિદ્ધાન્તનો મુખાનજ છે. પરંતુ વિજ્ઞાનની શક્તિમાત્રા સ્વીકારથી અને વિજ્ઞાનપ્રકારને કાઢ

અખંડ તત્ત્વ સાથે સંબંધ નથી એવા નિષ્કર્ષથી આ વિજ્ઞાનવાદથી શ્રી સંકરને વૃત્તિ પર્ક

નહિ. આ વિજ્ઞાનવાદમાં રહેલી દરિયુષ્ટિ-અથવા *transcendental* દરિ વડેન વિજ્ઞાન

દેશ-પ્રાચાર્યનું અસ્તિત્વ છે તે વિના અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી—શ્રી સંકર સિદ્ધાન્તમાં

દેશ્યેક અંકી સ્વીકારી છે, પરંતુ તે કુદિન પ્રતિજ્ઞાનોની ભૂમિકામાં, સક્ષી આત્માના

અધાપિ એતનની ભૂમિકામાં નહિ.

તે સમયના Idealism ની ભૂમિકાના વિચારો, તથા Intuitionism ની ભૂમિકાના

વિચારોથી શ્રી સંકરનાંકો આ વિધના અનુભવનું અને સુખ્યતે

વિજ્ઞાનવાદની પદ્ધતિમાં શ્રી ધાર્મિક અનુભવનું રિપર અધિકાર સમવાયું નહિ. તેમણે તે

પૂર્વવિચારોના વિચારોમાં પ્રાપ્ત એકે સ્વીકાર્યો, અને વેદાર્થનો

સમન્વય મલવાદમાં—અનેક વિજ્ઞાનવાદમાં (Transcendentalism)

Idealism)માં કયોં આ ભેદરસિ બુદ્ધિદાસનાં ગંજીવ છે અને બુદ્ધિવિના તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી—એ વિજ્ઞાનપદ્ધતિ અવધારમાં (Phenomenal world) સાચો છે, પણ તેનું વ્યાવહારિક સમત્વ એક અખેદ—એકરસ—સમ્બિદ્ધન—પરમતત્વના આધારે છે. જેમ પ્રકાશના બધા વડે અંધારનું જાન થાય છે, એને દર્શિત નથી તેને પ્રકાશ અને અંધારનો ભેદ નથી, તેમ અખેદ સમ્બિદ્ધન તત્ત્વના સંબંધ વડેજ આ તામરપાત્રકંઠના તત્ત્વી પ્રતીતિ છે. એ તત્ત્વની સમ્બિદ્ધાનંદમય સુવર્ણરેખાથી આ અસત્ જડ અને દુષ્પાત્રકંઠના જગત સાચું હોય એમ, ચેતનપણ હોય એમ, અને સુખરૂપ હોય એમ, દેખાય છે. આ અવળી અવધાર અનુધારપ્રતીતિ તદ્દન સાચી નથી. જે પ્રકારનું અખેદ અસ્તિત્વ બહુતત્ત્વનું છે તેનું અસ્તિત્વ તેનું નથી, વળી તે તદ્દન ખોટી છે તેમ પણ નથી; કય વિધાનું અવધાર સંધ્યાપુર જેવું આ વ્યાવહારિક જગત નથી; તેમ સાચી અને જુદી ભેદના સમયે રાજીવા યોગ્ય પણ નથી; તેમ એક સમયે સાચી અને અન્ય સમયે ખોટી એવી પણ નથી કેમકે વસ્તુતા સાચું કદી વસ્તુતા ખોટું દરતું નથી, અને વસ્તુતા ખોટું કદી વસ્તુતા સાચું દરતું નથી, આ વિચરે ધારણથી આ ભેદપ્રતીતિ તરૂંથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, અને તેથી તેને અનિર્વચનીય કહે છે. શ્રી શંકરસિદ્ધાન્તની આ અનિર્વચનીય ખ્યાલિને આધારપાત્રનું નામ આપનામાં આવે છે. શ્રી શંકરમાર્ગ એકપ્રતીતિના હેતુરૂપે ચિદાત્માની આ માયાશક્તિને માને છે. અને તે વડે આ વિધનો ખુલાસો કરે છે. આ માયાની સ્વતંત્ર પ્રકાર્યરૂપે ગણના કરી નથી, કેમકે તેની સ્વતંત્રતાનો સ્થાપિ ચેતનથી પૂર નિર્લેક થઈ શકતો નથી. અખેદ ચેતનની જીવિકામાં માયા અને તદ્દન્ય પ્રતીતિનો જોડ થાય છે તેથી, તથા વ્યવહાર દશામાં પ્રજા તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી ખાટે શ્રી શંકર ભગવાનના સિદ્ધાન્તને કેવલ અદેત મંત્રા આપનામાં આવે છે. વસ્તુતત્ત્વ શ્રી શંકરના અભિધાન પ્રમાણે ઉત્તર (transcendent) છે, અને પરમ સત્ય ૧૫ છે, તોપણ તે વિધમર્માત્માં સામ્યજ (Empirical) છે. તે સખત બહિષ્કાર આ વિધની કલ્પતિ રિયતિ અને ભયના હેતુજન્ય છે. અને તેના સ્વરૂપતાનદારના ઉત્તર અવધાર નિર્વેણ તત્ત્વની અભેદાનુભવ થાય છે. શ્રી શંકર સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મનુષ્યનો મર્મેરતિ ઉત્તમ રીતને આપનાર છે તેથી સ્વીકાર્ય છે એમ નથી, પરંતુ તેની આધારજીવિતા સત્ય છે અર્થાત્ સખત બહિષ્કાર રહેલી છે, તેથીજ માર્ગિકરતિ વસ્તુમાં પરિણામે રિયત કરનાર હોવાથી, અને પરમ સુખને આપનાર હોવાથી ઉભવવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે શ્રી શંકરમાર્ગે મનુષ્યના જીવાન્મતની મનોમય અને વિજ્ઞાનમય આવસ્થાના રાત્ર હમ્મય અને કિયા શક્તિના વેગને લક્ષમાં રાખી વૈદિક ધર્મનું પ્રકાશ વડે ચોર્ધ જ્ઞાનયોગ, જીવિયોગ અને કર્મયોગ વડે સમુદરનું કડું ઢાંતું, અને સમત્વ, તે સમુદરનું અવધારિ વિચરણીય ધર્મોત્તમોત્તમ સ્વીકાર કરી છે. શ્રી શંકરમાર્ગના વિસ્તાર મંથોમાં રહેલા નિયમોને એક નિર્બંધના રૂપમાં અને તે સામાન્યગ્રાધારી હિતરવાનો પ્રયત્ન શ્રી શંકરમાર્ગે પોતેજ કૌન્દર્ભસહસ્ત્રીના

પદીપજ્વાલામીંદિવસકસીરાનન્નવિધિઃ ।

મુખાસૂતે મંદ્રોપહનચક્રવૈરર્થરચના, ।

સ્વકીયૈરંભોમિઃ સલિલ્લનિપિસૌહિયકરણમ્

સ્વકીયામિર્ગોમિસુતવ મનનિ વાચાં સ્તુતિરિવમ્ ॥

સર્વ ભગવાનની દીવાની ન્યોતથી આરંભી કરશે, ચંદ્રકાંત મણિના નજરથી વડે ચંદ્રમાને અર્ચનપ્રદાન કરેલું, સમુદ્રનું નજીક સમુદ્રનું તરેણું કરેલું—એ જેનું બાવશુદ્ધિને બાદ કરીએ તો દસવા જેનું છે તેનું શી શક્યસ્વાર્થના અપાર રમણીય વિચારરાશિને તેમનાજ મંથેના આખ્યાસથી હા/મ મથેલી મુદ્રાથી વડે પ્રકાશમાં મુકવાનો આ લઘુ પ્રયત્ન છે.

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

## ગીતાપાઠ.

હિન્દુસ્થાનમાં સાધારણ રીતે 'વેદાન્ત,' 'મંન્વાસ,' 'વિશ્વમ' વગેરે શબ્દોથી એમ કહવાય છે, કે જે માણસને વેદાન્તી, સંન્યાસી, અથવા વિશ્વશી થવું હોય તેણે દુનીયા સંચેતો પોતાનો મનસ દોડી નોખવો અને એકાન્તમાં વર્તી પેતાના પરમેશ્વરને શોધી કાઢવા, જે માણસો વેદાન્તનું શ્લેષ સમજે છે તે તો કરી આવે વિચાર મદધુ કરતા નથી, પણ જેઓને શ્લેષ સમજાવું નથી અથવા તો જેમણે સમજાવતો પ્રયત્ન કર્યો નથી તેવા અત્ય માણુઓના મનમાં એમ બદ દશી મળું છે કે વેદાન્તને પરમેશ્વરના ઘડનને—અને દુનીયાને કાર્મ મંમનસ દોષજ નદિ; અને દોષ તો આત્મઘડન થાયજ નદિ. આ તાન ખોરો વિચાર દાગવાને અનેક સ્વયે આપણે, લેખો, વગેરે પ્રમાણ દે છે; એવેજ આ એક પ્રયાસ છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો પાઠ આજણુ પુણણ દેશમાં સ્વયે સ્વયે હમેશ થાય છે, અને મણુએને તો આખી ગીતા ફાંચે દોષ છે. પણ ગીતામાં દર્શાવેલા અનેક વિચારોનું શ્લેષ સમજાવવા વિના મુખપાઠ નિરર્થક છે; અને શ્લેષ સમજાવું—સુદૃઢ મુખજાવું—તો તે વિચારો આચારમાં ચાલજ આવશે, અને પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનું જીવન કૃતાર્થ કરી શકશે.

પ્રથમ ગીતામાં આત્મજાણનો કર્વે મોખનો મુદ્દા ચિદાન્ત તપાસીએ. શીડણ જેવા અવગતરી પુરુષના મુખ્યરવિન્દમાંથી નિકળેલા સર્વ સિદ્ધાન્તો પરસ્પર બિન્ન અથવા અમંજદ

૧ આ જેમ લખવાનો વિચાર પ્રખ્યાત થીએએલિટ્ટ વગેરે મિ. શુકસર્વા બાળજ સંભળીને મથેા દતો.

તથી એટલુંજ નહિ પણ દરેકનો અન્તર્માંથી એકજ છે; અર્થાત્ કર્મયોગ લો, ભક્તિયોગ લો, જ્ઞાનયોગ લો, ગમે તે સિદ્ધાન્ત લો, પણ તે પ્રયોગમાં, અને તે સર્વમાં, રહેલો અન્ત-ર્યામી—આત્મા—એકજ છે; તે સર્વનું સ્વરૂપ અભિન છે, એકજ છે, કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન, એ ત્રણે ચન્દ્રો તથા જૂદા જૂદા વિચરેલા વાયુ છે એમ લાગે છે, પણ વસ્તુતઃ ત્રણે એકજ વિચારનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને તે એકજ વિચાર (the central current running all through.) અચલમ્ભીતાના ખરેખરા પ્રાણી હોવા પદ્ધતિ સુધી વ્યાપી રહેલો છે.

શિવસત્ત્વેદં કાર્ત્ત્ત્વિ માં ત્વાં પ્રવક્તવ્યં ।

( હું તારો શિવ છું અને તારે કહ્યો આવેલાને—મને—સીધે માર્ગે ચલાવ ) આવી રૂતિ જે અર્ચુનના હૃદયમાં સૂરી ઠલી તેવી રૂતિનાજ મનુષ્યને પરમાત્માએ કેવો ઉપદેશ કર્યો છે તે શુભોઃ—

યં દિ ન સ્વપ્નયેષેતં પુરુષં પુરુષર્ષમ ।

સમદુઃસુસુષે ધીરં સોમૃત્તવાદ વક્ષતે ॥

હે પુરુષોત્તમ! જેનું અર્ચન, જે મનુષ્યને સમદેવ, સુખદાતા, ઠાલદાયક, એવા અનેક હન્દો લગ્યા પણ અથા કરી સકતાં નથી એવો પીર મનુષ્ય એકના અધિકારી છે; અર્થાત્ સાગરોપાસિક હન્દોમાંથી નાસી જુદી અરણ્યમાં ગયેલે મનુષ્ય મેઘદી અધિકારી અને છે એમ નહિ પણ ઉપવાજ પ્રયોગમાં કર્યું છે તેષ (તર્જિતસિદ્ધિ માત્ર) એ સર્વ હન્દોને સહન કરી શકે, તેમની વિખમતાને સખતામાં દેરવી શકે એવો ધૈર્યવાનો પુરુષ આત્મદાન મેળવે છે.

ન કર્મજાતમાર્ગમાન્નેષ્ઠાર્યં પુરુષોમ્ભુતે ।

ન ચ સંઘાસનાદેવ સિદ્ધિ સમર્થિમચ્છતિ ॥

હુનીઆથી વિપુલ ખની નિરત મનું એનું નામ ખરી નિશ્ચિત નહિ; તેમજ કર્મજાતની કુસરી નયેથી રેડી રેડી તેનું નામ ખરે સંઘાસ—ખરી સિદ્ધિ—નહિ પણ,

તસ્માદ્દુષ્કરં સતતં કાર્યં કર્મ સમચર ।

અસત્ત્વે દ્વાપરન્ કર્મ વરસાવ્યોતે પૂરઃ ॥

ન્યાય કર્મ સતત કર્યા જાય અને વળી તે તે કર્યોમાં અથવા તે તે કર્યોના ફળમાં પણ અભિલાષા રાખે નહિ, અર્થાત્ કેવળ નિષ્કામ—સ્વાર્થ સંહિત—કર્મ કરે, તે પુરુષ પરબદનો સાહસકાર કરે છે, પેલે પરબદ સ્વરૂપ છે એમ અચલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, મારે ક્ષમ જગત્તું દિલ વિન્દી પોતાનો ધર્મ ન્યાય રીતે કરનાર, એટલે સ્વધર્મ જાળવતાં પેલે તેના ફળમોક્ષા ચલાવી લેક માત્ર આશા વિના પ્રવર્તનાર, માણસ પણ રિયલિતે પહેલે છે. ના તે સંતોષજનુ કર્મજિ ॥ ( કર્મથી લિલ પલે નહિ ).



સક્તાઃ કર્મણ્યભિદ્વાંધો યથા કુર્વન્તિ ચારત ।

કુર્વાદિદ્વાંસ્તથાઽ સક્તચિત્કૃત્ત્વેષ્વસંપદ્મ ॥

અનિદ્વાન્—અભિષ્ઠ સદ્દિને એકજ અન્તર્ગતિત્વં સરીર નહિ બદલવાર—એમ પોતાના સ્વાધી કાર્યમાં રચ્યો પચ્યો રહે છે તેટલેજ જગ્યો નિર્દાન્ પુરુષે (અભિષ્ઠ સદ્દિને એકજ પરમાત્માના સરીરરૂપે જોવાખવાર પુરુષે) સ્વમયમાં મળ્યા રહેતુંજ નોંધએ;—પણ અસાધ્ય રીતે, એટલે કષ્ટસમયો સ્વાધીને દલોલી મુકીને, અને સર્વ યોગ્ય કલ્યાણ થાય એવીજ પુદિધી.

નિર્લત્ કુલ કમ તદ—જે થાય પણ સ્વકર્મમાં પ્રવૃત્તિ પ્રતિપાદન કરે છે, અને દક્ષિન્ત રૂપ કીડ્યા પોતે પણ ‘વતે દ્યુ વ કર્મણે’ (હું પણ કષ્ટમાં જ પ્રવૃત્ત છું) એમ વહે છે; વળી મન વગાંતુરત્વેજ સત્કલ્પ કર્મ કરેલ; । (મનપ્ત્યે બધી રીતે આઈ અનુકરણ કરે છે) અને

સાસીદેવુરિમે લોચ ન કુર્વા કર્મ ચીરહમ્ ।

મેકસ્ય વ કર્તા સ્વામુરુત્ત્વમિમાઝ પ્રજાઃ ॥

એમ કહી આપણને કિમયે છે કે કષ્ટપ્રવૃત્તિ બીજ ધર્મ જાત તો સદ્દિમાં સંકર (સેકશન) પ્રવર્તે અને સર્વ લેકિત્વ નામ નિયાત રહે નહિ. કર્મભેદ નિ સંતિકિનાસ્વિત્તા સત્કલ્પાય; । જગત્ વિદેહી (જીવન્યુત્તમ જગત્) કલ્પદિધિ કષ્ટપ્રવૃત્તિ બીજ મેક્ષા પા પ્રાપ્ત કર્યું.

આ પ્રપાલે યોગ્યેઽ કાર્યેષી કષ્ટપ્રવૃત્તિને જાત્મ સિદ્ધાન્ત કંઠકિ ભેરે. દુઃકામાં એટલુંજ કે કરેક અક્રિયે પોતે અભિષ્ઠ પદ્મપદ્મ અવપવરૂપે પોતાના ખીન્ન સ્વપ-વધોને—અભિષ્ઠાવને—સાધે સત્તે ચકાસી, સ્વમયમાં મળ્યાજ રહેતું અને વિશેષ કરીને સ્વમયે અત્યવતાં કરેક પણ સ્વાધર્મ થતું નહિ. કષ્ટભંગી અપ્રજા મળ્યા વિના ‘કર્મવેગા-વિનાશસ્તે’ એ પ્રવર્તે ૧૧મી રહી, ‘લોચકંમદ્મચાપિ સંવરણ કર્તુમર્હસિ’ (તારા પોતાના કાપડાને માટે નહિ પણ ત્વગત્યાલુને વ્પર્ણ તારે સ્વકર્મ કરતુંજ નોંધએ) એ પ્યાનમાં શખી, ‘સવિ કર્મોનિ કર્મોનિ સંવરણાત્મચેતતા’ (તારા જનમાં સંકલ્પ કર કે તારાં સર્વ કર્મ થું મને અપેક્ષ કરી દે) એ કીડ્યાપુવચન માથે ચકાસી બસદિધિ નામ્યો જા; તેમાંજ વારી સદ્દશનિ છે.

લેગઃ કર્મતુ ચીરહમ્ ॥

વત્કરોનિ સંદશસિ ચમુદોયેદદર્શસિ ચત્ ।

વત્તતપસિ કૌત્તેષ તત્કલ્પ કર્મણમ્ ॥

તારાં સર્વ કર્મ અને-પરમાત્માને-અર્પણ કર, અર્થાત્ એ કર્મના ક્ષમ તારે ન બેઠાયે.

બકિતયોગનો અર્થ હપયોથી સિદ્ધાન્ત વિચારતાં પોતાં મનુષ્યને કોની બકિત કરવાની છે, માનુસો સાધારણ રીતે જેની બકિત કરે છે તે શું છે, અને એ બકિતના વિષયનું ખરૂં સ્વરૂપ શું છે તે બરોબર સમજવાની જરૂર છે. અર્થાત્ પરમહંસસ્વરૂપ યોગખતું એ બકિતનું બીજ છે. સુશામને શીશુઓ પોતાના આત્મણને પરમાત્મ-સ્વરૂપ યોગખાને છે:—

યો માં પરપતિ સર્વેષ સર્વે ચ મયિ પરપતિ ।

( હું બધે ટેકાવે રહેલો છું અને બધી વસ્તુઓનો આરામો સમાવેશ થાય છે ).

સર્વમૂલરિપતં યો માં મહાવેદસદ્વાસિતઃ ।

( સર્વેષ એકાદ જોનાર મને પ્રાણિમાનમાં રહેલો બેઠાને બતાવે છે ).

મત્તઃ પરતરં નાન્વર્થોઽપિદસિત ધનમય ।

મદિ સર્વમિદં પ્રોતં સુત્રે મયિગણા ઇવ ॥

( હું આત્મન, અખિત સ્વરૂપમાં માન્ય થી કાંઈ નથી; એકજ સ્વરૂપના શેરામાં અનેક મણકા પરીવાપ છે તેમ પરમાત્મ રૂપી સૂત્રમાં બધું વિવિધ જગત્ પરીવાપર્ય છે ).

મયા સતમિદં સર્વં જગત્ । ( આ આખું જગત્ મેં પાધરી દાધું છે ). મયિ તે તેષુ જાગ્યદનં ( તે આરામો છે અને હું જશુ તેમનામાં છું ). અદવાત્મા શુદ્ધાદેશ સર્વમૂલાદ્ય-રિપતઃ । ( પ્રાણિમાનના હૃદયમાં રહેલો આત્મા તે હૃદય છું ).

ન હૃદસિઃકિના વસ્તુવાન્મયા મૂર્તિં ચગતમ્ । ( મર અર્થવા સ્થિત, એવો માર્ગ પડાયે નથી જેનો અન્તર્યામી હું નથી ).

આ પ્રમાણે ચરાચર જગત્સા અન્તર્યામી રૂપે રહેલા પરમાત્માનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કર્યા પછી વિચારીએ કે સાધારણ રીતે મનુષ્યો હપિરની-પરમેષ્વરની-બકિત કરે છે ત્યારે હપિર અથવા પરમેષ્વર કોઈક આકાશ તરફ આનેશ-કરેશ-સ્વરેખાં વસનાર દિવ્ય પુરુષ છે; અને તેને આ જગત્ સાથે કાંઈ સંજ્ઞ નથી એટલુંજ નહિ પણ તે જગત્સા વિરક્ત, શિષ્ત છે; અને બકિતના સમયે જગત્ તરફ દષ્ટિ બાંધ કરવાની છે, વળી બકિત થઈ ત્યાં પછી આ સામાન્ય સંસારમાં રતરખેને લક્ષ્ય કરી મળી રહેવાનું છે એમ સાધારણ રીતે

મનુષ્યો સમજે છે એ કેવું સૂચ બરેલું અને પૂર્ણતા બરેલું છે ! એમ વિચારતાં અને ઉપર દોષો યોડી એક પરમાત્મસ્વરૂપવિશિષ્ટ વ્યક્તિને એક સમજતાં મનુષ્યો કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં બક્તિના સિદ્ધાન્તમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત, અને કર્મના સિદ્ધાન્તમાં બક્તિનો સિદ્ધાન્ત પ્રસીદ્ધ કુશળતાથી સંજ્ઞિત મનુષ્યને સમજાવેલા છે. બક્તિના સિદ્ધાન્તમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત એ રીતે કે પ્રસન્ન દેખાતા બચ્ચરણ આણ આણમાં વ્યાપી રહેલા પરમ તત્ત્વને ઓળખી, તેના આદર પૂર્વક સત્કાર કરી, તેનું અર્ચન કર્મદ્વારા—પ્રાચિનકાળે ઉપકારક કર્મદ્વારા—કરવાનું છે. ( સ્વકર્મણતમચર્ચ્ય 'એ સદા સારી પો પાદ સખતું જોઈએ ) અને કર્મના સિદ્ધાન્તમાં બક્તિનો સિદ્ધાન્ત પણ એવીજ રીતે કે—

કામ્યાનાં કર્મણં ગ્યારાં વાપ્યારં કવયો વિદુઃ

સર્વકર્મકલ્યાણમં વાદુસ્ત્વાગ વિપક્ષણઃ ॥

કૃપામરક અને નિઃસ્વાર્થ કર્મ એજ બક્તિ. બક્તિ કરવાનો કેળ કરવો, આમુક સંપ્રદાયની આપુક રીતનીજ અમારી બક્તિ થેજ છે એમ આગ્રહ કરવો, અને આગ્રહકર્તા તેમાંનું કાર્કિષ ન થવો એવી આપણા જગજગતોની ભક્તિને ગીતામાં સ્થાન નથી એમ કહેવું આવશ્યક છે. આ વિષયમાં એટલું કહેવું જરૂર છે કે બક્તિના નિધાનમાં મદ્દા એ આત્મત્વ અને આપસમાં મેળ છે. 'અદા' એટલે 'Sincerity'—અદ્યની પુણતા. અનિયમપૂર્વક લોકાકર્મ પ્રાપ્ત થતા નહ. પ્રાપ્ત ન હુ લગાવા. એ પણ બક્તિના વિષયમાં લક્ષમાં રાખવાનું છે.

હવે જ્ઞાનયોગમાં પણ જરા સંયુક્ત કરીએ, અને તોફાને કે અન્ય સિદ્ધાન્તોની પોંદ જ્ઞાનના સિદ્ધાન્તને પણ સંજ્ઞિત બજાવને કેવો પડાવ્યો એ.

સ્વં કર્મસિદ્ધં જર્ણુ જ્ઞાને વસિતવાચકો । ( હે પુણ્યવત્, મનુષ્યના સર્વ કર્મોને પરિણામ જ્ઞાનમાં થાય છે. ) જ્ઞાનપ્રાપ્તઃ સર્વકર્મોણિ પ્રાપ્તસાધુકલેષેર્જુન । ( હે અર્જુન, સર્વ કર્મોને જ્ઞાન રૂપી અગ્નિ જાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. ) અતેજ જ્ઞાનમે વનુરાજીં વરિપુરાવસઃ । ( આપણું દિત અથવા અદિત કરવું આપણુ પોતાનાજ હાથમાં છે. )

વિશેષઃ સર્વમૂલેષુ, મંદ્રજ્ઞ સર્વમૂળવાદ—આ પ્રજાણે દેશી વિમુક્તા ધર્મ પોતાના પુદ્ધ અન્તઃકરણમાં બારવાન જ્ઞાનદીપ જગની પ્રકાશવે છે. પરમાત્માની ભક્તિ કરી જ્ઞાન સંપાદન કરવાના અધિધાર પડવે હિન્દુસ્થાનમાં કેવા સુચિત વિચારે દ્રશ્ય પણ બરાઈ રેલા છે તે સર્વને વિદિત છે. જે જે સાફ તે બીજને ન આપાય, આપીએ તો અભદ્રાઈ' નવ, એવો વિચિત નિષ્કરિશિવાજ પૂર્વના દેશીમાં એકએ જીએ, તારે પરિચિતના દેશીમાં જે જે સાફ તે અન્યની મરજી હોય કે ન હોય લોણુ લેને મદલુ કરાવવું—મદલુ કરાવવા પ્રશન કરવા—એવો વિચિત પ્રવર્તિશિવાજ નજરે પડે છે. કાચેદાદિ વેદાન્તોનો અભ્યાસ સુદોષી, અનાવૈધી ન થાય એવો પૂર્વ વિચાર આપણે લેવો દ્રશ્ય કર્મો નાહુક થયો છે ! તેજાજ પ્રાપ્ત થવ નહુ સાફ છે મોંદે જને વેદજ્ઞ દેશને ખીસતી જનાવવા પ્રાપ્ત કર્યા થયા નથી

પણ તારાંબન્ધે શીકુંજી શું કહે છે તે જુઓ:—

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્વમાક્ ।  
 સાધુરેવ સ મન્ત્રભ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો દિ સઃ ॥  
 સિદ્ધિં ભવતિ ધર્માત્મા કથાચ્છાંતે નિગદ્યતિ ।  
 કોન્તેષ પ્રતિનાર્નોદિ ન મૈ મક્તઃ પ્રગમવાતિ ॥  
 માં દિ પાર્યં વ્યાપાદિશ્ય ચોપિ શુઃ પાવનોનવઃ ।  
 શિવો વૈદવાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેષિ ચાસ્તિ પદં ગતિન્ ॥

( પાપીમાં પાપી માણસ પણ ભારી અનન્ય શક્તિ કરે તો તેને:સાધુ પુરુષ ગણવે, તેનો આત્મા પુણ્યશાલી થાય છે અને સાધુ સન્નિત પામે છે; મારે બહુ ટકી પણ નહ થતો નથી; મારે કરવું આવેલા પાપીઓ, સિવો, વૈશ્વેશ, તથા છત્રો—કાઈ પણ મનુષ્ય સદ્ગતિને પામે છે. ) આ શ્લોક વાંચી તેનો અર્થ સમજ્યા પણ કાશી એમ નહિ કહેશે કે શીકુંજી મોટા Cosmopolite હતા ?

શિવ વાચક, આમ વાતો કરે કાંઈ આપણે શુક્રવાર થવાનો નથી. પુસ્તકો વાંચી, લેખો લખી, આપણા કરી અથવા સાંભળી જે લાભ મળે છે તે અગત્યનો છે ખરો, પણ પરમ લાભ તો ભારતને મળે ત્યારે આપણા દેશના આશરજુમાં, વર્તનમાં, નીતિમાં તે શૂન્ય-ભર્યા અનર્ગત થાય અને તેના રક્ષણમાં આચાર્યશ્રી થઈ જાય !

અદ્યાર્પણમક્રતુ ।

\* નકી-પાઠ.

તી. ૧૦-૪-૧૬.

}

સાકરસાહ અમૃતસાહ રવે.

## ગુજરાતનાં સ્ત્રીમંડળે.

૧

### ગુજરાતી હિંદુ-સ્ત્રીમંડળ.

(સને ૧૯૦૩ સપ્ટેમ્બરથી સને ૧૯૧૧ એ સૂચીત્રા સંક્ષિપ્ત હેવાલ.)

ગામથી ભગલગ આઠ વર્ષ પહેલાં ગુજરાત કેવળ આવેલાન સદ્ગુરુઓ—પિ. એ. મી. એકલાલ કદાનલાલ પારેખ, શેઠ, સીંજીપલ્લુલાલ આતમાપ, શેઠ નરસિંહલાલ પુરપોતલાલ, અને શેઠ હરદુભાઈ સામળલાલ વરણી સરસ્વત કાઠી એક સભા તા. ૧૮ મી વૃત્તિ ૧૯૦૩ ને વિવેકે બેઠાવવામાં આવી હતી, તે પ્રતિ સ્ત્રીમંડળ સ્થાપવા માટે નીચે બહુવેળા સદ્ગુરુઓની એક ક્ષિતિ નિશ્ચયમાં આવી હતી.

#### ક્ષિતિ.

પિ. એ. મી. એકલાલ કદાનલાલ પારેખ.

પ્રમુખ.

શેઠ હરદુભાઈ સામળલાલ.

„ શૈરભાઈ શેખમંદ રામચંદ.

„ શંખાશૈર રામજીભ.

„ રસનજી શેખજી હમીદ.

„ જનિયનલાલ રામનલાલ.

„ પિંજીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

„ શિવાલાલ કરસનલાલ મુલજી.

„ બપાનીલાલ નારાયણલાલ મોલીપાલા.

„ કુરુપોતલાલ કિશોરલાલ.

શેઠ શૈરભાઈ—પાનનશીઓ.

જનકુર ક્ષિતિ તરફથી શ્રી મંડળ સ્થાપના માટે નીચે પ્રમાણે એક મોહનના પદ વામાં આવી હતી.

(૧) હાલમાં એક “ગુજરાતી હિંદુ-સ્ત્રીમંડળ” સ્થાપતું અને તેમાં હામલ થનાર શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી પાસેથી રૂપીઓ એક સર્વિઠ લગભગ તરિકે લેવે.

• આ મયાગા નીચે ગુજરાતનાં અન્ધારસુધી સમ્પાદિતો સ્ત્રીમંડળનો ઉદ્દેશ તથા તેઓના કામની દૃઢી દરીકત આજના સ્ત્રીઓએ કરી છે—એવા હેતુથી કે અન્ય આ કાર્યમાં કેવા પ્રવાનો થાય છે એ બહુવેળે, ગુજરાતનાં ન્દાનાં મામે અને શહેરોનાં પણ એવી, એને ખબતી, કે એ ઉપર પોતપ સુધારે કરી લઈને, પોતાના મન પ્રમાણે સ્ત્રી-વસ્થાએ લેણી કરવાતું બીજાઓને સહે મેઢ્યાં કહેર મેઢ્યાં શહેરના પ્રમાણમાં, તે ન્દાનાં મામ ન્દાનાં મામના પ્રગલ્ભાં, મરિયાનાં પોતે પણ,—દેશકિતનાં પક્ષાં કર્તવ્યો કરી શકે. થાય દેશકિતનાં કિશાદી સ્ત્રી-સુત્રો લોકોએ.

તમને.

તથા બે વખતે મી. ભોળીન્દરાવ આર. દીવેટીઆ બી. એ. તરફથી “કલાપીનાં કાવ્યો” સ-  
મન્વવવાં સારૂ બે બાપણાં આપવાંમાં આવ્યાં હતાં. તા. ૩૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૦ ને દિવસે  
સર્વેન્ટસ ઓફ ઇન્ડિઆ સોસાયટીના પ્રા. જી. કે. દેવધરે ‘હિન્દી સીઓની જર્નલ’  
વિષે મરાઠીમાં એક બાપણ આપ્યું હતું.

વ્યાખ્યાનમાળા—તા. ૧૧ મી ડીસેમ્બરથી તા. ૨૩ મી સુધી સીઓમાં સામાન્ય વર્ષ  
સંબંધિ જ્ઞાન ફેલાવવા માટે પંડિતા બલ્લાનીબાઈએ નવ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. પ્રો. અળ-  
વેતરાવ દાકરે “પ્રાચીન સીઓ—કુતી, સાતિની” ઉપર બે વ્યાખ્યાન કીધાં હતાં. મી. ભોળી-  
ન્દરાવ આર. દીવેટીઆએ ‘કવી રાનાલાલના “ઇન્દુમાર”’ ઉપર વ્યાખ્યાનમાળા આપવાનું  
માણુ કરી પહેલું વ્યાખ્યાન તા. ૧ લી માર્ચ ૧૯૧૧ને દિવસે સમાસરો સન્મુખ આપ્યું હતું.

લાઝમ તથા દુરિકીર્તન—તા. ૩૧ મી ઓક્ટોબર ૧૯૦૮ ને દિવસે પરમ વૈશવ  
શી અનંતપ્રસાદ ત્રીકમભાવે દુરિકીર્તન કર્યું હતું. તા. ૧૮ મી ઓક્ટોબર ૧૯૦૯ ને દિવસે  
કર્મચીવાળા ડૉ. બક્ત રમેને પ્રભુ ભક્તન કીધું હતું.

આનંદ વિનોદના મેલાવણ—આ મંડળ તરફથી રામાસરોમાં એક વખત ત્રિપ્તા  
વધારવા સારૂ કેટલાએક મેળાવણ કરવામાં આવ્યા હતા. તા. ૨૬ મી જુન ૧૯૦૭ ને  
દિવસે મી. પીતમેના મહાનમાં એક મેળાવણ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે વખતે સ્વેચ્છા  
કોઓપરેટીવ રોસી તરફથી જુદી જુદી ભાતના નમૂના લેવા મૂકવામાં આવ્યા હતા તે  
વખતે હાજર રહેલી સીઓએ રખીઆ પચાસને આસરેનો ખાસ ખરીદ કરી સ્વેચ્છા બના-  
વડો ઉત્તમ આપ્યું હતું. આ પ્રસંગે રમલ વામંતરા સાધનોથી કરે ખજોએ લગભગ  
આનંદમાં વળત ગળ્યો હતો. આ મેળાવણ શિવાય ધંડળ તરફથી અને ૧૯૦૫ની સાલથી  
મી માતાજીના નવરાત્રમાં ગરબાપાઈ આવવાનો રિવાજ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો અને  
તે હતુ પર્વત માણુ રાખવામાં આવ્યો છે. આ પાઈઓમાં દર વખતે હાલથી વરેમામાં  
આને છે. પણ મધે નાં જાસલુની લદાઈને બદલે મી. ભોળીન્દરાવ આર. દીવેટીઆ પાસે  
“રાજ” માગેના મુસાફરે” નામનું પ્રસંગ લખાવી લદાઈમાં આવવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉપરાંત અને ૧૯૦૬ ના વર્ષથી નવા વર્ષની ખુલાશીમાં સ્નેહસંમેલન કરવામાં  
આવે છે. આનું પહેલું સ્નેહસંમેલન તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૯૦૯ને દિવસે ગીરમામમાં  
સર. મંગળદાસ દાઉસમાં સી. લક્ષ્મીબાઈ ન્યામોદનદાસ વરજીવનદાસે બર્તું હતું. તેજ મુજબ  
તા. ૧૯ મી નવેમ્બર ૧૯૧૧ને દિવસે સી. લક્ષ્મીબાઈ ત્રીભોવનદાસ માજરી તરફથી સ્નેહ  
સંમેલનનો મેળાવણ કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે શીવુત દામોદરદાસ ન્યાજીવનદાસ  
માસ્તરે સી ઉપયોગી ખાસ પેલે રમેજા માફો માર્ક સીઓનાં મનદંતન કીધાં હતાં.

બીજા સી મંડળો સાથેની સલાઓ—મુંબઈમાં આ મંડળ શિવાય બીજાં આર સી  
મંડળો હવાલી ધરાવે છે. તે દરેકની સાથે સી મંડળે સારો સંબંધ રાખ્યો છે. તેઓ પોતાની  
મિટિંગમાં એક બીજાને અવરનવર આમંત્રણ આપી પરસ્પર સ્નેહ વધારવામાં માદ કરે  
છે. આ મંડળ તરફથી તા. ૨૨ મી ઓક્ટોબર ૧૯૦૫ને દિવસે બીજા મંડળ સાથે મળી  
સી વિદ્યાનવરી રમણભાઈ બી. એ. પાસે સી મુંબઈમાઈ દાકરના પ્રમુખપણા દેશ

“શ્રીએએ શું વાંચનું અને કેવી રીતે વાંચવું” તે ઉપર સીરાજખાન બાપસુ અપાચ્છું હતું. આ શિવાય તા, ૧૮ મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૬ ને દિવસે બહાં બહાં મળીને એક એકબ અમ્ય મેળાવડે “ચીનામાનમાં” પડેલનાના મહારાષ્ટ્રી સંમત ચીનનામાઈ ગાયકવાડ સુરેષ તથા અમેરિકાને લાભે પ્રવાસ કરી મુંબઈ પધાવી તે પ્રસંગે તેમનો થોડા આદર સહાર કરવા સારુ બરવામાં આવ્યો હતો. આ મેળાવડામાં દક્ષિણી, સુન્દરી, મુસલમાન, પારસી અને અંગ્રેજ બાનુએએ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો.

ઉપરોક્ત જ્ઞાન—મંડળના સમાસરોને ઉપયોગી અને વ્યવહાર જ્ઞાન મળે તે સારુ ઇ. નવાજખાન મહેતા પાસે સમાસરોને ‘આસ્વાત અને તેના લાઠાલિહ ઉપાય’ એ વિષય ઉપર બાપસો અપાચ્છાં હતાં. આ બાપસોનો પૂરો લાભ મંડળના દર સમાસરોએ લીધો હતો. તા. ૧૬ મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૪ ને દિવસે એ વિષય ઉપર ડ. સર બાલચંદ બરવાડેકરે એક ખાસ પરિક્ષા લીધી હતી, જેમાં ૭ સ્ત્રીએએ ઉમેદવારી લીધી હતી અને તેઓ સઘળી પાસ થઈ હતી. જાણ થયેલો સ્ત્રીએએ તા. ૩ છ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬ને વિષયે સેન્ટ જોન્સ કોલેજીયુનિવર્સિટીએ સેન્ટ્રલ તરફથી મુંબઈના નામદાર મર્ચન્ટ લેડર્સ લેમ્બર્થના દ્વારે સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૯૦૩ ને ૧૯૦૪ ના વર્ષમાં કેટલાક બહિના ગુપ્તી ચીમ્મીસ આર. એમ. ડી. સીપવાને બરતકામ તથા ચીનવાનું કામ સમાસરોને ચીમવવા માટે ખાસ પગાર આપી સંપ્રદામાં આવ્યાં હતાં અને સમાસરોએ તેમના શિશુઓના સારો લાભ લીધો હતો. આ ગાઈના મુન્દરી ગામ પાડી સને ૧૯૦૭ ની અંદર માઈ દીનમાઈ કાવસજી રાણાએ ચીમવવાનું કામ હાથ ધર્યું હતું. આજ વર્ષમાં મંડળ તરફથી બરત તથા ચીમવ શ્રેયશ્ચ કામ સારુ નથી થોળના કરવાનો આવી હતી. જે મુન્દળ તે કામ સારુ લેહલી ચીને મંડળ તરફથી પૂરી પાડવામાં આવી હતી.

આ સગવડો લાભ લઈ મંડળના સને ૧૯૦૭ ના પહેલા વાર્ષિક મેળાવડામાં મંડળના સમાસરોએ કરેલી સંમતિને એક પ્રદર્શન બરવામાં આવ્યું હતું જેમાં મંડળના સમાસરોએ ઉત્સાહ ભરેલો ભાગ લઈ લંચન ૭૦ થી ૮૦ ચીને મોકલી હતી. પ્રદર્શનમાં આવડે થોડીબસો રૂપીઆએ ખાસ વેચાણે હતો. એજ મુન્દળ ૧૯૦૮ માં પણ વાર્ષિક મેળાવડા વખતે ઉપર મુન્દળ કામ લઈ એક પ્રદર્શન બરવામાં આવ્યું હતું.

ગામમાવાડમાં તા. ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૯૦૭ ને દિવસે પાર્વતીકુવર સમારક સ્ત્રી અચ્છું-પ્રદર્શન બરવામાં આવ્યું હતું તેમાં મંડળના સમાસરો તરફથી આલીશ બહી બહી ચીને મોકલવામાં આવી હતી. આ પ્રદર્શનમાં મંડળના કેટલાક સમાસરોને કન્યા તથા સર્ટિફિકેટ મળેમાં નહેર કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ વર્ષમાં મંડળના પ્રમુખ સી. નાનામાઈ નગીનદાસ સરેએ બીજી દિવસે પારસી વધેરે કોયોની સ્ત્રીએની ત્રણ દરદ દાન-વાલમાં બરવામાં આવનારાં પ્રદર્શનનાં દિવા સ્ત્રીએને પોતે કરેલી ચીને મોકલવાને આપાત કરી અચ્છું છે કે એ પ્રદર્શનમાં જે વજા થશે તેની અથા ઉપર દાનવાલમાં દિવસે પ્રમંડળ ઉપર પડતાં સડો દૂર કરવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવશે.

મંડળ તરફથી ડિંદુ સ્ત્રીએ અને કન્યાઓના શિશુસુ સારુ ભૂથેશના લતામાં વિ-

મુજરાત સોશીઅલ સુનીઅન નામની કલ્પના મહાનર્થ એક વર્કિંગક્લાસ ઉદ્ધારવામાં આવ્યો છે. આ વર્કિંગક્લાસ સોશિયલ અને મુખ્યત્વે ગ્રામીણીઓમાં જે વખત બપોરના જે વાગ્યાથી ચાર સુધી ચલાવવામાં આવે છે. હાલ તુરત આ ક્લાસમાં સુઝ/રાતી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી શીખવવામાં આવે છે. આ ક્લાસ ચલાવવામાં મંથા સ્વરૂપ મંથામ્બેન દુવારકાવાસ મંથા મુદાર અને સૌ. મણીભાઈ પરમુદાસ લાલુભાઈ સારી મદદ કરે છે. મંડળ તરફથી નામદેવી સ્ટ્રીટમાં સમજૂતા બંદિરમાં સીમો અને કન્યાઓના સિદ્ધાંત આટે એક સાખા ઉદ્ધારવામાં આવી છે અને થીમે થીમે મુખર્જી બીબા હિંદુ લતાએમ્બા આવા સી ઉપયોગી સિદ્ધાંતની સાખાએ ઉદ્ધારવાનો નિશ્ચય રાખ્યો છે. થોડા વખતમાં ફરેએક નર્સિંગ તથા મુડી-કના કક્ષાએ ઉદ્ધારવામાં આવનાર છે. થોડા સમયે અને પૈસાની મદદ થયેથી આ વર્ક-ક્લાસને સારા પાપા ઉપર મુકવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

અદુરાર્થીના હંદેરાની ન્યુબીડી—આ પ્રસંગે તા. ૧ થી નવેમ્બર ૧૯૦૮ ને દિવસે કામસ્વરૂપ ખગન બ્લેન માએકસ્ટે પાનાએકે હિંદુ સીમોએ એક મેડોસ મેલાવેલો. પોતાના બંધુઓમાં મંડળ તરફથી હીથિ દત્તે. જે વખતે ૧૮૫૮ ના વર્ષે નાદગાર હંદેરા વંચિયામાં આવ્યો હતો. અને તે સંબંધિ સૌ. લક્ષ્મીબાઈ અગમેદનસે એક બાપુ કાપુ હતું. આ પ્રસંગે પ્રો. નયુ મંજવરે હાથ આલાડીના જેમે કાપા દત્ત.

મંડળના સભાસદોએ લેડીનેર્સકોર્ટ ઓર્ફનેજની લીધેલી મુલાકાત—તા. ૨૮ થી નવેમ્બર ૧૯૦૮ ને દિવસે મંડળના સમગ્ર મર્જો સી સભાસદોએ આ અત્યાચારની મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે નેમને રા. કામટ તથા મી. શુક્ર તથા મી. મોસારજી કામટાર સોશીસીટી સભાસદોને આવકાર આપી અત્યાચારના લગભગ વિલાસે મતાના દત્ત આ મુલાકાત વખતે મંડળ તરફથી રોક રતમ્બી મુજાહ તથા રા. બા. કૈશવજી નયુ ચેલેરે મી. કામટાર વગેરેને આવકાર મળી મંડળ પાછું ફર્યું હતું.

મંડળ તરફથી પૈસા રકાની મદદ—તા. ૧૨ ઓક્ટોબર ૧૯૦૭ ને દિવસે વિવેકિ વિવેકારીઆ મેમેરીઅસ સુખ હોર વિ બ્લામન્ટના આંધવા એક્સપ્રેસે રોતે'જે કામ શીખ્યાં હતાં તે સભાસદો આપણ કરી બનાવ્યું હતું અને તે વખતે ઉપલી કાળાને મદદ કરવા સાર ઉપરાલું કરી રખીઆ સીલેરની રકમ તે સુધેને લેટ કરવામાં આવી હતી. અને ૧૯૦૬ માં પેલિવા બવાનીબાઈને એક પાંચાગા તથા સંતલેએને રહેવાને સાર સ્થળ કરી આપવા મંડળના સભાસદોએ રીપ કરી રખીઆ આસરે સવા ચકુસોની રકમ આપી હતી.

મુખર્જીના થયેલાં મી. લીલકાગા દુકાનમાં ઈન્ડિ પાપેલાંએને તથા તેમાં માધો મથે-લાંઓના કુર્કુબને મદદ કરવા સાર માધવજીઅર્જી સર. બાલમદ દીસનાના પ્રમુખપણા હેઠળ જે રૂંડ બચવનાર્જી આવ્યું હતું તેમાં સરકાર સભાસદોએ ઉપરાલું કરી રખીઆ ૧૧૫. ની મદદ આપી હતી. તા. ૨૮ થી નવેમ્બર ૧૯૦૮ ને દિવસે લેડીનેર્સકોર્ટ ઓર્ફનેજની મુલાકાત પ્રસંગે સાર એક ખાસ ઉપરાલું કર્યું હતું જેમાં સમગ્ર રખીઆ ૨૫૮-૮-૦ બચાવ દત્ત. તે મંડળ તરફથી પાઈ નાચીઆઈ હામેદર હાકરસીન હામે અનાચાવરને લેટ—આપવામાં આવ્યા હતા. આ રખીઆમાંથી એક એને મુખવાનો મોટા સુધી તથા ૬૬ નમ બાંકિય વેચાના લેવર્જી આવ્યાં હતાં તથા એક કલેનજને તારો મેટ આપવામાં



આમ્ને હતા. આ પ્રસંગે શેઠ મોતીલાલ દાલાભાઈ ઝવેરી તરફથી તેમના સમર્થનથી પત્ની બાઈ જગન્નાથબાઈ પુનઃથી રૂપિયા રૂ. ૨૫૦ તથા શ્રી. માણેકજીયે મોતીલાલ ઝવેરીએ પોતાની હાકરી પુણ્યવેલીની વાઘડીરીમાં રૂપિયા રૂ. ૫૦૦ ભર્યા હતા. શ્રી. કથાવંતી બચાવીદાસ ના-  
થાજીદાસ તથા શ્રી. લેખકોરજીયે જગન્નાથાસ નારજીદાસ તરફથી શ્રી. મસાણીની તનજી  
ખાતેના નામની નકલ ૬૫ એક આપવામાં આવી હતી.

આ મંડળ તરફથી મંડળના પ્રમુખ અને સેનાસહનના લોકેન્ડ સેક્રેટરી શ્રી. જગન્ના-  
થાઈ મંડળદાસ સહેએ દિંદો સોએ તરફથી પોતે આપાત મહેનત લઈ કાન-સવાપ દિંદો  
સેક્રેટ નિવરણ ફરતી રૂપિયાની રકમ રૂ. ૨૧૦૦, એક રૂપની લાસકમાં ચોખ મેખ કોત-  
રાવી તા. ૨૬ મી એપ્રિલ ૧૯૨૦ ને દિવસે વિશિષ્ટ જ્ઞાતીર જગન્નાથ પોતેદા પ્રમુખ-  
પણ નીચે બરાબેના જ્ઞાતેર મેવાવણમાં કાન-સવાવમાં વસતી દિંદો મંડળના પ્રતિનિધિ તથા  
દિતેજી મી. એચ. એસ. એચ. જીલડને સ્થાપિત કરી હતી.

મંડળ તરફથી ઇલાખેલાં પુસ્તકો—દિંદુઓના નવા ૧૬૦ મંડળની ફરી નવરખાપક  
મંડળે સુભાષી સારાર વર્ષ તરફથી સારા લેખો લખાવી અને ઇલાખી મંડળના સમાસદોને  
શેઠ આપવાની રીત લખાવ કરી હતી. તે સુભાષ સંવત ૧૯૧૪ ની સાલમાં કિંમત  
જણાવુર એવાલાલ સાકરદાસ દેસાઈ તરફથી અને સંવત ૧૯૧૫ ની સાલમાં શ્રી. જ્ઞાનાલાલ  
દાસપતરામ કરી પાસે લેખો લખાવી તથા સંવત ૧૯૧૬ માં શ્રી. કોમીન્દરાવ દીવેદીઆ  
પાસે કુશનદાસ નામનો લેખ લખાવી મંડળના સમાસદોમાં ગણેલાં હતાં આ ઉપરાંત શ્રી.  
જગન્નેતરાવ ઘોરે મંડળમાં આપેલું 'કુતી' ઉપર લખણ તથા શ્રી. કોમીન્દરાવ દીવેદીઆએ  
આપેલું 'કુશીન' ઉપરલું લખણ ઇલાખી દરેક સમાસદને એક આપવામાં આવ્યું હતું.

સમાસદોને શેઠ—મંડળના સમાસદોને મંડળના કુલેન્ડો તરફથી નીચે સુભાષ  
પુસ્તકો ખરીદી આપવામાં આવી હતાં. શ્રી. જગન્નાથાસ નારજીદાસ તથા બચાવીદાસ નાર-  
જીદાસ તરફથી શ્રી. મસાણી કૃત તનજીખાતેના. શ્રી. કાવજીદાસ અમરજી મહેતા તથા શ્રી.  
રજુલેજીદાસ આપાતજીદાસ કાવજી મહિર ઉપરના નિર્મણના પુસ્તકો ખીસ ખારેખ મી. એ.  
ના હેલન કેવરના આપણની ચોપડીએ તથા મીતીસ ઉપાખ્યા કૃત અનળા દિત કર્ણજી  
નામની ચોપડીએ વહેવામાં આવી હતી. શ્રી. જગન્નાથાઈ સહેએ પોતાના માણી બાઈ  
મણીબાઈની વાઘડીરીમાં સુએધર અને નીતિદર્શક મણીબાલા નામની ચોપડીએ બાઈ  
આગલાઈ ચોપાગજી હરજી સ્થાપિત જ્ઞાનકં સરસ્વતી કૃત સંસ્કાર વિધિના પુસ્તકો મી.  
મીતમલાલ પિરજીદાસે સુખી હોળીના નકલએ—તથા શ્રી. નગીનલાલ માણેકજીયે તર-  
ફથી સુભાષ નામની ચોપડીએ તથા શ્રી. આર. મી. મસાણી તરફથી પેસાને ઉપયોગ  
એ નામની ચોપડીએ મંડળના સમાસદોમાં વહેંચી હતી. ચેલજેક જગતપર હકર પદ્મજી-  
દાસ જગન્નાથાસ તરફથી પોતાના જ્ઞાતેર મોતીલાલ પરજાનંદ ચત્તરજીના સમરજીયે લેકરકૃત  
પદ્મજીખાતની ચોપડીએ તથા શ્રી. ત્રીજીજનદાસ કથાજીદાસ મહારના ચી. મી. કૃષ્ણાધે  
પોતાની સદસ્ય માણી શ્રી. કાઠીજીયે મહારની વાઘડીરીમાં મંડળના સમાસદોમાં શ્રી.  
જ્ઞાનાલાલ કરી કૃત હિંદુ કુશરની ચોપડીએ વહેંચી હતી. આ સિવાય શ્રી. ચોદાલાલ  
કદાનલાલ પાંચે ૧૮ મી ચોદીઆજ ઇન્દુર-સના સુભાષીમાં ઇલાખેલા હેવાવની ખપીયા

નકલો તથા શેઠ પુરોગામ વિશ્રામ નાવજીને પોતાની સાદિસ માળાના કેટલાંક પુસ્તકો ગંગાને શેઠ આપ્યાં હતી.

**દેશભક્ત શેઠ દાદાભાઈ તપરોજીની જન્મેલી અને મંડળના વાર્ષિક મેળાવડા—** પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં સી કેળવણી પ્રથમ પ્રચાર કરનાર શેઠ દાદાભાઈની જન્મ તિથીના દિવસે ગંગાને પ્રથમ વાર્ષિક મેળાવડો તથા દાદાભાઈની ૮૪ મી જન્મેલી તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮ ને દિવસે ચીનાખાવમાં ખીસીસ. સરખાલેથી ચૌધરીના પ્રમુખપણા હેઠળ ઉજવવામાં આવ્યાં હતાં. આ મેળાવડાના દેવાસની ચોપડી જાવરી શેઠ દામેદરદાસ ચોવધનદાસ સુખડવાળા તરફથી મંડળના સભાસભોને ભેટ આપવામાં આવી હતી. આજ મુજબ શેઠ દાદાભાઈની ૮૫ મી અને ૮૬ મી જન્મેલી તથા મંડળને બીજી વાર્ષિક મેળાવડો અને ૧૯૦૯ અને ૧૯૧૦ ની સાલમાં ખીસીસ રથાભાઈ સભા તથા મિસ શીરીતભાઈ માણે-કજીના પ્રમુખપણા નીચે ઉજવવામાં આવ્યાં હતાં. આ ત્રણે જન્મેલી વખતે મંડળની સી અવસ્થાપક મંડળીના સભાસભો તથા અન્ય દિલ્હિના શેઠ દાદાભાઈને ખાસ અમિનંદન આપવા વેસાંને મળ્યાં હતાં અને તેમનો શેઠ દાદાભાઈ તરફથી સહાર થયાં બાદ મંડળના કાર્ય પ્રત્યે પ્રસંગી ખતાવવામાં આવી હતી.

**મંડળની લાયઝેરી—**આ મંડળ તરફથી પુસ્તકો તથા ચોપડીઓની એક સમગ્ર લેડિંગ લાઈઝેરી ઉપાડવામાં આવી છે અને તેમાં મંડળના સભાસભોને ચોપડીઓ ભેટ આપી લાઈઝેરીને સારી ખર્ચ કીધી છે. આ સિવાય મંડળના ફંડમાંથી ૬૨ વર્ષે બીજીથી અતીત ગ્રાંથોની ચોપડીઓ ખરીદ કરવામાં આવે છે. મંડળને મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની પત્ની તરફથી ત્રિપાઠી સમાલોચક ભેટ મળે છે.

**હતામી નિર્બંધ—**મંડળના સભાસભો લખવા વાંચવામાં ઉત્સાહી અને તે હેતુથી મંડળની સી અવસ્થાપક મંડળીએ જુદાં જુદાં વિષયો ઉપર નિર્બંધ લખવા સભાસભોને અમત કરવાથી નિર્બંધો લખવાની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. આ મુજબ પહેલું ધનિામ સૌ. તા. ૧૫/૧૨/૧૯૦૭ થીવગર મોતીવાળાને મળ્યું હતું અને તે ધનિામ તરીકે આપવામાં આવેલાં પુસ્તકો સૌ. તા. ૧૫/૧૨/૧૯૦૭ મંડળને ભેટ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

**શુજરાતી હિંદુ સી મંડળની સુરત ખાતે ઉપાડવામાં આવેલી શાખા—**આ મંડળના જેવી સરખામિયા જુદાં જુદાં હરેરામાં પ્રચાર થાય તે હેતુથી મંડળના પ્રમુખ સૌ. જી. મનાખાઈ તપીતદાસ સહેજે સુરત હરેરામાં તા. ૨૫ મી એપ્રિલ ૧૯૦૯ ને દિવસે દિવાન બહાદુર અંગાલાય રાકરલાલ દેવાણના પ્રમુખપણા નીચે શુજરાતી હિંદુ સી મંડળની સ્થાપના ગ્રાંથી હતી. તે મંડળના નિભાવ અર્થે ફંડની શરૂઆત સી પોતાના સ્વર્જવાસી માતૃમી બાઈ અણીબાઈના રમરણાર્થે ૬ ૨૫૧, બરી શરૂઆત કીધી હતી અને તેમાં કેટલાંક સદગુરુઓ તરફથી મદદ કરવામાં આવી હતી. મજબૂર સુરત હિંદુ સી મંડળની સભા મહિનામાં બે વખત કરવામાં આવે છે. જુદાં જુદાં સી ઉપોચી વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવામાં આવે છે. મંડળમાં આઠરે ચાલીસ સભાસભો થયાં છે. અને મજબૂર મંડળની અવસ્થા સુરત વનિતા વિશ્રામના સ્થાપક—મંગલસુધ બેદન ચીવગરી મજબૂર તથા ગંગાસ્વરૂપ બાઈ-ગૌરી મુનશી તરફથી રીસ રીતે કરવામાં આવે છે.

મંડળની નાણા સંબંધિ સ્થિતિ—મંડળની વાર્ષિક કીમી આવક ઉપરાંત મંડળને રોક લગનાદાસ નારણદાસ તથા રોક ભવાનીદાસ નારણદાસ તરફથી તેમના સ્વર્ગવાસી પિતાની પાછળ કારેલા રૂપીઆ ૫૦૦૦ ના વ્યાજના જરૂર રૂપીઆ ભૂકો મળે છે. વિશેષ ખો. સુનીદાસ ધરમદાસ મરેલાએ પોતાના તરફથી મંડળના લાભાર્થે રૂપીઆ પાંચ હજાર આપવાનું જણાવી દાસ કર્યાતપમાં તે રકમ મંડળને નદિ સેવકનાં તેનું વ્યાજ રૂપીઆ ૫૦૦૦ આપવાની યોજના કીમી હતી. પણ તે સુધી થયાં વ્યાજની રકમ મળતી નથી અને એક છે.—મંડળને મંડળના સભાસભે અને મુલેઓ તરફથી પ્રથમોપકત શુભ અવસરોએ મંડળના લાભાર્થે ખર કરવામાં આવે છે. મંડળનું સ્થાપી દૂરરૂપીઆ ને હજારને આકારેનું છે.

ભવાનીદાસ નારણદાસ ભોલીવાળા.

## —“ભોર ઘાટના પાણીમાંથી વીજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવાની યોજના.”

( અનુસંધાન ૧૪ ૭૧ બી. )

ખો. ઘાટની આ તરફે યોજનાઓને અનેક પ્રમ અને પ્રપનો કીમી કાર્યસિદ્ધિમાં ભાગવાને માટે યોગ્ય હુદિ અને સક્તિવળા મુકો તેઓ પાછળ મુદી લવાને મામ્યદાળી થયા છે એ વખતે આલ-કની વાત છે; કારણ કે ને તેપની પાછળ તેપની ઉચ્ચ અભિ-માણ્યોને અવદારમાં જાવવાને કેમ થોમ જરૂર ન હોત તો આ સપળા યોજનાઓ દવાઈના કીમીમાં માફક મદદનીશ રહેત.

પણ પરના પાણીમાંથી વીજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવાનો પહેલ વહેલો આલ મુન-દના હુદસિદ્ધ સીધ અને વચગાળી નહીં ખો. રોમ કોસલીયને આપ્યો હતો. આ વિદાને પોતાની હુદિને ઉપયોગ પોતાના સંધામાંજ કીમી મેરી રહેવાનું કીમી થોમ પાર્કુ નહોતું. પણ તેઓ હમેશ મુનદની જોડે પ્રક્રિયોમાં હતા અને મદદથી અમળ પનો મામ લેતા હતા. પ્ર. સ. ૧૮૯૭ માં આરે મે-એસ્ટ અને મુનદની મેસર્સ સી. મેક્રો-નહી પેલીના આલ ખો. મીસરને મેન્ડ પાસે આપેલ રૂપસામરના વિષયો ઉપયોગ લેવાને પરવાનગી આપવામાં આવી તારે આ વિષયની આલપાસના પ્રોટની માપણી કરવાને તેઓ ખો. મેસર્સને રાખી દતા. ખો. મેસર્સને પોતાની માપણી ઉપરથી તે વિષયો સારી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે એવો અભિપ્રાય આપે અને તે ઉપરથી તેઓ ૧૮૯૮ ના સુધારમાં ખો. ઘાટને મળી તે યોજના લાભમાં લેવા આ તરફે જણાવી એક કમીટી નીમી. આ યોજના આગળ સુ થઈ તે જણાવતું આપેલે અતારે કંઈ કારણ નથી પણ ખો. મેસર્સને આલ મળે વખત થતા પોતાના કારેની પાસે ન રહેતી

પાણીની અમાય શક્તિ તરફ રોકેલું હતું અને તેના એક સંપૂર્ણ ચોજના પછી બહાર પાડવા તેણે પાંચ વર્ષ સુધી માટના પ્રદેશમાં પોતાના નવરાસનો વખત દૂરખીનવતી ચોક્કસ માપણી લેવામાં કાઢ્યો હતો.

મુળદળી મુને ચોખાસામાં નહીં મોઢ પછુ મુસાદરના મન ઉપર બોર માટ પરથી પડતા અનેક સુંદર ન્દાના મોઢા પેપિની સચિત્તાની હાડી સાથ પડ્યા વિના લાગ્યેજ રહી હશે. કવિયોએ વહેતા પાણીને સજીવન કહ્યો તેમાં રહેલી શક્તિની યોગ્ય કલ્પના કરી છે. આ અધૈકિક પાણીની શક્તિનું માત્ર દર્શન કરી સાધારણ મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં જ્યારે એક પ્રકારની પુર્ણા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એ શક્તિનું મનુષ્યકલ્પણ કરવાને પ્રાપ્ત્ય સમજનારા વિદ્વાનો અને સ્વસાક્ષીયો આ શક્તિનો અસ્તર લગી મતો વ્યય લેઈ પોતાના અંતઃકરણમાં ખેડ પામે છે. અને એ શક્તિને તેઓ ત્યારે મનુષ્યના ઉદાગોમાં કામે લગાડી રાકે તેવું ચિંતન કરી કરે છે. આવા પ્રકારના મી. મોસલીંગના લાંબા ચિંતન અને પ્રયત્ન પછી તેણે એક ચોજના દુગ્ધસાગરની કમળી સમસ મુઠી પાટ ઉપર જે કે સતત બારે માસ વહેતો એવો દોષ બોધ નથી તે પછુ માટ ઉપરના યોશીની ભૂરમના એવી અદુરુણ છે કે ત્યાં થોડે ખર્ચે મોટ મોટાં સરોવરો બાંધી શકાય અને આ પ્રદેશ પર પાણી ચોખાસાનું અપ્રકુ પાણી સંપત્તિ સમય અને આ વાણીને ધીમે ધીમે લાનોલી અને અગ્ર-વાના પાટ પાસેની મારપર લઈ જઈ ત્યાંથી મેકલ નીમે પાડને તળાવે ડોપોણી પાસે લોખંડના જુગળામાં લઈ જઈ શકાય તો લગભગ ૧૭૫૦ ફીટની જંઝાળના અઘાતાથી પડતા જુગળામાંના પાણીથી પહોંજ શક્તિ મેળવી શકાય. આ પાણીની શક્તિ, પો. મોસલીંગે અઘાતી દમય કે જે કમ્પેનેને લેટે લેટી દેવાથી તેમાંથી જીજળા પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય અને તે પ્રવાહ તારના મોટાં દોરડાંએને વાટે કેદ મુળદળમાં લઈ જઈ તે ટાપુની અનેક બોપો-ગિક પ્રવૃત્તિઓમાં કામે લગાડી શકાય. આ ચોજના મી. ટાટાએ એકદમ ઉપાડી લીધી. કારણ કે તેમના મનમાં પછુ આવી ચોજના પછુ વખતથી રમતી હતી. અને દુધસા-ગરની કમળી આ ચોજના કર્વમાં મુકવા માટે પછી કામે લાગી. મી. મોસલીંગ આ પ્રે-રનો વધારે માહિતિ મેળવવામાં મુંઝાયા, મી. પીઅર વીલાયતમાં મોઢમોટા પંચસાક્ષીયોની આ માહિતિઓ પરથી સલાહ લેવા માગ્યા અને મી. ટાટા આ ચોજનાને પેસાની મુંડી પુરી પાડવાની અને સરકારમાંથી મુઠા મેળવવાની ખટપટમાં પડ્યા. ૧૯૦૦ ની શરૂઆત જ્યારે મી. ટાટા વીલાયત હતા ત્યારે તેઓએ તે-વખતના સેક્રટરી જોહ રેડ્ડસ લૉડ ન્યેન્સ ટુમીશ્વરને આ ચોજના વિષે માહિત કર્યાં અને તેમણેમી. ટાટાને આ તથા તેમની બીજી ચોજનાઓમાં સરકારી મદદ આપવા વચન આપ્યું. ત્યાર પછી સેક્રટરી જોહ રેડ્ડસ અને મુળદળના મંચરતર વચ્ચે આ મી. ટાટાની ચોજના ખરે જોઈતી જખીન, સાર્વજ-નિક ઉપયોગ માટે જોઈતી જખીન યોગ્ય વખતર આપી કલમ કરવાના કાયદાથી પુરી પાડવા માટે પત્ર વ્યવહાર ચઢુ થયે. અને તેને લખ્યું મી. ટાટા તથા મી. મોસલીંગ આ ચોજનાની પૂર્ણ વિગતો તે વખતના મંચરતર લૉડ નેવિસેટ પાસે મુકી. હવે આ અરજીમાં વરાળવંનથી જીજળાક શક્તિ ઉત્પન્ન કરી મુળદળ કહેરમાં પુરી પાડવાનો મુંઝમ મુનિસી-પાલીટી સાથે કરાર કરવાને લગ્નની ધી પાયોલીયર પ્રોટેક્ટીક સાકર અને પાવર કમ્પ-નીંગ એજન્ટ મી. નીમકામ મુળદળમાં આવ્યો. આ કમ્પની જેને એકમ થયા માટે ઉપવી



હજી ખીજી પણ પાડોશની ખીજો તપાસી સમી છે કે જેનો વખત આવ્યો ઉપયોગ કરી શકાય. આ પ્રમાણે પુરુષ, ખીજો આ યોજનાના કલ્પનામાં હોવાથી હોજ પણ અને અને તેટલો એછો વરસાદ થયે તો પણ પાણીની ભૂલ આવવાની નથી.

આ પાઠનો પ્રદેશ જે દરીયાની સપાટી કરતાં લગભગ ૨૦૦૦ ફીટ ઉંચો છે તે ઉપર દુનીયામાં વધારેમાં વધારે વરસાદ પડે છે. અત્યાર લગી એમ મનાતું હતું કે આસામમાં આવેલી ખાસીયાના પર્વતો પરના ચેરાપુંજમાં વધારેમાં વધારે વરસાદ થાય છે, પણ હાલમાં પણ પર પાવેલા વરસાદ ઉપરથી માલમે વરસાદ ચેરાપુંજ કરતાં પણ વધી જાય છે. આ યોજનાના પ્રદેશમાં એક યોગ્યતામાં ૫૫૬ ઇંચ કરતાં વધારે વરસાદ મપાયો છે. જેમાંના ૪૦૦ ઇંચ તો માત્ર ૩૧ દહાડાના અરસામાં જ પડ્યો હતો. ચેરાપુંજમાં બાકી આટલો બધો વરસાદ પડે છે. અને તેમ તે વધી પાંચ છ મહિનાના લાંબા માળામાં પડે છે. આ પ્રદેશની સપાટ ખીજો અને તેની ચતુરત્વ પરચરનાં તળીમાં પાણી સંઘરી રાખવાને ધણીજ સાધક છે અને આ યોજનાને સંપૂર્ણ રીતે આપે તેમ છે.

આ પ્રમાણે મોનાયા, વામ્બાકન અને શીરગાદાના જલ તળાવોમાં-શાનોલાતું તળાવ શેષો નાતું છે અને તેની ખીજમાં આજે બંધારો પહેલુ વહેતો દાર કરવામાં આવ્યો છે કે જેનો પહેલો પાયાનો પથર નામદાર અવરનરે દાસમાં બેસાડ્યો છે. આ તળાવમાં જેનું વરસાદનું પાણી પડશે કે તરતજ પાણી ચાલી પર લઈ જવામાં આવશે અને તરતજ તેનું બીજાની જગ મનુષ્યમાં આવશે. આ બંધારો માત્ર ૨૬ ફીટ ઉંચો હોઈ શેષો નીચો છે અને તેની લંબાઈ માત્ર ૨૭૦૦ ફીટ છે આ બંધારા પર કમનો થાળી તે ઉપર સખ-રપથારમાં ફરિખમાં બંધાવવાના આરોમ્પ રવાન સુધી લાનોલીધી રસો લઈ જવામાં આવશે. હન્ટાણી નદીની સરસો રેલી તમા કચરો પસાઈ જવા માટે એક કરવાને બંધારામાં મકામાં આવશે અને આ બંધારાથી વધારેમાં વધારે ૨૧ ફીટ પાણી તળાવમાં શેકાઈ શકશે. આ તળાવનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૧૦૦૦ એકર થશે અને આ તળાવમાં એટલું પાણી ભરી શકશે કે તેથી મોનાયામાં પડતાં વધારેમાં વધારે ઉધાખા વખતમાં તે પાણી ચાલીયોને પુરું પડી શકશે.

ખીજું તળાવ જે વામ્બાકનનું છે તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૨૬ એકરમાત્ર થશે અને તેની આસપાસ રોડ મેડી ટેકરીએ જાતી જશે. તેના બંધારાની ઉચાઈ પાયા સુધી ૪૧ ફીટની થશે અને આ તળાવમાં લગભગ બે અબજ સ્કાફ કરોડ વનફીટ પાણી મળે અને આટલુંજ પાણી પુનઃનાં પરકવાસવાના તળાવમાં થાય છે. આ બંધારા પર રસો કે કામ્બે લઈ જવામાં આવશે જે દરવા જવા માટે એક ઉત્તમ જગ્યા મળી જશે. તેમજ વળી બંધારામાંથી નીકળતી નદીઓના દરવાજાની માલીક ઉપર સુંદર ડેરીયા ખનાવવામાં આવશે કે જ્યાં બેસવા હાલની સુંદર બેઠક મોઢી શકશે. બંધારા ઉપરથી પથરીયા કરી અને તે ચપાટીને પાણી હોલ તારે હોટીમાં ચહેલ કરવાને જઈ શકશે. તળાવની પામની આ-સપાસ આરેમેર સુંદર ઝાડો અને વાંસના વન ઉગાડી દેવામાં આવશે જેથી મુખર્મી

પ્રવલિત્વેથી ખાટમાં સંદેશાશ્રીઓનાં ડેવે કોઈને આ સુંદર રચણીય જગ્યાએ દરવા ફેરવે અને આનાં મેવાને ઘણી સંદેશાશ્રીઓથી ચઢવી શકે. જાન્યારીના તમાવવાથી પાંચ દરવાજા વારે પાણી એક મોટી ચણેલી નહેરમાં લઈ જવામાં આવશે અને આ નહેર એટલી તો ખજાણુત બાંધવામાં આવશે અને વચ્ચે વચ્ચે કચરો તથા રેતી સાફ કરવા માટે એવા તો દરવાજા મોંઘવામાં આવશે કે ચણી ઉપર મૂકે સ્વચ્છ અને ચોખ્ખું પાણી જ બહાર શકે. આ નહેર લગભગ ૪ માઈલ લાંબી થશે. આ નહેર લાગેલીના સુંદર જગ્યાઓ અને વિગ્રામો પાસે રક્ષ, હંડી ખીણો અને નદીઓ, ખવરની કથાનવાળા મુલોથી ઓગળી, રેશાઓમાં ભુમણમાં રક્ષ, મુખર્ષી મુખનો રસો તથા છ. આપ. પી. રેન્ડેને ઓગળી ઉઘી સપાટીએ લઈ જવામાં આવશે. આમ તલી તલી આ નહેર મેવાની દારના સુંદર વનમાં હો " હમકસ મેક " હેવાતુ કિષર અને ઘાટની ધારપર આવી જશે. અને અહીં તે નહેર એક મોટા ઘણુતરની જમાનવાળા મીનારમાં આવી અટકી જશે. આ મીનારા પર સુંદર મેવા મુખત ઘણી હોશે અને મીનારામાંથી ૭ ૭ પીટના બાહરા ખુમવાની દારો તેમના જુલ જુલ દરવાજામાંથી નીકળે અને તે ભુમણાં એકદમ પવે. તોની નીચે ઉતરી જશે. આ ભુમણાંએ ખેડાશ દોરેક પાસે મર્ષ સ્વચ્છ મેકની નીચે ધીમ વનમાં ઉતરી જશે અને આ જગ્યામાંથી એક જુમલ વારે છ આર્ક પી રેલેના રીવર્સિંગ શેડનને ઓગળી જશે. અને ત્યાંથી તરતજ નીચે ક્રીપા મેવાના છત્રામાં આવી જશે. મેવા મેવાનીના મેવાનમાં ઉતરી જશે. એટલે મીનારાથી આ મેવાન મુખીમાં તે ભુમણાંએ મીધી ઘણી લીટીમાં હાલમ ૧૯૫૦ રીટ નીચે ઉતરશે અને તેનું અંતર લગભગ ૨૫ માઈલ થશે.

આ મેવાનીના મેવાનમાં ઘણી ઘણીના રેલે એટલી મોટું સક્રિયક ( Power House ) બનાવવામાં આવશે, અહીંનાં ભુમણાંઓમાંથી પાણીને મેટા પ્રવાહ રીપી ક્રીપી નહીંમે વારે " પેટલ " ના મોટા ચકરોની ખાલીઓમાં ભેરથી અષ્ટાઈ મટાને ફેરવશે. ફેરક મટરની પાણીપર આવશે ફેરક મીસ ઉમે હાલમ ૭૧૦ રેલેના જલન નેટર્સ નેર આવશે અને ફેરક આ હમલખર દોર્સ પાવર નેટની સક્રિય આવશે. આ પ્રમાણે આ ભુમણાંઓમાં લગભગ ૨૦૫ નદીના ઉનાવામાં રહેલા પાણીના ફેરાદ નેટર્સ પાણી હમેશાં વચાં કરશે. આ ચકરોની ચક્રિયી હાવેમેવાના રેલે મલિમાં આવશે અને ઉપર લગભગ ૫ પ્રમાણે મેવાંથી ધીમે વીજતીક પ્રવાહ ઉત્પન્ન થશે. આ ધીમે પ્રવાહ એક ખીલ ફેરામાં લઈ જઈ તેને વધારે એસાથે જાનવવામાં આવશે કે જેથી તે પ્રવાહ પાતળાં ત્રાતાના વારમાં થઈ દેક મુખર્ષી મુખી લઈ જઈ શકાય.

ફેરાપે મલિના થયા આ મેવાનમાં કાન શરૂ થઈ મુમ્મું છે. અને લગભગ ૩૦૦ માણસો કામે લાગ્યા છે. જાન્યારી અને મેનાવાના નંધાવાના પાયા મેવાના શરૂ થઈ થઈ મુમ્મું છે. નહેરને માટે મેવાણુ કાન આલી રક્ષું છે. ભુમણાંઓનું કાન પણ દારવાં મેવાણુ છે. સક્રિય ચક્રની રચના અધારે એવી મુખવાખમાં આવી છે કે તેમના વધારા કરેલા દેશ તો થઈ શકે પહેલાં દમણું તો તેમાં દશ દબાર દોર્સ પાવરના આર મેકોમાંથી ચાલીશ દબાર દોર્સ પાવર નેટની સક્રિય મેવાની મેવાણુ કરી છે. વીજતીક પ્રવાહને વધુ

તાર જતા અને તથા તાર આવતા પ્રવાહને યાદે થઈ છે તારની કારમાં મુખકે સુધી ન જશે. આ તાર લેખેલા ગોદા ખીનારા પર ઉંચે ગોઠવવામાં આવશે. વચમાં કેટલીક ખેડીઓ ચોખ્ખાવાની આવે છે તેમાં ચાણની પાણી લગભગ ૧૦૦૦૦ શીટ લાંબી છે. કુલ છતાં તાર લેવરીની ઉત્તર દીકામે સાબ્ય થઈ સક્રિય લેવાનું જુદું (Receiving station) પી એન્ડ એ કંપનીની ગોદાથી લગભગ ૧૫૫ માઈલ લંબાઈ સખતામાં આવશે. તારનાં દોરણાં અને તેને જાળીનથી આવડા સખતારી ટેબીઓ ( Insulators ) પહેલેથી ૮૦૦૦૦ લેઈતું વીજળીક જોર ખાંચી શકે એવા લેવામાં આવશે. આ લાઇવની વચમાં એ પ્રવાહ બદલવાના “ મધ્ય મુદ્દો ” સાબ્ય છે એવી આખી લાઈનના તથા કટકા થશે મુખકના સક્રિય લેવાના મુદ્દામાં વીજળીનું જળ ૨૦૦૦ થી ૨૫૦૦૦ વોલ્ટ નેટનું થઈ શકશે અને અહીંથી પ્રવાહ જાળીનની નીચે તારનાં દોરણાં ગોઠવી વધારે ભેરવાળા પ્રવાહ લે પ્રવાહ પહેલનારા મુદ્દા પર લઈ જવામાં આવશે અને નરમ જોરવાળો પ્રવાહ લગભગ ૧૫૫ મુદ્દાં મુદ્દાં સ્થાનકે લઈ જવામાં આવશે.

આ પ્રવાહો ઉપરની યોજનાના તથા મુખ્ય વિભાગ પછી શકે એમ છે પહેલા વિભાગમાં માત્ર બધાં બાંધકામના કામોનો સમાવેશ થાય છે. આમાં પાણીના ખીનારા સુધીનું કામો જેવાં કે, નાંધારા, છુમસ, નદેર વિગેરે અને ત્યાર પછી કુલનાં ગોઠવવાનું કામ અને વધારાનું પાણી ઉત્ક્રાંતી નદીનારે કાંઈ નાંખવાના કામનો સમાવેશ થાય છે. તેમજ સપાળાં મકાનો આપીશો, ધન મુદ્દો, નિવાસ સ્થાનો અને તળાવ સુધીની ટેલીફોનની રચના વિગેરે આ વિભાગમાં આવી જાય છે. બીજા વિભાગમાં સક્રિય મુદ્દામાં પાણી પછી, કાપનેમો લગા પ્રવાહનું જળ વધારવાનાં મંત્રો વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે તેમજ આ મુદ્દામાંથી સક્રિય કાં મુખકના સક્રિય લેવાના મુદ્દા સુધી પહેલવાવા તાર લેખવાનો તથા મધ્ય મુદ્દો વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજા વિભાગમાં તે આ મુખકના સક્રિય લેવાના મુદ્દામાંથી જાળીન નીચે તારનાં દોરણાં નાંખી પ્રવાહને ઠેક ઠેકાણે પહેલવાવાનું તથા કારખાનાના ધરો અને મરમરીયોને વીજળીક જળ પુરૂ પાડવાના કામનો સમાવેશ થાય છે. આ યોજનાનું કામ બે હદે કરવામાં આવશે. એનો પહેલો હરતો લગભગ ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના ચોખ્ખા પહેલાં પુરો થશે અને ચોખ્ખામાં મુખકને લગભગ ૨૦૦૦૦ હો. પા. નેટની સક્રિય પુરી પાડવામાં આવશે.

( અર્જનું. )

વિજયલાલ કનિયાલાલ મુવ.



સુમત્રા દરિયાકે પ્રાંત વિસ્થિત.

## વિદેહ ગૂજરાતી સાક્ષરો.

( એટલે સાક્ષર આદ્યમમ. મુલ્ય રૂ. ૧૫ ) રોક.

કવિરત્ન દયારામ, નર્મદ, પિટિ, સાક્ષર વિવેચક નવલરામ, ડૉ. હરિ-  
લાલ કુર, કવિજગતરામ, મસ્તકવિ જ્ઞાણાચકર, પ્રે. મણિલાલ નભુભાઈ,  
રાજવીશોકલાખો, સાપુચરિત્ત નારાયણ લેખનન્દ. કેશુચંદ્રાચાલ, નન્દરાજ  
તુલસીચંકર, સાક્ષરચર્ચ ગોવિંદનરામ, મનઃસુખરામ વગેરે જેવાણીય સાક્ષરો  
લેખકો, તથા કાવયોની સંસારિક લેખક સાક્ષર જીવનની આલેચના કાવતું  
તથા મુન્દર હાથિયો ચાથે, રેશમ જેવા મુંબાઈ અને રાજકોટ બર્ટ પેપર ઉપર  
રંગબેરંબી ચાલીથી, ચિત્તાર્પક રીતે છાપેલું મનોહર પુસ્તક ગુજરાતીમાં  
આ પ્રથમજ છે. ચાળા લખાણેથી માટે મંજુર થયેલું છે.

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, બુકસેલર્સ મુમ્બાઈ.

સક્ષર રત્ન ડૉ. હરિલાલ કુર વિસ્થિત

નવોત્તર કાવ્ય ગ્રન્થ

શ્રી

સુવેપની ખાતાની

## પ્રવાસ પુષ્પાન્તરિ.

કર્તૃની હાથે તથા ગ્રન્થને લગતાં વિષે: કાલે દેખર ચેર એન્ટરિક્સ કાગળ  
ઉપર છપાઈ લખણાંજ બહાર પડયો છે. મુલ્ય રૂ. ૧૫ રોક.

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, બુકસેલર્સ-મુમ્બાઈ

## સંગીત મંજરી.

(કુંડીકાગળોગવનનોગ્રંથક)

તૈયાર : રાજાન્દિગ્ધમતલજા ગણેશજી ગંગોળિય એમ. એ.

કિમન આક ક્યાના. દયાવ ગરે જુદ.

મળવતું કેશવ—એન. એમ. ત્રિપાઠીની રૂ.

કેસેસરકેદ—મુમ્બાઈ.

## વિધિન.

માત્ર મમળદુ ચિત્ર બાજી એક મિત્ર ૧૫૫ કથા મુદ્રા : ૧ ૮-૦  
 મતી—સાચેજ એમનારાયણ ૬૫૨ બી. એ.  
 કેટલું—જાતી ન ૪ મુખાઈ

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો ગિજ્ઞકો, ને વિદ્યારથીઓને એક ઉત્તમ લાભ છે  
 તૈયાર છે. જોડેલો તે મહેલો તૈયાર છે.

સ્વર્ગ, ગ્રો. મણીલાલ નભુભાઈ દ્રીવેદી દૃત.

## “સુદર્શન ગદ્યાવલિ.”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા હજુ મેં ૩૫ એમસિદ્ધ  
 રહેલા તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સમઢ-અવનચરિત્ર તથા દોઢા-  
 ઝંકો માથે

કદ મેલસ અટપેલ પ્રુટ ૧૦૦૦ ઉપરાંત સુદર બાઈનિંગ  
 કી ૩ ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ છુદ્ડ આકડ સજ્જનોએ નાચેના ૧૫૫  
 ૧૩ બચનહાર દરવો

પંડયા હિમતલાલ ઠોટાલાલ, જંબુસર

તથા “સુદર્શન એડીસ” — નીચાફ.

તૈયાર છે.

“સુદર્શન” ૧૩ ન મતી

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ.

એમના અવનની દુંદી કથા અને નેની તુલના,

લેખક દાનિયાલ અવનનાલ મદ્યા બી એ

૩૦૦ મુદ્દો લિખિત મેં

૧ કિમત મેં ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ છુદ્ડ

અન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ પર્સિ અવનનાલી ગેડ મુખાઈ

# જરૂર મંગાવો અને વાંચો.

“ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર. ”

( આપનાતર ફોર્મ—ગોલીસંકર ઉદ્દેશકર )

૧. હિન્દુસ્તાનની ભૂમિરચના અને તેનો આર્થિક પેટાનો સાચો સંબંધ.
૨. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની સામાજિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિ અને તેમનો પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સાથેનો સંબંધ.
૩. બ્રિટિશ શાસન અને તેની હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ પર અસર
૪. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની તરફીઆતો.
૫. હિન્દુસ્તાનની હાલની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક સ્થિતિ.
૬. હિન્દુસ્તાનના રેખાકીય પ્રગતિ અથવા ખોળવણી

કોઈક સ્વદેશીના આગેવાનેક પ્રેમી અંગતી સમીપ જાત આપનાતર પ્રોત્સાહન કરીને સારાના અંગ્રેજી પ્રગતિનું આ આપનાતર છે

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦ ( પેટરોન સાથે )

મંગાવો ડેકાણુ.—

૨૧. રા. હરજીસંકર દુરભવન પ્રીપાત્રી

“ વસંત ઓફિસ. ”

અમદાવાદ.

શુદ્ધિપત્ર.

( વસંત માસ ૨૧. ૧૯૧૭ માંના લેખન )

“ પ્રેમાનંદનાં નાટકો ” એ લેખ.

|         |      |      |
|---------|------|------|
| પ્રક્રિ | અસુદ | રૂ.૬ |
| ઉત્તર   | ૪૫   | ૨૫   |

“ શિવરાત્રિ માહાત્મ્ય ” એ લેખ.

|    |                    |            |
|----|--------------------|------------|
| ૨૨ | સિન્ડેઈ            | સિન્ડેઈ    |
| ૭  | એમ રસુલોજી રહેવાને | એમ રહેવાને |
| ૧૫ | એ જ ૩              | એ જ ૩      |

## Newman and Mill

Catholicism was commonly condemned on account of the unprogressive state of Catholic countries. There were no telegraphs, no railroads, no commerce at a discount. The result was or was alleged to be poverty, insecurity, and a vast army of mendicants lay as well as split soul. The reply is (Newman) gave was one which had at least the merit of a lofty sincerity. The Catholic Church was possessed by one idea—that God is the enemy of the soul. The eternal welfare of him of one single human being took in crime or degradation was of greater consequence to her than a hundred lines of railroad or the sanitation of whole cities except in far as these promoted some spiritual good beyond them. Many paid sins and harlots suggested many sins only purged by one last act of contrition would enter the portals of heaven before statesmen of excellent parts, worthy virtues, and brilliant records. The cancer of society eating at its vitals was chiefly and in every age moral evil, wrong attitude of the soul towards its Creator. The true philanthropist was he who devoted himself to keep his soul more than that he could never do by the means of grace, Prayer and the Sacraments.

Mill took a face in another direction. The cancer of poverty he said in effect was physical evil. Physical evil would respond to human remedies. Men and women appeared to be just starved in mind and body. The road to knowledge was free discussion. In the walk of knowledge would follow wisdom. Let the authority of Government over spiritual or temporal be taken henceforth at the lowest. Let every soul be at little subject to the higher powers.

Let every man make his life in his own way, restrained by the only where his conduct was directly injurious to another, let be equalled. Let the clearest men get to the top and the degenerate

Six Oxford Thinkers — by

Algernon Cecil

अमेनता अंद

केपाल सु-

३५७

१. अमेनता अंद

कोन अमेनता अंद : अमेनता अंद



પુત્રં ધ્રુવેર્ણ હરિવામિત્તોર્મ મૃત્તામસિ ।

અર્થો ત્વ દુઃખઃ કેવલધીવિર્થો ચલિત્કર્તૃકરત્ ॥ ૧ ॥

[ સ્ક. સં. ૧૦-૧૭૨ ]\*

આ ત્વં મૃત્યુર્મ્ સદ્ વર્ત્તોરિદિવામૃતેર્ણવર્તિત્કરત્ સં વિરામ ।

સર્વોત્ત્વા રામન્ પદિર્થો દુઃખત્ત્વમર્થો નગાર્થો મધેદ્ ॥ ૧ ॥

ત્વાં વિર્થો મૃતર્તા રામર્થેન સ્થાપિતાઃ પદિર્થાઃ વચ્ચ દેવોઃ ।

વર્તન્ત દુઃખં મૃત્યુર્દે અસ્તવ તત્તો ન હ્રોતો વિર્વન્ત વત્સુને ॥ ૨ ॥

[ અર્થ સંહિતા ૧-૪ ]

૧. “(હે રામન્) તું તને (અપરિત રામની તરીકે) લાગ્યો છું. અપરિત અનુભવમાં રહે । નિત્ય અને નિત્યરૂપ મરણના કારણ રહે । સમગ્ર પ્રજા તને લોકો, તારું રામ્ય મર્થ ન પામે ।
૨. અર્થોમાં જ રહે । અર્થ નહિ—અર્થન જેવો અર્થના રહે । ઇન્દ જેવો અર્થો મુખ રહે; અને રામને પારણ કરે ।
૩. નિત્ય ભગિનાને લીધે, ઇન્દ નિત્ય એને પારણ કરે । સૌખ્ય એનો થઈ ને મોઝો ઘણામરપણિ એનો થાણિ મોઝો.
૪. પૃથ્વી મુખ છે, વેા (પ્રમાણતું આકાશ) મુખ છે, આ પર્વતો મુખ છે, આ સર્વે અમર મુખ છે—પ્રજાને આ રામ ખબ મુખ છે ।
૫. રામ વરણ, દેવ ભૂદરપણિ, ઇન્દ, અને અગ્નિ—એ તારું રામ નિત્ય પારણ કરે.
૬. નિત્ય તને અભિવર્ણને, ભગિનાન સાથે સૌખ્યને અને રામને કરીએ છીએ, ઇન્દ પ્રજાને દેવના લારી—અગ્નિ ( ૪૨ ) અર્થે મરણારી—કરે ।”

[ સ્ક. સં. ૧૦-૧૭૩ ]

૧. “(હે રામન્) તને રામ ખબ । તેજ રામિત તું હવે પામ । પૂર્વમાં, લોકને પણિ—મેઝર—તું વિરામ । હે રામન્ । તને સમગ્ર દિલ્લો મોલવાનો ? તેમો લારી પામે આને આ તને પ્રજાને—એવો તું અરે થા । તને પ્રજા રામ્ય પારે પસંદ કરે । આ પાંચ (આર તરફની કાર અને એક મધ્યમ) દેવી દિલ્લો તને પસંદ કરે । આ રામના વિદ્યાન દેહમાં તું રહે; એના કિન્દરે રહે. અને પછે પ્રજાથી તું અપરે પદ મપદિન્દેવો આપ.”

[ અર્થ સંહિતા. ૩-૪. ]

\* આ રૂપે પ્રસિદ્ધ કવિની રામના પારે અને અપરિત પિત રા. ઉદયમળક ઉપ-લક્ષ્યા પ્રિયેશ એવિના આભારી છીએ. તારી,

તા. ૨૨ થી જુન-ચુકવારના સુખ દિવસે—ચિટિલ સામ્રાજ્યના મહારાજાધિરાજ પાંચમ જ્યોત્સ્ના અને એપનાં સાણી એરિ-એએને ઈંગ્લેન્ડ પ્રાચીન દેશ વેસ્ટ વિન્સ્ટર એનિમાં સામ્રાજ્યવેડકિયા સર્કિ ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાએ એ પ્રસંગે આપાત ઉત્તમ અને આનન્દ દર્શાવી રાજા સાણીને વધાવ્યાં. આનન્દ દીર્ઘજીવનાં મહારાજાધિરાજ રોલે અને પદારી, હિન્દુસ્તાનના મહારાજાધિરાજ તરીકે હિંદીમાં સમ્માનિતે જન્મેદ કરશે—તે વખતે, ઈંગ્લેન્ડ કરતાં પણ આ દેશની પ્રજા, પોતાની અજ સજિ પ્રજાએ પણ અધિક હર્ષ અને પ્રેમથી, તેઓણીને વધારી વેશે એમાં સંશય નથી. પરંતુ આ પ્રસંગે પણ અત્યંત લોકના હૃદય ઉપર પ્રભુત્વે અપરે અને કંઠીર આનન્દની અમર પ્રસારી દેખાય છે. તેનું કારણ શું? દિન પર દિન મોડેને એક સારા સમજાવું જાય છે કે “આપણે ચિટિલ સામ્રાજ્યનું યાગ કરીએ”—એવા મહાન અરે પ્રતીતી સામ્રાજ્યનું યાગ દેશનું એ આપાતરણ માન છે એટલું જ નહિ પણ એમાં જ આપણું શ્રેય છે. જેમ ઉપોદ્ય આપાર આદિ સર્વ પ્રશ્નિએ હવે વિદ્યાત રૂપે જ છાનની હરીશક્તિમાં દર્શાવે છે, તેમ સમયો પણ હવે મહાન વિસ્તાર પામ્યા વિતા—દેહીરાવાર એ પાર સમયો પણ પરસ્પર સ્પર્ધાથી જોડાય વિતા—છવનાં દાન્ય છે. હિન્દુસ્તાન એ ચિટિલ તારાનું ખાત આપાતરણ રાત જ નથી, પણ ચિટિલ સામ્રાજ્યનું છાનતાત્વ છે; તે જ પ્રજાએ ચિટિલ સામ્રાજ્ય તે હિન્દુસ્તાન ઉપર સમ્માન કરવાની પરંદેશી સમ્માનતા જ નથી, પણ હિન્દુસ્તાન સારે આપાતરણને જોડાયેલી,—છવેત ઘડીર અને એનાં અવપણે જેના સોનને જોડાયેલી—એવી એ પ્રજાની વિશ્વવિત છે. આજ પર્વેત જે સમયનું દેશ મધ્યમ, અને ૧૮૫૭ના રહેલ જેમ સંવત્સરનું ઉપર જ શેલી હતી, તે સમયનું તરી કાઠનિહતા નિર્માણ પતે વધારે હવેત અને અનુભવગોચર થઇ છે—અને તેથી મહારાજાધિરાજ પાંચમ જ્યોત્સ્ના તેઓ ચિટિલ સામ્રાજ્યની ઈંગ્લેન્ડની મુદ્દે એટલે તેને આનન્દથી પૂરે છે.

આ પ્રસંગે અને મહારાજાધિરાજ પાંચમ જ્યોત્સ્ના આપારી નિર્વેત વાણીમાં શે આપારીત આપારીએ? અમારા દેશની અતિ પતિર—અપોની અતિ પ્રાચીન—વાણીમાં એ દર્શાવ દેહીનું કે હવે આપાર ‘અન્તર્યાં આપી વસે’, અને ‘સર્વ પ્રજા: તમને આશ્વે’ રાજા પ્રજાના અન્તર્યાં વસે છે ત્યારે જ એનું રાજત્વ સિદ્ધ થાય છે. અને પ્રજા એને આદે-અનુષ્ઠાન સુખરે આદે છે તેમ—ત્યારે જ એનું સમ્માન આપાર પર્વેત અને પર્વેત એનું સિધર વિરાતે છે. આપણા મહારાજાધિરાજ પાંચમ જ્યોત્સ્ના સમય ઉપર ઈન્દ, વજ્ર, સોમ, બુદ્ધપતિ અને અગ્નિ—એ પાંચ દેવતાનો અનુભવ દેહ: ઈન્દ એને પ્રજાના આપે, વજ્ર એને આપી દેહ, સોમ એને રક્ષણ જનમે, બુદ્ધપતિ એનામાં તાન અને પર્વેત, અને અગ્નિ એને એક સમર્થ હકિતરૂપે અતિ આપી દેહ સાધે જોડે! રાતિ!

# પ્રેમની ફિલ્સુફી.

( બેસી મઝલ. )

ઢરણીં બળે નદીમાં નઈ, નદીઓ તંચેવ સમુદમાં,  
સખીરો બળતા સ્વર્ગના કે માફી બર્બિયા સહ;  
ના એકલું કે સકિયો; સ્કાંચ કે કામલથી  
સો એક ખીજમાં બળે—તો કેમ હું તુમાં નહોં ?

ત્રિશિઓ શુમે ઈશુ બોમ લો । મોખ પસપર બેઠતાં,  
મારી મલે ના પુખ્તને લો બન્ધને તરબેઠતાં,  
મોંકર બેઠે મૂખિ, મન્દપ્રભા ઉમિ શુમે :  
શા કામનાં આ સુખ્યને શા લો મહને હું ના શુમે ?

તા. ૭-૧-૧૯૧૧  
શુક્ર-મહાવ્રત.  
સામગ્રી ૬-૧-૧૯૧૧.

ચન્દ્રસંકર નર્મદાસંકર પંડ્યા.

## રાડ્-કાપત્ર.

એ. ' વસન્ત ' ના નવ્વી સાહેબ,

આપ માસના અંકમાં ' પુરુષાર્થ ' વિષેનો આપનો અતિ બેલકાવક લેખ વાંચી, એ વિષય પહે નવીન સુખદ પ્રસાદ નથી પડ્યો એમ કેટલું કહેશે કે ધર્મ, અર્થ, અને કામ એ ત્રિવર્તનો પરસ્પર સંબન્ધી નહીં તે પ્રમાણે અગમ્યતા પ્રત્યેક મનુષ્યને જીવનની સાલનાને બાંધે જણાયા વગર રહેશે નહિ. ' અર્થ ' સંપાદન કરવામાં અને ' કામ 'ની પ્રાપ્તિમાં ' ધર્મ 'નું તત્ત્વ કેવું અંકગરૂપે પ્રવર્તે છે, અને ' અર્થ ' અને ' કામ ' બન્નેને ધર્મમય બનાવી મનુષ્યજાતની અધર્મ પ્રવૃત્તિઓને સીમે રસ્તે ચલાવે છે એ આપના લેખમાંથી સહજ સમજાય છે. ' જ્ઞાનકીકરણ ' માંનો શ્લોક આપણા ઉદરના પ્રત્યેક પુષ્કે પોતાની જીવનના એક સુખ્ય આદર્શ તરીકે—જીવનચત્ર તરીકે—ગ્રહણે, અને તેમાં સમ-



અવેશા તરવોનો અદર્શિત મનનપાદ હી અને તેટલે અંશે પોતાના હવેલાના છવનમાં અનુભવીત કરવા પ્રયત્ન કરશે એમ.

“ હવેનાદો ચિરર્થસ્થ કલિસામ્યં મતાચિદ્ધમ્

ધર્મોઽય વયસો સદ્વચા સદ્ સંનધેઃ સત્ ? ”

અર્થ:—વિવર્ધ (એટલે ‘ધર્મ’, ‘અર્થ’, ને ‘કામ’)માંના એની અર્થે (અર્થાત્, ‘ધર્મ’, અર્થે ‘કામ’ની સાથે) પૂર્વ વયમાં જ્ઞાન સાચી રહેશે એવો ને ‘ધર્મ’ તેની હવે વયની વૃદ્ધિની સાથે વૃદ્ધિ થાય છે કે નહિ ? આ પ્રશ્ન દરેક મનુષ્યે પોતાના આત્માને દર દૈન્ય પૂછવો જોઈએ. ‘વયસો વૃદ્ધાઃ સદ્’ એટલે ‘વર્ધિતવર્ધન’ એવો અર્થ કરવાની ખાસ જરૂર નથી; કારણ કે પ્રતિદિન આપણા વયમાં વૃદ્ધિ થતીજ જાય છે, અને જરા અને મરણના પાશમાં સંપાદ્યોને દરેક આપણે એક જગદ્ધ આગળ જરૂરજ જાય છે એમ. તાત્પર્ય, ‘ધર્મ’ ની વૃદ્ધિ કોઈ અંતમાં થવું આપણે પ્રતિદિન કરીજ જોઈએ. વધી જરા આપણે કે નહિ એની પણ શી ખાતરી ? તેથી ‘જ્ઞાતિ જ્ઞાન કૌતુકુ કુરુવા ધર્મવાચીદ્’, ( હજારોજ મરતું છે એમ સમજ ‘ધર્મ’ ને આપણા પાદે જોઈએ ), Longfellow પણ એજમ કહે છે:.....

.....“That EACH tomorrow  
Find us better than today.”

આ પ્રમાણે પુરુષાર્થોનો સ્વાભાવ હી જોતાં એક સંમ દૈન્યસ્થિત થાય છે. તોમનુ કારણ એક ‘મેઃ’ છે:—

“ વર્ગોર્ધવાતમેશાભાં વરપેતોપિ ચ વિચિતે ।

અમાત્યજનનસ્યેવ દૈન્ય બન્ધ નિરર્થકમ્ ॥ ”

અર્થ:—માર પુરુષાર્થો પૈકી જેણે એક પણ ન જાણે તેનો જન્મ, નકરિતિ ગમે આવાળ હોય છે તેની પેટે, તથા મોઝ એમ સમજાવું. આ શ્લોક પ્રમાણે કોઈ ‘અર્થ’ આપવા ‘કામ’ની એકલાની સાધના કરે (અવનવ, મર્ગચરિત) તો તેના જન્મ સાર્થક મનુષ્ય કે કેમ ? ‘વજ્રઃ અપિ’ એ શબ્દો સ્પષ્ટ સ્વરૂપે છે કે માર અર્થોમાંના એક પણ અર્થ સાધે (અન્ય વસ્તુની હવેલા કરીને) તોપણ કોઈ અંશે જન સારથ મરતું કહેવાય, એટલે નિર્થક મરતું તો ન જ કહેવાય ।

આ શ્લોક કોઈ સ્મૃતિ ના ધર્મમ-વ્યવસ્થા છે તેની મને માનિતી નથી. એ તો ડૉ. ભાષ્યકરની ‘સેકન્ડ બુક’ ના સમાસના પાદમાં જોઈએ હશે. જ્ઞાતાં પૂર્વપર સંપન્નને તીથે અનુભવ અર્થે થતી રહે છે કે નહિ તે સમજવી, આપના સુપરિત સિદ્ધાન્તમાં એને

રંધાન આંખી ચાકરો કે નહિ, અને આંખી ચક્રાવં તો કેવી રીતે-તે વિષેનું સમાધાન કરજો આપને વિનંતિ કરૂં છું.

આ ચક્રાવન (અર્થાત્ત નહિ) આપને લગત નહોતું તો પ્રસિદ્ધ કરવા કૃપા કરશો.

નડીઆદ.

તા. ૨૭-૫-૧૧

સાકરજાલ અમૃતકાલ દેવે.

જેમ જે ધોરણે લખાય છે : સાહીય પૂર્ણતા, અને અવદાર ઉપયોગિતા. અમારા માપના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'પુરુષાર્થ' સંબંધી લેખમાં અમે સાહીય પૂર્ણતાની દરખાસ્ત ન રાખતાં, અવદાર ઉપયોગિતા ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય રાખીને, આપણા જનસમુદાયમાં આજ કાલ ધર્મ અર્થ અને કામનો જે વિસ્તેષ લેવામાં આવે છે તે સ્ત્રામે ચિદવધૂરીને જે લેખ લખ્યો હતો—અને તેથી, જે વિષય પેઢી એકાદ પુરુષાર્થ પત્રને સાધે તેનું જીવન પણ કોઈક અંશે સારૂ થયું ગણાય કે કેમ એ પ્રશ્ન અમે આજે પર રહેવા દીધો હતો. કારણ કે નિઃકુલ ભરણ થયું ન ગણાય એન કહીએ તો તે પાત્રના જીવન કરતાં પણ અર્થ-પ્રસાદનું કે કાર્યપ્રસાદનું કે કેવળ માથા ફેરવવા કરનાર—જનપ્રસાદનું—પુરુષાર્થ જીવન કોઈએ છે એમ કહેવા સમાન માત્ર અને આ સિદ્ધાન્ત બાંધે જ રહીશામ. પણ તે સાથે જો એમ કહીએ કે આજુ જીવન પણ કોઈક અંશે સારૂ થયું માનવું જોઈએ તો—તે અત્ય સન્તોષ પ્રસંગના અર્થમાં લેખાર્થ—વર્તમાન સમયના જે રોષ સ્ત્રામે અમે અમારો લેખ નિર્ધાર્યો હતો તે જ રોષનો અમે યોગેક પણ સત્કાર કર્યો કહેવાય અને આમ ઉદાસને વિષાસક નિરપેક્ષ કર્યું પ્રાપ્ત થાય.

પરંતુ દેવે રા. સાકરજાલે ઉપરોક્ત પ્રશ્ન ઉપરિષ્ઠત કર્યો છે તો જે સંબંધી બે જમ્હો-અમારા મતાનુસાર, પ્રથમ લેખેના અપાસ, સિદ્ધાન્તને આપ ન આવે તેવી રીતે, અમે લખીએ છીએ.

અમારો વધામતિ સિદ્ધાન્ત એવો છે કે મનુષ્ય જન્મીને જે તરફ નિર્ધેન રહો, તેણે સંસારનું કોઈ પણ સુખ ભોગવ્યું નહિ, જેણે પ્રભુને પણ અર્પણ નહિ-એવા માણસનો જન્મ તો બેહક નિરર્થક મરે. સમજીએ : અને તેજ જન્મનો રા. સાકરજાલે કોંઈવા પ્રકારમાં 'મત્રામલક્ષણ' કહેતાં બકરીના આંચળની જે ઉપમા આપી છે તે બરાબર છે. પણ બકરીના આંચળ અને વરની કોંઈ વસ્ત્રે કયું પસંદ કરવું એ એક જુદો પ્રશ્ન છે. કહાય એમાં કહેવામાં કે-આ વિષયની અવસ્થામાં વસ્ત્રી ઘડને સ્થાન છે, પણ બકરીના આંચળને સ્થાન નથી. પણ વિષયના સ્વરૂપનું ચિન્તન કરતાં જણાશે કે વસ્ત્રુદા : તો એમાં જેમાંથી એકને સ્થાન નથી; નિરુપયોગીને નથી, સ્વાર્થને પણ નથી. જે અર્થ અને કામ માટેના પોતાના

હજારોને ધર્મસૂત્રાસી કરી શકે છે—એવા મનુષ્યને જ વિષયમાં વિચારવાનો અધિકાર છે અને તેથી સર્વ વિષયની પ્રગતિ વિષયમાં, “પુણ્ય સર્વં કર્ત્ત્વં, ન રક્ષણ” એ મુલમુતાર, ‘પુણ્ય’ રૂપતા સાધવાની છે. મનુષ્ય આત્મજ્ઞાનના આર પુણ્યાર્થ ઉપરિચિત થયેલા છે: ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ—અને પહેલાને અને છેલ્લાને એક જ કરીને બોલીએ તો ધર્મ અર્થ અને કામ એ વિવર્જન એ સર્વેનો મનુષ્યહવનમાં યોગ્ય સમન્વય થાય તો તો સીક, દારણ કે જન્મીને કેવળ ધનના રમણ કરવા, કે પાસે પેસે માત્ર ચેતન્યાશ્ર ઉદા-વર્તી, કે પાસના પાનો રોટલો ખાતે સંસારના સર્વ કુપ્પણી વિષય રહી એક મુશમાં માત્ર માળા જ ફેરવ્યા કરવી, એવાં મનુષ્યજન્મની સજાતા થતી નથી. પતંગની—મરેપુરવાર્થદશિરવિન—સ્થિતિ કરતાં તો મેલક આ પણ વધારે સારી. પણ અસારે ને આપણી સિદ્ધિ પાવતી નથી અને મનુષ્યની છે, તો મનુષ્ય તરીકેની સિદ્ધિમાં ખરી સાર્થકતા રોમાં રહેલી છે એ જ જ્ઞેવાનું છે. એને એ રીતે જોતાં, અપુરુષાર્થક કે એકપુરુષાર્થક હવન બને અનિષ્ટ છે. જ્યાં બને અનિષ્ટ છે ત્યાં કશું વધારે અનિષ્ટ છે એવો નિર્ણય અવશરોપણથી નથી—સાચ કરણે મલમ અને વીંછી કરણે ન મરાય, એકાદાથી દોઢ વીંછી આમળાં આમળી થયેલી જાદુ મજાસી નહિ. પણ હવે સાતીય દશિએ જોતાં, અપુરુષાર્થક હવન કરતાં એકપુરુષાર્થક હવન સારું ખરું કે કેમ એ વિચારીએ, એવો ઉત્તર એ જન્મ્યા છે કે પણ પછી અને રક્ષા મલાણાલિકથી મનુષ્યહવન થાય છે એ ને સિદ્ધ છે, તો અપુરુષાર્થક હવન કરતાં યોગ્ય પણ પણ પુરુષાર્થવાનું હવન વધારે સારું એમાં શક નહિ બલકે એમ પણ કહી શકાય કે અમે સિદ્ધાન્તમેષમાં ખતાવ્યો તેવો વિવિધ પુરુષાર્થોના સમન્વય, એ મનુષ્યની માત્ર આવનરખે દોઢ, અવશરમાં નહરે પડતો નથી. મનુષ્યમાત્રમાં ત્રિવર્ગ પેઠી એકાદ પુરુષાર્થ બીજા પુરુષાર્થ કરતાં વધારે પ્રમુખ હોય છે, અને એવાથી એ માણસનું અધિભાવ—અધિ તરીકેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ, સદાશુ, જેને અમેષમાં એની ‘character’ તથા ‘individuality’ કહે છે—તે બંધાય છે. આપી વિશિષ્ટતા જગતના સખ્યા એનિલાશ્વિક મહાપુરુષેનું તેમ જ મહાભારત મેક્ષવિષય આદિના કથાપુરુષો (Heroes) નું સજીવ હોય છે. એવા પુરુષો હમેશાં સારા જ હોય છે એમ નથી—અને તેથી તેઓનું હવન મનુષ્ય તરીકેની આપણી આવનામાં અપુરુષાર્થક હવન રૂપે મૂકી શકાતું નથી. પણ સારા ન હોય છતાં તે મહાન હોય: જુઓ પ્રસિદ્ધ ધર્મશાસ્ત્ર કૃતે ધીક-સરીશ્વરના હવનવ્યક્તિને અન્તે ‘Greed’ (મદાન) અને ‘Greed’ (સાર) વચ્ચે જતાવેલો એક તેઓનો એકાદ હોય તેમજ આખા હવનને વિનાશપરેત-મારી (‘dragging’) બતાવી દે; તેઓનો એકાદ ગુણ તેઓની જગતમાં વિભવ્યતાકા (goodness) રહ્યાવે. પણ મનુષ્યહવન આમ વિભવ્યતાકા રરકરવા માટે નથી—એવો હેતુ નરની ગારક વાલ ઉપર ચડી ચપલ જગતનું પોતા તરફ ખાન બેંચવાનો નથી. એ તો એક અત્યંત પવિત્ર પદાર્થ છે, અને તે સ્વીચની દૃષ્ટી તેમ જ શાળના અમેષમાં સરખી રીતે સરળ થઈ શકે છે. જ્યાં જેમ જગતમાં સર્વ પુરુષાર્થના યોગ્ય સમન્વય સર્વરૂપ રૂપમાં નહરે પડતો નથી, તેમ એમને વિશ્લેષ પણ તપન મળી શકતો નથી એ ખાનમાં રાખવા જેવું છે. કેવળ એકપુરુષાર્થક હવન અશક્ય છે. જે જન પેલા એકાદ કર્મ કરે છે તે પણ કાંકિ તો એકે સુખ જોવનમાં વચોવન કરે છે જ, બી પોતાના પિંડ

ઉપરાંત કહી નહિ તો કદાચના માણસોને પણ એનો જામ આપવા પડે તો ધર્મ અમર છે જ. તે જ માણે કામપરમણુ—એકચારાથી—માણસમાં પણ અન્ન એ પુરુષાર્થનો કાંઈક સંબંધનો છે જ. મારે એક જ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરે તેણે જીવન મરણ જાં કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ નીકળે છે—એણે જીવન સમય જ નથી; જીવન, એણે જીવન કાંઈક કાર્ય તો કરવાનું છે જ એ અર્થમાં એને 'સર્જન' કહેવું હોય તો કહો. જાદી છટવાના અર્થમાં તો એને 'સર્જન' નહિ જ કહેવાય. જો આપણને મનુષ્યજીવન પ્રાપ્ત થયું છે, અને મનુષ્યજીવનના ધર્મ અર્થ અને કામ તથા પુરુષાર્થ છે, તો એ ત્રણ પુરુષાર્થ સાધવા અને એમનો વિરોધ આપે ત્યાં તેમનો વેળા સમજવા કરતાં એ જ ખરું કહેવું છે.

એક દશાવતરી અમારું તત્ત્વનું સમજાવીએ :

અપુત્ર મુદરપાશ્રમ શાસ્ત્રકોશોએ વર્ણવે કહ્યો છે, પણ ભાષ્યોને મારીને માદી પચાવો પડનાર ઔરંગઝેબ જેવા પુત્રથી કયો પિતા પોતાને 'પુત્રી' માનશે ?—અર્થાત્ પોતાને મુદરપાશ્રમ પુત્રની બાળતરમાં મરણ થયો ગણશે. એવો પુત્ર તો પિતાને અપદ જ કરે, બન્ધમાં જ નાંધે, વિનાશ જ પમાડે. એવા 'પુત્રી' સ્વપ્ન કરતાં તો 'અપુત્ર' જ રહેવું વધારે સારું એમ કહીએ તો ચાહે. બાકી, સંપૂર્ણ સાહીબ સત્ત્વ બનવાનીને બોલીએ તો—પુત્રોના પરાપર કલકથી અને એકના નીરવુલભથી રાજ્ય પાપમાલ મહાં જાય; વિના પુત્ર વેરા ઉચ્છિન્ન મહાં જાય, રાજ્ય અધકારથી ઉવાઈ જાય. પુત્રો પોતાના ભાગ બહેની મહાં સતત જ મહાં જાય તો તેથી રાજ્યનું ભાગ પણ જાય—માટે ખરી રાજનીતિ એ છે કે ભયેજ પુત્રને પેાવરાજ્યને અભિષેક કરી એની પ્રેમાજ છાયા નીચે બીજા ભાઈ એને રાજ્ય વહીવટમાં ભાગ આપવે. પણ વર્તમાન સમયમાં તો તબી શિક્ષણપદ્ધતિથી કોઈએ ભયેજ પુત્ર ધર્મચર્ચા સમને દેલપટા જ આપ્યો છે. પણ એ વિચારી જાણવી તબી કે સમને વનમાં ભટકવા છાં ભરત રાજ્ય કરે એવા અપર્યાય તબી; નર્મો કુષી રામ ગયો પામાં પ્રવેશ નહિ કરે ત્યાં કુષી ભરત કોમાં પમ મરવાર નથી,—ધર્મ 'વિના દેસ વન પાપ-સપ્તિથી કદી પછુ જાયતો નથી.

તબી.

કે દેરલાઈ જાનો કમે એ સારા અર્થમાં અને ફિરલાઈ પરામ અર્થમાં વપરાવા લાગે છે: 'અર્થ'—'દશ'—દશવટિ સંજ્ઞાનો અર્થ માત્ર 'ઉરેય પદાર્થ' 'પરિણામ' એટલો જ ન થતાં સારો ઉરેય પદાર્થ, સારું પરિણામ, એનો યંવા બોલ્યો છે—અને તેથી જ્યાં આપણે 'સાર્થક' કે 'સર્જન' સંજ્ઞ વાપરીએ છીએ, ત્યાં એ 'અર્થ' અને 'દશ' માં સારાપણનો ભાર પણ સાથે જ જણાવીએ છીએ.

## વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર માટે પારિભાષિક શબ્દો.

હિન પ્રતિદિન યુરોપના સામાન્ય નિવાસીમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની અસર જણાતી જાય છે. આ નિવાસીનું પ્રભુત્વ હિંદુસ્થાનમાં વધવાથી એને માટે યોગ્ય પારિભાષિક શબ્દોની જરૂર પડી જાય છે. આ ઉપરાંત રસાયનશાસ્ત્રથી આવતા ઉદ્યોગોમાં વપરાતાં રસાયનોનો બહોળો વેપાર ચાલે છે અને વેપારી લોકો આ રસાયનોના ઉપયોગ નામ પોતાની ભાષામાં ક્ષવ્ય રાખે છે. આમાં કંઈ નવિન નથી. મુસલમાન વખતમાં મુનાનિશાસ્ત્રને આધારે બતાવેલા ગણકના તેજબને અંધકાર અંતર કહેતા. આ શબ્દ સંસ્કૃત કંષક અને છાની 'અતર' ઉપરથી નિકળ્યો છે. કાઠના બાજરમાં અંધકાર અંતર કંઈ બાંધેજ સમજાઈ શકે. 'અંધકાર સંસ્કૃતીક' શબ્દ એને માટે સામાન્ય રીતે વપરાય છે. ખીબ દેશની બાપાઓની અસર ધીમે ધીમે વેપારને સંધિજ થઈ છે. પણ શુદ્ધ બાપા જનવજાનો વિદ્યાનોને ગમે તેટલે પ્રવાસ દોષ પરંતુ જન સમાજમાં જોવાતી સામાન્ય વાણ કેટલાક ફેરારો પછી બરિખની બાપા થાય છે. આ ફેરાર સામાન્ય બાપામાં વિદ્યાનોની બાપા મળવાથી થાય છે.

વેપારને લીધે ખીબ દેશના સમાજમાં જાણમાં ફેરાર થતો જાય એ જણાવિત છે અને જ્યારે કેટલાક વિચારો ફેરારવાને આપણી ભાષામાં શબ્દો ન હોય તો અન્ય ભાષાના શબ્દો વપરાય છે.

છાની ભાષામાં મોરશુકુને 'લીલાતુતિઆ' કહે છે, લીલાતુતિઆને 'દોરાતુતિઆ' કહે છે અને સહેજ તુતિઆએ 'જસત કુલ' નીલા દોરા અને સહેજ એ શબ્દો એ પદાર્થના ફેર ઉપરથી વપરાય છે અને 'તુતિઆ' એક તરેઠના પદાર્થો બતાવવા વપરાય છે. 'તુતિઆ' શબ્દ કેવળ છાની ભાષાનો છે કે કંઈ અન્ય ભાષામાંથી આવ્યો છે એ જણાવું કઠણ હતું. હિંદુ રસાયનશાસ્ત્રના સંસ્કૃત મુસલિમના સંરોધન ઉપરથી જણાય છે કે આ શબ્દ સંસ્કૃત 'તુલ' ઉપરથી નિકળ્યો છે. મોરશુકુ એ જણાવ્યો છે અપ્રમંદ છે. મધૂર શબ્દ સમાજવાતું કારણ એનો મોરના ગળા જેવો ફેર ઉપરજાતું છે. એક સમય એવો હતો કે ખાસ કરીને પારાની ક્ષાએતું જ્ઞાન હિંદુ વિદ્યાનોને સાફ હતું અને આજ્ઞાનો લાભ લેવા છ. છ. આમાં સદીમાં ખાલીએ ફેરારકિ પુતળીનું બાપાતર કસતું હતું. આમાં મુજુત, ગતક, અને વાગ્દહનું-પણ બાપાતર થયું છે. આ સમયમાં મહા સંસ્કૃત શબ્દો ઉપર વિચેરના અપ્રમંદ સાથે છાનમાં તેમજ જનતામાં વપરાતા હશે. જ્યારે એક દેશના વિચારો આપણે કસુવ રાખીએ અને આપણી ભાષામાં એ વિચારો ફેરારવાને મહાજ કુતિમ શબ્દો વાપરવા પડે અને તે પણ સંમિત અર્થ ફેરાર ન હોય તો અન્ય ભાષાના શબ્દો લેવાનો કંઈ પણ વધી રહેવો ન જોઈએ.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કેટલીક વખત એક શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનની જદિ સાથે બતાવતો જાય છે. અંગ્રેજી 'Solid' ના અર્થના જદિ વિદ્યાસમાં રસાયનશાસ્ત્રના મહા ઉદિદાસનો સમાવેશ જાય એ કંઈ અતિશયોક્તિ નથી. કેટલાક શબ્દોએ, અર્થ ધીમે ધીમે સુચીત થઈ એક જ વિચાર ફેરારવામાં વપરાય છે. કંઈ પણ એકાએક એ અર્થ કસતો થતો હતો. માત્ર મળવામાં

કેટલાક પદાર્થો એવા વપરાય છે કે તે ધાતુના પત્થરનો કચરો પોતામાં લેગથી લઈ સ્વચ્છ ધાતુને નીચે રહેવા દે આ દિવા સંસ્કૃત નિક્કોને આવાતી અને એમાં વપરાતા પદાર્થોને દ્રવક કહેતા. જેમ રસાયનનું જ્ઞાન વધતું ગયું અને જેમ જેમ તેજાનનો ઉપયોગ પશ્ચિમના સંબંધથી હિંદુસ્થાનમાં વધતો ગયો તેમ તેમ એને માટે એક શબ્દની જરૂર પડી ગઈ અને દ્રવક શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો. ડૉ. ખી. સી. રોય લખે છે કે. 'We have seen all along that in the older works Dravaka was used in the sense of a solvent or flux but never in the sense of a mineral acid. The term Dravaka has been expressly coined to do duty for the mineral acids.' જાણીથી દ્રવકને શબ્દ (અર્થાત્ સંયમી) આદિ એમણી સહે તે ) તેજાનને માટે વપરાવા લાગ્યો. આ શબ્દ એક સુદૃઢ શબ્દ છે. ફરકડી સિંધવ નિરેરે પદાર્થોથી નિષ્ક્રિય સર્વ જાતના તેજાનો માટે આ એકજ શબ્દ હતો. પાઠ્યથી 'ધાતુ દિવા' નામના ઇ. સ. સોળમી સદીમાં લખાવવા સંસ્કૃત શબ્દમાં સંધકના તેજાનનું નામ એમાં રહેલા એક યુક્તને આધારે આપવામાં આવ્યું. શબ્દ જનક અર્થાત્ જે પાણી બાળી સહે તે. આ એવું બહુલ છે.

આયુર્વેદ પ્રમાણે રસનો અર્થ રક્તોદરસ થતો. તાનિક સમયમાં પારો પ્રવાહિ હોવાથી એને રસ કહેવા લાગ્યા અને એ ઉપરથી રસાયન શબ્દ નિકળ્યો.

રસાયન શાસ્ત્રના કેટલાક શબ્દોનો ઉપયોગ કેમ થાય અને કેટલાક નવિન શબ્દો અલગ નિયમને આધારે કેવી રીતે બનાવાય તે જોઈએ.

હાલમાં ઇ. સ. ની સોળમી સદી સુધી હિંદુસ્થાન અને અન્ય દેશોમાં રસાયનશાસ્ત્રનો હાલમાં એક સરખો વધારો થતો હતો એક બીજાના વિચારો સ્વતંત્ર રીતે દેશોમાં પ્રસરતા. આ વિચારો દર્શાવવાને આપણે જોઈએ તેમ સ્વભાવાત્મક શબ્દોને બનાવે અન્ય ભાષાના શબ્દો વપરાતા અથવા ગ્રંથ બહુલને આધારે નવા શબ્દો બનાવવામાં આવતા. અનેક કારણોને કારણે ત્યાર પછી પશ્ચિમમાં રસાયનશાસ્ત્રની જદિ ચર્ચા અને ત્યાંના વિચારો આ દેશમાં તરફથી વધે પછી આવવા લાગ્યા. પરિણામે નવા શબ્દોની વ્યાપકતાને પ્રણીત જરૂર પડી છે.

હિંદુસ્થાનમાં નેત્રશાસ્ત્રના અનિ રસાયન શાસ્ત્રનો ઉદય થયો હતા પણ આ શાસ્ત્રિય નહોતું. જતાં કેટલાક પદાર્થોનાં નામ જાનાં પ્રકારે ઉપરથી મળી શકે છે. તેના નામના અર્થમાં ઉપયોગ થઈ શકશે કે કેમ એ જોઈએ.

હવે શબ્દ સંસ્કૃતમાં 'કાર્બો'ના અર્થમાં વપરાય છે. સોલ્ફ્યુર, સિંધવ આદિ પાંચ હવે એમ હવેના વિભાગ છે. જોઈને સમુદાયવશ કહે છે.

'કાર્બો'નો જેનો બીજો સામાન્ય શબ્દ 'Acid' છે. આનો અર્થ તેજાન છે. હાલના રસાયન શાસ્ત્ર પ્રમાણે એક રીતે તેજાનના બે જાત છે. એકને 'Mineral acid' કહે છે બીજાને 'Organic acids' કહે છે. પણ ખૂં જ્ઞાના રીતેભણી 'Organic acids'

નિકળે છે. આ બેને માટે જુદા જુદા શબ્દો મળ્યા આવે છે. તેમજના ઉપયોગ પહેલાં આંબલી, લીંબુઆદિ ફોળાં રહેલી ખદકાને ઉપયોગ કરવામાં આવતા. આમાં રહેલી ક્ષારો ખદાય 'organic' નીપે છે. આ ખદકાને સંસ્કૃતમાં આમ્લ કહે છે. તેમજ (mineral acids) ને દ્રવ્ય કહે છે. આથી 'Acids' ના ને કાળો માટે જુદા જુદા શબ્દો વાપરી શકાય. 'organic acid' માટે આમ્લ અને 'mineral acid' માટે દ્રવ્ય.

'Alkali' એ સ્થાપન શાસ્ત્રો લાગાતર શબ્દ છે. આતું સંસ્કૃત ક્ષાર છે. ક્ષારના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એકને તત્કક્ષાર અને બીજાને મૃદુક્ષાર કહે છે. જાડો બાળાને ખતલી રાખને વક્ષાર કહે છે. મૃદુ ક્ષાર ખતાવવાની રીત ઉપરથી કહે છે કે એમાં 'carbonate' નો મોટો ભાગ રહેલો છે તેમ વક્ષારમાં 'Potassium' નો ભાગ સારી રીતે રહેલો હોય છે. મૃદુ ક્ષારના પાણીમાં મુકે તાપી ઉકાવવામાં આવે અને એ પાણી નીતારી એને ખદ મરુતને વક્ષાવવામાં આવે તો એ પાણીને સંસ્કૃતમાં તત્કક્ષાર કહેશે, તત્કક્ષાર એ ઉપજ 'Alkali' છે, આથી 'Carbonate' નો અર્થ મૃદુક્ષાર અને Alkali નો અર્થ તત્ક ક્ષાર કરીએ. તેમ મુતાનું પાણી એવેનામા વિશર પદાર્થમાં ક્ષારની વક્ષાવ હોય તે સ્પષ્ટ ક્ષાર કરીએ.

હિંદુ રસાયન શાસ્ત્રમાં એક પદાર્થ ખતાવવાની મળી રીતો આપેલી છે અને કેટલીક વખતે આ પદાર્થો એક હોય છતાં જુદાવી મિશ્ર મળવામાં આવ્યા છે. ગરેલી ધાતુ (જાત) એ કમ્બ ઉજ્જીત વપરાય છે. ધાતુ મારવામાં મેષક વાપરવામાં આવે છે આથી મળેલી ધાતુ મેષક અને ધાતુનો પદાર્થ માત્ર આવે એથીએ *Sulphide* કહે છે. તાંબાને મેષકથી મારવામાં આવે છે ત્યારે તાંબાપર્પટિ થાય છે તેવીજ રીતે પારમાંથી રસપર્પટિ થાય છે. આથી *sulphide* નો અર્થ પર્પટિ કરીએ. પર્પટિ પ્રયોગશાસ્ત્રમાં ખતારી કક્ષાય પદ્ધતિ પર્પટિ એના ખનિએ નિકળે છે. કામજા તરીકે *Copper pyrites* એ કાંબા અને મેષકના મિશ્ર-રુપી મળેલો ખનિજ છે. આને સંસ્કૃતમાં શાશ્વિક કહે છે. શાશ્વિકના એ જામ છે. રેત અને પીત પીતપાશ્વિક એ *Iron pyrites* છે. આથી *pyrites* અથવા '*sulphide*' વાળા સર્વ ખનિએને શાશ્વિક કહીએ અને એના એકાએક રંગ ઉપરથી અથવા ધાતુ ઉપરથી કમ્બ એમકે *Copper pyrites* ને ચેદ શાશ્વિક અથવા તાંબ શાશ્વિક નામ અપાવ.

જરમ શબ્દ હિંદુશાસ્ત્રમાં સામાન્ય રીતે વપરાય છે. આ શબ્દ એક પદાર્થ સૂચવતો નથી. હિંદુ રસાયન શાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે પારાની ચાર ભૂતની જરમ છે. કૃષ્ણ જરમ, રત્નાજરમ ચેતનજરમ, પીતલજરમ. કૃષ્ણજરમ એ *sulphure* ( પર્પટિ ) છે. રત્નાજરમ એ રસશિન્દર ( *Vermillion* ) છે ચેતનજરમ એ રસમુદ્ર ( *chloride* ) છે અને પીતનજરમ એ એક 'oxide' છે આથી જરમ 'oxide' ના અર્થમાં અથવા *chloride* ના અર્થમાં વપરાય નહિ. એથી આ શબ્દ કેવળ નકાળો છે. પણ 'oxide' ને માટે એક શબ્દ મળી શકે. ધાતુએને તથાવવાથી રહેલી જરમ ( *calx* ) ને કુસુમ કહે છે. આથી *oxide* ને અર્થ કુસુમ કરીએ અને કામ જાતુને એથી વધારે 'oxide' હોય તો તેના રંગ ઉપરથી

એના બેંદ પાટી રાકાય. કામગીરી કરીને દોષાના 'oxide'ને તાપકુસુમ કઢીએ પણ બે 'Oxide' છે એક રૂત અને એક કુપ્ત એથી એકને રૂતકુસુમ અને બીજાને કુપ્ત કુસુમ કહેવાય.

Sulphate એક રસાયનશાસ્ત્રનો સામાન્ય શબ્દ છે. આનો અર્થ મધુરુત્વ ઉપરથી હુલ્ય કરીએ. ધરતી ખાવામાં હુલિયા શબ્દ ફેરક થતું 'sulphate' ને માટે વાપરે છે તેમ આપણે હુલ્ય શાપરીએ.

હિંદુ રસાયન શાસ્ત્રમાં એક 'chloride'નો સામાન્ય ઉપયોગ થાય છે એ રસકપૂર (calomel) છે. રસ એટલે પારે અને કપૂર શબ્દ એ લગાડવાનું ખાસ કારણ એનો સહેલ રંગ છે. કપૂર શબ્દ બધા 'chloride' માટે વપરાય નહિ. આથી 'chloride' માટે એક શબ્દ સોધવાનો પ્રયાસ કરીએ.

રસાનુવર્તમાં ધૈર્યે થાતુ મારવાની એક રીત ખતાવી છે. ધૈર્યે થતું 'હીરાકરી, સિંચવ, માફિક સોલિર પરી પીપર અને સૂંદની છુમી, અંબક, ઘેલવેળ આવતિને રસ આ નખાને વળે કન્દના મળતાં રસમાં ખલાતવાથી વિદ થાય છે આવાથી થાતુ મારી રાકાય છે.'

વિદ ઉપર ટીકા કરતાં છે. રોય લખે છે કે At the same time we should remember that Rasorava and similar other works lay stress upon 'Vida' in which aqua regia may be said to be potentially present and which is fitly described as capable of killing all the metals.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિદન ઉપયોગથી 'chloride' બને છે અને એ રીતે બધી થાતુ મારી રાકાય. આથી થતા ખલાતને વિદ કહીએ. ને આપણે 'chloride' ને વિદ કહીએ તો વિદ નવત chloride માટે વપરાય.

ઇતિહાસની દ્રષ્ટિથી જોતાં 'વિદ' અને વિદ નવત chloride અને chloride ને માટે વાપરવા યોગ્ય છે. પ્રત્યેક શબ્દમાં બળવાસુધિ એના ઇતિહાસનો સમાવેશ થવો જોઈએ. વિદ શબ્દ વાપરતાં આપણને જ્ઞાન ત્યાગ કે આ જ્ઞાનનું નિષ્કણ પહેલાં થાતુ મારવામા વપરાતુ અને એમાંથી chloride બને છે.

અનિબળનાં નામ સંસ્કૃતમાં તેના પ્રોત ઉપરથી આપનામાં આવે છે. આ પદતિકાશમાં પણ વપરાય છે. પારા અને ઝંખકના મિશ્ર અનિબળે (nirynabhar) દરદ કહે છે. રસ રાત્રસમુચ્ચયમાં લખ્યું છે "અનિબા મુખમાંથી પાકે દરદ પ્રેરતામાં મથે અને ત્યાં દમેલાં રમે છે" દરદની આ ઉત્પત્તિ દેખાડે છે. હકીકત ને સંસ્કૃતમાં સૌરાષ્ટ્રની અર્ધી સૌરાષ્ટ્રમાં ઉત્પત્ત થયેલી કહે છે. ડા. રોય સૌરાષ્ટ્રનો અર્થ સુરત કરે છે પણ થણું કરીને કાઠીઆવા-



હવા શોષણ પ્રાપ્ત થાશે અને સખ્દ વસ્તુઓ બાકી રહે. શિશાણુઓ સુદૃઢ સખ્દ શિશાણુઓ અર્થાત્ પરંતપાત્રી ઉત્પન્ન થયેલો સામ્ય છે. આ રીતે કેટલાક ખનિજો માટે સખ્દ શોષી કહી શકાય તેમ છે.

અણુ (Molecule) અને પરમાણુ (Atom) એ બે શબ્દો સામાન્ય રીતે રસાયણ શાસ્ત્રમાં વપરાય છે. પરંતુ હાલના રસાયણશાસ્ત્રમાં કણ (matter)ની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં બે શબ્દો વપરાય છે એક Ion (આયન) અને બીજો colloidion (કોલોઇડિયમ). આ બે શબ્દો અને પરમાણુઓ અન્યોઅન્ય સમર્થ લોઈ લેખને યોગ્ય અર્થ કરાવેલા પ્રયત્ન કરીએ. કોલોઇડિયમ વિદ્યુતઅણુ છે એ હાલનો સામાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. 'આયન' એ પરમાણુનું એક સ્વરૂપ છે. પરમાણુમાં એક વિદ્યુતઅણુ ઉમેરાય અથવા એકાએક યાય તો 'આયન' યાય છે. વિદ્યુત સહ પરમાણુના સમુદ્ધો 'જલ' 'આયન' છે. બીજો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે દરેક પરમાણુએ વિદ્યુતકોણના ગુણો છે. પરમાણુ સખ્દ ઘસૂલમાં ઘસૂલમાં સદૃશ રચનાની સ્થિતિ યાતાયાત છે. આથી આપણે વિદ્યુતકોણને નામે વિદ્યુત પરમાણુ કહીએ તારણે કલ્પના સાચિય રૂપમાં થયાણે રચનાની આલખી સુચન સ્થિતિ બજાણી તથા અને તે વિર્ણુત છે. આરે એને વિદ્યુત પરમાણુ કહીએ. ઉપર બતાવેલા પ્રમાણે 'આયન' માં વિદ્યુત સ્વરૂપ રીતે રહેલી છે. 'આયન' વિદ્યુત પરમાણુઓનું ગુણો છે તેથી એને. અર્થ વિદ્યુતઅણુ કહી શકાય. આવી રીતે ચાર શબ્દોના અર્થ આપી શકાય. Electroon એટલે વિદ્યુત પરમાણુ 'Ion' એટલે વિદ્યુતઅણુ Atom એટલે પરમાણુ અને molecule એટલે અણુ.

આ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે અર્થ આપેલી અર્થ કરી શકીએ અને વિચાર કરાવવાને યોગ્ય સખ્દ ન મળે તો બીજા શાખાના શબ્દો લેવા લેઈએ. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની વધતી જતી અમરણે હીથે એવા પાસ્તિભાષિક શબ્દોનો અર્થ દોરો લેઈએ અને એ સામ્ય કરનામાં ઉપર બતાવેલી કેટલીક રીતો વાપરી શકાય. આ કોષ બતાવવામાં કેવળ આપાસક્ષિયોની આદ મેલી નક્ક નથી પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની જુદી જુદી શાખાઓના અભ્યાસ કરનારાઓની આદ ઉપયોગી થઈ પડશે. Theoretical chemistry એ કોઈપણ માપર વેગ બે બતાક દારણ નક્ક છે. મારણ કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના આદ પ્રમાણે શક્તિ એવું કામ નથી. એથી એટલે અર્થ ઉચ્ચતા ચાપક કરવો લેઈએ. આ અર્થે કરનામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની સદાય મેલી પડે છે. આ કોષ કરતાં બીજું એ પાત્રનમાં સખ્દનું છે કે વિદ્યુતશક્તિના ગુણોના કિંમત અન્ય આગમાંથી નિઃક્રાંતિ ખનિજોનાં નામ લે પ્રકેશમાં લેઈ લેઈએ કારણ કે આ કોષ એવો થયો લેઈએ કે એવા સામાન્ય રૂપમાં શબ્દો લેઈ ખનિજ વિગેરેના નામ આપ્યા કિંદુ-આનમાં એકલ રહે.

( અર્થ. )

પુર્વન્યસાય પેદુરસાય એદ.

## લોર્ડ મોર્લીના સુધારાના પ્રથમ દરજ્જો.

લોર્ડ મોર્લીના સુધારા અન્વયે જરૂરી રાષ્ટ્રીય કાયદાસભામાં રૂપિત પદ્ધતિ પ્રતિનિધિઓ લોકરહિતાઈ કાયદામાં સમાવે કરવા પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક અને અતિપ્રશ્ન-પાત્ર છે. સુધુ સુચાનુસાર પરીક્ષા કરી તે પ્રયત્નોને ઠીક આપવા મા તે સામે યવા દેકે સમજી માણસની દરજ્જા છે. દિલ્લી સરકાર ખાસ લેક્ષિયોની કાયદાઓ મા તેમાં સુધારા કરવાની દરજ્જા સાધારણ રીતે પોતેજ જાળવી છે, અને તેથી રૂપિત પ્રતિનિધિને કંઈ કાય-દાનું જીલ રજી કરતું પડે તેનો અર્થ એટલોજ સમજવો કે સરકારના સલાહકારોના અભિપ્રાયમાં તે જીલ પસાર કરવા સરકારને ખાસ ઉચિત લાગતું નથી.

(૧.)

હાલમાં મોનરેમલ મી. મોખલે તરફથી ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનું જીલ, મો-નરેમલ મી. જુવેન્ડનાય ખાસ તરફથી વાસના કાયદાનું જીલ અને મોનરેમલ મી. ઇન્ડા તરફથી વકરેલું જીલ એ રીતે ત્રણ જાણે હાલમાં દિલ્લી રાષ્ટ્રીય કાયદાસભા આગળ રજી કરવામાં આવ્યાં છે. સરકારપક્ષનો વધુમત હોવાથી સરકાર એ આ જીલોને ઠીક આપે તો તે પસાર થવામાં કેઈ અત્યો વિરોધ કે વધો નહીં. પરંતુ સરકાર હાલમાં તકરબ રહેવા માગે છે અને સાવેનના પતને અનુસરીને ગ્રામ્ય પોતાનું વલણ દેખાડે છે. લોર્ડ ક્રેન જેવા નામકિત રાજ્યકારીએ લોર્ડ મોર્લી ઉપર આરોપ મુકેલા કે તેમના જેવા વિશાલ વિદ્યાવાળાને પણ દિલ્લી રાજ્યસુધારાનાં કોરજી વડવા મોનરેમલ મી. મોખલેનું કદાપલું કહીતું જેવું પડ્યું હતું. અને આ આરોપ દૂર કરનાં લોર્ડ મિટ વીગરને સંભા-લુના સુલકામાં ઉતરતું પડ્યું હતું. તો પછી મોનરેમલ મી. મોખલેના નિલમ માએલ સુલ હોય, કુંઠામાં એટલુંજ કહેવું જણ મને કે કેળવણી તે જાન્યકુ છે, અને જાન્યકુની જરૂર સર્વથા જરૂરી ન છે તેથી પુરોપની અને અમેરિકાની સુધારેલી દરેક પ્રાથમિક ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનું કોરજી સ્વીકાર્યું છે, અને દિલ્લી સરકારે પણ તે કોરજી આ દેશનાં કેવી રીતે કાયમ કર્યું તે વિશે જણાવેલી વિચાર ચલાવ્યા છે. પરંતુ નાણાની તંગીનેજ સત્તે તે કોરજી સ્વીકારનામાં દિલ્લી સરકારને અનિર્ણય આવ આવે છે. અને તેથી દિલ્લી સરકાર ન આ રજા ઉપકી લે તેવી તક જોઈએ તો તરોનાં વર્ષે પીટી નરો આવી ખાસી રીતે દલિવાન મી. મોખલેની યવાથીજ તેમજે હાલનું જીલ પડ્યું છે. સર-કાર ને કંઈ અસર કરે તે રૂપિત ઉતર કર નાખીને સુધું કરે, અને અગરે સરકાર કંઈ જરૂરી ખર્ચ કરવા ના પડે તો પછી વિચારવાની રૂપિત તે ખર્ચ પોતે પોતાના ઉપર કર નાખીને કેમ કરી ન મેલું જોઈએ ? અને કોરજી પોતું છે એમ કોણ કહી શકે ? સ્વદેશી વસ્તુઓ મોલી મને તો પણ તે ન ખરીદી અને પરદેશી ન ખરીદવી એ દેશવાચકી હાલમાં ને સર્વક ફેલાઈ છે અને ફેલાય જતા છે તે હું ત્રિપતા કોરજીનું દર્શાવ નથી ? હુંકા કે ને સર્વથી ઉદ્યોગમાં અગ્રિસર છે તે સિવાય દુનીયાનાં દરેક રાજ્ય પોતાના દેશના ઉદ્યોગ ઉત્તેજન માટે પરદેશી આવતા માલ ઉપર બારે નકાદ નાંખે

છે. અને તેથી જો કે તે દેશના લોકોને પોતાના દેશનો સાચો જરૂર જાણતી કીમતે લેવો પડે છે તો પણ તેથી કરીને તે દેશના ઉદ્યોગ દુનિયા ઉદ્યોગન થયે છે, અને પરદેશની હરીફાઈથી તેમના દેશનો ઉદ્યોગ નાશ પામતો નથી. હિંદુસ્તાન એવા મરીચ અને ઉદ્યોગમાં પગલ દેશને આવા સંરક્ષણની ખાસ જરૂર છે, પરંતુ સમગ્રીય કારણોને સમજે હાથમાં તે આપણને મળી શકતું નથી. તેથીજ આપણે હિંદુસ્તાનવાદીઓ દ્વારા પાર્લિમેન્ટ દરમિયાન સમજાવે છીએ કે સરકાર તરફથી પરદેશના સાલ ઉપર કર નાંખીને આપણા ઉદ્યોગને ઉત્તેજન ન મળે તો પણ આપણે પોતે જ પોતાની મેજે દેશી, માલની જાણતી કિંમત આપીને જા તો હલકા દરખાસો દેશી સામ જસીદને દેશી ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપણું.

તેથીજ રીતે હાલના બીજાં ધોરણે એ છે કે જો કેટલું મુનીસીપાલિટી અગર લોકલ બોર્ડ જા સરકાર પોતે પોતાની મેજે કર નાંખીને પોતાની હલકા રહેવાસીઓને દરજ્જાવાત પ્રાપ્તિ દેશનથી આવવા પુરી જાતને તો તે મુનીસીપાલિટી જા સરકારે તેવી પરવા નથી સરકારે આપવી. આરથું જ સુખ્ય ધોરણે આ બીજાં છે. બીજાં જે કમીશીના તેમાં છે તે તો વિગત જાણત છે. આ વિગતો દેશની કોઈ જાતનો હા જોતો નથી તેમ કોઈ જાતની દરજ્જા પસંદગી નાખવામાં આવતી નથી. એવી મરજી હોય તેવીજ મુનીસીપાલિટી જા સરકારે માટે આ બીજ છે. પોતાની ખાસજ મુનીસીપાલિટી એવી જાતે સરકારે દેશ દરજ્જાવાતે આપણને આપવાનું ધોરણ સ્વીકારશે તેવાજ ઉપર હાલથી હાથનું બીજ એક નરખા મો. મેમ્બરે એ રજૂ કર્યું છે.

( ૨૦ )

બોરડેમલ મો. જનરલ બીજાં જાત જુલાઈ પ્રકારનું છે. સમજે હિંદી પ્રજાના કિત મરજી નહિ પરંતુ પોતાની મુસલમાન કોમનાજ લાભમાં તે પડવામાં આવ્યું છે. સવાર મિત્રતાને જાણેલા હમેશને માટે આપણમાં આવે તેને મુસલમાન ધર્મશાસ્ત્રમાં ' વકી ' કહેવામાં આવે છે. કોઈ સમજ પોતાના નસલોના સ્વાર્થ માટે કમરેસર વકી કરી શકે કે નહિ તે જાણ માટે મુસલમાન ધર્મશાસ્ત્રના કીમતોમાં એ મત છે. એક મત પ્રમાણે પોતાનાં ફરજો માટે મિલકત હમેશના જોતમાં નાંખવી તે પરીકા મહુલ છે, અને બીજો મત એવી ફરજ ઉત્તેજ છે. હિંદુસ્તાનની હાઈકોર્ટમાં તમા નાખવા પ્રીવી કાઉન્સિલે કુટુંબના કિત અમે કમરેસર વકી માન નહિ તેવા ફેસવાઓ કરેલા છે. અને આ ફેસવાઓ મુસલમાન કોમને પસંદ નથી. એવા ધોરણ ઉપર બોરડેમલ મો. જનરલે હાથનું બીજ દાખવ કર્યું છે. આ બીજ પસાર થાય તો મુસલમાન જમીનદારો તેમજ જમીનો પોતાનાં ફરજો અને કુટુંબનાજ ઉપયોગમાં અમે તેવી કાવળની અવરથા કરવને સક્તિમાન થાય. મારી પડતી એ કુસતનો ઉત્તેજન નથી થઈ શકે તેવી નિયમ છે. અતિ વિદ્વાન માણસોનાં ફરજો રાખે નીકળે છે અને જમજન દરવારોની જોસાડ કેલેક જમતે કમલ માન છે તો તે જમીન કે જોના ઉપર કુતુંબના જનને સુખ્ય આધાર છે તે જમીન એકા કુટુંબમાં હમેશાં જ રાખી કુટુંબમાં કાવળે મકા કરે તે સાવેનનિક કિત વિરુદ્ધ છે. આ સિદ્ધાંત એટલો નિર્વિરુદ્ધ છે કે જમીનની કુપોલી કોઈ પ્રજાને હાલના

બીલનું ધોરણ સ્વીકારેલું નહીં. આ બિલ જે પસાર થાય તો તેથી હિંદુસ્તાનની તમામ કોમના હક અને કિંતને પાછી અસર થાય. મુસલમાન કોમના મુદ્દસેને પોતાની મીલકત પોતાના હુકુમના હિત માટે વકર કરવાની છુદ્દ હોય તો તેમની ભેટે બ્યાપારનો બ્યવહાર કરતાં બીજી કોમોને વિચાર પસ્યુ કરવો પડે. જાણી મુસલમાન કોમની પાસે હાલ જે બેંગ્લીન વીચરે સ્થાવર મીલકત હોય તે મીલકત જેમ્લે પોતાનીજ કોમ માટે હમેશાં અમલ રાખી બીજી કોમોની બંગ્લીન સ્થાવર મીલકત સંપાદિત કરી શકે. આનું એકતરફી દબતું ધોરણ મીલકત સંબંધીના કાયદામાં દાખલ કરવું તે પણ દેશની આબાદીને તુકેશનકારક છે.

પરંતુ મુસલમાન કોમ માન્ય છે અને તેની ભેટે જ તેમની રાખ્યકારી અમલદાર બાસ મહત્વની છે. તેણે ધોરણની મોટા રાખ્યકારી રાખ્યો હાલમાં કિયાવતી કરે છે. તો તેઓએ એટલું તો પણ રાખ્યું જોઈએ કે બીજી કોમને રજા કિનસાદની ખાતર મોટા કોમધરી મળવી જોઈએ કે નામદાર પ્રીવી કાઉન્સીલના ડકાપણ કરેલા ફેસલમાં ( ૬. સે. ૧૧. ૨૨ કલકા પાનું ૧૧૯ ) જે કંઈ ફેરફાર કાયદાથી કરવામાં આવે તો તે ફેરફાર હકા મુસલમાનની કોમનેજ સાચુ પડે અને તે ફેરફારથી બીજી કોમના હકને કંઈ પણ તુકેશન વા અસર સીધી કે આકલતગતી થતી ન જોઈએ. પ્રીવી કાઉન્સીલ કાનસારની સર્વેથી મોટી અધાવત છે અને તેથી તરફ મોટાથી માનદહિએ બંધોળે જુએ છે કે તે અધાવતના ફેસલા વડ કરવાનો તેઓ કોઈ અપોષ પડવા સામે હમેશાં દેખ છે. કાખલા તરફે ઝીરેતો અમલ કરવા માંલે સાવવાની મુલત સાદ વરમની છે એવું હિંદુસ્તાનની રાખળી હાકિમોએ સોકડો ફેસલામાં દેરનેલું હતું. તે ધોરણ જુમમસેલું છે એવું નામદાર પ્રીવી કાઉન્સીલે ધોરણના વખત ઉપર દેરવ્યું તેમ છતાં નવો મુલતનો અપોષ સને ૧૯૦૮ ની સાજમાં થયો. ત્યારે હિંદુસ્તાનની સરકારે પ્રીવી કાઉન્સીલના ફેસલાનુંજ ધોરણ કમુલ રાખ્યું અને મીથોનો અમલ કરવાના કાયદાની મુલત સાદ વરમ નહીં રાખતાં રજા ત્યાર વરમના રાખી. જાણી દેશના મુસલમાનો પણ મોનરેમલ થી. કાન્દાવા બીમને રીઝા અગ પોઠો બ્યાબની મલુતા નહીં. આ સંજોગોને લીધે મોનરેમલ થી. કાન્દાવું બીલ કોઈ દિવસ કાયદા તરીકે પસાર થશે જ નહીં એવી અવિશ્ય વાણી કરતાં અંજોડો ખાવાની બાએ જ જરૂર છે.

શિવાસાહ મોતીસાહ પટેલ.

## નવલસંમ.

૨૨. નવલસંમ લાલસીરામ—આ નામ આપણું મનાઈ, હલકામાં, કંઈ પડ્યા હોયમ કહે છે ? એ મંત્રીર ચૂંતે આપણું મનાઈ નવર અવગમ કરી અગ્રી ધાવશે ? આપણે નવલસંમને સૂણી જવાનો આજ્ઞા આપણ કયો છે એમ કહેવામાં અનુચિતતા કે અન્યાય નથી.

આજ્ઞાથી હ સાત વર્ષ ઉપર નવલસંમ પાલી કરવા માટે અમલવાદની સાર્વજનિકતાના ઉત્સાહી મંડળે ધારણા કરી હતી—તે પ્રસંગ માટે નવલસંમને વિશે એક લેખ તૈયાર કરે નથી હોવાના અને ઘડી હતી. પરંતુ એ જાણતી ઘડી નહિ અને એ લેખ લખાશે નહિ. એ જાનતા મહારી તરફથી પૂરવાનો અવગમ આપણે વર્ષે આજ કહ્યું.

જ્યાં " સુલતાન સામ્રાજ્ય " આ સુલતાન મંદોલસવને પગે નવલસંમનાઈનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે કરતું તે વિશિષ્ટ અંશિકાને અનુસરતું છે. સામ્રાજ્યના આ ૧૦ વર્ષના અવગમમાં એક નવીપોષ્ટ કસોટી જવાને કાલ મંત્રી આ પત્રોના તત્ત્વ હેમના હાથમાં હતો, અને એ તત્ત્વ હેમણે કેટલી વિદ્યા, અંતરિતા, અને સામર્થ્યથી અનુચિત હતો તે વિચારી- શું તો એ અંશિકા દિયું નવરે પડ્યો. સામ્રાજ્યના અધિવાસીનાં નવલસંમનાઈએ સર્વ રીતે અધિવાસી પત્રી ભોગવીએ એ કહેવામાં અનુચિતનો અવગમ નથી.

નવલસંમનાઈની કહેવપણી, સુખ એ ખાતેમાં રોજાઈ હતી—( ૧ ) સાર્વજનિક અને (૨) સંસ્કારણવાસામાં. પરંતુ ખેતમાં કિસાદ તેમ જ પીર વિચાર, નિર્વિદ્યતા તેમ જ ઉચારતા, પોતાના સમજાનું કિન તત્ત્વના સાધવાની કલહતા તેમ જ દુર્સંસ્કૃતિ,—હેના પર- સ્પર ક્રિયાથી મંદોલના સુખ સંમિશ્રણથી હેમની અને વિવચના પ્રાપ્તિ પ્રસરી હતી. અને હેમના અવગમનાં ૧૦ વર્ષમાં એ કહેવનો પ્રવાહ અનુચિત સામ્રાજ્યના અનુચિત ખાતેની દારા જ્યો હતો.

એ પ્રવૃત્તિના પ્રવાહનું આટલાં ૨૦-૨૨ વર્ષના સમયના અન્તરે ઊંચા રહીને આપણે પધારે જાનતા અને નિપજાવાત રીતિથી હર્ષન કરી સમીચું. પરંતુ એ કમ જાણતા ખેલાં

૧ " સુલતાન સામ્રાજ્ય " ના સુલતાન મંદોલસવના એક માટે—એ માસિકના તત્ત્વનીની માગણીથી—આ લેખ તૈયાર કર્યો હતો. પરંતુ હેમણે જાણેલી સમીચતાથી અગમ્ય જમણું વંચાણ લેખનું મળું તેથી એજે સ્વીકારી સંખ્યા નહિ. તેમ જ, લેખ તૈયાર થઈને હેમને મોક્ષના પછી મહારી એજેથી અવગમ સમજવાની મહારી ખાતેજે હેમણે નાકમલ કરી. આ કારણથી આ લેખ અન્ય રચને મનદ કરવો પડેલો. આથી હેમાં સામ્રાજ્યના અધિવાસી અવગમ કહેવ કયો છે તેનો ખુલાસો થયો.

૨ ઈ. સ. ૧૮૭૦ ના મે થી ૧૮૮૮ ના જુલાઈ સુધી નવલસંમનાઈએ સામ્રાજ્યનું તત્ત્વનાઈ અધિવાસી અવગમું હતું. આટલો કાલ એ પત્રોના તત્ત્વ કેટલાં પદ હાથમાં હોશે હોતો.

આપણે આ અસંસાર સુખર સાક્ષરોમાંના પ્રથમ પ્રકારની મૂર્તિ આપણા મનની દૃષ્ટિ આગળ લેવા કરિયે. “ નવસ અઘાવલી ”માં દેખતી છબી છે તે, એક કારણને લીધે, એ મૂર્તિને પૂરું સ્વ આકારમાં ઉપસ્થિત નથી કરતી. પણ ત્યારે જો જાણે મૂર્તિ રૂપમાં હું હવે શી રીતે પાતક આચળ મૂકું ? મ્હારી કલમમાં એ ચિત્ર લખું કરવાનું સામર્થ્ય નથી. છતાં કાંઈક રેખાચિત્રનો પ્રયાગ કરું છું, તેથી જો વિદ્વાનો જીવનકાળમાં જેમણે જેવા દશે રહેમને કાંઈ કાંઈ એકતું સમજ્યું મરે એમ આશા છે. સરીરના પ્રેરણેક ઉપર ખાસ ઘણું ઓર્થ દેવા છતાં નવસસમજાઈની મુખમુદરામાં વિવિધ વ્યક્તિતાનો સ્વયં પ્રભાવ હોયો અદ્ભુત હોયો કે જેમાં પાંત જ એ સુદ્ર વેશ નજર આગળથી હ્રમ માર્ગ મુખમુદરામાંથી દીધી નીકળતા વિચારશીલતા, મનનવિમલતા, કાંઈ જાણ સંગીતના અનિ સંભવતા દોષ ને ધુન્નતા હોય, કાંઈક તત્ત્વચિન્તનમાં નિરતર તરતા હોય હોયો મુશોળી છાપ ન મ્હારા ઉપર પડતી. એ છાપ પાંચસરી મૂર્તિ રાજ મ્હારા પર નીચે યદનિ જામરાજ દુનિગ કાચેકમાં જતી હું જોતો, તે દહ પશુ પ્રત્યક્ષ જ છે.

પરંતુ એ આલસ્યીન દેખના અન્તર દારૂનું ખરેખરું પ્રતિબિંબ ન હોયું. અને એ અન્તર સ્વરૂપ માત્ર બાહ્ય આકૃતિમાં નહિ, પણ એ વિદ્વાની શરૂ મૂર્તિમાં—સાદિય અને સંસાર સુધારાના ક્ષેત્રમાં—પ્રતિબિંબિત થયેલું છે. દેખને નમરોનજર ના જોયેલા આ જમાનાના મોકને એ દેખની મૂર્તિયો જરૂરમાં મૂકી મયાઈ; એ દેખના પ્રતિબિંબનું હશેન અલ્પ પ્રવાસથી કરનારને એ જાણ પ્રસંગિક ખરી થયા વિના નહિ રહે.

હવે આપણે નવસસમજાઈની સાદિય તથા સંસારસુધારાની સેવાનું આશોકન કરિયે. સંસારસુધારાની સેવા તેમણે ને રીતે કરી છે—માગસમનિર્વેષક સખા અમદાવાદમાં ક્રિ. સ. ૧૮૮૦ ના સુમારમાં સ્થાપક દલી જોના મન્ત્રી તરીકે કામ કરીયે, અને હેને એવે તેમ જ પોતાના કિસાદારી એ વિાપનું સાદિય પોતાના સમર્થ કોષથી સંચેતન અને સખા મનાવીને. આપણે એ સાદિયકાર જ અર્થે એ પ્રશ્નનું હશેન કરીયું તો જાણ છે. આ અને દેખની મુખ્ય મૂર્તિ “ માગસમે જવીથી ” પ્રસિદ્ધ છે. એ મન્ત્રીઓમાં એ જોયું, મક્ક મદાનું પૂર, નિર્ભય રાણીનું બળ પ્રત્યાદિ શું છે તે સાથે સુખરે વાળી ઉપર પ્રચુતા અને સોનીની સરસતા અને સ્વચ્છતા જોવાપડી સર્વ સ્વનામાં આકાશરણુ સામર્થ્ય આપ્યું છે. માગસમનો નિર્વેષ કાંજનાર સુધારકનું હાજાળ સમર્થ કનિષ્ઠ કનિષ્ઠ જોયે પોત્ર સોપાન પાડ્યું છે. સુધારકનું જાળ સાદિયમાં પડાયું છે, ને સાદિયનું જાળ સુધારમાં પડાયું છે. દેખાં દેલીક મરખી-જોમાં કાંઈક હવાડી નિર્લજ્જ વાણીને સ્થાન આપ્યું છે એ ખરું; પરંતુ વિચમની મરખીને જોયે છાપ પાડવાના દેવથી જ હેવી પાણી પ્રમટ થઈ છે, છતાં દેખાં નાગરિક સંપ્રમમાં વિદ્ય જોનારને જણાય એમ છે; આમ્પતાન પ્રેરણા પ્રવેશ થયો નથી. એ મરખી સંમદ-

૧ મા. ગોવર્ધનજીએ નવસસમના જીવનચરિત્રમાં દેખને વિશે વાનીપણા આગલ સંકલ્પ દેખ દર્શાવ્યો છે તે ગમજનું નથી. (‘ નવસઅઘાવલી ’માંની જીવન કથા પ. ૮૪, છાપા પેરેઆર્કનું પ્રથમ વામ જુવો. )

માં કેટલીક તો ઉત્તમ રસિકતાના પ્રતિભાં નિહાન કરતારી છે. “ સંસાર્યું યદે છે નાર ” એ મનોહર ગરબીમાંની યોદ્ધીક સુન્દર કીમ્બે મનુષ્યા રથે ચડેલું—

સુન્દર સીતું મુખકું સુન્દર સીતું તંબ,  
સુન્દર સીના બોલકા સુન્દર સુન્દર સીતું ચંદ.—  
ચોરી રૂઝ મુલાખતું મહે કે કરમાય,  
કે કાલે વૃષ્ઠકામલ, તો એ અતિશૃંગારી ન ભાવ.

એ જ ગરબીમાંની નીચેની છંદો કીમ્બેનાં ભેલ, અને હવેની ખરી સાગણીનું બળ ઉપસાર્ધે મરતું સપદ કલ્યાણછે :—

“ જયે કમે ના કેળવો, નાપો કો પલુ ચાલ,  
રાખો ભે હેરાન તો, કમ હેરા ન ભે હેરાન !  
હા, અગળાઓ દાવ રે ! દાવ છે જ હેરાન !  
ખાતું પીતું બેલું, એ મનુ ! જ રહે જાન.  
જ્યાં હેરાન જ દારનો સવળો મુંદરી માય,  
ત્યાં છંદાધી તો બહુ, ખરે મણુ નવતના યો નામ । ”

સાધા ઉસાદ, લાલિય, લાગણીનું જાન, ઇશ્વરીયો ગરબર સંગદને ૨૭ યોગદૈન આપમે આત્મતા નીચી પાપરીએ કેમ ઉતારી પાડયો હશે જ ને કથી સમજતું નથી.

આ “ બાળકામ જાણી ” શિવાય અન્ય સ્થળે પણ નવતરાગબાધમે સંસાર-સુખારાના લેખો મળ્યાછે. એ સમયમાં ‘ બાળકામવિષેષક રાગ ’ તરફથી પ્રગટ થતી ‘ બાળકામવિષેષક પત્રિકા ’ માં આ લેખો લખીને પણ પોતાની સત્કર્મ લેખનીય સુધારાની શ્રેયામાં માર્ગલુ કર્યું હતું. એ પત્રિકાના બંનેનો સંગદ હવે કાલુ તબી ર્યાં હશે !

\* “ નવસમન્ધાવરી ” માં નવતરાગની છંદવચ્ચા પ. ૪૪ જુવો.

જ નવસમન્ધાવરીમાં એક સમયે કરાણુ બરેલી ગરબીને સ્થાન આપ્યું જણાતું નથી. મંગલાચરણની ગરબીને ગરબી ૧ લી એમ એક આપણે ઉવડની કરી મી જણીએ. પરંતુ મંગલાચરણમાં બાળકામનો સંબંધ નથી. તે શિવાય ૩૧ માય, અને હું કહું છું તે ઉમેરતાં કર માય. ૧૫ મી ગરબી ‘ અગળાઓ ઉતાર ’ એમ મધ્યાગાની છે; અને “ હા અને અમલુ, હમે બેઠી, હમે તો, મુરખ કે જે કહો તે નામ, સામે સામું છે સપણું ” એમ કર માયછે. પણ એ ઉતાર શેનો છે ? હેની પૂર્વે જ હું કહું છું તે ગરબી આપે તો હેનો આ ઉતાર સંભવે. એ ગરબી નીચે પ્રમાણે સર માયછે :—

સાર્ધ વાત ખરી, સમલુ સંમતીએ હામે હમે આપથી,  
પણ શું કરિયે ? રવા રવાઈ બાંધીઓના જાળથી,  
બાઈ બાપડીએ બલવાન નહ,  
એ તો કમને કરી ચાને ન કહું,  
નહુ પાર્વ કર્વું ધૂળમાં જ મરું—સાર્ધ વાત

આપણે આ અંગેસર ચુનૈર સાક્ષરોનાં પ્રમુખ પુરુષની મૂર્તિ આપણા ચત્રની દૃષ્ટિ આગળ  
જોવી કરિયે. " નવમ અન્વાયથી "માં જેની છબી છે તે, એક કારણને લીધે, એ  
મૂર્તિને પૂર્ણ સત્ત્વ આકારમાં ઉપરિચિત નથી કરતી. પણ ત્યારે એ હખિને મૂર્તિ રૂપમાં  
હું હવે શી રીતે વાચક આગળ મૂકું ? મહારી કલમમાં એ ચિત્ર કિહું કરવાનું સામર્થ્ય  
નથી. છતાં કાંઈક રેખાચિત્રનો પ્રયત્ન કરુંછું, તેથી એ વિદ્યાર્થીને જીવનમગ્નમાં જેમણે  
જેવા હશે તેમને કાંઈ કાંઈ અંકનું સ્મરણ થશે એમ આશા છે. શરીરના પહેરવેસ ઉપર  
આમ પણ એવાનું હોવા છતાં નવલસમન્વાયની મુખમુદ્રામાં વિસિદ્ધ વ્યક્તિતાનો સૂચક પ્રમાણ  
હોયો અદ્ભુત હોયો કે જોતાં પાંત જ એ સૂદ પેશ નમર આમળયી હુમ વર્ષ મુખમુદ્રા-  
માંથી દોષી નીકળતા વિચારચીકણ, મનનનિમગ્નતા, કાંઈ જાણ સંચીતના અગ્નિ સાંભળતા  
હોય તે મુનવા હોય, કાંઈક તરવચ્છિન્નતામાં નિરન્તર તરતા હોય હોવા મુજોની છાપ જ  
આમ ઉપર પડતી એ છાપ પાછાથી મૂર્તિ રાજ પદ્મવતર નીચે થઈને આગળના ટૂંકિય  
કાલેજમાં જતી હું જોતો, તે હજુ પણ પ્રત્યક્ષ છે.

પરંતુ એ માણસનું હેમના આન્તર સ્વરૂપનું ખરેખરું પ્રતિબિંબ જ હતું, અને એ  
આન્તર સ્વરૂપ માત્ર બાહ્ય આકૃતિમાં નહિ, પણ એ વિદ્યાર્થીની રાવે કૃતિમાં—સાહિત્ય  
અને સંસાર સુધારના હેમના—પ્રતિબિંબિત થયેલું છે. હેમને તત્ત્વજ્ઞાનના ના જોયેલા  
આ જમાનાના લોકને એ હેમની કૃતિઓ જાણમાં પડી ગયાછે; એ હેમના પ્રતિબિંબનું  
હૈન આજ પ્રમાણથી કરનારને એ હખિ પ્રત્યક્ષ જ પડી ગયા વિના નહિ" એ.

હવે આપણે નવલસમન્વાયની સાહિત્ય તથા સંસારસુધારાની સેવાનું અવલોકન  
કરિયે. સંસારસુધારાની સેવા હેમણે એ રીતે કરીછે—જાણસમનિવેધક સલા  
અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૮૭૦ ના સુધારના સ્વપાઈ હતી હોવા મન્ની તરીકે કામ  
કરીને, અને હેને અને તેમ જ પોતાના કન્યાદથી એ વિષયનું સાહિત્ય પોતાના  
સમર્થ હેમથી સચેતન અને સંગળ પડાવીને. આપણે એ સાહિત્યકાર જ શાંતિ  
એ પ્રશ્નિત હૈન કરીશું તો બસ છે. આ અને હેમની મુખ્ય કૃતિ " માણસનું  
ખરીશી " પ્રસિદ્ધ છે. એ ગરબીઓને જે જોય, ચલ થકાનું પૂર, નિર્ભય વાણીનું  
બળ કંપાદિ મુજો છે તે સમી ચુનૈર વાણી ઉપર પ્રભુતા અને હૈલીની સરસતા અને  
સ્પષ્ટતા જોયવાથી મને રમનામાં અસાધ્યરણ સામર્થ્ય આપ્યું છે. જાણસમનિવેધ  
કન્યાનાર સુધારકનું હવળખ સમર્થ હખિના કલ્પિત જોડે પોત્ત સંપેદન પામ્યું છે. સુધારાનું  
બળ સાહિત્યમાં પ્રગટ્યું છે, તે સાહિત્યનું બળ સુધારામાં પ્રગટ્યું છે. હેમાં કેટલીક ગરબી  
જોયાં કાંઈક હમાડી નિર્લિનગ વાણીને રમન પડ્યું છે એ ખરું; પરંતુ વિષયની ચર્ચા  
જેમથી છાપ પાડવાના હેતુથી જ હેની વાણી પ્રખર થઈ છે. છતાં હેમાં નામરિક સંવર્ણનાં  
ચિહ્ન જોનારને અણુપ એમ છે; આમ્મતાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ થયો નથી. એ ગરબી સંમલ

" ડ. ગોવર્ધનભાઈ નવલસમન્વાયને જીવનચરિત્રમાં હેમને વિશે યાનીવણા બાબત  
સંતપ એમ જણાવે છે તે સંગ્રહનું નથી. (" નવલસમન્વાયથી " માંની જીવન કથા પ. ૮૪,  
છેલ્લા પેરમારનું પ્રથમ વાળ મુજો. )



નાં કેટલીક તો ઉગમ સંસ્કૃતિના પ્રદેશમાં વિચાર કરનારી છે. “ સંસારનું તર છે તાર ” એ મનોહર ગરબીમાંની થોડીક સુંદર કડીઓ મધ્યસ્થ રહે ચૂકેલું—

સુંદર સીતું કુંખડું સુંદર સીતું લેન,  
સુંદર સીતા બોલણ સુંદર સુંદર સીતું મન.—  
ગોરી રૂલ ગુલાબનું સહે કે કરામ,  
કે મહે વલ્લભાળછ, તો એ વૃત્તિસુખની ન ભય.

એ જ ગરબીમાંની નીચેની છેત્રી કડીઓમાં જોશ, અને હાથની ખરી લાગણીનું પણ ઉત્કર્ષાઈ જતું સ્પષ્ટ દર્શાવણું છે—

“ ખરે ક્યે ના કેમવો, નાપો કંઈ પણ થાન,  
રાજો જો હેવાન તો, કમ હોય ન એ હેવાન !  
હા, અગમ્યમો હાપ રે ! હાથ છે જ હેવાન !  
ખાતું પીતું ખેરતું, એ કમનું જ નેને બાન.  
જાડાં હેવાન જ હારનો સખો સુંદરી સાથ,  
ત્યાં છબ્બામાં તો બહુ, પડે મરણ નવચલા એ નાય ! ”

હાથા ઉત્સાહ, સાહિત્ય, લાગણીનું પણ, છતાંપણી બરપર સંપદને સ્વ. ગોવર્ધન તાજે બાળના નીચી પાપરીએ કેમ ઉતારી પાડ્યો હતો ન તે પણ સમજતું નથી.

આ “ બાળકમ બરોડા ” વિનાય અન્ન રમને જલુ મારમરખખામને સંસ્કાર સુધારના સેવો લાખાણે. એ અમલમાં “ બાળકમનિષેધક સત્તા ” તરફથી પ્રમદ થતી ‘ બાળકમનિષેધક પત્રિકા ’ માં મધ સેવો મળીને જલુ પેલાની સમર્થ સેજનીનું સુધારાની સેવામાં અર્પણ કર્યું હતું. એ પત્રિકાના સંકેતો સંગ્રહ કરે હોય તો એમાં ક્યાં હતો !

\* “ નવલસંગનાવધી ” ખું નવલસંગની છબ્બામાં પ. ૪૪ થુવો.

× નવલસંગનાવધીમાં એક સમય કરાહ બરોડી મરબીને સ્વામ આપેલું જલુતું નથી. મંમલાયરણની મરબીને મરબી ૧ હતી એમ એક બાળીને ઉપહતી કરે મી મુકોછે. પરંતુ મંમલાયરણમાં બાળકમનો સંબન્ધ નથી. તે વિનાય કરે થાય, અને હું કહું તે ઉમેરતાં કરે થાય. ૧૫ મી મરબી ‘ અમલાનો ઉત્તર ’ એમ મધામાંની છે; અને “ હા અમે અખાં, હમે ઘેઘી, હમે તો, મરણ કે ને દોડો તે નામ, સામે સાતું છે સમણું ” એમ શરૂ થાયછે. પણ એ ઉત્તર કોને છે ? તેની પૂર્વે જ હું કહું તે મરબી આવે તો હોતો આ ઉત્તર સંભવે. એ મરબી નીચે પ્રમાણે રહ થાયછે :—

ભાઈ વાત ખરી, સપેણું સંમરીએ છલિે હમે આપણી,

પણ હું કહિરે ! રવા ત્યાઈ ખાલીઓના જાણી;

ભાઈ ખામરીએ બાળવાન બહુ,

એ તો જામે કરી ખાને ન કહું,

બહુ થાતું કર્યું જૂનામાં જ મણું—ભાઈ ખાતો

એ શેષી કારી હેમાંના નવલસામના લેખોનો ઉદ્ધાર થયે છે તે નવલસામનાથી તે સંસ્કૃતિત થયા જણાતા નથી. એ લેખોમાંથી એક રમણ લેખ મહારા રમણમાં હજી છે. "વનચરનો વિવાહ" એમ થયાણું એ લેખનું હતું. હેમાં વાદરાઓની સત્તા મળી હતી અને લગ્ન સંબંધી નિયમો કરવા પહેરે જાગત કાંઈક નવ્યોનું પસંદ હતું—જાને એ પ્રકારની અપોઝિશનના જાળવવાના વિચારનો ઉપદેશ સમર્થ રીતે કરી હતો.

આ ઉપરાંત પોતાની અન્ય રચનામાં એક જ રમણે આકલતરી રીતે સંસારસુધારાના પદ્ધતિ નવલસામનાઓ પોતાની કાવ્યવાણી વાપરી છે. 'જાગ મરજાવણી' માં "જના-વરની જાન" એ નામવાળી મરજીમાં—

માજને થેજ જોડણ કીડે જાગી એડે,  
હેના હરાડે પાંચમાં મામદારની એડે;

એ વચનમાં મામદારોનાં સહુસુ વખરે સમજા કરાક આપેછે, તેમ જ,—

હફો રહુમન માજતાં, પૂંડે મરીન મધિત  
હાજ હાજ કરી લીજા—

એ વચનમાં સાતનોમાં શેષીવાઓની પાછળ આવતા પુરાણમંથરોનું ચિત્ર ચતુરાઈથી આપ્યું છે,

પહેરે જાનેક રમણ કુચકાઓ છે એ ખડું; તથાપિ, એ મરજીનો ખરો એક જાગ-લસતા ઉપદેશમાં અને દેને નિન્દાપેશ દર્શાવવામાં જ છે—તે,

પરસાજ એ માસનું જાગ એ એ કરતું,  
મડપાણું જડે મેળીમાં—અન માડીનું દરતું.

એ કડીથી, અને તેથી પછી વધારે

માર પર્જાની જાન આ જોડી મેપમાં સાડું;  
સમજે તો નવલ સાર છે, નદિ તો હસતું તો જાડું.

એ ઉપદેશી કડીથી તો રમણ જણાશે.

આ ઉપરાંત એ જ 'જાગ મરજાવણી'માં એ મરજીઓ સંસારસુધારાના વિષયની છે—(૧) શુભનું કળેકું, અને (૨) જાળવવાનાં તથામ નુકસાનનો ઉપસંદ્ધાર; પરંતુ તે "જાગમરજાવણી" માંથી કાઢીને જ હેમાં મૂકેલી છે.

સંસારસુધારાની મેળમાં અર્પેલા માહિતીની વાત આ યાદ. દેને પ્રયોજિત સાહિત્ય કડી સકારો. હવે શુદ્ધ સાહિત્યમાં નવલસામનાઓ કરેલી સેવા જોઈએ. આ વ્યાપારમાં દેવનાં કાવ્યો તથા અન્ય લેખોનો સમાવેશ થશે. કાવ્યો કરતાં ગદ્ય લેખ જ્યાંમાં વધારે

છે, તે 'નવન મન્યાવધી' જોનારને તરત જાણી જાયશે. એ લેખમાં નવા મુખ્ય વિભાગ—(૧) વિવેચન, (૨) સાહિત્યચર્ચા (૩) જાણના જાણ વિષયોની ચર્ચા (૪) સામાજિકજીવનના લેખ, અને (૫) વિવિધ વિષયના લેખો—એમ ચાર સંસ્કાર. આ સર્વ ક્ષેત્રમાં લેખની કક્ષમ સમર્થ રીતે કરી વળાંકે. અને તે માત્ર લેખનસામર્થ્યથી જ નહિ પણ વિચારની સ્વચ્છતા વગેરે ગુણોથી વિશેષ કીમતી ગણાય એમ છે. આ સર્વ વિભાગ તું સચિત્તરે નિરીક્ષણ કરના પાટે તો ખોટા નિષ્પત્તિ જોઈએ. આદિ તો જેમ જાણશે તેમ કહેવાથી જ નહીં ફેરવીશું. થપમ કાળો લાગે—( કાળમાં દસ કાળ—નાટક—તો પણ સમાવેશ મશે. )—પીરની નાટક, મેઘદૂત જાણનાર, અર્ધ મોચાણું ' ( અર્ધમચ્છ ), બાળમરમાવળી, અને બાળસજા જાણીશી.—આ સર્વ કાળે મેં લખ્યું. 'બાળસજા જાણીશી' વિશે તો પાછળ તપાસ કરી નવા જિવે; સંસ્કાર જીવનના જાણનારનાં પણ હેતુ સાહિત્ય-રૂપે પરીક્ષણ કર્યું છે.

બાળમરમાવળી—હવે એમ કહીએ વાત છે કે આજના 'નવનરસવાદી' નામથી મરણીએ એક લેખને પ્રસાર કર્યો હતો. પરંતુ તે આજ જાણે નથી તેથી બાળમરમાવળી જ લખ્યું. આ સુદર મરણીએનો સંપદ " નવન મન્યાવધી "માં પ્રવેશ પામ્યો જાણ્યો નથી. એ જરૂર આજની વાત છે. રમકે બાળકોને આવે આ મરણીએ સંપદીક ઉતાં હેમાં નવનરસમજાણું કમિત, રસિકતા, કૌશીની સુખ સુનરતા, જનસંસાર અને વિશેષ લેખના રસમજાણીનું સંવિધ કૌશીમાં જાણનાર, લેખની કૌશીલિ, પારિજ્ઞતા, પ્રવાસિક અને લક્ષણનું સંચાર કરી જાય છે. મોટું ઉદાહરણથી સ્પષ્ટતા થશે.

ખાતુરનવન—જાણે દુહાં પણ જાણ રે' કાળાદિથી રાજ થતા યોગમાં અંતરમાં M.T. જાણના નામનું જાણ છે તેની કાળજી જ જાણ છે; બાકી રસના કાળ છે અને હેમાં ખાતુરની સાથ, સુદર સંપદમાં, બીજામાં અને બાળ જીવનમાં જાય છે.

માણે આરી, ઉછાણી સાત રે,  
ખાતું તેમ તેમ મર્ચિયાત રે,  
એમ બીજાં હેતું મુખ,  
ખાતી મદા સુખ રે તે તો તું જ માવળી.

એ કીમતો જેમની વચગાળી થતા, અને જીવનનાં જોર જીવનમાં જતા થાવતા તોણની ચિત્તનું સુદર તદ્દમ જિવ છે એટલું જ નહિ, પણ એ જિવમાં વસવાટ, અને વસવાટની પાછળ નિમૂઠ રહેલા ખાતુરના કાળાનો જાણ, એ જેનો અદ્યક્ષ રંગ ખૂસાવે છે નહિ નહીં ખોટું અને તે જાણ કાળાવિષયના જે માણ લેખની સંપદમાં જ સમજીવ, હૃદયગમ, હાલિ ખાતી કરાઈ છે.

આ યોગ સાથે જિવ દલપતરામની ('હવે તું સુતો પાછળે હવે નહીં', ધરપદિવાળી) થતાની સ્થિતિ સરખાવવા જાયું કે—જા, જાણના જાણ-વચ્ચ જ જોઈ લેશો.

દલપતરામના જીવનમાં જેમના જાણનાર છે, અને નવનરસના યોગમાં યોગની જાણ.

પરતિમાં ગંભીર સ્વરોનાં આરોહણ અવરોહણ હેવાં અવલુસુભગ છે કે તે ધોળની પસંદગી માટે પણ નવલરામને મન્યવાદ આપી જવાપડે. રસિકતા અને કવિત્વની વાત તો વળી છે નહીં.

વસંતવર્ણન (ખાળખરખાવળી પૃ. ૩૭ એ) ‘હોરી’ની આલમાં, કાફી સમમાં છે તે આખી મરખી જ વર્ણનાદિકના સૌન્દર્યવાળી છે. પૂલ પડે વગેરેથી સહિસૌન્દર્યનું નવું રૂપ, પદ્મીઓનાં કકોલમય ફેજન, સર્વ શુષ્ક નદિ’ પણ અનુભવથી’ જાણેલા જોડેલા જેવા વર્ણનમાં સીતપીંછે અને આ સુંદર વર્ણનવાળી ‘હોરી’નું સમાપન હેમના ઉપર તરના ધાર્મિક આવતું દર્શન કરાવે છે :—

સંત રૂપે વાવનંત વસંતે ધામે રવરે લલકારી,  
તેજે જગતમાં યોગમ કરી દાસી અનુપ લપકારી  
લલિત લીલા વિભારી ।  
હીપે ફરત આ રતે ન્યારી.

જય ! જય ! જય ! સમસાગર સુંદર ! જય સિદ્ધ અપ આરી (૧. કાફી)  
જય ! જય ! એકે અકળ ખડાપડ અખંડ અખિલ વિદારી,  
નવલ તનમનના પારી,  
હીપે ફરત આ રતે ન્યારી.

કાખાની પ્રગમની કડીમાં વાલીનું ભવિષ્ય કાંઈ ખસુર માન કરી ગિરિનગીણ વચાક જેનું ખોદર છે.

સહિત સૌન્દર્ય જોવાં વાંત એ સૌન્દર્યને કવન આપનાર પરમાત્માનું દર્શન નવલરામગાઈને આપોઆપ થાય છે અને કાળોમાં સહિતવર્ણનમાંથી આમ પ્રભુદર્શનમાં હેમને વળગાગો સદા જ અભ્યાસ જણાય છે. “શુભરાત્રો વતરપતિવૈભવ” એ મથાવાની ૩૭ ગરખીનું સમાપન પણ એજ રીતનું જોડાયેલું છે :—

જાણે પુકારે વન વૈભવ ઉઠિયો,  
વનલીલામાં વાસ છે જગદીશનો;  
જપ્તાં જોઈ તદા ઉપર સમર ખર્યો ।  
ધન લાભ નવંતે અવસાર સર્વો ।

આદિ કાંઈક વેદાન્તના અર્થગતની યજ્ઞ કાંઈ જોડો, પરંતુ ઉપરનું ચૈતન્યમય વ્યાપકત્વ ભક્તિમાર્ગે રીકારું છે તેનું જ દર્શન આદિ તો થાય છે. નવલરામ વેદાન્તી હતા કે કાંઈ હતા—એ પ્રશ્ન મેંયન આદિ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ ગોવર્ધનના ઉપર નવલરામની કવનકથામાં આ પ્રશ્નો નિકાલ કાંઈક અંશમાં કપો હોય એમ બટમ રહે છે, એમ કહેવું જોઈએ. નવલરામની કવનકથામાં હેમનો મંથનકાળ ૧૮૧૬-૧૭

માં કૌવર્ધનભાઈ બતાવેછે, અને એ મંચનમાંથી વેદાન્તમત તરફ નવકલમનું વળખું થયેલું તે આખર સુધી અખંડ ત્રણેક છેવટું રહેલું માનેછે. પરંતુ આખર સુધી અખંડ ત્રણેક રહ્યાનાં પ્રમાણ કાંઈ નજીબનાં નથી. દેવના વિરુદ્ધમાં આપણે આ 'બાળમર્યાદા' નાં સ્પષ્ટ બહિષ્કારપાત્ર ફતિનું દર્શન કરિયે છિએ. એ મર્યાદાથી ખાં ઇશ્વરસ્તવન (૫. ૧૨ મે) છે. હેમાં તો રમે રમ બહિષ્કારનું સ્વિર વહેલું—

એ આ જાતને નિભાવે, બહુ તે જ બાવે;  
પામક પામકમાં જાતે, બહુ તે જ બાવે.  
આહે ત્યારે જાતે, બહુ તે જ બાવે,  
તે તો વિષનાય કદાવે, બહુ તે જ બાવે.  
એ આ સૂરને યોગાવે, બહુ તે જ બાવે;  
એ આ અંતને મળાવે, બહુ તે જ બાવે.  
ધુમક મળનનો રેકાવે, બહુ તે જ બાવે.  
અક્ષય યોગા આ મળાવે, બહુ તે જ બાવે.  
જાતે ધર્મ એ પાવે, બહુ તે જ બાવે;  
મનને મુક્તિએ મળાવે, બહુ તે જ બાવે.

જાડ પ્રકૃતિથી મિત્ર પરમેશ્વર જ નહિં તો હેમણે લાખો લાખાણે. તેમ જ સમુદ્ર ઉપર જ લાખોછે; જુઓ:—

" એ છે યાજ્ઞો દ્યાવત, બહુ તે જ બાવે; "

અક્ષય,—સામાર ઉપરને તથી જ લાખો.

" એ છે આજા ને આપ, બહુ તે જ બાવે;

જાડાં મન વાણી દોષ મૂપ, બહુ તે જ બાવે. "

અને આ મર્યાદા તો હેમના ગદ્ય પાઠના સમયમાં નવકલમને સ્વીકૃતી. બાળકો-એને માટે લિખિત હતી તેથી એ મર્યાદામાં બહિષ્કારનો ઉપરેલ કરવો લાભકારી મણ્યો એમ પણ જણાઈ શકેલાં નથી. નવકલમ દેવના હિંદુધર્મના મતના નિરૂપણ; સ્પષ્ટ-વક્ત્ર, મનમાં તે જ બાવે, એમ નિર્ભય સ્વભાવથી હતા. તે આમ હાસિયં આપરે એ મનાવું નથી. જારી વાત એમ લાગેછે કે ૧૮૧૬-૧૮૧૭ મંચનકાળમાં જે વેદાન્ત મત તરફ વળખું હતું તે મૂળમાં એ મત કેવળ વેદાન્ત જેવો અદૈવનો હતો જ નહિં અને તે હાસિયં ફતિનું જ પરિણામ હતું. કાલે કરી અનુભવ, મનના, જિરે વપારે વિચારા થતાં બહિષ્કાર મહત્ત્વ હેમને લાગ્યું. ઈ. સ. ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૬ સુધી ૭ આત વર્ષ અમદાવાદમાં રહી પ્રાચીના પ્રમાણ—જે હેમના આખ્યા પછી એક વર્ષની અંતર ( ડીસેમ્બર ૧૮૭૧ માં ) સ્થપાઈ હતી તેના હેમના હેમને લાખા જ હતા. સ્વ. જોગાનાથ સારાભાઈને કેટલક વાર એમ બેમ પડેલો ખરો કે નવકલમ અંતરખાનેથી વેદાન્તીકર; તોપણ આપણે નવકલમના

લાખાણમાં જ હેમની ભક્તિપરાયણતા જોણે જિને તે પુરાવો બસ છે. અને હેમનું વેદાન્ત જે કાંઈ એ માળોમાં પણ લક્ષ્યપણે તે કવિત્વના જોવા તોઈ જે વેદાંતમાં મગરણ કરેછે, તે પ્રકારનું જ હતું. અમદાવાદમાં આત્મચંચનકાળ દાન્ત થઈ એમીર (sober) વિચારમાં પ્રવેશ થવાનું નવકસમભાઈની જ નોંધ ઉપરથી જોવાર્ધનભાઈએ જણાવ્યુંછે. (જીવનકથા પૃ. ૩૯ જુવો). તે કસેલપણું ધર્મવિચારમાં પણ પ્રવિષ્ટ થયું હતું એમ માનવું નિરાધાર નહિ ગણાય.

નવકસમભાઈની ખ. સ. ૧૮૮૮ ના વર્ષમાંની—અર્થાત્ મરણ સમીપ આવેલું હતું તે વખતની—નોંધમાં નીચેના સૂત્રો છે અત્રા:—

“ My nature is વેદાંતી—ચિન્મય જ સત્, વસ્તુ દેખેછે, તે કેમ વેદાંતી ન હોય ? ”

પરંતુ આ વચનમાં “ જનકો જોઈ ત્યાં ઉપર સભર બધે ” એમ જોનારનું જ વેદાંત છે, અને પોતાનો સમગ્ર વેદાન્તી હ એ વચનનો અર્થ વેદાન્તમત સ્વીકાર્યો એમ નથી. એ કેવળ ગૌરવ મતનું વેદાન્ત નથી, વધારે પ્રમાણ માટે દૂર હું કામ નહીં ! અન્તકાળનાં હેમનાં વચન સાંભળીશું !

મરણ પમારીમાંથી પોતે જોયા:—

“ હવે હું પરવારી ચૂકો—માથો હવે ઉપર સમરણ કરિયે; નરભેસમ, Now be on your guard—સમ્મિદાનેક ! ઠીનનું ! ઠીનતાય ! ”

આમ જોમતા સ્વી નહિ અન્તરમાં પ્રાર્થના કરતા માંડી, અને અંતે જોયી જાયા:—  
“ આનન્દ ! આનન્દ ! આથી તે વચી નીજે કિયો આનન્દ ! હે પ્રભુ ! તું બોલેછે કે મ્હે મ્હારા જન્મખર્ચત કંઈ પણ હેવું કામ નથી કર્યું કે હું તારી કૃપાને પામુંન થાઈ—માટે, મો પ્રભુ, આ મ્હારો હાથ પકડ ! ”

આ વેદાન્તીની પ્રાર્થના હોય નહિ; જે વેદાન્તી પ્રાર્થનાને અમુક કમ કરી રચાત આવેછે, અમુક અધિકારાદિક દશમાં રચાત આવેછે, તે વેદાન્તીની પણ હાથી પ્રાર્થના સંભરે નહિ.

આ કારણથી હું તો નવકસમને ભક્ત જ મર્ણ્યું; અને હેમના કહેવાતા વેદાન્તને કવિત્વના સર્વવ્યાપક ચૈતન્યને હૃદય દર્શનથી જોનાર વેદાન્તાભાક્તનું જ નામ આપુંછું. અને તેથી કરીને નવકસમ “ ઉપરથી પ્રાર્થના કરતા; છતાં આત્મા, ઉપર, અને બ્રહ્મનું એક માનતા ” એ જોવાર્ધનભાઈના નિર્ણયનું એકદમ હું મને ઉતારી સકતો નથી.

\* જીવન કથા પૃ. ૩૭.

x જીવન કથા પૃ. ૬૦.

‡ જીવન કથા પૃ. ૬૨.

ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં ( અર્થાત્ પોતાના અવસાનના એક વર્ષ પહેલાં જ ) નવસંસારે લખેલા કેવિ નર્મદના કાવ્યમાં એ 'વચનો' "પરલોકી સુખ દુઃખ" અને "પરલોકની શામળીઓ" એ ખાતના નજરે પડે છે, તે દેવની પરલોક ઉપરની, ત્યાં ભોજનવાનાં સુખદુઃખાદિ. ઉપરની, એકા સરવે છે ( નવસંસારનાથી આગ ૨ પૃ. ૩૧૪-૩૧૫ ), તે 'આત્મા, ઇશ્વર, અને જાણના એકત્વના ચતુર્તી જોડે સમન્વિત યામ જ નહિં.

ઉપરની ખતખતખતના કિતાબે પહે પહે સુખાનુ સખાનુરી ક્યામય પ્રતિ—જેને Providence નું નામ આપાય છે—તે વેદાન્તમત જોડે આગે જ પડાવી સકારી. અને નવસંસારનાથી 'જાણ મરનાવળી' ની છેડી મરનાવળી છેડી ને કડીઓ તો એ ખાતનાં સુખાનુ પ્રતિબિમ્બ પાડે છે; તે સાથે માનવની ગુદિનો ઉપોગ કરી જવાનુસારી પણ તેજા જ જોરથી ફેલાવે છે; અર્થાત્ અસ્તિમનુ જ દેખી જાય છે એવું થાય છે. જુવે—

" જાણ સુખમાં સુખમાં જાયે જ/મરજ પરી દિવ લગ,  
જાણ અધિક ધરી વધી મુઠી જુદિ આપસમાં જ;  
જુદિ નિવેર્ણી જાયે અમર,  
એ જડસાગરનો છે પુત્ર;  
પુત્ર અમરજિનો જાંબી હસ્ય,  
એતર્કેમીરે વળી વસ્યા...જે જે ! વિષ'ભરનાથ !  
એતર્કેમીરે ગોળિયો મોઢે જિનો અમરજિ પુત્ર,  
પુત્ર મુઠી વોઢો તરજ વજ, તો પોતારી કહે પુત્ર.  
પોતારી જૂર કહે છે તેહ,  
વારે મારે વારે છેવ,  
નાથી ક્યાલુ એ દેવની ફુલિ,  
કરે તું નવજ તારવે શંત...જે જે ! વિષ'ભરનાથ ! "

પરમ પ્રેમના અધિષ્ઠાનને આજે પ્રેમના સંપત્તિ વિનાનો સુખ વેદાન્તમત કહો! અને જસદ પિતાતુ ક્યામય નામકત આધેખતારો આ અસ્તિમાય કહો! મને તેમ હો, જ્યુ નવસંસારે વેદાન્તીતું સ્વરૂપ નથી પાતું, અને દેવની સત્યપ્રીતિ જોતાં અન્તર-ખાનેથી વેદાન્તી હોય એ સંભવતું નથી.

હવે નવસંસારની દેહપ્રીતિતું જ્યાંક દર્શન કરિયે, 'અવિદ્યાસની આરથી' નામની મરના 'જાણ મરનાવળી' પૃ. ૩૫ ને જર થાય છે—તેથી છેડી થોડી કડીઓમાં એ ખાત દેખા દે છે:—

" સત તેરકે પુરં મોલ થયા રિન્દુ પ્રય,  
પાપું પારણ વરલો જાણ ! મિત્ર ! નામક નવજ ( ૧ ) ' નચણા ' .  
વેદા મુલકાં જુસલનામ " મારું મારું " કરવા,  
વરે જી, વારણે, જે જાણ, જઈ દીકરી હસ્ય.

લક્ષ્મી પડ્યા હાંસરો ચર કહેતા “ મરિયે મરિયે, ”  
 વણું લોહી, જેમ જલપૂર, દુખ્યો દેશ તેં મરિયે !  
 એ દિવસ પછી જે પોક હજી મળતે માગે. . .  
 એ દિવસ દેશિયો શોક કરોને ખર્ચો આગે.  
 એ દિવસ યશી-પ્રસન્ન થયાં, લાગ્યો ખાંધણું રે !  
 એ આગે હતાં સ્વતંત્ર હિન્દુ મો આપણુ રે !  
 વધ્યો શોક યંબું મુખ મળ, જ્ઞાન આ એક જ રે,  
 વિના ધર્મ, નવલી, આ સ્થાન અસિત શ્રી છેક જ રે. ” :

અહિં દાનવ અતિરેકબળો જેવી અન્ય નહિ પશુ રૂપે, વિચારના અંકુશવાળી દેશપીતિ એકંદર મુંઝવેમાંથી પ્રસન્ન થાય છે, અને જોતે તેા ધર્મ વિના સર્વ અસિત છે એવું ધર્મના સિંધર પાયા તરફ આ ગંભીર પ્રશ્નની નજર તરત મળે છે.

નવલસાગના જનસ્થભાવના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણો એક ન્હાનો કુચ્છો ‘ યુગ્મશાલી ’ નામની ગરમીમાં જોડે. સુરતીઓનો શોખીનો સ્વભાવ, અરેતરીઓની ગદ્ય, અગાધવાદીનો ઉત્તેજ, ત્હાંના કાપડકાપ ને કાપડિયાઓની સાળામાળી ને કામચોર, વગેરેની યોગ પશુ સચોટ સંજોમાં હાથ પાડી છેવટે, કાઠિયાવાડી વિશે નવલસાગના પોતાની સંક્ષિપ્ત પણ સચોટ કંઠીમાં કહે છે:—

“ સુદહ તીખા, શોખી, સાણ, ખારીલા, ખટપટવાવારે,  
 મોઢાં તો મધથી પણ અદા, લોક આણીયોરે બાળ્યા  
 રમિયે યુગ્મશાલે. ”

સાહિત્યના પ્રદેશમાં યુગ્મશાલી જૂના કવિયોની લોકપ્રિયતા દેશપરસરે કેંઈ બદલાઈ ગઈ છે તે વાત નવલસાગના પોતાની સંક્ષિપ્ત કૈલીની ખતાવે છે:—

“ રસમાં છે અહિં હાંધા સામગ્ર કવિતા પૂરણાગ રે,  
 જેમ સુરતમાં પ્રેમાનંદ, ને વડોદરે દયાસાગ  
 રમિયે યુગ્મશાલે. ”

આ જે હાલદરજોત માત્ર હેમની સંક્ષિપ્ત ( *opportunity* ) પદ્ધતિનું દર્શન કરતું વચ્ચે ઉત્તરપાડે.

હાલનું જોખાણું—મોહિવેરના દેવ નાટક ઉપરથી ગંભિરમાં Mock-Doctor નામે ગયેલા દાસ્પરસનાટકનું આ બાબાન્તરે તો નથી જ, પણ અતુકરણ પણ આગે કહેવાય; માત્ર હાથ જ કહી સમજે. આ નાટકમાં દાસ્પરસ અરેમરો ઉત્તમ દર્શકાવે છે; અને રમતે રમતે સમર્થ ભેખડનો દાઢ જલ્પાઈ આવે છે. વિશ્વાભિમાનબંધ નાટક ( દશપતરામના કરેલા ) જેવો મામ્મ અને આતુર્વરહિત દાસ્પરસ નથી. “ બદ્ધ ” કે અપૂર્ણ અને અદ્વિતીય ગુણવત્તુ દાસનું પુસ્તક હાથું તે પોષ્યું. યુગ્મદ આપામાં પણ



દાસ્પરસનો મન્ય માત્ર આ "મહત્ત્વ જોવાયું" જ હતો. નવચરિત્રના અર્થ "દાસ્પરસ વિશે" એ મથાળાથી ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં લેખ લખ્યો છે, તેમાં આ "મહત્ત્વ જોવાયું" વિશે જ આભિપ્રાય લખ્યો છે. નર્પદ કવિ એ વાટકમાં દાસ્પરસ છે જ નહિ, અસંભવિત-પણનો દોષ છે, એમ આરોપ મૂક્યો હતો તે ઉપરથી એ પરીણા સખાઈ હતી. એ ઉપરથી જેમ નર્પદકવિની દાસ્પરસના જ્ઞાનથી ખામી જણાય છે તેમ પીર પદે નવચરિત્રના અર્થની એ સેષમાં દાસ્પરસની મીમાંસાથી હેમની વિકૃતિ અને સંભવપરીણાશક્તિ જણાઈ આવે છે. હેમની શિક્ષણ જેની મંત્રીર વિચારસરગમાં રમતી મુખાદૃતિની અંતરથી પણ દાસ્પરસની પરામર્શક્ષિ (sense of humour) આરીતીથી એનારને—કેડિયાં કરતી જણાઈ આવતી હતી. દાસ્પરસની એ પરામર્શક્ષિ હતું જોકે ખીજ પ્રમાણની સમજ-શક્તિ (sense of proportion) ઉપર આધાર રાખે છે; અને તે શક્તિ નર્પદ જેના અંતરથી જ વર્તનારા કવિમાં ના હોય, અને નવચરિત્ર જેના મંત્રીર શિક્ષણ જ્ઞાનીમાં હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.

પ્રેમદૂત સાધાન્તર—નવચરિત્રની કવિતામાં પણ પ્રેમમાં વિરલ પ્રવર્તે એ તો સંભવે જ નહિ. અને તેથી આ સાધાન્તરમાં પણ હેમણે અપ્રુત પ્રમાણનો વિચય મેળવ્યો છે એ નિઃસંશય છે. પરંતુ હેમાં પ્રુખ્ય એ શક્તિયે માર્ગ છે. પણ સ્પષ્ટ મુદ્દા સંભવતઃ મનોહર વસ્તુ સમજાઈ નથી; અને ખીજું એ કે પ્રુખ્યે મનસાન્તર હવે જે પ્રેમ ગદ્યમાં પાસે કરે છે તે, સાધાન્તરમાં મેષ હવે કરીને તીન જ કલ્પના કરવાથી હુમ માર્ગ માર્ગ છે. એ તીન હવેપોતલા "ત્વાં મેકુમ જોવાને જાણ રે મધુરાના રે વાલી" એ રેનીમાં મેસાનામ છે એમ નવચરિત્રને કાવો કવે છે; પરંતુ એ સાધાન્તર હવે તદારથી આજ

૦ એ મીમાંસામાં મેવર્ધનનાર્થ નવચરિત્રની "લેખની પૂમણુ શક્તિ"—અર્થાત્ કથાના શુદ્ધિ, અને નર્પદકવિ "દાસ્પરસનું જાણ સખતતા નથી" એ નવચરિત્રના અર્થમાં કલેશપત્રી ખોલતિનું કાર્ય કરે છે, તે નવચરિત્રને કંઈક અંશે અન્યાય આજનારે જણાય છે. (અવનકથા પૃ. ૨૧ શુભે.)—એ મીમાંસામાં પાસ પ. ૨૨ અને ૨૪ ને જે પૂમણુ દૂકામાં પણ સ્વક રીતે કરે છે તે નવચરિત્રનું રસમીમાંસાનું જોકે જ્ઞાન સ્પષ્ટ છે. એટલું સ્પષ્ટમાં સખતનું છે કે આ જાણ નોંધ ફેવળ કાથા શિખરુર હતી. તેથી હેને નિગંધર અણી હેન સુષુદેવ જેવા એ જાણની નથી. કવિ નર્પદમાં દાસ્પરસની શક્તિ ૮ દોવાનું ખીજ મદ ઉપર જતાયું છે તેથી, તેમ જ હેમણે દાસ્પરસની કથા રચના રચી નથી તે ઉપરથી પણ "તરે દાસ્પરસનું જાણ સખતતા નથી." એ વચનમાં કલેશપત્રી જેવામાં અન્યાય જ છે એ સાબીત થશે. નવચરિત્રના વિષયો પ્રમાણ રસ દાસ્પરસ નહોતો એમ મેવર્ધનનાર્થમાં કહે છે, તે કંઈક અંશે ખરું હોય; પરંતુ "હવે એ પુસ્તક વંચર હેમણે સુધી હેમણે જાણ હતો"—એમ પણ મેવર્ધનનાર્થ ગતાવે છે. (અવનકથા પૃ. ૨૧); તો તેથી ખરું અનુમાન તો એ જ સંભવે કે દાસ્પરસ નવચરિત્રનાર્થને યોગ્ય શિક્ષ હતો, પરંતુ મંત્રીર જિજ્ઞાસુ અનુભવ વધેલા પડોમાં કથા રહેશે હતો; હવે હેમણે મુખ્યમુદ્દા, મદ ઉપર કરે છે તેમ, મુદ રહેશે પણ કેડિયાં કરે છે હવે તે નિરીક્ષણે જણાય એમ હતું.

મૂંઝી એ જન્દ એ દેશોમાં બેસાડવાને હું દહાડા સમજ નથી મરે. એ બેના બોધા દાન જુદા જ પડેછે. વપતે નવમસમભાઈ કંઈક પોતાની જ રીતે એ દેશી માતા દશે. પરંતુ કહેવાની મતલબ એ છે કે યુગ કાળનાં અંબીર સુન્દર જન્દનો ત્યાગ કરવાથી બાબાનર માંથી પૂણા બાનરું આકર્ષણ નીકળી ચુકે. સરસ્વતમાંથી શુભચાતીમાં સમયોદયી શ્વાસુતર કરવામાં ઝુરડેલીઓ તો છે એ નવમસમભાઈને દર્શાવુંછે અને તે કેવળ ખોટું કાલ નથી. પરંતુ હેમના જેવા સમર્થ કવિની એ નક્કરમાંથી વિજ્ઞા મર્યાદા પાર ના પડાય એ દેવો. આવાતો બાર કરતાં એ બાબાનરમાં બાબાની સેલી, રસિકતા વગેરે મણેતું કહેવું આકર્ષણ છે એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ લીમસમનું એ જ કામ્યનું બાબાનર મન્દામન્દા જન માં રચાયેલું કેટલાંક દુષણો છતાં ઘણે બાને જવલુસમન અને મનોદર ધણે તે નિ આસ્તાં કહેવું પાશે કે નવમસમભાઈની જન્દની પસંદગીમાં બૃહ્મ મ્હોટી દાનિશરક જ નવજુવલ. 'બાળલલ મલીચી' જોડે આ બાબાનરને આવર્ષનવાઈ સરખાવીને કહે છે સાધરુ ગુણનાના હરેશ માટે તો એપણ બાબાનર જ મરે. પરંતુ એ બેનાં રચાન કાલિન માં જોડતાં જુદી જુદી કલામાં છે કે બેને સાથે સાથે સરખાવવાને પ્રયત્ન જ નથી, અને સરખાવવામાં દમિનિન્દના ત્યાગનો દોષ થાયછે.

વીરમતી નાટક—આ નાટકમાં અનેક જગે અનેક યોગો દાખા છે. પરંતુ તેની ખરી કીમત આંકવાની કોઈએ નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિ વાપરી જણાતી નથી. નાટકરચનામાં કેટલા સાધારણ પ્રકારના દોષ હેમાં આવી ગયાછે એ કલ્પલ કરવું જોઈએ. પરંતુ એ ત્યાગ સુખમાં વાંચી વિચારી જોતાં હેમાં પણ સમર્થ, વિદ્વાપામે, જનરચનાને બાળેખવાની શક્તિવાળા, રચનાર હામે હવે જણાઈ આવ્યા વિના નહિ રહે. તેમ જ હેમાંનાં કેટલાંક કિલક કામો આદ કરતાં બાળની કવિતા પણ હવમ કવિનું હરીત કરાયેછે. “પૂણું ૬ મમ મેને ફૂંછું તુ જ પડે છે । પડિતા લાસીં ચાલુ ” હયાદિવણું મારું અંબેશ જનું કામ્ય જેમ કિલક છે તેમ કંઈક અસમાને જણાયછે; પરંતુ હેવા કામ્ય અર્થ જ છે. નવમસમે પોને જ કીમત આદેશ આરમ્ભના દુદા—“બા તું પા બા કેશરી પોદસીં સુ જાન ” પ્રત્યદિવાળા—અરેબા હાવરખઈ છે, અને “અરેબો મધમે શૂપન મિતિ મધમે જાગરો ” પ્રત્યદિવાળા સિખારિણી જન્દમાં સુખમ્મની રવમોક્ષિત પણ સુન્દર મરિત કરાયેછે. કેટલ પણ દેશનો કામો દાખ તે જણાવેતો નથી. એક પ માનો પ્રવેશ ક એ પરા ચાપ જિ તદ્દા—

સગલે મધિધર જેમ, સોલ જણી હર અઃકર્તા  
હજને બાપજુ જેમ, નિજ અર્થેક પર કર જતાં;

હયાદિ સોરમ હેવડે

દેસ દલેશો જોતાં જ માંડવન કર કોપથી;  
વાળ ચોપદિમાં જ તાગમાં થન મર્તી વીરમતી.

જેમ ઉદગારથી પૂણ હરીને જુગાડે—તે તો નાટકમાં અરવાને જ જણાયછે.

અને વખતે એથી હજારો વજુ આવે. કેમકે એ માત્ર કવિત્વ—નાટક રચનાના મત્ત<sup>ના</sup>  
હૃદયાર્તુ ન—જગન છે, તે માત્ર શું ન-તું તે વર્ણન દેખાં મળ્યું છે.—તે માત્ર દૂ<sup>ર</sup>  
(stage-direction) અભિનયરૂપથી સંક્ષિપ્ત એમ છે. તેથી સ્થળના સ્તંભી અને કવિ<sup>ના</sup>  
વર્ણન મળ્યાં, અને તેમાં વળી કવિના હાર્યોર્ણસર દેખાં મિત્ર કરવા એ વિધિય ન જાણ્યું  
આ દોષ ન છે. પરંતુ એ કવિને તેથી દોષ છે. કારા તેપર્યવતી મેઘનામય મુખમાં અ<sup>ના</sup>  
વચન માર્યું હોત તે માર્યું શિક માર નહત. એક નાટકમાંના Chorus ના મુખમાં અ<sup>ના</sup>  
મેઘાર્ણવ વચન સંભરે, અને આ સોરસ કંઠક દેતું સ્થાન—Chorus ના વચનનું સ્થાન—  
‘મિત્ર’ એક એમ કાવ્યના માર્ગ કદ એમ છે. -૪-

આ નાટકમાં માર્કસનનાં બે દેવ વેળાએ,—

નવપ્રયાગના માર્ગેએઆંધી—વિવિધ નિલગના જેઓનું અવશેષન કરવામાં રમ્ય રીતે  
 પાતી જુદી નથી; તેમ જ કાળક્રિયાસુધા જેવું પાતુ, કદવાક મદતપના અને આસપાસ  
 ચમિતી સખ્યપદા ભરી, પાતા જુદીનું, જાત લેખની " ઉપાંગો પ્રવિહાસ " રી  
 એક વિષય વિશે એ જોઈ મેલવા જુદાએ એ દેવે ' નવપ્રયાગ-પાસની ' માં સમાન પાત  
 જળપાતું નથી; અને એ જોઈ જાત છે, કદાં એ જેનું પ્રાવર્તનપાતું પાતું તેમ કેવું  
 આપોલોપીથી જ છે—એક જાતું જોઈ નથી. કાળક્રિયામાં કદાં કદાં એ જેનું જાતની  
 હશે એ વખત હું એ જાતુ રમ્યી જાંબેલ હશે, અને પ્રવિહાસને સ્થિત રૂપ આપી આ  
 કદાં બનાવવાની કાળ લેખો સખ્ય રીતે પ્રમાણ પાતી દલી- પ્રવિહાસના રાત-નોને પુત્ર  
 નિર્ણય રૂપ નવપ્રયાગ કૈલન-વખ જાતનાં મરિયે સખ્યીય, સંખ્યરૂપ, કદાંકિ ઉપર રાત  
 પાતુવાની કાળ લેખો પદને સખ્યી દલી.

ધર્મ મર્યાદાઓ, ઉદાહરણ એક જ આપું છું. મું. કર્મ શ્રી, કર્મ શુભ. કામ, આ કામ છે. તે માટે કંઈકને આપતાં સં. સુખ સખ્યાના ને - ૫૨૨ નો લેખ થઈ પૂર્વે ૨૧૨ 'દારી' થયો એમ કાંઈક બતાવ્યું છે. પરંતુ વિક રીતે પ્રાકૃતમાંના સંયુક્તાક્ષરમાંના 'પ્રકમનાનો લેખ થતાં પૂર્વે ૨૧૨ દારી થાય છે. આમ ઉત્તરે મુકનાથી સિંધી, કમ્પી, પંજાબીમાં કર્મ શબ્દ છે તેનો ઐતિહાસિક પ્રમાણ તથા સુખ્યાતી ભેડે સંખ્ય 'જલ્દી' આવે છે. નવસાગરમાંને મહાઈ ઈ. સ. ૧૮૮૮ નું 'લેક્ષી' નું પ્રકાશ વાંચીને પોતાનો 'અનુપતિપાદ' કોઈ પાનાં અંદર નંખાવીને મૂકે પ્રેમીઓ દોષ અને તેમાં સુધારા નંધાવની સચવાઓ મારી હતી; તે સચવાઓમાં મેં આ તત્ત્વની જાણ તરફ લેખકે મૂક્યું હતું. હું 'પાક' કે તે પછી થોડા માસમાં જ હેમન્ત અતિ ઉપયોગી કરાવે એમ અંત આવ્યો ના હોત તે 'અનુપતિપાદ' નવા જ રૂપમાં પ્રકાશ થતા હેમની અને મહારી વચ્ચે ઉત્તરનું મોટું અંતર હતી, માત્ર મહારા પુસ્તકમાં આકાંક્ષાને સચવાઓ હેમને મારી તેમાં તમામની હેમની વિલીન કરાવતા-દેમની જગ્યા સુખ્યાતિના સ્ત્રી સર્વવક્ત્ર હેમનો પોતો પાડતારી અત્યંત સુખી ઉદારતા-નો વિચાર કરતાં આ મહારી કલ્પના નિરાધાર નથી.

લેક્ષી તથા અનુપતિના સંખ્ય, સુખ્યાતીમાં વજા સખ્યામાં કારણ ઉચ્ચારણ થાય છે ક્યાં વાંચનામાંની લેખનાવધિને દેને અવાજ કયે છે એ પ્રશ્ન નવસાગરમાંના મનમાં પ્રભાવને થોડાં થયો, અને હેમને દેની મર્મ "લેક્ષીના નિમમ્ના અર્થ-સમજ" માં મૂક્યું સમજી કરી હતી; અને કારણ અસ્તિત્વ રથાં હતું. (પાક જેટલું સખ્યામાં રથાત્ર સમજવામાં ફાળિ થઈ હતી તે મેં ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના 'લેક્ષી' ના પ્રકાશમાં બતાવી છે.) આ ઉદારતા પછીની સમજાવણા નવાસાગરે "મૂલી સુખ્યાતી આવાજ થોડા એક નમ્મ" આપતાં લેખ નવસાગરે લખ્યો હતો અને તેમાં કારણ હર્મ આમ લેક્ષી કરાવ્યું હતું. એ લેખ પૂર્વે 'લેક્ષી' નામના લેખની અનુપૂર્ણ તરીકે જ માર્યો લેખ્યો; અને એ જ ઉદેશ હેમને હતો.

સ્વભાષાની સેવામાં એક ખૂબ લેખ "સ્વભાષાના અભ્યાસનું અગત્ય" એ ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં નવસાગરમાંને લખ્યો હતો તે ખ્યાલ પડ્યો છે. યુનિવર્સિટીમાં દેલી ભાષાની કોમી પરીક્ષામાં પ્રવેશ આપવાનું સુખ, જે હજી અંતર જ વિચાર્યું હતું, તેનાં તે સમયમાં માત્ર આરમ્ભમાં જ સ્થાપના કરાવ્યાં હતાં. તે વખતે નામાં ઉત્સાહથી થોડા ભેગવણે આ લેખ છે. છતાં-નવસાગરમાંની કલેક્ટરી કોલેજ સિતે અત્યંત-એ ઉત્સાહને અનુસમાં સખ્યાત્ર સ્ત્રી સુધે પણ તેમાં વિષ કરેલા સંભાવણે; હેને જ પરિણામે જે સંસ્કૃતના અભ્યાસે એનુભવેને સખ્યામાં લેખ, સામર્થ્ય, અને સુલભ સમીક્ષાકિ સુધે ઉમેરવાનો અસ્તિત્વ, ક્યાં હતા તે આપને કાઠી સંખ્યાને સુલભતાને સમાન આપતું નહિ એ સામ્યપણાને અસ્તિત્વ હતાથી હેમને ખ્યાલો હતો.

નવસાગરમાંની સ્વભાષાઅધિકારે હેમન્ત અનુભાવ તરફ, પૂન્યભાવને સિધ્ધિ નહોતા થયાં. અગ્રિય તથા સંસ્કૃત અભ્યાસના સંબંધ સુખ્યાત્ર લેખના સમર્થ ગ્રંથો, કામ, કામ્યકામ, તત્ત્વજ્ઞાન, ક્ષાદિ વિષે ઉપસા, હેમને મનાવ્યાં; સમુદિસનિયો



આ સિવાય વર્ષારે મદરવનના મુલ્યવાન લેખોના સ્તંભ હપર ટકી રહે એમ છે. એ બીજા સ્તંભો ખસાવાડિલગણી કાંતરણીના, ખસા લેખોની રેખાના કાપવાના છે. ત્યારે આ ચાતુર્વેનો લેખ તે ખાસ મહિત્વની આકૃતિયોગ્યતા મળાએની કાંતરણીવાળો જ સ્તંભ છે.

કવિ નર્મદજી હવન નવચરણમાંથી લખ્યું છે. તેને જો મોતર્વનમાંથી લીધું સ્થાન, હમણું રહેતા ચાતુર્વેના લેખને નાથે, આપું હોત તે મોત્વ મુલના કરી મળ્યું. એ હવનના લેખમાં મંબીર વિચાર, જાનસખાવનું શીરું ચક્રોદન, નર્મદના ગુદિ, સમાવ, કંભાદિની નિખરણનાત તુલના, રેખાચક્રદિગ્ધી સિધિનું ચમકે હોત કરવાની રક્ષિ, વગેરે હોવા મોહા મુદ્દા પ્રગટ થાય છે, અને એ વિચારોને અનુરૂપ આદી પણ મંબીર માપાસીલીનો આંતર હોવા થયો છે કે એ લેખને નવચરણમાં ઉત્તમ લખાણોમાં પણ કાચી પડતી આવી સમજશે.

નર્મદ કવિજી હવન લખવાને મોગ્યના અને અધિકાર નવચરણમાંથીમાં શાસ્ત્રી રૂપે હતાં. હેખનો એનો સંગ્રહ લાંબા વખતથી અને પસંદગ મિત્રમાન મોહન મધાવ છતાં એક બીજાથી સ્તંભ નર મારણ કરી ચર્ચા તથા વાક કરવાને. રીવાજ હેખને દત્તોજ આ પ્રાણથી તેમ જ નવચરણની હેખના સમયમાં અદિતીપ વિદ્યા અને હેખ રક્ષિને લીધે એ હવન લખવાને તેમના કિનાર ખોલે છે. લેખ મોત્વ મોહો. એ હવન માં નર્મદ કવિના ચરિત્રની પરીક્ષા મિત્રના સમગ્રવર્ણી, છતાં વિવેચકની નવામાંથીના ખર્ચ જાનથી કલ્પન થયેલી ન્યાયદિગ્ધી, એકંદર રીતે એમાં થઈ નજીક. એકંદર રીતે એમ સંધ્યક વચન મુદ્દાનું કોણ છે; નર્મદ કવિની સમ્માવધાનામાં અનુક્રમ નવાની પ્રિયતા હતી.—જેને લીધે બાવરન કવિ મોરેલી નકલ એ પ્રિયતામાં પણ કરવા નતા હતા.—લખાણમાં, વિચાર કૌશીમાં, નવાની મોહામાં આચરણમાં; અને એ પ્રિયતાને લીધે નકલના હોપ આવતા હતા અને નકલના આચરણ પાતળા મુદ્દોને મંબ પણ નોનો પ્રાપ્ત થતો;—એ નર્મદજી સ્વરૂપ નવચરણમાંથી એકલિગમ નોનો અધિક તેમ જ તોડતી સ્નેહમાં હેને સમયે મિત્રમાંથી હાથ મળ્યું હતું એમ કાચે છે.

પણ નર્મદજી પરીક્ષામાં નવચરણે હમે હમે પોતાના અરજદારના માત્ર વિચાર લગતા હતાં એવો દરિ સ્તંભના જિન્દુ આગળ દાખવો હતો એ સ્પષ્ટ નજીક. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં નર્મદજી કવિના પ્રિયતાનું દત્તો પણ મળી લાગી હતી તે જ નવચરણને પાંચે પાંચે દેની આગળો નજીક અને ઈ. સ. ૧૮૮૦માં હવન લખવા હેરા તે વખતે ખરી તુલના કરવાને સમર્થ થતા. આ પ્રકારમાં અધિકારને વાંચે મળતી સત્કરણારક રક્ષિને સદ્ગુણ જ નવચરણમાંથી કલ્પક થાય છે. જન વાચકમાં જે હિમ્મતની વડર છે તે વિશે નવચરણના જ એ હવનમાં લખેલ સ્નેહ હેખને વિશે લાગુ પડી સમાશે—

\* નવચરણમાંથી, માગ, ૨ ૧-૩૨૨.

× નવચરણમાંથી, માગ, ૨ ૧-૧૬.

† નવચરણમાંથી, માગ-૨ ૧. ૧-૧૧.

“ એકવાર અગ્રીકાર કરેલાં મતનો ત્યાગ કરવો એ પાંડિત્યને દૂપણ લગાડનારું છે એમ ‘બોલવાને જ’ કહે અપોક્રિફ ગ્રંથોએ કહે, ”કું

“ ખરું જોડણે તો મત કરવો એ સ્થાનસ્થિત એક અવશ્યતું પગથિયું છે. અધિક માતૃભવ ને વિચારને યોગ્ય નિરંતર પેતાની જુદાં છેડી નવા વિચાર સંકલ્પ કરવાથી જ માણસ ઢાંકું થતું જાય છે, અને દુનિયાનો સમગ્ર સુધારો આમ પાછલા વિચારો છેડી નવાને અગ્રીકાર કરવાથી જ થયેલો છે. ”કું

અચળતા આ વચનોને યોગ્ય મર્યાદાઓ તો આપવામાં જ છે; પાછલી ભૂલથી તજવાનો જ પ્રયત્ન છે, પાછલા સુધે ખત તજવાની વાત નથી. નહિં તો તો આજ દિનું, માથું કિંમત, પરમ કદાચે પાછા દિનું, પછી વળી સુસલવાન—એમ કાચકની પેઠે નવાં નવાં રંગ બદલનાર અસ્થિર પુરુષો પણ આ વચનોને આચારસૂત્ર માની લેતી દાઢ પરવાનો તોપર ઘસે; તેમ જ સ્થિર જતને અને અદાને જગતમાંથી અધિકાર મળે.

આ વચનોના ધોરણનો ઉપયોગ નર્મદની કવિ તરીકેની તુલનાને ખૂં લાગૂ પાડ્યું છે, પરંતુ તે ઉપરાંત “ નર્મદ કવિ અને સુધારો ” એ પ્રશ્નની નવલરમિ એ છવાડાવામાં કરેલી ચર્ચા ઉપર સંકલ્પ અવશ્ય. જવાનીના કાળમાં ઉપદ્રવજન ઉપદેશ સુધારાનો રોગ વચાડનારા નર્મદ કવિનું ઘરસાદની તરીકું પૂર—સરસ્વતીના પ્રવાહની પેઠે—આરંભમાં જઈ સાધિ મળું, અને અન્તિમ વર્ષોમાં દેખના વિચાર બીજો જ છે જઈને અતિસાદક ક્ષામાં જઈને મેદા, તે પ્રજા અચંચામાં નવલરમિભાવે નર્મદને પૂર્ણ ન્યાય આપીએ એ ખરું; અને નર્મદ કવિને સમર્થન આપ આપનારો છવનવરિતનો એ જાગ નવલરમિની ગંભીર વિચારસક્રિયો સમગ્ર પુરાણો અને નવરો નવાપેડે એ પણ ખરું. પરંતુ સર્વ અને વિચારપૂર્ણ પચાળ ઉપરાંત એ વિશેષ નથી. એથી નર્મદના અન્તિમકાળના વિચાર ખાસ દતા એમ કિંદ થતું નથી અને એમ જણાવતો નવલરમિનો વૈદ્ય પણ—દેવો, દેવનો દેવ તો નર્મદ ઉપર જુદીની કૌમુદા વચેરના આરોપ મનાસાઓને સમગ્ર ઉપર અને નર્મદના ફેરારતું સુખિષ્ટ સમાધાન આપવાનો જ હતો.”

ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં “ કું સુધારો પડી બાએ ? ” એ મહાજાણી આરંભવામાં “ સુધારાના ઇતિહાસરૂપે વિવેચન ” માં નર્મદના પાછલા કાળમાં બદલાવના વિચારોનો સર્વ ઉપર નવલરમિભાવે આપ્યો છે, તેમાં જણાવે દેખા મત બદલાવના જરૂરતા નથી, એ લેખ વાંચનારને છવનવરિતમાં નર્મદના મતમંદિરતનું સમાધાન એ જ ઉદેશ હોતો હતો ખાતરી થશે.

કું નવલરમિભાવણી, બાગ-૨, ૫-૩૨૫ (મૂળ તથા ફૂટનોટ)

\* નવલરમિભાવણી, બાગ-૨, ૫-૩૨૫, ૫-૩ થી ૩૨ થતો ચેરેઆર

x નવલરમિભાવણી બાગ, ૨ ૫. ૧૩૮-૧૫૫.

આ કુવનચરિતનો આ સમગ્ર આગ વાંચ્યાથી જ નવલસામના સામર્થ્યનું ખરું દર્શન થઈ સકશે—ખાટે જેણે એ ના' વાંચ્યું હોય તોને તે વાંચવાની, અને વાંચ્યું હોય તોને દરીયા વાંચવાની ભલામણ કરું છું. આ લેખમાં નવલસામની મંજીર ચિન્તકને ઉચિત બાકિ દર્શનની અસાધારણ શક્તિ જણાવનારો એક ઉત્તરો આપ્યા વિના નથી રહેવાતું—

“આપણા દેશમાં હાલ હાલી મતાન્તરણ્ય (spirit of toleration) રાખવી એ ખાસ જરૂરનું અને ખરી સરેલભક્તિનું કામ છે. આપણો દેશ હાલ ક્રિમાયા અને આયમણ સુધારાનું મોટું સ્વયંચાલિત યોજાયેલું છે, અને જ્યાં સુધી એ બંનેનું સમાધાન થયું નથી, ત્યાં સુધી આપણે મતાન્તરણ્ય નહિ સમાધાન, તે પ્રાવૃત્તિપત્રે તોડનારો મોટો કુસંગ આપણામાં એક નવો જ પેઢનાર છે. આપણામાં જુના વિચારો અને નવા વિચારો દેવા એ પણ તે એક જીવન રાષ્ટ્રે હાલે જાણી શકે જ છે, અને તેમાં હવે નવા વિચારોમાંથી પણ એક મોટો શરૂ પાડવાની ખરી તમણી જાયી છે, અને જે તેમાં આપણે જોવાવા, તે પછી આપણા કુસંગને કંઈ પણ પાર રહેવાનો નથી. આપણમાં જ ધરણસારી સુધારક અને રાજકીય સુધારક દેવા સુન્દરો મોક્ષાત લાગ્યા છે, અને હવે જાણ મોક્ષાત લેખે હિરે કે એ નામના અંગોન્વદોહી જે પણ આપણા કુસંગથી પામેલા કુસંગમાં પડી જવાનો કમવ જાણ જ પારો આવતો જાય છે.”

આ મંજીર વચનો ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં જોવામાં દતાં. ખિ. મસખારીએ ‘જાણસન અને નવાસારાનું વૈષમ્ય’ એ પ્રકારે ઉપર આપા જરૂરમાં સમજ સંપાદન કરનારું નહતું મોખાનિયું પ્રગટ કર્યાંને તે વખત જાણ વર્ષ થયાં દતાં અને એથી ઉપજ થયેલા વાલિવાદે સંદેહ મોકાની આપણે ઉપાડી દત્તા; પરંતુ તે સમયના ચિહ્નોનું ખરું દર્શન કરીને અભિવ્યક્ત દૂર દર્શન કરવાની શક્તિ જે આ ઉત્તરમાં જણાય છે તે વિરલ ચિન્તકને જ લખ્ય છે. સાંસારિક સુધારાના કોન્સરવેટિવો આ લેખ લખ્યા પછી રોડીક વર્ષ જન્મ થયે; નેહનલ કોંગ્રેસને ઉપજ થયે જે જ વર્ષ તે વખત થયાં દતાં અને નેહનલ કોંગ્રેસના કેટલાક કોન્સર્વેટિવો દત્તાંએએ સોશિયલ કોન્સરવેટિવો પોતાના મુદ્દામાં સમાન ના આપીને તે સાથે ઉપાડો વિરોધ તો આ લેખ પછી કેટલાક વર્ષ દર્શાવે દત્તા. દત્તા આટલાં વર્ષ પહેલાં રાજકીય સુધારાને સાંસારિક સુધારાથી અલગ પાડવાની આત્મચાલક કૃતિનું બાવિદર્શન, અને સાંસારિક સુધારામાં પણ જે પણ પડવાનો સમય—જે ૧૮૭૦-૮૧માં પ્રવળ ક્રોધ થઈને ખરા પડ્યો—તે ૧૯૧૨ર બાવિદર્શની ચેતવણીના વાવનું સમયે પોતાનું—આ લેખમાં જોઈ નવલસામનાની તરફ અને અદ્યક્ષનું ચાતુર્ય ઉપજ થાય છે.

આ લેખમાં નવલસામનામાં પોતાની હોયતની અધ્યાત્મિક દરેલ દરિયા સુધારા સંબંધે કેટલાક અધવચના અભિવ્યક્તો દર્શાવ્યાં ખરા. સુધારાનું પોતાનું ‘સામતા અધવા અસામતા’ એ જ છે, અર્થાત્ અમુક સુધારો તે તે દેશકાલ જેવાં સમય હોય તો તે પોતા, અસામતા હોય તો અધ્યાત્મ; તેમ જ અધ્યાત્મ અને આકાંગાવનું જોડીને સદ્ય



પોતપોતાના વિચાર ખોટાસાચી બોધમાં ફેલાવવા એ જ સુધારણાનો વ્યવહારબને છે;—આમ એસા બોધવાછેડું આ વિચારો હેમના વગણ સમખના વિચારોથી ક્ષોધિત બિન, વખતે, જણુરો. ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં નવસરમખખાઈં ૯૮ વચન નીચે પ્રગટે છે—

“માનવું કાંઈ અને કહેવું કાંઈ એ મને તથા નીતિ બંનેથી વિરુદ્ધ છે. ‘ધારે ધારે સુધારાનો સાર’ એ ભોધ ટ્રીજ માનાઈ જામડીઓને જ અનુસરે છે એમ હમે માનિયે છિયે. હમે તો “સત્યં જયતિ” એ મહાવાક્યને જ પરી નીતિ અધિયે છામે અને કદાપિ અર્થસુધિવાખાઓને તે નહિ” ખરવડું હોય તોપણ હજારું અન્યકઠણુ તો તે જ માન્ય કરી શકે છે.”\*

આમ ૧૮૭૭ ના મતમાં અને ૧૮૮૭ ના મતમાં કોઈની વિરોધ બાસરો. પરંતુ ફેરફેર બંને તે આખારા જ છે. ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના મતમાં ‘માનવું’ અને ‘મોક્ષવું’ એ બે વચ્ચે અવિરોધ સ્થાપવાનો આશય છે. ઈ. સ. ૧૮૮૭ના મેમમાં એ મતમાં ધારણ કરેલા અને વાણીમાં રસમેલા અભિપ્રાયોને વ્યવહારમાં કૃતિમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો વિચાર છે. અને વ્યવહારને અને જ દેશભાવિકથી ઉત્પન્ન થતી પરિસ્થિતિનું નહિ પણ મણુનામાં લીધા વિના છૂટકે જ નથી. આમ નવસરમખખાઈં વચનોના સમન્વય ધરાવી સકાય એમ છે. તોપણ, યદ્યપિ એ ખરું છે કે મન અને વાણીએ સ્વીકારેલી કૃત્ય બાબતને હજ કૃત્ય રૂપે રૂખવા કરી વ્યવહારમાં પ્રતિ દેશભાવિકુસાર સકષતાને ધોરણે રાખી તે કૃત્ય લક્ષ્ય તરફ સતત પ્રેરણિ રાખવી એ રીતિમાં મન, વાણી, અને પ્રતિ મળેના અવિરોધ વસ્તુતઃ સમજારો, તથાપિ એટલુ તો કહેવું પડે છે કે વ્યવહારમાં, પણ કેવળ સકષતાનું ધોરણુ પરમ પૂરુષ મણુવામાં બહુ ધેમનો પ્રવેશ મવાનો ભય છે. સકષતાની કશોટી સીંઈ જીરુને મન અલગ્ય તે બીરુને મન રાખ અને કર્તવ્ય છે. સકષતાના ધોરણને દસરથે વાપરવાનું બીક જોઈને પ્રત્યેક સુધારાને કૃતિમાં મૂકવાને પ્રસંગે શી જરો. ખરે સકષતા તે મરવડું ધોરણુ બની ભય એમ છે. તેથી જરમેજ કયોના પક્ષવટીઓ તો જાવ અને જવાદ એ નિમજ ધોરણુને જ માન્ય મણુરો,—વ્યવહારને ખરે ખણુ. કોઈ કહેશે જાવ અને જાવની ખણુ કશોટી સીંઈ જાવ અને સત તે ખણુ દેશભાવિક દૃષ્ટિથી સામેણુ, દરજ નાઓ જ છે. પરંતુ જિની સાચેસતા ક્ષોધિ અવલ તત્ત્વેના મૂળમાં અંધાવલીછે; અને સકષતાના ધોરણુને તો કેવળ લીકનિર્દર્શિના દરજની અંધારિયર ઝનિતો. ડમખતો ખાવો છે. અને અસકષતામાંથી સકષ બનાવવાર કમેપીરો વિના કદા ખણુ સુધારા રખ પ્રગતિ થતી જ નથી એ વાતને જગદતે પ્રતિદાત સાક્ષી આપે છે. તેથી પરિણામે તો કાણુ ધોરણુ જ્ઞાવ અને સતવડું જ સ્વીકારવું પડે. પરંતુ આ વચોમાં અહિં બિંદુ બિતરવું અપ્રાસંગિક છે, સાર માન એ છે કે નવસરમખખાઈે સતવડું ધોરણુ તજવું એમ કું નથી માનતો; નરંજ કવિના કૃપન મોહેના જવાવ કરવાના ઉત્સાહના પુરમાં તણાઈ જઈને ક્ષોધિ વિરોધાભાસી વચનો બોધામાં જણાવજે. છતાં એ હેમનો મત છેવડનો બાધાવસો મણુરું તો દેખાં ક્ષોધિ બંને (અરખારો જ) જૂઝવ, હતી એમ કહેવું પડે.

† નવસરમખખાઈ, બામ-૨, પૃ-૩૨૮-૩૨૯.

\* નવસરમખખાઈ, બામ-૨, પૃ-૧૩૭.

“ બાળલક્ષ્મ અને બળાલક્ષ્મી વૈધવ્ય ” એ પ્રથો ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં મિ. મલખાડી-ના અધિતીપ પ્રધાનને લીધે અર્ચના જેમાં નવલસ્યમભાષ્યે કરેલું વિચારનું અર્પણ હેમની પીર ગંભીરતાને અનુરૂપ જ હતું. એ પ્રજા ઉપરનો હેમનો લેખ આઠમા વર્ષને અંતરે પણ મળત કરતા સાચક છેલ્લું અલખત આ દુષ્કર્મ કાળ લાંબી રહેશે જાણીને નધે યાશે. તેથી એ પછીના આ સેકામાં એ વિચારોને નિશ્ચિત કરાવવા અનેક ફેરફાર થયા છે એ ખરું. ઉપર કહેલા પ્રથો વિશે લખતાં નવલસ્યમભાષ્યે એ ને રિવાજોના કાનિકારક પરિણામ કહ્યાકિ ઉપર તો સૂચ્યે ગાંધીથી પ્રકાર ક્યો જ હતો. ખાસ એ રોગના ઉપાય જાણત મતભેદ હતો. સરકારની માફ લાગીને એ સુધારા કરવા કે તે વિતા-એ જ મહત્વનો મુદ્દો હતો. અને તે સમયના પીળા અનેક પીર સુધારોની પેઠે નવલસ્યમભાષ્યે પણ સરકાર-ની મહત્તી અનિહતા ઉપર વિશેષ આર પડ્યો હતો. ત્. એવાનાથ સારાજીએ પણ એ જ શીરક હેમના મતમાં ક્યાંયું હતું. આ મતનો મૂળ પાયો એ હતો કે રાજ કરવાની પ્રજા વિદેશીય હતી અને પશ્ચિમના અને પૂર્વના સુધારાની આવડાઓ અને સ્વરૂપ પરસ્પરબિન્ન હતી. વિરુદ્ધ પ્રજાની ક્ષીએ હેવી હતી કે ભોંડા પોતાની મેળે ક્યાં કરતા નથી અને કરવાના નથી; અને સ્વાધિન્ય પ્રજાનો ખરો પાયો તો ન્યાય, રાજ, સાત એ સાચા તરુઓમાં સંપાદ્યો છે અને તેથી અનાથ નિર્દોષ બાળકોએ અને સ્ત્રીઓના નિકટ સંબંધીઓ રક્તુતઃ સુરુપ સાથે ત્યાં સામ્યકતાએ વળતાં પડી હેમનું રક્ષણ કરવું એ પૂર્વના તેમ જ પશ્ચિમના સિદ્ધાન્તે પ્રજાએ કર્તવ્ય છે. આ વિવાદમાં અકિં ઊંડા ચેતર-વાળો પ્રસંગ નથી. પરંતુ વિરાધાભાસ જેવું જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે એ બંને પણ ખરૂં હતા. પ્રજાના સુધારાને કાપવાને જાણે હાથે સુધારી નહિં સહિ એ સાત અત્યુક ગાંધીજી સહી જ ખરું છે. તે મયોગ્ય પેલી ખાર અથા ચેતરે ન્યાય, અનાથનું રક્ષણ, કલ્યાણિ મોહાં તરુએ આપોઆપ પેલાં જળ ફરીવારે જ. કાપવાને મોહાં ઉદેશ તો એ જ છે કે અધ્યાત્મના આપણતામાં અનાથનું રક્ષણ કરવું. તેમ જ વિદેશીય રાજ્યકર્તા હતાં, અહીં લોકોમાંથી પણ મોહાં અને વલ્લભકાર તેમ જ નિષ્પક્ષપાત સમુદાયના મતની સંકલ્પતા હોય તો વિદેશીય રાજ્યકર્તાએ પણ કાપવાના સમ્પ્રદાય એ સુધારા રાજ્ય કરવામાં બાધ નથી. પ્રજામંદળના વિચારો પ્રતિબિંબ કાપવામાં પડે છે; અને હેને પ્રસંગે એ ખરું પ્રતિ-બિંબ જ ખતરે. તેમ વળી પ્રજાના મોહાં વર્ગમાં વિચાર જલ્પાયા હોય તો કિન્દુસ્તાન જેવા અનેક તારો તરેરથી વિભક્ત માર્ગ જોવી પ્રજા ખેલે એ સુધારા પેતપેતાત્ત નિ-ભામને અનુરૂપ કરી સકશે એ વિચાર પણ અલ્પકરિયો છે. કવન અલ્પ વર્ગના વિશિષ્ટ રિવાજો વગેરેની ચાત જુદી છે. પરંતુ મહત્વના પ્રસંગોમાં તો ખરું જાણે સીધરેલા સુધારા માટે વિચાર સમુદાયને ચોખ્ખી રૂતિની જરૂર છે—અને તે રાજ્યકર્તા કરે તો જ હેનામાં કાસન-જાળનું તત્ત્વ પેસે. પછી છૂટક વિભક્તને મહત્તી ન્યાયી નિયંત્રણી અપરધા તે જ સમજૂત કાપવામાં કાપક કરી સકશે—અને એ રૂતિ જાણે જોડક સમયકરે આ ઉપસૌત આ રૂપ વર્ષમાં રાજકીય વ્યવસ્થા અને મધ્યસ્થમાં મહત્વના ફેરફાર થયા છે; પ્રજાને રાજ્ય વ્યવ-સ્થામાં અને ખાસ કાપક કરવામાં મહત્વના તથા હક મળ્યા છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિયો

૧ નવલસ્ય-વાવળી, ભાગ-૨, ૫-૨૧૧-૨૭૩.

× એવાનાથ સારાજીનું જીવનચરિત ૪. ૮૨ તથા ૪. ૮૪,

કાર્તિકિયલમાં નવા કાપડાના ખરદા લેખલ કરી સહેલે. તેા હવે કાપડા કરનારા મંડળના વ્યાપારને પૂર્વના કરતાં વિશેષ રૂપે પ્રેમના વિચારના પ્રતિબિમ્બરૂપ થવાનો અવકાશ છે.

નર્મદના કાવન ઉપરથી વ્યાપારે બહુ આગળ ચાલી ગયા. પરંતુ એ કાવનના મ્હોટામાં મ્હોટા પ્રસંગનું મહત્ત્વ વિચારતાં વાચકે આ દેખાતી વિષય-નિરતા માટે દુઃખા કરશે એમ આશા છે. નર્મદ અને નવલરામ એ મેલે સંબન્ધ વિચારતાં આ કાવનની ગતી ઉપરથી એ મે મિત્રોની કેટલીક આબતોમાં પરસ્પર તુલના કરવામાં આપણું મન આગોઆપ પ્રવૃત્તિ પાપ એમ છે. અને જવાનીના કાળના મિલકત, માટ મિત્ર હતા; છતાં મનનું બેધારણ અને અવકારની પ્રવૃત્તિ તથા બાવનાઓ—એ સર્વેમાં એક જીવન વચ્ચે વિશાળ અંતર હતું. આરમ્ભ કાળમાં નર્મદ કવિ વિચારમાં તેમ જ આચારમાં ઉચ્છ્રંખલ, શુરસાના નેરમાં ( કંઈક સ્વાભાવિક શુરસાને લીધે તેમ કંઈક હેતુ વિચારણા કૃતિમતાને લીધે ) સ્વચ્છન્દે વૃત્તિનારોજનો; નવલરામભાઈ મૂળથી જ દરેક વિચાર તરફ હૃદયિય જાણી બાવનાઓને શાન્ત સાધનો વડે સાધવાનું પ્રયત્ન મણુનારા તે એમટ સંધી ત્રેલ જ અભાર દરેક સ્વભાવના રહ્યા. નર્મદની નિત્ય એ દેના અનિદ આચરણના કાંટા નવલરામભાઈને સગરવા તથાતા નથી.

“ નર્મદ કવિ નિત્ય કાંટો રે તપ્પારે નિશાળાં ચૂર, .

કહું બસિદારી નિશાલણી. ”

“ ચલો ચલો શું વાર લગાડે ? ચલો પોંચ મરિા;

મરિાં આ તેા જૂન પોંચી રહી મરત બની મ્હાલો. ”

એમ મધપાનનું સ્ફુટિમાન કવિતાના પાનને ચોર્ય મણુનારા નર્મદ નવલરામભાઈની ખીર મૃત્તિને વિહાર ન્હોતો; પમાડ્યો. મોતમૈનભાઈ આપણને જણાવેછે કે તેમ નવલરામનો નિશો માત્ર બાંધેલ વિશાળ બીજો ન્હોતો, અને અમરતાવામાં વચ્ચા પછી તે પણ કોહો ઘઈ ગયો જણાયો. નર્મદના વિચારનું પરિભાવનું લોકક એક છેડેથી બીજે છેડે મણું, પરંતુ નવલરામ એવીર મધ્યમાર્ગી ચિન્તાનમાં જ બહુ એકી સ્થિત રહ્યા; પરદાશમાં નર્મદે વિચાર ફેરવ્યા તેમ હેમને જવર જ ના પડી; પ્રથમથી જ દરેક હૃદયી ખરા સહવન દર્શન એ કરી સકતા હતા. નર્મદ ચુરંતથી સુંબારમાં જઈ વસતાં લકાના વાતાવરણથી વિશેષ મલ્લ થયો; નવલરામ ચુરંતથી અમરતાવાદ આવી લકાના દરેક વાતાવરણમાં નિરોપ ધીર વિચારના મન્યા; મૂળથી મનનું નિષ્કારણ જ ધીરતાનું તે શુદ્ધ વાદ. અમરતાવાદની પ્રાચીનાસગાજના સરકારોને આ અવાચારમાં બેઠા અસ્પ ન્હોતો. આ સર્વ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે નવલરામે આરમ્ભથી જ વિચારને પાંખા તે એમ કહી શક્યમ તમામ ખનનો વિકાસ મવાના નિયમ પ્રમાણે હેમણે પક્ષ શુદ્ધ ક્રમોમાં ઘડીને હેમણના વિચારમાં મન દસણું હતું. પરંતુ હેમણે વિકાસ સનિયમ ઉત્તન્નિના સ્વરૂપને હતો, અને અન્યોન્ય આધાતક વિચારોમાં હેમણું મન અથણું ન્હોતું એટલું જ દર્શાવવાનું છે.

( અપૂર્ણ. )

નરસિંહરાવ લોજાનાથ.

## વૈભવ સંપાદન.

જે હવે સત્ય, પ્રમાણિક અને નિર્પણ હોય છે અને જે હવે વૈભવ સંપાદન કરી ખરી રીતે બોલવાની ઇચ્છા હોય છે તેજ હવે વૈભવની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે હવે શિવાય એક પણ જ્ઞાતના હવેને લેતી પ્રાપ્તિ થતી નથી કારણ વૈભવ તે પણ સુખની પેઠે મન ઉપર આધાર રાખે છે. તે અત્થ સ્થિતિ છે. ખાલુ વસ્તુ નવું જાણ પણ લેખાવિદ્ય ભાષ્ય હોય તે લક્ષ્યપિપતિ થવા પામે છે, પણ તે કમેદા. મનમાં કમલ દરિદ્ર અને નીચ હોય છે, અને જ્યાં કુષી લેનાથી ચડતી સ્થિતિને એક પણ માણસ પુલે છે ત્યાં સુધી લેના ખલથી તે પોતે પોતાને ચરીખત પારે છે. પણ પ્રમાણિક નિષ્કર્ષી, અને પ્રેમાળ માણસ તો લેના પૈસા ટાક મંચી સ્થિતિ સારી નથી હોતી તો પણ સુખી હોય છે. જે અસહ્ય હોય છે તે સર્વ કયાલ હોય છે જે પોતાની કરે જે કાંઈ હોય છે લેનાથી એક હોય છે તે જ્ઞાત્ય હોય છે. અને કૌણી ત મર તો પોતાની કરે જે કાંઈ હોય તે વાપરવામાં લગાણ અને કાર હોય છે તે જ છે. આપણે જ્યાં આ દુનિયા વૈભવિક તેમ આધ્યાત્મિક સર્વ સારી વસ્તુઓથી બરપૂર છે એવું નિષ્કર્ષિયે કિયે, તે માણસના અંધ લેખની સાથે સરખાવિયે કિયે ત્યારેજ આપણને ખબર પડે છે કે માણસનામાં રાજ્યે જુદી કેટલી ઘેર અને અજાણતાથી બરપૂર છે ત્યારેજ આપણને ખબર પડે છે કે પોતતુજ સુખ સાધવું તે નાહકાર છે. પ્રકૃતિ કાંઈ પણ માણી રાખતી નથી સર્વેસ આપે છે અને કાંઈ પણ પ્રમાણતી નથી માણસ પુલે લેવા જાય છે તે સર્વેસ પ્રમાણે છે.

જે આપણે ખરીખરી વૈભવ જાણ કરવો હોય તે માણસમાં માટે છે તેમ આપણે સવડ કરીશું તો પણ અવજુદ થશે એમ માનીને બેસવું નહિ. પ્રધાને કાંઈ ન્યાય નિમળના સર્વોપરિણા આગત આપણા મનમાં અજાણ હવેલ થવા કેવી ન જોઈએ મેંદા રપધાના નિયમે આગત મને તે કરે પણ લેતી દરકાર આપણે કરવી નહિ કારણ આપણે તજિયે કિયે કે છિરી મનમાં જે અજાય છે તે સર્વ નિયમેને એક દિવસ કરાવી પાંખીને નદસાડી મૂકશે અને ન્યાયનિષ માણસના સદય તથા જીવનમાં તો હાલ પણ જે છિરી કાપડે જે નિયમેને નદસાડી મૂકે છે અને આ કાપડે નાચવાથી આપણે બધા અપ્રમાણિકતા બરેલા મૂલો તરફ અજાણ્ય જાનિયાં જોઈ સરીશું કારણ કે અપ્રમાણિક તોજે અવસ્થાવાય વિનાશ કયા થશે તે આપણે જાણિયે કિયે.

કરક માનવતા જે આપણને ખરું લાગે તેજ કરવું ને ખરી છિરી નિયમ ઉપર મજા રાખીને બેસવું જે આપણે આખી સદિયા પ્રસરી રહેલી દિવ્ય શક્તિ ઉપર બરેલા રાખીશું તો તે આપણે કદી પણ લાગ કરશે નહિ, અને સદા આપણું રક્ષણ કરશે અજાણી રીતે આપણા જે કાંઈ જુદાસાને કરે તે જાણમાં જઈને કાચા થશે અને જે કાંઈ દુખ થશે તે જાણમાંને સુખ થશે આપણે કદી પણ નેહી, કસારતા અને પ્રેમતા લાગ કરવો જોઈએ નહિ, મરણ નેહી, કસારતા અને પ્રેમ અને તે ઉપરાંત કસારક જે

આપણામાં હશે તેના આપણે ખરેખરી ચઢતી સ્થિતિએ પહોંચીશું. લોકો આપણને કહે કે 'હેતું તો આજ કરવું જોઈએ અને પછી બીજું તો તે લોકોનું સાંભળવું નહિ.' આપણે હમેશાં બીજાનું સુખ 'હેતું' વિચારવું. તેમ ન કરનારા લોકોનો જુધા લાભ કરે છે અને જન્દારે તેઓ કુખમાં આવી પડી મજા માટે પોતાને છે ત્યારે તે લોકોને સહાય કરનારું કાંઈ રહેતું નથી. બીજા 'હેતુ' પોતાનો વિચાર કરનારો ફક્ત જે જે ચારી સારી દિવ્ય શિસ્તોથી આપણા મનમાં માગ લેને અટકાવી મગદી નાંખી અને મગદી નાંખવા જેવું થાય છે. આપણા આત્માને ખોલવા દેવો, વિકાસ પામવા દેવો, અને આપણા હૃદયને બીજાની તરફ માયાની લાગણી તથા પ્રેમથી વર્તવા દેવું. અને તેમ કરવાથી આપણને ચિરસ્થાયી આનન્દ થશે અને વૈભવની પ્રાપ્તિ થશે.

જે લોકો ન્યાયનિષ્ઠાનો માર્ગ મુજી હઈ આડે રસ્તે કોતરી મધા છે તેમને સ્પર્ધાની સ્થાને પોતાનું શુભ કરવાના કલાનુ સેવા પડે છે. પણ જે લોકો કદી ન્યાય નિષ્ઠાનો માર્ગ ન મુજી દેતાં ન્યાય માર્ગેજ આશે છે તેમને આવા હમાબોની કાંઈ ન કરવું પડતી નથી. આ હજી પ્રવૃત્તિઓનું જાણેલી રીત છે જેમ નથી. પણ લોકો ન્યાયમાર્ગને વળગી રચા છે અને મદદથી તેમ માર્ગે આવી, અન્યાયી સ્પર્ધાને દૂરથી સહ્યા છે. એટલા ન નહિ પણ અન્યાયી અને અપ્રમાણિકતાવાળી સ્પર્ધા કરી ન્યાય માર્ગે આનંદપ્રાપ્તિનો તાલ કરવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓનો પોતાનો તાલ થશે છે.

સારા થવાને જે જે સદ્ગુણોની આવશ્યકતા છે, તે સદ્ગુણો જો આપણમાં હોય છે તે કુખની સ્થાને લાગવાને આપણે સક્તિમાન થઈએ છીએ અને તેથી આપણને સંકટમાં તે સદ્ગુણો મહુ મદદગાર થાય છે અને તેથી આપણી પોતાની સ્થિતિ કરવાથી આપણને જે શ્રેષ્ઠ મગદી તે અવિચલ ન રહેશે અને આપણને ચિરસ્થાયી વૈભવની પ્રાપ્તિ થશે. "

નલિનકાન્ત નરસિંહરાય દીપદીપા.

## અદ્વૈત ને આત્મજ્ઞાન.\*

સદ્ગુહસ્થો,

આજનો દિનસ મારી નજર આગળ કેટલાક સુખી કસણીતું રિત આબેદુજ ખડું કરે છે. એ ક્ષણોમાં મને જે આનંદ મળ્યો હતો, એ ક્ષણોમાં મને જે સંજ્ઞાનસમાગમ થયો હતો, એ ક્ષણોમાં મને જે કૃત્ય વિચારો મળ્યા હતા તે સર્વે જાગૃતોનાં સુખપદ સ્મરણો દિવસો સુખી રજી રજાં હતાં, ને તે સર્વે અત્યારે પણ પાછાં તાનં થઈ આવે છે. મનુષ્યના જીવનમાં કેટલકે પથો, કોટલકે વખત એવું પ્રખળ ચેતન આપણી રહે છે, એવા સમય સંસ્કારો ખાડી સહે છે કે તેવું ચેતન, તેજ સંસ્કારો સાધારણ રીતે થણા દિવસોના પરિધનથી પણ કામ પ્રાપ્ત ન કરી શકાય. મુદરણો, આવી કેટલીક પથો, આવો કેટલોક વખત એકે વર્ષ પહેલાં ઉત્તરજામેલી સુરતની શંકરજીવન્ટી સમયે ત્રિજંભાઈ હતાં, ને તે પ્રયંજના સંસ્કારોના હજી સુખી પણ જલ્દે ભજુભારા વાગ્યા કરે છે. આ મનુભવનું રહસ્ય શોધવું પડે તેમ નથી; તે સ્પષ્ટ છે. સાધુ પુરુષોના સદર્શનમાં, તત્ત્વચિંતકોના મુઠ પિગ્ગા-રોમાં, મહાત્મ પુરુષોના નામમાવના સ્મરણમાં કંઈક એવી ચમત્કૃતિ છે, કંઈક એવી મોહકતા છે કે એક જનુમરની સેંટીની પેટ તે આપણને તેની તરફ આકર્ષે છે ને અન્ય વસ્તુઓને હાથમર વિસરાવી દે છે. જે પૂજ્ય આચાર્યશ્રીની અત્તે આપણે જાગૃતી કરીએ છીએ તેના મહત્ત્વ વિચારેતું સદાજ મનન કરીશું તો થોડો સમય પણ આજને ગાંધિક પ્રમથે આપણા સુખ દૈનિક જીવનમાંથી મુક્ત થઈશું, થોડાક સમય કંઈક ઉચ્ચતર જૂનિકા પર જઈશું, થોડો સમય પણ સંસારની મોહાન્તરમાંથી હજી થઈશું, ને આપણું ચિંતિત થઈશું સારી થશે; એટલુંજ નહીં પણ આ પ્રયંજનાં સ્મરણે ચિરસ્થાવી થઈ આપણને વધારે જાગૃત થશે એવી પણ મારી દૃઢ આશા છે. આ આશામાં જાજ તમે સર્વેએ જાગ્યા છે; મરણ કે અજ્ઞાની અર્દાની જાગૃતી કરવાની મુએચા તમારી છે. એ મુએચા અતિ જાગૃત છે. ત્યારે મને કહેવા નિર્મલજીને મારે આપનો અતઃકરણપૂર્વક ઉત્તર મારી આપનો પણ વખત ન લેતાં હું મારું મુખ્ય કર્તવ્ય હાથ પરીત.

સદ્ગુહસ્થો, આ સંસારમાં મનુષ્યે જન્મવું, જન્મને મેટા થવું, ખાવું, પીવું, રમવું, કરવું, કરવું એમ કેટલાક વર્ષો સુમાવી જન્મે એક નાટ્યકારની પેટ વિષની રંગભૂમિ પરથી જાગૃત થવું એ મનુષ્યમાવના સામાન્ય અનુભવની વાત છે ને મનુષ્યમાવને શિરે એ સર્વેજીવ છે. પણ રંગભૂમિ કેવા પ્રકારની છે, પદા પાછળ શું શું છે, સુરપાર કેણું છે, કેવો છે, ને સારી નકારી વર્તણૂકનું રજ તે આપણને કેવી રીતે આપે છે તે તે વિષયો સમજવા ને સમજાવવા એ કોઈ કોઈ વિરલ જોવામાં આવતા તત્ત્વજ્ઞાનીના ધન્ય અધિકારનીજ વાત છે. જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા સર્વે સમયે તત્ત્વજોએ આ વિષયો વિષે સ્વતંત્ર વિચારો કર્યા છે. આપણી આર્યભૂમિ તો મૂળથીજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની જૂનિક છે. અત્રે અન્ય દેશોમાં થોડા પોતાનાં શરીર રંગના હતા ને તદન જંગલી અવસ્થામાં પોતાનું આકૃષ્ટ પડે કરતા

દત્તા, જ્યારે અન્ય દેશોમાં હંમેશા પ્રકાશની કમવસ્થાની વાત પશુ નહોતી, ત્યારે હિંદુસ્થાનના ઋષિમુનિઓ તત્ત્વજ્ઞાનના મુંઝવિષો પર ચિંતન કરી અમુક નિર્ણયો પર કબજાનાએ આવી ચડ્યા હતા. એટલુંજ નહીં પણ તે પૂર્વે સમયના વિચારો હજી પણ આપણું માન ઉત્પન્ન કરાવે છે, હજી પણ આપણી પૂજ્ય મુદિને ઉત્તેજિત કરે છે, અરે માન આપણને જ શું પણ પાશોરખ પ્રભુઓને પણ દિગ્મ્યુહ કરે છે. પણ છે કે વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓના પૂર્વના સમયમાં વિકાસ નહોતો, તે સમયે હેષ ફજદુપ હતો ને જ્ઞાન મનનો જોડાઈ તેટલો અવકાશ હતો. તેપણુ મુદ્દાલોની તે સમયે સંભાવતા નહોતી, પુસ્તકો સ્થેલથી સખવાવાંચવાની તે વખતે સમ્ભવ નહોતી; પ્રવાસનો આધુનિક સાધનોની મદદ નહોતી, અન્ય દેશોની સ્થિતિ મુખરેલી નહોતી એ બધું જ્ઞાનમાં લેતાં આપણે પ્રાચીન મુદ્દાઓ ખરેખર આપણને માન અજ્ઞાન પમાડે છે. આપણા પ્રાચીન જ્ઞાનના વિચારોને ખરે આપણે યોગ્ય રીતે મગજન છોડ્યે, વિચારોને ખરે અમાન્ય છોડ્યે તો તેથી પણ વધારે ને વિચારોના વિચારો, આપણુ મદર્પિઓ, આપણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓને ખરે આપણે મગજન છોડ્યે, આપણાં પરિવ્રજીતોને રક્ષણ સમજાવવામાં અમર્યાદા જોગવાઈના પૂજ્ય ધીમત્ સંક્રમણોને ખરે આપણે યોગ્ય રીતે મગજન છોડ્યે; તેમના તરફ, તેમના સિદ્ધાંતો તરફ, તેમના તત્ત્વજ્ઞાન તરફ આપણે યોગ્ય રીતે પૂજ્ય દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ, જો પૂજ્ય દૃષ્ટિથી વેદાન્ત, અદેવસિદ્ધાન્ત, માયાવદ, આત્મજ્ઞાન વગેરે તરફ આતે આપણે જોઈએ, ને શી શોધની જ્ઞાનનીને વિષયે યોગ્ય સંભાવતાં જાન કરીએ.

જ્ઞાન તત્ત્વ છે, અમર્યુદ મિથ્ય છે, તરુ તરુ ઝલે, તે ઝડેતાં ઘસાઈ જાય છે, અમર્યુદ જ્ઞાન ને આત્માનું અદેવ છે આત્મામાં વેદાન્તના મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ નિર્ણય પર આપવાને ખરે ને આ નિર્ણયનું જ્ઞેદર રીતે પ્રતિપાદન કરવાને ખરે કેટલી માનસિક શક્તિ જોઈએ, કેટલી માનસિક સ્વતંત્રતા જોઈએ, કેટલી માનસિક પરિપક્વતા જોઈએ તે કહેવા કરતાં હજી વધારે સ્થેલાધી સમાવ લેખ છે, પરંતુ અત્ર માત્ર સમજાવતું છે કે હું જ્ઞાન છું તેથી હું ને કઈ કરું તે જાણ કરે છે, હું ધર્મચિન્તિત છોઈ કરવાને નિરંકુશ છું, હું જાણે ધર્મસમ્મત છું, એવા મુદ્દા વિચારને ઉપજા વિચાર સામે ઘેર પ્રકારનો સંબંધ નથી. શ્રેષ્ઠ ગૌરવગુણ કહે છે :—

“ To maintain the eternal identity of the human and the divine is very different from arrogating divinity for humanity; and on this point even our philosophy may have something to learn which has often been forgotten in modern Christianity, though it was recognised as vital by the early Fathers of the church, the unity of the Father and the Son, nay, of the Father and all his Sons.” અર્થાત્ આત્માનું જ્ઞાન માથે અદેવ સ્થાપિત કરવું તેનો અર્થ કઈ એક અભિમાન લેવાનો નથી કે મુખ્ય ધર્મસમ્મત છે; ધર્મિત ધર્મોમાં પણ છેક અગાઉના વખતમાં આ અદેવ સ્વીકારાતું હતું, પરંતુ આધુનિક સમયમાં તેનું વારંવાર વિસ્મરણ થયું છે, આ અદેવ સ્થાપિત થવાથી આપણા આત્માનું ગૌરવ સ્થાપિત થાય છે, ને તે ગૌરવની

સાથેજ આપણી દરએ પણ મંત્રીર પ્રકારની થાય છે ને આપણી જવાબદારી સ્વાભાવિક રીતેજ ધણી વધે છે. એટલે અહીં એવાં તત્ત્વમય નાં શિક્ષાન્તરથી અનુભવને તથાને ઉચ્છેદનથી અતવાનું નથી પણ તેને તથાને આશ્વાન બનવાનું છે.

હવે પ્રશ્નજ સત્ય છે એવ ને કહેવામાં આવ્યું તેમાં પ્રશ્ન તે જૈનત્વ કે જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. એ નિર્ણય છે; એ યાની નથી પણ જ્ઞાન છે, યજ્ઞસ્વરૂપ છે. એવું પશ્ચાત્ત જ્ઞાને વસ્તુતઃ અસ્તિત્વમાં છે ને જ્ઞાન સર્વ મિથ્યા છે, તે ને જ્ઞાત, આપણે હોઈએ છીએ તે હું છે એવી કૃષ્ણ તત્ત્વાભાવિત છે. તેનો કલ્પ એ મને છે કે જ્ઞાત, આપણી જોવામાં આવે છે, ને વસ્તુતઃ અહીં નથી.

માયા તે હું છે ? માયા તે સત્ નથી તેમજ અસત્ પણ નથી; એ કંઈ વસ્તુતઃ છે પણ નહીં ને નથી એ નથી. માયા સત્ છે એમ કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે એમ કહેવામાં પ્રકલ્પ સત્ છે એ વાત સાથે વિરોધ થાય છે. તેમજ માયા અસત્ છે એમ કહેવું પણ તત્ત્વ નથી, કારણ કે ને અસત્ હોય, ને હોયજ નહીં તે વસ્તુઓનો આભાસ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરાવી શકે ? આશા મન અવિદ્યા છે; આશા તે એમ શક્તિ છે એમ પણ કહેવાય છે, ને તેને લીધે જ્ઞાતનો આભાસ ને સાંસારિક વ્યવધિઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

સ્મૃત્તને સર્વ માની બૂલમાં બધાનીત મનુષ્ય જેવી રીતે સ્મૃત્ત પર સર્વનો અધ્યાસ કરે છે તેવીજ રીતે જ્ઞા સંસારની માયા વિશે છે. વસ્તુતઃ સ્મૃત્તનો કંઈ સર્વ થતો નથી એ રેખીતુંજ છે. સ્મૃત્ત તે સ્મૃત્તજ છે. સ્મૃત્તનો અમુક વચાર, આપણા મનની આન્તિ ને જ્ઞાતિ વગેરે ઉદ્ભવથી કાઢીને લીધે સર્વની આન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યેષ્ઠો વખત તે આન્તિ રહે છે તેજ્ઞો વખત તે એવી સમજ થાય છે કે સર્વનો સર્વજ નગરે પડે છે. આ દર્શન સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવવામાં આવે છે ને તે ધણી સચોટ છે. દુનિયામાં એક કે બીજી રીતે વસ્તુઓની આન્તિનો અનુભવ એને થયા વગર રહે છે. આધુનિક દેશમાં દેશનો હાલ એ તો એ તે કહેવામાં નથી શકે તેમ છે. આપણે આગમમાં મુસાદરી કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે શા અનુભવ થાય છે ? આગમમાંની જારીએ એસનાર મનુષ્ય એમ જોય છે કે સામેનાં જાએ એક પછી એક સાથે દિશામાં જતદીથી દોડી જાય છે. આ દિશાની આન્તિ છે તે કદાચ ધર્મ, સમજ છે. જ્યાં એવી આન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેવું કારણ હું છે ? તેવું કારણ આપણા જર્ણલસુઓની અમુક પ્રકારની રેવ છે. આપણા અમુકો અર અમુક જ્ઞાતની લીધેલાય પર અમુક જ્ઞાતની જાય પડે ને તેમાં અમુક જ્ઞાતનું બેચાણ થાય છે તેનો અર્થ આજ પછાતોમાં અમુક જ્ઞાતનું ને અમુક દિશાનું માલન થાય છે એમ સમજવાને આપણે દેવાયતા હોઈએ છીએ તે રેવને લીધે કષ્ટથી આન્તિ થાય છે. રેવનું જળ મળ્યું નથી છે, રેવના આપણે કાસ છીએ, રેવનું આપણા કુરીર ને મન પર સંવેદ સામાન્ય છે. જાક તો સ્વામીજી છે ને જ્ઞાત, આગમમાંથી જાય છે જોમ આપણે જ્ઞાતતા હોઈએ જ્યાં દેખાતમાં આન્તિ થાય તેવું કારણ અમુકોની રેવ વિવાદ બીજું કશું નથી. સામાન્ય અનુભવના પ્રદેશમાં આન્તિના આજા ધણીએ દેખાતો નગરે પડે. એ દેખાતો તરફ લઈ એવાનું કારણ એ છે કે વસ્તુઓમાં કંઈ જકુ જ્ઞાતના રેવનાર થયા વગર જુદા



જુદાં ઉદ્યોગક કારણોને લીધે જુદી જુદી ભાવિ યાવ છે. એ વાત તેથી વધારે સ્પષ્ટ થઈ સકે છે. આ સંબંધમાં જાનસંસારીઓ અજાણ્ય થયો. રસિક અને બોધદાયક રીતે છે. તે વિષે વધારે વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી. ફરી એક વાર જનજીવે ને સર્વેનો દાહન હાથ ધરીએ. જેમ જનજીવે સર્વ દેશમાં છે તેમ જનજીવે આ ઉપાધિયો સંસાર દેશમાં છે. વેદાન્તીઓ જાણેને જાણવું ઉપાદાન કારણ ( Material Cause ) કહે છે. અત્ર સદાજ સદા ઉદ્ભવે છે. ઉપાદાન કારણનો એક લાભયો આ પ્રમાણે છે. મુક્તિપ્રાપ્તિ પદ અને છે. આમાં પદનું ઉપાદાન કારણ મુક્તિ છે. આવી રીતે શું જાણ જાણવું ઉપાદાન કારણ છે ? નહીં, આ પ્રમાણે કહી સકાય તેમ નથી. કારણ કે મુક્તિપ્રાપ્તિ જેમ શરૂ પરિણામ પામે છે તેમ કઈ બદલાયેલી જગત પરિણામ પામતું નથી. બદલાયેલી રૂપો નથી, જેમ જનજીવે રજા સ્થે છે ને સર્વેના માત્ર બોધ દેશમાં યાવ છે તેમ બદલે તે બદલાયે છે ને આપા ના અવિવાને લીધે આપણે જગતને જોઈએ છીએ; અને જોઈએ એટલે અથવા જેવા અર્થમાં જનજીવે રજા સર્વેનું ઉપાદાન કારણ કહી સકાય તેટલે એટલે અથવા તેવા અર્થમાં બદલ જાણવું ઉપાદાન કારણ કહી સકાય. આમ સમજાવેલી મુક્તિપ્રાપ્તિ એકાદ જ રૂપ થઈ જાય છે, વેદાન્તીઓ સંકરવાદ સ્વીકારે છે અર્થાત્ ઉપાદાન પદે કઈ કારણરૂપે વિચારવું છે એમ માને છે, છતાં ને બદલ નિર્ણય છે, ને બદલ માત્ર ચિત્તરૂપ છે, માત્ર અસ્તિત્વસ્વરૂપ છે તેનો આ જગત સાથે કઈકારણ સંબંધ છે એમ તેઓ કહે છે એ કહી રીતે સપાટ સકાય એવી જગત સકાયું ઉપાદાન રીતે રહેલાઈથી સમાધાન માગે.

બધા માણસાંની હિત, પ્રેમમાં પ્રેમી હોવા એવું આજુબાજુ આવે છે કે જે ને વસ્તુઓ આપણે જાણે જોઈએ છીએ, જે જે વાતો આપણે કઈ સંબંધીએ છીએ, ને જે ને વસ્તુઓ અન્ય કોઈ પણ હિતને અનુભવીએ છીએ તે તે સર્વ નિષ્ઠા છે એમ જોઈ તે એક પ્રમાણે વિચિત્ર જાણે છે, અચલ છે, ને અસ્વીકાર્ય છે. સર્વે દેશમાં જુદે જુદે માત્ર કોઈ કોઈ તત્ત્વવિષયકે જાણવું નિષ્ઠા કહ્યું છે અર્થે પણ તે કોઈ સ્વીકાર્યું પો એવી રીતે પ્રતિપાદિત કર્યું છે. વેદાન્તીઓની પો સંબેદ રીતે સર્વ નિષ્ઠા છે એમ કહેવારા ને પ્રતિપાદન કરવારા તત્ત્વો આપણા જાણવામાં નથી. પ્રાચીનકાળના પાશ્વલ શ્રીક તત્ત્વ જોમળો કોઈની અજાણી પોટો હતો, એણે જાણવું આજાણવત્ આજોખ્યું છે, સર્વનું માત્ર જાણાવરૂપ મણ્યું છે, પણ તે સર્વ માત્ર બદલાયે છે એ બદલે એનો અત્ર બીજાકુલ જગતો નથી. સરખામણી માત્ર જાણવું નિષ્ઠા છે એટલાજ પ્રતિપાદનમાં પરિણમે યાવ છે. આક્રિત પાશ્વલ તત્ત્વજોમળો મુખ્ય ને તત્ત્વજાણીઓના સિદ્ધાન્તોને શોકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તો વધારે જગતા આવે છે. જાન કોઈ રીતે જાણે યાવ છે, જાણના પ્રેરણાની બેર લીલી વસ્તુઓ આવી શકે ને છી શકે ન આજો શકે, ને કુદામાં જાનસંસારીઓ તત્ત્વજાણ શકે માત્ર સંબંધ શે છે તે વિષય પ્રાચીન શ્રીક તત્ત્વજોમળે બીજાકુલ અર્થોજ નહોતો. એ વિષય આજુનિક પાશ્વલ તત્ત્વજોમળે લોહ, બર્ફલી, ચૂપ, હેન્ડ, ૧૬૨૨, હેન્ડેલ વગેરેએ જોઈ અજાણના ગણ્યો છે. પરિણમે સમજ રીતે વેદાન્તીઓના મતો સાથે ખજાતાપણે એ તત્ત્વજોમળ નીજોના સિદ્ધાન્તોનું વધારે છે. બર્ફલી ને હેન્ડના સિદ્ધાન્તોનું સદાજ અવશેષકત આ પ્રશ્નને આજુવક છે, બર્ફલી જાણવું નિષ્ઠા કહે છે, ને કઈ અચેતન વસ્તુ આપણે જોઈએ છીએ તેમાં જાણવું વસ્તુતઃ કઈ છે નહીં; વસ્તુતઃ અચેતન વસ્તુના આપણા અજાણ

અમુક વિચારો સિવાય માઢી કંઈ નથી. આપણા વિચારોની અમુક શ્રેણીઓ એકત્રિત કરી તે વિચારો કઈ અમુક જગત્સુધી ઉત્પન્ન થાય છે એમ આપણે કહીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે એક નારંગીને વિશે રંગ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે ગુણો જે આપણે વિચારી શકીએ તે ઉપરાંત તેમાં કંઈ નથી. તે ગુણોનું અસ્તિત્વ (Substratum) નારંગી એવી કઈ વસ્તુ છે એમ કહેવું જાતકવિક નથી એમ અર્થહીનું ચાલવું હતું; અને રંગ, ગંધ, સ્પર્શવિગરૂણો તેા આપણા મનના સંબંધસ્થાન અસ્તિત્વમાં છે, તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. આમ આપણા વિચારોના સત્વર અસ્તિત્વમાં છે ને અનિત્ત વસ્તુઓનું આપણાથી સ્વતંત્ર કંઈ અસ્તિત્વ હોય નહિ, માત્ર તે આવી રીતે તે બધી મિથ્યા છે એમ અર્થહીનું પ્રતિપાદન કરવું હતું. હુંકામાં અર્થહીનું આ Subjective Idealism, પરંતુ હૈન્ડે ભેદ ક્રમ વિચારોમાં કંઈ કલ્પ નથી, કારણ કે પારમાર્થિક વિશિષ્ટતા વિચાર મનને આપણે શક્તિમાન નથી. તે વિષયો આપણા જ્ઞાનપ્રદોશની બહાર છે. તે વિષયો કલ્પ ને કલ્પની ઉપાધિઓના ભેગનમાં નથી, અને કલ્પ ને કલ્પના બંધનમાં જે કંઈ ન હોય તે જ્ઞાનના પ્રદેશની બહાર છે. વળી કલ્પ ને કલ્પના બંધનોમાં જે ને વિષયો હોય તેનું પણ જાન થતાં પહેલાં અમુક માનસિક ક્રિયા થાય છે, અમુક વાતરૂપીતા (Categorical), (જેવાં કે કાર્યકારણસૂત્રાનુસાર) જ્ઞાનસિદ્ધિ અપરબુધી વસ્તુમાનને આપણે સંકેત રૂપે છીએ ને અન્તે આપણને જાન થાય થાય છે. આમ જ્ઞાનની નિષ્કર્ણ પ્રકરણ અર્થથી હૈન્ડે માત્રમ પશું કે પારમાર્થિક વિષયો (Noumenon) જ્ઞાનના પ્રદેશની બહાર છે; અને જગત્સુ એકિક પદાર્થોને (Phenomenon) આપણે અમુક વાતરૂપીતા (Categorization) સંબંધસ્થાન બાંધી કહીએ છીએ. જ્ઞાનની નિષ્કર્ણ એક પ્રકરણ કરી જ્ઞાનની સીમા આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રકરણ કોષી કરાઈ. તેથી એને Critical Philosophy ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. બેજાનના કાચે સરખાવતાં જહીં એમ માત્રમ પાટી કે જેમ વેજાનનાં જગત્સુ અવિશ્વાસ અવધા માગતું આવરણ છે તેમ આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં વાતરૂપીતા (Categorization) આવરણ કોષીવામાં આવ્યું છે; જેમ વાતરૂપી કૌણ શક્તિનું જગત્સુ આપણને દિશીશર થાય છે, તેમજ જાણના અપરબુધાણું જગત્સુ આપણને દિશીશર થાય છે. ઉદાહરણ એ છે કે હૈન્ડના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકરણે એકિક વસ્તુઓનું જ્ઞાન ત્યારે આપણને સ્વત્ત્વ થાય છે ત્યારે બેજાનના પ્રકરણે તેમ વધી બેજાનના પ્રકરણે પર ને અપર, એકિક ને પારમાર્થિક, Phenomenon ને Noumenon વસ્તુઓનો ભેદ જાણવામાં આવ્યો નથી. બેજાનના પ્રકરણે વસ્તુઓનું જ્ઞાન આપણને મિથ્યાજ્ઞ થાય છે. આજ રીતે જે રોગે પાશ્વર્ય તત્ત્વજ્ઞાન પણ પહોંચ્યું નથી તે રોગે આપણે આપણા વિદ્યા-ભોગે પહેલિલા ભેદીએ છીએ.

પણ એમ પહેલિયામાં જેમ જ્ઞાનંદ છે તેમ જ્ઞાન પણ છે. જેમ જેમ આપણે વધારે ને વધારે જિજ્ઞાસાતા જઈએ છીએ તેમ તેમ એક જગત્સુ વાતરૂપી વધતી જાય છે. જેમ જેમ અદ્વૈત ને આપણા વધારે ને વધારે સ્પેષ રીતે દર્શાવવામાં આવે છે તેમ તેમ તે તત્ત્વજ્ઞાન આપણું મન જાણી પાણું દહે છે. આપણા અત્તરૂપી આપણે વધારે ને વધારે દૂર જતા જઈએ છીએ, ને જગત્સુ સર્વે મિથ્યા છે એ વિચાર માન કરવો વધારે ને વધારે કઠિન બને છે. જગત્સુ તેમ જ્ઞાનું ન બેદીએ, કલ્પ કે મિથ્યાત્વમાં પણ એક જગત્સુ સ્વત્ત્વ છે. જેમ સમાવરવામાં આપણે ભેદીએ છીએ, બેજાનીએ છીએ, માત્રીએ છીએ, હતાંએ,

રહીએ વગેરે સર્વ પ્રકારના અનુભવ હાઈએ છીએ તે તે અનુભવો મિથ્યા છે તોએ સ્વામી અવરધામાં સત્યના સામે છે, તેમજ માયાના આવરણથી આ હૃદયની પી થોર નિદ્રામાં આપણે જે જે વારો અનુભવીએ છીએ તે તે વસ્તુતઃ મિથ્યા છે, તોએ તેટલો વખત સત્ય છે, સત્ય સામે છે, સત્ય છે કે અસત્ય તેવી વીક્ષણો પણ આપણને સામાન્ય રીતે પતી નથી. પ્રોફ. મેક્સમુલર કહે છે:—

"The danger with Shankara's Vedantism was that what to him was simply phenomenal should be taken for purely fictitious. There is however as great a difference between the two as there is between Avidyā and Mithyāgyana. Māyā is the cause of a phenomenal, and not of a fictitious world; and if Sankara adopts the *Vivarta* (turning away) instead of the *Parinama* (evolution) doctrine, there is always something on which the *Vivarta* or illusion is at work, and which cannot be deprived of its reality."

અર્થાત્ શંકરનું વેદાન્ત સમજવામાં એક ખૂબ કરવાનો સંગવ રહે છે; તે એ છે કે વૈદિક વસ્તુઓ તાત્ત્વિક બોધીજ ભેદમાં આવે છે એમ આપણે કદાચ સમજીએ, પણ ત્રીકૃપરથી ભેદો અવિધા અને મિથ્યા જ્ઞાની વચ્ચે નેટલી મેરો તથાપત છે તેટલો એ ભેદની વચ્ચે ફેર છે. માયા, આપણી વૈદિક સહિત્તું ધરણ છે, નહિ કે તાત્ત્વિક બોધ, તાત્ત્વિક જ્ઞાનવર્તુ; કારણ કે આપણે જે જે અનુભવીએ છીએ તેમાં આપણાર્થિક હિંમિન્દુથી માય છે, તે હાઈ બધું જ્ઞાન નથી, જ્યે પરમાર્થિક હિંમિન્દુથી તે વાતું મિથ્યા છે. શંકર પરિણામવાદ ન સ્વીકારતાં વિવર્તવાદ સ્વીકારે છે, એ વિવર્ત, એ આજ્ઞાસ જેમ સર્વેનો રાજ્ય પર થાય છે તેમ હમેશ કોઈ પણ સત્ય વસ્તુ પર, વસ્તુ પર થાય છે, અને તેથી એ અન્તર્ગત વસ્તુના સત્યનો હાઈ નાશ થતો નથી.

આવી ટેરો આપણને હાઈ જ્ઞાનો વેદાન્તનો આ આજ્ઞાવાદ મમજને ખરેખર મકરી ખવડાવી દે એવો છે. પણ આ મકરી અને મળાને સમજાવી નીવડી છે, આ મકરી ખાવાનું પાચાત્ત તત્ત્વજ્ઞાનીએને પણ મન થયું છે, હજું કિવતાઈને જેમ તાવ અઠમક વામાં સળા નીવડે છે તેમ આજ્ઞાવાદના મકરી પસાજાસ વિચારો પ્રમોધલોભનોક મદમસરિભિને આવેલ અને સાંસારિક ઉપાધિઓ રૂપી તાવ દૂર કરવામાં આજ્ઞા નીવડે છે. શોપેન્હોઈર નામનો પ્રખ્યાત પાચાત્ત તત્ત્વજ્ઞ વેદાન્ત વિશે કહે છે:

"It has been the solace of my life, it will be the solace of my death."

"એ હિંદુસ્થી મારા હૃદયની આરામિની થઈ છે, મારા અવસાન સમયે પણ આરામિની થશે." વેદાન્તનો આ કેટલો નવો જ્ઞાન ! કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાનથી વિરોધ રું વળી રહે ! આવા તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી માણસ આ પ્રત્તિભવ સાંસારના બ્યાવહારિક હૃદયને માટે પૂરતો લાવક કદાચ ન રહે, મનત્વ વિમરતો, શાન્તિમાં વિલીન થતાં એ કદાચ

આમુક પ્રકારની પ્રવૃત્તિને માટે જાણવક પણ જાણ, પણ હેવટે આ સંસારમાં પણ ક્યમને જોડું કરવાનું, કે સ્વપ્નેયમાં ડોહા રહેવાનું, કે જલ્દન પ્રવૃત્તિમય જીવનકર્મ્ય કરવાનું કમ કરેક મનુષ્યને સિર નથીજ આવતું એ કું આપણને કપૂર કયાં વગર જાણશે ? ત્યારે જ્યારે સ્વેચ્છાએને શાન્ત ને નિરુત્તિને યોગ્ય જીવનકર્મ્યને માટે તૈયાર કરવાને આટે વેદાન્ત સિવાય બીજું કું આપું યોગ્ય અણી સાક્ષ્ય તેમ છે ? અર્થે જ્યારેસમગ્ર આવા શાન્ત મનુષ્યને દસી કહે, પણ જેઓ વિચારક તરીકે જાન્ત જીવન ગણે છે, નિરુત્તિમાં પોતે નિવાસ કરે છે, ને જોતાની આશાન્ત સેવાનો જીવનનો લાભ આપે છે, તેઓ આ દુનિયામાં હાનિ કરતાં કઈ કે લાભજ વધારે કરે છે, અરજ કે શાન્ત રહેતું એ પારવામાં આવે છે તેના કરતાં વધારે દુખન છે, ને આકાતરી રીતે શાન્તિના સ્વપ્નાક્રમમાં ગુખમાં હમેશાં બીજ હોય છેજ.

જયી વેદાન્તના અભ્યાસથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ને સત્યનું અન્વેષણ થાય છે એ જોવા લાગે પાપ છે. જગતમાં મનુષ્ય જ્યારે સત્યને પીછાડવાનું, સત્યને શોધવાનું, ને સત્ય-જ્ઞાન અન્તે લીન થવા પ્રયત્ન કરવાનું કમ્ય કર્ય નહિ કરેતો જયી માનુષ જીવન ને પાશવ જીવનમાં મેડા રહેશે ? મેજસોજન જેને મળતી નથી ? પરંતુ તે મેજસોજન કયા મનુષ્યને હમેશ દસી રહે છે ? નથી ઘેરો દસી દસી રહેતો, નથી સગાસંબંધી દસી રહેતા, નથી મિત્રમંડળનું સુખ હમેશાં દસી રહેતું, નથી સારીસંબંધી સુખ રચાવી રહેતું; જાને જગાં આ સર્વે મુખે યોગે સમય પણ એકાંતે જોવાવાનું તો કમિતજાં કોઈ આપણાના પુરુષના નસીબમાં હોય છે. એક ના બીજા કોઈ પણ કારણથી કાને અનુભવ થતાં જિંદગીમાં કરેક મનુષ્ય વેદાન્તી થતોજા; પરંતુ આવા પ્રકારનો વૈરાગ્ય જાન્તે બહુ લાભદાયી નીવડતો નથી. બ્યાંસુધી સત્યનો સર્વે સંકલપ કરવાને મનુષ્ય મળતો નથી, કાંસુધી કમના નિકલન સત્યના ઉજાગાઓ પર એ આનસિક દુખ તો પામ્તજા કરવાને, અસીમેટની એના જન પર જેમીતો અસર પણ થવાનીજ ને રિયર મિત્ર જાખનાર સમયેમાં કન્દેને રાખતાથી સદન રીતારે કાની પુરુષના કાષિત આનસિક ગુખનો એને મેક પણ અનુભવ નહિ થતો. આ રિપતિ કુશલ નથી; તે જલ્દન દુઃખ છે, તેને લીધે તે કાલ પણ નથી મેવું પણ આ-પ્રતિક કાળમાં થવા મનુષ્યો કહેનારા નીકલશે. તે રિપતિએ ખોંધવાનો માર્ગ પણ શાન્તિના સુરણેની કીલન કાળએ જવાએશે છે, તે જામ્ય છે, સુંદર છે, નીતિનો છે, ને ઉધિરની પ્રીતિનો છે. તે માર્ગ જવાની મનુષ્ય કાજીત કરે તોએ કઈ એકાંતું નથી. અરે ! તેથીએ આગળ વધી આવજો દસી સર્વેએ કે તે માર્ગ તરફ આવજો કોઈ કોઈ વાર આપણી નજર પણ રાખતા રહીએ તોએ આવજો તે તરફ આકર્ષીએ એવી પારમ કૃપાશુ જગ-તિપતાએ સત્યમાં કોઈ મોહકતા રાખી છે. "Hindoo Mysticism" " તારા આત્માને પીઝાન, " " તું અન્તર્દર્શન કર " અને સત્ય સુ છે તે ને, એ વાક્યમાં પણ આજ મનુષ્યને આવાર્થ સમાવશે છે. વેદાન્તમાં સદજ લાભ થતોજા માનુષ પડશે કે

इतो न किंचिद् एततो न किंचिद्

एतो एतो एततो एतो न किंचिद् ।

निर्वाणं परममि भगव किंचिद्

स्वत्मायनोऽपि कंच न किंचिद् ॥

“પરેખરે સ્વાત્માયભોલયથી અધિક કશુંજ નથી. ‘આત્મજ્ઞાન’ થતાં ‘નાયેનો’ શ્લોક કેવો ગંભીર લાગે છે !

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति ।

आत्मकसर्वभूतानि यत्रावस्थानि तावदा ॥

આત્મજ્ઞાન થયે છતાં આ ને પરમાત્મા એકજ છે તે સમજવું કઠિન નથી; પણ પોતાના “ અંદરના રિત્ત અવસ્થા ” નો, પોતાના અંતઃકરમનો, પોતાના હૃદયનો ખાંધુલ નીખાલસપણે જોવાનું, કરે તો ભગવાદગીતાના આ શ્લોકનું રહસ્ય સમજવા ઉપરાંત તેને ઐશ્વિક ને પારમાર્થિક લાભ પણ અત્યંત નીવડેજ. સર્વે મનુષ્યોનો હૃદયસ્થા, પરમાત્મા અથવા પદ્મની સાથે એકજ છે એમ નીચેનો શ્લોક બહુ સારી રીતે સમજાવી રાકે.

वराकाशं महाकाश इवाममं परात्मन ।

विराम्याच्छेद भावेन मूर्च्छां मय सदा मुने ॥

‘શી શીકરના અધિવેદ્યુતમણિ’ના આ શ્લોકનો આગમ્ય એ છે કે જે પ્રકારનો મહાકાશનો ને મહાકાશનો સંબંધ છે તેમ પ્રકારનો આત્મા ને પરમાત્માનો સંબંધ છે, જેમ વહનો ઉપરથી જળાથી પે આસાસ એકજ થાય છે તેમ સંસારની ઉપરથી જળાથી હૃદયના પરમાત્મામાં લીન થાય છે. વેદાન્તીઓના મત પ્રમાણે જેમ પરબદ્ધ પંજુ ચિત્તવશ છે તેમ આત્મા પણ હાની નથી પણ હાનસ્પર્શજ છે. આત્માને ઉપરિચ્છિમાંથી મુક્ત કરવો એ વેદાન્તનો મોટો ઉદ્દેશ છે. કહેવાની જરૂર નથી કે વેદાન્તના અભ્યાસથી આ ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય નથી. કારણ કે પ્રથમ તો વેદાન્તનો અધિષ્ઠારીન હોય છે તે તપાસો. “ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર કેવો છે ? ” અચાર્ય મહાગિદ્યાજી ‘ મી અર્થ’ એ આનન્દત્રયગમક છે. તે આનન્દત્રયનો અવધિ હોય છે ! એટલે યાની પછી બલગિદ્યાસ થાય છે ! વિવેક, વેદગમ, લગાદિ પદ્ધતિ, ને યુગ્મણ એ આર સાધનગણો તે બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિષ્ઠારી છે. ” હું આ વેદાન્તનો અધિષ્ઠારી પ્રત્યક્ષ નીતિનો અસની હોયો. ત્રેઈએ તો પછી વેદાન્તથી એટલે તેમજ પારમાર્થિક સુખમાં શું સિદ્ધ ન થાય ? અમુક જાતની આધુનિક પ્રવૃત્તિઓમાં વેદાન્તીનું મન કદાચ ન પોરવાય તે જુદી વાત છે. આત્મને પ્રસંગે હવે જાન એકજ શ્લોકનું અવતરણ કરી હું વિરમવાની રજા થાયું છું :

या चिन्ता मुनि पुत्रयैत्रमरमन्वापरमं ह्यये

या चिन्ता धनधान्यमोगयदासां कामे सदा भावते ।

सा चिन्ता यदि वेदमातृवरणाम्भोजे क्षणेऽर्हियुक्ती

का चिन्ता यमराजमीमलदનहारमयानે નૃપજ્ઞ ॥

અતિસુખસાક્ષર કમજાસાક્ષર ત્રિવેલી

# જરૂર મંગાવો અને વાંચો :

## “ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર. ”

( સામાન્ય રીતે—મોલીરામ હિંદરાકર )

- ૧ હિન્દુસ્તાનની ભૂમિરચના અને તેને આર્થિક પેઠી સાથે સંબંધ
- ૨ હિન્દુસ્તાનની પ્રાચી સામાજિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિ અને તેમનો પ્રભાવી આર્થિક સ્થિતિ સાથેનો સંબંધ
- ૩ બ્રિટિશ રાજ અને તેની હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ પર અસર
- ૪ હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીની કારીઆલો
- ૫ હિન્દુસ્તાનની હાલની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક સ્થિતિ
- ૬ હિન્દુસ્તાનના વેપારની પ્રગતિ આગામી ખાતરથી

કેલિદાસ સ્વરસદિતના અનેકાનેક પ્રેમી સમગ્ર સર્વોત્ક્રાંતિ માટે આપનાર પ્રેરણા ભંડાર તથા સંસ્કૃતિ અભિજ્ઞ હિન્દુસ્તાનના આ સામાન્યર છે

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦ ( ચારરૂપ સાથે )

મળવાનું ઠેકાણું.—

“ શ્રી રા. હરજીરામ હરજીરામ પ્રિયારી  
“ વસન્ત ઓફિસ. ”

અમદાવાદ.

ખરેખર ! સ્વાત્માવબોધથી અધિક કરુણ નથી આત્મજ્ઞાન થતા નીચેનો શ્લોક કેવો અતીરે જાય છે !

ઇંધર સર્વભૂતાનાં દરશેડર્નુવ શિષ્યતે ।

આગમ્ય-સર્વભૂતાનિ ધન્વાસ્તાનિ મામયા ॥

આત્મજ્ઞાન થયે છવાતા ને પરમાત્મા એકજ છે તે સમજણ કરીને નથી, જ્ઞાન પોતાના ' અંતરના દિવ્ય અવાજ ' નો, પોતાના નત કરુણો પોતાના હૃદયનો આહ્વાસ નીખાસપણે ઉપયોગ કરે તો ભગવદ્ગીતાના આ શ્લોકનું ગદ્ય સમજવા ઉપરાંત તેને એકિક ને પારમાર્થિક લાભ પણ અવશ્યે નીવારેજ સર્વે મુખ્યોનો છવાતા, પરમાત્મા અથવા જગતની માથે એકજ છે એમ નીચેનો શ્લોક ખટ્ટ સારી રીતે સમજાવી રહ્યો

વટાન્તાસ મહાકાન્ત ઇન્દ્રાવાન પરમો ને ।

વિભાવ્યાજ્ઞઃ પ્રાપેન તુભ્યં મય મદા મુન ॥

શ્રી કાન્તરના ' વિવેકચૂડામણિ ' ના આ શ્લોકનો અર્થ એ છે કે જે પ્રકારે પદ્માસન ને ને મહાકાન્તો મળ્યો છે તેજ પ્રકારે આત્મા ને પરમાત્માનો મેળવ છે, જેમ પદ્મની ઉપાધિ જ્ઞાત્રી પે આશ્રય એકજ થાય છે તેમ અસરની ઉપાધિ જ્ઞાત્રી છવાતા પરમાત્મા હીન થાય છે. વેદાન્તીઓના મત પ્રમાણે જેમ પરબ્રહ્મ પશુ મિત્ર-રૂપ છે તેમ આત્મા પણ જ્ઞાત્રી નથી પણ જ્ઞાત્ર્યસ્વરૂપ છે. આત્માને ઉપાધિઓમાંથી મુક્ત કર્યો એ વેદાન્તનો મોટો ઉદ્દેશ છે. કહેવાની જરૂર નથી કે વેદાન્તના અભ્યાસથી આ ઉદ્દેશ સાધિત થયે અશક્ય નથી કારણ કે પ્રથમ તો વેદાન્તનો અધિકારીત મળ્યો છે તે તપાસે.

મહાવાન પ્રાપ્ત કર્યાનો અર્થિત્તર કેને છે ? ' અપાતા મહાગિધાતા ' ના મય એ આનન્તર્વ્યાયક છે તે આનન્તર્વ્યનો અર્થયિ પણ છે. એટલે જ્ઞાત્રી પછી અધાનિત્વાશા આવ છે. વિવેક, વૈરાગ્ય સમાદિ વદ્દ ને મુમુક્ષુ એ ચાર સાધનવાળા તે જગત્પાનનો અધિકારી છે. ' કુમળા વેદાન્તનો અધિકારી પ્રુષ્ઠજ નીતિ ' એસની હોયો જોઈએ તો જ્ઞાત્રી વેદાન્તથી એકિક તેમજ પારમાર્થિક સુખમાં શુ સિદ્ધ ન થાય ? અલુક જ્ઞાત્રી આધુનિક પ્રવૃત્તિઓમાં વેદાન્તીતુ મન કરાવ ન પોરવાય તે જુદી વાત છે. આજને પ્રસંગે હવે માત્ર એકજ શ્લોકનું અપરંપર કરી છું વિરભાગી રજ્ય માણુ છું.

। યા ચિન્તા મુખે પુત્રપીઠમણનાવાસસંસ્થાને

યા ચિન્તા ધનધાન્યમૈગવસ્યા અમે સદા જાગતે ।

સા ચિન્તા વદિ વેદમતૃષરણાન્મોમે હમેડેહિતુકી

કા ચિન્તા રમરામશીમસદનદ્વારવ્યાખે નૃણામ્ ॥

અતિરુખરાકર કમળાશકર ત્રિવેદી

# વસન્ત

હદ સત્ય સર્વેના મૂળાનો મંદરસ્થ સત્વંસ્થ સર્વોપિ મૂળાને મધુ પદ્મા  
અમદેવ વધે તેજોવ્યાપકરણ પુરનો વ્યાપકવ્યાપ સારવસ્ત્રોપવ્યાપકમુદતય  
પુરનોધર્મેય સુ વાપ્યમાત્મદમમુતમિદ પ્રગદ સવમ્ । સ્વામી

અ વાત પ્રમદિત્તમ્ । વર્ષોઘ પ્રમદિત્તમ્ । કુસલાય પ્રમદિત્તમ્ ।  
મુદત ૧ પ્રમદિત્તમ્ । દગાવ્યાવપ્રવગાવર્ષો પ્રમદિત્તમ્ । જ્ઞાનિદ

| પૃ ૧૭, ૧૮, ૧૯  | [ અધિકાર ] | અધિકાર, અધિકાર ૧૯ |
|--|------------|-------------------|
| ૧૯૧૧-૧૯૧૨ માટેના વસન્ત મુદત ૧૯૧૨, ૧૯૧૩, ૧૯૧૪         |            |                   |
| કેવલ પ્રાંત  |            | ૧૯૧               |
| ( ૧૧ ) કાલ ૧૯૧૩ )                                    |            | ૧૯૧               |
| અને કો પ્રાંત અધિકાર                                 |            | ૧૯૧               |
| ( ૧૧ ) કાલ ૧૯૧૩ )                                    |            | ૧૯૧               |
| અધિકાર   |            | ૧૯૧               |
| કેવલ પ્રાંત ૧૯૧૩ માટેના વસન્ત મુદત ૧૯૧૩, ૧૯૧૪, ૧૯૧૫  |            | ૧૯૧               |
| ( ૧૧ ) કાલ ૧૯૧૩ માટેના વસન્ત મુદત ૧૯૧૩, ૧૯૧૪, ૧૯૧૫ ) |            | ૧૯૧               |
| અધિકાર ૧૯૧૩ માટેના                                   |            | ૧૯૧               |
| અધિકાર   |            | ૧૯૧               |
| ( ૧૧ ) કાલ ૧૯૧૩ માટેના વસન્ત મુદત ૧૯૧૩, ૧૯૧૪, ૧૯૧૫ ) |            | ૧૯૧               |
| અધિકાર ( ૧૯૧૩ )                                      |            | ૧૯૧               |
| ( ૧૧ ) કાલ ૧૯૧૩ માટેના વસન્ત મુદત ૧૯૧૩, ૧૯૧૪, ૧૯૧૫ ) |            | ૧૯૧               |
| અધિકાર   |            | ૧૯૧               |
| ( ૧૧ ) કાલ ૧૯૧૩ માટેના વસન્ત મુદત ૧૯૧૩, ૧૯૧૪, ૧૯૧૫ ) |            | ૧૯૧               |
| અધિકાર ૧૯૧૩ માટેના                                   |            | ૧૯૧               |
| ( ૧૧ ) કાલ ૧૯૧૩ માટેના વસન્ત મુદત ૧૯૧૩, ૧૯૧૪, ૧૯૧૫ ) |            | ૧૯૧               |
| અધિકાર ૧૯૧૩ માટેના                                   |            | ૧૯૧               |
| ( ૧૧ ) કાલ ૧૯૧૩ માટેના વસન્ત મુદત ૧૯૧૩, ૧૯૧૪, ૧૯૧૫ ) |            | ૧૯૧               |

— ૧ —



# લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યામંડિતો, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુવતીઓ-  
ના માસિકો, (૬) તપાસીઓ તથા (૭) આસિસ્ટ ફા. ડુપ્લુનીના સર્વ પગારદારો  
માટે ૧૧ એકના રૂ. ૨-૦-૮ ( પોરેજ સાથે.)

ઉપરથી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બહીર નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ મન્દરનો)  
સમયના આશય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત મુદ્રણના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ  
પગ નક્કી કરી દે મોકલવામાં આવશે. આવ પોરેજ વગેરે પહેલા વર્ષના ખર્ચના રૂ. ૦-૧-૦  
ખર્ચ વર્ષના રૂ. ૦-૧૨-૦; અને ત્રીજા વર્ષના રૂ. ૧-૪-૦. મળી કુલ ત્રણ વર્ષના રૂ.  
૨-૧-૦ અગાઉથી મનીઓર દ્વારા મોકલાવેલ વજુ વર્ષ માટે મોકલવામાં આવશે

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોરેજ સાથે)  
હરેક નામ એકના રૂ. ૦-૧-૦

મળવાને કેમણું—નસત ઓફિસ—અમદાવાદ.

ફો લાઇબ્રેરીઓ તરફથી ઉપરના નિયમ અનુસાર પોરેજ મ. ઓ. દ્વારા  
અગાઉથી મળ્યું હશે તો જ વસત મોકલાવામાં આવશે. પોષ દિગ્રી રૂ. ૧  
કારવામાં નહીં આવે તેમજ પૂરનો જવાબ આપવા અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

## ફો. બાટલીવાળાની સમજાણ દવાઓ.

- ૧ દરેક બાળના લાવ માટે "મિ.ગુડીફર" અને "મિ.ગુડીફર" આપાત છે.
- ૨ "દાસાજનો મસમ" એક દિવસમાં લાગ, યુવતી અને કોક મટાડે છે કિ.૪ માન
- ૩ "કોલેરાજ" ઉપરી ગુલાબ અને કોલેરાના લંટુને નાચ કરે છે. કિ. રૂ. ૧
- ૪ "કોલેરાજ" કોરે જાવને તાલ કાપા કરી પડપડમાં યુવાની પતારે છે કિ.૧.૩
- ૫ "અંબાલી યોનીક પીલમ" કચીર પડાવત પતારવાનો સમજાણ પ્રિયમ રૂ. ૧
- ૬ "દાંતલ મંજલ" કાંતને મળાવ કમાર સુધી ખાતલ કિ. આના ૮ તથા ૪  
આ દવાઓ દરેક બાળનામાં મને છે નહિ તો લખો—ડૉ.બાટલીવાળા. મુંબઈ વસી ઘાસ

## એક જાહેર વિજ્ઞાપિત.

ઈ. સ. ૧૯૧૧ ની સાલના યુજાતી સહિતનું અવગણન સમયનું કોઈ અપરાધની  
યુજાત પર્નાપુર સોમાવર્તી અવગણન કમિટીએ મદત સોંપું છે. તે મને તેજ  
વેતિએ મહ ઉઠેસાર, યુજાતી લેખકો, પ્રાવકો, લેખકો, અધિકારીઓ, અવગણનો ઉચિ-  
તિ સર્વો એક જાહેર વિજ્ઞાપિત કરવાની રજા મળેલું કે, એ એ યુજાતી પ્રત્યેક લેખકો,  
અધિકારી, વર્તમાનપત્રો, વિષયો અદિ આ વર્ષ અત્યાર સુધીના પ્રગટ મર્મીયુધો દેલ. તેજ  
દેવે પછી આ વર્ષના કોરેન્સર પાસથી કર ચીત્તરીય સુધીના પ્રગટ થરા પામે, તે તે  
સર્વની અગ્રી નકલ, તા. ૧ ફેબ્રુઆરી સન ૧૯૧૨ સુધીના મહા ઉપર મોકલી આપવા  
કૃપા કરશે. તે દરમની ઉપર "યુજાતી સહિતપત્રિવદ્ પુરવઠાવને એટ" એમ લખશે  
એટલે તેઓને ઉપયોગ થઈ રહ્યા પછી રાજકોશની ચીથ યુજાતી સહિત પત્રિવે રજા  
પેલા આ પુરવઠાવમાં તે એકલો આપવામાં આવશે.

તા. ૪. જુલાઈ ૧૯૧૧

ચીનામાય મિત્રામ મુંબઈ

કનિષ્ઠાલ કમ્પનિસલિ જડયા.

# वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां वृक्षाणां सर्वेषां संतवरस्य सप्तोपि भूतानि मधु वक्षा-  
नमस्विन्नसंख्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुष्पो नन्वापमम्यानां सास्यस्तेजोमयोऽमृतमयः  
पुष्पोऽयमेव स योऽयमाल्पेदममृतमिदं पश्येत् सर्वम् ।

स्वर्गवर्.

सत्पात्रं ममदित्यम् । धर्मोप ममदित्यम् । कुशलाय ममदित्यम् ।  
सूर्ये न ममदित्यम् । कृष्णाय ममदित्यम् । न ममदित्यम् ।

स्वर्गवर्.

वर्ष १९, अंक ५.

[ भासिक. ]

न्येष्ठ, दिसम्बर १९१९

## गोरक्षण-प्रार्थना.

आरती श्री आ गायत्री आवती । ओ शुभ गोरक्षनाथ ।

नमोते ।

ओ शुभ गोरक्षनाथ नमोते । ओ शुभ गोरक्षनाथ ।

नमोते ।

सकलजी न्यायनां

आरम आ तव नदर ।

आप शुभमय आरु ।

सभी सके नकि भार ।

ओ शुभ गोरक्षनाथ नमोते । ओ शुभ गोरक्षनाथ ।

...

नमोते ।

आरती श्री आ गायत्री आवती । ओ शुभ गोरक्षनाथ ।

नमोते ।

“कान्ह.”

## અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવન્ત.

અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવન્ત !

અમારે રેલવનો આનન્દ :

અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવન્ત !

મહાન્તી પાલનખાં વિકાસે—

અમ છબેનના લેવ;

વિકાસખાં તો વેગ બારે કંઠ—

નિર્ભયતાના મેવ.

અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવન્ત !

નાયતણાં નિર્ભય નન્દન ને—

સ્વાર્પણના રવચન્દ !

નાયતણાં તેજસ્વી વિચરિયે—

બરિયે તેજસ્વય.

અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવન્ત !

હૃત્પ્રિયે રસ સુમન્ય વધવા—

વસ્ત્ર-ધરણી રત્ન;

પ્રાણ-રસાયન પ્રસારિયે—

સ્વી અમ ચેતનને ધન !

અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવન્ત !

અમારે રેલવનો આનન્દ :

અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવન્ત !

વસિતાસવ,

રાજકોઠ.

}

“હસિતા.”

## અન્યવેદાન.

આદર્શ સુધારક દયાનન્દજી—

આ લઘુ પુસ્તકના કર્તા શ્રીમત રેવેન્ડનાથ મુષોષાધ્યાય—જેઓએ આ બતાવી સાહિત્યસેવાને પોતાનું કાર્ય બાંધ્યું છે, અને તેઓએ શ્રીધાનન્દસરસ્વતી ઉપર એવી લીધે ભક્તિ છે કે હાલમાં તેઓ એ મહાન પુસ્તકું બહુશમાં એક મોટું કાવ્યનિર્માણ લખવા માટે બોમ્બેની સ્થામની એકા કરવામાં રોકાયેલા છે. એ પુસ્તક તેવાર થઈ પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે આપણે મને એવો સામ લાગે. પરંતુ અત્યારે તો એમના કામમાં એક લઘુ પુસ્તકને આગ્રહ આપવાની રજા પ્રાપ્ત થઈ છે. જેના મૂલ સેપક છે, તેવા જ અનુવાદકર્તા પણ છે. અનુવાદકર્તા બંગાળી સાહિત્ય સાથે તારે પરિચય પરાવનાર આપણા મુખ્યમંત્રિ વિદ્વાન ડૉ. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી છે, અને શ્રીમત રેવેન્ડનાથના પોતાના કહેવામાં એમણે આ બાધાનર કહ્યું છે. વળી, આ પુસ્તક હિન્દુ-સુધારક-અન્યમાળાનો ૧ મસૂદો છે, એટલે એવા બીજા સેપેક પણ બંધિયામાં મળશે એમ આશા ઉત્પન્ન થાય છે. પુસ્તકની કિંમત થોડી રાખી છે, એટલે શુભચાલી પ્રેમમાં એનો મોટો પ્રચાર થશે એમ સંભવ છે.

આરંભ તરી, હવે આ પુસ્તકના પ્રતિષ્ઠાપ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરીએ. (૧) દયાનન્દ તે કેમ? (૨) હિન્દુ પ્રાણી કેવી છે? (૩) હિન્દુ કાવ્ય કેવું છે? (૪) હિન્દુ કામાલ કેવી છે? (૫) સુધારકનાં લક્ષણ કયાં? (૬) હિન્દુ સુધારકનાં લક્ષણ કયાં કયાં? (૭) દયાનન્દ સુધારક ખરા કે નહિ? (૮) દયાનન્દ હિન્દુ સુધારક ખરા કે નહિ? અને છેવટે (૯) દયાનન્દ આદર્શ સુધારક ખરા કે નહિ? એ નવ પ્રશ્નના ઉત્તર આ નિબંધ છે.

નિબંધનિર્ણય એવું કાવ્યક અને શુદ્ધાર છે કે આપણા શુભચાલી સેપેકાએ એ કોન્ટ રૂપે અનુસરવા યોગ્ય છે.

‘દયાનન્દ તે કેમ?’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આપણે શ્રીમત રેવેન્ડનાથ પાસે સચિત્તર લીકાતની આશા રાખીએ, પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ વિષય એમણે મારા માઠા જ્ઞાનામાં પડાવી દીધો છે. દયાનન્દ સત્તની દોષર્થ-બહુ બહુલા, પરંતુ છેવટે મધુરામાં વિરજાનન્દ તમે એક આપણા સંન્યાસી મળ્યા તેજન્દ ઉપરેલી એજન્દ મન ઉપર કમોદ અતર થઈ એ સંન્યાસીએ એમને “મનુષ્યપ્રાણી સુધારા અન્ય જાતના જાતમાં નોંધી વેદિક ધર્મે પ્રવર્તાવવા”ની આજ્ઞા કરી. પરંતુ એ વેદિક ધર્મે તે કેવો? એ વિષે વિરજાનન્દે દયાનન્દને શું કહ્યું એ અનુવાદકર્તા આપણને સ્વાભાવિક કલ્પના થાય છે, પણ એ જામત આ

\* અન્યકર્તા શ્રીમત રેવેન્ડનાથ મુષોષાધ્યાયના મૂળ બંગાળીપરથી અનુવાદકર્તા ડૉ. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી. પ્રકાશક શ. ચરણ વર્ધમાન. વડોદરા, મુખ્ય. મૂલ્ય આઠા પ.

પુસ્તકમાં કંઈ લકીકત આપેલી નથી. અમને તો જાણ થઈ છે કે દયાનન્દસંસ્કૃતીએ વૈદિક ધર્મનું ને સ્વરૂપ કહ્યું છે તે જ વિસ્તૃતનંદના ખેતમાં કહે કે કેવળ આખી વિશુદ્ધાનન્દ પંથિત બાલસાક્ષી આદિ સાધેના વિવાદ વિષે પણ કોઈક વિચિત્રવાદ લખીકતની જરૂર હતી કારણ કે “દયાનન્દપી સૂર્ય પ્રકટ થયો,” “ધર્મધર્મ” અગિના સંક્રાંતિ જેમ એકાએક હોલવાપ નહિ, એકા નદીના પ્રવાહને સહજતાં આટલાંથી રોકાય નહિ, તેમ દયાનન્દનો પ્રતાપપી આગિ હોલવાયો નહિ, અને નદીના પ્રવાહની માફક તેમની ગતિ પણ રોકી સંક્રાંતિ નહિ—આ જ્વલતાં વચ્ચેનાં કંઈકનાં હાથને અમૃત સમાન તમિ પામીને, પણ આખાન્ય વાચકને તો—આવા ઉદ્ધવાની સમયેકે ગુપ્તજન વિચિત્ર ભેદરૂપે. અને આંશ રાખીએ છીએ કે શીવુત દેવેન્દનાથ અગિજ પુસ્તક રચ્યો ત્યારે આ પોટ પૂરી પાડ્યો.

વળી દેવેન્દનાથ જેવા લેખકને સ્પષ્ટજી આપવાની જરૂર નથી કે વર્તમાન સમયના છાત્રમરિતમાં આજ્ઞાતા ગુપ્તોપનું એક કાલુ વારમાં સચ્ચ કરી દે એવા સમયે, વર્તે, અને પ્રસંગે આજ્ઞા ગોપિતાજી ભેદરૂપે. આવારે અમને દયાનન્દસંસ્કૃતીના પ્રથમ ગુપ્તજાતી શિષ્યોમાંના કંઈ કહેલી એક વાત થઈ આવે છે એક વચ્ચે દયાનન્દસંસ્કૃતી નથી જોવા—અને તમિ પામી, પેદ ઉપર કાલુ દેવતા ભેદરૂપે: “હમ તો ખાંડ!” આ વચ્ચે સમયોમાં, દયાનન્દસંસ્કૃતીનો છાત્રનો આનન્દ મુર્તિમાન થાય છે, અને એમના શિષ્યોત્તેજ અને ઉપદેશપ્રતિજ્ઞા એથી જેકુ વદરૂપ સમજાય છે તેવું સુષ્ક વિવેચનનાં પચાસ પાનાંથી પણ સમજાવી સકાતું નથી.

દેવેન્દનાથ કહે છે કે હિન્દુ ‘સદ્માનિમુખી’ છે, ખજ અથવા સદ્માનિમિત્તે એ પોતાનું કેન્દ્ર નાચે છે; હિન્દુ પ્રકૃતિ સત્ત્વે અતુસરી ચાલનારી છે; હિન્દુછવન એટલે સું આર આશ્રમ તે હિન્દુ છવન; ખજઅરે એ જ હિન્દુસ્થાનની પ્રાચીન જુલિતું નિદાન હતું; સહરયાધમના વપઠ ભૂતવઠ, ખજવઠ વગેરે પાંચ મહાપથો હાલની ઉચ્ચ રુતિએને અસ્તિત્વમાં આવી પોયે છે. આ સર્વ ઉક્તિઓ આપજીને સર્વેવા માન્ય છે. “સુધારકનાં સદાજી” તો નિર્દુષ્ક કવતાં, દેવેન્દનાથ બાજુ કહે છે કે સુધારકે પોતાની જ્વલિતે વસનાર જાજીને ભેદરૂપે, તે ઉપર કોનો પ્રેમ હોયો ભેદરૂપે, જેણે વિનાશ કરવાને બદલે રક્ષાજી કરવા તત્પર રહેલું ભેદરૂપે, અને તે જ સાથે વળી રાત્રિનિષ્ઠ પણ રહેતું ભેદરૂપે; જેને સત્તાના જવ ઉપર વિશ્વાસ હોયો ભેદરૂપે; અને આત્મવિશ્વેષ માટે એતું મન તૈયાર હોતું ભેદરૂપે. પરંતુ હિન્દુ સુધારક તરીકે જિનામાં એ વિશેષ લક્ષણ ભેદરૂપે—એક સૌભાગ્યેશિતા અને બીજું સંન્યાસ. આ બંને દયાનન્દમાં હતાં, અને બાલસાક્ષીના રથાચકથી દયાનન્દનો એક પાસના માટે મન્યકતાંએ આ રજી કપોં હતો એમ કાચે છે. પણ આજ્ઞા-જર્તા સંન્યાસનો અર્થ ‘સત્ત્વમાં તત્તિષ્ઠ થઈ જતું’ એવો કપોં છે; એટલે આમાં કંઈ વિચિત્રતા આવતી નથી. દેવેન્દનાથ કહે છે: “દયાનન્દનાં વિચાર, આખ્યા, કાલ્યાણોત્તમ એકે આજ્ઞાને દર્શાવે છે કે હિન્દુ પ્રકૃતિથી પોતે જેવા સુપરિચિત હતા, તેવા જ હિન્દુ છવન અને હિન્દુ સમાજના વચ્ચે મનથી જુલજીતા હતા.” એ ઉક્તિ અને ‘જાન ગર્ભાલિત અર્થમાં જ રચીકારીને છીએ. દયાનન્દની નસે નસમાં સ્વદેશભિમાન હતું, સ્વદેશને કેમ ઉદ્ધાર કરવો એ જાજ્ઞાન એમને કેટલીક ચોખખી સમજણો હતી, અને એ સવત્ત્વને હિન્દુ રાજના દહ રતેમ સાથે બોધવામાં એમનું

હિન્દુત્વ સ્વયં પ્રતીત થાય છે. પરંતુ તે સાચું, હયાનન્દ જેવા મૂર્તિપૂજના વિરોધી “હિન્દુ ધર્મના યથાર્થ અર્થથી ભ્રષ્ટીતા” દતા.” એમ સંપૂર્ણ અર્થમાં સ્વીકારવું તો કઠણ પડે છે. મૂર્તિપૂજા યથાર્થ ધર્મ છે. કે નહિ એ પ્રશ્ન. બાળપણે સુખીએ, પણ વેદમાં મૂર્તિપૂજા ન હતી એમ માની તો એને આધારે મુસતમાન જેટલા ચતુરસાથી મૂર્તિપૂજાનો તિરસ્કાર કરવો, એમાં તો અમને હિન્દુ ધર્મનું બહુ જાણ જાણ હતું નથી. વેદમાં મૂર્તિપૂજા તરીકે એમ આર્ય સમાજના ગ્રંથોમાં અમે ઘણીવાર કોંઈએ છીએ-પણ અમને એ જાન નથી એક પ્રશ્નનો અંધ રમણે ખુશામો મળ્યો નથી તે એ કે વેદાનુસાર આજના જેવી મૂર્તિપૂજા હતી નહિ એ કહેતાં કંઈ અધિક વિનયિત છે? ચિત્તિએ પાપર પૂજાનો ન હતો, અને તેને બદલે વેદ ઉપર અગ્નિની ભજના પૂજા હતી-એ એ મૂર્તિપૂજા વચ્ચે બાંને અમે તે એક દોષ, પણ મૂર્તિપૂજાનું તત્ત્વ-અર્થનું પ્રકરણ મૂર્તિ પૂજાનો-તે તો બંનેમાં સમાન રીતે જ રહેતું છે. જાણી જાયરમાં મૈત્રુનકાર મૂર્તિ દેવામાં જેટલી શિલ્પકલા ભર્યાં સુધી કોઈની ન દોષ ત્યાં સુધી એ જાનની મૂર્તિપૂજા પ્રચારમાં ન આવે એ સવાભાવિક છે. આર્ય જરૂર પડી આસની મૂર્તિ યાગ, મુરખ જરૂર પડી મુરખની યાગ-અને હિંદુ વિનાશકાથી અગ્નિની ભજનાને સ્થિરરૂપ આપવાના હેતુથી, વેદ ઉપર પત્થર સ્થાપીને એની પૂજા કરવાનો વિધિ પણ જરૂર આવ્યો. આ બેનું મૂર્તિપૂજાના ધર્મોધર્મચલુના નિર્ણયમાં શું મહત્ત્વ છે? એ મૂર્તિપૂજાનું તત્ત્વ વેદાનુસાર આજ પર્વત દિન્દુ ધર્મમાં સમાન રીતે પ્રાપ્ત થયું જાય છે, તો અમુક જાનની મૂર્તિપૂજા ન હતી એ વાત ઉપર જવાર પૂડવો કેવળ અકિંચકાર છે. અપણા ભાષામાં વેદે લેખતા કે વિમાનમાં બેસતા, માટે આપણે ધોડામાંથી બેસતું કે રેલવે માટીમાં ખુશામી કરવી તે પાપ છે એમ કોણ કહેશે? પાર્થિવ વિમાન દરમિયાન બધાએ તો-બરખ કરવી કે મન્દન કરવું, બેસવું કરવું કે ચિપું કરવું એ વિગત એમ નિરર્થક છે, તેમ પ્રભુની પૂજા માટે અગ્નિજ્વાળા પ્રકાશથી કે પત્થરની મૂર્તિ સ્થાપવી કલ્પાદિ વિમાન પણ એવો જ બાલિક છે કદાચ એમ પણ કાંઈ કહે તો કહેવા શક્ય કે હાલની મૂર્તિપૂજા કરતાં અસરની જગારે સ્થરી હતી, તથાપિ એટલા બેસી અપારે હાલની મૂર્તિપૂજા તે પાપ છે એમ કહેવું તો ત્યાં જગારે પાતું લાગે છે.

ઉપરમાં, મન્યાકારે હયાનન્દસરસ્કારીને હંકસમ્બંધી પણ જાણી શકિદાએ મહત્તા એક પ્રશ્ન કર્યો છે કે, “માન—

‘મહિન્દીદહ્યાત્તપત્યતરણ  
તદ્ગતીમ્નમતિશયવત્સલ્ય’

—એ કહેવાથી કંઈ મેં જાણિયો ઉદાર થયો છે?” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમે પૂછીએ કે હંકસમ્બંધી શું “માન” આ જ કહ્યું છે? જગત્તા કોઈ પણ પાર્થિવ ઉદારો પ્રાચીન ધર્મપુસ્તકોમાંથી રેલવે અને તાર કારીને જાણતો ઉદાર કયો છે? અહીં જગત્તા જે પ્રશ્ન કહેવાને મોખરે નિશ્ચય છે તેઓને ઉદાર પૂજામાં પાર્થિવ

ઉદ્ધારને લીધે હોય તો એ ધાર્મિક ઉદ્ધાર કરનારનો હોય ઉપરેથી દત્તો એ રમ રમતાં લાવે: “પૃથ્વી પર પોતાને માટે દ્રવ્ય એકઠું ન કરો, જ્યાં કીડા તમા કાઢ નાસ કરે છે, તે જ્યાં ચોરો ખાતર પાડીને ચોરે છે. પણ તમે પોતાને સારા વ્યાકાસમાં દ્રવ્ય એકઠું કરો, જ્યાં કીડા અળગા કાઢ નાસ કરતા નથી અને ચોરો ખાતર પાડીને ચોરતા નથી.” પણ આકાશનાં રંધ્રોએ અને જેતરનાં પૂસ ઝાડોનો દાખલો આપી—એણે કહ્યું છે કે જે પ્રભુ એમની સંસ્થાને લે છે એ તમારી કેમ નહિ લે? પ્રજાના રાજ્યમાં દાખલ થાઓ, એટલે બીજાં નર્મી વાનાં તો એ આપી રહેશે. જાણી સંધ્યાસુખની તૃષ્ણા વાળા સૂર્યને પ્રભુએ શું કહેલું હસશે નેમ્નું છે એ જુલો: “You fool! this might your soul shall be taken from you and all you have collected will belong to others.”—“ઓ મૂર્ખ! આજ રાત્રે તારા હવ તારી ખસેલી તારી લેવામાં આવશે; સારું જે વસ્તુઓ તે એકઠી કરી છે તે બીજાની થશે”. હવે આ ઉપરેથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાના ઉદ્ધારમાં આપે નથી જાણ્યો—ખરે પર ફતીઆનું બાન કરાવી મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રતીત કરાવવામાં એ સમર્થ નીવડ્યો છે, તો હાકરાચારના પર્વોત્તર ઉપરેથી ઉપર આશ્લેષ કરવાનું વાજબી કારણ છે?

આમ દયાનન્દસરસ્વતીના ચર્ચિત્તુજના સિદ્ધાન્ત પરતે, પણ તે હાકરાચાર કરતાં પણ દયાનન્દસરસ્વતીને અધિક પરે પૂરવાનો દેવેન્દ્ર બાબુએ જો પાત્ર કર્યો છે તે પરતે, આખો જામે તેટલો મતભેદ છે, તથાપિ દયાનન્દસરસ્વતી એક મહાન પુરુષ હતા, તેમણે દેશમાં વિચારી કિન્દુ ધર્મમાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેમાં વેદધર્મ માટે માન નથી મુગનું યાત્ર વધેરે થયું સારા અંશે હતા, તથાપિ એમના કાર્યની કદર કરવામાં અને જ્યાં પણ પહોંચ નથી; અને અને હમ્મીએ હીએ કે આ મહાન પુરુષનું હવનચરિત્ર દેવેન્દ્ર બાબુએ આ પુસ્તકમાં લખ્યું છે તે કરતાં સતમણી વિગત સાથે એ એમણે, અને એમના રા. પૂજ્યતાને જેવા કેટલાં વિવિધાંશ મુગસતીમાં, પાશ્ચાત્ય આજના રજુ કરે,—તેથી એ મહાત્માની અદ્ભુત વસ્તુત્વકવિત્વ, ગીર્વિધાન ઉપરેથી, અને તે નિમિત્તે અતુરપ કાર્યબળનું વર્તમાન મુગમાં આપણને મુગ બાન થાય.

# “બોર ઘાટના પાણીમાંથી વિજળીકળન ઉત્પન્ન કરવાની યોજના.”

( અનુસંધાન પત્ર ૭૧ થી. )

મેં કે બોધમંત્રી તંબા વન સાંસ્કૃતી બંધી સવરક મળી કાઢી અને સંસ્કૃતિયોએ પારેલી યોજના બર આવશે તોપણ મોટો સવાલ તો એ રહે છે કે આથી કરી કંઈ વિજળી બળ વાપરનારાઓને કાલના લેખના વરાળના બળ કરતાં કંઈ કાપડો. યશ કે કેમ? આ યોજનાની અર્થિક રીતેક બંધુવા પાટે મોટું ચક્કું ચપરાયું છે કે ને ચાપણ આ યોજના કાર્મમાં લાવવાને વપરાશે તેનું વ્યાખ્યાની વ્યાખ્યાના દરે વ્યાખ્યા મંજૂ ને કિમતિ વિજળીકળન કારખાનાંએને પુરૂ પાડવામાં આવશે તે કિમત કાલના વરાળના બળના કિમત કરતાં કંઈ પડશે કે કેમ? આપણા કારખાનાંએ વાળાઓએ વરાળના બળની દરેક હોસ પાવર લેખને કું ખર્ચ આવે છે. તેનો અડસદો કંઈ સુધી બરાબર ચેકકસ કાઢી નથી. અને તે કાલના લેખને લાંબા ચખત સુધીક દરેક કારખાનાના આંકડાઓ બંધુવા નેકમે. પણ ને કંઈ આ સંબંધી માહીતિ ચેસર્સ કાઢની કમ્પનીએ પોતાની અનેક સુવરની મીલોમાંથી મેળવી છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે વિજળીકળન બળ કંઈ વરાળ બળ કરતાં મોટું પડવાતું નથી. કમ્પનીએ મરકાર નેકે વિજળીકળન બળ બપ આનાતું મોટું બીવ ટ્રેડું એક વિજળી બળતું એકમ પુરૂ પાડવાને કમિશની લાધી છે મોસે એક છે. યા. ચા. ચાતું એક કારખાતું કલત એક ચર્ચ સુધી રોજના બાર કલાક લેખે વાપરી કરે તો તેનો ખર્ચ તેને લગભગ ૧૦૦ % રૂપિયા પડશે.

આ યોજનાના ખાસ અર્થિક કામો નીચે પ્રમાણે છે.

- ૧) પાણીની જામાઈ ૧૭૪૦ ફીટ નેટલી છે ને લગભગ નાવરસના પોષ કરતો ૧૦ મણી અને કાવેરીના પોષ કરતો ચાર મણી છે. આથી માટ ઉપર બોધવાના તળાવોના બધારાની જામાઈ મંજૂ લઈ જવી પડતી તરી. કારણ કે આટલી બધી જામાઈ હોવાથી પાણીને બધો મોટો લાકરો, આ બધારાનો ખર્ચ ૧૯ લાખ રૂપિયા અડસડવામાં આવ્યો છે, નેકો કાવેરીના નેટલી જામાઈએ તળાવો હોત

\* એક જોડું બીવ ટ્રેડું વિજળી બળતું એકમ ‘કેજી’ એક કલાક સુધીની લે. પા. ની બરાબર છે. તેની કિમત રૂ.૧૨૫૦૦૦ ર. ચાલ છે તો એક હોસ પાવર રોજના બાર કલાક લેખે અને વર્ષના ૩૨૦ કલાક લેખે તેની કિમત નીચેના પ્રમાણપરથી બંધુશી.

હો. પા.      હો. પા.      ર.

કેજી = ૧૨×૩૨૦ = ૪૪૪૦૦૦૦ = ૪૮૪૪૦ ર. એટલે લગભગ ર. ૧૦૦

કિમત પડે છે.



તેણે પાણી ચાર ગણું લાગત અને બધાના બદુલ ઉગા લેવા પડત. અને કેટલાયે લાખ રૂપિયા ખર્ચ થાત. નાથમણનાં પોષની સપ્તાહને તો આ કામ આર્થિક રીતે કદી સોલું પડતજ નહિ.

૨) વરસાદ પશુ આ પ્રદેશમાં પુષ્કળ પડે છે અને સરાસરી ૧૭૫ ઇંચ પડે છે જે કાવેરી કરતાં પાંચ ગણો છે.

૩) આ ઘાટની ખીણોની ભુરચના અને કુસ્તર એકલાં અતુલ છે કે પાણી અને તેટલું આર્થિક સંધરી સકામ.

૪) વીજળીક શક્તિને માત્ર ૪૭ માલિક જ મુંબઈ લઈ જવા માટે લઈ જવાની છે ત્યારે કાવેરીમાં સમગ્ર એક માલિક દુર લઈ જવી પડે છે કાવેરી 'ટેટલી લેન્ડ' ઉપે તાર લઈ જવાના હોત તો દાસમાં મોં જા લાખ રૂપિયા ખર્ચ થઈ જાતે. માત્ર છે તે સમગ્ર ૩૦ લાખ થાત.

૫) તાર લઈ જવામાં ખીણ કંઈ ખાસ મોટી અઘરુ પડ્યો નહીં નથી.

૬) કિલુલામાં મુંબઈ શિવાય ખીણ એકે એવી જગ્યા નથી કે જ્યાં આટલી બધી વીજીક શક્તિનો એકદમ ઉપોયોગ ખર્ચ થઈ શકે અને તે અતુલતા સૌથી મોટામાં મોટી આ યોજનાને મળી છે.

આ યોજના સંપૂર્ણ રીતે કાર્યમાં આત્મા પછી મુંબઈને આવી અનેક આગકતરા કામો ખર્ચાશે અને મુંબઈના કેટલાંક કામના ખોટાન દેખાશે ફરી નહિ એક અતિ રમણીય નગર થઈ પડશે. વીજળીક બધા લાખજ થવાથી મુંબઈના કારખાનાઓના કુમારમાંથી નીકળતા કુમારના મોટે મોટા નીકળે થશે અને તેને લઈ તેની દવામાં ઘણોજ સુધારો થવા વિના રહેશે નહિ. સર નયોજ આકે પોતાના આપણમાં નીચે પ્રમણે મલુખી આપી છે કે ૪૦૦૦૦ હેક્ટર પાવર જેટલી શક્તિ બે કોષાની શક્તિની જગ્યા લેતો ખાર કદાકના ૩૨૦ હેક્ટરના વરસમાં સમગ્ર ૯૫૦૦૦ ટન કોલસો બેટલે દરરોજ ૩૦૦ ટન કોલસો બેટલે ખર્ચાશે અને આટલો કોલસો બેટલે જાલવાથી દરરોજ સમગ્ર બે જાનજ પાન રીટ થવા કુમારમાં જગડી ખડશે. આ આગકતઓ લાખથી દવામાં કેટલો સુધારો થશે તે સદજ સમજાઈ સકાશે.

જ્યાં આ યોજનાથી રેલ્વે કમ્પનીઓને મુંબઈના રવાનીક આપજાતું કામ વધારે કદ પડી અને વધારે વાર કરવને બદુલ અતુલતા મળશે બી. બી. એન્ડ સો. આજ રેલ્વે જે કાલની હોડી રવાનીક ગાડીયા લેખની અતુલતાને બસ મેંથી 'જાણી ચોવડા પાલ કરવાનો વિચાર કરતી હતી તેને સંખ્યા ખર્ચ વગી જઈ વીજળીક ગાડી કાલના બેવડ પાટા પર કોલસો તો તે કાલ કરતાં જાણી ગાડીયા લેખની 'સકશે અને તેથી વગી કદ તાર થતો એન્જીનોનો કુમારો જામ થશે અને ત્યાંની દવા વધારે સ્વચ્છ અને સુખ થાશે થશે. કદાચ મુનિરીપાલીટી આ વીજળીક જગતી કાદેરમાં નીજણી રોસની કર

વાળો પણ વિચાર કરે. સહેલાઈથી સંવેદિતામાં આવે જોઈએ સુધારો થશે. આ બાબતો નવાં નાનાં મોટાં અનેક ઉદ્યોગોના અસ્તિત્વની નીચી સહી છે જેઓને સક્રિય મેળવવા માટે એનજીઓ બોલવર વિચરેલાં ખર્ચ કરેલાં નહિ પણ વળી ઔદ્યોગિક કારખાનાઓ સહેલાઈથી આમુલ્ય જાણમાં એકાદ ન થતાં આપણાં સહેલાઈથી છુટે છુટે કેમણે વહેંચાઈ જશે અને તેથી લોકોની સમજણમાં અને સહેલાઈથી અનુકૂળતા વધશે સહેલાઈમાં મદદમાં મોટાં દરેક જેવાં કે પોર્ટ દરેક, સીટી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર દરેક વિચરેલાં જે અનેક રોજનાંઓ માત્ર સક્રિયતા અનુકૂળતા મેળવવા માટે જોઈએ તેથી પણ છે તે સમજણ એકદમ હાથ ધરવામાં આવશે અને સહેલાઈથી તેમજ અન્યરોજનાં સુધારો પામીને રોજની આજીવિકા વધશે.

કારખાનાવાળાઓને એક મોટો લાભ તો એ થશે કે કારખાનાઓમાં જુદાં જુદાં ખર્ચાં એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે મલાલી સમારો જે અત્યાર સુધી વાજબીકાની સક્રિયતા મળેલાં માટે એકબીજા સાથે જોડાયેલાં અને ખર્ચાંમાંથી મોટાંપણે દેખા છે. વળી દરેક ખર્ચાંમાં સક્રિયતા કેટલી બધી થાય છે તે સ્પષ્ટ દરેક ખર્ચાંમાં જુદાં સક્રિયતામાં વધુ ઉપરથી જાણી શકાય છે જે અત્યારે અત્યાર સુધી કેટલું સાધ્ય નહોતું. આથી તે સક્રિયતા ઉપરથી થઈ શકાય તેવી સર્વાં સીધી અને તેથી જાણ સેધિ અને મેધિ થશે. વળી વીજળીક સક્રિય વસતિ સક્રિય કરતાં વધારે સમજાથી વધારાં સમાય છે એટલે સંધ્યાઓને જે વસતિમાં જોડે જોડાયેલી થતાં સમજામાંથી થઈ જાય છે તે આમાં સમાય નથી અને તે રીતે પણ સંધ્યા કારખાનામાં પણ લાભ થવાનો સંભવ છે. વળી મોટો લાભ તો એ થશે કે એનજીઓ અને બોલવરોને સમજા કરવાની વર્ષ નહોતો પડે અને તેને તબક્કાં કારખાનાને કંઈ જોડે લાભ નહિ થાય. નવાં કારખાનાવાળાઓને તો આ ખર્ચાંની ધાપણમાંથી ખર્ચ થશે. અને તેઓ વળી સહેલાઈથી એક મોટું કારખાનું ઉઠું કરી શકશે.

આ પ્રમાણે અનેક સીધા અને અસરકારક લાભો મુળમાં સહેલાઈથી આ રોજનાંમાં થશે અને વળી એક મોટો લાભ તો એ થશે કે એકબીજાનાં મેદાનમાં જે મોટો પાણીનો જળો વીજળીક કરીને સક્રિય આપી જવાર પડશે તે સમજે તે મેદાનમાં તેમજ આસપાસનાં સુધારાં ખેતીવાડીને વળી ઉપરથી પણ પડશે અને આવી રીતે કેટલાંક કારખાનાં મળેલાં પ્રદેશ સતત પાણી અવધારી થશે કારણકે જળી જશે અને તેમાં મુળમાંથી પડે જળ જળની સ્થાનાંક ઉપરથી સમજાય ૩૦-૪૦ કમર એટલે જળની વાવવાને થઈ શકશે. વળી સરકાર જે સમારકાર કરે થઈ અને તેની આસપાસનાં સુધારાં ઉપર થાય થયે છે તેને મેદાનમાં મોટી અસરકારક તો પાણીની નહે છે તે સમજી આ મોટી રોજનાંમાં નાણુક થશે અને સરકારો મોટો અત્યાર સુધારી પડેલાંમાં જોડે થશે.

આ પ્રમાણે આવી મોટી રોજનાંને જોડવા કારણકારે કરી કરવાને છ. સ. ૧૯૦૧ ના રેકૉર્ડારી માત્રમાં કારખાનાં જોડાયેલાં રોજનાંની કમીટી વળી સરકારને ૧૯૦૨ ના વીજળીક કારખાની રૂએ કમીટી આપવા અરજ કરી અને તે સમજે તેમને ૧૯૦૩ માં આપવામાં આવ્યો. કારણકે અત્યાર એકી કરવાનો સવાલ પુરા થયો.

નહોતો. અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ ૧૯૧૦ માં કમ્પની સરકારી નોંધમાં નોંધવામાં આવી અને તેની થાપણુ એ કરોડ રૂપિયાની, ડિગ્રી ૧૦૦૦ રૂ. ના દર હવેર રોડો સાદા કાદવા છે અને ખીજા દર હવેર રોડો એ દરના વધતા જતા વ્યાજે કાદવા છે, આ થાપણુમાં ૬૦ લાખ સાદા રોડોના ને ૧૦ લાખ વધતા જતા વ્યાજના મળી એક કરોડ ને વીસ લાખ રૂપિયા મસખા છે અને ખીજા વધતુન લાખ રૂપિયાના દીર્ઘ-ચક્ષુ સંદેહો પેરે વ્યાજે કાદવામાં આવ્યા છે. આખાના રોડોના તમા દીર્ઘ-ચક્ષુને મોડા બાગ દેશી રાજ રાજવાડાઓએ રાખ્યો છે અને ખીજા થાપણુ ક્રિડતાનુમાંથી મળી આવી છે. આ પોતા નાને આ પ્રમાણે સમજી રીતે સ્પર્દેશી થાપણુ કરાવી આપવાનું ખાસ માન સર્વે રીતે આપણા નામદાર અવરનર સર જ્યોત્ કલાકેને પડે છે. કારણ કે તેમની ખેડ અને રાજકીય મદદને લાભનેજ આ ચોખ્ખા વ્યાજે સંપૂર્ણ રીતે સ્પર્દેશી થાપણુથી થાવવી સર થઈ છે.

આ પ્રમાણે દિંદી મહાસાગરમાંના પાણીને શી સર્વ નારાયણની શક્તિ પોતાના કીરણો પારે મરમ કરી તેની વળજે પાટપરે જાતાથાણુમાં ઉમે મહાકવે છે અને તેજ શક્તિ દીર્ઘેટના પ્રદેશમાં જાતાવરણુને લાભ કરી ત્યાંની પાતળી હવાની જગ્યા સેધ દિંદી મહાસાગરપરનાં જાતાવરણુને ધક્કે છે અને તે જાતાવરણુ સાથે યસદાઈ આવતાં જાણાં પમિત પાટના હમ્મ શાખરા સાથે અયદાઈ ત્યાં અતિ શુદ્ધ કરે છે અને તે શુદ્ધિને પર્વતોપર એકમ કરી પાણી ઉમે મહાકવે તેમાં રહેલી અર્ચિત શક્તિને ધામે પીમે પાટ નીચે મો-કમેથા જાળાળી ઉત્પન્ન કરનારા રંગોના રેખાનમાં ઉપયોગ કરવામાં આવશે, અને તે શક્તિથી જલપ્રમ થયેલી રિજળા સુખદાઈ અનેક કારખાનાઓ ઉગોગીક સંખ્યાઓ આપવામાં રહેને માણીયો કોડવવામાં અને કસમ રીજળી રેશની પુરી પાટવામાં સેધામાં આવશે. આવી રીતે શી સર્વ નારાયણની અમાપ શક્તિને ઉપયોગ મનુષ્યે પોતાની સુધિથી કરવાથી સુખદ જેવા ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી સંદેશના ઉદાશે આગળ વધશે અને તેના હવા પાણી વધારે સ્વચ્છ થવાથી ત્યાંના રહીશીની સારીરિક સ્થાતિ સુધરશે. આવી રીતે ખરતલુખીના ઉદ્યોગોને ખીજવવાને અને ગીચ સુધરેલા અને સુખસ્તા જગ્યા રેશા સાથે હતીકાર્ધમાં સાથે રહેવાને શી સર્વ નારાયણની શક્તિને રખારે ને વધારે સેધી અને રહેલી રીતે ઉપયોગ કરવાને આપણી આરત પાસીઓની છુદિ વધારે ને વધારે પ્રદિત થાએ. એટલીજ પ્રાચીના આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓનાજ સદાગંવના કાન્દોમાં કરી આજનો વિવધ સમાપ્ત કરીશું.

"હત્તુ પાવિતુર્વરેણં મર્મો દેવસ્ય ખીજાદિ થિષે પો નઃ પ્રત્યોદવાત્."

અમદાવાદ તા. ૧૪-૫-૧૧

૩

ચિંતપલાલ કનિયાલાલ મુવ.

ઉપલા વિવધ પર સાક્ષિત સભામાં અપાયેલા જાણણુ વખતે સમાના પ્રશ્ન મ. રા. આપણ પ્રમાદર ગાંધારકર જી. એ. એલ. સી. ઇ. ના નિવેચનો સાર નીમે પ્રમાણે છે.

ભાવચતુરી ઉપયોગિતા માટે વિવેચન કરી પ્રકૃતિને સ્પર્શરૂપ સમજાવેલી શક્તિનો મહત્ત્વ નિયમ Conservation of Energy ઉપરથી અવલોકનમાં શક્તિનો ઉપયોગ એવા ખાસ પ્રયત્નમાં લેવાની વાત એ બતાવેલી હતી કે આપણે શક્તિ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલ શક્તિ તરીકે તેમજ વિનાશ પણ કરી શકાતી નથી ત્યારે શક્તિને એક પ્રકારથી બીજા પ્રકારમાં ફેરવી શકાય છે. આ શક્તિના પ્રકાર બદલતા ઉપયોગી શક્તિ માત્ર મૂળશક્તિનો એક અંશજ માત્ર હોય છે અને બાકીની શક્તિ તેનું રૂપાંતર કરતા બીજા અનેક પ્રકારે અથવા થઈ જાય છે આ પ્રમાણે વરાળની શક્તિ ધાર્મિક શક્તિમાં એવા વરાળની શક્તિનો યોગેશ અથવા ધાર્મિક શક્તિમાં લાઇ શકાય છે અને બાકીનો ભાગ ગરમી જુલ જુલ ભાગા ગરમ કરવામાં હવામાં મિલન કરવામાં અને એવી અનેક રીતે વ્યય થઈ જાય છે હાની સીંકી ગતિવાળા સાધારણ ધ્રુવમાં વળી વરાળની શક્તિ આને ગોળ ફેરવવામાં કેટલીક વ્યય થઈ જાય છે અને આ વ્યય અનુક્રમવાને કારણે ગોળગોળ વ્યયરૂપે થઈ જાય છે ( Frictional losses ) બતાવવામાં આવ્યા છે આવી રીતે આ નીચમને લાભ શક્તિને મનુષ્યોપયોગમાં લેવાને માટે નેટવર્ક અને તેટલી રીતે જોઈએ અથવા કરી વાપરવામાં શકેલા છે હાલમાં ગોળ ગોળી મનુષ્યોમાં અને કારખાનાઓમાં સીધા શક્તિવાળા હોવા થઈ જાય છે ( Directly available Energy ) ને આપણે વરાળની રૂપે થઈ ગોળવવામાં આવે છે મુશ્કેલી પણ મેટા બીજા માટેક સર કેવીક કામનું પણ પોતાની ખીંચમાં આપા થઈ થઈ ગોળવવા થઈ છે હવે પાટ ઉપરના પાણીની શક્તિ અથવા વાટે ગળતેમોત્તર લેવાથી શક્તિનો કારણે વ્યય થવાનો થોડો સમય છે અને આ વિજ્ઞાનિક શક્તિ પાણી માત્ર થઈ થઈ જ મિલનવાળા થઈ મેળવી લેવાથી સમજા થઈ પાણીના સપાટાથી ખાખડાક વીના ગામમાં કરશે અને ખાખડાકથી થતા રીયાઓનો પસારો તેમજ શક્તિના વ્યયનો ઉગરો થઈ આ માત્ર કારખાનાઓ માટે કામ લેશે તેથી નથી હાલમાં કારખાનાઓના અવાજથી આપણે સમજા સારી રીતે મહત્ત્વ પણ કાઢીએ હવે બીજાથી માનનારા કારખાનાઓ મુશ્કેલી પ્રમાણમાં કાન્ટ થઈ જશે આ યોજનાની કોઈ પણ મહત્ત્વ આપણે હોય તેા એવું છે કે ખોપીનીના રોગમાં આવતા અતિશય પાણીથી તે પ્રદેશમાં મેલેરિયા ( ડેરી તાર ) ને ઉપર થઈ થઈ પણ આપણા મધ્ય કામમાંથી આ ગેરલાભ કાઢી નાખી જશે

મંજીત પ્રકાશક

જિ. ડ. મુવ

તા ૧૩-૬-૧૧

# ગુજરાતનાં સ્ત્રી મંડળો.

૨૫

## વનિતા વિશ્રામ.

સંવત ૧૯૧૩ ના વૈશાખ સુદ તૃતીયા ને શુક્રવાર દિ. સ. ૧૯૦૭ તા. ૧૫ મી મે એ સુરત નાગરકળાવાસી વનિતાવિજયમણી સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

## વિચારનો અર્થ.

આનામપરથી એજ નામલક્ષમાં મહેસાણામાં મહેસુલ દુગમિદ છે. તેની સ્થિતિનો અનુભવ થતાં શાર્દવાર હાલમાં અનેક વિચારો આવતા તમાપિ યોગ્ય હોમર તથા શંપૂર્ણ વિચાર અમારે કથો મારે એવરકર છે, તેનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. વર્ષો જતાં જતાં પ્રારબ્ધની મતિ રૂરી ત્યારે આનાયાર સમસંઘનીનો લાભ મળતાં અધ્યાત્મવિદ્યાર્ણ જ્ઞાન થવા લાગ્યું, બાને એમાં વિશેષ પ્રવેશ થતાં હાલનું દુઃખ હર્ષાઈ ચક્ર યોગ્ય કલ્પ્ય તરફ જલિ શેષાઈ, વાસ્તવિક કર્તેવ્યનું પધાર્થ જ્ઞાન અન્યું.

એ સ્થિતિમાં શેષાઈ વર્ષ નિર્વેમન કરી અનાય અનગાઓના દુઃખ રાખનારે કલ્પિ કરતું એ નિશ્ચય થયેલ. એ દુઃખ ધર્મનીતિના જ્ઞાનવરે જ રહે છે એમ અનુભવ થતાં યોગ્ય શિક્ષણ તો ધર્મ ને નીતિ જ છે. તે જ્ઞાન વિના જ આ અવનતિ થયેલી જોવામાં આવે છે, તો તે દૂર કરવાને વાસ્તવિક ધર્મજ્ઞાનનું શિક્ષણ સ્ત્રીઓને મળે તો આંતર તથા બાહ્ય સર્વજ્ઞ જ્ઞાન શાંતિ મેળવી શુખપૂર્વક અનંતમય જીવન આવી શકાય એ અનુભવ શિદ થયું. એટું હૈતમ જ્ઞાન વિધવાઓને આધ્યાત્મી તેઓ ચોતાલું જીવન સુધારે અને અન્યને હાલોગી થઈ સમયમય જીવન માલે એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનો વિચાર થયેલ.

આ વિચાર જલિગત થતાં જુદા સ્તરણુ થયું કે જે બાળકીઓને પ્રથમથી જ યોગ્ય કેળવણી આપવામાં આવી હોય તો જવિધમાં થનારી આતાઓથી અનેક લાભો થઈ તેમની પ્રજામાં સમસંરકારની સ્થાપના થાય માટે આ સંસ્થા સર્વ સ્ત્રીઓને હાલોગી થાય એવી વ્યવસ્થા રાખવા વિચાર થયેલ.

## ઉદ્દેશ.

આ સંસ્થાનો મૂળ આશય સ્ત્રીઓને સ્ત્રી લક્ષિ શિક્ષણ આપીને તેમને આતા, તથા જલિધીના કર્તેવ્યો અને જર્વો સંબંધી જ્ઞાન તથા કેળવણી આપવાને છે. સ્ત્રીઓની માનસિક, આધ્યાત્મિક, અને વ્યવહારિક હલતિ મામ એવી કેળવણી દ્વારા સ્ત્રીઓનું-ખાસ કરીને

વિધવાઓનું છવન સ્વતઃ ચાલિવાળું, યૌવવધાણું, આત્મવિશ્વાસુ, તેમજ કુટુંબમાં સદાચક્ર, સુખપ્રદ, અને સમાજ ઉપયોગી જનતાની સાધક કરતું.

એ ઉદેશ પાર પાડવા શાળાશિક્ષણ, ઉત્તર શિક્ષણ, ખાસ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ, ભાષણ, વાનગર્યા, સામયિક ખર્ચા, નિષ્કર્ષ, પ્રવૃત્તિપ્રણય, કર્પાવલ્ય અને તેનાં જ બીજાં સાધનો વાતુ કુળતાએ યોગ્યતાનો વિચાર છે.

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓના તેમાં મુખ્યત્વે કરીને વિધવાનાં છવન છેક નિરૂપમા નહિ. તેા પણ નિરર્થકને કર્તવ્યના અભાનમાં જાય છે. તેમની વન, મનને ભૂતી અને નરી કેળવણી દ્વારા ખીલવવાને ઉદેશમાં જતાવ્યા પ્રમાણે સાર્વકને કર્તવ્ય પરાયણ કરી સમાજને ઉપયોગી જનતાની તેમનાં છવન કબ્બાણુ કરાવવાં એ વનિતાવિશ્રામનો ઉદેશ છે. વળી ધણી વિધવાઓ જિવારી નિરાશાર હોય છે, તેમને કેળવણી વચા જાન આપવા સાથે તેઓ પોતાની મેજે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે તેવા ઉદ્યમે શિખવનાં, કેમકે દાવમાં અપાતી સ્ત્રી કેળવણી છાક-પ્રાપ્તિને અપાતી કેળવણીનું ખાત અનુકરણ હોવાથી એક દેહીય છે, તેથી સ્ત્રીઓના રવાનાવિક કુણેને યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલવતી નથી, સાવાનો અભ્યાસક્રમ યોગ્યતામાં આ વાત ધ્યાનમાં રાખી છે. સ્ત્રી શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ સ્ત્રીઓને સ્ત્રીત પ્રાપ્ત કરાવવાનો જ હોયો નોહ્યો, તેથી વધુ, ખાતા, અને શકિતથી તરીકેની તેમની પવિર દરમ્ને જનવી રાહે.

વિવાહિત તથા મહોત્તરી ઉપરની સ્ત્રીઓથી સામાન્ય શાળાઓમાં શિક્ષણ મજ હામતું નથી, તેથી સ્ત્રીઓને પણ યોગ્ય શિક્ષણ આપવાનો આ સંસ્થાનો હેતુ છે. એટલા માટે આ સંસ્થા વિધવાશ્રમ નથી પણ વનિતા વિશ્રામ છે, જ્યાં સ્ત્રીઓ ધ્યાનક્રિત શિક્ષણક્રમ, પૈદા ક્રમ, ઔદ્યોગિક ક્રમ, એ ત્રણ કાળમાંથી અને તે સીધાને સામાજિક ક્રમને વસ્તો મહી શકે. કુટુંબાં કરીએ તેા સ્ત્રીઓ રવનિર્વાહક સાધનો મેળવી શરીરનું પોષણ કરે. વ્યવહાર ઉપયોગી તેમજ સાસીવતાન આપીને અને સંસ્કારી કરી સ્વધર્મનિષ્ઠ રતિ થાય. નીતિ-પ્રાધાન્ય, મતાંતરરહિત, પાર્શ્વિક કેળવણી આથી તેમનાં હૃદય કર્તવ્ય પરાયણ કરવાં એજ અશક્ય છે. હસિકુમાં પ્રુત્ર પાશે આનેમા યો, કરેના જનતામ જાણિપ્રાપ્તિને ને પોટ પૂરી પાડી છે. તેથીજ પોટ મુજરાતમાં પૂરી પાડવાનો વનિતા વિશ્રામનો આશય છે.

વનિતાવિશ્રામના અને નીચેનાં સુચે જાણવામાં આવે છે.

૧. અને ત્યાં સુધી સ્ત્રી દ્વારા કેળવણી આપવી, અને અમલો ૧૨ કુરુઓને રાખવા.
૨. અંદરની વ્યવસ્થા પણ સ્ત્રી દ્વારાજ કરવી.
૩. આશ્રમમાં રહેનારી વિધવાઓએ સાધુ છવન જાણવું પડશે.
૪. દિવુ વાતિની જ પડેનેને (ખેટીંચ) અશ્વચમાં રાખવામાં આવશે.

### વનિતા આશ્રમ.

૧. વનિતા વિશ્રામને અને એક વનિતા અશ્રમ સ્થાપવાને આજે ચાર વર્ષ પૂરાં થયાં છે. ચાર વર્ષમાં એ સંસ્થાએ ને કર્મ કર્તું તે નીચેની કીકીતથી સમજાશે.

વનિતા આશ્રમની સ્થાપના પછી ત્રણ ચાર એક વિધવા રહેવા આવી હતી. જેને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. જે ચાર વર્ષે મુજબતી કે ધોરણ પૂરા કરી અગ્રિય પહેલી ચોપડી તથા સંસ્કૃત બીજી ચોપડીનો અભ્યાસ કરે છે. તદુપરાંત, શિવજી, શ્રુતજી કામ તથા મોર્ન કરવાનું શીખી છે. સ. ૧૯૦૮ માં ત્રણ નિવાસ નિવાસ કરતી હતી, ને એક કુપરિકા (ઉંમર ૧૪) ની કીસીક કાંઈ તરફથી લેખી હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં પંદર વિધવા ત્રણ સંધ્યા અને સાત કન્યા થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં છવીસ વિધવા ચાર સંધ્યા અને તેર કન્યા થઈ હતી. જેમાંની ચાર વિધવા મુસ્તની છે બાકી બધી મુજબત સહીવાવાડની છે. વિધવાને માટે ખાવા પીવા રહેવા વગેરેની કાંઈ ખતની શી સાખી નથી, અને કન્યા તથા સંધવાને માટે મુજબ શી ખાસિક ર. ૫) પંદર વર્ષની અંદરનાને માટે ને તેથી ઉપરનાને માટે ખાસિક ર. ૭) શી સંપત્તિમાં આવી છે.

૨. વનિતા વિદ્યાલય—વનિતા વિદ્યાલયે અને એક વિદ્યાલય મોલવામાં આવ્યું છે. જેમાં આશ્રમનીવાસિ તથા સદેરની બીજી બાળાઓ તથા સ્ત્રીઓ કામ લે છે. ઘા-આલમાં ચાર પાંચ બાળાઓ કામ લે થઈ હતી અને હાલમાં (૧૫૦) બાળાઓ કામ લે છે. આ વર્ષે પરિક્ષામાં (૧૦૮) જેની હતી તેમાંથી (૭૨) પાસ થઈ છે. સત્તાવન ધર્મની પરિક્ષામાં (૨૩)માંથી (૧૭) પાસ થઈ હતી. સંસ્કૃતમાં (૧૪)માંથી (૧૦) પાસ થઈ છે. અંગ્રેજીમાં (૧૬)માંથી (૧૪) પાસ થઈ છે. વનિતા વિદ્યાલયમાં બપોરે સાડા બેઠીઆરથી સાંજના પાંચ સુધી અભ્યાસ ચાલે છે. પુસ્તકો સરકારી ધોરણો પ્રમાણે ચાલે છે. ૫૫ વધારામાં ધર્મ નીતિનું શિક્ષણ ખાસ અધ્યય છે. મુદબ્બરતથા તથા ક્ષતિકારીને બાલે સતિનેકા તથા બીજા સ્ત્રી ઉપરોગી પુસ્તકોનો ઉપયોગ થાય છે.

૩. વનિતા કાર્યાલય—આશ્રમને અને એક કાર્યાલય રાખ્યું છે જેમાં ભરત, શીવજી, શ્રુતજી, ( મોળ વગેરે ) જિલકળા, વગેરે નાના દુખરો શીખવાય છે. જેથી પોતાનું પોપણ કરી શકાય એવું શિક્ષણ અપાય છે.

૪. વનિતા વિજ્ઞાન—જે નામનું ખાસિક ખવ સંવત ૧૯૧૫ ના વૈશાખ શુદ ત્રીજે કારત્યામાં આવ્યું છે તેમાં આ સંસ્થાને લેવાલ તથા સ્ત્રી ઉપરોગી વિવરો સ્ત્રીઓને હાથે ન લખાવવા લેવામાં આવે છે. મુજબતમાં સ્ત્રીઓને હાથે પ્રકટ થતું આ પહેલું ન ખાસિક છે. જેનું લખાવનમ માત્ર ર. ૧) ધોરણ સાથે રાખ્યું છે. ઉપરે આ ખાસિક કારવાને આશય આવ સ્ત્રીઓની ઉત્તિ કરવાને ન છે. કારણ બહાર આવતી સર્વ બહેનો વનિતાવિશ્વનનો કામ લેવા આવી ન શકે તેમને આ ખાસિક કાર કોઈ લાભ મળી શકે પારી આ ખાસિકનો અર્થમ કર્યો છે. વળી સ્ત્રીઓને લખવાનો અભ્યાસ પો માટે સ્ત્રી લેખોજ આ ખાસિકમાં હજી મુખી લીધા છે. ને બનતા સુધી સ્ત્રી લેખોજ લેવાનો વિચાર છે.

૫. વનિતા હાથર—હવે દરોવિદી કાર્યાલયાનું કામ ખાલવવાને તથા એમાં બનતું

કામ વેચવાના હેતુથી વનિતા બંધાર સંસ્થામાં આવ્યો છે. એમાં એ કામ ઉપરાંત કેટલોક કાપડ પણ મળે છે. જેમાંનું થલું ખર્ચ ફેલી કાપડ છે. છે.

૧ વનિતા પ્રેસ્તાકાશ્ય—આ સંસ્થાને અગ્રિ એક પ્રેસ્તાકાશ્ય "ગોલ્ડવાર્મ" આવ્યું છે. તે મુંબઈના હિંદુ સ્ત્રીમંડળના પ્રમુખ સૌ. જામનાબહેન નચીનલાલ સંકલ્પે ને આ સંસ્થાને મહુ માર કરે છે તેમને દાણે સંવત ૧૯૪૧ માં બાદરના મુંબઈ બંધી પ્રાચીન બહેનોને મારે ખાતાવ્યું છે તેમાં આશરે ૧૦૦૦) પ્રેસ્તાકાશ્ય છે. તે તે સવળી કોમની સ્ત્રીઓ મારે ખાતા છે.

૭ વનિતા મેંડળ—આ સંસ્થાને અગ્રિ એક માસિક બહેન સભા કર મહીનાની કુલ નીચરે ૧૬ સ્ત્રીઓ દિવસે વનિતાવિધાનના મહાનમાં જ બસાય છે જેમાં સ્ત્રી કુલેઓ આખ્યાનો સ્ત્રીઓ દારાજ અગ્રાય છે. તે તે સમયે મજબૂત, કાર્તેનો કમરે ખટુ માપ છે. આથી કરીને સ્ત્રીઓને ૫૨૨૫૨ મળવાનો પ્રસંગ મળે છે. જેથી ૫૨૨૫૨ના વિચારે સમજાય તે ૫૨૨૫૨ને સદાચક કવાય. કુળસંતાન સ્ત્રી મંડળની કાખા પછુ એની સાથે નોંધવામાં આવી છે, મોંજના કામ આરથી ૭ કુળિની બહેનને જેમાં કવાય તે સમય છે.

૮ વનિતાવિધાનની કાખા અગ્રાયમાં સંવત ૧૯૪૪ માં નેકટુદ ૮ ને દિવસે બોલી છે. જેની અવસ્થા દી. બા. અંગામાલનાં કુળી સૌ. રક્ષમણી મેહેન તથા રોહીચી ૫. સ્ત્રી કુલેઓના મેહેન કરે છે.

૯ બાંકમંડળ—વનિતાવિધાનમાં નિવાસ કરતી બાળાઓ તથા વનિતા વિધાનમાં અભ્યાસ કરતી બાળાઓએ એક મંડળ મેળું કર્યું છે. જેમાં ૧૦૦૦૦ માંથી બાળાઓ મેળી થાને મારના કામ, રખત, મમત કરે ને ફેલી સારા નીચરો પર નિલંબ કાખી કાચીને વંચે, એમ કરીને કરીને મળે છે. જેમાં ફેલી મેમ્બરોની હી મહીને એક પેલો મળી છે. જેના વડેની આખરે કુળેઆ રખતોએ મળા હતા વેરાથી સ્ત્રીઓને મહુત મમરા વેહેઆ, મળીજ હોડરીઓને રહેડ પેન વેહેઓ, અને મરના મળા તેમાં સદાચકી વહેઓ, એથી કરીને લાજાપલુઓ એક પેલમાંથી ફેલો ૫૨૨૫૨ે સીખી શકાય છે ને બાળકની રમિ કામમાં વળે કારણે આ મંડળની સ્થાપના કરી છે.

૧૦ વનિતાવિધાન, દોમમાં કુરત, નામરે રજાઆમાં કમ્પલુકાઈ મળતરતા મહાનમાં રાખવાનાં આવ્યો છે. એનું (૬૬૬. ૨૫૦૦૦) પ્રથમ મેલુ કરીને બાળમળો આરંભ કર્યો હતો. જેમાં વનિતા વિધાનમાં સંચાક કિવમીરીએ રૂ. ૧૦૦૦) ને બાછમેરીએ રૂ. ૩૦૦૦) ની રકમ પ્રથમ કાલી હતી, ને કિવમીરીનાં મંડાવિતાએ રૂ. ૧૦૦૦) ને બાછમેરીના માતા પિતાએ રૂ. ૧૦૦૦) ને કિ. મળતર જે કિવમીરીના વેલુ વેમલુ રૂ. ૪૦૦૦) આખ્યા એમ બાળ મળીને રૂ. ૨૫૦૦૦) કરમાંથી જ બેમાં કરીને આમળમળો આરંભ કર્યો. એ રૂધિવાના બાળકમાંથી આમળમળો ખર્ચ થતો હતો પછુ હવે બોરિશ વધવાથી ખર્ચ વધ્યો. તેથી એને મારે ૬૬ મરણવાનો આરંભ કર્યો છે. ને તા. ૩૧ બંધુકુલારીને દિવસે ૬૬૬ કીડ કર્યું છે. ફેલી.



ઝોના નામ, શીવગૌરી મંદીર, બાલગૌરી મંદીર, એ. મી. ચોકગણસ મંદીરમાં પારેખ, શેઠ ત્રિભુવનદાસ નરોત્તમદાસ માળવી ને શેઠ રતનશી મુળાજી, એ પ્રમાણે ટ્રસ્ટીઃ થયું છે. જેઝોના નામપર રૂ. ૨૯૫૮૫-૦-૦ એન્ડાઉમેન્ટ ફંડ તથા થાણુ ખર્ચેતું ફંડ રહેશે. ને તેનો વહીવટ સદરહુ ટ્રસ્ટીઓને હાથે થશે. ટ્રસ્ટીઃ થવા પછી રૂ. ૧૩૦૦૦) મુમકના મુદ્દસથો તરફથી ભરાયા છે. અને કેટલાંક નંદુઓ તથા બહેનો માસિક ખર્ચ એક વિધવાના આપે છે. કેટલાંક કપડાં, અનાજ વગેરેની મદદ કરે છે તેવી આશમનો નીચાવ થાય છે. પણ હવે એને માટે કામના ફંડની જરૂર છે ને મકાનની પણ જરૂર છે. આ વર્ષે એન. એમ. બાકીઆની ચેરીટીમાંથી રૂ. ૧૦૦૦) હજારની મદદ મળી છે. આશમની સુલાકાત પણા સદમુદસથોએ લીધી છે. પણ નામતર મળતર સાહેબ તથા લેડી ક્લાક તા. ૧ માર્ચે વનિતા વિશામ જેવા પધાર્થે હતા, તેમનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે:—

"Lady Clarke and I visited the Vanita Vishram on the 6th March and were much pleased with all we saw. The happiness of the inmates, widows and Orphans, was evident, and those who watch over them are rendering just the kind of service which India needs, and which women only can give to their sisters in distress.

Sd./ G. S. Clarke.

22nd March 1911.

વનિતા વિશામનો છનામનો મેલાવો દર વર્ષે વૈશાખ દ્વા મીળને દિવસે થાય છે. પેહેમે વર્ષે શ્રી. જમનાજીભેન નમીનદાસ સમ્રાજીને હાથે છનામ વેહેંચાણું હતું. બીજે વર્ષે કીશ્કીઃ જીવ મી. મકામવકરને પ્રમુખસ્થાન આપ્યું હતું. ને શ્રી. ભદ્રામાજીને હાથે છનામ વેહેંચાણું હતું ત્રીજે વર્ષે શ્રીમતી સરસ્વતીબી ચોપરાજીને હાથે વેહેંચાણું હતું. અને એથે વર્ષે શ્રીમત્ દેવકીનંદન આચાર્યજીને હાથે વેહેંચાણું છે. સર્વને આ સંસ્થાની બહુજ આવક-સ્વકતા હાથે છે.

વર્તમાન અને ભવિષ્યની જરૂરીઆતો.

આ સંસ્થાને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મકાનની ખાસ જરૂર છે. આમનરવાન વિશા-મ ને ચાંત રેડાણે નંધાવતું જોઇએ કે આશમ જ્યાં જાયે વિધવા સ્ત્રીઓ રહી શકે તેમને સાફ શિશુજી કાપે વગેરેની યોજના પણ તેજ સ્થાને થઈ શકે, એવા મકાનની ખાસ જરૂર છે. હામલા તરિકે પ્રે. કંઈના અનામ બાલિકાશ્રમ જેવી યોજના ખસ્ટ મુજરાતના સ્ત્રીશી માટે થવી જોઈએ. શિશુશ્રાવણની યોજના તેના પ્રમાણમાં લંડન ફુનીવર્સિટી "ડી'અ કોમેન્" ના "યુન-સ ડીપાર્ટમેન્ટ" ને આધારે ધીમે ધીમે થવાની આવશ્યકતા છે. આમ થવાથી જ રેશની સીઓને ખરી કેળવણી આપી શકાય, ને સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિને પાયો રચાયે.

**नवसंरम्भ**

(अनुसन्धान पृ. १८२ धृ.)

સાહિત્યકાળની અગ્રીમોર્ચા નવલકાવ્યકાળને “દેશી વિગળ” \* વિશેષે ભેજ  
ખાસ ખ્યાન ખેંચનાર છે, તેમાં મુખ્ય બે કારણ છે:—(૧) દેશી ‘દેશીઓ’ અર્થાત્  
અસ્પીઓ, જૂના કવિઓએ વાપરેલી જુદી જુદી પદ્ધતિઓ,—જે હન્દસાઓના  
આકારોમાં કે માળાઓમાં જોઈએ જુદા પ્રકારની છે તે સર્વમાં પદ્ધતિઓનો અસુક નિયમ  
હોયો જ જોઈએ એ તત્વનું પ્રતિષ્ઠાન કરવાનો અર્થ, સત્ય અને સ્તુત્ય પ્રધાન છે. (૨)  
જે અર્થોને પ્રસંગે પદ્ધતિઓનો કવિતા ભેજ જ સંબંધ સાથે સો સંબંધ છે તે વિશેષ  
મુખ્ય અને ઉપયોગી વિચારો દેખાઈ છે.

[illegible]

પરંતુ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે “દેશીઓ” ને પવના નિયમમાં આધુવાની ઘટતા બતાવીને અને તે પ્રદેશમાં કાંઈ દિગ્વિસ્તૃત અગ્નિને નવભરામજાકરે આજ સુધી કોણે ના કરેલી દેવી સાહિત્યથીવા બતાવીયો. નવભરામજાના આ આખતના વિચારો જોતાં સ્પષ્ટ લાગેછે કે “દેશીઓ” માં પણ નિવશ્ચ “બન્ધન” સ્થાપનાના નવભરામ દાસ યજ્ઞને પણ કહેલગવનારા કેટલાક ધુવડેની કાળી જન્મીને સ્વચ્છની સ્વનાનો ઉપક્રાસ જ કરતા. આ બાબત વિશેષ અર્થ પોડીવાર પણ કરશે.

(૩) વધારાનાં કિંદા અને સંગીત અને સંસ્કૃત—આ વિષયમાં નવલરામભાઈના

ચિન્તનમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં હેના જ પૂર્વદ્વાર ત્યાં એક વિષયનું દર્શન કરવું યોગ્ય છે. ચ. કેશવલાલભાઈ હેમના અવ્યક્ત વિચારોથી કહેલા ‘પદરચનાના પ્રકાર’ ના નિબંધમાં જે નવીન જ દર્શન કરાવ્યું છે, પદ્યવનનું પ્રાચુર્ય સું તે દર્શાવ્યું છે,—તેનું દર્શન નવસ-રામભાઈને થયેલું હોય એમ આ ‘દેહી પિંગળ’ ના સેખ ઉપરથી જણાય છે. હેમની ઉતારો ( હાથાણું જેખમ બેઠારીને પશુ ) આપમે પડશે—

“ પિંગળના મનોમાં એ સાચાના વિશેષ નિમગ્ન મહુ આપ્યા હોય છે, પણ ગામાન્ય મુદ્દાતરનો મિલકુલ ભેગતા જ નથી. આ મનમાં આટલી માત્રા, મણુ તથા આ દેહણે યતિ, અને આ છન્દમાં આ પ્રમાણે,—એ મહુ જ વિસ્તારથી લખ્યું હોય છે. \* \* \* પણ હેનાં કારણ હેરા માત્ર પશુ આપતા નથી. પિંગળના મૂળ સમર્થ મન્યકારો એ કારણો-થી અગળણુ હતા એમ હમારો કહેવાનો હેતુ નથી. એથી ઉતરું તેએએ કેટલાક સક્ષમ નિમગ્ન બાધ્યા છે તે ઉપરથી સાર લાગે છે કે તેઓ એ કારણ મરાગર બધાજતા હતા. પશુ આપણા ચમગા સાચના મનોની પેઠે પિંગળમાં ભેગનથી જ નાપરી છે, અને રોમનનો જરા પશુ ઉપયોગ નથી. તેથી કારણોની સમજ તે સમજનારમાં જ રૂઢી, અને પ્રાચીની તે પશુ પિંગળમાં વેદપાત્રના લેવા જ વિવેકચકિત થયા. ”\*

ચ. કેશવલાલભાઈ પેતાના “ પદ રચનાના પ્રકાર ” ના નિબંધમાં પિંગળમાં છન્દોની મહત્ત્વની બાધનાસમીપે, પદરચનાનો આત્મા સંવાદ છે તેની ઉપેક્ષા કરવાને લીધે, ગણુકા કર્યા છે; તે મહુ બંધે વાળની જ છે. પરંતુ નવસરામભાઈ ઉપરના વચનમાં કરેલા ઇચારા પ્રમાણે પિંગળના નિમગ્ન ( નવસરામના સન્દર્ભ ) ‘કારણો’ અર્થાત્ ‘સંવાદ’ ત્વ તત્ત્વ મૂળ ભેખડના જાણ મનમાં તેા નિમૂદ હતું જ એમ ખાનિયે—અને એ કલ્પના કાંઈક સંભવિત લાગે છે—તેા ‘ગણુક’પણુનો આરોપ જરાક નરમ કરવો પડશે.

પદરચનાનું પ્રાચુર્ય સંવાદ હોવાને લીધે જ કવિતા ( કવિત્વયુક્ત વિચાર, અર્થ) નું આનુરૂપ વાહન પદ્યવનન બને છે; તેથી આપણે હવે કવિતા અને પદ્યના સંબન્ધ ઉપર ખાનિયે. પદ્ય અને કવિતા એ એ બિન્ન છે. કવિતા તે આત્મા ને જતા તે દેહ છે, ઇચારા મતો દર્શાવી નવસરામભાઈ કહે છે કે—

“ એ વાત ખરી કે કવિતા અને પદ્ય મહુધા બોડે જ વેગમાં આવે છે, અને કવિતાનો સંપૂર્ણ સમાવેશ પદ્ય વિના બીજા રૂપમાં થઈ શકતો નથી, તોપણ એ નિરાળા વસ્તુઓ છે એ જાણ્યું મહુ અગત્યનું છે. પદ્ય કવિતા વિનાનું હોય, અને અર્થમાં કવિતા રસ કેટલોએક તેા પશુચાર આવી શકે છે. ”†

\* નવસરામભાઈ, ભાગ—૧, પ. ૧૫૦-૧૫૮.

† ‘સુદ્ધિપ્રકર’—એપ્રિલ ૧૯૦૮ કે ૧૦૨ હાલો પેરેમાં.

† નવસરામભાઈ, ભાગ—૩, પ. ૧૯૮.

અહિં પણ તે જ કવિતા એ જાન ટાળવાનો યુગ્મ કરેલ છે. પરંતુ કવિતાનું અવરન એકું જ સંપન્ન પણ છે એ ચત્ત પણ અહિં સ્પષ્ટ છે. આ હિપરથી જણાય છે કે જન્દ વિનાની-જન્દનો વેગ મરુતારી અને પોતા હાથે કરનારી-દાસની રા. નહાતાલાલ કવિની રચનાને નવવસાનમાર્ગ તો કદી 'પદ' તરફ સ્વીકારત નહિં. 'હન્દુકમાર' નાટકમાં જે અદ્ભુત સામર્થ્યવાળી મધ્યાખ્યની પદના છે તેને મધ્યાખ્ય તરીકે જ આદર આપત, એ પણ છે એમ તો કુલ ના કરતા જ રા. નહાતાલાલ પોતાની હેલી મધરચનામાં એક અનિર્વચનીય આન્દોલન જુએ છે; અને તે આપણી આત્મા-જુલિને જાણી નથી; કેમકે આપણે તો જલિષે હિમે કે અગ્રિજ પરતુ પ્રાકૃતરૂપ કાળકાળ (સ્વરિતરૂપ) મુગરાલી આવામર્ગી કુલ મહેલું છે. આ જાલ નવવસાનમાર્ગે એવેલું જાણાય છે. ('દેશી વિગત' - નવવસાન-આપણી, આગ-૩, પૃ. ૧૭૫-૨૦૦); અને તેથી પણ મૂંઝે લાગે છે કે નવવસાનમાર્ગને એ નવીન 'મધ-જન્દ' અભિગતમાં નહિં. જન્દરચનાને મધ્યમરૂપ માનવાથી જ આ 'મધ જન્દ'ની કાંપના કાંપન થાય છે; પરંતુ એ માનવાથી અસારતા મેં આજની વાર વને હિપર બતાવી કદી જ તે વખત નવવસાનમાર્ગના આ પિંગળ વિશેના જેમ તરફ મહાનું મહા મહું હોત તો હેમથી મળેલો સ્વજન રેક બતાવી સમત. હેમજે સાદા પણ એકદમ અને સચોટ શબ્દોમાં જન્દનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે—

" ખરા કવિને માત્રા મણુવી પડતી નથી. \* \* \* જગતમાં કોટલા મોટા કવિએ થઈ ગયા છે તેમની વાણી રવાનારિક જ છે. જેમ મળેલો કાલ પણ સારો લખનારો લખતી વખતે આકરણનિયમ વિચારતો નથી, પણ પોતાની કમળને કળમાર્ગ મનના વેગની પાછલી ફેંકતો ગાયો જાય છે, તેમ કવિએના મુખરવિનમાંથી સરસતી આપોઆપ ખગખગાટ ચાલી જ જાય છે, અને તે વખતે વિગ્નકાલના નવનમાં આણીકું એમ તેને નેશાપાલ પણ માનવ પડતું નથી. એ ખડું કે મેલો રચના જેમ જાતાં પિંગળાશાનું બન્ધન જરાબર જળવાય છે. પણ તે તો સ્વાભાવિક રીતે જ તેનાથી થઈ જાય છે."\*

પદ અને સંગીતના સંગ્રામ વિશેના નવવસાનમાર્ગના વિચાર આ લેખમાં નેશાપાલ છે તે પણ હેમની વિગત વિમલેનકરિતું પ્રમાણ અને આજ શબ્દોમાં મોટા વિચારો સરસવાની કૈભિનો સરસ નમૂનો આપે છે—

\* રા. નહાતાલાલની અસાધારણ સક્રિયા જાણી ઉપમ પ્રમાણ 'હન્દુકમાર' ની મધરચનામાં સ્પષ્ટ છે. હેમ-જ 'વજ-તોલન' ની મધરચનાની આખીએ જાણીએ 'હન્દુ-કમાર' ખાંધી પાણી છે. પરંતુ એ મધ તે મધ જ છે. રા. નહાતાલાલની નકલ કરનાર હિપરે તો એ મધરચનામાં પણ નિમ્બ જાય છે, એ જ કાલકરણ જાય છે—રા. અંબરિયા-એ 'કાવ્યમણિ' માં (પૃ. ૧૪૧ મે) મોકલેલો 'વિવિધ' નામનો લેખ.

\* 'કાવ્યમણિ' નવનુસારી, રા. ૧૮૮૮ પૃ. ૪૦-૪૦.

† નવવસાન-આપણી, આગ-૩, પૃ. ૨૦૦-૨૦૧.

“ પણ જેમ એક વાગ્ધૂએ કવિતાની દૃઢતા પેટી ભપકે તેમ બીજા વાગ્ધૂએ તે સંગીતની દૃઢતાં ભટ્ટું રહેલે. વણા લેધે માથનને પણ એક રૂપ જ મણેલે, અને ખરેખર એ બે વચ્ચેનો ભેદ તો ઘણો ઘણો જ સૂક્ષ્મ છે. એ બંને એટલે પદસાત્ત અને સંગીત-સાત્તને અર્થની સાથે કમ નથી, પણ રચનાની ખાતરી સાથે કામ છે. એ રચનાધુર્વના નિયમોનાં સાત્ત છે, અને ખરું જોઈએ તો સંગીતસાત્તનો જ પદસાત્ત એક વિષય છે. સંગીતસાત્તના બે વિષય છે—સ્વર અને તાલ; સ્વર એ સંગીતસાત્તનો ખાસ વિષય છે, અને તાલનું જ્ઞાન એ બંનેમાં જોઈએ હમને. ”\*

આ વાતોમાં સંગીતનું ખરું સ્વરૂપ અને પદસાત્તનો હેતુ સાથે આડકતરી સંબંધ દર્શાવ રૂપે છે. “ કવિતા અને સંગીત ” વિશેના પદારા નિબંધમાં<sup>x</sup> સંગીતના વિભાગ મ્હું બતાવ્યાછે. તેમાં સંગીતના વિભાગ (૧) ધ્વનિસંગીત (= સ્વમાન સંગીત) અને (૨) તાલસંગીત (= કાલમાન સંગીત) એમ કરી, ધ્વનિસંગીતના પેટા વિભાગનું (૧) સ્વરસંગીત અને (૨) પર્યસંગીત, કલાલે, અને તાલસંગીતના ત્રણ પેટા વિભાગમાંથી એક વિભાગ પદના તાલ એમ બતાવ્યુંછે; ત્યાં સ્વરસંગીત તે શુદ્ધ સંગીત છે એમ મ્હું હતું. એ સર્વે મોજનાને નવલરામભાઈના આ વિચારોની પુષ્ટિ મળતી આજ નિહને મ્હને અપૂરે ગર્વ સાથે આનન્દ થાયછે.

એટલું કહેતું પડે છે કે પણ અને સંગીતને નવલરામભાઈએ જાણક વધારે નિહક નિહક પૂછાછે તે કાંઈક સાત્ત સ્વરૂપથી જુદું છે; પરંતુ એવું દરિયિન્દુ કાંઈક એમ જણાયછે. પરંતુ આ ચર્ચામાં આમલે ભૂતીં તરલ જ એ કહેછે કે “ હાલ આપણમાં કવિતા એ અવાજ છે જેમાં અવરૂપ કાંઈ સ્વરભેદ થાયછે ખરો, પણ તે એટલે નથી કે સંગીતસાત્તની ગણતરીમાં ગણવા કોમ કહેવાય, ” તે રથે તો સ્વરસંગીત તે પદમાં બધારથી અર્પિત કરનારી માતૃ-વર્ગિક રૂમ જ છે એ સાત્ત લખતું વિરખરણ થઈ, લત્તોમાં કોણમેળ થઈ ત્યાં દોષ જ આવ્યોછે એમ કહેતું પડેલું. પરંતુ સંગીતનું ખરું તરલ હાલ પણ કવિ અને સેખો જાણતા નથી તેવું તો નવલરામભાઈને નિહો નથી જ જણાતું. આ ઉપરથી તો હેમનું એ વિષયનું સારું જ્ઞાન હોવાનું જ એકંદર રીતે અનુમાન થાયછે. જેમની બીજા એકાદ રીત ઉપરથી જણાય છે કે નવલરામભાઈનામાં સંગીતપરચિ ખાસેલી દોની જોઈએ. † જેમને જોનારને પણ એમ ખાસ થતો દતો.

નવલરામના સાહિત્યચર્ચાઓના લેખ બીજા અનેક છે. જેમના છૂટક વિચારોની મેધા

\* નવલરામ-વાગ્ધી, ભાગ-૩, પૃ. ૧૯૮.

x ‘સુદર્શન’ પૃ. ૧૪, અંક-૫, પૃ. ૧૨૧; તેમ જ પૃ. ૨૮ ૧૯૦૪ ની સાલમાં “ જુના રાત્રી કવિતા અને સંગીત ” એ લેખમાં મ્હું આ વાત વિશેષ તાજા કરેલી છે.

† નવલરામ-વાગ્ધી, ભાગ-૨, પૃ. ૧૧-૧૭.

પણ કાંઈ ને કાંઈ સરક કહારાઓથી બરેલી છે-પણ, પાંદિ' આરમ્ભકાળની કેટલીક કથાઓ હોય તે જુદી વાત. એક જ નોંધવું હોત કરીને આ ગર્વાનિભાવ બંધ કરીશું. " કાવ્ય કાલ સંબંધી વિચારો " એ નોંધ તા. ૧૫-૪-૧૮૧૭ ની છેલ્લામાં કવિતા અને માપની કલ્પનાનો સંબંધ કાંઈ અત્યંત પુરિવ્યાપારથી ઉપજાવ્યો છે; તેમાં માપનું મૈત્રિનીસ્વરૂપ તે કુશારસ અથવા કેસીકીકતિ, (= the beautiful), મનાયા તે Sublime અને મહાકાળી તે Horrible એમ વિભાવ કલ્પણે. હવે બંધના The Sublime અને The Beautiful એ બે સમાજમાં જાનવાના વિભાવ ઉપરાંત ત્રીજો વિભાવ Horrible નો ઉમેરો છે તે છેક અનુચિત મંદને તો નથી લાગતો. મોં સુદર ( the Beautiful ), ઉત્તર ( the Sublime ), અને જગ ( the Grand ) એમ ત્રણ માપનાનો ખતાવી ચીટવું જુદું અદિત્ય જાનવાનાં કારણો અન્ય રમને જતાવ્યાં છે, તે મંદને તો નવલકાવ્ય જાણી આ કલ્પના અભિપ્રાય થશે જ; માત્ર Horrible ને બદલે Grand એ વધારે યોગ્ય રૂપ આપવું ઉચિત મણ્યું. છતાં આ પ્રકારની ગોષ્ઠીકા કરવામાં હું એકનો નથી એ જોઈને મંદને આપાર મંગે છે.

નવલકાવ્યમાં હવિ અને ખંડિત તરીકે આપણે હોંન કર્યું; હવે એ બે સ્વરૂપ કરતાં પણ વિશેષ યોગ્યતાવાળું સ્વરૂપ વિવેચક તરીકે જોઈએ. આ વિવિધ સ્વરૂપનાં ઉપરના વિવેચક સ્વરૂપમાં જ હેખની પ્રગતિ અને કીર્તિ વિશેષ દીપેલી છે. છતાં, એ પ્રથમ હવિ અને ધંડિત હતા, અને પછી વિવેચક, અર્થાત્ હવિ તથા ધંડિત હતા પાંદિ ન વિવેચક થયા એ જુલું ના લેઈએ. વિવેચક તે હવિનો જોડિયો ભાઈ જ છે. બંને કલ્પનાપ્રદેશમાં, જાનવાનુદ્ધિમાં, સારી જ ઊંડે છે; બંનેને પ્રતિભા અને કલ્પના એ બે પાંદિની આવશ્યકતા છે; માત્ર હવે એ છે કે એ બે જુદા જુદા પ્રકારનો આપાર કરે છે. હવિનો આપાર મૈત્રિની-કરણ ( sympathy ) નો છે; વિવેચકનો ઈચ્છાકરણ ( sympathy ) નો છે. પરંતુ પોતે પ્રથમરણ શેત્રું મૂકે છે તે વિવેચકે જાણવું જ લેઈએ. અને તેથી જ હવિની તકિ' પણ કવિતા જેવી પ્રતિભા અને કલ્પના વિવેચકનામાં પણ આવશ્યક છે.

નવલકાવ્યની ધંડિતાર્થ કેવળ આપણાથી જ કમે કમે બેપાર્થ હતી. મહારા સાંભળ્યા પ્રમાણે એ મુરતમાં એ કાળમાં પ્રખ્યાત મયેલામીન કારતેજના સિંધ હતા. એ હેંદ માસરના સિંધોમાંથી ઉત્તમ પુરિવિદ્યાસ પામેલું મંદળ સુલસતામાં નીકળ્યું હતું એમ કહેવાય છે. કાંઈક આ કારણથી તેમ જ નૈસર્ગિક કવિત્વને બધે નવલકાવ્ય, એફિસુહેટ પણ ના થયેલા છતાં, આટલી ધંડિત પદ્ધતિએ પહેલા, બંધેનુ અનુકાનો-એકર, મૈત્રિનીમર, વમેરેતા કાવ્ય તથા શિલ્પકીના અન્ધોતું અપ્પજન; અંકુત કવિઓના, અંધ યાત્રો-મ, તત્ત્વજ્ઞાનના, અન્ધોનો પરિચય; શિન્દી કવિઓમાં પણ અવગાહન-તે એકલે સુધી કે અન્યર ગિરજના કલિપત

+ નવલકાવ્યની, ભાગ-૨, પૃ. ૧૨.

\* ' હવેવીણુ ' " પ્રકૃતિ સદૃશ અને જાનવ જગ " ઉપરની દીકા. આરમ્ભને બીજો રેરેશા. દીકા પૃ. ૪૪ ( આરવિ બીજી, )

સંવાદમાં બિન્દી પર્ણા પેાતે જ રચીને પ્રકાશ, કારકી આપામાં પણ પ્રવેશ;—આ સર્વેકેવળ આંધળાઈથી જ એઓ સાધી સંજ્ઞા; અને હેમના પરિવર્ણને આપેલાઓ નાજુતા હશે કે એ કેટલેક ફક્તને આજકાલ જેવા જણતા હતા, તેથી લાગેછે કે આટલું રાત્રી સંપાત કરવામાં પોતા પરિચયે બહુ પ્રાંત કરવાનું આસાધારણ સુદિશ્ય જ હેમનામાં હેતુ જેવો.

આમ વિવેચકની ટાંચી પદવી આ કવિત્વ અને પદ્ધિપદ્ધાના સમળ સ્તરનો ઉપર ટકારીને, નવલસાગભાષ્યે પોતાના સમજનાં—અને એક દૃષ્ટિએ આજ રહી પણ—અદિતીય પદ પ્રાપ્ત કર્યુંછે,—જે પદ ગુર્જર સાહિત્યના પ્રતિષ્ઠાસભાં પરંપરા અનન્ય પ્રકારથી ટીપતું રહેવાને પાત્ર છે.

હેમનાં ન્દાનું મ્દેહાં વિવેચનોમાંથી થોડાંક સુખ્યનો જ વિચાર કરીશું. હેમાં “સુખેષ મિન્તામયિ” ઉપરનું વિવેચન પ્રથમ નજર પેચેછે. હેમાં અન્યકારને સખત ટીકાના આધાર મારવામાં જેમ કસર રાખી નથી તેમ બીજે પછે હેમાંના સુણાતું પ્રદર્શન પણ પૂર્ણતાથી કર્યુંછે. વાણીમાં પ્રાપ્તતાને પ્રવેશ આપવા માટે તેમ જ સુધારાનો અને નીતિબોધક કવિ તો એકસો હું જ હાલ મહુવામાં પોત જોએ જ જાગે છે—ત્યાંક “ઉર્જાળ હૂપા” માટે એ કવિની ભેરસાર સંજ્ઞામાં “ખમર લીધી” છે; અને તે થોડ્ય જ કર્યું છે.—પણ તે સાથે પોતાના વિચાર જુસ્સા સાથે નિર્ભયતાથી દર્શાવવા માટે દેને તેઓ જ ઉચિત અન્યથા આપ્યોછે. એ અન્યમાંના મત્તમભિના ગુરમાના ગુણથી આકર્ષાઈને નવસરાને એ પ્રશ્ને “મહુવાના એ તરુભૂમિત માત્ર ૨૩-૨૪ વર્ષની જ હમરના અને મધ્યમ કેળવણી પામેલા વજિર વચ્ચેના પેષ્ટ શેઠને બહેર રીતે કવિષા” આપી અસાધારણ ગાન આપ્યુંછે આ વચનથી તે કાળે પણ કેટલાકને હાસ સાથે મઝકા મતી હતી કે આમ કવિષદ આપવાનો અધિકાર સાવાપચલા તન્ની નવસરાને કોણે આપ્યો હશે ? તેમ જ આ પદસંમતમાં હેતુ કવિત્વ શું હીકું હતું ?—પરંતુ નવસરામભાષિતમાં હૂપા તો હેતું હતું જ નહિ; અને એ નામમાં વિવેચકનું બાને જવાબદારીનું કાર્ય નવસરામભાષિતિવાય ખીલું મોઢાં કરતું નહિ; કરવાને મોઢાં સમર્થ હતા નહિ,—તો આ વચન કંઈક સમ્ય મણ્યો.

કવિત્વને સંજ્ઞાએ નવસરામનો આ પ્રશ્ને મત કંઈક ચેદ પછી જ નજાણે. “ગુરસો સાચો અન્તઃકરણનો ‘ગુસ્સો, ઉભયતો ઉભયતો ગુસ્સો, જ જ જ સ્વપ્નપ્રકારક સાચા રિલનો ગુરસો, એ કવિતાનો અને હેમનાં વિરોધ કરીને સુગીતકવિતાએ તો અવસ્ય આત્મા જ છે.”\* એ હેમનું સદા હતું—આ સ્વત્તામાં સત્ત્વ રહેલુંછે; પરંતુ “રસ એટલે સાચો ગુસ્સો” —એમ લક્ષ્ય કરવામાં અન્યાયિ થોપ આવેછે, તેમ જ ગુરસો તોપ તો પછી મને હેમને ગમે તેટલા થોપ થોપ તોપણ કવિત્વ—અગ્રેકર કવિત્વ—અવસ્યે. જ રહેલે—એ મતમાં પણ જરાક અનુક્રિત જણાવે. આ મતનું કારણ કંઈક એ મંતવેલે કે નવસરામભાષિત પોતાનો કવિતાતુલ્ય સત્ત્વ એકનિષ્ઠ ગુરસોનો જ હતો;—“જાગમજાગરીશ” એ હેનો મ્દેહો

\* નવસરામભાષિતી, જાગ-૨, પૃ. ૨૩૧.

× નવસરામભાષિતી, જાગ-૨, પૃ. ૨૩૨.

તપ્તો છે; હેમનાં અન્ન કામોમાં પણ હવેની લાગણીની એકનિત્ય એ ખાસ ગુણ છે. અને એ કુલને લીધે હેમની કવિતાઓ સ્વર્ગ આપેલાં છે. 'દેશી પિંગળ' માં પણ કવિઓની વાણીના આ સ્વરૂપ હવે હેમને બાર ચમોલે. આ કારણે લીધે કવિતામાં રહેલું મુદ્દ કલાસ્વરૂપ નવસંસારમાંથી નવસંસારમાં લીધું ન હતી. એ પોતે ખરા રસિક હતા અને તેથી હેમની કવિતામાં જે આપેલાં વાણીના આશ્ચર્ય છે તે આશ્ચર્ય છે. પણ એ કલાવિદ્યામાં નહોતા તેથી અનેક રૂપે કલામાં ખામીઓ હેમની કવિતામાં પણ નહોતી પડી. પરંતુ અન્ન લેખકોમાં રસિકતાની ખામીને લીધે યશસ્વિ હોયોમાંથી એ સ્વાભાવિક રીતે બન્યા છે.

આ વિવેચનામાં કવિતાઓની અર્થ કોટી કવચસાગર, નવસંસાર, અને નવસંસાર, એમ ત્રણ કાવ્યોમાં સ્વરૂપની પરીક્ષા કરવામાં પૈલાની ન રાખા અને તેનાં મુદ્દોની અર્થ કરવામાં કોઈક કુપણો બાકી અને નિનકરો તથા કલ્પકોને તે સમયે મહાપો હોય અને હજુ પણ જાણીએ. એવર્ષેત્તમાં તે એ નવસંસારમાં અનુસાર 'સુમેધ ચિન્તામણિ' માં લેવાથી નવસંસાર એ એવર્ષે વિવેચન પદ્ધતિની દર્શના કરેલું થાય છે. પરંતુ એ તે કોઈક અન્યાય ન થાય. અને અન્યાય આપવાનું કરેલું કળા સંસાર એમ છે.

અને તેમ હો. — પણ નવસંસારમાંની કૌતુક લક્ષ્ય હેમને એ વર્ણમાં બતાવ્યું છે. તે નવસંસારમાંથી કવિતાને સારી રીતે આપેલું છે. 'નિર્દોષ અર્થ-લક્ષીપણું અને પારસીક સ્વરૂપના વાણી' એ નવસંસારમાં ખાસ કલ્પકો બતાવ્યું છે; તે ઉપરાંત એકાદ સંક્ષિપ્ત (concord) કૌતુક એ પણ ગુણ રાખે છે. કોઈક આ કૌતુકને લીધે ન નવસંસારમાંથી આપેલો ઉપસાગ કરતે કવ્યે સોપાન, વીણા, જાતા નથી; જે હવે પ્રથમ ખમમાં તરીકે આપેલો તે ન જાપરે છે; પણ બધું બાકી રોમ સખ ન મનમાં તરીકે આપેલું. અને તેથી આશ્ચર્યનાં હોયમાંથી બધું જાય છે. ઉદાહરણ— "લીધે કવચ આ રેતે ત્યારી" એ કરામીના અર્થમાં 'રત' 'કવ' 'સુ' ના અર્થને કોઈને જાત્ય તેથી જાણી. પરંતુ નવસંસારમાંથી તે પ્રથમ ન તે જાણે એરે તરત સ્વીકારે. અને હેમની નૈસર્ગિક તાત્કલિકતાને લીધે આશ્ચર્ય ના થઈ; હેમને 'રત' તે પ્રથમ સખ છે, પણ આશ્ચર્ય નથી; તેમ જ 'કવચ' માંના હોય એ અક્ષર (રત) ની રાત્રે આશ્ચર્ય મુદ્દ મનમાં આપેલો કૌતુકને એક પણ પૂરવે. રત. એવર્ષેત્તમાંથી કવિતામાં પણ નવસંસારમાંથી જેવી ન અર્થલક્ષી કૌતુક જણાય છે અને તેને લીધે કવ્યે જે મનમાં આવ્યા તે એકદમ મુખી દેવાની રીતિ નહોતે પડે છે. પરંતુ નવસંસારમાંથી આશ્ચર્યમાંથી જાય છે, ત્યારે એવર્ષેત્તમાંથી હવેમાં જમતા નથી, અને આશ્ચર્ય ઉપરાંત કૌતુક (concord) નો રોપ પણ આપી જાય છે.

\* નવસંસાર-આવૃત્તિ, — ૨૨૫૪૩૫, પ. ૧૨.

† ઉદાહરણ—

"કવચ પળમાં પડું દેખાડું. ઉપ પડે આરે.

એવર્ષેત્ત દેશની કોલી કો. " (એકલુકા)

અર્થ 'દેશની કોલી' કવચની આશ્ચર્યિકતા રસિક અવધને ખૂબી રિતિ રહેતી નથી.



‘બાપા જેવી લખતી !—આ પ્રજા ઉપર નવલકથાએ ઘણું મનન કરેલું જણાય છે. ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં ‘મનના વિચાર’ ની તૌષિ ( નવલકથા-સાપ્તિક, ભાગ-૨, પૃ. ૧૦૮-૧૦૯ મે ) છે તેમાં બાપામાં સરસતા અને સુન્દરતા એવો સંયોગ શી રીતે કરેલો તે વિશે મનન કર્યું છે. આવર્ષનભાઈ છપનકથામાં ( પૃ. ૧૩ મે ) આપણને કહે છે કે ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં નવલકથા લખે છે કે— ‘With modest my words’ એ દરેક લખનારે લખતી વખતે કદી ભૂલતું નેહાયે નહિ. આ ધોરણને અપારથ : અનુસરિયે તો તો વાચકવર્ગને જાગી કલામાં ‘મલાવવાનું લેખકનું મહાન કર્તવ્ય મહાકાવ્ય થઈ જશે, અને કેવળ મત્તલીન શૈલીનું સંશ્લેષ્ય થશે. પરંતુ નવલકથાના અર્થને કદાચ એક દેવે જાણતો નથી. ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં શુરિશાલ હર્ષદરાય ધુવના “ એક ચિત્તરેખ ” ઉપર સંસ્કૃતમય બાપાને સંયમને સખત દીક્ષ કરતી વખતે હેતુએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—

“ હવે બાપાને જ કંઈ દલપતરામ એટલું છે એટલું લખવાનું કહેતા નથી. એ કહેવને એમ લાગે કે મહારા વિપરને જાગી બાપાની જરૂર છે, અને મોકના જે વર્ગને ઉદેશીને હું લખું છું તે તો મહારી બાપાને સગતી સહરો, તો બધે તે જાગી બાપા લખે. એક દેશમાં એક કાળે અનેક શૈલીઓને માટે જોઈએ તેટલી જગ્યા હોય છે. ”

પરંતુ હવે “ સુલોચચિન્તામણિ ” ના વિવેચન તરફ પાછા જઈએ, એ વિવેચનમાં ઉપર ઉલ્લીક ખાખીએ બતાવી તે બાદ કરતાં એ આખી મર્મી અતિ સુખ્ય અને વિચાર-શીલ લેખકનો દામ દર્શાવતારી જ છે. તેને આવર્ષનભાઈ દલદી પાપરીએ મોકલે એ અપેક્ષા જણાય છે.

હવે હતા એક બીજું વિવેચન લઈશું. અધિકાર નજુભાઈ દ્વિવેદીનું અસાધ્યારથ

અને એ જ યોગદેવભાઈ બોને છેવે લખે ‘ તિપિરતતિ ’ નેવા અપરિચિત સંસ્કૃત કાન્દો વાપરતા હતા. એ પછુ એ જ તાલમ જરેલા સામ્યો ઉપાદી મેવાની—અન્દો વાજ્યા વિના મેવાની—દેવને શીધે જ.

એટલું જ નહિ પછુ કાન્દોની એકવણી જગત વિચારીને ક્યાંથી સંસ્કૃત નેહ્યોને બેજ સતો અભાવવાનો પ્રવાસ ન કરેલો તે પછુ એ જ રેખિનું પરિણામ લાગે છે. ઉદા—

“ લોક રસિક, લોક રસિક, મન માને ( સ્નેહમુદા )

અર્થ—રસિક જાક, રસિક ભદ્ર-એમ કહે તો બધું સમવાપ એમ હતું. પરંતુ પોતાને કહેવાનું કહેવાના વેગમાં ન્દાની કવારઅનાની વાતો ઉપર લક્ષ જ નહિ એમ હતું. કલાવિધાપકને તો લાગે પ્રસન્ન સુસ્થિતિમાં સ્વચ્છ આપોન્મત જ દુરી આવે; પણ દાવી અસ્થિર થટના થઈ, તો તેને સંકાર આપવાનું ચક્રનું એ બીજા દરજ્જાની કલાની મામભૂતિ.

શુભવાર્તુ તાટક “ કાન્તા ” નામનું નવસરામભાણે વિવેચન થાડે હાથમાં લેતાં જ હેમાંના થોપ થોપ પણ શુભ મ્હોટા મુન્દર નાગકવરે આગળ આપુપમ સક્રિયથી જઈને પોતાના વિવેચકત્વની ઉત્તમ યોગ્યતા આપોઆપ પ્રગટ કરીછે. એ વિવેચન પ્રગટ થતાં જાત મ્હે ધંધું તે વખત હેની પદ્ધતિ ભેતાં મ્હને એમ લાગ્યું કે - જર્વાઈનસનાં - શેક્ષ્પીયરનાં નાટ્યોનાં વિવેચનો હેમનાં ભેવામાં આપ્યાં હશે. જર્વાઈનસની પદ્ધતિની છાપા મ્હને હેમાં જણાતી હતી. અત્યંત જર્વાઈનસ જેવું જાણ કર્યાનું વિવેચન તે નહિં જ; પરંતુ હેમાં થોપ વિવેચનકારનો જોછો જણાવજે. શેક્ષ્પીયરની નાટ્યો જેટલું જર્વાઈનસ તરવડાન અને કવિત્વશુભી બરેલું વિવેચન કરવાનું નાટક હેમની આગળ હતું જ નહિં; એટલે હેમાંથી શું કાંતીને જતાવે ? શેક્ષ્પીયરનાં નાટ્યો આગળ “ કાન્તા ” નાટક તેમ જર્વાઈનસ આગળ નવસરામનું વિવેચન; પરંતુ સક્રિયનું નીજ એ વિવેચનમાં એ ઉત્તમ પ્રકારનું જણાવું હતું.

નવસરામનાં આગે વિવેચનોમાં વિસ્તાર વ્યવસ્થાને હવે રચણ નથી. થાડે હેમની વિવેચનની પદ્ધતિ તથા થોપણા વિશે વિચાર કરીશું. હેમની પદ્ધતિમાં ગોવર્ધનભાણે કહ-લાક થોપ દીધાછે. \* શુભ થોપ તે એ બતાવ્યોછે કે પરીક્ષા કરવાના મન્યની વસ્તુ કે વાતનો સાર હંમાણથી આપી જવાની રીતિ અવગમ છે. પરંતુ તથાસ વધારે કરીશું તે જણાશે કે એ રીતિ સંપ્રદાયજન હતી. વસ્તુ કે વાતનો સાર આપવાની સાથે સાથે જ મન્યના શુભદોષ બતાવવા સહેલા પો એમ થોપ ત્યારે જ હેમણે એ રીતિનો ઉપયોગ ક્યોછે.

કેટલાક મન્યોમાં મન્યપરીક્ષાને જાણે મન્યમાં મર્યેલા વિવિધ ઉપર જ કેટલાક વિચાર બતાવ્યાછે એ પદ્ધતિમાં પણ ગોવર્ધનભાણે દ્રવણ જુલેછે. પરંતુ એ મન્યોના વિષયો જ હેવા છે કે વિષયમયી એ જ ખાસ ખ્યાલ યેચનારી વસ્તુ છે. અને હેની પરીક્ષામાં જ મન્યપરીક્ષા સમાઈ જાયછે. ઉદાહરણ તરીકે વિ. મહાભારતનાં “ ભાગસત્તે અને જળાભારતનું વૈષમ્ય ” એ નામનું ચોપાનિયું, કેટલાક જીવનચરિત્રો, ઇત્યાદિ. આ રીતિની પરીક્ષા કરવામાં “ પરીક્ષકની જયકરણની શક્તિને અમ લેવો જીમરેછે. ” એમ કહી ગોવર્ધનભાણે નવસરામ ઉપર એટલે કરજો આકાંક્ષા થોપ મુકે તે બતાવવા પ્રકાશાયેછે.

હવે નવસરામભાણે વિવેચનને થાડે વલ્લજ તરીકે સ્વીકારેલાં થોપણા વિશે બેઠીશું. આ ભાગત ગોવર્ધનભાણે જીવનકથામાં થલું કહ્યુંછે. તેનો સાર એ છે કે—

“ ગુનરાતના કાઈ કાઈ ચોલ-વર મન્યોનોયો હાથ ખેલી લેખો આગળ આજુબા નવસરામ પ્રયત્નો કરતા તે મન્યકક્ષે પ્રત્યે હેમની હલાર અને ક્રોધના પ્રીતિનું પરિણામ હતું. ” “ નવસરામે તીષેલા માર્ગમાં જીમતા મન્યકારને જીવતામાં જ કચાઈ જવાનું બંધ નથી. ” “ જેને અને જેટલું થડે હેને તેવું ને તેટલું મરી, કાંતીને મ્હોટપ આપી, કાંતીને ઉચિત્તન આપી, મજનારને ખમી તેટલો પ્રહાર આપી, ન ખમી હેવાને પીરી સપડાકે આપી, કાંતીને જીઆમણુ આપી, કાંતીને રૂઝવા આપી, ક્રોધની આગતમાં લેખેલા કરી—મજાલા

\* જીવનકથા, પૃ. ૫૪-૫૫.

x જીવનકથા, પૃ. ૫૬-૫૭.

સહી, નવલરામ સર્વે ન્યાના મ્હેલા મન્યપ્રતિની પરીક્ષા કરતાં વિવેક રાખેછે. " " રોષ નહિ" પણ, મુલ્ય રોષવા હેમનું વિષ પ્રપન્ન કરેછે, અને મુખ્યને અને રોષ કરતાં તેઓ કરતા નથી. " પરંતુ—" અહીં હેમણે પરીક્ષા ન કરવી માથે લીધીછે ત્યાં લીધુંમુકું બેસું નથી, પણ મુલ્ય રોષ બેધડક બતાવ્યાછે. "

નવલરામનાર્કનાં દુસ્તકપરીક્ષાનાં પૌરણ સંજયે હેમના પોતાના ન રખે આ પ્રમાણે છે:—

( સાળા પાનું ૩૮ ન્હાતું અને હરેશ સચેતપોથી હોવાને લીધે વિસ્તીર્ણ કરીને માટે જગ્યા પોરી હોમણે તેથી ) " વિવેચન આપતું ત્યારે કંઈક વિસ્તારથી ન આપતું એમ હમણે વિચાર હોવાથી—x x x હમે હેવો નિમજ રાખ્યોછે કે કેટલાંક પુસ્તકની તો માત્ર પ્લેચ ન આપવી, કેટલાંક વિશે તે ન રમણે સામાન્ય વિચાર પાંચ દસ લી'ટીમાં દેવાથી જેવા, અને જે પોલી પુસ્તક ઉત્તમ પ્રતિની માલમ પડે તેને ન વિસ્તીર્ણ વિવેચન માટે રૂઢેલા રેવા. "

૧૧મી શેક વસંતમાસ પોપટને ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં એક જગ્યા નવલરામનાર્ક મળેછે:—

" જો તો હેવો ન નિમજ પાડ્યોછે કે પુસ્તકો વસ્તુતઃ દુષિત પણ કેમકામ બેતાં હવેજન લાપક હોય તો તેની એક ચાલી ગોપ ન પોટા થયા વિસ્તારથી ચેલી, અને તેમાં તેના મેપ તો માત્ર સ્તુરને મેતવવા ખાતર જુદા ઇલાકે ન રહોવવા. હજી આપણો ગાંધારો વર્ષ હેવો છે કે હાવા પુસ્તકવા દોપને વિસ્તારું, તો તેના મુલ્ય મને એટલા પ્રાંતીઆ હોય તોપણ તેની કદર ન કરે નહિ. માટે હાવા પુસ્તકની એક આ-રુતિ ખર્ચી રૂઢે ત્યાં સહી તે નિમજ વિવેચનથી પરજેન રૂઢેતું એ ન આપ અને રેશ-હિતનો રસ્તો છે. " x

આ સર્વે ઉત્તરઓથી જણાઈ આવશે કે વિવેચક તરીકે પોતે રામેશ પારણેશી, દેરાકાળની સ્થિતિને, પ્પણ રાનીને, નવલરામનાર્કને આપની દલતાની સાથે ઉદારતાની હેમણતાનું નિમજ્ય કર્યું હતું અને ન્યાયાચી મુલ્ય રેવા એ મુખ્ય હેતુ રાખ્યો હતો. કવિ દલપતરામને વિશે આરંભમાં હેમના બનમાં પણ વિરુદ્ધ અભિપ્રાય પેલી મળેા હતો, તે બદલાઈને કાલકમે હેમનાનાં પણ જાગૃત મુણે દાણ તે એ ન ઉદારતાને પરિણામે: હરિયાલ હર્વદરામ મુનરી સરકુનમય ચેલીવાળી અને જાકુ બાને સમતોમતા વિનાય કીબરાવાળી અને વિચિત્રતાના રોપવાળી કવિતામાંથી સારા અંશનું રચન કરી સક્યા તે પણ એ ન ઉદારતાને લીધે.

પરંતુ હેમની ઉદારતાને સંજયે કાલ્ય કંઈક એ પ્રકારની મેરમખત માગેછે. એક તો એ કે હેમનામાં ઉદારતા ન હતી, અને એ કેટલા રોષ જોરથી તો બતાવતા ન નહિ,

\* 'સુબોધ વિલામણી' નું વિવેચન. નવલરામનાર્કની, બાવન-૨, ૧૦-૨૧૫.

x નવલરામનાર્કની, કાવ્યમહા, ૧૦-૪૫-૪૬.

તેથી ઉછરતા ચન્દ્રકાન્તને હાઈસ્કૂલમાં જઈ આવેલો. ખીણ એ કે—ચંદ્રે ત્રેવાનનારા-  
ગુણ કીર્તિ-લેખનો પણ સ્વીકાર અને સત્કાર કરવો હોતું જ નામ ઉદારતા, અને નવલ-  
સામ્રાજ્યને નામે જેવી ઉદારતાને હાંસલ કરવો હોતો તેવામાં આવેલો. હેમનાં ધોરણોનો કેવળ  
કુરુપયોગ થાયલો. એટલું જ નહિ, પણ હાલના વિવેચક ઉપર ઉદારતાના અભાવનો ખેદો  
આરોપ મૂકવામાં આવેલો. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ યી છે ? નવલસામ્રાજ્યને દોષ બતાવતી  
બખતે “ લીકુંચુંડું નેકું નથી ”—એ ચોવર્ધનભાઈના સમ્યે શબ્દ કરો. અને પ્રસન્ન  
આપણે નેકુંચે હિરે કે “ સુભોધ ચિંતામણિ ” ના વિવેચનમાં, અથવા તો હરિલાલ  
હર્ષદેશાઈ કુવનના ‘ એક ચિત્તહર્ષન ’ નામના કાવ્યની પરીક્ષામાં, સખત પ્રકાર કરતો  
નવલસામ્રાજ્યને સમાર પણ સંકોચ અથવા કસર રાખી નથી; અને તે બખતે તો એ  
ખરેખા રમનારા ઉછરતા લેખકે જ હતા. દૂંઝમાં પતવેલી ટીકામાં પણ હેમની સંક્ષિપ્ત  
પ્રશ્નરત્ની સમિતિ “ નાટક કાટકતું એટલે હોડી દેવા ” ની શીખામણ આપનારી બે હોડીની  
નોંધમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એકંદર રીતે વિવેચક તરીકે હેમની સૈદ્ધી ૬૬ જ હતી. ‘ સુભોધ  
ચિંતામણિ ’ ના વિવેચનમાં એક સ્થળે મુજબસતવા અને મર્યાદાવાળા તે મળતા જુવાનિ-  
યામાં ઉછળી રહેલા સુધારા ચિરં મોઝતાં નવલસામ્રાજ્ય કહેલે કે “ તે ( અર્થાત્,  
કુવનસતવા ) સુધારો ઉમેળ મર્યાદા જુવાનિયા હતા, અને આ ( અર્થાત્-મર્યાદાવાળા )  
માત્ર મણા પારા મુજબસતી સાત મોપડીના ત્રેર ઉપર જ ફરજિયાત જણાયેલો. † મધ્યમ  
આ રમન સુધારના સ્વારખે અને છે, તથાપિ તે બખતવા લેખકોની સાક્ષરતા વિશેનો  
હેમનો મત અહિં જણાઈ આવેલો, અને તેથી હેમની રમનાઓની પરીક્ષામાં એ અર્થવાન  
મોટે ભેટથી ધ્યાની વૃત્તિ તેટલી જ હેમને ખોતાના યોગ્ય સ્થાનમાં રાખવાની ન્યાયની વૃત્તિ  
પણ પ્રવર્તતી હતી એ નિર્માણ છે.

હાંકે એ ત્રિમ વૃત્તિથી જ પ્રેરાયલી નવલસામ્રાજ્યનો કસમે એક સચોટ કલાક્રમ  
ઉપસાસતું અર્થોપદ તૈયાર કરેલું મુજબસત સાળાપત્રમાં ઈ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ કે તે સુધારમાં  
પ્રગટ થતું હતું. “ ઓઘારિયો હડખવા ” એ મળાતું હતું; સહી—“ વેધ નિર્દેશક આનંદ-  
ધરના જગ્યા એમ વાંચતો ” એમ કરેલી હતી. એ અર્થોપર નવલસામ્રાજ્ય લખેલું હતું  
એમ તે વખતે હમારી ચણાની અહિતી અને આવતાર હતી. ( શેઠ પલ્લેહાસ પોપટે પણ  
એ માન્યતાને હાથ ‘ સમ્બોધક ’ માં છપાવવા હેમના ‘ સોટક ચિંતામણિ ’ નામના નિવંધમાં  
પ્રાર્થિત કરેલી સ્મરણમાં આવેલો. ) એ અર્થોપરને નવલસા-વાપલીમાં રચાન અપાતું નથી  
તે પેદાજનક વાત છે. ‡ કેમકે તેમાં મહુજ ઉત્તમરીતે અર્થોપવાવવા જવાનિયાઓને લેખક  
અપાહાર-ઓધર) ચવાની લેખકોનો ઉપક્રમકર્યો હતો—અપુક માત્રમાં જવાનિયાઓને વિચિત્ર  
હડખવા લાગ્યો હતો અને “ હું ઓઘાર ! હું ઓઘાર ! ” એમ ખોથી બેઠતા હતા—અર્થાદિ  
મહુ જ રમણ અને કુલસત્તવાતું લખાણ હતું.

\* જીવનકથા પૃ. ૫૭ ને એ કવિતા “ કાલે કરેલી ” એમ ચોવર્ધનભાઈ લખેલો.  
પરંતુ હરિલાલ કુવનની રચના એ હતી એ સુનિશ્ચિત છે.

‡ નવલસા-વાપલી, ભાગ ૨, પૃ. ૨૧૦.

† એમ આ લખાણ અને ‘ નવલસામ્રાજ્ય ’ ની એક પાછળ બતાવેલી ગરબી એ

વાત એ છે કે નવલરામભાઈને વિચ્છેદનને સાથે અંતઃક્રમ સ્વરૂપમાં રાખી, હેમની ભક્તિની વાત સ્વેચ્છાથી બહાર જવાઈ છે; અને કાલના મર્યાદાઓના વિવેચકોના ઉપર ખોટા દોષ મકાપ છે. કાલના વિવેચકોમાંથી કોણે પણ વિવેચન કરતે માત્ર દોષ જ દેખાઈ છે; હેલું કદી થયું છે? હેમણે પણ મુંઝવે એવો દોષ બતાવવાની રીતિ સ્વીકાર કરીને નવલરામભાઈને પગલે જ એમો ચાલ્યા છે. એથી ઉલટું કાલ કેટલાક ગણિકાદો ( હરિલાલ કુને-“અ-ક” માં એ રીતિ શરૂ કરી ત્દશરથી ) કેવળ કવિવહીન, માલવિનાના, શેષેની સ્વીકાર કરીને અણેક ઉત્તેજન આપે છે તેમ નવલરામભાઈને કદી નથી કહ્યું. આ દો દોષોના પાતાના ગણિકામાં સ્વીકારની વાત થઈ; વિવેચનમાં નવલરામભાઈના કદરતા ભક્તોને ઉત્તેજન આપતા હતા, તે અધુરું સ્કંધ વિવેચના, અધુરું મર્વાદામાં. હવે કાળ બદલાયે છે; વિસ્તારથી દોષ બતાવ્યાથી માત્રકર્મને બુધ્ધી તરફ દૃષ્ટિ ના કરે એમ હવે સિદ્ધિ નથી,—અથવા તો નવો અન્યકાર કરનાર જ્યાં એ બધું પણ હવે નથી. નવલરામભાઈ પેટે કાલ સમયમાં હોત તો હેમનાં પેરાવણમાં સમયાનુસાર ફેરફાર કરત હેમાં અને કદ નથી; દેશ-કાલની મર્વાઈ હેમણે ખાંધી હતી તે જ એ કવનો રસ આપે છે; દેશકાલ એ અમલ પાડે નથી, અન્ય સ્વરૂપથી જ એ સાપેક્ષ અને ચતુરસૃષ્ટ મર્વાઈનું નિષ્ક્રિય તરણ છે.

હેમનાં પેરાવણમાં એક એવૈનભાઈને બતાવ્યું છે—તે એ કે “ પારવો તો કાઢી અને હાંડવો તો ત્રાસ ” એ બાળે ખમી કહે દેવા, અથવા મોઢામાં શેષક તરીકે પ્રતિષ્ઠા સ્થપાવવા દેવા, અન્યકારના દોષો નો સખળ પ્રકાર સાથે જ બતાવતા. તે સાથે હેમની સમતોલ વિવેચકચરિત્રા હેમી હતી કે ખોટી દેવભક્તિની, ખોટા ઉત્સાહની લાગણીથી એ દોશક જતા નહોતા. તેથી અને પૂર્ણ ખાતરી છે કે કવિ શ્રેમાનન્દનાં કરીને નાહો પ્રમદ થયાં તે હેમના કવતાં વાત બની હોત, તો એ સમયે વિવેચકના પ્રયત્નકારમાંથી એ નાહકો ના પ્રકાશક સાથે જ બચત. પરંતુ ખોટી વાત એ છે કે નવલરામભાઈના ખરું પડી ચાર પાંચે અંતરે એ નાહો પ્રસિદ્ધ થયાં.

એકદર રીતે એતાં વિવેચકનું ઉચ્ચ પણ મોટી જવાબદારીનું આસન નવલરામ ભક્તિવીરવહિથી ઉત્સાહથી, ન્યાય અને ઉદારતાના સુન્દર ખિમલથી સેત દસકા સુધી દોષાનું હેવો બનાવ કરી સુન્દર સાહિત્યના ઉત્તિષ્ઠાસમાં ધસે નહોતો, અને હજી સુધી ધસે નથી. હેમના મરણથી સાથે એ આસન ખાલી પડ્યું; અને સેત બદલનાસ પાપકનો શોભાદગાર અરેખ્ય વાસ્તવિક જ હતો:—

“ નવલ વિવેચક વિના જન સાશ્વત્તા બાસે,  
બાપની માંધણી કરીને કાણુ તપસે ?  
ડીકામરની માંધી પડી ખાલી જુગરાતે,  
કોણુ ઢીંગ પારને કોરી નવત્ર આસે ? ”

અન્યાયથીમાં લખાલ નથી થઈ, તેમ, ઉલટું પડ્યું,—એ અન્યાયથીમાં એ દોષ નાસાવથ હેમચન્દના દોષો તતાં નવલરામના કરીને લખાલ કાંઈથવા જણાય છે,—(૧) “વિવારવપ” ના મં. બા. ૧ પૃ. ૪૧૦ ( અનુક્રમણિકામાં સ્વી ગયો છે ); અને (૨) એક પ્રાચીન વિષય કવનો અપૂર્વ મહિમા ”—ન. મં. બા. ૪, પૃ. ૧૦૩.

કેટલાંક વર્ષ પછી 'મહારુદ્રે' સાહિત્યવિવેચનના પ્રયોગમાં દેખા દાંધી અને પેતાનાં સમર્થ સૂત્રમ અને સત્તિક વિવેચનોથી એ 'માલી રોહી' માલી 'લેવાને પેતાને અધિમાર' પ્રાપ્ત કર્યો એથી સુન્દર સાહિત્યના 'મહારુદ્રે' સંતોષ ન માનવાનું કારણ છે.

પરંતુ નવસત્તામની પૂર્વે કોઈ વિવેચક હતો ન નહિ, અને તેમણે વિવેચક તરીકે કરેલી પ્રવૃત્તિમાં પરિણામ ફરસાથી અને અચ્છ અર્થે તેથી સુન્દર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં લેખનું પદ અદ્વિતીય ગણવાને સર્વ એક મતે હા કહેશે એમ માનું.

એ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ ખાસ કરીને કાલિયાવાદના સાહિત્ય વપર સ્પષ્ટ કરે દેખાઈ આવે એમ ધ્યેયું લખાયેલું. નવસત્તામનાઈ સમયેટ ગયા તે પહેલાંની કાલિયાવાદની સાહિત્ય ભાગવતમાં સિમિતિ એ સુન્દરી ગયા તે પછીની સિમિતિ ત્રણે સરખાવતાં એ દેશાન્તરનું બાન સમગ્ર રીતે ધર્મ આવેલે. એ રૂપાન્તરમાં નવસત્તામનાઈની વિવેચક તરીકે પ્રવૃત્તિ ખાસ રીતે મારજુમુદ્દ હતા. તેમની ઉદાર, સમમાનવાળી, પણ દર લેખનીના સ્વર્ણવડે તેમણે કાલિયાવાદને સાહિત્ય સમયેની ધોર નિર્માણથી બચાડ્યું, અને સાહિત્યનું જીવન એ લેખનીમાંથી કરી સરસ્વતીના પગાલવે રેલું.

તેમણે કરેલી સાહિત્યલેખનો ખ્યાલ કાલના લખનાને એકમ આપેલા કાણુ છે. આપણે તેમને જુદી ગયા હિને તે કેટલું બનાવ્યું છે ? આપણા એ વિસ્મરણનો પ્રયાસો કંઈક નહિ એમ છે; તેમના મરણની વખતે ન સાહિત્યમાં નવો પ્રગ માર મળ ખાંડેલો હતો, તે સુમતો વિશાલ આ પચોટીમાં કંઈક એકમેર ધણેલું, અને એ નરીન સુખના વિચારે, સાહિત્યસ્પર્ધે, ભાવનાઓ સર્વનું આવરણ આપણી આસપાસ રેલું નિમિત્ત ધર્મ ગણુ છે કે આપણા પૂર્વજોને—સાહિત્યસોપ કરુણા પૂર્વજોને—એ પૂર્વજોના એક સમર્થ અથ કરેકારને, પૂર્વ સુખના અધિભાવને, આપણે દેખી કહતા ન નથી. પરંતુ આપ આ પ્રવાસની એ આવરણને બંધ ધર્મને ભૂતકાળમાં પ્રસન્ન પડી એ આપણે સાહિત્ય-લેખકની આકર્ષક, સુખરાહી સાહિત્યનિરતા સ્તંભરે રહેલી, ચર્ચિતું રાંધ ધર્મ તે તરર આપર અને પ્રેમની લાંબી કાપમ થઈ તો હું મહારે મમ સારા થયો ગણીત. મહાર મનથી તો નવસત્તામની શોખતા રણા જોવા પ્રસન્ન હતી એમ છે; અને તેથી કરીને ગોવર્ધનભાષે " આપણાં પ્રવાસમાં નવસત્તામ પલુ ડીક હતા " એમ કહી "પારદીવા" કહી આપ સંતોષ માનવાની માગણી સુન્દર પ્રાપ્તને કરી છે \* તે અન્યાય ન લાગે. પરંતુ " નવસત્તામનું કર્તુ બીજા કણિ કણિ ? " એમ કહીને ગોવર્ધનભાષા એ વચનનો પલે ભાગે બહો વાળેલું. ખરે ! વિચાર કરવા એથીયું તો નવસત્તામની પ્રવૃત્તિ વિશાળ,

\* નવસત્તામવાદની,—જીવનકથા, પૃ. ૮૧.

નવસત્તામ " વેદાન્ત ભવના નોતી, પણ તેમના ગાન પ્રમાંલે—સુદિ પ્રમાંલે—તે વેદાન્ત સમજતા હતા "—કલ્યાણી વચનમાં પણ નવસત્તામનાઈના ગાનની અને જુદીની નવુ હાલકી કીમત ગોવર્ધનભાષા આંકેલે, તે પણ અન્યાય ન છે.

( જીવનકથા પૃ. ૮૧, ૮૨ જુવો. )

દુરબાળી, અને જાણકુંભાં પેસનારી નજીવણ છે. હેમણે સાહિત્યના અનેક અને વિવિધ પ્રેસ-  
માં સંમર્ગ વિહાર કરાણે; હેમનાથી માન ચેટ્ટીના નર્સ નેટલી છતાં આપણે સર્વથા  
વિદ્યાન નેટલી પેાવ્યતા સંપાદન કરી હતી; સાહિત્યના પ્રેસમાં અધ્યાન્ત વિચારી સાહિત્યની  
અનુપમ સેવા અને સંસારસુધાના હેમમાં પેાતાની સાક્ષરપ્રવૃત્તિના સાધનવડે કલ્યાણ-  
મેર દેશસેવા કરીછે; અમણ ધાર્મિક ભાવ, મરણ પધારી પર્વેન્ત સુચનાઓ ભાવ, હેમની  
કવિતામાં સ્પષ્ટે સ્પષ્ટે ગ્રજીવી જોઈછે; “શુભસત્ત સાળાપત્ર”ને શુભસત્તમાં જોડી અચર કર-  
નારું સમર્થ સાધન હેમણે જ જાણવું હતું; હેમને જાણવા એ એક પ્રકારનો સાહિત્યરોહ  
જ ગણાય.૪

નવસસાન કાંઈ સામાન્ય સાહિત્યગતી કરનારા પછિવ હતા એમ નહોતું. હેમની દિષ્ટિ  
દૂર અવિચ્છામાં પેાચનારી હતી. હાલ જે જે મહત્વના પ્રયોગનું મમન આપણે કર્ત્વિ  
છિયે તે સર્વથા આવદક્ષા અને સર્વથા મર્ચક એ હતા તે અનુપણે આ લેખમાં નોંધીએ;—  
‘પરચચનાના પ્રકાર’નો નવીન પ્રકાર કેસવલાસવાળાએ જાણ્યોછે તે પ્રકારનાં દરદર  
ગૂણ હેમના ‘દેશી વિખેલ’ના લેખમાં આપણે દીધાં; ‘સંગીત અને કવિતા’ વિશેની  
ખ્વારી ચર્ચામાં રસાવેશા તરવરું સ્વરૂપ બીજાંયે હેમના એ જ લેખમાં રહેલું જતાયું;  
“નેટલી” નો પ્રથ દશ રહેલાવા ભાગે નેની સુચના—શુદ્ધિપુક્ત ચર્ચા—હેમણે  
જ આરંભી હતી; સંસ્કૃતમય શુભસત્તની શુભચોગની પરીક્ષા હેમણે જ કરી હતી;  
શુભચાલી ભાષાને પુનિર્મિતીમાં સ્થાન આપવાનું આરંભનું સમયના હેમણે જ સખ્ય  
ચર્ચામાં અભિનન્ધું; નવીન સમયોજનામાં જ્યુ હેમણે પ્રથમ પ્રવાસ કર્યા.૫

આમ અનેકાનેક પ્રકારે આવદક્ષા તરીકે હેમણે અધિકાર સ્થાપિત થાય એમ છે.  
હેના અગ્રક્રમાંગી સેવા કરનારા શુર્વેરી ખાતાના ભક્તને, ચાખક મન્થુ ૧. હવે નીચરીય  
નકિં, સારસ્વતીના અન્દરમાં સાતની દીપિકા સ્થાપવેન્ત અભિપ્રયસર ધરી, અને રસ  
ધામમાં પ્રવાણ કરતે એ દીપિકા બીજા પુરોએ જોવારી સેવા માટે મૂકી દીધી. બીજા

નવસસાનમાંગની સારી છબિ બીતરાવીને પ્રસિદ્ધ રચનામાં ચકવી તેમ જ અન્ય રીતે  
હેમનું સ્મારક બેલું કરવું એ શુભસત્ત નર્મપ્રયુક્ત એસાપટી જેવી સંસ્થાનું મહત્વનું કર્તવ્ય  
છે તે તરફ એ સંસ્થાનું ઘણાં મેલું એ પ્રુણા તો નકિં જ ગણાય.

૪ એ પ્રવાસમાં સર્વોદ્ધે નવસસાન સરણ થયા એમ કાને કરવો તે તો અનુકૂળ  
મળ્યાવ. પરંતુ જેમ કેટલાક કાન્ડેમાં એ વિનવી નીવડતાછે, તેમ કેટલાકમાં આવદક્ષક  
થયોછે. તો કેટલાકમાં નિષ્પજ પણ થયાછે. અને કેટલાકમાં કમે કમે સુધારા પણ કરેલાછે.  
હાલકરણે એ ચાર આપવાં રીક છે:—

(૧) *Editorial* ના અર્થમાં ‘પ્રૈદિ’ કાન્ડ ઈ. સુ. ૧૯૭૮ માં ચાપ્યોછે.

( ન. એ. બા. ૨ પ. ૧૦૮ )

પરંતુ “પ્રૈદિ” થી એ અર્થ સરસાતે નથી; બલ્વતા એ અર્થ “પ્રૈદિ”  
નો તો સંભવે.

પૂજક એ ઉપાડી લેનારા મન્યા અને મનસે; પરંતુ હેલે કરેલી સેવા અદિતીય રહેશે. હેતુ ઔત્તિક કરી નાથ પામ્યું; પણ પોતાનો ધર્મ જગતી પોતાનું ધર્મકારીર હેમણે કાપવ ન શક્યું. અને હેને શીજું જોઈતું પણ શું હતું? ધર્મ એ જ હેતુ લક્ષ્ય હતું, અને એ જ સાખત અવિચલ વસ્તુ હેલે: મલ્ટી હતી. તો આપણે પણ હેના એ લાચા ઉદ્ધારથી સમાધિ કરીશું કે—

“વિના ધર્મે નનથ, આ સ્થાન અલિત સદુ છે જ રે”

પાંદરા,

એપ્રિલ ૧૯૧૧

નવસિંહરાવ જોગાનાથ.

એ સખ્ત ઊડી રહ્યે હેમણે ‘નામદાવ’ એ પોઅ સખ્ત ઈ. સ. ૧૮૮૨-માં “સુબોધચિંતામણિ” ના વિવેચનમાં પોઅયો.

(૧ મં. મા. ૨ પ. ૨૨૪).

(૨) Bird's eye view ને માટે ‘બેવરસિટિ’ એ જલ્દી જ ઉચિત સખ “સુબોધચિંતામણિ” ના વિવેચનમાં પોઅયો.

(૧ મં. મા. ૨ પ. ૨૨૫).

(૩) Subjective અને Objective કવિતા માટે હેમણે કમઃ તજ્જ સખપુઅ પોઅયો :—

આત્મર્શી=Subjective; અવર્શી=Objective ( ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં; ૧ મં. મા. ૨ પ. ૧૧૫ ).

સ્વાતુભવી અથવા અંતઃસ્થિત=Subjective અને સર્વાતુભવી અથવા બાહ્યસ્થિત=Objective ( ‘મન્તા’ નાટકના વિવેચનમાં ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં ૧ મં. મા. ૨ પ. ૧૮૮ ).

અને હેવર

સ્વાતુભવસિત=Subjective અને સર્વાતુભવસિત=Objective.

( ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં નર્મદાસખમાં. ૧ મં. મા. ૨ પ. ૩૩૧ ).

અરિહંત અને જ હુઅયતીમાં હતાસાની રીઅને “લાઈનિયા” મળેલો હેતુ સંચોડ રમૂજવાળું નામ નવસંતમન્યાએ આપેલું:—( “એક ચિત્તદર્શન” ની ટીકા ૧ મં. મા. ૨ પ. ૨૫૦ ). છતાં એક સખે કૌંક હેવી જ સખધોઅના હેમણે કરી:—

(૧) “લગઈતું મોલું તિરકડાથી રૂકેલું.” ( ૧ મં. મા. ૨, પ. ૧૩૯ ).

Gauntlet ફેડી challenge કરવાની પદવિ આપણામાં હતી? પાયાત જ છે.

એક સખે તો ખાન હેખનીના જેવે જુઓજાજાનથી અવાસવિકતાનો જ હેવ ઉપજ અપ્યો:—

(૫) “કન્યાકુમારીથી સેતુઅઅ સહેઅર” ( ૧ મં. મા. ૨ પ. ૨૧૭ ).

\* ‘નવસંત’ વિશેનો આ સેખ હૂંસે પુસ્તકાલારમાં છપાયો. લેની પ્રતો ‘વસન્ત’ ઔદિસમાંથી આના જેવી કીમતે મળી સકશે. આધનિક દાખાના શિક્ષકો અનેથી આથી કીમત લેવામાં આપશે. પેરેઅ જી.



## ચંદા

‘ચંદા’ શબ્દની જાતિ વિશેની ચર્ચામાં શ્રી. મનમોહી ચતુરભાઈ પટેલના એક કાવ્યમાં થયેલા પ્રયોગ વિશે મ્હે હસ્યેષ કર્યો હતો અને શ્રી. તાનસાખરામે હેમની રીતપ્રમાણે લેવું “ચંદા” કર્યું હતું. જે ‘ચંદા’ની સુચુપરીક્ષા કરવા માટે શ્રી. પટેલકૃત “કુસુમાનંતરિ” પેદા કરવાને પ્રયાસ મ્હે આજી રાખેલો હમણાં જ સારણ થયો. હેમાંવું કાવ્ય ‘ચંદા’ એ મયાળાનું જોયું, નિઃસંશય એ કાવ્યમાં જે જે રચયે ‘ચંદા’ શબ્દ છે ત્યાં ત્યાં સંબોધન એક વચન જ છે, અને તે યુક્તિબળ છે. પરંતુ તે પ્રથમાર્થ ‘ચંદા’ એમ હોય હેતું સંબોધન હોમને એ મદારી કલ્પનાના ‘ચંદન’ માં શ્રી. તાનસાખરામે અડાવ્યું કે કાવ્યનું મયાળું પણ ‘ચંદા’ એમ આકાશના જ છે, અને તે “હોહ જાતિની કલ્પનાઓને અવગ્રહ જ આપતું નથી.” એમ એમો કરાવેલો. પરંતુ વળી જાતિમાંથી એક પણ જાતિનો શબ્દ નહિ હેતું નામ બાધામાં કે વ્યાકરણમાં આજ સુધી જોવામાં આવ્યું નથી. તેથી શ્રી. તાનસાખરામનું આ હેતું વાક્ય તો અમર્ય અર્થવાળું અથવા તો અર્થહીન જ બનેલું.

શ્રી. પટેલે મયાળામાં ‘ચંદા’ નામ આપ્યું છે તે ઉપરથી એ શબ્દની જાતિનો નિર્ધાર કરવો કઠણ જ છે. કાવ્યમાં સંબોધનરૂપ નરન્નતિ ઉપરથી તો ‘ચંદા’ એમ પ્રાતિપદિક અને પ્રથમા એકવચન સંભવે-એ કે તે રૂપ જરૂર હસવા જેવું તો છે જ. પરંતુ ‘ચંદા’ એમ આકાશના પ્રાતિપદિક અથવા પ્રથમા એકવચનનું રૂપ નરન્નતિમાં તો શુભરાતી બાધામાં સંભવતું જ નથી. ‘જુલ’, ‘ચંદિખા’ હતાકિ જેવાં હલસ્ય આકાશના નરન્નતિના શબ્દો આ ‘ચંદા’ ની વાદમાં નહિ આવી શકે; કેમકે ‘ચંદા’ તદ્દવાજ જ છે, અને હેતો અન્ય આ ‘ચંદા’ પ્રત્યાદિના અન્ય આકાશની સ્વરૂપે ગિત છે. તેમ જ, વા, ધા, પદ્યા, ધાણા, પ્રત્યાદિ જેવા તદ્દભવ શબ્દોનો અન્ય આ જાત-વામો-વા, એ રીતે ઉપરની ‘જો’ શ્રુત ધરને પ્રાપ્ત થયો હોવાથી તે વર્તના શબ્દોથી પણ ‘ચંદા’ ભિન્ન પડેલું.

આ કારણથી ‘ચંદા’ એમ પ્રાતિપદિક નરન્નતિમાં હેતું એ તો શુભરાતી બાધાને અનુકૂળ નથી જ. શ્રી. પટેલે એ શબ્દ મયાળામાં રચીકારો, પણ “આધુનિક વ્યતિ કવિયો” ની તરફની હેમની રીત અરુચિને લીધે એ હોકાએ નારી જાતિમાં ‘ચંદા’ નો પ્રયોગ કરેલો તથા ચોતાના કાવ્યમાં નરન્નતિ સંબોધન જ વાપર્યો મના; અને હેતું પરિણામ આમ રચના કિપળવનારી વિરોધમય સ્થિતિમાં આવ્યું; એમ કહી કે તકે યર્થ સંકે છે. બીજી કલ્પના જરૂરી નથી.

વાંચ,

તા. ૯-૭-૧૧.

નરસિંહરાવ યોગાનાથ.

## અખે.

( અનુસંધાન ૪૮ ૮૦ થી. )

આ પ્રકારનું અદૈતજ્ઞાન થવા માટે જ્ઞાનની નિરૂત્તિ થવાની જરૂર છે. તે જ્ઞાન-થીજ યાદ છે, કર્મની એમાં ખાસ જરૂર નથી.

જ્ઞાન થવા માટે નીચેનાં સાધન અખે બતાવે છે—

૧ સત્યાસત્ય વિવેક બુદ્ધિ.

૨ વૈરાગ્ય, નિર્વેદ અને આરત્ય. ( આર્તિ-પરબ્રહ્મપદ માટે તીવ્ર ઇચ્છા. )

અખે આને વિશે લખે છે —

“ નિર્વેદ ઉપન્યો નર વિશે, તે ઇચ્છાએ ઇવે નહિ

“ તે મૂલી ઇવે મનવદે, એમ કીટ જામર હોવે સહિ

\* \* \* \* \*

“ વિરલ વૈરાગ્ય જોઈને જામે, તે નર હરિ શાએ સરે. ”

૩ આવી રીતે ખરો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવામાં મનુષ્ય અખે કહે છે તેમ,

.....હૈં મહિ હરિ હરિ જાએછ

સદગુર ચરણે આપેણુ જાએછ,.....

આવી રીતે ૬૬ વૈરાગ્ય અને તીવ્ર આર્તિ થવાથી, જ્ઞાનજ્ઞાનનો ઉપદેશ સેવાને અધિકારી થયેલો પ્રથમ સદગુરુનું કરણુ લે છે. ગુરુનાં વચ્ચે અગ્રપૂર્વક માને છે; માને “ સર્વ જાગિર્દ મદ ” આદિ મહાવાચ્યોનાં ગુરુપુત્રે અગ્રપૂર્વક ઉપદેશ મેદણુ કરવાથી તેને જ્ઞાન થાય છે. અખે સદગુરુનું કરણુ લેવા માટે આગ્રહપૂર્વક લખે છે. અક્ષયગીતામાં તેમજ બીજે સ્થળે સદગુરુની પ્રશંસા કરી, જ્ઞાન માટે સદગુરુની આવશ્યકતા જણાવી છે; તેની સાથે સદગુરુ અને હંભી ગુરુનાં લક્ષણુ વિસ્તારણે આપી, ગુરુ કરવામાં વિવેકબુદ્ધિ વાપરી જૂઠા ન કરવા તેણે ઉપદેશ આપ્યો છે.

સદગુર ચરણુની આવશ્યકતા વિશે અખે લખે છે—

“ જાઈ આદરવિહુ આલે નહીં, રવે જાતમાનું જાન;

“ સંતને સેવી કામ માણે, રુખે જાએ નિજ સાથ.

“ સંતસંગ કાંધા પિયા, જોઈયો વચનો હોય પથ;

“ ઉપજે ખરે, તે વચનો વચન, તેહને વસતીનું નહિ સ્થાન કશું.

“ સંતસંગિ સર્વે હમજો, પશુ છાપી માય જાવ;

“ સંત કૃપા હાથે કરે, તે નવપદ્મ માય જાવ.

સુર ઉપદેશની આવશ્યકતા શા માટે છે તે જણાવવાં અમે કહે છે કે—

સામ્રાટી વંચેણ છે વાસુના, તેમાં પડ્યા થકા છવં ભરમે  
રાજસ તામસ તણી રજ પડે આંખમાં, સદસુર બેસ તં વિરમે.

પરંતુ હંથી સુરથી ઉતરાણ તેને સુર કરવો નહિ, કારણ કે તે અવળો ઉપદેશ આપે છે; તેણે લક્ષ ગિત્ત હરણ કરવા ઉપર હોય છે. તેને ચેતાનેજ પ્રહારીન નથી તો તે ખીજને શું ઉપદેશ કરી શકે ?

“ તે ગારે ગાની સુર કરો, હરિ દેખાડે સભસે ભરો;

“ સુરજ અખા નવ જણે રામ, તે શિખરે શું આપે નામ.

જ આ જ્ઞાન મનન અને નિરિખસનથી અનુભવ સિદ્ધ થાય છે, અને વૈરાગ્ય તથા દાર્દ્ર્ય મુક્તિ બક્ષિથી તે દૃઢ થાય છે.

દાન વૈરાગ્ય અને ભક્તિનો શો સંસ્થ છે, અને ભક્તિનું ખરૂં સ્વરૂપ શું છે, તે વિશે અમે ક્ષણ રીતે જણાવે છે કે—

“ હરિ જણે થડે ભક્તિ થામે, તેજ ભક્તિ જણી ખરી;

“ આજણે જે આપે, તેક કોલી આમે પાછો ફરી.

“ સદસુરનાં વચન શુણીને, ભક્તિ જેઠને ઉપમે;

“ અધિરક્ષે તે પામે અત્યા, સદસુર વચને રતે જામે.

“ જાણ ભક્તિ જેઠવી વંખણી, તેઠને સાદ વૈરાગ્ય જે પાંખ છે;

“ વિદ્યાકાંઠ માંડે તેજ હડે, જેને સદસુર રૂપી આંખ છે.

“ દેખે નેવ પરમહંતાં, પરમહંતાં કરજુમાવ.

( જુઓ અમેઝીતા કાંતું ૧૦. )

જે મનુષ્ય કોઈની ઉપેક્ષા કરતો નથી, એક ઉપનિષદગ્રંથના આગવતાદિ જેને મંત્ર છે તે પરમાત્મા વચ્ચે સુવનમાં પૂર્ણ રીતે વ્યાપી અને વિભસી રહ્યો છે, તે હમેશાં અવિ કૃત છે એક સ્થિત છે, અને પ્રાંતિયીજ એક જણાય છે, એવું જાણીને જેની હૃદયરૂપિ તણકાર થાય છે અને અહર્નિશ ખંડારે સ્વામી સર્વ વિષે નિરંતર રહ્યો છે એમ વિનત કહે છે, તેનીજ ખરી ભક્તિ છે. આ પ્રકારની ભક્તિ તે ખરી શ્રેય લક્ષણભક્તિ છે. આપે બહુ અલૌકિક આનંદ અનુભવે છે, અને

“ હરિ કહે સાંભળે હરિ, હરિને તે સોંપે મન;

“ નિશ્ચ રાસ નાચખણો, દેખે તે અનંત અપાર.

“ નિહાં જેઠવો લિહાં તેઠવો, નાચખણ નરનાર;

“ ગદ ગદ કંઠે ગાતે શકે, રાગાંબિત હોય માન.

“ હવે આંસુ હેત હલમે, શ્રેય કેડું તે ખાન;

“ ખાતે પીતો બોલતો દેખતો તે સખજે રામ.

- " વેપુ મન રહે તેહનું, ધીરવ સંસારી કામ;  
 " નવનીલ સરખું હલ્ય એવળ, કહું ન જાણે દેવ.  
 " આંખ મહિ આંસુ જાણું, હરિ બહિત કેં દેવ;  
 " જેમ તાર છાપથી પુલકી, તેવું મન રહે પિતમ પામ.  
 અહનિસ રહે આસોગતી, બાહ જોડવું મન દરિદામ.

આ પ્રમાણે પ્રેમભાવજી પરાભક્તિ કરતાં ભાત એ દશા અનુભવે છે; તે દશા ગાનીને અપરોક્ષ ગાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. પેલાંતના અપરોક્ષ ગાનમાં અને ભક્તિ પાર્શ્વગાની પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિમાં ભેદ નથી. આવી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ નરસિંહ મહેતામાં દલી. નરસિંહ મહેતાને અધ્યાત્મગાન થયું હતું. આ જ્ઞાન નિર્ગુણ પદ્યનું ન હતું; છતાં તેને દત્ત કરના મટ્ટે તે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિમાં લીન રહેતા દત્ત નરસિંહ મહેતા સમુદય જાણતી સાધના કરતા હતા, પણ તે ભક્તિ એવા પ્રકારની હતી કે તેથી તેમને નિર્ગુણ પદ્યનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. હવે અધ્યાત્મ સમ્બંધી અધ્યાત્મી મથા તેવો રાસ નરસિંહ મહેતા વિષમાં લેતા હતા. નરસિંહ મહેતાની સમુદયભક્તિ નિર્ગુણ પદ્યનો સંદેવ અનુભવ દર્શાવ, અત્તભિમુખ હરિ રૂપના ઉપકારક હતી, સાધનભૂત હતી. અખાને જાણતું અપરોક્ષગાન થયું હતું, જાણને સાક્ષાત્કાર થયો હતો, પણ તે સમુદય ભક્તિપ્રેમથી થયો નહોતો. અખાએ સમુદયભક્તિ વિશે થયું હશેવું છે.

ખરી ભક્તિનું સ્વરૂપ બતાવી, અખો સમુદય ભક્તિ વિશે પેલાંતના વિચાર અધ્યાત્મતાં લખે છે કે દેહાધ્યાત્મ દાખવા મારે અને સકામ કર્મથી નિજત થઈ નિષ્કામ કર્મ કરવા માટે કેટલાક શાસ્ત્રશ્રોતો અને આચાર્યોએ નવખા ભક્તિ દાખવ કરી છે. એ નવખા ભક્તિનો મૂળ ઊંચેવ તો એ છે કે ભક્તિરસમાં લીન થવાથી, કર્મરસ વિહરી થવાપ અને હાલ પુદ થઈ, મન હર્ષિભિમુખ થાય, તેની ઈશ્વરમાં સંતિ થાય; જેથી છેવટે જલ તર સુરતી પહેરે. આ ભક્તિનું સ્વરૂપ થવું જોઈએ છે; તેથી થયું સોઝા તે તર અધ્યાત્મ છે અને તેવું અવલંબન કરે છે. પણ અખા દેસ પુરગતી સમુદય ભક્તિ, નરસિંહ મહેતાની સમુદય ભક્તિ જેવી છેતી નથી. કારણ કે સમુદય ભક્તિમાં સાધારને ગાપાથી થયી વખત જ્ઞાન દહિ સંકુચિત થાય છે, અને સમુદયથી આશય નિર્ગુણ પદ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, નિર્ગુણ પદ્ય સાધાત્કાર કરવાનો છે, એ મૂલ ઊંચેવ. સમુદય ભક્તિનું મૂળ સ્વરૂપ ધીરવી જવાપ છે. આ આશયથી અખો સમુદય ભક્તિ વિશે લખે છે:—

" પુરજ પદ્ય યાજના કાજ, નવખા ભક્તિ વૈષ્ણવ સાજ "

x

x

x

" ભક્તિ દેખાવી જોડ્યા માહ, કરે મદનમાં પાડી પાહ

" જાવડું દુધે ગારવ જલો, સર્વોપાદ્ય દહિને જાવડો

કારણ કે અખો જણાવે છે કે—

" સર્વો વાસ જલદા વિજી રામ, અખા થયું નથી કેવું કામ.

અમાના વિચાર પ્રમાણે સંશુષ્ક બક્ષિયાં પ્રપાત બહુ કરવો પડે છે, વળી તે આક્રમક સાધન છે; અને મોઢક દોષથી નવા નવા મનોરથ ઉત્પન્ન કરી બક્ષિને અવધે મારો દોરી જવાનો તેમાં સંભવ રહે છે. માટે અમે અપ્રત્યક્ષ વિચારને જ પણ સાક્ષાત્કાર થવાનું એકજ ઉપાય સાધન ગણી છે. સંશુષ્ક બક્ષિ અવધમાં અમેા લખે છે કે—

સંશુષ્ક બક્ષિ મોતી યુવરી, મનમોહન દોસે છે ખરી,  
ખેતર તાપ કુધા નવ સમે, સામા મનોરથ પેરે લમે.

\*

\*

\*

મુક્તિ બક્ષિ બે વાંછે લખ, પદ્ય બેઠથી અખતો આતમ મંથ

આ પ્રમાણે સંશુષ્ક બક્ષિ ઉપર અમાનો કટાક્ષ છે; પણ કેમ બક્ષિ ઉપર તો તેણે અજ્ઞ આલેખ કર્યો છે. જુલા જુલા પંથો અને ઉપવેશમાં આલેખી મૂર્તિ પૂજા અને બક્ષિ માટે એને બિમકુલ સુખા નથી કારણ કે તે અજ્ઞાનનુંજ પરિકુલ છે એમ એણે માન્યું છે. માટે અમે આવા અજ્ઞાની લોકોને ભગ્ન કરવા પેઠાર કરીને કહે છે કે—

“ પેસે યોગ્યન્ય દરિ પડે મારે, કં રોડે તોયા વિના, પડે  
“ ચૈતન્ય ખસ કહે પેઠ વાવર, તું તો મારે પીતળ પાન  
“ આતમની અવમજ્ઞતા કરે, આપા બક્ષિ કેમ પડે વરે,

આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે અમાના વિચાર પ્રમાણે જ્ઞાન વૈરાગ્ય સહિત બક્ષિ કરવાથી સંસારની નિવૃત્તિ માય છે અને ખસ સાક્ષાત્કાર માય છે, સર્વ અજ્ઞાન આસે છે—

“ હવે જુલામાં રામ પ્રગટ્યો, તેણે પાલટો મનના થયો,  
“ માથાને ઠામે ખસ આસે, સંસારનો ધેંગાવ થયો.

આ સ્થિતિમાં જીવતનું અભિગમ સંપૂર્ણ રીતે જલ્લું રહે છે, દૈવનો નાશ માય છે. હું અને તું નો તેમાં—અજ્ઞમાં લાય થાય છે; અને પુરુષ જીવનમુક્ત થાય છે. જીવનમુક્ત પુરુષ સદા આકાશવદ્ રહે છે; તે દેહમાં સ્ત્રી દેહનાં કપ કરે છે, પણ કર્મ તેને બાંધકારક થતો નથી. જીવનમુક્ત પુરુષને દેહની સંમતિ

‘ છે છેને નયન ચરણી, જેમ દયાન્ત રજુન. ’

જીવનો સિત્તમાં સમાસ થઈથી જ્ઞાની પુરુષ અજુહાર થઈને રહે છે; એની ભાવિ જાવનોમાં નાશ માય છે અને સર્વ વિનય આસે છે; વસ્તુ માત્રનો અહતવત્તમાં સમાસ થયેલો તે જુદો છે. એનામાં પારકું પેત્રાનું એવો ભાવ રહેલો જ નથી. ૧૬ ઈર્ષ્ય જોનો નાશ થવાથી એનો અગ્રથ અગળ અને ઉત્તમ પ્રકારનો છે. તેની સુસ્તી હમેશાં અક્ષાન્નિમુખ જ રહે છે. તેણે જાપ પ્રુષ્ય એને લાગતાં નથી; કારણ કે પુરુષ જાપ વરેરે દેહ દશનિ લાગે છે. આ તેમજ ખીન્ને જ્ઞાનીનાં લક્ષણ અર્ધાએ અર્ધેય ગીતાનાં ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬ કડમાં તેમજ ચોથા પદમાં આપ્યાં છે.

ધર્મ અને સંપ્રદાયો સંબંધી અખાતા વિચાર.

અંખાતું હાંતી લેશકે આપણે નિરપણ કર્યું અને તેના તત્ત્વરૂપિ કેટલી વિદ્યાન અને ઉચ્ચગામી છે તે જાણે. હવે ધર્મ અને સંપ્રદાયો સંબંધી તેના વિચાર દેવા છે અને તે તરફ તે કેટલી નજરે મુકીએ છે તે જાણીએ. અહીં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બાબતોમાં પરસ્પરે શો સંબંધ છે તે જાણવાની આપસ્યક્તા છે. તત્ત્વજ્ઞાનને હોંઠા દર્યાદર્ય વગર માનવું મૂંઝે કારણ જલ્જલોનો છે, અને સાધન જુદાં છે; મોટા મળવે વગેરે આતુર્યનિષ્ઠ રૂપ છે. ધર્મબાબતો અમુક દેવ અથવા પરમપરને અવલંબીને છે અને તેના ઉદ્દેશ દુર્ગમ નિશ્ચિત અથવા મોટા છે; સાધન જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાં આવેલા વિધિ નિયેષ પ્રમાણે કર્મ, આચરણ, જુદા-જુદા પ્રકારની ભક્તિ, ઉપાસના વગેરે છે. આ ઉપરથી સહેજ માનવ્ય પણે કે તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન જુદાં હોવાથી, તેને માટે ધર્મ બાબતો અવરસક નથી, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બાબતો એક બીજા સાથે આઠ સંકળાયેલાં છે. હાંતીમાં સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરી તત્ત્વ જલ્જલા માટે અમુક સાધનો બતાવ્યાં છે, અને આચરણને પણ વિધિ કહેશે છે; પણ તે મુખ્યત્વે કરીને જાતને અવલંબીને છે. હાજર તરીકે મોઝાઈકમાં થોડા પ્રતિપાદી પરમેશ્વરને જલ્જલક તેજસ્ તત્ત્વન થવા માટે અર્ચન થોડા, સત્ત્વભોગ વગેરે વિશે વિસ્તારથી લખવામાં આવ્યું છે. વેદાંતમાં પણ મહા નામના ઉપદેશ માટે અધિકારી થવા સાધન સંપત્તિની અવરસકતા બતાવી છે. જાતની રીતે અધિકારી થઈ હાલ મેળવી દુર્ગમથી નિરૂપ થઈ મોટા મેળવજાની ધર્મ બાબતો, તત્ત્વજ્ઞાન સાથે જોતજોત છે. ધર્મ-શાસ્ત્રો પણ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો અવલંબી બધામાં છે; પણ તેમાં વિધિનિયેષ, પાપ-પુણ્ય વગેરે ઉપર વધારે બાર મુકવામાં આવે છે અને કર્મ, ઉપાસના અને ભક્તિને પ્રધાન-પદ આપવામાં આવ્યું છે. ધર્મ ધર્મ બાબતો, તત્ત્વજ્ઞાન અને જાન સહિત ભક્તિને અનુ-લંબીને છે; અને સ્વજાત ધર્મ બાબતો, કર્મ ઉપાસના અને જાન ભક્તિને અવલંબીને છે. વેદમાંના તત્ત્વજ્ઞાનને આધારે, તેજસ્ સ્વરૂપ રીતે હાંતી, ઉપદેશો કેવી રીતે લખાયાં, વેદની ધર્મ બાબતો ઉપરથી ધર્મશાસ્ત્રે કેવી રીતે લખાયાં, અને કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા ધર્મ બાબતો અથવા બંનેને અવલંબીને જુદા જુદા ધર્મો સંપ્રદાયો થશે અને ઉપદેશો કેવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં વંચી તેનું દુર્ગમમાં ફિજરેન કર્યું છે, એટલે કરીથી લખવાની અહીં જરૂર નથી. અખાતા લખતમાં મુજબતમાં અને ઉત્તર હિંદુ-સ્તાનમાં કયા કયા મુખ્ય હિંદુ ધર્મો, સંપ્રદાયો, પંથો અને ઉપપંથો હતા તે પણ જાણ્યું છે. અખાતે જાતે આ ધર્મો સંપ્રદાયો વગેરેનું, સત્તાસત શીખી શાસ્ત્રોની વિવેક જુદિથી, અવલોકન કર્યું હતું અને તેમાં જવાદનું પૂર્વ કારણ જલ્જલાના માર્ગ કેટલાકમાં દેશા જ નહિ, કેટલાકમાં જો માર્ગ તેને વિદ્યાવાળા લાગ્યા; આ ઉપરથી કેટલે તેજે ધર્મ ઉપદેશોનો ત્યાજ કરી વેદાંત માર્ગ ચલેલે હતા; અને તેનું સંપૂર્ણ જાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી અને જલ્જલ-ભવ કર્યા પછી તેને ઉપદેશ કહ્યું, જ્યાં જુદા જુદા સંપ્રદાયો અને પંથોનું અવલોકન કરતાં તે તે સંપ્રદાયો અને પંથોમાં તેજે પરપરથી આવવી આવેલી મોટી ભૂલો અને શોષો જોવા દત્ત અને તેમના અનુયાયીઓમાં અજ્ઞાનને જાગ વહાલો જાતો જોયેલો હતો, આ અવલોકન અને અનુભવ સિદ્ધ જાતને ઉપદેશ કરી બીજા લોકોનું અજ્ઞાન દૂર કરવાને અને તેમને સત્ત્વને માર્ગે જાગવાને તે તે સંપ્રદાયો અને પંથોની ભૂલો અને શોષો

લોકો આમણ ઉપાસ કરી અને હાસ્ય પાત્ર બનાવી, અખાએ ઉપદેશ કર્યો છે. હવે શા-  
નીની દૃષ્ટિએ કર્મ ધર્મ સર્વ મિથ્યા છે, એટલે શાનીને ધર્મ સુધારવા ઉપદેશ આપવાનું  
પ્રયોજન નથી એમ કેટલાક કહેશે. પણ ઉપર જણાવી ગયા છીએ તેમ, હિંદુ ધર્મમાં  
જ્ઞાન અને ધર્મ બાવના એકત્રિય છે. સંપ્રદાયો અને પંથોના આચાર્યોને પ્રવેશો મહાન  
તત્ત્વવેદના યજ્ઞ ગયા છે; એટલે એમના મહાવેદના સંપ્રદાયો અને પંથોના મુખ યજ્ઞ તત્ત્વ  
જ્ઞાનને આધાર બાંધેલાં હોય છે. મારે શાનીને ધર્મ સંપ્રદાયો વગેરેનું ભારીક અવશેષન  
કરી, તેમાં આલતી સૂચો અને દોષો સુધારવા ઉપદેશ કરવાનો અવકાશ રહે છે.

આ પ્રકારનો ઉપદેશ આપી અખાએ ધર્મ સુધારક તરીકે વાણીદારા દુરમ જનની  
છે; તેના તે દિશામાં કલેષ ભરમ પડ્યો ન જોઈ છે; કારણ કે ધર્મશુર બાધવા પંથ પ્રત્યે  
તેકે થવા અથવા તે તરીકે ગણવા પુરતી પણ તેને લેશ પણ હમ્મશ નહોતી, એમ તેના  
અખાજી ઉપરથી જણાય છે. પોતાને શાની તરીકે પૂજ્ય બાવળી એતા અધિકારી પુરોને  
તેમજ તેના સંબંધમાં આવેલા ખીન્ન લોકોને ગામ્ભિર્ય કરવા, અખાએ ધર્મની ખરી  
બાવના સંજ્ઞા ઉપદેશ કર્યો હતો; પરંતુ અંદર રીતે કેમજે કેમજે નર્મ આવેા ઉપદેશ કર્યો  
હોય, અને જુદા જુદા સંપ્રદાય અને પંથોના અનુયાયીઓની અધીનિ તેમજ દેર બાવ પો  
તાને મારે પોદોષો હોય એમ જણાવું નથી. પરંતુ પોતાના હખ્યામાં અને ખીન્ને રથો  
તેજે તે વખતના સંપ્રદાયો અને પંથોના દોષો દેખાશે, તેમને હાસ્યજનક બતાવી, તેમજ  
અનુયાયીઓનાં હાસ્ય વેધી નાંખે તેમાં જાણેથી સંખત પ્રદાર કર્યો છે.

( અપૂર્ણ. )

અધિકાર સામળબ્રમળ દિવેદી.

## લૉર્ડ મોર્લીના સુધારાનાં પ્રથમ ફરજંદો.

( અનુસર્જન તત્ ૧૯૦૭ ચ. )

૩

એનરેબલ મો. ખાસનું બીજ ઉપરના બીજ કરતાં તદન જુદાજ ઉદ્દેશનું છે અને તેમાં  
હાલની બેમાલની પ્રજાના વિચાર અને લાભજીનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત થયું છે.  
સુસંસ્થાન કેમના કેટલાક અંગેસરો પોતાની કેમને બીજ કેમોથી મધ્ય સભાઓમાં  
અનુનીયીપાએકીઓમાં અને સુનીયર્જીઓમાં જઈ અલગ સચ્ચા ખામે છે અને સરકારી નોકરી  
વીઝેરમાં ખાસ દેહની દિમાપતી કરે છે. પરંતુ અખાજીએ હિંદુસ્તાનની મમ્મ્ય કેમોને  
એક ગણવા મારે છે અને તેમની સિલતા ખીમે ધીમે દૂર કરવાના ઉપાયો લેવા પોજના  
કરે છે. તેઓ કર્વિન સાહેબના મતના અનુયાયી છે. હંદમીના પ્રજાસમાં લાગક અને ગણ  
વાનનો વિજય થાય છે અને નિર્બલ પ્રાણી તથા પ્રજાનો નાશ થઈ તેમની જગ્યાએ લાગક  
પ્રાણી તથા પ્રજાઓનું મધ્ય થાય તે કુદરતનોજ નિયમ છે અને તે સહિદમમાં ફરાર  
કરવાનો પ્રયત્ન નિર્બલ છે. સુખોદની ખરીદા વિચાર મહેરબાની રાહે માર્ગ જાતની પજા

પણી ક્ષિપ્રતા આપનાં નથી. પરંતુ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાનમય અને સદ્ગુણ એ જ મુખ્ય લક્ષણનાં મુખ્ય સાધનો છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાઓમાં તે સુણેની જદિ યાગ તેજ જ હેતુથી યોન-રેખા મો. આસુએ હામનું લમ સુંબી કામદાનું બીજ પડેલું છે.

લમ કરવાની છુટ કેટલી બહોળી છે તે ઉપર અવિષ્ય પ્રજાના દારીદ્રિક નૈતિક અને માનસિક સુણેનો નેટલો આધાર રહેલો છે તેટલો આપમે જ બીજા ઉપર હોય એમ કલિકાસ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ નેપાકસાતમ અને કંદબીકાસતના ધોરણો મુજબ આ છુટ ઉપર કેટલાક અકુરો મુકવાની જરૂર છે. તેમજ દુનીઆના બહુતા ધર્મોમાં પણ ધણા પ્રતિબંધો મુકવામાં આવ્યા છે. પ્રાચીન હિંદુધર્મનાં પુસ્તકમાં માર જાતના પુત્ર અને આદ્ય જાતનાં લમ લેવામાં આવે છે. પણ તે પૈવીના કમ પે જાતના પુત્ર, સૌરસ અને દાક, અને એ જાતનાં લમ ખાદ્ય અને અસુર લાવમાં લેવાત છે. વળી અપ્રાજના વખતમાં હિંદુઓમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવા ચાર જ કોષો હતી અને તે કોષોમાં પણ જંદર જંદર લમ થતાં. તે અસલ આર જલોના મુકા વર્ષ હાલમાં તેમાંથી દબારા કોષો અને કાલિકો ઉત્પન્ન થઈ છે. તે કાલિકોમાં જંદર જંદર લમ બંધ થઈ મળાં છે તે એટલે દરબને કે એક જાતિ એક પ્રાંત જા મળમાં રહેલી હોય તેના કમસે પોતાની કાલિકો જાતિ બીજા પ્રાંત કે મામમાં રહેલી હોય તેની કોટે પણ લમવપસાર લખને કાપા વિશ્વ માને છે. કોષોની વચે જંદર જંદર લમ કરવાની કદિ એટલી તે જાત પામી છે કે જાતદાર હાકીરોએ ખાલણુ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની કમ્ય કોષોમાં જંદર જંદર લમ કરવાં અમર તે કોષોની કાખાઓમાં પણ જંદર જંદર લમ કરતાં તે હિંદુ કાલિકોનિશ્ચ છે, અને કમ્ય શૂદ્ર કાલિકોની કાખાઓને જંદર જંદર લમ કરવાની છુટ છે એમ દેરખું છે ( જુઓ ૨ થોમને લો રીપોર્ટર પાનું ૧૨૮ અને ૧૧ થોમને લો રીપોર્ટર પાનું ૮૨૨ ) અમારે કોષો વચે લમ ધણમાં પ્રતિબંધ છે તે જાણી જિલિ, મુસલમાન વિગરે અન્ય ધર્મ માનનારા કોષે કાપેકર લમ હિંદુમાં વર્ષ કહે જ નથી તેવું કહેવાની આપમે જંદર છે.

ઉપર મુજબ હિંદુઓના લમ કામદાની કામમાં સ્થિતિ છે. તે સ્થિતિમાં કેશર કરી લમ કરવાની છુટ વંતરવાની ખાલ કાલિકો રિયલિને અનુસરી જંદર છે એવો અભિપ્રાય પણ જાણીતા હિંદુ આગેવાનો લખાવે છે અને તે અભિપ્રાય અમમમાં લખવા યોનરેખા મો. આસુએ બીડુ કાપું જણાય છે.

આ બીજાનું મુખ્ય ધોરણ એ છે કે આ દેશની પ્રજા અને તે ધર્મ માનનારી હોય તેમને જંદર જંદર લમ કરવા પૂરું છુટ આપવી. મુસલમાનોમાં કાલિકો નથી, તેમજ તેમના ધર્મ પ્રમાણે મુસલમાનને બીજા ધર્મની કો પરલુવાને છુટ છે. જિલિ ધર્મમાં મુસલમાન ધર્મ નેટલી છુટ નથી પરંતુ તેઓમાં કાલિકો નહિ હોવાથી હિંદુઓ કરતાં તેમને વણી વખારે સત્વરતા છે. તેથી આ બીજાની ખાલ જંદર હિંદુઓને છે અને તેથી આ બીજા મળવામાં લે કે તેની જમલ દરેક ધર્મવાળાને લાય પડે તેવે રાખવામાં આવ્યો છે તેમ છતાં યોનરેખા મો. આસુએ જંદર કહી છે કે હિંદુ રિયલ બીજા ધર્મવાળાઓને આ બીજા પસંદ ન પડે તો તેઓ તેમનું બીજા કમ હિંદુઓને જ લાય પડે તેમ કરવા છુટી છે. અને હિંદુઓમાં 'મહો', 'આલેસમકો', કોષે તથા કોષોનો પણ સમાવેશ થાય છે.



તે, આ સંબંધે યાદ રાખવાની જરૂર છે. આ બીજા જાખમ થતી વખતે સરકાર પછાતા એક અભિયાન-સાથાસટે જલ્દીઆવું છે કે હિંદુઓની વધા-કોમો લમભાગ એકમતે આ બીજા પસંદ કરશે તો જ તે બીજાને ટેકા સરકાર આપશે.

આ બીજા સામે દલિતો મણી સ્વાભાવિક રીતેજ વ્યવસ્થા થાય તેમ છે. જાતિભેદ તે હિંદુઓનું ધર્મનિધારણ છે તે જાતિભેદને આધારરતી રીતે હાલનું બીજા પોષ્ટા પોષ્ટા-આક્રો અને હિંદુ ધર્મમાં પણ સરકારે હાથ પાડ્યો મણાય. હિંદુ લામ કરાર નથી પરંતુ તે સંબંધી અગત્યની ધર્મની ક્રિયા છે અને ધર્મની ક્રિયા સંબંધી સરકાર કે મનુષ્યથી કાચો ફરવીજ શકાય નહીં. વળી અન્ય ધર્મના ઉપાસકોને હિંદુધર્મમાં લાવવા તેનું ધોરણ હિંદુ ધર્મનું બીજાકુલ છેજ નહિ. આની રીતે ધાર્મિક ધોરણે પણ દલીલો આ બીજા સામે કાઢી છે.

હિંદુધર્મની અવધારણાઓ પણ આ બીજામાં યલ્લુ વાંધા વારસા વિશેરે બધા હારોમાં જુલે છે. જામણા તરીકે એક હિંદુ મુલક એક ખિસ્તિ બેરીને આ કાપણ પ્રમાણે પરણી અને પછી તે હિંદુ મુલક પુત્ર વિના મુલતી બધ તો પછી તેની ખિસ્તી વિધવાને તેના હિંદુ ધણીના પિતરાણાઓના વારસો મળે કે કેમ? અમર હિંદુ ધણી મુલતી બધ તો તેની મીમાલત તેની ખિસ્તિ વિધવાને મળેતો તે હિંદુ વિધવા નેટલા જ કહી કે વિશેષ કમી!

જનસામાજીનો સુધારો કામે કરીને કેળવણી વીધરે સાધવાથી થાય છે પરંતુ લામ તેના કુટુંબના સંબંધવાળા પિપયો જામણ કાપણઓમાં ફેરફાર કરવાથી કંઈ સુધારો જનસામાજીનો થઈ શકતો નથી. ઉપરાંત અને રોન કાન્ય અને શીલીપાઠ-મર્મી સમના કાપણઓ એક જ છે પરંતુ તે દેશના ભોડાની રિપતિમાં આકાશ અને પૃથ્વી નેટલો તરાવત છે. રામ અને શ્રીમતી હાલની પ્રજાઓનો લામકાપણો પેરીમીલસ અને મીકરના વખત કરતાં જલુ ઉતમ છે પરંતુ તે બે પ્રજાઓની તે વખત બલોજગલી અને હાલની રિપતિમાં ફેરફાર બધો ફેર!

વળી કેટલાક એવી પણ દલીલ જતાને છે કે હિંદુ ધર્મસાત્ર પ્રમાણે હિંદુઓની કોમોને અમર તે કોમોની સાખાઓને અંદર અંદર લામ કરવા કહ છે જ, અને હાલનું બીજા વલન બીજાજરી છે.

અમલ હિંદુ ધર્મસાત્ર ગમે તેનું રોમ પરંતુ હાલમાં તે હિંદુકોમોને અંદર અંદર લામ કરવા કહ નથી તેમજ કદ સિવાય બીજા કોમોની સાખાઓ પણ તેવો અંદર અંદર લામ-અવધાર કાપણેસર રીતે કરી રાકતી નથી તેનું હાલકોઓના ફેરફારોથી ફરી ચુક્યું છે તો પછી હાલનું બીજા નકામું તો છેજ નહીં. તેમજ સંકરો, વધો ઉપર અને ઘણી તિરાળી રિપતિમાં લખાયેલી હિંદુ ધર્મસાત્રની પુસ્તકોના પ્રમાણને વજનથી રહી કોમોનાં નિરંતર ચાલ્યા જવું તેના ધોરણની કિમયાતી અધ્યાનિક વખતમાં કરતી તે જલુ ગુપ્તજરિહું છે. ખરો થલ એટલો જ છે કે હાલના બીજામાં અપાલું બનિષ્ઠ હિંદુ સમાયણ છે કે કેમ? હિંદુઓની સામાજિક ઉત્તિમાં અને સંસારિક સુખમાં શકિ આ બીજાથી થશે અને ટેકા મળશે કે કેમ? -તે, જામણ દીર્ઘદલિએ વિચાર કરવાની ફરજ દરેક સમય: હિંદુ સ્વસ્થતી છે. વેદ ઉપાસ-પ્રણીત જાનવા એ એક હિંદુધર્મનો બાણીતો મિલકત છે પરંતુ તેની રીતે લામસંધાને

ઈશ્વરમણી માનવાને કઈ પ્રયોજન નથી. તે સર્વથી જે કોઈને રાંઝા હોય તેમણે પાંજુ રાંઝા અને તેમની પાતી કુતી વચ્ચેના સંવાદ ચલાવવામાંથી વર્ધવે. અર્થાત્તીન વખતમાં સવિમુનિઓએ લગભગલાઓનાં વખતેવખત ફેરાર કરેલા છે તેમજ આધુનિક સમયને અનુસરીને અસલી સવિમુનિઓનાં અગામે આપણી ધારાસભાએ આપણા લગભગ લગભગમાં કઈ ફેરાર કરે તે તેથી દિદુમખનું લક્ષ્યન થાય છે એમ માનવું તે બહુ અયોગ્ય છે. મતિદાસની દૃષ્ટિએ જેતાં બહુજ છે કે આપણા આર્થિકોએએ અંદર અંદર છુટથી લગ્ન કર્યા છે એટલું જ નહિ પણ કાલીકીમન અને તામીય જેવી બીજી કોઈએ બોલે પણ એટલે લગ્ન-લગ્નકાર ભાંખે. હોતો કે લાગતા પણ વિદ્યાર દિદુઓમાં આર્થિકી કરતાં કાલીકીમન જેવી ધણી અનાર્થ કોમોનું લોલી વિશેષ છે. વળી જનસમાજલાઓ એક બહુ જાણીતી સિદ્ધાંત છે કે જેમ બહુ મોટોળી પસંદગી લગ કરવાને પ્રયત્નને મળે તેમ મંતવિ વિશેષ મળવાનું અને છુટિયાનું થાય છે. આધુનિક અર્થિક પ્રયત્ન યોર્નન, કેમલ, લર્ડન, કેન્સ, સ્કેન્ડીનેવીઅન્સ અને એંગ્લોસેક્સન્સ વગેરે ધણી પ્રયત્નોમાંથી લગભગ ધમ્મેલી છે અને તે ફરક પ્રવલના મારા સુણો તેઓને વારસામાં મળેલા છે. કુનાઈડ સ્ટેડમની લાલની પ્રયત્ન પણ બહુધા મિથણથી જાનેલી લેવાથી જાવિઅમાં તે લોગ કુલીઆન સર્વોપરીપણું જોગ-પતે એમ ધણી વિધોનેનું ચાલું છે. એક જોગમાં ન પામવું તેવો પ્રતિજ્ઞ આપણુ લાલ-કામે મુકેલો છે તે પણ કહેવું ફરમીએ આ સિદ્ધાંતનો લગ્ન છે. એક કુળમાં પરણવાથી સંતતિ મિથન અને છુટિલીન થાય છે તેનું ફેલકાચનું પેરણ છે અને છુટાપની રાજ્ય-કુળો વિગરે જેઓ પોતાક જ સમુદમાંથી લગ કરે છે તેના પરિણામથી મતિદાસના વિધા-ધિએ જાણીતા છે. ઉપરાંત સામાજિકલાલના પેરણ અન્યથે તેપ જ દિદુઓની મિથતા રાખી રાખક પ્રાનનું એમ નવાવના લગ્ન લેવાથી જેતાં લાલના મિથતા પેરણને અનુમોદન આપવાનું ફરક કોનાવવા દિદુની રસ છે.

કેટલાક તરફથી એમ કહીલ કરવામાં આવે છે કે આલસ કુનિય અને વૈરની સા-ખાએ અંદર અંદર લગ કરે તેટલી જ છુટ નવાવનાની અંદર છે પરંતુ તે કોમો અંદર અંદર લગ કરે તેવી લગલગાલ કરવાનું પ્રયોજન નથી. પરંતુ આવી જાતનો તલોવત અમલમાં લાવવો મુશ્કેલ છે. લાલ માર જાતિને જાણે હવેથી જાતિએ થઈ ગઈ છે અને કઈ જાતિ કુનિમની જાખા છે અને કઈ જાતિએ વૈરની જાખ છે તે નહીં કરવું તાન અમલ છે. જાખના તરફે કાવસેથી જાલીઆ અને મરેલા ફરક કુનિય કોમમાંથી લગલગ થવાનો લગ થવાને છે તે તેઓ એક કુળની જાખએ તરફે અંદર અંદર લગ કરે કે કેમ તે સવાલનો ફરકો થવો અસંભવિત છે. આજ સંજોએને લીધે દિદુઓની કોમને જો તે કોમ જેડે લગના અવકાર કરવા લગ આપવો તે જ લિવિત છે.

વળી આ જામમાં જે સંકલ વિધિ લગ કરવાની કિનારી છે તે પણ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. લાલના લગની ધાર્મિક કિનારે અવિ ધણું અવકારિક ખર્ચો લગવખો દિદુઓને કરવાં પડે છે. ને કોઈ દિદુને ફલ તે જરૂર લગ જાખાક લગલગનો લેવું લોખ તે એક જ જાતિમાં અંદર અંદરનું લગ લાલ જે થાય છે તે લગ પણ ધાર્મિક કિના પડતી સુખી લાલના જીવની વિધિ મુજબ થઈ શકે અને તેમ જાલ તે લગલગના લાલના ખર્ચનો ઉમારે થઈ એક બીજે સંસાર સુખારો અલકલગની રીતે આ જીલથી આપણમાં લાખક થાય.

આ પ્રમાણે દરેક હિંદુ જ્ઞાતિ બહાર બહાર અને તેમ મરણ મુજબ લગા કરે તે ધોરણને ટેકા આપતાં આ બીજામાં કેટલીક ગ્રામ્ય ખામીઓ છે તે બતાવવાની અગત્ય છે.

દેવાવ કાપવાને અવકાશનો કાંપકાંપ નવા ફેરવાર કરવાની કાપકાચીઓની માનીતી પદ્ધતિ છે અને તે ધોરણ પ્રમાણે એકતરફથી માત્ર અને તદન નવો જ કાંપનો વાવાને બદલે અને ૧૮૭૨ ના બીજા એક્ટમાં સુધારો કરવાનું બીજા હાલનું રચ્યું છે. સમગ્ર મોહનરાય અને કેશવચંદ્રસેને સ્થાપેલા ખલોધર્મનાં માટે તે કાળે હિંદુસ્થાનની સરકારે બંધેલો હતો. તે વખતે રૂપતપ્પના પ્રતિનિધિ ધારાસભામાં હતા નહિ, પરંતુ કેશવચંદ્રસેન ! માગણીથી સરકારે તે કાંપનો બંધેલો હતો. ખલોધર્મ ધોરણ તે વખતે હિંદુ ગ્રામ્યો તદન અલગ રહેવાનું ધોવાથી અને પોતે હિંદુ નથી તેમજ સ્વયં હક તેઓ તે વખતે ધવાવતા ધોવાથી આ કાપકાંપ ધોરણ હિંદુઓની લાગણી કરતાં ખીચી પર્વના અનુવાદના વિચારોને અનુસરતું સ્વાભાવિક રીતે રચ્યું. દરેક સમય એક જ ગૈરી પાણી અને બાળની કાંચે ધોવા ત્યારે મથે તે સ્ત્રી પુરુષ લાભોથી છુટકાસે મેળવે તે ધોરણ હિંદુ નહિ ધોવા હતાં આ કાપકાંપની કલપ ૧૫-૧૬-૧૭ માં કાપકાં કરવામાં આવ્યું છે. એક પરજોત સ્ત્રી દેવાવ ધોવા ત્યાં સુધી માંછ સ્ત્રી પરજોત નહિ તે ધોરણ બહુ પ્રસંગીય છે પરંતુ તે ધોરણ હિંદુઓએ પરાધર્મી સ્ત્રીઓનું નથી અને તે ધોરણને હાલમાં આ કાપકાંપ કાપકાં કરવાથી વિશેષ વાંધાઓ લગત થવાનો સંભવ છે.

વળી હાલના બીજા ધોરણ મુજબને એટલું જ છે કે હિંદુઓને પરજોતને હાલમાં જે હાલિઓના તદાવતોની પ્રતિબંધો છે તેનું નિવારણ થાય તે ખાલી તે ધોરણ નોંધેલો જ પરજોત એવો એક વખત કાપકાં તેના તદાવતો નિવાર કે જે વિદ્યુત મજા વગરના મોટા માથાનું કિંતુ સમાવર્તું છે તેને જોઈ તે થોડું નથી.

હાલના બીજાને અને ૧૮૭૨ ના કાપકાં નોંધે અનુવાદના કાંપમાં કાંચે સ્ત્રી જુવ તો એ કાપકાં જે કે તે કાપકાંની ૧૭ માં કાપકાં ધોરણ લાગુ થાય છે. પુરુષ સ્ત્રીને કેશ-પુટ્ટો આપે અમર સ્ત્રી પશુ તેના જ સરખા હાલની તેના પછીથી જુદી ધાર્મિક રીતથી લઈ કરવા હકદાર થાય તે ધોરણના આધારે માટે હિંદુ ધર્મસાધનામાં કાંપ પશુ ટેકા નથી. તેમજ કલિદાસ તરફ નજર નાખતાં અર્વાચીન કેશ પશુ વખતે આરો રીવાજ હિંદુઓએ કાપકાં કરેલો નથી. દરવન્ટી, મોહન્ટી નિવેરે સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓ સંજોગે પુનર્વસની વાતો આજીવન અનુવાદમાં છે પરંતુ હાલ એક કાંપ પુરુષ કે સ્ત્રીએ આપવા તેના માત્ર અર્વાચીન આરોમાં જાણતી નથી અને હાલમાં કેટલીક પાલત કાંપો સિવાય હિંદુઓમાં આ રિવાજ બીજામાં છે જ નહિ તો એવા રિવાજને અલગતરફી રીતે કાપકાં કરી દેવો તે બહુ વાંધા પડતી ઉપકાપકાં હિંદુ સમાજમાં કાપકાં કરી દેવા જેવું છે. કાંઈ એક સ્ત્રીને કે કે તે ધોરણ તો હકત આ કાપકાંને અનુસરતો પરજોતનાઓને જ લાગુ પડતો અને તેમાં વાંધો રેવા જેવું નથી. પરંતુ આ કાંપનો કરવાનો આ બીજાનું જુદું કાંપ સમજાવેલા વાળે જ અનુવાદ એક જ જ્ઞાતિમાં સ્ત્રી-પુરુષો આ કાપકાં પ્રમાણે લઈ કરીને હેવાપુટકાનો હક કાપકાં કરે તે બનવા જેવું છે અને તેના કાંચે એકતરફી એકતરફી માત્ર અને તદન નવો જ કાંપનો વાવાને બદલે અને ૧૮૭૨ ના બીજા એક્ટમાં સુધારો કરવાનું બીજા હાલનું રચ્યું છે. સમગ્ર મોહનરાય અને કેશવચંદ્રસેને સ્થાપેલા ખલોધર્મનાં માટે તે કાળે હિંદુસ્થાનની સરકારે બંધેલો હતો. તે વખતે રૂપતપ્પના પ્રતિનિધિ ધારાસભામાં હતા નહિ, પરંતુ કેશવચંદ્રસેન ! માગણીથી સરકારે તે કાંપનો બંધેલો હતો. ખલોધર્મ ધોરણ તે વખતે હિંદુ ગ્રામ્યો તદન અલગ રહેવાનું ધોવાથી અને પોતે હિંદુ નથી તેમજ સ્વયં હક તેઓ તે વખતે ધવાવતા ધોવાથી આ કાપકાંપ ધોરણ હિંદુઓની લાગણી કરતાં ખીચી પર્વના અનુવાદના વિચારોને અનુસરતું સ્વાભાવિક રીતે રચ્યું. દરેક સમય એક જ ગૈરી પાણી અને બાળની કાંચે ધોવા ત્યારે મથે તે સ્ત્રી પુરુષ લાભોથી છુટકાસે મેળવે તે ધોરણ હિંદુ નહિ ધોવા હતાં આ કાપકાંપની કલપ ૧૫-૧૬-૧૭ માં કાપકાં કરવામાં આવ્યું છે. એક પરજોત સ્ત્રી દેવાવ ધોવા ત્યાં સુધી માંછ સ્ત્રી પરજોત નહિ તે ધોરણ બહુ પ્રસંગીય છે પરંતુ તે ધોરણ હિંદુઓએ પરાધર્મી સ્ત્રીઓનું નથી અને તે ધોરણને હાલમાં આ કાપકાંપ કાપકાં કરવાથી વિશેષ વાંધાઓ લગત થવાનો સંભવ છે.

માફક ઉચ્ચ હિંદુ કોમોનાં હેતુ ધુરણ થવા જોઈએ તેવા સુધારાને દલ્લુ દેહમાં પાડ્યા નથી. વળી સુધી હેતુ ધુરણના વિચારસાગર ઉત્પન્ન થયો નથી ત્યાં સુધી તે બુદ્ધિવિચાર દરજ્જાનું કારણ જ ઉત્પન્ન થયેલું મળ્યાજ ન નહિ. અને મોનરેનલ થી. બાકુને વિચાર ધુરણ હેતુની દિશાવળી કરવાનો તોળના ખીજ કાપના બાજબીથી જલ્દીને નથી. અને ૧૮૭૨ નો કારો ખીજી મતના ધારણને અનુસરીને વિજેય રીતે ધર્યામાં આરેયો હોવાથી તેવા જુદા પ્રસંગના કારણને જ વળગી રહીને હાલમાં મનેસુધારાનો કારણ દરજ્જાનું તાત અનુચિત છે. અને જો તાત નું જ રક્તજ ખીજ મોનરેનલ થી. બાકુને ધર્યા હેતુ તો તેમાં પારસા વિશેર કેટલીક અવિચારની સુધીગતો નિવારણ કરવાની મોકળાં થાત.

જો કદાપિ અને ૧૮૭૨ ના કારણથી અવગણ કરવાનું બની ન હોય તો એકલુ તો થવું જ જોઈએ કે અને ૧૮૭૨ ના જીવન એકલુની કવચ ૧૫-૨૨-૨૭ નો અમલ આ નવા કારણ પ્રમાણે કાર કરવામાં જોને લાગુ નહિ પડે. અને આથી કરીને લાગતી ધાર્મિક લમની દિશા કે જેની અધી પછી જાણકાર અને અસ્થ સમાવયું છે તે પડતી સુધી આ કારણનો સરલ વિધિ પ્રમાણે ચાલીને અર્થ ઉગારવાના એક ખીજ મોનરેનલનાં ઉત્પન્નકર્તા લાગતું ખીજ થઈ પડે.

પરંતુ સર્વથી મોટી સુધીગત તો એ છે કે આ બીજને યોગ રીતે આપવા નાખકાર સરકાર ધુરણ બતાવતા નથી. બધી સમય હિંદુ કોમ કાર્યજનુ ખીજ અને તેનું સાઈ લોપ તેને રીતે આરે તે બાકુ તાત અનુચિત છે. હેતુની રજારે સંખ્યા, અને ખાસ કરીને આ દેહમાં, અન્યાય અને ધર્મોપ લોપ તે રજાવણિક છે. લેખ રીતે કોમ એકલુની ધામ એવો આજી રાખવી તે વિધ્યામલ મદદસાગરમાં તરે તેવા જેવી છે. અવધવાળા સુધારા રીતે દેહમાં અને રીતે વજતે થોડાક લાગી અને વિદ્યોત્તે જ કદા છે. અને જો સમય પ્રત્ય એક ખતની ધામ ત્યાં સુધી પાટ લેવામાં અગતી લોપ તો મનુષ્યની સ્થિતિ લાગમાં બાકે જ નગતી અવસ્થામાંથી અગતી પરી સુધરી લેવા. ચેત્ય નવા કારણમોથી પ્રજાને સિદ્ધિ અપાય છે એકલુ જ નહિ પરંતુ જનસમાજના મુખદુઃખમાં રજારો પડારો કરાય છે.

આ સલ નાખકાર સરકાર કારી રીતે સમજે છે પરંતુ લાગતા કહેવાતા અમતોત્તમાં પકારો થવાની મોટી ધાતીયાં કારણી સરકાર આ બીજને રીતે આપવાં અર્થમાં ખાતા લોપ તે ઉત્પન્નકર્તા હિંદુઓની રજા છે કે તેમજો એકલુને ખી. બાકુને અંતરરજાપરેક પદ કરવી. ઉચિત વિચારસાગર અને ૧૮૫૬ માં અને બાકુ કેસરજીને અને ૧૮૭૨ માં વિજય મેળવ્યો તે ઉગવાવડા હિંદુઓની મદદથી મેળવ્યો હતો.

આ ઉપરથી મોડે મોડોના સુધારાઓની અવગણકો રીતે પાર પડી તેનો અભ્યાસ આ નહી ખીજીથી આપણને કારી રીતે થશે. જેવાની આખી હંદીયા તાત મુજબ મોનરેનલ થી. જોખને અનુસીધાવેલી જેવી બહેર સંચાલોને પોતાની માફ સમય દેહના રજાવ અર્થે અત્યજોત આપવા તેમના ખીજથી આપણકુ કરે છે. એનરેનલ થી. બાકુ ખંડાથી પ્રજાના કિરજો હિંદુસ્થાનની જુદી જુદી કોમોની મિલત દૂર કરી એક પ્રજા બતાવવા આમલ કરે છે. લારે મુજબમાન કમના પ્રતિનિધિ પોતાની કમના જ લાગ પારે ખીજી કારકનરીવ જેવી ચ-લાન કવસાઈની અલગવનો સિદ્ધાંત રૂ કરી તેનો કમનો નાખકાર સરકાર કરે તેવી માગણી કરે છે.

સિવાસાઈ મોલીભાઈ પોરલ.

## જહાંગીર અને તુઝકે જહાંગીરી.

હમતા સૌના કિરજોતું અરઘતું અરઘતું અવતું અવતવાતું ક્યાં અને મધ્યાન્હ પછી એક સરખી ગતિ દેવાયો પામતું તેનું અવતવાતું ક્યાં! ખીલતા દુકાની વાસ જેવો વૈચનની ઉન્મત્ત દશાનો પહેકાટ ક્યાં અને પુરેપુરા ખીલેલા દુકાની વાસ સરખી વૈચનની પૂર્ણ અવસ્થાથી આવતી (જન્મ પામતી) દેવતા ક્યાં! દુનિયમાં એવા માણસો યોગ્ય ન હશે જેના વૈચનનો ઝરા હમેશાં એક સરખો જ પલો દોષ! ત્રણમાં નવી જીવાની મળી હોય અને તે સાથે તોફાન મસ્તી, હાલંબળાપણું, સ્વતંત્રતા, બેદરકારીપણું વગેરે યુક્તો તેની સાથે મને એટલે તો પુછવુંજ શું! તે સાથે જળી રાજકુમાર એટલે સર્વ પ્રાણી માનિક હોવાથી કેમ પણ મનુષ્ય તેમનો એક પણ સખ હમાપવાને હામ બીડી શકે નહિ, અને બીજું બાપૂદ રોષત મને એટલે સ્વાધીનપણે મેળવ્યોજ અને ભોમવિદ્યાસની ચીને પુરી પડે એટલે તો બાકી જ શી! એક હીંક ખાતામાં જેના આગળ હાલશે સેવકો 'ખમખમ' કહેતા ખમ ધર્મ ત્રણ છે, પાણી માગતા પહેલાં જેના આગળ દુધની ભમ હાવ્ય કરવામાં આવે છે; જેનો હુમમ યતાં પહેલાં અગ્ર ધર્મ ત્રણ છે અને જેને અતિરમ્ભાક કોટમાં ઉછેરવામાં આવે છે તેવા રાજકુમારો દહ ઉપરાંતની સ્વતંત્રતાને લઈ કુછીના ભોમ ધર્મ પડે તેમાં આશ્ચર્ય શું! આવી રીતે ખુશાવરવામાં હાથી નહોં લાલનપાલનથી પોલી માડી હાથ, તેમના મનજ ઉપર નિરંતર વાસો કરે છે, અને સારપણી ધણીએ ઉપાડાણો તેમના મનજ ઉપર પડ્યા છતાંપે પેદલાંની હાપની મજબૂત અસરો ઉપાયો કરવા છતાં પણ લગન બૂઝાલીતો નથી જ.

પરંતુ પોતાના પાટવીદુવશના લાલનપાલન ખર્ચે આખર તેનું સર્વ જીવન ત્યજી ગયે એવો જુદીકીન નહોતો. જહાંગીરને નાનપણથી જ ફેઝી અને ખાનખાનાતને હવાલે કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેણે તેને નૈતિક અને દારીરિક કેળવણી આપવામાં તન અને મનથી પ્રયત્ન કર્યો. તોપણ કુહંના દુષ્ટ ચેપે જહાંગીરને વીધો 'કુચી નહિ' અને તેને કુછેરે પાપમથી જ અવધાનથી માડી હત લાગી આ વિપત્તિ વ્યસને તેને એવો પકડી લખાળો કે તેની આ વાસનાઓથી કુહાવ ચવાના અનેક પ્રયત્નો છતાં પોતાની હજીમાં પહોંચત થયો નહિ. તોપણ રાજ્યપદ મેળવ્યા પછી જ્ઞાન સંપત્તિથી કેળાવણી મળતે મહેલની બહાર પોતાના કુહોં દહિજોયર ધર્મ તેની માડી અસર સોઠ સમુદાયપર પડે એ વિચેક શુભ માર્ગ નહિ, તેથી પોતાના મનોવિહાર રાખી રેવાને સક્તિવાન નહોવા છતાં તેમને જેમ અને તેમ લોકશિલ્પી સંતાડવા લાગ્યો.

જહાંગીર ખાનગી જીવનમાં મધ્યાન્હ અનિદ્ર વ્યસનથી રેરાપ્તો હોવા છતાં રાજકીય જીવનમાં તો વીરત્વ, વિવારથીત્વા, ક્રોધ અને કિંદુ સુસંચાન પ્રાપ્તે સરખી પ્રેમભાવના વગેરે અનેક યુક્તો ધરાવતો જેનું આપણે આગળ વિસ્તારથી વર્ણન કરીશું. વ્યસોસ એ છે કે આધુનિક સમયના ઉચ્છ્રિત હિંદુસામ્રાજ્યની કોઈ એવી જ રીત પડી મળે છે કે દિશાની યાદીએ આવેલા અનેક હલેલસાહોમાં વ્યવસ્થા રખી વ્યસનને મહાન રાજ્યકર્તા બેખી બાકીના સર્વેનો સામાન્ય તિરસ્કાર કરી તેમની પ્રહસાખમ રાજનીતિની પાછળે અભાજ

ચાએ છે. આવા લેખકોનાં કેટલેક અંગે સ્પષ્ટ રહેલું હોવા છતાં તેમના પદ્ધતિમાની લેખેના પાત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડશે, કે તેઓ સત્યથી યત્નુ જ દૂર ચલા છે. તેમના ખર્ચેના પ્રવાહ ઉલટી દિશામાં વહેતો હોવાથી કોઈ પણ માણસ તેમની આગળ ચાલનારો મલ વિચાર રાખી કરે તો તેમનું મહત્ત્વ ઘટી જાય છે. દરેક વસ્તુ ઉપર નજર નાખતાં તેની જાણ બાબત પુરત પુરત તપાસી તે વસ્તુના સુખ હોવાથી પણ પાત્ર સંદેહ નિર્ણય કરે એ જોઈએ કેમકે સારી વાસ્તુને વ્યવહારમાં રાખી નરસી બાબત પ્રેક્ષકો અને વાચકોને આગળ પડવાથી તેઓ તે વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી. તેજ પ્રમાણે મહાન શબ્દનવાદ જલ્દાંગીરીની ઉત્તમ રાજ્ય નીતિ, તેનો પ્રભુ પ્રવેશો પ્રેમ, તેની તેમના કિલ સમજવાની અપૂર્વ કામગીરી અને તેનો અસલ નામ એ સર્વેપર જરૂર પણ દર્શિ ન કરતાં, તેનામાં રહેલા દુર્ગુણ અનેક વિશેષણો સંદેહ પ્રકાશમાં લાગે છે.

મારો વિચાર સંશોધનાં તેના ઉપર મુકેલા કેટલાક અપેક્ષા સ્વરૂપે દૂર કરી તેના કેટલાક પ્રતિષ્ઠાપાર ઉત્તમ મુદ્દોને પ્રકાશમાં લાવવાનો છે. મારી સ્થિતિથીને કુખ્ય વિશ્વાસપાત્ર આધાર જલ્દાંગીરનું પેતાનું જ છત્રમચરીય (તુઝકે જલ્દાંગીરી) છે.

કોઈ પણ વિચારી "તુઝકે જલ્દાંગીરી" ના નામથી જાણે જ આગળ દશે. જલ્દાંગીરીની રાજ્યનીતિ અને તેના વિચારો બાલુચાને માટે આ સંપત્તી જરોખરી હતી કહે એવું બાગે જ બીલું પુસ્તક દશે. તેની બાપા સ્પષ્ટ, સાદી અને અમરકારક છે. વળી તેની મધુરતા કામમ રાખ્યા ઉપરાંત બાપામાં જે સરજતા સ્પષ્ટ જોશમાં આવે છે તેથી બીજા કોઈની લેખકોમાં પણ એક જોશમાં આવતી નથી, આ પુસ્તકની એક વિશ્વસ્યતા એ છે કે સર્વ બીનાઓનો તે વણે જ વાસ્તવિક દેવાલ આપે છે. આ કંઈતો દરેક દરેક રાજ્ય એમ સૂચવે છે કે સંપ્રદાય કોઈ પણ સમયે કોઈ પણ વચાવમાં અસત્યનું મિથ્યું કહી નથી તે (Practical Idealism) મુક્તિ પ્રવૃત્તિથી તાન અપાય છે, અને દરેક દેશની કોઈ પણ બીજા ઉપર કોઈ પણ જાતનું હોમ અલગતા મોતો નથી. તેનાથી કોઈ કહી શકે છે તો તે કુદા હાથથી સ્પષ્ટ કરી દે છે તે પેતાના પુત્ર સાદાજીવને કસામ પીરવાવે છે તે, એકનો બધ રાખ્યા વગર દર્શાવે છે. તે કહે છે કે "આજીવન મુશીબે કે તેની વચ વગામમ ૨૪ નવની ઘડી છે, તેનું લમ ચાલેલું છે, અને પિતાની પાસે મેળવી છે, છતાં તેણે કોઈ જાણ અસત્યથી પેતાની જાતને અપવિત્ર કરી નથી. આજે જ્યારે તેના આ નામે મહોત્સવ ઉજવવામાં આવે છે ત્યારે તે તેને કહ્યું કે "બાપા! તું રિતા થયો છું. પાત્રવાદ અને કુવેશ કસામ પીએ છે, અને આજે ત્યારે જાણો જાણોસવ છે તેથી તું તને કસામ પાડેલું અને રાજ આપું છું કે મોટી મીઠાવાની અને બાપાત સમયે નવરત્ર અને જાણના દિવસે કસામ પીને અને પીંચવાવે પડેલ પિતાદાર અને નિમમિતપણું સહમાં રાખજે."

કેટલાક લેખો, જલ્દાંગીરે અત્યુત જાણનું જે જીવ કહ્યું તેની જાણે નવિન રોષ જ કરી ના હોમ તેમ પલરાજ અને અર્થથી જાણે છે કે જલ્દાંગીર અપેક્ષા કંઈ કહ્યું. અને પેતાની રોષને માટે ગમરી જ્યાં કુરસાથી તેનું કાંઈ કહ્યું કહ્યું કહ્યુંમાં અધિકાર ઉઠાવથી અપે છે; પરંતુ જલ્દાંગીર પેતા જ લખે છે કે—“કુદા સ્વપુત્ર જાણના રાજ નમિ-શેવ ઉપર મારી મેદેજાની હતી તમા તે જોયો કુદા પ્રમાણિક અને નિર્મળ અંતકરણો

હતો કે તેની જાતિમાં તેના જેવો બીજો જ હતો. તેને ત્રણ દબારીનો મનસુખ પહોંચ કર્યો. એને પછી ઉપર ચઢાવવાનું કારણ તથા એના ઉપર મારી મેદરખાંની થવાનું કારણ એ હતું કે, મારા તીર્થ રૂપ પિતાના સમનના આજ્ઞાના ભાગમાં અણુસૂક્ષ્મ જે દિગ્દશાનતા પ્રસિદ્ધ થોમ જાણ્યોમનો હતો, તેનું પુત્ર કરવામાં તે સામેલ થયો હતો. અણુસૂક્ષ્મનું મન મારા પિતા આજ્ઞા વાળું હતું. મારા પિતાએ તેને હિંદુધર્માથી પોતાના રૂપ આરમાં બોલાવ્યો હતો. તે મારી તરફ પ્રેમની લાગણી ધરાવતો નહોતો. ઉઘાડી રીતે તેમ જ શ્રુત રીતે તે મારી વિરુદ્ધ બોલતો. આ જ સમયે કેટલાક ધીસાદોશોએ મારા પિતાનું ત્રણ દેશી નાંખ્યું હતું. તેથી મારા ઉપર ત્રણસાચ રહેતા હતા, અને મારી ખાતી કે જે તે આવે જ રાગે મારા પિતાની કપડામાં પહેંચી તે કંઠાળનો વેગ જાતરતો, અને દિશાદોશની હિંદા કમાણે કાંચ ખની નહોતો. તેની મુલાકાત અલ્પકાળી જોઈએ જેવો મારો નિશ્ચય થયો. નરસિંમહેવનો કુલક અણુસૂક્ષ્મ જન્મના આવવાના રસ્તામાં જ હતો, અને તે આ વખતે દિશાદ કરી સિદ્ધ અલાવતો હતો. એ તેને સંદેશો કલાવી મોકલ્યો કે જે અણુસૂક્ષ્મ જન્મ એના દેશને રસ્તે આવે તો તેણે તેને મારી નાંખવો, નેતા માદલામાં તેને મોટી મેદરખાંની ખતાવવામાં આવશે. પરમેશ્વરની કૃપાથી અણુસૂક્ષ્મ જન્મ એ જ રસ્તે આવ્યો અને નરસિંમહેવે એકદમ મહી જાણી થોડોક વખત કપાડાંથી કરી અણુસૂક્ષ્મ જન્મના માથુસોને નસાડી કાઢ્યાં, અને તેનું માથું કાપી કાઢીને અલ્પકામાં મોકલાવ્યું. આ બનાવથી મારા તીર્થ રૂપ પિતાશ્રીને મજા થીક થયો પરંતુ કાંઈ પણ ઉપદ્રવ કે બચ દિવાપ હું તેમના ચરણનું સુગત કરવા મથો અને ધાર ધાર તેમનું દિવ સાર મરું.”

આ વૃત્તંત અનેક કથાઓ છે જે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે લેખક મત્સ્યતાના માગેથી તમ માત્ર પશુ ખસ્યો નથી. તેણે જે કાંઈ લખ્યું છે તે સર્વ સત્ય જ છે.

“તુલકે જહાંગીરી” જહાંગીરીના કાંઈ કાપો સંબંધે છે જેમાં ઐતિહાસિક બીનાઓ તેમ જ તાલી થોડી ઘટસિંચોનું નિરૂપણથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથક ઉપરથી એક માહત્ત પડે છે કે જહાંગીરીની કાંઈકોનો મજા ખરો બામ પોતાના લાગણી પ્રતિમાં મુસાદરી કરવામાં જતો. મુસાદરીને લીધે પોતાની સ્વતંત્ર સંબંધમાં આવતો અને તેમની હાથ વિશે સંપૂર્ણ ચાહતી મેળવતો. આમાં તો તેને તેના મદાન આપણાઓ કરતાં પણ હંમી પહીંએ ટૂંકી કામચ.

તે પોતાની મુસાદરીનું વર્ણન કરે છે તેમાં એકઅન્યમ સંબંધી, થયો જ એકાએ બામ જોનામાં આવે છે. તે ઉપરથી એક સંબંધનું નથી કે તે એ બામનું બીજકલ રંગરણ કરતો જ નથી. કરે છે. અને વળા એકઅન્યમમાં રાત્રિ આગવા રિતે, શરામના જલકા કામચ કરવા વિશે, મીઠાબાનીની પામકામ વિશે અને માનતાની મળલીસો વિશે એવો સંદર અને માધુર ચમ્પેમાં વર્ણન કરે છે કે આપણને પણ આનંદ ઉપજાવવા વગર રહે નહિ. આવા પ્રકારની આજ્ઞાઓ તેની સમકીય અને મુશ્કેલી પ્રતિસિંચો સાથે સંબંધતાં આપણને માધુમ પડે છે કે, જહાંગીરી અર્વાચીન સંબંધના મુશ્કેલવાસી પો મરવાનમાં ખિતાદારી હતો. મુસાદરીની રાત્રિએ તો બીજકલ કામચ પીતો જ નહોતો, તે મથે છે કે-

“ મને પાંચાઠ વખત એક વર્ષ પહેલાં મેં મનથી એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે શુક્રવારની રાત્રે મારે મન પોતે નહિ, અને હમુ પશુ એ જ ભયે, રાખુ ખું. કે મારી પાકીની છાંયીમાં આ નિશ્ચય પરસ્પર પડાને. ”

આપણે ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ કે તે ડોઈ વખત પોતાની સરહદના મુલકોમાં બંદોબસ્ત કરવાને ફોજ મોકલાવતો; ડોઈ વખત ઇલાકાની આપણીમાં મશગુલ રહેતો; ડોઈ વખત પ્રતિના હાકમે હંપર દુકમ મોકલાવતો; ડોઈ વખત દેશની આવક ભરવડનો અડા સદા મદવામાં એક ચિત્ત રહેતો; ડોઈ વખત પાંચેથી ચમ્બો સાથે મિત્રાચારીના સંબંધમાં કલિ કરવામાં ચોકતો; ડોઈ વખત નિદાન મંજુરું એકિ સૂખ અનુભવતો, તો ડોઈ વખત અન્ય પર્વના પરિતો સાથે જાદનિવાદ ગઢાવતો. દુકમાં પ્રગળી જ રાખ છે એવું બહામાં રાખી પ્રગળે આલ ન્યાય આવતો, પાપીએને વિદ્યા કરતો અને વિદ્યાનેને હોતબા આવતો; જહાંગીરીના વખતમાં સાધારણ મન એવો હતો કે સખ એકઆઠમ મોગવવાને સરખ પેલા છે છતાં તે તેમનાં શૂખ દુકમ અણુમાં અને તેમનાં કિલ સખતવામાં પોતાના વખતનો અસાધારણ બામ અરેણુ કરતો.

જહાંગીર ગાદીએ બેસતાં સંવેધી પડેતો દુકમ એ આપ્યો કે દાહપુરબધી તે કે નહિ કિદારે આવેલા મિતર શુધી એક અદાલતની સંકળ લટકાવવી. સંકળ સ્વચ્છ ચોનાની હતી. તે લેખાઈમાં ત્રીસ મન, અને વજનમાં ચાર મણુ હતી. તેને સાઠ પૈઠ હતા જે સંકળના હથાળાથી વામતા. આપણુખતારી અમલના વખતમાં મરીખ પીડાવથી અને દુષ્કી પંજરું પડીતર, ચેલપતર, હરખાન ચીમેરેદેરેગીરેઆં પાછાહ દુષ્કી પોંચવું એ રાંછ નાની સુની વાત નહોતી. માંચ આવવાની કલિ પસવતા ન તેવાને કીધે આપણ સોફાને સજ દાહમરી પેાવી પડતી; તેમના ઉપર અસંખ્ય જુલમો મુલવતા; પરંતુ આ સખાનેા અદાલતની કીધે અંત આપ્યો. આ કીધેને હથાળવાથી હંચામાં ફાલ માણસને દાહી દરખારમાં લેમાવવામાં આવતો, અને હાં તેને રીતસર કલસાર મળતો.

આ ઉપરાંત તંજાવડીત ઘર્તા જ તેણે ખાર દુકમ બહાર પાડ્યા જેમની વિવત તીધે મુજબ છે.

૧. નજરાણું, હસીપાઈ જહાત, અને બીજાહર, જે દરેક પ્રાંતના જાગીદારોથી સુકર કરવામાં આવ્યા હતા. તે તાન કહાડી નાંખવામાં આવ્યા.

૨. જે જે રસ્તાઓમાં પાઠ પડતી હતી અને હુંડરાઓનો અતિ બધ હતો. તે તે જગ્યાએ તેણે દુકમ આપ્યો કે ધર્મચાળા, કુલા, અને ચસિલે તેપાર કરવામાં આવે, જેથી આપણ બધ ભપી રચાને આપણ ઘઈ જાવ અને જોરી વધેરે ઘણને સંભવ રહે નહિ. વળી તેણે પંજળના રસ્તામાં મહલિ માઈલિના અંતરે મિતાર ખીંપા હતા જે હમુ પશુ આગવાડીમાંથી જાણુપ છે અને તેહલે જ અંતરે કુલા મેલવ્યા હતા. તે ઉપરાંત ચાર ચાર માઈલને અંતરે ગરીબોને માટે સજવતો બાંધ્યાં હતાં. વળી સોલમરોનો માલ તેમની મરજી વિરુદ્ધ ઉપાડવામાં આવતો નહોતો.



## વિધિન.

આજ સમયનું મિત્ર આપણી એક સિદ્ધિ નક્કી કરી મૂકે ૨ ૧ ૮-૦

કર્તા—સચ્ચિદ્ર સોમનાથપુલ્કર દલાલ બી. એ.

રેખાચિત્ર-આપણે ન ૪ મુખ્યાર્થ

વિદ્વાનો, દેશ સુવારો, શિખરો, ને વિધારથીઓને એક ઉત્તમ લાભ છે  
તૈયાર છે. બોલો તે પહેલો તૈયાર છે.

સ્વર્ગ, પ્રો. માણીલાલ નજીભાઈ દ્રીવેદી કૃત

## “સુદર્શન ગદ્યાવલિ.”

૧) “સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ મુખીમાં આવેલા. હજી અંચ રૂપે અમસિદ્ધ  
રહેવા તમામ અંચ લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ—છપનઅરિત્ર તથા ફોટો-  
ગ્રાફો સાથે

કદ રોયલ અદાપેપર, ૫૪ ૧૦૦ ઉપરાંત સુદર આઈન્ડોય  
કી ૨ ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ છુટું આલક સંભળનોએ નીચેના રથો  
મિત્ર વ્યવહાર કરવો

પંડ્યા હિમતલાલ ઓટાલાલ, જંબુસર

તથા “સુદર્શન એડીશન”—નડીયાદ.

તૈયાર છે

‘સચ્ચિદ્ર સોમનાથ’ના કર્તા

શ્રીયુત ગોવર્દ્ધનરામ.

એમના છપનની દુકાન કયા અને તેની સુલના.

હવે કાલિદાસ છપનલાલ પંડ્યા બી એ

૨૦૦ પૃષ્ઠો સ્થિત અંચ

કિલ્લ નંબર ૦૦-૧૨-૦ પોસ્ટાલ ચુકડ

એન એમ, વિપાલી એ ૬૬ પનિ કાલિદાસેવી ફોટો સુભાષ

# અઢીસો રૂપીઆમાં અમરનામ.

નરિલાલ અનુભાગમના મનનનું બાકીનું કામ ફરીથી કર કરવામાં આવ્યું છે. આ-  
શયના અને હજીવાનું, નિરાળ, અપમરુદ્ધ, સીંગો ખાટેનું પૃથક ગૃહ વિગેરે ખાટે હાવમાં  
રૂપ નથી સોરડીઓની જરૂર છે. આવી દોઢ સોરડી ભથ્થામાં રૂ. ૧૦૦) ખર્ચ થાય છે ત-  
થાથી જે મુદરમ સોરડી વખતે રૂ. ૨૫૦ આપશે તે મુદરમના નામની એક સોરડી બાકી તે  
ઉપર આરસ પહાણી નાખી એઢી આમણતાનું નામ અપ કરવામાં આવશે હાલના મ-  
કાનના જુદા જુદા ૨૧ મુદરમોએ પોતાના નામની સોરડીઓ બધાથી અધિકી છે આશા-  
છે કે સખી મુદરમો આ ઉત્તમ તકનો લાજ એવા સુકશે નહીં વળુ વિગત ખાટે લખે  
અમર રૂ.૧૬૫૦ મળે.

મતી—હિંદુ અનાયામ—નડીવાડ.

## હૃદયરંગ.

મીલું કિલ્લુ.

ઉત્કૃષ્ટ બાવડાવાળા રસાત્મક અને અસરકારક હૃદયરંગ કાળે બને સાથે એક  
"જીભાવ અગ્નિ" નામનું હૃદયરંગ નોટક, સીક જતોને આ અન્ય ઉત્તમ મસ્તક સાદિ  
તાનુ બાન કરાવે છે સુન્દરલાલ પાક પુકુ એક ૬૦ સ્તંભી કામો કિંમત માત્ર આઠ  
આના પેસક એક આદો મગજનુ ડેકાણુ

કર્તા ભાગશર કુમેરજી રુક્મણી  
અવધ એન એમ રાખાણી હુકમીપર્સ કુબર્જ  
L. U. MASTER. સર્સ્વતિ સ્ટોર્સ રાજકોટ.

## જરૂર મંગાવો અને વાંચો.

### “બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર.”

( બાબાનર ક્રીસ—ગોલીસકર ઉદયસકર. )

૧. હિન્દુસ્તાનની હાલિઅવસ્થા અને તેનો આર્થિક પેશો સાથે સજન-પ.
૨. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની સામાજિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિ, અને તેમનો પ્રજાની  
આર્થિક સ્થિતિ સાથેનો સજન-પ.
૩. બ્રિટિશ રાજ અને તેની હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ પર અસર
૪. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની જરૂરીયાતો
૫. હિન્દુસ્તાનની હાલની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક સ્થિતિ
૬. હિન્દુસ્તાનના વેપારની પ્રગતિ આમજા પી તપ્પી

ઉપરોક્ત સર્વેશક્તિવાળા અનેમાનેક રૂબા સંજન-પી સર્વોત્તમ ગ્રામ આપનાર પ્રેમિય જદુ-  
વાય સંસ્કારના અગ્રેજી હુસ્તાનનું આ બાબાનર છે.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦ ( પોસ્ટેજ સાથે. )

મળવાનું ડેકાણુ.—

સ સ જ્ઞાણસંકર હરજીવન ત્રિપાઠી  
“વચન આદિસ.” અમદાવાદ.

## *"East and West in India."*

The only safe thing that any one can say about the future of India is that it is still enveloped in obscurity. But I believe whole heartedly in a great destiny for the people of my land. We shall retain many of those characteristics which once placed us in the van of the world's civilisation—the depth of our spirituality, our serene outlook on life—our conception of domestic and social duty. And other races that have from time to time come to make their homes here have brought their own treasures into the common stock. The India of the future will be compounded of all these elements re-inforcing one another by a long process of discipline and purification and readjustment is necessary before she gathers again the strength required for her allotted task. In this work of preparation it has been given to a great Western nation to guide and help her. And if craven or selfish counsels are not allowed to prevail England will have played the noblest international part that has yet fallen to the lot of humanity. When the men and women of India begin again to grow to the full height of their stature and proclaim to the world the mission that shall be theirs—a great stream of moral and spiritual energy long lost to view will have returned to its channel and East and West—white and dark and yellow and brown—all have cause alike to rejoice.

—The Hon. Mr. C. A. Cockfield.

पुस्तक

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां शब्दस्य सत्यस्य सर्वेषां भूतानि मधुं यथा  
 वमदिमन्सत्ये तेभ्योऽयोज्यते तस्य पुरुषो यथायथाप्यात्मं सत्यं स्तोत्रोभयोऽभ्युत्तमम् ।  
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मिकमव्ययं हि ब्रह्मेदं सर्वम् । अद्विष्टः

सत्त्वात् प्रमादितव्यम् । धर्मात् प्रमादितव्यम् । गुणत्वात् प्रमादितव्यम् ।  
धर्मै न प्रमादितव्यम् । शब्दाद्यायप्रमादितव्यम् न प्रमादितव्यम् । इति शब्दे

पर्व १०, अंक ६, [साप्ताहिक] आषाढ, संवत् १९६७.

[illegible]

प्रभुदायाद—श्री 'सुनीपन' श्रुतिभ्यः प्रेष कथंनं दीयते मोक्षदातुं यामगमये ज्ञायु

# લવાજમ.

(૧) લાઇસેન્સીંગ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુવક-નૃસિ-  
માના ખાસ્તરો, (૬) લગ્નગીતો તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વે ધર્માદારો  
ખાટે વર્ષે એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉપરથી લાઇસેન્સીંગને ખાસ બક્ષીસઃ નથી રચવાતી (એટલે કે એક વર્ષે અનુરૂપો  
રાખવા આશ્રય વિનાની લાઇસેન્સીંગને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ  
પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે પહેલા વર્ગના ખર્ચેના રૂ. ૦-૬-૦  
ખર્ચ વર્ગના રૂ. ૦-૧૨-૦; અને ત્રીજા વર્ગના રૂ. ૧-૪-૦. મળી કુલ ત્રણ વર્ગના રૂ.  
૨-૬-૦ અગાઉથી મનીઓરે ડાહ્ય મોકલાવેલ તથા વર્ષે ખાટે મોકલવામાં આવશે

અન્ય સર્વે ખાટે વર્ષે એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એકના રૂ. ૦-૬-૦

મળવાનું ઠેકાણું—વસન્ત સ્પોર્ટ્સ—અમદાવાદ.

ફરી લાઇસેન્સીંગ તરફથી ઉપરના નિયમ અનુસાર પોસ્ટેજ મ. એ. દ્વારા  
અગાઉથી મળવું હશે તો જ વસન્ત મોકલવામાં આવશે, પાછા ટિકિટો ફરી-  
કારવામાં નહીં આવે તેમજ પત્રનો જવાબ આપવા અમે બંધાતા નથી.

અમદાવાદ.

ડૉ. બાટલીવાળાની રામબાણુ દવાઓ.

- ૧ "કોરોના" તરફ મળે "કોરોના" અને "કોરોના" આખા છે.
  - ૨ "કોરોના" મક્કમ" એક વિવિધમાં રસન, પુનઃપ્રાપ્ત અને કોરોના છે કોરોના
  - ૩ "કોરોના" ઉસડી શુભાષ અને કોરોના અંતુને નાશ કરે છે. કિ. રૂ. ૧
  - ૪ "કોરોના" સોડ આપને તબીબ કરી પડવણમાં શુભાષી મતાને છે કિ. રૂ. ૩
  - ૫ "કોરોના" ટોનીક પીલસ" તરીકે સમગ્ર જનાવવાનો રામબાણુ પર્લિય ૨, ૧
  - ૬ "કોરોના" મંજીત" કોરોના મળવણુ કન્ઝાર સુધેથી મળત કિ. આવી ૮ તથા ૪
- આ દવાઓ દરેક બળવેમાં મળે છે નહિ તે સખો—ડૉ. બાટલીવાળા, મુંબઈ રાજી શાસ્ત્ર

## શુદ્ધિ પત્રક.

પ્રેક્ષી શુદ્ધિ વસન્ત વર્ષે ૧૦૦ અને ૫ જેટ ૧૯૫૦ ના અંકમાં શુદ્ધિવતી સ્ત્રી-  
મંડલો-૨ વનિત્રા વિધાન એને લેખની નીચેની સહી પ્રેક્ષ મળીન ઉપરથી જાડી મળ છે જેમાં  
ત્યાં "નાની પહેલ. વિશુદ્ધિવત્ર મળવત." એ પ્રશ્નને નામ પીમવા તથા તે જ મળવે  
પ્રેક્ષ ઉપર શુદ્ધિ મેલ કુપા કરી.

અમદાવાદ.

# वसन्त.

इदं सत्यं सद्योपां भूतानां मज्जरु सत्यस्य सद्योपां भूतानि मनु यथा  
वमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो वद्यायमभ्यासं सात्वस्तेजोमयोऽमृतमय  
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैवममृतमिदं प्रष्टुं सद्यम् । इतिवद.

सात्याय प्रमादितव्यम् । क्षमाय प्रमादितव्यम् । कुशलाय प्रमादितव्यम् ।  
भूतये न प्रमादितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाय न प्रमादितव्यम् । इतिवद.

वर्ष १०, अंक ६.

[ भासिक. ]

आषाढ, संवत् १९६६.

## श्रीवांयन.

१.

नक्षत्राणां तथा वार्ता.

| श्रीवांयनं नाम.      | अर्थं नाम.                                       |
|----------------------|--|
| १ शङ्ख श्रीवा.       | श्रीवांयनं देवद १०० "श्री श्रीवांयनं श्रीवांयनं" |
| २ तारा.              | श्रीवांयनं देवद १०० वार्ता श्रीवांयनं            |
| ३ श्रीवा.            | " " " " " "                                      |
| ४ सुश्रुतार्थन.      | श्री. सुश्रुतार्थन श्रीवांयनं                    |
| ५ सत्यवतीवत्त        | श्री. श्रीवांयनं श्रीवांयनं श्रीवांयनं           |
| आय १ श्री.           |  |
| ६ अथवाश्रुतः         | श्री. श्रीवांयनं श्रीवांयनं श्रीवांयनं           |
| ७ परमाश्रुती प्रतिभा | श्री. श्रीवांयनं श्रीवांयनं श्रीवांयनं           |
| आयवा आयमश्रीवा.      | श्री. श्रीवांयनं श्रीवांयनं श्रीवांयनं           |
| नी प्रतिभा.          |  |
| ८ अथवाश्रुतः         | श्री. श्रीवांयनं श्रीवांयनं श्रीवांयनं           |
| ९ अथवाश्रुतः         | श्री. श्रीवांयनं श्रीवांयनं श्रीवांयनं           |
| १० सुश्रुतार्थन.     | श्री. श्रीवांयनं श्रीवांयनं श्रीवांयनं           |
| ११ सुश्रुतार्थन.     | श्री. श्रीवांयनं श्रीवांयनं श्रीवांयनं           |
| १२ सुश्रुतार्थन.     | श्री. श्रीवांयनं श्रीवांयनं श्रीवांयनं           |
| १३ सुश्रुतार्थन.     | श्री. श्रीवांयनं श्रीवांयनं श्रीवांयनं           |

|                              |   |
|------------------------------|---|
| ૧૪ સદ્ગુણી વદ્               |   |
| ૧૫ ગુણદાતની બૂની<br>વાર્તાઓ. | સ. મણિલાલ હાપ્પારામ.                          |
| ૧૬ સાસુવદ્ની લલકારી.         | સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.                  |
| ૧૭ રાણકદેવી.                 | સ. અનંતપ્રસાદ ત્રિલોકલાલ વૈષ્ણવ.              |
| ૧૮ કરલુધેણી.                 | સ્વ. નેત્રસેકર તુલસીચંદ્ર.                    |
| ૧૯ કુસુમાવલી.                | સ. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.                    |
| ૨૦ ચન્દ્રનના.                | સ. યજ્ઞભાર્ગી લક્ષ્મણ.                        |
| ૨૧ વિપ્રશ્ન.                 | સ્વ. નારાયણ દેવચન્દ. (અંગ્રાણીનું આવાન્તર.)   |
| ૨૨ કાદમ્બરી.                 | સ. હનુમાન હરિલાલ પંડ્યા (સંસ્કૃતનું આવાન્તર.) |
| ૨૩ મામાય તેનાં ઊકારાં.       |   |
| ૨૪ કૌસલકાન્ધ કથા સમ્પાન્ન.   |   |

## ગાદકો.

| ગોપરીનું નામ.      | કર્તાનું નામ.   |
|--------------------|---|
| ૧ હનુમાનચરિત.      | સ્વ. મણિલાલ નણુભાઈનું આવાન્તર.                          |
| ૨ માલતીમાધવ.       | સ્વ. મણિલાલ નણુભાઈનું આવાન્તર.                          |
| ૩ વિક્રમેવંશી.     | સ. ડૉ. ગ. અન્નરિયાએ પ્રગટ કરેલું આવાન્તર, કર્તા વનપાલી. |
| ૪ કાન્તા.          | સ્વ. મણિલાલ નણુભાઈ.                                     |
| ૫ બાન્તિસંહાર.     | સ. કૃષ્ણસવ મોળાનાથ.                                     |
| ૬ હનુકુમાર.        | સ. ન્હાનાબાઈ રવિપતરામ કવિ.                              |
| ૭ સ્વર્ણવિન્દુમાર. | સૌ. સુભવિ લલુભાઈ સામખડાસ.                               |
| ૮ બહુતું બોધાણી.   | સ્વ. નવલરામ લાડમીરામ.                                   |
| ૯ શીરમલી.          | " " "   |
| ૧૦ દેવકદેવી.       | સ્વ. શંભુરાવ મોળાનાથ.                                   |
| ૧૧ રાગુન્નત.       | સ. બ. ક. હરેશ્વરનું આવાન્તર.                            |
| ૧૨ કેસરિનિત્ય.     | સ. મામાલાલ જાડવંસી મદ્.                                 |
| ૧૩ હરિચન્દ.        | સ. રણેશ્વરભાઈ હરિપતરામ.                                 |

## કાવ્યો.

| ગોપરીનું નામ.  | કર્તાનું નામ.             |
|----------------|---------------------------|
| ૧ પાણીપત.      | સ. હરચંદ્રવિન્દાસ દારકાસ. |
| ૨ પ્રયુગાનરાસ. | સ્વ. જોગરાવ મોળાનાથ.      |
| ૩ કુસુમાવલી.   | " " "                     |
| ૪ કુસુમાવાળા.  | સ. નરસિંહરાવ મોળાનાથ.     |
| ૫ હરિવંશી.     | " " "                     |

|    |                |   |
|----|----------------|---|
| ૬  | જાળ મરણાવળી.   | સ્વ. વંશરામ લક્ષ્મીરામ.                   |
| ૭  | જાળસમે બનિશી.  | " " "                                     |
| ૮  | કાબખાધુર્ધ.    | સ. હિમતલાલ મલિકજી ચાંદરિયાએ કરેલો સંગ્રહ. |
| ૯  | સુબોધ મરણાવળી. | સ. જાપાલાલ જાડજીએ બંધ.                    |
| ૧૦ | સુલકુમ.        | સ. યજ્ઞભાઈ દેસાઈ.                         |
| ૧૧ | સાધુકેરી.      | સ. જાપાલાલ જાડજીએ બંધ.                    |
| ૧૨ | કેન્દ્રનિવસ.   | સ. દોલતરામ કૃષ્ણરામ પંડ્યા.               |
| ૧૩ | વિદ્યાસિકા.    | નિ. મુરદેસર ર. જયરામ.                     |

### સામાન્ય જ્ઞાન.

| ગોપરીનું નામ.                            | કર્તાનું નામ.                               |
|--|---|
| ૧ શિક્ષણનો ઇતિહાસ.                       | સ. મલિકજીએ રચ્યો બંધ.                       |
| ૨ પુસ્તકોનાં જનનચરિત.                    | સ. જ. ક. ડાંગર.                             |
| ૩ મોળાનાથ સારાખા.<br>બંધુ જનનચરિત.       | સ. કૃષ્ણરામ મોળાનાથ.                        |
| ૪ કર્ણનાથ કુવજીનું<br>જનનચરિત.           | સ્વ. મહીપતરામ રામરામ.                       |
| ૫ રાજ રામમોહનરાયનું<br>જનનચરિત.          |   |
| ૬ ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર<br>નું જનનચરિત.  |   |
| ૭ નવત્રપ્રવાસ.                           | સ્વ. મહીપતરામ રામરામનાં સંકલ્પે ( જાપાનર. ) |
| ૮ હિમાનંદની મુસાફરી.                     | સ્વ. કર્ણનાથ કુવજી.                         |
| ૯ વિસ. દેવેન્દ્ર નાથ<br>દેવિયનું જનનચરિત | સૈ. સારા.                                   |
| ૧૦ રાસવાળા બામ ૧ ભે.                     | સ. રમણીલાલ દેવરામ ( જાપાનર. )               |

### અન્ય ગ્રંથો.

| ગોપરીનું નામ.               | કર્તાનું નામ. |
|-----------------------------|---------------|
| ૧ નવાખ્યાન.                 | કવિ ગોપાલ.    |
| ૨ સુદાસ ચરિત.               | " "           |
| ૩ ગોખાદસ.                   | " "           |
| ૪ નરસિંહમેહતાનું પાત્રેકું. | " "           |

સૈ. \*સુશીલા દીવડિયા.



સાહેબ,

આપના તરફનો ખરે આગે જાયો. આ સોંપત આપની કમ્પ્લાઇસ સારી માહિતી મેળવી છે તેના આપને થોડા લાગે તેવો ઉપયોગ કરશે.

૧. મ્હારી જાણ પ્રમાણે અમર સુધીમાં જે પુસ્તકો ખાસ સી વર્ગને ખાસ પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેમાં મોટે ભાગે સીએએ કેવી રીતે વર્તે—સામરે, પીએમમાં, પતિસાથે, પસન્દ અન્ય માણસો સાથે તેમજ અવરજન સાથે કેમ કામ લેવું—તેની હકીકત બહુધા ચાલેલી હોય છે. થોડાં એવાં પણ પુસ્તકો છે કે જેમાંથી આગસ્ટોપનની માહિતી પણ ઉપલબ્ધ થઈ શકે. સામાન્ય સુખાકારીના નિયમે તેમજ બીજા કેટલીક નિયમ અવધારની ભાગ્યે સંબંધી પણ પ્રસંગોપાત થોડું પલ્કું કોઈ કોઈ ચોપડીમાં નજરે પડે છે; પણ રૂઢિ રીતે કેળવાય, દક્ષિણીય વિસ્તાર ચાપ, નિરાશા રહેવાની મમતા રહે અને પોતાની આંતરે સમગ્ર બીજાની ખૂબીઓ સમજવાનું મન થાય એવા પ્રકારે સમાજ સીએએ ઉપરથી મણાતાં પુસ્તકોમાં આવે જ હોતાં આવે છે. એટલું સાફ છે કે સી પુરા ઉપરને ઉપ-ચેલમાં આવે એવાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો આપણામાં છે. તેના ને પ્રચાર થયે તે બંધા-રની સ્થિતિ જોતાં સી વર્ગને ઉપરથી વાંચન સામગ્રી મોક છે એમ કહેવામાં કરી સમજ નથી.

૨. ત્રીજાં પુસ્તકો સીએએ ને વચે તે તેમને અને સમાજને લાજ થાય એમ કું માનું છું.

રાખાપણ; આર્યોચરિત્રાવળી; નર્મનપ; કોંટરી ગુણધર્મ; લીલાવતીની જીવનકથા; સતી-ખંડ; બાળા દાનમાળાની બધી ચોપડી; જાગૃતિવાસ; સીદિતકિશોર; કોકરોની આવજત; અમળા સંજ્ઞન; હાર્દીની સારથર; સ્વર્ગનીકુચી; પોરણિક વાતોઓ; બહેન; સદ્વર્તન; બાળકોનો આનંદ; સીનીવિઓષ; જાગલમ જીવીસી; મુદઅવરધ અને આશર્યવિધા; પ્રાર્થ-નામાળા; ઉચરચામચરિત; સરસ્વતીમંદ બામ-ર; પ્રમદા અથવા સદ્ગુણી વડુ તથા બામિની બૂલધ અને હોંદુ સીએએની કેળવણી વચે.

૩. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી એવાં પુસ્તકો પસંદ થયાં જોઈએ કે જેમાંની ધારણ દાલના સંભેરેને પ્રતિરૂળ ન લાગે. ઉમેળાંમાંથી જેવી ચોપડીઓ લેવા કે જેથી હોંદુ-સીએએના જેવા સુધરેલા થોડા બીજા જુમિયાં પણ વચે છે એવું જાન થાય. Ovar Cow and Sarcisમાંથી કેટલીક તેવી હકીકત થયે તેમ છે. અન્ય પ્રાજ્યોની રહેલી કેટલી, તેમજ આચાર વિચાર તેમની સંરચા વચેરેના સાથે ખસાય આને ખાસ પ્રચાર સંબંધી પુસ્તકો લેવાં મોક છે. વગી દેશ લેવામાં સી કેવા ઉપર એવા જાનવી રહે છે તે ખતાવવા ખાસ યુરોપના અદિના અને બીજા દેશોના કલિદાસમાંથી આધારો મોખી તેની મદદથી સાહિત્ય લેવાર કરવું જોઈએ. કેટલીક અંગ્રેજી લખકયાને પોરણે આપણી પરિસ્થિતિને અનુભવ જેવી ચોપડીઓ લખવી જોઈએ. જાગલમ વિચાર કું હોવું જોઈએ અને તેમને ઉચરચાની તથા કેળવણાની પદ્ધતિનું પોરણું કું હોય તે સાફ વચે જાગલની માહિતી પણ મને જેવી રૂપની વાંચન સામગ્રી લેવાર કરવી જઈ છે.

નંદનાથ કે. રીસિત.

૩

આપે શ્રી ઉપદેશી સાહિત્ય માટે માહિતી મંગાવી છે. એ સાહિત્ય હજી સુધી પહોંચી શક્યું છે. સોસાયટી તરફથી, કેટલાક લેખકો તરફથી અને ત્રીજાં તરફથી ખાતા તરફથી કેટલાક ખાસ પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે એ સાહિત્ય તરફથી છપાવેલાં પુસ્તકોની યાદ ઉપરથી શ્રી ઉપદેશી પુસ્તકો તૈયારી થશે. નાનાપણ દેખાઈતાં પુસ્તક સોસાયટીમાંથી મળી આવશે ત્યારે હું હિરેકરે લઉં ત્યારે એવા સાહિત્ય માટે ખાસ ચોક્કસ કરતાં પુત્રીશિક્ષા, આર્થિક-જ્ઞાન, શ્રીવાચનપદ્ય ( કે એવું નામ મીરાજીય અપરના જાણતરને આપેલું છે ) એ બંનેનો, શ્રી ગવિતાનાં કલ્પન; પાકાશ્વ ઉપર એ એવાં પુસ્તકો પ્રકટ થયાં હતાં.

એવાં ઘણાં પુસ્તકો છે કે જે બંને બંધિને સામાન્ય હોઈ બંનેને સામગ્રિક વાચક સામાન્ય, મહામારત, પ્રાચીનકાળ માળા, જુદા જુદા કાળકોટલ, સમાજીયોનાં ચરિત્ર વગેરે. સંસ્કૃત જ્ઞાનજાગરનાં એવાં ચરિત્ર, શિક્ષાસંપદ વગેરે લાભના સમાજને અત્યુત્તમ વાચક એવાં પુસ્તકો રચી શકાય. એવી રીતે અગ્રિય વગેરેમાંથી જાણતર કે સ્વતંત્ર પુસ્તકો કરાવી શકાય. કેટલાક વૈષ્ણવે જ્ઞાતાં પુસ્તકો એવાં કે જાણતર મનકાયા, શ્રી મીરાજીય અને મહાં વગેરે પર છપાવેલાં એક મહત્તા જાણતરનાં પુસ્તકો કાળનાં છે એટલે જાણ હજી એવાં નિર્ણયો પર પુસ્તકો મુલાની આવરવકતા છે. મહા આવરવા ઉપર ખાસ પુસ્તકો કોઈએ પાકાશ્વ ઉપર આપ્યાં ને વિશાલપાત્ર પુસ્તકોની જરૂર છે. જોડાતરી સંભાળ, મહાશિક્ષા, પુત્રી, માતાને શ્રી લશિકે બેસાંનાં કલ્પન નીનિતુ જ્ઞાન અપાવ એવાં ખાસ પુસ્તકો-દશતો-નવમકમાઓની મહા જરૂર છે જેમ સારી જોવાથી જરૂર પામે છે તેમ શ્રીઓને વાંચવા જેવું ખાસ પુસ્તકો ને પુસ્તકાલયો થવાં જોઈએ.

દરબોધિત દારમંદાસ કંઠાવાળા.



કં.

પસન્દના લંબી સહેજ.

આપનો 'સમુદર' પર કેટલાક સમય પહેલાં મળ્યો હતો. તે નિમિત્ત આપનો ઉપકાર થતો હતો. મારાં પરમ પૂજ્ય માતૃશ્રીનો મનુષ્ય મંદાદ અને લેખનો લખાવનિત દેહલ્લખ, એ ઉત્તર લખવામાં નિવચન થયાંનાં કારણો છે.

જુલો ઉપદેશ આ સુવર્ણ ઉપદેશી કર્મ માટે આપને અતિશય અભિનંદન મટે છે, અને ખરેખર છે કે જુલોપણ અનેક મહાશ્રીય માટે આપ આવી રીતે વિદ્યાને અને અત્યુત્તમીઓના અભિપ્રાયો એકમ કરશે. જુલો અભિપ્રાયોએ પ્રકટ કરવા એ જુલોપણ વલણ બાધુક માટે આવરવક છે, અને તેથી જુલો જુલો દર્શિઓનો જ્ઞાન મળે છે.

આપના પ્રમોટર ઉત્તર કુતુહલ જુલો હતું, અને સંકોષમાં લખવામાં નેટલી સ્પષ્ટતા સમવાય સામવાય પૂન કહે છે.

(૧) 'સી-ઉપયોગી' શબ્દ 'હાલની સુન્દરતા સીએને ઉપયોગી' એવા અર્થમાં સમજાને આ ઉપર આપું છું. જ્યાં પ્રારંભમાં એણે બહુવાનું આશયક પાડું છું કે બારનાદિથી ભેટાં સીએ અને ઉપયોગી વર્તનસામગ્રીમાં, થોડીક વિશિષ્ટ વાતો વિના, વિગતોને ધોરણે બેઠાં ન હોયો ભોજ્ય, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. ઉચ્ચ દૃષ્ટિ ભેટાં સક્રિય, સચિ અને અવકાશ વિના બીજી મર્યાદાઓ ન હોવી ભોજ્ય, અને પેલાના સમસ્ત સીવર્ગને માત્ર સીત્વના જ કારણે લીધે ઉચ્ચ જ્ઞાનો અનુકરણી રચનાર સમાજોએ પોતાની સામગ્રીનાં પૂરેપૂરાં લાભ નથી લીધે, એવી મારી સમજ છે. બાવન દરિયે અનિયમ સાધ્ય તરીકે પ્લાનમાં રાખી, તાત્કાલિક અવકાશપરોગિતાના પરોધમાં હતરીએ. સુન્દરતાની સીએને મોટો ભય તો આત્મન જ છે, અને એ સીએએ કેવળથીનો લાભ લીધે છે તેઓને મોટો ભય તીવ્ર મોચ ધોરણ કરતાં વધારે ભાષ્યે કાંપ્યો હતો. બહુ થોડો ભય સુન્દરતાની અભ્યાસક્રમ સમાપ્ત કરે છે, અને તે કરતાં ચૂંટા અભ્યાસનો લાભ હેનાર સીએની સંખ્યા તો તેથી વધુ થોડી છે. કુદરતમાં, આપણાં કુદરતી બહેલી સીએની આનંદિક ભૂમિકા વધુ બહુ વર્તણૂકી છે. ઉચ્ચ મનની બહેલી સીએ 'બધુ સામાન્ય રીતે સાધનલુ વાર્તાનાં પુસ્તકો વિના જીવન' પુસ્તકો ભાષ્યે જ રાખે છે, એવો મને કરતાં તપાસ ઉપરથી મારો અભિપ્રાય થયો છે. અત્યારે સિદ્ધિતવર્તમાં જે ભાષ્ય સાધનલુરિતે થયો માટે વધવાય છે તે મહેલાઓ સમજે એવી સીએની સંખ્યા મોટી ભાષ્યે હતો, અને હું પાડું છું કે સીએને માટે જ પ્રકટ થતા 'સુન્દરિસુખોપ' માસિકતા થેયોતો મોટો ભાગ પોતાની મેથે બરખર સમાજનારની સંખ્યા વધુ બહુ મોટી રાખે હોય. મહેલામાં, "અત્યારે સીએના મોટા ભાગને ખરેખર કામનાં આવે, અને જેમાં તે સાચા ઉગમથી ઉત્થેય હતી છે" એવા અર્થનાં "સી-ઉપયોગી" શબ્દ સમજાએ તો તો વાર્તાઓ વિના ખીલ થયેલી બહુની ભાષ્યે કરે લાભ. આર્થાત્ એ અભ્યાસથી દૃષ્ટિ ભેટાં "સી-ઉપયોગી" સાદિત બહુ થોડું છે. આ તો જગ્યાની વાત હતી. તે થોડા સાદિતમાં વધુ ભૂતની દૃષ્ટિ ભેટાં વિનાસોએ સીએના લાભમાં ચૂકી મર્યાદાએ સીએ વાર્તાપુસ્તકોની સંખ્યા તો વધુ નહીં માત્ર એમ છે.

"સી-ઉપયોગી" શબ્દનો અર્થ એવો લાગે કે "આસ સીએને ઉપયોગમાં આવે એવા હેતુથી રાખાયેલી" એ તેવી વર્તનસામગ્રીના ત્વર વિખ્યાન પાત્રી સદાચ: (૧) સી-ઉપયોગી થોપ કરનાર નિમન્તરૂપ થેયો, જેમાંને મોટોભાગ સીવર્તિતતા રાધ વિચારને બહુમતી લખાયેલો હોય છે, અને જેમાં સીવર્તિતતા નજ અને ઉચ્ચ આલેષે લખાયે જ ભોજ્યમાં આવે છે; (૨) હાલમાં કેવળથી લીધેલાં કેવળીએનાં તેમ અન્ય સાંસ્કૃતિક પ્રતિભિજો અત્થે હેખનાર નજલક્યાઓ તથા વાર્તાઓ વગેરે; (૩) સીએને માટે પ્રકટ થતી માસિક, તથા સામાન્ય માસિકોના આસ સી-વર્તન-નિમન્તરૂપ, (૪) સીએને ઉપયોગી મનાતી હાલ્યો વિષે સમજાએ આપનાર પુસ્તકો, જેમાં કે પાઠશાળા, સુંચલુકલ વગેરે.

(૨) અને (૩) આપના અા જે સીએના ઉપરમાં ઉપયોગી પાત્રી મોહકતા નેત્રી મને આસ માટિલી નથી, એટલે તે સંજન્યમાં મેલ ખારણ કરવું હાલ ઉચિત પાડું છું. તરીકા પુસ્તકો રચનાના સંજન્યમાં જે અભ્યાસો કરવા રાખું છું.

(૧) બંને તથા સુધી બાકાત બહુ સારી રખાવવા આવશ્યક કરવો બંને નવીન તથા જોને બંને નવા સમયો જાવવાના પહેલો લેખની બંને લેખો સમજાવતી આપવા બાકાત સંચાલન કરવી.

(૨) જે મોર્ડિ ગાદિતી અંગિએ ગામથી જાણી લાગી હોય તે અને ત્યાં સુધી વાર્તારે અથવા તેના મોર્ડિ રસમના રૂપમાં ગામવાળી નિમનઘટ્ટ કે સાધી શોધામઘટ્ટ રૂપ અને તેટલું મોઢુ રખાવતુ

આ જે સચલાઓ ધ્યાનમાં રાખ્યા વગર ત્યારે તેજનો બરાબર ઉપયોગ થવા વગર આપણી સીઓનો મોટો નાશ ઉપજવાથી સમજીને વચે એવું સાદિત્ય બાબે તેપર ચીંતે જે જ વિનિતિ

ਏ. ਬਾਡੀ ਫਰ ਨਮੀਦਾਰੀ ਫਰ ਪੱਛਾ.



4134

[illegible]

પણ સાથે હું સમજાવેલું ન-D relation of labour નું પણ મારું હું ને પ્રાપ્તે બનાવતા પ્રમથા ને સ્ત્રીએ મુકુલવરણ ના ૭ બાળકોનવરણના પ્રમથા સમયે જોઈએ-સંસાર સારી રીતે ચલાવવા માટે બધાએ જાણ થવું જોઈએ પણ મારું જીવન બધાના જીવન કરતાં છે વિચારવાની મઝે મત આપવાના હોઈ માટે મારું જીવન બધાને છે તેની હું વિચારવા છું, જોઈએ છે તેઓ સેવાના સ્વામી બાદ પોતાને મત મુજબી રાખે આ રીતે સ્ત્રીઓના પાત્રન માટે જીવનવ્યવસ્થા અને બાળકોનવરણના-જોઈએ બધાને ઉપયોગના-જીવન પુરોગતની જરૂર છે

અર્થાત્ અત્યારે સીવાચમના પુરુષોનો દરેક વર્ણ સંગ્રહિત માનવામાં આવે છે તે દીક નથી મરુત્યુવ ને જીવવાને પ્રાર્થ ને વાચી રહે તે સ્ત્રી પણ વાચી રહે, તે સિવાય પોતાના કોઈના અંગના પુરુષને વાચી રહે સુધાર તોઈ છે વાચી રહે ને વળી સાકારા ઉપરના ઉત્તર કામિનુ પુરુષકે પણ વાચી રહે નેત્રી સરખી આવસ્યકતા છે.

‘સાક્ષીસુબોધ’ ના જુલાઈ, ૧૯૧૧ ના અંકમાં અને ૩૮૧ ઉપર શ્રી R ની વર્ણન અને ઠીક થયે છે.

આ મ્હારા નિષ્ઠાની રૂપરેખા છે જનરો તો જાણે જણારે લામીર

1212

## અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી.\*

અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી, અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી;  
તમ્હેં છો દેહતણા બોગી, તમ્હેં છો દેહતણા બોગી.

અમ્હેં તો સ્નેહતણાં મધ,  
તમ્હેં છો સમગ્રમાં રુઝિભે;

અમ્હેં તો આનંદમાં અતુરમ્,  
તમ્હેં છો બાલમહી જે વિલાસ;

અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી, અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી;  
તમ્હેં છો દેહતણા બોગી, તમ્હેં છો દેહતણા બોગી.

અમ્હેં તો સ્નેહપરબળમાં,  
તમ્હેં છો સ્વાર્થધાથી મહેમાન;  
અમ્હેં તો અભેદપરબળમાં,

તમ્હેં છો જીવહિમાં જે વિલાસ;

અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી, અમ્હેં તો સ્નેહતણા બોગી;  
તમ્હેં છો દેહતણા બોગી, તમ્હેં છો દેહતણા યોગી.

અમોને લાગ્યું સ્નેહી ત્યજ,  
તમોને સ્વાર્થ વિના નહિ બાન;

અમ્હેં તો સ્નેહપરિણાં મોન,  
તમ્હેં છો વિષયપરતક્ષીન;

અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી, અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી;  
તમ્હેં છો દેહતણા બોગી, તમ્હેં છો દેહતણા બોગી.

અમ્હેં તો યુદ્ધમયથી રીઝનાર,  
તમ્હેં છો શૂલમહી સનાર;

અમ્હેં હવે મુઠને ફેંકનાર,  
તમ્હેં છો ધરતી પર ફનાર;

અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી, અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી;  
તમ્હેં છો દેહતણા બોગી, તમ્હેં છો દેહતણા બોગી.

સ્નેહમય સ્વપ્નથી તરનાર,  
સ્નેહમય સને એકાગર;

હવે સ્નેહસિન્ધુ ઉઠાવે,  
તેમાં આ બિન્દુ ગર્જવે;

અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી, અમ્હેં તો સ્નેહતણા યોગી;  
તમ્હેં છો દેહતણા બોગી, તમ્હેં છો દેહતણા બોગી.

તા. ૧૦-૮-૧૯૧૧  
મુંબાઈ-ગિરગામ

}

અન્દરોંકર નર્મદાઓંકર પદ્યા.

\* પોતાની પવિત્ર, ઉત્તમ ભુમિપ્રિયતા સ્નેહભાવોનો સમૃદ્ધ ધુનમાં આતો દોષ, અને સંસારી જીવોને સ્નેહપત્રો દોષ, એવી સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ આલેખવાને આ પ્રયાસ છે. અ.ન. પદ્યા.

## સ્તિષ્ઠ હલ્લ.

( સ્તિષ્ઠિત્વે. )

### ૧. બહીષ્કલ સખીને.

નહીં ઇચ્છું હુંને સદન કરતી હું નિરખવા,  
પરન્તુ છે વેળા સદન સિખતથી ચાલુ દિસતી;  
સ્તિષ્ઠો એવાં કાંઈ, સદન કંઈ એવાં ઉલખનાં  
હતાં!—આજે સર્વે—ભય હું નિરખુ તેજ સ્થળમાં?

### ૨. હલિતાને.

ખરે જાણી ને તપનજનનું એક હપડું  
ખરે હું પાસેથી, જમ જમતમાં બપોરે ચાલડું !  
કદી નવલી લદાઈ મુજબ ગમતથી અનુભવ ને,  
નહીં જાઉં, બહાસી! હોવન કહું તોય પણ, હૈં !

### ૩. એક નિસાસો.

હાથું મેં જાણું ખુર સર્ખીની સપ હપરે,  
“ નિસાસો એ યાતો ! ” વહી જાય ભારે સ્વપ્તિ એ;  
“ જસાનું સન્તોષે હલ્લ ઉઠાવે ને પ્રયત્નું  
“ નિસાસો એ તેનો, ” જમન મુખ મેં એજ હમડું.

### ૪. સુમાનીપત્નિનો આરોપ.

સુમાની ને લાગું, વિષ સપિ ! ક્યાંપિ હું જુજાને,  
કીધો છે તે એવો, જુજા હલ્લને તે ખમર છે;  
ખીજ છે હેતુથી મઝ કર ધડું નો સિપા કદી,  
પટે સિસા ભારે જુજા તંત્રથી,—તે નિહુ નહીં.

### ૫. અમજા વિષમાં વસન્ત.

નવા આનંદથી પ્રકૃતિસુખને ને દસવલો,  
નવાં પુખ્તો લાવી નિજ જનનીયો ને રોપવલો.  
વસન્તે તે, બહારે રજની રૂઈ જોય તથાવલો  
જુને રાત્રી ચાલો દિન નવજના જાવ જાવલો.

## ૬. એક બાળકની મૂકી જનાર સખીને.

સખી ! ત્યારે માટે બહુ વરસનું કાળન રહ્યું,  
 ઘડું ધાર્યું એવું, પરમ પ્રભુને તે નવ મમ્મુ;  
 ગઈ ચાલી બાલી ! પણ પ્રભુકૃપા મ્હેર મહુવી—  
 મુકી તેણે મીઠી જગત પર ત્યારી પ્રતિકૃતિ.\*

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

## જહાંગીર અને તુઝકે જહાંગીરી.

( અસુસ-પાન ૧૪ ૨૪૦ થી. )

તુઝકે અતિહાસ ૧૩.

હિંદુસ્થાનના સૌકો પ્રતિહાસ લખવામાં આવ્યા છે, તેમાં અનેક રાજાઓનાં નામ, તેમણે કરેલાં વિમલો, તેમની કારકિર્દી અને તેમની સત્તાનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ અત્યારે કાંઈ કેટલું પણ પ્રગટ સંગ્રહના રૂપમાં લખવામાં આવ્યું નહોતું. જેમાં દરેકે દરેક રાજા અને દરેકે દરેક કાળનું સંવિસ્તાર વર્ણન આપ્યું પડે. આમને આજની આ જગતનું પહેલું પ્રગટ છે. જહાંગીરના સમયમાં “ જેઝીઆર ” નહોતું પણ તેનું પાત્ર સ્વરૂપ તેનાજ વખતથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. જહાંગીર “ તુઝકે જહાંગીરી ” માં જે જે ઘટના વર્ણન કરે છે તે તે રાજાની પ્રાચીન સિધ્ધિ, તેનું વિગતવાર વર્ણન, તેની અનેક જાતની પેદાશ, તેનાં હવામણી, તેનાં રાજા રૂઝ, જાડ પાન અને તેના રીતરીતોને વચેરેનું સંપૂર્ણ વિવેચન કરે છે. તે આજનીયો હવાવ લખતાં ધમે છે કે—

“ આજનીય મોઝા પ્રદેશમાં મહાવણ છે તેની પહોળાઈ ૨૭ માઇલી છે, અને લંબાઈ ૬૦ માઇલી પ્રદેશ સુધી ૫૨ માઈલી છે. જ્યાં જ્યાં આ પ્રદેશ ફિદ્દા રાજાના કબજામાં ૬૩૦ તેમનો અમલ કુલ ૪૦૦૦ કરોડો છે. તેની તરફીવજાર હકીકત તરંગ રાજાના કલિબક્ષ પરથી માલુમ પડે છે. આજનીય કુતમથી તેનો કારણથી તરફીયો ફરવામાં આવ્યો છે. તેમાં આવ્યું છે કે સર્વે ૭૨ ફિઝરીમાં મુસલમાનોએ તેનો કબજો લીધો. તેમની ૬૩૦ ૨૮૨ વર્ષ ચાલી, અને તે હરમાન ૨૭૨ રાજાપૂર્તીયો થઈ ગયો. સૈને—૬૭૪ ફિઝરીમાં આજે આજનીય છાતી લીધું.

અનુસૂચિતો અકબરનામામાં અકબરની જ લખાણ હોય છે કે કાઠગીરની લંગાઈ કુપ્તુબેગાથી ૧૨૦ ગાઉની છે. જે પોતે સીપચીની થવીજ આપણીજારે. નીચા કે તેઓ કાઠગીરની ખરી લંગાઈ પહોળાઈ ચોખી કાઢે. અનુસૂચિતો જે ૧૨૦ ગાઉ લખ્યા છે તે આ મહુરી સુગમ કુલ ૧૭ થયા. સાધારણ વિજ્ઞાનેને અનુસારી કાઠપણુ દેઠની સરહદ તે દેખતી જાયો ખોડાલી હોય ત્યાં હાંથી અણુજગત આવે છે. આ ઉપરથી કાઠગીરની હદ નક્કી કરવામાં આવી છે.

કહેરું નામ મીનમર છે. મર નદી કહેરુની રચે વહી રહે છે. આ નદીની કુલ આગળની જગ્યાને દેરીનામ કહે છે. તે જીંજારથી ૧૪ ગાઉ છે. જે આ હવે ઉપર એક ખગાથો અને તેમાં એક મકાન તેપાર રચાયું છે. કહેરમાં ચાર પુલ મહા મનપુત અને પાપકાર છે. પુલને કાઠગીરી બાપમાં "કમ" કહે છે. અહિં એક વિજ્ઞાન મકાન છે, જે સુગતાન સિંહરે, સને ૯૦૦ દિગરીમાં પેપાર કાઠી હતી. મહાકા "મહેરામ" થી તે પુરની બીજા સુધી ૧૪૫ મળ લાંબી અને ૧૪૪ મળ પહોળા છે. અહિં મોર દીપામણી લખાણીનો એક શાસ્ત્રી તેમની અપર કીર્તિ લખતી રચો છે. અહિંયાં આદમ હોડી વડે થાય છે. ૮૭૦૦ મળવાથી ૭૪૦૦ મારી આજીકા મેગરે છે.

કાઠગીરને ૩૮ પરખાઈ છે. ઉપરના બાપને 'કમકમ' કહે છે. નીચલાને કાપકામ નામ આપેલું છે. અહિં મહેસુલમાં ચોડા લેવાનો રિવાજ છે. એક ખરવાર તથા મણુ અને જાગરોનો હોય છે. આ દિશાન થવાયે કાઠગીરની કુલ ઉપર ૩૦ સાથ ૧૩ હજાર અને ૫૦ ખરવારની છે, જે કીંગડની ચોડા આંખથી ૭ કરોડ ૧૧ લાખ અને ૭૦ હજાર હામ ( લગભગ સવા પૈસો ) થાય છે.

'કાઠગીરનો રસ્તો' ધણી કામુ છે. સર્વેથી સરત થાયો 'ભાંર' અને 'ખાલી' ના છે. કાઠગીરની ખરી ખુખાં એવી હોય તો 'ખાલી' ને જાહેર કિલ્લ છે. જાદોગીર વસ્તીની ખુખાં વર્ણન કરે છે, અને ત્યાં નીપજતાં નીમ નીમ રજકલ, ખાગળગીયા, મહેલા, મકાનો, જાતજાતની પ્રાણીઓ, જાંતા લોથ અને તેમના સીંદરિવાજની હાલત વારસોત્તાર સમે છે.

જાદોગીરના રાજ્યની હદ આગાથી પૂજાન અને કાઠગીર સુધી અને જાગવાથી કુજરાત સુધીની હતી. જાદોગીર ન્હા પ્રેતોમાં આવેલા દેસ કહેર તેમ જ કલખનું એકું રિજતવાર અને અર્ધકારીક કાંચોમાં વર્જન કરે છે કે નિવનના લંગાણુની કદાશ ન આપતાં આ રાજો સર્વે પૂર્ણ જાન પ્રાપ્ત થાય છે.

### પ્રાણી વિજ્ઞાન

જાદોગીરના સમયમાં આ વિષયનું કાંઈ જાન પણ નહિ હોય. પરંતુ 'વૃક્ષો જાદોગીરી' માંથી આ જાન મેળવી એટલી જાણ ખબરે થયે છે કે આ વિજ્ઞાન સુગતાન



સંબંધી એક આપું' પુસ્તક તૈયાર થાય. તે સમયમાં સિકારનો શોખ શાહી જારીપાતોમાં લેખવામાં આવ્યો હતો. જહાંગીર સિકારને "નવસૂએતું કાર્પ" લેખતો હતો, પોતે એ વિષયનો ધણો શોખ ધરાવતો. એક વખતે જહાંગીરે પોતે કરેલા સિકારનો આસરો કાઢ્યો. દરબરમાં દરેકે દરેક ઝીંજ લખવામાં આવતી નેચી આશુમ પાશું કે બાર વર્ગની વચ્ચી હતે અને ૬૮૮ દિવસીથી તે પચાસ વર્ષ સુખીમાં તેણે ૨૮૫૩૨ પ્રાણીઓને કિતર મીં હતો, જેમાં ૮૬ વામ હતા. તે જે જે પ્રાણીને મારતો તેનું તરતજ તોત્ર કરાવતો. તે કપાની ભેટો કે તેનામાં કાંઈ અસાધ્યારણુ જણુ આવેલી છે. માચીનકાળમાં કોઈપણ વર્ષમાં મિત્ર આપવાનો રિવાજ નહોતો, તેથી કરી આ વિષયપર લખાવવા પુસ્તકોમાં જે પ્રાણી પલ્લેન કરવામાં આવતું, તેના હરીતકાર તેની ચાંદડીને રંગ, માગ, તેના ભર વેરેનું એવી રીતે વર્ણન કરવામાં આવે છે કે તે પ્રાણીની સંપૂર્ણ આકૃતિ આપણી તબીબ માગળ ખરી થાય, 'હુયવાનાતેકઝીરી' આ વિષયપર એમાં એક પુસ્તક છે, જ્યાં [માં એક ખાખી એ રહેલી છે કે એકજ ઘાટનો અને કાળાં મે પ્રાણીઓ વર્ણનમાં ભેગ રાજ થઈ જાય છે, અને તેમની વચ્ચે વર્ણન ઉપરથી પરખાઈ આવે એવો કાંઈ લાગતો હોતો નથી. પરંતુ 'તુઝક' આ ખાખીને દુર કરે છે. જહાંગીરે જે પ્રાણી વિશે લખે છે તેના આધેદુખ નકશો અંદાજ આગળ ચીતરાઈ જાય છે. આ ઉપરથી જહાંગીરની લેખન રીતિ અને તેની કુદર શ્રેષ્ઠીતું જણુ આપણને ખાતર થાય છે. જહાંગીરે રાજે પશુઓની કખાઓ ચીતરાવી 'તુઝકે જહાંગીરી' માં સમજ કરી છે તેનું આપણે આગળ વિવેચન કરીશું. ધણુ સિકારોમાં જ્યારે અસ્વાભાવિક હનું પ્રાણી ખળી આવતું, ત્યારે તેનું મિત્ર ચીતરાવતો. ગાદીએ બેઠા પછી ૧૮ મે જ્યારે તેણે એક વીકરાળ વાંધનો સિકાર કર્યો તેનો ખળી ચીતરાવી હતી તે સંબંધી તે નીચે મુજબ લખે છે:—

"ફરપણીની વચ્ચી તે અલ્હાર સુખી મે જેટલા જાપનો સિકાર કર્યો છે, તેમાં આ વાપવી બૈચપર ૨૬, બખ્તાર અને જરખીના પ્રવાલમાં કાંઈ વાય એવામાં આવેના નથી. મે વિવકારોને હુકમ કર્યો કે તેઓએ તેની આધેદુખ તરસીર ચીતરાવી. આ વાંધનું જામ કરાવતાં જહાંગીરી શાહી વીસમણુ જણુ."

પ્રાણીવિષયી આપણને ખાતર પડે છે કે જે અસ્વાભાવિક જાતોના પ્રાણીઓના સંબંધી મરેલાં જન્માં પહેલું જાણે તેમના સ્વાભાવિક રૂપ, રંગ, સ્ખમાવ, જાત અને ચંદ્રમાં બદલાઈ જાય છે. જહાંગીર આ વિષય પર ખાસ લણુ આપે છે. સફર રમનો ચીતો જરૂર જ એવામાં આવે છે. રાજ્ય નરસિંમહેવે જ્યારે તખ્તનસીન થયા પછી વીસે વર્ષે જાણે ચીતો જહાંગીરને મેઠ આવ્યો, ત્યારે તેને પહેલું જ આતંક થયો તેનું તુઝકમાં જ્યાં વર્ણન કરે છે હાં લખે છે કે જ નીચે મુજબ સફર, પ્રાણીઓ ભેલાં છે, અને મારા "ચીક્ર-આપાના" જાં મોજુલ છે. સફર કાકરો, કાગ, ખરેર, તીવર, પેદેવ, જોર અને બાજ. "જહાંગીરનું જાતપરખાનું ખરે અલખજ ખાતું જ હતું. આમાં પછા પ્રાણીઓ એવાં હતાં કે જેમના કુદરતી કણ હોય અને કાંઈક સહિ વિશદ હતી. આમાં એક નાકો હતો, જે પાસે ખળી દુધ આપતો,

તમનચીન થયા પછી નવમે વર્ષે ઇસ્માઈલી એક પછી આબું. જે દેખાવામાં પોપટ સમાન હતું તેની એક એ દેવ હતી કે રાત્રિએ ઉઘું લાટી ચડ્યક કરી કરતું.

જાદોગીર તેના હેવાલ નીચેના શબ્દોમાં લખે છે:—

“ ઇસ્માઈલી એક પછી લાવવામાં આબું છે જે ઇસ્માઈલી પોપટ સમાન છે પરંતુ કર્તા તેનાથી જરા નાનું છે. આ પછીની એક અબ્બાસી એ છે કે આખી રાત પોતાના પંખને ઝાટી રાત્ર અમવા તો લાકડી બોલે પર તેને બેસાડવામાં આવે, તેના પર પોતાના પંખ નીચે કરી હથે મસ્તકે લટકે છે, અને ઝીણું સ્પર્શે માથે છે. અને બ્યારે હિંમત હમે છે સારે દાખી ઉપર બેસી નવે છે. પાણી લઈને પીતું જ નથી. તે તેને ઝેર સમાન છે. ”

જાદોગીરે પોતાના અબ્બાસ ખાનને સંપૂર્ણતાની રીતે પહેંચાડવાને મહાન પ્રયાસો કર્યા. આથી ખાનસાહેબે દેસા અર્થવામાં આખી રાખતો નહિ, અને જે ઉમરાવો નવિન પ્રાણીઓની બેઠ લાવતા તે ઉપકાર સહિત સ્વીકારી તેમનાથી ધણે જ રાજ થતો. તેણે મુહર્રમખાનને ખંખાત માંડતો સારે તાકીદ કરી હતી કે:—“ જોના બંદરે જઈ જે કોઈ નવીન વસ્તુ ત્યાં લાવે લખે તે કોઈ પણ કીમતે નાવસ્ત સરકાર મોકલે ખરીદ કરી મેવી. તે ઇસ્માઈલી મુહર્રમ એકાદમ તાકીદે જોવા મવા, અને કેટલોક વખત લાં ચીકમે. આ બંદરે જે જે નવીન વસ્તુઓ લાવે લખી તે દેસ પર ખાન ન આવતી જે કોઈ શીદમી-બોલે કીમત માગી તે પ્રમાણે તેમને દેસા ચાલવી ખરીદી લાવે. આમાં કેટલોક પ્રાણીઓ પાછાં જ નવીન અને વિચિત્ર હતાં, જેમને મે બેચાં નહતાં એટલું જ નહિ પણ જેમનું નામ પણ મે સંભળ્યું નહોતું. ”

જાદોગીરના દાખીખાનમાં એક દાખી હતો જેનું નામ તેણે મુહર્રમ, પાછું હતું. તે કર્તા રાત મજા આપે અમિજ (સરજ) હથે હતો (સરજ મજ ૨૦ આંગળનો હતો એટલે એક લાપમાં સંપૂર્ણ બોલો.)

પ્રાણીવિદ્યા પ્રાણીઓના સ્વાભાવિક ગુણુ જોય વ્યવસ્થાનું સંયોજન સાધિત છે. એટલે કયા કયા ગુણુ તેમનામાં પ્રકટી છે, અને કયા કયા તેમને કેળવવાથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, વિશેરે વણી બ્યવહારપરોખી બાજતોનું એનાથી જાન થઈ શકે છે.

### ચિત્રકળા.

સાધારણ રીતે લોક વિચાર એવો છે કે જુલમને જીવીને હરામ કરાવી છે, તેથી એ જુલમમાં કોઈ પણ પ્રકારની અભિરુચિ થઈ નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓના વખતથી આ મનોરન્જક કળાને નાશ થયો છે. આપણે ધાર્મિક ચર્ચા કરવા માંગતા નથી. પરંતુ એતિહાસિક મનાવેથી તો એવું સાબિત થાય છે કે બુદ્ધધર્માને આ કળામાં કોઈ રીતે પગલ રજા નહોતી, અને મુસલમાન પાદશાહે તથા ઉમરાવો આ વિષય તરફ ધણીજ ધ્યાનજ મરાવતા હતા. જાદોગીરને તો આ વિષયનો રોજ હતો, એટલું જ નહિ જાદો વિશેષ મોદ હતો. એની આંખ એટલી કેળવણી હતી કે એક જ ચિત્ર જો અનેક ચિત્ર

કારના હાથે નીતરવામાં આવ્યું હોય તો તે જતાવી આવતો કે ક્યાં સુધી ક્યાં મિત્રારે એ ચિત્રપર કામ કર્યું છે. એવે હાથે છે કે “એક જ એકલામાં ને ચમુ અને અમર જુલ જુલ મિત્રકારોથી આલેખવામાં આવ્યા હોય તો હું એવાથી કદં હું કે અસલ ચેતો ફેરું મામ છે ? અને આંખ અને અવાં કોણે ચીતરી છે.”

તેના સમયમાં સર રોમસ રો એક વિલ વિલાવતથી જહાંગીરને એક આપવા લાખો હતો. વિલ પાછું જ સુંદર અને પ્રવીણ માણસને હાથે દોરાવદું હતું. સર રોમસ રોએ એ એક આપતાં જહાંગીરે કે આવું વિલ દિંદમાં તો કોઈ પનાવી શકે એમ નથી. પરંતુ તેની અળ-વળી વચ્ચે જોને જ દિવસે એ જાણીએ તેજ અલની તમા-તેના કરતાં વધારે સુંદર તેને બતાવવામાં આવી, જે એક સર રોમસરોએ કમુવ કર્યું કે ખચીત ચિત્રણમાં દિદુરખાન કોઈ પણ રીતે પડત નથી.

જહાંગીરના વખતમાં અણુલ કરાન નામે વિખ્યાત ચિત્રકાર હતો. જેને જહાંગીરે “લાહીકરકા” નો ખીતાબ આપ્યો હતો. અને જેને હાથે જહાંગીરે અતિ ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રે અને અત્યુત્તમ છબીઓ તૈયાર કરાવી હતી. ગાદીપર બેઠા પછી ૧૪ મે વર્ષે ભારે ખાંન આલખને કરાન મોકલ્યો. સારે ચિત્રકામાં અતિ પ્રવીણ કમુલસને તેની હાથે એવું કરીને મોકલ્યો કે સાદઅમ્યાસ અને તેના અમકદારોની છબીઓ ચીતરે. તે હાથે છે કે—ભારે ખાંન આલખને કરાન મોકલ્યો સારે કમુલસ નામના પ્રવીણ ચિત્રકારને તેની હાથે મોકલ્યો. અને તેને સાદ અને તેના અગીર ઉમરાવોની છબીઓ ચીતરી લાવવા કહ્યું. ઘણા જાણી છબીઓ ચીતરી લાવી અને બતાવી. મારા અલુલાદની છબી મુખ્યત્વે કરીને અતિ સુંદર હતી. કામ એવું સ્વચ્છ હતું કે તેમના દોક ચાકરને બતાવતાં તેમણે પણ તેને જાણખી.”

જહાંગીરે પોતાના રાજ્યાભિષેક સમયનું અણુલદસન પાસે એક સુંદર ચિત્ર દોરાવી “હમક” માં લખાવ કર્યું. તે ચિત્રની ઉત્તમ કારીગરીના ગરજામાં તેને “નાદિરકા” નો કલકામ આપ્યો. જહાંગીર જે જે પ્રાણીઓ અસપાસના પ્રદેશોમાં માણુમ પડતા તે બધાનાં ચિત્રો તૈયાર કરાવી જહાંગીરનામાં લખાવ કરતો. તે હાથે છે કે—”ને કે ખાજરે પોતાની હકીકતમાં કેટલાંક પ્રાણીઓની મુખાવૃત્તિઓનું જ વર્ચન કર્યું છે છતાં તેમણે પોતાના ચિત્રકારોને આ પ્રાણીઓના ચિત્ર કાઢવા મંત્રણી આજ્ઞા કરી નથી. આ પ્રાણીઓ અને ઘણાં જ આજ્ઞાજનક લાખ્યાં લેવી જે તેમનું વર્ણન લાગુ અને મારા ચિત્રકારોને તેમની છબીઓ ચીતરવાની આજ્ઞા કરી, તેઓને જહાંગીર નામાં લખાવ કરી છે. અને હાથે સાંભળવાથી કાપલ થતા આજ્ઞા કરતાં જોવાથી વિશેષ આજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે.”

જહાંગીર જુનાં ચિત્રોનો ઘણો શોખ ધરાવતો. તેના સમયમાં એક અગીર કરાનથી તેમની એક લલાછના ફેલાવનું ચિત્ર દોર્યો આવ્યું હતું. જહાંગીરે આ ચિત્ર હુમકમાં લખાવ કરી તેનાપર વિશેષ વિવેચન કર્યું છે. આ ઉપરથી જુલ જહાંગીરની ચિત્રકાની ગુજ વિષે કોઈક માહિતી મળે છે. આ ચિત્ર ખલીલ ખીરમાંથી તૈયાર કર્યું હતું અને તેમાં કાદળા અને અગીરોએ મુખ્ય ભાગ લીધે હતો, તેમની રચના આકૃતિઓ દેશનામાં આવી હતી. છબીના દરેક ચિત્રની નીચે તેનું નામ લખવામાં આવ્યું હતું. આ ચિત્ર સાદ કરનાકરની

ચિત્રકાળામાંથી શાહજહાંસને હાથ લાગ્યું અને શાહજહાંસના બદલ્યાપે તેને શૂન વેચી નાંખ્યું. એવો સંયોગ બન્યો કે બ્યારે ખાનબાલમને જહાંગીર છતાં મોઝમો લારે આ મિત્ર ધણપકાનના મજદરમાં વેચાતું હતું. ખાનબાલમે તેને ખરીદી લીધું. આ ખબર શાહ જહાંસને પહોંચતાં જ તેણે ખાનબાલમને લખી મોકલ્યું કે મારે ખરીદી મિત્ર માત્ર એવા ઇચ્છું તે મહેરબાની કરી મોકલાવી આપો. ખાનબાલમે ઉદાવરને મળ્યાં ૬૦૦ માર્કા. પરંતુ અર્ધ વસ્તું નહિ અને આખરે શાહજા જલનત દગાલુથી લાચારીથી મોકલાવ્યું. શાહજહાંસને જહાંગીરના ચિત્રકાળા પ્રેમ વિશે પુરતી માહિતી હોવાને લીધે પોતાના વચનને અનુસરી થોડા જ દિવસમાં તે ચિત્ર ખાનબાલમને પાછું મોકલાવ્યું.

જહાંગીરે પોતાના સમયના વીરજ્યોત્સી પૂર્તિએ મળુ તૈયાર કરાવી હતી. આશ્ચર્ય તો એ છે કે આમાં દિ'દુરાન્દજોની મળુ પૂર્તિએ જોવામાં આવતી. ઉત્પુરના મહારાણી અને તેના પાટવીકુંવરની પૂર્તિએ તૈયાર કરાવી "જ્વખા હૈન" બગીચામાં ઉમડી મુઠી હતી. રાજપરિષદે પછી ૧૧ મે વર્ષે તે તૈયાર કરાવવામાં આવી હતી. પોતે લખે છે કે:-

"રાજા અને તેના પુત્ર કરચુની આપત્તિ કોવરવાને ને "વરેખ-અ" ના શિશિપ-એને આજ્ઞા કરી કે થોડપૂંકડ અને રાજાણમાં અરસમાંથી તેમની પૂર્તિ કાઢવી કાઢે. આજે જ તે પૂર્તિએ તૈયાર થઈ અને મારી હાલિ આજના લાવવામાં આવી. ને તેમને 'જરખાહૈન' બગીચામાં મુઠી મુઠવાની આજ્ઞા કરી.

૧૧મ જહાંગીરે મુળીવાળા ચિત્રકાળાની કદર કર્યો તે એલિઝાબીથ ક્રિસ્ટિયાની પણ સામિત થાય છે સરખુસ પોતાના સ્વાપ્તમાં લાવે છે કે એક વખતે એક માલુસ કો-દામાં એક મિત્ર રેશવાને આપ્યો. આ ચિત્રમાં એક સી સુતેલી હતી અને તેના પગ આગળ તેની એક સખી જોના પવને તળાવે હાથ ફેરવતી હતી. જહાંગીરને આ ચિત્ર મળ્યું જ પકંદ પાણું અને તેના ૫૦૦૦ રૂપિયા આપી ખરીદ્યું. ચેમનાર ૫૦૦૦ રૂપિયા જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો અને કહ્યું કે આ રાજાને મિલની કીમત આટલી મળી હોઈ શકે નહિ જહાંગીરે જવાબ આપ્યો હાથ ફેરવવાથી કીમત મળી અમર સીના મહેરાપર પ્રકાશિત છે તેટલા જ મારે તને ૫૦૦૦ રૂપિયા આપું છું.

### હાથની કારીગરીને ઉત્તેજન

જહાંગીરનું એપરાર્થ તેની પરમાર્થ બુદ્ધિ અને કારીગરોને આપવામાં આવતું ઉત્તેજન એ સર્વેનો આ નાનકડા વિષયમાં સમાવેશ થાય તેમ નથી, અને તેટલા માટે તેની હાલ-રૂતિ અને કળાકૌતલ્ય પ્રત્યે સંપૂર્ણ પ્રીતિપર કોઈ અનુભવું પડે એવું એક જ ઉદાહરણ આપતું અસંખ્યમમકર્યું.

જહાંગીરે તખ્તનસીન થયા પછીનાં ૬ જૂ વર્ષના રજાઓનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે પોતાના બેઠાની બસબર-દાયકિંતના આર-મિત્રો તેની સમસ્યા લાવવામાં આવ્યાં. જહાંગીર લખે છે કે એક ચિત્રમાં આર થોડા પરસ્પર દુઝ કરી રહ્યા હતા. એક થોડો હાથમાં ધારે હાઈ ઉભો હતો, બીજાના હાથમાં પથ્થરનો કડોડો હતો. બીજો પૂજાને હાથ ટેકી

બેઠો હતો, અને તેની સામે એક કમાન, એક લાકડી અને એક વાલણ એમ ત્રણ વસ્તુઓ પડી હતી. બીજા મિત્રમાં એકરોએ તાલુકા તખ્ત ઉપર એક બાલચાક પગપર પગ ચાલી ફરીકાને ચઢેલી બેઠો હતો, પાંચ ખીલમતગરો નખન ડેરતા હતા અને માથા ઉપર એક ગાંઠની ઢાળ ઢાયા કરી રહી હતી. ત્રીજા મિત્રમાં નહ શેરો તમાંગો ડેખાડતા હતા. એક ઊભી વળીપર ત્રણ દોરડાં પાંચવામાં આપ્યાં હતાં. એક નહ ડાબે હાથ પાંચવેથી ઘર્ષ નખણા પગને પકડી હમો હતો અને બીજા હાથમાં એક લાકડી ઢાલી હતી. બીજો નહ ગળામાં દોઢ ચડકાવી વગાડતો હતો. એક બીજને આજુબ દોરડાં તરફ હાથ લાંબા કરી સામે તાકી રહ્યો હતો. બીજા પાંચજણુ આમતેમ ઉભા હતા. ચોથા મિત્રમાં એક ડાઢ હતું જેની નીચે હરતપ્રસા ભેદા હતા. એકજણુ તેમના પગને ચુંબન કરતો હતો અને એક બીજને મદદ તેમની સાથે ગતચીત કરતો હતો. બીજા ચારેક માણસો આસપાસ ઉભા હતા. આ સર્વ વિચિત્ર એકલાં બારીક અને નાચુક હતાં કે પોસ્તાના ઊલસાના પદમાં સમાઈ શકે. જહાંગીરને આ સુંદર કારીગરી જોઈ જે આગવું હૃદયન વધુ તે તેના જ કબજોમાં નાચુકું ભેંજાવે.

“પાલચાકી ગુલામેમોથી એક જગમ કામ કરવાના કારખાનામાં કામ કરતો હતો તે એક ઉત્તમ કારીગરીનો એક નમુનો તેવાર કરી મારી સમગ્ર હાલ્યો. આજ દિન સુધી મારી કારીગરી કે જોઈ નથી જાહે સોંભવો પણ નથી.” કામ અપુર્વ આદરુત હતું જેથી તેનું તાલુકાવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જહાંગીરે આ માણસને યોગ્ય ઇનામ આપી સંતોષ્યો.

સ્વર્ગનાસી સર હેવડ એકમોરે અલીગઢમાં ‘ગુરક’ ફરીથી હપાવી હતી જેમાં કોઈપણ આપર તેમણે ઉમેર્યું કે ચોથા કારખાના પર ઇસુની હબી ચીતરેલી હતી જે ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે આ નિવૃત્તિયુ કારીગરી જહાંગીરના મુલાકાતે કાંઈ દોષ શકે નહિ. એટલું જ નહિ પણ આતું બારીક અને ખોદર કામ મુરોપ વાસીથી જ દેવાર વમેટું હોતું ભેંજાવે. બાસોસ છે કે આવા મુદરોની પશુ એવી ખામ્યતા તરી કે એક કિંદુ સ્થાનનો કારીગર અત્યંત પ્રદક્ષા પાત્ર અને ઉત્તમ કારીગરીનો નમુનો ઉપજાવી શકે. આજે કહેતું ભેંજાવે કે જે સમયનો આ વર્તમાન છે તે સમયનું મુરોપ હાથનું મુરોપ નહોતું. તે સમયે મુરોપમાં હાલમાં ભેવામાં આવતો રાતનો પ્રકાર, પ્રદક્ષા પાત્ર કુતરકળા અને ઉત્તમ કારીગરી ભેવામાં આવતાં નહોતાં. સહ તે એ છે કે હાલના સમયમાં પણ હાલની કારીગરીમાં મુરોપ નાજી છતી શકે નહિ. પણ મુલાકાતોના ખિસ્તીઓના પેગમરથી અનુભવ હોઈ શકે નહિ અને એમ હોઈ ઇસુની હબીએ કામ પશુ રીતે તેમને માટે વિચિત્ર ડાંચ નથી.

### સર્વ વસ્તુઓની ખાસીપૂર્વક તપાસ.

જહાંગીરો સર્વ વસ્તુઓની ખાસી તપાસ કરવાની સુરેષ હતી. જે જે દેશ અને જે જે બાજમાં તે જતો લાંબી નાની વસ્તુઓનું પણ તે અવલોકન કરતો. દરેક રણે ખબર પડીએ સમવામાં આવ્યા હતા જે સજ્જાતીય બનાવો સાથે દરેક નિયમના સાધારણ પ્રારંભિક વર્તમાન વિષે પણ તેને ખબર આવતા. કેટલીક સુખસિદ્ધ વાતો જેમનો સામાન્ય મતે નિઃસંદેહ સ્વીકાર કર્યો હોય તે વિષે પણ, જહાંગીરે પૂરું તપાસ કરતો. અને મહાક

વખત એવું પણ ખતરું કે આ બીનાબેગમ પણ અસહ્ય હતી. આ વખત જમ પ્રસિદ્ધ છે કે “સુમવાઈ” ના ઉપયોગથી કોઈ પણ જાતનો જાગમ થયેલ નહીં સારો મઠ બધે છે પરંતુ જહાંગીર અનુભવથી જાણુએ છે કે એ વખત ખોટી છે.

“જે વૈદ્યા પાસેથી ‘સુમવાઈ’ ની સલાહ અસર વિષે સાંભળું છું પરંતુ અનુભવથી તે અસર માહુમ પડતી નથી. કોણ જાણે કે વૈદ્યાએ તેના કુલ વિષે અતિશયોક્તિ કરી હોય અથવા તે સમયના જાણથી તેની અસર સુખ થઈ ગઈ હોય.”

કેસરની મધ્યે નહીં હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ સર્વે માન્ય છે ખવારજમ શાહના સંપર્ક સ્થાનમાં જે વિધાસ પાત્ર વૈયક એમ છે તેમાં પણ કેસરના આ કુલ વિષે ઇલાચ કરવામાં આવ્યો છે. જહાંગીર બંધીખાનેથી એક ફટી લેવાની ચંચાલી તેને પાસેર કેસર ખવરાવ્યું પણ કોઈ અસર થઈ નહિ. આથી કેસર ખવરાવ્યું પણ કંઈ અસર થઈ નહિ.

“તુમા” ના હાંપડા વિષે કોઈ કાઠમે સાંભળ્યું હતું. જહાંગીરે તેનો પતો મેળવ્યો. તે તેને માહુમ પડ્યું કે “પીરપનાથ” ના પદાર્થમાં આ પછી મળી આવે છે. તે મહેલાં પ્રાણીઓનાં હાડકાંના આધાર કરે છે. જહાંગીરે આજ્ઞા કરી કે જે આ પછીનો સિંહાર કરશે અને મારી પાસે લાવશે તેને ૧૦૦૦ રૂપિયા ઇન્દમ આપવામાં આવશે. જમાલખાંએ બંદુકથી તેનો સિંહાર કર્યો. આ પછીની છાતી ચીરાથી બેઠાં માહુમ પડ્યું કે મોરચ સંપર્ક કરવાની હાથમાં હાડકાંનો છુદે કરેલો હતો.

સર્વે લોકોને જહાંગીરની નવીન જ્ઞાન તરંગની અભિવ્યક્તિ વિષે સંપૂર્ણ ખબર મળી ગઈ હતી અને તેથી તેને દરેક સ્થાંથી સામસાગર ખબરો મળતી. આગાશખાંના ખરતા તારા વિષે લોકોનું ચર્ચે તે માનુષાન હોય છતાં સાવ-સને અતુસરીને આપણે જાણીએ છીએ કે તારાઓ મધુરી વખતે સામસાગર અચકાઈ ટૂટી પડે છે. અને તેમના આકર્ષક પ્રસારથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન પાડે છે. અને ફેરવીને વખતે તેમના ટૂટી ગયેલા અવશેષ પૃથ્વી સુધી પણ આવે છે. એક વખતે જામશીરના રસ્તા પ્રદેશમાં એકાએક વિજયીનો અપહાર થયો અને સાથે જ અર્ધકર પ્રદાર થયોનો અવાજ અને પડ્યો. અગાશખાં ઉત્પન્ન થયેલો પ્રકાશ નીચે જમીન પર્યંત ઉતર્યો દેખાયો, અને અગિની વૃદ્ધિ થતી હોય તેમ આસવા લાગ્યું. જે જગાએ આ પ્રકાશ ઉતર્યો તે જગાએ પૃથ્વી ડસ ગાર અથ સુધી તકન ખસી સ્થાન થયું મઠ બધે થોડી વાર પછી અધારે આ જગાની સંપત્તિપૂર્વક જોવામાં આવતી ત્યારે લોકોનો એક અતિશય ગરમ કકોટો હાથ લાગ્યો. આ કકોટને ઘસે કપાં પછી કામણમાં ખાલી જહાંગીર પાસે મોકલવાયો. જહાંગીરે ઘણાં નામનાં પ્રવીરુ કારીગરને આ લોકોમાંથી તરવારો તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી. પરંતુ માહુમ પડ્યું કે હથેલીઓ તૈયાર કરતો નહીં આ થાતુ ચુરેચુરા થઈ જાય છે. જહાંગીરે આથી તેમાં ચોથા ભાગનું લોટું ચિણ્નિ કરવાનો ફક્ત આજ્ઞા અને તેમાંથી એ તરવાર એક ખંજર તૈયાર કરાવ્યું. તરવારો વચ્ચે તરવારના પાટની લોકવાચી હતી. જહાંગીરને આ તરવારોની અજમાયશ કરતાં માહુમ પડ્યું કે તે મધુરી નહીં પાણીકાર હતી.

( અપૂર્વ. )

‘તાલિએમ્મદમ.’

## વિચારની ગૂઢ શક્તિ, પોતાની શક્તિને તાબે રાખવાની તથા સીધે રસ્તે દોરવાની જરૂર.

આ દૃષ્ટિમાં સૌથી જળજળ-શક્તિયો ગૂઢ શક્તિયો જ હોય છે. જેમ શક્તિ જળ-વાન હોય છે તેમ અને તેટલો જ દેખાડે, ને તે ખરી રીતે તપાસ્યો છે તો તે કાળકાલે નીવડે છે, અને ખરાબ રીતે વાપર્યાથી તેટલો જ દેખાડે તે નુકસાનકારક થાય છે. વરાળ તથા વિજળીક બનેા જેવાં ધાર્મિક, બળોની જાળત વિશે આ તો સાધારણ જ્ઞાનની વાત છે. પણ આવા જ્ઞાનનો માનસિક પ્રેક્ષમાં ઉપયોગ કરતાં થોડક જથ્થો ને જ આવડતું હશે. એ પ્રેક્ષમાં તો સર્વમાં જળવચન વિચારણા સતત ઉત્પન્ન થાય છે અને મુક્તિ અથવા તો વિનાશના કારણુજન પ્રવાહરૂપે રેકાન્ છે.

મનુષ્યની વિકાસ પામવાની આવી સ્થિતિમાં તેના મનમાં આ બધી શક્તિયો પ્રવેશ કરે છે, અને તેનું વલણ તે બધી શક્તિયોને છતી રેવાતું હોય છે. આ ભૌતિક દૃષ્ટિમાં મનુષ્ય માટે જોડાતું હાલપણ પ્રાપ્ત હોય છે તે સર્વ આત્માધિકારમાં જ સમાવડું જણાય છે. અને “તમારા હુશ્મનને માટે” એ આત્મા આવી સ્થિતિમાં, જે બનેામનને મનુષ્ય કુલા-મની પોે પણ યર્ધી કરેલો હોય છે અને જે બળોને લીધે તે સ્વાર્થ રૂપી ક્રાંતા પાછી ઉપર માથના તરવાની પેટે તણાયો જાય છે, તેવાં ગળેાને વશ ન થઈ તેના ઉપર કબજો રાખી અને પ્રેક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે ઉત્તેજન આપે છે.

હીજી અધિભવેલાઓ પરમ શક્તિના ગાતા હતા તેઓ પણ હમીસા બાસ બનાવેતો સંમન્ય મનના આંતરિયાઓ જોડે જતાવતા, અને કોઈ પણ શક્તિ વિપત્તિ માથના તો જથ્થું મહા પ્રજ્ઞના મનમાં ને વખતે અગરથાને રહેલા વિચારો તથા આકાંક્ષાઓમાં જ રહેલું માનતા. વિચારની દૈનિકશક્તિના જ્ઞાન ઉપર ને લેણેની અધિભવાધુની આધાર રહેતો હતો અને સાધારણ રીતે બધી ખરી સત્તા અને જ્ઞાનનો આધાર હોય છે. શક્તિય બતાવેો રૂઠ પ્રજ્ઞના આધ્યાત્મિક બળોની પ્રરતિને લીધે જ અને છે. વિમદ, ઉપદ્રવ, તથા દુકાળ તે કાલ આવાં ખોટી રીતે વપરાયલાં વિચારણના સંગમ તથા અધ્યગ્રમ્યમીને લીધે જ ઉદ્ભવે છે. તેવાં વિચારણનું પરાકાષ્ટનું બિન્દુ તે ઉપર જણાવેલાં કારણો છે અને તે જ વખતે નાશ, પરમ શક્તિના પ્રતિનિધી તરીકે આવે છે. વિમદનું કારણ એક જ અચૂક માણસ અથવા તો માણસોની અચૂક યોજાને જ ગળતું એ ગૂર્ખાઈ બનેલું છે. શક્તિ સ્વાર્થાધિ-શુનો તે સૌથી સાચામાં સાચો દાખલો બતાવી આપે છે.

ગૂઢ અને નિજથી વિચારણાને લીધે જ બધી વસ્તુઓ પ્રકારમાં આવે છે. શક્તિ વિચારમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ ભૌતિક વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાય છે કે તે વસ્તુઓ પણ ચૂર્તરૂપે રહેતા વિચાર જ છે. દરેક માણસનાં કુલો તે પ્લેલાં વિચારના રૂપમાં જ હોય

વિચારની મૂઠ શક્તિ પોતાની હકિતને તામે સંપાદની તથા સંધિ રસને દોરવાની બદલે ૨૫૬

છે પણ મૂર્તિરૂપે બદલે પડે છે. અન્યકર્તા, સંશોધક અને સિદ્ધિશાસ્ત્રી, બધા પોતાને કરવાનો કામો પહેલાં વિચારરૂપે કરી વિચાર સુધિ ઉપર બસબસ સંપૂર્ણ તથા એકરસર કરી પછી તે કામને કરેલિયમુધિ ઉપર મૂર્તિરૂપે બદલે પાડે છે.

બદલે વિચારબળો સર્વોપરિ કાવચાદી સામે એકરસર રીતે વપરાય છે તદ્વાર તે બળો આપણને હંમેશા પછીએ મોકલે છે અને વશવું કરવામાં હોય છે, પણ તે સર્વોપરિ કાવચાદી વિરુદ્ધ રીતે વપરાય છે તે વિનયસાચક નીચે છે.

સામાયારની શોધતા અને સર્વશક્તિવળ ઉપર દૃઢ થઈ સંપાદિ આપણા સર્વ વિચારો ને સખીએ તે સહચારની સહાયથી આપણે સર્વ પાપમય વિચારોને સર્વમા નાશ કરી સકીએ. "અહા" સુધે અને મેલી જ તમારાથી છુટાઈ." એ વાક્યમાં જ મુક્તિનો ખરો અર્થ સમાયેલો છે. અને તે પાપનો અસીકાર તથા હોના અંધકારમાંથી સહચારના દાખલ મથેતન પ્રકાશમાં સામય શક્તિ ને અનુભવું તે મુક્તિ.

અમ, કલેશ, ચિન્તા, ચારમ, દુઃખ, વદન અથવા તે નિરાશાનું મુખ્ય કારણ અમાન, તથા દૃઢ મહાનો અમાન જ હોય છે. અને આ સર્વ સ્થિતિઓ સ્વાર્થમાંથી જ ઉદ્ભવે છે, અને પાપનું સર્વોપરિપણું તથા સક્તિ ઉપર થઈ હોવાથી ઉપર અજાણેથી બધી મનની સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને આ સર્વનું અસિદ્ધ આચાર અવકારમાંના નાશિતકારણને લીધે જ હોય છે, અને હાથી આત્માનો વિનય કરવાની મનની સ્થિતિમાં રહેવું તથા હોમને પણ થઈ અર્જુ તે પડેખઈ નશિતકારણ જ ઝટેલાય.

હાથી સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવાની સમસ્ત મનુષ્ય વાંતે બદલે છે, અને હાથી સ્થિતિ પોતા અસહાય તથા અસહાયકી મુદ્દાવ નાશ રહેલા હોય છતાં મુક્ત થવાની શોધે પત-સાચ કરવી લેઈએ નહિ. અમ વામવો અમકા લો ચિન્તામય રહેવું હોઈ શાપ દેવા લેઈએ જ પાપ સમાયવું છે. કારણ એ સાચવ ન્યાય, સહચારના સર્વશક્તિવળ તથા અનંત પ્રેમ ઉપર મનુષ્ય અમ હોય તે પ્રાપ્ત પણ મનુષ્યને બનીવાની અથવા તે ચિન્તા સંપાદની થી બદલે છે ? જાહેરનીકું તથા ચિન્તા સંપાદની એ જ અમકા તથા અસીકાર કરીવું ચિદા છે.

મનની હાથી સ્થિતિઓમાંથી જ હોઈએ તથા હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે કારણ તેથી જ અવેકસિક વિચારબળો બળથી પોતાના મુદ્દા તરફ ખર્ચ, સર્વ પરિણામ આપણના હોય છે હોનો વિશ્લેષ થઈ હોમનો હોય થાય છે.

હાથી નિયેધાર્યક સ્થિતિઓને છૂટી લેવાથી, સાપખ્યરૂં છૂટી અનુભવપાછે, અને હોઈ સ્થિતિઓના મુદ્દાવ મતી નહિ હોઈએ અપિપતિ ચલાય છે અને હોવી સ્થિતિ આપણા માટે અવેકસિક હોઈને સામય અને અનિશ્ચિત રહિ કરવી લેઈએ. મનમાં જ હાનિ પાપનો અસીકાર કરવો બસ નથી. રોજના અમકારથી લેના એકાધાર સમગ્રી લેના ઉપર સર્વોપરિપણું મેળવવું લેઈએ. સહચારના કાચા રસ મનમાં મમતીને બેસી રહેવું બસ નથી પણ સહચારમય હોઈમાં પ્રવેશ કરવાનો મહત્ત કરવો લેઈએ અને લેઈથી



નળતો બોધ પ્રદણ કરવો જોઈએ. આત્મસંપન્નના કુલ્લ આશ્વાસથી આપણું અંતરવેલિન વિચારબોજાનું આપણને ઘાત થાય છે, અને તેથી તે વિચારબોજાને સીધે રસ્તે વાપરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. મનોબળથી દોષવાને બહો આપણે લેખને દોરી, નેટલે દરજ્જે આત્મ ઉપર સંપન્ન રાખીશું તેટલે જ દરજ્જે આપણે જ્ઞાતિસ્થિતિથી ઉપર તથા ડાબો ઉપર અધિ-કાર ભોગવી મરીશું.

જે માણસના સ્વરૂપથી જ બધાનો વિચાર થઈ જતો હોય અને જે માણસને જ્ય પછી જ સ્વેચ્છાથી પ્રાપ્ત હોય, તે છતાં તે ન ભઈ સહ્યો હોય તેવો કોઈ પણ મનુષ્ય મને બતાવે અને હું તબને અધિકાર, સત્તા, મેળવવાને ના લાયક કરનારી મનની સ્થિતિમાં હમેશાં રહેતો માણસ બતાવીશ. જ્ય અને અધિકાર, હમેશાં અંદર દાખલ થવા દેવા માટે આપણાં બારણાં દોઢતાં હોય છતાં, સરકારથી કાલેખમાં આશોટલા કરવું, બાવરથી કળણમાં હમેશાં ઊંડાં કન્યાં જવું અથવા તો ચિન્તાવૃત્તી પવનથી આપણી તેમ અગમ્યા કરવું તે શુભામ બની કુશામની ઈશ્વરી કલાવા જેવું જ છે. આવો મનુષ્ય, જ્યાં તથા આત્મ-શુભમના અભાવને સીધે પોતાની કૃતિઓને સીધે રસ્તે દોરવાને ગળદીત છે, અને બાહ્ય-સ્થિતિઓનો બહો પોતાનો જ શુભામ બની રહેલે આના લોકો રાતકુખથી પીડાઈને લેનાં કદુ અનુભવથી દુર્બળતામાંથી છૂટી સામર્થ્ય અનુભવવાને શક્તિમાન થાય છે.

જ્યાં અને નિઃશ્વ તે કવનનાં પ્રેરક બોધ છે. હૃદ યદા અને હૃદ નિઃશ્વથી પાર ન પડી સહાય રહેવું કોઈ પણ નથી. આપણુ મનમાં જરાતું ફેલ જાનુમાન કપાંથી બધાં વિચારબોજાં કોમાં કરી સહાયને અને નિઃશ્વને હૃદ કરવાથી આપણા બધા તરફ વિચાર બોજાને પ્રેરી સહાય છે.

આ સંપ્રદાયમાં આપણાં મને તે પડતી હોય છતાં કોઈ પણ બાબતમાં રતેલ અથવા તો, સત્તા મેળવનાં પ્લેમાં અથવા તો જીવને ડાબોથી નિવડતાં પ્લેમાં આપણે આપણા વિચાર બોજાને એક કરવા માટે વ્યક્તિત્વ કાઢી નાંખવાની તથા શાન્ત મન રાખવાની એ પાંચી જોઈએ. પારો કે આપણે એક આપણી હોઈએ, અને વ્યાપારમાં કોઈ મોટી અને વિનાશકારક વિપતિ પ્રાપ્ત થવાને જાણ હોય, હાલે વખતે જે આપણે મહારાષ્ટ્ર અથવા તો ચિન્તામસ્ત રહીશું તો આપણને કોઈ જ પુત્રો નહિ. અને હાલો સ્થિતિમાં જ રહેવું તે વિનાશકારક નીવડવાતું જ, કારણ જ્યાં ચિન્તા આપણા મનમાં પ્રવેશ કરે છે તેની સાથે જ ખરા પોતાનો વિચાર કરવાની શક્તિ જતી રહે છે. પણ જે આપણે સ્વધારે અથવા રાતે એક ને કલાક કોઈ આપણને હેરાન ન કરે તેવી એકાંત જગ્યામાં મેરી, ચિન્તાનો વિષય મનમાંથી પ્રવળ કરી કાઢી નાંખી, બીજા કોઈ આનંદકારક વાતનું સ્મરણ કરીશું તો આપણા મનમાંથી ચિન્તા જતી રહેશે અને તેને બાલે શાન્તિ તથા શક્તિ હવેજ ધરી મન જરા પણ પાછું ચિન્તામસ્ત થવા મારે તો પાછું રહેને પ્રવૃત્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને હાલો સ્થિતિમાં આપણે જે પેલી વિપતિ યાગવા માટે કોઈ લાગણી રાખીશું તો પછી સ્વેચ્છાથી જડી. અને જે પ્રથમ ચિન્તાતુર સ્થિતિમાં આપણને મળે જ કાલિ લાગતો હતો તે હવે એટલો જ સ્વેચ્છ થઈ જશે. મનને શાન્ત સ્થિતિમાં આપણે વખતે મજા હાથ પલ પલ આપણે મન રાખવી જોઈએ અને આપણે

વિચારની મૂઢ શક્તિ પોતાની શક્તિને લાભે સજ્જવાની તથા સીધરસ્તે દોરવાની જરૂર. ૨૧૧

આપણને કોતેલ મગસો. દાણી સ્થિતિમાં જે ઉપાય આપણને મુઠ્ઠાએ હોય તે તરત કામે લગાડી દેવેલ. અસમ્પત્તિ પાછાં વ્યાપાર વ્યાવસાય વિકાસ કરતે આપણને સૂઝેલો ઉપાય જૂઠ્ઠા બરેલો લાગેલો. પણ તેની આપણે દરકાર કરતી નહિ. આપણે કદત મિન્ટારથી પડાબાધથી દોરાવાને પાલે, શાન્તિરથી દૂતથી જ ફક્ત દોરાવું બાંધવે. શાન્તિવાદો સમય તે હીપ્તિનો સમય છે, ને તે જ સમયમાં આપણને ખરા ઉપાય મુજે છે. હાલા ચાન્દ સિંહ શિશુભૂષી વિપરાયઠ અલેલાં બધાં વિચાર બંધા એકઠીં થઈ જાય છે, અને નિરીક્ષણ દીપિકા ( Searchlight ) નાં કિરણોની પેઠે નિયમન વિષય તરફ ઘેરી સકાયછે, ને તેથી માર્ગ સુગમ થઈ પડેલો.

ચાન્દ અને વિચારની એકામતાવાળા સ્વભાવના ભળને સારણ ન થઈ જાય હેવી કોઈ પણ વિપત્તિ નથી હોતી અને પોતાના વિચારબળોના કુશળ ઉપયોગથી ન પાર પડે તેવું કોઈ પણ ઉચિત માર્ગ નહિ હોય.

જ્યારે આપણે આપણાં મંતવ્યોત્તર સ્વભાવની તથાજ કરીશું અને ત્યાં ભજતા કુશળને ઉપર છત મેળવીશું ત્યારે જ આપણને વિચારની અતિ સુક્રમશક્તિની તથા બાહ્ય-સ્થિતિ માર્ગના તેના સંબન્ધની અથવા તે તેની છાનની સ્થિતિયોને શોધવાની તથા ખાલી નોખવાની ત્યાજી બળની કશકાર થશે.

આપણે જે કાંઈ વિચાર કરિયે છિયે, તે એક આવેલના રૂપમાં બહાર પડે છે અને તેની જલ અને કુશળતા પ્રમાણમાં તે બહાર જઈ તેને અંગિમાર હરે એવાં મનમાં જઈ પોતાનું નિવાસ સ્થાન યોધી લેલે, અને પાછી તે જ વિચારની પ્રતિક્રિયાની સારી અથવા માઠી અમ્તર આપણને થાય છે. એક મન અને બીજા મન વચ્ચે સતત અવકાશ થાયી રહેલો હોય છે અને અસપરક વિચારની પણ ક્લેષ્ણોલેષુ આવે છે. સ્વાર્થ અને પીઠાકરિક વિચારો તે દેવગુહિવાળાં, નાશકારક, પાપાચારના ફોલો જેવું હોય છે તે ફોલો બીજાના મનમાં જઈ પાપાચારને ઉત્તેજન આપી તેની શક્તિ કરે છે અને તેવાં મનમાંથી તેની ઉચ્ચતામાં વધી તે આપણા મનમાં આવે છે. ચાન્દ, પવિત્ર, અને નિરુપાધ વિચારો, પાપ-મય વિચારોને હરાવી માંખતા આરોગ્ય, શાન્તિ તથા કૃતાર્થતાથી ખરપૂર, સ્વિય ફોલો છે. હાલા વિચારો મિન્ટા અને સ્મરણથી યોગ્યતા હરિતાના પાણી ઉપર હવેરથી લેણ રેડી નિરાશ થયેલાં માણુઓને અનપરતાનું ઘન આવે છે. આપણે સારા વિચાર કરીશું તો તે પ્રમાણે આપણાં ફોલો પણ સારાં જ થશે. આપણુ મનને સંપમમાં રાખીશું તો આપણું બાહ્યજનન જે પ્રમાણે આપણે કરવું હતે તેવું થઈ સકશે. સાંપુ પુરમ અને પાંખી માણુ-સનામાં ફેર એલેલો જ હોય છે કે પૂર્વોક્ત પુરમે પોતાનાં બધાં વિચારમયો પોતાને લાભે કરેલાં હોય છે અને ઉત્તરોક્ત પુરમ પોતે પોતાની વિચારમયોને લાભે થઈ મળેલે હોયછે.

ખરી સત્તા, અને કામમ શક્તિ ફક્ત આત્મસંજ્ઞ, આત્મચાસન, તથા આત્મ-શુદ્ધિથી જ મળે છે. પોતાના સ્વભાવને લાભે રહેવાથી, કુબેદ, રહી કુત્તી મવાય છે અને જનમને કરામાં પણ ઉપયોગી થવાનું નથી. છત્તરથી જ્વળ જે આપણે સુખ તથા

અમુદ્વદ્યરૂપી સોનેરી કસનનું વણાટથી બરપૂર કરતી હોય તો. આપણી રમી, અરૂમી, અસ્થિર પ્રેમ, તિસ્તકાર વૃત્તિ, ક્રોધ, કષ્ટક, દેવતાપ, વગેરે જે કાંઈ દુર્લ્લેખિત તામે આપણે ઘડી ગયા હકામે લેખના ઉપર છત મેળવતી જોઈએ. આપણે જેમ થાતી વૃત્તિયોને તામે રહીશું તેમ, તેમ આપણને આપણા છવનરૂપી પદમાં આગળ આવવાને બાધ મદાવતી તમા ખીજા ઉપર આધાર સખતની તરફ જણાશે. જો આપણે આપણા છવનરૂપી પદમાં હલતાથી આશી, આપણા કાર્યમાં ફોટા મેળવતી હોય તો આવી બધી ખીજા તમા વિદ્યેષક કારક ભવણાઓને છતી લેતી જોઈએ. આપણે મન સ્વરૂપ કરવાની, મનને શાન્તિમાં પ્રવેશ કરાવવાનો રોજ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. બાધી આપણા મનના દુર્ગત તથા ખીજાકારક વિચારોને બહાર કાઢવો આપણા તથા શાન્તિકારક વિચારો આપણા મનમાં આવશે. હામાં બહાર સહી ફોટા નહિ મળે ત્યાં સહી છવનના કાર્યબળકાર તરફ તમા કમીન પ્રજો તરફ આપણે સમર્થ રીતે આપણા મનોમજને પ્રેરી નહિ સહિએ. પોતાના બીજાકારક ગતિમાં બળોને એક મનુષ્યવ રસો દોસવા મારેની આ ક્ષમિત છે. જેમ એક જગત્પદ પદ તર જમાને તેની આસપાસના વ્યેથાઓ વગેરેમાંથી સહી રીતે કરેલી નીતિમાંનાં બાધીથી સોનારૂપી ધાન્ય ઉગાડતારી અવધા તો રૂગદુષ્ટ ઉધાન કરી દેવાય તેમ જ જે કોઈ માનુષ્ય પોતાના વિચારમયોને છતી સહી લેખને બસતર રીતે દોરે છે તે માણસ પોતાના આત્માને બચાવે છે અને છતન મુદ્ધિત કરે છે.

આપણે જેમ જેમ આપણા વિચારો તથા આપણી પ્રવૃત્તિને તામે કરતા જઈશું તેમ તેમ, આપણા અંતરમાં ફોટા નવીન બાલની તથા ગુદ રક્તિ લેખન પામતી આપણને હામશે અને અમુદ્વદ્ય વૃત્તિ તથા સામર્થ્ય આપણને પ્રાપ્ત થશે. આપણી અંતરિક્ષ શક્તિયો વિદ્યાસ પામવા માંડી અને પોતાં જે પ્રપત્તો દુર્ગત લોઈ વિપ્લવ બતા દતા, તે જ હવે શાન્તિથી તથા હલવાથી સરલ થશે. આ નવીન શક્તિની ઉત્પત્તિ કાચે આપણા મનમાં અંતરૂપી પ્રકાશનો ઉદભવ થશે અને ખજી અંધકાર, અને તોવિતંભમ છવનમાં આગવાને બહારે પ્રકાશ, અને નિઝલથી પૂર્ણ પંચે ગાલી સજીશું. જાનસિદ્ધિ છવનની પચ બણી રહિ થશે અને તેથી આપણામાં અનિષ્ઠામાં બનનારા બનાવોનું જ્ઞાન થવાની તથા આપણા પ્રપત્તોનું શું પરિણામ આવશે તે કહી સકવાની શક્તિ ખીજશે. અને જેટલો આપણા મનની અંદર ફેરફાર થશે તેટલો જ આપણો વૃત્તિયોમાં પચ થશે, અને આપણે ખીજાની તરફનો અનસિદ્ધિ બાળ જેટલો જાણ્યો તેટલો જ દરજ્જો તે સોંપ્યો આપણી પ્રત્યેનો જાણ, તથા આચરણ જાણ્યો. આપણે જેમ જેમ નીચ, અસંતિકારક, તથા વિનાશકારક વિચારબળો ઉપર છત મેળવતા જઈશું તેમ તેમ મનજા પચિય, અને ઉમરા બનાવથી ઉત્થમ થશે કલિતકારક અને આપણી અનિષ્ઠા કરનારો વિચારબળોના સખા-મનમાં આવીશું. આપણું શુભ થતી જરૂર પામશે અને ફક્ત આત્માપિકારથી જ મળતી દર્શ, સામર્થ્ય અને સજા આપણે પ્રાપ્ત કરી સહીશું અને આ મળ્યાં આપણામાંથી આપણા કોઈ પચ પ્રપત્ત કયા વખત ખીજા તરફ દેવાશે અને જોશો આપણી તરફ આકર્ષીશે. આપણને અધિકાર પ્રાપ્ત થશે અને બધી જાણવાથી અંતરિક્ષવૃત્તિયોની કાચે જાણવૃત્તિયો પચ જાણ્યો.

પોતાનાં મરનાં માણુદો ના કૃત્યન બને છે. અને જેને, ઉપધોની, સામર્થ્યવાન, અને સુખી થવું હોય તેણે નિષેધાર્થક, નીચ તથા અપવિત્ર વિચારોને મનમાં પ્રવેશ કરવા દેવા નહિં. અને જેમ જેક મુદરશ, પોતાના નોકરોને લાખ્યામાં રાખી, અતિધિકાર કરે છે તેમ તેણે પોતાની કબજાઓને તાણે રાખી, પોતાના આત્માથી ભૂતનમાં ક્રિયા વિચારોને લાખ્ય કરતા, ન કરતા તે બાબત નિશ્ચય કરશે જ્યેષ્ઠો. આત્માધિકારમાં યોગીક પશુ કહેલ મળ્યાથી મનુષ્યનો પોતાની સલામત વધારે થાય છે અને જે કોઈ માણુસ, આ દિવ્ય શુદ્ધ મંપૂર્ણ રીતે મેળવી શકે છે તેને, આકલ્પનિય શાન, અંતરમય, તથા શાન્તિની પ્રદીપિત થાય છે અને તેને ખબર પડે છે કે સંસારનાં સરે બધે, તેના માનદેહક થઈ તેણે મુક્ત કરે છે.

404

DL 34-3-72

नमो भगवते वासुदेवाय.

**યુનિવર્સિટી University માટે ચોગ્ય શબ્દ કયો ?**

આજના ' વિશ્વવિદ્યાલય ' શબ્દ ફેલાયેલ છે. એ શબ્દનો પ્રથમ આરંભમાં અમાણમાં થયેલો સ્વરૂપમાં છે. આ શબ્દ આજની મુન્નિઆણમાં પ્રથમ પામતા લાગેલો. ' મુન્નિઆણ સાજાપરે ' પણ તેનો સ્વીકાર કરેલો હતો મરણો જણાવેલું હતું University શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા તે સ્વરૂપમાં થયેલો ફેરફાર વિચારતાં આ શબ્દની યોગ્યતા અમરજીત લાગેલો. સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયના આપનારી સંસ્થા એમ બર્મ, University અર્થવા University એમ અંતર એ શબ્દમાં જોડી રીતે ઉમેરાયેલી, કરાયેલી લાગેલો. એ જ અર્થમાં ઈ. સ. ૧૮૬૧ ના ઓક્ટોબરના ' સુખાચોયક ' માં ' લેખન તથા વાચન ' ના વિષયમાં મનુષ્યમણિભાઈ ' સમસ્તસાજા ' શબ્દ લેખનો જણાવેલો. એ શબ્દ તે જ સ્વરૂપમાં જણાવેલો છે. †

તદારે University કહ્યો તે વાત જોઈ એ છે તે પ્રથમ એવું જાણી છે. Universitas એ લેટિન કહ્યો ત્યારે—A number of persons associated into one body, a society, corporation;—એમ છે. એ રીતે યુરોપમાં મધ્યકાળમાં University of carpenters, barbers, પ્રત્યાદિ મંજોર હતી. પછી શાન આપનારી તરીકે યુરોપમાં એ નાન નખડું, એટલે જગ્યાએ કે universities શાન આપવાનો અર્થ આ કાળમાં પેદાશરો જાણી નથી.

† 'गुरुसिद्धिभाष्य', भाषा १८०६, पृ. ६५

'सुमतिव्यागमिव', अत्रि १८११'५. १२४

આ પદ્ધતી વિરુદ્ધ વેબ્સ્ટરના શિક્ષણ એક ન જાય છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે છેવડનો અર્થ આપ્યો છે:—

“A universal school in which are taught all branches of learning or the four faculties of theology, medicine, law, and the sciences and arts.”

પણ એ જ પ્રકારે *university* વગેરે શબ્દો ઉપર દલીલો મૂકી અર્થ આપે છે. તેથી વધારે સપ્રમાણતા એ શબ્દની જ છે.

આ વિષય નિ. વિન્સેન્ટ શિખણું નીચેનું વચન *universal* એ અર્થને પ્રેરે આપનાર પદ્ધતી સાબતો છે:—

“Antiquarians tell us that the Latin word ‘universitas’ meant a guild or corporation; but the term ‘university’ has completely lost its original meaning, and, as now used, tends more and more to be associated in men’s thoughts with the adjective ‘universal’ as denoting an institution which aims, more or less completely, at supplying teaching in all the branches of learning which the students frequenting it are likely to demand.” (“Thoughts on Indian Universities,” East and West, January 1908)

પણ આ કેવળ એક અસ્તિત્વે અપ્રમાણ અભિપ્રાય જાય છે. *University* શબ્દની ‘મૂળ’ કે પ મૂળ અર્થને બાંધે નવી કપડાને પ્રવેશ આપવા માટે સ્થપતિ કે પ્રજા ભૂલો આધાર નથી. *Century Dictionary* જેવા પ્રમાણુદન લેશન *University* નો હકાર પ્રચરિત અર્થ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

“An association of men for the purpose of study, which confers degrees which are acknowledged as valid throughout Christendom, is endowed, and is privileged by the state in order that the people may receive intellectual guidance, and that the theoretical problems which present themselves in the development of civilization may be restored.”

આ અર્થમાં *universal* એ શબ્દથી સ્થપિત કપડાને કહિં પણ સ્થાન આપું નથી જણાવું. તેથી નિ. વિન્સેન્ટ શિખણું વચન પ્રમાણુ તરિક્કી નીકારતે મંદાય ન જાયવાય. *University* શબ્દમાં ‘સર્વ’ અથવા ‘સમુદાય’ નો અર્થ સમાવશે ખરો, પરંતુ તે એ પ્રણયો આપેલા જોડેને મનુષ્યોને છે, એ મંદાય કીખને તે વિદ્યાના વિગણુ રૂપે નથી;—આ વાત બાજુ ખાતરનાં રૂખવાની છે.

આ કારણથી “Dancing” એ અર્થને પ્રવેશ આપવાની સંબંધોજના મુજબાતીમ પશુ અયોગ્ય મહુવી નોંધાયે. તેથી “વિશ્વવિદ્યાલય” એ સંબંધો સ્વીકાર કરતા ખેલ્યાં ખલુ વિચારતું નોંધાયે. ( ‘સમલલલલલ’—એ સંબંધ તો લંબાતા અર્થવાચો અને તલન અલોચ્ય ન હે. )

મહતે તા. કેલવલાલ મુને‘યોલેલો ‘સારદાપીઠ’ સંબંધ ખલુ મુલિલ અલે-મુલિલ મજાપ હે. માટે સાક્ષરવલેની મુખ્ય એ સંબંધની મજામલુ પૂલું અમલકથી હું કલુંકું.

પ્રમચલુ

તા. ૧૯-૫-૧૧

નરસિંહરાવ લોખાનાથ

## “શેલી અને તેની કવિતા.”

સહિને પ્રલુપ્ત મનાવવા અને મનુષ્યનાં હલ્લ અલે કરવા પરમાત્માએ વિવિધ સાધન રમ્યાં હે. તેમાં કવિતાનું સ્થાન અમુત સી પૃથ્વીના સંવર્ધનમાં વિકસ્યા કલું હે. પ્રલુએ કાળાંતરે પોતાના કલો—કવિએને હલ નિમિત્તથી મોકલ્યા હતા, મોકલ્યા હે, અને મોકલસી. સમાજ-સ્થિતિને અનુસરી પ્રમક પ્રમક દેશોમાં નન્ય લઈ તેઓ લમે હે અને ઉપલેસ કરે હે. અમુક દેશોને અમુક કવિ, તે પૃથ્વીના જમાવાનો ખીલ દેશમાં અવતરેલો ખીલે કવિ, એમ ન ત્રીજો, એવાં એવાં તેઓ અવતરક રપ થારલુ કરે હે. વાસ્તવિક રીતે તેઓ એક ન હે, કારણ કે તેઓની પ્રેરણા એક ન હે. કોઈ જન્મે હે હારત જુનિમાં, કોઈ ચીનમાં, કોઈ જપાનમાં કે કોઈ ઈંગ્લેડમાં. તથાપિ તેઓમાં કઈ એક નથી. તેઓ એક ન હોવા માટે જુદા જુદા લમે હે.

શેલી આ જાત-મંજનો એક ખલુ હતો—જોષવા અને મુખારવા મોકલેલો પ્રલુનો એક પેગમ્બર હતો. તેનો જન્મ એક ગ્રીમત કુલુખમાં થયો હતો. તેના પિતામહ મેંચનેટ હતા—પેસે ટકે સુખી હતા. તેઓનો સ્વભાવ જલુક ચિલિયો અને સ્વહંદી હતો. એમ કહેવાય હે કે તેઓ પોતાના કુલર મકાન ચૂકી, કોમળી દરકાર ન કરી એક નાની સી સ્વચ્છ સૂપડીમાં વખત વ્યતીત કરતા. તેઓનો જલેક પોત પસાં બીરાં શેલી—આપલો કવિ હુમલેલમ નામના એક નાના ગાયમાં ધી સ. ૧૭૭૨ ના ઝીંગલેડ માસમાં જન્મ્યો હતો. તેના પિતાનું નામ ટીમેયી શેલી અને માતાનું નામ કલિજામેય હતું. લલુ વપવી ન શેલીનું કોઈક કઈ અલોકિક હતું. તેનો મહેલો જોજાલ પર નમતો હતો. ગૂઝલર વાળ અને ચક્ર અકિત મુખ્યો તેની ગામુતિમાં વિલક્ષણ વધારો કરતાં હતાં. પિતામહનો સ્વભાવ કુલરતી રીતે આપણા કવિમાં હલ્યો હતો. નાનપણથી જ આ અસરને પોપણ મળું હતું. તેની સાથે રમત ગમત કરવા શેલીની જાલવાવસામાં કોઈ શોલિયો ન હતો. તેથી તે પેલાની લલુ

ખેલેના સાથે હસે, હસે એને રમતો. કેમણ એને સાંત આપવા સંસ્કાર આવી રીતે  
તેના હાથમાં સુધા—આમજ નવાં વિદ્યાર્થિયન મળ્યું—હેવટ સુધી ન પહોંચા. જન્મથી  
જ શેલીના સ્વભાવ વિદ્યાર્થિ હવે જૂન, પ્રેત પ્રત્યાહિની વાતોનો સાંભળવા લેતું મન  
હમેશ તાપર રહેતું. મામતા એ ભાગમાં કંઈ પણ મનુષ્ય ન બન્ય, તે શેલીને મરાજર  
નિહિત કરતા. સર્વ આશયો બપ, અંધકાર હેમ, હેમ તે ત્યાં બમતો એને જૂનની અપ-  
રમ હંસાહથી શોધ ચલાવતો.

જન્મદારે શેલી જ વર્તેના થયો. ત્યારે વૈદ્યેશવની—આમણીના આવામાં—“કુળી નિરાળ”  
માં લેને એકાદવામાં આલો. જન્મથી જ એકાંતમાં ઉઠેલા આ એકલગણા હોયને  
હવે નવો સદવાસ પસંદ ન પડ્યો. તેઓ રમ્મે તે બોલતો નહિ, હસતો નહિ કે રમતો  
નહિ. નિરાળો—સર્વથી નિરાળો—તે એકલો બમતો. તેના સદચારી હેને ખીજવતા, દેરાન  
કરતા એને પ્રસંગ મળે તે મારી લેવા પણ ન ચૂક્યા. હેમજ શેલી ન મુધયો, પ્રમુદા  
પેગમ્બર મલ્લુ કરીને નાનપણમાં એકાંતમાં ઉઠેલા હોય છે. કૃષ્ણને ગોવાળીઆઓમાં,  
મહામાને પવેતોમાં, જુદને વનમાં, એમ સર્વેને એકાંત મળ્યું જ હતું; એકાંતમાં તેઓનો  
આત્મા પોષાયો હતો; એકાંત તેઓનું જીવન હતું. શેલીને એકાંતનો દહાવો મળેલ  
વિશેષતા; કવિની પાંખો પહેલી ડુટે છે. જાત્યવરણમાંથી જ તેનો આત્મા ઉચ્ચ ઉચ્ચ  
ઉડવાના મળતો કરી રહે છે. શેલીને પણ તેમ જ મળ્યું. કાત નર્વથી તેનું કવિ-જીવન  
આરંભાયું. ‘*Von der See a Cat*’ એનું મળ્યું કરી તેણે ક્યારી લીટીઓ લખી. તેમાં  
તેની પ્રજ્ઞતા અને હાથક કંઈ અનામત રીતે વિકસી નીકળે છે. પ્રજ્ઞતા સહજ પાસુક  
મંથી જ જન્મ્યું છે.

જન્મ ઉચ્ચતર કેળવણી લેવા શેલીને તેના પિતામહે ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં “અલ્ફ-  
લવર” મોકલ્યો. આપણ કવિની સ્થિતિ ત્યાં દિનપ્રતિદિન વધારે દુઃખકારક થતી ગઈ.  
નહિ ‘કુટમ્બ’ પર પ્રીતિ કે નહિ ‘ક્રીડ’ પર, તેથી તે સર્વ શેલીને એક જાતની રમત થઈ  
પડ્યો. નિવાળમણ “શેલી વાને અગમ્ય ને નિવા માને અગમ્ય” એ પ્રખ્યાત સૂત્રો  
બહુમા ઉપયોગ કરવામાં આવતો. તે વિષે કોની એના ‘*Republic of Ireland*’—“પિ રિપબ્લિક  
એન્ડ પ્રસલામ” માં કહે છે—

A fresh May-dawn it was,  
When I walked forth upon the glittering grass,  
And wroth I knew not why: until there rose  
From the near school-room, voices, that alas!  
Were but one echo from a world of woes—  
The harsh and grating strife of tyrants and of foes.

શેલીને એકાંતની આવા અરજોથી વહિવટી થઈ. તેણે હવે “હવામાં કિશા” બોલવા  
મંડવ્ય. તેની આત્મ-નિમ્મો કિશર થયો. તેનું અવિશ્વનું આરિ આ વખતે બંધાયું.  
ત્યાર પછી તે નિરાળનું કંઈ ન વાંચતો. અન્ય કવિઓ અભ્યાસ એ જ તેની પ્રતિ

હતી. તેણે આ અરસામાં જર્મન ભાષાની પુસ્તકો વાંચ્યાં, અને 'Zaskrozy' "એસ્ક્રોઝી" નામની એક નવલકથા લખી. આ લખાણમાં ઉચ્ચ શૈલીની અદ્ભુતતાની અભિવ્યક્તિ મલકી દેખાઈ આવે છે. નાનપણથી જ રોહીની લેખક-શક્તિ આશ્ચર્યજનક હતી. હવે તેને વધુ વધુ વિકાસ રચના મળવા લાગ્યું.

ચોટી વર્ષ પછી રોહીને "એલિસબેટ" નામનું યુગ. ત્યાં તેણે આઠ દસ તાનકલા કંથ લખ્યા. આ સર્વ ધર્મ અને સભ્યતાની વિરુદ્ધ હતા. એક રોહી તરીકે રોહી પ્રખ્યાતિમાં આવ્યો. જૂન-શોધનનો નાનપણનો જુરસો હજી વિરામ્યો ન હતો. જૂન કાઠવા તેણે વિજ્ઞાનિક સક્રિયતા રસાયન શાસ્ત્રને અનુસરી અનેક પ્રયોગ કર્યા. એવો જ દ વર્ષો માં, 'Necessity of Atheism' ('નાસ્તિકતાની અવશ્યકતા') એ નામનું ધર્મ સ્તંભે એક પુસ્તક પોતાનું નામ હુણાવી લખ્યું. પૂર્વેથી જ આપણા કવિનું નામ પ્રખ્યાત હતું. હવે કોઈ જરૂર રહે ? પ્રોફેસરને સર્વ વિરિંત થયું. રીસુરી અને જળનાથેશ્વર તરીકે રોહીનું નામ કોલેજમાંથી રદ કરવામાં આવ્યું. સત્તર વર્ષની ઉંમરે આ માયાળુ, વિદ્વાન અને મોખા યુવાને આત્મ-દૂતિ આપી. સમ્માનને સુધારવા તેણે પોતાના મુખની અવગા કરી. રોહીની ક્ષોભત કંઈ અશૈક્ષિક હતી. સત્ય ઉપર, સ્વાર્થેષ યાચ, લોપ તેને તે મજ હતો. સભના મંદિરમાં તે પોતાનું તન, મન અને ધન કુરબાન કરવા નિષ્ઠ તાપર રહેતો. રોહીથી મોટી વયના પુરુષો એમ કરવા પહેલાં અસાધ્ય ઉપર આધાર રાખત. પણ રોહી સીધે માથે પરમ્પ્રાણ કનિદાની દરમર કર્યા સિવાય અન્ય હોયથી આસતો. તેને આત્મખળણ મદા હતી. કોલેજના અરસામાં તેણે 'Queen Mary' (ક્વીન મેરી) નામનું એક મોટું ગ્રાન્થ લખ્યું. આ નાની વયમાં લખા-યેલી રોહી પ્રખ્યાત કવિતામાં પ્રથમવારી જુરસાનું પ્રાધાન્ય છે. પ્રથમવારનું નામ રોહીના શામ શામ ઉપર લખાયેલું હતું. પ્રથમવારની આમ રોહીના હંડગર્ભ સતત બળતી. અન્ય અક્તિ ફાજી યાચ છે, તે પોતે જ ફાજી યાચ છે, એવું તે માનતો, મરીજ ઉપર જીવરતા ફાજી તે મનન કરતો. પૃથ્વી ઉપર જે જે અવસ્થાનું અસ્તિત્વ હોય, તેને વિદારી પૃથ્વીને સર્ગી બનાવવાનો તેનો હોય હતો. તેમ કરતાં પોતાને એમે તેટલાં મંદક પડે, એમે તેટલો ફાજી યાચ અથવા મરે તે થઈ ન્તય, તેની તે અવગણના ન કરતો. જનસમૂહને સુધારી પ્રત્યેક પુરુષને નીતિ અને કીર્તિનું માન કરાવતું, એ એવું કુખ્ય સ્વર હતું.

કોલેજ છોડીને આપણો શ્રીશ્રી મજુમેલો આ યુવાન લેખ ગયો. ત્યાં રોહી નાની બહેનો બચ્ચી હતી. તેઓનું હારીવેટ ગ્રેવ એવ—Harriet West Grove નામની એક સહિયર હતી. રોહીને આજ્ઞાસન આપવા રોહીની બહેનો હારીવેટને કુલ આપી, તે પોતાના ભાઈને દેવા તેને પારંવાર મોકલતી. ધીમે ધીમે રોહી અને હેરીએટના હલ્લ પોરીક મળ્યાં. ઘરમાં પોતાને જે જે ફાજ પડતું, તેની જાતો હારીવેટ રોહીને કહેતી. પોતે રોહીને આહે છે, એમ પણ હારીવેટ રોહીને જણાવતું. આથી ક્રમજ સત્વનો રોહી પોમળા ગયો. કોઈને પૂછવા વિના, પોતાના પિતામહની સંમતિ લીધા વિના, રોહીએ હારીવેટ સાથે લગ્ન કર્યાં. હાલ સમયે રોહીની વય ૧૭ વર્ષની અને હારીવેટની વય ૧૬ વર્ષની હતી. આ પ્રેત-પકારી લગ્નના જ્ઞાને રોહીના પિતામહને ખબર મળ્યા, ત્યારે તેણે રોહીને આપવામાં આવતું ૨૦૦ પાઉંટનું વર્ષામન બંધ કર્યું. હવે રોહીને પેસની તંગી પડવા માંડી. પોપચુ



અર્થે ઈર્ષ અમુક સાધન નિર્મિત નહોતું થતું. લોકો શેરીની દારિદ્ર્યથી ક્ષમ ન કરતા. અમ્ય સમય સુધી તો શેરી હુરીવેટ સાથે સુખી હતો. લોકહિનાર્થે તે મરે તે સંકટ ઉદભવતા તરફ હતો. નાની નાની ચોપડીઓ તે ઝગમગ કરતો. અધ્યાપિ શેરી પ્રખ્યાતિમાં નહોતો આવ્યો, પરંતુ તેને જુરસો મિત્ર અબંગલ રહેતો. પોતાની હિં પ્રતિષ્ઠા તે ઇર્ષ કિંવસ ન વિશમતો.

ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં શેરીને ખૂબ પ્રસન્નો. શેરી પિતા થયો. તેના ઉપર અનેક ગંભીરના વાદળો ફૂલવા લાગ્યાં. યોગમાં ખૂં હુરીવેટ સાથે અલગતાન થયો. અબંગલે હુરીવેટ નાની હતી, ત્યારે તે શેરીના " શેરી " લખાણો અધિકથી તકિ" લઈ જતો. હવે માતા તરીકે તેને અસંખ્ય ચિંતાઓ વળતી. શેરીના ચંચળ સમાવ સાથે તેના સ્વભાવનું હવે ઐક્ય ન પડી શક્યું. પ્રત્યેકને હિં જુસે પડ્યો. આત્મવિનય કંતરાપી શેરી તે એક છુટા થતા. શેરી મથો શરીસ કરે હુરીવેટ લેડનાં પોતાને મોસાળ માર્. અન્ન નિમિત્તે તકિ" તો તેઓને પોતાના નાના બાળકને માટે સાથે રહેતું નોંધતું હતું. પણ તેઓને ન શોધતું અને છુટા પડ્યાં.

શેરીને શેરીની નામના એક તત્ત્વવેદ સાથે પૂરેથી ન જોડાયા હતા. તેની પુત્રી મેરી શેરીની—*Mary Gordon* સાથે તે બીજા વર્ષે ૧૮૧૫. શેરીની આ વર્તણૂક અવોચ્ય હતી, પણ તેને આમ કરવા ઈર્ષ મરણ હોતું નોંધ્યો. મમે તેમ લેખ, પણ અન સમાજને માટે ઉત્ત કાર્ય પશિત થતું હતું. મેરીના વિચાર લખતી આસર શેરીની કવિતા ઉપર અમિત પડી છે. મેરી શેરીને સંકટમાં આશ્વાસન આપવા, અને તેની કામ્યકક્ષિતને પોષના સમર્થ હતી. તેની સંજ્ઞિમાં શેરીની સકિત અધિકાધિક પીડી.

અ ન વર્ષમાં શેરીના કાલ સર્વવાપી થવા, અને તેના ચિંતાને કંશનેડરીય થળી. હવે શેરીને તેના મિત્ર તરફથી ૧૦૦૦ પાઉંડની વાર્ષિક રકમ મળવા લાગી; તેમાંથી તે ૨૦૦ પાઉંડ હુરીવેટને મોકલતો. બીજા વર્ષે શેરીએ પોતાનું આયુર્ય કામ્ય 'અર્સેટર'—(*Alastor*) લખ્યું. ક્વીન મોબ ('Queen Mob')થી તે જુદીજ તરફ હતું છે. 'ક્વીન મોબ' તેણે પોતાના કુખવરધાના વિચારોના ઉભસ કાઢ્યા છે—અધ્યા, શેખ, છા, ઇસાકિના; તેથી તદન વિરુદ્ધ અર્સેટરમાં એક ન ખાનગીનું રહસ્ય સમાવેલ છે. આટલા વર્ષમાં શેરી ઉપર અસંખ્ય સંકટ પડ્યાં હતાં; તેની અસર અર્સેટરમાં વિશેષતા આવેલ છે. આખા કાવ્યમાં કિંતનપત્ર સામાન્ય, કુદરતનું સૌંદર્ય અને પૂજન, એકાંતમાં વસતા કવિતા છવાતાની લાગણી, માતૃવિક શોક ઉપર પડતી અબંધાનંદની અસર વગેરેનું વર્ણન તેને અતિશય આકર્ષક બનાવે છે. શેરીની પ્રકૃતિ હવેમાં વધારે ને વધારે લખાણી જતી હતી, તેના ખનમાં ચોક્કસ હતું કે હવે આશ દિવસો વધવા માંડ્યા છે. તેની હાલ કમળાનાં પત્થરી છુટા પડી ન સરચ રીતે મિથ થયેલ છે. હજારમાં તો 'અર્સેટર' માટે અવરહ કહેતું બસ થતો કે આ કાવ્યથી શેરી કવિ તરીકે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થયો અને વખત જતાં તેની કીર્તિ વધતી ગઈ.

ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં શેલી સ્વીટ્ઝરલેન્ડ ગયો. બાવરન પણ તે વખતે ત્યાં રહેતો હતો. સ્વીટ્ઝરલેન્ડના મનોહર દેખાવોથી અને બાવરનના શહેનશાહી શેલીના કોમળ હૃદય ઉપર અત્યંત છાપ પડી. શેલી અને બાવરનની મિત્રતા એમ એમ વધારે થતી ગઈ, તેમ તેઓ ઉભયનાં હૃદય વિચર્યાં. ખીન્દવર્ધમાં શેલીએ પદ્ય લખ્યું. 'Rosalind and Helen,' 'Prince Athanas,' 'Leonard Cymbion' ઇતિદિગ્રિહા કાવ્યના સુખ્ય પાત્રોનો બાઈ બહેનને બનાવ્યાં હતાં. પ્રસિદ્ધતાએ લેની સહાને અત્યંત જાણી શોડીક છપાવેલ નકલોને જન્મ કરી. શેલીનું કંઈ ન ચાલ્યું, ત્યારે લેને તે કાવ્ય ફેરવી નાખવાની ફરજ પડી. ફેરવી ને લેને 'ધી રિવોલ્ટ ઓફ ઇસ્રાઈલ'—*The Revolt of Israel*—એવું નામ આપ્યું. લેણે જાણ શેલીએ ખારી હતી, તેટલી અધર ન થઈ, તેથી તે નિરાશ ગયો. લેણે અપણે બંધારે તે કાવ્ય લેખીએ છીએ, ત્યારે આપણું હૃદય ઉઠાવ્યા મારે છે. મૂળ કાવ્ય તો ત્યારે કેવું હોતું નોંધાએ ! !

હવે શેલી ઇંગ્લેન્ડી રહેવા ગયો. ત્યાં લેને બાવરને આપમેલો હતો. પ્રસ્તુત કથાએ શેલીને 'કોન્સી' નામક—*The Consul*—લખવાનો વિચાર સુધેો. શેલી બંધારે "સેન્ડી પ્લેસ" લેખા ગયો, ત્યારે લેનું મંચન અંતઃકરણ ઉઠાવવા લાગ્યું. 'સેન્ડી પ્લેસ' લેણે તે નામક આપ્યું. શેલી ન ખાતરો, લેણે લેણામાં નાદુર બળ પણ હતું, એવું આ નામક ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ઇરિએડીસના દુઃખાનનક આત સાથે શેલીની વચ્ચેન કરવાની રીતે તો હવે જાણી છે, વળી લેણે આ વખતે 'પ્રોમીથિયસ અન્ટાઈન્ડ'—*Prometheus Unbound*—ના નવું એક લખ્યા. પૂર્વે રોમના ખોર, પુલકાએ પ્રેરણ, ખીમતી હરિયાળીની બહેક, અક્યકિત આક્રમણની આક્રમ, લેખાને જાણી વસન્દની સહેર : આ સર્વ ચીજોએ લેને એટલું તો કુશળી અને ઉત્સાહ જનક બનાવ્યું છે કે ચાત ન નહિ. અમેરિકા આવામાં લેની સાથે સરખામણી કરવા એમ એક કાવ્ય અસ્તિત્વમાં નથી. શેલીક વખત પછી લેણે નવું નાનકડું પ્રખ્યાત કાવ્યો લખ્યાં : 'The Cloud,' 'Sylph' અને 'Ode to the West Wind.'

આ અરસામાં એક દુઃખક બનવા જ. નો. ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં શેલીને ખબર મળ્યા કે પોતાનો વહાલો મિત્ર કીટ્સ આ મંચન જગતનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો હતો. શેલીને આ મારી ઝખમ ગયો. લેણે 'An epitaph, on William Wordsworth' એ પોતાનું સોગી સરસમાં સરસ કાવ્ય કીટ્સની રમ્મિમાં લખ્યું. કીટ્સને મારે એમ કહેવાય છે કે લેણે બહાર પાડેલા 'એન્ડીમીયન'—*Endymion*—ના નામના કાવ્ય પર કોઈએ અલુપટલી ટીકા કરેલી. આથી કીટ્સને કોમળ હૃદય ઉપર એટલી જાણી અધર થઈ કે ધીમે ધીમે લેની પ્રકૃતિ ખરાબ થતી ગઈ અને છેવટે હવે રોગથી તે મરજી પામ્યો. અહા ! કેટલું કોમળ અંતઃકરણ ! ! આપણા રાજની કવિ કલાવીનું હવે કેટલેક અંશે તેલુંન હતું. 'એન્ડીમીયન'માં હેણે કહ્યું, પણ એટલા જાણ નહિ. ટીકાકાર ! ટીકાકાર ! તમે કેટલાં હૃદય દુખાવ્યાં છે ! કેટલા પશુપાત કર્યા છે ! ! કેટલાં પાત્રો રુબેને મૂલ્યમાં મેળવ્યાં છે ! !

ઈ. સ. ૧૮૨૨ ને વિશ્વાતિ શેલીએ ખીજમાં પત્તાર મેળો. આ અરસામાં શેલીએ 'ચાર્લ્સ ધી ફર્સ્ટ'—*Charles the First*—અને 'ધી ટ્રાયમ્ફ ઓફ લાઈફ'—*The Triumph*

of Life' લખવાનું કાર કહ્યું. આ વર્ષમાં વસન્ત-આત્મ અધિકાધિક સૈદ્ધર્થથી હરી નીકળી. જ્યાં વસન્ત પહોંચ્યો ત્યાં જ્યાં જઈ રહી હોય, એવે કોઈ સ્થળે રહેવાનો શોધીનો વિચાર હતો. " હે જીવંત સ્પેશીઆ " અને " લેરીસી " વચ્ચે શોધીને આત્મ સ્વયં મળ્યું. પછાડી પ્રદેશ; આત્મભાવનું ગર્ભસ્થ સમુદ્ર; જ્યાં ત્યાં હિસાબોનાં ખંડેર અને વસન્તનો સમય; આ સર્વ શોધીને મત આવતું હતું. બરે યુક્તિ હતું. પત્ન સુસંગત કરતો અને મોજાં બારણાં બાળના જ નામનાં. કોઈ વખત તકની નીકળતો, તે જ્યાં વખત આપ્યો દિવાલ ખોલે રહેતો. શોધીને મળવામાં યેસી દરિયામાં પડી શોધીનો પહેલો જ શોધ હતો. ' રીવિંગ ઓફ પ્રસથાન ' એ કાળનો મોટો ભાગ તેણે રહિ જ્યારે મોંઘી હતી રહી હોય, ત્યારે દરિયામાં રહ્યાં રહ્યાં જાયો. હતો. આજ આત્મનું સ્થાનમાં દરિયા એક રમત થઈ પડી. ૧૮૨૨ જ્યેઠી માસે લેવા માટે વારંવાર સમુદ્ર ઓળંગી જતું પડતું, મારણ કે આત્મનાં એવું કોઈ મહેર ન હતું, કે જ્યાંથી કંઈ પછુ મળી રહે. જ્યાં આ વખતે શોધીના મિત્ર-મંડળનાં પછાડા જાણી હતા. તેમાં જ્યાં જ્યાં મારણ વિચારનાં નામના એક પ્રથમ સાથે સાથે જનનું. વિચારને દરિયામાં જાનામાં સામ્ય થઈ દિવસનાં પ્રથમ કોઈ હતો. આ વખતે શોધીને પોતાનો એક મિત્ર-લે હોઈ જોવા આપ્યો છે, એવી જાણ મળી. તેને મળવા તે પછાડામાં હતો. ઉપર એમ કહ્યું કે શોધીને અને વિચારને મળવામાં લેગરોને મુશ્કેલી હતી. સમુદ્ર થઈ હતો. તેઓ લુગરોની પહેલી વારીએ ઉપજ્યા. સાચા સમય કલાકમાં પચાસ માસનાં માટે મળ્યા, અને પીસા આવી પહેલ્યા. ત્યાં તેઓ એક આત્મનું રહી એક થઈ રહવાને ધેર જવા પાછા મળવામાં યેસી આજ. સત્તામાં એક નાનકું જાણનાં મળ્યું. સમુદ્ર પાસે જોડાયાં જ્યાંનામાં પ્રથમ જ્યાં જસક વારમાં તોડાલ વિચાર મળ્યું. પછુ આત્મનાં દરિયા ઉપર શોધીને મળ્યા. ન હતો. તેની સ્ત્રી અને મિત્રોએ પછાડા મળ્યાં રાત્રી, પછુ તે રોડે હતો. સર્વેએ, ક્યાં કે તોડાવનાં તેઓ જ્યાં દૂર પસારમાં મળ્યા હશે. પછુ નહિ, તેઓની પાસે જોડી હતી. જ્યાં દિવસ પછી શોધી અને વિચારનાં સમય કિનારા ઉપર તથા આત્મનાં, શોધીના સમયે જ્યાંનાં કરવામાં આપ્યું. અને રાત્રીમાં એક જાણ આત્મની તેની નીચે જાણ રહેલી રાત્રી સત્તામાં જાણી. શોધીની કપર ઉપર પ્રથમ તોડાવનાં શોધનાં પીસાની આ કોડીએ હજી જોવામાં આવે છે—

'Nothing of him that doth fade,  
But doth suffer a sea-change  
Into something rich and strange.'

તોડાવની સમુદ્રમાં એક મેળું આવે, પાંચે માંને રહિ પાંચે, એક સંકટ રહેતું જોડે રહે. વિવિધ રીતે વચન લેવાને ઉપરે હજી જ્યાંની જવા, એવે શોધીના જવાનો અંત આપ્યો.

શોધીને પોતાના મતનું ક્યાં જાણ હતી જ્યાં માટે તે જ્યાં માર કોડાએ હસારા કરે છે. એક તો ' લુગરોનાં જ્યાં જોડે ' માં—

" O ho I  
You talk as in years past," said Maddalo,  
" 'Tis strange how change may work upon our state!"

Among Christ's flock a perilous infidel,  
A wolf for the weak lambs : if you can't swim  
Beware of Providence, "

આમાં છેલ્લું વાક્ય છેની ગરુડાં મરણ જણાવે છે. વળી અંદોનમાં—

The breath whose might I have invoked in song  
Descends on me; my spirit's bark is driven,  
Far from the shore, far from the trembling throng  
Whose sails were never to the tempest given ;  
The noisy earth and sphere'd skies are riven !  
I am borne darkly, fearfully afar ;  
Whilst burning through the innermost veil of Heaven,  
The soul of Adonais, like a star,  
Beacons from the abode where the Eternal are.

જેવા જેવું તો એ છે કે શેલીએ 'અંદોરે' કવ્ય લખ્યું, અને બીજાજ વર્ષમાં પોતાના દાદા પ્રભાણે તે ચાલો ગયો. શેલીના મિત્રો કહે છે કે જે દિવસ છેની ઢોડી ઢૂળી છેની પહેલી રાત્રે તેણે કહ્યું હતું. " If I die to-morrow, I have lived to be older than my father."

શેલી ચાલ્યો ગયો, જગતને છેવા મનુષ્યો બાદ અસર ન થઈ. પણ હવે છેની કવિતા જન-સમાજ ઉપર અશોધિત સત્તા મચાવે છે, ઇંગ્લેન્ડના રાજ્ય કારભારમાં જે જે હાથ પરિવર્તન થયું, તે કદાચ અંશે છેની કવિતાને લીધે થયેલું મણાવ. અતિ શેલીની અદેનત સદાજ થઈ છેવા હોદ્દા પરિપૂર્ણ થયા. શેલી ચાલ્યો ગયો; પણ છેની જગા જગતમાં ન પૂરાઈ તે ગયો, તે ગયો.

શેલી મનુષ્ય હતો, તેથી છેનામાં દુર્લેખ પણ હતા. દુર્લેખ સિવાયનું કોઈ પણ મનુષ્ય હોતું નથી. દુર્લેખ ન હોય, તો તે પરબ્રહ્માજ મનુષ્ય. આપણામાં દુર્લેખે ન હોય, તો અદિ' આપણે મનુષ્ય તરીકે સ્વીકારીએ જ નહિ. એમ છતાં શેલીમાં સદુર્લેખ હતા. સર્વમાંય શ્યામ હોય છે, સંક્રમાંય શ્યામ હોય છે, પણ તેથી કંઈ છેના તેજમાં અપૂર્ણતા નથી આવતી. દુર્લેખેટ સાચેથી છેની વર્તણૂક અનુચિત મણાવ. અને તેમ હોય, પણ શેલી અશોધિત નર હતો, એટલે બધા કડખા કરશે. એની નીચલી પકિતઓને આપણે સંમતિ આપવી જોઈએ—

No father seek his merits to disclose,  
Or draw his frailties from their dread abode,  
There they lie alike in trembling hope and repose  
The bosom of his father and his God.

હવે શેલીની કવિતા વિશે કંઈ કહીશું. જનસમાજને સુધારવાની હત્તાક; સ્વાભા-

પેલોનો સંકલ્પ; સત્યનું શોધન અને વિશ્વ અને પ્રૌદ્યલપર પ્રીતિ; આ વિષયોનું શૈલીની કવિતામાં પ્રાધાન્ય છે. વિશેષતઃ તેના કાવ્યોને બે જાતમાં વહેંચી શકાય; એક કાવ્યનાપદ અને બીજો સામર્થ્યિકા; પહેલા વિભાગમાં પહેલું કાવ્યો આવી શકે: 'The witch of Atlas', 'Adonais' અને 'The Triumph of Life'. આ કાવ્યોમાં તેણે પોતાની કાવ્યનાને છુટી પુટી ચતુષ્વચના સ્વરૂપ દેઠ તામે એ સામર્થ્યિકો સંબંધ ધરાવે છે, તેનું આધ્યાત્મિક વિદ્યાને અનુસરી પદ્યરચના એક છે. બીજા વિભાગમાં તેની વધારે પ્રખ્યાત કવિતાઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે. 'Prometheus Unbound', 'Alastor', 'The Revolt of Islam' અને 'Cenci' આ વર્ગમાં આવે છે.

'The witch of Atlas'—પી વિન ચૌડ એડનાઇસ' માં શૈલીઅન વચન પદ્યમાં છે. એક ક્ષિત્ત શૈલી પર્વતોમાં એકમેકે ફરતો ફરતો, ત્યારે તેને આ કાવ્ય સર્જ્યું હતું. તેનું લક્ષ્ય શ્રેષ્ઠતાથી એટલું બધું ઉચ્ચતર થયું કે તેણે આ જોડું કાવ્ય જન તથા કવિતામાં લખી કાઢ્યું. શૈલીને ખાનસિક સામર્થ્યિકો આવીશ, એ એટલું બધું મિલ નહતું. તેને તે આ સમર્થ્ય કુલી નહીં કુદરતમાં જસુક અને પોતાની કાવ્યનાની તરફ ખંધિયો ઉઠ્યું નમતું. આ કાવ્યમાંથી આપણે શોધે ઉપદેશ રેણુ:—

And echoes in a kind of aviary,  
Of ever blooming Elys-trees she kept,  
Clipt in a floating net, a love-sick fairy  
Hed words from dew-beams while the moon yet slept;

+ + + + +

And sometimes to those streams of upper air,

+ x x x x

She would ascend and win the spirits there  
To let her join their chorus

+ + + + +

And she would write strange dreams upon the brain  
Of those who were less beautiful.....

જાતમાં ચીકેને શૈલીનું કુદરત કાવ્ય છે. એક અને સામર્થ્ય આ કાવ્યનો કેન્દ્રભાગ છે. પહેલુંજ વાચ સામર્થ્યિકો કેટલું અરુચર છે।

I weep for Adonais—he is dead !

અગામી વાક્ય—

He will awake no more, oh, never more !

+ + + + +

Lest Echo sits amid the voiceless mountains,  
And feeds her grief with his remembered lay.

અને:—

He lives, he wakes—'tis Death is dead, not he ;

‘ધો કાચરે એક લાકર ’ શેલીના શ્લોક વખતે અરધું મૂકાયેલ કાવ્ય છે. પુરૂં થયું હોત તો તે ઘણું સરસ થાત આમાં લેની કલ્પના અતિશય ખોલી નીકળેલ છે. એક બે ઉદાહરણ લખ્યો:—

The mask  
Of darkness fell from the awakened Earth—

+ + x + +

All flowers in field or forest which unclose  
Their trembling eye lids to the kiss of day

+ x x + +

All hastening onward, yet none seemed to know  
Whither he went or whence he came, + +

+ +

My eyes are sick of the perpetual flow  
Of people.....જી મારી

આપું ‘શ્રાનિથિપદ અનન્નાઉન્ડ’ કઈ ઉપ્પ આજનાથી વ્તાપી રહેલ છે. આ કાવ્યમાં શેલીની કલ્પનાશક્તિની તેજસ્વિ હદ ન વળી મઈ છે. વાંચતાં વાંચતાં આપણે ખસીમાં અંદાજે થઈ કહીને કહાં ચડી જાય છે છોએ. લેની દરેક દરેક લીટી, દરેક દરેક અક્ષર જુરસાનોજ ખનાવેલો છે. વાંચતાં આપણને પોતાનું જાનજ નથી રહેતું. ને ને લખ્યું છે તે કુદરતથી બેરહુર છે. કાવ્યના તરીકે:—

On a poet's lips I slept  
Dreaming like a love adept  
In the sound his breathing kept ;

+ + + + +

The bubbles which enchantment of the sun  
Sucks from the pale faint water flowers that pave  
The cory bottom of clear lakes and pools,  
Are the pavilions where they dwell.

+ + + + +

Ah sister ! Desolation is a delicate thing :  
 It walks not on earth, it floats not on the air,  
 But treads with welling footsteps, and fans with silent wings  
 The tender hopes which in their hearts the best and the greatest bear.

+                      +                      +                      +                      +

Break the dance and scatter the song,  
 Let some depart and some remain.

+                      +                      +                      +                      +

Wave the dance on the floor of the brass,  
 Pierce with song heaven's silent light,  
 Enchant the day that too swiftly flies,  
 To check its flight ere the calm of night.

‘શ્રોત્રિધિપદ્મ’ “અમુક સાર છે, અમુક ખરાબ છે,” એમ કહીને સમાપ્ત નથી.

‘એક્ષેપ્શન’ વિષે ધીકુર આખા કહેવાઈ ગયેલ છે, માનુષિક હયાતી એક ચિન્તાકર્ષક સ્થિતિનું હોય છે. આઈ નિહાળુ પુણ્ય જગતના કોઈકેમાં તકીન થઈ પોતાને જે જે દ્રાક્ષતા, વિદ્યા અને માનુરૂં વિદિત છે તેની એક મૂર્તિ બનાવી તેની શોધમાં નીકળે છે. શોધીના આ ચિન્તામાંથી આઈ પુરુષ માનુષિક જીવનનો મોઢામાં મોઢા તત્વવાનનો સાર મકમ્મ કરી રહે એમ છે. એક પુરુષના સ્વભાવ સાથે બીજાને અનુકંપા ન હોય, તે તે જીવી ન રહે, એવી શોધીની માન્યતા છે. ન્યૂટનની ગુરુત્વાકર્ષણ (Newton's 'Law of Universal Attraction') સાથે આ કંઈક મળતું છે. આ કાલમાં શોધીની અદ્યુત વિચિત્રતા અને હેતુ કારણ અવસેકન ખનતીય છે.

( અપેક્ષુ )

હાસમ હીરજી ચારણીયા.

## “જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ.”

( અનુસંધાન—પૃ. ૧૦—૧૬૨ ૨ ભે. ૪૪ ૮૮ થી. )

જાપાનમાં સીકેંગવણીની પદ્ધતિ (જાણ)—“જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ”—એ વિષય સંગ્રહી ગયાં કરતાં મેં ઇચ્છુરના અંકમાં—“સીકેંગવણી”, “હિંદુસ્તાનની સીકેંગવણીના ઇતિહાસના ચક્ર કુમ”, અને “તેથી સાથે જાપાનની સીકેંગવણીના ઇતિહાસના ચક્ર કુમની કુમના” —એ વિષયોનું સંક્ષેપમાં વિવેચન કર્યું હતું; અને એ લેખના અંતે “જાપાનમાં કાલમાં સીકેંગવણી કયો પદ્ધતિ અનુસાર આપવામાં આવે છે?” એ વિશે ત્યાર પછીના અંકમાં ગયાં કરવાની સમજ મેં દર્શાવી હતી. તદનુસાર તાલંબની કાંઈક આ અંકમાં હું કરીશ.

પ્રાથમિક કેળવણી—આ કેળવણી ઊંડાંસાંએની મારફત ઊંડરીએને પણ આપા દેવામાં લાગ્ય તરીકે ૧૯૧૫ના કરવામાં આવી છે; અને નાનું એક જ મહાનમાં એક જ એકાદે તે મેળવે છે. જે વિષયો ઊંડાંસાંએને સિખવવામાં આવે છે તેના તે જ વિષયો ઊંડરીએને પણ સિખવવામાં આવે છે. બધી જ ઊંડરીએ પ્રાથમિક કેળવણીના ઉચ્ચતમ સુધી પહોંચતી નથી. મારણે કેટલીએ તેમનાં ખાખા પ્રાથમિક કેળવણીના અર્થે આને પહોંચતાં ઉઠાડી મૂકે છે. તેમણે આ કેળવણી કાખાના રીતે જેતાં ઘણી જ શેકક્રિય થઈ પડી છે. અને તેથી દિનપ્રતિદિન એ પ્રમાણે શિક્ષણ લેતી ઊંડરીએની સંખ્યા વધતી જતી માલમ પડે છે. કાખા તરીકે ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષણ લેતા ઊંડાંસાંએની સંખ્યા ૩,૧૭૨,૧૧૩ હતી, અર્થાત્ તેમની કુલ સંખ્યાનો સેંકડે ૬૮-૫૩ ટકા જેટલો હતો; અને ઊંડરીએની સંખ્યા ૨,૫૪૧,૫૪૫ હતી, અર્થાત્ તેમની કુલ સંખ્યાનો સેંકડે ૯૬-૧૪ ટકા જેટલો થયો. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં ૯૧-૪૬ ટકાનું પ્રમાણ હતું; ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં ૯૩-૩૪ ટકા, ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં ૯૪-૪૩ ટકા; ને ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં ૯૫-૧૪ ટકાનું પ્રમાણ હતું; અર્થાત્ પ્રતિવર્ષ લગભગ ૨ ટકા જેટલું પ્રમાણ વધતું જતું માલમ પડે છે, તે ઉપરથી ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં ૯૭ ટકા, ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં ૯૮ ટકા, ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં ૯૯ ટકા અને ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં—જાણુ વર્ષમાં—સોએ સો ટકા ઊંડરીએ પ્રાથમિક શિક્ષણ લેતી હશે એવો અંદાસો કાઢી લેવા. પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઊંડાંસાં ઊંડરીએ જાહેને ૧૯૧૫ના કેળવણી લેવી પડે છે એટલું જ નહિ, પણ ઉમરને એક જ શાળામાં અને એક જ પ્રકારના વિષયોનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં પ્રાથમિક શાળાના પ્રથમ માગમાં હતીકું ચપેલી ઊંડરીએની સંખ્યા ૪૯૮,૫૪૩ હતી, જેમાંથી ઉચ્ચતર તમામમાં ૩૦,૨૮૧ ઊંડરીએ હતીકું થવા પામી હતી. પ્રાથમિક શાળાઓના બંધ શિક્ષકોની કુલ સંખ્યા ૧૨૨,૦૩૮ હતી, જેમાંથી ૨૭,૧૫૬ સીકેંગકો હતી. ઉચ્ચતર શાળાઓમાં ૨૦૧૧ શિક્ષકો હતા (ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં) તેમાં ૭૮૬ પુરુષશિક્ષકો હતા અને ૧૨૨૫



સીધિદુહા હતી. હોહરીઓ, ખાર, વર્ષના વધ યત્ન સુધી પ્રાપ્તિ સાધ્યામાં કેળવણી હોમ્યોઓની સાથે જ લે છે અને પછી બીજા ચાર વર્ષ સુધી પુરી ઉચ્ચતર શાળાઓમાં નીતિ, જાણની ભાષા, અંગ્રેજ કે ફ્રેન્ચ પરબાષ, ઇતિહાસ, શૂરોજ, ગણિત, વિજ્ઞાન, ચિત્રકળા, શીશુકળા, સંગીત, કસરત, અને મૃદવિદ્યા-એટલા વિષયો પ્રતિ તેઓનું ખાસ લક્ષ્ય યોગ્યતામાં આવે છે. ઉચ્ચતર શાળાઓમાં ઉત્તીર્ણ થયા બાદ સીઓ યુનિવર્સિટીમાં લેવાતી પરીક્ષાઓમાં ઉત્તીર્ણ થયા માટે જાણે કરવા લાગી. આ ઉપરાંત સી હોમવર્સીના ખાસ હિનાયતી પ્રો. નરમ (Prof. Narayana) ને સીડિંગવર્સીનો ખાસ અભ્યાસ કરવા અમેરિકા જઈને તે વખતે જ જાપાનમાં પાંચ આઠ્ઠા હતા, તેમના ખર્ચમાં સીઓને માટે ખાસ નિરાળા યુનિવર્સિટી સ્થાપનાનો વિચાર રહ્યો.

લેખણે પોતાનો વિચાર દેશના આગળી સાર્વજનિકોને જણાવ્યો, અને નાણાની સાકાશ્ય માંથી. લેખના સર્વે થતો સારથ બીજામાં; અને તા. ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૯૦૧ ના રોજ જાપાનમાં સીઓને માટે ખાસ યુનિવર્સિટી સ્થાપણ. આ યુનિવર્સિટીમાં હાખલ થવાની કળા શખતી સી ઉચ્ચતર શાળામાં ઉત્તીર્ણ થયેલી હોવા જોઈએ એવો દાવા કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રાપ્તિ સાધ્યામાં ખાર વર્ષના વધે અભ્યાસ પરિપૂર્ણ કરીને 'બી.બી.' પાંચ વર્ષ ઉચ્ચતર શાળામાં સીઓને પસાર કરતાં પાતાં હોવાથી યુનિવર્સિટીમાં હાખલ થતી વખતે લેખનું વધ આશરે ૧૭ વર્ષનું યત્ન હતું અને યુનિવર્સિટીમાં પાંચ બી.બી. વધે વર્ષ પસાર કરતાં પાતાં હોવાથી આશરે ૨૦-૨૧ વર્ષના વધે પહેાઈને તેઓ પોતાની કેળવણી પુરી મેળવી શકતી હતી. આ ઉપરાંત સીઓને બીજોગિક વિષયોનું જાન આપવા માટે બીજોગિક શાળાઓ સ્થાપવામાં આવ્યા છે જેમાં હાખલ થનારી સીઓ સીવજી, ગૃહજી, વસુદેવ, ભરતકામ, ચિત્રકળા, કુલચંદ્રકળા, પાકસાલ ઇતિહાસ વિષયો સિદ્ધિ આપવામાં આવે છે. હવે યુનિવર્સિટીના લેખના અભ્યાસમાં વિશેષ યોગ્ય થોઈને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ યુનિવર્સિટીને અભ્યાસ ત્રણ વર્ષ પર્વત આવે છે. અને દરેક વર્ષમાં અભ્યાસના ત્રણ મોટા વિભાગ પાડેલા છે. પ્રથમ વિભાગ મુદવિજ્ઞાનનો, બીજો જાણની પ્રાપ્તિનો, અને ત્રીજો અંગ્રેજી સાહિત્યનો. આ ત્રણ વિભાગોના વિષયોને અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષ પર્વત આવે છે. અને તેમાંથી પ્રત્યેક વિભાગમાં ખાસ લક્ષ્ય યેમનારા વિષયો-(પ્રથમ વર્ષમાં) મૃદવિદ્યા, કસરત, સમજાવના વિષયો, હોહરીની કેળવણીને સંબંધ કે દેખરેખ, સારીર વિદ્યા, ચીનનું યજ્ઞ સાહિત્ય, સંગીત વગેરે. (બીજા વર્ષમાં) જાણની સાહિત્ય, નીતિનાં વાર્તા, જાણવાન, કુટુંબ કેળવણી, જાણ-અભ્યાસ, ચિત્રકળા, અંગ્રેજી ભાષા, વગેરે. અને (ત્રીજા વર્ષમાં) માનસકાળ, અંગ્રેજી, જાણના પ્રબંધો ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, સંગીત ચિત્રકળા ઇતિહાસ એ પ્રમાણે જાણવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી કેટલાક વિષયો ફરજિયાત છે તે બીજા કેટલાક ઐચ્છિક છે.

જાપાનમાં સીડિંગવર્સીના ને વિષયોની પસંદગી કરવામાં આવેલી છે તે ત્યાં ને પદ્ધતિ પ્રમાણે તે વિષયોનું સિદ્ધિ આપવામાં આવે છે તે ઉચ્ચ-પ્રોહરીઓ અભ્યાસ

સમાપ્ત થયે બ્યારે પોતાને ઘેર જાય ત્યારે તેમના મુદ્દજીવનને માટે તેમનું શાળા છાત્રનું તેમને નાલાયક ન કરી મૂકે ”—એવો ઉદ્દેશ જાપાન તેવાજ ઇશિદાથી નહીં કરવામાં આવ્યો છે; વળી યુનિવર્સિટીને અંગે ને ને જાન્યંત્ર અથવા ‘રુસિંગેન્સી’ઓ બાંધવામાં આવી છે તેમાં રહેનારી ઊકરીઓ માત્ર પરીક્ષામાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ, જ્યોગણ, ગણિત, વિજ્ઞાન, તત્ત્વ-શાસ્ત્ર આદિ વિષયોના સિખિત પ્રજોના ઉત્તર કેમ લખવા તે વિશેજ લક્ષ આપતી નથી પરંતુ ત્યાંથી ઊતરી શું થવા પછી ઘેર જઈને ‘પર સાસામાં સારી કમી રીતે ગણાવતું ?’ એવી સંપૂર્ણ માહિતી મળે તે માટે ત્યાં તેઓ મુદ્દવિજ્ઞાની આબેદુગ-મથાસ્થિત (actual) લામીમ મેળવે છે. અર્થાત્ જાપાનની સર્વે વ્યવસ્થા મુદ્દસાસામાં હાખસ થવા પછી તેમાં કાંઈ અને કર્તવ્યો કરવા પડે છે તદ્દતુસારજ કરવામાં આવેલી છે. આ કારણથી આના જાપાનમાં રહીને વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણી સમાપ્ત કરીને મુદ્દસાસામાં નોટાવેલી—સુચિ-શિત સી કુદિની કેળવણીમાં તેમજ મુદ્દકાર્ય વ્યવસ્થાની ગતિપદ્ધતિમાં લેણપણ જોણી રહેલી માહત્ત મળતી નથી ! એટલુંજ નહિ પણ દુનિયાનાં બીજાં વ્યાવહારિક કાર્યોમાં પણ પ્રવે-શ્યતા મતાવનાર થઈ શકે એવાં રહ્યો તે દેશનો અર્વાચીન ઇતિહાસ વાંચ્યાથી આપણને સ્પષ્ટ રીતે સમજાયે. કેટલીક સીઓએ વેદ-શાસ્ત્રમાં અને શાસ્ત્રવિદ્યા (Shogugaku)માં નૈપુણ્ય મતાવ્યું છે, કેટલીક સીઓએ વડીલાતના વંશમાં હોદ્દિઆરી બતાવેલી છે; અને બીજી કેટલીક સીઓ આર્થિક શાસ્ત્રમાં, અને દિશાત્ત ખાતામાં—મહેસુલ ખાતામાં—ચતુર બની છે. આ પ્રમાણે દુનિયાના વિવિધ વ્યાવહારિક વિષયોમાં પ્રાવીણ્ય સંપાદન કર્યાં હતાં જાપાનની સુચિશિત સીએ પોતાની જાતિને ધોત્ત એવાં પ્રત્યેક કર્તવ્ય બહુ જ ઉત્તમ રીતે બજાવીને એક પ્રકારની અત્યુત્તમ સામાજિક પદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે; આ ઉક્તિના સમર્થનાર્થે મિશિસ નીતોળી નાખતી એક વિદુષી અમેરિકન સીનો તેમજ કોઈની ઉચ્ચારેલી અભિપ્રાય મનન કરવા લાયક છે. તે વિદુષી આજે હજી પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે—“જાપાનમાં સિદ્ધાન્ત મેળવીને પોતાની જાતસિક સંજિતો સંપૂર્ણ રીતે વિકાસ કરીને જાપાનની સુચિશિત સી મુદ્દવ્યવસ્થામાં નિપુણતા પરાયે છે, પોતાનાં ઊકરાંની ઉછરવડ અને દેખરેખનું શામ હોંચિઆરીથી કરે છે. જાપાનની સેવામાં તત્પર રહે છે અને પોતાના પતિનો મુદ્દસાસાર પ્રત્યેક રીતે મીઠા, આરંદમ્બ, સ્વર્ગમ્બ કે સુખી કરવામાં જ પોતાનું છાત્રનું સાધક ચરોહું સમજે છે. વળી ‘પશ્ચિમની કેળવણી’ મેળાયા પછી જાપાનમાં ઊકરા ઊકરીઓનો વડીલ વર્ગ પ્રતિ પૂજ્ય બાવ કમી થયો છે.” એવી કેટલાકની દલીલ તદ્દન ના પામેશાર છે, એવું મનાઈ જાતવું છે. કારણકે જાપાનમાં ધરના વડીલ વર્ગ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હતાવતી સૈકડો સીઓ માત્ર બેવામાં આવી છે.”

મિશિસ નીતોળીએ વર્જકો તેવા પ્રકારની સુચિશિત સીઓનાં જાપાનમાં હાલમાં એક નહિ પણ અનેક રહ્યો મળ્યા આવે છે; એક વિજ્ઞાન લેખકનું વાક્ય અત્ર લખીય. તેમણે કહ્યું છે કે, “જાપાનમાં નારીશક્તિજન્ય સુધારો કરવાનું કાર્ય નેટલી ત્વચથી સાધવામાં આવ્યું છે તેટલી ત્વચ અન્ય કોઈ પણ અર્થસિદ્ધિમાં વપરાયેલી જોવામાં આવી નથી.”

\* “In no respect” says Mr. Gubbins “has modern progress in Japan made greater strides than in the improvement of the position of woman.”

જાપાનમાં ઓકિગવણી તરારથી તેમજ સંપૂર્ણતાથી આપણમાં અને લેવામાં આવતી લેવાથી ખીજું પરિણામ એ આવ્યું છે કે તે દેશમાં તે ઓગવણી અનહદ લોકપ્રિય થઈ પડી છે અને તે કારણથી જ સુસિધિત ઓગિની સંખ્યા ત્યાં બહુ જ વધી પડી છે. આવી વસ્તુસ્થિતિને ઉદેશીને વિદ્યાન ઝાગકર્તાએ પોતાના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે—“હિંદુસ્તાનમાં ઊંડરે જેમ જેમ ઢચી ઢચી પરીક્ષાઓમાં લેતીવું થતો આવે છે તેમ તેમ લગ્ન સંખ્યા તેની કિંમત વધતી આવે છે; ત્યારે જાપાનમાં ઊંડરેઓને સમજવા લાગ્યું છે કે ઢચી ઓગવણી લીધા વિના લગ્ન સંખ્યા તેમનું અવિધ્ય દેખીતી રીતે સુધરી શકે તેમ સંભવિત નથી.”

૧૫૧ શિક્ષણના વિષયની પસંદગીએ આધાર ઓગવણીના ઉદેશ ઉપર રહેલો હોવાથી જાપાને પૂર્વોક્ત ઉદેશ સિદ્ધ કરવામાં સાહાય્યત નીચે તેવાં જ પુસ્તકોની અને વિષયોની પસંદગી કરેલી છે. તે દેશમાં આશુભાષુની વસ્તુસ્થિતિને બરાબર વિચાર કરીને, અને ઓગિને લેખના અવિધ્યના મુદસસારમાં કાંઈમાં નિર્ધક નહિ નીચડી ઉલટા અગ્રણના, પ્રિય, મનોરંજક અને લાભકરક નીચે તેવાજ વિષયોનાં પુસ્તકો વિદ્યાનોએ રચીને, લખીને અને બાયાન્તર કરીને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે; અને રાજ્ય તરફથી શાળાના શિક્ષક માટે તે મંજુર થવામાં છે. ત્યાં ઓગવણી એટલી બધી લોકપ્રિય થઈ પડી છે તેનાં બાળ અનેક કારણોમાં એ પણ એક કારણ કરી લાગ્ય. ૧૫૨ ઓગવણી લોકપ્રિય થવાનું ખીજું કારણ એ પણ સમજાય છે કે ત્યાં રાજ્ય તરફથી જેવી પદ્ધતિ લાખત કરવામાં આવે છે અને જે જે વિષયો શિખવવામાં આવે છે તે સર્વમાં પ્રભુ પોતાની અનુમતિ દર્શાવે છે તેટલું જ નહિ પણ રાજ્યની બાલુલમ ઇચ્છાઓને યાદ કરવાના તેમના (રાજ્યના) સર્વ પ્રધાનોમાં તે (પ્રાજ્યને) પોતાની પૂર્ણ અને ઉત્સાહભરી સાહાય્ય આવે છે. આટલું વાંચ્યાથી મને આશા છે કે અર્વાચીન સમયમાં સુધાસતી ટાંચે પહેલેલા પશિમના દેશની ઓગવણીની પદ્ધતિ દેશમાં લાખત કરીને અને તેમાં જેમ જેમ પોતાના દેશની પરિસ્થિતિ, ભૂમિ, આતો, અને અલગતાની આગે બંધાયેલો સુધારો-રચારો પડારો—(improvements) કરીને જાપાની પ્રાંતે દેશના સમસ્ત લોકોને આશુતા, અનન્ય અને અનુપમ ઓગવણી આપી, અને લેખની સાંસારિક પદ્ધતિ-પતિત-લગમ બતાવી, અને લેખનું સામાજિક, વ્યાવકારિક, માર્મિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષવન પરમ રસ અને સુખથી લેએ નિર્ગમન કરી શકે એવી લેખને અપૂર્વ સાહાય્ય આપી,—એ મધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું કયો.

હવે પૂર્વોક્ત વિષય સંખ્યા વિદ્યાન બાયાન્તરકર્તાએ પોતાના જે. મત સ્વતંત્ર રીતે પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં દર્શાવ્યા છે તે વિષે આજણે કોંઈક વચાં કરીશું.

“ ઓગવણી કેવા પ્રકારની ? કેટલે સુધી ? અને કેટલા વર્ષની ઉમરમાં બાપાવતી લેખએ ? ઓગવણીની પામલ્ય પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનમાં લોકપ્રિય થ નહિ પડી

“ In India it is the boy whose value in the matrimonial market rises with every examination that he passes, but in Japan, the girls are finding that to have graduated from the secondary school appreciably improves their prospects.”

હોય ! પૂર્વના એક દેશને માટે ઉત્તમ તે શું જાન્ય હોય ? માટે ઉત્તમ નથી ! કેવી ડેવલપ્મી ત્યાંન્ય હોવી જોઈએ ? આ ઉદ્દેશો સાધનારી ડેવલપ્મી હશે. એ ?" વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા રા. અભિરામચંદરે પૂર્ણ છટાદાર અને મનોરંજક શૈલીમાં, તેમજ સંબંધની નીચ્ચતા અને અભિધાવની સ્વતંત્રતા સાચવીને કરી છે તે બેચક પ્રદર્શનીય છે. વળી જાપાનમાં અને હિંદુસ્તાનમાં યુનિવર્સિટીની પાઠશાળાઓમાં અજાતી સ્કીડેમનુસારી પદ્ધતિઓમાં ને વિરામ-(*disparatide*) જોવામાં આવે છે તેનું પચાસિવ આવેખન કરીને તેમજ આ દેશના શારણીકની પાઠશાળાઓમાં અભ્યાસ કરવા માટે પોતાની છોકરીઓ મોકલનાર માખાપત્નું તે તરફ યક્ષ ખેંચ્યું છે અને તે દીક્ષ કલ્પ્ય હોમને " નહિ રહે તો એ નહિ મનનીયનો આવેજ સાચો" એવી વ્યાખ્યા તે સાથે પ્રકાશિત કરી છે; તે સંખની આપણને કંઈ ખાસ કરીને કહેવાની જરૂર નહોતી નથી. ડરમ્પે સ્કીડેમવધી સંખના એમની સમસ્ત સ્વતંત્ર ચર્ચા હું પાકું છું કે પ્રતેક સુચ અને વિચારશીલ પતુષ્ઠને અચિત્તર અને અમનનીય તે નહિ જ લાગે. હું તેમના કિચારોને બહુધા સંખ જ છું. તાપિ આપણા દેશમાં હાલમાં ને પદ્ધતિ અનુસાર સ્કીડેમવધી આપવામાં આવે છે, અને જેને વિષયો છોડીએને કિમવતમાં આવે છે તે સર્વમાં ખામી, દોષ, યુક્ત કે ન્યૂનતા કયાં કયાં જરાય રહેલી છે ? તેની ખામીએ ડર કરવાને માટે કયા કયા ફેરફાર કરવા જરૂરના છે ? સુખરેલી પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ ? છોકરીઓને કેવા પ્રકારની ? કેટલે સુધી ? અને કેટલા ચર્ચની ઉંમર સુધી ડેવલપ્મી આપવાની જોઈએ ?-વગેરે પ્રશ્નોનું વિચરણ હોમજે જરા વિશેષ લખાણથી કરી દેત તે આપણા દેશના અનુભવની સિદ્ધિ માટે અત્યુત્તમ ગણાતા સ્કીડેમવધી જેવા નીચે વિષય ઉપર લાભદાયક અને અનન્ય પ્રકાર નખાપો હોત એનું ખરું નક્ક માનનું છે. તથાપિ હું પોતે હોમનો ખાસ આભારી થયો છું તેનું સુખ્ય ડરમ્પ જે કે એમજે-કહેલી એ ચર્ચાએ હિંદુસ્તાનની સ્કીડેમવધી સંખની કંઈક વિચાર બદિધમાં દર્શાવવાની ખાસ ખનમાં પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરી છે.

તાર પછી વિદ્યાર ડંધકર્તાએ પરદેશમખનનો વિષય ચર્ચ્યો છે. જાપાનમાં આ

પ્રક્ર બહુ ખંચખૂચ ઉત્પન્ન કરે તેવો નહોતો ખ-નો, કારણ આપણા

પરદેશમખન, દેશની પેઠે રહીનજ તે દેશમાં તે સખએ એટલી ખતુ દઈ નહોતું.

આપણા દેશમાં ખતુ પ્રાચીન સખમાં અનેક પુરોષોએ સમુદ્રવાન

કરું હતું તેના પુરવા પ્રાચીન સખમાં ધર્મ કુલકોનાંથી ચલા આવે છે. મંથ મુગમાં સાંસારિક કે સ્વનાનિક રીતરિવાજોનું સામાન્ય વિશેષ સખ્ય ખતુ આવ્યું તેમ તેમ એ રિવાજ અદ્યપ ધતો આવ્યો- હાલમાં ખાતુ, દેશમાં તે રિવાજ પરીણી હાખ્ય કરવાની ડેશીય એમેર ધતી જોનામાં આવે છે; અને વચ્ચત તે રિવાજ હાખ્ય કરવાની આવસ્યકતા ખતુ થોટી જણાય છે. ડરમ્પે એક વિધાને કહ્યું છે: " આવકાલ પ્રવતિ સમુદ્ધનું પૂર આખી પૂર્ણમાં આવી રહેતાં અખિ પ્રેરણાપર ફેલાતું આવ્યું છે તે પૂરની સપાટી જહાર ઊંચું માતું સખીને ઢલમાં ને પતુષ્ઠને કે પ્રવને નહિ આવડે તે અતુષ્ઠ ના પ્રવ થોટા સખમાં નજ યયા વિચ નહિ જ રહે."

આ ડરમ્પી પરદેશમખન હિંદુસ્તાનને માટે અતિ અખતનો અને આવસ્યક રિવાજ

છે. દેશોત્તમથી મતભેદના લોકો એવાં છે, તેમના સમાગમથી તેમની કનેથી નવો મોલ મળે છે, આપણી દુષ્કર્મકર્તા માટે છે અને શુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે, વગેરે અનેક લાભ પરોલગમનથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એવું વિદ્વાન સંઘકર્તાઓ અને નિબંધકારોએ વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરીને પોતાના પુસ્તકોમાં અને નિબંધોમાં કહેલું છે માટે આજ તેમના મતની પ્રુદ્ધિ અર્થે કાંઈ વિશેષ કહેવાનું પ્રાપ્ત થતું નથી.

ત્યાર પછી વિદ્વાન જાણાન્તર કરાવે "ધર્મ અને નીતિની કેલવણી વિષે જાણના કેવી પદ્ધતિ લે છે ? ", "ધર્મ અને નીતિ વિષે એક એકથી પ્રિયમાં ધર્મ અને નીતિની કેલવણી આપવામાં આવે છે કે કેમ ? ", "દ્વિ-દુસ્તાતમાં ધર્મ કંઈથી કેલવણી સંબંધી કેલવણી સામાજિકમાં આપવી અશક્ય છે.", "મતભેદાન્તર શિષ્ય ચર્ચા. તત્કાળા દેશમાં સરકાર ધર્મની કેલવણી આપવાનું પગલું ન જ લે એ સાબકર છે ", "જાણનામાં નીતિની કેલવણી પ્રત્યક્ષ રીતે આપાય છે.", "જાણનામાં લાભમાં પાછો નિષ્કાર પત આપે છે તે એકમાં નીતિ શિક્ષણને મુખ્ય માને છે ", "નીતિ શિક્ષણના શુભોક્તિ સદ્ગુણોના આકર્ષક બોધને તે તેમનું વર્તન જ સામાજિક બોધને, તે ન દોષ ત્યાં સુધી નીતિ શિક્ષણની લાભકર અસર થઈ ન શકે ", "દ્વિ-દુસ્તાતમાં નીતિ શિક્ષણ પ્રત્યક્ષ છે કે પરોક્ષ ? ", "પ્રાથમિક શાળામાં નીતિનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ લેઈએ ", "પ્રાથમિક ને ઉચ્ચશાળાઓમાં પ્રત્યક્ષની સાથે પરોક્ષ નીતિ શિક્ષણ આપવું લેઈએ ", "ઉચ્ચ આચારશાળાઓ શિક્ષક જેવું પરોક્ષ નીતિશિક્ષણ આપી તેવું સાદું શિક્ષણ ખસળ આચારશાળાઓ નહિજ આપી શકે ", "નિતિ એટલે શું ? ", "નીતિ સંબંધી એમસીન અને કેન્ડના વિચારો — વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીને અને "માન આદર્શના જે ગ્રામની જગ્યા સામાજિક વાચક આજ આજ માસથી ( સેપ્ટેમ્બર ) વિસ્તારથી જાણીએલા (ઉપેદ્યાત્મક) લેખને વિષે શુભચિંતી બની જાણ દોષ કાન્તવ્ય મજારો, "એની આજ્ઞા પ્રસિદ્ધ કરીને વિદ્વાન લેખક ઉપેદ્યાત્મક સંપાત્ત કરે છે.

ઉપર, જાણાન્તરના શુભોક્તિનું વિવેચન કરતું પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આ ગાણિત્યના સંવત્ ૧૯૬૭ ના આગેશીર્વે માસના અંકમાં ( વર્ષ ૬-અંક ૧૧ માં ) ય. મોહનલાલે વ્યક્તિ અનેકર અને પ્રિય વર્ધચક્ર શ્રીઓમાં તે સંબંધી વિવેચન કર્યું છે. તે એટલું સત્યથી સરકાર છે તેટલુંજ સંપૂર્ણ છે. તેથી તેના સમર્થન રૂપે વિશેષ જાણના કે ઉચ્ચ રચની વગર જણાતી નથી. લેખીત્વાર કાર્યવારો હાથે એકવાર કસબુધર મરીને કાળ થયેલા હીસની મુઠા કોટી કરવાથી શું કમ ? ય. મોહનલાલે લખ્યું છે કે " ય. અતિ સુખકંઠરની શ્રી સરકાર અને સર્વેથી સમજાય તેવી છે. જાણાન્તરો અને અનુવાદોમાં અપરિમિત અને અટપટ શબ્દો તથા વાગ્યોના પ્રયોગ પછીનાર દાખામાં આવે છે તેવું આ પુસ્તકમાં નથી. xxxxx લેખક ઉપેદ્યાત્મકમાં પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો ઠીક દર્શાવ્યા છે. આ પુસ્તક શુભચિંત વર્ધચક્ર સોસાયટી વડેથી જાણીએલા પુસ્તકોમાં અને ' ઉપમ ' હરી શકાય તે વર્ધચક્ર છે ". ય. મોહનલાલની પૂર્વેક લખી અક્ષરશઃ સત્ય જ છે. ય. અતિસુખકંઠરની શ્રી સાચી, શુદ્ધ અને સચિત્ છે; જાણાન્તરોમાં વાગ્યોની તેમજ વિચારોની સિદ્ધતા, સમન્માં વર્ધમાં અપરિમિત, અલોકરની અનુપરિતિ, અર્થોની શુદ્ધતા

વચેરે-દોષો ને એવાં આવાનતર પામેલાં પુસ્તકોમાં સાધારણ રીતે આપણા જીવામાં આવે છે તેથી મુક્ત રહેવાનો નેરો જો અને તેથી પ્રયાસ રા. અનિયમિતકરે ક્યો હોય તેમ સમજાય છે; અને તેમના તે પ્રયાસ બહુ બંધે સફળ થયો છે એ જોઈ હું તેમને સદર્શ અભિનંદન આપું છું; અને તે સાથે એવી ઉચ્ચેર થયું. મું કે જો તેઓ પોતાના આવા પ્રયાસને ખત અને ઉદ્દોગથી વખતમાં રહેશે-તો અવિચ્છેમાં તેઓ રાજાસાલી સાહિત્યને સારી સેવા બજાવી-સાધશે.

આ પુસ્તકની કિંમત કરતી વખતે કેટલાક વિચારો કદાચ એવો અભિપ્રાય દર્શાવશે કે આ આવાનતર પામેલાં પુસ્તકો દેવોમાંથી પણ પુસ્તક કરતાં તેની કિંમત કોઈકે જોઈ અંકની નંદરશે. તેમના એ મત એકદર રીતે વિચાર કરી જોતાં ખો અને યોગ્ય થાય છે. કારણકે એક આવામાં સાધારેલા વિચારોનું અન્ય જાવામાં માત્ર કપાનતર કરવું તેના કરતાં નૈયમિક તુલિયને નહું રચવું, લખવું, પોતાના વિચારો દર્શાવવા તે અધિક ક્ષિતિ કાર્ય છે. સાફ અનુકરણ કરવામાં કારણે સાધાનતરમાં પ્રતિષ્ઠા થાય છે, ત્યારે નૈસર્ગિક સક્રિયતા વિશેષ સંપત્તિ પ્રાપ્ત્યાર વિદ્યારો મૂલ પુસ્તકો લખવામાંના પૂનાયે થયેલા સખને છે. આ રીતે મૂળ પુસ્તકોની કિંમત વિશેષ આંકવામાં આવેલી છે તથાપિ કેટલીક વખતે પણ પુસ્તકોમાં અને આવાનતર પામેલાં પુસ્તકોમાં વિશેષ તથાપત પડેશે જોવામાં આવેલી નથી. કારણકે એક પાસથી મૂળ પુસ્તક સ્વયંમાં સર્ગીક્રિયો વિકાસ કરવાની આવશ્યકતા સમજાય છે ત્યારે બીજા પાસથી મૂળ પુસ્તકની સ્વતંત્રતા ને સ્વતંત્રતા મળેલી છે તે આવાનતર પામેલાં પુસ્તકમાં બદલા જોય પામેલાં દેવાથી આવાનતરકર્તાને મૂળ પુસ્તકના કર્તાની કમ્પ્રાઇઝ (જર્મીયન) ને આવાનતર કરતી વખતે ભગભગ સર્વોચ્ચ અર્જીત રહીને વર્તવું પડે છે; અને તેમ કરવામાં પણ ક્ષિતિય તેને જોઈ વેળી પડતી નથી. અન્યકર્તાના અમુક વિચારોને એક આવામાંથી અન્ય જાવામાં ઉતારવા, અને તેમ કરતાં અર્થને અનર્થ ન થવા દેવો, અસંકારની અનુપપત્તિ થવા ન દેવી, એ કાર્ય કોઈ જોઈ કહ્યું કહ્યું, જોઈ જાવામાંથીનું કે જોઈય ચાતુર્યનું કાર્ય નથી. વળી આવાનતરકર્તાનું કામ મૂળ પુસ્તકના કર્તાના વિચારોને સર્વેશ અનુસરીને વર્તવાનું હોય છે, તેથી પણ તેને વિચારની ક્ષિતિય, અને શીલીની સુખતા એ ને જાગીએ સાથે ટકર જીતવી પડે છે અને તેમ કરવામાં બહુ તેને ચલાવ પરિશ્રમ વેળો પડે છે. આ કારણેથી આવાનતરકર્તા અપણી પ્રતિષ્ઠા ને વિશેષ પાત્ર માય તેમાં આશ્ચર્ય નેવું નથી. વળી આવાનતરકર્તામાં પણ એ પ્રકાર છે. એક અધારણ અનુવાદ અને બીજો રેઅનુવાદ અનુવાદ આ બન્નેમાં બીજો પ્રકાર બેચક સહેલો છે, તથાપિ તેમાં ચાતુર્ય, વિવેકબુદ્ધિ, વિચાર, અને જનનની બહુ મોટી જરૂર પડે છે, તેથી તેમાં આવાનતરમાં પુસ્તકોની પણ કિંમત બહુ ઉતરી પડે તેમ નથી. રા. અનિયમિતકરવું પુસ્તક આવાનતરકર્તાના વચે વેડી બીજા પ્રકારનું છે, અને એ બીજા પ્રકારનાં પુસ્તકોની જેટલી કિંમત અંકવામાં અને જેટલી કિંમત નેમના પુસ્તકની આંકો કમશે; તોપણ હેમજો તે પુસ્તકના આવેલામાં ઉચ્ચ, રમણીય અને યોગ્યસંસ્કર જાવામાં, પૂર્ણ વિદ્યતા અને મોજા વળી અર્જી કરીને ને ઉપોદ્યાત લખ્યો છે તેથી પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કરીને તે પુસ્તકની કિંમતમાં પણ હેમજો વધારો કર્યો છે.

એ વાત લેખને સહર્ષ ગઈ માનવાનું કારણ બહુપણે. આટલું છતાં પણ “સહજ પદ્ધતિ પદ્ધતિવાદ”, “To work is human”, ‘માણસ પણ બૂઝને પાત્ર છે’—એવી સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, અને સુન્દરતા લેખોઅંગ્રેજી સહ. અતિસુખચંદર તદ્દન મુગ્ધ તો નથી બ રહ્યા. કારણકે તેમના અગામીકાળમાં અગામીકાળની અગામી સુધારા વિનાની જુદા ઉપરંત પીછા ફેરવીકે રાત્રી ગાળી જુદા રહી મળી આવ્યા. એવામાં આવે છે. ૫૪ ૧૫૨ મે “સારી કુલવર્ણી પ્રજામાં નારી પ્રતિષ્ઠા... પસંદગી આપી હતી.” અને “જાદરીઓએ... કાચમાં મુગ્ધાને કરીને રહી” — એ એ વાતોની વચ્ચે લેખને મુગ્ધ મનના નીચેના અંગ્રેજી વાંચકોનું આગામી પછું મૂકી રીધું બહુપણ છે:— (page 305) “To which other leaders of Japanese opinion added that a permanent improvement in future generations presupposes an improvement in the parents of both sexes, and that all countries which have attempted to work with the male sex alone have fallen signally behind in the march of progress.”

(સારાંશ કે, “સારી કુલવર્ણી પ્રજામાં નારી પ્રતિષ્ઠા વધશે એવો સારાંશકાળે અભિપ્રાય ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો તે અભિપ્રાય સાથે સંગત પડે ત્યાંની પ્રજાના અભિપ્રાય પુરોગામી વિશેષમાં ઉમેરો કરીને કહ્યું કે અગામી પ્રજામાં પ્રિયતાથી સુધારો કરવા માટે પુરુષ અને સ્ત્રી ઉત્ક્રાંતિ સુધારો આવશ્યક થાયશે. એમ કી, અને જે જે દેશોમાં આજ પુરુષવર્મનું જ સ્વયં પ્રત્યક્ષ તરફ ધતિ વધેલી એવામાં આવે છે તે સર્વે દેશો સુધારાની—પ્રગતિની—સરતામાં સંપૂર્ણ રીતે પછાત પડેલા એવામાં આવ્યા છે.”) માનવતા એ રાષ્ટ્ર સાહેબનું પૂર્વોક્ત અંગ્રેજી વાચક કેટલું બહુ ઉત્ક્રાંતિ રીતે અભિપ્રાય છે તે તેનું આગામી વાંચકો પ્રત્યેક વાચકને સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે.

આ રીતે તો માત્ર અત્યંતનું જ પરિણામ કહી શકાય. કારણ કે “શિવદર્શિનિ હોવા” (પૃ. ૬) એનું સીધું ક્રિયાકારણનું નામ પડ્યું છે સ્થિતિ કાર. તેવા એ મળીને સ્વયં નહિ મળ્યા. માત્ર “મતપ્રતાનતર સિતતા” મળ્યું. સાર ૬૫ આગામીકાળમાં એવા પ્રજાના સ્વચ્છ એવાની હોવાથી અત્યંત વાચક અત્યંત ઉપયોગી વાચક તેનું તે જ વાચક અત્યંત મનુષ્યને તેમજ જ ઉપયોગી વાચકનું જ નોંધને એવો મત સર્વ માન્ય નહિ થાય અને વધે પછું ન જોઈએ.

હવે પુસ્તકના ઉપોદ્ધાન વિષે આપણે વિચાર કરીશું. અગામીકાળે આ વિચાર અગામીકાળે પોતાનો હોવાથી તેમાં વિચારની સ્વચ્છતા, અર્થનું સામર્થ્ય, અર્થકારણ સંબંધ, યેજીની યેજીતા, વગેરેનું સ્પષ્ટ રીતે દર્શન થાય છે. કેટલેક સ્થાને તો પદ્ય કાવિત, સ્વચ્છતા સંબંધ, અને વિચારની યેજીતા એટલી બધી સારી રીતે સ્પષ્ટતા થઈ રહી છે કે વાચકનું મન પ્રસંગિકાથી અત્યંત સુધારા તો અત્યંત અર્થનું એવામાં આવે તો તેમાં નવાઈ જેવું નહિ કહેવાય. આવા અત્યંત સ્વચ્છતા ઉપોદ્ધાન વિષે એમ કહેવું પડે છે કે એવાથી અગામીકાળે પુસ્તકની કિંમત બહુ વધી છે. આવા આગા-

નતરમાં ચર્ચેલા વિષયોનો સાર-લેઠન-તેમાં છે; પણ લેઠન ન નહિ પણ તેની સાથે તેને ઉદેશીને લેખકની સ્વતંત્ર દીક્ષા પણ આપવામાં આવી છે, તેથી ઉપોદ્ધાતમાં ચર્ચેલા એ વિષયોમાં એક નવા પ્રકારનો ન રસ-ઉત્પન્ન થયેલો જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે જાપાનનાર પુસ્તકોના સુલ્લેષવત્ સંક્ષેપમાં ગદ્ય વિવેચન કર્તુ. વળી મદ્રે આ લેખના આરંભમાં, એકમે સંસ્કૃત ૧૯૧૭ ના પૈષ માસના અંકમાં (વર્ષ ૯—અંક ૧૨ માં) વિદ્યન્ જાપાનનારકર્તાએ એવા ઉપયોગી અને ઉત્તમ પુસ્તકનું જાપાનનાર કરવા માટે મહાન પરિશ્રમ લીધે તે માટે લેખને—અને સુખરાત વર્નાધુવર સોસાઈટિએ એમની કને જાપાનનાર કાર્યોને તે પ્રસિદ્ધ કર્તુ તે માટે તે સમાજે—દર્પણક અભિનન્દન આપ્યું હતું. છટક છટક થોડાક દોષ જણાયા—જે આ જાપાનનારમાં દરમ્યાન અસંખ્ય ગુણ, રસ અને અર્થકારની ચતુર્ત્વિતી સાથે સરખાવતાં ચતુર્તરીમાં પણ બીલુલ્લ લેવા લાગક નહિ કહેવાય, તે ઉપર આપણું લક્ષ નહિ સખાને નિષ્પક્ષસત રીતે સમસ્ત પુસ્તકનું આપણે અવલોકન કરીશું તો આપણને કમ્પત્ત કર્યું ન પડશે કે “એ જાપાનનાર-સુખરાત વર્નાધુવર સોસાઈટિએ ઉપાલેખાં અન્ય જાપાનનારો પૈકી એક ઉત્તમ વર્તેનું ગણી યાદશે”; અને તે કારણથી સુખરાતના પ્રત્યેક સાહિત્યગ્રેષ્ઠો મનુષ્યને તે વાંચવાની અને વાંચીને તે ઉપર મનન કરવાની કૃતિ ખાસ જમાવણી કરે” છું. “કેળવણી” એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનો પૈકી એક સાધનજ છે; અને જ્ઞાન સુખનું પરમ સાધન હોવાથી સુખની શિખા ધરાવનાર પ્રત્યેક મનુષ્યે જેમ જાને તેમ ઉત્તમમાં ઉત્તમ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ; અને તે માટે જ્ઞાન અને કેળવણી સંબન્ધી પુસ્તકો લક્ષપૂર્વક વાંચવાં જોઈએ. માનવજાતે શ્રે. શાર્પ વાદેખનું ઉત્તમ, પરિપક્વ વિચારથી બરપર, સ્પષ્ટ અને મનોહર જાવામાં લખામણું. આ પુસ્તક આપણને “જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ” સંબન્ધી સંપૂર્ણ માહિતી આપી શકે તેવું છે; જેમને અંગ્રેજી જાપાનું જ્ઞાન ન હોય અથવા હોય તોપણ આપું પુસ્તક અથવા ઈતિખર્ચત વાંચી જવાનો અવકાશ મળતો ન હોય તેમને માટે જ. અતિમુખર્થકરનું જાપાનનાર—આરંભ લખાણેનું હોવાથી—અતિ ઉપયોગી અને મનોહરક યદિ પાશે એવી આશા છે; અને એ લેઠનરૂપ જાપાનનારનું પણ લેઠન તે પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં વિદ્યન્ જાપાનનારકર્તાએ આપેલું છે તેથી, જેમને એ સુખરાતી લેઠનરૂપ જાપાનનાર આવથી ઈતિસૂચી વાંચી જવાનો અવકાશ પણ ન હોય તેઓ અતિ ઉત્તમ ઉપોદ્ધાત વાંચશે તો પણ તેઓ જાપું જાપાનનાર વાંચ્યા જેટલો જાનેદ અને દર્પે થશે અને કેળવણી સંબન્ધી કાંઈ પણ શીખવા જેવું પ્રાપ્ત થશે. આનંદકામ આપણા દેશમાં દરેકજ સંકેતે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થતાં આપણે જોઈએ છીએ જા સાંભળીએ છીએ. તેમાં ધણાંખરાં તો નવલકથાઓથી અને કવિતાઓથી જ બરપર હોય છે; અને એમાંનાં પણ ધણાંખરાં તો નવલકથાઓથી જ બરપર હોય છે; અને એમાંની ધણી ખરી નવલકથાઓ અને કવિતાઓ તો લાઠ નિઃસાર, નીરસ અને નાના પ્રકારના ચણીર દોષથી બરપર ખાલમ પડે છે. આથી “મદ્રે જ્ઞાન” સચિવચર્ચા પુસ્તકે આપણા સુખરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યા કરતાં ઉત્તમું લખે છે—લોગજન પહોંચાડે છે. માટે આવાં પુસ્તકો કરતાં “જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ” જેવાં અતિ અમૂલ્યતાં અને ઉત્તમ અંગ્રેજી પુસ્તકોનાં જાપાનનાર લખાર દરખાને પ્રસિદ્ધનીય છે, ૧૪ છે, માન્ય છે; આ



કારણથી-સા. અતિશુભસંકરોએ “આપાનની કેળવણીની ભવિતિ” એવા અર્થેછા વિષયના પુસ્તકનું આપાનતર કરાવ્યો. એવાસંભવ-જ-સુખ અને કષ્ટ છે એનું ચારે કહેવું પડ્યું. તે આવા અને આથી પણ અત્યંત પુસ્તકો અભ્યાસમાં પોતાની વિદ્યાનો ઉપયોગ કરે એવી મદારી આશા છે, અને એમના જેવા અન્ય વિદ્યાનો, સાધુઓ, અને સાહિત્યપ્રેમી યુવકો પોતાની વિદ્યાનો અને સમયનો ઉપયોગ, મર્ત્યંધવ અંતિ અભ્ય સમયમાં નાશવન્ત આયુષ્ય મોગવનાર નિઃસંસાર વ્યવહારમાં અને નિર્મોલ્લ કવિતાઓ રચવામાં ન કરતાં આપણા યુગરાત્રી સાહિત્યના બેઠારમાં કૌટુંકી નવીન, પ્રુટિકારક, અને સુખદ શ્લોકો એવાં ઉત્તમ અને ઉપયોગી પુસ્તકો અભ્યાસમાં લેવાની વિદ્યાનો અને સમયનો સદુપયોગ કરશે તો યુગરાત્રી સાહિત્યના અબજમુદયનો સૂર્ય ઉદય પામ્યો એમ કહેવાશે. પ્રભુ મદારી આ આશા સ્પષ્ટ કરે એવી મદારી તેને નમ પ્રાર્થના છે. તથાસ્તુ.

અમદાવાદ.  
તા. ૨૨-૭-૧૯૧૧

}

“જ્ઞાનભંડિત.”

## સાક્ષરવર્ચોને વિજ્ઞાપના.

આપણી યુગરાત્રી બાવાની હાલની સ્થિતિ વિચારતાં સર્વને જણાતું ફરી કે આપણી માતૃભાષાના સ્વરૂપમાં ધમધમોજ નથી. બધાજ લેખકો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી પ્રવર્તે છે; બધાજ ભાષાકવિઓ હોય એમ લાગે છે; અર્થાત્, કવિનું નિરૂદ્ધતાવશ્ય સર્વને સમાજ વર્ષ પડ્યું છે. સંસ્કૃતમાં કોઈક અનિર્વચનીય નિષાધક છે એમ આપણે આપણા અન્તાકરણમાં સ્વીકારીએ છીએ; અને તેથીજ છપસું અસ્થિતિ પણ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ યુગરાત્રી ગિસની સંસ્કૃતમાં કોઈ નિષાધક હોય તો તે લેખકોની સ્વેચ્છા છે. અલગત, ઘણાં જવાના બાવાના જેવા તેવા પણ અધારણે છીએ એ સ્વેચ્છા કેવળ ગરુડની પેઠે અનિવર્તિત ઊડી શકતી નથી. પણ મહાધા આજ ત્યાં સહે એવા કોઈ પણ નિયમેને અતુસરીને આપણી પ્રિય બાણતું સ્વરૂપ પડાતું હોય એમ જણાતું નથી.

કેટલાક દશાન્તોથી ઉપરના વિચારો રજૂ થયે—

‘યુગરાત્રી’ અને ‘યુગરાત્રી’; ‘યુગરાત્રી સાહિત્ય સભા’ અને ‘યુગરાત્રી સંસ્કૃત સોસાયટી’; ‘મારા’ અને ‘મદારા’; ‘અમે’; ‘અમ્મે’; ‘અમ્મે’; અને ‘દમે’; ‘એમનું’; ‘દેમનું’; (સેનાનું નહિ); ‘એકાએકીએ’ અને ‘એકાએકીએ’; ‘કુનીઆ’ અને ‘કુનીયા’; ‘અર્થ’ નહિ અને ‘અર્થ’; ‘વિષે’; ‘વિશે’; ‘ચકતું’ અને ‘ચકતું’; ‘જગતમાં’ અને ‘જગતમાં’; ‘મદારા’ અને ‘મદારા’; ‘દાણું’ અને ‘સજું’; ‘જગારે’ અને ‘જગારે’; ‘જા’ અને ‘જા’; ‘જગારે’ અને ‘જગારે’.

આ દહાનોથી એમ નથી જાણવું પડતું કે આપણી ભાષાના સ્વરૂપમાં ફેરફારો નથી ? આપણું નામ પણ જે જુદી રીતે લખાય—અને તે પણ આપણા સાક્ષરવર્ણીને હાથેજ—એ જોઈએ કંઈ નથી ! એકના એકનાં લેખમાં—‘રિટ લેખમાં—એકનો એકના સબ્બ જે આપણા નહીં જુદી જુદી રીતે લખાયે એ એક નહિ જોયે હોય ? આપણા એક વિદ્વાને સમાચાર આપણે કરેલાં કહ્યું હતું કે ‘એકનો એકના સબ્બ જુદી રીતે લખવાનો હેતુ મારાથી જાણે નહીં જાણે શક્ય નથી છે ! વિદ્વાનોની આ દહા, તે પછી મારા જેવા અલ્પ જ્ઞાનોના હોવાનું તો ખુદખુદ સું !

અંગ્રેજી ભાષાને આપણે ધણી વાર વખોડીએ છીએ; છીએ છીએ કે અંગ્રેજીમાં ગમે તે બાબતના સબ્બો લેવાય છે તેથી તેમાંથી શુદ્ધિ અને સંસ્કાર ચાલ્યા જાય છે. તે ગમે તેમ હો, પણ અંગ્રેજીમાં (અંગ્રેજીના બાદ કરતાં) એકના સબ્બ અનેક રીતે લખવાનો પ્રચાર જોયો છે ! હા, સબ્બોની જોડણી વિચિત્ર છે, કેટલીક વાર તો ધણીજ વિચિત્ર છે; છતાં એક સમયની એકના જોડણી છે, ‘*disagreeable*,’ ‘*rough*,’ ‘*recesses*,’ ‘*agreeable*,’ વગેરે સબ્બોની જોડણી વિચિત્ર છે, પરંતુ આનન્દની શાંત એ છે કે આપણા બંધાવણા ધોરણને તોડી નોખી ઇંગ્લેન્ડના સમર્થમાં સમર્થ વિદ્વાનોની પણ તાકાત નથી કે ઉપરના સબ્બોમાંનો એક પણ સબ્બ આનન્દ રીતે લખી શકે; અને હાથ લાગે તો તે સર્વમાન્ય લખાઈ નહિ.

સંસ્કૃતના જેવું શુદ્ધતમ સ્વરૂપ કોઈ પણ જનનત ભાષાનું કોઈ સંસ્કૃતિ, કેમકે સંસ્કૃતના વ્યાકરણ જેવું વ્યાકરણ કંઈ અશક્ય છે. આપણી ભાષાનું વ્યાકરણ કેટલું દીર્ઘ અને અશુદ્ધ છે તે સર્વેને વિદિત છે. પણ જોડણીના સંગ-વર્ણો કોઈ પણ જાતના સર્વેને માલ્ય માર્ગ સંજોગો નિર્માણની ધણીજ જરૂર છે. ‘શુભચાત ધર્મોપચાર સોસાયટી,’ ‘શુભચાત સાહિત્ય સમાજ,’ ‘શુભચાતી સાહિત્ય પરિષદ,’ વગેરે સર્વ મંડળોને તેમજ મંડળોને માટે જોડણી ધન્યવાદ આપીએ તેટલો જોડણી છે. પણ એ ધરવાએનો ધર્મ નથી કે આપણા સાક્ષરવર્ણીની એક સર્વ રેઠીય સભા જોવાની આ કૃત પ્રયત્નો નિર્ભૂષ કરવા સ્વચ્છું ! આપણામાં ખરા સાક્ષરો ઘોડ છે, અને તેમાં નળી સાક્ષરવર્ણો તો મધ્યમાણીવાળ છે. એ સર્વ સાક્ષરવર્ણોને મારી નાખ વિરમિ, છે કે એક સમાજમાં એકના થઈ જોડણીના પ્રયત્ન સપ નિરા કરણુ થાય એવા નિયમો પ્રતી મળ્યા, જોયી મળ્યાઆપણું સ્વરૂપ ગમે તેમ દિગોળ ન ગમે. અલખત, સાક્ષરવર્ણોને પોતાનેજ કેટલીક જામતેમાં પોતાનો આમદ, હોડણીના પડો, નહિ તો એકના-ચવાય નહિ અને નિયમો મળ્યા પણ નહિ. ‘માર્ગ કહ્યું સર્વેએ સ્વીકારવુંજ જોડણી’—એ કાતને કાંઈકિયદાન ન મળે તો કાપણી ભાષાને ખરે શુભ આશા-સ-ખવે વ્યર્થ છે !

હું ખાતરીથી કહું છું કે આપણા અમલું હ સાત વિદ્વાનોએ અમુક નિયમો સ્વીકારે અને જોવાના લેખમાં પ્રાપ્ત, તો નહીં-શુભચાત, અને તેથી જાણી, શુભચાતી જોવાની પ્રજા, એ નિયમોને જરૂર સ્વીકારશે અને પ્રાપ્ત. પણ પ્રજા એકતા, પ્રજામાં જોડણી. આપણા વિદ્વાનોને તીવેનું સત્તર વાદ દેવાનું તો અનિવચ્ય નહિ મળ્યા :

“ To unite, bear and forbear.”

અમ સત્યવર્તુ જોઈએ કે કૅલવહીખાતા વરદશી નવેમ્બર ૧૯૦૪ ના “ યુજ્જસાત શાળા-પત્ર”માં જોઈથીના નિયમો. મહાપદા છે. તે બધા ખસાજ છે અને સર્વમાન્ય છે એમ તો દાખ પશુ નહિ કહે. પરંતુ ઉપર સત્યવેલી વિદ્વાનોની સમાને તે ઉપકારક થઈ પડશે.

આ વિગ્રાપનાના વિષય સંબન્ધે આ માસિકતા વિદ્યાન તત્ત્વી સાદેજ પોતાનો અભિ-ગ્રાવ દર્શાવશે એવી વિનંતિ છે.

અમદાવાદ.  
સંવત્ ૧૯૧૭,  
દેવશ્યની એકાદશી.

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે.

\* \* \* ૧. આ વિષય સંબન્ધે અમારો અભિપ્રાય જાણ પડેલો મહત્ત્વ ડરવાનો નથી અને જોઈથીની ખામતમાં વિલાપાવાલી છીએ, અને આપારો મત પહેલી જ યુજ્જ-સાતી સાહિત્યપરિષદ આગળ યાંચેલા એક નિબંધમાં અમે જણાવ્યો હતો. આમાં ૬૬ માનતું છે કે રા. સાકરલાલ કહે છે તેવો આ સહેલો પ્રશ્ન નથી. “ ખાર કહેતું સર્વએ સ્વીકારતું જ જોઈએ ” એવો દુશ્વરદ બેસક અનિષ્ટ છે, અને તેથી જોઈથીની ગાળ-તમાં જેમ અને તેમ મિત્રભાવે એક મત લાવવા આપણા વિદ્વાનો કેવા ઉત્સુક છે એ ત્રીજી યુજ્જસાતી સાહિત્યપરિષદ આગળ ૧૪૫ થએલા જોઈથીકમિટિના રિપોર્ટને અંગે રા. નરસિંહરાવે કરેલા બખાણુ ઉપરથી જણાઇ આવશે. પરંતુ તે સાથે જો પશુ અમરદશી ગાળતું જોઈએ કે સાહિત્ય-શાસ્ત્ર-ધર્મે જો સર્વે આત્મનિશ્ચયના ૬૬ પાયા ઉપર ટકી રહેનાં સાતનાં મંદિર છે, જો કોઈ દુશ્વરદ મુખીને સોટા કરવાની મનર સાટ નથી. અને જોઈથીની ખામતમાં જે મતભેદ થાય છે તેમાં એવાં જિજ્ઞાસુ પોરણના પ્રશ્ન રહેલા છે કે જ્યાં સુધી આખા યુજ્જસાત ઉપર આ ખામતમાં પોતાની આજુ મનાવી શકે એવો પ્રશ્ન ભે-મક—રા. મોવર્થનશામ કરતાં મજ સત્યજ્યો પ્રશ્ન લેમક—ઉત્પત્ત ન થાય ત્યાં સુધી તો એ પરત્વે વિકલ્પનો આશય કર્યા વિના દુશ્વર નથી. રા. સાકરલાલ જે એમ લખે છે “ આ-પણુ છ સાત વિદ્વાનો જે અમુક નિષ્પત્ત સ્વીકારે અને પોતાના ભેખમાં પાલે તો અર્થુ મુવક મંડળ અને તેથી આખી યુજ્જસાતી મોળતી પ્રશ્ન જો નિયમેને જરૂર સ્વીકારશે અને પાળશે ”—જે વિષે તો એટલું જ કહેવું ખાત જાય છે કે ચાલુ જખાતાનું સ્વરૂપ તો સાકરલાલ બાગે જ સખજ્યા લખે છે.

૨. રા. રા. સાકરલાલ લખે છે: “ સંસ્કૃતના જેવું મુદતમ સ્વરૂપ કાલ પશુ ડખન બાંગાનું દોઈ કહે નહિ; કેમકે સંસ્કૃતના બ્યાકરણ જેવું બ્યાકરણ થવું અશક્ય છે.” અને રા. સાકરલાલનું રું કહેવું છે જો અમારાયો વોકસ સખજતું નથી, સંસ્કૃત મત જાણ છે

તેથી જ એનું સ્વરૂપ મુદ્દતમ છે એમ વિવક્ષિત છે ? કે એમાં એવી અલોકિતા છે એમ કહેવાનું ત્યજ્ય છે ? ગમે તેમ હો પણ સુખચાલી એ મૂલ ભાષા નથી અને અલોકિત ભાષા પણ નથી—તો પછી એમાં ‘મુદ્દતમ’ સ્વરૂપની આશા રાખવી બચી છે. ભાષાની કુલંત દશામાં, અનેક કારણસર અનેક રૂપો કલ્પન થાય છે, અને એમને વૈકલ્પિક રૂપો તરીકે સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો થતો નથી. સંસ્કૃત પણ અપારે કુલંત ભાષા હતી ત્યારે શ. સાકરવાદે ઉપર ઠાંસ્યા છે તે બલતના—‘ધર્મમણિ’ના અવગણના દાખલા ક્યાં ન હતા ? ‘રાત્રિ’ અને રાત્રી કલ્પાદિમાં બે રૂપો સ્વીકાર્યાં તેમાં, અને ‘ચક્રું હતું’ અને ‘ચક્રું હતું’ એમ બે સ્વીકારવાં તેમાં વિશેષ ફેર તો છે ? ‘ઝીંકર’ અને ‘સીંકર,’ કોશ અને કોષ કલ્પાદિ બેવડાં રૂપો સંસ્કૃતમાં ક્યાં અજ્ઞાત છે ? ‘હરણદિ’ અને ‘હરવોદિ’—એમ વૈકલ્પિક ‘વ’ અને ‘અ’નો પ્રયોગ મળુ પૂરે સંસ્કૃતમાં ક્યાં નહોતો ? વળી, સુ-જ્ઞાતીમાં જોડણીની જો શિથિલતા જોવામાં આવે છે અને અધિકાંશ તે જોવામાં નથી આવતી એનું કારણ એ છે કે સુખચાલી જોડણીની જો શિથિલતા એવી માતામાંથી ઉતરી આવેલી છે સંસ્કૃતમાં જોડણું તેનું જ લખણું એવો જો નિયમ જોવામાં આવે છે તે જ સુખચાલીમાં પ્રવર્તે છે, અને તેથી જુદા જુદા ઉચ્ચાર પ્રમાણે જુદી જુદી જોડણી થાય છે. અધિકાંશ જોડણી અને ઉચ્ચાર વચ્ચે ૯૬ સમાન્ય નથી અને તેથી ઉચ્ચારમાં અનેક ભેદો થતા હતાં જોડણી એટલી એક કામચ રહે છે.

૩. સુખચાલ વર્નામુદ્રર સોસાઈટી સાહિત્યસભા અને સાહિત્યપરિષદ એ સંસ્થાઓના કાર્યવિભાગ પરતે એ સન્નો કહેવાની જરૂર નહાય છે. જોડણી વગેરે મહા-પ્રશ્નો પરતે મહાં પણ તરિકતા થાતે નિર્બુધે કારણતું સાહિત્યસભાનું કામ નથી; સાહિત્ય-સભા આવા પ્રકારે માટે વિચાર કરવા સાર સાહિત્યપરિષદની યોગ્યતા કરે છે—અને ત્યાં એનું કર્તવ્ય પૂરું થાય છે. સાહિત્યપરિષદ એનું મોટું મંથન ભરાય છે કે એ પણ આવા વિકટ પ્રશ્નોની પોતાની બોક્ષમાં જ પૂરેપૂરી ચર્ચા કરીને નિર્બુધ માધી રાકે એમ નથી. તેથી એ મંડળ એક નહતી કમિટી નામે છે, અને એને આ પ્રમાણે પૂરેપૂરાં જણી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવા કહે છે. સુખચાલના વિકાસો પૈકી, સાહિત્યપરિષદનાં ભાગ લેતા નિદાનો પૈકી તો નિર્વિવાદ રીતે જ, શ. કેલપલાલ અને શ. નરસિંહરાવ કર્ણા સુખચાલી ભાષાનો રાઈ પણ વધારે ચક્ષુ અભ્યાસી નથી, અને એ બંને મુદ્દસોને જોડણીકમિટીમાં મૂકી, તથા પરિતોને સલાહ એવા દુરમદ ઉપર સામાન્ય જુદિતો અકેશ મૂકવા માટે ખાબ બે મુદ્દસોને નીમી, તથા કારણી-જ યાનતો કમિટીને લાભ આપવા માટે તથા અન્ય ચાર મુદ્દસોના સંસ્કૃત પ્રવેશ—સ્વાભાવિક-પ્રસૂતાતને નિવૃત્તમાં ચામવા—સાદે શ. કૃષ્ણલાલ કવેરીને, જોમરી, સાહિત્યપરિષદ પોતાની ફરજ પૂરેપૂરી આજ કરી છે. નીચેના સુખચાલ વર્નામુદ્રર સોસાઈટી જેનું કામ સાહિત્યસભા અને સાહિત્યપરિષદ ઉભાંથી જુદું જ છે. (જો) વેલક કાલમાં થતા અસંખ્ય નવા પ્રયોગો સારે ‘સિદ્ધિં કાર્મક-પોઆ’ના નિર્ણયક મંડળને લેવા લેવા નથી; એનું કામ તો એક પ્રયોગો ચર્ચા ઉપર જો નિયમો સિદ્ધ થાય તે સ્વીકારવાનું—ઉપજવવાનું નહિ, સ્વીકારવાનું જ—છે, તેમ સુખચાલ વર્નામુદ્રર સોસાઈટીનું કામ પણ અમુક નિયમો સિદ્ધ થકા મૂકે ત્યાર પછી તેને

અમલમાં મુકવીનું જ છે. આમ આ વસ્તુ સંસ્થાઓને કાર્યવિભાગ બેતાં; એ સંસ્થાઓ ઉપર ધક્કાવાર કરવામાં આવતો આક્ષેપ કેવો અમોઘ છે એ સ્પષ્ટ દાસી આવી. અને તેમ હોય પણ એકથી નહીં કરાવવા માટે આજ સુધી સાહિત્યસભાએ કે સાહિત્યપરિષદે મના કર્યો પોતે સાંભળ્યો. પણ ન હોય એવી કમળી રા. સાકરલાલ એ સંસ્થાઓને કર્તવ્ય ઉપદેશ છે એ તો ખરેખર આશ્ચર્યકારક જ છે.

૪. કેળવણીખાતાએ કરેલા નિર્ણયો ત્રેકલોકમિટિના ધ્યાનમાં છે.

તત્ત્વી.

## “ કરમાયે કુસુમડાં.”

મેઘી જામર રે ।

આર । કરમાયે કુસુમડાં ।

તોને કેવો કલિત કરમાયે કુસુમડાં ।

બોલ્યા વિતા આર । કરમાયે કુસુમડાં ।

વિલાસી વા વાશે,

સુખ તેને પાશે,

તથાપિ સુમાર્ગ નર્ત પાત્રી ન વાશે પ્રભુ એ,  
રસીયા મે મે રે મધુપ । મધુ દાર્દ્ર મધુર લે ॥

દાસંબ હીરણ્ય ચોરણીયાં

# वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां मृतानां मन्त्रस्य सत्यस्य सर्वोक्तिं मृतानि मनुष्या-  
वमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुनरो मन्त्रायामप्याम मन्त्रादेतेनोऽमृतमयं  
पुनरोऽप्यमेव स योऽप्यमात्येवममृतमिदं मन्त्रे सर्वम् ।

सत्याच्च प्रमादितव्यम् । प्रमोच्च प्रमादितव्यम् । प्रमोच्च प्रमादितव्यम् ।  
भूत्यै न प्रमादितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमादितव्यम् ।

वर्ष १०, अंक ७ [ भासिक ] भाष्य, संपद १६६७

तन्त्री—पेरिसर आनन्दचर आनुभाष मुच, जेम् जे, जेम् जेम्

|  |     |
|--|-----|
| वि.प्र.प्र.  | २८८ |
| जीत स द्विच परिपुनो अदेभद वरा दिमन्त्र चमद                 | २९४ |
| ( १ १ नरद्वि वराव जेम् न व जी जे जी जेम् )                 |     |
| अभि.   | ३०५ |
| ( १ १ भद्रि व सामन्ताद्विरेती जेम् जे )                    |     |
| देवी अने तेनी अति  | ३१३ |
| ( १ १ द्वालय जीत चारलीका )                                 |     |
| सद्यने निर्जय सुविर्मा अमुता                               | ३१८ |
| ( १ १ द्वालय जीत चारलीका जेम् जे )                         |     |
| नर्दानीर अने द्वाव नर्दानीरी                               | ३२४ |
| ( १ १ द्वाविरेवम् )  |     |
| जी अने द्वाव   | ३३३ |
| ( १ १ द्वाव विद्यालय सचम )                                 |     |
| मयीपम,   | ३३५ |
| ( १ १ द्वाव जेम् जेम् जीत चारलीका जेम् जे )                |     |
| निचेनी मन्त्रायनी द्वाव जेम् जेम् जेम् जेम् जेम् जेम् जेम् | ३३६ |
| ( १ १ " जी. जी. जी. )                                      |     |

अमदावाद—पी 'मुनीपन' प्रिन्टिंग प्रेस ३५० जी.पी.टी. मेलीयाम सामन्तादे जेम्

## લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) યુનાયો, (૩) વિદ્યાલયો, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુવકોનાં નાના મારતરો, (૬) વળાટીઓ તથા (૭) ખાસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વે પમારદાંમાં માટે વર્ષે એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પૌરોજ સાથે.)

દિલ્હરલી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બહીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષે બનવનાં) લખના આમય વળાટી લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત મુદરચના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પચવહીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પૌરોજ વગેરે પહેલા વર્ષના ખર્ચના રા. ૦-૧-૦ થીજ વર્ષના રૂ. ૧-૦-૧૨-૦; અને ત્રીજ વર્ષના રૂ. ૧-૪-૦. અગાઉથી એકરે દાર મોકલાવેલ મોકલાવામાં આવશે:

અન્ય સેવ માટે વષ એકના

રૂ. ૨-૮-૦ (પૌરોજ સાથે)

હરક નકલ એકના

રૂ. ૦-૬-૦

મળવાતું ટેકાફુ—નકલ આદિસ—અમદાવાદ.

ફી લાઇબ્રેરીઓ તરફથી ઉપરના નિયમ અનુસાર પૌરોજ મ. ડો. દ્વારા અગાઉથી મળ્યું હોય તો જ વસત મોકલવામાં આવશે. પાછ રિકોર: રવી-ડારવામાં નહીં આવે તેમજ ખચતો જવાબ આપવા અમે બચાલા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

## ૩. બાટલીવાળાની રામબાણુ દવાઓ.

- ૧ દરેક જલવા તાવ માટે "એમ્યુબીફર" અને "એમ્યુબીફસ" આપાત છે.
  - ૨ "દારાજનો મલમ" એક વિવ્રમાં દરાજ, પુલલી અને કીડ મટી છે કિ. ૪ માના
  - ૩ "કોલેરાસ" દલટી જુલામ અને કાલેચના સંતુને નાશ કરે છે. કિ. રૂ. ૧
  - ૪ "ફેરેટોન" સોડ બાવને તાવ કાળા કરી ઘડપણમાં લુવાતી મતાવે છે કિ. ૩
  - ૫ "અનલી ટોનીક પીલસ" કીર સચકત ખતાવવાનો રામબાણુ ઉપાજ રૂ. ૧
  - ૬ "દોતલ મંજર" સંતને અનુજાત કરનાર સુખથી ખેલત કિ. માના ૮ તથા ૪
- મા દવાઓ દરેક બળશમાં મલે છેતલિ તે લખો—દોખાટલીરાજા. મુખક વાલી દાર:

## જાહેરખબર.

ધી. ઠાઠીઆવાડ એન્ડ અમદાવાદ બેંકીંગ કોરપોરેશન

લીમીટેડ.

રૂ.બેંકીસ અમદાવાદ.

હાનકતા દ્વાર આવે છે.

સુધર જમીનમીરીએ. ઉપર નાણાં ધીરે છે.

દિ.દુરચાનતા મુખ્ય વહેવારી ગચમે ઉપરનું કુટીઓ આવે છે તથા તેના અધક ઉપરની કુટીઓ ખરિદ કરે છે.

બચાઓ તથા આખીતેને માટે પુરોનીયમ રીચોટીટા લે છે.

સેવીંગબેંક તથા ગ્રામ્ય ખાતામાં અને રકમ ઉપર સાર આજ આવે છે.

અને હંત હટ રૂપીયાનાજ શેરો છે.

દાખાઓ મુખક, મુરત, નડીયાદ, મણસા, રાજકોટ, હડને. લુપીઆણા.

હેડ ઓફીસ અમદાવાદ.

મેટામેટા ટહેરોમાં આજો છે; વધુ વીમલ માટે કંપનીની કોઈ પણ દાખામાં અમર હેડ ઓફીસમાં પુછવે.

# વસન્ત.

‘દર્દં સત્યં સર્વેષાં મૃતાનાં મર્થસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ મૃતાનિ’ મધુ પદ્મ-  
યમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોમૃતમયઃ પુરુષો યથાવમર્થાત્મં સાત્ત્વસ્તેજોમયોમૃતમયઃ  
પુરુષોઽયમેવ સ યોગ્યમાત્મેદમૃતમિદં પ્રહોદં સર્વમ્ । રવિનિર્મલ,

સંત્યાજ્ય ક્ષગદિતત્ત્વમ્ । ધર્મોજ્ય પ્રમાદિતત્ત્વમ્ । કુરાલાજ્ય પ્રમાદિતત્ત્વમ્ ।  
મૃત્યૈ ન પ્રમાદિતત્ત્વમ્ । સ્વોપ્યાયપ્રવચનાઽર્થાં ન પ્રમાદિતત્ત્વમ્ । રવિનિર્મલ,

વર્ષ ૧૯, એક ૭.

[ માસિક. ]

માવણ, સંવત્ ૧૯૬૬.

## દિગ્દર્શન.

વાચકના નાણુવામાં હશે કે જે મરિના ઉપર ઉઠાડમાં “ The Universal Races  
Congress ” ની સપરની કરે કોષેને ‘ મેનાવો’ મરણો હતો,  
એક મહત્વની વર્ષા એમાં આપણા દેશના જે જે સજી સિદ્ધાંતોના નિબંધો રજુ થયા હતા  
તેમાં એક અગત્યનો નિબંધ “ East and West in India ”  
“ હિન્દુસ્તાનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ ” એ અગત્યનો જિ. ગોપાલેએ લખી મોકલ્યો હતો—  
જે જુલાઈના ‘ હિન્દુસ્તાન રિવ્યુ ’ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. એ લેખનો મુખ્ય ક્ષેત્ર એ હતો કે  
પાશ્ચાત્ય કેળવણી-વર્ગે અનેક કારણોને લીધે અત્યારે આ દેશમાં જે પ્રજા તરીકેના જૈન  
અને આત્મપ્રતિષ્ઠાની જાળના નાશનું યત્ન છે—એનો લોડ ઓર્થિક અને મિત્રોએ મહાર  
હયો છે તે મોર્ચ છે, અને પૂર્વ-પશ્ચિમનાં સમાસયથી વિરોધ યથેતા વિવેક પ્રશ્નનું નવું  
સમાધાન કરવું હોય તો પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને દરેક સમ્યક્સીદ્ધી સંસ્થામાં વધારે દાખલ  
કરતા નહિ તોયે, કારણકે એ રીતે જ દેશને આત્મશોભનું જે નવું માન મળે છે તે સંતોષપાત્રો.

જિ. ગોપાલેનો આ લેખ એમની અદિત્યીય સેનાનાં સપનાં મહારોથી ‘ અત્યાર છે—એમાં  
એમની વાણીનો પ્રસાર, સ્વીકાર, સુધાગમ્ય, અને વીતરને શોભતો દર શુભો પૂર્ણ માધ્યમાં  
વિરાજે છે; ડુંકારો, એક ઝંખો-પ્રતિબલ પદારે કહ્યું હતું તેમ, જિ. ગોપાલે જ લખી  
કહે તેનો એ લેખ છે. આ લેખને હાથમાં સપરખરતા ‘ હિન્દુસ્તાન રિવ્યુ’માં, ‘ ઇન્ડિયન  
સિવિલિયન’ની સંપ્રીથી એક દુરોચિત લેખકે જવાબ લખ્યો છે; અને એ લેખકની ચતુર  
વાણીમાં એવીએ તો— ‘ જનાન ’ નહિ, પણ ‘ સ્ત્રી-દુરોચિત-દરિનિ-દુર્ધી નાજાઈ’ સજ  
એ લેખમાં રજુ કર્યું છે. એ લેખક જિ. ગોપાલેના પ્રતિષ્ઠાસ્થાનીએ મુજબ ખામીઓ બતાવે છે:



(૧) હિન્દુસ્થાનના લોક એક પ્રજા નથી: વિવિધ આચાર, વિચાર, ભૂતિ, ધર્મ, ભાષા અને સુધારાની ભૂમિકાઓ—નાં મનુષ્યો એમાં વસે છે, અને એ સર્વને એકપ્રમાણે વર્ણનમાં એ અવધાર્ય છે.

(૨) રાજકીય સત્તાની કમ્પ્લે અને રાજકીય વિષયમાં રસ એ જ સુધારાની કસોટી નથી. કાન્સ સુધારામાં સર્વોત્તમ—કોઈ નહિ તે, એક ઉત્તમ—દેશ છે, છતાં ત્યાંના લોકને રાજકીય બાબતો ઉપર ચોક્કસ જ લક્ષ છે.

“ For forms of Government let fools contest,  
Whate’er is best administered is best, ”—

અર્થાત્, “ રાજ્યના આકારે બાબત મૂખીઓ બલે લડવા કરે; ( બાકી ખરૂં ભોત ) જેનો ઉત્તમ વહીવટ થાય તે જ ઉત્તમ છે. ”—

(૩) ખરો અર્થાત્ તે હિન્દુસ્થાનને એટલું જ કહેતું છે કે રાજકીય પાતાં મૂકી, નવા પોપલીયા કમ્પ્લે ઉચ્ચારવા બેઠી છ—

“ To thine own self be true  
And it must follow, as the night the day,  
Thou canst not then be false to any man.”

અર્થાત્—તું તારા પોતા પ્રાપ્તે ખરો થા, એટલે તું સર્વની પ્રત્યે ખરો થઈશ.

આજ રાજકીય પ્રશ્નો ચર્ચવાનું આ સ્થાન નથી, અને તેથી ‘ઇન્ડિયન સિવિલિયન’નો આલેખ જે માત્ર રાજકીય ચર્ચાએપ હોય તેો અમે એ સંજ્ઞાથી આ પત્રમાં કોઈ કામવાની નરેર ધારત નહિ. પણ વસ્તુતઃ એમાં આજ રાજકીય વાતો કરતાં બહુ અધિકતા મુદ્દા રહેલા છે, અને તે હિન્દુસ્થાનના સમસ્ત ઇતિહાસને તથા રાજ્યશાસ્ત્રને સ્પર્શે છે—તેથી ઇતિહાસ અને રાજ્યશાસ્ત્રની દ્વારકીય દૃષ્ટિથી એ સંજ્ઞાથી ચોક્કસ ચર્ચા કરવી અવિરૂદ્ધ પારીએ છીએ. ‘ઇન્ડિયન સિવિલિયન’નાં પત્રપુસ્તક પતિપાઠ્યો બાબતુ પર મૂકા એમના અમે જે વસ્તુ મુખ્ય મુદ્દા તારવી માલવા છે તેમાં રહેલો કલેશ મંજીર છે; અને એ વર્ણનાં હોય તેો આપણે તમે માગે વધારે પત્રમાં નહતાં મહેલાં જેમ વહેલા પાછા વળીને ખરે માગે ચર્ચાએ તેમ સાફ. પણ એ ઉપદેશ વર્ણનાં છે ખરો!

(૧) પહેલા આલેખના ઉત્તરમાં અમે પૂછીએ છીએ કે જે હિન્દુસ્થાન એકપ્રજા નથી, તે ‘સિલિયન સામ્રાજ્ય’ એક યન્ન છે ખરૂં? ‘Imperialism’ની બાબત—પ્રાચીન ધર્મે આજના સિલિયન રાજ્યનાં અંગેની એકલા કરવા કમર્ષ છે, અને તેમ કરે એ ઈશ અજાય છે,

તો હિન્દુસ્થાનની એકેકઅવસ્થા વિવિધ બલિ ધર્મ અને આપાના લોકોને એકતામાં લેશે એમાં, સું-અચ્છા કે અનિષ્ટ છે? કાઈ પણ આપના સિદ્ધ પદાર્થ નથી—એમ હોય તો એ એક તત્ત્વ પદાર્થ નેથી જ થઈ રહે, અને 'સંધ્યા ધન' ની ખાફ ખીન્ને જ દશરથી કહેવા માટે. આપના એ તો અસિદ્ધિમાંથી સિદ્ધિમાં આવવો કવન્ત પદાર્થ છે. અને તેથી સિદ્ધિ પ્રાપ્તની આપના અંદરે સિદ્ધિ થઈ નિર્ણય થવા લાગી, ત્યારે સિદ્ધિ સામાન્યની આપનાએ એવું સ્થાન લીધું, તે જ પ્રમાણે, હિન્દુસ્થાન અંદરે એકપ્રજાતે સિદ્ધિ ધર્મ સુદૃઢ નથી; અને તેથી જ એકપ્રજાતની આપનાએ એક કવન્ત કક્ષિતની ખાફ આ દેશનાં અવવેળેને કાલતાં-ચાલતાં અને કવંચનાયણ વનગ્યાં છે. આ વનગ્યાંની દશમાં દેશને શોચ્ય ધર્મ નહિ સેવિ, તો એની અવજલ મનેથી કક્ષિત કિતકરક થઈને બસે—પૌતાને તેમ જ મારકને કુકસાનકરક થઈ પડે: વાલકની ઉદ્ધવવડી અને ખીલની કક્ષિતને કવ-વણુને મારે વરણેમ નથી મલો, તો તે કવનાં વસણો બાગવા દેશમાં, અને તેમ કરવા જતાં પૌતાની જ આગળી કવવામાં, પૌતાની કવથી કક્ષિતને અવ કરે છે તેમ.

પણ હિન્દુસ્થાન એકપ્રજા છે કે નહિ એ પ્રશ્નની મમાંમાં અને અવરકું જ કવિને અવરકું નહિ. અમને 'એકપ્રજાત'નું કુરોપિત દરિમિન્દુ એ વણિસું વણુસું જાગમરેકું લાગે છે. અને 'કવિપ્રજા સિવિલિવને' અમને અમરકું સ્વરક અમળી સમ્પાનાં કવરેક કવો છે તો કવે કવેને અમુસરી વધારે જરૂરી અમરકે મત દર્શાવીશું. અનેક સામ્યોની સપાદિક સવતવતા કવમ, કાપી, એક સમરકની જવા તમે એમને એકર કરવાં એ પ્રાચીન રાજ કવિ એકતાની અપારી આપના થતી. અમામમાં અમું સુધી સિવા-કળા-ધર્મનિશ-પરાધે—સુધિ વગેરે વળ્લવળ કુલો કતા, ત્યાં સુધીએ આપનાએ દેશને અનેક રીતે સુખસમકિપી બરપુર રાખ્યો. મગ એ વળ્લવળ કુલો અમ તેની સાથે એ આપના પણ બદ ધમ, અનેક સામ્યો પરસ્પર મરકમાં જ વખત કવવા લાગ્યાં, અને એકાનેકતામાંથી એકતાનું તરવ કું મધ મધું, અને કોરી કવેકતા બલે પરસ્પરવિવદલા જ રહી. આનું પરિણામ આપના મારે એ સંસ્થા નજાપદાર નથી. મતેમત સુખની Pishapadady વગેરે પ્રજાસતાક સંસ્થાઓ, પ્રજાની ઉચ્ચ કવેવચ્છિ-અવજલનીની પ્રમજા—પ્રમનિશ વગેરે કુલો ઉપર જ રહેલી છે એ વાત સુધસિદ્ધ છે.

ખીલું—હિન્દુસ્થાનની પ્રજા તરીકની એકતા કેવળ આ મલે બાગે રાજકીય જ ન હતી. મતુપ્રમું ઉતમ સ્વરક સામ્યમાં જ પ્રકટ થતું નથી એ 'કવિપ્રજા સિવિલિવન'નું કવન અને સ્વોકારીએ છાએ, ( એ કે એ દરિમિન્દુ 'કુરોપિત દરિમિન્દુ' છે એમ માનવાં તો અમને વધો આવે છે. ) અને તેથી હિન્દુસ્થાનને એકપ્રજાતપ ખનાવવામાં રાજ્ય સિવાયની બીજી વધી કક્ષિતએ કામે લાગેલી હતી તેમાં કુમ્પ—ધર્મ: એ ધર્મની એકતા એવી સ્વય અને કવન્ત હતી કે આ હિન્દુસ્થાનથી પદાસમુદને એક પૂણે એક મદા-મત્સ્ય લાગે તે તેના મેળાં આપના સમુદમાં આપી બતાં, તત્પર્યે કે આ એકતાના પૂણું બામને લીધે અસંખ્ય સત-સાણ અને આપના પૌતાને ઉચ્ચ દેશનાં પ્રજા-વધને પ્રેરતા. 'સમરક દેશને એક કુમ્પ ધર્મ-દેશને એકએ—એ આપનાએ 'રામ'

અને ' રહીમ ' ને એકરૂપ દર્શાવ્યાં, હિન્દુએએ પૌરની માનતા કરવા માંડી, અને મુસલમાનોએ કૃષ્ણના સંગીતથી પોતાની પાણી પવિત્ર કરી. અખને તો ૬૬ નિશ્ચય છે કે હાલ હિન્દુ ગુણગાન વચ્ચે જે વિરોધ ઉપસ્થિત થવા લાગ્યો છે તે એ ગાણ્યો વચ્ચે ક્યારેય સત્તા આદિના કોઈથી જેવો વિરોધ નહોતો તે જાતનો જ છે એ એક અવગણનો છે. પણ તેથી તેઓનો માધુરીનો સંબંધ મટતો નથી. પણ આ ધર્મની એકતા તે એક નિઃસર્વ પદાર્થની એકતા છે એમ સમજવાનું નથી. હિન્દુસ્થાનમાં ધર્મ એ કેવળ પર દુનીયાની જ કથા નથી, પણ સમસ્ત જીવનનો તેમાં અન્તર્ભાવ થતો હોઈ આમાં organizationની એકતા છે એમ કહીએ તો ચાલે. બીજું—વર્તમાન હિન્દી પ્રજામાં આપે શકે રોનેટિક દ્રાવિડ વચ્ચે જાતિની અનેક લોહી ગળ્યાં કહેવાય છે, અને તેથી જાતિના બેદરે બહુ મદત્ત આપતું નિર્ણય છે. હવે બાપા વિશે બોલોએ તો કહેવું જોઈએ કે એ જાતમાં પણ બેદરે પણી અસિધોગ્રાહિ છે. એ હિન્દુસ્થાન એકદેશ ન હોય, એની વિવિધ પ્રજાઓ એકમદાપત્ર ન હોત તો સંસ્કૃતને સ્થાને એક પાણી ( પ્રાકૃત ) બાપા શાપરીને કૌતવ મૂકે પોતાનો ઉપદેશ આવી સફળ રીતે પ્રવર્તીઓ ન હોત. નાટકમાં અનેક પ્રાકૃત બાપાઓ દાખલ કરવાનો રિવાજ ઉત્પન્ન થયો નહોત—પણ હિન્દુસ્થાનની પણીપરી બાપાઓને એક આર્થ બાપાનાં રૂપો નહોત—તથા હિન્દુસ્થાનની બાપા સમસ્ત દેશમાં અત્યાર જે સહેલાઈથી સમજાય છે તે ન સમજાત. એટલું જ નહિ, પણ કેવળએલા વર્ગ માટે તો સંસ્કૃત બાપા સમસ્ત દેશની એક બાપા હતી—અને એ વર્ગ હાથ સમસ્ત પ્રજાના અત્યાર—નિત્યમાં એકતા પ્રસરતી. અત્યારે, અનેક સંસ્કૃત જાણીની દસ્તધિધિત પ્રજા હિન્દુસ્થાનના નિનિધ પ્રાન્તોમાં મળા આવે છે; તે તે ગાન્તમાં પ્રાકૃત બાપા ઉપર એ જાણીએ કરેલી અસર પણ પ્રવણ હેમાય છે; અને વર્તમાન રાજ્યમાં એ જ રીતે, અંગ્રેજ બાપા દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તના કેવળએલા વર્ગને અને તે હાથ અત્યાર વર્ગને પણ પરસ્પર અવધાર કરવાનું સાધન થઈ પડી છે. આ બાપાની એકતા આક્રમિક નથી પણ આવસ્થક છે, એ એટલાથી અનુભવિ આપો કે ત્યારે અંગ્રેજ બાપા દેશમાં પ્રવિધિ થઈ ન હતી અને સંસ્કૃત બાપા ધાર્મિક વિષય માટે જ રહી હતી તે વખતે હાસ્યહાસ દેશના વિવિધ પ્રાન્તોમાં જુદા જુદા અવધાર અલભે; બાપની સુદાંહાસી સિધિમાં સમાવી. એ બાપાનું આ બાજ સમસ્ત દેશને એક બાપાની તરફ જાણવા વિના સંભવતું નથી, અને એકબાપાની તરફ પ્રજા-જીવનની એકતા વિના સંભવતી નથી. જૂના વખતની દેશની એકતા બાપુ પર મૂકે, તથાપિ વિવિધ રાજ્યોની પરસ્પર લાઘવિયો પણ લાંબો વખત ચાલે છે તો તે આકરતરી રીતે પ્રજાજીવનની એકતા ઉપજાવવા વિના રહેતી નથી એ જાણતું ન જોઈએ. ઉપર, આ પ્રમ ઉપર બોલતાં, 'કન્ડિશન સિનિધિયને' અખને અમારું દરિમિન્દુ કેવળવાની જુદા આપી છે તો અમારે કહેવું જોઈએ કે અખને અમારા દેશના હિતકામમાં તો એક પ્રજાજીવની જાણના પશિમના કરતાં વધારે વિશાળ જોવામાં આવી છે. એમ 'Circ-State' ની જાણના 'Nation-State' માં સમાઈ ગઈ તેમ આ 'Nation-State' ની જાણના જાતે દરકે 'Empire-State' માં સમાઈ અને ક્રીક રાજ્યદાસીઓને વિવિધ નગરોને એક રાજ્યમાં જોડવાની શાત જેવી અસંભવિત લાગે. તેથી જ અત્યારે મુસોનાં રાજ્યોના

બાધારણ ઉપરથી એકપ્રગતત્વનું લક્ષણ બાધારણ રાજ્યસામ્રાજ્યોને અનેક પ્રગત મળાને એક પ્રગત મળવાની વાત અસંભવિત લાગે છે. વસ્તુતઃ ઇતિહાસને આધારે જ રાજ્યસામ્રાજ્યો લક્ષણો બંધાય છે, અને જેમ પૂર્વનાં કલા-ધર્મ-અને તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યયન પછી, પશ્ચિમને આજ સુધી બાંધી શકેલાં લક્ષણો બાધારણે ફરી બાધવાની જરૂર પડી છે, તેમ રાજ્યસામ્રાજ્યો એક-પ્રગતત્વનું લક્ષણ પણ કેરવીને નહીં બાંધવું પડશે એમ અમારો નક્કર મત છે.

(૨) પ્રથમ ક્રમનાં પણ વધારે વિપરીત કથન તે બીજું છે: રાજ્યના બંધારણ વિષે વિચાર કરવો એ મૂર્ખતા હોવા ન હોય—પણ એ મૂર્ખતા છે એમ કહેવું તે ‘ઇન્ડિયન ઇલિમિનિટી’ છે એ તો ખરેખર અમે આજ જ જાણીએ છીએ. ‘ઇન્ડિયન ઇલિમિનિટી’ ઇંગ્લેન્ડની અંગ્રેજી પત્રિકાઓ અને પાસી વાર વાંચી છે, પણ એમાં સર્વ રાજ્યસામ્રાજ્યનું રક્ષક મતી મૂકેલું છે એમ તો ‘ઇન્ડિયન ઇલિમિનિટી’ પાસેથી જ જાણવું એક જાણી કિંમત રાખી; અંતર—પણ ફળની કિંમત માત્ર ફળના બારથી નહિ: પણ મુશ્કેલી અને સ્વાધીન જે રાજ્ય ઉત્તમ રીતે ચાલે તે ઉત્તમ—પણ ઉત્તમ રીતે માથું કહી કહેવાય એ વિચારવાનું છે, જેમાં પ્રગતને રાજ્ય અગ્રાવવાની તરતી ઉમર ને ઉત્તમ? કે જેમાં પ્રગત એ તરતી ઉત્તમ રીતે મજા રાહતી થાય એ ઉત્તમ? કેળવણી અને મુદ્દસામ્રાજ્યો દ્વારા કદાચે તો—ઉત્તમ શિક્ષણ એ જ મધ્યમ છે કે જેમાં વિદ્યાર્થીની સ્વતંત્ર મુદ્દિ ખાંડે, અને શિક્ષકની મજા વગર વિદ્યાર્થી નહીં જાન ઉપજાવી શકે—કેળવણી એ શક્તિ છે, જરૂર તૈયાર કરી રાખેલો પાથર-બધો હીસ જેવો પણ પઠાઈ નથી: મહેતાછમે તેણે કરી આપેલું જાન વધારે હોય તો પણ એવા જાનવાણે વિદ્યાર્થી ખમ અર્થમાં કેળવણીએ મળાવો નથી: જેમ અર્થસામ્રાજ્યમાં ધનનું સમૂહ સોના-રૂપાના શિશા નથી, પણ અર્થ અને સુખનાં સાધન ઉપજાવવાની શક્તિ છે તે જ રીતે, જ્યાં કુટુંબમાં પણ જે પિતા ભોજનને ‘એવેરે બાઈને યાક સામરે’ એમ ધારી સત દિવસ તેડી તેડીને રૂંદે છે એ અરે માયાણુ પિતા નથી, પણ જે બાઈને નહનપણમાં રંગના-દોડતા કરે છે, અને મોટાપણમાં ઇસ્તાફ રાજ્યોની મજા મુવરાજ-પદ આપી પોતાની દેખરેખ તમે ઉત્તમ રાજ્યચલીવટ કરતા એક બાંધ ઠાડી કરે છે, એ જ પોતાના બાળકોને અરે કિતેમ્મ છે. ‘ઇન્ડિયન ઇલિમિનિટી’ અને તે કહે—પણ આજ તત્ત્વ મહાન શિલ્પિ કળાએ અને એના તત્ત્વોએ એ હિન્દુસ્થાનના રાજ્યચલીવટમાં અધાપિ પર્વત સ્ત્રીમર્દુ છે અને એમાં જ એવની દીર્ઘદષ્ટિ ઉદારતા અને રાજ્યસામ્રાજ્યો જોડે જાન જાણુઈ આવે છે.

(૩) “તારા પોતા પ્રત્યે ખરો થા.”—હિન્દુસ્થાન દેશને એ સ્વસ્વપાતુમ-ધાનને ઉપરેલ મળેલ ઉત્તમ છે. પણ ‘પોતા’ એટલે શું? તત્ત્વજ્ઞાન અને ખેડૂત જ? કે પોતાના સુખ-ધનના કાપડા મહારા રાજ્યસામ્રાજ્યો? પણ ખત! હિન્દુસ્થાન જાણ દાખીના શિક્ષારથી બરપૂર થત છે એ સમજાણુ જેમ પરોડીઓમાં દલાડે દલાડે જોઈ ચી જઈ, તેમ એ સ્વનારાજ્યો અને પોતાઓનો જ દેશ છે એ સમજાણુ પણ કિવસે કિવસે કીચ્ચ થાય તો સાફ. આપણાં રાજ્યો અતુર્કિય પુરુષાર્થનાં શરો છે, અને આપણે જાણીય જનસમાજ અતુર્કિય મુશ્કેલી ઉપર

રચાએશે છે. એ વિવિધતાને અવગણી—હિન્દુસ્થાનને કેવલ ધર્મ અને તત્ત્વશાસ્ત્રનો દેશ કહેશે. એ એના વિવિધ યાત્રેયોપદેશથી એજ જ નૈતિકાધિક વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ છે. હિન્દુસ્થાનનું પ્રાચીન સામ્બલ-ધારણ રથાનિક રવસામ્બના પાયા ઉપર રચાયેલું હતું, અને 'ધાર' અને 'ગતપા' 'અશ્વિ' અને 'ગણ' નો ખત એમાં કિંમતી મણકો. સામ્બના વહીવટી અધિકારીએને નિયમમાં રાખવા એ સામ્બશાસ્ત્રીઓનું કામ ચલાવતું—અને સામ્બની અધીનિ કામ તો તેની પણ દરમર ન કરીને તેઓ પોતાની દરજ્જા બબલવતા. સામ્બનું બન્ધારણ બમરો શીટા તેની અમને દરમર તથા એવી ઉદાગીન શક્તિ પ્રાચીન અધિઓની ન હતી. આ સર્વે ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિને અવગણીને ઇન્ડિયન સિવિલિયન' આપણને યોગનિદા સાધવાનો ઉપદેશ કરે છે। અને વધારે આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે જે શુક્રથી અત્યારે ઇંગ્લેન્ડ, સાયન્સમાં આગળ વહેલી જર્મની વગેરે પ્રગત ઉપર પણ સરસાર્થ યોગ્ય છે, તે શુક્ર પરત્વે એદરમર રહેવામાં 'ઇન્ડિયન સિવિલિયન' સુધાસની પરિક્ષીત અને હો સુભાએ આપણુ દેશના મહાન અંગ્રેજ સામ્બ-તંત્રીઓનો એ સિદ્ધાન્ત નથી.

## ત્રીજી સાહિત્યપરિષદનો અહેવાલ તથા નિબંધસંગ્રહ.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ ના એપ્રિલમાસની આખરે રાજ્યગ્રામમાં મળેલી ત્રીજી સાહિત્યપરિષદનો વૃત્તાન્ત તથા નિબંધસંગ્રહ આજ સામના મૂલ માસમાં ખદાર પડ્યો છે. આજ દેશ વર્ષ ઉપરાંતનો વિશ્વમ્બ થયા માટે પરિહૃતા કાર્યવાહકોને હોય દેવાની શક્તિ કોખે થાય તો આ પ્રસંગનો ચોકડો જ સ્થાપો ધર્મથી ત્વેના ખનનું સમાધાન થશે. ૩. ૨) નો જૂન જીમ્મો વેચવાના જ આ જણ સૌર કરતાં વધારે જાણતા કાગળ તથા પૂંડા ઉપરથી જ નહિ, પણ જેમાં સમાવડો રજાન્ત વાંચતાં પ્રગટ થતી આ કામની અનેક અડપણો હતાદિના ભાગથી જ એ સમાધાન થાય એવ છે. એ કાંઈક એટલો ચાલે કે એ વિગતમના પ્રમાણમાં પ્રસંગનો દેખાવ, સ્વના, કાવાદિ જાણ સ્વરૂપમાં રોનર્વનું આકર્ષણ પ્રવિષ્ટ કરાવું નવા. પરંતુ સાંભળ્યા પ્રમાણે જેમાં પણ કેટલીક અનિવાર્ય અડપણો નહીં હતી.

આ અડપણોનું મુખ્ય કારણ કાર્વના મદત્વના પ્રણાલ્યમાં અણુપરતી ઉતાવળ એ એક છે. એ જ ઉતાવળને લીધે ત્રીજી પરિષદ—ત્રીજી પરિષદ વખત થયેલા નિબંધની વિરુદ્ધ—ઓળામાં યોગી એક વર્ષ નેહી બરવામાં આવી. પરંતુ એ ત્રીજી પરિષદની ચોળના, વ્યવસ્થા, ઇલાદિ કારણ પાયા ઉપર અને મુખસ્થિત પદ્ધતિથી કલ્યામાં અને સુખ-વામાં તેથી એ ઉતાવળનું કારણ વળી મુખ એમ માનવામાં જાય નથી.

‘હવે આપણે આ પુસ્તકના અંતસ્વસ્તુ દર્શન કરીશું.’ ગ્રીક પરિવર્તે પોતાની પૂર્વ અંધારી પરિવેશ કરતાં કોઈક ક્ષણ એકદમ અર્પાતાં એ તથા સ્પષ્ટ સુચિત્તો અર્થ નક્કર પડે છે. (૧) પ્રશ્નોન, (૨) પરિવર્ત પુસ્તકાલય, (૩) પરિવર્ત-અંદાજ; અને (૪) પરિવર્તની આધ્યાત્મતાના, આ ચારમાંથી ગ્રીકની યોજના તે લૅંગ્વિની દ્વારા સાદેજથી દોહાવસિંદુર તથા રાજમંદના દ્વારા સાદેજથી લાખાણની દ્વારા સુચિત્તો પ્રેરણાથી સ્થાપાતું રજા છે. એ બંધોળની અસ્થિરતા તથા સુખવસ્થા માટે બહિષ્કાર પગલાં લેવાં એવું એમ આશા છે. એ બંદોળકમિટીના પ્રથમ વર્તનો અહેવાલ શુદ્ધો જણાયે છે તે ભેત એકંદર કામ સાફ થઈ જાયું જણાય છે. ।

પ્રશ્નોન તૃતીયા પુસ્તકાલયની કલ્પના તથા યોજના માટે આ પરિવર્તના તબક્કામાં તથા બીજા, કાંઈકતોચેને અરેખાંશ થઈ પડે છે. પ્રશ્નોનના વર્ણનો આ પુસ્તકાલયનાં બાગ અંતિ રજા ઉત્પન્ન કરનારો તેમ જ્ઞાન આપે દેવો છે. પુસ્તકાલય માટે કામગીરી યોજના જાણી શક એ આશા જરાક દૂર દૂર સુદાર જીવી જણાય છે. તથાપિ મુખ્યત્વે વર્તમાનસર સોસાયટીને વતનાવ એ પુસ્તકાલય સોંપવામાં આવ્યો છે એ સંતોષની વાત છે. વેળાસર નધે સંમત મુજરાત ખાલિયુર સોસાયટીને દસ્તગત થશે અને એ સોસાયટીની ઓરિસમાં સુરોચિત અને સુરક્ષિતરૂપે ગોઠાશે તો એ સોસાયટીની ઓરિસનું થયું આશ્વેષ થયેલું.

આધ્યાત્મતાનાં અંગે શું કામ થયું તે આજ સુધી જણાતું નથી. વિષાદ ૫, ૨૩-૨૪ એ આ બાબત દર્શાવત છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ૨૧ મુદ્દસોએ શુદ્ધ શુદ્ધ વિષયો ઉપર ઓછામાં ઓછાં ૮૬ બ્લામ્માનો આપવાનું વચન આપ્યું હતું. એ ૧૯૦૪ ના ઓરિસાના આપર સુધીની વાત-હેને આજ રોડ વડે ઉપર ચર્ચા થઈ. બન-મુઆરી ૧૯૧૧ સુધીમાં તો એ વચનો પગાળી નથી એમ પુ. ૨૪ એ મુદ્દો દુહોટ ઉપરથી જણાય છે. આ અત્યંત ખેડની વાત છે, અને આપણા સાહિત્યવર્તની કલ્પનશક્તિનું કેવા સ્વરૂપમાં દર્શન કરાવે છે તે બેઠવાની જરૂર જ રહેલી નથી.

તથાપિ આ પરિવર્તને અંગે આજ ચાર નહીં પેટાસંસ્કારથી રજા નોઈને એકંદર સંતોષ જ માનવામાં બાધ નથી. બધે બધામાં રજા ચામડાં એ જુદામાંથી બેતરી એ બસ ના કોય તેમ દેવની અનુકૂલતાએ એક બાંધનું રજા થયું પ્રગટ કર્યું. તે “મુજરાતી સાહિત્ય ચંદ્રક”. આ યોજના માટે જિ. ક્રિસ અને બીન્ડ કારિયાવાડ બેજન-સીના શુરો-પિયત અમલદારોનો આભાર મળવાનો છે. યોજના તત્તમ છે. પરંતુ તેના નિષ્ફોળો (૫. ૧૮૩) ભેતાં વિષયની મર્યાદા નિષ્ફોળ કાંઈક શુદ્ધો નેતું રહે છે. પરિવર્તની કલ્પ સાક્ષરભાવનાને અનુરૂપ એ વિષયો જણાતા નથી. કાંઈ થયું સામાન્ય ઇલામી નિબંધો લખાવનારી સંસ્થા એ કામ તો કરી, સફળ, એમ છે. મુજરાતી બાપ, સાહિત્ય, ઇલાહિના સ્વરૂપ, ઇતિહાસ, વગેરે હવે વિષયોની ચર્ચાએ પરિવર્તના આપારમાં પ્રવેશ પામી શકે. તોયજ આ કામ પરિવર્તને આપુલગિતરૂપે આપ્યું તો તે સ્વીકારવામાં બહુ બાધ નથી.

આ પરિવર્તમાં ૧૭ રાસો થયા છે તેમાંથી કેટલાક સામાન્ય આવકારિત કરાવે

ખાદ કરતાં કેટલાક મહત્ત્વના દ્રવ્યો થાય છે. :દેહમાં સર્વથી પ્રથમ પદે ચૂકવા લાયક દરાવ સાહિત્યપરિવહના બધારણુ બાળકનો છે. એક દૃષ્ટિથી એમ લાગે ખરું કે પરિવહની બાલ્યવસ્થામાં બંધારણુનો નિર્ભૂષ કરવા નેરાતું ને અઘાલ ધપાવ છે. ઉદ્વિગ્ન નેચનથ કૅન્સિસ વીસ બાવીસ વર્ષ સુધી બંધારણુના લેખ વિના નહીં સકયો. ઉચ્ચાંદતું રાજકીય બંધારણુ બહુ અંશે અસિખિત સમઘયોના લઠ પાપા ઉપર ટકી રહ્યું છે. તે આપણી પરિવહની સાત્ત્વિક સંસ્થાને બંધારણુની બેઠીની શી આપલગાડતા છે? આમ સહકાર્યો કાઢી સકારો. પરંતુ તેની રહમો બીજી પણ વાતો મળ્યામાં દેવાની નજરે પાડે. આ બળાનામાં નિયમની અવસ્થા સર્વ કાર્યમાં છટ છે. નિયમના પાપા ઉપર પરિવહ મુદ્રાથ તે નજની વાતોમાં પતભેદ અને વાદવિવાદ ઉત્પન્ન થઈ ને બલ અને ક્ષલનો વ્યવ સહ કિત્તની ખરી સેવામાં યવો ભોલે તે વ્યર્થ અર્ચાઓમાં ના ચાપ. ક્રિયાંદતું રાજકીય બંધારણુ એ તે એક વિસદાણુ અપવાદરૂપ ચમત્કાર જ છે, તેનો ઘાખલો આપણે ના પર વડે. બાલ્યકાળ ઉતા, છતર સંરઘાઓના કુખકર અનુભવોથી શીખામણુ લઈને, આ બાલ્યકાળમાં જ વેળાસર બંધારણુનો પાવો નાંખિયે તે ભાવિ કુખ કળાપ. આમ ઉભય પદાતું ચિન્તન કરીને આ કામ ખાર નાભાયથી કમિટી સુધરિત ચોળના ચોથી પરિવા આમળ રાત્રી કરી એટલી આઘા જ અમ દર્શનાય એમ છે. કેમકે દશમ્યાન એ કમિટી હું કરે છે તે વિશે બાલ નજરને કહું તાન લછ મળું નથી. પરંતુ એક નમ અસના છે કે ચોથી પરિવહનો સમય તે સજાપ આવ્યો છે, તે તેની એક બે માસ પૂર્વ બંધારણુની ચોળના ભહેરમાં મકાપ તે પરિવહ વખતે પાકે વિચાર ખેલેથી જ કરી મકાપદ ધવેને મરસ થાય. આ તરફ એ કમિટીનું તથા પરિવહના કાયમના તત્ત્વીયોતું થક બેરાતું અયોગ્ય નહિ મજુાવ.

આ પ્રયત્ને અને એક બીજી ચોળવાનો પણ વિચાર પ્રથમથી થાય તે ઠીક. પરિવહ સમયરૂપે ભેલે અને સર્વ નિયમી વગેરે તત્ત્વો વચ્ચા એ એક પણ છે; અને બીજો પણ પરિવહની પ્રથમ ભેડક થવા મળી, તેના શુભ શુભ વિભાગમાં જોઈ દેવાનો છે. આ સૂચના બીજી પરિવહ નમત સ્વીકાર્યા ન્હોતી. આ વખતે તે વિશે વેળાસર નિર્ભૂષ થાય તે ઠીક. વિભાગની ચોળના તરવ ભેલું તે ખર છે. પરંતુ આપણુ સાક્ષરોની રૂમ્યા, સાહિત્યસિક વર્ગની સંખ્યા, વગેરેનો વિચાર કરતાં એ કાંઈક અસાધ્ય ચોળના હાથ કેટલાકને ભાસે છે. પરંતુ હિ. જ. સ્વીચાલાલભાઈએ આ સમયે કહેલાં વચ્ચે વીસ રવાનાં નથી. “પ્રમુખતું કર્તવ્ય—બંટી વચકલાતું; વિવેચનો પૂરા સાર લેવા ન દેવાતું; વિવયમાં રસ પડવા માટે કે તુરત તહેલું અટકાવવાતું. x x x x માટે હવે પછીની પરિવદોમાં એ રમ આપનારી ઘટકોને ચોળાને જ રમ આપવામાં આવે, પરિવહના શુભ શુભ વિભાગો પાડવામાં આવે તે વધારે શરું.” (રિપોર્ટ પ. ૧૮૧). આ હલકિદિમાં ચોક્કસપણની અપવાદ નહોતે જ એમ લાગે, તે નિયમોનું વાચન :પૂર્વરૂપે થાય અને વેદિમાના પાક ભળી જવા નેતું ના અને તે માટે કાપાવ તે એ જ છે કે નિયમો સીકારવામાં વચારે ઝંડુ લેરણ તખી કાંઈક સમ્પાદિતો આડર ધવો ભોલે. આ વિશે પ્રસ્તુત નિયમસંગ્રહનું ફરીન કરવી વખતે કાંઈક ભોલનું કાલ ધરે.

એક દાવ “એડ્યુકેશનલિટી” ને નવું જીવન આપવાનો છે. એ કમિટી હવે ચોથી પરિપદ્ આગળ શી યોજના રચી રહી છે તે અજ્ઞાત વાત છે. ત્રીજી પરિપદ્ વખત નીચે-  
પછી નિચારી ‘લિપિ કમિટી’ એ તો ત્રીજી પરિપદ્ આગળ કાંઈ વિશેષ સાથે કાળજી રાખી  
જેવું થયું હતું જણાવું નથી. હાથી હતા ત્રીજી કમિટીએની પણ માન તો તો એની  
વાત. પરિપદ્મધારણ કમિટીની એ દલા નહિં માત્ર એમ આશા છે.

આ દાવોમતો બીજો એક આનંદજનક અંગત વ્યવસ્થા એ છે કે ચોથી પરિ-  
પદ્ને વડોદરામાં મળવાનું નિમન્ત્રણ મોકલત સરકારે આજકાલ મહારાજા તરફથી થયું  
હતું અને તે માટે ચલાવીને તે પરિપદ્ ત્યાં બસવાનું જણાયું છે. આ આખત પ્રાથમિક  
તેજાસીએ થયું માત્રી જણાવે છે તે આનંદની વાત છે.

બીજા એ મારે આનંદ અંગત દાવો કલ્પણા એક ન્હાયે. દાવ ૧ છે. ( રિપોર્ટ  
પૃ. ૧૭૩ ) નવી રાંચનમાળાની ખામીઓ જાણતો છે. એ માટે નોંધેલી કમિટીએ  
રિપોર્ટ કરવા માટે અમુક મુદત નીચી હોવા તો સારું થાત. પાછલી કમિટીએના અતુ-  
ભવથી આ જાણતની કંઈલા જણાવે.

દાવ ૨ એ ( રિપોર્ટ પૃ. ૧૭૪ ) સુખચતીને ડુનિવર્સિટીની ‘ગ્રાંડ પ્રીક્ટાએમાં સ્થાન  
આપવા જાણત છે. આ દાવમાં માત્ર “પરિપદ્ આગળપૂર્વે જણાવણું કરે છે” એટલો  
અભિપ્રાય જ નોંધાયો છે. તે જાણત શું થયું બસું. ડુનિવર્સિટીને તે માટે જમાણું કરવું,  
આ દાવની નકલ મોકલવી, કંઈક કરું દાવમાં જાણત નથી થયું તેથી આ દાવ  
નિષ્ફળ રૂપેનો થઈ ગયો છે.

દાવ ૧૧ એ ( રિપોર્ટ પૃ. ૧૭૮-૮૯ ) મીચલી એ. સી. રાણી સાહેબ મી નંદકું-  
વરમાનો ઉપકાર માલવા જાણતો છે. આ દાવ અવગણેને આરક્ષાત્રિય વિધિના રૂપ એવો  
જણાવે છે; પરંતુ પરિપદ્ના કલેક્ટરમાં, ખરી સુખચતી સાકલિયકરણના કલેક્ટરમાં,  
એક અપૂર્વે જાણવું હેમાં સમજાવિદન રહેશે. રાણી સાહેબ એટલે અસાધારણ વિદ્યાસી,  
પતિવાલાં, સાંચારિક વિષયોમાં પોતાના અભિપ્રાયોનું અનુવર્તન કરવાની સ્વતંત્રતા ડિમંડ-  
વાળાં હોવાથી હેમને પેતાને મન હેમણે પરિપદ્માં લીધેલા જામ ખરે નવાઈ જેવું કાંઈ  
નહિં લાગે. પરંતુ ખાસ કરીને કાલિયાવાડ એવા હજી પણ સુધારાની જાણતમાં પાછળ  
રહેલા પ્રાન્તમાં, સીધોના રોમ સ્વાતંત્ર્યનું જ્યાં હજી જ દુર્લભતાં, પરિપદ્ની સકાર-  
કમિટીનું પ્રમુખક સ્વીકારી નવો કાલજ રહી તે કાર્ય સુરોભિત રીતે પાર હેમણે પાછું  
તે આજ સ્થિતિમાં અરેખરી અસાધારણ વાત છે. તેમ જ હેમના વિદ્યાભણથી અનપ્રાપ્તિ  
હેમણે બાળક જેવાં કાલજમંત્રી પ્રાચીન નિદાઓ વિદ્યાભણમાં પ્રક્રમો જેકે લાગિત થતી  
હતી તે જાણતું સ્થિત મન અગળ ખડું થયા વિના રહેવું નથી. રાણી સાહેબના પ્રવૃત્ત  
બાળક વિશે અવેળવ આરોપ મુદતના કોઈક કલાક એક જાળાગરીવાળા માસિકમાં  
ખાલેલા છે હેના સુરક્ષિત લામ વિશે શું બોલીશું? થયાજ વિના આરોપ મુદતની મુદત  
માટે થયું શું કહીશું? કાંઈ જ નહિં. હેની કાંઈ ઉપર મુદત નોંધવાની રૂઝિતું આ આખ-  
વાતી જ નીવડે છે એ જાણતી આજે બેન જ રાખતું.



કરાવ ૧૭ મે (રિપોર્ટ જ. ૧૭૯) દિ. ૫. અંગ્રાજાસભાઈની પ્રમુખતરીકેની સેવા માટે ઉપકાર આપતો છે. આ કરાવ પણ નાવસારિક વિધિનો ન હોતાં બહુ અર્થ બરેલો છે. દિ. ૫. અંગ્રાજાસભાઈની પ્રમુખ તરીકે પસંદગીને અંગે અનેક અતુલ્ય ગુણોથી સર્વ અર્થ અગમ્યગાદ દાવા અને અસાધ્ય બાબતો કરી મૂક્યો હતો. તે વિરમરહિત અન્વયકારમાં વાજની રીતે હુમલો કરે; અને હેમણે કરેલું પ્રમુખ તરીકેનું ઉત્તમ કાર્ય કારણ કાર્તિકી જીવનું રહેશે એ નિઃશંક છે. હેમણા અખીર વિચારથી બરેલા આપણાંથી બોધ જોઇ નહિ મળે; તેમ જ સમાજના હેમણા અપણાના મત દિવસે બિજા, અને તેથી વિશેષ બરજીયાં બનેલા કામતી વચ્ચે અને આપણની જગ્યા તે પણ સ્થાન ખેંચનારા છે. એ આપણ રિપોર્ટ જ. ૧૮૧ મે આપ્યું છે, તે પૂર્ણ રૂપમાં સખ્ત નથી મૂક્યું, છતાં હેમાં ઉપરના મુદ્દો દીધો નીકળે, તો સખ્ત સખ્ત બિતારી લેવાનું હોત તો વધારે કાપ પાડનારું બનત.

આ રિપોર્ટનું સમય રહેત કરતાં બસ્યું છે કે એ સમર્થ રીતે, સરખ તેમ જ કિટ આપનાં, અને સંપૂર્ણતાથી સખાવજો, અને સર્વેને આકર્ષણ કરે હેંવા છે. ભવિષ્યની પરિવેશના રિપોર્ટ માટે આ પુસ્તક સાર્વજનિક બને હેંવું છે. આ રિપોર્ટ મુજબ સાક્ષિના ઇતિહાસમાં કામતી સાધનરૂપ થશે એમ હેંવામાં નાંધ નથી; કેમકે હેમાં અનેકાનેક મહત્ત્વની વાતોનો સંક્ષિપ્ત રૂપમાં સમાવેશ કરવામાં આપ્યો છે. આ સર્વે શ્રેણી માટે આ આદેશવતના યોગ્યકરે બરેખરો ધન્યવાદ થયે; સમ અને સુદિસરકારનો એ હેમણાં સુરોક્ષિત સંધાગ નજરે પડે.

ત્રીજી પરિવેશને આરબ્બ ખેડેથી તે ઉપર સમાપ્તિ પાડી છાંડી બનેલાને રિવંદ દીકા-ચિત્તા માત્ર ખમવા પડત હતા, તે અપૂર્વ નવાવ જ હતો. પ્રથમની એ પરિવેશને એ વેતણાંથી કમણ કરેલું જાણું નહોતું. આ એક રીતે ત્રીજી પરિવેશને સાબકારક જ નીવડ્યું મજાશે. આ દીકાના પ્રકારથી પરિવેશની સંખ્યા પ્રજાની સમક્ષ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવી; દીકાઓમાં જખતે કોઈ કારણ બીજા હતો તે ભવિષ્યમાં સિદ્ધાંત આપનારા પણ થયા; પરિવેશના યોગ્યકારમાં ઉલ્લાહ, યોગ્યકારકિત, વગેરેમાં પણ કોયી મજાવાથી રહિ જ પડ્યા; હલાદિ અનેક લાભ થયા. એ રિવંદ દીકાઓની મુખ્ય મુખ્ય દીકાઓના પુષ્કાસ પ્રસુત રિપોર્ટમાં સખાવ રીતે અપાવા છે. એ ઉપર બરાક નજર રહિયે.

આ પરિવેશના બધારણ તથા કાર્યવચિ સ્થામેની રિપોર્ટો નીચેની માખતો ઉપર પ્રગટ થઈ હતી:—

(૧) પ્રસખની સંરણી.

(૨) સારકરકિટીનું બધારણ તથા કાર્યવચા.

(૩) પરિવેશની બેક વખત કેટલાક વિષય ઉપર ગયાં થવા ના દીધી તે.

છાંતોથી પ્રથમજ પ્રજાને પુષ્કાસે રિપોર્ટ-જ. ૩૫ થી ૩૭ સુધીનાં તથા ૪ ૩૧ મે આપેલી સખમ દહીકતથી સંતોષકારક રીતે થઈ બપડે. આ પ્રમ ઉપર પ્રજામાં નિર-



પરંતુ એક બે આણેયો કાંઈ વાતન ધરનારા જણાય છે તે ભેગા બોધે.

- (૧) પરિવહન દરેક સમારંભમાં સાહિત્યના અણુક વિષય લઈ રહેતું નિરાકરણ તો ચું જ નોંધે, નેથી તેટલું તો પરિણામ મિલવાયી યાવ.

આ પ્રથમ દરોને કીક સુખના જણાય છે. પરંતુ સાહિત્યની હાલની સ્થિતિમાં, તેમ જ પરિવહનની વ્યાપક વ્યાપના ભેદમાં, અવલોકનમાં આ વાત સમ્યક જણાતી નથી. તેમ હેવા વિષયો લઈ નિરાકરણ કરીને પણ તે નિરાકરણને પુષ્ટિ મળવાને સાસનબળને અભાવે આ સુખના કલ્પનાના પ્રદેશમાં જ રહે એમ છે.

- (૨) કમિટીઓ નીમતી વખતે તેમાં અનુભવી અને પ્રતિષ્ઠિત માણસો જ નીમવા બેઠે. આ કહેવું કીક છે પણ તેમ નથી મળે એ આરોપ નિરાકાર નેવે છે, તેમ જ વિચારી સુખકર્ષને પણ દાખલ કરવામાં શે આપ છે તે સમજાતું નથી.

હવે આ પ્રકારના જ અન્ય આરોપોની પરીક્ષાની આવશ્યકતા રહેલી નથી.

પરિવહનની આ બેક વિશે તથા આ રિપોર્ટ વિશે ઉપર પ્રમાણે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા પછી હવે એ રિપોર્ટના અન્યમાં જણાઈ આવતી કાંઈ બિનતાઓ માને લેવામાં તેમાં એ સંસ્થા તરફ અને લેવા કાર્યવાહી તરફ સમભાવની આબોની કલ્પના તો નહિ જ કરવા એમ આશા છે. પ્રથમ ઘોડીક ન્હાની આખીએ મણગરી જણાઈ—

- (૧) રિપોર્ટને તથા નિબંધ સમયને અનુકરણિકા નોંધી નથી, પણવા યાદીપત્ર નથી મળે, તેથી નોંધતા આમ શેમી કાઢવામાં જલુ જ અવગત પડે છે. જુદા જુદા ધેરોમાં નિબંધો લખાય છે તેથી પણ દર્શાવનારી અનુકરણિકા તો નહોતી અલગ હતી, પરંતુ નિબંધોના કેવળ જ દર્શાવનારી જાતી આપી દેત તો પણ પછી સરખા યાત. રિપોર્ટના જુદા જુદા વિભાગો કોઈપણ કાઢતે તો મદુ જ અલગ પડે છે. અને તે માટે અનુકરણિકા અલગ નોંધી. આ ગાવલોન લખતી વખતે મને વારંવાર આ સંબંધે અલગ પડી તે અનુભવથી આ રાખે લખું છું.

- (૨) રિપોર્ટમાં પરિવહનની બેકો તારીખવાર જતાની નથી; પણ પહેલો દિવસ, બીજો દિવસ ત્રીજો દિવસ કોટલુ જ મળું છે. પ. ૧૫૫ થી પહેલા દિવસના વર્ણનમાં છે કે—૨૩ થી તારીખે પ્રાર્થન કામગીરી—લેણને દિવસે અને અમલ છે કે પૂર્વિમાં દિવસે પરિવહન થઈ. આ ઉપરથી અલગથી કરવા બેસતું પડે; અને તો એ ખરી તારીખ ધર્મોગે ભેગા વિના ના જડે. મધ્યાહ્ન ઉપર જ પહેલો દિવસ તારીખ માસ અણુક એમ નોંધતું હતું—આ બિનતા ઐતિહાસિક કાલકહેનમાં નડવારી છે. પ્રકરણ ૮ થી શરૂ થઈ તે જાપાનમાં અસાધની સમાનના લાંબા રજાનથી, અને તેની જ સાથે રાજા કોટની પરિવહન પહેલા દિવસનો રજાનત નહોતો સંબાલમાં જ હોય એમ કાંકી લાગે છે. આ રીતે વિચારમાં પિણ પડે છે, આ સિવાય પ્રકરણની કોઈપણની વચેરમાં વિચારત બેઠાને નેવો ના હોવાથી જુદા જુદા વિભાગોના રજાનતારિકા જાણે અલગ પડે છે.

(૩) પ્રમુખનું હેતુનું આપણુ ઉચ્ચ ઉદ્દેશ્યોના પ્રવાહથી ભરેલું સમ્બંધ સાચવી રખાવું નથી એ ખેદજનક વાત છે. સુસ્થિતીમાં સૌદે દેશ સ્થિતિ ન નીકળ્યાની ખાતરી અહિં આપે આપે છે. તેમણે યોગ્ય ચોક્કસવારી આ લેખનાનો ઉપયોગ કરી શકતા.

હવે કેટલીક વધારે મહત્વની ખાતરીઓ અને સોચો જણાવી લેઈ જઈએ—

(૪) પરિષદના દિસાખતું સરવૈયું મુખ્યત્વે સ્થાને જાણીએ છે તેમાં ખરબચડી બાબતો રહેલી અને વિગતો યોગ્ય લાક્ષણિકતાઓથી નથી તેથી વેળા સરવાળા વચ્ચેની સ્થાનોના નક્કી નથી. અને જમ થાય છે. ૫. ૧૯૪-૧૯૭ માં આપેલા દિસાખમાં અહેવાલ-ઉપાધક્ષી એ વિભાગ પાડી પ્રવર્તનખાતાઓ જેવી દીધી છે તે બધે, પણ સરવૈયામાં તેમના એક બાજુ રચક હોયથી છે અને પ્રવર્તનખાતે એ મથાળામાં બેળવી દીધેલી રચક ખતાવી છે. તેથી વિસ્તારમાં ખાતરી પડે છે.

પ્રકરણો ૬, ૧૦, ૧૧ ઉપાખ્યાં છે તેનું ખરબચડી બાબતું નથી.

રિપોર્ટના પુસ્તકની બંધાવણીનું ખરબચડી પણ કોઈ બાબતું નથી.

૫. ૧૯૫ એ ક સામાન્ય ખર્ચોના સરવાળો ૧૯૧-૧૯૦ મુજબ છે પણ મળી લેતાં ૧૯૧-૧૯૦ થાય છે ૧-૧૦-૦ ની જૂથનો મુલાકાત આપે છે છટ છે.

(૫) રિપોર્ટમાં કેટલીક નિર્ણય લેવાનું કહીએ તથા વર્ણનો લખાઈ કહીએ તે કાઢી નાખવા થાય છે.

### ઉદાહરણ—

(ક) જાણનામાં મળેલી સમાચારો સંવિસ્તર જવાબ સારી રીતે દેવાની સકાત.

(લ) ૫. ૧૫૫ એ પ્રથમ કિવંતવા વર્ણનમાં અમુક તારીખે અમુક મુદ્દાઓ આપ્યા, અમુક આવવા ખાતરી રવા; પ્રવર્તન બિખડાવું તે જખત બેઠામાં કોણ કોણ થી રીતે ગોઠવાયા હતા;—પ્રત્યક્ષ વર્ણનના ટાલવાની ખર નોંધવી. પરિષદમાં કોણ કોણ આપ્યા હતા તેની એક જુદી થી આવરણક હતી; તે તે આવરણ જણાવી નથી.

(ગ) ૫. ૧૮૨ એ હેલા રેસોર્સમાં પરિષદના પ્રવર્તનની ખરબચડી કેટલીક પ્રવર્તિ-યોનાં વર્ણન કરીએ તે કેવળ અસમાન છે; ઉદાહરણ—સંચારસુધારાને અંગે જાહેર પ્રવર્તિ કંઈક થઈ હતી તે; મિ. પંડિત 'કાઠિયાવાડ ટાલવા' માં દિન્દીગાથ તથા કિષિના સીધર ખરે કબેલા પડેલી વાત; અને તે ચર્ચામાં રેવ. મિ. સ્ટીવન્સન, પ્રે. સંભળા વચ્ચે સોડાએ બાગ લીધો હતો તે; આ સર્વે પરિષદના જવાબ જોડે ખાસ સંબંધ નથી. હેલા પ્રશ્નને અંગે કબેલા વચ્ચેનાં કેટલેક ખોટા ખાસ થાગ જોખ પણ છે. રેવ. મિ. સ્ટીવન્સને, પ્રે.

સંબંધનાં, તથા મદ્ એ ચર્ચામાં બાળ સંધિએ તે હિન્દી ભાષાની વિરુદ્ધ પક્ષનો હતો તે હિન્દી વચ્ચેનાં હોય એમ બાસ યવાનો બધા છે.—એ વાત તો વળી જુદી બા, પણ મહત્વની છે.

- (૧) ૫૪ ૧૫૮ એ પૂરોગામી “જ્ય જ્ય મરવી જુલુવાત” ની સરિયમ સંવિસ્તાર આપી છે તે માટે કહેલા અમ માટે અને એ ચોક્કસ માટે ધન્યવાદ આપતાં છતાં કહેલું પહેલ કે હેમાં જ અને મને કામલ કલા છે તે જગત આધર્મિકતાને લાગે છે; તેમ જ શુદ્ધ અને કામલ એમ જે જ પ્રકાર બતાવ્યા છે અને તીર્થ તથા લાખલ, ક્યાં તે પણ વિચિત્ર છે; જ તો અવિચારી જ સ્વર છે તો તે કામલ સંભાવે નહિ. અને જ કામલ કહ્યો છે તે શુદ્ધને જ કહી જણાવેલ. કેમકે સન્દ શુદ્ધ, જિ જ જ જિ કામલ તથા શુદ્ધ, અને જ શુદ્ધ તથા તીર્થ એમ ૧૨ સ્વરમંડળમાં વ્યવસ્થા છે. એ સર્વમાન્ય વ્યવસ્થાનો ત્યામ કરનારી યોજના આકારણ અને બધા જીવનનગરી જ થાય છે.

ઉપર નિબંધસમૂહ માટે કેટલાક વિચાર લખ્યા વિના આ અવશીકન બંધ થાય એમ નથી. પરિપદમાં નિબંધો આવે છે તેના જુલુ સ્થાને ચોતરસથી હરિયાદ સંભળાતી આપી છે. તે હરિયાદ એમ અને તેમ ચોટી થવા તરફ આ ત્રીજી પરિપદની પ્રવૃત્તિ એકાદ રીતે પૂર્વની પરિપદ કરતાં વધારે સ્વતંત્રપે ચર્ચેલી હતી હેમાં સંકલ્પ નથી. સાક્ષર કમિટીની યોજના જ કેટલોક અંશે આ વાતની સાબીતી આપે છે; ને કે એ કમિટીની સર્વમાન્ય શુદ્ધ પરીણાને જણાવે નિબંધિત રાખી રાખી અરિષ્ટ પરિણામ આપ્યો છે. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ પરિણામ જેતાં કાંઈક એક અને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે; અને અધિકી મધોદમાં રહીને પણ સાક્ષર કમિટીએ થાક પ્રસંગે વિચિત્રતા રાખેલી જણાઈ આવે છે, તે થાક પ્રસંગે અન્યાય કરેલો દેખાય છે. એક બે ઉદાહરણો આપીને સમર્થન કરવું પાશે—

- (૧) જી લેખો.—આ લેખોના શુદ્ધરોષ વિશે કશું પણ જુલોવાની જરૂર રહેતી નથી; કેમકે આ રિપોર્ટ લખનાર પેલે જ (૫. ૪૨ મે ૧ સ્વોક્ષરે છે—“હેમાં પરિપદ આગળ મહી સકાય હેવા લીધા પ્રકારના ચોટ જ હતા.”—અને ખરે,—આ સમિતીનાં કેટલાક નિબંધો તો પરિપદની આગળાને વિષયક જ અનુરૂપ જણાતા નથી. પરિપદ તે કાંઈ નિબંધોત્તમક મંજૂર નથી કે મને હેવા સાગમાં વ્યવસ્થા કરવાવાળા જેવું નિબંધો વેચાવવાનું કામ કરે. “જી કેવલશીની હાલની સ્થિતિમાં” જે કાંઈ બન્યું તે જીએએ કરેલું સ્વીકાર્યું એમને એમ પોરણ જણાવ્યું છે તે પરિપદના સ્વરૂપની કાળ વિરુદ્ધ છે. ૫. ૪૨ મે સાક્ષર કમિટીના હોશમાં કલમ ૮ થીમાં લખ્યું છે કે કમિટી નિબંધોને મિત્રભાવે જોશે; પરંતુ મિત્રભાવનો અર્થ અન્યત્ર જ કુપામળનો કરી નાખ્યો જણાય છે.—અને આગળ વધી રહે છે “નહાનામાં નહાનો લેખક પણ આપણા સાહિત્યની આગળો એક અંકુર હેવી દટિ સુખી.”—લેખમાં જુલુ છે કે ના હો તો પણ હેવી દટિ રાખવી એમ કાંઈક આ સૂત્રનો બાસ થાય છે, તે ૨૫૪ રીતે અપોગ્ય છે.

(૨) કેટલાક નિબંધો અપૂર્ણ હાજર છે; તેમાં પૃ. ૨૦૪ થી ૨૧૪). હેમાંના—

(૧) “ હારમાળાનો શેષ ”

(૨) “ મુલ્કાલી મૃતો મીતો ”

(૩) “ સૌરાષ્ટ્ર વિતામણિ ”

આ ત્રણે તે આમ તેરી નોખાથી અગત્ય જ થયો લાગે છે. હેનો કહેલો સેમ પૂર્ણ રૂપે અન્ય સ્થળે પ્રગટ થયો નામો તે હેનું મદત્ત બહુ છે એમ ખંદે તે કાઠ્યું છે. પ્રથમ કહેલા શેમાંની વાતથીઓ જોઈને તેમ જ એ વિષયની સંસ્કૃતિ વિચારતાં, એ લેખો પશુ પૂર્ણરૂપે લેવાને યોગ્ય હોવા જોઈએ એમ જણાય છે. સ્ત્રીલેખો અને બીજા કેટલાક નવાના લેખોને પ્રગટ આપ્યો છે તે ન આપતાં આ લેખો સમગ્ર રૂપે હાજર કર્યા હોય તે નિબંધસંગ્રહની કીમત સારી રીતે વધત હેમાં સંકલ્પ નથી.

૧૧૧ દિવસે ૫૬ ૨૦૩ જોતાં જણાય છે કે એક નિબંધ “ હેના કતાં અને મન્ત્રી-ઓમાંના એ એ ત્રણની વચ્ચે ફેરવશે પડ્યો છે. ” આ વચ્ચે જોઈને મદુ જ બેઠા થાય છે. હાથી ઉપગ કાર્યવ્યવસ્થામાં આ તેમ અવરધાથીની કાર્તિને નરાક કરતાં સમાવડાનો કહેવાય. અને યોગ્ય થયે, તે કોની બીજી પ્રત કરતાં કનેથી કેમ ના હીથી તેમણ રીતે જણાયું નથી.

(૩) ૧. જેવાત કામરૂપક તારંગમરના “ મેવાલા રજાઓ, વરમીસાળઓ, અને વર નગરા નામરે ” એ વિષયના નિબંધને સાવરકમિટીએ જે સત્કાર આપ્યો જણાય છે તે તો આશ્ચર્યકર બતાવનારો જ અન્યાય છે. દિવસે ૩. ૧૫ મે ૧૯૧૦૨ વાંચતાં જણાય છે કે આ નિબંધ “ વચ્ચેનો મણી લેવો ” પણ વાંચવો પશુ નહિ અને નિબંધપ્રકારમાં હાથવો પણ નહિ એ ચરતથી એ નિબંધ—સ્ત્રીકારવો એમ પણ નહિ, પરંતુ—” ના કપૂલ કરવાની જરૂર નથી ”—એમ કહું હતું! કારણ એ જ કારણે બતાવે છે. કમિટીના છ સભાસભાઓ એ સભાસભોને એ નિબંધ “ અમુક મેમ્બરી લાગણી દુખાવે દેવો લખ્યો હતો. ” આ આમડોટની તીવ લાગણી તો કાર્તિ-વાણની જ હતી એમ લાગે છે. લાગણી નામર કેમની દુખાવ એમ લાગવે હતો. પરંતુ એ જ નિબંધ બીજા મથકાથી “ વચ્ચે ” ના નામર વચ્ચેની સ્ત્રીકારવો, અને એ જ વિષયની એ રૂપની ચર્ચા “ મુલ્કાલી ” પવથો સ. તનકામરને પ્રગટ કરી, તો એ એ ત્રણ કેમજ પ્રતિનિધિયોને લાગણીને દુખ થનારું કથું ના જણાયું અને કાર્તિવાણમાં આ કમિટીના એ નામરોને તેમ જણું એ ઉપરથી કેમની કેમ-વણી, રૂપાભિમાન, વગેરેનો જ આસ કરવો પડે. તે એમ તેમ હો, પણ છ મેમ્બરોમાં એ મેમ્બરોના મત જુદા પડ્યા, છતાં મદુચકને ખાત ના આપતાં આમ છૂટ મૂકી અપમતની સરખોરિને તામે થયું જોઈને અનોકનેક વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧૧ નિબંધ “ વચ્ચેનો મણી લેવો ”, પણ પ્રસિદ્ધ ન કરવો અને તો હેને નાકનુષ ના કરવો—એ તો જરૂરથી સ્પષ્ટ વિરોધ જોઈનારો જ છે. કાર્તિવાણના વાત-

વરણમાં જ દેવો ઉદ્ભવ સંભવે. પ્રસ્તુત નિબન્ધનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ એટલું અતુ-  
પત છે અને હેમાં નામરોની લાગણી દુખાવણું છે એમ જૂતા વિચારની હેમીઓને  
પણ ના લાગે એમ કહી સમજાવ એમ છે તેથી આપણા સખત લખે વાપરવા પડ્યા છે.

(૪) બન્દારે અમુક અગિલ કોમ ઇત્યાદિની લાગણી દુખાવ નદિ' એ તારવ ( પૃ. ૩૯ મે  
ખતાવેલી સાક્ષરકથિનીનાં કલેવળની કથમ ૪ (ક)માં કહીવેલું ) ઉપરના ૨૧. દેવતાના  
નિબન્ધને અપોખ્ય રીતે લખ્યું પડ્યું જણાય છે, ત્યારે એ જ કોરણનો અપોખ્ય સંગ  
એક વીત્ત નિબન્ધને સંબંધી થયો જણાય છે. " અનાવયોકનકથા " વિશેના નિબન્ધમાં  
અગિયો કપર અતુલાર આપેલો દેવા સ્પષ્ટ અને વાંધા બરેલા છે કે કપર કહેલી  
કથમનો આદર સાક્ષરકથિનીએ આ પ્રસંગે કેમ ના કર્યો તે સમજાતું નથી. ચિપો  
પૃ. ૪૦ મે સાક્ષરકથિની વિશેની કથમ ૭ ચોમાં પણ સ્પષ્ટ છે કે— " કથિનીનું  
કલેવળ x x x x x પ્રિણાચાર વિરુદ્ધ *personnel* x x આદિ હુમલાવાળાં  
લાખાણુથી સ્થગ્ન કરવાનું x x x x છે. " છતાં પ્રસ્તુત નિબન્ધમાંના એ જ કોપે-  
વાળા હુમલા તરફ કથિનીએ અપેક્ષાસ્થાનક રતિ સા આટી રાખી હશે તે કળા  
સમતું નથી. પરંતુ આ તે જાણ્ય વાત છે. આ અંતર હુમલા અસ્થ્ય રૂપે પણ  
બધા સમગ્રી સહેલે છે તે વાત તે જાણ્ય ઉપર ચૂકીતું. પણ એ એકંદર નિબન્ધનું  
સ્વરૂપ કેવળ ગમ્ભીરતાથીન વાચાલતાથી બરેલું, હાસ્યરસનો ભાસ માત્ર કહીથી તુચ્છ-  
૧૫ ટોરો બરેલું, અને દૂંધમાં હેલું તે છુલ્લું છે કે પરિપૂર્ણ ગૌરવને એ લેખથી  
ખરેખતું અપમાન જ થયા વિના રહે નહિ. એ જ લેખકના અન્ય લેખો વિચાર-  
પૂર્ણ અને ગમ્ભીરતાથી સોચતા નેર્ધ દેખની તરફ મદને બહુ સારા ભાવ સ્ફુરેલા  
છે તેથી જ ઉપરનાં કહુઆથી વગર વાપરવાં પડ્યાં છે તેથી મદને એક યાવતે  
પરંતુ પરિપૂર્ણ ગૌરવ એ વાતરે કીમતી વસ્તુ છે અને એ ગૌરવનું સ્થાન એ જ  
સર્વેને હા હોતું નેહમે. જનિબ્ધમાં પરિપૂર્ણ નિબન્ધે લખા લેખથી લાગિત નદિ'  
માય એટલી આપણ કહીવી આ અવયોકન સપાસ કરું.

ગાંધી.

તા. ૧૬-૮-૧૯૧૧.

નરસિંહરાવ લોચાનાથ.

## અખેલ

( અનુસંધાન ૪૮ ૨૩૦ થી. )

સંપ્રદાયો અને ધર્મો વિષે અખેલા વિચાર નીચે લખાયા પ્રમાણે છે :—

(૧) જુદા જુદા સંપ્રદાયો અને ધર્મો પ્રવર્તે છે તે રૂપમાં લોકોને અવગત માર્ગ દોરે છે. ઘણા સંપ્રદાયો અને ધર્મો જતાથી આવે છે કે દરેકના પંથારણુઓ કેટલીક મોટી ભૂલો હોય છે, તેથી આખા જનસમાજને તે સંપ્રદાય અથવા પંથ રચિતર થતો નથી. આ કારણને કારણે જુદા જુદા પંથ લોકોમાં આવે છે અને કેટલીક વખત અમુક પંથના અનુયાયીઓમાંથી કેટલાક જુદા પડી નવો ઉપવેશ રચાવે છે. સામાન્યરીતે આવા પંથ પ્રવર્તેલી ધર્મ માનના એકરેલી અથવા સંકુચિત હોય છે. જુદા જુદા સંપ્રદાયો અને ધર્મોમાં ફરેલાં કેટલાંક સામાન્ય સર્વમાન્ય સૂત્રોને મોજુ રાખી વિવાદિત થતીમત ડરાવનાર સૂત્રો ઉપર ભાર પાડવાથી મુકાબામાં આવે છે. આથી રાગ દેવ વધો લય છે અને પંથના ઉપદેશો અને સાધુઓ મનતપથી અને લોકથી અલગ રહેવા લાગી લોકોને વધારે અજાણ બનાવે છે. ખરી ધર્મ માનના ઉદ્ધારોત્તર શક્તિ ધાય છે; ને ધાર્મિક અવનતિ ધાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જનસમાજના કલ્યાણ માટે એક જ ધર્મની આવશ્યકતા છે. સંપ્રદાયો અને ધર્મો મિત્ર છે; અજાણ દૂર કરવાને માટે અજાણને વધારે નાર છે.

(૨) દરેક ધર્મમાં અને સંપ્રદાયમાં જુદા જુદા વિધિવિધેશ હોય છે. કોઈમાં તેને પુણ્ય કહ્યું હોય, તેને બીજામાં પાપ ગણવામાં આવે છે. આ બદલાવી આવે છે કે સંપ્રદાય અજાણનાશક્તિએ અને પંથ પ્રવર્તેલાંએ રેલ કાળને અને લોકોની રચિતે અનુસરી પાપ પુણ્ય કહ્યાં છે.

જ્યાં એક જ સંપ્રદાયની માનનામાં પણ ઘણી વખત વિરોધ જોવામાં આવે છે. પરમાર્થતઃ સાત અને સર્વમાન્ય વિધિ વિધેશ ઘણા સોઠા જોવામાં આવે છે; આ મૂળ પ્રવર્તેલાંના અનુયાયીઓના અડલાવતું પરિણામ છે. માટે એમ જુને તેમ ધોણ વિધિ વિધેશ રાખી, ત્યાં દલિરિચાગ બનાવે, અને દરિ,—વાસાવજુ—અકાતું બાત કરાવે તેવા સરખ વિધન રહિત માર્ગે લોકોને ટોરવા ધર્મસ્વાર્થેનું હમુ હેતું જોઈએ, અને અમારે અમારે ધર્મ-અવનતા સમુલ મહ અટાળ વધવા માટે, ત્યારે લોકોને પાત્ર યાત મારે વાગવા જોઈએ.

(૩) પરમેશ્વર એક છે છતાં જુદાં જુદાં દેવ દેવીઓ કહ્યાં એમ મોટી જૂલ મવાથી સંપ્રદાયો અને ધર્મો વધી વધ્યા અને લોકો અજાણથી પૂજામના માથાકા મરી પેલાને સાર્થક માનવા લાગ્યા. એક જૂલ મદદથી બીજા અનેક જૂલો સર્પ અને લોકોની દરિ ઉપર અજાણનાં આવશ્યક વધારે અને વધારે અટાળ માંડ્યાં; અને તેથી મૂળ વસ્તુની સમજ પાવાને તેને યોગ્યવજાને સંમત ધર્મ સંપ્રદાયો વધેરેમાં જોડી મળે, આ વિચારથી અજો કહાય કરી લખે છે :—



- " એક પરમેશ્વરને સુધાના પંથ, એટલે આગળુ માણુ મૂલ્ય,  
 " જેમ અગ્નિ અગ્નિ ને સ્થાનક રેણી, એને કુખડો આકાશે ચણે;  
 " આગળો માણ્યો તે કેમ જાણે, એમ અખા સો અવળા વળે.

વળી લખે છે :—

- " એમમાં દિપાસન કંઈમાં દેવ, કેરી દિપતિ અંધે અંધોવેવ;  
 " અખા એક મોઢો ઉત્તલ, વણુ પરમેશ્વર એ આતી વાલ.

- " એર મોઢોળા સાંધે પાંજી, તે જાતા બન લે આપણ,  
 " પરણત મુજાં મર અખા, કેમ પામે જેને એવાં સખા.  
 " કોય કહે મોઢો સિન દેવ, કોય કહે વિષ્ણુ મોઢો અકળેવ,  
 " કોય કહે આણ અપાની મદા, કુપ કલકીના કરે વાવડ.

- " અખા સો બાધે બાકરી, કોય ન જુને હરિ પાછો ફરી.  
 " મણુ કાખ પાયા ને માન, તેને તેનું લાગનું ખ્યાન;  
 " કોય સુધા પરવાહે વળી, કોય જાનના આંકે મલા,  
 " એમ શોધાં ખાતો હસાર, અખા વિના વંચુવિચારે.

૪. ધર્મગુરુઓ અને ધર્મચાલોમાં અવાનનો જામ વિશેષ હોય છે. તેમને જ પ્રથમ રસ્યું જાન હોઈ નથી; એટલે તેમને ઉપદેશ આપી શકે હોય ? વળું પછી જન્મત તેઓ પ્રથમ ધર્મ સ્થાપકની ભાવના અને લાગનું કાર્દ સખલ સહતા નથી, તેથી મોઢાને અને તેમ ઉપદેશ આપી અગ્નિ પામે હોરે છે. આ ઉપરાંત મોઢાએ પૂજવા માટે ગદાશની ધોમધૂમ ઉપર તેમનું લાલ વધારે હોય છે, તેથી પોતાના સેવકો પાસેથી પૈસા કાઢવાની રેસાં ધોમે ધોમે ધર્મમાં કાખલ કરે છે, અને પ્રથમ ધર્મનું ખડું સ્વરૂપ ફેરવી નાંધે છે; અને મોઢાને એવા અપાની બનાવી કે છે કે તેઓ તેમની આંધે જ જુએ છે. આ ધર્મચાલો અને ધર્મગુરુઓ કેવા હોય છે તે વિષે જાણે લખે છે—

- " સો આંધળામાં કાંઈ સવ, અધોપાને માણુંપર આવે,  
 " શૈનો નેજા કુટી જાશે, હોર અંધારીને કાંઈ પાવે,  
 " કોઈ તણી છે કોઈ અંધાર, અંધાર અંધારવની ઉપડો નોકિ કાંઈ;

- " શૈને મન તે કરે કલ્યાણ, અખા એને હરિ ખાંડાની લાંબ.

- " એર બંદ મહોલે વધોરકો ફરે, હાંમ જીમડી જાતને જ કહે.

ધર્મ સુરસોપાતાની પૂજા કરાવે છે અને ચરણપદ્મ કરાવે છે તેના ઉપર આરોપ કરી અખેટ લખે છે:—

“ ચરણ ચરણ તો ખોટી ફરી, પણ ચરણોનો દોષો ફરિ,  
 “ ચરણુ કલા કે ભૂલો દાહમ, કે જાન ચિણ્ણિયાં કરે ફાર,  
 “ તેની યજ્ઞ અખેટ શું કહે, એ સમજે તે એવું લહે.

૫. ચર્તિ પૂજા ઉપરમ ધર્માથી, કર્મકાંદિ વધી જવાથી, અને ધર્મસૂત્રોનાં ઉચ્ચાં આચરણ અને અવળા ઉપરેકથી ભેદોમાં ધર્મને ખાદ્યને ભાજ્યાચાર પણ વધી જવાથી જન ભક્તિ દાખલ થઈ અખાને ચર્તિપૂજા, જટભક્તિ અને ભાજ્યાચારનાં યાત્રાં માટે નિમ્ન કુલ સૂત્રા નથી. એના માનવા પ્રમાણે જ્યોતઃશુદ્ધિ, જનશુદ્ધિ યથા પુરોહિત ન ભાજ્યાચાર કામનો છે, ખીન્ન બધા ઉપરના આચાર નકામા છે, અરબે માર્ગે ફેરી જવાર છે જેમ નરસિંહ કહેતા લખે છે કે “ જ્યાં સુધી આત્મા લાલ જિન્નો નહિ ત્યાં સુધી સાધના કરે જ્યૂરી ” તેમ અખેટ પણ લખે છે કે આત્માનાં વિના ઉપાસના ભક્તિ વગેરે મોક્ષનાં સાધન અર્થ છે:—

“ ધાવધૂમ તે પનના કચ, ખદિ અદકાર મેલીને ગા.

“ ધર્મ ન સમજે જરમે પડ્યા, ફેર અદકાર દાંડે લીપડ્યા,  
 “ રીયાં દપકાં કાઢે ખાસ, જાણ્યો ખાસ પણ છે મેરાસ,  
 “ પદે ચરણ તે નિરે પિંડ, ભલિ તોય અખા પાખેડ,  
 “ ચોતે ચરણ તેવ ઉપાસ, અન્ય તપાસન માયા દાસ,

“ આદરવો આત્મ અભ્યાસ, અખા સંભાળે આપણુ પાસ.  
 જણા અખેટ જાણારે છે કે મોક્ષ મેળવવા માટે વિચાર એજ ઉત્તમ સાધન છે:—

“ મુક્તિ તે મન લણે ધર્મ છે અદકાર, ઉત્તમ અંધારમે કર્મ કાપી,  
 “ સાધન કરે વિચાર મહિ વણે, પણ મંડ તુપ ધર્મ ન લહે પાપ,  
 “ રવે દોમ ત્યાં કર્મ ન દોમ સનજ, બેઠ સગળ્યા વિણ સાધે મુદ્દ.

ઉપાસના અને જાતિમાં કામો વિચાર શુદ્ધિ અને યાનને જ પાત્ર ઉચ્ચ સાધન ગણે છે. ઉપાસનું ખર તરુષ સમજ્યા વિના જે ભક્તિ કરવામાં આવે છે તે નકામી છે. ચર્તિઓ વગેરે ખ્યાનને માટે પ્રતીક છે જરાં, પણ ચર્તિ પૂજામાં જન ભક્તિનો પછો સંભવ છે; અને ભજન અથવા ઉપાસક જ્યોત્ષ્ણારમાં પડી જઈ પણ બહુ લીકરી જાય છે; માટે અખેટ ચર્તિ પૂજા ઉપર આરોપ કરે છે:—

“ ધણ કેમ પૂજ્યોરે, લખે જુઓ નિચારીને વાત.  
 “ રૂપ અપેટી રામ છે, તેને ખાવાની કઈ વાત.

- “ નિગમે નવ જલ્પિતું, અર્થ પામે મન નાણી નિરામ,  
 “ પાછી ચાર માંડી પ્રતિમા, એ છે જીવવણીનું નામ.  
 “ કાષ્ઠમૂલ પાપાજીને પાત્ર, એ છે મૂલત ચાર,  
 “ માઠે મૂડી મંડો, પછે માંડી ધરોઘર.  
 “ દેવદેવી પંચ જૂતનાં, પંચ જૂત પૂજે શું હોય,  
 “ સામગ્રી સર્વે પંચ જૂતની, પંચ જૂત વિનાં નહિ કોય.  
 “ પચાતીવ ને પામીએ, તે પૂજ્યનું પરમાણુ,  
 “ આગણે આરાધના, તે કસકાં કડે અન્યથા.

આ પ્રમાણે મૂર્તિ પૂજા ઉપર આલેખ કરી અષો ઉપદેશ કરે છે કે “ પ્રસન્ન દેવ પોતામાં વસે સૂર્ય સામે જલ્પાં ધરે. ” પરમાત્માનું યાન વિચારથી, સ્વસંવેદનથી થાય છે; દેવદર્શન કે દેવદેવિનું પ્થાન કરવાથી થતું નથી. તેમ કરવાથી છાવની ઉપાધિ વધતી નામ છે અને મુક્તિનો સંભવ જોડો થાય છે:—

- “ પ્રીતે પાધકું રે, બાઈ અજુડીછે ઉપાધ,  
 “ પરમાત્માની પ્રીત હવી, સારે જામી બવની ગામ,  
 “ અણુનાપે સહુ આપડે, અને દેવ દેવીને પ્થામ,  
 “ ને પ્રભુ દેવે પિંડમાં, તે શીઠ જાહેર જ્વળ.

૧. કયા કીર્તન પાણુ સમજીને કરવામાં આવતાં નથી. અહીં કયા કહેવાયું અને સાંભળનારમાં રોગ છે. કયા કહેનાર સામાન્ય રીતે પડિતો અને પુરાણીઓ હોય છે; તેમનામાં વિદ્યાનો ગર્વ હોવાથી, અહંકાર અને સમરોપાદિ વધાર નેવામાં આવે છે. તેઓ પક્ત વાક્યમિત હોય છે; તેમનાં કર્મ અને આચરણુ વાક્યથી છુટાં હોય છે; એકે સાક્ષા પ્થવન અને કથાવાર્તાકિ તેમને માટે આત્મજ્ઞાનનાં સાધન નહિ, પણ પેટ ભરવાનાં જ સાધન છે. શાસ્ત્રમાં જિવરકર તત્ત્વાનુભોષ હોય છે અને તેથી તે જ્ઞાન મેળવવાનાં ઉચ્ચ સાધન છે, પણ તેને બાલે “ પારસમણિને વાલે બદલ જામે જીખ ” ( રૂપાસમ ) એ પ્રમાણે આ શાસ્ત્ર રૂપી પારસમણિ પોતાની પાસે છે છતાં તેનો ખરો ઉપયોગ કરવાનું નહિ જાણવાથી તેને જીખ મામવાનું સાધન બનાવે છે. પડિતોની પડિતતા ઉપર આલેખ કરી અષો ભવે છે:—

- “ જેમ જેમ અણું બણતો જાય, તેમ તેમ કુંડા મગ બધાય,  
 “ વધપિ ક્યે છવ જહાવાન, તોય અખા ન મરે માન,  
 “ જણુ યાય બહુ વિધા વડે, તેમ તેમ આચરણુ અધકાં મડે.

વળી પુરાણીઓ, પડિતો કયા કાંચે છે તે સ્વાર્થ સાધવા માટે, પેટ ભરવા માટે જ છે. તેમનો હર્દશ શાસ્ત્રનું કાર્ત જલ્પાવી ખરો ઉપદેશ કરી, જન સમાજનું અજ્ઞાન દૂર કરવાનો નથી, પણ પોતાના ઉપર થકા ઉત્પત્ત કરવાી યોગ્યને રુનિકર લાગે તેવી કયા કરી, ધન કસણુ કરવાનો છે. આ કસણુને લીધે શાસ્ત્રજ્ઞનાં જ્ઞાનભાગ કરતાં કર્મભાગ ઉપર તેમનું પ્થાન વધારે વડે છે, અને યોનાઓને કથારસો સ્વદ જાણડી કર્મ રસમાં નિમગ્ન કરે જે અને પરમાત્માથી વિશુષ્ણ કરે છે:—

“ ક્યા ક્યણા ક્યાના બધા ઉઠે અરે કરે અન્ધાર,  
 “ હશે અખે એ મું બધું, મુંબ લાગ વાનરતાવડું.

\* \* \* \*

“ બાસ વેસાની એક જ પેર, તિલ ભેટી ઉઠેરે વેર,  
 “ બાસ ક્યા કરે ને રડે, બાણે કબ અલોકે જડે,  
 “ બે બાણે વાંચ્યાની પેર, અખા કો ન વાંચે પોતે પેર.  
 “ મળ પ્રમાણે પ્રમેણે જીવ, બંધન માંથી તપે સંજ.  
 “ સારિ વાત જે સંત જ વહે, તેને મરણ ઉલ્લેખ નિદે.  
 “ સમજ સાખી અરથી એવારે, તેની તરેનડ મું પાલિ કરે;  
 “ પડિને પંડિતારનું બેર, પણ અંતકરુણાં અંધારૂં ઘેર.  
 “ અખા તે યદી પ્રાપ્ત બલ, બે અખે પ્રમત્યાની કા,

પુરાણમાં કૌમીતી પ્રવચ બધા કુમેલી હોય છે તેમાં મરતું કાંઈ બેગરી પુરાણીઓ  
 સ્વાર્થે સાધી હોય ઉપાય કરે છે—

“ પોપા મરિ પ્રવચ લખ્યા, ક્યે પર્મની બલ  
 “ તેમાં પણ દાણે જીતે, ભેટા ભેણે જાન,  
 “ તે મરણે યોગેદ સખે, પણ મરિ તે પર્મની જાન.

મોતાઓ પણ અઘાનાવસ્થુથી અધિગત હોય છે એમરે—

“ અધિગે સસરો ને સહયદ વડુ, બે ક્યા સાંભળવા માયું સદુ,  
 “ કયું કાઈ ન સમજવા કયું, આંખનું કાનના ચાણે વચું;  
 “ હો! કયો ને કાલી ભોજ, કીખું સાંભળું સંપે દેશ.

આ રીતે સામાન્ય રીતે પર્મના બંધારણમાં તેજ હોયથી અને પર્મ પુરુષોમાં સ્વાર્થ  
 અદકાર, અને સેવકોમાં અઘાનને લીધે મ્વાલમ્વાર જણી જાયથી, પર્મ પેલજા અને પરમાત્મા  
 પ્રતિ નિર્દયુષ્મતા વધતી જાય છે, તેના ઉપર અખાએ સજ આશ્રેય કર્યા છે અને વિચાર  
 અને જ્ઞાન ઉપર આર મૂકી દરિને, જાણને અલગ તેણે ઉપેક્ષ કર્યા છે.

પાખંડ મત ખંડન.

મુસલમાન કાગમાં સંપ્રદાયો અને પંથો જણા વધી ગયા. તેમાંના જણા પંથો અને  
 ઉપપંથોમાં કેવળ વહેમ અને અઘાન જ છે. મુજ સંપ્રદાયો અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા  
 મુખ્ય પંથો સિવાય બાંકીના મધા પંથો અને વચપંથોને અખે પાખંડ માર્ગ ગણે છે. જહાને  
 મુશ્વર પંથોથી જાણનામાં મતભેદને લીધે નીકળેલા જુદા જુદા પંથો સંપ્રદાયો અને મુખ્ય  
 પંથો માટે અખાને સમા નથી, તે અખા આવા પાખંડ માર્ગ માટે અખાને કામ સ્વાંથી  
 હોય. આવા પાખંડી પંથો તે કેવળ અજ્ઞાનિને રક્ષેજ દોરવાર છે. આ પંથો ઉપર દિંદુ

## ઉપસંહાર.

અખ્યાએ પોતાનાં નાનાં મોટાં કાવ્યોમાં વિષ્ણુ, શામળ, છપ્પ છપરને વાદ્ય વિધે શાસ્ત્રીય તેમ જ પ્રાકૃત રીતિએ લખી અગ્રેદ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. વડદરેન અને ઉપદરેન વેદ રજૂતિ પુરાણ વર્ગેરની સમાયોચના કરી વેદાન્તે જતાવેલો માર્ગ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવના માટે ઉત્તમ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે; વળી સાથે સાથે જાણાવ્યું છે કે મતામત અને વાદનિવાદમાં નહિ પણો, વિચાર, સ્વસ્થવેદન, અને મુર કષ્ટેશથી બ્રહ્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થવા નિરંતર બ્રહ્માભિમુખ રૂતિ સામવાની આવશ્યકતા છે, સંગ્રાધાંગ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવાથી જ કાંઈ બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થતો નથી. આ ઉપરાંત શુદ્ધ શુદ્ધ ધર્મો, સંપ્રદાયો પંથો અને ઉપપંથોનું પોતે જાતે સૂક્ષ્મદષ્ટિએ અવલોકન કરી તે તે સંપ્રદાયો પંથોના દોષ શુદ્ધ કરી, તેમના મોટક સ્વરૂપથી આકર્ષાઈ તે વાદ્યોમાં બંધાઈ જવાથી કેટલી ધાર્મિક અનનિયમ છે અને વાપ છે તે જાણી, પોતે મેળવેલા અનુભવનો લાભ જન સમાજને આપ્યો છે, અને પોતાના જ્ઞાનમય્ય ઉપાડના સદ્વસ્તુને અને સદ્ગર્ભને ઉપદેશ કર્યો છે. ખર્ષા કાવ્યોમાં અખ્યાના અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનની કાવ્ય જ્ઞેયામાં આવે છે અને સર્વ રચને અખ્યાને આપણે 'જ્ઞાની' તરીકે જ્ઞેયએ છીએ. એના બધા લખાણનું સદૃશ બ્રહ્મ છે, અને ગમે તે વિષય ઉપર લખતો હશે તો પણ આ સદૃશ ઉપરથી તેની દષ્ટિ દૂર થયેલી માત્રમ પડતી નથી. વળી જે શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરવા સંપૂર્ણ સંસ્કૃત જ્ઞાનની જરૂર પડે છે, અને જેનો અભ્યાસ સાધી વિના ખોળ કરી શકતા નથી, તે સિદ્ધાન્તોને આ શ્રીની શાસ્ત્રો પ્રાકૃત રૂપિએ સંસ્કૃતમાં નહિ પણ શુદ્ધરાત્રી ભાષામાં-શુદ્ધરાત્રી રૂપિતામાં સ્પષ્ટ સમજ શકાય તેવી રીતે શુદ્ધ શુદ્ધ દષ્ટિનિ-નુથી ચર્ચા બેઠાને એક ઉત્તમ વેદાંત વિચારક બંધતો વારસો આપ્યો છે, અને અત્યાર સુધી આદર્શ આપેલાં ધર્મનાં બંધનમાંથી રૂપિતાને મુક્ત કરી, શુદ્ધરાત્રી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે.

અધિલાલ શામળભાઈ દિવેલી.

## “ શેલી અને તેની કવિતા.”

( અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૭૪ થી. )

‘ધી રીફાઈઝ ઑફ ઇસ્લામ’ એ શેલીનું કામાં મેટામાં મોટું કાવ્ય છે. વાચકના હૃદયમાં સ્વતંત્રતા, ન્યાય, શૈશ્યની પ્રેરણા પ્રત્યાદિ લાગણીઓ પ્રજ્વાલવાના હરેશથી તે લખાયેલું છે. આ કાવ્ય શંખનારની સામક્ષીઓને હક્કીત કરે છે, અને વચાર્થ સદ્ગુણના શોધન માટે ઉત્તરે છે. તેથી તે વર્ણનમય છે. માનસિક હૃદયને પૂર્ણતા પાછળ મથતાં કેવી કેવી સિધ્ધિમાંથી પસાર થવું પડે છે, તેનું એ એક સરસ ચિત્ર છે.

‘સેન્સી નાટક’ પણ અગ્રંથ છે. શેલીએ તે બહુવચ માટે લખ્યું હતું. પણ તેની કમગમાઈ બંનેથી વાર્તાથી “સોજ ડેનેન્કર” તે ન સ્વીકાર્યું. વાર્તા એવી છે કે એક દુધ પુરે પોતાનું આપું છપન દુધ કંઈમાં બંધીત કર્યું હતું. છેવટે તેને પોતાની ભાંડરી બીએડ્રીસ સામે ધિક્કાર લખાવ થયો. બીએડ્રીસે નાચી જવાના કપાન કર્યો, પણ તે આફળ ગયા. છેવટે તેણે પોતાના પિતાનું ખૂન કર્યું. આ કથા માટે બીએડ્રીસને દેવાંત હકની શિક્ષા થઈ, બીએડ્રીસના આકર્ષક મુલો, તેના પિતાની દુહતા, પેશનો સોબ અને વાર્તાનો સૌમ્યત્વ અંત-આ સર્વ વિષયો નાટકને બેલું ગ્રાસદાયક બનાવે છે. પણ આમાં શેલીનો વાંક નથી. તેણે પાંચેને તાટ ચીતરેલ છે. શેલી કવિ હતો; નાટ્યકાર નહિ. તોય આ નાટક અવલોકતાં શેલીમાં નાટ્યકારના પણ મુલ્ય છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. શરણાલતુંજ વાક્ય કેટલું અગ્રંથ છે: “That paradox of the paradox is hushed up.” બીએડ્રીસના મેડના આ કબ્જે ફરતી કહેલી છે: “Great God! that such a father should be mine!” ત્રીજા અંકમાં બીએડ્રીસ કહે છે: “O horrible!” “The pavement sinks under my feet.” ત્રણે વાક્યો ધણું સાદું અને સરળ બતાવે દેવતાં અસરકારક છે!!!

શેલી “આખખા” લખવામાં પ્રવીણ છે. તેની કલ્પના આપા તદન આકર્ષિત છે. જે એ કવિ છે તે સ્વાભાવિક તેના વચમાંથી સીધું ને સીધું આવ્યું આવે છે. તેના એક બે આખખા બહુ જ તરત તરત ફેરવ્યું:—

“Hell is a city much like London—

A populous and a smoky city;

There are all sorts of people undown,

... ..

Small justice shows and less pity.

+

+

+

+

An old, mad, despised and dying king,—

Princes, the dregs of their dull race, who flow

Through public scorn,—mad from a madly spring,—

Rulers who neither see, nor feel nor know,  
 But break-like to their fainting country cling.  
 Till they drop, blind in blood without a blow,—  
 A people starved and stabbed in the untilled field,—  
 An army, which liberticide and prey  
 Makes as a two-edged sword to all who wield,—  
 Golden and sanguine laws which tempt and slay;  
 Religion Christless, Godless—a book sealed;  
 A stony,—Time's worst statue unrepealed,—  
 And graves, from which a glorious Phantom may  
 Burst, to blanchier our tempestuous way."

શેક્ષ્પીયારનાં કાવ્યો પણ મોટાં કાવ્યો જેવાંજ સુંદર અને શુભાશર છે. આ કાવ્યો વખતી વેળા શેક્ષ્પી પોતે કવિ છે, તે સ્ત્રીજન મધ્યે જોય એમ લાગે છે, પોતે કહે છે કે જે માણસ જેમાં પોતાને વિસરી નથી જતો, તે કાવ્યરેવીના દાર બાઈ ખળાયે છે. શેક્ષ્પી પોતાને વિસરી ગયે છે, તેથી તે કાવ્યો ખુદ કુદરતજ કહેવાં છે, જેવો આપણને બાસ થાય છે. 'The Cloud', 'To the Skylark', 'Ode to the West Wind', 'Ode to Heaven', 'Hymn to Intellectual Beauty', 'Mont Blanc', 'An Exhortation', 'Stanzas written in Dejection near Naples', કૈલાસી લેતાં કાવ્યો ખજૂર પ્રખ્યાત છે. 'The Sensitive Plant' અને 'The Boat on the Serchio' આ બે કાવ્યો કૌટુંબીક નમુના લેખ્ય છે. આ સિવાય ખન્ય કાવ્યો રસિકતામાં જોતાં ઉતરે એમ નથી. પ્રયોગમાં કંઈ અવનતું જોતક પ્રક્ટી નીકળે છે. અગે તેટલા વખત નાંખીએ તો પણ તે આપણને નવાં ને નવાંજ લાગે છે. કૌટુંબી પોતાં આત્મા વિશખતો નથી.

શેક્ષ્પીની કવિતાને એક વખત વિશાળ દ્રષ્ટિથી જોઈ જશું.

શેક્ષ્પી કુદરત-કવિ છે. વર્તેશ્વરું છે, એવો નહિ, પણ કંઈ એક તરેહનો, વર્તેશ્વરના પૂજારીએ એમ માને છે કે કવિએ કુદરતને ઘણી નહિ, પણ ઘણી માનવી જોઈએ. શેક્ષ્પી કંઈ આવે કવિ નહતો. કુદરતના મિત્રને જોતે જોખખતો જોય, તેમ તે માનતો નથી, પણ પોતાની કાવ્ય-પીઠી માટે એક સાધન છે, એમ માને છે. તે કુદરતને ચીતરણ માટે ચીતરતો નથી, પણ ચીતરાય જોને માટે ચીતરે છે. કુદરતના પ્રાણદોષો તે નાશ કરતો નથી, પણ પોતાને માટે ખાસ મહેલ નોંધવા તેમાંથી ઉઠા કંચણ લાવે છે. શેક્ષ્પીનું વર્તેશ્વર વર્તેશ્વર્ય જેવું થાંત નથી. સ્વ કવિ કલાપી કહે છે તેમ તે લેખકના માથા ઉપર "માછલાં ધુવે છે." આ "માછલાં પોતાથી" પ્રયત્નો એ થાય છે કે હેના કાવ્યો આપણા હૃદયમાં સળગત બેઠી નહીં પૂચ્છા કરે છે. નહીં સુખી હેતું કશું માનીએ નહિ, નહીં સુખી આપણા અંતઃકરણમાં તે પૂચ્છા કરે છે. વર્તેશ્વર્યનો શુદ્ધો થાંત છે, શેક્ષ્પીનો પ્રયત્ન છે. શેક્ષ્પી ખાલક ખમ્મક રહે છે, પણ હેના રમત ખેલા પુરવો જુએ, તે જરાય જોઈ ન મળ્યાવ. શેક્ષ્પીના રમકડાં દિવ્ય છે. પૂચ્છી હેનાં રમકડાંની પેરી છે. તે સ્થિતિમાં

પોતાને ઝખોળી દે છે; તારાના પ્રદેશમાં નિદાર કરે છે; નંદ સાથે રમે છે; ગર્જનને સ્વીકારે છે; ગર્જનના દારોમાં આવડત કરે છે; અનંતતામાં ભમે છે; ચોખ્ખી રસ્તી પૃથ્વીની પાછાં વાટે લાગે છે અને સર્વનાં અધોના પગમાં અવધાન છે. શેલી કુદરતના બેળામાંનું ઉછરેલો છે. તે કુદરતના કેશ સુમા કરે છે; સખા કરી કરી વીખેલી નાખે છે અને જુલે છે કે કેમ જોઈતું તો તે રૂપાળા દેખાય. આમ તેમ શેલીની નિત્ય દરજ્યા કરે છે, અને નાના આગક જેમ વિનોદમાં આવી જાય છે.

શેલીની કવિતા કદા દયા નથી, પણ એક જલતણી દિવ્ય શ્રેણી છે. શેલી સેખક કહેવાય નહિ; તે તો કવિજ્ઞ હતો. તેના માને મસ્તીના અપેક્ષાન્દમાં આવડતા હૃદયને જલદી અસર કરતાં વધારાં જાય છે. ઈશ્વરી શ્રેણી યતી, અત્યંતરણ ઉછાળા મારતું, કામ્ય જુરસો ઉમરમાં જતો અને રોમ રોમ દવતું, તદારેજ શેલી કવિતા લખતો. તે અણી વાર જોયતો, “ કવિતા લખતાં અને અતિશય કદરો ઉપજે છે, પણ વદાસ દરમાં કદ અનિવાર્ય આવેલના ઉમરજી આવે છે. જો આમ ન યાત, તો હું મોઢું દિવસ કવિતા લખત નહિ ”. પેતાની ઇચ્છા નિરદ આ જીવરણ તેને લખવાની દરજ પાડતાં. શેલી હમેશાં ગણિતર ચક્રને લખતો. શેણુ આર્નોલ્ડ કહે છે કે, “ અને તે શેલી જ્યાં ચિત્તજગ હોય, એમ લાગે છે. અને ખરેખર, શેલીની કવિતા પણ ગણા ગણેલ માલમ પડે છે. ” વખત એવાય હોય છે કે દહાપણ કરતાં વેલજઈ વધારે દિતકર થઈ પડે છે. શેલીની માનવતામાં પણ તેમ હતું. મોઢું કવિ ચિત્તજગ થયા વગર જવાય લખી શકે નહિ. વેલજઈ કવિતાને અતીવ આપરક છે. વેલજઈ અને કવિતા સગી જહેનો છે. એક તે બીજા સિવાય માનતું નથી. અર્થસંકેતલ કવિઓને ‘અલ્પાંશ્વર’ વેલા પુરવો કહે છે.

શેલી માનાર છે, પણ માર અનારજ છે, એમ નથી. તે કદાક વધારે છે. શેલી પેગમ્મર છે; સુધારક છે; તારવેણ છે. શેલીને પેતાના જન્મનાના માણસ નવા ન્યૂન લાગતાં. ન્યૂનતાને પૂર્ણતા કરવાનો તેનો અભિલાષ હતો. તેથી તે સુધારક અને તત્વરેણ હતો. બહારથી શેલી કુખવાદી લાગે છે, અંતઃકરણમાં તે સુખવાદી છે. સુખવાદી છે, તોય તેના હલમમાં મનુષ્ય જાતિને સુધારવાની લાગણી રહેલી છે. શેલી મિહલન માફક અશેણ કવિ નથી; તે આખા જગત્તો કવિ છે. શરે મનુષ્યોને તે બોલે છે. શેલી માટે નથી રચાય કે નથી સખ. શેલીનું મન વિશાલ, અનંત, અમાય છે. અવનિ અને આકાશ વચ્ચે ઉભો રહી તે પોતાની પૂતમાં પૂચ્યા કરે છે. જે જે માણ્ય હોય, તેમાં વિહાર કરવો, એ શેલીની એક રહેલ છે. ‘અધિકારમાં’ તે શું કહે છે ?—

“ I have made my bed,  
In charnels and in coffin, where black death  
Keeps record of the trophies won from thee.  
Hoping to still these obstinate questionings  
Of thee and thine, by forcing some low ghost,  
Thy messenger, to retuler upon the tale,  
Of what we are.”



રોડી સ્વસ્તો પરમ હૃદયથી છે તે એવા એવા સખો વાપરે છે કે પ્રત્યેક સખદો આત્મા યાગધી સાથે મળતો આવે છે. નથી તેની કામ્યરમણા અન્ય કનિષ્ઠો કરતાં ભૂદીજ છે. સખોને સંકુલ કરવા માટે (concealment) રોડી યોગીજ પ્રખ્યાત છે. અગ્રિષ્ટ પિંગળ કંઈ પ્રજાસતી પિંગળ નેતું નથી. મુજસતીમાં આપણે વર્તતતિલકા જત લપ્ધિ, તો એકજ લીટીમાં સંધે મતામંતાનું નિષ્કલ ન થાય. અગ્રિષ્ટમાં એક જત લપ્ધ સાથે ખીતું પણ ચૂંચી રાકાય છે. આમાં જાક જુરસાગર અને નેરી આવનાવાણું જોઈએ, તેની આવનાવાણું થાય છે. રોડીની કવિતામાંથી એક ઉદાહરણ લઈએ:—

“When the lamp is shattered,  
The light in the dust lies dead;  
When the cloud is scattered,  
The rain-bow's glory is shed.”

આમાં પહેલી અને ત્રીજી લીટીઓમાં નિવર્તિત, જોડાતુર સ્વર વચ્ચેમાં અડકવા વિના આવ્યો આવે છે; અને બીજી ચોથી લીટીઓમાં પહેલી અને ત્રીજી લીટીઓનો ગુસ્સો છેવટે નજીક અડકવાથી રૂદિ પામે છે. આપણા મુજસતી પિંગળમાં એકજ પંક્તિમાં બે જત ન મેલાય, પણ ભૂદી ભૂદી પંક્તિમાં વિવિધ જત જાખસ કરી યાગ, જુરસા સાથે સંકિતા આવે, તેના માટે આપણને આવ કરવું આવડ્યક છે. પણ સાક્ષર બધુએને આ રીતિ ખાતે નથી પડતી, પણ જેમ જેમ આપણું દુર્ભર કામ્યકથા ચિત્તસતી જાય છે, તેમ તેમ જુરસાની સાથે જાગ્ય રમતા પણ ખીલવવા આપણે થઈ શખતું જોઈએ, અને તેને માટે સ. સ. નાનાલાલ ફલપતરામ કવિની આપામાં “આપણું નવરૂપના કવિતાના નાનાં ક્રીડર પહેલાં ક્યાં સિવાય ફરકો નથી”.

રોડીની કવિતામાં નેરલા પ્રમાણમાં યુવ છે, તેવા પ્રમાણમાં યોગ્ય રોપ પણ છે. રોડીની કવિતાચરિત્ર મરણ પ્રજા છે, પણ દેવેક અંતે તેજે તેને દુરપયોગ કર્યો છે એકન કવિતાચરિત્રની આપણા આ પ્રમાણે આવે છે: “Imagination being not tied to the laws of matter, may at pleasure join that which nature has severed, and sever that which nature has joined and to make unlawful matches and divorces of things. The use of poetry or feigned history hath been to give some shadow of satisfaction to the mind of man in the points wherein the nature of things both deny it.” એમ અર્થાય છે કે રોડી આ આપણની સ્વતંત્રતા સેવા ઉપરક કંઈ વેચે મેચ છે. હોરસ કહે છે:— “Painters and poets always have the liberty of making whatever undacious creations they please.” પણ આમજ વતી તે આ સખોની દા આંખી મે છે:—“But you must not place a woman's hand on a horse's neck, clothe the body in feathers, and make it end in a fish's tail” વખતે રોડી આમજ કહે છે: સીતું માણું મોઢાન માં પર, પાંખાં આંખાં

હતી, અને માણસીની પૂજાથી, સાથે ઉત્પાદિને પોતાની કવિતામાં વર્ણવે છે, એ બીજી કુદરતી અને અનુચિત છે. જ્યાં શેલીની કલ્પનાશક્તિ વધુ સતેજ છે, તેથી તે કાંઈ વખત આપણને બહુ અચાંપમાં નાંખે છે. એમ વર્ણનના એક ચિહ્ન ઉપરથી ઉપડીએ, અને ફરી ફરી પાછા ત્યાંજ આવીએ છીએ, તેમ પ્રણી વખતે શેલીની કવિતામાં અને છે. હવેમાં આપણને એવી લાગણી થાય છે કે આપણે વધુજ સુંદર દેખાવે: એમને છીએ, પણ જ્યારે આપણે પાછા ફરી એક દષ્ટિ નાખીએ છીએ, ત્યારે અચાંપતા બંધ સિવાય બીજું કંઈ નહીં નથી પડતું. આથી તે સુંદરતા માને છે તે સમજાતું નથી. 'એમિલિયસ અન્ટાક્ટ' અને 'ધી રીવોલ્વ ઓફ ઇન્ડિયાન'માં ઘણીવાર આમ આવે છે. હવે કાવ્યમાંથી એક ઉદાહરણ લઈએ:—

"The boat was one carved shell of hollow pearl,  
Almost translucent with the light dines  
Of her within; the prow and stern did curl  
Horned on high, like the young moon asunder  
When over dim twilight mountains dark with pine,  
It floats upon the sunset sea of beams,  
Whose golden waves in many a purple line  
Fade fast; till borne on sunset's ebbing stream,  
Unhasting on Earth's verge, the sunken western glimmers."

આદિ શેલી એક મહાવાનું વર્ણન કરવા આવે છે, પણ તે પ્રેરે ક્યાં વિના ચંદ્રની ઉપમા ને છે, તે ઉપમા પછી મૂળ પંક્તિ વિશે કંઈ કહે છે, અને તે અત્યંત રાખી કુખેતુની વાત કહે છે. એવું મહાવાનું વર્ણન તો તબ્બ ઉડી આવે છે.

શેલીની કવિતામાં બીજા ખેડ એ છે કે તેમાં આત્મસન્ન કલિત નથી વર્ણવવામાં આત્મસન્ન-કલિત ઘણી છે. કવિતામાં સાથે સાથે આત્મસન્ન પણ આવતું લોકને, જેમ આત્મસન્ન વધારે આવે, તેમ કવિતા વધારે સારી મળ્યા.

તો પણ શેલીની કવિતામાં કુલ્ય ઘણું છે, તે આપણને ગૂઢમાં ગૂઢ સ્ફરવો સમજાવે છે અને પ્રજ્વળતા તરફ દોરી આવે છે. શેલી વર્ણવવા અને અન્ય કવિઓ મારકે છવતો હતો, ત્યારે એટલો નથી પ્રખ્યાત નહોતો. પણ શેલી તેની જગ્યા પરકાર ન કરતો કીડના એવુંજ લેવું વલખું હતું:—

"I was taught in Paradise,  
To ease my breast of melodies"

'ધી નીચ ઓફ ઓલિવ' અને અન્ય કાવ્યો લેને ચિહ્નિત હતું કે તેણે નહિ વખાણે. તો પણ કુદરતી ઉત્સુકને તાણે ઘણું કાવ્યો હતાં. જ્યારે તે દેવ હોય છે કે ત્યાં સુધી પોતાની પાસે એક વસ્તુ હોય, ત્યાં સુધી તેની કિંમત તેઓ આંકી શકતા નથી. પણ

જાહેર, તેની ખેડ પટે છે, ત્યારે તેઓનાં ચક્ષુ ઉપર છે. સોહી ગયો. દુઃખી જગતમાં જન્મેલો આ અમાત્યની આગકે, કુલવરનો વહાલો, મનની અનુભવી આગમાં રાખ મધ ગયેલો, સ્વપ્નાક્રિયામાં લૂપ્તો, કલ્પનાના પ્રાચલોમાં રખેલો દિશ્વતા એવો નર પ્રાણી બને-કર ભરતીમાં તણાઈ ગયો. તણાતાં તણાતાં ખેડાના આબ્યાની નિશાની મુકતો ગયો. લાખોને ધીરજ આપી, આશા દેખાડી, અને ત્રેય મજાડયો. હૃદયનાં દુઃખ કાપ્યાં તોય છેવટે સર્વેને રહતાં મુકી તે ગયો. ઈશ્વર તેના આત્માને શાંતિ આપે। અસ્તુ ।

હારમ હારજી આરજીયા.

## સજીવને નિર્ણય સૃષ્ટિમાં પ્રત્યુત્તર.

‘‘एकं सत् विद्वा बहुधा वदन्ति.’’

જ્ઞાન મેળવવાની બે પદ્ધતિ છે. પરામર્થ ( Parāmartha ) અને વ્યાપ્તિ ( Vyāpti ). પરામર્થ રીતિમાં ભુદિ અને કલ્પના પ્રમાણ લેાય છે, અને વ્યાપ્તિ પદ્ધતિમાં અવલોકન અને પ્રયોગ એ તેનું સત્ત્વ છે. પ્રાચીનકાળમાં મનુષ્યભુદિ પવ્તી કાચનાદીય હોવાથી ભુદિ-વિષયક વિષયોનું માર્ગ ખેડાવું મળું છે, અને તેમનાં સત્ત્વ હાથમાં સિદ્ધાંતરૂપ સ્વીકારવામાં આવે છે પણ હાલના જમાનામાં કંઈક જાગૃતની ક્ષેત્રી અનુભવ અને પ્રયોગથી કરવામાં આવે છે, તેથી યુના વખતમાં ને સત્ત્વ, કપલ પ્રમાણ તરીકે મનુષ્યમાં આવ્યાં હતાં તેના ઉપર હાલની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી લંકા લાં છે અને ને શાસ્ત્રીય ક્ષેત્રીથી તે તેનું સત્ત્વ સિદ્ધ કરી કહે તો ન તેને વર્તમાન્ય સિદ્ધાંત તરીકે માનવામાં આવે છે. પ્રથમ ને સત્ત્વ, નિયમ કે સિદ્ધાંત ફક્ત કલ્પના અને ભુદિ વ્યાપારને અનુસૂચ અને સુગ્રામ્ય લાખવાથી સ્વીકારવામાં આવતાં હતાં, તેજ સત્ત્વ, નિયમ, કે સિદ્ધાંત ને હાલમાં પ્રયોગસિદ્ધ ન નીવડે તો તેને કેવળ તર્કચક્ર-ચમરૂપ ગણવામાં આવે છે.

સત્ત્વની શોધ અને તેના નિર્ણયમાં કેવાય ભુદિના વડે જેમ કલ્પનારૂપ છે, તેમ ફક્ત અવલોકન અને પ્રયોગ, સિદ્ધાંત ઉપજાવી કાઢવાને અશ્વર્થ છે. પરામર્થ અને વ્યાપ્તિ પદ્ધતિના સુયોગથીજ સત્ત્વનું સંરોધન જરાવર મર્ધી રહે છે. ભુદિ અને અવલોકન, કલ્પના અને પ્રયોગને ને જરાવર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે સત્ત્વને નિર્ણય શાસ્ત્રીય રીતે મર્ધી રહે છે. જ્ઞાન પદ્ધતિના ફક્ત એક એક ઉપર અવલોકન નાર મુકાયાથી જાનની પદિને હાનિ પોહોતે છે. જાનના પ્રતિહાસમાં આ બંને પદ્ધતિના બિરોધીય ઉપયોગથી કેટલો અનર્થ થયો છે તે આપણને સદજ આલમ પડે છે. તેથી હાલના જમાનામાં માનસશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનના ઘેરમાં ને નવી શોધો થાય છે, તેમને ને પર્થના કે તત્ત્વજાનના સિદ્ધાંતને લાગુ

પાદ્યો તે તે સિદ્ધાંત કેરણે દરમજો સત્ય છે તે નિષ્ણાઢ આવે છે. જે જે સિદ્ધાંત ફક્ત તર્ક વ્યાપારથી પ્રાપ્તીન કાળમાં શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે તેમાંના પશુતું સમયેન કાલમાં વૈજ્ઞાનિક શોધથી થાય છે.

વિષ એક છે, કુદરતમાં એકતા છે, નિષ્કર્ષની એકરૂપતા છે; તેમાં કમ અને વ્યવસ્થા છે, એવો વિચાર સર્વ માન્ય છે અને તે સદર્શ આવે છે. તે સિદ્ધ કરવાને માટે વિજ્ઞાન અનુભવ અને શાસ્ત્રીય પ્રયોગની જરૂર રહેલી નથી. કારણ કે શોધક અવલોકન અને અનુભવથી કુદરતની એકતા સ્વાભાવિક લાગે છે. પણ કુદરતની એકતા અને તેના નિષ્કર્ષની એકરૂપતા જાનના સર્વ પ્રદેશમાં અસ્પષ્ટિત રીતે જોવામાં આવે છે તે તે વિજ્ઞાનની શોધથી જ સિદ્ધ થઈ શકી છે. વિષની એકતાનો જે વિચાર આપણા મનમાં પ્રભાવ રહે છે તે જાનના મિત્ર મિત્ર પ્રદેશની શોધમાં વણે ઉપયોગી નીવડે છે પણ તે જાનના પ્રદેશની એકતા પ્રયોગસિદ્ધ છે કે કેમ તે તે અનુભવ અને અવલોકન સિવાય બની શકતું નથી. જ્યારે વિષની એકતાની જાણના સિદ્ધાંતન રૂપ અને છે ત્યારે દરેક અનુભવ દર્શકપણું સંકા સિવાય તેને મૂળ રાખે છે. વિષની એકતા, નિષ્કર્ષ જાનનારૂપે ( *discriminatory idea* ) રહેવાને બદલે જ્યારે તે સિદ્ધાંતન રૂપે અનુભવવામાં આવે છે, ત્યારે ધર્મના સિદ્ધાંત અને વિજ્ઞાનની શોધતું સંમેલન થઈ શકે છે. ગુરુત્વાદર્શનના મહા નિષ્કર્ષની જોડે દેશ પરિમિતન વસ્તુ અને જનાવતું જોડે સિદ્ધ માપ છે તેમ કાળ પરિમિત જનાવતી એકરૂપતા પરિણામવાદના મહાનું સિદ્ધાંતથી થઈ શકે છે. જે કાર્ય કારણનો નિષ્કર્ષ જાનના અણુક પ્રદેશમાં સિદ્ધાંત માનવામાં આવે છે, તે નિષ્કર્ષ સર્વ વિભાજનાં અનુભવવાનો સંભવ છે. જો આવી રીતે દેશ, કાળ, અને કાર્યકારણની એકતા વિજ્ઞાનની શોધથી સિદ્ધ થાય તો ધર્મ અને તત્ત્વ જાને ફક્ત તર્ક વ્યાપારથી જે વિષની એકતા સ્વીકારી છે તે અવલોકન અને પ્રયોગથી સાધારણ વસ્તુ માટે સિદ્ધ થઈ શકે છે.

સામાન્ય દરિયા પ્રકૃતિના જે વિષામ દરવામાં આવે છે, જડ અને ચેતન. જડતા એ તમસ્-સ્પૃશ્યતા છે. ચેતન વસ્તુમાં સ્વતઃ ક્રિયા કરવાની શક્તિ છે. જડ પદાર્થની એકતા પરમાણુના સમૂહ રૂપ છે. ચેતન્યની એકતા અંતઃક્રિયા છે, તેથી જડ અને ચેતન પદાર્થની ક્રિયામાં વિશેષ ભેદ માલમ પડે છે. જડ વસ્તુ ફક્ત જાણ એકસરકવને લીધે જ વિચાર અનુભવે છે પણ ચેતન વસ્તુમાં આત્મચેતિ મતિ તથા ક્રિયા કરવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે. આવા જડ અને ચેતન વસ્તુની ક્રિયાના ભેદને લીધે કુદરતના તમામ વિભાજ દરજ્જામાં આવ્યા છે. પ્રાણી, વનસ્પતિ, અને ખનિજ. ખનિજ પદાર્થમાં સ્વતઃ ક્રિયા ઉપજવવાનો કુલ નથી તેથી આંતરક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાની તેમજ મતિ પેદા કરવાની શક્તિ નથી, તેથી તે જડ વસ્તુ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. ચેતન વસ્તુમાં કલ્પ આણું હોવાથી તે પોતાનું જોડ અનુભવી શકે છે તેથી શક્તિ ખનિજ પદાર્થમાં ન હોવાથી વનસ્પતિ અને ખનિજ વસ્તુમાં એક અંતનો અર્થપ્ર ભેદ છે. ખનિજ પદાર્થમાં કલ્પગણ દર્શાવવાને ઉદ્દિષ્ટ ન હોવાથી તે નિર્ગન્ધિય વસ્તુ ગણાય છે પણ વનસ્પતિમાં કલ્પ અનુભવવાને ઉદ્દિષ્ટરૂપના હોવાથી તે ચેત્ત્વિય વસ્તુ તરીકે સ્વીકારાય છે. જે કલ્પગણ ખનિજ વસ્તુમાં બીજકુલ જોવામાં આવતું નથી

તેના આધારોપ વસ્તુવસ્તુ સહિતમાં પુણી રીતે જોવામાં આવે છે—તેથી આગળ વસ્તુ પ્રાણીસહિતમાં ગતિ અને સામગ્રીના વિશેષ બેઠ જાનુભવવામાં આવે છે, પણ વસ્તુવસ્તુ અને પ્રાણી વર્ગમાં ફક્ત અંતરોજ તદ્દત્ત છે, જોયો સેન્દ્રિય સહિતમાં સમાવેશ થાય છે ખનિજ પદાર્થની મારફતે તેમાં જલિનો બેઠ નથી. આથી રીતે સેન્દ્રિય અને નિરિન્દ્રિય સહિતમાં જે વિભાગ કરવામાં આવે છે, અને તેમાં જલિનો તદ્દત્ત છે, કારણકે ખનિજ વર્ગના પદાર્થમાં છપ્પો કોઈ બાબત પણ મુદ્દમ પડતો નથી. તેથી નિર્જીવ અને સજીવ એવા બે વિભાગ વાસ્તવિક છે કે ફક્ત સ્પૂલ દર્શિતું પરિણામ છે તે વિચારવા જેવું છે, કારણકે વિષયની એકતાની જાણવામાં સર્વમાત્ર સમાવેશ અને પર્વના સિદ્ધાંત મુજબ ધર્મસ્તુ અસ્તિત્વ—વેત્ત—વેત્ત આધારોપ સર્વેન છે. ફરક પરમાણુ પણ વેત્ત—વેત્ત સમાવેશ થઈ શકતું નથી તદ્દત્ત સદૃશ થઈ છે કે જે પ્રકૃતિ અને તેના આધારોપવસ્તુ કીડા સિદ્ધ થઈ ન થઈ—પ્રયોગવડે સાબીત કરવામાં ન આવે તો પુણીની કોસીએ પર્વના સિદ્ધાંત સિધ્ધિ થાય છે. જે વેત્ત—વેત્ત આધારોપ ફક્ત સેન્દ્રિય પદાર્થમાં સજીવ રીતે જોવામાં આવે છે તેથી નિરિન્દ્રિય સહિતમાં છે નહીં તે નહીં કરવાનો પ્રયત્ન વિચારવો છે.

નિર્જીવ પદાર્થ એ પરમાણુના સમાવેશ છે, તેમાં વિભાગ પડવાથી તેની એકતા નહ થતી નથી. તેથી સજીવ અને નિર્જીવ સહિતમાં મોટો ભેદ એ છે કે સજીવ પદાર્થના ફરક જાણી શકાય જોયો આપણા શરીરની ક્રિયાઓ આધાર થાય છે અને સપ્ત કશીરની યોજના પૂર્વક ફરક આગળની ક્રિયા નિવસવામાં આવે છે. સેન્દ્રિય પદાર્થમાં જેવો જોગાઈ (organic unity) જાય અતુલ્યવામાં આવે છે તેથી નિર્જીવ પદાર્થની વ્યવસ્થા એકતામાં (mechanical unity) નહીં થાય, સજીવ સહિતમાં પણ એક જુદા જુદાતત્વ (Vital force) થઈ જોગાઈ છે જેને કીડે સેન્દ્રિય સહિતમાં વ્યવસ્થા આપી રીતે ખાસ જુદો જુદો આવે છે. જે વૈજ્ઞાનિક અને સમાજનિક નિયમોથી ખનિજ પદાર્થોના વ્યવસ્થા પુણીથી થઈ શકે છે, તેથી જ રીતે પ્રાકૃતિક કારણથી સજીવ સહિતમાં પુણીથી પણ થઈ શકે છે, કોઈ મુદ્દા જીવનતત્વ સ્વીકારવાની જરૂર પડે છે. જે પ્રયત્ન નિર્જીવ ઉપર પ્રકૃતિની એકતા સાચી રીતે સિદ્ધ થઈ શકવાને મંજૂર છે.

આપણા દેશના સુવિખ્યાત વિજ્ઞાનવેદી જગદીશચન્દ્ર બોસે તેમના “સજીવ અને નિર્જીવ સહિતમાં પ્રત્યુત્તર” નામના કુત્તરમાં સજીવ અને નિર્જીવ સહિતમાં એક જ નિયમોના અસ્થિતિ વ્યવસ્થા છે જેવું સાચી રીતે સિદ્ધ કર્યું છે. કોઈ પણ સજીવ વસ્તુ ઉપર ગરમી, પ્રકાશ, વિદ્યુત્પ્રવાહ, ધ્વનિ અને કે સમાજનિક સહિતની ક્રિયા કરવામાં આવે તો તે વસ્તુ જુદી જુદી સહિતમાં જોગાઈના પ્રત્યુત્તરમાં કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિક્રિયા કરે છે. તે વસ્તુની પ્રાકૃતિક સ્થિતિમાં ફરક થાય છે અને તેથી તેની આધારોપ તદ્દત્ત જોવામાં આવે છે. સાદામાં સાદા પ્રાણીને જોયા કે પ્રેરણાથી જોયો જે સદૃશ થઈ કરવામાં આવે તો તેની આધારોપ સહિતમાં છે, તેની પ્રકૃતિમાં વિચરે જોયો છે. તેથી કોઈ પણ જીવન ઉદ્દેશથી સજીવ વસ્તુને ઉદ્દેશમાં આવે છે તો તેની આધારોપ ફરક જોવામાં આવે છે જ્યારે જે ઉદ્દેશની અધર—અધર થાય છે તદ્દત્ત તે પ્રાણી જોવાની અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત

કરે છે. મરમી પ્રકાર વિદ્યુત્ વાંચિક અને તત્વાનુસારિક જગના ઉત્તેજકથી પ્રાણીના શરીરમાં વિકાર ઉદ્ભવે છે અને તેનો પ્રત્યુત્તર તે તેની આધુનિકા ફેરફારથી જણાવે છે તેા પણ કેટલીક વખત ઉત્તેજકની પ્રતિક્રિયા સ્પષ્ટ જાણ્યમ પડતી નથી. તેમજ કેટલીક વખત જ્યાં વાંચિક ઉત્તેજક લગાડી રહ્યો નથી ત્યાં વિદ્યુત્ ઉત્તેજક ધણું સુગમ તે ઉપયોગી નીવડે છે. તેથી વિદ્યુત્ પ્રવાહના ઉત્તેજકથી જે વિકાર પ્રાણી અનુભવે છે તેનો પ્રત્યુત્તર વધારે સ્પષ્ટ અને સુરેખ છે. જીવનનું વર્ણુ સામાન્ય અને સ્થૂળ વિદ્યુત્ વિદ્યુત્ વિકાર છે તેથી જ્યારે વિદ્યુત્ ઉત્તેજકનો પ્રત્યુત્તર સ્થૂળ છે ત્યારે તે વસ્તુ સહ્ય છે એમ નહીં માય છે અને જ્યારે તે નિર્ણય દોષ છે ત્યારે તેનો કંઈ પ્રત્યુત્તર મળતો નથી તેથી ઉત્તેજકનો પ્રત્યુત્તર જે જીવનનું સર્વ સામાન્ય સ્થૂળ છે.

સહ્ય અને નિર્ણય વસ્તુનો ભેદ શી રીતે નક્કરવે તેને માટે જીવનનું સ્થૂળ પ્રકાર પણ પ્રકારનો પ્રત્યુત્તર છે એમ ડૉ. બોસ, પ્રથમ નહીં કરી, વનસ્પતિ સહિતનાં પ્રાણી વર્ગના જેવા પ્રત્યુત્તર સર્વ રીતે કરવાની સક્તિ છે કે કેમ તેના પ્રયોગ કરે છે. સાધારણ રીતે આપણે જાણીએ છીએ કે રિસામણી જેવા જોડામાં મદજ પ્રત્યુત્તર કરવાની સક્તિ છે પણ જ્યાં જોડ પ્રાણીઓની મારક પ્રત્યુત્તર કરી શકે છે કે કેમ તેને માટે નીચેની કોષ્ટી લખાવી નેહ્યો. (૧) ઉત્તેજકની લીનતાના પ્રમાણમાં પ્રત્યુત્તર થાય છે કે કેમ. (૨) ઉત્તેજકને ઉપર છાપરી લાગુ રાખવાથી શી અસર થાય છે? (૩) જોડને યાક લાગે છે અને તેથી પ્રત્યુત્તરમાં શી ફેર પડે છે? (૪) અતિશય મરમી લગાડવાથી પ્રત્યુત્તર ઉપર શું અસર થાય છે. (૫) રાસાયણિક તત્વ જેવાં કે માલક ને જેવી પદાર્થો જેવી અસર પાંચેસર અને જીવનનું ઉપર થાય છે તેથી અસર વનસ્પતિ ઉપર થાય છે.

વનસ્પતિ વર્ગમાં આવી રીતે પાંચ જાતના પ્રયોગ કરવાથી કાલીપ રીતે ડૉ. બોસે વિદ્યુત્ કર્યું છે કે જોડને પ્રત્યુત્તર કરેક આવતમાં પ્રાણીની આકલ જોવામાં આવે છે. જોડના પ્રમાણમાં અને જોડની દરમ્યાં જોડને વિદ્યુત્તા ઉત્તેજક આપવા આવે છે તેટલા જ પ્રમાણમાં અને દરમ્યાં તેનો પ્રત્યુત્તર મળે છે. પ્રત્યુત્તરની સરખામણીના માટે તેના પાંચ ભેગામાં આવે છે તેથી તેનો અભેદન ખ્યાલ પાડતી આધુનિક ઉપરથી વસ્તુ જણાઈ આવે છે. તેની જ રીતે જેવી પદાર્થની અસર જોડ ઉપર કેવી રીતની થાય છે તેનો ખ્યાલ પણ સારે આપવામાં આવ્યો છે. જોડની એક ટાળને પાણીમાં ભેળવામાં આવી છે અને બીજીને કંઠારોદોષતા પાણીમાં મૂકી છે. જેની અસર એ થઈ કે પાંચ નીચે પાયા લાગ્યા, અને તેને ફેર ઉઠી જવા લાગ્યો. તે જ્યાં ઉપર રહી પોતજુ કસવાસ નંદુ તરત જ મરી ગયા પણ પાણીમાં રહેલી ટાળનાં રંગમાં તેમ જ પાંચમાં કંઈ ફેર ખાલમ પડ્યો નહીં. પ્રયોગ દ્વારા જ્યારે વિદ્યુત્તા ઉત્તેજક લગાડવામાં આવ્યાં ત્યારે મરી મહેલી ટાળને કંઈ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહીં, પણ પાણીમાં રહેલી ટાળનો પ્રત્યુત્તર સખજ કંટો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે જેથી જોડ મરી જાય છે, તેથી જ રીતે અતિશય મરમીની અસર પણ તેવી જ થાય છે. જે ઉત્તેજકની અસર પ્રથમ બીજીજી અસર પડતી નથી તે ઉત્તેજક પાંચાર ઉપર છાપરી લાગુ રાખવાથી તેનો પ્રત્યુત્તર મળી આવે છે, તેમ જ વનસ્પતિને યાક લાગે છે અને ઉત્તેજકની લીનતાના પ્રમાણમાં પ્રત્યુત્તર દોષ છે, તેના પણ પ્રયોગ કરી જુદા જુદા

વાંકથી શાસ્ત્રીય રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે વનસ્પતિ અને પ્રાણી વર્ગના પ્રત્યુત્તરમાં કંઈ પણ ફેર નથી. જેવી રીતનો જીવ પ્રાણીમાં છે તેવો જ વનસ્પતિમાં છે, આ બધા પ્રયોગના વાંકના મિત્ર ઉપરથી વનસ્પતિ અને પ્રાણી સહિમાં ક્યાંક બધાં અરખાં છે તેની આશ્ચર્યજનક અસર આપણા મનને ઉપર પડે છે. પ્રાણી વર્ગમાં જેવી રીતે સજીવ વસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન વિકાર અનુભવવામાં આવે છે તેવો જ અનુભવ વનસ્પતિને પણ ઉપરની પાંચ કસોટીથી થાય છે એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

આપણે પ્રાણી, વર્ગ, અને વનસ્પતિ સહિમાં એક જ પ્રકારનું જીવન છે ત્યારે નિરિન્દ્રિય પદાર્થમાં તેના પ્રકારનું જીવન કહો ? આ સંકટ દૂર કરવાને અને વિષયની એકતા સિદ્ધ કરવા ઉપરની પાંચ કસોટી નિર્ણય બહુતી સહિમાં લગાડી દો. બોસ સિદ્ધ કરે છે કે જેવી રીતનું જીવન પ્રાણી અને વનસ્પતિ સહિમાં છે તેવું જ જીવન નિરિન્દ્રિય પદાર્થમાં જોવામાં આવે છે. જે ચેતન્યનો આધિભાવ સેન્દ્રિય પદાર્થમાં છે તે જ ચેતન્યનો પ્રકાર નિરિન્દ્રિય સહિમાં અનુભવવામાં આવે છે. અસર મુખી એમ કલ્પવામાં આવ્યું હતું કે જીવન ટિપા કાંઈ છુલ્લ જીવ તત્ત્વને દાધે થાય છે તે તેથી સેન્દ્રિય અને નિરિન્દ્રિય સહિમાં નિયમ જુદા છે, પણ જો નિરિન્દ્રિય પદાર્થ સેન્દ્રિય પદાર્થના જેવા જ પ્રત્યુત્તર આપી શકે તો જામે વર્ગનાં એક જ જાતનું જીવન છે એમ સાબીત થાય છે અને ભૌતિક અને રાસાયણિક વિકાર સિવાય કાંઈ ક્ષમ જીવન બધાનું અસ્તિત્વ મારનું એ બમરૂપ છે એમ ફેર છે.

સજીવ અને નિર્જીવ સહિની એકતા સમીત કરવાને માટે ડૉ. બોસ કલાકાંના ઉપર પ્રયોગ કરે છે અને સિદ્ધ કરે છે કે ખાદ્યને ચાક લાગે છે ખાદ્યને હેર આપવાથી તેનું ખરણ નીપજે છે. પ્રકાશ, ગરમી, રાસાયણિક તત્ત્વની જે અસર પ્રાણી અને વનસ્પતિ ઉપર થાય છે તેવી જ અસર ખાદ્ય ઉપર થાય છે ખાદ્યના પ્રત્યુત્તર સેન્દ્રિય વસ્તુના જેવા જ છે અને તેમના પ્રત્યુત્તરના જે વાંક પડે છે તે સજીવ સહિના જેવા જ છે આવી શાસ્ત્રીય રીતથી નિઃસંશય રીતે સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાણી વનસ્પતિ અને અનિજ અશ્વ સેન્દ્રિય અને નિરિન્દ્રિય સહિનો જે એક એક જાતનો મણવામાં આવ્યો હતો તે વસ્તુતા છે નહિ. વિષયો કાંઈ કારણનો અબાધિત નિયમ સર્વે એક જ રીતે ખેલાવું કાચ કપો કરે છે.

ધર્મ પહે વિષયની જે એકતા માનવામાં આવે છે તે ચેતન્યની છે પણ વિદ્યાન સહિમાં જોતાં જે પ્રકૃતિનું એક સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે જડ પદાર્થનું છે કે ચેતન્યનું છે એવી શંકા આ પ્રસંગે થવાનો સંભવ છે. વિદ્યાનના શિશોત મુજબ કાંઈ પદાર્થ ભિન્ન ભિન્ન સહિના આધિભાવ સિવાય અન્ય નથી. અને આ જુદા જુદા બધાં તે કાંઈ એક સહિના રૂપાંતર છે તેથી વિષયો સહિના એકીકરણ ને વિસર્જન સિવાય ખીલું કંઈ નથી જોને આપણે અસુક સંજા આપી પરંતુ વસ્તુ ધારીને બીજે તે સહિત્ત અસુક પ્રકારનું પરિણામ છે. સર્વે સહિનો આધિભાવ છે અને તેની અતિ વંચવત્ છે તેથી એક સહિ સિવાય અન્ય કાંઈ ધારવું એ અશાસ્ત્રીય છે, પણ આ સહિત જડ છે કે ચેતન છે એ પ્રશ્ન મણી ચંચીર છે અને તેના નિર્ણય ઉપર જીવનના હેતુનો આધાર છે. જડવાદી પરમાથુ અને તેની વચ્ચે

ગતિ સિવાય અન્ય કંઈ ધારી શકે નહિ. દરેક વસ્તુ, જાનાવ, અને છાવની ક્રિયા કેવળ વ્યવસ્થા નિયમથી ચાલ છે એવો વિદ્વાનનો સિદ્ધાંત મહત્વ કરવાને કોઈ વધી નથી, પણ તે ઉપરથી ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ નથી એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. ઉલટું એમ પ્રતિપાદન થઈ શકે છે કે સર્વે વસ્તુ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ છે, કારણ કે આ દશમજાન જગત્ એ સર્વેક નથી પણ તેના અધિકારન લરીકે એક વસ્તુ સીધાસીધાની આપણને આ પણ માનસિક બંધારણને હીથે જરૂર પડે છે. આ અધિકારન જગ છે કે ચૈતન્ય છે તે નહીં કરવાનો અધિકાર વિદ્વાનનો નથી. દેશભાગ અને કાર્ય કારણના નિયમથી પરિમિત પ્રકારને બતાવના પ્રદેશ વિદ્વાનનો છે. ઇન્દ્રિયાત્મી વસ્તુનો નિર્ભૂય કરવાનું કામ વસ્તુજ્ઞનનું છે. તેથી ને શક્તિનો આવિર્ભાવ વિષયમાં સર્વથા એવામાં અણે છે તેનો અનુભવ આપણે આપણા હૃદયમાં કરીએ છીએ તેથી આપણા આંતર અનુભવની દૃષ્ટિથી ને આ એક શક્તિનો નિર્ભૂય કરીએ તો તે ચૈતન્ય કહે તે\* ને એક શક્તિનું સ્થાંતર સર્વે પદાર્થ છે તે જ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ છે. ભ્યારે આવહારિક જગત (Phenomena) માં વ્યવસ્થા એકલા સિદ્ધ થાય છે તેથી પાર-આધિક (Nominal) એકલા જગ છે. એમ સાબીત થઈ શકે નહીં પણ ઉલટું આપણા હૃદયમાં અનુભવાતું ચૈતન્ય તે છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને સર્વ પદાર્થ સંભવાદિ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ છે એમ દર્શિત થાય છે.

મુળસૂત્રાદિ હીરાકાશ ચોદરી.

"All goes to show that the Soul in man is not an organ, but animates and exercises all the organs; is not a function like the power of memory or calculation, or comparison but uses them as hands and feet, is not a faculty but a light, is not the Intellect or the Will but the master of the intellect and the will; is the back ground of our being in which they lie—an immensity not possessed and that cannot be possessed. From within or from behind, a light shines through us upon things and makes us aware that we are nothing but the light is all."

Emerson.

§ "પ્રતિમતે ન મૂતેતુ વિમલધિવ જ સ્પિતાવ." મ. ગી ૧૩. ૧૬.



## જહાંગીર અને તુઝકે જહાંગીરી.

( અનુસન્ધાન પુટ ૨૫૭ થી )

જહાંગીર મહમ વિજાર કરવામાં, કુશામ છુદ્દિ, ચાલુશમાં અને ગુલુ રોષની રીઝ કરવામાં એટલો બધો પ્રયાસ હતો કે અને તેની કૃત્રિમ વસ્તુ પણ આવશ્યકી હુકા હેમ તેા તે કાતેલ નહિ. એક વખત સુલ્તાન તૈમુરની એક છાત્રી લાગ્યો, જે યુરોપથી લાવવામાં આવી હતી. સાધરણ સૈન્યવાપસા એવી હતી કે તેમુરની ક્રેન્ડેલીને (ખાના વિસ્તીઓ સાથે લશ્કારમાં) થઈ ગયેલી છત્તરે લીધે લાંબા સમયને સહેલ કરવા અર્થે તેમુર પાસે કોઈ એવો મોકલ્યો અને તેની સાથે એક ખિસ્સાને પણ રજાના કરવામાં આવ્યો તેજે તેમુરની છાત્રી ચીતરી અને આ મિત્ર તે જ હતું. પરંતુ જહાંગીર મુલક પરીક્ષા હતો, તે ખૂબ મિત્ર હતો કે નહિ તેને વિશે તેને સંશય પડ્યો અને વખાસ કરામત તેને સંશય ખરો મ્હો.

જહાંગીર ગુલુ રોષ પરીક્ષક દેખી બ્યારે દેખી પણ નમિન વસ્તુ તેને હાથ લાગતી જાય તે તેના કુદરતી કાલુ કરતાં ઈર્ષ જાનનામાં વિરુદ્ધા દ્યોવે છે અથવા તેનાં સમજાવિક ગુલુ કરતાં તેનામાં કયા એટલા અમના વિશ્વિત મુશ્કો આવેલા છે અને ઈર્ષી બાપલોમાં તે સુલ્તિમવિરુદ્ધ એ વચરે નજીકની અવિ કોઈ પધારતો. આને હાથે તે પશુક ગ્રાહ, રણ, દુલ અને પ્રલૂઓ વિશે જાત્રી રોષ દર્શાવી ને ને વસ્તુ અજાબવિક માલુમ પડતી તેની પેલાના પ્રતાપમાં નેષિ સમયો. એ સમે છે લામ ૪૦ સોબ થયો અને ચરસાન ૨૪ તેલા સુધી વજનમાં દેખી રાં. આ તમે ૧૭ રરાદકો લાવવામાં આવ્યા હતો. હોદપુરથી એક તરુમ લાવવામાં આવ્યું ને તેલ કચારતાં ૪૩ મીર વજનમાં થઈ. ચાલુશિતે ૫૭ ૧૧ મે વર્ષે આપે જહાંગીર રોસુપુર મેલે લારે એક અપામાનિક ૩૬ અને રેષાવતું ગ્રાહ તેના નેશામાં આવ્યું, તેનું માપ કરાવતાં નસાણું કે તેની પડોખાઈ ૧૮ મજ હતી અને મૂળથી તે આ સુધીની ઉંચાઈ ૧૨૮ મજ હતી. જહાંગીર ને પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી ગ્રાહ મળી મઈ હતી તે ૨૦૩ લાંબી હતી. એક ઘળ ને લાંબીસર પેઠે મદાર નીકળી આવી હતી તે ૪૬ મજ લાંબી હતી. આજ વર્ષે એક વિલકલુ ખજુણું ગ્રાહ નેવામાં આવ્યું ને ૧૦ મજ સુધી ઉંચાળે જઈ ને ઘાતીઓમાં દેખાઈ ચલું હતું અને ૧૩૩ ઘળા રસ રસ મજ લાંબી હતી. જહાંગીરે વિલકલેને આ રહની છાત્રી ચીતરવાની આજા કરી તે છાત્રીને જહાંગીરનામમાં લખાવ કરી. આ ઉપરાંત અનેક કહતો છે નેનો આ નામકલ વિષયમાં સમાવેશ થઈ રહ્યો નથી.

### વીરવ.

અર્ધ અંગ્રેજ એનિટાસિક વેપારીએ જહાંગીરને ને હુકા અસુમિા વતે મોકલ્યો છે. તે અસુવડે તે તે એક જાવજ અને ચેન્નહોખા ગાણુસ જ રેખાવ છે પરંતુ ધમજ જ ઈતિહાસના અવપાક લાગતી તેનું વાચન અને મુલતમ કમિયોતર ચાર છે. જહાંગીર તેજ મુરદીર તેમુરને વંદન અને મહમ અકમરને કુમ હતો. ને મુરજહાંગીરી એટલી જ

વાતમાં ઘુરસે થઈ ગયો હતો કે તે એક વખત વાનગી તંબુમાં આવી જવાથી નાથી ચર્ક હતી. મહોળાખાંન બ્યારે જોઈ ૭૦૦૦ રૂબાણોને મળી ગયો અને જલ્દાગીરને ઘેરી લીધો બ્યારે જો કે તે એકલો હતો છતાં, મહોળાખાંનનું માથું ધડથી જુડું કરી નાંખવાના ઇચ્છાથી તરવારપર હાથ નીપતેલો, પરંતુ સલાહકારોએ તેને તે વખત રોક્યો અને કહ્યું કે આ ધેવે અને દીવંદજીનો સમ્બંધ છે. એક વખત વાનગી તેણે બંદુકના કુદાથી મારી નાંખ્યો પોતે સમે છે કે:—

“ વાંધ યુગ: કોષમાં ઉભો ચર્ક દાગીની પાછાડે આવ્યો અને તારાજ બંદુક મુઠી થઈ તરવાર કાઢવાનો અને વખત મળ્યો નહિ. . તેથી બંદુક ફેરવી પગપર એસી જઈ બે હાથથી બંદુકના માથાનો એટલા જોરથી પ્રહાર કર્યો કે વાંધ તેના જખમથી ચકર ખાઈ જમીનપર પડ્યો અને તરત જ મરણ પામ્યો.”

તે કે જલ્દાગીર ચહેનસાહ હતો અને સર્વે વસ્તુઓ તેના કાસન પાસનને માટે એક સખ્ત જોશતાં પહેલાં જ હાજર થતી, જો કે તેના વેભરનો સર્વ પૂર્ણ કળામાં પ્રસાદતો હતો, તેની જલ્દાગીરનાં રમ્બુસીયે દેશીરેક વાગી રતાં હતાં, તેની હમ્બાગી. પરિપૂર્ણ ધવામાં કોઈ પણ વસ્તુની કમી નહોતી, પૃથ્વી અને આકાશ તેને સુખ અને આશ્વમ આપવાને પાશ્વરૂ ૧૫ ચર્ક રતાં હતાં છતાં તેનામાં ઉદ્યાગપરાપક્ષતા અને ખંત જોવામાં આવતાં ને યુગો તેના આપવામાંથી અપૂર્ય રત ફરે પ્રસાદતા હતાં મરદારીયે જાળ લઈ હવેલું અને ખાંડીઓને શિકાર કર્યો તે કોઈ નાનીસુની વાત નથી અને માછીઓ સિવાય બીજાને આવડતું પણ નથી. પરંતુ જલ્દાગીર ચહેનસાહ છતાં આવી ક્યારતને અનિદ્રાસખતો નહોતો બધે તેના પથો: જ રોષ પરાવતો હતો. તે સમે છે કે સર્વે જાળમાં ઉત્તમ ‘સારે’ જાળ જેને દિંદી આપમાં ‘મર જાળ’ કહે છે તે થં કોઈ રિવસ નાંખી નહોતી અને જાળ નાંખતી તે સહેલું કમ નથી. તેથી આ જાળ માટે પોતાને હાથે નાંખી કસ જાર ખાંડીઓ પકડી, તેમનાં નાકમાં મોલી પોચી પાછી તેમને પાછીમાં છોડી દીધાં.

એક વખત જમીયામાં દરવાર બંધાયો હતો. જમીયામાં ચાર મજૂર પહેાળી નહેર હતી જલ્દાગીરે દરવારીઓને આ નહેર કુટી જવાને કુડાપ ક્યો. પરંતુ કોઈ કુટી શક્યું નહિ. કદાચ પોતે ક્યોબૂત ચાચ જે વિચારથી કુટો ચાચો અને સપાળની અખપખી વચ્ચે તે નહેર કુસવાને સકિતવાન ચાચો તે સમે છે કે જુદું પોતે પણ કુડા પરંતુ ને સંજગતાથી ૩૦ વર્ષની વયે કુડાં હતો તે સંજગતાથી આપાથી ૪૦ વર્ષની વયે કુટી શક્યું નહિ.”

કાણુલમાં સાત મગીયા દૂર દૂર રમ્યે આવેલા છે. જલ્દાગીરે આ સર્વે મગીયાની એક જ રિવસે ખમે ચાલી સહેલ કરી અને પોતેજ જાડ ઉપર ચડી તોડી તોડી ફળ આપાં અને વળા હમે છે કે આ પ્રમાણે ફળ આપામાં એક જલ્દાગીર અસાધારણ આનંદ સમાવશે છે. તરવાર ફેરવવાની કળા જલ્દાગીર યુસ્તુજાખાંન પાસેથી શીખ્યો હતો. આ સગવે આ-કળામાં મુરતુસની બરોમરી કરી કહે તેવો કોઈ માણસ નહોતો. જલ્દાગીરે માછીએ આવતાં જ તેને ‘વરજસખાન’નો ખિતાબ આપ્યો.

તેમની પંડિતીથી કોઈ જાનના કમોતું અલુકરણ કર્યું તે સર્વે મુતખામાં એક સામાન્ય

ગુણ રહેશે છે. અવસ્થ કરીને તેમાં ગાજવંચી અને ધનાઢ્ય પુરુષોનાં કંઈ તો મમે તેવા નહીં હોય તથા તેમાંથી કોઈ પણ જાતને કામદો થયો નહોતો છતાં તેનું અનુકરણ કરવામાં, નાના તેમજ મોટા ગરીબ તેમજ તવંચર હેઠળ માત્ર પણ ખચકાતા નથી. તેઓ એક સુખને છે કે આવા પુરુષો જે કંઈ કરે છે તે સર્વે અધોક્ષિક હોય છે અને તેનું અનુકરણ મમે તેમાં ગંજીર પરિણામો હાવનારૂં હોય છતાં મોટા તેમ જ મધ્ય સ્વરૂપમાં આવકારથી લક્ષી લેવામાં આવે છે. આવા પુરુષોનાં લક્ષણો અને સ્તુતિપાત્ર હોય તો પ્રાપ્તને તેમના અનુકરણથી ધરોળ જામ થાય છે.

જહાંગીરો શિકાર કરવાને યથો સોજા હશે તેથી તેની પ્રજામાં પણ આ વિશેષ સર્વને રચીકર થઈ પડ્યો હતો. તેના સમયમાં બહાદુરી અને કુશલતા એટલાં બધાં જોવામાં આવતાં કે વાંધો શિકાર તો કેવળ સાધારણ જણાતો હતો. તેના માઠાએ અગ્નિ પછી એક વાજ તેના પર તુટી પડ્યો હતો, અને અનોપરાય નામના દુરા રાજપુતે તેની સંધિ થઈ તેને તાલે કપોં હતો. તે વિષે જહાંગીર લખે છે:—

‘અનોપરાય ત્રીપાઠુ હોટી વાજ તરફ ધર્યો વાલે જહાંગીર તરફથી રી તેટલી જ મજબૂર રીતે અનોપરાય તરફ કુખલો કપોં. રાજપુત બહાદુરીથી વાપની સામે થયો અને પોતાની જાકડીથી વજુ આર જાપરજાત પ્રહાર કર્યો. વાલે મ્હોં પહોણું કરી અનોપના મને હાથ એકર લીધા, પરંતુ અનોપે અતિશય મજા વાપરી કુદા કર્યા અને લક્ષમણથી વાપને મગજ ઉપર બે વજુ મુઠી લગાવી અને તુક્તિથી ખદા જઈ જમણા પગના મને ઉઠે. રહી વાપને વજાળી પડી બે કુતલી કરનાર પેઠે એક બીજા જાળીત ઉપર આધારવા લાગ્યા. આખરે અનોપે જમ મેળવ્યો. તેને ‘વાજ મારનાર સરકાર’ના ખિતાબ મળ્યો.

રાજવાલિયેક પછી ૧૧ મે વર્ષે ચેરાએ લાકી ખજાનાપર હાથો માર્યો અને ગોલ્ડેરી કુલી લીધો. કેટલાક દિવસ બીજાનાક તેમનો પલો લાગ્યો. જહાંગીરે ચોરને તાપાન પત્ર લખી ચમદી નાંખવાનો હુકમ આપ્યો. (આવી સજા સજા અનુક્રમ માણસનું મુખ કરીને ગણતુ નહોતું પરંતુ તે રાજાની સજાની રહી જ એવી હતી.) ચેરાના સરકારે વિનંતી કરી કે આપ મને હાથીના પત્ર લખે ચમદાવી નાંખો તેના કરતાં બે મને રજા આપો તો હાથીની સાથે લડી મારી કળા જતાવું. જહાંગીરે તેમ કરવાની રજા આપતાં તે ખેતર લઈ હાથી તરફ ચલ્યો. હાથીએ કેટલીક વખત તેને મુંઝવ્યા પછી પાડી દૂર દબો પગ ચાલાક સરકાર જેવી સંચાલતાથી જોવર પડતો કે લકાને અડવાણુ ન પડે અને તરત જ ઉઠે. મર્ક હાથી સામે ધસતો અને કુખલો કરતો તે ચેરાને મુઠી કે હાથીને લકાની કિંમત રહી નહિ’ અને તે બહાદુર સરકાર વિજય થયો. હાથી હાથો અને સરકાર છડ્યો.

આદલ ન્યાય અને પ્રજાનું પાલન.

લોકો તો એમ કહે છે કે જહાંગીરને મેજાલોગ એકઆરામ, સુખ સાહિત્ય અને નિમજલોગ શિવાય કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ નહોતી. પણ એનિસાસિક દક્ષિણે તો એમ માલુમ છે છે કે તેનો અદમ ન્યાય, તેનો પ્રજા વરણો પ્રેમ અને તેમના કલ્યાણાર્થે લેવામાં આ-

વતા ઉપાગોમાં મહાન વ્યવસ્થા સિવાય કેઈ પણ સ્થળ તેની ખરોખરી કરી શકે તેમ નથી. આનો પુરાવો આપણે તરફથીજવાર ઐતિહાસીક વિચારો અને મહાન લેખકોએ તેના વિશે આપેલા સર્વ માન્ય મત ઉપરથી આપી શકીએ. પરંતુ જે પુરાવો તુલકમાંથી મળે તેજ મેળવવા આપણે તે પુસ્તકની જગાર જાદોગીર નહિ.

જાદોગીર પોતાના નામવર પિતાની પેઠે બહુ જ ઝોઝી હાથ મેલે. અને રાત્રી દિવસ મળી કેવલ મધ્ય કલાક નિદ્રાવસ્થા થતો. પોતે જાગુપણે છે કે:—

“પરમ પ્રભુની કૃપાથી અને જેની ડેવ પછી મારું છે કે સાંજની સવાર કુદીમાં મધ્યપાતના સમય સંક્રિત મારે જે મધ્ય કલાક મારા અગ્રહ્ય વખતમાંથી નિરર્થક જાય છે. આમાં જે કાશા દિશિયેજર થાય છે: એક તો દેવચર્ચાની માદિતી અને બીજી પચમેવરની પાઠમાં ‘મંત્રકરણ્ય ત્વચ્ચતિ.’ સુજ્જત અને અપદ્ધાનાદનું પાણી તેને આપે આપું નહિ. અર્ધ-રામાં પુરું જ્યારે તો અપદ્ધાવાદ આવ્યો ત્યારે અવિશ્વસ થાય પડતો હતો, પચન જોરથી કુંકરો હતો અને વરોળાઆ આવે કુળ એટલી ઉડતી કે આંખો પણ પુરાઈ જતી. જાદોગીરે આ ઉપરથી અમદાવાદને ‘ઓસ્તાખાદ’નું ઉપનામ આપ્યું અને જ્યાં ત્યાંને લીધે તેને ‘જાદનમ આખાદ’ પણ કહેતો. આ સપર્શુ છતાં કુન્દરાતના રાંઠે મોઝાને દાઢ આપવાને બદલે તરફે ખખ્ખાઈકામે ચોખાર, હડીદાર વગેરે સર્વ પ્રમાણેના દવાઓ દર કરી દરમાર બરેતો અને નિર્દોષ નિરાધારોને ન્યાય આપી તેમને અશુભ્ય સંકેતોમાંથી મુક્ત કરતો. ‘તુ જાદ’માં પોતે ક્ષણે છે કે:—

“આ કહેસ્તા રહેવાસીઓ અત્યંત દુર્ભગ અને રાંઠ છે; તેણા માટે તેમને લક્ષરના કેટલાક સિપાઈઓ તરફથી તેમની ગાલ મિલકત પ્રત્યે કરવામાં આવતા ઉપદેશો અને તેમની સરખથી કાલ અને આપાખીસથી કરવામાં આવતા ચેઈન્સાઈથી તેમનું રક્ષણ કરવારે અર્થે જે દિવસથી મને આ કહેરમાં આવવાનું સુખ મેંજાલ મળું છે તે જ દિવસથી અવિશ્વસ કુંકરો અને તાપ પડતા છતાં પણ દરરોજ ખજોરની પ્રાર્થના મારું રતા પછી મધ્ય રાત્રે નહી કીતારે આવેલા કરખામાં ચોખાર, હડીદાર વગેરે તરફની કાઈ પણ પ્રમાણની રીઠાજી સિવાય આવી નેસતો અને અરખાસોની ફરીયાદો સાંભળી મધ્યરોજ ન્યાય આપતો. જુલમીઓને મરીન મળ પ્રત્યે તેમણે મુન્દરેલા જુલમો અને અપરાધના પ્રમાણમાં ન્યાયદિશી મોખ સજા કરતો.” એટલું તો સારું જાન્ય છે કે ન્યાય અને કનિસાઈમાં જાદોગીરની કીર્તિ અત્યુચ્ચ અને સર્વેક્રમ છે. આ જાગતમાં રાખ તેમજ રાંઠ, મરીન કે તરંગર મોઝામાં મોઝા એકદાર કે હલકામાં હલકા સિપાઈ સર્વે જેની દરિ આગળ સુમાન હતો. તુલકમાંજે જાદોગીરની કીર્તિના ઉપા અપદ્ધામાં તેના મીઠાજ ઉપર પણ કાણુ મેલવ્યો હતો. તો પણ તેણે તુલકમાંને રખત કીઈ દીધું કે ન્યાયની જાગતમાં તેણે કેઈ પણ પ્રમાણે વચ્ચે આપ્યું નહિ તેમજ સંકિર્તિપ્રસદ લાવતો નહિ. હું તે જાગતમાં તેની જગપણ મજાન કરીશ નહિ. રાજાકીય જાગતોમાં મુકરખાંન્યા કાઈ પણ સર્વેકાદર ખાલુસ દરમારમાં નહોતો અને સર્વે જાગતોમાં તેજ કર્તા કર્તા થતાં. તેને આપણે દરમારને સંભ કીઈએ તો પણ ખોટું લેખારો નહિ. એક વખતે ખાંનના આકરો એક જલ ઝોશીની રખવાન કીક

રીતું હસ્યું કરી અમા અને તેને દૂર દેહમાં મોકલ્યાથી દોષી આ વાત ખાંતના બાલકામાં  
હતાં તે વિષે જહાંગીરને ખબર આપી નહિ. પોતાના ઉપર શુભરેલા શુભમની રીત્યા  
તે દોષીએ 'આપે જહાંગીર પ્રત્યે' કરી સારે 'ચેજી' દોષદહિથી તેની તપાસ કરી. મુકરમના  
મોકલેને કતલ કરાવ્યા અને તેને એકઠો જલુ પાડી દહિયા. અને મુકરમ તરથી તે કાળને  
પર્યાણ મળે તેવો હુકમ આપ્યો.

જહાંગીર તુરખદાંન ૨૫ સુબુથી પીછે ખાંતો હતો તે સર્વ ખાંત વાત છે. તે તુર-  
ખદાં વિના એક કાજુ જલુ રહી ચકતો નહિ. આ તુરખદાંનને પણ તેણે આપને ખાતર  
કતલ કરાવી નાંખવાનો હુકમ આપ્યો હતો.

એક સમયે તુરખદાંન અગાસીના મેઝાનમાં આંમતેજ કરી રહી હતી. બાળા કાંઈ  
એક પરમાર્થએ તાત્પર હાંપી કરી તેની સાંધું બેઠું. તુરખદાં આપી કાજી જ કોમાપમાન  
પાઈ અને જલુક કાપાડી તેના ઉપર જલાર કર્યો. માલુસ તરત જ મહુને આપીન થયો.  
જહાંગીરને ખબર કરતાં જ અલ્લા કરી કે આને વિષે તપાસ કરવો. કાઠી આમલ મેઝ  
પાછલાં તુરખદાંનનો શુન્દો સામિત થયો અને કાઠીએ બહોલો લેવાનો મુકદ્દો આપ્યો. જહાં-  
ગીરે હુકમ કર્યો કે મહેલમાં જઈ તુરખદાંનને પકડી લાવવી અને તપાસનો હવામો કરવી.  
તુરખદાંન પહેરગીરને મુદા મળતી પાણીએ લાવવા જવાથી પરંતુ જહાંગીરના આજ્ઞાન-  
સાધથી સર્વે કોઈ ગમિતમાર લેવાને લીધે કોઈ મોકલું બે મહુ નહિ. આખરે તુરખદાંને  
મરનારના વારસને મોકલ્યાથી મળી જ અલ્લા સાથે "ખુદ મદા" (Blood money)  
લેવાની વિનંતી કરી આખરે બે લાખ રૂપીયા મળશે. કાઈ તુરખદાંને માફી આપવા કમુદ  
થયો. અને જહાંગીરને કમુદ કે હું મારી આપવાને તેવાર હતું. જહાંગીરે કમુદ કે કામ બેગમ  
તરથી તમને કમુદ કરવામાં આપ્યું હતું પરંતુ તે લોકોએ તેને ખાતરી કરી આપી કે  
એમાંનું કમુદ બન્યું નથી. તેણે તેને બાંધ મુકત કરવાનો હુકમ આપ્યો. સમયે કાઈ કા  
બાક આપે મહેલમાં પાછો ફરે તારે મેખના પ્રમાણથી સમય કે તુરખદાંનને કહેવા લાગ્યો.  
'કામ બેગમ! બે તેણે વનો મારી નાંખતો હો કું સું કરત' જહાંગીરે સર્વે આદાઓમાં  
ચોર સમવહતા અને સાંતેજનિક લાગેપર પ્રથમ જ ખાંત આપ્યો. કોઈ પણ ને પ્રાંતને  
પાળવાને કાજુ પડતો તો તરત જ તે સ કરવાનો હુકમ આપ્યો. વખતશીન થવાને પેહેલે  
જ સર્વે જહાંગીરે સર્વે તોલ માપ અને સિદ્ધાંતોને વખતમાં વધારો કરવાની આજ્ઞા કરી  
પરંતુ આપે તેને માલમ પાડું કે મહેલ અને રાજીઆના વખતમાં ફેરાર કરવાથી વેપારીને  
લેખકોવહતાં પાણી જ આગળો આવી પડશે કે તરત જ પોતાનો હુકમ રૂ કર્યો. તે કામે  
છે કે:— "રિક વિવપમાં પ્રાંતને સંતોષ અને આજ્ઞા પ્રથમ જ નેવાં બોલ્યો."

સંહાર

અલસ ન્યાય લખે સંહારમાં ખોપામરકંચિ હમ, હમ અને હકારવા નેવા અલ-  
તમ કુલો નેવામાં આવા અલસમાં ન્યાં નતો લાં લાં કમલ સરીખાને તેમજ કંચિને છુરે  
હાથે હાન કરતો. અલસને કા. થી બે વખત પોતાની કીચતી ધાતુથી, મુદા કરાવતો—એક  
વખત કુર્મમાન સૌર વર્ષના પહેલે કિતો કુર્મની કુલ વર્ષમાં એક વખત મતી અને સમય  
મરીઓમાં પદેમવામાં આપતું જહાંગીર પહેલ પહેલો દરિયા નેવા શુભચત આપ્યો. સારે

એક સાખ ફરીયા સહેર અને ગામના સત્તાઓમાં નિર્ધેનને વહેલી આપ્યા તે વખે છે કે "કોઈ પણ રીતે પ્રગળે કાચે કરવા તરફ મારું હૃદય દેશવર્ણ છે. અમદાવાદમાં રાજના નિર્ધન મુશ્કેલીને પોતાની પાસે અને દયાલુ સ્ત્રીઓને દરખાસો ચોલાવી તેમને મુશ્કેલી થતી આપતો અને તીક આપતો, જેથી દરબી છે કે-“ હું પણ વર્ષ બહી અમદાવાદ આવેલો હોવાને લીધે મારી રાગની કાળીને સોજાવે એવો સુખ્ય-દેવ હોયો જોઈએ. મારા હાલથી કોઈ પણ ખાસ પાકી રહી નથી નહિ, પ્રભુ મારો સાક્ષી છે કે મારા કર્તવ્યમાં હું પાલો પડ્યો નથી અને આ હજાર જામવવામાં મેં કોઈ પણ જાતનો આરામ લીધો નથી, તમે કે અમદાવાદની સુધાકાતથી મને દર્પે ઉત્પન્ન થયો નથી છતાં મને એટલો તો સંતોષ થયો છે કે મારા અર્ધિ આવવાને લીધે અત્યંત નિર્ધેનને દામ થયો છે.”

### જહાંગીરની રાજ્યનીતિ.

અહમદ અને જહાંગીરની રાજ્યનીતિ નીતિ ધણક વિરોધમાં પડતી આવી છે. હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને સરખા દર આપવામાં બંને ઉપર એક જ પ્રકારની રાજ્યનીતિ અમલવામાં, બંને એક સરખા ખત ધરાવતા હતા, પરંતુ અહમદનું એમ થાતું હતું કે હિંદુ મુસલમાન બંનેને એક જ પંક્તિ પર મુકવા માટે, તેમના ધર્મને ઉત્તેજન આપવા અર્થે, મુશ્કેલી પોતાનો ધાર્મિક જુસો અને ધાર્મિક અમલોએને સમાવી દેવી જોઈએ અને ધાર્મિક આગતાથી ખોલતા અત્યંત રમને એટલે તરી નાંખવો જોઈએ. અહમદને દરેક ધર્મ ઉપર અસર થતી, તે હિંદુ, પાસી, ખ્રિસ્તી વગેરે દરેક ધર્મના મદદારનાં આચરણ અને સિદ્ધિઓ પાળતો. તે સવારે સુલોચ સમયે પાણી મલાવતો, સાંજે સંધ્યા-કાળ સમયે દીવાને ખાત આપતો; ઉપવિષ્ણુ અને પરીઅખની છબીઓ આગળ મસ્તક નમાવતો; પરંતુ જહાંગીર એમ સમજતો હતો કે કોઈ પણ ખાલુસ પોતાના ધર્મમાં રહીને, તેમાં પૂર્ણ માન્યતા રાખીને, પોતાના ધર્મની સિદ્ધિઓ પાળીને પણ પાસા ધર્મવાળા તરફ માનની સાગવૃદ્ધી જોઈ શકે છે. તે એમ ધારતો હતો કે પોતાના ધર્મમાં ખરા અંતઃકરણથી ધર્મ સુસ્ત થાતો પણ પાસા ધર્મવાળાઓને પોતાના ધર્મવાળાઓ તરફના દોષ આપી સમાપ છે. આ ખ્યાલને આપણે જાણીએ છીએ કે તે એક તરફ પડીતો સાચો પાલવિષાદ હતો હતો. અને બીજા તરફ રાજા માનસીએ જગતવાનો ક્રોધો નીચી પાં દળને ઘસકેલો સેના-ધિરજી જનાને છે. રાજા જગતવાને પાંચ દહરીની પિતાળ આપી સાકીખીવન અને જડીત તરવાર એક સાખ અર્ધનું કરે છે. રાજા સુર, જે હૈદરના મદાસાણોનો અગ્રીએ ચાપ તેને ખોલતા બહી હૈદરના રણસંઘમાં મેલ્યો છે અને વિશાલને પિતૃકલિષ્ણે પિતાળ અને મીર આલસીએ એકો અર્ધનું કરી ૫૦૦૦૦ તોરેનો સરસર જનાયે છે. જહાંગીરની આગ્રી કોટથી પર્વત એવો જામી જન્મો નથી જેમાં ધાર્મિક પક્ષપાતથી તેણે હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે સંબંધીય જાળવોમાં એક અર્ધો હોય, પોતાના મદાન પિતાની રાજ્યનીતિનું અનુકરણ કરી નિર્ધેન અર્ધો તેની પ્રજા કરી છે-“ પાસા વિરોધી અનેક ધર્મના લોકોને રાજ્યમાં દુનીયાના ખાળ દેશોના સિવાયેને પ્રવિરૂળ થઈ ને પણ આચરવામાં આવતો હતો. આવા ધર્મના લોકોને ઈરાન અને સુની પંથના લોકોને દમ, હિંદુ

રચાન અને તુરંત જિવાય અન્ય ક્ષણે આશય મળતો નથી પરંતુ પરમેશ્વરના વિદ્યાર્થી હૃદયારમાં તે તમામ ધર્મ અને પંચમ દેહોને આશય છે જ. એમ સમજીને રાજ્યના સચુદ દેહી સુખીના સર્વે ખાલસા રાજ્યમાં શબ્દ કે અશુદ્ધ (મુસલમાન કે તેનાથી બીજા) ધર્મ અને મતના દેહોને આશય આપવામાં આવતો તો કોઈ પણ ધર્મવાદીને કોઈપણ પણ મના થઈ શકતી નહોતી. શીખા અને સુન્ની એક જ મસજિદમાં અને શીરંગી તેમજ પાલુદી એક જ દેવળમાં ઈશ્વર પ્રાર્થના કરતા.”

અકબરનો અમલ પછે જ સુબેદ શાંતિ બારેકો હતો તેનું સુખ્ય કારણ એ હતું કે તેણે બાળ અને કમથી પોતાની હિંદુ પ્રજાનાં મન મેળવી લીધાં હતાં. દેશી સંસ્થાને સાથે લગભગ સંબંધ બધારી, તેમની વિદ્યા અને તેમના ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ બાવના બતાવી, તેમના પર પૂર્ણ કારકો રાખી, તેમને મોટા મોટા જોડાઓ આપી તેમને અતિ ઉપયોગી પ્રેમ સંપાદન કરી, તેમને રાજ્યમાં મદદગાર કરી લીધા હતા. જહાંગીરે રાજ્યાભિષેક થયા પછી પોતાના પિતાના પગલે જ ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મરણ પૂર્વે તે નિશ્ચય તેણે પાળ્યો પણ ખરો.

આપણે જો મોગલો અને હિંદુઓ વચ્ચેનો વાર્તાવિક સંબંધ જાણવા ઇચ્છીશું તો સુમતી કંતિકાસો ઉપરથી આપણને સંતોષ મળશે નહિં. કારણ કે કેટલાક અમાનવીય ટીકાકારો એમ કહેશે કે મોગલોએ હિંદુઓને સર્વે પ્રકાર નાહક અર્પણ કર્યાં, તેમને મોટી પામીઓ આપી, ન્યાયના વિવરણમાં કોઈ પણ જાતનો તકાવત મર્યો નહિં, તે કષ્ટનું બાળ પોતાની રાજ્યનીતિને અનુસરી પોતાની સત્તા પ્રબળ કરવા માટે જ હતું. મોગલોને ખાતરી હતી કે સુફીમર મુસલમાનો હિંદુના આદર્શ મોટા જાળ વિસ્તાર પર અમલ કરી શકશે નહિં. અને તેટલા માટે અણબુલકે હિંદુઓની મદદ લેવાની જરૂર હતી. તેમનું કહેવું તકન થયાર્ય છે તે પણ તુરંત મુસલમાનોનાં સ્નેહભાવપર કેટલોક પ્રકાર નખે છે. જહાંગીરે રાજ્યકીય બાબતો દિવાય મરદસારમાં પણ હિંદુઓ પ્રત્યે અનુપમ પ્રેમ બાવ રાખતો. જ્યારે જન આર કોટી ઘરમાં બાપો બેસતો ત્યારે પોતાના ખાતમી છબતમાં બાઈ રૂપ થઈ પડતો. લેનાર્માં કલેક મરજિઓ અને મોજાવના પ્રકાસતી. આની સ્થિતિમાં તેના અસલી છબ્બે કોપ જેમના તેમ દહિયોગર થતા. હવે આપણે જોઈશું જોઈએ કે જ્યારથી મુસલમાની સંપાદના મદતવડે હિંદુ રાણીઓ મોગલોના અંતરમાં રાખાય થઈ ત્યારથી તેમને કાસીઓ અમલા સાધારણ રાખ તરીકે રાખવામાં આવતી હતી કે તેઓ તેમની વકાલામાં વધારી અને એકમાં એક અધોગતઓ જની હતી. જહાંગીરની એક પત્ની રાજ માનસિંગની બહેન હતી, જે પુઠારની માતા થતી હતી. પુઠારની કમ્બ પોતાના પિતાની હવાતીમાં જ ગોડાવર બેસવાની હતી. તે કારણથી તે પોતાના પિતાને ઉપકવ કરવા પશુવાર તૈયાર થઈ જતો. પરંતુ તેની માતા હમેશ તેને બાવા વિચારથી વારસી પણ પુઠાર તે કહેવું માન્ય રાખતો નહિં. આખરે તે સુશીલ અને પ્રેમાળ સ્ત્રીનું મૃત્યુ પોતાના પુત્રની કુચાકને લીધે જહાંગીરની હવાતીમાં જ નીપજ્યું.

રાણીએ તે પોતાના પતિન પ્રેમની રાખીતી આપી પરંતુ આ સુશીલ સ્ત્રીના મરણથી

જાદોગીરનાં મન ઉપર જે અસર થાય. પછી અને તેની જે ખિલ, શોખિયુર સ્થિતિ થઈ તેનું વર્ણન ગ્રંથમાં તેના જ ખેડખાડ શબ્દોમાં સાંભળવું જોઈએ.

“ તેના મરણથી બને વચ્ચેના સંકુલ પ્રેમને લીધે મારાપર વખત એટલો બાર ૩૫ થઈ પડ્યો હતો કે હાલથી અને હવેનથી કોઈ પણ પ્રકારનો આનંદ રહ્યો નહિ. માર દિવસ અને રાત્રી પૂર્ણ બચાવ પહેલે સુધી હજી સંતાપ અને શોકથી કોઈ પણ માત્રાનું મોજબાન અને મધપાન મનને આશુ નહિ.”

“ આરે આ રજાંવ મારા પૂજ્ય પિતાને કાને મળે તારે તેમણે પ્રેમમય શબ્દોના, મારા શોક દરવાને દિવસના મરણો પર મોકલ્યો અને પોતે જ પહેલેથી સુખરૂપ પાપટી અને મોહકાતી.”

નિઃસંશય જાદોગીરનો કિસ્મતે પ્રેમ અને પોતાની પત્ની પાછળ તેા હવેલેષુ બાધાઓ તેના મુઠ્ઠા અંતઃકરણમાં વસતા વિશેષ પ્રેમની સાક્ષી પુરે છે. માર દિવસનો સંત ઉપવાસ રાજીનો પોતાના ક્ષિત્તર પાછળ આત્મસાગ મળે એ રપટ જતાવી આપે છે કે મુસલમાનોએ કિંદુઓ પર વિનય મેળવ્યો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ કિંદુઓએ વિનય ઉપર વિનય મેળવ્યો હતો.

સાફરો અને પંડિતોની કંદર અને કિંદુ ધર્મ પ્રત્યે ઉદાર વૃત્તિ.

જાદોગીરને નાનપણથી વિધા વરદ પડ્યો જ પ્રેમ હતો. તેની મદદા જોઈ આપર તેના પર કોણ પ્રેમ બદલ સમજે. નાનપણથીજ તેને ફેરોને લગાવી કરવામાં આવ્યો હતો જેનાથી તેણે ઘણું ટાન સંપાદન કર્યું એથીઆજ સહનતાવાં જાનનો પ્રચાર ફેરના રાત્ર્ય-કલાની વિદ્યાપર આધાર રાખે છે. જાદોગીર પોતે જાની દોષ જાનીઓને આશ્રય આપતો પારખા ધર્મના પ્રવીણ વિદ્વાનનો અને પંડિતોના સમજમતામાં આવતો, અને તેમની સામેના સંબંધમાં બાકસાકેને જાગતી સમ્મતા સુધી નતો. વળી જાદોગીર મોટે મુશ્કેલી પરીણક હતો. તેથી કદી જેના સંબંધમાં તે આવતો તેને વિષે એક મોટા ટીકાકારને જાગતો અભિપ્રાય આપતો. કોય અનુદલ લક ફોજવી વિષે તે મને છે કે—

“ ધણી વર્ષથી કિંદીના એક જુજુમાં સંતાપથી જેકાંત વાસમાં પોતાનો વખતનિર્મન કરે છે. તે પછો ખાનનીય ગુરુ છે અને તેની જોખની ઘણાકાર છે. તેને ધણા માન અને આદરસત્કારથી ને રવાના કર્યો.”

પીર અમદુલ લૌહાએ જ્યારે “ રસ્કે-એ જાદોગીરી ” અર્થે કહી ત્યારે જાદોગીર તેનાથી ધણો સજી થયો અને એ કંઈ વિષે નીચેના શબ્દોમાં વિવેચન કરે છે. “ મરે જ ધણી મહેનત લઈ અતિથય થોમ કરી છે અને પ્રાચીન કાળોમાંથી દોષલ કરી સખ સંગદ કર્યો છે. આવી ભવતું આસાર સુધીકોઈ પુસ્તક નથી. જે કંઈકારને એક સરસ કાથી અર્પેલ કરે.”

ખીનો કયો કાસતી લેખક આ કંઈનું અવલોકન કરી વધુ વખતદાર અભિપ્રાય આપી શકે કે કાસતી શબ્દોનાં જેટલો કંઈ તૈયાર કરવામાં આવ્યા તે તેમાં જાદોગીરના વખત



સુધી ભાઈ પણ મંદકારે. પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી સંચય કરી અર્ધચીન કાર્યના સાદિલનો સંબંધ પ્રાચીન સોદિલ સાથે ભાગવી રાખ્યો નહોતો, તેકણ જ મારે જહાંગીરે ખીમ કરતાં “શરદમે જહાંગીરી” એક ગણી.

જહાંગીરને સુસલમાન નિધનો ઉપરાંત કિંદુ પંડિતના સમાગમનો પણ પછો થાય હતો. તે વખે છે કે રામનગો પ્રભુનો પદ્મચો છે અને તેના બહેણા વિસ્તારમાં દરેક વર્ણના મનુષ્યો અને દરેક ધર્મ માનનારાઓનું રક્ષણ થતું જોઇએ. એક વખત તે ત્યારે મધ્ય કિંદુરથાનમાંથી મુસાફરી કરતો હતો ત્યારે જિવરાબીને કિલ્લે કિંદુ પંડિતો અને વિદ્યોત એક જગ્યાએ સાંસારિક વિષયો સંબંધી વાદવિવાદ કરવાને એકઠા થયા હતા. જહાંગીર પણ ત્યાં ગયો અને આનંદથી તેમનું વિવેચન સાંભળ્યું. તે વખે છે કે—“રાતની કિમ્મો જરોખર પાળવામાં આવી હતી અને મને નાપુલ કરે તેનું કાંઈ નહોતું.”

જહાંગીરના સમયમાં જલદર નામે એક વિદ્વાન જાતી ઉત્તમન પાસે આયેતી એક ઉત્તમ પદ્માની મુસામાં રહેતો હતો. અકિંઆ પણ માધ્યમ સુધી સ્વારી જઈ રહે તેનું સ્થાન નહોતું, છતાં પણ જહાંગીર વારંવાર પંચે માલી તેની પાસે જતો અને તેની સાથે વાદ વિવાદ કરવામાં પોતાનો આમૂલ્ય વખત મુગ્ધરતો ને ત્યારે જલદરનું વર્ણન કરે છે ત્યારે તેના શબ્દો ભાગવી આપે છે કે જલદર પાંચે શુદ્ધ અંતઃકરણનો આપ રાખતો છઠ્ઠ કલાક સુધી તેની સોખતમાં જહાંગીર રહેા છે. જહાંગીર પોતાની મુસાકાતનો હેવાલ તીથે મુજબ આપે છે. “વેલી વિચા કે ને સુરીઓની વિચા છે, તેનું તે સાફ ટાન પાસે છે. મેં તેની સાથે છ કલાક સુધી વાતચીત કરી છે અને તેના રુખોએ ખાસ ઉપર પર્ણી અમર કરી છે પણ તેને પણ ખારી સોખતથી પલ્લો આનંદ થતો.”

તા. ૧ જુલાઈ ૧૯૧૧

અમદાવાદ.

“તાલીએ કદિમ.”

આ ત્રણ સિવાય એવી અશક્તિ સ્ત્રી કવિ તે ઇન્દ્રાપતી છે. આ બાકની કવિત્વ કક્ષિતા, બાષા, અને વિચાર ઉત્તમ જગ્યાએ છે, બધાર સુધીમાં સોનું રચેલું હતા એક જ પદ હાથ આવ્યું છે, ને તે પ્રહરાન સમ્બન્ધીનું છે. આ ઉપરથી આ બાકને વેદાંતનું સારું જ્ઞાન હતું એમ ધારી લેવાય છે.

વળી જનકીનાર્ક નામની સ્ત્રી કવિત્વ પણ એક પદ જણ્યું છે, તે કૃષ્ણ તદારાજની સ્તુતિ સમ્બન્ધીનું છે.

આ પાંચે સ્ત્રી કવિઓની કવિતા હજી સુધી જ્યાંજ્યાં હાથ આવી નથી, તેથી તેમણે કેટલાં કાવ્ય રચ્યાં હશે, તે વિષે હલ વિશેષ કંઈ લખી શકાય તેમ નથી.

કવિશ્રી.

જનમાહુમી.

સં. ૧૮૧૭.

છગનલાલ વિદ્યારામ રામજી.

## ચર્યાપત્ર.

એ. " વસંત "ના લંબી—

આપના આપાદ માસના બંકમાં " સુનિવર્સિટી માટે રોમ્બ કાવ્ય કૃષિ " એ મહાગા સુધે એ ચર્ચા છે તે સંબંધે એ બોલ સમજા ઉપર પડે છે તે આપના આપના બંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની કૃપા કરશે.

ત્રણ સંદેશમાંથી સારદાપીઠ સા. નરસિંહરાવે પસંદ કર્યો છે તે પ્રથમના બે કાવ્ય કરતાં વધારે સુગ્રિહ છે એ વાત ખરી છે પરંતુ એ સુધી પ્રથમના બે સંદેશમાં છે તે વાંધા આ કાવ્ય માટે પડ્યું છે. વિધવિધાલય અને સમસ્તકાવા એ બંને સંદેશ સ્વતંત્ર છે અને સુનિવર્સિટી સંદર્ભમાં મંડળની આવતા છે; સારદાપીઠ કાવ્ય પદ્ય સ્વતંત્ર છે એ છે. જેમકે મુખ્યાર પીઠ ( ૫૧ )—અથવા મુખ્યાર પીઠ એટલે સારદાપીઠ સંબંધી સુનિવર્સિટીના ખર્ચા અને સ્વતંત્ર નથી. પરંતુ એમ તરજુમીના સંદેશ ઉત્તમ કરવાનું શું પ્રયોજન કે સુનિવર્સિટી કહેવાથી જેટલું સમજાય છે તેટલું સારદાપીઠ કે બીજા સંદર્ભથી નથી સમજાતું. રહે-રહેવા એ સંદેશોના તરજુમે કરી બીજા સંદ કરવાની જરૂર છે! અથવા લાભ છે! એમ તરજુમા કરવા તે વિશેષ નામના તરજુમા—જેવા કે લ્યુથાનાસે Root Brother, અથવા સાંકેતી ફેરીને Narrow Language કરવા જેવું છે. માટે હું તો ધારું છું કે ત્યાં ત્યાં જરૂર હોય ત્યાં સુનિવર્સિટી સંદ જ વાપરવો.

સંભાષી.

સંપ્રેક્ષક

૧૮૧૧

કૃષ્ણરાવ મોહાનાથ દીવદીઆ.



# અઢીસા રૂપીઆમાં અમરનામ.

નહિના અનાયાઅમના મહાનું બાકીનું કામ ફરીથી ઠર કરવામાં આવ્યું છે. આ અમના અંગે લખાવતું, નિશાળ, આખિરુદ, ઝીઝી માટેનું પૃથક મુદ્દ વિગેરે માટે હાલમાં રૂપ નથી ચોરડીઓની જરૂર છે. આવી દરેક ચોરડી બાંધતાં રૂ. ૫૦૦) ખર્ચ થાય છે તથા પી ને મુદ્દરૂપ ચોરડી વખતે રૂ. ૨૫૦ આપશે તે મુદ્દરૂપના નામની એક ચોરડી વાંધી તે કપર આપશે પદાણવી તપ્પી ચોરડી આપવામાંનું નામ અમર કરવામાં આવશે. હાલના સંકાનમાં મુદ્દા મુદ્દા રૂ. ૨૨ મુદ્દરૂપોએ પોતાના નામની ચોરડીઓ બાંધવી આપેલી છે આટલા છે કે સખી મુદ્દરૂપો આ હતામ તકનો લાભ લેવા સુરે નહીં પણ વિગત માટે લખો અમર રૂપરૂમાં મળે.

મંત્રી—હિંદુ અનાયાસમ—નરીપાદ.

## હૃદયરંગ.

ચીલું કિલ્લ.

હૃદયરંગ આપનાયોનાં સંસારમાં અને અસરકારક છબેલપદ કાવ્યો અને કાવ્યે એક "બીખમવત અરિત" નામનું છબેલપદ નાટક, રસીક જનોને આ મન્ય ઉત્તમ મરેકુલસાદિત્યનું બાલ કરાવે છે મુનરકાવનું પાકું છુડું એકદ ૧૦ રતલી કામળો કિંમત માત્ર આઠ આના પાકે એક આના મળવાનું હેઠાણું.

કલાં આપસર રૂબેરૂટ મુકલ ધોણી.

અથવા એન એમ ત્રિપાઠી છુકેલસે સુખર્ષ

L. U. MASTER. કારસ્વતિ રહેસે રાજકેલ.

જરૂર મંગાવો અને વાંચો.

## “બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર.”

( બાબાનંદર કર્તા—મોલીચંદર ઉદયસંકર )

૧. હિન્દુસ્તાનની ધર્મિરચના અને તેને આર્થિક પેદાશો સાથે સંબંધ.
૨. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની સામાજિક અને ઐતોહાસિક સ્થિતિ, અને તેમનો પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સંબેલે સંબંધ.
૩. બ્રિટિશ રાજ્ય અને તેની હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ પર અસર.
૪. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની જરૂરીઆતો.
૫. હિન્દુસ્તાનની હાલની ઐતોહાસિક અને આર્થિક સ્થિતિ.
૬. હિન્દુસ્તાનના વેપારની પ્રગતિ અથવા પીતલવર્ણી.

ઈલાહિ સ્પેસલિટના અનેકાનેક પ્રથમ સંજ્ઞાથી સચીન કાલ આપનાર પ્રોફેસર જહુનાથ સમશરના અગ્રેષ્ઠ પુસ્તકનું આ બાબાનંદર છે.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦ ( પોરેલ સાથે. )

મળવાનું હેઠાણું.—

૧. રૂ. છબેલસર રૂરુલપન ત્રિપાઠી.

૨. ‘વસાનત-અરહિસ.’ અમદાવાદ.

## *Advice to Young men.*

To the young men of means I say this and I shall continue to say it while there is breath in me. Go and take up the work of the country; take up public service in the sense in which I have described it for its own sake. Think of the vast country that we have, think of the care that has been bestowed upon it, think of the position which the human beings of this country are capable of; and think of the works that have been done to the country. This is a vast work; this is a vast undertaking which requires vast force to move it and this cannot be supplied by a few men working here and there or a large number working in spare odd hours. Therefore a great special responsibility rests on young men of means to come forward and take up the work of the country in that spirit of devotion which the country has a right to demand at their hands. If they do all that, I have no misgivings about the future. I have enough faith in our own race in the intelligence in the capacity of our race. I have enough faith in its intelligence and capacity to feel that a great destiny is in store for us. Everything that I see around me is working towards it so that this destiny of ours may be fulfilled and the only way to secure it is that the young men of this country have got to be true to themselves. If they do this all else will come in its own time and so we shall discharge that duty which we owe to ourselves out of our very self-respect and so shall we discharge that duty which we owe to those who have to come afterwards and so we shall have done that duty which we owe to our own land which has given us birth and which all of us love so well.

—Mr. Gokhale in *Public Life*





રા. મોહનલાલનું નામ આ પત્રના વાચકોને તેમ જ શ્રાવણી સાહિત્યરસિક જનોનાં અનન્ય નથી. તેઓએ ધણુ પ્રેમથી અને હતાશથી આ આધાનતર રચ્યું છે તે એટલા ઉપરથી સમજાઈ આવશે કે માત્ર આધાનતર કરીને ન રહેતા, તેઓએ પુસ્તકની શરૂઆતમાં કવિ લંડોરનું અવનમરિત આપ્યું છે તથા દરેક સંવાદને અંતે એ સંવાદનો પાત્રો રાંધણી પ્રુલાશે તથા એ સંવાદનું મર્મ આપ્યું છે, જેથી એ સંવાદ સમજવાનું જગડને વધુ સરળ થઈ પડે છે. તે સાથે જાણ પશુ વિષ્ટ, સ્પષ્ટિત, અને પ્રસાદવાળા હોવાથી વાંચનારો રસ આવે છે. અને આ એક સિવિલ આધાનતર નથી પણ મૂળની રોજા સાચાનું રમણીય પ્રતિબિંબ છે એમ સદૃશ પ્રતીતિ થઈ આવે છે. [ માત્ર એક ટેકાએ ટિપ્પાનું મૂલ્ય જાણેલી દીકરી છે " Father Son and Holy Ghost—નિન્દા મધમાં જેવી રીતે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શંકર એ ત્રિપુટી પુન્ય મળ્યા છે તેવી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પિતા (ધિયર) પુત્ર (હિસુ ખ્રિસ્ત) અને શુદ્ધાત્મા વંદનીય મળ્યા છે." એમાં Holy Ghost—ને સ્થાને શુદ્ધાત્મા સખ્દ—કેમ મર્યાદા છે એ સમજાવતું નથી. ]

લંડોરના 'ક્રાશ્નિક સંવાદો' ઉપરથી લખના લઈ આપણા રસિક સાહિત્યવિદોમાં માત્ર રા. અણ્ણિકર દેવજી ઉદે એક એ સંવાદ પૂર્વ મુદ્દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા, અને જેથી પ્રેરણા સ્વ. હાદી કાંધર સાહેબ સુરસિંહજીએ પણ બીજા વણ સમયે સંવાદો રચ્યા છે. સામાન્ય નિરખણમાં જે સત્ય માત્ર અર્થ રૂપે જ પ્રકટ કરી શકાય છે, તેને સંવાદમાં સ્પષ્ટ રૂપે રજૂ કરવાની અતુલ્યતા મળે છે. એટલું જ નહિ, પણ એક જ ચિન્હ પોતાના મનમાં બહાષિત-અસંખ્ય-કરે, તેમાં સત્યની એ બાબતો જે મોટી રીતે સ્તોત્રાય છે તે સંવાદમાં પૂરે શુદ્ધતાથી જણાવે છે. અને વિશેષમાં, એ સત્ય અંતર પામેહારા પ્રકટ થઈ હોવાથી, પોતાનું અંતર રૂપ તો જ મૂર્ત રૂપે જાગ્યે આગળ પડે જાય છે. આ રીતે, સંવાદમાં વસ્તુવિચારને નારકમળા ઉપમારક થઈ પડે છે.

સંવાદની આ ઉપયોગિતા આપણા દેશમાં તેમ જ પશ્ચિમ દેશમાં પણ જૂના કાળથી ધ્યાનમાં આવેલી છે: છેક ઋગ્વેદના સમયથી માંડી બુદ્ધ અને ખ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મ અને બાઈબલ આદિ અનેક તત્ત્વોએ પોતાના હૃદયની મંદિર કોડેલવામાં એનો ઉપયોગ કર્યો છે. પર્તમાન સમયમાં સ્વ. ઓવર્લેનસમખાઈએ, " તત્ત્વજ્ઞાન અને રસિસુન્દરી " જેવા કાવ્યમાં જ નહિ, પણ સરસ્વતીચન્દની નવલકથામાં પૂર્વે અને પશ્ચિમની આપનાએના સપટમાંથી ઉપજતી નવી જાનનાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આમેજનના ખાસ શ્રેણી સંવાદપદ્ધતિને વારંવાર કામે લીધી છે. પણ સરસ્વતીચન્દના સંવાદો કરતી, આ પુસ્તકમાં જણા છે તેવા સંવાદોની કોઈક જુદી જ ખૂબી છે. આકાશમાં મોટી વનમાળા ઋતુ, જુદી પોલી એકલકી વાણી કોઈક જુદી જ શોભાથી રોહાય છે. તેમ જગામય કરતાં ખંડકામય કોઈક જુદી જ રીતે મન ઢરે છે: અને તે જ પ્રમાણે આ પુસ્તકના સંવાદો, સંઘીતકલ્પ કાવ્ય('lyric') ની પેઠે સ્વપર્ણ એક અખંડ રૂપ હોય, મોટે અને વિશેષ જ્ઞાન આપે છે. પર્તમાન કવિ (Kirtanadas for existence) ના સમયમાં મનુષ્યને જ્ઞાને લાંબું નિર્દિષ્ટાસન કરી સત્યના અસંખ્ય રસિકારા સામર્થ્ય સવિતા નારાયણ પર્વન્ત પદોમવાનું સામર્થ્ય અને અવકાશ નથી, ત્યારે એકાં



અનેકરુપુષ્પની, રસપેરંગી યાન્ત્રિકા સર્વત્ર તેજ ધરીક આનન્દનેર નિદાનવાતું એને વધારે મળે છે. પ્રાચીન 'Epic poetry'ને સ્થાને 'Lyric poetry' ની વિશેષ શોક-મિયતાતું આ જ કારણ છે. અને તે જ ક્ષણે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્રોધ પ્રધો પણ મ્હોટા અન્ધેરે મલ્લે ન્હાના ન્હાના સંવાદોમાં ચર્યાચર્યા આવે, તો એને લોકમિત્ર કથાની ધણી આવા રહે છે.

સંવાદરૂપી, પ્રાચીન છતાં નવીન એવા, આ સાહિત્યના પ્રકાર વિશે અમલું કહી લેં-કોરના સંવાદોના આ સુધુ પુસ્તકમાં કેવા ઉમટી પ્રકારે અર્થજર્મા આપ્યું છે તે દર્શાવવા ખીસ સંવાદોમાંથી માત્ર ચાર પાંચનો અરે ઉલ્લેખ કરીશું, ખસે સુધારો (civilization) રોમાં છે એ ખસાપ્રકર વિષેનો મતભેદ પીટર ધે મેટ અને એલેક્સિસના સંવાદોના અર્થો છે. સારી સેવાથી નંભણી દશામાંથી પ્રગળે નામરિકતાના પ્રપંચી (મિથ) છવનમાં લઈ નવી એ ખસે સુધારો નથી એમ પીટર રહાયે એલેક્સિસ પ્રતિજ્ઞાન કરે છે:

“એલેક્સિસઃ—ત્યારે પદ્મી અને પ્રતિજ્ઞામાં પ્રથમ ધક્કિત ધણવતારાઓ, વિરોધી ને હલકા પાદવાને અને વશીવચાને, એક ખીલનો દેવ કસા અને અસરભાષી અને નિન્દા-ખોર બનતા હું નેહું છું. કતલોમાં દશાના દેવતું આવતકન ધતું હું નેહું છું, ને કૂતોની એ દેવ બના કરે છે, ને કૂતો એ દેવ ધિહારે છે તે કૂતોને સરળ કરવા ખારે મિતો ઉપકાર માનવામાં આવતો હું નેહું છું ત્યારે એથી વધારે નંભણીપણને ખારે કોઈ પણ નંભણી પ્રગ તરફ હું નજર ફેરવું છું તે અર્થ જ નવ છે. મ્હં ધણી વાર આપણ પૂર્વ-જ્ઞેનાં વખાણુ કીધું છે કે તેઓ જિલ્લી ધરના છે તેવા કરતાં વધારે સદસુણી હતા, વધારે નિઃશ્ચિત હતા, વધારે ત્યાગી હતા, વધારે નિષ્કપટી હતા, વધારે પવિત્ર હતા, વધારે સ્વ-ત હતા.”

પણ સંવાદ તે માત્ર સુદિના જ નહિ: હાલના પણ દોષ હોય; અને એ જ વધારે મ્હં તત્ત્વના પ્રકાશક છે. “સંદેહું અને મ્હાતું” એ તત્ત્વવેતો “આમો હેનરી અને એન જોહીન” નામનો સંવાદ આ ખીલ પ્રકારનો છે, અને તેમાં દૂર પતિ અને કીળી પત્નીતું મિત્ર કમ્પ્યુરસની ટપકી પીંછીથી આતેખાએલું છે. ત્યાં “શુદ માનવછવન અને ઉચ્ચ દેવી છવનના મેહું આપણને લીલ વાન” કથાવતાર “મેહાઝ કોઈ ઓર્ડાઈન્સ અને અગ્રિસ સૌરેલ” નામનો મંકલ પણ વાંચ્યો એવો છે. “ડેન્કેગ્રા અને કાન્કેરેનિશાવા”ના સંવાદમાં ‘સુન્દરીસન્ધાન’ તું સાદું મિત્ર મળે છે. અને એ જ રીતે પ્રખળ વિવિધતામયો ખીલ વખા સંવાદો ઉચ્ચ આનન્દમાં એક એક ધણી કંઈથી છવન સમત કરાયે એવા છે.

૩. મેહાદનશાસની પ્રાચારિક પ્રવિતાને આપણે અન્યત્ર ને પરિચય છે તે આ પુસ્તકની પદપંક્તિઓમાં તાલો માવ છે: વાચકને વાંચવાં સમયે ધારી એમાંનાં થોડાંક પલો અને નીચે ટાંડીએ છાવે.

( હરિન્દત. )

અત્ય નેહું તેજ એવું સચિત્ત કુંડો શોભતું.

ને વામુ રેડે સંતન મનિએ કાલતું, નવ શોભતું.

નીચી નજરથી જોઈ, ને બળબીડ હું પાતી બણી;  
અત્યંત નાણુક નાવડું આ, શી થશે તેની મતિ ? ૧

જેવું ફરી પાછાં પળાને, ખૂબ અકુસમણ ચર્ચ,  
મ્હે નજર લાંબી ફેરવી લીધી, અને આવી મર્ચ,  
બાકુળ ચરેલા જિલથી નિઃશ્વાસ હતા નાંખતી,  
ને “ શું થશે ! હા ! શું થશે ! ” એવા વિચારો રાખતી. ૨

તરિત મતિએ ચામડું તે નાચ, હું બહીલી બણી,  
જેમક પ્રહી મ્હે જોરથી, અસખચ કાપડે શી બની !  
“ રક્ષાને પ્રજ્ઞ કાપા આ ! ને રક્ષાને આ નાવડું ! ”  
એવું વહી, પણ જામે હેયું ના રામ્યું તે ના રામ્યું ! ૩

( ચરણ. )

સુગામી પાંખતી આઘા-ઉમેદો જે ઠાપી છે,  
રચીતે હલખાવણિ, મનુજને તે બમાવે છે. ૧  
પરનુ ના હલખે કે નખને હેતરે બમારે,  
ઉમેદો-આઘ એ સર્વે, સુમાયું કેરલું ત્યારે ! ૨

x

x

x

મચી રહેલાં રોય ફાં પીળાં તે પાંદડાંમાંથી,  
જુલે છે બાળ હેંચેથી, પાખતાં હોતી સાથે. ૩  
અને કે કે વિચારથી હોખનું હોર એ બમારે,  
રણ સહસ્ર સુખમાં બપો, સુમાયું કેરલું ત્યારે ! ૪

x

x

x

સુદો છે હુબ-ચાંતિમાં; સુષા સો પાસ-તેવામાં !  
રણ જે, દરના દેશો, બપો આનુર જ-યો છે ત્યાં. ૫  
અમાનક હોયથી બચી જુલે ચોખાસ એ બમારે,  
દિયો લેચન સો નખખમાં, સુમાયું કેરલું ત્યારે ! ૬

x

x

x

પરી ને અપ્સરચ્છેની, બરેલી સ્વર્ગની સહિ;  
હું આ વિષમે હોડી, ફરી બપો રમેદની સહિ. ૭  
યતી તે સમ ચોખિન્તી, જિલ્લો ચ-ચ એ બમારે;  
ન જોવાનું રજું મોઝ, સુમાયું કેરલું ત્યારે ! ૮

( ચતુઠ્ઠા )

- તુને પુણ્ય પાપો ત્યાં, કપલો સરથાં હતો !  
મેઢ રહ્યો બની તેના, વારિમાં તરતા હતા. ૧
- હૃદયોં તેજાશિ ત્યાં, તરણી નભમાર્ગથી;  
અન્યાયમાં લજિયો, જીરીતે-ચી ખળા હલી ! ૨
- એત નિર્પણ ને છાલી, હવેથી કપલો રહી;  
આપુર્વે ચાલતા તેની, દિવ ત્યાં ચપડી રહી. ૩
- તેજામાં નવનોવત્યાં, પુણ્યની સુરમિ વહી;  
હૃદયી સ્વર્ગની જાણ, સાથ સાહેલીએ લઈ. ૪
- અન્યાય સ્વર્ગની કેવી, દિવ પાંખો પસારી !  
વીસતું ૧૫ પોતાઈ, કુધા થી ગરજાવતી ! ૫
- કેમ, એ સ્વર્ગની કેવી ? કેમ, એ દિવ પાલિકા !  
હા મારે એ અહીં આસી ! ખમ એ ઘર કોના. ૬

( ચિત્રાવલી )

અરે ! એ તો ચંદા, નભ વડે અહીં આજ હૃદયી;  
હૃદયને મંદાહુને, જમિત રહિને આજ અહીં.  
એ ના ચિતેથી, અન્યાયપત્રના અનુભવે;  
અમે એ સમજીએ, સમજ સમજે વિદસી. ૭

૨૬ મોહનપ્રાસ સુન્દર ગદ્ય અને પદ્ય રચે છે એટલું જ નહિ, પણ એમના સાહિત્ય-રસને અંજો વિવેચકશક્તિ પણ ધીક જોવામાં આવે છે. “અંકિલિપ્ત અને હેલીના ” ના સંવાદ-ની પ્રસ્તાવનામાં રાચાવડ અને ઇલિપ્સની સરખામણીનો ચેરેઆર આતું સાફ દિશાદર્શ છે. ૨૬ મોહનપ્રાસ લખે છે:—

“ આપણા સંસ્કૃત કવિ વાલ્મીકિએ જેનું ‘રાચાવડ’ નામનું વીરચરિત ગ્રાન્થ રચ્યું છે તેનું શ્રીક કવિ હોમરે ‘ઈલિપ્સ’ નામનું વીરચરિત ગ્રાન્થ રચ્યું છે. એક નમનિષ્પ્રાપ્ત છે, અને બેઉમાં કેટલુંક સરખાપણું છે. -બેઉમાં કાવ્યની નાવિકાનું હરણ થાય છે, બેઉમાં આ-લિપ્સનો ગેરલાભ લઈને હરણ કરવામાં આવે છે; બેઉમાં એ હરણને પરિણામે મધ્ય મુદ્ધ થાય છે; બેઉમાં જેનું હરણ થયેલું તે સુન્દરી હરણ કરવાનો પરાક્રમ્ય હવે છે; બેઉમાં મુદ્ધના પરિણામની બાબતમાં દેવતાઓએ સ્વાર્થ સમાધે છે; અને બેઉમાં દેવતાઓ પણ મુદ્ધમાં જાગ લે છે. પણ સરખામણીના અમ્મ જોડેથીજ પૂરા થાય છે. હોમરના કાવ્યની નાવિકા હેલીના તે કપાઈની સુન્દરી છે, ત્યારે વાલ્મીકિના કાવ્યની નાવિકા સીતા તે આર્વ-દેશની દેવી તરીકે પૂજાપાલી મહાસતી છે, એના પતિ થી સ્વમંદાહ છે. એનું સ્તીત્વ

પણા હંમે પ્રકારું છે. એ રાવણની સાથે ખુશીથી જતી નથી, પણ રાવણ એને તોર-જીવનથી ઉપારીને સર્થ જાય છે. હેલીનાને સર્થ જનાર પૈરિસ એવો બળાકાર કરતો નથી, પણ હેલીનાને પતિની બેરહાલ્લીથી લાભ સર્થને સમજાવે છે, અને તે ખુશીથી પૈરિસની સાથે જાય છે. એનો પતિ એનિમેલસ કંઈ રાખચંદ્રના જેવો વીર નર નહોતો, પણ તે એને ઘણી આતો હતો. છતાં એ પર પુરુષની સાથે ન્હાસી જવાનું ખુશીથી સ્વીકારે છે. એથી વાંચકના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે હેલીનાના ચારીરિત્ર સૌન્દર્યથી ઉદ્ભવતી પુન્ય-પ્રુદ્ધિ મન્દ પડી જાય છે. એ દોષ દૂર કરવા માટે ક્ષિ ક્ષિક બચાવ આપે છે, અને તે એ છે કે હેલીનાનું હરણ થયું તેમાં ન્હાસી જનાર જોકું સ્વતંત્ર નહોતું, પણ દેવતાઓની આજ્ઞાનુસાર તેઓને વતેવાનું હતું. એ બચાવ હાલના સમયમાં આપણી દૃષ્ટિએ યોગ્ય લાગે છે, અને એથી આપણા ઉપર જોડાએ તેથી વ્યસર થતી નથી. સીતાદેવીએ સુખર્ષુના ધૂમને ગારે મમતા કીધો એ વર્તન જેવું દોષમર્તું હતું તેવું હેલીનાનું આ પરપુરુષની ક્ષણે ન્હાસી જવાનું વર્તન દોષમર્તુંજ બલુચ, અને એ દોષનો આર દેવ ઉપર દોષી દેવાનો પ્રયત્ન જોમએ તેવો સાર્થ નજ ધાય. ઉભયમાં ક્ષિઓનો ખરો દેવ નાપિકામાં માતૃથી નિર્બળતાના કમક અંશ પ્રવેશ કરાવીને સ્વાભાવિકતાનું તત્ત્વ આણુવાનો કરો, પણ આપણી દૃષ્ટિએ દુરાચક અને બાળિયાર એ બેમાં યોગ્ય ખોટો દેર દોષાથી આપણને રામા-પણમાં એ દેવ પૂરેપૂરો સંધાયો છે એમ લાગે છે, ત્યારે ક્ષિયમ્ ક્ષિયે તો એમજ લાગે છે કે એ દેવ પૂરેપૂરો સંધાયો નથી.”

આ પુસ્તક જેવી સૌન્દર્યની ચર્તિઓ મૂકાને, મુજરાતની રસરસિ, ચાર ગોંધરાં બોલિ સીવેલી નવલકથા (૧)૨થી કહી દીગલીઓની રમત કેમ રમ્યાં કરતી કરો એ બજારાથી સમજાવું નથી. ખરેખર, આપણી રસરસિને હજી વધુ કેળવણીની જરૂર છે—અને આવી પુસ્તકો પ્રત્યે બોલને ક્ષિ થશે ત્યારે જ એ કેળવણી એમ આપણે સમજાવું. હું હર વર્ષે સેક્ટો મહેતાજીઓ અને કોંચુએરો માર્કિરિરો અને કિરીઓ ખારણ કરી કરશે, અને આવી પુસ્તકો લીધે નિદાસાથી નહિ જાંવે !

## સ્વપ્ન

x x

( સાખી. )

પ્રસવનમાં બહાણું ઘસા રુનમતી રાત  
બોલો રાધીકા પ્રેમીલાં તમ અંતરની વાત.

કૃષ્ણ કાળા ખારા રે, કાનુદા ખારા રે, બોલાવો સું હાલતી કાલ. (૧)

( સાખી. )

મહી વાણિ એકલડી જાણા કું જાતી  
વાટ મારી રાધીને કાને બોલી રાખી

કાના કહું સું તમને રે પુછા સું મને રે ખાસ દ્રવ્ય અંતરની લદાવ. (૨)

( સાખી. )

પીપુડા નવન તથાવીને માર્યા રે નવ જાણુ  
લીલાત સાધી વિધીયું હાલ-એમણું પ્રાણુ.

કપડી પીપુ બહાણા રે પ્રેમાળ ખારા રે જરા અંતરે રાખો માન. (૩)

( સાખી. )

કડીયું હાલવના કાનુદા કીધો મારો લાગ  
પાલવ કાલી પેટેએ પ્રમદાવી પ્રાપ આગ

પાપાણુ અંતર વાળા રે એવી નામ કાળા રે છેલ્લું માફે કામળ બોલું હાલ. (૪)

( સાખી. )

લીલાસ નાંખતી માનુની કરતી પ્રિય વિકાસ  
બાધે પ્રેમમાં રસાધને કીધુ પ્રેમી પાપ.

હાલ હળવળતું રે અંતર કાલતું રે હેતું તને જાણે બહાણા આપ. (૫)

“ x x સંધિકાકાનો કૃષ્ણે લગમ કીધો, કમવંતીનો નમે લાગ કીધો સહિમાં પ્રેમજેતું કાંઈ છે જ નહીં. પ્રેમ માનસિક મુગ્ધતા છે, લીલાવનના રૂપ મધુપુડાની સ્વાર્થી મધમાખા બીડી બાપ છે દીવા પાલળ ફરતી મજલસાં હેમ પાલળ હળવળતાં માંડલાં બધે શ્રમ લે છે. તેથી જ રૂપીઓએ હેમને લગમ કીધો-પ્રેમ જે જ પ્રેમ છે-પ્રેમીજન કવચીત જ મળે છે પ્રેમીજન કાંઈ જ દોષ છે-નોગી પ્રેમી-હિમ પ્રેમ-જે જ સમ છે. ”

( સ્વાગત )

પને તરછોડી એકલી દુઃખ ધીમ જાન

પરી કોઈ જોઈએ જાતીનીને કહેતો ના એવી દાખ.....

“ કમ્પીડ ”

## “ યુનિવર્સિટી ” શબ્દ.

આપણે રીવલ ૧૯૧૭ ના ‘ વસન્ત ’ માં આ શબ્દ વિશેની ખાસી મત્તાના લેખ તથા ત્રીસ પાના લેખના સમગ્રતામાં ના આભ્યાસુ કેટલાંક વર્તમાનપત્રોમાંની સ્થાપી જણાય છે. અંગ્રેજી શબ્દો યુનિવર્સિટીમાં ૧૮ થી ૧૯ મેં જોયેલા હોય તે પણ સામાન્ય માણસ, અને યુનિવર્સિટી શબ્દ પણ સેપોનો જ મળીએ, એમ ખદાસ સેખનો દેવ હોવાનો જામ કે- ખાસીને યથો જણાય છે; અને ખદાસી પૂર્વેમજનો વચનો-અહા! ‘ લેખકો ’ ના નિમન્ય તરેરમાંથી—ખાસીને પસંદ વિશેષ દર્શાવના દેવથી આમાં મુદ્દા છે.

પરંતુ વિચાર કરીને વાંચનારને ખદાસ પ્રસ્તુત લેખ લેખકની જણાવી કે એ સેખનો દેવ યુનિવર્સિટી એ જાણવાનો છે કે યુનિવર્સિટી શબ્દની ખરી વ્યુત્પત્તિ વિષય અને યુનિવર્સિટીને જામ એ જાણવી જ ‘ નિમન્યવિષય ’ શબ્દ પડાવે જણાય છે; તેમ જ એ જાણવી શબ્દ તે ખદાસ લેખકો જ લેખ તો જ કે લેખકોનો પડેલો ‘ કારણથી ’ શબ્દ યુનિવર્સિટી શબ્દ, અને સુપરિત જણાય છે. આટલું જ ખદાસુ એવાનું સાતર હજુ-ખાસી ‘ યુનિવર્સિટી ’ શબ્દ એમનું એમ જ અંગ્રેજી રૂપનો વર્ષ ૧૬ થી સ્વીકારવાનો નિર્ણય હતો એ વર્ષ અને જુ પછી તથા.

પાંદરા  
તા. ૨-૧-૧૨

નરસિંહરાવ કોઝાનાથ

## ‘કવિતાપ્રવેશ’ અને ‘પ્રેમાનન્દનાં નાટકો.’

‘કવિતાપ્રવેશ’ ની શ્રીષ્ઠ આશુતિ મેં એક વિષય ઉપર દીધી. તેમાં છેવટે મેં એ “સંગોપાંગ મુરંગ વ્યંજ્ય અભિજ્ઞ” —સરલાદિ વધેલા શ્લોક પ્રથમ આશુતિમાં પ્રેમાનન્દનો કરીને જતાવ્યો. હવે તે આ આશુતિમાં નામ વિનાનો જ મૂક્યો છે. આ ઉપરથી એમ બાસ—બાસ શું? અનુમાન—નામ કે ‘કવિતાપ્રવેશ’ ના સમદક્ષીણિયે પ્રેમાનન્દનાં નાટકોના કર્તૃત્વ સંબંધે થકા લિખિત કરી દશે.

પરંતુ એ જ સંમતના આશ્ચર્યમાં મૂકેલા “સુખચાલી હરિયાલા એતિહાસિક દર્શન” માં રિખતિ એ અનુમાનને યોદ્ધા-પદાવધારી બહુઈ આવે છે. હેમાં તે નાટ્ય પ્રેમાનન્દે સ્વેચ્છાં છે એમ અદ્યપુરસ્કર એ સમદક્ષીણિયો માનવા લેખ એમ વચનો સ્પષ્ટ દેશે જ નહીં પડેલા—

(૧) પૃ. ૩૧ મેં કહે છે કે—પ્રેમાનન્દે “પોતાના લખાણમાં કેમકે કેમકે” પોતાની

ભાષા માટેની લાગણીના “ઉદ્ગાર કાઢવા છે.” —એમ કહીને—

“ભાષા સુખરી આનંદવંતે અપિતે” —અ.

તથા “સંગોપાંગ મુરંગ વ્યંજ્ય અભિજ્ઞ” —મ.

વાળાં (પાં-પ્ર-આ. તથા રો-ક-સ. આ. નાં) મરતવાશે ઉદારી જતાઆં છે;

(૨) પૃ. ૩૨ મેં લખ્યું છે:—“આ કાવ્યો ઉપસંત તોલે (અર્થાત્ પ્રેમાનન્દે) નાટકો પણ લખ્યાં છે.”

(૩) પૃ. ૩૩ મેં વળી વચન છે—

“પ્રેમાનન્દ અને તેનાં લિખ્યોએ અનેક છૂટા કાવ્યો, લાંબાં આખ્યોનો, અને સહિત નાટ્યો લખ્યાં છે.”

(૪) પૃ. ૩૮ મેં—“પ્રેમાનન્દે વધારે અવશ્ય હંડ લાખ્યાં છે. વળી તે તેનાં નાટકોમાં છે.” એમ વચન છે; અને

(૫) પૃ. ૯૯ મેં—“તેણે (અર્થાત્ પ્રેમાનન્દે) પોતાનાં નાટકોનાં અસરમેજ રત વાચકો છે.” એ વચન આપણે જોઈને છીએ.

આ સર્વ વચનો ઉપરથી સંમદક્ષીણિયો માનવા વિશે કાંઈ પણ સંશય રહે એમ બહુતું નથી. માત્ર મેં સ્પષ્ટ સિદ્ધ પશુની નેધિ—નીચેના સંદેશમાં લીધી બહુવા છે—

(૧) “૨૭ નવસંદસર કહે છે કે એ નાટ્યો પ્રેમાનન્દનાં વધી.” (પૃ. ૩૨, ૧૨નો ૮)

(૨) “પ્રેમાનન્દનાં નાટ્યો” એ નિમનલક્ષમાં (નવસંદસર) પોતાનો નવો મત પ્રતિજ્ઞાન

કે છે કે નાહકો આપણે અમારે સ્ત્રી પ્રેમાનન્દનું મહત્તા આપ્યા છિયે તે પરંપરા પ્રેમાનન્દનું નથી. ” (૫. ૭૯)

પરંતુ આ વચનોમાં સંપ્રદેશ હાર્દ જોતાં તથા હાથે જતાવેલાં અદ્યત્તવચનોની રદામે જાળવામાં મૂકતાં કાઢીને પણ અપ્રાપ્તિ કે સંમદકર્તાઓની માન્યતા તો પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વ તરફ જ છે.

આ કારણથી એ સમદકર્તાઓને આ લેખથી જાહેર રીતે નીચે પ્રમાણે બિનબિ કું તો અનુચિત નહિં મહાપ્ર એમ આશા છે:—

- (૧) સમદકર્તાને અન્તે સહેલા શ્લોક નીચેથી પ્રેમાનન્દનું નામ પ્રાપ્ત નીપજું તે અને પ્રતિદાસદર્શનમાં આ પ્રદાસદર્શન વચનો છે તે એ વચનો વિરોધનો જો પ્રુદાસે અપાશે !
- (૨) પ્રતિદાસદર્શનમાં પ્રાપ્તિપૂર્વક પ્રેમાનન્દનું કહેલાં નામ છે એમ વચનો હમ્બાં છે તો તે માન્ય પ્રમાણે તત્પ્રાપ્તિ કેને શાં છે ? પ્રમાણ વિના જ અત્યુચિત્તિ હરિ સેવી છે એ એમ. એ. ની ઉપાધિ થાણુ કરનારને વિશે સંભવે નહિં.
- (૩) એ નાહકના કર્તૃત્વ વિશે અમદા પ્રદાસ સિનાય અનેક મહાનેમે, ખું માન ખાસ વિખ્યાનમાં હેને મૂર્તરૂપ આપી કારણે સુચિતર અર્થમાં છે. હાથી સ્થિતિમાં જ વચન મળ્યું અને વિધાર્થિજીને પ્રાપ્ત આ પ્રતિદાસદર્શન મળ્યાપછે હેમના મનમાં આ સંવિધ વિષયમાં જોડા જ મદ જાણ દેવી વચનો હજવાની જાણવાથી ખાસે હેવી એ ન્યાયપુત્ર કે વિધાર્થીક કુતિ મહાપ્ર ખરી !

આ પ્રતિદાસ સમાવડી કોટિમાંથી જાહેર પ્રાપ્ત સમદકર્તાઓ વચને એમ રહેશે કે નરસિંહરાવને. મત પણ હમે જતાવ્યો જ છે; પરંતુ પોતે તો સિદ્ધાન્ત રૂપે અન્યપક્ષનો જ સ્વીકાર રૂપે રખા જણાવે. તેથી તે પ્રાપ્ત હેમનો આપાર માનવામાં વખારે પડતું નથી. સંમદકર્તાઓમાંથી રા. અર્જુનરાયને તો ખાસી રૂપે અનેકવાર એ નાહકો પ્રેમાનન્દની કૃતિ હોવાની વિરદ પોતાની માન્યતા હોય હેવાં વચનો કહેલાં છે. તેથી કેવળ નિ. કરીષ માનવાની જ જાણવાથી આ પ્રતિદાસદર્શન પ્રાપ્ત હશે એમ કમના કું તો આવે. પરંતુ પ્રતિદાસદર્શનસંલિત સર્વ અન્યર્થ પ્રમાણ વચનો સંયુક્તમાયથી ચહેણું તેથી બંને મુદ્દાઓને હાથરના પ્રતિદાસ પુલવા પકાવે. આ પ્રયો સહિતને અને સાવેનનિક દર્શનપુદ્ધિથી પ્રેમાય છે, પ્રાપ્ત એ સદ્ગુણોને કોઈ રીતે માહું નહિં હાથે એમ આશા છે.

વાંદરા.

તા. ૨૦-૭-૧૯૨૧

}

નરસિંહરાવ સોળાનાથ.

વાંદરા.

હાથરની મધ્ય રા. અર્જુનરાયને આનંદ રીતે જતાવતાં, “પ્રતિદાસદર્શન” સતત



રૂપે ઉપાસાઈ છે તે ઉપર હેના ચોજાઈ તરીકે કદા મિ. કરીમ મદમદનું નામ છે તે ઉપર મદાનું પ્યાન હેમણે દોર્યું—અને નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નથી એ હેમણે (સા. અંતરિયાને) તો મત કાઢ્યો જ છે.—ઉપરના સ્લોક નીચેથી પ્રેમાનન્દનું નામ હેમણે જ કઢાવી નાખ્યું છે, એમ કહ્યું.—તે ઉપરથી ઇતિહાસકર્તાન માટેની જાણપદારી મિ. કરીમ મદમદની એકલાની જ રહેતી જણાઈ. માટે ઉપરના પ્રબોધોથી સા. અંતરિયાને હૂઠા કરવાની સાથે હેમણે એવેલા અન્યાય માટે કિલ્લિરી પ્રજા મનથી જવાતુંકું.

તા. ૨-૮-૧૯૧૧. }

નરસિંહરાવ મોજાનાથ.

## ‘કવિતા પ્રવેશ અને પ્રેમાનન્દનાં નાટકો.’

( સા. શ્રી નરસિંહરાવને જવાબ. )

શાહર શ્રી નરસિંહરાવે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે તેના જવાબમાં સવિનય જવાબાતું એ—

ઇતિહાસ કર્તાને એમ કરીમ મદમદને છે અને સંચલ બનેએ સમસ્ત રદી કરેલી છે એ તો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે તેવી વાત છે.

કરીમ મદમદને નાટકો માટે મત ચતાનુમતિ કવિથી બંધાયેલો છે. સા. શ્રી નરસિંહરાવને એમ. એ. ની ઉપાધિ ધારણ કરનારને માટે તેવી રીતિ સેવન અનુકરણિત લાગે છે, પરંતુ, એમ. એ. સવામી જ સર્વે જાણતોએ એ સાથે સ્વતંત્ર મત બંધાઈ જાય એમ અને નહિ. ફરકને ફરક વિષય પહેલેથી છેલ્લે સુધી બેઠી, સંપૂર્ણ રીતે ચર્ચા, ઉપરનો નિર્ણય પોતાને માટે જ બાંધવાની સરજતા, કવિ કે સમય હોઈ રાકતાં નથી. તેથી અમુક મુદત સુધી તો સમાપિત થતને જ જગમગી રહેતું એ જ એમ. એ. ની ઉપાધિ ધારણ કરનારા પસંદ કરે તો તેમાં ન્યાય કે નિષ્પક્ષીયતાની જાણી ન મળ્યાવ એમ અમારું માનવું છે.

વળી, એમ. એ. ની ઉપાધિ, એ ઉપાધિ માટે જે એમ્બેડ વિષય લીધો હોય તે જ વિષયમાં, વિશેષ મોખતા બતાવેલે, નહિ કે પ્રત્યેક વિષયમાં—આર્થાત્—‘ગુજરાતી’માં એ.

અંતરિયાએ ‘અનેકવાર એ નાટકો પ્રેમાનન્દની કૃતિ હોવા વિરુદ્ધ પોતાની માન્યતા હોય એવી વચનો કહેલાં જ છે.’ અને એ વચનથી નિરુદ્ધ પર્વત તેણે કર્યું હોય એવું સા. શ્રી નરસિંહરાવ પણ માની શકે એમ નથી. સંચલમાં ‘મચિપોગ’ છ. સ્લોકના કતાં-તરીકે પ્રેમાનન્દનું નામ હતું તે ગાંઠી નીચું છે તે જ તે પુરવાર કરવા બસ છે. અંતરિયાને તે

સંકા છે અને તેથી તેણે નામ નહિ લખવાઈ પસંદ કર્યું છે-કરીમ મહમદ અબ્દુર્રહમાની તે સંકા રહેવા દીધી-તેમ કરીમ મહમદ પોતે કર્તૃત્વ વિશેના સંકાપૂર્ણ વિષયમાં નહિ પણ અને સ્ત્રીકારિણે મત જ પસંદ કર્યા તેમાં વાંધો હોવાનું અબ્દુર્રહમાને ન મર્યું. આમ ફરજ પડના મતને નિશાળી લેવાની પછી જરૂરીયાત જ હતી-દુનિયામાં તેની જરૂરીયાત હશે હશે અનુભવાય છે-જેને અર્થ કરી એક મત ઉપર આપવામાં જખત લે તે તે પુસ્તકનું પ્રમાણ કાલુ જણે કરી મુદત મુલતવી રાખતું પડે.

ઉપરના એકમાં જ કે જ્યાં સુધી પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અંકમાંનાં પ્રમાણનંદનાં નાટકો પ્રમાણનંદનાં નથી એમ પુરવાર થાય નહિ, જ્યાં સુધી મુજસતના સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં વિદ્વ પદ્ધતી વાતને ટેકા આપવાની કારણે સ્ત્રીકારણ નહિ, જ્યાં સુધી સંભાવિત સન્માન્ય સાક્ષરો એને માસિકો તે સંબંધે મૂકાવા જ પાડાય કરી રહે ત્યાં સુધી એક નવો અભ્યાસી સ્વીકૃત થતેને જ અનુસરે તેમાં સાહિત્યના વિષયમાં લે પણ કરતો હોય તેનું માની રાખતો નહિ એનું આશ્ચર્ય માનવું છે. જેને સંકા હતી તેણે સંકા સમજાય તેનું પછી રાખેલું છે તેવા મુદત કહેવાં વચ્ચેનાથી વિરોધ જોવાની કલ્પવૃત્ત કરવી એ પછી વાજખી નથી.

વળી, જ્યાં સુધી નવા મતે જુના મતને ખામણ કરી નથી ત્યાંસુધી વિવાદો પડે પાસે જુના મતને વજન આપી નવા મતની જાંખી કરાવવી એ જ વાજખી લાગે છે.

પોખા તા. ૧-૮-૧૧  
મરી તમલ

મરસિદસાબ કોખાનાય  
તા. ૮-૮-૧૧.

(સહી) કરીમમહમદ મહસેદ  
(સહી) હિમ્મતલાલ મહેશાણ અબ્દુર્રહમા.

## ઉપરના લેખનો પ્રત્યુત્તર.

આરી પ્રસ્તુત નોંધ સા. અબ્દુર્રહમા તથા પિ. કરીમ મહમદને અગ્રહ વાંચવા માટે મોકલી હતી; એ હેતુથી કે હેમની અબ્દુલ્લામ હું આ કામ કરું છું એમ ના થાય. હેમણે પોતાનો ઉત્તર પણ સાથે સાથે જ જણાવ્યો એમ આશ્ચર્ય કરાવે હેમનો ઉત્તર ઉપર લખ્યો હતો. હેમણે પ્રત્યુત્તરનો હક અને પ્રાપ્તિ માથે, હેમનો વાચકાઈ પોતાના નોંધકો—

સા. અબ્દુર્રહમાનો પોતાનો અભિપ્રાય તો આ નાટકો પ્રમાણનંદનાં નથી એ તરફ છે એમ ઉપરની નોંધ તથા ઉત્તરથી અનુભવ થયેલો. તેમ છતાં ઉપરના ઉત્તર નીચે. સહી કરીને હેમાંના અગ્રાપ માટે અવાજદારી હેમણે કેમ કરી લીધી હતી તે અગમ્ય છે. એમ પછી નહિ કહેવાય કે હેમના સંજ્ઞાથી નામ માટે પોતે જવાબદાર છે. કેમકે "સંજ્ઞાપિત મતને જ વાજખી રહેવું હેમાં પણ કે નિવારણીયતાની ખામી ન મણાય એમ હમારું માનવું હતું. સંજ્ઞાપિત મતને જ વાજખી રહેવું હેમાં પણ કે નિવારણીયતાની ખામી ન મણાય એમ હમારું માનવું હતું.

છે” હતાકિ વચનોમાં બહુવચનથી તે મતો પાટે પણ પોતાનું અનુમોદન દર્શાવેલું છે. નરેલું કૌરવનાં અને અર્જુન પાંડવો-એ સુતની પૂજા શ. અર્જુનસ્થિ કરતા-હોય તો આ દલિદ્વિધિનું વર્તન સંભવે બહુ. ઉપર પ્રથમ લેખની તા. ૫ માં મહે મેઠ બતાવ્યા પછી આમ હરી જોશનું પહેલું; પરંતુ તે અરે શ. અર્જુનસ્થિમાં આ નવું બરેલું પગલું જવાબ-દાર છે, નહીં. કેમકે ઉપરનાં પુર્વાસામાં સંયુક્ત જવાબદારી પોતે સાથે લીધી હોય એમ પાછું સાબર છે.

કેશનન્દનું નામ હેઠા મ્લોકમાંથી કાઢી નાંખ્યું. એ સંતોષની વાત છે. પરંતુ એ નામ વખતે ભૂલથી જ છાપનું રહ્યું હતું. એમ ખાત્તા અખણના વાચકોને થાય તેમ સંભવ છે; એટલું જ નહિ, પણ પ્રથમ આવૃત્તિમાં એ નામ હતું અને ખીલમાં નથી એટલી કીણી વાત બધાની નજર આગળ તરી આવવાનો સંભવ અલ્પ છે; તેમ જ એ નામ કાઢી નેપાણું છે તે શ. અર્જુનસ્થિના આમદથી, તે સામાન્ય વાચક વર્ગને બાણકાનો કાંઈ ખાતર નથી; - હતાકિ કારણોથી એ વાત ઉપર આટલો બધો ખાર મૂકાય છે તે વાજબી નથી.

કવિતાસહસ્રીન મિ. કરીમ મદમ્મદનું લખેલું છે અને સમઢ અને જણાવે કરશે છે એ વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે હોય છે એમ મ્હારી નજરે તો જણાયું નથી. કવિતાપ્રવેશનું દર્શન થતાં એ સમઢ કર્તાઓનું નામ જોઈએ જાય; કવિતાસહસ્રીનમાં કોઈની સહી નથી અને કવિતાસહસ્રીન મિ. કરીમ મદમ્મદની એકલાની સહી છે. તેથી તો ઉપરું એમ કહિત થાય કે કવિતાસહસ્રીન અને સમઢ અને મારે અને જણા એકા જવાબદાર છે-કવિતાસહસ્રીનની જૂઠી પ્રત મને મળ્યા ત્યારે જ જણાયું કે એ એકલા કરીમ મદમ્મદનું ઉન્નયોગ ‘કવિતા પ્રવેશ’ના અંગના દર્શનથી એ વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે હોય છે એમ તો કહેવાયજ નહિ.

એટલે ‘નેરે, સદ’શ હતી હોયે સદ’શ સમઢાય હોયું પણ સખેલું છે’ હોયું અલ્પ-જોને તો જણાય એમ નથી. આમ બીજી ગીતે મૂક રીતવું ‘સમઢાય હોયું’ જાણવામાં પ્રગટ રીતે મત દર્શાવવાની દિશામાંથી આવી જ હતું તો જોઈએ. આ કારણોથી “રખ કહેમાં વચનોથી વિશદ જોવાની ઉતાવળ” કરવાનો હેતુ મને લાગુ પડતો નથી. પછી જગન્નાથ જ્ઞાનપદ જગન્ને આમ છતાં પણ મ્હારામાં ઉતાવળનો હેતુ જણાય તો નિરુપામ.

એમ. એ. ની ઉપાધિથી થતી વેત્તવતાના સંભવે આ પ્રકારકોનો બચાવ પાંચોં નિ-રમય થાય છે. ચતુર્થમતિક વૃત્તિ મિ. કરીમ મદમ્મદે આદરિછે એમ સ્પષ્ટ સ્વીકાર થયો છે. એમને એક રીતે સંતોષ થાય છે, તે સાથે જ અસંતોષ પણ થાય છે કે એમ. એ. ની ઉપાધિ સંભવથી મ્હારી રીકાનું કોઈ સંમતણું જણાયું નથી. મુજબથી બાપાનો અજગસ કરીને જ એમ. એ. થયા હોય એમ અપેક્ષા નથી. એમ. એ. થયા મારે બધી બાબતોમાં એક સાથે સ્વતંત્ર મત બધાઈ જાય એમ મ્હારું હોયું જ નથી. પરંતુ પુરિવાસિનીની બા. એ. અને એમ. એ. મ્હારીની કીધી નેરેનો અજગસ થવાથી મનના બધાંયુમાં, મુદ્ધિવક્રિયાં હોય પ્રકરના સ્વરૂપસાધક લાભ સ્વા એકલે કે તેથી સ્વતંત્ર મુખનાશક્તિ, નિર્બુધવક્રિયા વગેરેની ખીલવણી આપોઆપ થાય, અને અંધપદપસની કૃતિ સેવાય જ નહિ. એ ઉપાધિ,

સંસ્કૃતના અભ્યાસક્રમમાં, લૅગિસ્ટ, ગણિત, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન ઇલાદિનો વ્યાસંભવ સમાવેશ હોવો અપેક્ષા છે તેથી (critical faculty) વિવેચકશુદ્ધિનો વિકાસ થાય. તે થાય તો જ એ ઉપાધિ સુધી કેળવણી એળગ્યાનું સાંવેકાય. મિ. કરીમ મહમ્મદ એમ. એ. ખેલાંની પરીક્ષાઓ આપ્યા વિના જ એક્સમ એચ. એ. થયા હશે, એમ તો નહિં હોય એમ. એ. માં સુચરણી ભિન્ન બીજા નિમ્ન વર્ણને પાછા થયા હોય, જેમ કે વિજ્ઞાનનો વિષય લીધો હોય, તોપણ વિજ્ઞાનના અંશમાં પ્રયોગશાળામાં કરેલાં અભ્યેષણોથી તેમ જ તેનાં લેખાં પુસ્તકોના અભ્યાસથી, હોવી જ વિવેચક શુદ્ધિની ખિલવણી થવી જોઈશે.

મુનિર્સિદ્દીની કેળવણીની આભાષણ વક્ષમાં સખીને મહેં અત્યુત્તમિક પ્રતિ વિશે અત્યંત ગાય બતાવ્યો હતો. પરંતુ અદારે તે મદારી કલ્પના એટલી જ દરે છે, તો નિરાશ સાથે મેન જ સખવું ઉચિત છે. આ વિષય માટે સમજ કરેન કરી નિર્ણય કરવાની સરવતા, સક્તિ, કે સમય મિ. કરીમ મહમ્મદને નહિં હોય; પરંતુ એ સરવતા અન્ય જાને કરી આપી છે તો પછી તે ઉપર ચનન કરી નિર્ણય કરવાની સક્તિ હેમનામાં ન હોય એ કું મારી સકતો નથી.

“સ્થાપિત મત” નો હાલ આદર કરવો પ્રહ છેડુએમ આ એ વિદ્વાનો કહે છે. પણ “સ્થાપિત” મત કિયો છે ? પ્રેમનનનાં નાટકો છે એમ પ્રમાણ સામગ્રીથી કહે, ત્યારે, સ્થાપિત કહું છે ? નાટકો એ કવિના નામે પ્રગટ થયાં એટલે સ્થાપિત યદિગ્ય ? તે પછી કોણ પણ સાક્ષર કે નિરક્ષર એ મત સ્થાપિત કહે જાયથી નથી. મતાનુમતિભાવો આદર કયો; કયો, પણ જાની પાછળ મતાનુમતિભાવ ? નાટકોના પ્રકાશોની પાછળ તો હોય જ નહિં. કેમકે એ તો આ પ્રસંગમાં લોભતકારના પાંજરામાં જામેલા છે. બીજા શ્રેષ્ઠ વિષય-નીમ સાક્ષરે પ્રમાણસરિત લોકાનુસાર નાટકોનું અર્જવ દણ સુધી તો સ્થાપ્યું નથી.

મિ. કરીમ : મહમ્મદ “શુદ્ધાશુદ્ધ વિષયમાં ના : પછા” એમ મેને કહે છે. આ વચન સ્થાપિત મતના સ્વીકારના વચનની સાથે અસંમત બને છે; અને ખરું જોતાં હેમના મનના ઊંચણમાં તો શુદ્ધક હોય એમ લાગતું જ નથી; આદે જ હેમની સ્થાપિત મત ઉપરની મદા માટે મરણની માગણી કરીયું. પણ તે આપવાની હેમની ઇચ્છા નથી, કે સક્તિ નથી, કે હિમ્મત નથી, કે શું તે સમજાતું નથી. શુદ્ધાશુદ્ધ વિષયમાં ના પછા તે તે અદારે મનાય ? જરી તરસતા સેવી હોય ત્યારે જ. મીસંગા ઇતિહાસને સંખમે લેખ હેમણે એ પક્ષ સચિત્તર અને નિષ્પક્ષપાતથી બતાવ્યા છે, તેમ આ પ્રશ્ને સંખમે હેમણે કહું નથી. આ પ્રશ્ને તો આજ એક વાક્યની ગણે બોયરે મુકેલી જુદોદ્ધથી જ બને તેવા જ એક બીજા વચનથી પતવી દીધું છે. મદારા નિબંધમાંની કલીલોતું રેખાશય બતાવેને તરસતા સખી હોત તો જુદી વાત હતી. મદને તો બ્લેમ રૂ છે કે એ નિબંધ હેમણે પૂરા પાંચે જ નહિં હોય. આ ઇતિહાસકલેનમાં આ સિવાય અન્ય પ્રમુખમાં પણ મિ. કરીમ મહમ્મદની તરસતા હાવી જોઈશે જ જણાય છે.

વિવેચકશુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યા વિના, આપ્ય મીસંગાને અત્યુત્તમિક યદું તે પોતાની સ્વતંત્રતાની વાત છે. પરંતુ એ પદવિ સેવવી અને કવિતાસાહિત્યના ઇતિહાસકલેનું નિ

રૂપથી કરવાનું જોરબ, સાદચ, જાનનાહી, અને જોખમ એ પણ માથે રોવાં એ જે વાતો સાથે ના જતી સકે. એ કાંઈ ‘અભ્યાસી’ એ અભ્યાસપાત્ર લખવાનો નથી, કે અને તેમ નથી જાય.

જ. અર્થભરિવાએ અને મિ. કસીમ મદમ્મદે પેશપોતાના જિજ્ઞાસુની પરસ્પર નિભાવણી કરીછે તે હેતુની ઉદાર મિત્રતાને સ્તુત્યુરૂપ છે; અને એ પ્રકારની નિભાવણી સંસારના વ્યવહારમાં કંઈ પણ છે; પરંતુ સાહિત્યના ઈશ્ય, સત્તનિક, પ્રોથમાં તેો દેવી નિભાવણીને માટે રવાન નથી.

પ્રસ્તુત નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નથી એમ પુરતાર મવાની માગણી આ જે વિદ્વાનો કરેલે તે સાબીત કરવાના જોગવા વાતની વિરુદ્ધ છે. નિબંધમાં પ્રસ્તાવનામાં મિથ જેવા ધર્મિત નો ઉદારો આપીને મદ્દ મયમ્મુજ ઉકે નાસ્તિપદ્ધ (સલુમાર્ગ) સાબીત કરવાની જવાબદારી કોઈના ઉપર મુકાય જ નહિ. નાટકો પ્રેમાનન્દનાં છે એમ અસ્તિપદ્ધ સાબીત કરવાનો જોગો પ્રેમાનન્દ પદ્ધત્યોગે સિરે છે એ જ ન્યાય છે; મદ્દ લૌજિક અને ન્યાયનાં તત્ત્વોના એકો એકથી જાણીતા સર્વે કાલ એ તરખ તેો સમજે અને સ્વીકારે.

છતાં મદારી વિવક્ષણ સિદ્ધિમાં રહીને એ નાસ્તિપદ્ધને પ્રુટિ આપવાનાં પ્રમાણો, સંખ્યાબંધ, અને જુદા જુદા સ્વરૂપનાં, મદારા નિબંધમાં છે તે ઉપર સહ આપે તેો પુરવાર નથી થયું એ વચ્ચે આ વિદ્વાનો કાઢી મકે નહિ.

જુદા મતને નવા મતે પાલન નથી ક્યો એમ સહ બાર સ્વીકારીયે, તેો પણ તદ-સ્થતાને માટે એક પક્ષનું અવલમ્બન કરવું એ જોરજાળી જ છે. પરંતુ જુદો મત ખરું જોતાં આપક રૂપે દત્તો જ નહિ; ચલવા માંડવા અમદીઓમાં જ રીતમાં આવેછે. માટે જુદો મત વિચારોના મંદળમાં, કે પ્રમાણિક હોન વચેમાં, મત્રિત નથી થયો એમ હુદેવામાં કોઈમતની ખરી સિદ્ધિનો અનાદર માવછે. અને, પણ ત્યાં ક્યાં વિધાર્થીર્વર્ગમાં આ બાબતમાં તદસ્થ સ્થિતિ રાખવાને જાહેર જુદા મતને જ મદ્દ મેકારાયો તે વાતની છે એમ તદસ્થ જતને નહિ પણ એક પક્ષના સેવકને જ લાયકે. કાચે કરીને નવે મત સાર્વત્રિક મહાં નાય, તે વખતે વિધાર્થીઓને કોખનેશ્વ જૂલી જાણતું હુદેવાને કોણ આવશે ? વિદા-ર્થીઓનાં કામાં મતને બ્યાલ રાખવાની જરૂર આ જે વિદ્વાનો જૂલી જાયછે. કાચી વયે હંપાવણા સંસ્કાર મુકાવા મદ્દ કરવું છે.

વિરુદ્ધ પક્ષનાં કારણો “જુજગતના સાહિત્યકૌશલમાં સીધાતામ” એ આવસ્થક કરત આ વિદ્વાનો માવેછે. પરંતુ એ સીધાતાવાં છે નહિ તે સિધિ કરવાનો પ્રયાસ હેનલે ક્યો કરેછે ?—અને સાહિત્યના કાળમાર્ગમાં આમ અન્દગ્રામજુલી પૂજા પણ વાજની હુદેવાય ? પોતાનો સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય પોતાની જુદીથી જ બોધેનો એ ખસ સાહિત્યમજાતું સમજ છે.

“સંસ્કૃતિ, સંખ્યાન્ય, સાદરો અને માસિધિ” એ અદ્યાર સંધી રાખેલાં સંસ્કાર ઉપર આ જે વિદ્વાનો મદ્દ બાર મૂકેછે. તેો એ “મુખ્યાત”ની કારણો વખતેયે. એ મૌનગર એક બંધ તેો એ સાચ કે મદારા નિબંધમાં મતાવેલી કાંઈક અનુષાર છે તેથી ? અને કાંઈ

કહેવાતું, રહું નથી અને, ખરે, મને ખુબી કેટલાક તરત સહારોના પગ નજીક હેતું જ. વખત આપ્યું છે કે-તમે આ મનમાં એટલું પૂરું રીતે મન અને સ્થાપન કરી છે કે કોઈને કશું કહેવાતું હવે બાકી રહ્યું જ નથી. આ રીતનો વિચાર જતાવતામાં જા. અંગ-રિષા પોતે જ એક છે—હેમણે અનેક વાર મને સમજાવ્યું એ જ પ્રકારે વચન કહેલું—અને તે જ વિદ્યાનું હવે આવીવમાં સામિલ થાય તે જોઈને આત્મવેદી ‘મુઠ’ જ રહેતું પડે !

પરંતુ, જો એમ છે તો, ‘અભાવિત’, ‘અન્યાય’, ‘સાહરોની ખરી રસ’ તો એ જ છે કે આત્મસાર, કલ્યાદિ અયોગ્ય વૃત્તિઓના સામ કઈને કોઈની રીતે કમૂલ કરતું. રાત્ર એ છે કે કેટલાકને પોતાની બૂલ કમૂલ કરવી મમતી નથી, કેટલાક એક બીજાની મોટાવા માટેની વાર્થ જોતા એકાદ, કેટલાક આ કર્વણતું ખરતવ પૂરું રૂપ સમજતા નથી, કેટલાક પ્રમાન-પદ્ધતિના પશિરોને અગ્રિય ચર્ચા કરે છે,—અપાદિ અનેક કારણો સંજોડે, અને છે, વળી કેટલાક તો એમ વાર્થ જોઈને એકાદ કે પ્રમાન-પદ્ધતિના કહેતું શું છે—અથા નિગમના ઉત્તરમાં રો નવાય હેમનો છે—તે અભૂય પછી બોલાય. આ વૃત્તિ અગમી નથી. એ પદ્ધતિ મોટે તો અન-તકાલ અધી ‘મુઠ’ રહેશે; તો શું તેથી કઈને અથા નિગમની દલીલોના અનર્જત ગુણો બદલાઈ જશે ?—પ્રમાન-પદ્ધતિના એ એક મુદ્દા જ છે કે—એ મોટા કંઈ બોલવાન્યે એમ માનતા પ્રસારવી, જોયી આ વિષયમાં એક વાને અપદ્ધતિના હેમની વાર્થ જોતા હોય તે બોલતા રોકાય. હેતુ તેમ નહિં હોય જ પરિણામ તે થાય છે.

હાલ વિશિષ્ટ કહેવાની જરૂર નથી. મહારી કને ખાનગી રીતે અગિયારો બ્રાહ્મણે તે શ્રેષ્ઠ પ્રસંગે પ્રશ્નિત કરવાની ઉમેદ થાયું. અને એમ પણ આ જે વિદ્યાનોની ગણિતી માટે કહેલું કે આ નાહો વિશે જુદા કેશનવાલ મુખને એક કાચે મહારી પેટે જ રહેલ હશે અને તે મને દલીલો પણ હતો. પછીથી જા હેમનો રૂપ તે વિશેનાં કારણો મતાવવાતું કર્તવ્ય હેમતું છે, પરંતુ એમો જોન રહે તે માટે શું સ્વતન્ત્ર છુદિશક્તિને બધાએ માનવ-પૂજના અંધારા જાપાનામાં પૂરી સખીને નિગમ અભારી રેવી ? છેવટે એટલું જ કહેલું કે આ પ્રકારો નિવેદો આવવા માટે પ્રથમ કર્તવ્ય આ નાહોના પ્રકારોતું એ હતું કે હેમણે પોતાનાં પ્રમાણ અણવવાં; પછી કર્તવ્ય પ્રમાન-વત્તા પદ્ધતિ સેવોતું તે જ પ્રકારે હતું અને એ ઉપર સ્થળના સાંજા જોવાથી હવે રીતું કર્તવ્ય સવે સાહારોતું એ છે કે મહારા નિગમની દલીલોના અનર્જત મુખરોય ઉપરથી અગિયાર નિર્ભય રીતે જતાવનો.

આ લેખથી ફરીથી આ વિનિય વર્તેતું કર્તવ્ય તરફ ધ્યાન વિનયપૂર્વક બેસાં. અને કહેલું કે હવે એમો જોન આજ સમયે તો વિગતરસાય વર્ગે તે એમ જ માનશે કે મહારી દલીલોનો ઉત્તર દેવાય એમ નથી, અને મુનરસામાં નિર્ભય રીતે પેલાની વૃથા કમૂલ કરવાની, અથવા બીજાને અગ્રિય પણ સ્વય વાત છૂટી રીતે કહેવાની, કેમ પણ સાહારમાં કિમ્મત નથી. આ લેખથી પ્રમાન-પદ્ધતિના સાહરોને હું પૂછી રીતે આચ્છાલ (challenge) કરું કે મહારી કને પ્રમાણો હોય તો પ્રગટ કરો, નાહો પ્રમાન-વર્તો કરેલું છે એમ સાંખીત કરવાની કિમ્મત હોય તો વચર રીતે બહાર પો, અથવા વિલમ્મ-

તો ખુલાસો આપો, તદિં તો પોતાની જૂલ સ્વીકારો. બેમાંનું કશું નહિ કરો, તો તદ્દ્યારે પણ ખોટા છે એમ નિર્વિવાદ સ્થાપિત થશે.

આ તદ્દ્યારની ચર્ચામાં દારણા છત્તવનો પ્રથમ દાખવ કરવાનો નથી; કારણકાં છત્તિહાસમાં સત્તરું અન્વેષણ એ જ ખરું જૂલ છે. છતાં તેને અંગે કહી દારણ છત્તનો આત્મચારવપ્રેરિત જાવ પ્રવેશ પામે, તો પણ એ સંખ્યામાં પદ્દ *sportsmanlike* થવું, રમત ચમતમાં દોષછે તેવા પરસ્પર તરફ ઉદારજાનથી જ દારણ છત પદ્દ ખમરી, એ જ જૂલ છે.

પોંદરા

તા. ૬-૮-૧૧

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

## ‘કવિતા પ્રવેશ’ આવૃત્તિ બીજામાંના છત્તિહાસ- દર્શનનું શુદ્ધિપત્ર.

મિ. કરીવ મદમ્બદે ‘કવિતા પ્રવેશ’ ની બીજી આવૃત્તિમાં ‘છત્તિહાસ-દર્શન’ માં પ્રથમ ના કરતાં અંગેક વધારા તથા દેશકર કરાંછે, તેવા જૂલ રોપની પરીક્ષા કરવાની હમ્બને રોડીને હેમાં થયેલી એક મદમ્બની જૂલની શુદ્ધિ—હેજની રમ માગ્યા વિના જ—દારે ખતાવવાની જરૂર પડેછે. ‘સંગીત’ એ વિષયની નીચે ‘કવિતાપ્રવેશ’ આવૃત્તિ પ્દેશીના ખ્દાશ વિવેચનમાંથી ૧. ૬ એ ઉતારો આપેછે, ત્યાં સંગીતનું વિખજાણ આપવામાં હેની જૂલ થયેલીછે કે હું જુલ વર્ગ આગળ ચૂર્ણમાં ખપું. ખટે એ જૂલની શુદ્ધિ અદિ’ ખતાવુંછું—

|       |   |                           |
|-------|---|---------------------------|
| સંગીત | { | ખનિસંગીત (= રવખાન સંગીત)  |
|       |   | તાલસંગીત (= કાલખાન સંગીત) |

એમ ખ્દાશ વિવેચનમાં લતાયેછુંછે તે દેશીને મિ. કરીવ મદમ્બદે

|        |  |             |
|--------|--|-------------|
| સંગીત— |  | ખનિ સંગીત   |
|        |  | રવખાન સંગીત |
|        |  | તાલસંગીત    |
|        |  | કાલખાનસંગીત |

એમ મૂકી દીધું છે. પ્વનિસંગીત અથવા બીજું નામ સ્વમાનસંગીત, તેમ તાનસંગીત અથવા બીજું નામ કાલમાનસંગીત.—એમ વસ્તુસ્થિતિ જતાં, જ્યારે પ્વનિસંગીત અને સ્વમાનસંગીત એ બે જુદા જુદા વિભાગ, અને તાનસંગીત અને કાલમાનસંગીત એ બે જુદા જુદા વિભાગ હોય એમ પરિણામ મિ. ફરીમ મહમ્મદે આપ્યું દીધું છે. આ વિષયની ચર્ચા હેમના ખતમાં જાતરી જ નહિં હોય તેથી આ અનુદિત પેશી જ્યાં દરે કે કેમ તે વિશે તર્ક કરવાની જરૂર નથી. માત્ર નીચલી અવસ્થામાં રોષિન કે મૌન રાખું છું.

જાહેરાત

તા. ૨-૮-૨૧

નરસિંહરાય સોળાનાથ.

## આરોગ્ય, વિજય, અને સત્તા મેળવવાના ઉપાય.”

આપણે ન્હાના બાળકો દત્તા ત્હારે વમર માંડે દેવજીના પાતે કદાચી પુરાણી સામજીયા તે રાજેને પાક તે 'હરે જ. કાવતણિયે 'સામજી, નિર્દેશ દેલ અથવા તે કહી શકનારા કવચેમાંથી અસ્થિર આમજીયા યાસ હેઠલ કે હેઠડીને બમાથી લેતાં તેવાને આપણે કદાચ તત્પર રહેતા અને આપણા ખતમાં લેખને વિશે ઝાંઝી પણ બની જોઈ ન્હોતી કારણ આપણે એમ સમજતા દત્તા કે અસ્થિરાએ કદી નિષ્ફળ જતી ન્હોતી, અને સદાચાર અને સત્યને માથે ચાલનારને કદી તેઓ તળતી નહિં, અને આખરે ત્હારે અણીને વખતે આવીને પોતાની જાડાઈ કક્ષિતથી અથ અને વિપત્તિથી વાઙ્ગ્ય લીધેરી નાંખી લેખ સુપડાચેલાઓને ક્ષેત્રવતી ત્હારે આપણે કદાચે આનન્દ પામતા. આપણે જેમ જેમ ઉત્તરમાં મોડાયા થતા ગયા અને કાળગતી ક્ષેત્રવતી વાસ્તવિકતા વિશે વધારે જાન પ્રાપ્ત કરતા ગયા તેમ તેમ આપણી રાજક દેવજીની શુભિ લેખ પામતી મળી, અને તેના મજાકાકિ નિષ્કાસીઓને અનારતવિક તથા કામદાય કરીને સ્મરજીતા અસ્થિમાં મૂકી દીધા, અને આપણે એમ કારણ માંડ્યું કે જાદુવારવાના સ્વમાની શુભિ મૂકી દીધી તે રહાપણું જ કામ આપણે કર્યું પણ વાતરથી શુભિમાં આપણે પાછા ન્હાના બાળકો જ પાઈ જાણે હિને, ત્હારે આપણને પાછાં જાલ્યસવાનાં ઉલેખન આજનાં સ્વમાં આને છે અને આપણને જાણાય છે કે લેખ આખરે વાસ્તવિકતા હોય છે જ.

મનુષ્ય જાતિની અંતરજ્ઞિને નિયમમાં રાખનારા કાચલ, તથા વિચારની કક્ષિતું જાન, જે આપણને તેના જાનની કક્ષિતી મનુ હોય છે તેના અત્યાના પ્રદેશમાં, ન્હાના અને જલે જામે અદસ્ત રહેનારા હોવા જતાં જાણેને જતી લેવાની જાડાઈ કક્ષિત વાસ્તવતા અને પાક ચારેને માથે ચાલનારા અને અસોચ, ધન, વળા સુખનું જાન કરનારા દેવજી પાજ વાસ્તવિક હોય છે અને અમર પાઈ જાય છે. તેને મન તે દેવજી તે સર્વોપરી સદાચારની સાથે એકસર મળી કામ કરતા વિચારણો, તથા વિચાર-દૂલો છે.



ખરાં આરોગ્ય, વૈભવ, અને શુભની પ્રાપ્તિનો જે લોકો સર્વોપરિ સદાચારની સામે પોતાનાં હૃદય એસ્થર કરવાનો દિવ્યનિર્દિન પ્રયત્ન કરે છે તેમને જ સાધ છે. સદાચાર જેવું રક્ષણ બીજું કોઈ આપી શકતું નથી. પણ સાદાચાર તે ફક્ત બદારથી જ નીતિના વિષયોનું પાળવું તે નહિ પણ પવિત્ર નિયમ, ઉત્તમ અભિવ્યક્તિઓ, નિસ્વાર્થ પ્રેમ અને ઇશાનિમાનનો અભાવ તે જ સદાચાર. હમેશાં સદાચાર, અને પવિત્ર નિયમો હંમેશી આપણી આસપાસનું અવ્યાસ્તિત વાતાવરણ મહુરત અને સત્તાથી ઘરપૂર થઈ, તેના સમાગમમાં આવવાર ઉપર પોતાની છાપ બેસાડે છે.

જેમ ઉચ્ચતા સર્વથી નિરાધાર જાણ્યો નહાસવા માટે છે તેમ પવિત્ર અને પ્રદાતુ હૃદયમાંથી પ્રગટી નીકળતા મહિમારૂપી શુદ્ધ કિરણોની જાપમય નિયમો નહાસવા માટે છે.

જે આયુષ્યનાં ૬૪ ઘટક અને અચળ પવિત્રતા હોય છે તેને જ આરોગ્યની પ્રાપ્તિ સાધ છે. તે જ સત્યા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવા આયુષ્યમાં વ્યાધિ, ન્યુનતા, તથા વિપત્તિને નિરાસરમાન બનાવું નથી કારણ ત્યાં તેમને આવશ્યક પોષણ નથી.

કારીરિક વિધિઓ પણ આનંદ સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. અને કારીરિક જીવનને પણ આ સત્યા હવે જાણવામાં આવે છે. અને ખેડમાં જે મજૂરો કે કારીગરો લાંબે મહુબા હોય છે તે હવે મજૂર રહ્યા છે અને કામચલાઉં જાય છે કે મહુબા તેના કારીગરો અધિકારી છે અને વિચારની શક્તિથી તેને જેવું કરવું હોય છે તેવું કરી શકે છે. ખેડમાં એમ ખતાઉ કે માથુસ તેની ત્રા પામનશક્તિને લીધે નિરાસરતા હોય છે પણ હવે એમ લોકો સમજવા લાગ્યા છે કે નિરાસરતા રહેવાથી તેની પામનશક્તિ ખરડે છે. અને યોગ્ય વખતમાં બધાને જાણ્યો કે દરેક વ્યક્તિનું મૂળ મનમાં હોય છે.

આ મહિત્તો જેવું કોઈ પણ કદ ખતમાંથી હટાવ ન પામતું હોય તેવું જ નહિ. અને જાપ, વ્યાધિ, કિડનીની, અને ખીચ તે ફક્ત વસ્તુસ્થિતિ ખરી થી છે તેવું આપણને યાદ નથી હોતું તેથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

હૃતકથાનુસાર, કિન્દુલાનમાં થઈ એક સપ્તે તત્તવાનીએનો સંપ્રદાય હતો, તે લોકો એટલી તો પવિત્ર અને સાદી ઇતલી માણવા કે તે લોકો હેરનો વાંદી ઉમ્મરે સહેલાઈથી પહેરતા અને માંદા પાતું તે અશભ્ય શુદ્ધો મહુતો કારણતેથી કાપકાનો બંધ કરેલો મહુતો.

વ્યાધિ તે મોટું દોષિત દેવનો ઓપ છે અથવા તો હપર આપણી પરીક્ષા લેવાને તેવું કરે છે એવું માનવાને બદલે અપણી બદલ અથવા પાણી પરિણામ છે એવું બદારે આપણને સમજાશે અને આપણે કાનુક કરીશું ત્યારે જ આરોગ્ય રૂપી માર્ગે સહેલાઈથી ગાંઠી સરીકું. વ્યાધિ, જેઓ તેને આકર્ષે છે અને જેમાં હૃદય અને શરીરમાં તેમને નિવાસ સ્થાન મળે એવું ત્યાં હોય છે ત્યાં જાય છે. હવનને ઉત્તેજન આપી શાન્તિમય, પવિત્ર નિયમથી ઘરપૂર જેવાં મન હોય છે ત્યાંથી તે વ્યાધિ દૂર નહાસશે જ જાય છે.

જે આપણે કોપી, ઝીડીયા, અરિયા, લોભી અથવા ઓળ મનની અશાન્ત પ્રાપ્તિવાળા

હકથે, અને તે છતાં આપણી તબિયત સારી રહે એવું ઇચ્છતા હકથે, તે તે જનનું અશ્રમ જ છે કારણ આપણે હમેશાં બાધિનું ખીજ આપણા મનમાં રાખ્યા કરિયે છિયે. શસ્ત્ર માણસો મનની આવી સ્થિતિથીથી હમેશાં દૂર રહેવાનું કરે છે કારણ કે તેઓ જાણે છે કે ખરાબ મર, અથવા તો ચેષી પર કરતાં પણ તે વધારે તુકસાનકારક હોય છે.

જે આપણે રાષ્ટ્રીયિક કરશે અથવા દુઃખોથી મુક્ત રહી, તદન આરોગ્ય રહેવું હોય તો, આપણા મનને અવશ્યક સ્થિતિમાં રાખી આપણા વિચારો પણ એકરવર કરવા જોઈએ. હમેશાં હરેના તથા પ્રેમાજ વિચારો આપણા મનમાં કરવા જોઈએ. આપણી નયોમાં પ્રીતિ રૂપી આકર્ષક વલેપદાવનું જોઈએ તો પછી આપણે મોઢ પણ દવાની જરૂર નહિ રહે. આપણા મનમાંથી દેવ, શંકા, ચિન્તા, તિસ્કારવદ્ધિ, સ્વાર્થપણું દૂર કરવાથી આપણી મંદ પાચન-શક્તિ, આપણું પિત્ત, સ્નાયુવિકાર, તથા સંધિયા દૂર થશે. પૂર્ણકલ સ્થિતિપેને જ જે વજની રહીશું તો આપણું આધિભરત મર્દ પીગ્રમનું અને પછી આપણી હરિપાદો બધી વજની મર્દ પડશે.

રાષ્ટ્રીયિક સ્થિતિનો મન કાર્યનો મારો સંગત્વ તીજેની વાત ઉપરથી સાબિત થશે. જોઈ એક દુરબ અસુક પીગ્રકારક બાધિથી પીડાતો હશે. તેણે એક પછી એક એક પછી કાકતરોનાં આપણ કર્યાં પણ કંઈ પ્રયત્નો થયો નહિ. પછી તેને જે જે જાણ્યો તેના મૌખ-ધિય પાણીના કૂડા મારે વખજાતી હતી ત્યાં ત્યાં ગયો અને ત્યાં જ્ઞાન ક્ષીં પણ તે પછા તેના બાધિ ઉઠતો વધ્યો. એક સમિયે તેને સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં તેની સમજ એક રૂપે આવીને પૂછ્યું “જન્મ હું તારો બાધિ દૂર કરવાને બધા ઉપાયો કરી જોવા !” અને તેણે કહ્યું “હા, મ્ને બધા ઉપાયો કરી જોયા છે.” તે રૂપ જોયું “ના, અમ્ય મ્હારી રાખે. હું એક કુઠમાં જ્ઞાનું જુલી ગયો છે. તે કું જ્ઞાને બતાવું.” તે બાધિમત્ત પુરબ તેની પાછળ પોછળ ગયો. અને એક નિર્ભય પાણીના તળાવ આમળ તેઓ આપ્યા એટલે રૂપ જોયું “આમાં હું કુખડી માર્યે અને હું વહી સામે બહાર.” અને એમ કહી તે ચાલ્યું ગયું. તે પુરવે પેલા તળાવમાં કુખડી માર્યે અને જ્ઞાન તીકળો તંહારે તે તે તાન બાધિ મુક્ત ગયો હતો. આ જોઈ તે બહુ આમર્ષ પામ્યો. પણ જ્ઞાન તીકળોને જોતાં તેને તે તળાવની ઉપર “સન્વાસ” એ જાણે લખેલા નજરે પડ્યા. જગત્ ધર્તા તેને સ્વપ્નનો મૂઠાયે જરોખર સમંજાયો અને પેતાનું અંતર તપાસતાં તેને જણ્યું કે તે પાપાચારી હતો. તંહારથી જ તેણે જાણવારો ખરિતવાન કરી સજ્જનાનું મંદલ્ય કરવાયે નિધન કર્યો. અને તેમાં તે રાજ્ય ધર્તા થયો તે તાન જ્ઞાનેચાનરમ્યા અનુભવવા લાગ્યો. મજા માણસો કહે છે કે મનના જોગવાઈ તેમની તબિયત બધી મજ છે. પણ પણ અંશે આવી સ્થિતિથી કારણ મુર્ખતાથી જ હકથાર સીતે, વગર વિચારે વાપરેશો ઉલોમ જ હોય છે. જે આરોગ્ય સંપાદન કરવું હોય તો મનજને જોને ન પડે એવી રીતે કામ કરતાં આપણે શીખવું જોઈએ. નજીબી જાજતોમાં, ચિન્તાનુર મર્દ જવાથી અથવા તો મુરસે મર્દ જવાથી તબિયતને દાનિ પ્હોચે છે. મનજનું અથવા કાર્ત્તરિક કામ તબિયતને કારણ-કારક તથા આરોગ્યને ઉત્તજન આપવારી વસ્તુ છે. જે મણુસ દાધમાં હાથેકુ કામ એક ચિત્તથી, તથા ચિન્તા અને ફડાજા વગર જાનવાળે ખેતથી કવે જાય છે તે માણુસ, વગર

કામ કરે સકે છે એટલું જ નહિ પણ તેની તબિયતને પણ તેથી નુકસાન થતું નથી. કંઠાઓ તથા શિન્તાદુરે રહી ઉગેલું કામ, સાફ થતું નથી તેમ જ પલ્લુ પલ્લુ થતું નથી અને તેમ કરવાની લાંબિયતને નુકસાન થાય છે.

પહેલું આરોગ્ય, અને વિજ્ઞાન, એનો પ્રારંભિક પ્રયોગથી પછી જ મારો ઇનકાર રહેશે હોય છે. મનસિક અનુભવથી સારીસિક આલોચના પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તેથી જ આપણે મારેલું કામ કરોત્યર કરી સકિએ છીએ. આપણા વિચારોને બેરોમર અવસ્થિત રાખીશું તે આપણું કામ જ પણ અવસ્થિત થશે. મનોવિજ્ઞાન, અને આપણાથી તેજાની પાણી ઉપર શાન્તિથી તેમ રહે, અને તેમ કરવાથી કામનાથી મહત્તમપ્રમાણમાં આપણી રોચકતા નામ કરવાને મને તેટલું સખત, કુખરથી વાતોરોનું જુગુ મળ્યુંન પછે અને તે મેકાનીઃ નામિક એ આલોચના અને શક્યતા હશે તો તેનો રચો બજો સદમ થઈ પડશે. મહાથી રોકે કામ પાસ પડે છે. પરમજ્ઞા ઉપર મહા, તેના કર્વકાનિયમ મહા ઉપર ચકા, તથા આપણા કામ ઉપર તથા તે કામ પૂર કરવાની આપણી સકિત પાસે મહા રાખવી જોઈએ. જો આપણે આપણું મહા કરવી હોય તો શક્યથી ખડકમાં ધારો નીચી મહા-વાતું થાય કરેલું, મને તે ધામ, પણ આપણા ખાખંથી જે સમજા થાય તે મનાશે કરેલું, આંતરક્રિયા, તથા આંતરરાશ્ત્રીયી જ હમેશાં રોકતું, અને અનિયમમાં આપણને આપણા વિચાર તથા મનાતું જુગ મળશે જ એમ ધારી મનાવું કામ શિથિતાપણે અને હતાથી કરેલું. શકિત કામના કરી રચતા નથી કરી અંધ બતા નથી. આવી મહા રાખવી જોઈએ. આવી શક્યતા અનિયમથી કામ પાછી નહું અવસ્થિત થઈ જાય છે, અને વિચારથી પાંત આપણે મને થઈ જાય છે અને મહાત્મ આલ્મ અમાનથી મારો તાર છે આપણે આવી અનિયમિત મહાની પ્રાપ્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ બેજો કામ લેત, રુમ, વિજ્ઞાન, શાન્તિ, અને સત્તા તથા જે કોઈ શક્યથી આપણું કામ કરવા, તથા કામ સીત થઈ સકે તેની તદ્દર્શ સકિત થાય છે. રાષ્ટ્રતત્ત્વથી ખડક ઉપર શાન્તિતાપથી સામાન્ય ઉપરિત નીચીમાં તો તે કરી પણ પડી નહિ જાય, અને પૈશાચી તથા મનાચીય રીતે પાંચી કામરતની પેડે પડી નહિ માંડીને બૂધ નહિ જાય. આપણે મને તો શિથિતાનિત આપણું પડી તથા હોઈએ, અથવા તો હર્ષથી પર્વતની ઝામે મહા મના રોચાયે તોજુ મહાનો સમ કરે એ નહિ. અને હમેશાં આપણે આમજ વેચના ખડક (મહા) ઉપર જ આવી તેના અન-નિત, બધે કામના પાંચર ઉપર પણ સખત સખત. આવી આપણામાં એક તત્ત્વની આખાતિયક સકિત આપણે અને તેથી નહાં પાપમજ થયે, કામના રચકાની પેડે આપણે રૂરેચુર થઈ જાય. અને જે મહાત્મના આ સંચારમાં જ એટલું હોય છે તેના માનને મને પણ ન અનુભવેલો વિજ્ઞાન આપણને મળે એ આપણામાં મહા દશે અને રાજ્ય નહિ હોય તો એટલું જ થઈ સકે એમ નથી પણ જો આપણે કુખરથી પર્વતને હરીશું કે "જા શિથિતામાં પડી જા" તે તેમ જ થશે.

આવી મહાત્મના અનુભવ થાયેલાં, અને મહાની પરીક્ષા કરી એકાએક, તેનાથી પ્રકરતિ શાન્તિ તથા મનાતા અનુભવથી મહા એક તેમ જ થાયે. કામ છે. આપણે મેરોની જ આપણી શિથિતા, વિજ્ઞાન, મનસિક તથા શારીરિક કામના પર્વતે તેજાની પાંચી મના

રહ્યા છે અને વિસ્મૃતિમાં લેવા પામ્યા છે. આપણામાં જે આવી થયા, હશે તે વિનય, અથવા તે પરાજય બાબત આપણે, વિનય સુખલાની જરૂર નહિ રહે. પરિણામ બાબત નિશ્ચિત રહી, શાન્તિથી તથા હર્ષથી કામ કર્યું જરૂર કરણસારા વિચાર અને ખરા પ્રયત્નથી કરેલા કામનું પરિણામ સારું જ આવશે.

એક બી છે તે હાલ મહત્તે સૂચી છે. તેને તેની જોડપણીએ કહ્યું “તું જેવી ભાગ્યલાગી છે. તારે કેમ પણ પરણી જોઈ છે તે છે. પરણતું મિત્તલ જ કરતું પડે છે તે તેની પ્રાપ્તિ લગે તરત જ થાય છે.” અને કબરથી તેમ જ દેખાતું હતું, ખરું જોતાં તે તે બીએ પોતાના મનને તથા વિચારોને ફળલાતું પરિણામ આ હતું. ફક્ત કામ્ય કરવાથી કંઈ વળતું નથી. તેથી ફક્ત નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. કામ્યમાં વર્તન કરવાથી જ સારલ્ય થાય છે. મૂર્ખ બોલે ફક્ત પ્રમથ કરે છે અને પાલી જળડે છે. હાલા માણસો વર્તન કરે છે અને પછી વાક્ય વળે છે. અને આ સીએ પણ ફક્ત વર્તન કર્યું હતું. પોતાની માનસિક રીત જ સારીરિક સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને આપણે પરમાત્માના અદ્ય હસ્ત પર લેણે સદા, આરા, હર્ષ, ભક્તિ, અને પ્રેમથી રતેલાથી જીત પ્રકાશનું મંત્ર મળ્યું હતું. મારે તે મંત્રનું કીર્તિવંત તે જ તેની આસપાસ સર્વદા રહેતું. તે તેની આશીર્વાદમાં પ્રકાશતું, તે તેના મનમાં જાગી ઊઠતું. તે તેના કાંઈવતિમાં આનંદોલન પાતું હતું; અને જે કોઈ તે બીના સંસર્ગમાં આવતા તે બોલે તેવાથી બાળક જતા.

આ બીની જેવી સારી સ્થિતિ છે તેવી જ આપણી પણ યદ્યપી. આપણે વિનય, આપણી નિરાશાઓ, આપણે અધિકાર, આપણું સર્વસ્વ આપણા હાથમાં જ છે, મારણ આપણું અવિન્ય નહીં કરવામાં આપણા વિચારોનું વલણ અમરમાને રહેલું છે. દુર્ગેશ પ્રેમમાં નિષ્કલંક, અને સાસ વિચારો કંઈથી આપણને લાભ જ કરે અને આપણા ધર્મમાં સર્વન શાન્તિ દેલાઈ રહેશે. દેવભાવપાયા, આપણે, અને તારા વિચારો કંઈથી આપણને ભય લાગશે તથા સર્વન અશાન્તિ જ દેલાઈ જશે. આપણે પોતે જ આપણા અવિન્યના મન-પતાર હિમે. દરેક પડે આપણા પતમાં આપણને કાપસાકરક તે જ અધિકારક વિચારો આપ્યા જ કરે છે. આપણું મન મોહતું, ચેત્તવ્ય, અને નિસ્વાર્થ સૂચીયું તે, આપણે જરૂર તવંમર નહિં દેણે તે પણ આપણને વિનય અને અધિકારની પ્રાપ્તિ થશે. અને સ્વાર્થ, શિકારથી જરૂર અને અનુદાર દાણું તે, જાણે આપણે કરાડપતિ દાણું તે પણ ફાંખી જ થવાશે.

માટે આપણે પવિત્ર, નિસ્વાર્થ, સદા, અને એકમતા એ ગુણો કેળવવા બેઠાએ અને તે સર્વમાંથી, આરાગ્ય, વિનય, અને સદા ઉદ્ભવ પામશે.

હાલ જે સ્થિતિમાં આપણે હાથે તે સ્થિતિ આપણને ના પસંદ દેવ અને કામમાં ચિત્ત ન ઝોંટતું લેવ તે પણ અવિન્યમાં આપણે સારી સ્થિતિએ પ્લેગીયું જે આપણી આપણું કર્તવ્ય ખતાવી કરે જવું. કંઈ પણ સાસ થેવ આવે તે તેનો લાભ લેવાને તેવાર રહેલું. આથી જોડારે કોઈ કમન આપણે ત્યારે તે પ્રમંથમાં લાભ આપણે લઈ સકવાને શક્તિમાન થઈશું. અને આમ કરવાથી આપણાં કુશળતા તેમ જ હૃદય દિગ્દી છદિ થાય છે.

આપણે જે કોઈ કામ કરવા હાથે, તે તોમાં બરોબર મન પડેલીને એકમતથી કામ કરવું. ન્હાનાં કામો બહુ વગર પૂરાં કરવાની ટેવથી મોટાં કામો પણ સારાં થાય છે. કીમી થીમે ચઢવાથી કઠોર પણ પથ્થરો નહિં. આ જ સત્તા મેળવવાનો ખરો માર્ગ છે. હમેશાં, આપણી કક્ષિતિયોને શી રીતે તાલે રાખવી, ક્યારે લેખનો ઉપયોગ કરવો તે સર્વનો અભ્યાસ કરવા રહેવું જોઈએ. મૂર્ખ લોકો માનસિક તેમ જ આધ્યાત્મિક કક્ષિતિયો છુટકાવેલા, મૂર્ખાઈ બરેલા પદપદારા, સ્વાર્થી તકરારો અને છરીરોને લાનિકારક આચાર વિચારોમાં યુગાવી રે છે.

જો આપણે સર્વોપરિ સત્તા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો સંકલનીયતા, અને સામ્પ્રદાઈને કેળવવાં જોઈએ. સત્તા અને અમલતાને પછો જ સંવન્ય છે. આપણે ડાહ્યાની પણ મહા વગર કવન માર્ગમાં ચાલવાને સમર્થ થવું જોઈએ. પર્વત, મોટા મોટા ખડકો, ધણીતોણનો ખજોઈ શોધવું કાઠ, એ બધાં આપણને અમલતા અને સત્તાનું જ્ઞાન કરાવે છે. તે બધાં બળ છે તેમ જ અવગણના કરવાની રીતે અમલ રહેલાં હોય છે. વિચલ રેતી, અનુકૂળ ઝાળી, અને કપતું ખર, તે મર્ચ આપણને દુર્બલતાનું જ્ઞાન કરાવે છે. કારણ તે સર્વ સચિત છે તથા લેખનામાં રહ્યા પછીની કક્ષિતિ નથી, અને બધામાંથી કાઢી કીધાં કે તાલ નકામા થઈ જાય છે, તેમ જ પોતાના મિત્રો, લામણી અથવા કોષથી છુટા પડી જાય છે છતાં જે માણસ દૃઢ અને શાન્ત રહે છે તે જ માણસનામાં ખરી સત્તાએ વાસ કરેલો હોય છે.

જો માણસે પોતાને તાલે રાખવામાં રતેલ મેળવી હોય છે તે જ માણસ ખીજને દોરવાને તથા તાલે રાખવાને મોઝ છે. બધેને, માંડ, ભરંકર, અવિચારી અને છુલ્લો શોધો રાગામાંને રાગામાં રહે પણ તે લોકો આખરે છૂટા પડી જશે. અને શાન્ત નિશ્ચિન્ત, સદા અને શાશ્વત માણસો બનેને એકાન્ત જંગલમાં, અથવા કુમરનીરોએ, અથવા તો રણમાં જઈને રહે. તેઓ લેખ લેખનાં લેખમાં સત્તા વધતી જશે અને મનુષ્ય જાતીને ઘેરી રેતારા અધ્યાત્મિક ક્ષતિયોને અટકાવી સકશે અને પાણીના બચરે બમણાઓમાંથી છૂટી સકશે.

મનોવિદ્યાર તે સત્તા નથી. તે તો સત્તાનો દુરઉપયોગ છે. તેથી સત્તાનો વિશેષ થાય છે. મનોવિદ્યાર તે સત્તાથી લગભગ વિદ્યાર ખડક ઉપર અવગતું તોણ છે. પણ તે છતાં તે ખડક તો મુંઝો અને અચલ જ રહે છે. આર્દ્રન દયુધર જ્યારે વર્ષેસ જવાનો હતો ત્યારે લેની ( આર્દ્રન દયુધરની ) સલામતી જામત બન રાખવારા મિત્રોના ઉપદેશથી કંદાળા ગયો હતો તે વખત કહ્યું હતું કે “વર્ષેસ માથમાં ત્હાનાં ધરનાં છપરાં ઉપરનાં નખિયાં જેટલાં જૂત હશે તો પણ કું વર્ષેસ જાળવ.” તે સમયમાં ખરી સત્તાનું અસ્તિત્વ આપણને માણુમ પડે છે. તેમ જ એનબમિન દીસસમેલી પલાંગેન્ડમાં આપણુ કરતે કરતે નિપજ થયો હતો અને આખી મંજીલ લેનો ઉપક્રાસ કરતી કરતી ત્યારે એણે “એક એવો દિવસ આવશે, અને ત્યારે તમે મહાં આપણુ સંતિળવું તે માન મણશે.” તે વાતમાં સત્તાનો પછો સારો દાખલો આપણી નજરે પડે છે.

મહારી એનબાણનો એક સુગઢ હતો. લેની ઉપર ઉપર છાપરી સંકરો અને પરાજયો આવતા હતા ત્યારે લેની મિત્રો લેની મસરી કરતા હતા અને વધારે પ્રયાત કરવાનું

બોડી દેવાની સલાહ આપતા હતા ત્યારે તેણે કહ્યું “વોલ ન સમવાયું, હમે બહારે વિનય, અને સાઈ બામ્ય જોઇને હક થઈ જશે.” અને તેનામાં બધું વિધોની સાથે હુકમી જેમને છતી લેવાની ગૂઢ સક્તિ હતી અને તેનાથી તે આખરે વિનયી નીવડ્યા.

આપણામાં આવી સક્તિ નહિ હોય તો તે અભ્યાસથી આપણામાં આવશે. અને આવી સક્તિના આવવાની સાથે જ આપણામાં યજ્ઞ પણ આવતું જશે. નહીં તો આપણોના જોડા આપણે યજ્ઞ પડિયે ઢિયે તે ઉપર હજી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હયાતીડી, વસ્ત્ર-વગિરે હસવાનું, મૂર્ખાઈ બરેલી મગમતો, હજી હસાવવા માટેનું જોડાનું વગેરેનો આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણ તે સક્તિનો દુરસ્થાપનો છે. ઈશીયસને જ્યારે સેન્ટ પાલે ચેતાવ્યા અને કહ્યું કે “મૂર્ખાઈ બરેલી જોડાનું અને મરકરી છૂંક કરવા તો નહીં.” ત્યારે જ માતૃથી ઉત્કર્ષેને લગતા ગૂઢ કથાઓનું જ્ઞાન પોતે ધરાવતો હતો તે બતાવ્યું. કારણ આવી રેવો પાડવાથી આધ્યાત્મિક સક્તિ અને આધ્યાત્મિક જીવનનો નાશ થાય છે. આવી માનસિક કુટેવોથી જેમ જેમ આપણે દૂર જઈએ તેમ તેમ ખરી સત્તા તે કું ઉ તે આપણને જાણતું જશે. અને આપણા આત્માને ત્યારે રાખનાર કમ્પાસ તથા કમ્પાસની સાથે આપણે હુકમ કરી સફળ અને તેથી સચ્ચનો માર્ગ જીવો પડે.

એક જ કામ હક તે પૂર્વ પાઠના સવાની સર્વ કરતાં વધારે જરૂર છે. ઉચિત અને કાયદાકારક કામ કરવું અને તે પાછળ ખેતવી મંડ્યા રહેવું, કસાથી પણ પાછા હાલું નહિ. ઘણા કામમાં હવ રાખનાર માણસ હમેતાં એક પણ કામ પૂર્ણ કરી શકતો નથી. આપણે શીખવાને આગુર રહેવું. જોખ માનવી નહિ. આપણે જે કામ માથે લીધું હોય તે આપણું ચોતાનું જ છે એમ પારી નિશ્ચય રાખીને કરવું. હમેતાં આપણા અંતરમાં જેણે માર્ગ દર્શકની પાછળ પાછળ જવું, અને તેમ કરવાથી જ્યાં પહોં જ્યાં મળે જશે અને આપણે ધીમે ધીમે જીવનના ઉચ્ચત જૂને પોંચીને ત્યાંથી જીવનનો ઉદ્ધેશ તથા જ્ઞાનર્થ જોઈ સફળ. આત્મશુદ્ધિથી આપણને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થશે અદાણુ સવાથી આપણને વિનય મળશે. આપણે સંપત્તિમાં સંપાદી સત્તાની પ્રાપ્તિ થશે અને આપણે જે કાંઈ કરીશું તેમાં ફોલ પામીશું. કારણ તેમ કરવાથી આપણે તે મહાન કાવત્રા, સાંવેસોડિક જીવન તથા અનાય-નંત પુણ્યની સાથે એકસર વર્ધિ વાલી સફળ. આપણે મેળવેલાં આરોગ્ય, વિનય, અધિકાર અને સત્તા સર્વેક આપણી કને જ રહેશે અને તેમાં શક્તિ થતી જશે. આપણે જે વિનય મેળવીશું તે મહાવી મળના કરતાં વધારે થશે.

પવિત્ર અને સંપત્તિ મનને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. અસ્પષ્ટિત મદ્યા અને મોડા વિચારોથી વિનય થયે છે. અને લાલચાકી કળા વોલની સમાન દૃઢ મનથી જેથી રાખવાથી સત્તા તથા અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

નહિનકાન્ત નરસિંહરાવ.

## જોડણી વિષે.

આ વિષય પરથી અપભ્રંશ નિહાળેને જે નિશ્ચયના કરી હતી, તેમાં કરેલી વિનયિ મુજબ આ માસિકના વિદ્યાર્ તન્ની સહેને પોતાને અભિપ્રાય દર્શાવવા તરફી લીધી તે માટે કે એમનો અન્તઃકરણપૂર્વક ઉપકાર થાતું હું. પરંતુ કેટલીક ચેરસમજ થઈ હોય એમ બતાવ્યું છે, તેથી તેના સ્પષ્ટકરણ અર્થે કોઈક પ્રયત્નનાર આપણ સ્વ લઈ છું.

સાહિત્યપરિષદ તરફથી જોડણીનિષિદિ નિષ્કર્ષ હતી તથા તેના સંખ્યો પણ પ્રતિનિદિ વિદ્યાનો હતા—એ સર્વથી હું અત નહોતો. મારું કહેતું એમ હતું કે ‘આપણા સાક્ષર-વર્ગેની એક સંવેદનીય સ્થિતિ મોજાવી’ આ પ્રશ્નો નિર્ણય માપ તો સહે; અર્થાત, પરિષદે નિમેલી કમિટિ સંવેદનીય નથી એમ હજુ પણ મારું વર્ણન થઈ આવતું છે, અને આ અભિ-પ્રાય આપણા વિદ્વિત વર્ગમાં વધુએનો છે એમ પણ મને તપાસ કરતાં મારૂમ પડતું છે. મુજબની આપણી જોડણી નહીં કરવાનો પ્રશ્ન હોઈ ત્યારે જે જે પ્રશ્નો મુજબની આપણે પેઠાતી, સમતી, રાંચતી હોય તે સર્વ પ્રશ્નોમાંથી એક પણ ઉપેક્ષ મણુમ નહિ. આ ન્યાયે પરિષદે નિમેલી જોડણીનિષિદિમાં એક મુશ્કેલી અને એક પાસી સમજ આવવું જોઈએ. (મુશ્કેલીના કે પાસીઓમાંથી એક સાવ અવગણ્ય અને સારી કેળવણી પામેલો એક એક શબ્દનહિ મળી શકે એનો વાંધો તો કોઈ અન્ય જ લીધવો.) વળી, તેના ઉપર જોડણીના પાયાનો આધાર છે, અર્થાત અર્થ જાણકારને આગવ્યપદિત આપણી અભિપ્રાય આશ્રમ માપ છે, તે કેળવણીઆતની તો વધેલા જ થઈ છે. જોડણીનિષિદિના નિયમ મને તેમના સારા હોય પણ જો તે નિયમ કેળવણીઆત સ્વીકારે નહિ તો તે નિરપેક્ષ જ નથી. મારે તે આપણા પ્રતિનિધિ (માસ આ વિષયમાં) તરિકે દૂરનિમ કોલેજના પ્રિન્સિપલને કમિ-ટિમાં સમાવ મળતું જ જોઈએ; પછી તે પ્રતિનિધિ મને લે અજિત હોય.

ઉપર મણુવેના શબ્દથી ‘સાહિત્યપરિષદમાં આમ લેવા નિમનો’ નથી એમ કહેવામાં આવે, તો એટલું જ કહેતું પ્રાપ્ત થાય છે કે પરિષદને જેમની તરફ જ છે તેમના નિયમનુ કરવામાં થી કાનિ છે ?

આ પ્રશ્નને પરિષદે નિમેલી જોડણીનિષિદિ સંવેદનીય નથી એમ મારા નમ અભિ-પ્રાયનો સુધારી કહેા. પરંતુ, ‘સંવેદનીય’ કબ્બ કામ પ્રો મુજબી નમર બહાર મળે હશે; નહિ તો તેઓ નીચે પ્રમાણે લખત નહિ—

“જોડણી નહીં કરાવવા માટે. આજ સુધી સાહિત્યસભાએ કે સાહિત્યપરિષદે જન કર્ષે પોતે સામાન્યો પણ ન-લોપ જોવી હમણી.....એ સંસ્થાએને કર્તવ્ય ઉપરે છે એ તો અસ્પષ્ટ વ્યવસ્થાક જ છે.”

સાહિત્યસભા અને સોસાયટી વિષે તન્ની સહેવતું એમ કહેતું છે કે જોડણી જેવા મહાપ્રશ્નો પરને નિર્ણય કરવો જો એમનું કર્તવ્ય નથી. પરંતુ, જોડણી અવારે એક મહાપ્રશ્ન

જા છે અને તેનું નિરાકરણ થોડા સમયમાં થઈ શકે એવું નથી, હારે દરેક સમાજ-વ્યક્તિ દરેક વિચારણીય પ્રશ્ને—પોતાને આરે કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના જેમની રહેતું એ કુખ છે । વળી, સમાજ-વ્યવસ્થા સોસાયટી આ પ્રશ્ન વિશે વિચાર કરી બીજાને સહાય આપે એમાં બેઠું શું છે ? કર્તવ્યકર્તવ્યનો પ્રશ્ન આ સમયે ઉદ્ભવતો જ નથી, સાહિત્યલેખાને જ્યારે જોઈતું થાય તેટલું થોડું જા છે એમ દરેક વિદ્યાર્થી અને દરેક સમજ કબૂલ કરશે જા. તે પછી ‘સાહિત્યપરિપક્વતા’ યોગ્યતા કરી એટલે સાહિત્યસભાનું કર્તવ્ય પૂરું થાય છે’ એમ કેમ કહેવાય ?

હવે જરા વિભાષાવાદ વિશે પણ વિચાર કરીએ. “જાતિ અને જાતી પ્રત્યક્ષી એ રૂપો સ્વીકારનાં તેમાં, અને ‘શું હલું’ અને ‘શું હનું’ એમ બે સ્વીકારનાં તેમાં વિશેષ ફેર શો છે ?” વિશેષ ફેર પછે છે. શુભસંસ્કૃતિ સભોને આતે આવતાં તેમાં જ દૂર પડે દીર્ઘ લખનાં તેમાં, અને જાતિ, જુદા, મદિ આદિ ગણનાંમાંથી સભોના અન્ય સ્વર પાતે વિદ્યપ દેવો તેમાં ફેર નથી ? આપાર સુધી આવેલું આપણું આપણું રચય પત્રાલ્પ ભય એ શું ફેર ન બાકાય ? કોજાર, જોડ, જોડલ્લા, જોડલ્લા જોડે સભોમાં (જિયા સભોની સંખ્યા કેટલી દોરી ?) તામિલ ભાષાના જન સહાર સંખ્યા તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે કે શુભસંસ્કૃતિના અને તે સંખ્યામાં અને તે સંખ્યા લખવાને આગળ નથી ?

હવે આપણાં ઉચ્ચારોને બીધે વિદ્યપનો આશય કરશે પડે એ સત્ય છે. પંડિત, એમો ભર્યા એવો હોય શકે જ નહિ કે સર્વની સરખામાં આવે તેવી દૂરથી સર્વે જાતી સર્વે જાતી સંસ્કૃત ભાષાને વિચાર કરતાં જણાય છે કે એમાં પણ અને ત્યાં વિદ્યપ હોતો નથી. જાતિ જોડે ઉપર ગણાવેલા સભોમાં જે વિદ્યપ દિલ્લેચર થાય છે તે વિદ્યપો ભાષ્ય મદિ, મદિ, કુદિ, જોડે દેડકેડે સભોમાં લેવાતો નથી એ ખાસ સ્મરણમાં રાખવાઈ છે.

જોડથી પડે તાન સ્વતંત્રતાથી પર્વતસમિતે (The Liberty School of Education) પ્રે. કુપ જેવા સંસ્કૃત પ્રે. વિદ્યાને સ્વીકારેલો વિભાષાવાદ નિષ્ક્રમ અનુ. ગોત્રના કે પુરિ આવેલો નથી એમ સ્પષ્ટ બહુવચન અને પ્રશ્ન રહે છે. સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિવાદ—એ સંપદ તરિકે સ્વીકારવામાં આવે અનુસરી અને જે સત્ય લાગ્યું તે આવે બહુવચન છે.

અમલવાદ,

તા. ૧૫-૪-૧૧.

સાહરજાલ અનુભવ દવે.

“અભારે એક જાતી એકીકરણમાં પણ સમય “જાતી સ્વતંત્રતા સત ન વિચાર” એ વિધિ જાતિ થઈ છે, તે જા. સાહરજાલ સમયે છે તેવી’ સર્વેસર્વ સમા “આયોજનો પુરુષ કેવે સુવર્ણ બાધે એ સહજ કથાય લેય છે. જા. સાહરજાલને તે એક પુરુષથી પણ સત્તાય જણાતો નથી—તેઓ તે સુખસત ખર્ચાનુસાર સેવાઓ જોડે દરેક સાહિત્યને લગતી સેવા સેવાસેવાના પુરુષ જાતિ, અને એના ગોખે એવી જસર



વાતો કરે, અને પાછી સર્વેનો એક વિચારિતજવાબે એવાં સ્ખેપકર સ્વમો જુલે છે. સાકરવાલનો દોષ નથી. વિચારના આરંભકાળમાં ઘૈને એવાં જ સ્વમાં આવે છે, અને એવાં સ્વમાં આગામી સિદ્ધિનાં સૂચક છે. પણ એક વાર આંધ લીધડી વ્યા પછી તુરત એ પાછી ખીંચાવી કાઢ્ય છે. એમને અત્યારે જે તરેહની 'સુદેશીય સમા' માટે ઉત્સાહ થયો છે તેવી સમાનો—સર્વેશે તેવી સમાનો, બધે એ કરતાં પણ કંઈક વધારે વ્યાપક સમાનો—ધામ સેના સાહિત્યપરિષદને પણ એના આરંભકાળમાં ઉત્સાહ થયેલો, અને તે માટે પાન પણ કરેલો. પરિણામ શું આપ્યું એ સર્વેને વિદિત છે. પણ એ જાન કેવી રીતે નિર્ણય નીવડ્યો—અને વર્તમાન ન્હાની કમિટિ નીમવાની કેવી રીતે જરૂર પડી, ઇત્યાદિ કહીશ્વ સાહિત્યપરિષદમાં આરંભથી જોડાએલા અને એ સંજ્ઞાથી જાણીતા જોડેને જુનાથી તથા એનાં કવરો જોનાથી મળી ચકરો. અને પ્રસંગવશાત્ એ પણ સમજાવે કે સંજ્ઞાની જોડણી કરતાં અત્યારે વિચારની—અર્થની—જોડણીનો પ્રથમ વધારે અવગતનો છે.

'જોડણી' પદને તાન સ્વતન્ત્રતાથી વર્તવાર (the Liberty School of Spelling)ને અને 'સ્વીકારેલો વિભાષાવાદ નિયમન અનુમેહન કે પુષ્ટિ આપતો નથી'—એમ ય. સાકરવાલે કહ્યું છે તે વધાર્યું છે, અને આમ અમાસ તાર્કિકનો ખોટો અર્થ સમાવતો અપ્રકાશવર્ણમાં એમણે જે ગાઢ કરી છે તે માટે એમનો ઉપકાર ખાતરીએ જામે. 'વિભાષા' સંજ્ઞાથી સર્વજ્ઞ—આકરજુસિદ્ધાન્તકૌમુદીકાર કહે છે તેવી—'અવશિષ્ટ વિભાષા' જ સમજવાની છે. ચાલતી જોડણીની અવશિષ્ટતાઓ—એકાન્તિક નિયમ ઉપર આપતા પહેલાં—વગરથી શ્રુતિના વિભાષાવાદની છે, અને તેથી અમારું કહેવું એવું છે કે અત્યારે એકાન્તિક નિયમ જે તાન અસંભવિત છે એ પ્રાક્ટ કરવાની નિષ્પા આજા છેડી, વિભાષાવાદનો આશય કરી, અધુક વૈકલ્પિક નિયમો સ્થાપવામાં આવે તો તે અત્યારે ખારે બસ છે. જલે હાકે, જેમ પાકિનિના અનેક વિકલ્પો બંધ થાને, કવિધર્માચ્છી અધુક અધુક ૬૫ નિશ્ચિત ચર્ક મવાં, તેમ શુદ્ધતાથી સંજ્ઞોમાં પણ થશે. અત્યારે અવશિષ્ટ વિભાષા કરતાં અધિક નિયમ પ્રાપ્ત કરવાની આજા ફોડક છે. ને સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં એ વિકલ્પનું તત્ત્વ હેવું સ્વીકારણ છે અને એવું ખીજ શું છે એ જ ખતાવવાનો જવાં મુદો છે. ત્યાં વિકલ્પની સંખ્યાની ગણતરી અકિંચિત્કર છે.

'તાલિ'—વરેરે વૈકલ્પિક ૪ (દ્વસ્વ)—અને ૬ (ત્રિધ્વ)—કાચત્વ સંજ્ઞો ય. સાકરવાલ પારે છે તેમ 'ચિહ્ના-ચીહ્ના' જ હોત તો વ્યાકરણકાર અધુક સંજ્ઞો મજાવીને વિકલ્પસર સચત, "કુદિચાત્તાનિયમઃ ॥ તાલિઃ ॥ ગરીષ્ઠ સર્વતોડકિર્ત્તિર્દિલેકે કવચકિઃ ॥ સમ્યક્" એમ અર-કિર્ત્તિર્ધ એવો અભાવમર્મ સંજ્ઞપ્રયોગ કરવાની એને જરૂર ન પડત—તેમાં પણ કુદિચાર-અકિર્ત્તિર્ધથી પણ વિચાર જોવામાં જઈ સર્વ-અકિર્ત્તિર્ધને આ વિકલ્પ વાલ પાઠનાની કેટલાકને જરૂર જણાયું છે. આ ઉપરથી આ નિયમનો ખોટો ઉપયોગ મ્હોલે કશે તેની કવચતા ચર્ક થકશે. ખીજું—અમે સંસ્કૃતમાં જ અને સ્ત્રી વિભાષા ખતાવી એવો અર્થ મેલક એમ સમજવાનો નથી જ કે શુદ્ધતાની અમે તે સંજ્ઞામાં એ વિભાષા દાખવ ચર્ક રકે. 'શું' ને સ્થાને ચરતીએ 'સું' મેલે છે જરૂર એ સંજ્ઞ પસંને વિભાષા સ્વીકારવા એમ અમારું કહેવું જ નથી; પણ ચરતીએ 'ગ્રસી' કહે છે અને અમજાવાદીએ

‘યેશી’ કહે છે, તે તે સ્થળે ઐકાન્તિક ‘સી’ને બદલે વૈકલ્પિક ‘સી’-‘સી’ વાળાં રૂપો સ્વીકારવાં એમ અમારા વાહનું તત્ત્વર્થ છે. અને ‘સી’ થયે કે આ બે ઉદાહરણો વચ્ચે ભેદ શા માટે હોયો નોંધવો? તે અને એનો એટલો જ ઉત્તર આપીશું કે જે શિલ્પતા બળે ‘અકસેદર’ ને રૂઠ કરી ‘અકસેદર’ સ્વીકારવું છે, તે જ શિલ્પતાના બળે ‘શું’ ન રખાવરાવું છે, પણ તેણે હજી ‘યેશી’-રૂપને માતલ કરાવું નથી. પૂર્વે સંસ્કૃત જાણા ગોલાતી હતી તે વખતમાં, આ જ રીતે, શિલ્પગોલા ઉચ્ચારાનુસાર જ્યાં એ-એ રૂપો સ્વીકારવાની જરૂર પડી ત્યાં તે સ્વીકાર્યાં, પણ જ્યાં શિલ્પ જાણેમાં અમુક જ ઉચ્ચાર નિમત હતો ત્યાં તે જ ઉચ્ચારને શિલ્પ-સંસ્કૃત-મણે, અને પ્રાકૃત જાણેના ઉચ્ચારને પ્રાકૃત જાણામાં રવાન લેવા હોયું. આ જ શિલ્પસર અત્યારે આપણે મુજરાતી ‘નિત્ય’ (નિત્ય) અને ‘વિકલ્પ’ ની વ્યવસ્થા કરવાની છે. પાશ્ચિનિનું વ્યાકરણ વર્ણવત, વાચકનાં એ મહાન પેષાકરણ બારે જે નિઃસીમ જ્ઞાન હોય છે તેનું કારણ એમણે અપ્રિય વિકલ્પની કરેલી વ્યવસ્થા છે. કોઈ પણ પેષાકરણ અમુક રૂપો ખરાં અને અમુક બોધાં જ એવો ઐકાન્તિક આગ્રહ લાગે એવો, તો તે કદી વિનયી ન જ નીવડે. કારણ કે ભાષાનું હવન્ત સ્વરૂપ આજે વ્યાવહરને પગ તથા ચાંપીને આગળ વધે જાય છે. બારે આવે પ્રમુખે વિકલ્પનો અભ્યુષ કરવો એમાં જ ખરી શાસ્ત્રીયતા રહેલી છે. આ મહાન સાલનું જ્ઞાન એ પાશ્ચિનિના વિજ્ઞાનનું જીત છે. અને એ તરફ વાચકનું હજી ખેંચીને અમે, મુજરાતી જાણના વ્યાકરણમાં એ તરફ સ્વીકારવાથી કોઈ પણ તરફનું કોનાપ ક’અમપ્રાપ્તિ આપણ પ્રાપ્ત થતો નથી એટલું બતાવવા માગીએ છીએ. પણ સંસ્કૃતમાં એ જ તરફ હતું અને એની જ નેરે મુજરાતીનું સાગ્ર કરવાનું છે—અર્થે જ આપણે જાણના પ્રાપ્ત વિષયમાં કાણ પડતો નથી, કારણ કે એ જાણની આપણો આપણો વિલક્ષણતા છે એ જાત મ્હાં અંકમાં અમે અમારી નોંધમાં બતાવી ગયા છીએ.

૨૭. સાકરણાલ એક મરા ઉદાહરણો લેખક છે, અને એમનો લેખન મારેનો ઉત્સાહ અમે બેગ કરવા માગતા નથી. મુજરાતની સાહિત્યની વાલી હજી પછી અણબેટી પડી છે, અને એનાં કામ કરવાસ જેમ વધે તેમ સારું છે. પણ એમના હાથને કાલિક આપણ કરવાનું જોખમ બોલીને પણ મુજરાતના સાહિત્યના કામ અમે અમે એટલું કહેવાની જૂઠ લખએ છીએ કે એમના જેવા ધંડુએટો પાસેથી મુજરાત અર્થપર કરતાં અધિક માગે છે. ચર્ચાપત્રથી લેખક તરીકેની કારકીર્દી રૂઠ કરવામાં બાધ નથી—અમે પાતે પણ એ રીતે જ કરવાત કરી હતી.—અથા કરે છે—પણ મંગળાવરણના ને ગાર સ્થોનો થઈ જાય એટલે તો “મહામતિ વિસ્તરે” કહેવું પડે.

તન્ત્રી.

## નીતિની કેળવણી.

દરેક યુગમાં અમુક વિચાર પ્રબળ હોય છે, અને તેથી તે જાનનાની દરેક સંસ્થા તે વિચારના અનુકૂળ નિશ્ચિત યાજ છે; પણ અચરે તે વિચાર હીલ્લ યતો જાય છે ત્યારે જન-મંડળની વ્યવસ્થા નિર્બળ બનતી જાય છે અને તેથી ઉચ્ચતર આવના સિદ્ધ કરવાને સ્વાભા-વિક પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં જનસમૂહની વ્યવસ્થા મુખ્યત્વે કરીને ધર્મ અથવા નીતિ ફળીભૂત કરવાને માટે હતી. કેળવણી પણ ધાર્મિક બાબના અથવા નીતિ-વિચાર અનુભવવાનું એક સાધન હતું. જનમંડળની સાદી શિષ્ટિ હતી તેથી દરેક પ્રયત્ને તેની બાબના સિદ્ધ કરવાનું યત્ન સરળ પડતું અને નિવારનું એક હોવાથી જનસમાજના દરેક અંગની પ્રગતિ પ્રવૃત્તિ કે પરાજીત રીતે હવિતનો અમુક હેતુ મર્યાદાવાને માટે યોગ્ય વામાં આવતી હતી. હવિતના અમુક હેતુને અનુસરીને જે બાબના ધડામાં આવી હોય છે અને તેને સિદ્ધ કરવાને જનમંડળના વિજિતિમિતિ અંગની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે તેને દેશનો સુધારો (Civilization) કહે છે. પ્રાચીન કાળના કાર્મિક પદ્ય દેશના સુધા-રાનું ધડાનું જાણવું હોય તો તે દેશમાં ધર્મની કઈ બાબના પ્રચલિત હતી તે જાણવાથી બરાબર રીતે જાણાય પડે છે. ધર્મ શબ્દનો અર્થ અમુક મત કે જપ, તપ, આન કે વતના એકદેશીય વિચારથી સમાપ્ત થતો નથી. ધર્મ એ તો આપણા હવિતનો પરમ હેતુ સિદ્ધ કરવાનો આવના છે. જેથી રીતનો આ પરમ હેતુ નહીં કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સુધારાનું ધડાનું જાણ છે. આથી રીતે પ્રાચીન કાળમાં આવનાની એકતાને લીધે અને તે આવના મુખ્યત્વે કરીને ધાર્મિક હોવાથી કેળવણીનું જાણ આ આવના સિદ્ધ કરવા માટે હતું. જનમંડળનું જાણવરણ ધાર્મિક હોવાથી દરેક અંગિતને આગતરી રીતે પણ નીતિની કેળવણી પધ્ધતિ મળતી હતી. નીતિના શિદ્ધાનુકૂળ જાણ વ્યવસ્થા કરવાને અથવા તેની કેળવણી આપવાને કાર્મિક પ્રયત્ન કરવો જાયો નહિ. જનમંડળના ધાર્મિક હવનની અસર દરેક અંગિત તપર પરાજીત રીતે તેનું હવન નીતિમાન કરવા તરફ જ હતી.

અર્વાચીન યુગના સુધારાનું મુખ્ય ધડાનું સાંસારિક હિત છે જનમંડળની વ્યવસ્થા આ વિચારના પ્રાધાન્યથી જ આભાવિક રીતે પ્રગતિ છે પ્રાચીન કાળની ધાર્મિક આવના ધીમે ધીમે એટલી બધી ધડાઈ ગઈ છે કે કેટલાક દેશમાં તે ધાર્મિક શિદ્ધાનુકૂળ નિશ્ચયમાંથી તદ્દન ખાતમ કરવામાં આવ્યું છે અને કેટલાક દેશમાં તેની જરૂરીઆત મંબધી જારે સંકે છે. જનસમાજની દરેક અંગિત દુરકાર્મિક પ્રકારે કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સ્વયં મેળવી શકે તે વિચારને અનુસરી હાલમાં જનમંડળની વ્યવસ્થા મતી જાય પડે છે. અને તેથી કેળવ-ણીની આવના પણ આ પ્રધાન વિચારથી નિશ્ચિત યાજ છે હાલની કેળવણીની આવના 'સાંસારિક મુખ' ની છે એટલું જ નહિ પણ જુના કાળમાં પ્રચલિત હવનનું જેનું એક અનુભવવામાં આવતું હતું તેનું હાલમાં નથી. હવિતના જુના જુના દેશના સુધારાની અસર દરેક દેશના સુધારા ઉપર જાય છે અને તેમાં જનમંડળના ઉત્તરની જાય છે. તેથી કઈ આવનાને અનુસરી કેળવણીનું સ્વરૂપ તેવા કરતું તે વધી મુલેક આવના ધર્મ પડી છે.

\* શીક તત્ત્વેજા જેને Supreme Good (Sarvagoodness) કહેતા હતા.

દરેક વ્યક્તિના અવનમાં એકતા છે. ત્યાં સુધી તે વ્યક્તિના અવનમાં તેનું એક (Individuality) ખીંચી આવવું નથી. ત્યાં સુધી તેના અવનને હેતુ પરિપૂર્ણ થતો નથી અવિતનો હેતુ પરિપૂર્ણ કરવા માટે દરેક વસ્તુના વ્યક્તિત્વનો યોગ્ય વિકાસ કરવો જોઈએ પણ ત્યાં સુધી આપણા અવિતના પરમ ઉદ્દેશની—અર્થબલ્લા પ્રાચીન તેમ જ આધુનિક સમસ્યા સુધારાના મહત્ત્વનો સુચોચ કરી યોગ્ય રીતે ધ્યાનમાં આવતી નથી. ત્યાં સુધી કેળવણીની આવનારની એકતા શી રીતે આવનારી હતી? અને ત્યાં સુધી કેળવણીની આવના નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં નથી કરવામાં આવી નથી ત્યાં સુધી વ્યક્તિના અવનમાં એકતા શી રીતે અનુભવવામાં આવી શકે? ત્યાં આપણા મનમાં વિરુદ્ધ વિચારોના કલક યાવ છે ત્યારે આપણી અવનશક્તિનો પછો નિરર્થક વ્યવ થાય છે અને મનમાં સંઘર્ષવૃત્તિ પ્રેરાય છે. જે સંઘર્ષવૃત્તિ વિચારમાં જોવામાં આવે છે તે જ સંઘર્ષ આચારમાં ઉત્પન્નબલતા રૂપે અનુભવવામાં આવે છે. ત્યાં સુધી અનેક વિરુદ્ધ વિચારથી ઉદ્બળતા મથનનું સમાધાન થતું નથી ત્યાં સુધી અવિતની આવનારું સ્વરૂપ નથી થતું નથી. અને ત્યાં સુધી અવિતની આવનારમાં એકતા અનુભવતી નથી. ત્યાં સુધી આચારમાં પણ એક માલમ થતું નથી. તેથી કેળવણીકારની પ્રથમ દરજ્જા એ છે કે શુદ્ધ શુદ્ધ નિગારનો જે સમજ લાગતો માલમ પડે છે તેનું કોઈ કરણ કરી આપણી અવિતની આવના એવી રીતે ધ્યાન કે પ્રાચીન અને આધુનિક સુધારાના યોગ્ય તત્વ તે આવનારમાં આવી શકે. ત્યાં સુધી આપણે નિશ્ચય કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી આપણી અવનશક્તિનો પછો વ્યવ થવાનો એ નથી છે, અને તેની સાથે નીતિ આવના પણ નિર્માણ રહેવાની એ નિઃસંશય છે. જે કેળવણીના વિચારમાં એકતા અનુભવવામાં આવે નહિ તો શુદ્ધ અને નવા વિચારનો કલક નહીં રહેવાનો અને તેના પાંચાએ વિચારની નિર્માણતા અને આચારની સ્થિતિલતા રેડવાની જોઈ સંઘર્ષ પડેતો નથી. કારણ કે ત્યાં સુધી શ્રદ્ધા—શ્રદ્ધિપૂર્ણ શ્રદ્ધા અપણે અનુભવતા નથી ત્યાં સુધી આપણે વ્યવહાર અભ્યવસિય છે. બિન બિન સુધારાની આશરથી જે “ભેવું અવન” આપણે હાથમાં માળીએ છીએ તે ઉપરથી આ વિચારની સતતા કરીને સમજતી.

અવનની આવનારી એકતા કેટલી બધી જરૂરની છે તે ઉપરના વિષેમનથી કંઈક માલમ પડે છે; કારણ કે અવિતની આવના સિદ્ધ કરવાનો રસ્તો નીતિ છે. આવના એ વિચાર છે તે નીતિ તે આચાર છે. સુધારાની જે આવના પ્રવૃત્તિ છે તે પ્રમાણે અમુક રીત અમુક કાળનું નીતિધોરણ નથી થાય છે અને આવા નીતિ ધોરણથી દરેક શાસ્ત્રી કિમત ધાય છે. સુધારાની જેવી આવના હોય છે તે પ્રમાણમાં સરસુધાની જરૂરીયાત લાગી છે અને તેની કિમત અંગાય છે શુદ્ધ શુદ્ધ દેશમાં અને કાલમાં સુધારાની ધોરણ શુદ્ધ હોય છે તેથી નીતિમાલના પણ બદલાતી જાય છે. શાખણ તરીકે જે ફૂલો ખેડે “આપ” તરીકે ગણે તેને આપણે અન્યાય તરીકે ગણીએ છીએ કારણ કે પ્રાચીન મીઠાના ખત પ્રમાણે શુભાગે ને મનુર વર્ગે એ સમ્યક્તું વ્યવ નથી અને તેથી તરર આભવતીન મનવતું જ નથી પણ હાલના જમાનામાં સાતમ્ભવની સામણી વાહરે સતેજ છે તેથી કુદ વર્ગ તરર જે કાઈ વિકાર જતાવે છે તે જનમંજળનો આહુત્યો પહોરી તે છે. આ કારણને હોય નીતિની કેળવણીમાં પ્રથમ નીતિ ધોરણનો વિચાર કરવાનો છે એકલે અવિતની કંઈ આવના આપણે રહીકારવાની છે તેના સ્પષ્ટ અર્થ આપણને હોયો જોઈએ. આની રીતનો નિર્ણય પણ

પછી જીવિતનો પરમ હેતુ સિદ્ધ કરવાને કઈ કઈ પ્રવૃત્તિની જરૂર છે તે હિતિ યાપ છે અને તેને અનુસરતા કયા કયા સદ્ગુણની કેળવણી મળવી જોઈએ એ બીજી બાબત છે. પણ પ્રથમ જીવિતની બાબતાનું એક નહીં ક્યાં સિવાય બીજી બાબતનો વિચાર સંભવતો નથી.

સાધારણ રીતે માનવામાં આવે તેમ વિચારનો પ્રવાહ સીધી હીડીમાં જતો નથી પણ તે વર્તુલાકારમાં ફરતાં ફરતાં પોતાની ગતિમાં વધારે કર્યાં જાય છે. કોઈ પણ વિચારથી પ્રથમ આપણને થતા ઉપજો છે અને અમુક વખત સુધી તે વિચારની અસર આપણા મગજમાં રહે છે અને પછીથી તેના વિરૂદ્ધ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ બન્ને વિચારનું સુદ્ધ આપણા મનમાં ચાલે છે. આવી અનસ્થિતિને સંઘપટ્ટિ કહે છે. જ્યાં સુધી આવી સંઘાસીય સ્થિતિ ચાલે છે ત્યાં સુધી આચાર અખચલિત રહે છે, તેથી આખરે બન્ને એકદેશીય વિચારનું સમાધાન કોઈ ઉચ્ચતર સિદ્ધાંતથી કરવામાં આવે છે અને આપણે બન્ને વિચારના સત્ત્વ અંશ ઋદ્ધિ કરી તેનાથી વધારે સારો વિચાર સંપાદન કરીએ છીએ. હાખલા તરીકે, આપણું એવું માનવું છે કે દરેક માણસે પોતાનું સુખ મેળવવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેમ બને તેમ બહિષ્કાર સુખ વધારે મહે તેવી પ્રતિ દરેક માણસે રાખવી જોઈએ. આવી રીતે અમુક વખત સુધી વર્ત્યા પછી આપણને માલમ પડે છે કે બીજા માણસનું મહું કરવામાં ખરું સુખ અનુભવાય છે. સ્વાર્થ અને પરાધીના વિચાર વચ્ચે કશક જાણે છે. અને જ્યાં સુધી પ્રશ્ન એ જ ખરો સ્વાર્થ છે અને સ્વાર્થે પરાધી મારે છે એ વિચાર અમળતો નથી ત્યાં સુધી મન સંઘાસીય રહે છે. પણ જ્યારે આવા ઉચ્ચતર સિદ્ધાંતથી બન્ને એકદેશીય મતનું સમાધાન થાય છે ત્યારે આચાર પણ સ્થિર થાય છે.

વિચારનો ઉત્તરિષ્ઠ ને અધિમા જ્ઞાનતા પ્રતિદાસમાં અનુભવવામાં આવે છે તે જનમંજ્ઞની સ્થિતિને લાઘુ પડે છે. જ્યારે સર્વજ્ઞતામાં જનમંજ્ઞની સારી સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે તે કુલ શક્યો હોય છે. અમુક મત અથવા વિચાર સરળ રીતે ઋદ્ધિ કરવામાં આવે છે અને અજ્ઞાર પણ દૃઢ હોય છે. જ્યારે તે પ્રધાન વિચારનું જળ જનમંજ્ઞની જ્ઞાનની તેમ જીવજ્ઞાનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં પસરી રહે છે, ત્યારે તે જીવના ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતી જાય છે અને કોઈ ઉચ્ચતર જીવજ્ઞાનની જરૂર હોય એમ અસંતોષનાં ચિન્હ માલમ પડે છે તેથી સ્થાપિત રીત રિવાજ ને આજ્ઞાર વિચારમાં ધીમે ધીમે સંઘપટ્ટિ પ્રવેશ કરે છે. અન્ય ગર્ભિત જાવનાના જગ્યાથી તે જનમંજ્ઞની સર્વ જીવજ્ઞાનની ટીકા કરવામાં આવે છે. પ્રથમ ને અદ્યોતો જમાનો હતો તેને બદલે જુદિનો જન્મ આવે છે. દરેક પ્રગંથે જુદિનો—સ્વતંત્ર વિચારો—ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પૂર્વજીવિને બદલે સંઘપટ્ટિ-અદ્યોતો દેખણે વિચાર રીત રિવાજની સર્વોપરિ સત્તાને બદલે જુદિવ્યાપાર—ખાલસ પડે છે. વિચારની બારીક સ્થિતિ બદલાઈ તેનું સમાધાન જુદિને લક્ષ્યની રૂતિનું યોગ્ય સમેલન કરવાથી થાય છે. પણ આવા સંઘપટ્ટિની વખતે કોઈ ઉચ્ચતર સત્ત્વનું ઋદ્ધિ કરવાને બદલે ફક્ત પાછલા જમાનાના વિચારનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે એ વિચારની સ્વતઃ ક્રિયાનો અભાવ કરવા જોગ છે. જેમ મનુષ્ય પોતાની સુખી અને અન્યેહી માગ અવસ્થા કરીથી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી—કુદરતનું એવું ફરમાન છે કે દરેક પ્રાણીએ પોતાની ઉત્તરિષ્ઠ ક્રમમાં આગળ વધ્યા જ કરવું જોઈએ—તેથી આપણે યુના અને નવા વિચારનું જુદિપ્રજ્ઞ એકીકરણ કરવું એ લાભકારક છે.

આ વિચારને અનુસરી ને આપણે આપણી દાલની સામાજિક સ્થિતિનું અવધાન કરીએ તો તે સિદ્ધાંત કેટલે ફરજી સત્ય છે તે જણાઈ આવશે. આપણા સુધારાનું ખાસ લક્ષ્ય ધર્મ-સર્વાંગબોધ-અનુભવનો એ છે. અને નીતિ ધર્મ સમસિદ્ધાવના છે પણ અસ્તિત્વ અસ્તિત્વ યોગ્ય ગણવામાં આવ્યું છે તેથી ઉલટું પાશ્ચાત્ય સુધારાનો પાયો અસ્તિત્વવાદનો છે. 'ફરક' અસ્તિત્વે અનિવચિત્ત રીતે તેનો વિકાસ કરવાને છૂટ આપી બેઠાંએ એ નીતિ-બાવના છે. આપણી આર્થ 'સંસ્થાઓ' ને 'સમસિદ્ધિ' સિદ્ધાંત ઉપર સ્થાપી છે તેનો પાશ્ચાત્ય સુધારાની બાવના સાથે સંસર્ગ થતાં તે કેવી રીતે થતી જાય છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ નેત્રએ જોઈએ. અસ્તિત્વ સ્વાતંત્ર્ય ન્યાય ત્યાં, અગત્ય કે વિચારમાં અનુભવવામાં આવે છે. સમસિદ્ધાવનાનાં અયોગ્ય દબાવણી અસ્તિત્વ અસ્તિત્વ અસ્તિત્વ નહિ એનું ગણવામાં આવ્યું હતું તેના પ્રત્યાંવાદ રથે દાલમાં આપણે અસ્તિત્વવાદનું વિચાર અને આગારના ફરક પ્રસંગમાં જોણાઈ જાય. આવી રીતે ભૂતી બાવના અને તથા સુધારાના સંસર્ગથી આપણી નીતિબાવનામાં ઘણો વિરોધ માલમ પડે છે. મર્યાદા અને ઉપબંધતા, આત્મપીનતા અને ઉદ્ધતા, તપસ્યા અને મર્દ, શુદ્ધ ન્યાય અને ઉપધોષ દ્વિ, ધાર્મિકતા, અને સુખ દિનતા અને અહંકારિ, સમસિદ્ધાવ અને અસ્તિત્વ સુખ—એક વિરુદ્ધ શુદ્ધતા અંતરું કેવી રીતે યોગ્ય સંયોગીકરણ કરતું એ અસ્તિત્વની બાવના નહીં કરવાનો પ્રયત્ન છે. તેથી શુદ્ધ સમસિદ્ધિ બાવનાનું પુનરુત્થાપન કરતું કે પાશ્ચાત્ય અસ્તિત્વવાદનાં સુધારક નહિ કરવી એ નીતિબાવનામાં વિચારના ત્વેન બાવત છે. ન્યાય સુધી સમસિદ્ધાવના અને અસ્તિત્વ સ્વાતંત્ર્યનું ખરોખર એકીકરણ થાય નહિ ત્યાં સુધી નીતિની કેળવણીનો ધર્મ અપૂર્ણ રહે છે, કારણ કે ક્યા ક્યા અસ્તિત્વનું શિક્ષણ આપતું તે આવી રીતે નિર્ણય કરવાથી જ નહીં થઈ શકે છે.

અસ્તિત્વની બાવના અને તેની એકતાની ફરજી જરૂર છે તે આ ઉપરથી સદા જણાઈ આવશે. વિચારનો સ્વાયત્તિક ક્યા એવો છે કે ફરજી જરૂર છે અને તથા તરતેનું એકીકરણ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો જ આપણી જાતિ ઉદરતા નિયમ અનુસાર થઈ શકે. કોઈ વિચારનું કે સંસ્થાનું શુદ્ધ અનુકરણ કરતું એ અસ્તિત્વ (parrotism) ના નિયમથી વિરુદ્ધ છે કારણ કે જે સંસ્થાઓ તે વિચાર કે સંસ્થા ઉદભવી હોય છે તે આપણે પાછા ભાવી શકતા નથી સંસ્થાઓ રૂપી રક્ષણે જ્યાં વિચાર કે સંસ્થા છે, તેથી અમુક વિચારની સ્થિતિ થઈ જઈ શકત વિચારનું જ પુનરુત્થાપન કરતું એ અમુક આયોજકોમાં ઉદ્ભવે છે અને તેને પ્રતિરૂપ ચાતાનરૂપમાં થઈ જવા જરૂર છે. તેથી નીતિની કેળવણીમાં એ સત્ય સુખ આપણે ફરજી કરવાનો છે. ન્યાય સુધી અનેક તત્વોનું યોગ્ય સંયોગીકરણ થાય નહિ ત્યાં સુધી નીતિનું શિક્ષણ દાલની સ્થિતિને અનુકૂળ નિર્વે નહિ એવી ખીજ રહે છે.

પુરોપજી જનમંજી પ્રમથ કુમમાં જ્ઞાન (military) જ્ઞાનના ઉપર રચવામાં 'અસ્તિત્વ' હતું, પ્રમથ કુમમાં ધાર્મિક હેતુ પ્રમથ હતો, અને દાલમાં સાંચારિક સખની બાવના પ્રમાણ છે તેથી જ રીતે હિન્દુધર્મનાં પ્રમથ જનમંજીનો પાયો ધાર્મિક 'સિદ્ધાંત' ઉપર સ્થાપી હતો અને તેને અનુસરી સર્વ અવસ્થા કરવામાં આવી છે પણ પાશ્ચાત્ય સુધારાના સંસર્ગથી આર્થ સુધારો કંઈ કંઈ બાવનામાં અપૂર્ણ છે તેનું જ્ઞાન આપણને. દાલમાં થાય છે નીતિની કેળવણી

વણીમાં રાખાયણ કે મહાબ્યારતના વખતની જાવના અથવા મેંચ મુજબે વિચાર હાલના સજાદશાન્તિના વખતમાં કેવી રીતે લાવવો તેનો નિર્ણય લાગતા પહેલાં હાલની સામાન્ય રીતિ તથા તેના અરુચિયાતનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ નહિ. દરેક જાવનામાંથી યોગ્ય સદસ્ય મેહસ્ય કરી કેટલું નવો જાવના પ્રથમ ઉપજાવવી જોઈએ. અવિચ્છતી ઉત્પત્તિને માટે જૂદા અને વર્તમાન-અંગે કાળજી બરાબર એકીકરણ કરવાની જરૂર છે. હાલના સરે સાધારણ વિચારનો જેવા કે-પરિણામવાદ, આદર્ભાવ, વિષય, ઉત્પત્તિ, એકતા, સમાનતા, સર્વાત્મભાવ, સાત્ય, જગતા, સ્વાતન્ત્ર્ય, બાલકારિતા, આંતરિક સુખનો સ્વતઃકાળના વિચાર સાથે એવા મુશોમ કરવો કે વર્તમાનને અવિચ્છ સુખકારક નિર્ધે. અહીં રીતે પ્રથમ નીતિની ઉત્પત્તિમાં નીતિભાવના અથવા કુવિતના. પરમ, ઉદ્દેશનો પ્રાથમિક વિચાર અગ્રાધનો છે.

પ્રગલ્ભાધ હીરાસાહ ચોકશી

## ધી તાતા ઈલેક્ટ્રીકલ સ્ટીમ.

“ જોરવાટના પાણીમાંથી વિજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવાની યોજના ” એ તેજમ: રા. રા. વિજયભાઈ કૌશાભાઈ મુને મળતુર યોજનાનો સંપૂર્ણ અને રસિક અભિવાદ આપ્યો છે, “ જેટલે માફ એ સંબંધી કોઈ પણ હામતું નિર્ણય અને કાળજી ઉપજાવનારું થઈ પડશે. આ લેખ લખવાનું પ્રયોજન હજી એક જ છે; અને તે એ છે કે નવ આનાના જોડે યોગ્ય દેહને એક વિજળીક બળનું એકજ તેજા—જેટલે એક લોકે પાવરે એક વર્ષના કરોડ દિવસ સુધી હંમેશા બાર કલાક ધુનળ જાપરતાં બાકરે રૂ. ૧૦૦ ખર્ચ કરને તે હાલના વરાળબળની કિંમત કરતાં ચાલુ માંસેને સરતું પડશે કે બારે જવાબ નહારમાં છે. માફ માનવું એમ છે કે એ કિંમત વિજળીક બળ લેવાથી કારખાનાના ખર્ચમાં ઉતરે બીજાથી પચીસ ટકા જેટલો વધારો થશે.

આ સાબીત કરવા એક + અણુક ( *imperial* ) કારખાનાવાળાના વરાળબળનું એક લોર્ડ પાવરે જે ખર્ચ આપે તે આંકડો પ્લાનમાં નહીં લેતાં એક સામાન્ય ( *ordinary* ) લાખશે, લક્ષ્ય; અને તે સાર ચાલુ વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસના “ ઈલેક્ટ્રીક અને પાવર ” નામના માસિકમાં આવેલા લખણ અને આંકડોના દૃષ્ટી ઉપયોગ કરીશું.

\* જુઓ વસન્ત માસ રામજુન, ચૈત્ર અને જ્યેષ્ઠ.

+ લગભગ સાડા હજાર રપ્પીટસ ( *horses* ) અને કારીગારસો લખસ-સાબની મુખા-કની એક સુવિખ્યાત જોમના વરાળબળ અને વિજળીક બળની કિંમતના જુદા જુદા આંકડા એક અનુભવી પુરુષ ( *expert* ) પાસે કલાવતું વિજળીક બળ હાલની કિંમતે લેવામાં માસિક રૂ. ૪૦૦૦ જેટલું થયું. જેથી થયું હતું અને તેથી એ કિંમતે વિજળીક બળ લેવાનો વિચાર જોડના એજન્ટએ માંડી લાવેલ હતો. જોરેર કાર્ગિ ( *efficiency* ) તેથી ૮૫ ટકા ધુનળ ગણી હતી; અને બ્લાન્ક તથા પાસાસના કેવ નવ ટકા ચૂક્યા હતા:





બાંહે ઓફ ટ્રેડના એક વિસ્તારીક નવની એકાદ મુજબ લેતાં હા કલાકે રૂ. ૨૨-૧-૫  
અમર કિલ્લાના બાર કલાકના રૂ. ૨૧૮-૧૪-૦ અમર વર્તમાન મુજબો આદુ કિલ્લાના  
રૂ. ૮૦૧૬૨-૮-૦ શાવ. એકમેથી આ બાંહેનાં મંગત આવતો નથી. વિસ્તારીક અગ લાગે  
તોલણુ પોતા કપનીના કામદાર મુજબ કોઈ એકાદ મુજબના તેમજ કોમમાં સીમ (જમન  
દવા ) આગના એક મોઢાધર એકલોજાત લોકો જર્વ નીચે મુજબ.

એક એકાદાર અરે ૫૫—૨. ૬૦૫૦)

એકાદાર કાલિસા ... .. ૩૦૫૦)

વિષયની ... .. ૧૫૦૦)

રૂ. ૧૪૨૫૦)

આ કુદી કિલ્લા વાર્ષિક ખર્ચ—

વસારો અરે અમર કુલ હા હા મુજબ રૂ. ૧૪૨૫૦

કેસરો-કરોજના એક હા મુજબ

મુજબે વિવસના રૂ. ૧૮) પ્રવાશે રૂ. ૫૪૦૦)

આગવાલા, મુજબો, રોડે અરે

એક સો-૪ કલાક કાલોજા રૂ. ૧૪૨૫૦

રૂ. ૮૪૧૫૦

વધેરો—આમાં વિસ્તારીક નવની

કિલ્લાના ... .. રૂ. ૮૦૧૧૨-૮-૦

વાર્ષિક ખર્ચ કુલ રૂ. ૮૪૧૫૦-૮-૦

વસારાનવની વિષય કલાક વિસ્તારીક નવની કિલ્લા હા વર્ષે રૂ. ૧૪૨૫૦-૮-૦  
વધુ અરે છે એ હવતા દાખવાવરથી અમુકે કોમીક થીલે એવી વધુ છે કે જેના  
એકાદ અને મોઢાધરના જમાના કુદરોથી નવું એકાદ અને મોઢાધરો ખસીવામાં હશે. કે-  
લીક થીલે એવી વધુ કલાકે કે જેમાં આરા કાલોજાથી કેમરેજ સોમ એકાદ અને નીમ

૧+ વધુ જે મોઢાધર કાલોજ, અલીમીઝ અને વીર્ધીજ સોમ તેમાં કાલોજીઝ, કાલોજીઝ,  
કોનીમીઝ અને કોવા તથા રંગા વિધેરે કુપોઢાધરો સીમની બારે પડશે. વધુમાં જે  
મોઢાધરો સોમે અધારમાં વિસ્તારીક રોકાડીથી કામ થઈ હશે તે વાંકીને કાલોજે મત  
જમા સીમ એકાદી. કાલોજુ નાવાકુલાના વિસ્તારીક રોકાડી તાલુ ૧૫ અધારો હા તરી  
લેતા ૧-૨૪ અધારો હા એકે જે હા મોઢાધરના અધારો કે કુલ એ મંકત બરોડું છે.

ચીમને બસારો પૂરો પચીસ દસ પચ્છ હતો નહીં હોય. વળી વિજ્ઞાનીઃ પણ શેત્રણી  
આવે માણસ પાંડેલી મરી વરધણી આવે છે કે કેમ તે પણ તપાસવાનું છે. આ અને  
બીજા કેટલાક સંજોગો ને સંબંધિત હમણાં જોઈશું ત્યાં લખ્યું. આમને સેવ્ય લાગતું નથી  
તે સમય પ્યાનગાં શેતાં ખીલવાલેલાં આ ચોળાનામાં અપાતી કિંમતે માલોમ કરી પણ  
હમ્મે છે તે કિંમતવાર છે કે નહીં. એ અને તેમની મુનસફીને સોંપાએ છીએ. અને તેમ  
હો પરંતુ પરમાત્મા એ ચોળાને રોકેલ આપે એવા અમારી ઉપદેશી પ્રાર્થના છે. †

સુંબાર્ક ‡

" V. S. T. "

## અન્યાવલોકનકળાના નિબન્ધ પર રા. નરસિંહરાવની અણુછાજતી ટીકા.

આપણે જાણતા ' વસન્ત 'માં રા. રા. નરસિંહરાવે ચીજ " સાહિત્ય પરિષદને  
અહેવાલ તથા નિબન્ધસંગ્રહ "—એ કાર્યેક નીચે ને અપરોક્ત કર્યું છે તેમાં રા. પ્રેક્ષ-  
લાલના અન્યાવલોકનકળાના નિબન્ધ પર કેટલીક અવેગમ ટીકાઓ કરેલી છે તેનો શ્રેય  
જિત્તર મળેલો જ નોંધવો કેમ કે નિબન્ધના કોઈ પણ આભાસીને સાચા વિના શ્રે તેમ  
નથી. રા. રા. નરસિંહરાવ તતેજ કહે છે કે " એ જ લેખકના અન્ય શ્રેયો વિચારણા  
અને ગમ્ભીરતાથી ચોખ્ખા નોંધ હેમની તરફ મળે નહીં સાસ આપ સુરેશ છે તેથી જ "  
હકારી ટીકા કરતાં એમને એક માય છે. આ પ્રમાણુપત્ર રા. નરસિંહરાવ જેવા ટીકાકાર  
તરફથી શ. ચોળાજાણને કંઈ નાનુંપણ મળું હોય એમ અને નથી લાગતું. અન્ય શ્રેયો  
છાયા લાગે છે ને આ લેખમાં એવું શું જણાય આવી મળું કે જેથી શ. નરસિંહરાવને જ  
અને વારુપ્રદાર કરવો પડે છે કે " એ એકદર નિર્ભયનું સ્વરૂપ કેવળ ગમ્ભીરતાથી જ  
જાણી જોઈ, હાસ્યરસને આપ માત્ર દર્શાવી પ્રખ્યાત ( ! ! ) દર્શાવો ( ! ! ! ) મહેલ,  
અને કુંકામાં શેરું તો જુલુલું ( ! ! ! ) છે કે પરિવહન ગીરવને એ લેખથી બરખુરું અન-  
માન જ થયા વિના રહે નહિં " ! આ પાકતું પુનઃ પુનઃ વાચન કરીને જ રા. ચોળા

† " હરીયત હરશ્ચિત અને પાવર " ના લેખમાં વિજ્ઞાનીઃ પણ જન આત્મક ની  
જોઈ કેટલા એક વિજ્ઞાનીઃ નવના એકા સુખમ અપાય તો પરવડે એવ સમર્થ છે,  
અને તે અપાઈથી છે.

‡ આ લેખનો પ્રત્યુત્તર આપણે રા. વિજયલાલને અને વિનંતિ હરીએ છીએ.  
તત્ત્વી



નથી આ દર્શાવવાનો રા. મોહનલાલનો ઉદ્દેશ જલ્પાય છે. દીકાની-બંદર આવા વિશેષજ્ઞ વાપરનાં જે બાલિકા નહિ તે જીવંતું શું ? એ દીકા નહીં પણ માણિપ્રધાન જ હશેવાય એ રા. નરસિંહરાવ ન સમજતા હોય તે જા. મોહનલાલ તેમને છૂપી રીતે સમજાવે છે, છતાં તેમ સંતુષ્ટ ન થતાં રા. નરસિંહરાવ આ કહ્યું સહ્ય પ્રકાશમાં આપણાની અજ રૂબ પાડે છે.

વળી રા. મોહનલાલ આગળ જતાં દર્શાવે છે કે “એ માણિપ્રધાનમાં મળ્યા રહેતાં જ્ઞાનરત્ન બેઝમે. સામે એમક અહો જ્ઞાન આપે તો તેને પૂરી ખાહે જ્ઞાનથી કરી-મજબૂત-જોરમાર ફેલીમાં જવાબ આપ્યાં જ રહેશે, અને તેજ જાણીને આરંભે લાંબુથી આપણે આપણાં ક્ષેત્રમાં મળ્યા રહેલું.” અર્થ એવો રા. મોહનલાલ એમ કહેવે છે કે દીકાએ આજ્ઞામતી રીતે લંબાવવી એ પુણ્ય નથી અને છેલ્લો જવાબ આપે તેજ વિલમ્બ વાર એવું માનવું જુલમરેલું છે. અજ્ઞાતી શક્તિનું આધુનિક અહિંસ વ્યવહારને આ દીકા ફેલી બધી અસરકારક ને સંગીન લાગવી બેઝમે તે અરંભ સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી, પણ અજ જવાબમાં આપેલા નિયમનો રા. નરસિંહરાવ જેવા કેમક છૂટી ભંગ કરે છે ને તેમાં પોતાનું ધીરજ કમજોર છે એ મહોજ સોગરીય જાત છે ને પોતે તેમ સમજતા હોવાથી તેમને રા. મોહનલાલની દીકા ન રહે એ તાન રજામતિય છે; છતાં રા. મોહનલાલની દીકા તાન આવશ્યક છે એમ સહ્ય કોઈ કહ્યું કરશે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં રા. નરસિંહરાવ અનેક સાક્ષરોની સામે નામી તકરોરોમાં હાજર થયા છે ને તેમાં એમની જિતિએ જીતી રીતે જલ્પાઈ આપે છે કે “ઉસો લાખ ખાસ જ રહેલો બેઝમે.” તેથીને તકરોર જીતી નથી, તેથી તકરાર સાંભળતા નથી; માત્ર કેમકા પણ હોય મહી તેને ઉત્તર મજા તરની ફેલીથી અન્તે ગૂપ્ત રહેશે એમજ એ જોરન સમજે છે. આજ રાજ્યને કાંઈ સાક્ષરો એમને ઉત્તર આપવાનું પણ અચોખ્ખ પડે છે “સેન્ટ્રલ”ને કામણે આ વાત સાંખીત કરે છે. સુદ જામક વર્ગના સમજ માત્ર જાણ જ વાત રજી થવી બેઝમે: લેખ, દીકા, ને લેખકનો ઉત્તર, સાક્ષરોએ અહિંસ, જેવાં કે “*East and West*,” “*Ministerial*” “*Review*” માં આ નિયમ સર્વજ્ઞ પાળવામાં આવે છે.†

આજણે સામાન્ય વાચક વર્ગ એ ખાતો હોય એમ રા. નરસિંહરાવ ખાસ જાણ છે કે જે છેલ્લું લખે તે વિનયવાન એવે બાલિક નિયમ રીતીકારીને રા. નરસિંહરાવ એમની દીકાજી તરીકેની પ્રવૃત્તિમાં સર્વદા જુગમસ્તુ રહે છે. અસ્તુ ! આજે કામ એમને મદ હોય તો બસે ! વાચકવર્ગને ને સાક્ષરોને તેથી જામ નથી તેથી અજ કલકને બાલિકતા રજાં આપ્યાં નામ છે. પણ સાક્ષરોની સામે નામની કલકરને આવી રીતે લગમ કરવાને ખરે

† તાની તરીકે આટલો જુલાનો કરવાની અપારી કરન પ્રાપ્ત થાય છે કે અપારે બંધે અહિંસ પડેને વગરે જગદે આલવું એ જુલમતી પડે ખારે મોખ નથી. બેના કલક પ્રદેશ જુલ છે. આજણમાં કલક રાજ્યોની બેઝમે જુલમતિ લેખકનિદાર, સાક્ષરપ્રતિદાર, વગેરે વિષયો ઉપર પુણ્ય પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે, અને તે માટે “લેખ, દીકા, ને લેખકનો પ્રસુતાર” એટલાથી અહિંસાને વિનય જુલમતી પડે લખ બેસે તે જાણી ઉપરોળી કોમ થવી અટકી જાય.

તાની.

અન્યાયસેન કળાના નિબંધ પર રા. રા. નરસિંહરાવની અણખાનગી ટીકા. ૩૫

રા. નરસિંહરાવ જન્માભારે છે. રા. મોહનભાઈએ સહા મહેવામાં શું બૂદ કરી તે રા. નરસિંહરાવ સમજાવશે ?

વળી રા. નરસિંહરાવની વિરુદ્ધ બીજી એક ટીકા છે. “ સેનદપદ્ધતિ, જેણી ખેરેના પેાતે જે કંઈ ખાસ નિયમો પાળતા હોય તે બીજાની પાસે ચમે તેમ કરીને પણ રીસ-રાવવાને તેઓ આતુર બને છે, અને તે આતુરતાને લીધે બીજાના લેખમાંથી કતારા આપતી વખતે પણ પોતાના પિયારને અનુરૂપ એવા ફેરફારો પોતાની મેળે કરી લેવા જેણું સાધ્યપણું તેઓય. જૂનમાં રખાઈ જાય છે.” મિ. દુવેએ આ લખતી વખતે આખર કરી છે. ખરેખર રા. નરસિંહરાવને આ વાક્ય સાચું જ હતું હશે. રા. નરસિંહરાવ અન્ય સાહ્યના લેખમાંથી કતારા કસી વખતે તેમની જેણી ખેરે ફેરવી નાંખી પોતાની જેણી સાંધી અવતરણ કરે છે. અન્યના લેખનો ઉતારો કરવામાં આવી છૂટકોઈ પણ દેશમાં હોતી નથી. રા. નરસિંહરાવની દેશી અનિદ છે, અપેક્ષા છે, અણખાનગી છે એ ખતાવવાને રા. મોહનભાઈનો ઉપેચ જણાય છે.

દેખતી ટીકાઓ તદ્દન ચેત્ત છે ને સત્ય છે તેવી જ રા. મોહનભાઈનો લેખ સાહિત્યપરિવહના હેતુમાં સદ્ગુણને રક્ષો હતો. જે ખરી ને કાપતી ટીકાઓને અંગત મણી હર સાધવામાં આવે તો પછી ટીકા કરવાની રીતીજ ક્યાં ? ખરેખર કાંઈ પણ અધુકા માણસની શેઠી કે તેના વિચારો પર ટીકા કરવાનો કાંઈ પણ સાદારને હક છે. આ હક કોણ પણ રીતે અણપરતો નથી; જે તેજ હોય તો રા. નરસિંહરાવની બધી જ ટીકાઓ અંગત હોય છે ને તે શુંજાતી સાહિત્યને તે દિશી કલંકરણ હોય છે એમ કમુલ કરતું પડશે, કારણ કે રા. નરસિંહરાવ તો અધુકા અધુકા રાખે પર બહુધા ટીકાઓ કરે છે. પરિવર્તન મારણ એણીજ અપૂર્ય વસ્તુ છે, તેનીજ રીતે સાહિત્યનું મોરણ પણ અપૂર્ય છે. રા. મોહનભાઈે દર્શાવેલા બધા દિગોથી રા. નરસિંહરાવ બધીજ સાહિત્યનું મોરણ ખલોજ પડાડે છે, ને દેખવા મણસની આંખમાં તેઓ બધીજ મૂળ નાંખવા પ્રયત્ન કરે છે. અત્યુ ! તેમને જે નષ્ટ હોય, લેખને જે ચોગ્ય હોય, તેમને જે પરિચિત હોય તેનો સ્વીકાર કરવા તેઓ તદ્દન સ્વતંત્ર છે; પણ તેનીજ સ્વતંત્રતા તેમના ટીકાકારોને પણ છે એ સંમીન સત્યનો રા. નરસિંહરાવે અસ્વીકાર ન કરવો જોઈએ. જેણું જ નહીં પણ રા. મોહનભાઈનો લેખ ઘણા પ્રમાણે ને સ્વતંત્રતાથી લખાયેલો હોવાથી, તેમજ તેમાંના દર્શાવેલા ટીકાકારોના દોષો તદ્દન ખરા હોવાથી તેમના લેખથી સાહિત્યપરિવહના નિબંધમાં ઘણાજ ગાદ્યના વખારો થયો છે એમ માફ માનવું છે. રા. નરસિંહરાવના લેખો સ્મૃતિસ્તાથી દીન હોય છે એમ દર્શાવોથી રા. મોહનભાઈ સાબીત કરે છે તેમાં રા. મોહનભાઈનો લેખ બાલિય કેવી રીતે કરે છે ? છતાં આવીજ રીતનું અનુમૂલન રા. નરસિંહરાવની ટીકામાં થતું હોય એમ બાલે છે. એ નિયમે તો જે કાંઈ અસત્યનો પ્રકાશ કરે એ સત્યવાદી હોયો જોઈએ. આટલું જ કહી દું રા. નરસિંહરાવને આ સંજોગે મૌન પારણ કરવા સૂચના કરી છું. તેમનાથી સંમીન ઉત્તર કોઈ પણ પ્રકારનો અપાન તેમ છે નહીં; અને તેઓ આ ટીકા વિષે મર્યા ઉપરિચિત કરશે તો અભિનિવેશથી તેના ઉત્તરો આપવા પણ આ લેખકની હક પ્રજ્ઞા છે.

વિશેષમાં એક ટીકા રહી 'ન્યૂ' છે. આ નરસિંહરાવ' થયે છે કે આ મોહનલાલનો નિર્ણય હારવ' રસનો " બાસ માત્ર " હોય છે; બાસ છે કે સત્ય છે તે આ નરસિંહરાવે મીઠા પરિપદ્ધતિ દાનરી આપી હોય તે તેમનો આ વિશેષો અમ બાબતેજ ઉત્પન્ન થતા પામતકું આ નરસિંહરાવની આ ટીકા એક અત્યા અંશુભવ્ય *Pointed Mockery* નો લાખનો છે.

“ સત્યદર્શી ”

## મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત ઉપાહરણ.\*

મહેરખાંન પ્રધુન સહેબ, સમારીઓ, તમા સદ્ગુણસો.

પ્રેમાનંદકૃત ઉપાહરણ એટલું મધુ ચોકચિત્ત અને નવાબદેર આખ્યાન છે કે તે વિશે તરીન શું મહેબાતુ હશે એવો પ્રશ્ન આપ સર્વના મનમાં તો એ સ્વાભાવિક છે. ઉપાહરણ એક હુકિત, આખ્યાનરીકે લોકોની પ્રીતિને પાવ થતા પામતું છે, એટલે પ્રિય-અમીનીઓ તમા પ્રિય બધુઓ ! તમારામાંથી થવાએ તેનો અન્યાસ કર્યો હશે, અને હાં અન્યાસ નહિ કરી સમ્યાં હો તે તે આપું હશે; અને હાં આપું નહિ હોય તો તે વાંચ્યું તો કરો, ને વાંચ્યું નહિ હોય તો તેની કમા સાંભળી હશે, ને સાંભળવાનું હાં મની નહિ સમ્યું હોય તો એટલું તો તમે અનુભવ કરો કે ઉપાહરણ નામનું એક કાવ્ય પ્રેમાનંદચિત્ત છે. વિશેષમાં હું કહેવાને દિગ્મલ ધર્મ પૂરું કે ઉપાહરણથી કહ્યું મની સમ્યું નહિ હોય તો

હું આ લેખનો પ્રાપ્તચર લાખવો કે નહિ અને લાખવો તો ફરી રીતે લાખવો એ સમસ્યા આ નરસિંહરાવને તત્કાલી તરીકે કાંઈ પણ ઉપદેશ દેવતો અવારો દર્કે કે રસ નથી. તમાપિ મિત્રનારે એક સૂચના કરીએ છીએ કે—આપનાં નવાબદેર એમને કોઈપણ લખવાની કળા હોય તો 'દને' આ મોહનલાલના લેખકો વિશેષ પ્રશ્ન આપુપર'મરી (મરણકે એ સમસ્યા ને કહેવાતું તે એકે વખતે કહેવાતું મધું) હારપરસની સામાન્ય મોમંસા પોતે કરશે તો તેથી મુજરાતની વિવેચન સાહિત્યમાં આ નવાબદેરે કરેલી 'ધોડીકે' મધોની પછી આ પહેલો ઉમેરો થશે. આ નરસિંહરાવે સંગીત અને એમિનવાદના ઉપર ને સમર્થ નિર્ણયો લખ્યા છે તેમાં હામરસ ઉપર એક વાંચે નિબંધ 'હમરોસો' તો આ કટુવાદ વિષયક પંદરું 'મુજરાતને' લાખ કરી મધો એમ મનાશે.

તત્કાલી

\* અમદાવાદ, મુજરાત સાહિત્યસંસ્થાનો 'વાંચવાનો' આરેલો નિબંધ.

પણ મારી બહેનોએ તો ઉપાદેશજીનું જીવનું કે મોજાકત ને ગોર પૂજવાનાં મતો તો  
 મીમાંસા-કરી-આપા લોકપ્રિય ઉપાદેશજીની કયા વચારી સમજા કરવા હું કહિશો સંખતો  
 ૧. કચ્છની મારી જાપકાતે નથી. હું ગુજરાતી નથી. લેખ કયાકર નથી. તેથી  
 કરનાં ચારે વિચાર માત્ર ઉપાદેશજીની જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતોમાંના જુદા જુદા  
 પાત્રોને મારે અજાણ અને તે ઉપરથી મનેમા માત્ર વિચારો લીધામુક રેવા તમારી સમજા  
 જરૂરનો છે, કહેશે હું માતું મું કે તમને સંપને કંઈક નહું અજાણનું મળશે. નહું એટલા  
 મરિ જ કે પ્રથમ હિંદુસ્તાનમાં કે ગુજરાતમાં જાપજાનાં નહેવા તારે કવિઓના ઘણી જાણતા  
 નહેવા, પણ તેઓની નકલો મળી હતી. આજે જાપજાનાં છે, અને પણ ઘણી જાણતા  
 છે, તો પણ તે લોકો કયા કરે છે તે તો જાણેલી પ્રત નહિ જાપરતાં હસ્તલિખિત પ્રત જ  
 જાણે છે. તેથી કરીને એક ઉપરથી બીજી, અને બીજી ઉપરથી ત્રીજી એમ નકલો ઉપ-  
 રથી નકલો મળી મળ જાણમાં સાલવિક તજાવત પહે એ સમજાનું કાંઈ પ્રયત્ન નથી.  
 હું તે તરું કહું છું તે આ જ છે.

હવે ગુજરાતીમાંનું જુદું, પ્રસિદ્ધ, અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય જીવિત અને મર્ત સંમિલ કરી સા-  
 મગી સાપનાર અજાણતાની સુખસિદ્ધ ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સોસાયટી છે. પ્રેક્ષકો પ્રસન્નો  
 તેજો જાણ્યાં છે, પણ પછાં પ્રસન્નો પ્રસિદ્ધ કરનાર તો વિકાસ સામુદાય સ. રા. હમ્મલ-  
 રામ ચાર્ણમ દેસાઈ અને સ. બા. દત્તેશ્વરિંદ્રાણ દારકાવાલ સંજયણા છે. રા. હમ્મલરામે  
 મુકલ કામ્યકોલનમાં અને સ. બા. દેસાઈએ પ્રાચીન કામ્યકાળમાં આપણા જુદા  
 અનેક કવિઓના અલ્પ અધિક લેખોથી પ્રકા કરી છે. એટલે તે બંને સંસ્કરણોએ ગુજ-  
 રાતી પ્રાચીન અમૂલ્ય ધાત તથા પાંચમો અજાણ અજાણ છે, તેથી કરીને ગુજરાતી પ્રા-  
 તેમની સહા પ્રજા રહેશે.

પ્રેમાનંદનું ઉપાદેશજી મહું લોકપ્રિય લેખ મેં જાણ્યાં તે મામેલામ તથા યેરેર વાંચ-  
 નાનો અથવા તેની કયા કરાવનાનો વિચાર જુના મળ્યાં માલ્યો આરેરો લેવાથી મહ-  
 ણ્ય પાસે, કયાકર પાસે, તથા પ્રજાજીએ પાસે તેથી હસ્તલિખિત પ્રતો લેવાનો સંભવ  
 છે. આપણમાં મળ્યા, મહિત નરણ મહિતના પ્રકાર લેવાથી તેવી પ્રતો લેવા છે એમ  
 કહું તેઓ જોઈ નથી. કરેજી પ્રવાસ કરતાં મને પોતાને એક રાત્રીક કલેરમાંથી જુદો  
 જુદો આક હસ્તલિખિત પ્રતો પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે. એથી કરીને મુજબ, પોતાના કે બી  
 કવિનું મુખ્ય રહેણાણ હતું ત્યાં અને ત્યાં કવિના કામ્યોનું વાંચન એવિ વિષ્ણુ છે એમ  
 જાણત મને ત્યાં પ્રજાકર કરવાથી મળી પ્રતો મળી રહે જાતી. આ પ્રવાસે મળી પ્રતો એ-  
 કથી કાપીથી કેટલો મળે લાભ માત્ર ! એક તો જુદા જુદા પોતો વાંચનાનો વખત મળે,  
 અને વળી એ પોતોમાં કયાં અને કેવી જાળનો ફેરફાર થયેલો છે તે જોવાનું પણ જની  
 આવે. એટલુંજ નહિ પણ કવિના રચેલા પ્રકા અને તે ઉપરથી લોકોનાં જાણતો તક-  
 લો વચ્ચે જો અને કેટલો તજાવત છે તે જાણવાનું મહું અજાણને સાધન મળે. કાંઈક આવા  
 જ વિચારે મ. સ. ૧૯૦૪ માં મને મળેલી ત્રીજી પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ સંમિલન વખતે ગુજ-  
 રાતી સાહિત્યનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં મળી પ્રવાસે અનેક જુના ઘણી પ્રસિદ્ધિત  
 મળી હતા. એ પ્રસિદ્ધિમાં માત્ર નરણ એક એવો પદવામાં આવ્યો હતો તેમાં પ્રેમાનંદ  
 કૃત ઉપાદેશ અને અજિમ-જુ પ્રામાન, કવિ વિષ્ણુએ સંવત ૧૧૧૦માં રચેલું સમજાવે

આખ્યાન, અને કવિ વરુણએ સંવત ૧૬૨૪ માં રચેલું શુક્રદેવ આખ્યાન લખેલાં છે. એ સિવાય મુંબાઈના મુખસિદ્ધ વિદ્યાવિદ્યાસી શેઠ સાહેબ સ. સ. પુરુષોત્તમ વિદ્યામ ખાદજ દત્તની સંવત ૧૮૧૬-૭૨ માં લખાવેલું ઉપાદયસ્તુ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. આ પ્રત સાથે મારા મેળણે પાઠ મેળવી લેવાનો, તથા તે એ વચ્ચે ક્યાં અને કેવો ફેરફાર છે તે જાણના માટે વિચાર હતો, પરંતુ પરિપક્વ વયના હવામાં કાચકાચ વચેરેલાં લોભમાંથી અવગાહ નહિ મળી શકવાથી તે જાની હતું નહિ, અને વળી જેવા કંઈક પ્રકરેનમાં આખ્યા તેવા જ એટલે કે મુદતમાં, તેમના માલિકને પહેલેલા કરી દેવામાં આખ્યા એટલે મનની મનમાં જ રહી. તો પણ નિરાશ નહિ થતાં પરિપક્વ અહેવાલ તથા નિર્વેધસંમતના પુસ્તકોને કામ પડે થતાં જુદા કાલકોટનમાં જે પાઠ પ્રસિદ્ધ થયે છે તે સાથે મારી પ્રત કાઢે મારા મળે છે તે જોવા દ્વિ નિમ્ન ક્રમે. હવે મારી પારી જે એપેક છે તે સંદર્ભમાં સંવત ૧૯૧૧ માં લખાવેલાં છે એટલે તે પણ જુનો કહેવાય નહિ, તો પણ તેમાં આપેલું ઉપાદયસ્તુ આદ્યત એવું મંપૂર્ણ છે કે જુદી જુદી પ્રતોના પાઠ સાથે સરખામણી કરવાથી પર્વ નર્વ નવજુવાનું પડે છે. આ એપેકનો પાઠ કાલકોટનમાંના પાઠ સાથે સહેજ સરખાવતાં મને પહેલે તથાવત માયામ પડ્યો તેથી એ વિદ્યા તરફ મારી પ્રવૃત્તિ થઈ, અને ઉપાદયસ્તુની જુદી જુદી દસ્તાવિજિત પ્રતો મેળવવા માટે ભિન્ન ભિન્ન માળખા હું ગામમાં ફરવાથી આથી મારા હાથમાં આવ નખ પ્રતો આવી. એ પ્રતો મેળવી આપવાને મારા સાહિત્યસિદ્ધિ મિત્રોએ મને જે સહાયતા આપી છે તેમનો હું સ્વેચ્છાસ્પર્શ આભાર ખાતું છું.

એ જુદી જુદી નવ પ્રતોમાં—

૧. સુરત સંદર્ભમાં સંવત ૧૯૧૧માં લખાવેલી ૧૧ કડવાંની પ્રત,
૨. સંવત ૧૯૨૧ માં રાજકોટમાં લખાવેલી જોશી રામચંદ્રની ૪૨ કડવાંની પ્રત,
૩. સંવત ૧૯૩૦ માં રાજકોટમાં લખાવેલી દેવકીરે કાનજીની ૪૪ કડવાંવાળી પ્રત,
૪. સંવત ૧૯૪૧ માં રાજકોટમાં લખાવેલી પહેલા મહારાજે કમરજીની પ્રત,
૫. સંવત ૧૯૫૩ માં રાજકોટમાં લખાવેલી મહાકેવળરામ સાસજીની ૪૫ કડવાંવાળી પ્રત,
૬. રાજકોટ મુકિયમની લખ્યા સાવ નિસાની ૫૫૩ કડ્ડે થયેલી અપૂરી પ્રત,
૭. ઉચ્છુ પાતું જોવાવાને સીધે લખ્યા સાલ નિસાની બી રુપનામજીના ખરિશાળી ૧૨ કડવાંની પ્રત. આ પ્રત આશરે સો સપાસો વર્ષ ઉપર લખાવેલી હોય એમ તેના કામ બાકેતે પાછી નજરેનાં એવાં પાતું ઉપરની અનુભાવ થાય છે.
૮. આ સિવાય સંવત ૧૯૪૧ માં જુદા કાલકોટનમાં મુદ્રિત થયેલી અને
૯. અમરેલીના જોશી કામેયરે સંવત ૧૯૪૬ માં લખાવેલી છિદ્રાપ્રત છે.

અને પ્રતોના સંબંધમાં એટલું આપ સર્વે ખ્યાન જમાવા માયું છું કે આપણા જુદી દસ્તાવિજિત ગ્રંથો મુખ્યત્વે કરીને બાલજો, તેમાંજે વિશેષે કરીને કયા કરનાર પ્રણયીઓ,



પાસેથી મળે છે. એમાં એવું બનેલું હોય છે કે આવા અમુક્ય ગ્રંથોની જે લોકો કીમત ન જાણી રહે તેવા પાસે કોઈ કારણથી ખાઠણે પાસેથી ગયા છે, અને એ લોકોએ અથવા એમની બીજી ત્રીજી પેઢીમાંના કોઈએ પેદાશમાં સંપત્તી રાખેલાં જુનાં ધોમાં શું કામતી છે, તે તાલક જગ્યા રોકે છે એમ માની ગયેલો ત્યાં પડીકાં બોલાવાને પડતીમાં ખાણીને મુલ્યે વેચી દીધાં છે. આપણા અમુક્ય સાહિત્યની કેરી અને કેટલી કીમત ! અને હી બ્યવસ્થા ? નજીકેટ મુઝિમ્મત સાહિત્યચેરી સુરેટર ચ. રા. વજાનજી હરિજી આગા જે મેળાવી છે. આ પ્રમાણે ઘણે દેશોએ જન્યું કર્યું, અને જનતું કર્યું. આતું આપણું સાહિત્ય રક્ષણ છે ! ! ખરી રોષ કાને દેવો !

આ બધી ત્રણ પ્રતોની એક બીજી સાથે સરખામણી કરી જોતાં અને શું જણાય છે ? તેનો વિસ્તારથી તમને ચિતાર આપવો એ તો સમયસંજીવને લીધે જનતું મુશ્કેલ છે, છતાં જોડો આમ મને અમત્યનો તથા વિવેચન કરવા યોગ્ય જણાયો છે તે આમ ઉપર થયા-મતિ જે બોલ કરી સંતોષ વાળો.

પ્રેમાનંદના ઉપાદરશ્વની બાજતમાં આપણા વિદ્યોત તથા સાક્ષરોને મોટા હરેદ એ પડ્યો છે કે અસલમાં કોઈએ જોડો કયો છે. આ વહેમ મને યજુ વાળખી લાગે છે. કારણ ઉપર આપેલી પ્રતોની દીપ જોતાં એક જ રચે લખાયેલી પ્રતોમાં કર્ણાની કામ્યા એક નથી. દુશાન્ત તરીકે સુરત હરિવાળી પ્રતમાં ૧૧, એ વર્ણની જુની પ્રતમાં ૧૨, કામ્યો-હનની પ્રતમાં ૧૨, અને રાજકોટમાં જ લખાયેલી પ્રતોમાં કોઈમાં ૩૪ તો પ્રતમાં ૩૪ અને ફાઈમાં ૪૫ કર્ણા છે. આ ઉપરથી આપણે શું સમજતું ? આ પાંદર પાંદર કરે રોષ દેવો ! તાજ કરનાર લીખાને, કયા કરનાર પુરાણીને કે કોઈ વિવેચક પુરખને ? એટલું તો ઉપાડું છે કે પ્રતની નામ કરતાં લીખાઓએ જાણે અન્યથે જુલ કરી દેખ, તે તેથી નકરો ઉપરથી તકરો મતાં પાઠમાં મળે. ફરાર થયેલો હોય આ પ્રમાણે કોણથી ઉપાદરશ્વના મૂળ પાઠમાં યજુ કોષક, આથો વધી ગયા છે એ ખુલ્લું છે. એ સિવાય કેટલેક બંદો આ પાઠ ફેર મટિ જવાબદાર મને તો ક્યાકર પુરાણીઓ જણાય છે. આ સંબંધમાં યજુ પેઢીથી ઉપાદરશ્વની કયા કરનારો માત્ર છે એવું કહેનાર પુરાણીને હું મળ્યો હતો, અને તેની સાથે મારે એ સંબંધમાં કેટલીક ચાતખીત યજુ હતી ત્યારે તેણે ગોતે મને કહ્યું છે કે પ્રેમાનંદના ઉપાદરશ્વમાં આવતો સુંગરી નામ તેઓએ કાઢી તાખ્યો છે. આ પ્રમાણે કરવાતું કારણ તેઓ એવું બતાવે છે કે જૈન માત્રમાં ઉપાદરશ્વની કયા વંચાય છે. એ કયામાં અમારું ઓતાજાન સુખકાને કરીને સી હોય છે, એટલે અમને તેમ કરવાની તરફ જણાય છે. વળી ઉપાદરશ્વ અકિમ્મત દેખાને લીધે અક્ષિમાં સુંગર શું કરવા હોવો જોઈએ ? ! આવા બંદો અમે ન કાઢી નાખીએ તો લોકોને ઉપાદરશ્વ વંચાવવા તરફનો આવ હડી જાય, તે તેથી અમારી આક્રમિકાને તુકસાન પડેલો. વાત વાતવિક છે. પરંતુ એથી સાહિત્યને કોઈ તુકસાન તેમણે કીધું છે તેનો તેમને ખ્યાલ થયું આખ્યો, છે ! આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે પ્રેમાનંદના ઉપાદરશ્વના મૂળ પાઠમાં જાણે અન્યથે તથા જાણી જુઠાને ફેરાર કરનામાં આવેલો છે.

( અર્પણ )

“ જાત ”

## હિન્દુ શાસ્ત્રમાં વિવાહ પ્રકરણ.

સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં લીટીથી અમલે ચાર મુખ્ય નામનાર દાહકોટ્ટે સ્થાપી છે. (૧) કલકત્તા, (૨) મદ્રાસ, (૩) અમદાવાદ, (૪) મુંબઈ. કલકત્તા દાહકોટ્ટેમાં હિંદુશાસ્ત્ર સલાહનો નિર્ણય કરવામાં હાથમૂગ્ધ આધારભૂત મળ્યા છે. જ્યારે બાકીની ત્રણ દાહકોટ્ટેમાં યાત્રાવશ્ય સ્મૃતિ પર વિદ્યાનેશ્વર-રચિત મિતાશુરા લીકા પ્રમાણભૂત ગણાય છે. આ સિવાય અન્ય લીકાઓ તથા સ્મૃતિઓ એવી જોડે જોડી રૂપે આધારભૂત ગણાય છે. પરંતુ મુખ્ય આધાર મિતાશુરા પર રાખવામાં આવે છે. આમ હોવાથી યાત્રાવશ્યનો વિવાહ અધ્યાય આ શેષમાં સહાય કરવામાં આવ્યો છે. મહત્ત્વાત્મક નારતે અવધાર મુજબ પણ આધારભૂત દાહકોટ્ટે હોયો છે. પરંતુ મિતાશુરા અને અવધારમુજબ વિવિધ પદને મળતા હોવાથી તેમ જ અવધારમુજબમાંથી ઉપયોગી પ્રમાણે લીકામાં લીધેલાં હોવાથી કોઈ પ્રકારે તે બન્ને યોગ્ય અમલ અમલોનો સંબંધ નથી.

આથી રાત્રિ બન્ને લીકાઓની તથા તેને આધારે દાહકોટ્ટેએ કરેલા નિયુક્તિની મદદથી હિન્દુ જનસમાજમાં વિવાહ પસંદે થી સમજાય છે એનો વાગકને હું કાંઈક ખ્યાલ આપવાનો પાત્ર કરું છું.

સુધારાવાળો પદ્ય-હિંદુસ્તાનની પ્રજા ઉપરિતે ચિન્તરે મને તેટલા કારણથી આપણી હિંદુ સમાજમાં કેટલાક સુધારા હામલ કરવાને મળે છે. તેમાંના કેટલાક સુધારાને વિશેષ મત મેલે હોવાથી સર્વે પ્રજા સંમત નથી; જ્યારે કેટલાક સુધારાએ લપાકી રીતે સાચા હોવાથી યોગ્યતા બહુધા હામલિ મેળવી છે. અને તેવા સુધારાએ હિંદુ સમાજમાં પણ વિખાર કર્યો છે. અને કપી ગાય છે. સુધારાવાળો પણ યાત્રાવશ્યના કોડી પાડવાને મળે છે. આ વિશેષ મત મેલે છે: તેથી પ્રજા મંડળને સંમત નથી; પરંતુ એટલું તો નિર્ણયાર છે કે હિંદુ સમાજમાં અનેક યાત્રાઓ છે: વળી કેટક યાત્રાઓ અનેક પેટા યાત્રા છે. આથી અમલ હોવાથી હિંદુ સમાજમાં એક જ બની શકે તેમ નથી: વળી પ્રજાત્વ (Nationality) ની હામલો ઉત્પત્ત કરવામાં આ વાત અવરોધ રૂપે છે. કેટલી મોટી યાત્રાની પેટા યાત્રામાં જામવા અવરોધ હોય છે. પરંતુ એકીબંધાર હોતો નથી; આથી કરીને હુંકી હુંકી યાત્રામાં કન્યાની અલગ થાય છે. તેથી પ્રજાત્વવિધિ હુમલાને મળે છે. વળી વાંઘામાંહે હુંકી યાત્રામાં સાત્તમાં જાત્રા નેજ નિપજ વિરુદ્ધ વર્તીને—દાહક રૂપે અમલના યોગ્યતા, અમલના સુચારુ સમિર્થ આદિ નિષ્કર્ષોનો ઝંઝ દરિયાશ્વર થાય છે,—સમ કરવામાં આવે છે: આ નિષ્કર્ષો કુદરતના પોષકના નિષ્કર્ષોને આધારે સાત્તકારીએ રજોલ હોવાથી આવા વર્તનથી કુદરતી નિષ્કર્ષોનો ઝંઝ થાય છે અને તેથી પ્રજાત્વવિધિ પ્રતિદિન નબળી થતી જાય છે. આ બધા સંજોગ આનમાં મેલે એટલું તો હાલમાં જરૂર છે કે પેટા યાત્રાઓ લગ સ્પૃહણીય છે. આ સુધારા હામલ કરવાથી મોટી યાત્રાઓ જ હજા રહેશે, અને ઉપર જાણીતેલ ખણી અડચણો દૂર થયા પામશે. આ સુધારાની તરોણમાં મેલેલા હિંદુ વર્ગની સંખ્યતિ રજલ મોટી યાત્રાની પેટા યાત્રાના આજેવારોએ એક જ યાત્રા પસાર કરવાની જ આવશ્યકતા છે. આ સુધારાને કુદરત આપવાને આપણા સાત્તના સ્મૃતિઓનો વિવાદરૂકરણ પસંદેના મત પણ જ કીમતી

ચર્ચ પડે છે. તેથી કરીને આ લેખ લખવાને લેખક પ્રેરણે છે. આ સિવાય અનેક કારણો છે; જેનાં કે બાળમૃત્યુ, કન્યાવિકૃત્ય, પહેલાંપણી થતા અન્ય શુદ્ધિઓ તેના ૫૨ ૫૨ સ્મૃતિ-કાર્યોના મત બાંધવાથી અન્યથાજી પડે તેમ છે.

આવા કારણથી આ લેખ લેખકને છે. પ્રથમ સ્મૃતિનાં વચનો કાંઈ પછી એ ૬૫૨ લીધા કરીશું.

## ॥ યજ્ઞચલ્ક્ય ધર્મશાસ્ત્રમ્ ॥

### ॥ અથ વિવાહવર્ણનમ્ ॥

અવિભક્ત કાલકથો લક્ષણાં વિવશુદ્ધેત્ ।

અવન્નર્પિતઃ કાન્તામસરિન્દ્રો યજ્ઞેન્દ્રીય્ ॥ ૫૧ ॥

મરોગિણો આતૃક્તાભિષેવાનાર્પણોગ્રન્થમ્ ।

વચ્ચમાલસત્ત્વદૂર્વ માતૃતઃ પિતૃત્તત્થા ॥ ૫૨ ॥

અર્પણિત કાલકથાવાળા પુરૂષે લક્ષણવાળી સ્ત્રીની સાથે સમ કરવું—(૧) અવન્નર્પિતઃ પહેલાં જેને અન્ન પુરૂષે મદલુ અથવા સદવા કરેલી નથી. (૨) કાંતિગત. (૩) અવિદ્ય નથી. એવી (૪) પિતાથી નાની કમરની. (૫) સમરહિત. (૬) માધ્યમી. (૭) સમાન ગેશ અને પ્રવરવાળી નહિં. (૮) માતૃપક્ષથી પાંચ અને પિતૃપક્ષથી સાત પેઢી પેઢી એવી—

દશગુરુવિહવાત્ત્રાજ્ઞેવિવર્ણા મહાકુલમ્ ।

સ્ત્રીતાદિ ન સ્ત્રવારિયોનદોષત્તત્ત્રિતાત્ ॥ ૫૩ ॥

પૈત્રેય ગુણેર્મુક્તઃ સ્વર્ણઃ શ્રોત્રિયો વતઃ ।

વાત્સલ્યીકિયઃ પુત્રેષુ ગુણ ધીમાગ્નવચ્ચિકઃ ॥ ૫૪ ॥

(૯) મહાશ્રોત્રિય કુળ જેની—આવા પક્ષથી પાંચ અને પિતા પક્ષથી પાંચ પેઢીઓ પ્રખ્યાતિને પામેલી હોય તેવા કુળમાં હલખ થએલી. આજ છતાં જે તે વંશપરંપરા ઉવરતા રામવાળા કુળમાં જન્મેલી હોય તે નહિં. આવા મુખવાળી સ્ત્રીને (૧) મુખવાળા, (૨) એકજ વર્ણના (૩) શ્રોત્રિય, (૪) કુળના, (૫) શુદ્ધિમાન, (૬) સેવકશિય, (૭) અને જેનું પુરુષત્વ (વૈધક) પરીક્ષણી વિદ્યેષ્ટ સાચું હોય એવા પુરુષની સાથે વિવાહ કરવો.

યદુચ્યતે દિવાલીનાં શૂદ્રમ્હાસેષમ્મદઃ ।

ન તન્મમ મત્ત યદ્માત્રજાન્તાં જાવતે સ્વયમ્ ॥ ૫૬ ॥

તિલ્તિ વર્ણાનુપૂર્વેણ દે સ્ત્રીતા વયાક્રમમ્ ।

ત્રાણગણાવિવચિતાં માર્યા સ્વા શૂદ્રજન્મવઃ ॥ ૫૭ ॥

શુદ્ધ સ્ત્રીની સાથે દિલ્લના વિવાહ કરવાનું કેટલોક આશિર્વાદ મળે છે ; પરંતુ તારૂં માંસ તેમ નથી કારણ કે ૫૨ પેટા તે સ્ત્રીમાંથી આવ્યા રહે ઉત્પન્ન થાય છે. (મહુ. ૩. ૧૨-૧૫)

ત્રણ, બે, અને એક એમ અનુક્રમે વર્ણમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય સ્ત્રીની સંખ્યા પરથી કહે; જેની રીતે બ્રાહ્મણ-સાક્ષણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય (૨) ક્ષત્રિય, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય (૩) વૈશ્ય હતા વૈશ્ય અને (૪) અને શુદ્ધ શુદ્ધ-વર્ણની કન્યા પરથી કહે.

માહો વિવાહ આદ્ય દીયતે ઇત્યવભદ્રતા ।

તત્ત્વઃ પુનાત્પુત્રમતઃ પુરુષાનેક નિશ્ચયિત્ ॥ ૬૮ ॥

યત્સપ્તાયોધિયે દૈવ આદાયાર્પણુ મોદયત્ 。

ચતુર્દશ પ્રથમજઃ પુનાત્પુત્રસ્ત્વત્ ૫૮ ॥ ૬૯ ॥

ઇત્યુત્ત્વા ચરતાં ધર્મ સહ વા દોષતેડધિયે ।

સ કાયઃ વાગયેત્તત્ત્વઃ ૫૮ પદ્મૈશ્વરનામદ્વાયના ॥ ૬૦ ॥

હવે આ પ્રકારના વિવાહ વર્ણવે છે:—

( ૧ ) માસદિદાહનું લક્ષણ:—

પરને આમંત્રણ કરીને પોતાની કુળિ પ્રમાણે કન્યાને અલંકાર પહેરાવીને કન્યાને આપે છે તે-આ લક્ષણ ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર ૨૧ પેટી (૧૪ થયેલી પિતાથી મળીને અને ૬૪ મનાર પુત્રથી મળીને અને એક પેટે અને એમ ખરીને ૨૧) પવિત્ર કરે છે. અર્પણ તારે છે.

( ૨ ) દૈવ અને ( ૧ ) સાર્વ વિવાહનું લક્ષણ:—

પતંગાં રથાપેશા અલિપ્ત બ્રાહ્મણને કન્યાદાન આપે તે દૈવ; એક માત્ર અને વાહરો; લઈને કન્યાદાન કરવામાં આવે તે સાર્વ નિવાહ દૈવ લક્ષણ ઉત્પન્ન થયેલ ૧૮ પેટી અને સાર્વ લક્ષણ ઉત્પન્ન થયેલ ૬ પેટીને પવિત્ર કરે છે.

( ૪ ) પ્રામાપલ વિવાહ લક્ષણ:—

“ તમે અને સામે પર્વતું આપરણુ ઝે. ” એવું કહીને પછી કન્યાદાન થાય તે પ્રામાપલ વિવાહ આપી થયેલો પુત્ર ૧૭ પેટીને તારે છે. (૧ થયેલી ૬ મવાની અને પોટી એમ તેર )

આ ઉપરાંત.

આસુપે દ્રવિણાદનાદ્રન્વર્નઃ સમ્પન્નિવધઃ ।

શાશ્વતો મુદ્ધરનાવૈશાચઃ કમ્પકાન્ધત્ ॥ ૬૧ ॥

પાણિગ્રંથઃ સર્વર્ણાસુ મૃદોપાસચિયા શભુ ।

યૈશ્વા પ્રતોદમાદ્યાદેદને ત્વમન્મતઃ ॥ ૬૨ ॥

( ૫ ) આસુર વિવાહ લક્ષણ:—

મહાતા સહને કન્યાતાન આપે તે આસુર.

( ૬ ) ગાન્ધર્વ વિવાહ લક્ષણ:—

અરસરસ પ્રેમથીજ આવ નીળ કાંઠાની મદદ અથવા સંગતિ સિવાય કયેયો વિવાહ તે ગાન્ધર્વ વિવાહ.

( ૭ ) રાક્ષસ વિવાહ લક્ષણ:—

મુઢમાં હરી માથેલી કન્યા કાંધે વિવાહ તે રાક્ષસ વિવાહ.

( ૮ ) પિતાત્ર વિવાહ લક્ષણ:—

કન્યા પર છબી કરીને કરેયો વિવાહ પિતાત્ર વિવાહ.

કપારે વર અને વહુ બન્ને એક જ ઘાતિનાં હોય ત્યારે વિવાહમાં વરે વહુનો હાથ મઢવું કરવો; કાનિય વહુએ સર હાથમાં મઢવું કરવો; વૈશ્ય વહુએ આખો પા પૈસી અને છદ વહુએ લુગડાંની કોર પકડવી. (મિત્ર. ૧. ૪૧-૪૪)

પિતા પિતામહો આતા સુકુલ્લો જનનો તથા ।

કન્યપ્રદઃ પૂર્વગાતો મૃત્તિભ્યઃ પપઃ વરા ॥ ૬૩ ॥

અમૃતમ્મન્સમાસ્રોતિ શ્રૂતદાત્મામૃતાનૃતી ।

ગર્ભે સ્થાતે દાકૃર્ગા કન્યા કુર્ષ્યત્સર્વવર ॥ ૬૪ ॥

૧ પિતા ૨ પિતામહ ૩ ગાઈ ૪ સુકુલ એટલે સર્વિશ્વ, સગેવડ વગેરે અને ૫ માતા, આટલાં સર્ગાં અનુક્રમે પેલપેલાના સ્થાન પરને કન્યાતું ઘન કરવાને અધિકારી છે; પૂરે અધિકારીની મેરઠવાલીમાં પછીયો અધિકારી મળ્યો; એમને પિતાને અજાણે પિતામહ; પિતા પિતામહને જાણાવે જાઈ; એમ કન્યાતાન કરવાના અધિકારવશી છે કન્યાતાન ન કરે તો દરેક રત્નેદારને તેને બાળકતા લાગે છે; જે કોઈ ઘન કરનાર અધિકારીની કળાતી ન હોય તો કન્યાએ પેલે ઉપર જણાવેલ લક્ષણપુરત વસ્તું મઢવું કરવું.

સકૃત્યદપિતે કન્ય હંસતાં પૌત્રદંડમાક્ ।

દક્ષામપિ દુરેત્વુર્વાન્ત્રિયાંધેદર આગ્રહેત્ ॥ ૬૫ ॥

અનાહ્યાય દદદોયં દંડમ્ ઉત્તમઘાહસન્ ।

અદુષ્ટાં ચ સજ્જન્યાં દુષ્ટાંસ્તુ મુષારાતન્ ॥ ૬૬ ॥

કન્યાનું વાગ્દાન એક જ વાર થઈ શકે છે; જે તેનું હરણ કરે, વા રહ કરે તે યોરની માફક સજ્જને પાત્ર છે. પણ જો પૂરેના કરતાં જેમ વર આવે તો વાગ્દાનથી એકવાર અપાયથી કન્યા પણ મેહણ થઈ શકે.

(નોંધ:—વિદ્યાનેપર હમેરે છે કે ચાલણી પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ એમ બની શકે, પછી નહીં.)

જે કન્યાના રોષ કસા વગર જળા કરીને કન્યા પરણાવે છે તે કારે હપ્પણી સજ્જને પાત્ર છે; જે રોષરહિત જોનો ત્યાગ કરે છે તે પણ તે જ સજ્જને પાત્ર છે; જે પુરુષ જીને માથે ખોટા રોષ ચાલણી કરે છે તે એક જો ('જલુ' એનામનું કવ્ય) -વિદ્યાનેપરની ઠીકા પ્રમાણે)ની હાંધી સજ્જને પાત્ર છે.

અક્ષતા ચ હતા ચેન પુનર્મુઃ સંસ્કૃતા દુનઃ ।

સ્થિતિની વા રૂઠિ દિવા સર્વ નામનઃ પ્રવેત્ ॥ ૧૭ ॥

અપુર્યાં મુર્ધનુશ્ચો દેવઃ પુત્રકામ્યવા ।

સપિન્દો વા સમોષો ના વૃતાભ્યક્ત જ્ઞાનચિકિત્ ॥ ૧૮ ॥

આગર્ભસમ્મવાદ્વ્યેત્યપિતૃસમ્યયા મયેત્ ॥

અનેત વિવિના વાતા રોગમોડસ્ય મયેવુતઃ ॥ ૧૯ ॥

દનાધિકારાં મહિયાં વિગ્ધમાત્રોવતીવિનીવૃ ।

પરિમૂતામઃ રામ્યં વાસ્યેન્દ્રધિવારિણીવૃ ॥ ૨૦ ॥

ગભે રહે ત્યાં કાંઈ જ નહું; નહિં તો પતિત વાચ; આ રીતે ઉત્પત્ત મયેસ દુન પ્રથમ પતિતો છેતર દુન કરેવાય.

અગિષ્ઠિણી જીને આગ દાખલ રેવી (પરણ પેતાયુ કરણી); રોનો અધિકાર જીનથી રેવે, અલિન કપડાં પહેરવાને, કાવન પુરુષ આગ, પરિમૂતા આગરહિત કરીને જનીન પર સુવાત્ર આપણું.

સીમા સીમાં દદામસ્યાં ગત્યર્પણ શુભંગિણી ।

વાચકઃ સર્વમેષ્ઠ્યં મેષ્ઠ્ય રે ચોષિતો દાનઃ ॥ ૨૧ ॥

મમિવારુરનો મુદિર્ગો લાગો વિષીવતે ।

ગર્ભર્મૃગવાદીન તથા મહતિ વાતકે ॥ ૨૨ ॥

સોમે પવિત્રતા (જીને) આવી છે; અન્ધર્વે દુન વાચા; અનિશિ સર્વોદા પવિત્રતા; માટે સ્ત્રી મરે, પ્રકારે દુદ છે.

અગિષ્ઠિણી મર્મ પાસણ કરવાય, મર્મ અને પતિતો નમ કરવાય, અને વહાવાતથી સીનો ત્યાગ કરવો એકલો,

(અપૂર્ણ)

ઉત્તમરામ મયારામ કાકર.

# ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ અને નિબંધ સંગ્રહ.

કીમત રૂ. ૨-૦-૦

ટકાવખર્ચ વગેરે શુદ્ધ ૦-૮-૦.

મળવાનું ટેકાણું.—રા. સ. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ડાહ્યા, સિવિલ રેસીડન્ટ, રાજકોટ,  
(શુભો અગિયાર વસન્ત વિ. સં. ૧૯૧૭ ના આવકનો અંક)

+++ પ્રકાશના વર્ષનું આ પુસ્તકમાંથી બાજબી રસ લેવાનું કરનારો તેમજ તાન આપે  
દેવો છે. +++ વિષેનું અમલ ફક્ત કરનારો જ નહીં છે કે એ +++ કરને આકર્ષણ કરે  
દેવો + + મનિષ્યની પરિણામે માટે સર્વોચ્ચ મ + મ સુધી આકર્ષના પ્રતિબલમાં  
કીમતી સાધનરૂપ + x હોવાં અનેકમો મહત્વની વાતોનો સહિત રૂપમાં સમાવેશ કરવામાં  
આવે છે. + x x "

નસાવડાના સેવ્યાનાથ લીવડીયા.

જરૂર મંગાવો અને વાંચો.

## “બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર.”

(ભાષાન્તર કર્તા—મોતીસંકર હિંદયરાંતર.)

૧. હિન્દુસ્તાનની અર્થશાસ્ત્ર અને તેનો આર્થિક વેગનો સાથે સંબંધ.
૨. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની સામાજિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિ, અને તેમનો પ્રજાની  
આર્થિક સ્થિતિ સાથેનો સંબંધ.
૩. બ્રિટિશ રાજ અને તેની હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ પર અસર.
૪. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની જરૂરીયાતો.
૫. હિન્દુસ્તાનની સામાજીક ઔદ્યોગિક અને આર્થિક સ્થિતિ.
૬. હિન્દુસ્તાનના વેપારની પ્રક્રિયા અથવા ખાસપણે.

હિંદુસ્તાનના અર્થશાસ્ત્ર અનેકમો રૂપો સંબંધી સંગ્રહ તાન આપનાર શ્રીશ્રી અરુ-  
નાથ અગ્રવાલના અગ્રિય પુસ્તકનું આ ભાષાન્તર છે.

કીમત રૂ. ૧-૪-૦ (પેપરના સાથે.)

મળવાનું ટેકાણું.—

રા. સ. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ડાહ્યા  
“વસન્ત-ઓફિસ.” અમદાવાદ.

इतिहासનો संपूर्ण ग्रंथ छपाइ बढार बढयो छे.

ભાવનગરના નેકતામદાર મદારાજનાધરાજ સર ભાવસિંહજી

બહાદુર કે. સી. એસ. આજ ની સદાય તથી

## ટાંડ રાજસ્થાન.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્તા.

વોરા સવામીદાસ છેલમલાસ.

અમદાવાદની ડાહ્યા કલ્યાણરાય.

મોનેલી નમવાળા પુસ્તકની મુદ્રણિત-સૂચી, જે વોરાની અગ્રિય મદદિતી સાથે  
જે વોરાવા.

રોની કીમત રૂ. ૫ રૂપાળ અને તેક વોરાવળા આજ આના.

મળવાનું ટેકાણું.—

પુરુષોત્તમદાસ મીનાભાઈ શાહ.

- ૧૦ વિશ્વવિદ્યાલય બ્રિટિશ-વિશ્વ-વિદ્યાલય.

"I have gone into politics," said W. J. Fox, "with this question constantly in my mind—What will your theories, your forms, your propositions, do for human nature? Will they make men more manly? Will they raise men and women in the scale of creation? Will they lift them above the brutes? Will they call forth their thoughts, their feelings, their actions? Will they make them moral beings? Will they be worthy to tread the earth as children of the common Parent, and to look forward, not only for His blessing here, but for His benignant bestowment of happiness hereafter? If institutions do this, I applaud them; if they have lower aims, I despise them; and if they have antagonistic aims, I combat them with all my might and strength."

—Quoted "Democracy and Reaction"  
by Mr. L. T. Hobhouse.



1965-1966

1991

[illegible]

— 1997 —

2

संप्रत्ययः.

(१) लाहुरीखो, (२) सक्ताखो, (३) पितायाखो, (४) श्रीखो, (५) प्रत्यक्षीक गाना  
मयारीखो, (६) तगाडीखो तथा (७) भासिखो-इ. १५ सुभीता सर्व पञ्चाङ्गको पढे  
उभे जेहवा इ. २-०-० (पेन्नेज खाये).

કેળવતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ જાહેરીસા નીચી રજવાડી એપ્રેલે કે એક વર્ષે આ કરતા વધુવાળા આજીવ વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત મુદ્રણના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર પહોંચ તરિકે મોકલવામાં આવશે. આજ પેરેન્ટલ યત્રે પહેલા વર્ષના ખર્ચના રા. ૦-૧-૦ થીજ વર્ષના રા. ૦-૧૨-૦; અને બીજા વર્ષના રા. ૧-૪-૦, અગાઉથી ઓર્ડર હારા મોકલાવે જ મોકલવામાં આવશે.

ਮਾਨ੍ਯ ਸਰੇ ਮਾਟਿ ਧਰੈ ਝੋਨਾ

3. २-८-० (पुनर्जागरण)

444 445 446

गणेशाय नमः—सर्वत्र श्रीगणेशाय नमः—श्रीगणेशाय नमः  
०५२३४५६७

‘**डॉ. आर्टहीवाणी रामभास्कर इय्यो.**

૧. જેલે જનતાના લોકો ખાટે 'જોડખી' અને 'જોડખી' આપના ઉ.

૨ "દારાકર્નો મહામ" યાં દિવસમાં દરજી, પુર્ણી અને રીંગીનાં જિ.જિ.૪ માંના

૧. “કાલેરોડ” ઉપરી “કલ્યાણ અને કાલેરોડ” નામને નાશ કરે છે. ડિ. ૧૧. ૧

૪. "હિરોઇન" મોટે ભાગે જલન મળ્યા પરી અડધામાં જલમાંની બતાવે છે. ૩.૧

૫ "અંબલી ટેનીક પીડમ" શ્રી સચ્ચંદ્ર બનાવવળે સમજાવેલ પદ્યો ૧. ૧

૧. “સિંહાસન મંજર” વિશે મહાપદ્મ મહેતાએ સમીક્ષા ‘સિંહાસન’ કિ. વાર્તા ૬ વર્ષા ૪

॥॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥॥

ਮੁੱਲ ੪੦੫੨.

ધી. કાઠીઆવાડ એન્ડ અમદાવાદ બ્રેડિંગ ફોરપોરેશન

412.

२६-श्रीशु-अमहायक.

உள்ளே இருக்கிறேன்.

સંપત્તિ માલિકની સંપત્તિ ઉપર નાણાં ખાતે છે.

દિ'દુસ્તાનના મુખ્ય વંદેપારી મુઘલ કબરની સીડીઓ આપે છે તથા તેણે મળે છે.

ઉપરની કૃતિઓ ખરીદ કરે છે.

જાગ્યારો તમા અધિતોને ચારે પ્રેમીવત્ પ્રિયારો હો છે

સેનીયોરેઃ હમા મ્હાલુ ખાવામાં અને રાત્રી ઉપર મ્હાલુ બાજુ આપે છે.

અને હવે આ પ્રવચનના કોઈ એ

શ્રીમદ્ભગવદ્ ગોપાલકૃષ્ણચરિત્ર

ਦੇ. ਆਲੋਚਨਾ ਅਭਿਆਸ.

ચેરાબોરા સહેરોમાં આશો છે: રાજા વિપ્લવ માટે રાંધેલીની રાંધ પણ જાણમાં

अथर्व वेद अष्टाध्यायी

પ્રાચીન

## વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां मृतानां मध्यस्य सत्यस्य मर्षाणि भूतानि मनु यथा-  
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमप्यारमं मान्यस्तेजोमयोऽमृतमय  
पुरुषोऽप्यमेव एव साध्यमात्येदममृतमिदं प्रष्टेयं सर्वम् ।

અમિત,

तत्प्राप्तं प्रमादितव्यम् । यमोऽथ प्रमादितव्यम् । कुशाहाय प्रमादितव्यम् ।  
भूयै न प्रमादितव्यम् । द्वाध्यायप्रवचनाङ्गम् न प्रमादितव्यम् ।

અમિત

વર્ષ ૧૭, આંક ૯

[ માસિક. ]

આધિન, કંપન ૧૯૧૭

## સ્થિર.

મેવ તો મહં રમે, વિભતી થતી આમરમાં,  
ખાઈલું બિનું તહિ, એ રેખને હું રું ૩૧ ?  
મરણ થમતી આમરમાં, ને ભોલ રેખી રેખને,  
અન્ધાર રૂને પક પકી, એ ભોલને હું રું ૩૧ ?  
પ્રોડ્ડવત થમતી રવિતલું, ને નેન કુતિપતી રિતે,  
રવિએ અન્ધારલું, તે તેજને હું રું ૩૧ ?  
પુરોષ ભવે ખીલી રણાં, મુકતાં આતી પાતીમાં,  
તરી અને ઇરખાઈ જતાં, પ્રપને હું રું ૩૧ ?  
વાણ વહે નવે જર્ણો, જગતીતલકા પ્રમથવને,  
હી પુરોષ કી કમી જાતે, એ વાણને હું રું ૩૧ ?  
રોડિએ રડુએ રૂણે, ને જાન પ્રમથું આમી બડું,  
જાણુ રી આતી મણુ, એ જાણને હું રું ૩૧ ?  
આમી ઉપતી જાતે, કી નવીન જાતે જાતી,  
નાક જાતી રૂણુ પકી, એ આજને હું રું ૩૧ ?

એક સુણે રેલા થતી, બીજી સુણે જાડી નથી,  
 વરુદ ખાતે જાવ એવો, વરુદો દું હું કરું ?  
 પોપતું બદારે અતોલિક, સિંધર રહે એ સર્વદા,  
 એ સિંધર નો મુંજને મળે તો, તે ઘડિને કંઈ મરે.  
 સિંધર જુ છે 'વાદ' તેનો પંક્તિ કરતા સદા,  
 પણ પદ્યવાદે ખાર તેનો 'મામતા' નહિ છે કદા.  
 સ્ત્રીર પ્રાર્થના ને પ્રેમ છે અદૈવ એકતું બાસતું,  
 વહુ પ્રાર્થનાને પ્રેમમાં તો વાળને કાઢી તથા.

“પ. નં. ૩.”

## ગ્રન્થાવલોકન.

“શુભરાત્રી કહેવત સંગ્રહ, તથા ગ્રામીન લોકરાશી, સાખીઓ પ્રત્યાદિ.”

૧૨૬ જનસમાજની કહેવતો તે એના હાથપૂત—કોષક કહે છે મૂર્ખાઈના—અને  
 અમને જાગે છે નવેના—વૈદ્યકાં છે ખઠાનુકામ અને તરવટાનના મનો એ જનસમાજના  
 કવિઓ અને વિદ્વાનો રહે છે, પણ એની કહેવતો તો એ જનસમાજના પોતાના જ  
 મગજમાંથી ધરાઈને બહાર આવે છે. આમ કહેવતો ઉપર અનુક્ર અક્રિતી નહિ  
 પણ આખા જનસમાજની ખાલડી દોવાથી, એ જનસમાજને ખાસ વહાલી ભાગે છે,  
 અને જે દોષો એ જનસમાજ ઉચિતરોની પુત્રિઓમાં સદન કરતો નથી તે કહેવતોમાં  
 ઉદાર દિવે સદી મે છે: હાખલા તરીકે, જે વિષેયતા અને મુખડતા કામ્યનાકાલિકમાં  
 નોંધએ છે તે કહેવતોમાં નોંધતી નથી. કહેવતની કિંમત અને સામર્થ્ય જનસમાજના  
 વિશાળ અનુભવનો સાર સંક્ષિપ્ત અને સચોટ સંદેશમાં ઉંચો ઊતારવામાં આવે છે  
 તે ઉપર જ આધાર રાખે છે. આથી એક જૂના અંગ્રેજ લેખક કહેવતનાં વધુ  
 ગુણની આવશ્યકતા બતાવી છે:—“*stomachicous, stomachic and staid*”—અર્થાત્  
 કહેવત સંક્ષિપ્ત દોષી નોંધએ, અર્થસરી દોષી નોંધએ, અને એમાં ‘મીઠું’ દોતું  
 નોંધએ, જેના વખતના વાણીજાણુ પદ ન દોષ પણ શીલ દોષ, જેમાં આવે ઉપદાર ન  
 દોષ—અર્થાત્ જેમાં કલ્પનને દિશાવ અને લીડે અનુભવ ઉચ્ચારતો ન દોષ, અને જે  
 મેળવી દોષ, તેવી વાણી કહેવતરૂપ બની શકતી નથી. વળી કહેવત મોકલિય ઘવામાં, સદાજ  
 હાલમક અને અનુપ્રાસ, તેમ જ મુખ્ય-સ્વભાવની મનોદર મૂર્ખતાનું પ્રદર્શન પણ સાચી-  
 કારી માપ છે.

અસહ્ય ન્યારે નિરાશ કરતાં દુનિયા, અને જ્યાં પુતક કરતાં અવનત પાણી—એ વિશેષ અંશે કેળવણીનાં સાધન હતી, ત્યારે કહેવતોનો મદિત્તો થયો હતો. આપણા નવા વિદ્યાર્થીઓ ટેનિસન અને હાઈનિંગમાં અવનત હતાપણુ સૌથી છે, પણ અવનત હતાપણુ અવનતા અનુભવમાં—પ્રથમ અને બીજા અનુભવમાં રહેલું છે એમ એ જાણે તો (ગોવર્ધનભાઈની વાણીમાં) ‘વિદ્યાર્થી’ નહીં ‘અનુભવવાર્થી’ થાય. આ અગિયાર નેવે તેવો નથી: વિદ્યા અનુષ્ઠે કરી છે, અનુભવ પ્રણયે કર્યો છે. વિદ્યાની વાણીમાં સોંકડી છે, અનુભવનાં જન વિદ્યાન છે. વિદ્યાના અતિથેયતા મુદ્દિ પરવનત થાય છે, અનુભવની શોધથી એ સ્વતન્ત્ર બને છે. આ જાત આનંદ હતા આપણો નવીન કેળવણીનાનો વર્ગ દુનિયાના અનુભવમાં પ્રેમથી અને રસથી પડે, તો જ અવનતાં જોડાં રહ્યો એ જાણી શકે. તેમ કરવા માટે એણે એક દલિમિન્દુ સખતું જોઈએ—અને તે એ કે ઉપર કહ્યું તેમ દુનિયા પ્રણુની છે અને તેથી એમાં કેવળ જોડું એવું કાંઈ છે જ નહિ: એના ખેડામાં પણ સાઈ રહેલું છે—એની ચાંચના પાછળ અનુભવનું તેજ પ્રકાશ છે.

આમ દુનિયા મદા પવિત્ર છે, અને કહેવન તે એના જીવ અનુભવનો ઉપર કહ્યો તેવો ઉદ્દ્યાર છે—એટલી જાત સ્વસ્થમાં રાખી શ. આશાસન દલીલે ફત આ ‘કહેવન સંમદ’ આપણે જાંખીશું.

આ કહેવનસંમદમાં શ. આશાસનમાંએ સાતસં કરતાં પણ વધારે કહેવતો જોડી કરી છે—એ જોતાં તેઓએ છત્તીમાં જોએલા અને લીધેલા વિરાળ અનુભવનો આપણ ને આપ આરે છે. શ. આશાસનમાં એમની કારકીર્તીની કારનાદમાં મોશની સંસ્થાન માં અંમેશ સાધામાં સ્વસ્થસ્વરૂ દતા. ત્યાર પછ તેઓ જૂઠા ભાડી વગેરે રાતખના કારખાની—થપા દતા, અને દાલ પોતાના જાન-અમદાવાદ-માં નિરતિ ભોગવે છે. અને સંસ્થાન કરે છે.

એટલાજની દરસ્થતા અને કારખાનીની દુનિયાજરી અને અદ્યુત રીતે જિમતામાં મળેલાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ એમની કુતિતું મડું નિહાન તો એમની ઉત્તમ તન્દુરતી અને મંજીરત સાથે વિલગલુ રીતે જોડાએલો એમનો અનન્દી સ્વભાવ, એ અવનતું રહસ્ય સખજવાનાં ઉત્તમ સાધનો તેમ જ એ રહસ્ય સખજવાનાં ઉત્તમ રૂપ છે—તેમાં રહેલું છે. આ રાણેતું પૂર્ણ દર્શન શ. આશાસનમાં આ સંમદમાં આપણને થાય છે. ‘તમી મુલે વોપાહકો’ એ આપ અવનતા સર્વ પ્રેરકને મળાઈ અવનતા જોય અને અવનતી કુમ્મલતમાંથી મળતાં ત્યાંથી એમણે લીધાં છે. પણ સંમદમાં પ્રતીત થતા સંમદકારના સ્વસ્થ કરતાં, આ સંમદ-માં અવનતું ને હતાપણુ—મડું અને કાણું અને જાતનું હતાપણુ—વાચક આગળ રહુ કર્યું છે તે આપણે વિશવ જાન કરવા એમ છે.

એમાં કહેવનને નજે, કાલી વૈલી—અનુભવના સખસ્વભાવનું જાન કરાવતી—વાર્તાઓ પણ કાષ્ઠક દેશણે કુલોદામાં કીક નેપથી છે, નેપથી કહેવતો સખજવામાં અનુદ્યતા થાય છે. પણ આ પુસ્તકમાં આવી છે તે કરતાં આવી દક્ષત્તરૂપ અને નિરાનરૂપ વાર્તાઓની વધારે જરૂર હતી. શ. આશાસનમાંએ આ જરૂર સખજણુ જરૂર નથી, પણ પોતે કહે છે તેમ

“ હરેક કહેવતોનાં મૂળ લોકવાયકાં આવે એટલી તેના હતાનો આપનામાં આવે તો પુસ્તક બહુ મોટું થાય પો. ” તેથી “ હજી રચના તરિક્કા જ ” એમાં હતાનો આપ્યાં છે.

આ અનુવર્તે “ મહાદેવ રુદ્રાચંદ્ર ” મળવાનો યોગ્યતાએ મહાનિમિત્ત જે તરવટાનીએ વંચારે કન્યો હતી—અણના નીતિમય સાસુના પુત્રના તરીકે—અનવરે એણે છે, તે સ્વછ દેહમહાતા દેવી અસરકારક રીતે વ્યવેલી સકામ છે તે જુઓઃ તરવટાની દેવી સાથે માધ્યમ થત હો છે:

“ મુપાલિત      જો ખાત સાચુ ઘણ, ખટારે ખટમ મુલી      ( સમ્ય-એખા )  
હું કરમનો આગળથી, કે તું પોરસતાં મુલી ! ”

જવાબ—      નથી કરમનો આગળથી, ને નથી પોરસતાં મુલી;  
જો એમને ડીકું હતું, કાપત એણે મુલી \* ”

સ્વર્ગચરિતાં અસંખ્ય આપણોનો સાર તોચેલી કહેવતમાં ત્રેણ લે: “ બહો પશુ ખોલિ. ”—“ ચાલી પરજો કુટમ ખાતપડી રૂપીઆ લેવા મળે, નાણાં પોરનારે મહું ” વગેરે છે. “ તારે ખાતપડી કહે “ બહો પશુ ખોલિ. ” એમહું પેતાની સુખના થાવ વિશે અભિ-પ્રાત લેછ નાણાં પોરનારે નાણાં પોરે ને બ્યાજ સુધાં આવી પશુ મણો.”\*

હવે જે તમ્મુ વાંચીએ તોચે તેથી આ અવધાન સમાપ્ત કરીશું—એથી વાચકને સંબંધકારની નવી કહેવાની રસોલી દન અને કરમ મુખતરી ફેલીતું પશુ માત્ર થશે:

“ એક બ્રહ્મજો બાવડના સીંગણમાં આયું થાશુ ! ”

“ એક થાશુ તમે પેત્રામની નિલ તદિ કોં બપ, તો નહમ, ને પછે મહાત કામ પર મેરો સંખ્યા વંદન કરી માવસીની માળા કહે, તે વખતે સામા કિનાત વિષયેક બાજ રોમ તે વખતે આવી તદિયે પાશી પોને વચિતમ જેલે તેનાં સીંગડાં મહુ તુંસ રીલે વગેલાં તેથી વંદના નેત્રી જેલે રજાનો લાગે. મહાસુખ આ કદિ થાળા કહે ને

\* એકો એકો મુલી કાપત-અવાપ એટલી ખા-એમ અવધારે છે.

+ એક વખત હું અને માત્ર એક મિત્ર નવમય-વાવડિની રા. કોવરેનસામે લખેલી પત્રાવનના સંખ્યા કદા. લેખ—

“ એકાં નાનાં મહુ એકાંમાં, તે નાનાં મહુ એકાં;  
એકાદીય સિં નમ્મિન્ટ, તે પરદીયનું નહીં એકાં ”

—આ કામો વાંચી અમને “ બહો પશુ ખોલિ ” ચાલી કહેવત થા આવી હતી. અને થાશે આ “ કહેવતસરક ” પછેએ કહે તે એક અને એવી કહેલી છાત્રી કે આ કહેવત જે આ સંબંધમાં રોમ તે આ સંબંધ મહું ખરે, નહિ તે નહિ. પુસ્તક કાપાણું અને કહેવત નીકળી !

બળદ સામે બેસી વાગેલો, તેથી જ્વનીને મનમાં વિચાર આવ્યા કરે કે આ બળદનાં શીંગડાંમાં આંધું નાખ્યું હોય તેમ જણાવે આવી રહે. ચોખ્ખાં ઘીની ગુંથું. બળદ વચડાનાં બેતરનો માલ ચરી પુટ ચપો, તે સામે કાંઠે આવીને રોજ પ્રમાણે એટલે જ્વની પણ ન્દાઈ ને આગ કરવા બેઠેલા, તે મનમાં આવ્યું કે આર મદિનાથી વિચાર કરું છું, માટે આજ માથું નાંખું. દાષમાં ગાયુખા સદિત જ્વની ઉપર, સાંઠ પાસે ચપા સાંઠની પાસે માથુસ જવ તો કાંઈ હાથે કે બાંહે નહિ, તેથી જ્વનીએ એક આવળા જઈ શીંગડાંમાં માથું નાખ્યું ત્યારે બળદ ઉભો ચપો ને માથુસનું માથું શીંગડાંમાં બસ્યું જવથી બડકીને સાંઠ નાઠો. જ્વનીને જાણ નીચા ખૂણ કરી. પણ દાષ જાતી છેલામાં, તેજલામાં માથુસ એકઠાં થઈ સાંઠને પકડ્યો, ને જ્વનીને હોડણી ખાટલામાં થાલી ધેર મુડી આવ્યા.

પોપાજનીને વાથું જવથી સર્વાં વસાવાં જોવા આવ્યાં; તે બધાં ઉપરો હેવા લાગ્યાં કે સાંઠનાં શીંગડાંમાં આંધું નાખતાં વિચાર તો કરતો હતો કે ત્યારે જ્વની બેસાડ કે, “ મને તમે સી બેવકુર ધારો છો, પણ ત્યાર મદિના મુઘી વિચાર કરીને જ એ કાલ દે કર્યું હતું.” એમ મૂર્ખ માથુસેને પોતાની જૂલ બધાતી નથી.”

### “ સોજતે અસર.”

૧. બાદશાહ હવાના સંવાદમાં લખે કહ્યું “ સોજતે અસર, તુખમે તાસીર ” ત્યારે બાદશાહે કહ્યું, “ તુખમે તાસીર ” વાત ખરી છે, પણ માથુસનું મન મજાસુત હોય તો હોખત અસર કરી રહે નહીં મદિ સોજત અસરની રહત મદને ખરી લાગતી નથી. તે ઉપરથી લખે કહ્યું “ સોજતે અસર ” ખરી વાત છે; ને તેના અસપણવિષે બાદશાહ પકડવાથી બાદશાહે કહ્યું આર મદિનામાં એ વાત ખરી સિદ્ધ કરી આપજો, નહીં તો મરજન મારીશ. લખે કહ્યું.

એ આર માલ જવા કઈ લખે કાઠી વચેરે તરર જવાની રાજ લીધી ને કાઠી તરર ગયાનો લખો ડોળ કર્યો, ને પછી કાણીએ મઈ દિલીમાં સાદુમાર જતી મોટી બખ્તરમાં સારી જલ માળની દુકાન બંધે રાખી. જેટલા મજલામાં દુકાન કરી એ આર મુખાસ્તા તથા નોકર રાખ્યા, ને તે ઉપરના મજલામાં પોતાની કી સારે રેખાડ કરી.

ખીજે દહાડે પોતાના નોકરને કહ્યું એક દબખને બોલાવી લાવ. બાદશાહનો દબખ હશે તે સારી દબખત કરતો હતો તેને તેથી લાજ. નોકર ગયો બાદશાહના દબખને તેથી લાખ્યો. રોડે (વચે) દબખત કરાવી જલુ વખાણુ કપો ને દબખને દબખતના પૈસામાં પાંચસો રૂપીઆ આપ્યા. બાદશાહનો દબખ ખરે પણ પાંચસો રૂપીઆ એકા જોએકા નહીં તેથી જલુ ખુશી થઈ ગયેલ. રોડ દબખત કરાવી રવા કે ઘુસ્ત ઉપરે માળથી એક ફારી આવી તેણે દબખને કહ્યું, મોટી જાહના નખ લેવસપવા છે મારે ઉપર માલ. બીજર ગયો, નખ લેવાને આવળા. હાથમાં લીધી ખરી, પણ સોના જેવી જાહની દેહ, કુલ્લ ને સાંઠેથી બરપુર મુખ એઈ દબખ તો દિખ્ત જવો. જાહ કહે જરાબર કુવ કાવમ રાખ નહીં તો કુવતો નખ ઉતરશે. કાળજી આંધ મોંઠે રેકાણે સખીને લાંબરે નખ જિતાયો. નખ ઉતરામજુ

તે બાઇએ એ રાખીઆ આપી, દર રીતે છાંટે નખ. બિતારવા આવવાને વરદી આપી, તે હળમને ખુશી થઈ કબૂલ કર્યું.

એમ વહીવટ ચલાવતાં એએક મહિના થયા, હળમ એક વાર નખ લેવા આવ્યો, તારે બાઇએ પુછ્યું “ કાલ સાંજના ચાર વાગ્યાં એક સ્વારી નીકળી બસો થોડા આમળ, એ બસો થોડા પાછળ ને વચે એક થોડાવાળો થોડો નવાવતો હતો એ કાણ હતો.” હળમને કહ્યું “ એ જ બાદશાહ સમ્મત્ત હતા.” તારે બાઇ બોલ્યાં “ મહં પ્રમાણુરત છે, ને થોડો પણ ખુબ નવાવતા હતા. ને બારીમાંથી યુવકીથી જોવા પણ તેમની નજર નહોતી.”

હળમ બાદશાહની હળમત્ત કરવા ગયો તારે જાહેર કર્યું કે એક શાહુકાર અત્યુત્ક દુકાનમાં રહેવા આવેલ છે તેની ઝોરત બહુ પ્રમાણુરત અને પરીખતી છે. હું એ મહિનાથી નખ બિતારવા જઈશું પણ કોઈ દિવસ બોલતી નહીં, આજ બોલી, એટલે બોલેલું જાહેર કરીને, કહ્યું કે “ આજની પ્રમાણુરતી બિતાર રીત છે.” દુકાનની નિહાની બાદશાહે પુછી હીંથી, હળમને કહ્યું કે “ હું કાલે લાંબી સ્વારી સાથે નીકળીશ.” હળમ કહે “ હું થોડા ઘૂમીને ખગર આપીશ.”

હળમ તે શોધણીના નખ લેવા ગયો તારે જાહેર કાંઈ નહીં બોલતાં એટલું બોલ્યો કે આજ બાદશાહની સ્વારી નીકળતાર છે, શોધણીએ તાત જાણી ખુશી થયાને તથા પોતાને મોકલું બાદશાહનું જોવા જોએ કોય એમ હળમને દરલાખું.

આ જાહએ પોતાને પોપાક વિચાર્યુંક બનાવવા લાગીજ કરી. સ્વારી નીકળવાની શક જોતી બેઠી. બાદશાહની સ્વારી નીકળી. બાદશાહ હળમની ચમત્તા પ્રમાણી લીધુ જોતાં હતા ત્યાં શોધણીએ માયાના થાળ મોરજાની ખાંક કરી પોતાનું અર્ધ સરીર દેખાવ તેની રીતે બારીમાંથી કલાકીને પાછો ખેંચી મઠ પણ બાદશાહે જોઈ લીધુ.

ખાંકનું મનોહર રૂપ જોઈ બાદશાહનું જન દરાઈ મયું. હળમ હળમત્ત કરવા ગયો તારે બાદશાહે હળમને કહ્યું હવે એ જાહની હમ્મલ મકને મળવાની છે, તો મારી પણ હમ્મલ તીવ થાઇ છે, માટે ખુબી જો કે હી રીતે મળનું.

ધાંપજો વાંચેડી જાત ને બાદશાહે તાત કરી એટલે નખ લેવાને બહાને શોધની દુકાને ગયો. બાઇને મળ્યો. બાદશાહની હમ્મલ જાણી. બાઇએ તે જાતને રસીલી મળી જવાળ આપ્યો કે, “ અમે શાહુકાર બાંધીઆ ને જાંબ માટે બાદશાહ મોરજાને વેપલઈ ને આંહી આવે તો મારે પણ મળવાની હમ્મલ તેવીજ જોરદાર છે, માટે કાલે બપોરે આવે, તે ઝોરજા થઈ ને આવે એટલે કાલ જાહેર નહીં ને શોધને પણ બંધેમ આવે નહીં.”

આવી રીતે તાત મળવાથી હળમ તો હરખપ્રદુમે થયો, દરખાસ્ત ગયો, બાદશાહને તાત કરી, બાદશાહ તે લલપાપડ થયા હતા તે દેહાડી મુઠ બિતારવી, ધાંપજો તે હાજર હોતા જ. બાંધકામોથી-મળમલત્ત કોરા તથા નેમણી મોરજાને જેની માતુરી વાળો. એક મલ્લ પણ મોરજાની ખાંક એલોહી, દામણાં રજેલું, પાતનું એવામાં ખુશી હળમની પાછળ કોઇ



ધ્રુવે રત્નાગ્રેથી નીકળી, શાદસાદ પડ્યો મુઠી મેઢાચીને રસે ગાલી ચીની દુકાન પર અડધા આગળ હતી ને પાછળ ગોરણ હટકટ નાંખે માળ મલા. બાઇ કુંવાર સજ રસમા ઘડ બેઠી હતી તે ગોરણને આપતા ભેદ ઉઘી થઇ પડે લાગી, એક બાળક નાંખી આપી તે ઉપર અસનીક નાખી ગોરણને બેસાર્વા, દબાવ નીચે મણે, કપાડ બંધ કરી બાઇ બીજા ગોરણમાં ગઇ ત્યાં કમાડ કેડે ખખડાવ્યું. કપાડ ઉઘાડવા બાઇ આવી. બાઇચાહે પુછ્યું “કેણ છે” બાઇ બોલી “સાઇ નહીં શેઠ પરણી છે તેની ફીકર નહીં, આપ નિશ્ચિત રહે.”

ખારણુ બેલાડી બાઈ બીજા પંડખાં ગઈ, શેઠ આભા, માંચાળી પાપડી, બીયે ધૈરવાર કમર પાંધી ને અંદર આબર, બેભા. “પધારો પધારો મહારાજ ભલે પધાર્યા. મહારાજ વેંદુધું.” બાઇચાહ (ગોરણ) કાંઈ બોલ્યા નહીં, એટલે શેઠે કહ્યું “વેંદુધું,” તો પલ્લ ગોરણ બોલ્યા નહીં, ત્યારે શેઠ કહે “કેમ બોલતા નથી, મહારાજ, વેંદુધું” એટલે ગોરણ બોલ્યા “વેંદુધું છા” શેઠ કહે “મહારાજ આપ કેમ નમે અપારા ગોરણ યઈ ને કેમ બોલતા નથી” એમ કહી શેઠ નીચે બેઠા. બાઇચાહે સારી રીતે નબર માંડી ભેંડું તો શેઠને કહે છે “અમે લગા નેસા ખાકુપ પડ્યા છે.” એટલે લગે કહે છે “હવુર, આપ મને બાઇચાહ હમામત બેવા લાગે છે.” પછી પરસ્પર મળ્યા, અને હળમચી સોખતની શી અસર થઇ તે કહે સિદ્ધ કરી બાખ્યું.

લાખ મત લગમડી હળવે મત હામડી, મો મત સદમડી;

પણ એક મત ખાપડી, તે ઉઘી વાટ લાપડી. (કોને રસે નાહી.)

એક વનમાં કાચબો, કાચે નોળીઓ તથા સિંચાણ રહેતાં હતાં. વનમાં દેવ લાગ્યો. આરે જાણુ વિચાર કરવા લાગ્યાં કે કેમ કર્યું. ત્યારે કાચબો કહે લગમડી ખમખાના લાખ રસ્યા હું જાણ્યું છું. સર્પ કહે હું હળવે જાણ્યું છું. ને નોળીઓ કહે હું સો જાણ્યું છું. શી-આખ કહે હું તો એકજ જાણ્યું છું કે દેવ લાગે ત્યાંકાંથી નાસતું. દેવ ખમતો નહક આગ્યો. કાચબો પાણીમાં પડ્યો; સર્પ પાણીના કચાની નાહતી બેખડ નીચે રાતાગ્યો. નોળીઓ ન્હાના દરખાં પેઠો. કરામાં ખમતા અંચાણ પડ્યાથી પાણી ઈનું ધણું ને કાચબો ને સર્પ જાણ્યું ને ખરી મલા. નોળીઓ દરને મોઢે આપતાં કાઢતાં થડ પડ્યાથી ગઈ સખડો ને શીચાણ લો; પાણું લાગીને ભેષા નબર નાંખે તે જાણી મળે.

દોહરો.

અતિ કાલે અજાખામગ્યો, અતિ લેલે ઈલાહ;

બાળક કહે પરમાનંદ, ભલો મકપડ થાહ. (પરખાને.)

અહુરજા બેઠા સૂણપર, લે ખુદાકા નામ.”

કામ એક ધનવાન પાણીઓ તથા તેની ઠી પરમાં રહે સુતેલાં હતાં ત્યાં અર્ધજાત વીસા પાણી એક ચોર છાપઈ કાળી પરમાં ઈતરતો હતો.

પાણીએ ભેલે. વીચાર કર્યો કે હવે જુન પાણી ખર્ચ છે, કેમકે ચોર નહક આવી મળે છે તે જુન પાણીથી વગાડી બેસશે.

તેથી પાણીએ પેતાની સ્ત્રીને બચાવી. ને કહે ને જાનો દીવો કર. આપણે દીકરો નથી ને માતાજીએ સ્વપ્નું આપ્યું છે કે આકાશમાંથી દીકરો ઉતરશે, મારે હું દીવો કર. ચોરે આ માતા સાંભળી બાપરા પાણી એક ચાંબડો લેતો તેમાં વળગી રહી ધોત્તે, ધીમે દીવો કરો ને હવું ત્રિયું તો ચોરને દેખા શકે પેતાની સ્ત્રીને કહે છે ને બાપડે શરૂ છે ને પેલો દીકરો જો કેવો મનવનો છે ? ઉઠરેલ, પાછરેલ, ચામે રતો, સીળી નહીં, ચોરી નહીં, અભય નહીં, વાચાળી નહીં, વચ્ચ નહીં, ને આપણું ઘર બચાઈ રહે તેવો છે ને ! ચોર ખુસી થઈ દેશન જીતવો. શેઠ આપકાર લેઈ મેસાલ્યો, ને સ્ત્રીને કહે છે કે જનું પાણી કર. પાણી બાપસી રાંધ. એમ કરીને શેઠ પોતે પડારા બાપાઓ, માંદાંધા દારદારી ફેલાયાં, હસાળી પાપટી, જીતરી, કંતેરા, પેહેડ, જાંઘી બધું કઢાડ્યું. ચોરને ખાતરી થઈ કે હવે હું તો દીકરો થયો. પાણી જાડું કરી નવચાળ્યો. કસાર, લાગ નગેરે જગાડ્યો, પાણી ગ્રાસં છુગાં પેહેરાયાં, કંકુનો ચણેા કર્યો. ત્યાં સહવાસ થઈ એટલે શેઠ ચોરને કહ્યું, "ચાલો, દીકરા કુઠાને" બંને જતુ ચાલ્યા. રસ્તામાં કેટલાકે પુછ્યું "આ કોણ ?" શેઠ જવાબ દેતા જાય છે "દીકરો" "તમારે તો કંઈ જીકરું નથી ને આ જ્યાંથી ?" ત્યારે શેઠ કહે "પરમેશ્વરે આપ્યો, આકાશમાંથી ઉતર્યો. રાતે આવ્યો" એમ જવાબ આપતા આપતા કુઠાને આવ્યા. દીકરાને શબ્દમારીને કુઠાને મેસાણે છે તો પૂછતા જાય ને શેઠ ઘણે પ્રશ્નને જવાબ આપતા જાય. શેઠ કુદ રીતે ઇસ્મારમાં ખખર મોડાલેલ કે ચોર પાડ્યો છે. તેથી પોલીસના જમાદાર આવ્યા, પુછ્યું શેઠ આ કોણ છે ? "મારો દીકરો" કપાંથી આવ્યો ? આકાશમાંથી પરમેશ્વરે આપ્યો. એટલે જમાદારે લાકડીને એક ચોરો શેઠને માર્યો, શેઠ કહે છે "બાકસાળ, દીકરો છે, તેમાં મોટા હું મારેલોઈ" એટલે જમાદારે કુદમ કર્યો કે ચાલો તમે બંને ઇસ્મારમાં, શેઠ તથા ચોર (દીકરો) બંને મળા. ઇસ્મારમાં ફોજદારે પુછપચ કરી ત્યારે શેઠ કહ્યું. "દીકરો આકાશમાંથી ઉતર્યો, બાપડે શરૂ, ને ઘરમાં આવ્યો. પરમેશ્વરે રહાં વાનાં કરી, કાળ, માળ, ફોજદારે શેઠને ખાસપ બીધો ત્યારે શેઠ કહે છે " હું કામ મારેલો, કાળ તમારી નાજરમાં આવે તેમ કરો. "આગળના વખતમાં ચોરને ખાટે સગ્ગ શરીરી હતી તેમ શરીરી સગ્ગ દીકરાને ઇસ્માળી એટલે શેઠે તેનું પ્રથમું પોલીસું છુગાં આપ્યાં, ને ધોતે પાથરી કહે ને દીકરા પરચું ગાંડું છુગાં લાવ, ને "એક પરમેશ્વરનું નામ લેઈ ચાલી ઉપર ચડીજ" હતી શેઠ પેતાને ખાલ લેઈ ચોર મળા ને ચોરને ચાળીએ બદલાવ્યો."

આવી વાર્તાઓમાં અને કહેવતોમાં પ્રાચીન ગુજરાતનાં ને શુદ્ધિ અને હરપના આંકા કોરાઈ રહ્યા છે, એવી વિવિધ નાતબતોની એ આસિફો નોંધારી રહી છે, અને દેહકાલની પારનાં ને સર્વેશ્વર અને ત્રૈકલિક સર્વો પ્રકટ થયાં છે—તે સર્વ ઉપર ગુજરાતનો એક સંચાર આ " કહેવતસંગ્રહ " ની પાસળી એક નિખર લખશે તો તે ગુજરાતને વધુ ઉપયોગી થઈ પડશે, અને આ સન્ધ્યે એ એવી આછા આછા પાંખે—અને એવી સંસિકતા જોતાં અપને પાડી ખાસ છે કે જે દુઃક વખતમાં પાનશે—તો એના ઉપોદ્ગોમાં આ સંગ્રહી પોટુંક નિરપણ —એકને પોતાને હાથે અને એ જામ લેવે એકને અનુદાન ન લેાય તો એમના વિદાન પુત્રને હાથે, સખાય એમ અમે કપડીએ છીએ.

## મૃત્યુનું મરણ

( ગરબી. ) \*

- બેરમ ચઢી લેનભાઈ હિંમત મુદુ બાળકો થી દસે રે લોલ !  
હા ! પશુ એ કુલુપાર પાળી ના નિલીન થઈ જશે રે લોલ. ૧
- માવમુખે નિરખી ચિત્ત પ્રાણસું હાસ કરી રમે રે લોલ;  
ગરબી લેશે માવ કરાણ નર, બાળક દર્દિ કરે રે લોલ. ૨
- સિન્ધુ-કેરે રહી પોદી સુહાગણ સુન્દર કામળા રે લોલ;  
સ્વપ્નમુખે રમતી રમતી ના જશે તિમિરે દાહ રે લોલ. ૩
- પ્રેમૌધુમલ રમતાં આશ્લેષ તિલે અવિચારમાં રે લોલ;  
હા ! પશુ બંતે મૃત્યુ કમળ કસે પલ્લવાદમાં રે લોલ. ૪
- મૃત્યુ રમે જગમાં અનિવાર, હ્યા ધરતું નહિ રે લોલ;  
મૃત્યુ તણે કરવા બપ કોણુ કમલ દીમે બર્દિ રે લોલ ! ૫

- મં બચમાંદિ' બમે કો બાઈ' મુલે સાચું કહું રે લોલ;  
તિમિરે જન્મમું, તિમિરે જન્મ કાળ, મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૬
- આવી જાયે રહી મૂર્તિ ભરાનક, જગ જીતું રણું રે લોલ;  
શાનતણી હાથપરે અડકતાં મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૭
- બોલામ નાંખી નજરે નિહાણું દુ-મૃત્યુ કમલ રણું રે લોલ !  
માધારેક ધરતું એક ના, મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૮
- એણું કાવનતલ સંગતન, સલ પ્રમલિતું રે લોલ;  
અમરપણું પ્રમણું પર્ણ તદાણ મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૯
- કાવન પરકાવન તે એક સંવિતું બેણુ છે રે લોલ;  
રૂપ બાળતું કાવન તે પરકાવનમાં પડે રે લોલ. ૧૦
- કાવન-અવેર્તિપર રિણાણું જ્યોત્સ્ન રણિયું રે લોલ;  
જોતાં દિલ નયનથી નિશ્ચ મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૧૧

પાંદરા  
તા. ૨૯-૧૦-૧૧.

નરસિંહરામ બોલાનાથ.

## પ્રતાપગઢ.

આ સાલના દુનિયામાં હવે પાંચમણી, છમણી, પાંચમણી સત્તાસ છઠ્ઠામાં વાઈ તાણુકાના કુંચર હપર છે. ત્યાંની હવા મનમ છે. મધ્યમ એટલે બહુ ઠંડા પવન નથી દોતો અને કુંચરની સ્વચ્છ હવાથી આપણા સરીરામાં કુરતાઈ આવે છે, ને મન પ્રફુલ્લ રહે લેવી છે. તેથી ઘણા જાનુને તે મહાજાગૃહ કરતાં બધારે મારફ આવે છે. પાંચમણી એક ન્યાય આમત એવું છે. પણ 'સીઝન'માં લગભગ બધા જંગલો દલા ખાવા આવનારથી રોજાઈ બધ છે. ને તે વખતે ધણી મોથી પણ ફરક વરતુ ત્યાં નહિ છે ખરી. પાંચમણીની હવા રેવી છે કે ત્યાં બારે માસ પણ રેવી સરખા છે. ને ત્યાં ઘણું કુકુબ્ધ બારે માસ રહે છે. રોમન કેપીટોલિક ધર્મની એનલેક સુધ તથા પ્રેટેસ્ટન્ટ ધર્મની મોર્ટિન સુલો, હાકલ તથા હાકરીઓની, ત્યાં છે.

ફરવા જવાની જગ્યા ખાસ એક જ છે ને તે પ્લેસ ( હમ્મ સુગ ) છે. ત્યાં કિકેડ, ગામ્બે વગેરે રખતો મુશ્કેલિયન લેડો રમે છે. પ્લેસની દુશ્વરી અને કેડલીક વખત પાસેથી લેકષ્યે કિયે તો એક મ્હોટા કિતા લેવો દેખાવ નહર પડે છે. જો કે કિતા છે નહિ પણ તે ટેકરાનો પાટ લેવો છે. ને લેવી જાણુની ઝરોરામાં કેડલીક સ્વાખાલિક શુદ્ધિએ રેવી છે કે રોડમાં ૪૦-૫૦ માણસો છુપાઈ રહે તો પણ કામને ખબર સરખી પડે નહિ કે એ જગ્યામાં ખાણુસો હશે. આ શુદ્ધિઓમાં અસલ તાનાજી માલુસરેના મરાઠા વડેવાઓની ટાળાઓ સંતારી રૂંચેલી, અને પ્રસંગ વખત દુરબને લખર એકદમ તૂટી પડતી હતી. આ વાતથી સ્વ. લીખરાવળા " પૂરુષાન્ન સસા " અગિ મરાઠા વડેવા નિસેનો નીચે ઉતારેલો શ્લોક, યાદ આવે છે:—

“ ને હલ્લ અદિ ખનિ એ મદ મુશિમાંથી,  
જૂલ્યાવ કેમ તૂટી ને પડતા સહાયી;  
જંમ્મર જલુમરના કર પાંદિં એક,  
વંચે જ ને રાસથી નિખર્ખાં મહેક.

( ૪૮ શ. , સર્ગ-૧-શ્લોક ૪૦ )

આથી તાનાજી માલુસરે વગેરે મરાઠા ટોળીઓમાં સુખ્ય ચરે. સરદાર અને મરાઠા વખતેના સ્થાપનાર શિવાજી હેતુ સમસ્ત વર્ષ આખા વિના રૂંદે નહિ. એ પ્રતાપી ઘરનો વધાવેલો પ્રતાપજી જોવા જવાનો હવાયોં સર્વેનો વિચાર અને ને હવે પ્રતાપજી જોવા મારે જ મહાજાગૃહ વર્ષા ને ત્યાંથી 'પ્રતાપજી' વર્ષા.

સત્તાસ છઠ્ઠાના જંગલી-તાણુકામાં આવેલા પશ્ચિમ પાટલી પરિતમાળની નીચેના કુંચરોની ઘાટમાં બેવાળી જાનુ શિખર પ્રતાપજીના કુંચરનું છે. લેવી જાણુઈ ( દરિયાની સપાટીથી ) ૩૫૪૩ ફીટ છે.

મહાજાગૃહથી ૮ માર્ગલ પ્રતાપજી વેગેલો છે ને ફિરંગ્જેરહના પાસના રસ્તાથી

ત્યાં જવાય છે, એ આંબેનાળી માત્ર સંધી (અને તોના પેલી તરફ મધ્ય) ટાંગામાં જવાય છે. બધો સ્તો ઉતારતો જ. છે. સ્તો મહાબલિયરના કુંચરમાંથી જ માપી કાઢ્યો છે. તેથી એક બાજુએ કુંચર તથા તેની કાઠી તથા બીજી બાજુએ કાઠી ખીજો, મેદાન અને તેમાં આવેલાં બેતરો તથા મંચોથી દેખાતું સુન્દર જણાય છે.

આંબેનાળીમાં મુસાફરીખર્ચો છે અને તે સારો છે. બે ખાવાપીવાનો સરસાવાન સાથે સાખ્યો હોય તે. ત્યાં બધી ચોટતણુ મર્મી સહે તેમ છે, બાકી ગામમાંથી કાંઈ પણ મળી સહે તેમ નથી.

આંબેનાળીથી પ્રતાપગઢનો કુંચર તથા કિલ્લો સરસ દેખાય છે. આંબેનાળીથી જ પ્રતાપગઢનો કુંચર ચઢનારો છે. તેથી ત્યાં જ નાંચી જાંબીલી ખુરશીઓ તથા ઉચકનાર મગુરો મળે છે. ઉપર ચઢવાના વાઢનમાં આ ખુરશીઓ જ હોય છે, તે ઉપર બેસી તે મગુરો પાસે ઉચકાવવી પડે છે. ઉપર સર્ક જવાનો તથા ખાજા સાવકાનો દર એક ખુરશી ઉચકનારા આઠ મગુરોને તથા ખુરશીનું બાકું મળી રૂ. ૨૫ પડે છે.

પ્રતાપગઢના કુંચરના રસ્તાનો મદાવ સખત છે, અને ચડતે પૂછો કલાક લાગે છે. સ્તો કાઠીવાળો અને સારો છે, તેથી બે ખુરશીઓ સાથે વાસી સહે તેમ નથી.

કિલ્લાની થોડે પાસે જાણ્યે કિલ્લે, એટલે પંથર નડેલાં પગથિયાંવાળો સ્તો આવે છે. અને તેનો મદાવ સખત છે; થોડે રાંધે આમ મદાવ પડે કિલ્લા પેસવાનો દરવાજો જ જાય છે; એ દરવાજામાંથી નર્કિયે કિલ્લે કે તરત જ ખીલે દરવાજો છે. આ બંને દરવાજા પશુ મળતું છે. ખીલ દરવાજામાં પેલાં કે તરત જ જતકે સાથે અરજુદખાનનું માથું લાટ્યું છે તે સુરત નર જવાનો સ્તો છે. તથા ઘમે હાથે ભવાનીના હોરામાં જવાનો અગવવાળો રસ્તો છે; થોડો જામ સાથે મદાવનો છે ને બાકીના ભાગમાં પંથર નડેલાં પગથિયાં છે, પગથિયાં બહી રવાં કે મોટો પંથરનો નંધેલો એટલો છે, અને ત્યાંથી ભવાનીના હોરા તરફ જવાનો પંથરનો નંધેલો દરવાજો છે. તે દરવાજામાંથી અંદર પોતા કે તરત આજુબું નજી પાકીમાં પેલાં નેતું લાગે છે. અને છે પણ તેવું જ. કેટલીક એમણીઓ છે, અને મુખ્ય ભવાનીનું હોર છે. આ ભવાનીનું હોર નીચેના કિલ્લાના પૂર્વ ભાગમાં છે. હોરાનો પંથર લાકડાના પાંચલાવાળો ૫૦ ફીટ લાંબો, ૩૦ ફીટ પ્હોળો અને ૧૨ ફીટ ઊંચો છે. મંડપના છાપરને સીસાનાં જતરાં, સત્તાનોત સાવ પ્રતાપસિંહે મદાવ્યાં છે.

શિવાજી દર વર્ષે એપ્રિલમાં તુલસીપુર તુલસીજવાનીનાં હોર કરવાને જતો હતો; પણ ઈ. સ. ૧૬૬૧માં પછો વરસાદ હોવાથી તુલસીપુર ના નર્ક સકાપુંતેથી તે જ વર્ષમાં તેણે પ્રતાપગઢમાં હોરે જાણે ભવાનીની સ્થાપના કરી. ૬

\* પ્રતાપગઢ નામ આ સગવડ પ્રતાપસિંહ ઉપરથી પડ્યું હતું કે કેમ? શિવાજીના વખતમાં એ નામ હતું, તો તે કેવું ઉપરથી પાડ્યું? કે શિવાજીના પ્રતાપના ચિહ્ન તરીકે જ એ નામ પાડ્યું હતું?

૬ હમને પૂલરીએા સુરને મે કહ્યું કે તેનીની અવાથી શિવાજીએ અરજુદખાનનું મુન કર્યું હતું, અને અરજુદખાનનું મુન કરી તેવું માથું વાળી શિવાજીએ તેનીને કહ્યું કે;

ભવાનીના હોરા તરફ તજાના પર્યટના ઓઠલાવાળા દરવાજામાંથી પેલાં દર્તા, તે જ દરવાજે પાછાં નીકળી, ઓઠલા ઉપરથી ઘસે ઢાસે ઉપરના કિણામાં જવાનો રસ્તો છે. ઉપરના કિણામાં મહાદેવનું દેહું છે, તથા ગુરુનો (પૂનરી આગજો) નાં ધર છે તથા એક બાજુ ઉપર એક ન્હાનો પર્યટનો સહેલો દરવાજો (ખુર્સી) છે. હાલ તો તે માટી તથા કમારથી લગભગ પૂરી ઢાંધા જેવો છે, પણ મોરો દરવાજો ચુકોએ પેચો હોય તે વખત છતાં પાના ન્હાંકી જવાનો આ રસ્તો હશે એવ લાગે છે. આ શિવાય ઉપરના કિણાની નીચે તજાવ તથા કૂચો છે, ને તોડું પાણી કમળ રહે છે.

ઉપરના કિણામાંથી આજુ બાજુના કુંગરો, ખીલો, નીચેનાં પગધિપાં પાટનાં પેતરો તથા ઝાડી વગેરેનો દેખાવ મણો જ રળિયામણો લાગતો હતો અને હવે જોવા મળે તે દિવસે તો કુંગર ખતોં દર્તા તે વખતથી વરસાદ પડતો હતો; તેથી ઉપર મળે ત્હારે તો આસપાસનો દેખાવ આશ્ચર્ય જ થયો હતો; અને પછી પણ છે નીચેની બાજુમાંથી વરસતાં વાદળોનાં ગોરેગોર કુંગર ઉપર આવી હમારા ઉપરથી પડ્યાં નીચે ચાંપ્યાં જતાં હતો. કાતું વહુન તો ચર્ચ સહિ તેમ નથી એ તો અનુભવ્યાથી જ ખબર પડે તેમ છે; અપચ કાઈ કપિ હેતું વહુન કશી સહિ તો તે વચાઈ રીતે ચર્ચ કો.

આ કિલો કુંમરી કુલકમાં છે તેથી તથા ફોથી જોયામાં હાલ કુંગર ઉપર બાંધેા છે તેથી હોની આજુ બાજુનો દેખાવ મણો જ સરસ છે. તેમ જ શિવાજી તથા આજુબાજુનાં ભૈતિકસિંહ ચાલોના પ્રસંગથી જોવાનું જન થાય તેમ છે; ખાસી કિણા તરફી હોમાં કાઈ ખાસ જોવા લાગે નથી.

ભવાનીનું દેહું છે તે પણ મનને આકર્ષે તોડું નથી. હરિજનનાં હોરાં જવા એક પાટનું ધર હોય તોડું દેખાય છે, રૂખ ન્હાનું શિખર છે તેથી નાજુલ છે કે દેહું છે. કંડપમાં તો (જગ્યાઈમાં મણો નીચો હોવાને કીધે) કુંપજ આવે તોડું છે. અલખર્જી દેવીનાં લક્ષીને તો અહાને લીધે સાઈ લાગનું હતો પણ અપને તો હેમાં કાંઈ સાઈ લાગું નહિં.

જે પ્રતાપજી ઉપર આવેા દિવસ ગાળો હોય તો ઉપરના કિણામાંથી આજુબાજુનો દેખાવ વગેરે નિરાતે જોવાય ને તે જોવા માટે ત્હાં રહેવારથી તે સાંજ સુધી રૂંદેવાની વન કરી હેલ તો સાઈ એવ કમને લાગું; પણ હમારોથી તો તેડું રૂંદેવાય તેડયો વખત જ ન્હોતો રૂખ કિલો જોવા માટે જ પાંચમણીથી મહાખજેપર આવ્યાં હતાં ને ત્હાંથી વસ જ બધોરે પ્રતાપજી જોવા મળે ને સાંજે પાછા મહાખજેપર આવ્યાં તેથી આ મણુ જોડું તે એક રવમા જેવું જ લાગે છે.

હે દેવી! આ "મકરા" તો મ્હે વન ક્યો છે, અને આ તોડું મણુ, તે હવે ક્યાં રહું! તો દેવીએ પોતાનાં હોરાની રહાને દૂર અપહુલખાનનું મણુ દરવાજાની આડા કરી, તેથી હોરાની રહાને અપહુલખાનનું મણુ કાઢી તે ઉપર ગુરુજી બાંધ્યો. પણ તે ખેડું હતો કારણ કે અપહુલખાનનું જુન તો ઈ. સ. ૧૯૫૪ માં થઈ અને દેહું તો ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં બાંધ્યું; એટલે અપહુલખાનનું જુન થકું તે વખત દેહું તો હતું જ નહિં. પણ વખતે થતાં દેહાસરમાં તે દેવીની મુર્તિ હોય તો તે ગુરુનોની જાત સંભવે ખરી.

પ્રતાપગઢના કિશો ઉપર એક મહોલું દુઃખ મળે તો એ વામનું કે ત્હાંના પૂતળીઓ (સરવો)નું પાંચ સાત જાણું ટોણું દેખીને બહિમા કહેતું જ્યાં જઈએ ત્યાં હમારી સાથે ને સાથે ફરતું હતું અને હમને અણખુમાણુનો સુન્દર દેખાવ નિરાંતે ભોલામાં તથા કહેતું હતું. તેમ જ પ્રતાપગઢ ઉપર રહેનારા પૂતળીઓનાં ઘેર વચેરેથી ત્યાં સ્વચ્છતા નથી પણ મંદકી જ છે કહિયે તો આવે, એ પણ એક આનંદમાં ભેગ કરનારી વાત હતી.

પ્રતાપગઢ ઉપરથી પૂર્વમાં મહાભયેશ્વરનો કુંગર અને તે ઉપરની જાડી, તથી છૂટા થુલ બંગલા, અને નોંચે આવેલી જાડીથી ભરપુર ખીણોનો દેખાવ ધણો રમણમણો દેખાતો હતો.

જ્યારે વરસાદ અથવા કુમ્મસ નથી હોતા ત્યારે પશ્ચિમના કુંગરો તથા લેની પેલીમર સ્નાયિરિ કુશાનો મંડળમંડો કિશો તથા આનંદાટની ખાડી, અને કોઠણ સ્થાનેનો વિશાળ દરિયો દેખાવ છે; એમ ત્હાંના ભોલો કહે છે ને તે ખરૂં હશે; કારણ મંડળમંડના કિશાના કુંગરની રેખાકૃતિ તો હમે કુમ્મસ જરા આપું થયું તે વખત ભોઈસામાં હતાં. મંડળ મંદકી પણ અશ્વમેશ્વર હમે એક વખત ભોઈસું હતું; તેથી મંડળમંડનો કુંગર એળખી રાખા.

તેમ જ શિવાજીએ કહેલા તોરણા તાપગઢ વચેરેના કિશોએ પણ દેખાવ છે, એમ ભોલો કહે છે ને તે ખરૂં હશે; કારણ તે તો સતારા કુશામાં જ છે ને વધારે પાસે છે. પ્રતાપગઢના કુંગરની વચેરે તથા પશ્ચિમે ૭૦૦-૮૦૦ ફીટ જિંદી સીધી કરાશે છે.

પ્રતાપગઢ શિવાજીની આઠાથી લેના પ્રધાન ઝારો ત્રિમળ પિંગળીએ ઈ. સ. ૧૬૫૫ માં જાંધો હતો; અને ૧૨મા લલાઈ વખતે એટલે ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં ખાનગી શાસકારથી પ્રતાપગઢ અંગ્રેજોને વસ્ય થયો; અને હાલ પણ તે અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

આ કિશો ખાસ શિવાજી તથા અમરકુલમાનના ઐતિહાસિક જ્ઞાન્તને લીધે પ્રખ્યાત છે. એ જ્ઞાન્ત આ કોઠણે ભોઈ જવાનું મન થાય છે. એ જ્ઞાન્ત હોને છે કે શિવાજીના જન્મ પહેલેથી કશિયામાં મુસલમાની અમલ આસતો હતો, આ વખતે આવીસઠા ખીન્ને ખીન્નપુરમાં રાખ્ય કરતો હતો; આ બાદશાહ પણ તખ્તા ચીનતો હતો, તેથી મુસલમાન સુબાઓ લેનો કુકમ મરામત ખાતા નહિ; અને હિન્દુ જગીરદારો કિશોદરે ઉપર તથા રેવત ઉપર ધણો જીલ્લો મુન્દરતા હતા. લેનનાં ઘર જાર લૂંટી લેતાં, પણ ટાકરીઓને હરી જતા, વચેરે અનેક તરેહના જીલ્લો મુન્દરતા હતા; તથા રાજ્યમાં અંધાધુધી ચલતી હતી. આ જીલ્લોથી ચાલી શિવાજીએ સ્વતંત્ર વખતી ઇચ્છ કરી.

શિવાજી ભવાનીનો ખાત હો, તે ભવાની શિવાજી ઉપર પ્રસન્ન છે, ને લેની સહાયથી શિવાજીને દરેક કામમાં જય મળે છે; એમ સરેની માન્યતા હતી. તેથી સર્વે શિવાજીનો પડતો ખેલ કીલી લેવા અને લેના કુકમની વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કરતા નહિ. શિવાજીથી ખીન્ને નંખરે તાનાજી આલુસરે હતા ને તે શિવાજીના સર્વે તાપકમાં મુખ્ય હતા; અને તે કુશિયાર પણ ધણો જ હતો. પહેલી ભવાની ઉપરની જાડા અને ખીન્ને નંખરે તાનાજી આલુસરેની સહાયથી એ શિવાજીને મોટા આધાર હતા.

શિવાજીએ જાંબી કરેલો ટોળી મુસલમાન બાદશાહનો કુકમ ખીલકુલ માનતી નહિ; તેથી આવીસઠા ખીન્ને પેતાના મોટા મોટા અમલદારોનો દરખાર કર્યો અને આ

લગ્નકાર કરતી સર્વે ટોળાએના મુખ્ય નાયક શિવાજીને પકડી તાબે કરી પોતાની પાસે લાવવાનો હુકમ કર્યો. દરબારમાંથી કોઈ પણ અમલદારે આ હુકમ માથે લેવાની કિમ્મત કરી નહિ. પણ અમરજીવણ નામે રહ તથા નિમકકલાલ અમલદાર હતો તદ્દલે શિવાજીને તાબે કરી લાવવાનું બીજું નરોડું. તેથી બાદશહે અમરજીવણને પાલું ખેંચી લઈને લેના તાબામાં આપ્યું; એટલે અમરજીવણને પ્રતાપચંદ તરફ ચાલવાને હુકમ કરી અને વાહન રૂંદે લઈને આવી અમરજીવણ પાસે તબેલીમાં મુકામ કર્યો; ત્યાંથી શિવાજીને તાબે થવાને સંદેશો રહેવાને અમરજીવણને પોતાના વિશ્વાસુ ગોપીનાથપંત બોડીસને કહણાક માથુસો સાથે આપી મોકલ્યો.

ગોપીનાથપંત બોડીસ તથા બીજા માથુસોની શિવાજીએ ઉતારા વગેરેથી સારી ખરાબીગત કરી, અને પોતે અત્યાર સુધી મલાવેલી વર્તણૂકથી પરતામ છે એમ જણાવ્યું તથા પ્રતાપચંદ વગેરે પોતાનો સર્વે મુલાક બીજાપુરના બાદશાહનો જ છે બગેરે ધણું નમ વચનો કહ્યા; તથા પોતાને બાદશાહ પાસે માફી જમાવવા માટે અમરજીવણને વિનંતી કહાવી, અને થયી યુરીથી અમરજીવણની મુલાકાત લેવાની કમ્મ જણવી.

ગોપીનાથપંત બોડીસ તથા લેની સાથે શિવાજીની મુલાકાતે ગયેલા માથુસોના ઉતારાની મોઢવણ શિવાજીએ સમ્પી હતી કે રૂઝ ગોપીનાથપંત બોડીસને ઉતારા બીજા સર્વેથી જુદો તથા ઘેટે છેડે રાખ્યો હતો.

ઉપરની સર્વે યાત થયા પછી સત્ત ત્યાં રહી પાછો સર્વે પાછા રહવારે પોતાના મક્કરનો મુકામ હતો. ત્યાં જમાવ્યો હતો.

મોડી રહે શિવાજી ગોપીનાથપંત બોડીસને ઉતારે ખાતો માતો અથે તે લેને બાદશાહ તરીકે પૂજ્ય ખાતો બાપ બતાવી અને પુષ્કળ પૈસો તથા ગાય વગેરે આપવાની લામચ આપી આથી ગોપીનાથપંત લલચ્યો. તે શિવાજી તરફથી મળ્યા વચ સંદેશો દ્વારા તથા વિશ્વાસુ આપી પોતાના પક્ષી અમરજીવણને શિવાજીની મુલાકાતે લાવી રસાવવાનું વચન આપ્યું.

મુલાકાત વખત શિવાજી તથા અમરજીવણારે રૂઝ પોતાનો એક એક વિશ્વાસુ માથુસ જ પોતાની સાથે રાખ્યો, તથા દરિયારમાં રૂઝ એક એક તલવાર જ રાખવી દેવી મોઢવણ હતી.

પ્રતાપચંદની તબેલીએ અમરજીવણને મળવાની મોઢવણ સમ્પી, તેથી શિવાજીએ મળવાની જગ્યા જાણી કપાની કરી સ્વચ્છ કાચી તથા ઝાડીમાંથી મળવાની જગ્યાએ આવવાનો રૂઝ એક જ રસ્તો રખાવ્યો.

અમરજીવણ પોતાના એક વિશ્વાસુ માથુસ સાથે જ મળવાની જગ્યાએ ડોહી તથા બીજા માથુસો દૂર સમ્પી આવતો આવ્યો. રેલીકાદર બાદશાહને પડાવી શિવાજી પોતાના મિત્ર લાગણ માથુસરે સાથે પ્રતાપચંદમાંથી નીચે આવ્યો; તાતાજ માથુસરેએ કમ્મરે

• ગોપીનાથપંત બોડીસના વચન-સમાચારમ પંડિતને નાનાફાનવીસે ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં એ જ પ્રતાપચંદના કિતાબાં ( જેટલે ૧૧૫ વરસ પછી ) રૂઝ કર્યો હતો; આ પણ એક નસીબની મહિદારી જ છે.



એ તલવાર લટકાવી હતી, જે કે તેવંવાતે ચરતથી વિરુદ્ધ હતી છતાં ખાને તે માટે કચો વાંધો લીધો નહિ; કારણ ત્હને ચોખીવાવળે શિવાજી તરફથી મળ્યાં નમ વચનો કહેલાં તથા વિવાસ આપેલો તેથી કાંઈ કપટનો વિચાર જ તોને (ખાનને) આવેલો નહિ. તેમજ તે વખતના મરાઠા હકુમતોએ કમરે એ તલવાર પણ લટકાવતાં હતા. (આ શિવાય શિવાજીએ ચરતથી વિરુદ્ધ વાચનનું નામતું કપીવાર રૂપ કાપવા પંડામાં પેરી રાખ્યું હતું.)

આશુભખાન તથા શિવાજી મળ્યા અને એટલા, એટલાં એટલાં જ શિવાજીએ વાચનનું આશુભખાનના પાસામાં બોધ્યું, તેથી ખાને ક્યો, ક્યો પૂત, પૂત કરી જુવ પાડીને શિવાજી ઉપર તલવાર ઉઘાળી વાળ્યો તથા પશુ શિવાજીને પોતાના પોષાકની એકરો ચોખીતું બખતર તથા ખાને પશુ કોખીતી ટેપી પેરી હતી તેથી તે બચ્યો. +

આશુભખાનનું પૂત કરી તોનું આયું કાપી લાગી પ્રતાપચંદ્ર ઉપર દાટ્યું છે; ને ત્યાં સુરજ બંધાવ્યો છે, તે જગ્યાને અખરુદા ટાવર કરીને કહે છે. પ્રતાપચંદ્રના પડોશ એ પંથાસના દરવાજામાં પેલા પાડી ને જગ્યા કાઢી આશુભખાનના ટાવર ઉપર જાવો રહ્યો ઉપર ક્યો છે તે જ આ સુરજ, આ સુરજ હમે દરથી જ જોયો છે કારણ વર સાક પડ્યો હતો તેથી અને વધારે વરસાદ પડવાની બીજી હતી તેથી હમે તે ટાવર પાસે જાવને જોયો નહોતો. વરસાદ ને વધારે પડવાની બીજી હતી તે આખર ખરી જ પડી અને હમે પ્રતાપચંદ્રના ટાવર ઉપરથી ઉતરવા મંડાયું કે તરિત જ પુરબ વરસાદ પડવાનો શરૂ થયો તે છે અંબેનાગીતા મનજામાં પોગતાં પોગતાં તો હમે ચોરપુર મોઢ, તથા જીમીઓ હતી છતાં પડળી મળ્યાં; તેથી જમલાના ખાણુ પાસે સગડીઓ સગમાવડાવી બને તેટલાં કાચ, પત્ર, તથા કપડાં એક, જરા વિસામો લઈ હમે પાળાં મહામતેષર હમારા ઉતારા ઉપર ગયાં.

સૌ સુશીલા રીપટીયા.

કચે વાચનનું સતારાના રાજ્ય પ્રતાપચંદ્રે એલડી-ચંદ્રને ઈ. સ. ૧૬૨૬ માં આપ્યું હતું. (આજ 'સતારા એલડી-ચંદ્ર' માં એવઘ્યાથી જણાય છે.)

અને હાલ શ્રી પુરોહિતનું વિશાળ આવજ પાસે ને વાચ નમ છે, તે શિવાજીનું તે જ 'વાચનનું' એટલે આશુભખાનને બોધ્યું હતું તે જ છે એમ કહે છે. એ એમાંથી ખરું વાચનનું તે વખતનું કાંઈ હશે તે સમજ્યું પડતું નથી.

+ Scott's Warand હશે છે: આશુભખાને શિવાજીને હાથ પકડ્યો તે તલવાર બેઠી પણ શિવાજીએ બખતર પેડું હતું તેથી બચ્યો. અને સુડીને પાડી વાચનનું બોધ્યું, આ કારણથી કપટ શિવાજીનું તેમ જ આશુભખાન બોધ્યું હતું.

Great Duff હશે છે: કપટ શિવાજીનું જ હતું. શિવાજીએ શિલાચારના આદિચંદ્ર વખત જ વાચનનું બોધ્યું.

ત્યારે શ્રી એમ યાચ છે કે જો આશુભખાનના મનમાં પણ કપટ હતું તો ત્હેણે બખતર કા. માટે નહોતું પેડું? આ ઉપરથી એમ જ અનુમાન ઉપર અચાપ કે આશુભખાનનું કપટ નહોતું, અને શિવાજીની મુલાકાત લેવા તે પૂરે પૂરું વિશ્વાસથી જ આવેલો હોવો જોઈએ: અસમજાતેક બીજાપુરથી ખાન આવ્યો તે શિવાજીને પકડવા અમલ તામે કરવા માટે જ નહિ પરંતુ તે કોલકતરથી અમલ સુધી, કપટથી નહિ.

## પ્રાસંગિક નોંધ.

૧૯૧૦-૧૧ ના હિન્દુસ્થાનના બેંકોમાં સરકાર તરફથી અવધોક્તન જાહેર પાણી છે તેમાં જણાવે છે કે એ સાલમાં ૩ શબ્દ ચોખા પણ (સિ) અગાસી સરસવ સહ તથા અને અમરકાંતોના ખાક કુલ ૩૪૨, ૮૪૬, ૧૬૭ પાઉંઓ થયો હતો—જે એની પહેલાંના વર્ષ કરતાં ૨૫૦ લાખ પાઉંડ નેરવો કમી છે. દરીઆઈ ખાતે ૨૫૬,૮૮૦,૦૦૦ પાઉંડનો બેંકોમાં મુલ્યો હતો—આ પહેલાંના વર્ષ કરતાં ૨૪૦ લાખનો વધારો છે, અને આ કરતાં કદી પણ તે પૂર્વે વધ્યાં નથી.

આપાત—૧૧૨,૭૧૦,૦૦૦ પાઉંડની: અને

નિકાસ—૧૪૪,૧૭૦,૦૦૦ પાઉંડનો.

નિકાસ—પેટ્રી સેક્ટે ૪૧ ટકા રાવો અને ખાસે ખાલ,

૨૭ ટકા—પણ ચોખા મા અને તેમના વગેરે ખેતીમાં ખાલ

ખાલી—પાણીની જનાવડ, રાસવનિક પદાર્થો વગેરે.

આપાત—પેટ્રી ૪૬,૧૦૧,૦૦૦ પાઉંડ ખાસે ( જનાવડી ) ખાલ

૧૭,૮૭૪,૦૦૦ પાણી અને પાણીની જનાવડ.

૧૩,૫૧૬,૦૦૦ ખાલની ચીને.

એક ક્ષિત્રના ચોખા અને ખેતીમાંના ખાલની આપાત આગલા વર્ષના ૧૧૪ ટકાથી વધી ૫૯૬ ટકા થયો.

બેલગિચા અને જમીનીના કો જ માલ—૧૨ ટકા વધ્યો.

સતર કાપના સિવાયની આપાતમાં વધારો છે.

સતર કાપની આપાત—૨૬,૮૭૩,૦૦૦ પાઉંડ માલ.

ખેતીને બહારના સિવાયની સતર કાપની સવળી આપાત એક ક્ષિત્રના આપાતની છે.

ખીજા રોજી સારી બેંકોમાં:

એક ક્ષિત્રના અને આપાત—૩૮-૭ ટકા.

જમીન—૭

ખીજા—૬-૪

કાપના—૫-૨

જનાવડી રોજી—૫

બેલગિચા—૪-૬

જમીન—૪-૮

બેંકોમાંની કીમતમાં પહેલાંના વર્ષ કરતાં—૧૦ ટકા વધારો છે, પણ તેમાંના માલ ૧-૭ ટકા જ વધારો છે.

[ વસન્ત-અંકિકા. ]

## હિન્દુશાસ્ત્રમાં વિવાહ પ્રકરણ

( અનુસંધાન ૪૪ ૩૮૪ ચી. )

દ્વિતીય લક્ષણે છેલ્લું—

સુગર્ભા આધિતા વૃર્તા વન્ધ્યાર્થેન્વમિયવદા ।

સ્ત્રીમણ્આધિવેસ્ય્યા પુરુષદ્વેષિણી તથા ॥ ૭૨ ॥

અધિવેશ્યા તુ મર્ત્યા મહદેનોડ્યપામયેત્ ।

વજ્રાનુકૂલ્ય દમ્બલોક્તિર્ગમ્યસત્ર વર્ધેતે ॥ ૭૩ ॥

જે સ્ત્રી ( ૧ ) સુગર્ભા, ( ૨ ) આધિપુત્રા, ( ૩ ) પૂર્વ, ( ૪ ) વન્ધ્યા, ( ૫ ) હેઠલ, ( ૬ ) નિષ્કુર આપણ કરનાર, ( ૭ ) હેઠલીએનેજ નામ આપનાર ( ૮ ) સુર્વજ અદિત કરનારી, આ આદ્ય પ્રકરણી સ્ત્રી હોય તો, તેના પતિએ બીજી સ્ત્રી કરવી બીજી સ્ત્રી કર્યા પછી, પ્રથમનીનું બરણ પોષણ કરવું; તથા તે મહાન્ પાપ સાથે છે. ત્યાં ત્યાં પતિ-પત્નીનું અનુકૂલ ચિત્ત હોય છે, ત્યાં ત્યાં ધર્મ અર્થ અને કામની અભિ-વ્યક્તિ થાય છે.

સ્ત્રી વિશે કહે છે—

મૃતે નીવતિ વા પાપી યા નાડ્યમુવગમ્હતિ ।

મેઠ સ્ત્રીર્તિમવાક્ષાંતિ મોદતે વૌમયા સહ ॥ ૭૫ ॥

જે સ્ત્રી પતિ હવતાં અથવા તેના મરણ પછીથી અન્ય પુરુષ કને નથી જતી, તે આ હેઠકમાં મહાન્ કીર્તિ મેળવે છે; અને મરણ પછીથી તેના ( પાર્વતી દેવી )ની સાથે કીર્તિ કરે છે.

વગર કારણે દ્વિતીય લક્ષણે કરનારને વિશે કહે છે—

આજ્ઞા સંપાદિનીં દક્ષાં શીર્ષ્ઠ્વ ણિગચ્ચિનીષ્ ।

ત્યજન્દાપ્યતૃતીયાંકમદ્ય્યો વરણં સિધ્ધાઃ ॥ ૭૬ ॥

જે પુરુષ ( ૧ ) આજ્ઞા પ્રાપ્તનારી, ( ૨ ) શીર્ષ કામ કરનારી, ( ૩ ) પુત્રવાણ ( ૪ ) વિપવાદિની, આવા ગુણવાળી સ્ત્રીને ત્યાગ કરીને બીજી સ્ત્રીને મરણે છે. તે પતિએ દ્યવ્યને એક તૃતીયાંક નામ પ્રથમ સ્ત્રીને આપવો, જે દમ્બરહિત હોય તેણે મરણ પોષણ કરવું.

શ્રીધર્મ વર્ણવે છે—

શ્રોમિર્મર્ત્યવચઃ કાર્યમેવ ધર્મઃ પરઃ સ્ત્રિયાઃ ।

આશુદેઃ સપત્નીશ્વો દિ મહાપાતકદૂષિતઃ ॥ ૭૭ ॥

શ્રીએ પતિવચન અનુસાર વર્તવું એ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે, અને પતિ મહાપાતકથી દૂષિત થયેલા હોય તો, તેની શુદ્ધિ થતા સુધી સહ જોઈ.

આશુદેશ્વરે શ્રીમદ્ધર્મ કરવાનું કહ્યું.

લોકાનન્દ્યં દિવઃ પ્રાપ્તિઃ પુત્રપૌત્રપૌત્રકૈઃ ।

વરમાત્મસ્માસ્તિવઃ મેઘ્યાઃ કર્તવ્યાશ્ચ સુરક્ષિતાઃ ॥ ૭૮ ॥

પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્રની વંશમાં જીવિને ગર્વે ને સ્ત્રીની પ્રાપ્તિને ગર્વે સ્ત્રીનું મહદ્ધર્મ હોય છે, માટે તેમનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું જોઈએ.

મર્ત્યનાત્મ વિતુકાતિશ્ચમ્રધસુરદેવરેઃ ।

અન્યુમિશ્ચ શિશ્વઃ પુત્રા મૂળ્યાસ્ત્રાદનાશનૈઃ ॥ ૭૯ ॥

પતિ, આર્ષ, પિતા, માતિ, સાસુ, સસરા, દીધર, અને બધું—આ મધ્યગ્નિ જીને અલંકાર, કપડાં અને પોશાક વધેરેના શબ્દધર્મા પૂરુષ માનવી.

સપત્નીવરતાઃ દક્ષા દષ્ટા ધ્યવવરાદુમુહી ।

કુર્વાન્નુશુરભૈઃ વાદવન્દનં મતૃપ્રતપસ ॥ ૮૦ ॥

પરતો સામાન મોઝા રમણે શાખનાર, દસ જેટલે મરના કામંજીમાં કુસલ, પ્રસન્ન-સુખી, કસકસર કરનાર, પતિવચનથી, આવી શ્રીએ આસુ સસરાના પગને વન્દન કરવું.

ક્રીડાં સરીરસંસ્કારં સમાનોત્સવદર્શનમ્ ।

હાસ્યં પરમુદે પાત્રં લગ્નેયોપવિતમર્ત્યકા ॥ ૮૧ ॥

જેના પતિ પરદેશ મયેલ છે, તેવી શ્રીએ, ક્રીડા, સરીરસંસ્કાર, સમાજમાં જવું, હાસ્યો જોવા જવું, કસર્તું, પરચક્રમન, આટલી શ્રીજનો સ્થાન કરવો.

સ્ત્રોત્કન્ધાં મિત્રા મિત્રાં પાત્રીઃ પુત્રાસ્તુકાર્ષકે ।

અન્નલે શાસ્યસ્તેષાં ન સ્વાંતન્ધ્યૈઃ કવિચિત્ત્વયઃ ॥ ૮૨ ॥

કન્યા ( પરવ્ત્તાં પહેલાં ) તે પિતાએ રક્ષવી; પરવ્ત્તા પડીથી પતિએ રક્ષા કરવું, પદાન્તરયાત્રાં ( પતિના અભાવે ) પુત્રાએ રક્ષા કરવું; આ બધાના અભાવે માતિએ રક્ષા કરવું; કાર્ષ પદ્ય શબ્દેગમાં સ્ત્રીને સ્વતેજપદ્ય જોખ નથી.

પિતૃભાતૃ કુવજાતૃચક્રુન્મશુસ્માભુજેઃ ।

દીનાં ન સ્પાદિનાં મર્ગો ગર્હણીયાઽન્યથા મયેત્ ॥ ૮૧ ॥

પતિદીન સ્થિતિમાં કે પિતા, માતા, ગુરુ, બાપ, સાસુ, સસરા, ખાખો, (આમના રક્ષણ) વગરની સ્થિતિમાં સ્ત્રીએ રહેવું નહિ. નહિં તો તે સ્ત્રી નિન્દાને પાત્ર થાય છે.

પતિમિવાદિતે યુક્તા સ્થાચાસા વિનિતેન્દિયા ।

સેદ્ જીર્તિવવાસેતિ પૈતૃ ચાનુત્તર્ગા ગતિમ્ ॥ ૮૪ ॥

પતિના પ્રિય તથા દિતમાં વિષમ સાર આપસ્યવ્યાપ્તી, હિન્દિયને વરા રાખનારી, સ્ત્રી આ શોકમાં છડ્ડવસ ક્રીર્તિને મેળવે છે, અને પરશોકમાં ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

અનેક સ્ત્રીના પતિને સન્મોક્ષને કરે છે.

મહામતૃર્ણા સર્વર્ણાણા મર્મકાર્યં ન કાચેત્ ॥

સર્વર્ણાણુ રિષો ધર્મો ગ્રેહણ ન વિનેતય ॥ ૮૧ ॥

જુદી જુદી તાતિની સ્ત્રી હોય તો, જુદી ગતિની સ્ત્રી સાથે પરજાવે ન કરે; સર્વર્ણની સ્ત્રીઓમાં પણ અનેક સ્ત્રીની સાથે પરજાવ કરવી, અન્ય સ્ત્રી સાથે નહિ.

વિધુરપતિને હોદ્દાને કરે છે:—

દાદયિતાઽઘિહોત્રેણ દિગ્ધૈ વૃત્તપત્ની પતિઃ ॥

માતૃયેદ્ધિવદારાગત્રિયેવા વિસમ્યમમ્ ॥ ૮૬ ॥

જ્યાર વર્જિત આપસ્યવ્યાપ્તી સ્ત્રીને પતિએ અતિચેતના વા સ્માર્તે, અગિયો કાંદ આપીને વિસમ્યમ કર્યો વગર બીજી સ્ત્રી પાસુથી અને ફરીથી અમિતું આપાદ કરવું.

વિવાહપ્રકરણ ૩૨ ટીકા.

૧ પ્રથા અને. અંચકારનો સમય.

હવે ૩૩ પ્રમાણ મંત્રવામાં વાતવજપરપતિનો વિભાગ પસંદ કરેલ છે. પાંડુ એના તરત્ત્વમે કરવામાં વિદાનેષવનિવશિત મિતાસરટીકાનો અધ્યક્ષ લીધેલો છે. વળી ટીકામાં અપહાર મનુષ્ય તથા મનુરપતિનો કેસોક ભાગ આપેલો છે; આમ હોવાથી આ મહાન પુરવોના સમય પરત્વે કંઈક ઘટના આચર્યા નથી.

અનુ—પાનવ પર્યંતાએ એટલે કે મનુરપતિએ હોયેલ વિચાર લેમના સિધ્ધે ક્રમમાં શુંયી ને રમેલ છે; આ શાસ્ત્ર હિંદુઓમાં સર્વગ્રાન્થ છે; અને તેના આધાર રચનામાં પ્રથમ મણામ છે. મનુના સમય પરત્વે નિકળો એકમત નથી; સર બીજામ જોન્સ માને છે કે તે પુરની સન પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષના સમયમાં લખાયેલું હતું. (આ મત હાલમાં માન્ય મણાતો નથી.)

અન્ય વિદ્વાનો આથી મોટું લખાણ મળે છે. જદ મેં સુધર મળે છે કે તે ખરી સન પૂર્વે બીજા લેખથી વહેતું લખાણ નહીં હોય. આ મત બરાબર હોય એમ બચાવું નથી. કારણ કે મનુસ્મૃતિના અંશોને અભાવે લખાણ સમાપ્ત થઈ શકે છે અને એ પ્રકારે જ. સતતની બહુ પહેલાંનાં છે.

આશ્વલક્ય સ્મૃતિ:—મનુના આધારે રચાયેલ માનવ ધર્મશાસ્ત્રની ફક્ત બીજી પંક્તિ બોગવતું આ પુસ્તક છે. વિદ્વાનો માને છે કે જ. સ. ના પહેલા સૈકામાં આ અંશ રચાયેલો હતો.

વિજ્ઞાનેશ્વર:—માનવધર્મસ્મૃતિ પર દીપ્ત મિતાશ્રય નામે વિજ્ઞાનેશ્વર યોગીએ લખેલી છે. આ દીપ્ત તેના નામ પ્રમાણે 'મિતાશ્રય' એના અર્થ મળેલા છે તેવી ધાર્પ છે. તે એટલી તો હલકી છે કે માત્ર કલકત્તાની નામદાર હાઈ સિયાવ બંધી બ્યન્ડ-હાઉસમાં સિંદુશાસ્ત્રનાં તેનો મુખ્ય આધાર લેવાય છે. વિજ્ઞાનેશ્વર યોગી મદ્રાસ વૈજ્ઞાની હતા, અને તેમના વિજ્ઞાન અને એકાદર્શી વિચારના પરિણામે સિંદુશાસ્ત્રને બમ્બ બનાવ્યું છે. વિદ્વાનો માને છે કે તેમને અસ્થિતત્ત્વ ખરીસતના અભિધાનમાં સૈકામાં સૂઝવે છે. આ મદ્રાસ પુસ્તક વિશે વકરેલ બંધાર્પ, સિંદુ' શી નામના પુસ્તક આશ્રિત ૨ પૃષ્ઠ ૩૧ માં લખે છે—  
“વિજ્ઞાનેશ્વર યોગીના વિચાર અને મત ધણજી બંધવાર છે. તેમને ક્રિષ્ણ સમક્ષ બરત-  
ખામાં હલકી રચના બોગવે છે તેનું આ એક કારણ છે; અને બીજું કારણ એ છે કે તેમના સમયના મદ્રાસ સિંદુશાસ્ત્રનાં તે ખરી હતા.” તે બિનાબના શક્યમાં વધેલ લખાણી સારમાં રહેતા હતા, કે જે તે સમયે દક્ષિણમાં દલાઈ અને અગિયારમી સદીમાં આશ્રય લેવાનાં હતાં નિકામિત્ત મદ્રાસનાં સુવર્ણનાં હતું.

નીલકંઠ વક્ર—આ મદ્રાસ પુસ્તકે બંધારમુખ નામનો સિંદુશાસ્ત્ર પર નિબંધ રચેલો છે. આ જ. સ. ના સત્તરમાં સૈકામાં રચાયેલો છે; મુખ્યત્વે તેનો મુખ્ય આધાર લેવાય છે, વળી મિતાશ્રયનો અર્થ કરવામાં પણ બંધારમુખનો મુખ્ય આધાર લેવામાં આવે છે. મુદ્દો જ. સ. વી. ૩૨ મુજબ પાનું ૨૦૦, અગાધાન વિ. તારવાર્ધ.

## ૨. વિષય સંકલિતનું સ્પષ્ટીકરણ:

એક પૃષ્ઠ થી ૧૨ અને ૧૬ના લખાણ વિશે.

એક ૧૨ થી ૧૭.

વર્નાસિક્ષણ વિષે:—એનું અર્થસર્થ તે આજાને લગતા નિયમથી, તેનો બંધ કરવાથી અર્થિત થયું નહીં, એવો પુસ્તક વરજીતનાં લખાણ છે. તે સમયમાં અર્થસર્થ આજમ પ્રથમ દેનાથી તેના ધર્માર્થ જાતને વાગતે આજા ખ્યાન દેવાનો આવતું હતું. હાલના સમયમાં આ નિયમ પાળવામાં આવેલો નથી; અર્થસર્થ પામતા દેશો પણ આ સાસ નિયમના પાળન વિશે યોગ્ય ખ્યાન આવે છે. એકલેખે એકલેખે અર્થસર્થ કેમજીવ અને અન્ય મદ્રાસિક-લેખમાં પરજીવ પુસ્તકને લખણ કરવામાં આવતા નથી; તેમને અભાવે રહેવાની રજાના ફાળા પ્રમાણે રજા છે; અર્થસર્થ તેમ નહીં દેવાથી જે અન્યાયી પુસ્તક પરજીવ દેવા

છે તેને અભ્યાસ અને સંસારમુક્ત એમ નવે ઉપાધિને બોલે માથે પડે છે; આવી લેની આશરે શારીરિક બાંધારૂં થાય છે, અને ભવિષ્યમાં તેની પ્રજા નજાતી થતી નવે છે. કાલને અભ્યાસી મુલક, વર્તે પર્ણપદ્ધતિ શારીરિક સ્થિતિમાં બહુ નિર્મોલ મારુમ પડે છે.

૧૨ યવને લાલક પુરુષ એવિય—જાતકમાં અભ્યવનમુપમ હોવો જોઈએ; જેનું પુરુષ-મરહાતી-પાત્ર પ્રપાત્ર થકી પરીક્ષિત કરેલું છે એવો પુવાન, ન જલ્દ; શૌકિક અને વૈદિક વ્યવહારમાં નિપુણ મવિષ્યો, અને ને લોકપ્રિય છે; આર્ષાત, વિદ્વાન, પુરુષાર્થ મુક્ત, વ્યવહારિક જ્ઞાનવાળો અને સાચા સ્વભાવની લોકમાં પ્રિયતાને પામેલો; એવાં જ્ઞાત્ય વાળા પુરુષ હોવો જોઈએ. આમાં ધનવાન જેવું સ્વન નથી. આધુનિક સમયમાં ધનવાન જલ્દ હોય તો પણ તેને કન્યા અર્પનારનાં દરજો દરિયોવર થાય છે. એ જોવાનીય છે.

કન્યાનાં લક્ષણ વિષે:—સહુજ એ પ્રકારનાં છે—જાણ અને આનન્દનર, જાણ જેવા કે તત્તુ, ભોમ, કેશ, લાંલ કોરે, આનન્દનર લક્ષણ પરત્વે આપ્રપાત્ર શુદ્ધસુખમાં હોય છે:—'મદો કિમ્બલ્લક' કન્યાદિ વિધિ જ્ઞાતી. તે જા પ્રમાણે છે—અપ્રપાત્ર લગન થયે સુર હાલક ૪. "ધીમાન, સુંદર, નીતિમાન, અને રોમરહિત. કન્યાની સાથે લગ્ન કરવું. (એક ૩). આ લક્ષણની પરીક્ષા કરવી કહિન હોવાથી, વરે મારીતા બાક મોળા કરવા, અને વેદનો મન્દ ભજુનો, તેનો અર્થ કે—'આરોગમાં પ્રથમ મારુ ઉપમ થયેલ છે. તેનાપર સત્વ રચાયેલ છે. ને ભવિષ્યને વરતે આ કન્યા જન્મેલ છે તે તેને પ્રાપ્ત થાયો, ને સત્વ છે તે દરપમાન થાયો—આમ કહિને કન્યાને આ મોળામાંનો એક હોવાને કહેવું. એક વર્ષમાં ને પ્રાપ્ત થાયે એવા બેતરમી મારીનો મોળો પર્મક કરે તો, તે (૧) જીની પ્રજા માન્યવતી થયે; (૨) મોળામાંની મારીનો મોળો હોયતો, ને મણમતી થાય; (૩) રેહિની હોય તો અમિલોમ વિષેરે પાલન કરવામાં કન્યાની થાય, (૪) ને જરો સુકતો નથી ત્તીની જગ્યાની મારીનો મોળો પર્મક કરે તો દરેક વાતે સમૃદ્ધિ જાળી થાય. (૫) જુગારમાંનાની મારીનો મોળો પર્મક કરે તો જુગારી થાય. (૬) આર રસતા મલે તેની જગ્યાની મારીનો મોળો પર્મક કરે તો મારે દિવસે મરહાતી; (૭) ઉભળક જગ્યાની હોય તો મરીમ, (૮) સ્મશાનજૂમિની મારીનો મોળો પર્મક કરે તો વિધવા થાય."

કન્યા અનન્યપુર્વિકા, ઝાન્તા, અસપિષ્ક અને વરના કરતાં નાની હોવી જોઈએ. અનન્યપુર્વિકા એટલે પૂર્વે પેમાથી જાનને એમલેલી અથવા અનને પરજોલી એવી નહિં. આ વરથી જલ્દાય છે કે વિવધા સી લગને લલક નથી. ઝાન્તા અર્થાત્ પ્રેમ ઉપ-જાલે એવી રૂપાળી, આંખને આલેદ પગાડે એવી; સપિષ્ક સંખેરવાળી નહિં; અને વરના કરતાં નાની ઉમરની. કાલના વેલક કાલજન વેતાએવું એવું માનવું છે કે વર અને વહુ મુખાન અથવા વહુ વરના કરતાં મેથી ઉમરની હોય તો તે જોલેના શરીરના બાંધાને તુકસાન થાય. મોટી ઉમરનો વર પોતા કરતાંનાની ઉમરની સી સાથે લગન કરે તો તે શારીરિક નિમમ પ્રમાણે શેક મણાર છે. કન્યા અરોગિણી—વંદરપરપરથી ઉતરે એવા રોમરહિત-જોવી જોઈએ; કારણ કે એવા વર્ષકર રોગવાળી હોય તો તેની પ્રજા પણ રોગી અને

નળાણી થાય. માર્જાણી હોવી જોઈએ; કારણ કે (૧) કારણ કે—પુત્રિકા તેના ઉત્પત્તિ ક્ષયેલ પુત્રને તેના પિતા અપુત્રવાન્ હોવાથી પોતાના પુત્ર તરીકે લે. તેથી જ્ય ન અને તેથી આ સૂઝા નિવારવાને નારતે તે કન્યા એક મોત્ર અને પ્રવરની મંદિં હોવી જોઈએ. તે કન્યાના પિતા પક્ષથી તેમજ માતા પક્ષથી પાંચ પેઢી વિદ્વાન અને મહાકુળવાન-પુત્ર પાત્ર પશુ ઘાસી શ્રામ સિચેરે સમુદિવાળાં-હોવાં જોઈએ. (૫૪) આ બધાં લક્ષણ હોય. પરંતુ જો વંશપરંપરા એવી રાગવાળી હોય તો તે કન્યાનું મદલ ન કરવું જોઈએ; કારણ કે તેના શુક્ર અને શોષિત આરત-ધર્મમાં હોય ઉતરે.

### લગ્નના નિયમ.

મતુરમુલિ-ધર્મગ્રંથ ૩ સ્તોત્ર ૧-૨-૩-૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૧૭  
૧૮-૧૯ કન્યાના લક્ષણ નિચે નીચે પ્રમાણે છે:—

‘જે કન્યા વરના મોસાવળની તરફથી સંપિંડ ન હોય ( એટલે માતા કુળના સંબંધમાં પાંચ પુરુષની અંદર ન હોય ) અને માતાના તરફથી એક એવઝાની ન હોય તથા પિતાના આજમાં અને પિતાના સંપિંડમાં ન હોય ( એટલે પિતૃકુળ સંબંધમાં સાત પુરુષની અંદર ન હોય ) એવી કન્યા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યના વિવાદમાં પ્રસરત છે. (૧)

“ નીચે ક્ષેત્રમાં કયા પ્રકારનાં કુળ મોદોટી સમુદિવાળાં એટલે કે જ્યાં ગાય, ઘેર, મકરી, ધન, ધાનની સંપત્તિ પુષ્કળ હોય તે પક્ષ તેમાં કન્યા આપવી નહિ. ” (૧)

“ જેમાં ભલકર્મ જાદિ ગેરકાર સાર્ક કરતું ન હોય એવા દીકરા કર્ષનાં માલુસ હોય તે કુળમાં, જેવાં પુરુષને વચ ન હોય તેમાં, જેમાં રક્ષાએ વેદનું અધ્યયન કર્યું ન હોય તેમાં, જેમાં માલુસને અર્ધ, સમ, કોરક, રાહ આદિ અનેક પ્રકારના રોગ થતા હોય એવા કુળમાં કન્યા આપવી નહિ. ” (૭)

“ કપિલગર્ભી ( એટલે સાથે સતા વાળવાળી ), અધિગ અંગપાળી, કોમી, વશર શેખવાળી, અતિરેખવાળી, ઘણું જોડનારી અને પીળા વર્ણવાળી કન્યા પરમુષ્ટી નહિ. (૮)

“ વળી નક્ષત્ર, રક્ષ, નદી, મેચ્છ, પર્વત, પશુ, સર્પ, સસ, અનં વિનાયક એ નામે, અમવા વિકાર ઉત્પત્ત કરે એવું એવું નામ હોય તેવી, કન્યા સાથે વિવાહ ન કરવો. ” (૯)

“ પક્ષ અંગે પેઠાવાળી એટલે કાણી કુળથી ન હોય, સુંદર નામવાળી હોય, તથા દંસ અને હાથાની મતિના જેવી ચાલ હોય, ઉચ્ચ, રૂઆં, દંત, શ્રદ્ધમ હોય એવી કન્યા સાથે વિવાહ કરવો. (૧૦)

“ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યે પ્રથમ વિવાહ કરવી વેળા પોતાની જાતની કન્યા સાથે વિવાહ કરવો એ ઉચ્ચમ પક્ષ છે. બીજી વખતે, કામવાસતાને ભીધે જે વિવાહ કરે છે, તેણે તો નીચે કહેલા કમ પ્રમાણે કરવો. ” (૧૨)

“ શરતો શરતી કન્યા સાથે વિવાહ માર્ક સહે છે; વૈશ્યને વૈશ્યની તથા શરતી કન્યા સાથે થક સહે છે; ક્ષત્રિયને પોતાની જાતની તથા વૈશ્યની અને શરતી કન્યા સાથે ધર્મ



કહે છે. ( એટલે ઉત્તરતી વર્ણના પુરુષથી અઢતી વયુની કન્યા સાથે વિવાહ યર્ષ કરતો નથી. પણ પોતાની અઢતી અથવા તેથી ઉત્તરતી વર્ણની કન્યા સાથે યર્ષ કરે છે.)” (૧૩)

“આઠાણુ-શ્રવિષને પોતાની અઢતી અનુકૂળ એકું ન મળવાથી તેઓ આપણિમાં આવી પડ્યા હોય તો પણ તેમણે શદ્ર વર્ણની બાર્ષા સાથે વિવાહ કરવો એકું કાઠ પણ પડના ઈતિહાસમાં કહ્યું નથી.” (૧૪)

“આઠાણુ, શ્રવિષ અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણમાંથી માર્ગ પુરુષ મેળાને લીધે નીચ ભવતી સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરે તો તેનું કુળ સંતાન સદિત શદ્રતાને એટલે નીચ પડવાને પામે છે.” (૧૫)

“શદ્રની કન્યા પરણવાથી પરણનાર બે આઠાણુ હોય તો તે તરત પતિત થાય છે, એનું અગ્નિ સપિતું તથા ઉત્તરના પુત્ર શેદ્રવર્ણ મત છે; શ્રવિષ હોય તો શદ્રની કન્યાને વિષે પુરુષો જન્મ થવાથી પતિત થાય છે, એનું તૈનક સપિતું મત છે; અને પરણનાર વૈશ્ય હોય તો કોઠાચના કોઠાચનો જન્મ થવાથી પતિત થાય છે, એનું માર્ગ ( અગ્નિ-સપિતું ) મત છે.” (૧૬)

“શદ્રની કન્યાને કપ્યામાં કાપ્યાથી આઠાણુ નરકમાં જાય છે; અને તેનાથી પુત્ર થવાથી એનું આઠાણુ જન્મ રહે છે.” (૧૭)

“દેવને લોભાદિ વિધિ, પિતૃને આહાદિ વિધિ અને અતિથિને સોજનાદિ વિધિ શદ્ર સ્ત્રી કાઠ મુખ્યાત્વે કરીને થવાથી દેવ થયા પિતૃએ તે મહાથુ કરતા નથી ને તેથી તે આઠાણુ અર્થે જર્ષા કરતો નથી ! (૧૮)

“શદ્રની કન્યાને એકે જે આઠાણુ સુખમ કરું, અને તે કન્યાના આઠાણુ એ આઠાણુનું કુળ અપરિત થયું, અને પુત્રરૂપ થાને પેતે તેમાં કાળમ થયો ( એટલે પુત્ર જે થાય છે તે પતિતજ સ્વરૂપ છે. ) તો એ આઠાણુ પ્રાપ્તિત, એટલે એ પાપમાંથી છુટવાનો ઉપાય, શાસ્ત્રમાં નથી.” (૧૯)

૧૨ પોતાના વર્ણનો હોયને જોઇએ તે સમયે રૂઝાંટ મનાવતાં આર વર્ણુ હવા. આઠાણુ-શ્રવિષ-વૈશ્ય અને શદ્ર. નાની નાની પેટા શ્રાવિ તે સપથમાં હોય એનું લાજનું નથી. વર્ણનીમાંલ કાઠ કરવાને જે સિદ્ધાંત રચેલા છે પ્રથમ-આઠાણુ પેતે કાઠ પશુ વર્ણુ એટલે આઠાણુ-શ્રવિષ-વૈશ્ય-અને શદ્રની કન્યા પરણી શકે; અર્થાત્ હવ્ય વર્ણુપણે પોતાના વર્ણની અથવા તેના કરતાં નીચા વર્ણની કન્યા પરણી શકે તોજે નિયમ-દરેક કન્યા પોતાના વર્ણના અથવા હવ્ય વર્ણના પુરુષ સાથે પરણી શકે; આ નિયમપર પાલનકર્ય તથા એક અંકુશ કહે છે કે દિવ્ય-પ્રથમ વર્ણુપણા-શદ્ર કન્યાની સાથે પરણી શકે નહિ; આમ હોવાથી પાલનકર્ય પ્રમાણે-આઠાણુ-વયુ વર્ણની એટલે આઠાણુ-શ્રવિષ અને વૈશ્યની કન્યા પરણી શકે; શ્રવિષ-શ્રવિષ અને વૈશ્યની કન્યા પરણી શકે; વૈશ્ય-વૈશ્યનીજ માત્ર કન્યા પરણી શકે; અને શદ્ર પછી તરનીજ કન્યા પરણી શકે. કન્યા પરણે આઠાણુની કન્યા રૂઝા આઠાણુને પરણી શકે; શ્રવિષની કન્યા આઠાણુ અને શ્રવિષને; વૈશ્યની આઠાણુ-શ્રવિષ અને વૈશ્યની સાથે પરણી શકે. (૨૦). પરંતુ એટલું થાઠ સમજું કે પુરુષે પોતાના વર્ણની

સકે છે. ( એટલે ઉતરતી વર્ણના પુરુષથી નક્કી વણની કન્યા સાથે વિવાહ થઈ શકતો નથી પણ પોતાની બાતની અથવા તેથી ઉતરતી વર્ણની કન્યા સાથે થઈ શકે છે.)" (૧૩)

"આઠાણુ-હરિવને પોતાની બાતનું અતુકુલ જોડું ન મળવાથી તેઓ આપત્તિમાં આવી પડ્યા હોય તો પણ તેમણે શદ્દ વર્ણની બાધા સાથે વિવાહ કરવો એવું કોઈ પણ જુના ઈતિહાસમાં કહ્યું નથી." (૧૪)

"આઠાણુ, હરિવ અને વૈસ્વ એ ત્રણે કર્મમાંથી કોઈ પુરુષ મોહને સીધે નીચ બાતની સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરે તો તેનું કુળ સંતાન સહિત શદ્દાને એટલે નીચ પડીને પામે છે." (૧૫)

"શદ્દની કન્યા પરજુવાથી પરજુનાર એ આઠાણુ હોય તો તે તરત પતિત થાય છે, એવું અત્રિ અગિનું તથા ઉત્તમના પુત્ર ધૈતવનું મત છે; હરિવ હોય તો શદ્દની કન્યા તે વિશે પુત્રનો જન્મ થવાથી પતિત થાય છે, એવું કૌતક અગિનું મત છે; અને પરજુનાર વૈસ્વ હોય તો હોદરાના હોદરાનો જન્મ થવાથી પતિત થાય છે, એવું આર્ ( ભૃગુ-અગિનું ) મત છે." (૧૬)

"શદ્દની કન્યાને સમ્પામાં સમ્પાથી આઠાણુ નરકમાં જાય છે; અને તેનાથી પુત્ર થવાથી એવું બ્રહ્મણ જતું રહે છે." (૧૭)

"દેવતે હોમાદિ વિધિ, પિતૃતે આઠાદિ વિધિ અને અતિથિને મોક્ષનાદિ વિધિ શદ્દ સ્ત્રી દ્વારા સુખ્યત્વે કરીને થવાથી દેવ તથા પિતૃઓ તે મહાદુ કરતા નથી ને તેથી તે આઠાણુ સ્વર્ગે જઈ શકતો નથી." (૧૮)

"શદ્દની કન્યાને એટલે જે આઠાણુ સુખ્યત્વે મળે, અને તે કન્યાના આસથી એ આઠાણુનું સુખ અવધિત મળે, અને પુત્રરૂપ થાને પોતે તેમાં કામલ થયો ( એટલે પુત્ર જે થાય છે તે પતિનુંજ સ્વરૂપ છે ) તો એ આઠાણુનું પાપચિત્ત, એટલે એ પાપમાંથી છુટવાનો ઉદ્ધેય, શાસ્ત્રમાં નથી." (૧૯)

૧૨ પોતાના વર્ણનો હોય એ જોડાએ. તે સમયે હાલ હિન્દુ સમાજમાં આર વર્ણ હતા. આઠાણુ-હરિવ-વૈસ્વ અને શદ્દ નાની નાની પેઠા ઝાતિ તે સમયમાં હોય એવું લાગતું નથી. વર્ણનીમાંજ હાલ કરવાને એ સિદ્ધાંત રચેલા છે. પ્રથમ-આઠાણુ પોતે કોઈ પણ વર્ણ એટલે આઠાણુ-હરિવ-વૈસ્વ-અને શદ્દની કન્યા પરણી શકે; અર્થાત્ હમ્ય વર્ણવાળા પોતાના વર્ણની અથવા તેના કરતાં નીચા વર્ણની કન્યા પરણી શકે ત્રીજો નિયમ-હરેક કન્યા પોતાના વર્ણના અથવા હમ્ય વર્ણના પુરુષ સાથે પ્રવર્ણી શકે; આ નિયમ-૧૨ વાદ્યવચ્ચ અપિ એક અંકુર મુકે છે કે હિન્દ-પ્રથમ કર્મવાળા-શદ્દ કન્યાની સાથે પરણી શકે નહિ; આજ હોવાથી વાતવચ્ચ પ્રમાણ:-આઠાણુ-જાણુ વર્ણની એટલે આઠાણુ-હરિવ અને વૈસ્વની કન્યા પરણી શકે; હરિવ-હરિવ અને વૈસ્વની કન્યા પરણી શકે; વૈસ્વ-વૈસ્વનીજ માત્ર કન્યા પરણી શકે; અને શદ્દ હાલ શદ્દનીજ કન્યા પરણી શકે. કન્યા પરતે આઠાણુની કન્યા હાલ આઠાણુને પરણી શકે; હરિવની કન્યા આઠાણુ અને હરિવને; વૈસ્વની આઠાણુ-હરિવ અને વૈસ્વની સાથે પરણી શકે. (૫૧). પણ એટલું શદ્દ સામનું કે પુરુષ પોતાના વર્ણનો

કન્યા સાથે લગ્ન કરતું એક અણતું હતું. પ્રથમ તર્જાના અગ્રાગણે ઉતરતા વર્ણુની કન્યા હોવી એમણે, આ પ્રમાણે લગ્નની આગવતમાં હાલ અંધારજી હતું. ત્યારે આધુનિક સમયમાં એક બ્રાહ્મણ પેટાશ્રુતિ અન્ય બ્રાહ્મણ પેટા શ્રુતિની કન્યા સાથે પરણવામાં બાંધ મળે છે. એવા દાસી પણ મળી આવે છે કે એક બ્રાહ્મણ પેટાશ્રુતિ ચોલામાં વળી જુદાં જુદાં તા સાથે જુદાથી ઘેરી અગ્રાગણે કરતા નથી. આ અંધાર રાજ્યનીય છે. અનેક દાસીઓ મળાથી અને એથી અગ્રાગણે જુદ પેટા આમ બહાર નહિં હોવાથી લગ્નના બધાંયુને બે પ્રકારે હાનિ પડેછે છે. (૧) એમાં વર્તે કંબરોશ મળે છે. (૨) લગ્ન નહીં હોવા અગ્રાગણમાં કરવામાં આવે છે; બે સમય વિરહ અને કદરત વિરહ હોવાથી તે સમયથી થતી પ્રત્ય પુરવવાન, પીમાન, બળવાન અને નીતિમાન થતી નથી. (૫૫ અને ૫૭).

### લગ્નના પ્રકાર (૫૮-૬૨.)

કુળના પ્રકારના ચાર અને અપ્રથમ પ્રકારના ચાર કુળમાં પ્રથમ બ્રાહ્મણ-જેમાં લગ્ન હોવાથી કન્યાને શક્તિ પ્રમાણે અગ્રાગણ-વસ્ત્ર-વિશેર પહેલવીને કન્યાદાન આપવામાં આવે છે તે તે સમયથી કુળપત્ર ચલેલ પુત્ર પિતાની દસ, પેત્રો, અને દસ ધન્યાર એમ કરીને એક-વીસ પેટીને તારે છે; આધુનિક સમયમાં કેસીક બ્રાહ્મણ શ્રુતિમાં કુલીને કન્યા આપવામાં આવે છે. અને તે કુલીને કન્યાના પિતા કનેથી બારે પહેરશમણો મે છે. તે પણ કદરત કરીને; આવા લગ્નને યોગ બાહ્ય વિચારતું નાન આપીને રિધિ કરાવે છે. કેલુ આ પત્રિમ। પાત્રપત્ર્ય અપિએ પહેરશમણો મિને રમી હતું નથી. રક્ત કન્યાના મા બાપની મરણ પ્રમાણે અગ્રાગણ પહેરાવે. આમ એક લગ્ન કિંદુસાઅકારાએ માનેલું છે. (૫૮)

આનાથી ઉતરતું ત્રીય લગ્ન છે-જેમાં વગમાં રથપેલ કલ્પિએ શક્તિ પ્રમાણે કન્યાને અગ્રાગણ કરીને કન્યાદાન આપવામાં આવે છે. આ સમયથી કુળપત્ર ચલેલ પુત્ર દીક પેટીને તારે છે. આનાથી ઉતરતું પ્રથમપત્ર્ય-જેમાં “જાને પર્વતુ ચાલન કરો”-એતું કરીને કન્યા આપવામાં આવે. તે આથી જન્મેલ પુત્ર તેર પેટીને તારે છે. આથી ઉતરતું અપાર્ણ-જેમાં બે માથ લગ્ન કન્યાદાન કરવામાં આવે છે. આથી ઉતરતેલ પુત્ર રક્ત છે પેટીને તારે છે. (૫૯-૬૦)

અપ્રથમ પ્રકારનાં લગ્ન. આશુર વિવાહમાં પેલા લગ્નને કન્યાદાન કરવામાં આવે છે. એટલું માત્ર રાખવાતું કે આતા અગ્રાગણ પિતા પણ તરફનો એક પણ સમેા જેમકે મામેા મળી વિશેર પેલા લગ્નને કન્યાદાન આપે તેા તે પણ આશુર વિવાહ કહેવાય છે. જુઓર પુત્રીલાગ આશુરકર વિરહ કરજસમ કરીઆઈ બોખમે લો રીપેટી વોસુમ ૧૧ પાતુ ૭૭૮.

અપ્રથમ પ્રકારમાં જાતીની જગુ-આત્મેર્વ, રાક્ષસ અને પિશાચ એ નહ ચર્ચ મળેલ છે. આત્મેર્વ વિવાહ દાસની કિંદુ સમગ્રતમાં પ્રચલિત નથી; જુદમાં કરી લાગેલી કન્યા રાક્ષસ વિવાહથી પરણતા હતા; અને તે પ્રકારનાં જુદ નેમ મળેલ હોવાથી તે પણ નહ મળેલ છે; અને પિશાચ વિવાહમાં જગ કરવામાં આવેલી તે કન્યાના પીત્રવંશક પ્રમાણે જુદાંયુ સ્વરૂપ પડે છે. લગ્નમાં પડત મેળ પ્રકારના વિવાહ. (૧) બાહ્ય વિવાહ (૨) આશુર વિવાહ પ્રચલિત છે. કિંદુસાઅ પ્રમાણે રોક વિવાહ બાહ્ય વિવાહ પ્રમાણે થયો છે એતું પ્રથમ અનુગાન કરવામાં આવે છે. તથા લગ્નમાં રિધિ સમયે બાહ્ય વિવાહનો રિધિ એક

કર્ણવે છે. પરંતુ પુરાવા આપેથી તે અનુમાન નહીં થઈ શકે છે; પુરાવાથી એમ સાબીત થઈ શકે તે વિવાહ આશુર વિવાહ છે એટલે પ્રથમ હિન્દુશાસ્ત્રનું અનુમાન અસમાને થાય છે; માત્ર પુરાવાનો બેગળે રાખે આશુર વિવાહ સાબીત કરવાનો હોય તેને માથે પડે છે. (જુઓ બોમ્બે લો. રીપોર્ટર મેમ્બર ૧૧ પાનું ૭૦૮)

હાલમાં વરપક્ષ તરફથી પહેરામણી લેવાની રીત છે તે શાસ્ત્રસંમત નથી એ ઉપર કશાથી સ્પષ્ટ થાય છે. અને તે રીવાજ હિંદુ સમાજને હિતકર નથી. આ વિષે બોમ્બેના મી. મોખમ-ચંદ સરકાર ઠાકી પેતાના હિન્દુશાસ્ત્રના પુસ્તકમાં આવૃત્તિ ૭ પાનું ૮૮ મે લખે છે.

\* A most pernicious custom has been growing up in our society according to which bridegrooms are becoming marketable things and extortionate demands are made by their guardians, that are to be satisfied by the bride's father in order to bring about the marriage."

આવાર્થ: "એક અંબોર અનર્થકામી રૂઢિ આપણું સમાજમાં વધતી જાય છે, જેની દ્વારા વર એક બજારની ચીજ બેખાત્ર છે, અને વરના પક્ષવાળા લોકોને વારસે કન્યાના પક્ષ કરી મોટી રકમ માગે છે; અને કન્યા પરણવાવાને વાસ્તે તેવી રકમ આપવી પડે છે. "

હાલુકેમ્ લિ ( ૧૩-૧૪ )

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનો પ્રથમ નિયમ છે કે કન્યાના સ્કંકે (Guardians) કન્યાદાન આપવું જોઈએ; કન્યાદાન સમય થાય અને તેને જો કન્યાદાન આપવામાં ન આવેતો તે સ્કંક બુદ્ધિમાનો પાત્રી થાય છે; વિવાહ એ એક મુખ્ય સંસ્કાર શબ્દવામાં આવ્યો છે. અને તેના નિયમનું ખાસ ધ્યાન થવું જોઈએ (જુઓ મુન્ડકોપનિષદ શ્રીવત્સરાયપત્ર. I. L. R. Bom. ૩૨ p. ૬૧) જે તે કન્યાને સ્કંક (Guardians) અથવા દેનાર ન હોય તો, તો તે કન્યાએ ઇચ્છનીય પક્ષ લેવી; નહિં તો પેલે અને મોખ્ખ વર સાથી કાઢવો; પરંતુ કુવારા રહેવું નહિં. સ્કંક મા કન્યાદાન કરવાનો અધિકાર કોનો છે તેના વિષે યાત્રવલ્લભ નવિ કહે છે. " પિતા, પિતામહ, ચાતાસકુલ્ય અને માતા. " (૧૩) આનો અર્થ એટલો છે કે પિતા અથવા તેનો પક્ષ તેને પ્રથમ હક્ક આપ્યો છે; તેમને મર્યાદા મળતો પક્ષ રહે થાય છે. જો પિતા હયાત હોય તો, તેની મરજી સિવાય મા કન્યાદાન આપી શકે નહિં; પરંતુ પિતાએ તેની ઓને તથા ઇચ્છા હોય, અને તે આ તેની જોડારીતું સ્કંક કરતી હોય તો, તે માતા કન્યાદાન દેવાને અધિકારી છે. (જુઓ I. L. R. 11 Bom. 12 ૩૪7. મુલાયમચંદ વિરૂદ્ધ બાઈ મળી). પિતાને અધિકાર કન્યાદાનનો છે, પરંતુ જ્યાં સ્કંક સ્વાર્થે આવા વૈજ્ઞાની પદ્ધતિ જ સર્વોપ કન્યાને તુલ્યતાકારક લક્ષણી જોડવાને માગે છે ત્યાં કોઈને સર્વોપનો લક્ષ અભાવવાને હાય યાવવાનો અભ્યાર છે. આ હક્ક અવલેખ વાપરવામાં આવે છે. પરંતુ તે અધિકાર છે ખરો. (જુઓ I. L. R. 12 Bom. p. 480. બીધર વિરૂદ્ધ બીરાલાલ )

ઉત્તમશ્રાવ્ય મધ્યારશ્રાવ્ય કાકર.

## મહાકવિ પ્રેમાનન્દકૃત ઉપાહરણ.

( અતુલ-ભાન પદ ૩૦૪ થી. )

એટલું જ બસ નથી. કોઈ ભક્તમાં સીમાએ કરવાના ઘટ વગેરે બાગની તેગના ચન ઉપર હોડી હાપ પડે તે માટે તેમાં પણ ચોટો ઘણો કહેશે કરવામાં આવેલો જણાય છે. અવગણ કરિએ પેલે અણુજી નાનો મંદિયા આપો છે, પણ તે જુદા જુદા પાટોમાં નેવામાં આવે છે તેવો મતલબો નહિ દોતાં સામાન્ય દોઈ માંડીખરી પ્રતમાં મળતો આવે છે. દાહન તરીકે એક જુદી પ્રતમાં લવણના મંદિયા વિશે કયા વાંચનારે માત્ર બધા બેસાડવાની ખાતર તે વિશેષ કરી બતાવ્યો છે. જે વાંચના કહેશે છે.

તે કહે છે કે

ખાતાએ મંદિયા કહ્યો, જેવ નિર્મલ જલ,  
એક અણુજી નહિ કરે તે, દરેકે મારે ખાણ.  
રેદાણું લાવ કરું, લવણ પેં કોઈ,  
પૂરી હું તન રાખ. નિરાશ, કહ્યો મંદિયાપ કે.  
અપમેષ મલ કરે, મેળા સામર નદાપ,  
એક મુદિ લવણ આપે, તેથી અધિક પુનઃ લાપ.  
મદલુ કણે કુર્મલુ આપે, અને કન્યાદાન,  
મણિકર્ણિકામાં મુર્તિ આપે, નામે લવણ સમાન.

એટલું જ બસ નથી. ઉપાહરણની કથામાં આદિ, અંત કે કથાના મધ્ય ભાગમાં અર્થ વિનાનો અને અસંબંધ વર્ણનો તથા મજાએ જણાય છે. ઉપાહરણની અંતે જુદી જુદી પ્રતમાં જુદા જુદા પદ આવેલા છે. આનું કારણ અને તેા એવું લાગે છે કે જેનું જોતાજન તેવો તેવો પદ. એથી વિશેષ આપણે શું કહીએ ? જાનિક જોતામણ ઉપર ઉપાહરણના વાંચન, લવણ કોરે જાનતરી મહા બેસાડવાની, તથા અનેક લાવ અપાવવાની વેળાના કથાકથાએ મળે છે એ નીચલી ઉક્તિએથી સાબીત થાય છે. લાવણ તરીકે એક પ્રતમાં એવું કહ્યું છે :

જોખાહરણ સાંભળી, આપણે વજ્ર ને ઘન,  
શુક્રેવ કહે પરિણતને, તેને કથાજનું રાત.  
જોખાહરણ સાંભળી, આપણે ને કોઈ ઘન,  
શુક્રેવ કહે પરિણતને, વેને, લલાપ, માપ બનવાન.  
કથા મટીર ને આપણે, સાંભળી જોખાહરણ,  
શુક્રેવ કહે પરિણતને, કુદા અમરજીવરણ,  
જોખાહરણ સાંભળી, ઘન ન આપે સાર,  
શુક્રેવ કહે પરિણતને, તેવો મંદિય અવતાર.  
જોખાહરણ સાંભળી, જે નિહા કરવા ભય,  
શુક્રેવ કહે પરિણતને, તે જામે એવ જાનવા.

આ હોડીએના પ્રેમાનંદ પ્રેમાનંદના કથાકરણુ ? કવિએ કહિ પોતાની કથાને બંધે આ પ્રમાણે કાન આપ્યાં નથી એ તેની જાણ આપ્યો વાંચ્યાથી જાણાય છે. પ્રેમાનંદ કવિનાં કાવ્યો આપણે ઘણાં વાંચ્યાં છે, તેથી આપણે મેંધક કહીશકીયું કે આવા બાંધા કોણ જાણે 'માટે કથાકરણુ ન લેખને પાત્ર છે. ક્યાં પ્રેમાનંદની મધુરી વાણી ને ક્યાં પ્રેમાણીએની ! ! એ બે વચ્ચેયે તરલિત કીઓ 'વાંચતાં જ ખાલખ પડી આવે છે. વળી બૃહત્ કાવ્યકોશનાં પ્રકટ મળેલા—

મારેરી સખન પૂજાનિયો, તાલી વેહાં મોઢા;  
હું ન સરજી વાલજી, પિયુને પણ પળ કરતી હાંપ રે.  
સાહેલી સામર હલતમે, સતન લક્ષ્મણાં નવ,  
કરમણીયો મરે મુઠી, તેના કંપમે હાથ બરામ રે.  
શેજે છતાં સખોં જાયો, પિયા સહી મોરી ગાંઠ,  
મોવિંતા જમડી ગમ, પિયુ ન રેજું સાંજ રે.  
મુઠં તારે પિયુ સાંભરે, નવુ તો પિયુ નવ;  
રેન કે સ્વપ્નાંરે, સું જિજી મોરી માય.  
સ્વપ્નામે પિયુ આવીયા, હમે લાગે માય,  
ખસિદારી એ સ્વપ્નારી રે, મલ સમય લો નવ રે.  
સ્વપ્નાને તોરા ક્યા કીયા, મલ જગારે મોય,  
એ પ્રેમા પીયા ના ગીરે, તો મેં મુકેલી શોય રે.

એ બાબતે કોણ પ્રેમાનંદનિરૂપિત કહેશે ? રા. હજીયામ પણ ટીકા કરે છે કે " છુટી છુટી ચાર પ્રતોમાં આ સાખીઓ લેખમાં આવી, તો પણ એ પ્રેમાનંદની જ સ્મૃતી હતી, એમ ખાતરીથી કહી શકાય નહીં. " આ પ્રમાણે પેલે જ લખ્યું છે તો પણ તેને સ્વાદ આપવાનું એ શું કરયું ? કવિ પ્રેમાનંદના 'સારિત્તવા સંમદમાં એવા એવા બાંધો કવિની કથાને અપ્રકાશિત કરવા કરતાં ઉચ્ચતા એવ-લગાડે છે. તેથી 'માટે એવા એવા કોષક બાંધો તો બંધે ત્યાં સુધી ગળી જાયી અસલ પાઠ પ્રસિદ્ધ થવાની જરૂર છે.

વળી પુરાણીઓ તરફથી વંધપટ મળેલા 'પાઠ' સિવાય બીજું પણ દર્શવાન છે. કેટલેક કેદાણે આમાં ને આમાં કડવાં જંદર છુટી જવા પામ્યાં છે. તેને માટે આપણે કોને દોષ દેવો ? એવાં કોષક કડવાં માટે તો એવજાન કહેતું પડે છે કે કવિ હજીયામ એવા કોષક વિમ-હાણુ કવિનું એ કામ હતું. કેટલાક સાક્ષરોને તો એવાં કડવાં માટે કવિ હજીયામ ઉપર જ મલ નવ છે. એવા સિવાય પ્રેમાનંદ 'કવિ' એવી જાની બીજો કેણુ લખી રાકે એમ છે ? એટલા જ માટે કવિ હજીયામ પંડિતોની સંભોષી 'પ્રત આપણે મેળવી તેખાને પાઠ એવાં લેખીએ છુટક મૂળ પાઠ મેળવવાનો એ સિવાય બીજો રસ્તો નથી.

હવે કવિ પ્રેમાનંદના ઉપોદેશક તરફ જઈએ તો 'તેમાં ખોલાસાને સદસ હાથનું વસાન, હુધા અને મણપતિની' હાલિ, કેલુનાઈએડની ચલની કળીકલ, ઉપાતું સખ, વિન-લેહાનું વિન, અનિરહ દરજી, અણુલું અને મોર પૂજવાનું મલ, અનિરહનું છુટક, સિવ અને

કૃષ્ણ વચ્ચેનું પુદ, ચઢ્યાની સ્તુતિ, વિવાહવિધિ, ઝોરવ, પહેરામણી, ઝોખાને શિખામણના પ્રસંગો મુખ્ય છે. આ બધા પ્રસંગો વિશે ચોક્કસ ઘણા પાઠ ફેરવી દરેક પ્રતમાં બર્ણના આ-પનામાં આવેલું છે એટલે તે કવિએ પાઠ છે એમાં શક નથી. એ પ્રસંગો વર્ણવવાને કવિના પાંચામાં બીજા ચોથા પાંચે બાદ કરીએ તો કલા, બાણાસુર, ચિત્રલેહા અને અનિરુદ્ધ મુખ્ય છે. આ બધા મુખ્ય પાંચમાં ઉપા, બાણાસુર અને અનિરુદ્ધની કલ્પતિ વિશે કવિએ ઉપારો કર્યો છે, પણ ચિત્રલેહા જેવા અમલના પાત્ર માટે

“ પાંચે ચૂપી બાળચોદ, તિપાત્રી નામે ચિત્રલેહા લેહ ”

અને

“ પ્રધાન પુત્રી કહેવાઈ છું, માર, હું પું બહાણી માનવ માત્ર,  
તુલનામયે સીધે અવતાર, માટે મેલનાં રસી બરતાર. ”

કવી બતાવી દીધું છે. એ સંબંધમાં પ્રેમાનંદ કવિની એટ ટોઈ કવિના પદ્યનમાં ઉતરી રહ્યો, અને તેણે તેની ઉત્પત્તિનું કહ્યું બતાવ્યું તમે કે પછી ચિત્રલેહાની ઉત્પત્તિનું કહ્યું પ્રેમા-નંદરચિત કશે તે કહેવું હાલુ છે. એ તો જુનામાં જુની પ્રત લાગ આપે ને તેમાં પાઠ સાથે સરખામણી કરી જોવાય ત્યારે જ જણાય. સુરત-સંદેશ પ્રતમાં ચિત્રલેહાની ઉત્પત્તિ વિશે એક કહ્યું છે. તેમાં એવું છે કે

સાકળ વાણી ઝોમરે, સંભળ પરિણતરાય,  
ચિત્રલેહાની ઉત્પત્તિની, કહું તુજને કયાય.

મુકલ કહે જણા એકંમે, તિપત્રીત મનું પાતાળ,  
દેવ મંચે ભાં આઘા, દુહ બપ માટે તરંગાળ.

આનાં તે વણુને આપમે, દેવ જામ કરવા સાર,  
આદ્યતિ મહારેયની, તે ચૂપી જામ ઝોખાર.

તે જામની જણણ મરી, પ્રગટ મઠ એક બાળ,  
કન્યા કાદિ કળાની, તે ઉત્પત્તી તરંગાળ.

વિચીકણ રૂપ નીતરે, દેવ ગાંધર્વે સુખ કામ,  
ચિત્રામણ્ય અતિ ચીતરે, ચિત્રલેહા પરીક નામ.

તે મણવલી કહે દેવને, તમે માયેની વરદાન,  
યા મારણી સમરી લલી, સોયો મુજને કામ.

દેવ કહે પાતા સુયો, સફલ દે છે કુળ,  
સ્વર્ગે જવાતું નથી, માટે અપે તણક સુખ.

ખને ચાતા કરીને સોંપને, તો અમે કરીશું કામ,  
એમ કરતાં તેણે રામે, જાણુ આખો તે કામ.

ભાને સર્વે દેને આપી દીકરી, રાગ દેને કન્યાદાન,  
 રાગ્ય મતમાં દરખાઓ, લીધી પુત્રી પરમનિધાન.  
 તે નહ સમીપે આવીયો, કૌભાંડ લાગ્યો પાપ,  
 કૌભાંડ વણતું એમ કહે, પુત્રી આપો મને રાગ.  
 દિવ ખાસેથી પુત્ર લાવ્યો, કહું તમને સમ,  
 આશ્વાસુર વણતું વડે, સાંભળ મિત્ર વાત.  
 એ કન્યાને લઇ કરી, તમે મૂઠે વાડી મોઢાર,  
 ચિત્તલેહા વાણી વડે, તમે સાંભળો કહું સાર.  
 મારે મત છે ખટ માણતું, કહું તમને આંદે,  
 ચિત્તલેહાએ તપ કર્યો, સારે ભલે આપ્યા લાંદે.  
 માગ માગ વેચે કરી, આપું તુજને વર સાર,  
 ચિત્તલેહા વાણી વડે, પિતા આપે નિરંજન.  
 એક પલકમાં ચીતકું, કોઈ લોક ચલુ જીવન,  
 અચુ અચુ કરી પાછા વળ્યા, તે મપા પાછાસાન.  
 પુત્રી વર પામી સહીને, પામી હોં વરદાન,  
 અઢમામ કંપુર્ણ ચપા, તેથી મયો વરધાન.

વસણ.

પ્રધાન તો તેડી મયો, પુત્રી તો તેની દલી,  
 છુકછ કહે પરિકાતને, ચિત્તલેહા ઉપાધિ કરી.

વાહ ! લેખક કે કવિએ શી ચતુરાઈ કરી છે ! કેવી સુકિત રચી છે ! એકજ કન્યામાં ચિત્તલેહા પદ્ધતી દીકરી હોવાનું, તે કેવી રીતે લાગ્યમ થઇ તેનું, બાણને તે શેંખાવાનું, બાણ ખાસેથી આણના મંત્રો કૌભાંડ પાસે કેવી રીતે તે આવ્યાનું, અને તેની દીકરી થવાનું તથા તેને ચિત્ત સુકિત કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ તેનું-વર્ણન આપી દીધું છે ! આ કન્યામાં અલગત કહેવું જોઈએ કે પ્રેમાનંદની મિશ્રણ જરી વાણીમિત્ર અપાકાર નથી જણાવતો.

હવે આપણે પ્રેમાનંદના ઉપાકરણના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગોની આગતમાં જુદા જુદા પાત્રોની આંદરમાં અને કેવી ન્યૂનતા કે નિરોપતા જોવામાં આવે છે તે ઉપર ઉપરથી જોઈએ. ઉપાકરણનું મુખ્ય પાત્ર હોવા દેવ પુત્રીઓથી દેવપુત્રી કેમ થઈ તે સંબંધમાં સ્ત્રીની પ્રતમાં એવી એક ઉક્તિ છે કે—

છુકદેવ કહે પરિકાત સુણે, અભિધાન કેવો તન,  
 દેવ સપજા એકલા મળીને, વિચાર કીધો મન.  
 દિમાચલ વર્તી આન પરીએ, ઉપાસીએ તે ઇશ,



હાથિવં સંસ્કૃત્ય ચુરે તો, હંતુ દ્યૈ સીસ.  
 વેગે તે 'સ્યાં' આવીયા, દેવ હિમોગ્ધને મૃગ,  
 એકે મને એકે ચિતે, કષ્ટ કરતા મન.  
 રણ પત જગ ત્યાજ્ય કીધું તણ નિદા ચોવ,  
 એટલે બંતરીશ મંત્રેરે, આશ્રય વાળી લોવ,  
 કેલાસનિરિ એક કેન્દ્રા મુલ, કોળ્યા તાપ વિશેષ,  
 દેવો સુખ હંમેજે, ને દેવને સિર કાળ.  
 દેવ કન્યા દેવ પ્રુષ્ઠ, યારી તે પ્રસંગ,  
 ગરવ સર્વેનો ઉત્તરશે, છેલ્લે સવણું અંગ.  
 દેવ ત્યાં મંદિરે પામીયા, થયા મન રંગિયાવ,  
 આશુસુર વરદાન આરે, કહી સમણી વાલ.

હવે પાર્વતીએ ઉત્તર કરેલા અવપતિના સિરદું છેલ્લ દિવે ક્યાં પછી પાર્વતીને તેની ખબર પડે છે ત્યારે તે જે વિલાપ કરે છે તે કેટલીક પ્રત્યાં ઘોડા ઘોડા પાક ફેરવી તેવામાં આવે છે, પણ મૃદવ કાબજોદનમાં તે નહિ હોવાથી તે અત્રે થેરે મોગ્ય ધારૂં છું. પ્રેમાનંદ કવિ કશ્મી, કામ્ય અને વાસસ્થને આરે મણે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે ને રસમાં અવધિ કરી છે. એવા પ્રસંગે તેની કલમ એમને એમ જવા દેતી તરી, એટલે કાબજોદનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પાકમાં તે ખાત નહિ હોવાથી તે વિશે સંદેહ નવ છે. પ્રેમાનંદના રસમાં મીઠું જમવાને નસવામાં કંપલાનું હતું ત્યારે ખાતા નસેમને—

માફે મણેમું રીસાનું રે સામગીયા  
 તારા મનમાં એ મું આવીયું રે સામગીયા

હું અપરધ ખાતાને મૂકી, તો આરે કંપલાનું રે સામગીયા ના કબજમાં વિલાપ કર્યો હતો તેના પ્રકારનો પાર્વતીજનો વિલાપ નથી, તો પણ તેમાં સ્ત્રીત્વ પ્રુષ્ઠું જણાય છે. એ પાક અત્રે ફેવાથી એ ઉપર વિરોધ પ્રમાણ પડવાનો સંભવ છે.

કુવર કો ન બોલે રે, મારા મણપતિ ખાલા,  
 નવ રે નહવાડ્યા, નવ રે પહેરાવ્યા, નવી રે કરાવ્યાં પવપાન રે, મારાં  
 નવ રે બોલાવ્યા, નવ રે જમાડ્યા, નવી રે રમાડવા આરે દામ રે, મારાં

|  |       |
|--|-------|
| વનમાંથી પિત થેર ખતમાં, 'ગોવિંદો' બાંધ્યાં'કાડ રે,    | મારાં |
| પ્રકટ કર્યો એ પુત્ર દીપ્તવંદ્ય, અંગ થળ વિશે ખરે,     | મારાં |
| તમે ચાને કાળે મહાદિપા, પુત્ર ચાને પિતામું વંદીયા રે, | મારાં |
| ચાને તોડી ખારી આશ રે, વાને ચાને કર્યો કંકાશ રે,      | મારાં |
| પાત કીધી તમે કુવરની, એ તો ધોરી નાત રે,               | મારાં |
| કુવરો ખાતી છાંટ તાળો, હું મણું તજારો પાટ રે,         | મારાં |
| હવે મારા પ્રાણ ન કહાંકું, કાલોગીની એ તન રે,          | મારાં |

આ વિજાપના સંવધમાં શિલા-પ્રત્યમાં જુદી કઠિયો આપવામાં આવી છે ખ્યાનમાં સેવા થોમ છે. હું જે કહું છું કે ઉપહર્ષજન્ય પાપમાં વણે દેર કરવામાં આવેશે છે તેની આ ખીછ સાબીતી છે.

સાખી,

પુષ્પ વિન્યા તુરે શિવ મારી પીપળી, વળા ફલ વિન્યા તુરે જામ,  
ખોષવ વિન્યા તુરે બેનડી, એવ પુત્ર વિન્યા તુરે માય રે.  
એક પુત્ર વિન્યા શિવ મરો પંડરિયું, વશ આખે ઉભું વણેચ,  
સાને મારે મારો મળેઠછ, મુને ફરી ફરી પુત્ર આં મળેશ.

દેશા ફેર

તમો બોલો હો બાલા રે, મારા લાડવણ્યા રે વન હો ગણપત્ય,  
પાર્વતી કરે રે રૂન હો મણુપત્ય, શિવ પુત્ર વિન્યા ભેળાય હો ગણુપત્ય-

હવે કયા નામ્હને સવચ્છની એકરીમાં બસાઈ મઈ તે મારે પાર્વતીએ તેને શાપ દીધો હતો તે વખતે કયાએ માની સ્તુતિ કરી હતી તે વખતનું સો વર્ષની જુની પ્રતમાં એકું કહેવામાં આવ્યું છે કે—

દીપો શાપ ને ખત નવ જોડે, એક વર્ષ સવચ્છમાં પડે,  
મદ મદ કંઠે ઓળા મઈ, મરણ લાગીને ઉઝી રહી.  
મા મુને લાગશે જુખ ને તર્પ, કેમ જુદી સવચ્છમાં વર્ષ,  
આવશે જે ધન માસ, શાપ નિવારી દીપી બાસ.  
ઉઝી રહી આ સાચું જુડે, શાપ ધીવો ને કુન્નમાં રહે,  
વરસ મંદી મસવાડે જેઠ, એક મેતારા સુકસ પડે.  
નવી માછ મારો વાંક, કમ્મે ચલ્યો આયે વાંક,  
તારે પડી મુજમાં ચૂક, મારતાં દીપે ને લાગી કુજ.  
હજારો બેસાડી ઉપ,.....  
મુજને લાગશે દુષણ, જે બોધએ તે લે સુપણ,  
ખાન સાફ લે તું બણા, સુને વાણું પાણી ચણા.  
પાંધ પેસો બેઠી કરી, કુંવરી તું ચારી દીકરી.  
છેર કછેર હેણ સહી, માતા મનમાં જલે નહી,  
તાઈ મત જે કાઈ આવશે, નારી યોગ્યાન રૂને મરશે.

આ પ્રમાણે સ્ત્રી વર્ગમાં સર્વે માન્ય ગણાવેલું કે મોઘાકાતનું મત ને વિશે ઉપર આપણે થોડો બહો હસારો કર્યો છે તે પ્રસંગમાં દાસમાં જેની રીતે હોકરીઓ એકઠી મળી એક બીજના પખા ઉપર દાપ પડી ગઈ ત્યારે બેઠી સ્થિતિમાં પરાયા મહોદધાની હોકરીઓ સાથે, અથવા, પ્રોત્તની ખીછ સખીની દુકડી સાથે લાડી દોપ તેવો દેખાવ કરી પ્રેમ અને આનંદના લેહમાં—

“ સામી સામી જોકરીઓને હાથગ રે હાથે રે  
અમારી રે ચોરખાને શમ શમ કરીએ રે ”

“ જો લાજા કુંવર, જો લાજા કુંવર

તમે પરપાં કે કુંવરો લાજ, તન મન મચડો કરેલી ”

તમા

‘ નાગરડી ગામરડી એક વાર આવજો ’

‘ હું નહિં આવું જો ’

‘ શસસજી જોવાને જો ’

વગેરે શ્રેણીના ગાઈ જે વિનોદ તે છે તેવો વિનોદ પ્રેમાનંદ કવિએ ઘિના યોવાને આપ્યો નથી. પરંતુ તેણે ચોરખ પૂજન નીચે પ્રમાણે કરાવ્યું છે. જે કાન્દોહન સિવાય બીજા પ્રતીખાં જોવામાં આવે છે.

ચિત્તલેદાએ ગોર હાથમારી, નવસ સજા શણચાર,

અણીઆ ચોળી ને સુકડી કંઠે મુઝાવળનો દાર.

અખોસ શુભાષ ને સુકડે, કસ્ટુરીનાં વાસ,

અનેક સુગંધ હવેખીયા, ઠીપડ ક્યો ચોખાસ.

ભાઈ જુદાં ને ખાસતી, મોખરો ને મુરદા,

કમજ, કસલ કે કોતકી, માંડે સંવતા સુગંધ

પારિખતક કેવડો, સંખ ને શુભાળ,

અનેક પુષ્પ અમ્બુલીને, જરી મેલી દરબ.

નાનાં વિષતાં નેપેદ કીધાં, ખારસે નીડી પાન

માને કરીને આરોગાવે, પ્રીત વાળી જન જાન.

અગર કાંઈ કડી આરતી, પપડે ઘેટનાક

હાલ અતિ ઉલ્લા માને, મધ રજો મુંદરવાક.

નખાં નખાને લાજે માને, ગોરને તેણે વાર

માના મુજને વ્યાપીએ, મન મખતો ભરતાર.

આવા સુખ પ્રશ્નને કાઠીઆનાડમાં પ્રસંગે આવતો, હાજુઆં લેવાનો, તથા દેહને ફટકાનો રિવાજ કેમ પુરશે હઠે ? નાની વયમાથી જોકરીઓ સારા ભરતી મજવાના તથા પોતાનું સામાન્ય કાવમ રહે તે જાળવતાં ઔચિત્યની હિંમતીમાંના અતિ મહાન પ્રતો વખતે. અમુક તથા અર્થ વિવાદ બીજાસ ગીત માને એથી તેમના મનમાં કંઈ નહારી હાથ પડે એ ખતાઓએ સમજ તે જોમ બીમ આપ તેમ કરવા પ્રવળ કરવો જોઈએ. પરંતુ પ્રેમાનંદના ઉપકરણને ગાની રાજે કયો સંગંધ નથી.

( અપર્યા. )

“ જાનુ. ”

## સહિ-સૌન્દર્યનાં કાવ્યો.

સહિ-સૌન્દર્યને પ્રકટ કરવાનું કામ કરવું છે. એ કામ એ કવી રીતે કરે છે તે આપણે આજે તપાસીશું.

કુદરત અને મનુષ્ય એ બે કવિતાના આત્મ વિષય છે. કુદરતના દુષ્પા ભેદો મોલ-વાનું, મનુષ્યજાતનાં ઉર્ધ્વ તત્ત્વો સમન્વયવાનું, ઉભયમાં રહેલી સુન્દ-કુદરત અને મનુષ્ય રસાને પ્રકટ કરવાનું કામ કરવું છે. મનુષ્યને મનુષ્યમાં જોડેલો આનન્દ મધ્ય, મનુષ્યનો સ્વભાવ સમજાવામાં આવે જોડેલું કુતુહલ ઉપજે, કામ પાસનાં પદ અલેક પછી અલેક ઉઠેલતાં એને જોડેલું સુખ પ્રાપ્ત થાય તેટલો આનન્દ બીજા કલામાં ન મળે, તેટલું સુદૃઢ બીજા કલામાં ન ઉપજે, અને તેટલું સુખ બીજા કલામાં ન પ્રાપ્ત થાય એ સ્વાભાવિક છે. છતાં કુદરતનું પશુ સ્વતંત્ર જીવન છે, તે જીવનમાં મધુરતા છે, તે જીવનને મનુષ્યજીવન સાથે સંક્રમ સમન્વય છે, અને તે જીવનમાં રહેલાં અમૂલ્ય સંયોજન જોડવા એક મનુષ્ય સમજી શકે તેના પ્રયાસમાં તેનું જીવન તેટલું વૈભવ અને સુંદરારી બને છે એમાં સંશય નેતું નથી.

સામાન્યમાં સામાન્ય મનુષ્ય ઉપર પશુ કુદરતની લીલાનાં રસનથી હંદી અસર થવા વિના રહેલી નથી. ન્હાના બાળકને પશુ પ્રકૃતિના સૌન્દર્યથી આનન્દ થાય છે. સહેરનાં જીવન કરતાં કામગીરી કરતાં મહત્તી સાર જમરે રસ કરતાં આવે છે તેનું કારણ એ કે ગામડામાં સહિનું સૌન્દર્ય વિશેષ જોવામાં આવે છે, અને તેથી જન અને જન ઉભયના આશયમાં વધે થાય છે. સહેરમાં સહેર પશુ જોવાક સહેર સુંદર નદી કિનારે કે દરિયા કિનારે રસના નય છે. માણેકારી પુર્ણિમાની રમ્ય રાત્રિએ ધરમાં સુંદર સ્થેનારી મેરોએ પશુ ઉજાસમાં આવીને પ્રુદા ચોખાનમાં ઘસવા થાય છે અને પુરો નદી કિનારે કે બીજે કોઈ રમ્ય સ્થાને રસના નીકળી પડે છે, અથવા તે સરે કોઈ અગાસીમાં ખેડાને કાઠા કરે છે. દાક્ષિણસત્તા સમયમાં ત્યાર પહેલાં અને ત્યાર પછી પશુ મોટા કામ સુધી, આપણાં દેશમાં જે હવે પ્રકાશની વસન્તપૂર્ણ મળી તે પશુ કુદરતના મનુષ્ય-જાત સાધના આદિ સમન્વયની મજબૂત સાક્ષી પૂરે છે. સન્દાનાવાલ પોતાના “વસન્તોત્સવ” નામના “કાવ્ય” માં એવી વસન્તપૂર્ણનું એક રમણીય ચિત્ર ખડું કરે છે.

કવો કરતાં પશુ વધારે વર્ષ ઉપર લખાયેલો આ લેખ અમુક દરિયા ભેતાં અભારે કંઈક અસંતોષકારક લાગે તો તે સ્વાભાવિક છે. સહિસૌન્દર્યનાં કાવ્યોનું સમય કદીન અધર્માં હંદી નિવેગનકૃતિ-કાવ્યોના પ્રયત્નોની સ્પષ્ટ પરિક્ષા-આ લેખમાં આપેલ જોવામાં આવશે. પણ આ લેખમાં ફેરફાર કરવા નતાં લેખનું આખું સ્વરૂપ બદલી નાંખવાની જરૂર પડે એમ હોવાથી એ લેખ પ્રથમ જોવા લખાયેલ છે તેવા ને તેવાજ સ્વરૂપમાં વીચક સમજી રહી કરવો એ યોગ્ય થાયું છે. આધુનિક સહિસૌન્દર્યનાં કાવ્યોનું કાંપું કદીન પશુ વાંચકને એ લેખી થઈ શકશે તો એ લેખ કેવળ નિરખણેજી નથી થયો એમ મણાશે.



ઉત્તરરમયરિતમાં પણ દણ્ડકારણ્યનું ચિત્ર આગેદુન અણપણ છે. “મુન્દકટિક” ના નાટકમાં પણ વર્ષાઋણનાં તથા શીતલ કુદરતનાં વર્તુનોથી એક એક ગરબડ મળેલી છે.

એ પ્રમાણે આપણા આર્થ દેહના પ્રાચીન ઋષિમુનિએના હૃદયમાં કુદરતનાં ફેરવથી સૌન્દર્ય-ભાવના સતેજ થતી હતી, અને વૈદિક કાળમાં તેમજત્યાર પછીના સંસ્કૃત કાળમાં પણ કુદરતના વિવિધ પ્રદર્શો પ્રતિ તેઓના હૃદયમાં હતા. ભક્તિભાવ ઉપજાવતો હતો એ આપણે જોઈએ. વર્ષામાન સ્વરેણીના સ્વયમમાં એ વિશે એટલું વિવેચન નહીં હતું હતું. અને આપણે એ પ્રાચીન કાળ પૂછીને વર્તમાન સ્થિતિ તરફ વળીએ, એમ કરતાં આપણને પૂર્વના અને હાલના મુન્દર કવિઓના કુદરત તરફનાં વલણમાં આસ્થાને જાણીને જોડેલા અત્યંત માલમ પડે છે.

મુન્દર વિરાતા આપણા ભક્ત કવિઓનાં હૃદય આ સંસારથી વિમુક્ત અવસ્થાના ભક્ત માં એ હતાં, સંસારનાં સમયો સુખ તેઓ ક્ષણિક અને વિધ્વા સમજતા હતાં, મુદ્ધિ સૌન્દર્ય જોવાની તેઓને જાણી અપેક્ષા ન હતી,

આ જાણના સૌન્દર્યનાં મહાભવ કરવાના માર્ગમાં તેઓની રક્ષિતતાનું વહન થતું નહોતું, પણ પર જમિની મોખમાં-પરમ પદ પામવાનાં સાધન વિશે વિચાર કરવામાં-તેઓ તકાન રહેતા હતા. આ કારણે લીધે પ્રકૃતિ દેવીની અર્પેદી સમગ્રી જગતીસો અરણ રતી, અને પ્રકૃતિના વિવિધ પ્રદર્શોમાં જુગમમાં સુન્દર સમયે કવિઓદ્વારા જનસમાજમાં મુદ્ધાન્ત થવાને બાદે પ્રાકૃત જગતનાં અમુક પ્રકૃતિની મહુરતા જોઈ સકવાને અસમર્થ નીવડ્યાં, અને એ રિપયમાં તેઓની અવસોકનકલિ અને વિચારસકલિને કટલીક કાનિ પોંચી.

ત્યાર પછીના કાળમાં અમોઘ કવિઓને પરિણામે અંજેજ કવિઓની કુદરત તરફની શીતિ આપણા ભણવામાં આવતાં તે કવિઓના હૃદયમાં કુદરતની લીલાના ફેરવથી કાપલ મળેલા મુદ્ધામુદ્ધા ગાથોને આપણી ભાષામાં ઉતારવાના પ્રયત્ન થયા માંથા. અંજેજ કવિઓની કુદરત ઉપરની ભક્તિ થઈ સ્વાભાવિક હતી. ન્દાનપણથીજ તેઓ કુદરતના સદવાસ્થમાં હજરેલા. ન્દાનપણથીજ તેઓને કુદરત સાધે મેલી બધાપણી ન્દાનપણથીજ કુદરત આગળ તેઓ પુણા રિવજો અવહાર મતાથી યહતા. ન્દાનપણથીજ તેઓની આગળ વિના સંજોએ કુદરત પોતાની જાણી સુન્દરતા સમગ્રી પ્રકટ કરતી. કુદરત-સખીનાં સ્વરૂપે જુદા જુદા મમ પનાં જુદાં જુદાં સમયો તેમને રમિયામણાં લાગતાં. એ સખી હસતી હોય કે રડતી હોય, નિર્દોષ રમત રમતી હોય કે રીમાઈને કોઈમાં જોડા હોય તેમજ એ સમગ્રી રિપયમાં એ તેમને સુન્દર જણાતી. રંગબેરંગી સાલુઓ પહેરતી, જાત જાતના કલગાર સામતી, વિવિધ પ્રકારના ભાવો મુખ સમયો પરદાઈતી કુદરત-સુન્દરી તેમનાં ચિત્ર હરી મેલી, તેમને વગ કરતી, તેમનાં હૃદય પર સ્થા મેળવતી. વળી, અમુક રિપયમાં કોઈ વખતે તો એ આગાના અંજ ઉપર કોઈ જાદુજી લાવણ આવી રહ્યું હોય એમ તેઓને લાગતું, અને એ લાવણની અસર તેઓના હૃદય પરથી કદી પણ જણાતી નહીં. આથી કુદરતના વિવિધ સ્વરૂપનાં ફેરવ થતાં તેમનાં હૃદયમાં આનંદ ઉભરતો. એ ઉપસંત કોઈ કોઈ વખતે તો પ્રકૃતિના અમુક અમુક સ્વરૂપ તરફ એ કાળે હૃદયેને આસ પહોંચત રહેતો. વળી કોઈને અમુક મુખ્ય મર્દુ તો કોઈને બીજાનું જનનું. કાળને અમુક પછી તરફ એમ હોય તો કોઈને બીજાનું પછી વધારે જમણું હોય. કોઈને આશર, પર્વત, સમુદ્ર વગેરે અનંતતા, રોડવા અને ગૌરવના ભાવ સ્વરૂપ તારા પદારો વિશેષ મળતા, તો કોઈને અન્દનો સીતલ પ્રકાશ મળી આદ્યાક લાગતો. કોઈને

અમુક જનવરો તરફ વિશેષ ઝેમ ઉત્પન્ન થતો, તો કોઇને જાણકોની નિર્ણય એટા જોવા-  
થીજ અકસ્માત આનંદ ઉપજતો. વળી, જોવાના સાક્ષિત્વમાં કુદરતની શુન્દરતા પ્રકટ કરવાના,  
કુદરતનાં રહસ્યો સમજાવવાના પ્રયત્નોમાં ધણી વિવિધતા પ્રાપ્ત પડે છે. આપણામાં  
એવું કોઈ નથી. વર્તમાન સમયના નર્સિસસર અને કલ્પતલમનાં કાવ્યોમાં કેટલાંક કુદરતનાં  
વર્ણનો છે. તેથી પૂર્વના નર્સિસસ મહેતા અને પ્રિયાનંદનાં કાવ્યોમાં પણ કવચિત્ કવચિત્  
પ્રકૃતિના સૌન્દર્યની કોંખી ઘાસ છે. પણ પછોટો બાજો કુદરત સમજી આપણા કવિઓનાં  
કાવ્યમાં સતતભ્રમણપ્રયાણું કરેલો નહોતો એમાં સંશય નેવું નથી. ઉપર કહીએલાં  
કારણોને લીધે, અને તેની પાછલી દુષ્પ્રભાવો બીજાં શાસ્ત્રીય અને સાંસારિક પરિસ્થિતિનાં  
માણેને લીધે, કુદરત તરફ મનુષ્યો ને સ્વાભાવિક ઝેમ ઉત્પન્ન થાય તેનો ધણે ભંદો  
અભાવ હતો, તો કાવ્યી સ્થિતિમાં તેમણે કવચિત્ કવચિત્ આપેલાં કુદરતનાં વર્ણનોમાં  
એવા પ્રકારની વિવિધતા ભાંધી હોય !

તેાપણુ દાકાના સમયમાં એ વિવિધતાનું તત્ત્વ આપણી ભાષામાં પ્રાપ્ત કરવાનો  
પ્રયત્ન કેટલાક કવિઓએ કર્યો છે. યા. નર્સિસસના કોળાનાથ,  
આધુનિક. ૨૫. કલાપી વગેરેએ વર્ણનર્મ, કોલી વગેરેના કુદરત વિષેના વિચારો

આપણી ભાષામાં ઉદ્ધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રયત્ન કરેલે બંદો  
સરખા થયો છે એ વિચારવાનાં ખાસ કહેવાથી આ લેખ લખવામાં આવ્યો નથી. અત્યંત એ  
પ્રયત્નોને આધારે કુદરતની લીલાનું જાતર કવિઓ કેવી રીતે કરાવે છે તે વિશેષ કેટલુંક વિવેચન  
કરવાનો ઉદ્દેશ છે. સ્વદેશી હસ્તુ, સાદી જનાવવાનું સંસ્કૃત આદર્શ, નવાં સુધી આપણામાં  
ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી તો ખરેખરી વાસ્તવ્ય પચાટણિ અતુકરણ કરીનેજ આપણે સંતોષ  
માનવાનો છે. આપણી પૂર્વની વિધાનું ભલે આપણે ગુમાવ્યું હોય છતાં પશ્ચિમની વિધાનો  
આપણે હાલને આપણી સાધનસંવલિ વધારવાને બદલે આપણે તેનો નિરસાર કરીએ તો  
તે ખડું ફરદોશભિમાન નહીં, પરંતુ કેટલાક ઉદ્ભવ કુવાનો ("catastrophism") ના નેવું  
કુદરતિમાન ન હોવાય, અને તેથી આપણને સામ નહીં, પણ અનેક પ્રકારે દાનિજ ધાપ  
એ તો ખુલ્લું છે. ખાટે, પરદેહી કવિતાનાં નિરસાર ન કરતાં તેના તરફથી મળી શકે એટલે  
સામ રેવો એમ સમજીને આપણા દેશી કવીઓને હાથે બનેલા પાલન આપણે તપાસીશું.

કુદરત અને મનુષ્ય એ બેને પરસ્પરનો સમ્બન્ધ કેવા પ્રકારનો છે તે વિચિત્ર રીતે  
સમજવાનો પ્રયત્ન કલાપીએ પોતાનાં એ કાવ્યોમાં કરેલો છે. એકમાં—  
"કુદરત અને મનુષ્ય" "કુદરત અને મનુષ્ય" એ નામના કાવ્યમાં—કવિએ વર્ણવેલા  
કુદરત વિષેના વિચારો સુવિદિત પંક્તિઓ રચીને આપણી ભાષામાં  
ઉતાર્યા છે. ખણીઓમાં અને કુખોમાં હૃદયનો ભાવ કેવો ઉછળ્યો નજાય છે તે વિશે  
વર્ણવેલા વિચારો ઉતારીને કવિ પોતે ઉમેરે છે કે પ્રકૃતિના વિવિધ પદાર્થોમાં જેનો  
તર્ક છે તેથી સહાનુભૂતિ પણ છે. જેને આપણી જઠ ગણીને વૃન્ધકારી કહીએ તિયે  
તેમાં મનુષ્યના જેવી હરવની જઠલા નથી જણાતી. તેમાં પ્રભુ છે, કરણ છે, શક્તિ છે  
તો તેને જઠ દેખ કહેવાય ? મનુષ્યની સાથે પણ પ્રકૃતિના પદાર્થો સમભાવ રાખે એ  
સ્વાભાવિક છે. કાલિદાસે મૃગદૂત કાવ્યમાં મેઘની સાથે પોતાની વિધાને ને સંનેશો કહાવ્યો

હતો તે તેણે કોણજ દરો. એ કવિ કુદરતનો જ્ઞાન્યજ હતો. એ સંસારનાં સ્વાર્થપરાયણ પ્રાકૃત મનુષ્યો શું સમજી શકે ? અહા ! કુદરતના અને મનુષ્યના પન્થમાં કેટલો અન્તર છે

“ અહા ! કેવા પન્થે કુદરત કરે છે મતિ, અને-  
અરે ! કેવા પન્થે કુદરત તણાં જાણક બને !  
વિચારી વિચારી મમ દિલ મને ભરમ સજાવી,  
અરેરે ! જે રીતિ જન પ્રતિ અણાવે જન અહીં ! ”

ખીલતું “ મનુષ્ય અને કુદરત ” શું કાવ્ય  
“ મણી ઊઠી દેને વડમથલ ત્હારા જખતની ”

એ પંક્તિથી શરૂ થાય છે, જે વર્ણવેલી નીચલી પંક્તિઓનું સ્મરણ કરાવ્યા વિના બાકીજ રહેશે:—

“ Up ! up ! my Friend, and quit your books ;  
Or surely you'll grow double:  
Up ! up ! my Friend, and clear your looks ;  
Way all this soil and trouble ! ”

ત્યાર પછીના વિચારો પણ વર્ણવેલાં કાવ્ય પરથીજ સુઝેલા જણાવ છે:—

“ Gravel is the lore which nature brings.”

એ ભાવનો નીચલી પંક્તિઓમાં વિસ્તાર થયો છે:

“ મુશળા હણેથી આમર રસનાં ચિન્દુ કરશે,  
કાળી ફેંપી વાટો ચકલી મૂઝવી ત્યાં કહી જશે;  
કુમારી કન્યા એ કુદરત લેને ત્યાં પરજુશે,  
અને બન્ને વચ્ચે રુચિર કિરણો કેંકે વહશે. ”

ત્યાર પછીની પંક્તિઓમાં વિજ્ઞાનવાદીને કંઈક અભવિકર લાગે એવો બાર પ્રકટ થયો છે:

“ લૂખી ઉઠ્ઠમિદ્ વિષા, સૂકી સૂકી વજા બોજખી ખખી  
જહોં સુખી તેવી ફાતિ જનસત્તાવે નવ મળી;  
‘ અહીં આ ઉમે ને તક વળી અહીં આ ન ઉગતું ’  
કવિતા વિના એ મુજ દિલ મજે શુષ્ક સપાતું. ”

અહીં વિજ્ઞાન અને કવિતા એ ઉભયની પ્રશ્નિ પ્રશ્નિના પાથથી તરફ કેવી રીતની થાય છે એ વિષે કંઈક કહેવું શ્રમ થાય છે. વિજ્ઞાન અમુક વસ્તુને વિજ્ઞાન અને કવિતાને સર્જને તેનું પચકારણ કરે છે; છૂટક છૂટક કક્ષા કરીને તે દરેક કક્ષાનું જાણીક રીતે અવલોકન કરે છે. કવિતાનો આધાર એથી ઉત્તરાજ પ્રકરનો છે. કવિ વસ્તુના સમગ્ર સ્વરૂપની સુન્દરતા નિહાળે



છે. તે વસ્તુથી ચેતાના હલ ઉપર સી અસર થાય છે તે જણાવે છે, અને તે વસ્તુને મનુષ્યનાં હલની સાથે અને વિષયની સાથે જો સમ્બન્ધ છે તે પણ વિચારે છે. વિજ્ઞાન અને કવિતાની વચ્ચે વિરોધ છે એમ કેટલાકનું માનવું છે. વિજ્ઞાનની રૂઢિ થતાં કવિતાનો ક્ષય થયા વિના રહે નહીં એમ એક વિદ્યાને કહ્યું છે. કવિતાના વિજ્ઞાનને માટે ને આશીર્વાદો ભાવ જરૂરનો છે તે વિજ્ઞાનથી નહિ થાય છે એમ કહેવામાં આવે છે. પણ તે વાસ્તવિક હાથનું નથી. "સૃષ્ટ વસ્તુઓમાં કવિને પ્રથમ દૃષ્ટિને ને ચમત્કાર લાગે છે, કવિ-હૃદયના ને સૌન્દર્ય-ભાવના જાગે છે તે વિજ્ઞાનથી નહિ થતી નથી, પણ વધારે ખાશે છે. ને આશીર્વાદો એની કવિતાનું મૂળ છે તે આશીર્વાદો છુટા થતું નથી, પણ ફિગ્યુર થતું છે."\* વિજ્ઞાનની રૂઢિ થતાં કવિતાના આભારનો પ્રદેશ સંકુચિત થતો નથી, પણ વધારે વિસ્તૃત થાય છે. વિજ્ઞાનની શોધોને કવિ-હૃદય વધારે પ્રસિદ્ધ અને ચમત્કારભરી બનાવે છે એ કાલને માટે ને આપણી સુનંદ કવિતાઓમાં ઉદાહરણ એકાંતું હોય તો તે શ. નરસિંહ-રાવના "મધ" એ નામના કાવ્યમાંથી જાણી આવશે.

એ પ્રમાણે કવિતા અને વિજ્ઞાન વચ્ચે ધેર નહીં, પણ ઉપાધૌપકારક થાય છે. ઉભય એક જાળ ઉપર ઉપકાર કરે છે. "ઉદ્ભિદ વિદ્યા" ( *Udbhid Vidya* ) કે ખોટા કંઈ પણ વિદ્યા સ્વતંત્ર રીતે સખી લાગે છે. "આ કાલ અહીં ઉમે તે તરી ન હોય" એ શાન એમનું એમ તો સુખજ લાગે. પણ જ્યારે કવિની વિજ્ઞાન દૃષ્ટિથી તે તે પદાર્થ તરફ જોવામાં આવે, જનરલિઝમની સાથે જ્યારે તેનો સમ્બન્ધ જોવામાં આવે, તેની સુ-દૃષ્ટાનું અર્થ રહ્યું જ્યારે સમજવામાં આવે, ત્યારે વિજ્ઞાનથી નવું અર્થ મેળવીને કવિતા વધારે વળવતી થાય છે, અને વિજ્ઞાનનાં વિષય બનેલા પદાર્થમાં જાણે નવું ચૈતન્ય ન આવતું હોય તેવો અનુભવ થાય છે. આટલું કલાથી સહિ તરફ કવિ-નવનથી જોવા આવ્યુંને ધીનરે છે.

"ચારે! એ સુદૃષ્ટિ કવિનવનથી જો પડેકું,  
જનોના આત્માને કુદરતથી સમ્બન્ધ કરેકું;  
મન તેની તો લે, હલ કર વિસ્તીર્ણ ઉમળું,  
અને એ ઉર્મિમાં હની પદ પ્રમાણી નિગરેકું."

ત્યાર પછી કવિ કુદરતની ખબર લેવાનો ખર્ચ કાસાદથી વહેવે છે, અને એ ખર્ચથી હૃદયમાં ને અગાહી છવન પડશે તેનું પણ માન કરાવે છે.

( અપૂર્ણ. )

મોહનલાલ ગાર્ગેલીયાંકર દવે.

\* મેમ્બર ૧૯૧૪ ના એક માસના પત્રનામાં પ્રસિદ્ધ મુલ્યા "સાવિત્રીબા" એ નામના અદ્યાત્મ લેખમાંથી આ વાક્ય લીધેલું છે.

## અર્ચાપત્ર.

‘ વસન્ત ’ ના તન્વી સહોદર.

વિ. વિ. બાદપદ સં. ૧૯૬૭ ના “ વસન્ત ” ના ચોક્કસ કોષ ન અર્ચાપત્રીના લેખને અન્તે આપે મુદ્રાણ દિવસથી મહેને મિત્રભાવે સૂચના કરી છે કે રા. મોહનલાલ પાર્વતી-ચંકરવા ‘ અન્વાયલોકનકલા ’ વિશેષ લેખને પણ આજી ઉપર સહી લાસ્પરસની સામાન્ય મીમાંસા કરવી. આ મિત્રભાવની સૂચના પરીપરી લક્ષ્યાવનરી ન છે, અને સમય અને સક્રિય અનુકૂળ રૂઢે તો તેમ કરવાનું થન મહેને ચરું જલુ ખરું. પરંતુ મ્હારા કરતાં વધારે યોગ્યતાવાળા કોઈ વિદ્વાન્ મિત્રે એ મીમાંસા લખવાનો વિચાર કર્યો છે—અને જાણ્યામાં લખાણ આરંભ્યું પણ છે—એમ માત્રમ પડવાથી હું મ્હારા મન ઉપરાંતના એ કાર્યમાંથી પાછો હટું તો કૃપા આપશે.

રા. મોહનલાલના પ્રસ્તુત નિબંધ વિશે મ્હે ખત જાણ્યો અને બતાવ્યો તે વિશે કેટલોક આચરણક ખુલાસો આપું તો ત્હમ્હારી મુશ્કાલે બેમ થયો નહિં મણે! એમ આશા છે, એ નિબંધ વિશેને મ્હારો અભિપ્રાય, મ્હારો અંમત સાંબંધ અલ્પાથી પણ એ નિબંધમાં આવ્યા ને લીધે, રખેને ન્યાયદક્ષિણી અપેચ્ય જણાય એમ હોય, એમ ખારીને રા. મોહનલાલની તરફ સહુવાપ રાખનારા કેટલાક વક્ત્ર્ય મિત્રોની જોડે મ્હે વાત ચર્ચા જોઈ. હેમાંના સર્વેના અભિપ્રાય મ્હારા મતને મળતા ન આજી. હેમાંના કેટલાક મ્હારા ‘ બક્ત ’ કે મ્હારું માથું ચાનાસ ન્હોતા, ( હેજ કેહા હજા મહેને મળ્યા ન નથી એ આનન્દની વાત છે. ) હેમાંથી એક જણને મ્હે પૂછ્યું કે—ત્હમ્હારો અન્તાઃકરણને રા. મત છે ? એ નિબંધ સહિલચરિત્રદય યૌરને હાજરારો હતો ? હેમણે તરત કહ્યું—“ Certainly not. ” અને સહિલચરિત્રમાં એ સ્વીકારાવે જોઈતો ન્હોતો, *light* પાત્ર છે, એમ રજા રીતે હેમણે કહ્યું. આપ મ્હારાથી અનેક વિષયમાં મિત્ર વતિ અને અભિપ્રાયો વાજા અનેક મિત્રો જોડે ખાતુલના કરીને મ્હારા મતની ખાતરી મ્હે કરી જોઈ હતી.

એક એ વિશેષ વાતો—આજ મહત્ત્વની—હમેરવાની જરૂર છે. રા. મોહનલાલે પ્રસ્તુત નિબંધ કેહા આશિકમાં પ્રગટ કર્યો—હોત તો જુદી વાત હતી; પરંતુ સહિલચરિત્રદય જેના મંડળમાં હેને રચાત આપવામાં એ મહત્ત્વની ઉચ્ચ માનના અને યૌરને કાંઈક સતિ પ્લેએ એમ છે, એ સદમ મેદ—સદમ નહિ, પણ હજારો મેદ—ત્હમ્હારા અર્ચાપત્રીના શરૂમાં

\* એ અર્ચાપત્રનો સવિસ્તાર ઉત્તર આપવાનું હું યોગ્ય ધારતો નથી. સૌજન્યના નિમજોનો આદર કરીને તમા વાજની હતીકો કર્ચીને લખાવવા મેખને ન એ પ્રકારનું માન આપી સમાપ્ત—જ્યા સલીપદાન અને ધમકીએ નહિ.

રહેા નથી જણાતો. તેમ જ પ્રસ્તુત નિબંધનો વિષય 'અન્યાયલોકનકથા' નો છે, છતાં કેળાંની અંગેક નીંધા બરેલી દીકાઓ 'અન્યાયલોકન' ને નહિં પણ વાદવિવાદ ક્ષણભિને અનુલક્ષનારી જ છે. આ કારણથી જ અન્યાયલોકન જેવા પૂજ્ય વિષયને પણ આડકતરું અપમાન થયું છે. X

પ્રસ્તુત નિબંધમાં મ્હારા ઉપર જ આક્ષેપો વ્યક્ત રૂપે પ્રુપ્ત છે એમ નથી; " કેટલાક સદાપતાનો પૂતળાઓ બિચારાવાદ કરશે કે ", " કેટલાક ખલિતમનો કહેશે કે, " પ્રત્યક્ષ વચનો વાદવિવાદના ભેગોમાં પણ મ્હારે હાથે વપરાયો નથી અને ખરું જોતાં તો હાથ વચ્ચે પ્રસ્તુત નિબંધમાં અન્ય વાર્તાવિક કે કશ્વિત જતોને આશપામાં છે તે મ્હારા મત બંધાવામાં અંગેકમાંતું એક સાધન હતું. તેમ જ, રા. રમણભાઈ, રા. ન્હાનાભાઈ કલપતરામ કવિ પ્રત્યક્ષ ભેગો ઉપર પણ જણાઈ આવતા આક્ષેપો એ નિબંધમાં નહીં પડે છે, તે પણ મ્હારા અભિપ્રાયને કારણસૂત થયા છે.

પ્રસ્તુત નિબંધમાં 'હાજ રા' છે કે નહિં તે વિશે રખતો નાથ મતા માટે વીછ પરિપદ્ધમાં મ્હારે હાજરી આપવી જોઈતી હતી એક સમજા કરવામાં આવી છે. કોઈ પણ ભેખના રુદ્ધોપતી પરીક્ષા માટે આ પ્રસારના ઉપાયનું સેવન અપૂર્ણ જ જણાયો. પરંતુ 'હાજર' અને 'હાજાર' એ એ વચ્ચે આસમાન જમીનનો ભેદ છે એ રસમીમંત્રિજાથી આતપ્ત નથી. અને વીછ પરિપદ્ધમાં હાજરી આપનાર રા. મોહનભાઈના જ મિત્રોથી મોટાં તે મ્હેં જાણ્યું છે કે કેળાં પ્રસ્તુત નિબંધ પરિપદ્ધમાં વેચાયા તે વખત હસાદસ ઉત્પત્ત થઈ હતી તે-એ મિત્રોના જ સખ વાપરી કહું છું કે-પરિપદ્ધના ઝેરરંને ન હાજરી કેવળ છપ્પીગોબર (જુલુવેલની રીતિ) તું જ કંઈવ ઠસવનારી હતી. આ વિશે વધારે દીકાની આવશ્યકતા નથી.

હાજરા ચર્ચાપત્રીએ, એક એ રખતે મ્હારી અને ખુલાસા પામ્યા છતાં, મ્હને લેાન ધારણ કરવાથી આઢા કરી છે, અને તેમ નહિ ખું તો મ્હુ મ્હુ ભવેકર ધમકી પણ આપી

X દીકાકાર અથવા અન્યવિવેચક તરીકેના મ્હારા કોઈ પણ સેખમાં મ્હેં કરી પણ ના વાપરેલાં વચનાદિકનો અણેપ મ્હારા ઉપર પ્રસ્તુત નિબંધમાં થયો છે. વાદવિવાદને પ્રયોગે વાપરેલા કેટલાક રાજો અન્યાયલોકનમાં સમાયાં છે.

'કર્મલેપ' સખના પ્રવેશનો ખરો કલિદાસ બેનારને જણાયે કે મ્હેં તે ગાલીપદાન-રૂપે વાપર્યો જ ન્હોતો. પ્રતિપદ્ધીએ પોને જ પોતાનો કર્મલેપ હોવાનો પક્ષ કહ્યો હતો તેના ઉત્તરમાં જ અને સક્રમ ઉચ્ચારણુ પરીણુની સ્વાભાવિક અસક્તિના અર્થમાં જ રુદ્ધ જુદિયાં એ સખનો પ્રયોગ મ્હેં કર્યો હતો. આ ખરો કલિદાસ જાણ પહોં સુત્રોને કલ્પમંત્રેન થયા વિના નહિં રૂઢે.

## સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ અને જોડણી.

છે. છતાં પણ એ સુખ સ્થાનમાં રહીને હુમલો કરનાર સજ્જનની એ અનાદર કરવો પડ્યો છે તેથી હોમની ક્ષમા માગું છું. મને આશ્ચર્ય તો આ સમયમાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં *quality of work* (એર બર્બરીની ગુણવત્તા) હજી સુધી તો નથી.

અમદાવાદ  
તા ૨ ૭ ઓક્ટોબર  
૧૯૧૧

આપનો સેવક,  
નરસિંહરાવ જોળાનાથ.

## સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ અને જોડણી.

આ માસિકના આશાસ્ત્ર અંકમાં “સાક્ષરવર્ણિ વિતાપના” કરી કે આપણી શિષ્ય માતૃભાષાના સૈષ્યન હોમની હાલની વિચિત્ર અવસ્થા દૂર કરવાને સાક્ષરવર્ણિએ સઘ એક પત્ર ચતું જોડ્યો; અને એકતાને અર્થે પોતપોતાના અભાવથી મુઠી દેવા જોડ્યો. પરંતુ આ વિતાપના જેટલી હજ છે તેટલી સત્ય થશે કે તદિ એ સંકારપદ છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં જણાય છે કે જોડાને પેલાયે અભિપ્રાય તજી દેવો અમતો નથી, પણ સમસ્ત ભાષાનું અને જોડાવા સૈષ્યોનું જો જોય અમતું હોય તો અમુક વ્યક્તિને કાંઈ અમતું પડે એ અનિષ્ટ લાગતું નથી.

પ્રસ્તુત લઘુ સૈષ્યમાં આપણુ સાક્ષરવર્ણિમાંના એકરે ઉદ્દેશીને લખવાનું થયું છે; કારણ કે સ. નરસિંહરાવે જોડણીના વિષયમાં ઘણું અગત્ય કર્યું છે એ સર્વેકોઈ સીકારે છે, અને વળી એ વિષય એમને “અતિશય” છે.

ઉચ્ચારાતુસાર સૈષ્યન સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવને<sup>૧</sup> જાદુ શિષ્ય છે. એ વિષે એક વિદ્વાનનો અભિપ્રાય નીચે રાંકું છું:—

“Mr. Hartley Coleridge, who inherits the genius of his father, is incorrect in mentioning me with a set of people (Ephraim and Abner at the head of them) who attempt to spell every word as we pronounce it. What,

૧ આ છૂટને માટે સ. નરસિંહરાવ તો અને ક્ષમા આપશે જ; કેમકે અન્ન પુરુષોનાં નામ તેઓ પોતે લખતા હોય તેમ તદિ પણ આપણી ઘરજમાં આવે તેમ લખવાં એવું એમણે પોતે જ સિખ્યું છે.

in the name of God, is there in common between these folks and me? Certainly not this fully: no such idea ever entered my head."—Walter Savage Landor

ઉચ્ચારાનુસાર લેખનથી રા. નરસિંહરાવની લેખના મળે સ્પષ્ટ થાય છે. આપણને આશ્ચર્યમાં લાવતે કિયા, ફ્રિનિમ રીતે લખાએલા ચળોથી ખરપર હોય છે; અને તે એટલે સુધી કે કેટલાંક આસિઓમાં મુખ નામથી આપેલા લેખો એમના જ છે એમ નિર્ણયપ્રાપ્ત છે. ઉચ્ચારાનુસાર લેખનમાં તેઓ પોતે સંપૂર્ણ રીતે સુશીલ થયા નથી એ નીચે દર્શાવશે; પણ એક મોટું અનિદ્ર પરિણામ એ થયું છે કે એમની પદ્ધતિને આત્મસતતા કેટલાક વિચારમુદ્દ લીધરતા લેખકો અર્થઘટ્ટા દશામાં રલા છે. આ રીતિને માટે જવાબદાર કાણ ?

એમ બોલીએ છીએ તેમ જ આપણે લખવું જોઇએ;—આ રા. નરસિંહરાવનો સિદ્ધાન્ત છે. 'સકતું' ને પાઠે 'સકતું,' 'સુશુતું' ને પાઠે 'સુશુતું' (આ સબ્દ મહુપર પવમાં વપરાય છે) એમ પોતે શી રીતે બોલી શકતા હશે એ વિચાર હલકમર આપણને આશ્ચર્યમાં મરક કરી દે છે. કયાંય કમૂલ કરીએ કે તેઓ પોતે 'હું આ કામ કરી સકીશ' 'મેં શબ્દ સુશુષો' એમ (ફ્રિનિમ રીતે પણ) બોલતા હશે; પરંતુ એટલા ઉપરથી સામાન્ય નિયમ શી રીતે બાંધી શકાય કે આખી સુસ્વરણી પ્રબલે 'સકતું,' 'સુશુતું' એમ બોલવું જ જોઇએ ? તાલબ્ધ 'ક'ને બલ 'ચ' ઉચ્ચારવાની રેવવાળા મુરેલ તરફના સીમા પણ 'સકતું' અથવા 'સુશુતું' એમ બોલતા કદી પણ સાંભળવામાં આવ્યા નથી. પણ રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે આપણને 'સકતું' એમ ઉચ્ચારવાની ખેડી ટેવ પડી છે, અને આપણા આમેશે 'સકતું' એવો ઉચ્ચાર જ પાડે છે. એક વખત ઉચ્ચારાનુસાર લેખન, અને એક વખત પ્રાકૃતકાળા મેખન એમ ખરપર મિલક સિદ્ધાન્તો તેઓ રચીકારે છે. પણ સંસ્કૃત પ્રમાણે યાર બોલાવો જોઇએ એ નિર્ણય છે. મેખનપદ્ધતિ ફેરવી સમય ખરી, પણ લેકોના ઉચ્ચાર કારથી પણ ફેરવી સમય જ નહિ. સં. મુર્ગ ઉપરથી પ્રાકૃતકાળા આવતા 'મૂરત્રાટી' અખને દ્રવ્ય ઉપરથી લખીને તેમના સિદ્ધાન્તવું ખજ તેઓ પોતે જ કરે છે !

ઉચ્ચારાનુસાર લેખન સુશીલ છે એ સાધુરથી નરસિંહરાવની જ મેખન પદ્ધતિપરથી જણાય છે. 'બહાર,' 'તહાર' એમ તેઓ લખે છે; પણ 'શ'ને, 'જે'ને, 'જે'જે' એમ તેમને લખવું પડે છે. આ ચળોનાં ઉપર બોલાવો હોય તો તે પ્રથમના વ્યંજનમાં જ બળેશે હોયો જોઇએ; પ્રથમ એકાન્ પછી ઉપર બોલાય છે એમ કહેવું તદ્દન અવાસ્તવિક છે. અંગ્રેજીમાં અપરૂપિતો અર્થે રક્ષે એવો અર્થ હોય છે કે ત્યાં એકાદ અક્ષરનો અપરૂપિત છે. પ્રથમ એકાન્ પછી ઉપરનો અપરૂપિત તેઓ સમજતા હોય તો તે 'કાહને,' 'જેહને' એમ લખી ઉપર; પણ અર્થે પ્રોગ સંભવે જ નહિ. તેથી એમની પદ્ધતિ આ બાબતમાં અર્થહીન બાસે છે. 'સકા' એમ તેઓ લખે છે તે પ્રમાણે તેઓ એ સબ્દ ઉચ્ચારતા હશે ?

§ એમના ૧૮૮૮ ના નિબંધમાં "સોશ (સી)" એ સબ્દ તરતમ ગણેશે છે (૪. ૪). તો 'સકતું' કલમ કેમ નહિ ? કામોડે તરતમ !

જોડણી

સંસ્કૃત અને ગુજરાતી-ઓએ જાણના વાચકને તદ્દન અપરિચિત એવું એક વિચિત્ર લેખન પણ એમણે જ રોપી કાઢ્યું છે. સંસ્કૃત 'પુરુષ' અને ગુજરાતી 'પાર્શ્વ' એ બંને શબ્દોમાં લેખાતા 'ર' અને '૩' થી છૂટ જ (ખેડ વતીવર) '૩' એમણે રોપી કાઢ્યું. આમાં નિરપેક્ષગી વિચિત્રતામાં વિદરવાચી શા એવું નહીં કહેવું હશે? 'પ્રકાર', 'ક્રમક' એમ નહિ લખતાં, 'પ્રકાર', 'ક્રમક' એમ તેઓ લખે છે એ મને વિચિત્ર છે.

'વાંચકા સાર પ્રસન્ન હાયમાં લીધું' આજ પ્રયોગમાં જ નરસિંહરાવ 'સારુ' એમ અનુસ્વાસક્રિય લખે છે એનો મર્મ પણ ક્યારે સમજાવે નથી. હજારશુ તરીકે, "૫ એમાં નામ માટે શા કાફ લખી ગયું?" (એમણે 'જોડણી' તો નિખન્દ, ૫ ૧૭૭)

એમના જેઓ પરથી રખડ બહુમતી કે સંસ્કૃત કામો વાપરવાને માટે એમને કોઈ જાતનો વધો નથી; છતાં 'પ્રકાર' એવું શબ્દ સંસ્કૃત રૂપ ન લખતાં તેઓ ક્રમેમાં 'પ્રકાર' લખે છે. કેમના જેઓમાં એક પણ વખત 'પ્રકાર' શબ્દ જાહેર નથી, તેથી જાનુમાન થાય છે કે એમણે 'પ્રકાર'નો અનાદર કરી ગુજરાતી રૂપ 'પ્રકાર' સ્વીકાર્યું હતો. તે જ પ્રકારે 'વિશે' ને બદલે તેઓમાં ક્રમેમાં 'વિશે' એમ લખવું જોઈએ છે. સંસ્કૃત 'વિશે' ક્રપાથી 'વિશે' એમ પણ હોય એવું લખાય છે; તે મૂર્ખને જાણે લખવું કહાર સી રીતે ચર્પા તે સમજાતું નથી. પરંતુ આ જાગતમાં અન્ય સમસ્યો જોડાયેલી છે. એમને અનુભવેલું છે તેમજ પણ 'વિશે' લખે છે.

જાણે જા. નરસિંહરાવ જેવા સંસ્કૃત જાણના પ્રાદેશિક 'માનવતા' નો જોડ સંસ્કૃત શબ્દને ગુજરાતીમાં એવી રીતે વપરાતા અર્થમાં વાપરે છે એ પણ સમજાતું કશું છે. (આશુ વર્ણનું પદ્યનંદ, માધ, ૫. ૩૫, અને જોડ, ૫. ૨૧૬.)

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જોડણીનો વિષય જા. નરસિંહરાવને 'અભિપ્રય' છે, અને એટલા જ માટે એમને ખાસ લીંછીને કોઈક લખવાનું મન થયું. આ હકીકતમાં જાણેલી વિષય તદ્દ વધારે છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવો વાચકને જ લોપણે જોડણી પછી, "વિદ્યાર્થી પ્રાણેથી જોડણી વિષયને વેળાં જોડણી જેવું" એવી પુઢિયાં શબ્દ ને કોઈ લખાયું છે તે તરફ શુદ્ધ લક્ષણ જ લખાયું છે એવી શુદ્ધ જાણ રસીકરશે તે આશ્ચર્ય કરશે.

આગાવાડ,  
તા. ૨૦-૬-૧૯

સાહસી નરસિંહરાવ દયે.

\* અન્યના લેખમાંથી ઉદાશે કર્યો તે આપણી જોડણી પ્રમાણે કર્યો; આપણે જા. નરસિંહરાવની ચિહ્નના છે. તેથી આ છૂટ પણ કમ્ય જણાશે એવી આશા છે.

+ વકાત્તુનિલાનમરિન્દાનામયં વાક્યમ્.

તા. કે.

ઉચ્ચારાનુલેખન માટે ૩૧. નરસિંહસવનો આગત સંવિદિત છે. તેની વિરુદ્ધ હો-  
નોર નાગના અંગ્રેજ વિદ્વાનનો અભિપ્રાય ઉપર ઠીંગો છે. પણ આ સંબન્ધમાં એમ  
કહેવામાં આવ્યું છે કે " સંસ્કૃતમાં બોલવું તેવું જ લખવું એવો જ નિયમ જોવામાં આવે  
છે તે જ શુભચાલીમાં પ્રવર્તે છે " (આપાદતે અંક. ૪. ૨૮૭, તન્ની સાહેબની કૃતિઓ).  
સંસ્કૃતમાં પણ ઉચ્ચારાનુલેખન સર્વત્ર છે કે નહિ એ વિશે અને ઉપક શંકા છે. એક બે  
ઉદાહરણથી મારો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ સમજાશે:—

‘ જલ્જલ ’ ( અથવા ‘ લેજલ ’ ) એ સંસ્કૃત શબ્દમાં અતુનાસિક તાલબ્ધ જ  
છે એમ આર્યજ્ઞ નાણુનારાઓ કમૂલ કરશે જ. લખાય છે તાલબ્ધ, પરંતુ તાલબ્ધ બો-  
લાય છે ખરો ? વિદ્વાનો પણ ‘ જલ્જલ ’ એમ તાલબ્ધ અતુનાસિક નહિ બોલતા શા  
જાણા છે, નીચેના વાગ્યમાં—

જલ્જલં हि मनः कृष्ण प्रप्रापि यत्नवद् द्रवम् ।

સમવાન પાણિનિના વાગ્યમાં ‘જલ્જલ’ એમ તાલબ્ધઅતુનાસિકસહિત એ  
શબ્દ ( અને એના જેવા બીજા શબ્દો ) ઉચ્ચારાતા હશે કે કેમ એની શંકા કરવામાં  
કૃષ્ણતા નહિ ગણાય.

બીજો ઉદાહરણ—સગુ, જાગ, વરેરે. શબ્દોમાં દ્વંસ ખઠારનો શો ઉચ્ચાર ! ઉત્તર  
હિન્દુસ્થાનના ભોગે ‘ અતુત્ત ’ એ ઉચ્ચાર ‘ અતિત્ત ’ કરે છે; અને આપણા ભરરના  
પરિતો પણ ‘ અતુત્ત ’ કરે છે ! ખરો ઉચ્ચાર આ બે ઉચ્ચારોની કંઈક વચમાં છે  
એમ જણાય છે. તે પછી, સંસ્કૃતમાં પણ ઉચ્ચારાનુલેખન ક્યાં રહ્યું ? તેવી જ રીતે  
‘ કુલ ’ માં જઠારનો ઉચ્ચાર શો ?

આ બધી મતમુજરી વાત કરી, પણ હવે વર્તમાન સ્થિતિ પર આવીએ :—શુભ  
ચાલીમાં બોલીએ તેવું લખી લકાય કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ. મારા અહ્ય વિચાર પ્રમાણે  
તો શુભચાલી શા અંગ્રેજમાં ઉચ્ચારાનુસાર લેખન લખ મળી, અને તેથી જ ઉપર અંગ્રેજ  
વિદ્વાનનો મત ઠીંગો છે. ઉદાહરણ તરીકે, ‘ કુતરો ’ એ શુભચાલી શબ્દમાં અક્ષરસહિત  
ત બોલાતો નથી, તેમ જ કેવળ અક્ષરસહિત પણ બોલાતો નથી; અર્થાત્ કુતરો એમ  
પણ બોલાતું નથી અને કુતરો એમ પણ બોલાતું નથી. ખરો ઉચ્ચાર કંઈક બનેલી વચ્ચે  
ચાય છે. તેમ જ ‘ ગાધમાતા ’ જેવા શબ્દોમાં અક્ષરસહિત થ બોલાતો નથી, અને  
‘ ગાધમાતા ’ એમ લખીએ તો મૂર્ખમાં ખાલીએ.





અનુભવી છે એમ સ. સામ્રાજ્ય તરફથી અસંતોષ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો એ બેદનું બીજાં કાં રહ્યું એ તપાસને અંગે આપણી બાજામાં ઉચ્ચારાતુરારી લેખનનું તરત અમે બતાવ્યું હતું. એ સ. સામ્રાજ્યે યાદ રાખ્યું હોત તો અમારા શબ્દો ઉપર અમીનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થયો હોત.

તાન્ત્રી.

## શદ્ધાર્થબેદ.

‘વગેરે’ અને ‘ઇત્યાદિ.’

આ એ શબ્દો એકબીં છે પરંતુ અન્ય સ્વરૂપે બિનાર્થ હોઈ બિન બિન પ્રસંગે પ્રયોજાય છે. એ પ્રયોગબેદનું મૂળ એ ભેદની અવગતિમાં જડે એમ છે.

‘વગેરે’ એ શબ્દ આરબી તથા પારસી ‘બગેરી’ ઉપરથી આવ્યો છે અને હેના અર્થ ન = અને + રીસી = બીજા, એટલે ‘અને બીજા’ એમ છે. અંગ્રેજીમાં લેટિન શબ્દ *et* હાલમાં વપરાય છે તેનું એ પૂર્વ પ્રતિબિંબ છે:—*et* = અને + *et cetera* = બીજા.

‘ઇત્યાદિ’ એ શબ્દ સંસ્કૃત છે. એ બહુલીદિ સમાસ છે, અને હેના અર્થ છતિ. એ પ્રમાણે, આદિમાં ( = આરંભમાં ) છે એના; એના આરંભમાં એ પ્રમાણે છે તે:—એમ થાય છે. હવે ઉદાહરણો મૂકીશું એટલે અર્થભેદ સ્પષ્ટ થશે:—

વગેરે—

(૧) સાહિત્યપરિવટમાં ય. ટેકવલાલ, યે. આશુદેવસેન, વગેરે વિદ્વાનો દાતર હતા;

(૨) ભેદબુદ્ધિના ક્ષિયમાં નનકારમાં વગેરેનાં અર્થ ચાંપતી ભેદબુદ્ધિ;

(૩) બિહન વગેરે જાણલ કમિની કવિતાનું સ્વરૂપ કેનું છે ?

(૪) પણ, બાળવી, વગેરે ધાન સાતું ખાકું છે.

આ સંજોગમાં ‘વગેરે’ને જાણે ‘ઇત્યાદિ’ મહત્વાથી હસવા ભેદો જ દેખાવ થાય; કેમકે હેનાં ‘પ્રતિ’ને પ્રતિરૂપ વસ્તુ પૂર્વે મળી આવતી નથી.

ઇત્યાદિ—

(૧) “ વેલ જાણે હેમની અલેખ પૂલે પૂલી ” ઇત્યાદિથી તરૂં થતું ‘ નજાખ્યાન ’ હું ૧૫ મેં કહ્યું પ્રિયત્વ અર્થવાચુ હતો, પરંતુ હેમાં અસંપૂર્ણઅવસ્થાતિ ખૂબીદાર તો છે જ;

(૨) ધડૂજ, ઝડપ, ઇત્યાદિ સાત સ્વરો અને સમન્ત ઉપાદાન કારણ છે;

આ છઠાદસોથી અષ્ટાશે કે 'હતિ' (= માથ) એ અપ્પને સાપેક્ષ માથ પૂર્વે કેઈ વાગ્ય, અથવા તેા ક્રાંતિક સામાન્યસ્વરૂપના નામ અપ્પે હોય તેા જરોબર બંધ બેસે છે; ત્હારે 'વગેરે'ની પૂર્વે અક્ષિત્વાચક-અપ્પથા વિશેષ નામ, અને અક્ષિત સામાન્ય નામ પણ અક્ષિતસ્વરૂપના અપ્પે આવી શકે છે. માથ, યોગ, દાથી, -વગેરે, અથવા ઇત્યાદિ એમ અને પ્રયોગ સંભવશે ખરા. અપ્પે સામાન્ય નામનું અક્ષિતસ્વરૂપ પ્રધાનભાવે અષ્ટાનવાને હરેક ના હોય ત્હાં 'હસાદિ' નો પ્રયોગ અત્યવશિત બનેક. પરંતુ વિશેષ નામને પ્રસંગે તેા અક્ષિતસ્વરૂપ જ સંભવે એટલે ત્હાં 'હત્યાદિ' અપ્પ કહી ના બપાય; અપ્પક માથુસ, કે ગમ, હેને 'હતિ' જોડે સાપેક્ષતા બને જ નહિ. ત્હાં તેા " અને યીજ " એમ અર્થ-સૂચક 'વગેરે' અપ્પ જ પ્રયોગ સામાન્ય. યુગ્મરાતી સાધનાં દારસી અપ્પે પ્રવેશ પામી કે'વાં ફલતાનાં સૂક્ષ્મ તરંગો ચૂંપાઈ અપ્પ છે તે આ ઉપરથી અષ્ટાઈ આવે છે; અને દારસી અપ્પેનો લાગ-આમઃશ્લેષ જોવા બપથી-કરવાની વિરક આ ફલતામાં સમગ્ર પ્રમાણનું ફીટ થાયછે.

પાંદરા.  
વા. ૧૦-૧૦-૧૪૧ }  
નરસિંહરાવ કોળાનાથ.

નરસિંહરાવ કોળાનાથ.

નરસિંહરાવ કહે છે: " સાદિલપરિવારમાં રા. કેશવભાઈ, શ્રી. આશુભંકર વગેરે વિદ્વાનો હાજર હતા ' આ સ્થળેમાં 'વગેરે'નેઅપ્પે 'હસાદિ' પૂરવાથી હસવા જોડે જ દેખાય થાય." હાલ્ય જેવી ' નિવતિફલનિવખાસિલ્લા હસાદિહમથી અને બનન્યપરતત્ત્વા ' જલિને બહુ કારણની અપેક્ષા રહેતી નથી. પણ વિદ્વાનોનાં તેા હાલ્ય પણ કંઈ અકારણ થતાં નથી, અને તેથી અપ્પે રા. નરસિંહરાવ અત્યવશે એમ બતાવે છે કે અપ્પે " હતિને પ્રતિરૂપ વસ્તુ કશી આપતી નથી " ત્યારે તેા અપ્પે એમને એટલું પૂછીએ છીએ કે રા. કેશવભાઈ, શ્રી. આશુભંકર એ 'હતિ'ને પ્રતિરૂપ વસ્તુ કેમ નહિ? 'હતિ' એ માથ 'દત્ત'-

■ "રામ, હેકનણ, કૃષ્ણ, બગદેવ, ઇત્યાદિ નામે પ્રચીન વીર પુરુષોનાં હવે ગમે તે સામાન્ય મનુષ્યો કારણ કરે છે. તેમાં હલવા જોવા પ્રકાર રહેતો છે તે શોધક જ જુએ છે."

આ પ્રકારનાં છઠાદસોમાં 'રામ,' ઇત્યાદિ અપ્પે તે અક્ષિતોનાં વિશેષ નામ તરીકે નહિ, પણ તે નામનામય શબ્દ તરીકે જ ઉઠિલ છે; એટલે ઇત્યાદિ અપ્પ જરોબર છે; 'રામ' હતિ (= એ પ્રકારનો) અપ્પ-એમ 'હતિ' જોડે પ્રતિરૂપતા આવે છે. હાલે રથને 'વગેરે' અપ્પ પણ વાપરવાને લાયક નહિ આવે; 'રામ,' અને બીજાં નામે-એમ અર્થ બંધ બેસે છે તેથી.

૮. શેા

# ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ અને નિબંધ સંગ્રહ.

ક્રી મત રૂ. ૨-૦-૦૦

૮૫૪૫૫૫૫ નવેરે ૧૯૬૬ ૦-૮-૦.

મળવાનું ઠેકાણું.—શ્રી. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ડોંગર, સિવિલ સ્ટેશન, રાજકોટ,  
(જુઓ અભિપ્રાય વસન્ત વિ. સં. ૧૫૧૭ ના ભાગથી આંક ૧)

“+ + + પ્રવૃત્તિના વર્ણનનો આ પુસ્તકમાંથી ક્યાંય અંતિ રસ ઉત્પન્ન કરનારા લેખક જાન આપે  
હેમો છે. + + + રિપોર્ટનું મમત્વ દર્શન કરતો જણાય છે કે એ + + સર્વેને આગ્રહ કરે  
હેમો + + અભિપ્રયની પરિપોષે માટે માર્ગસૂચક \* \* ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં  
ક્રીમતી સાધનારૂપ + \* હેમાં અન્યકનેક મહત્વની વાતોનો સંક્ષિપ્ત રૂપમાં સમાવેશ કરવામાં  
આવ્યો છે. + \* \* ”

શ્રી. રા. નરસિંહરાય ભોળાનાથ ટીપકીયા.

જરૂર મંગાવો અને વાંચો.

## “બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર.”

(ભાષાન્તરકર્તા—મોતીલાલ ડેવરૂકર.)

૧. હિન્દુસ્તાનની અર્થશાસ્ત્ર અને તેનો આર્થિક વેકાફો સાથે સંબંધ.
૨. હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન સામાજિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિ, અને તેમનો પ્રાચીન આર્થિક સ્થિતિ સાથેનો સંબંધ.
૩. બ્રિટિશ શાસન અને તેની હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ પર અસર.
૪. હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન વ્યવસ્થાઓ.
૫. હિન્દુસ્તાનની હાલની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક સ્થિતિ.
૬. હિન્દુસ્તાનના વેપારની પ્રગતિ અથવા ખોટવણી.

કલાઈ સ્વેચ્છદિતના અનેકનેક પ્રમા સંબંધી સચીવ જ્ઞાન આપનાર પ્રેરિતર જડ નામ સરકારના અગ્રેજ પુસ્તકનું આ ભાષાન્તર છે.

ક્રીમત રૂ. ૧-૪-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

મળવાનું ઠેકાણું.—

શ્રી. રા. હજીરાઈકર હરજીવન ત્રિપાઠી.  
“વસન્ત-ઓફિસ.”—અમદાવાદ.

ઇતિહાસનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ છપાઈ વહાર પડ્યો છે.

ભાવનગરના નેકનામદાર મહારાજાધિરાજ સર ભાવસિંહજી

બહાદુર કે. સી. એસ. આઈ. ની સદાય પ્રથી

## ટાંડ રાજસ્થાન.

ગુરૂ ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્તા.

વેરા સવાઈલાલ છેન્ટમલાલ.

અનુવિદ્યાપણી કોમ્પા ઈન્ડો-ભાવનગર.

સોનેરી નામવાળા પુઠાની સુશોભિત-સુવે, વેદ વંશની સંપૂર્ણ માહિતી સાથે વ વૈભવમાં.

ફરેની ક્રીમત રૂ. ૫ ટપાલ ખર્ચ ફરેક વૈભવના આઈ આના.

મળવાનું ઠેકાણું.—

## પુરુષોત્તમદાસ મગિામાઈ શાહ.

ધી વિ. વેલ્પ વિનિઃકરેત—ભાવનગર.

## *The English Dictionary.*

"The great orthographical contest has long subsisted between etymology and pronunciation. It has been demanded, on one hand, that men should write as they speak; but as it has been shown that this conformity never was attained in any language, and that it is not more easy to persuade men to agree exactly in speaking than in writing, it may be asked with equal propriety, why men do not rather speak as they write. In France, where this controversy was at its greatest height, neither party, however ardent, durst adhere steadily to their own side; the etymologist was often forced to spell with the people; and the advocate for the authority of pronunciation found it sometimes deviating so capriciously from the received use of writing, that he was constrained to comply with the rule of his adversaries, lest he should lose the end by the means, and be left alone by following the crowd.

When a question of orthography is dubious, that practice has, in my opinion, a claim to preference which preserves the greatest number of radical letters, or seems most to comply with the general custom of one language. But the chief rule which I propose to follow is, to make no innovation, without a reason sufficient to balance the inconveniences of change; and such reasons I do not expect often to find. All change is of itself an evil, which ought not to be tolerated but for evident advantage, and as inconstancy is in every case a mark of weakness, it will add nothing to the reputation of our tongue. There are, indeed, some who despise the inconveniences of conformity, who seem to take pleasure in departing from custom, and to think alteration desirable for its own sake; and the reformation of our orthography, which these writers have attempted, should not pass without its due honors, but that I suppose they hold a singularity its own reward, or may dread the fascination of levish praise."

—*Dr Johnson.*

वसन्त.

१६ तत्प सधेण भूतानां मध्यस्य उत्तरस्य सर्वोपि भूतानि मधु पश्चा  
यमस्मिन्सत्ये नैजोभयोऽभूतमथ पुष्टये यथावमप्यारम साधयस्तेजोमयोऽभूतमथ  
एकधाम्यमेव स यावज्जगत्सर्वमभयमेव पश्यो सर्वजम् । त्वयिष्ये

सत्याय प्रमदितव्यम् । धर्मस्य प्रमदितव्यम् । कृतज्ञस्य प्रमदितव्यम् ।  
मूर्खे न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनावधौ न प्रमदितव्यम् । गदाधरेण

વર્ષ ૧૦, ૨૫૬ ૧૦, [ અગસ્ટ ] કાર્મિસ, સંવત ૧૯૧૮.

[illegible]

8 of 14 **Q14** 993

( 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 )

તેથી પ્રેમાનંદના જે રૂબરૂ ?

( ૩ ડી ૪૭૬૮૨૧ સે નંબર ૫૦ સુધી સંકેત )

કુમાર/કુમારી નામથી

( ५ ५ ३ ३ ३ ३ )

## 2034103

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

2-4-1996

## લવાળ્યમ.

(૧) લાઘ્યેરીઓ, (૨) હજાઓ, (૩) વિષાધાઓ, (૪) ઓઝો, (૫) પ્રમશાલીકાળાના મારતરો, (૬) લગાડીઓ તથા (૭) માર્શિક ફા. ૧૫ મુખીના સર્વે પમારતરો માટે વર્ષ ઓઝા ફા. ૨-૦-૦ ( પેરેટેલ સાથે).

ઉલટલી લાઘ્યેરીઓને ખાસ બહીષ્કારની સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનાનો) તબ્બના આશરે રિનાની લાઘ્યેરીઓને એક પ્રતિલિત મુદરથવા સતરિકેટ ઉપરથી આ પચગણીથી તરીકે રોકાવવામાં આવશે. આ પેરેટેલ વગેરે પહેલાં વર્ષના ખર્ચના રૂ. ૦-૧-૦ ખર્ચ વર્ષના રૂ. ૦-૧૨-૦ અને ત્રીજા વર્ષના રૂ. ૧-૪-૦, અમાલુથી ઓરિસે હારા ઓરિસાને ત્ર મોતશાખમાં આવશે

અન્ન સર્વે માટે વર્ષ ઓઝા  
ફા. ૨-૦-૦

રૂ. ૨-૮-૦ (પેરેટેલ સાથે)  
રૂ. ૦-૧-૦

પગલાંનું ફેરવું—વસંત ઓરિસા—અમલવાલો.  
વ્યવસ્થાપક.

### રૂ. બાટલીવાળાના રામચાલુ દવાઓ.

- ૧ ફેરક ભવના તાલ પડે "એચ્યુમીફર" અને "એચ્યુમીફર" આપક છે.
  - ૨ "દારાજી"ને મર્સમ" એક દિવસમાં તાલ, ધુલ્લી અને ફીડમટરો ઉકેલ્યાના
  - ૩ "કોરોરો" ઉપરી જુલમ અને કોરોરો એટલે નાક હરે છે. ડિ. ૧. ૧
  - ૪ "સેરોન" સદા માલને તાલ મળા કરી પાવણમાં જુલમી બતાવે છે કિ.ર.૩
  - ૫ "અખલી રોનીક પીફ" કરી સતત અનાવરોના રામચાલુ દવામાં રૂ. ૧
  - ૬ "દાંતનું મંજન" કાંવો પાવણ કરતાં રૂમથી મળા ડિ. આના ૮ તથા ૪
- આ દવાઓ ફેરક વળાઓ અને ઉત્તરે તે વળો—રૂ. ૦-૫-૦ લીંબામાં મુખ્ય રાશી તાલ-

## શુદ્ધિપત્ર.

| ( વસંત મં. ૧૯૧૦ ના આશિનતાં બંધનું ) |       |              |               |
|-------------------------------------|-------|--------------|---------------|
| ૧૪                                  | રૂબી  | અણક          | શુદ્ધ         |
| ( વિવર—પ્રતાપભ )                    |       |              |               |
| ૭૨૪                                 | ૧૨    | ખેડેલી       | ખેડેલી        |
| ૭૨૧                                 | ૮     | પાવણ, હાટનાં | પાવણવાટનાં    |
| "                                   | ૨૪    | સત્તાલી      | સત્તાલી       |
| ૭૨૦                                 | ૨૩    | ભાગીદારો     | ભાગીદારો ઉપર  |
| ૭૨૮                                 | ૧     | સ્તે         | સ્તે          |
| "                                   | ૧૧    | રાખી હતી     | હેની રાખી હતી |
| ( વિવર—સર્વપત્ર )                   |       |              |               |
| ૪૨૧                                 | ૪     | bully down   | bully-down    |
| "                                   | ૧     | અણાવર        | નવેખર         |
| ( વિવર—અણાવર )                      |       |              |               |
| ૪૩૦                                 | અણાવર | અણાવર        | અણાવર         |

# વસન્ત.

ઈદં સત્યં નવેષ્યં મૃતાન્તો મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વોપિ મૃતાનિ મધુ ઘટા  
યમદિમન્સલે તેજોમયોઽનુનમયઃ પુરુષો યેષામમધ્યાત્મં ભાગ્યન્તેજોમયોઽમૃતમય  
પુરુષોઽયમેષ સ્વ યોઽમમભેદમમૃતમિદં ભદ્રોદં સર્વેભ્યઃ । ઇતિવશ્વ.

સત્યાન્ન પ્રમોદતિત્વમ્ । ધર્મોન્ન પ્રમોદિતિત્વમ્ । કુરાસન્ન પ્રમોદિતિત્વમ્ ।  
મૃત્યુ ન પ્રમોદિતિત્વમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યો ન પ્રમોદિતિત્વમ્ । ઇતિવશ્વ.

વર્ષ ૧૦, ચંદ્ર ૧૦

[ આશ્લિ. ]

કાર્તિક, સંવત્ ૧૯૬૮

## સનાતન શોધ.

( હાગીવ. )

- કે કે નવી નવી કળ્યા ના ચિન્તી ઉપમાવતા,  
કે કે પ્રેમ પરાપ્રેમ - અન્વેષકો અભ્યાસતા;  
કે કે મહાત્મા વિદ્યોતે શોધે સનાતન ચાલને,  
તોયે રહસ્ય જ સંપૂર્ણ હજી ના જડે-ના ! ના જડે.
- ફેફાં ઘડી હજી રહ્યા અતિથય કે કે ખનિરો,  
હોપવાને માગે તે-પણ :મેં! જતો !-નજી ન જો ?  
અને અને વાંચોત્યાં પુન કે મળા-ઈ અવ છે,  
તોયે રહસ્ય જ સંપૂર્ણ હજી શૂદ્ધ છે-હા ! શૂદ્ધ છે.
- છેને હજારો સંગ્રહો સત્યો હોને કરે,  
હા આમણી ખતવોત્યો કખર કહી કલો કરે;  
શું તૂચ પાડી બોલવાયો સત્ય પારો આપો ?"  
ના ! ના ! રહસ્યતું સાતે હજી દૂર છે-હા ! દૂર છે.

નિરુપામ-મુખાર્ધ  
તા. ૫-૧૧-૧૧

ચન્દ્રસેકર નર્મોદાસન પંડ્યા.

" A hundred centuries of towering fairs  
To show the Road-yet none know where it leads !  
Ten thousand years of fables and legends  
And still the secret of the world remains ! "

## આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં હોય ખરાં ?

( સારત્ર સાહિત્યસભા આયજ્ય તા. ૨૪ સેપ્ટેમ્બર ૧૯૧૧ ને દિવસે આપેલું ભાષણ )

પ્રેમાનન્દની કૃતિ તરીકે મણુ નાટકો ‘વૈદ્યરાજ’ ‘માઝીન કામ્પાના’ ના ખતોંકો તરફથી આજની વીસ વર્ષે ઉપર પ્રગટ થયાં હતાં—

( ૧ ) ‘વૈદ્યરાજ કામ્પાના’ ઈ. સ. ૧૮૯૧-૨ માં

( ૨ ) ‘માઝીન કામ્પાના’ ઈ. સ. ૧૮૯૧-૨ માં

અને ( ૩ ) ‘સપ્તરાશ્મી’ ઈ. સ. ૧૮૯૪-૫ માં

આ ત્રણમાંનાં પ્રથમ એ સારસ્વતી આયજ્ય રચ્યું. ઘણાં વાંત જ મણુકોના મનમાં આશ્ચર્ય સાથે આજણ—એ નાટકો પ્રેમાનન્દની રચના હોવા જાણત આવજા—હાલમાં થઈ હતી. એ મણુકોનાં હું પણ એક હતો. એ અભદાને મૂર્તરપ એક ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં મીસ સાહિત્ય પરિષદ આયજ્ય સમાજના મકાન એ વિવરના હાંખા નિમન્ત્રણમાં હું આવી સમી. એ નિમન્ત્રણમાં હાંધેલા વિચારો, લીધેલો, વચેરે વિગતોની આજ પુનઃકલ્પિત કરવાનો અમ આદિં ખોલા સંજ્ઞાઓને હોય તો તે વસ્તુ મનમાંથી કાઢી નાંખશે એમ વિંતવિ કહ્યું. અભદા, એ નિમન્ત્રણમાં કહેલી વચોં સર્વે જાણે વાંચી જ હશે એમ માનવાનું કારણ નથી, અને તેથી, તેમ જ એ નિમન્ત્રણમાં અનેક પ્રયોજીતી દ્રષ્ટિથી તપાસવાને લીધે થયેલા હવાણ તથા સંમિશ્રતાની અમલદ કાઢી નાંખવા થઈ, આજ પ્રસંગવચાત્ર એ ચર્ચાની સ્વસ્થ રૂપેઆ કલ્પિત કરાવવી પડે; તો તે સત્તર જ હું કરી જઈશ. પરંતુ તે કૃપાંતર એ નિમન્ત્ર પ્રસિદ્ધ થવા પછીની સારસ્વતીની દ્રષ્ટિ, કેળવણીએ લીધેલી લીધેલો, અને કેળવણી મળે નવેસર સંજ્ઞા વિચારો, હવાણ વિચારો વર્ગ આજના મુકવા એ આજના વાવણનો સુખ્ય હેતુ છે. ૧૮ જાણેલા મળતું જાણત મળતર તો સર્વે કૃષ્ણ સ્વીકારેલે, અને જીવિતમાં વિના આલે જ નહિ. પ્રેમાનન્દના જેનું સર્વપાત્ર સમિતવાળું કવિત્વ અને નાટકસાહિત્યની ઐતિહાસિક આધુનિકતા એ મેં વિચાર કરતાં બીજું સંજ્ઞાએ જ નહિં.

પરંતુ મકાન આ પ્રવાસની જાણે હોય તથા કોણસે કે—તરે અદ્ય મેં આ જાણા; આ તરફની નાટકોના કૃત્રિય વિશે સર્વેસર્વમાં અદ્ય મેંસવાને માળની દીર્ઘતાએ માદ કરી, અને એ નાટકોને હવે તો કાળની ચંચૂરીની હાથ પડી તે કેમ જણાશે ? આ વધીમાંના પ્રથમવચોં ઉપર હું મકાન નિમન્ત્રણમાં આવી જ ચૂક્યોહું;—આ વિવરને મુદતનો કાપો જાત્રુ હોય નહિં; તેમ જ મકાની આજણ આજની નવી નથી, નાટકોની પ્રસિદ્ધિની સામેની જ છે. આ તો સમિત મળ્યો તે મકાની લીધેલોને આજા હવણ રૂપ મળતારને ઉપર દીધો. પરંતુ મકાની અભદામાં સદામાત્ર સમજાસ મિત્રાની દ્રષ્ટિએ કાળ જવા દીધે તેથી એક પ્રકારની હાંધે થઈ જણાય પડી, અને તે સ્વીકારું જ છું, કે તત્કાળ ચર્ચા



કરી હોત તો કદાચ અસર સારી થાત અને લોકોની આસહ બંધાઈ જવાને પ્રયત્ન મળ્યો તે ના સમત. પરંતુ તે ખટે નિરુપય હતું. એટલી જ અસા શરૂપડું કે સમ વિચારક વર્ગ હોવા દુરાસહને વધુ તકિ થાય, અને હજુ પણ સમ અને ન્યાયની ક્ષતિઓને જ પૂલ્ય મણુરી.

મીએ વધી પણ વાળખી જણાવતો નથી. કાગળ પ્રમાણુબળ આ પ્રસંગમાં સંભવતું નથી. એ ખટે અવકાશ શુદ્ધ જ પ્રસંગમાં હોય. આગ્રહ દિવાળ, સરવા, આચાર ક્રમાદિને વિશે જ કાગળી પ્રાપ્ત થતી સંપ્રદાયતા આપેછે. અર્થિ તેવા અર્થો નથી. તેમ જ આ નાટ્ય પ્રમદ થવા કાગળી આજ સદી એ નાટકની પરીક્ષા કરીને, જિજ્ઞાસાને થોડા વાળખી કસોડી વાપરીને, મોખે કાગળી સંપ્રમાણુતાની છાપ પાડવાની સામગ્રી જ સાધી નથી. કાગળ પ્રમાણુ એટલે શું ? સાંખ કલ સદી અણુક વરતુ અનુભવ, અનુભવતા, અનુભવ ઉપાસ પાડનારા પ્રસંગ, કલ્યાણિની કસોડીમાંથી, એ અર્થિની કસોડીમાંથી, પશ્ચર મર્ધને વિરુદ્ધ, હા રપે નીકળે તો તેને કાળના પ્રમાણુની છાપ મળે. આ રીતની કસોડી રીતરિવાજ, રૂઢિપ્રદાય, કલ્યાણિને સંભવે; સારિત્યના સન્ધ્યેની સત્યાસત્યતાને ના સંભવે; કેમના અનુભવથી સપાતી લોકપ્રિયતામાં કાળપ્રમાણુ પ્રવર્તે, પણ અનુભવ કલ્યાણના પ્રકારે વિશે તો ના જ સંભવે. રૂઢિ, આચાર, કલ્યાણિ પ્રકારેને સંભવે પણ કાગળ પ્રમાણુ સર્વથા અને સર્વથા સત્યસદી નથી નીવડતું. તે જૂની રૂઢિરો નથી સંસ્કારરિપતિને પ્રતિકૂળ અને માત્રક મનેછે તે ઉપરથી આપણે અનુભવથી લેણે છિયે.

આમ આ બંને વંધાઓને નિરાસ કરી પાળી, હવે જાળના વિવર ઉપર કું આણુપું. એ વિષયના સ્વરૂપની સ્વદ રેખાઓ સ્વદ અને થોડા પ્રકારમાં જણાવાને ખટે આપણે જરાક હેના ઉપવિદ્યાગથી ક્ષતિકાલ અને તે કાળની રૂઢિપ્રિદ્યામાં એક જાળની નરક છે. એ નાટ્ય પ્રમદ થવાને એ કાળ ઉપર કલ્યાણ ધર્મ મળે તેથી એ ક્ષતિકાલ અને સરિધતિ કાસના જાળનાના કલ્યાણના જાળનામાં પૂર્વરૂપે તકિ પણ હોય. સીમંત સરકાર સામવાદ મહારાજની અંતેક પ્રેક્ષક પસારવારી સમગ્રમામરી પદતિયા આશયમાં બોડાસમાં "પ્રાચીન કાળમાળા" નામથી જૂના જાળનાની કવિ વર્ણવેલા અન્યો પ્રમદ કરવાતું કાંઈ ઇ. બ. હરજીવિન્દરાસ દારકાલાસ કલ્યાણના લગ્ન સામી નાવાસકરે પૂલસકરના યન્ન નીચે અવકાશ, એ કાંઈને અંતે અને કાંઈ સારાનાસા અન્યો પ્રસિદ્ધિ આળા; અને કેટલેક અંશે એ કાળમાળાએ કુલસાકલિની રોચ સારી જાળની એ કાળ કરવાની સાથે જ કહેતું પાણી કે એ કાર્યકલિ ખરા સંજોધન અને વિવેકના સર્વમાન્ય સરોવરે અનાદર કરીને જ પ્રવર્તેલી હતી. ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં મરહૂમ મણિલાલ નજીભાઈ દ્વિવેદાએ મહારા ઉપર પણ લખી એ કાળમાળા વિશે અભિપ્રાય પૂછેછે તેના ઉપર મ્હે મોકલેલે તે અર્થિ વાંચી સંમળાવ્યાથી મહારા એ કાળમાળાને સંખની શી માનવા બંધાઈ હતી તે જણાશે.

૨૮. ૨૮. આઈ મણિલાલ—

વિ. વિ. હરજીવિન્દરાસ તા. ૨૮-૨-૬૪ નો જન સ. બાઈ આણુવંસકરની પારકા મોકલેલો મ્હેના આજ રોજ મળેલો. અમલવાદ વર્ધને પત્ર આળ્યો અને અર્થિ દરેક નિર્ણયમાં

આવતે વિશમ્બ યાત્રા જ. તેથી તદમે માઝ્યા પ્રભાતે અઘાઘાઘાની અંદર જવામાં લક્ષ્મીને પ્તોએ એમ બહી સાચું નથી તેથી લાચાર થું. હું તો આજ કાગળ મળ્યો તે જ ફાળે ઉતર લખવાને બેઠો છું.

‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ વિશે અહીં અભિપ્રાય આપીને તથા એ બાબત અભિપ્રાય આપવાને યોગ્ય મઠને સંબોધિતે અહીં કંપર લખે કૃપા કરી છે. પણ ચોખ્ખો નિશા નહો સંસ્થ છે; કારણ ને એ સન્યસાચાર્યના બધા અંક વાંચ્યા નથી, અને ને યોગ્ય વાંચ્યાં છે તે પૂર્ણ મનનપૂર્વક વાંચ્યા નથી. છતાં આરમ્ભના વખતમાં મનનપૂર્વક કેટલાંક અંક વાંચ્યા હતા તેથી, અરે પાછળના અંક એ અંક પણ ખાતર કઈ વાંચ્યાં છે તેથી, તેમ જ વીળવ કેટલાક અંકોનું અભિપ્રાય લેવાના માટે એકાદે તેટલું અવલોકન કર્યું છે તેથી, એ અભિપ્રાય અહીં લેવાવા છે તે-લખાયા પ્રજોના ઉત્તરમાં—નિવેદન કરવાને અડચણ નથી જણાતી.

પ્રથમ તો પ્રાચીન કાવ્ય છૂટક છૂટક ઉપાતાં હતાં તોમાં કેટલાંક ઉપયોગી મઠને લાગ્યાં હતાં એક નહિ. પરંતુ એ ચાર દશાંતનું આંતરું રાજ્ય, ધીમે ધીમે એ સન્યમાળાના અંકે અનેક કારણોને લીધે નીચડ, નિષ્પ્રયોગી જેવા-આવવા માંડ્યા. “જેટલાં જૂનાં પણ એટલાં ઉત્તમ માંડ્યા જ” એમ જ જ્યો સત્ર પાલી લઈને આ પ્રવાસ ચાલુ રહેતો જણાવે. દીક્ષામાં પણ નિષ્કારતા, મોઢા તેવ, અર્થનું અગાન, વપો ખારીને ખેસાડેલા અર્થ અમંકારાદિક મતાવવામાં લુહ્યા-વગેરે જણાવ માંડ્યું માત્ર એકાદ એ અંકની દીક્ષા વિદ્યતાપર્યં હતી એ સ્વીકારતું જોઈએ. હું માનું છું કે એ દીક્ષા ચા. હોમલાલ નરસેરામે કરી હતી. ક્રિયા મત્ય ઉપર તે હાલ એ સમયે અંદરી પાસે ન હોવાથી નામ છંદે કહી સકતો નથી. પણ એ દીક્ષામાં પણ વિવેચકતાનાં નિષેધ લક્ષણની જાણ જણાતી હતી અને માત્ર અતલ પરિવર્તી પદ્ધતિનો આશ્રય લીધેલા લાભનો હતો. “અનેક પ્રતો મેળવી સંશોધન કરી” પ્રસિદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા આરમ્ભમાં આ સન્યમાળાના પ્રસિદ્ધતાએ એ લઈને કાઢકલ પેન ઉપર એ સમયે લખવા પણ કરેલા છે. પણ એ ચાર અપવાદ બાદ કરતાં દરેક સન્ય માટે એવા તર્કસું તો એક જ પ્રત મળેલી જાણ મ પડે છે. “એક જ પ્રત મળી, કિમ્બીર હિવે” વગેરે પ્રસ્તાવનામાં લખીને ભેદ તેથી વિવેચકને યોગ્ય દૃઢિ મઈ ના કહે-વાય. તેમ જ સન્ય ઉપાવવાને માટે સન્ય પસંદ કરવામાં પણ કપિવનો અંદા તે તે સન્યમાં છે કે નહિ તે તરત જણ જ જોઈું અપાડું છે. પ્રાચીન મયો એટલે તો ઉત્તમ જ, કનિ જ્યુક્ત જ, એમ ચૂકીત મઈને મત્તવનામાં પછી જોતા કનિવની ગમે તે રીતે પ્રસંસા કરી જ જોઈએ એ અવધ્ય કર્તવ્ય જણવામાં આવતું છે.

હાતાં હતાં લખીને જોઈને આ સન્યમાળા ઉપર કંટાળો આવીને ધીમે ધીમે એ વાંચવાનું પણ હોડી રેવાની રતિ મઈ આવે. “સપ્તર્ષિના સુવમાધ્યાન” અને “પાન્યાલી પ્રમજામ્યાન” ની પ્રસંગા સાંભળી એ એ સમયે પ્યાનપૂર્વક વાંચવાનો કમ મ્દ કર કર્યો. તો શું જોઈું? સન્ય સમાવવા કાલ ઉત્તમ, જડુક્ત વિદ્યાર્થી જ જણાયાં. પણ-પણ, આ લખને પરીષ્કર અવગઈને, જવળીત મઈને લખું છું. પણ લખવું જ જોઈએ કે એ સમયે યોમાન-દને નામે કાલ આધુનિક નિદ્ધાને પોતાનું નામ શુદ્ધ સપ્તીને ર્વા દોષ દેવે

બહેન પંડાનાં અનેક અનંતરેત પ્રમાણુ યોગી બોલ્ય પ્રમાણુને મંદ મળ્યા. યોગ્ય પ્રસંગે યોગ્ય સ્થળે આ અતિ સોદરણ્યક નિર્ણયીત આયોજનાં કારણે હું કસોવવાની આશા રાખું છું.

આ સર્વ ઉપરથી તદ્દનને સ્પષ્ટ બહુશે કે આ મન્યમાળાને સંખ્યે લાભ થયો છે તે રીતને પ્રપાન કરી રહેવામાં બહુ લાભ નથી. કેટલાક જૂના મન્યો પ્રસિદ્ધિમાં આનંદથી લાભ છે-પ્રસિદ્ધિને જ લાભ-તેટલે દરજ્જે લાભ છે એ હું સ્વીકારું છું. પણ તેમાં પણ મૂળ મન્યની સ્થિતિ ( રાખ, બાધા વગેરે ને સંખ્યે ) છેલ્લા વચ્ચે ધ્યાનપૂર્વક રખાતી હોય એમ લાગતું નથી.

આ ફેરફાર કરવાથી આ પ્રપાન લાભકારી માત્ર છેલ્લે આધાર તો હજી બીજા જૂના મન્યો અપ્રસિદ્ધિના અન્યકારમાં છે કે નહિ તે હવર છે. તે વિશે મહાત્મ જ્ઞાન અત્યંત છે, તો પણ બે પરી યોગતાવાળા પ્રાચીન મન્યો બહુવાની આશા હોય તો તે પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે પ્રમાણુ તેમ જ અન્યકાર બંને પદ્ધતિની વિદ્યતાવાળા કાંઈ એક અથવા અનેક સાધારને આ કામ સોંપવું જોઈએ. તે સાધારે પ્રાચીન મન્યો પ્રસિદ્ધ કરવામાં ને ને મહા-રખના વિષયે પાળવા પડે છે તેનો પૂર્ણ આધાર કરવો જોઈએ.

પ્રાચીન મન્યો સંપૂર્ણ ન જાણતાં તેમાંથી અમુક કદાચ જ પ્રસિદ્ધ કરવા એ તો મળેને યોગ્ય નથી લાગતું. 'ફકરા' કાઢીને પ્રસિદ્ધ કરવા તે પ્રાચીન મન્યને પ્રકાશમાં આજીવનું કામ નથી, પણ પ્રસિદ્ધિ પામી શૂરેકા મન્યમાંથી-યોગપ્રયોગ માટે અમરતા હેવાં કારણોને લીધે-પ્રસંગ, યોગ્યતા વગેરેને સંખ્યે મરત્યા 'ફકરા' ઉતારવારનું કામ છે.

પાળા ( સુરભી )

તા. ૭-૪-૧૯૪૪

એમ  
સિ. નરસિંહરાય જોષાનામતા  
નમસ્કાર.

એ મહારી તે હજીની માન્યતા ફેરવવાને હજી સુધી કંઈ નવીન પ્રકાર મળ્યો નથી. કારણ પ્રગટ થયાં નથી અને એ માન્યતા મહારી આવરી નથી, અનેક સાહિત્યરસિકોની એ જ પ્રકારની માન્યતા હતી અને છે. સાચું એ કે એ "પ્રાચીન કાવ્યમાળા" ના પ્રકાશનમાં *critical honesty and fairness* એટલે વિવેચકને આવરણક સત્વનિશ અને ન્યાય, તેમ જ *critical accuracy* વિવેચકને આવરણક એકસરખું. એ ધુણેનું રીત બાંધે જ થતું હતું. જે મન્યોના કટૌણ વિશે સંદેહને પ્રસંગ નહોતો હેવા મન્યોના પ્રકાશનમાં પણ આ ધુણેનું રીત આવરણક છે. તે પણ નહીં પડતું નહોતું. તો સંદેહકટૌણવાળા મન્યો વિશે તો શું જ રહેતું ?

\* એક સાધાર તત્વીની રેખરેખ નીચે આ મન્યમાળા પ્રસિદ્ધ થાય, અને અલેક મન્ય અલેક સાધારને રીકા, રિવેચન, ઉપોદ્ધાન વગેરે માટે સંપૂર્ણમાં આવી તે રીતે તેવાર સ્વેદી રીકા વગેરે સહિત ફેરક અન્ય હમાય તો હવમ એમ હું મારું છું.

હાવા સંયોગોમાં, હાથી અન્ધકારભર સ્થિતિમાં, આ કાવ્યમાળાના પ્રકાશકોએ શુભર પ્રથમ સમગ્ર પ્રથમ એ નાટકો પ્રેમાનન્દના નામમાં કરીને એકએક મૂક્યાં. - એકએક એ સમ્પન્ને પ્રથમહરિને બાબત એક છે. “દૌપદીહરણ” કી. સ. ૧૮૯૦ માં પ્રેમાનન્દની હૂતિ તરીકે એ જ પ્રકાશકોએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેમાં ‘અ-અવિવેચન’માં તથા ‘કવિ અને કાવ્ય-પ્રસંગ’માં પ્રેમાનન્દે નાટક રચ્યાં છે એમ એ ત્રણ સ્પષ્ટ વચ્ચે દર્શાવેલું છે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે નાટકો રચ્યાં હતાં જાતરીનું કલા જતાં નાટકોની નામનિશાનીના પ્રકારે પણ કોઈ નથી અને-એથી પણ વિશેષ ચમત્કારની વાત એ છે કે-એ જ ‘દૌપદીહરણ’માં ‘કવિચરિત્ર’ના સેખમાં આપેલી પ્રેમાનન્દના કાવ્યોની યાદીમાં કોઈ પણ નાટકનું નામ દીધું નથી, નાટકો રચ્યાં હતાં એમ પણ કશું નથી. આ વિશેષ ચોક્કસ માત્ર ઉપર ‘વસન્ત’ માં સનિષ્ઠર ચર્ચા થઈ કરી છે. અને એકાએક એ નાટકનગર આજના પ્રકાશમાં-એ વચનમાં ‘એકાએક’ સમય પોતે પડે એમ નથી.

હાથી સ્થિતિમાં પ્રથમ ચપેલાં નાટકો વિશે આપોઆપ અનેક પ્રશ્નો-વાતનાં નિર્ણયાના પ્રશ્નો-સ્વાભાવિક રીતે કલ્પન થાય જ; અને તે મનની આકાશમાં તે બાબત વિશેષ સ્ફુર્તિની ખાતરી આપે છે. અને એવાનો એક દર છે. આ કાવ્યમાળામાં પ્રથમ ચપેલાં કાવ્યોના મૂળ હસ્તલેખ વિશે કયા વિવેચકને યાદી મળી નથી અપર્યાપ્તપદિ ઊનતાએ આશા નિર્ભરતા પૂ. ૮૦-૮૧ ને મેં દર્શાવી છે. જ્યાં સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તે કાવ્યો હાથમાં છે તેના મૂળ હસ્તલેખને હવે શિવે પણ પડ્યાં નથી. આ તો સત્ય જોય તે હોવી એટલી વાત! કેવી, અસાધ્ય પદ્ધતિ!-પરંતુ આ નાટકો જેવા સંકપ્ત ઉપાલબ્ધાશ મનને પ્રમત્તે તે અમલ હસ્તલેખ કોઈ પણ રીતે મળતો સખી સાહસ્યને પરીક્ષા માટે મળી શકે એમ થોભતા થવી જ નોંધવી હતી. તેમણી એ પ્રકાશકોએ નાટકો જેવી પ્રથમહરિને અમલ હસ્તલેખ કરવાની ભરતુને ખરી વિવેચનથી કસોટીથી તપાસવાનું એકાએક કોઈ પણ સ્થળે જણાવ્યું નથી; તેથી વાચકવર્ત્તને કંઈ પણ આધાર મળે, તે બાઈ કો મૂળ હસ્તલેખ હતા હોવાપછી તે હાથને ધોરતી નહોતી અને ખાન જેને ત્યાં જ નક્ક કરવા દેતી હતી એમ હતું, તે એ હસ્તલેખ કોઈ હાથ હતા! નક્ક કરવાર શિવાય ખાનને એવા દીધા હતા? જ. ના. હુલોચિત્તમને થોડે કોઈ પણ પ્રસંગે એ હસ્તલેખ-લેખાનો પ્રયાસ કર્યો હતો! ક્યાંક અનેક પ્રશ્નો પૂછવાનું મન થાય છે. આ નાટકોના હસ્તલેખ એ મૂળ બાઈ કને હતા એ પણ આજે તો ત્થી કરીને જ માનવાનું છે. એ બાઈનું નામ તો “દૌપદીહરણ” ના મન્થનિવેચનમાં એ અન્ધ માટે જ દીધું છે. જ નામ પણ નથી આપ્યું ‘બાઈ’ એમ એમ જ છે-એ પણ મૂડતામાં અને સંકપ્તમાં એક દર્શકે!

\* ‘વસન્ત.’ ત્રીજા સ. ૧૯૧૦ પૂ. ૪૧-૪૨.

જ આ વચનમાં સ્થિતાર્થ જ મૂકાયેલો. જાણે ‘દૌપદીહરણ’-અ-અવિવેચન-પુ-૨. પરિભાષ-૧ થા માં એ બાઈ પાસે “પ્રેમાનન્દના પદ્ય શુદ્ધ મન્થો રોવાનું નવમું” આખ્યાની વાત લખી છે ખરી. પરંતુ કિંવા કન્થો એ બાઈને બતાવ્યા વગેરે જાન આપ્યું નથી-અને ખાન ‘દૌપદીહરણ’ની નક્ક કરી તેના દીધાનું જ નજીકનું એકે ઉપાનું સ્થિતાર્થ દર્શાવવાનું મેદાનું વચન આપેલું જ છે.

કને છે. આ નાટકોના હસ્તલેખ માટે તો પ્રકાશકોએ અણુમાત્ર આપણને જ્ઞાન મળવાનું સાધન આપ્યું નથી. મૂળ પ્રત ક્યાં, કોની કને, કેવી હાલતમાં, હતી—સર્વ વિશે જ્ઞાન અમમ્ય જ્ઞાન—જ રાખ્યું છે. તેથી એ નાટકો પણ પેલી નામ કામ વિનાની કોઢવારેથી બાઈ કને જ હશે એમ પ્રકાશકોનો આશય જાની લેવો પડે છે.

માત્ર ‘રાપદર્શિકાસત્યાગાખ્યાન’ ના મન્વલિવેચનમાં એક ટુકડો જ્ઞાનનો આપ્યો છે—

“જે પ્રત ઉપરથી ઉતારે કરનામાં આવ્યો છે, તે ગ્રેમાનન્દના દિવ્ય વીરજનો દાણે લખાયાથી છે.”<sup>૬</sup>

આ પ્રત કોને ત્યાં હતી વગેરે અખ્યત તો સૂચવી જ સેવી છે.—પરંતુ આ વચનને અંતે કેટલાક મહત્વના પ્રશ્ન પૂછવા પડે છે:—

(૧) વીરજના દાણની પ્રત છે તે માટે પ્રમાણ શું ?

(૨) અંદર નામ હેતું લખ્યું હશે, તે જ ?

(૩) હેના અક્ષર કાંઈ ઓળખે છે ?

(૪) અથવા હેને કાંઈ લખાયાથી નજાખ્યાનાદિક જેવાં કાવ્યોની પ્રત કોને અક્ષર મળતા આવે છે ?

(૫) એ પ્રત હવે કોઈને નહરે પડવાની તકિં જ કની ?

હરેક લિખનવનાશ મન્દને માટે તો કાલા પ્રયોગના ખુલાસા વિવેચનનાં ધોરણો સ્વીકારનારા પ્રકાશકે અમારથી જ આપવા જોઈએ. હજુ પણ જ. હારમોવિન્યાસ આપશે ખરા જી આ નાટકોનું અન્તઃસ્વરૂપ અનેક સંકલ્પે લિખનવન્તરું છે માટે જ અસસ્ય પ્રત વગેરે જોવાનું મન સર્વેને થાય. માટે પ્રત સમજી એ મૂળ હસ્તલેખો રજૂ થવા જોઈએ—ખરું જોતાં એ પ્રતની જ ગિરમત છે,—જે એ જેમ અસ્તિત્વમાં હતી પણ હતા એમ હોય તો. માત્ર વીરજના દાણની લખેલી પ્રત છે એટલું જોવાવાળી સહા હાલત ના થાય.

આ નાટકો ઉપર અચકામાં ઉમેરો કરનારી એક વળી ખીછ દલીલત ધ્યાન ખેંચનારી છે. ‘પાઞ્ચાથી પ્રસન્નાખ્યાન’ ના મન્વલિવેચનમાં પ્રત કપ જે છેડી ચાર પંક્તિઓમાં તીએ પ્રમાણે મળત છે:—

‡ ‘રાપદર્શિકાસત્યાગાખ્યાન,’ મન્વલિવેચન, પ. ૨૭, રજિત છેડી એ.

† મદારા પ્રથમ નિબંધમાં આ પ્રકર લેણે નથી. મહત્વનો હોઈ નવીન છે તે વચ્ચે સહ વર્તેલું ધ્યાન બંધુ છે.

“આમ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ માટે જેણે પોતાનું આપું છવિત સમર્પણ કર્યું છે, તે ગ્રેમાનન્દને હશે બધા હમારી પાત્રીન સમ્બંધમાંનું એણું પુસ્તક પૂરું કરતાં પ્રયાગ કરિયે હિયે.”

અર્થ ‘હેતું પુસ્તક’ એમ એ કાવ્યશાસ્ત્રના આ ૩૦ આ મંથને કર્યું છે; તેથી તો એમ જાણ થાય કે બીજા કોઈ મંથ તે વખતે તો જાણમાં નહિં હોય, અને હેના જે વર્ષ પછી “તપત્યાપ્પાન” નાટક એકાએક આપણું સમક્ષ અરૂં કરાયું છે! છું તે વખતે હેના ખબર જ નહિં હોય! એ જે વર્ષની અંદર એ તું નાટક ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું તે કરું આપણને જાણવું નથી. એ વર્ષની દૂરી સુદતમાં આવશે નાટકની બોલી બનાવક ના થાય, નવી જ શોધ હમને થઈશે—એમ અભાષણનો જાણ આપવા માટે આમ કર્યું હશે કેમ? એમ અશકા: મનમાં સદા ઉત્પન્ન કરે તો માર કરાશે.—આથી જે વચ્ચમાં એટલું લખ્યું બનાવવું લખવું—અશક્ય નથી; એ સુદત કઈ દૂરી નથી.

હાથી હાલતમાં આ કંથોની પરીક્ષા કરવા માટે કસોટી પરીક્ષી વાપરવી જોઈયે! એતિહાસિક અને વિવેચક કસોટી સિવાય બીજી શી વપરાય? અને આદાર નિબંધમાં એ કસોટીને જ ઉપયોગ કરાઈ. એ પરીક્ષા કરતે જાણ અને આશ્ચર્યના પ્રમાણોનું ફરીત કર્યું છે. હેના મુનરૂપિ કરીને જુદા કાળ પ્રમાણે એ વાચની નથી. માત્ર એ પ્રમાણોનું સમર્પણ ફરીત—મુખ્ય મુખ્યનું જ—કરવું તો પીરજ રાખી સંભળશે. એટલું જ ખાતરી થઈયું. બાકી પ્રમાણોનું મુખ્ય વધુ છે—

(૧) ગ્રેમાનન્દના પુત્ર વચ્ચનું આ નાટકને વિશે માન;

(૨) ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં—ગ્રેમાનન્દના નાટકને ખરી માનતાં—નાટક સાહિત્યનું ગ્રેમાનન્દની પૂર્વના અને પછીના સમયમાં અસ્તિત્વ ના હોવાથી, આ નાટકની વિવિધ વૃદ્ધી પોલી સિધ્ધિ; એ સિધ્ધિનો આશંક્ય;

અને (૩) ગ્રેમાનન્દના કાળમાં રંગમંચનો અભાવ,—અને નાટકસાહિત્ય અને રંગમંચનો પરસ્પર અવરોધ સંબંધ.

\* જુદાકાળનોકન મંથ ૧ એ પ. ૩૩૬ એ આમજીવી “નંદનગીરી” ના અવરખમાં ૭ થી ૮ થી આ પ્રમાણે છે—

સકલ કાલ જાણે પાણું, ચતુર શિરોમાણું રહેપા;  
હંસાનગર નાટક વિશે નહિં સંજોગદ કોણ.

અર્થ આમજી નંદનેન સમ્બંધ ગુણવર્ણનમાં “નાટક” ની જગ્યાના કરીએ તે શું હશે?—હંસાનગરનાટક—એ કાંઈનો વર્ણ સમજાશે નથી. અસલ ખરો સરખાવી પાત્રી તપાસ કરવી જોઈયે,—અને એમ જ્યાં “નાટક” કાંઈ જ હોય—તે પછી આવી ફરીતને જાણ નથી આવશે. વાતની નામકના પ્રણેતા વખાણ જરૂર્ય બરેણ વર્ણ કરવામાં આવેલી

આ પ્રજા ભાગ્યોની ચર્ચા નિષ્પન્નમાં મ્હે લંબાવ્યુથી કરીજે. અહિં દુઃકમાં જ કહી શકાયું કે—જે પ્રકારનાં આ નાટકો છે તે નાટકો ભજવવા માટે ભોક્ષી સ્વચ્છતા તે આધુનિક કાળમાં જ ભોક્ષે હિમે; હેવી સ્વચ્છતા પ્રેમાનન્દના સમયમાં હોવાનો મુખ્ય ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી અણમાન નથી. તેમ જ પ્રેમાનન્દની પૂર્વે યુજાવતીમાં નાટ્યો કરી રવાનાં નહોતાં, તેમ હેના પછીના કાળમાં—આ નવીન સાહિત્યકૃષ્ણ ૫૦ વર્ષ ઉપર શરૂ થયેા ત્યાં સુધીમાં—પણ નાટકસાહિત્ય નથી. તે આરમ્ભમાં યુગ્ય અનુકર, અનામાં યુગ્ય અપકાર, અને વચગાળામાં અસાધારણ એકાએક નાટકસાહિત્યનો કળકાલ—એ સ્થિતિ આપત્ત અસંભવનીય છે; ખાસ કરીને નાટકો પ્રેમાનન્દે સ્પષ્ટ હોય તો તે પછી તો તે સાહિત્ય કૃષ્ણ સંતુ—ખીનઓ હેતું અનુકરણ ના કરે એમ ખતું—એ ખાતી સકાપ એમ નથી.

આ દર્શનશા માટે મ્હારા નિષ્પન્નમાંથી એક ધોરમત્ત સંમી સંમળાવવાની રજા લઉં.

" જે તો સંસપ્તસત્તા થત નથી કે પ્રેમાનન્દના કાળમાં નાટકસાહિત્યનું વિચારણ પુનઃ ભજવત તો નહોતું જ થતું. પ્રેમાનન્દની પૂર્વે કે પછી નિહીતિયું નાટકસાહિત્ય ભોજનાં આવતું નથી. તો માત્ર પ્રેમાનન્દ યોગ્યક નાટકો લખીને પછી અનુકરમાં કયુકેવી વીજળી છુટી થઈ ગય—જે સાહિત્યના કવિતાસત્તા તરફને અનુરૂપ જણાતું નથી; જનસમાજના વિચારધારિતા કવિતાસત્તા સાહિત્ય તરે જે સંમળા મુદ્દાપરે છે તે વિચારતાં સંમળતું નથી. સાહિત્યનાં પુનઃભજવન પ્રબલપત્ત ભેડે આતિ અદ્યુત સરખાતો સંગન્ધ સમેટે; પ્રબલપત્ત પ્રતિબિમ્બ હેવાં પુનઃભજવનમાં જણાયજે. આ તત્ત્વ ભેડાં માત્ર એકાં નાટકકાર ઉદ્ભવીને ચઢી પડે, ખીન એ ખર્ચ સીકારનાશ ના ઉદ્ભવે, એ સંમળિત નથી. સાહિત્યના કોષ પછુ પ્રેસ—કવિતા, કવિતાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, સરે કાલ પ્રેસ—એ કળના નિવરને વદ છે. તેથી એક અનુકર—યુગ આંતર અનુકર—કવિતા લખતી સાથે સાથે અનેક હેના અનુકરક, હેની આવનાથી પ્રેસિ આવનાવામાં, વધેર ભેખથી રખાઓ વચ્ચે થાપજે; વારે તેથી કરીને હેના સર્વ એમ અને મુખ્ય ભેખ પછુ તે તે કાળની આવતાં પ્રતિબિમ્બ ખંડે. પ્રેમાનન્દનાં નાટક ભે પાસવિક દેવં હોય તો હેના સમયમાં આ પ્રકારના કાલજવનાના પ્રતિબિમ્બની, અર્થાત્ વિસ્તીર્ણ નાટક પુનઃભજવનની, અપેક્ષા રખાય. પરંતુ હેમ તો જણાતું નથી. આ કારણ પછુ એ નાટકો તરફ સંમળને કહી નાંખવાની યેચ્છા કરે એમ છે. આધુનિક યુજાવતી નાટ્યોએ આરમ્ભ થતાં સાહિત્યમાં એ કુમનિર્માતુ થતું જણાયજે; સંચુત નાટ્યોનાં આપત્તો, પછી સ્વત્ત નાટ્યો વધેર પદપત્ત ઉદ્ભવ પામે. એ ખતું કે હાત નાટ્યોના ચિહ્નને જલુતર જાએ. પરંતુ સ્વચ્છતા ઉપર અનેક સારાં ખોટાં નાટ્યો જલવાપજે તે વધુચિતિ છે. તેથી નાટકસાહિત્યને—એ નાટ્યો અસાર

સર્વ કથાઓ—પોતાના કાળમાં નાનૂદ થયેલી પછુ—વધુને એ અસંભવિત નથી; અહિં હેતું જ વર્ણન લાગેજે. એકો સામયના સમયમાં નાટક ભજવતાં હતાં એમ અર્થ ભેગો નથી. કવિ કથનાપરે ગમે તેથી સંસ્કારિત વધેર સ્થિતિ ચોતરે તે કવિના કાળનું ચિત્ત હોય જ એમ નથી એ સુસ્તુતમાં 'કલ્પજી' નેથી કલ્પિતચર્ચાઓ, યુજાવતી સાહિત્યમાં કાલના કળમાં અનેક કલ્પિત વાચકઓએ વધેર જલુતાને રહેતું પડે એમ નથી.

એ તો કૌશલને પણ—કુલકલ્પ આ પાછલાં માળીસ, પચાસ વર્ષથી મરે, મરણાને માથે આવે એમ નથી, પ્રેમાનન્દના કાળ નિસે એ રીતે સ્ત્રી સમય એમ નથી.”

પરંતુ હું જો ઉપર ખાસ વાત્સલ્ય મૂકું તે પ્રમાણે તો વધતેના પાનનું છે. “કૃત્તી-પ્રસન્નાખ્યાન” માં વધતે મંદ અને પ્રેમાનન્દની સરજામણી કરી પ્રેમાનન્દની સસાર્થ બતાવી છે તે વચનો આપણે ધ્યાન રાખીને લેખીએ:—

## ( ૧ )

એરે છન્દખંડ રમ્યો સુસ આસ આશી ઉર,  
પ્રેમાનન્દ આવે મંદ મતિ તેની મેષિયે;  
ભારત સહુ જમાણુ ! સમાન તપસ્યા બાળિ !  
કર્મો ભારત એ જણુ; ભારત ઉલેખિયે !

પૂર્વીસપ્રસૂતા કપી'ખાન સોનું મોણું લંભા !  
પ્રેમાનન્દની કવિતા કવિતા સી મેષિયે;  
કાસાપુષી જાડ થાપ; વેસ જ વિધિના આ લે,  
કપી'ખરના પિતાવી મંદ મંદ મેષિયે.

કપી જો'ની કવિતા નિર્દન લેનું કરાણું;  
ખંચ સાન નારી એના નર નીપળવિયો;  
તોજા કન્દ છેડવા નદિ; ત્રેડવા કર તોય મૂડવા;  
દય સક્ષિતે ન જોયું આન શી બાળવિયો !

પેદ કાળે વેા કરી દેદ તેમ ખેડમી નદિ;  
મેટ જુડી મહંકમિ; દેસ આ તળવિયો !  
એરી એરે-જાણુ ! કું કાં મુખે જમાણુ !  
મંદ મંદ લખી 'વેદ છેડ'થી સન્દવિયો !

એકે એક સસો લખ્યો સજાસ પૂર કો.  
એકે કુવ રા હિસામે ? દુનિયાનો રાહ છે  
સસા લેવડા જુદવ પૂરમાં અધિક એથી,  
જનુ મન્ય બખ્ત એમે; કો'ની નાદવાદ છે !

શુભ આસ લેવો કવિ; રવિ જોઈ જાંખિ પો;  
મંદો લે જન્દ કરો ! મંદ કી ઉત્તર છે.  
કપી મેડી એવ નાઈ કપી'ખર વાળ રહે  
વંદ મંદ પ્રેમ પૂર-આનન્દ અનંદ છે.



મુઝો પ્રધીરાજ અરિદાસ એ પ્રખ્યાત વાત;  
કર્ણકેરી હોવી ખ્યાલ, અંતરજન બાધુ છે;  
પ્રધીરાજસભો અને કર્ણનું અરિત વાંધો;  
સંસારો તમારો મહે, કવિ અર્ધ વાણુ છે.

કર્ણુ લાંબુ; પિંચળ અધીરજની વાત જેમાં;  
જેમાં કવિત્વ કશું છે ? અમ લેનાર શાણુ છે.

## ( ૨ )

પિત્ર સુન્દર ! છે પિત્ર ! રસિક ન સાધ સખ્યો,  
પ્રતાપી પ્રભાકરને પિછાપ્યો ના કોઈએ !  
બન્ધ પ્રેમ તણા ધણા; પદમાં તે સેની મણા !  
હા ને ચોપાઈ ધણી સાખજીએ લેછા.

ચાર તણે જેડ કર્ણ, એક તણે કર્ણ આ તો,  
હેતું તવ યુવે કોઈ; ખતિ ખરૂં મોઝયો;  
મૂઝા મુઠ નિર્લખ્ય સૌ પેર પડ્યા પાવાણુ !  
શુભરાત શુભ ધવો, યં રસાળ મોઝયે ! \*

અહિં' પોતાના પિતાની કૃતિયોની અણવામાં તાલકું નામ પણ લીધું તથી  
એ—તે પ્રેમાનન્દે તાલક રમ્યાં હોય તો તો—આકર્ષની જ વાત છે. તે કાળમાં દિન્દી,  
બગાળી, મરાઠી, છવાદિ ભાષાઓમાં તાલકસાહિત્ય નિષકુર હતું નહિ, આ સંસ્કૃત રીતિનું  
તાલકસાહિત્ય હતું જ નહિ, તેથી સુન્દરભાવામાં પ્રેમાનન્દે આ તાલકસાહિત્યનો ઉદય દસાચ્યે.  
હોય તો તે અસાધારણ નવાઈની અને વણાઈની જ વાત ચાલ્યા, અને ધણજ અણછમેરો  
ચાલુક હો; તો એ તાલકો વિશે આમ નોન રાખે એ કેનું અદમુત ! માત્ર કાવ્યોની જ  
ગુણના આ કવિતામાં કરી છે એમ અચ્છવ કરવા કોઈ જાણે તો તે લૂનો જ પડશે;—  
પિંચળ વિશે પણ વણે હોઈએ કયોઈ; તો તાલક જેવી નવાઈની વાત એ કદી પણ ચૂકે  
નહિ. વણએ ચાલ નથી રાખ્યું; અને સેની કોઈ કૃતિમાં તાલકો વિશે હોઈએ છે એમ કવે  
વળી કોઈ પુરાણે રચ્યુ નાથ તો રહેવા પુરાણ ઉપર કેટલે વિશ્વાસ રખાય તે હોવાની  
જરૂર જ નથી. આ કવિત કિવાપ અન્ય તાલકના અસ્તિત્વના ઇશ્વારનાં પણ વચનો  
હોત તો જરૂર તા કેશવભાઈ અને હેમનંદો મત સ્વીકારનારા તે અતાર સ્ત્રીમાં જાણ

\* ઉપરનાં કવિત 'મે' તા કેશવભાઈના 'પ્રેમાનન્દ' નિબંધમાંથી ઉતાર્યાં છે.  
પરંતુ 'કૃત્તીપ્રસન્નાખ્યાન' માં રૂપ કવિતાનો 'મંચલાચાર' વિષય છે તદ્દમાંથી એ કવિતા  
જુલક જુલક વીણી કાઢવાં છે. એ પદ્યોએ કવિતો વણસતાં જણાશે કે તાલકો વિશે હોઈએ  
કહિં પણ નથી.

પ્રમાણીને બતાવ્યા વિના રહેલ જ નહિં. અર્થાત્, હજી સુધી તો હેતુ કોઈ વચન વચ્ચળું કે અન્ય કવિયેતું એ હોંડિના પજુ જાણવામાં નથી એમ માનવાને બાધ નથી.

આ તથા નારકે તે 'નારક' નથી પણ 'આખ્યાન' છે તેથી વચ્ચે મજાબમાં નહિં હોય—એમ કહીય કોઈ જતાવે તો એટલે જ ઉત્તર છે કે 'આખ્યાન' એમ નામ આપવાતું કારણ 'રોપકર્ષિકા સત્યબ્રહ્મખ્યાન' ની પ્રસ્તાવનામાં સરધારના મુખમાં મૂકયું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે 'નારક' તરીકે એ હકિત નો છે જ છે. પારિવારિકતું વચન છે કે— "ત્વમે તો નારક જન્મને પજુ નાતબ્દાર મુખિયો." તે પજુ સ્પષ્ટ સ્વાયે છે કે નારકરૂપે જ આ કવિએ ઉલ્લેખ છેડું ખાટે આ સાબિત કહીય તો અસ્યર જ મજારો.

આખ્યાન-પ્રમાણો મહારા નિબંધમાં એટલાં જવાં છે કે અહિં હોયો વિસ્તાર કરવો અશક્ય છે. જાણ, સીલી, સંસ્કૃત કન્દારાચરના છન્દો, મલવિરોધ દર્શાવનારાં વચનો, પ્રવાહિ અન્તર્ગત સ્વરૂપોનો સ્પર્શ અહિં યાદી સકરી નહિં. માત્ર એ ત્રણ નમૂના અને એ ત્રણ મહત્વની કહેવત પસંદેતું જ રહીને કરાવીને સંતોષ જાનવો પડશે.

- (૧) અંગ્રેજી ભાષાં વચનો—મહે મહારા નિબંધમાં પૃ. ૫૩-૫૪મે બતાવ્યાં છે. હેમાંતું એક જ વચ્ચે. રાક્ષાને ખાટે—આ અંગ્રેજી જિઠ હવર નો જન્મદયઃ તરજુનો જ છે. મુજરાતી બાપારદિથી કેવળ નિરોધી જ છે. બાપજો તો 'સહાયતું' કે એ રીતે જ વચન બાપરિયે. ખાટે એ જિઠ જુઠ પ્રતિનિધ્ય પૂજાથી મુજરાતી બાપારદિને એમ ખાસ પદાર્થ આવેયે. અંગ્રેજી બાપારદિયેના યાદ પરિ. મનથી હાર્યા વચનો પજુ સંભળવામાં આવવાથી કમ ચાલે છે કે તે મુજરાતી જ હશે—તે વિશે એ નિબંધમાં How far you ? નો તરજુનો " કેમ છે ? " ( કેમ છે ? ને ખાટે ) પારસીઓ કનેથી મુંબાઈમિય મુજરાતીઓએ લીધેલાં હાલકરણ મહે બતાવ્યું જ છે તેવું જ એક ખીલું ઉલ્લેખ આપું. " મહે હોને ડોડું આપું નહિં " એ, કેવળ પારસી મુજરાતી વચન જ છે. અંગ્રેજીમાં To give comfort આપું એમ છે અને comfort આપુંને અર્થ 'મુખ' મહે, એમ પણ આવે. અને પારસી શબ્દ ( અપભ્રંશ ) માં ખોને 'દોડું' કહેવાય છે, એ સર્વનો સેજસેજ અપભ્રંશક યાદને આ પારસી મુજરાતી વાંચ ઉદ્ભવ પામ્યું છે. તે મુજરાતીઓમાં પજુ પેટી અપું છે.—અને 'દોડું' તે 'દોડી' નું જ એમ માનીને કેટલાક મુજરાતી શુદ્ધ કહેવત હરી એમ સમજી લખે.—મતલબ કહેવાની એ કે " સહાને ખાટે " એ પરિચયજનિત મનથી ના હેતરાનારને તો અંગ્રેજી કમ સ્પષ્ટ જ જણાશે. અને એવાન-અ અંગ્રેજી ભરવા હતા એ વાત હજી આપણે બાપુની બાલી રહેલી છે.

- (૨) ગદ્યમાં અન્તર્વેગ—નિબંધ પૃ. ૫૪-૫૫ મે મહે બતાવ્યા છે તે તરજુ ખાસ હજી મેંસુડું. આ પ્રકારના અન્તર્વેગ કેવળ આધુનિક અને પારસી નાર

પ્રેમાર્થી અતુલ્ય કરીને આગેલી રચનામાં જ દર્શન રહેલું એ અનંતર્યમકમાં ૧૦ ઉદાહરણો એ વધુ નાટકમાંથી પ્કને જણાવે.

(૩) " એક કાંકરે અનેક પછી પડે " એ અંગ્રેજી રૂઢેવત 'To kill two birds with one stone' ઉપરથી સ્વગમન સ્ખલ્લ: ઉતારેલો નમૂનો છે. આ બાબત તો કેવલસાધનો બચાવ અને હેતો પ્રેતુચર લખાણુચળી ચર્ચાથી મૂંઝવિન્યમાં પ. ૪૭-૫૦ માં આપેલા છે તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચી કંતોષ ખાનુધુ. એ ચર્ચાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે અલુક બાધાની રૂઢેવતો તે તે બાધા યોગ્યતાની પ્રબળતા જીવન, ક્રમિકાસ, સ્વભાવ, કલ્યાક્રિતાં સદમ આકારમાં પ્રતિબિમ્બ છે. અને યુક્તે પ્રબળતા જીવનમાં, સ્વભાવાક્રિયામાં, આ પ્રકારની રૂઢેવતનું બંધારણ યાદ હોવી સ્થિતિ હતી નહિં. અંગ્રેજી અને સુઝવાલી રૂઢેવતો એક બીજાને મળતી અનેક જગે છે તે વાત આ ક્ષતીકને બાધ કર એમ નથી. હેતું મળતાપણું જનસ્વભાવમાં સમાન સ્વરૂપોને વળખીને રહેલું હોય છે. પરંતુ ત્યાં વિશેષ રૂપના જીવન સ્વભાવાક્રિયાની રૂઢેવતો હશે ત્યાં સામાન્ય નહિં જડે. " સો દહાડા સામ્રા તો એક દહાડો બહુનો, " અથવા " સામ્રા શોં સુવેળાં તો વધુ શોં કંવેળા " હેતી રૂઢેવતો અંગ્રેજીમાં જડી સમશે તદ્વારે " એક કાંકરે અનેક પછી પડે " હેતી રૂઢેવત તુલ્ય સુઝવાલી તરીકે સ્વીકારીશું; ત્યાં ક્ષતી તો આમકાની નજરે જ નોચનો આપણો રહ છે.

(૪) પરંતુ એક પ્રથમ દર્શને નજરું પણ ઊડે સ્વરૂપે બહુ જ મદતવતું આત્મનંતર પ્રથમ પેલી સંકૂલ રૂઢેવતોમાંથી જડે છે. એ રૂઢેવતોમાં તો ખરેખર આ નાટક ડાની આધુનિકતા પકડાઈ આવે છે. જીલ્લું કાંઈ પણ ના હોમ અને આ એ રૂઢેવતો હોય તો તેટલા ઉપરથી જ દૂં તો આ નાટકીને બનાવતી રચાયતી ક્રિમ્મત થઈયું. એટલું જ કે એ રૂઢેવતો હેપક ના હોવી જોઈએ. પરંતુ હેપક છે એમ રૂઢેવાની આજ સુધી કદાચી ક્રિમ્મત આતી જ લખાતી નથી. અને એ રૂઢેવતો ચિરાય જીવન એટલા જાણ આધુનિક પ્રકારે છે કે બધાને હેપક રૂઢેવાર કાંકરીને પાત ચવાનો.

તો એ એ રૂઢેવતો તરફ આજ ખાસ ધ્યાન ખેંચીયું:—એ આ છે.—

(૧) દુઃખનો દગ્ધો ચાલે દાધે પુનઃ પુનઃ સ્વલ્લ્ય વિચારે,

(૨) વસે જનં તસ્ય પુનઃ કથકારસ્ય ધૂમક:

આ વિશે પ્કાચ નિબન્ધમાં ચર્ચા સવિસ્તાર કરી છે.—( પ. ૭૦-૭૧ શુભો ). અહિં એક એ વાતો વિશેષ અને નવી કહેતું છે.—

આ રૂઢેવતો આ રૂપમાં અંજૂતમાં લેવામાં આવેલી નથી; ઉપકામળ પુનઃ વાળી

ફ પુસ્તકી નં. ૧૨ માં આ ખાસી સુઝવાલી વગેરે નાટકોમાંના નમૂના આપ્યા છે તે શુભો.

તે તો પશુ ૧૫માં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લાવી નથી.—એક વર્તમાનથી તે પુણીથી તે આ વચન ફેરવીશ, અને વિશેષ પરીક્ષા કરીશ. એ સંસ્કૃતમાં પ્રચલની હોયતે દુગ્ધતો દમ્બઃ પ્રસાદિ પાણી આના આ જ સંખેમાં લેય તે તે કશું હોવાનું નથી. પરંતુ તેમ છે જ નહિ. અને સત્ત્વી મનુષ્યોએ કાલિદાસની ‘ઉત્કર્ષમય્યા’ માં આ અને રૂદેવતો જાહેર, અને આને આ જ સંખેમાં—અને એ સંખેમાંનું જ સ્વરૂપ આપવાને માટે પ્રમુખાલ સાહીત્યોનાં ‘પાસ’ એક રેતુ હતો. તેમણે એમ પ્રતિજ્ઞા લખાણે કે—સુભસાદી આપા સંસ્કૃતમાંથી આવીને (તે સંખેમાંથી સંખે એકલું જ નહિ, પણ આણે વાચીનાં વાક્યો પશુ જાતરી આપ્યાં છે), અને તે પ્રતિજ્ઞાની સાબીતી માટે વીસ પચાસ ઉપાધ્યાય (અર્થાત્ રૂદેવતો) સુભસાદીમાં આપી, તે ઉપર તેનાં સંસ્કૃત સ્વરૂપ આપણે. આ રીતે સૌજન્યમાં સંસ્કૃત આકરણ, આપણે, પ્રસાદિને આપણે કરીને સંસ્કૃત ૧૫ વાચીમાં પૂર્યાં છે. તે ઉપરથી જ આપણે આપણે કે એ: સ્વરૂપમાં તે પૂજા વાક્યો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અભ્યાસમાં નહિ. વિષયો ‘પાસ’ આથી અપહતા થશે.

બીજે તંબે પૂરેલી રૂદેવતમાં:—

- (૧) વસ્તુ મળ—અર્થે સંસ્કૃતમાં એ વસ્તુના મિત્ર સંધિ થાય, પરંતુ મનુષ્યોએ આવીને તે સુભસાદીમાં ‘જે’નું અર્થ ‘એમ પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ બતાવવું હતું’ તેથી અર્થ એમ છતાં પાડીને સ્વરૂપ પૂર્યો.—અને તે જ સ્વરૂપ આ વાક્યમાં અર્થ એ રૂદેવત રૂદેવતે રૂદેવ,
- (૨) એ નિબંધમાં બતાવ્યું છે તેમ સ્વરૂપ એ સંખે અર્થે અભ્યાસે. સંસ્કૃતમાં સ્વરૂપના એમ સંબંધે, ‘સંખેવર’—એ સંખે—સ્વરૂપના:—સ્વરૂપના—સ્વરૂપના હાથે—સ્વરૂપના એ ક્રમોમાં વર્તેને આપે, અર્થવાર, સ્વરૂપના, પ્રસાદિને દેહાર તે મૂળ કાર ના બાળ રૂદેવતમાં લેખેમાં પાણી કાલને દુગ્ધ પાણી નાદ પાત્રમ કોણે એ સ. કેલેપાલ કુલે નિર્નિગદ રીતે ‘વાચ્યાપાર’ ના તેમનાં નિબંધમાં બતાવ્યું છે.

એ ખરું કે ‘ઉત્કર્ષમય્યા’ માં પ્રમુખાલ સાહીત્યે સુભસાદીમાં તે ‘સ્વરૂપના’ સંખે પૂર્યો છે (‘સ્વરૂપના—અર્થે’). પરંતુ સ્વરૂપના ઉપરથી ‘સ્વરૂપના,’ સંખે ઉપાલ અર્થે અર્થ છે, અને અર્થ થકે તે પશુ સ્વરૂપના સંખે જ મૂળમાં આપણે છે.

તેવારે આ સ્વરૂપના સંખેની અર્થ—એ પ્રમુખાલ સાહીત્યોની જ આણેથી હતી તે પશુ—આ નોટકમાં સુભસાદી પાડી છે. અને ‘સ્વરૂપના’ સંખેનું પ્રતિનિધિ આપણે માટે જ સ્વરૂપના એ અર્થે સંખે અર્થે છે; ને તે નોટકમાં તદ્દપ આપણે છે. પણ દુગ્ધતો દમ્બઃ પ્રસાદિ પાણી રૂદેવતમાં તે આપી પશુ વધારે અને ઉપરઉપરથી કિરો: પાસમાં આપણે:—

સંસ્કૃત ઉપરથી સુજરાતી ચલાવું જતાવવાને ખરે જ સાચી મદારાને તીચેના પ્રભુમ  
વમેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે—

- (૧) દુગ્ધતઃ હેમાં તઃ પ્રભુમ આપ્યો છે. સંસ્કૃતની આપદિ પ્રમાણે તે દુગ્ધેન એમ  
મળ્યે. તેમ જ સુજરાતીમાં ‘દૂધથી લાગ્યો’ એમ રહેવત નથી પણ ‘દૂધનો  
લાગ્યો’ એમ છે. પરંતુ ‘મી’ ક્રમ્ય સ્થિત તઃ ઉપરથી આવ્યો છે એ બતા-  
વવા માટે સાચી મદારાને દુગ્ધેન ને બદલે દુગ્ધતઃ મૂક્યું અને તે જ રૂપની  
આપણા નાટકમાંની રહેવતમાં દૂધહુ બાપ પડી છે.
- (૨) તે જ રીતે દુગ્ધ શબ્દ પણ સંસ્કૃતમાં જ્યાં ને મેંડાણે મૂક્યો છે—ને અર્થમાં  
દુગ્ધ શબ્દ સંસ્કૃતમાં વપરાયો નથી—તે પણ સુજરાતી શબ્દ ‘પણ’ ને  
દુગ્ધ ઉપરથી આવ્યો જતાવવા માટે; અને તેનો તે દુગ્ધ શબ્દ નાટકમાંની  
રહેવતમાં પચાવત્ ઉતાર્યો રેખિયે કિયે;
- (૩) પણ વળી વિશેષ સચક વાત તે એ છે કે ‘દદિ’ ‘દીવ્ય નદિ’, ‘જવાન,—  
જતાં પ્રજાસામ સાચીએ કવિ વિવક્તિ એમ કહ્યું એ આપણા નાટકમાં પણ  
એ વિચિત્ર ક્રમ તેમની તેમ ઉપાડીને મૂકાઈ.
- (૪) વળી, દૂધ પ્રવાહી અને દદિ’ તે દરેલી સિદ્ધિમાં, એટલે દૂધનો જામ દદિને  
વિશે સંભવે જ નદિ’ જતાં સાચી મદારાને દદિ’ શબ્દ સંસ્કૃત જ્યાં ઉપરથી  
આવેનો રહાવવા માટે—ઉપર કહેવા અર્થસવત્તું વિસ્મરણ કરીને—જ્યાં શબ્દ  
મૂક્યો, એ નાટકમાં પણ તે જ શબ્દ આવ્યો. સુજરાતીમાં રહેવત છે હેમાં તે  
‘હાસ પીવાતું’ ને—અને તે બંને રીતે જામ મેરે છે; હાસ પ્રવાહી હોઈ પી  
સકાય, અને દદિથી જામ હેમાં સંભવે વસ્તુસ્થિતિ કાંઈક આવ દશે. ‘દિતો-  
પદેસ’ માં આવ રહેવતતું મળે સ્વરૂપ—

વાચઃ વાચરાદમ્બો દવાપિ પૂરુહસ મહાવતિ ।

એ પંક્તિમાં પ્રજાસામ સાચીએ દીકેરું હોમના મનમાં રમી રહ્યું હશે; અને  
સુજરાતી રહેવત—

‘દૂધનો લાગ્યો હાસ પૂકોને પિયે.’ એ પણ હેમાંની બાકમાં હેતું બોલ્યે;  
આ બંનેતું વિચિત્ર મિથલ મળીને સાચી મદારાને દુગ્ધતો દગ્ધો વાલો જ્યાં  
દુગ્ધ ‘પુરુહસ વિવક્તિ’ એમ રહેવતતું સ્વરૂપ મળી મદ્યું; હેમાં તઃ ઉપરથી વી  
પુનઃ ઉપરથી પણ, અને જ્યાં ઉપરથી દદિ’ એમ શબ્દો આવ્યાતું જતાવવાના

કુ ‘કલસકૃતિયા’ માં તે જ તઃ તું પુનું સામ્ય જતાવવાને ‘દૂધથી’ એમ સુજરાતી  
રૂપમાં મૂક્યું છે, તે દદિ’ ગોધતું નેકર્યે.

હેતુના જોડામાં ને જોડામાં સંસ્કૃત જાણ તથા રહિ, અને હકિં અને હમ બાબતના ઉપર બતાવેલા જો અર્થબોધ, એ સર્વનું બહિદાન આપ્યું. અને એ બહિદાન આપનારા સ્વરૂપમાં જ એ કહેવત આપણા આ નાટકમાં સહે સખ મુખી દેવામાં આવી છે.કુ—

આમ આ કહેવતોમાં બ્યારસ્યુદિક દોષો અને અસંબંધના દોષો પણ મૂળ પ્રમાણે પ્રતિબિમ્બમાં પણ પ્રુદિત થયા દેખાયે—તો પછી એ જ અનુમાન વાળાની રીતે પ્રસિદ્ધ થાય કે ‘હસર્ગેમાળા’ માંથી જ આ કહેવતો આ નાટકમાં ઉતારામણી છે. અને ‘હસર્ગેમાળા’ તો ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં પ્રથમ પ્રગટ થઈ, અર્થાત્ આ નાટકો તે પછીનાં જ દોષો જોડાયે.

આટલી એ કહેવતો ઉપરથી જ બનાવવા પડતાઈ આવે છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં મહાત્મ નિમન્ત્રમાંથી પોદાક જ જામ દવાયા દેવા તે વખતે—‘સદાને માટે’ (for ever) એ વચન તથા જીભ એકાદ આધુનિક વેશનું અવશ્ય થતી જ એક વિચારણીય ઐત્યુચ્છેદના પત ઉપર તરત ડાબ પડી કે આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં હોઈ સહે નહિ. આ વાત તે ઐત્યુચ્છેદે જોતે મઠને દલીલ છે.

(૫) હવે હું એક જ આશ્ચર્યનાર પ્રમાણનો સ્પર્શ કરીશ. મરાઠી જાણના સંસ્કાર જણાવનારા સખી—આ નાટકોમાં અણુપણે તે વિશે નિમન્ત્રમાં ( પ. ૬૦-૬૨ મે ) સ્પષ્ટિતર ચર્ચા મ્હ કરી છે. ‘એલી ગુન્ના’ જેમાં ‘ગુન્ના,’ ‘આદિપતું’ ‘સક્ષ’ ને બદલે ‘સક્ષ,’ ‘સપથ’ અને ‘દુર્મિત’—એ સખો તે સખે તથાસખો અને એ મરાઠીમાંથી માત્ર ચલેલા છે એમ બતાવ્યું છે. ખાસ કરીને ‘દુર્મિત’ સખ તો નિમ્ત્રણ મ્હ મરાઠી જ છે. \*

હવે પ્રેમાનન્દને મરાઠી જાણના પેલાની રચનામાં સંસ્કાર પેમાટે હેવો સંપર્ક એ જાણના સહિત્ય જોડે ન્હોતો એ વાત ખાસ ખ્યાનમાં રાખવાની છે. મરાઠીઓનો શુદ્ધસતમાં પૂરે સત્તામાં પ્રવેશ ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં થયો; પરંતુ પ્રેમાનન્દના કાલ પંચોક્તિમાં આપણાની કાલમ સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં થઈ, અને તે જ સમયમાં પ્રેમાનન્દનું મરણ થયું. તે પૂર્વે મરાઠીઓનો તબ શુદ્ધસતમાં પ્રવેશ કેવળ દુર્મહત્, બ્રાહ્મ જન, જોર વગલા પુરતો જ હતો.

વળી પ્રેમાનન્દ અને તેની આસપાસના સમયમાં દેવધી અસ્થિરતા, અસાન્નિ, દેવધી હતાં કે અન્યજાણના સાહિત્યનો પ્રવેશ થયો અસાધ્યપણે હતો. અન્ય-

કુ આ વિશે વિશેષ ચર્ચા માટે પૂરવણી નં. (૧૦) જુલો.

\* આ માળત વિશેષ ચર્ચા માટે પૂરવણી નં. (૧૩) જુલો.

આપના સંસ્કાર કેવી દીવ્યોમાં પ્રવેશ પામી સ્થિત રહી શકે તે મ્હેં નિબંધમાં (૪. ૧૭-૩૦ પા.) વિસ્તારથી ચર્ચા કરી અને જા. કેશવજીય મુન પોતે પણ પ્રેમાનંદના સમયમાં મરાઠીભાષા "સ્વતંત્ર્ય" પ્રત્યે મહામુદ્રમાં પૂલ પામવી થઈ હતી " શ્રેષ્ઠે તે વાગ્યો સ્ત્રી સહજે કે એ આપના સાહિત્યને ગુજરાતમાં પ્રવેશ તો ના જ થયેલો એમ જાણું પડશે—તો હાના મરાઠી જાનો સ્વીકારનારો એવો પ્રેમાનંદના સમયમાં સંભવે નહિ.

આ સ્ત્રી તો નિબંધમાં થઈ ચૂકી છે તે તરફ જણ મેંચવા જ આવડું હતું. અર્થ એ સંબંધમાં એક વિશેષ વાત રહેવાની છે. તે એ કે મરાઠી ભાષાના સંસ્કાર પેસે એટલો સંપૂર્ણ પ્રેમાનંદના સમયમાં જ નથી થયો હોય તો તો એમ પ્રેમાનંદે શુદ્ધરસિયને બીજા બધા બાળાઓ કરતાં સુધેરે નિબંધમાં પ્રતિષ્ઠા લીધેલી રહેવાય છે, અને હિન્દીની ત્રીજે સ્તરમાં જાણી સમર્થ નિમિત્ત મહામુદ્રમાં જા. કેશવજીય હેમન નિબંધમાં (૪. ૧૭-૨૦ પા.) શ્રેષ્ઠે, તેજ મરાઠી ભાષાના સાહિત્યને બેરે પણ સ્પર્શ રહેલો કેમ ના જાણી? આમ પણ મ્મને યશ્વંત કાઠી સમય. તેવી સ્પર્શ ના જાણી તે વાગ્યો જાણું જાણીએ તો એ જ કોતરે કે પ્રેમાનંદના સમયમાં મરાઠી ભાષાના સાહિત્યને પ્રવેશ જ ગુજરાતમાં નહોતો પડતો આરંભાથી જ આપના કાષ્ઠ ઉપર પ્રગટતો અર્થને જા. કેશવજીય એવી વૈભવ જ ત્યાંમાં સમયાય છે, અને શ્રેષ્ઠે—

"પરંતુ હિન્દુસ્તાનીની સ્પર્શ આપણે જાણ મરાઠીની સ્પર્શ આપણા જેવું રૂઢિ નથી એમ કહી તેને પ્રગટતો નહિ" જાણી હોય."

આ તો માટે આશ્ચર્ય કહો નથી. આથી પણ વધારે આશ્ચર્ય થઈ જા. કેશવજીય શ્રેષ્ઠે કે પ્રેમાનંદે મરાઠીને વસારી નથી લીધી અને તેને માટે પ્રયત્નો એ આપેલો—

(૧) 'તપસ્યામ્માન' નાટકના જણાવવામાં—ગુજરાતી ભાષામાં નામ 'મહારાષ્ટ્રી' કરીને તે 'મહારાષ્ટ્રી' એ નામની સાથે સ્પર્શ કરીને આપેલો.\*

(૨) એ જ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં—જાણી સાથે મહારાષ્ટ્રી નામે જાણીને આપવામાં કરીને.\*

અર્થ પ્રથમ શ્રેષ્ઠે પ્રયત્ન કરવા આથી સ્પષ્ટ જણના ઉપર જ રહી શ્રેષ્ઠે. 'મહારાષ્ટ્રી' જાણ તે મહા અને સહ એમ દેવના નામ ઉપરથી આપેલો. તેના પાછામાં શુદ્ધરસિયે મહા સી રીતે વસાવવા તે કાણું નથી. 'સહી' એમ કાંઈ આપણું નામ-ગુજરાતીની પેઠે નથી. અને મહારાષ્ટ્રી બેરે સ્પર્શ કરવા પ્રેમાનંદે પાણું જ નહોતું એમ જા. કેશવજીય માને છે તો પછી મહારાષ્ટ્રીમાં કાણો કિલ્લ જાણીથી સ્પર્શને સેવુ જાણે એ અર્થમાં લાગે છે.

\* પ્રેમાનંદ-વિશેષ ક્રેમનો નિબંધ ૪. ૧૮

\* પ્રેમાનંદ-વિશેષ ક્રેમનો નિબંધ, ૪. ૨૦ છેડી એ રાજિતો.

બીજા નેમરના પ્રમાણ માટે શું કહેવું ? મૂળ જાણેલા મન્યમાં જ “ મહારાષ્ટ્રી ” શબ્દ નથી, પણ ‘ બગવાસી ’ છે. તે કેવળ સ્વેચ્છાથી જ બહારી નીંખી ‘ મહારાષ્ટ્રી ’ એમ રચાવવું, અને પછી તેમાં મરાઠી સાથેની નવી સ્પર્ધાનું અનુમાન પ્રમાણ બોલવું—એ પદ્ધતિ તો ખરે જાન્ય જ છે. કેહાં અરણ્યે કહેવા આવે કે આપણસર પૌરાણ સુગરજાતના વાણિયા જેવી પાપથી ખેરતા હતા તે ગુજરાતી ઉપર હેમના પ્રેમનું ચિહ્ન હતું; અને કેહાં એ ઉપર સહન કરે કે હેમની જમિયો વગેરેમાં તો હજુથી પાપડી હેમિયે ઢિયે; હેના ઉત્તરમાં તે માયુસ દેવીસ આજે કે એ હજુથી પાપડી ખેરતી છે તે બૂલ છે સુગરજાતી પાપડી જ બોલે;—હેના ભેગી આ ‘ મહારાષ્ટ્રી ’ પાડની રચના બનેલો.

આ રચના માટે કસો આજાર છે ? નાટની મૂળ પ્રત કેહાયે ઠીક જ નથી. કેશવલાલ આજે પણ ઠીક છે એમ એ કહેતા નથી. અને મહારાષ્ટ્રી એ માર અજારો બમથી બદલાઈને લલિયાએ બગવાસી ક્યાં હોય એમ એ અજારેની ધડનામાં પણ સંભવતું નથી. ‘ પ્રેમાનન્દ ’ વિરેના પીતાના નિબંધને બંને અનુકૂર્તિમાં રા. કેશવલાલ કહેશે:—“ અહ પાંડ ‘ બંમવાસી ’ બહારી ‘ મહારાષ્ટ્રી ’ રચનામાં કારણે ” એને એ નિબંધમાં આપણ સારા નથી. પરંતુ નિબંધ સભામાં વાંચ્યે તે વખતે તો અજો સંભાળ્યો જ નહોતો, પણ જાણી પ્રગટ કર્યો ત્યારે તો આ મહત્વની પાતાન્તરગમનાની અનધાર છુટા નેપાતું કારણ આપવાની હેમની અવસ્ય ફરજ હતી. ખરે આ નાટકો વિરેના નિબંધમાં આ જાળત સહન બતાવ્યે સવા વર્ષ ઉપર થઈ ગયું હતું આ જાળત ખુલાસો હેમણે હજુ આપ્યો નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે. હાથી કશિપ પાંડ ઉપર મહેલની મરાઠીના રચણની રચના આજેઆજ જ દૂરી પડે તો શું આશ્ચર્ય ?

દુર્ગમના મૂળ જાં એ એકાગરણ ‘ પાંચાણી પચાખ્યાન ’ માં નજરે પડે છે ઉપરથી મરાઠીની સ્પર્ધાનું અનુમાન મહાવતું નથી; પ્રેમાનન્દના સમયમાં મરાઠી જોડે સ્પર્ધા થાય

૪ ય. કેશવલાલઆજે મદને લખ્યું કે આ નાટકો જાળત સિદ્ધાન્ત ઉપર ચાલવાને પણ વર્ષ બોલ્યે હેના ઉત્તરમાં એ તા. ૩૫-૧૧-૧૯૧૦ ના પત્રમાં માનપૂર્વી કરી હતી કે:—

(૧) ‘ બંમવાસી ’ ને બદલે ‘ મહારાષ્ટ્રી ’ માં સીધાવોનાં કારણ;

(૨) વાંચે પીતાના નિબંધ નાટકો વિરે વૈના કેમ આજુ છે તે પ્રશ્ન,

(૩) ‘ આ તે લલિત શુભ મહુલુ અને શકે ’—સત્તાદિમાં અત્યુર્ધુજા બની તરંગે દાણસ તે માટે પ્રમાણ;

અને (૪) ‘ અલિપિસહાયક ’ શબ્દે ‘ સ્વચ્છિત્ત સહનખ્યાન ’ માં છે કહેલો—તે સૌંધો જડતો નથી, માટે તે ક્યાં છે ?—

આટલી જાળત તો લગારી વરણી વિરેન પચાણની આજા અં રાખી હતી. આ પ્રેમાને ખુલાસો પણ હજુ સંધી હેમણે કર્યો નથી.



એટલો એ સાહિત્યનો પ્રવેશ જ નહોતો, અને મુર્ખતામાં મુલં ઘટ એ લીકિત શ્લોક આધુનિક છે, એ વાત મેં નિબંધમાં ( પૃ. ૭૨ મે ) દર્શાવી જ છે.

તેમ જ અભંગની છન્દસ્વરૂપ મરાઠીમાંથી શ્રેમાનન્દે લીધી એ કથનના ઉપરથી ૧૫ મરાઠીના સંસ્કાર શ્રેમાનન્દને હતા એમ દર્શાવી દેવામાં દોષ આવશે. અભંગની રચના માત્ર ' દૌપદીકરણ ' નામના છે, એ નામના સર્જતા વિશે મેં સફળ મારા નિબંધમાં કારણો સહિત દર્શાવી છે ( પૃ. ૨૩-૨૫, તથા ૩૩ ); અને હેમાંના અભંગની આધુનિક સ્વરૂપમાંનાં વિવરણ કુદૃષ્ટ. તે ઉપરાંત એક પ્રજા હમેરુધું કે ' કુત્તીપત્તમાખ્યાલ ' નાંથી પાછાનું કવિત્વ રા. કેશવભાઈ પેતાના નિબંધને પૃ. ૨૦ મેં જણાવ્યું છે, તેમાં છન્દ, ૧૨, દૂદા અને ચોપાઈ એ ચાર પદ્યરચનાઓના બેદમાં શ્રેમાનન્દની સરસાર્થ વર્ણવી છે. તે અનંગ વિશે કેમ મેળ શાખું કરો ? હિન્દી ભેડેની સ્પર્ધાનો પ્રસંગ હતો મારે આમ કરો ?—આ શક્યને વિશેષ મળા હું નહિં આપું.

ત્યારે આ ચર્ચાથી એટલું જણાશે તો હું સનેત્ર માનીશ કે હાથ પ્રસંગમાં હાથ ચીતિદાસિક અને વિવેકની દૃષ્ટિથી પરીક્ષા પડી જાય છે. ગ્રહસ્થા ૫૨માં તથ્યકર્તે સારા સારા પંક્તિઓ ૧૫ મારાહિતો ઉપરેત્ર પળીતાર કરતા નથી. ' નવચાલી ના માઠ પદથી ' મહારાષ્ટ્રીએ કહ્યાં તે ઉપર તર્કથી હામરત ગણનો હાખશે તો હમલૂં જ આપશે ત્રેપો. હેવો જ એક ખીલો હાખશે—કાંઈ જીતરતા કરાંત્રીનો—રા. કેશવભાઈના ' શ્રેમાનન્દ ' ના નિબંધમાંથી જરૂર છે. વિશ્વમના ૧૭ મા ચત્રકમાં સુર્જસ્થાપાની અવગણના અને હિન્દીની ચરતીનું સખા હાતિદાસદર્શન કપી છતાં હેમાં પ્રમાણરૂપે એક દ્રોહ ૧૭ મા ચત્રકના દોષોના મુખમાં—હિન્દુસ્તાનીઓના મુખમાં—હેમણે ગણીએ તે આ છે—

ચવેતવેકા સોહ હિ આને ચઠેકઠેજા તાર

આઠ હિ આને ફકઠલેકઠ ડ્રુણા વૈલે તાર \*

હવે આ દ્રોહ ૧૭ મા ચત્રકથી જીતરી આખે એમ મતવાને કમો આધાર છે ? ૧૩૬, આ શ્લોકની ભાષામાં જ અનેક અર્થો દેવા છે કે જે એ કથના ઉપર મંડવની હાથ પાડે.

(૧)—કે જાત ને તારવે જે દોષણે કા છે તે અસુખ હિન્દી છે;

(૨) ચકે-તકે એ હિન્દુસ્તાની ચન્દ છે !

મરે=અધ્યા એમ દોષ, ૧૫ મે ગણે=શું ?

\* ' શ્રેમાનન્દ '—પૃ. ૧૮-૧૯. " સપ્તરમા ચત્રકની અર્થનીમાં મુતરાણી છે પ્રમુખ લેખાતી અને જે તે એમ જ કહેવા છે:—" અર્થાત્ એ દ્રોહ એ ચત્રકનો રા. કેશવભાઈ માળે છે. " ' શું શાં વૈલે તાર ' કહી સુર્જસ્થાપાનું ઉજ્જ્વલ કરનાર હિન્દુસ્તાનીને દર્શાવે ", અર્થાત્ એ દ્રોહ હિન્દુસ્તાનીઓનો એવો માને છે.

ઘડી-તરી હજી સંભવે. તથાપિ હિન્દુસ્તાનીના સમગ્ર સ્વરૂપ ચિદ્રૂપ આ રાજ્ય  
બેલાના નથી જ.

- (૩) કું-જા-એ મુજરાતીના ચિદ્રૂપ સ્વરૂપે સુચરિત છે એ વાત ખરી પરંતુ 'કું'  
એ રાજ્ય મુજરાતીમાં પાછલા બે સદીની અંદર વ્યાપકરૂપે પ્રચરિત થયેલા દ્રોણ  
એમ લાગે છે. પ્રેમાનન્દ અને વલ્લભના પ્રબોધમાં પણ 'કું' ના અર્થમાં 'કયું'  
એ રાજ્ય વપરાતો જણાય છે, સત્તરમા સદીમાં એ રાજ્ય મુજરાતીમાં પ્રવૃ

(૧) બાહુક બિલામરો આવી વરો  
કરૂપ ને વિશેષ તે કરો. (નમ્રાખ્યાન)

(૨) અંદો તે ખંડ કરો ? ખંડ રીઝી જાય છે.

(૩) એમાં કવિત્વ કયું છે ? અખ તેના પ્રાણ છે.

'કું'ની પ્રસાખ્યાન ( વાળ્ય )

'કું' રાજ્યની બુલ્લગિ કોદકમાંથી 'કયું' આસ્પત થઈ ઓડેલી છે. તે ચર્ચા 'વસન્ત'  
કાર્તિક ૧૯૧૨, ફાલ્ગુન ૧૯૧૩, તથા આવૃત્ત ૧૯૧૫ માં થયેલ.

હાલ પણ મામડામાં 'કે'કું' એ રાજ્ય 'કિયું' ના પર્વાપર્યે સંભળાય છે:—“ એવો  
અમનિયો ? ”—કિયો અમનિયો—અમડાની બાપા પ્રાચીન મુજરાતીને વધારે વળગી રહેલી  
પણી વાર જણાય છે. એટલે, કું ( એ 'કિયું' ને સંદેહ અર્થમાં સમીપ છે તે ) ના વપરાઈ  
'કયું' ( =કે'કું—જયું—વયું, તેમ કયું ) વધારે વાર પ્રાચીન મુજરાતીમાં ઠકી રહેશે સંભવે  
છે, અને પછી કયું—નો ક ખરી જાણે 'કું' રહેશે.

પ્રાચીન મુજરાતીમાં 'કયું' નો કાળ અને 'કું' નો કાળ—એ વિશે અન્વેષણ પરિતોષ  
દાયે માત્ર પછી આ વિશે ખાતરીથી કહેવાય. એ માત્ર કલ્પના થઈ છે.

મધ્યપ્રાચીન મુજરાતીમાં કયું=(૧) કે'કું, અને (૨) કંઈ—એમ કહેલું.

'નામ પડને સરજી જયું' એમ કહેને નાહિ કયું'

એ સામગ્રી ચેતકમાં 'કયું' નો અર્થ 'કંઈ' છે.

ઉપરના અન્વેષણ માટે થોડીક સ્થાનમાં નીચે કહેલું:—

માન રત્ન કિશોર કામળ લાલમદીહ વિખ્યારિ

( 'વસન્તવિલાસ' શ્લોક ૨૪. )

લોકલ કાળા તું બિલાકર આ કાર સફરી સંતાપ

( 'વસન્તવિલાસ' શ્લોક ૪૨. )

પ્રચાર પત્રોએ હોય જાણતા અને અખચ સંસ્કર છે.—આવી જણાવતી હો  
રવીમારતે હું અચ્છાકૃષ્ણ નહીં.—તો તે સદાને હોય સંબંધિતો નથી.

કેમણ લેકિન આધુનિક દુહાને આપ જોતિહાસિત મહત્ત્વ આપવાનો અપેક્ષા પદ્ધતિનું  
દર્શન આપણું કરીને આપણે બસ કરીશું.\*

આર્થ તા કાલશા ખાટે એ વચનમાં 'શું' શબ્દ જોડે; પણ પ્રથમના સ્થાનનું વિજ્ઞા  
કારણ=કેશા આશુ (આ આશુ) એ વચનમાં કિતું એ પણ દેખિયે ઢિયે; એ ક્રમે ક્રમે  
માન જતી 'કશું' રૂપે પ્રેમાનન્દ, પદ્યમ વચેતીમાં કાળોમાં દેખા દેડે.

(કિ-દી વિજ્ઞા કારણ આ સાથે સરખાવવા લાયક છે. કિ-દીમાં પદ્ય-કોન-કેતકી-  
કિદને પ્રવાહિમાં indication કિદિતિત્વમાં જ આવવનું મૂળ કોટાના કામાં ભેવાથી.)  
'વચનવિજ્ઞા' ની રચના તથા સખા સાસ રાં. ૧૫૦૮ છે. લેખી અનુમાન કાલે ૩ ૧૫  
મા કૃષ્ણના આરંભમાં કિતું અને કું એ બે રૂપે અપામાં પ્રવલ હતી. અર્થાત્ 'શું' એ  
અનુમાનીમાનનું વિજ્ઞા (indication) તેમ જ અખચ પદ્ય (prominent) લક્ષણ  
અનું તે પ્રેમાનન્દ અને લેખી પછીના કામાં હોયતે સંબલ છે. અને કું-શો પૈતે વા  
એ વચન હોવા મિતિય અને અખચ પદ્યના લક્ષણ તરીકે જ શું-કાને અખચ કરવાનું છે.  
વચનનું તરીકે એ. મહાદેવ મેલિન-કાનરે જોતા કે 'અનુમાની સ્વેકૃષ્ણ; ઉ-કે-કે-એમ  
અથે અનુમાની કે અનુમાનીમાં અખ. "—અર્થાત્ દેખને આ અનુમાનીના અનુમાનીમાં—અનુમાની  
વિજ્ઞા—કે' પ્રસવરૂપ વિજ્ઞાન આખા પદ્યનું લક્ષણ હતું. તે જ આપ આર્થ પ્રવર્તી.

પ્રેમાનન્દ તથા સામળનાં કાળોમાં 'શું' અને કુંનાં રૂપે રેડેર જોડે. (અનુમાનવિજ્ઞાન  
૧. ૧૭૨, ૨૧૫, ૧૮૧, ૧૭૦, ૧૧૫, ૧૨૫, ૨૪૧, ૨૪૬, ૧૦૧ જુલે.)

આ સર્વ લેખકો સંબંધિતમાન એમ કાલ ખડું ૨—વિજ્ઞાન ૧૫ મા કાલના  
આરંભમાં કાનું એ વિશેષ પ્રચારમાં અને 'શું' એ અખ પ્રચારમાં હતો; અને ૧૭ મા  
કાલના અન્ત ભાગમાં તે ૧૮ મા કાલમાં 'કશું' પ્રચારમાં હતું પણ એકે ભાગે—  
અર્થાત્ 'કશું' ના અર્થમાં અને અર્થાત્ 'શું' ના અર્થમાં, અને 'શું' નો પ્રચાર લખના  
ખાંડે હતો. પરંતુ આખા વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાને 'શું' પ્રચલ થવાને પ્રેમાનન્દ-સામળના સમય  
પછી પચાસી વરસોના ગાળા તો અથે હોયે જોડે. આ ખાલ કાલનારૂપે કાલ રખા હતું.

\* "અપણા આનું ના મ-અનિવેચનમાં ૧. ૧. પ્રથમ પેરેમાનમાં આપ વચન છે—

"આપણે કશું, પણ અપારે સંબંધિયે ઢિયે કે

એકલેકા સોલકિ બાના, એકલેકા વાદ;

દુકલેકાકદ્ વાઠ હિ બાના, કુંનાં પૈલ વાદ.

આરે આપણે પણ સનામાં અનુમાની તરીકે લખેલે જી આપેલે."

પરંતુ આ બધો જમ તો શરે ? જાણ પ્રમાણે અને આશ્વ-તર પ્રમાણેની સ્ત્રીઓ શું કામ વાપરતા ?—કેમકે ખદા એક વિશે ખદને ઘેરું દિવસ ઉપર પવનમાં લાવ્યું હતું કે આ સર્વ પ્રાસંગિક પ્રમાણે છે, સાક્ષ્ય પ્રમાણેનિતા મધુ જ્યારે કંઈ નહીં તો કાલ અન્વેષણમાં પ્રાસંગિક પ્રમાણે (circumstantial evidence) ઉપર આધાર રાખવો એ રૂઢું છે. ઇતિહાસની શોધખોળમાં એમ અનુભવી જણાયું છે.—આ ગુપ્તો કેટલે દરજ્જે વાળ્યો છે તેની તપાસ જરાક કરિયે. પ્રથમ તો એ જ કે આ જાનતામાં સાક્ષ્ય પ્રમાણ લાવતું રાખ જ પડી. આ નાદેની જનાવરતું કપડ કોણે હતું તે હું પકડી આપું એ બંને પાસું નહિ, અને એમ પકડી આપવાની જવાબદારી ખદારે સિર છે પણ નહિ. ખડુ બોતાં તો આ નાદેનો પ્રેમાનન્દનાં છે એમ સાબીત કરવાની જવાબદારી તેમ માનનારાઓ અને ફોદનારા એને સિર છે. તે જવાબદારીમાંથી દડા છૂટી તો એએએ પોતાને છેડાવ્યા નથી.—મજા, વળી, એક બીજો બિલ ખદને લખેલો કે—આખું પુસ્તકમાં એમ લખેલું હોય કે એ દલાલ પુરાતું રચેલું છે. તે પુરાવાની જવાબદારી અહીંને એ પુસ્તક લેતું રચેલું નથી એમ ફોદનારો સિર લખે છે. આ મત આપ્યો જ આવ્યો છે. સામાન્યરૂપે, અને આખું દેશભાષિ વિધિતમાં, એ ત્રણ વખતે સ્ત્રીકારણ. જાલમચ્છુર્ય—'એકપદ્ય' કાલ્ય રવ. મોનર્વનઆહિની રચના છે. એ દેખના કલ્પનાકામાં જણાવું હતું, દેખની રચનાથી પરિચિત પુરોમાંનાં વચનકસિથી, કાળ-ખાનના કાળમાં તે રીતે પ્રથમ મળે છે કલ્પિત કાલેને સંધે માળા જ માળ, અને એ દેખની પુતિ નથી એમ ફોદવાની પુસ્તક કરનારો સિર જ પુરાવાનો બોલે પડે. અથવા તો વિચાર રાખવા લાગ્યે ઇતિહાસના પુરાવા બંધાં મેળાડ દેવ તપાં એ તપાં પ્રવેતો; એમ કે, વહિવધ, દેનિકાન, મિશન, કાપિયાન, લગ્નમનિ, કલ્પાદિના ઇતિહાસપ્રમાણથી નિમિત્ત ધરેલાં અધ્યા તે દેખના નથી એમ ફોદનારો જ જવાબદાર ગણે પડે.

અથવા બીજી રીતે આ જ પદ્ય સ્ત્રીકે. કેમ અન્ય માધુ પુરાનો કરીને પ્રથમ કર્યો—એ પુરુષો નહિ હતાં. કહે તે પ્રથમ કલ્પતો દેખ નો તો “આ અન્ય ખદારો રચેલો નથી” એમ ફોદવાનો માર્ગ લેતે મુલકો છે. પરંતુ તે પ્રથમ કલ્પત નાદોય તો એ પ્રમાણે રચિયે આપવાનું હેની કલ્પિતની ખદાર જ ફોદવાનું. આ ધરજીવી કલ્પના પુરુષો પ્રસંગે પુસ્તકોને બેનને તાલિમમુના ઉપર જ છે. મુનેશ મળ્યાંની નિન્દા કરવી એ કાલકુલર સ્વામ્ય મળ્યાંથી, તે જ પ્રકારનું ધેરલુ આ પ્રસંગમાં પ્રવેતે, જનાવરી મન્યા મળ્યા પતેલા પુરુષોને નામે જ મળ્યા ઉપરિષ્ઠ વાપરે તે એ પુરુષ તરફથી રચિયે ખદારની અલગતા તપા તે વપરા અલગને રચિયે જ.

હવે જાણી કે વિશેષ પ્રમાણ સંજોગમાં પછા મપેલા અન્યને વિશે, ઇતિહાસનાં વિચારપાત્ર પ્રમાણેની મદદ બંધાં અલગ છે તેવા અન્યને વિશે, કોણનું જ નહિ પણ

આ ઉપરથી દર અનુભવ તો કહું ના નીકે. પણ સંભવ એમ જણાય કે અન્ય વિવેચન સંભારે તો આ ફોદ (૧) લખના સમયનો માનીને વાપર્યો છે. ૧૯ ફોદપદ્યે હામ આપાને જાણે અને એટલી આપાદિ કરીલે, બીજા અગુદિ રૂંદવા દીધીલે; અને મોખ મરણમાં રાખેલો કમ ઉત્તરપેલે. ત્યાં વાલ્મિકિ વખતેની અવસ્થા હેની જ થવાની ?

જે કંઈકે વિશે કલિદાસથી મળતા સંબંધો વિરહ પોણે અને જે કંઈકેમાં અત્યંત સ્વરસે પણ એ કર્તુવની કલ્પનાની વિરહ પોણે,—હેવા કંઈકે વિશે આમ પુરાવાનો બોલો અસ્તિ-પદ્ધતિ શિર ઉપરથી નાસ્તિપદ્ધતિ શિર ઉપર ખસેડીને મુકે એ માન્યપુણ અને શુદ્ધિ-વિરહ છે. આસ્થાસની સ્થિતિ વિચારતાં કહી વિરહ અને આસ્થાસનું વસ્તુ જગત્ આગળ પડનારે જ એ વસ્તુની સમજા સામીત કરવી પડે. કેમ આશુચ આજ ત્હમ્હારી આગળ એક કીરો લાગીને રહે અને રહે કે એ કલિદાસ કીરો છે, તો તે વાતની સંસ્કાર જતાવવાનું કામ એ માણસનું છે,—કલિદાસ એ નથી એમ કહેનારને માથે સાખીતીની જવાબદારી નથી. અથવા તો સામાન્ય દાખલો લખે; ઘણ વાપરી, અથવા બીજા, સલાનું કહું આપણી કો બોલે તો એ સાચું મનું છે એ વાતની સાખીતી વચની જરૂર છે, મનું નથી એમ કહેનારને શિર બોલો નથી. કોઈથી ઉપર કસ કલાતો એ માણસ સાખીત કરતો આપે કે લાવું મનું છે. વાપરી બીજા મું કામ ? અવકાશમાં અવકાશ પુરોવામાં પણ આપ કોઈથીથી સાખીત કરવાનું કામ આપ સલા તરીકે આપનારનું જ છે. પુરાવાનો બોલો સર્વ કાલ પ્રસંગમાં નાસ્તિપદ્ધતિ શિર ખસેડી મુકેમું તો તો કાલ પણ મનુષ્ય અને વિદ્યાની જતાવક કરનારો પોતાના કંઈકે સાચા મનાવકમાં બેઠાક ફાટી જઈ અને હેવા ઉપર સક આશુ-વાનો દક પણ જગત્ કંઈકે કીનથી લેવાનું અનિષ્ટ પરિણામ થશે. કપા ના પડકાર ત્હાં લઈ તો કપડ નથી એ તો આપી ખર્ચ જ છે. પરંતુ સઠ બિચોને હું પૂછું કે મહારા નિમન્ધમાં અને આજની અર્થમાં કપડ પાડવાની સત્તમી મું નથી ગળા ? કાંઈ નહિ—તો આ નાટકેલા કર્તુવ વિશે જાણો વહેમ પડે એમ નથી મનું ? અને તેથી કરીને ખાલ રીતે પ્રેમાનન્દની હિત એ નાટકે છે એમ સાખીત કરવાનું કર્તવ્ય અસ્તિપદ્ધતિવાળાનું હવે ઉમ રહે નથી જણાવું ? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ સંબંધે. નાટકે પ્રેમાનન્દનાં નથી, હોય એમ જણાવું નથી, અને છે તે સાખીત કરવાનું કામ એ પશુનું છે.

પણ પ્રાસંગિક પ્રમાણને જર્મ કહેનાર મ્હારા બિચો મ્હે આ પુરાવાના બોલની વિ-ચારણામાં તબુઈ નહીંને ખાલો મુકી દીધો. ખાલ એ પ્રક વરર વણિયે. એ બિચના વાંધાનો એમ ઉત્તર તો કહો—આ આજનાં સદાગત પ્રમાણ સાચવાની અસાધ્યતા, કાંઈ નહિ તો અતિ કલિદાસ. બીજો ઉત્તર એ છે કે આ પ્રાસંગિક પ્રમાણો એટલાં સમય છે, અને સાદાત પ્રમાણો અથવા વધુ પુરોવા કેમ પ્રકારનો પણ જગતની આજા હવે એટલી આજી આજી છે, કે આ પ્રકારો નિવેડે આજ કે આજ આજુબાની ફરજ જ છે. નિવેડે આજા વિના હવે આજા અને હવે તરિને ખાસે બેસી રહીમું તો કાલ કાલે પણ મુકાશે અપાશે નહિ.—પણ, મ્હારો આ બિગ કહે છે, મુકાશે આજાને આજાને ઉત્તરવજ થી પડી છે ? આ કાંઈ ન્યાયની કાંઈને આજાનો મુકાલો જેવી વાત છે—કે અપુર માણસ અપરાધી કે નિરપરાધી છે એમ હરાવું જ પડે કે કાલ અનન્ત છે—અને સહિત્તતા કાલાતીત પ્રદેશમાં નિશ્ચિત હરાવ ઉપર આજાની તારકાલિક આજાવકતા નથી. હું કમુલ કરું છું કે અવકાશના ન્યાયાસન ઉપર બેસનારની સ્થિતિ અને સહિત્તતા વાઝાસત નિષ્કર્ષો નિર્ણય કરનારની સ્થિતિ કેટલોક અંશે શુદ્ધ છે. પરંતુ હેમાં પણ મર્ષણ છે. પ્રમાણસાચી એટલી બધી મળી હોય, અને બીજાં ખાસક પ્રમાણો મળવાનો સંભવ અત્યંત અલ્પ હોય, તો હવે પ્રસંગે રચક નિર્ણય

ઉપર આવવામાં આવે નથી એટલું જ નહીં, પણ સાહિત્યના પ્રતિદાસમાં અસ્પર્શિ સ્થિરતા આજીવનને માટે હેવો નિર્ણય આણવો એ આવશ્યક હતું છે. કાંઈ નહીં તો તે નિર્ણયને તાત્કાલિક, અર્થાત્ વધારે સમય આપક પ્રમાણેથી જ ના થાય ત્યાં સુધી તો સ્વીકાર્ય, hypochondriacal સાંકેતિક મત તરીકે સ્વીકારવો એ જ કારણીય પદ્ધતિ છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓ વિજ્ઞાનના અવે-  
ષણમાં આ પદ્ધતિ જ સ્વીકારે છે. હેમને પણ વ્યવહારનો ન્યાય આપનારની પેઠે મુકાદો આપવાની તલજાળ જરૂર होती નથી; છતાં વ્યક્ત મત કે સિદ્ધાન્ત પ્રમાણેની ક્લેટીમાં પાર લીધે તો તે વિશે નિર્ણય ઉપર આવી તે સિદ્ધાન્તને અધ્ધાર રૂપ સાંકેતિક મત તરીકે સ્વીકારે છે, અનન્ત ગ્રામ સુધી—નાર્થ પ્રમાણે મળતાની લાંબી લાંબી ગાસા ઉપર—મેટી રહેતા નથી, આ કારણેથી આ નામકો વિશે નિર્ણય ઉપર આવવાની ફરજનું મહત્ત્વ હું માર્શું છું. અને કાંઈ નહીં તો આટલાં પ્રમાણો એ બતાવ્યા પછી,—હાલ કેટલાક મનોમાં મુશ્કરાતી કવિતાનો પ્રતિદાસ (?) દર્શાવનારાં પ્રકરણોમાં પ્રેમાનન્દનાં જ નામકો છે એમ ખેડી વ્યતિ-  
દાસિક સ્થાપના થાય છે તે પ્રકારને તો અનૈતિદાસિક અને કપાલરૂપ જ હું માર્શું છું.

પણ ત્રીજો ઉત્તર આરા પ્રાસંગિક પ્રમાણના વિશેષી મિત્રને આપવાનો છે. પ્રતિદાસના પ્રચાન્તોની સલાસલવાનો નિર્ણય અને નામકોના કર્તૃત્વનો નિર્ણય એ બેમાં પ્રમાણની સામગ્રી-  
માં ફરક છે. એ બંનેમાં રત્ન મનાં પ્રાસંગિક પ્રમાણોના સ્વરૂપમાં મહત્ત્વનો ભેદ છે. પ્રતિદાસપ્રચાન્તો માટે તો તે તે મળનાં પુરોવાનાં લખાણો, ગ્રામીણો, સમમાર્ગીન પ્રતિદાસ-  
લેખકોના લેખ, કલાક્રિ પ્રાસંગિક પ્રમાણો હોય છે; અને ખડું બોતાં એ તે તે સમયના પુરોવા-  
નાં વચનો સાક્ષાત્ પ્રમાણ—direct evidence—અનતસ્વરૂપે છે અને તેથી હું આ  
અસલ, પ્રમ, કલાક્રિ પ્રવેશ મળવાનાં હાર અનેક છે. એ પ્રાસંગિક પ્રમાણો નહીં, પણ  
સાક્ષીના સ્થાનમાં બેસા રહીને તળાવી આવનાર સાક્ષીદારોનાં વચનો જ છે; માત્ર તે  
વચનો cross-examinationના ઉત્તર તપાસની ક્લેટીને સાખ ન હોવાથી વધારે અવિ-  
શ્યસનીય બનવાનો ભય રહે છે. ઉદાહરણ તરફ. અમરનુવચનને શિવાજીએ કપાથી ખૂન  
કરીને માર્પો કે તારવીરને ઉચિત પરકમથી માર્પો ? આ પ્રશ્નની તપાસ કરવા માટે આવણને  
જે જે સામગ્રી મળવાની તે ઉપર કહેલા પ્રશ્નની જ. હેવે માટે આવણી પાસે ખીંતું  
પ્રતક્ષ દર્શન કરાવનારું સાધન ના મળવાનું. પરંતુ આ નામકોને વિશે તો—પ્રેમાનન્દનાં  
સ્વેલાં છે એમ કહીને નામકો અંધ રૂપ પ્રતક્ષ વસ્તુ—મુદેમાત—પરીક્ષાને અર્થ મેળવું કરાય છે.  
અમરનુવચનમાં આવે ૩૩ વર્ષ ઉપર એક મીનંત કુટુંબનો છેલ્લો હીરાવાલ નામે મુજરી  
થવા પછી કેટલેક વર્ષે એ જ છેલ્લો પું દેવો દહ કરનારો અનંતર આવો જાઓ થયો હતો. તે  
વખતે એ અંધો હાલર છે કે નહીં તે પરીક્ષા માટે એ પુરુષ જ પ્રસક્ષ હતો; તે પ્રસક્ષ  
થવા વિના કોણે કહ્યું હોત કે હીરાવાલ જન્મ્યા નહીં નહીં મર્યા પછી અમરો છે,  
તો મુજરી પ્રમાણસામગ્રીની તપાસ માટે જરૂર પડતું; પણ પ્રસક્ષ પુરુષ માટે તો તેની  
પોતાની જ પરીક્ષા, રૂપ, રંગ, આકાર, ગુણ, ક્ષમતાના સરખાવણાની જ પરીક્ષાથી નિર્ણય  
કરવાનો હતો.

તે જ પ્રમાણે માત્ર એટલું જ કોઈ ક્લેટીને મેટી રહ્યું હોત કે પ્રેમાનન્દે નામકો રચ્યાં

હતાં, અને પુરાવામાં અન્ય લેખકો ( સમ્પ્રદાયીન તેમ જ હોના પછીના ) ના અન્યોમાં એ વિશે કરેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણિ બતાવ્યું હોત તો વાત જુદી બનત. પણ અહીં તો પ્રસન્ન પરીક્ષક વસ્તુ જ નાનક આમણ થીલી છે. એટલે તો એ વસ્તુના અન્યત્રવર્ણનો જ ને બાલક અંશે કથાના હોય તો એ નાટકોને બનાવટી રૂઢેણમાં સુરેલી ના પાતી બોલે. એક બીજું ઉદાહરણ આપાથી પ્રતિદાસના રવાના અને પ્રસન્ન રમુ કરેલી મૂર્તિ વસ્તુ વચ્ચેના ભેદ જણાઈ આવશે. અમરજીવમાનના સિવાજીને દાસે ક્યેલા પરચુરથી દાસનનું ઉદાહરણ એમ આપણે જોઈું, તેથી જુદી રીતનું એક ઉદાહરણ એમ લખ્યાં કે સિવાજીના સમયનો એક સાજુ કેસ છે રમુ કમી છે. હવે તે સિવાજીના સમયનો જ છે કે આધુનિક બનાવ છે, તેની પરીક્ષા માટે શી કસોટી વાજરથી બોલે ? એક તો એ કે તે સમયમાં તે પ્રકારના સાજુ બનતા પ્રતિદાસથી બસવા છે કે નહીં, અને બીજું, એ સાજુની અંદરના ખાસ અંશેનાં સ્વરૂપ જોઈું. એ અંશેનું તાત્ કૌટુંબિક સંબંધના પ્રકારમાં પરીક્ષણ કરતાં બાંધકામ જણાઈ આવે તો એ સાજુ બનાવટી છે—તે સમયનો નથી—એમ દાવાય. જેમકે એમ સ્પષ્ટ હોય કે જે ‘ ફેરન ’ નો આ સાજુ છે તે ‘ ફેરન ’ આ જમાનાની જ છે; બીજવા હોવાનાં દોસ દાસના સ્વરૂપથી બતાવેલા છે—દાપથી બનાવેલા નથી, તેમ વજાદ પણ પાનિય છે દાખનો નથી, એમ જણાઈ આવે; અથવા એ સાજુમાં વજાદ રમી કે કાપમાં, ધારે કે, આગમણીના બેઝિનનું કે આગમેટનું ચિત્ર રમું હોય—દાપી દાસતમાં એ સુરેલાજીની જ પરીક્ષા આપણને આધુનિક બનાવડ દાવાવા માટે પુરતું સાધન બનશે. સાજુની ‘ ફેરન ’ તે સમિલતા નાટક રચને રચાને આવશે. આ નાટકોની બાપા તમા કીલી તે આ ઉદાહરણમાંના દોસ તથા વજાદને રચાને આવશે, અને ઉપર કહેલાં ચિત્ર તે આધુનિક વચનો, બાપારિ, રૂઢેલો પ્રમાણિ રચાને આવશે. આ પ્રકારનો સાજુ બેઝિન તમને એમ હીલક કરશે કે સિવાજીના સમયમાં આ દાસની ‘ ફેરન ’ ના સાજુ થતા હતા, કેમકે “ જુએને । આ રહો, હોના વખતનો સાજુ ? ” તો નાટકોના પ્રકારોમાં થઈને કહે છે કે પ્રેમાનન્દના સમયમાં આ પ્રકારનો નાટકો બજવાતા હશે અને હોણે બજવાતાં તીકીં દશે હોના જેવું જ વિપરીત સાંપ્રદાયીકર ( paradox principle ) નું સેવન કરું અણારી.—આસજત એમ કોઈ બતાવી આવે કે ઉપર કહેલાં ચિત્ર ને આગમણીના બેઝિનનું કે સીમરનું નથી, હોની બાજુતિથી તો તે કળનાં ઘર કે ઘડાં જણાવે અને ધુમાડાના ગીદ નીકળતા રેખાવણે તે તો કંઈ બીજે જ પડાય છે—સરલિય આપણે જમ સામીન માન તો જુદી વાન. પરંતુ આ નાટકોમાંના અનર્ગત અંશે વિશે એમ બમ છે—ધૂમધાના ગેટા, અને આગમણી આગમેટ તે બીજી જ વસ્તુઓ છે—એમ હલ સધી કોઈને આપણને કહું નથી.

અથવા ધારે કે કોઈને જાણી આવતા બુદ્ધ સૂચકોના કરીને એક શિક્ષા રમુ કર્યો. તમને કહેશે હોની પરીક્ષા માટે તો expert તે વિષયનો નિપુણ પુરુષ બોલે. કમ્સ ! પણ હોનાં નિપુણતાને બપ ના પડે એમ હોય, laymanને—એ વિષયની રીક્ષા ના લીધે હાને—પણ સ્પષ્ટ જણાવે હોવાં પ્રસન્ન બાલક સ્વરૂપે એ શિક્ષામાં હોય, જેમ કે દાસના સમયની બંદક અને તોષેનાં ચિત્ર, તો જસ ! એ શિક્ષાને બનાવટી રૂઢેણને આસજુ નહીં પડે. એ ચિત્રો બંદક કે તોષેનાં નથી એમ શિક્ષા કરતું એ શિક્ષાને સત્ત બનાવનાર પડાને માટે જ રૂઢેરે, તે કાળમાં દાપી બંદક તોષે હોવી એમ હીલક તો નહીં જ માન. કેમકે

હાલના સમયનો કપટ કરનારો એ અંશે લઈ સકે, પણ તે સમયના માણસને એ અંશેનું બાવિર્દર્શન અસાધ્ય જ હોય, અને તોયે બંદકો તે સમયમાં હોવાની વાત જાત પ્રતિકાસના પ્રદેશની ખંડાર છે.

જસ. લખાણુ ધણુ ચણુ, આ વિષયમાં 'પરીક્ષા' માટે વાપરવાની કસોડીઓ જે મેળવે છે તે જ મ્હે વાપરી છે, અને તે કસોડીના પરિણામમાં આ નાટકો સખા સંતાં તરીકે નથી ગીવતાં, એમ આજ મહેલા મંદાગમાંથી મોક્ષની પણ ખાતરી આજની મ્હારી મંચાથી મર્ધા દશે તો મ્હારો સમ હું સરજ ચણે માનીતા. એક બાબતની તહેર પ્રગળે ખાતરી હું આપું છું કે આ નાટકો સંખાથી મળ્યાં મળ્યાં આલેલી ચક્રવર્તી ઉપર મ્હે અલ્પમાત્ર અભાર નથી રાખ્યો, મ્હે તો મ્હારો મત જિ અજવાનો પવન મ્હને પછોમ્પ્યો પણ નહોતો તે વખતથી જ, આશોત્ નાટકોની પ્રસિદ્ધિ પછી તરત જ ઈ. સ. ૧૮૯૩-૪ માંથી જ, એ નાટકોના અન્તરવર્ષ ઉપરથી જ બાંધ્યો હતો. મદદમ મહિસાલ દ્વિવેદી ઉપર મ્હે ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં લખેલા પાછળ આપેલા પત્ર ઉપરથી એ વિશે સર્વેની ખાતરી થશે જ.

વારુ, મ્હે નિમન્ય ઇંગ્લિશ ૧૯૧૦ ના પ્રગટ કર્યો—પરિવર્તમાં તો માત્ર મોડો ભાગ જ એક મિત્રે પૂર્વા કરીને વાંચ્યો હતો. પ્રગટ થયા પછી આજ સુધીમાં આ પ્રમ તરફ સાક્ષરોની જો પત્તિ છે, એ પ્રજા કેટલે મુદ્દાએ જઈ પછોમ્પ્યો છે, મ્હને તે પછી જી નવી વાતનું જાત મળ્યું છે,—એટલાનું કરીન દુઝામાં કરીની લેખની રગ લઈયું.

નિમન્ય પ્રગટ થયા પછી ૭ મહિના સુધી મ્હે વાહન નેઈ, કોઈ પણ મોસા નહિ, મહાલકો, રા. કેશવમાજ, ન્યન્ય સાક્ષરો કે કિટ મસિકેટ—મરેએ અગમ્ય માન જ મેળ્યું. આ ક્રિયતિમાં મ્હે કોઈટોખર ૧૯૧૦ ની આખરે સમગ્ર પન સાક્ષરો, મસિક તથા મર્ધા માનપરોના તન્નીઓ, વગેરેને મહાસ નિમન્યની નકલો મોકલી તે સાથે આ પ્રગાણે વિનંતિ પત્રનો કાર મોકલ્યો—

રનામિરિ.

તા. ૨૬-૧૦-૧૯૧૦.

શ. રા. બાઈ—

વિ. વિ. “ શ્રેમાનન્દનાં નાટકો ” વિશેજો મ્હારો નિમન્ય આપે દીધો હતો અને હવે તે વાંચી મળા હશે તથા લેખના મદદવત પ્રથમ ઉપર મનન પણ કરી સખા હતો.

આ પ્રગળે સાખાથી મ્હારી બાલને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. પ્રગતું મદદવત મુજરાતી સાહિત્યના પ્રતિકાસને થેજ એટલું છે કે તે મિત્રે 'સર્વ સાક્ષરોએ' પોતપોતાની થેજે વિચાર કરી કાંઈ પણ અભિપ્રાય બોધ્યો એ સ્વાભાવિક છે. અને તે અભિપ્રાય કારણે સક્ષિત પ્રસિદ્ધ કર્યો એ સર્વ મુર્ખર સાહિત્યના લેખકોનું કર્તવ્ય છે તે આખરે કહેવાની જરૂર જ નથી.



આ કારણથી રિનેતિ કહું છું કે એ પ્રમ વિશે આપનો અભિપ્રાય કહું પણ માર્શિડમાં સત્વરે પ્રગટ કરશે તો આપણી અર્ધર બાંધ તમા સહિત્યની ભક્તિને શેષ આપનારું કાર્ય થશે. આ મારે આ પત્રથી સમ આપું છું તે મારે સમા કરશે. એના વિનંતિ.

જિ.

નરસિંહરાવ કોળાનાયના

નમસ્કાર.

હેમણી રૂઝ ૧૬ નવ તરૂથી માત્ર આનહી ઉપર આવ્યો. અને એક જ વર્તમાનપત્રના તન્ત્રોએ અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો:— 'પ્રજાન-પુ' એ. આ રમણ એ પત્રનો નાટુર રીતે ઉપધાર માનું છું. એક મિત્ર પેલાન માસ જ્યાર અભિપ્રાય પ્રગટ કરવાને એક જિ-માસિકને મોકલેશે તેકની મફતથી મોકાઈ ગયો. ૧૯ માંથી પણ જણે સ્પષ્ટ રીતે નાટકને બનવાની કહ્યો. આજના અભિપ્રાયે આપણુ સાક્ષરોની જતિ પ્રશ્નિતું સુખા મિત્ર પત્ર વનારાએ. એક મિત્ર લખેછે—અભિપ્રાય કું લખવો પાડું છું; કવે સાક્ષરોનું કતવ્ય છે કે અભિ-પ્રાય આપવો; બીજે લખેછે—તમે એક જણ કહું છો કે હવે કમું કહેવાનું આજી રહ્યું નથી. બીજે મિત્ર અભિપ્રાય પ્રગટ કરવાનું નિર-તર વચ્ચ આવેછે, અને એમ પણ કહેછે કે પ્રકાશકે તરૂથી વધારે પ્રકાશની વાટ્ય જેવી જોઈએ; એક વળી લખેછે—તમારી શક્તિ એકે પોતી નથી એમ નિભવ્ય જોશે તે વખતે લામું જનું; કેટલાએ લખેછે—નાટકે વાંચીશું, નિભવ્યનું મનન કરીશું પણી લખવા એનું લાગશે તો લખીશું; કેટલાએ અભિપ્રાય આપવાની અનિચ્છાપણક અશક્તિ જ લખાયેછે; વળી કોઈ સ. કેશવલાલ તરૂથી ઉપરની રાક જુવેછે; એક મિત્રને તો હજી વધુ પુરાવે, વધુ તપસ, અન-તપાણ સુધી કરવાની ઇચ્છા જણાયછે, ત્યાં સુધી કશુંતરૂટી—અદાત-ભાદ—ની જુતિ રાખવાનું પોતે પસંદ કરેછે; અને રૂઝ એક જ મિત્ર લખેછે કે તમારા નિભવનાંની કવીશોથી તમારે પણ સાબીત થતો નથી. અને સ. કેશવલાલ તો એમ લખેછે કે આ પ્રમનો લોકાપેદ કરી સિદ્ધાન્ત ઉપર આવવાને લખિ કાળ લાગે.—તમારો પૂર્વે પણ પ્રગટ થતે ૧૮ વર્ષે થઈ તેથી પણ લાંબો કાળ લાગે. કું તો બહુતો-હવે કે પ્રેમાનન્દનો નાટકે એ એમ મનનરાગો તો સિદ્ધાન્ત પાંથી જ ચુકાએ અને જેનથી કને તે ગાજત અરણ્ય તેવર જ હશે પણ આથી ખદારો કમ દૂર થશે. આજી—અદાત રમણમાં, જાતી થતી ના દેખ તો—આરમ્ભાવર્ષા ૨૬ કેશવલાલ પણ ખદારી પોં આ નાટકે તરૂ અત્યંતની નજરથી જોતા કલા. હેમણે અને રમણનાં જ તે સમયમાં કલાનું મહત્વ રમણ છે. તો અભિપ્રાય આજવાની અરણ્યો હેમની કને તેવર જ હોવાં જોઈએ, અને તે બહુતને સ્વાભાવિક કુદકલ માપ જ.

આ ઉપરાંત “શુભરાત્રી,” “શુભરાત્રીપત્ર,” અને બીજા એકાદ પત્રમાં સર્વાપેક્ષે અનુભાં તહેમાં નાટકે બનાવ્યો. એમ જ અભિપ્રાયે હતા. માત્ર એક અસર્વાપત્રમાં ૨૬ ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ તારવ્ય જેવી જુતિ કર્યો. પશ્ચુ ક્ષિતિ તો એ જ લખેછે

કે પ્રકારેએ તરફથી પૂર્ણ હકિકતો ખાત્યા વગર કાંઈ પણ વિર્ણવ થઈ શકે નહીં. પ્રકારેએ અવલુત મીન ખારે એએ પાતળી આકારે બતાવેલે અને તે ખારે હું હેમનો ઉપકાર માનુંલું. પરંતુ 'હકિકતો' ખારે એએ રાહ નેએ એએલે તે એએ મેરી કે નારકાનાં 'પૂર' પંજુ જેવાની અપરવકતા એએ ખારે, જ્યારે પ્રેમાનને 'પૂર' તપકાં દશે કે શું? આ એએ નવાક એદ થાયલે; અને રા. ઉત્તમજાની રવિ આ થય તરફ પેલી છે તે અગમ્ય રહેલે. એ વર્માપુત્રા ઉત્તરમાં એએ રા. ૧૯૧૧ ના '૧૪-૮' માં મ્હે અર્થપર લખી રા. ઉત્તમજાને સ્વીકારેલી રવિનાં કુપણ બતાવ્યાં હતાં.† અર્થે એહમું ન પૂરુંલું કે હાની અન-વચ્ચી રવિ પાતળી હોવાન ખરી? એ રવિમાં અન-વચ્ચ—અર્થે અગ્રિય પરિણામ હતાં-પરંતુ અન-વચ્ચ—અન-વચ્ચ રાંધી મુલતલી રાંધવાની પ્રમળ મ્હે રહેલી નથી જાણતી? પરંતુ હાલ હું આપ તરફ કરવામાં રા. ઉત્તમજાને અન-વચ્ચ આપને હોઈ. મીના દિવસ ઉપર ખારે હેમની રાંધે મુલકાત થતાં હેમલે રવિ અન-વચ્ચ હું કે પ્રેમાનન પસ તરફી રાંધે સંવેપકાર પ્રમણો ના ન મ્હે તે તે એ પાતળી અપરવકતા પરિણામે એ પાતળી વિરહ ન કુપણ થયેલે એએ. આ હેમનો દર મત હોવ તે હેમની પ્રમળની રવિમાં થયેલા ફેરફારથી મ્હે આનન્દ ન થયે, ખારે તેએ એએ ઉપર બતાવેલી રવિનાં હું જણીથી ફેરફાર.

આપને પ્રકારેએ આપ પર્વત મીન રાખું છે, જે હેમના પસની વિરહ-દિન પ્રતિ દિન વખારે જઈ ખારે પસનું જાં વખારે; આરો પસ મીન રાખે મ્હે; અને ખીત્ત-એએ એ એ વર્ણના મીનું વિવિધ વેલકા મીન ખારે ખારે. આપ વેલકામાં એએ પસ, અન-વચ્ચ અને અન-વચ્ચ વચ્ચે દોડાપમાન થઈ રહેલે. હતાં સાધારણ રીતે સાધારણતાએ જોએ હારે ન કરનાર પણ વિચારવાના વર્ષમાં તે આ નારકા અનાવરી હોવા તરી ન બધુમળોએ મ્હે છે એમ ખારી મળના છે. સાધારણતા મીનનાં અનેક ફેરફારે કાંપી સકાય એમ છે—એએ જેવાની રવિને મ્હે રેવાને, ખીત્તએ અન-વચ્ચ વિવિધતા એસનાં જોવાની રવિને, વિર મત એડી જેવાની અન-વચ્ચ, મુર્તે સાધારણતા આ નારકાએ જોવા દર-વાળી એએ જાણતી રાંધે પેલેએ એ રવાળા, અન-વચ્ચ અગ્રિય થવાની અન-વચ્ચ—અર્થે અનેક ફેરફારે સંભવેલે. મ્હે તેમ છે, પરંતુ આ પ્રકારે મીન, દાર મીન, આપણા સાધાર વર્ણની કર્તવ્યજીને થાયા આપણું તે નહીં ન મળ્યાન.

† રા. ઉત્તમજાનું અર્થપર તમા ખારે ઉત્તર એ અને પૂરવણી (૧૧) માં આપ્યાં છે.

• નારકાનાં મુલકા ઉપર તે પ્રકારે તરીકે રા. જ. હરગોવિન્દરાસ દ્વારાતાલ કોલકા અને નાવાસંકર પૂનકાર રાસલીનાં નામ છે. પરંતુ દરેક જાણતી "ઓરિસિયલ" મસ્તાવનામાં ( પ. ૪ થે ) " રવિ હોસાવા નરસેસમ આદિ લાક માણસો " તે પણ સમાવેસ આ અન-વચ્ચના કર્તવ્યકેમાં કરીએ. તે "આદિ લાક માણસો" તે અવાક દોવાળી આપણને અગ્રામ છે; નાવાસંકર મુર્તી મ્હે;—જાડી રા. જ. હરગોવિન્દરાસ તમા રા. હોસાતાલ રવા—હેમને મુલકાએ આપવાની જગત્ મ્હે મેરી રાહ નેએ!

+ રા. રમણોપાધ્યાય ઉત્તરમાં નેએ ખારે અનોકાર થત થતાં એએએ કુપણે કે હેમને તે આ નારકા વિગે અન-વચ્ચ ન એએ દશે. અનિવચ્ચ પ્રસિદ્ધ થવાની ખારી વિવેકિ હેમલે પણ દર મેરી સ્વીકારી નથી એ જેની કાલ છે.

આ મીનને પરિણામે “સાહિત્યવિલાસ” નામના અધ્યયનસમીક્ષા પ્રકાશકે તેમ જ “કવિતાપ્રવેશ” ના પ્રકાશકેએ સુન્દર કવિતા તથા સાહિત્યની રૂપરેખા અને ઇતિહાસ-દર્શનમાં નાટકો પ્રેમાનન્દનાં છે એમ, સત્તરે સ્થાપીને કથા વિધાઓમાંના મનમાં ખોટી છાપ પાડવાનું કોષ્ઠમ બેઠું છે એ ખોટી વાત છે. “સાહિત્યવિલાસ” ના પ્રકાશકે તે બહુ તરફ મ્હેં હેમનું લક્ષ ખેંચતાં બીજી આદ્યતિમાં સુધારવાનું વચન આપ્યું છે. “કવિતા-પ્રવેશ” ના પ્રકાશકેની રૂઢિ કાંઈ દુરામલબરેલી છે તે હેમના ઉપર મ્હેં ટીકી રીકા, હેમને કવિતર, હેને મ્હારો પ્રમુત્તર એ ‘વસન્ત’ માં થોડી મુલતમાં પ્રગટ થશે તે ઉપરથી જણાશે. ‘સોજે વર્તમાન’ ના આજી સાહના પતેલીના એકમાં ‘પ્રેમાનંદ’ વિશે લેખ રા. અતિસખ-સંકરના હાથનો આવ્યો છે. હેમાં આરમ્ભમાં આ નાટકોને “પ્રેમાનન્દનાં કહેવાતાં નાટકો” એમ કહ્યું છે તેથી એમ બાસ માપ કે પોતે નાટકોને જાણતી માને છે; પરંતુ તરત જ એ ‘ગુફ’ વિષયને તરફના બદિમાર આપી તરત જ રૂઢિ પાસલ કરીને બાસ આપે છે. અને તેમ છતાં લેખનો આરમ્ભ જ “સાંભળાંમ સુરંગ બ્યંગ (૧) અતિશે ‘કલાદિવાનું’ ” રાપ-રમીકા સલમામાખ્યાન” નું બરતકામ સુખચરણને મૂકી તે ઉપરથી પ્રેમાનન્દ તરફ માનની રૂઢિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ વચન છે; તેથી તે સ્પષ્ટ જણાય કે એ નાટકો સાચાં એમો માને છે. આ એકપક્ષાવેશમ્મન કરનારી તરફના આલેખકાર લાગશે, હેની psychological analysis (માનસશાસ્ત્રીય-૪૫૩૩૩) કરવા જતાં અતેક કષ્ટનામો ઉપરિયત થશે. પરંતુ વધારેમાં વધારે સંભવનીય તો એ જ કષ્ટના જણાય છે કે મ્હારો નિબન્ધ લખીને હેની કહીશ તો અતુતર જણાવશે, પણ સ્વીકાર કરતે સમેત લાગશે; અને અન્ય બહાના પૂજાને વધા-આપાખાતિને લીધે કે મને તેમ જગમી રહેવાની પ્રત્યક્ષ પ્રતિ ચર્ક.

ઉપર જે મીન વિશે દરિયાક કહી છે તેનો ભંગ રા. કેલપણને માત્ર અપહ્યરી રીતે કર્યો છે તે મોંઘવે, કોઈવે. “પ્રાચીન કાવ્યમાળા” ના સંપાદકેએ સુન્દરતા પર્વાકુચર સોલા-છીને પ્રાચીન-કાવ્યો છાપવા આજવાની કમળાવી એક સદી ઈ. સ. ૧૮૪૪—૪૬ માં મેકલી દશે હેમાં વળી એક નવું નાટક “લેખસુદાખ્યાન” ત્રાપનું પ્રેમાનન્દનું કરીને ખતાવ્યું છે. તે થાટી જાનુઆરી ૧૯૧૧ ના ‘હુદિપ્રગટ’ માં પ્રગટ થવા પડી તે ઉપર રા. કેલપણે એક લેખ ‘માર્ચ ૧૯૧૧ ના ‘હુદિપ્રગટ’ માં લઈ કર્યો હતો. એ લેખમાં પ્રવાસ એમ બતાવવાનો કર્યો હતો કે ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ ના પ્રકાશકેને પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિશે કેટ-લોક કળા પ્રેમી બાધેમાર રીતે જાણર હતી આ વર્તનની ચૂંપે ખતાવનારો લેખ મ્હેં માત્ર સં. ૧૯૧૭ ના ‘વસન્ત’ માં પ્રગટ કર્યો છે તે તરફ સુચોતું લક્ષ મળું જ દશે. હેનો ઉત્તર રા. કેલપણે દહી રૂઢી આવ્યો નથી, અને હેમનો માવનો લેખ અપૂર્ણ હતો હેનું અનુસંધાન પણ આપ્યું નથી.

હેવટે એક હાકીત જણાવવાની જરૂર છે. પ્રેમાનન્દના એક નાટકની ૧૦૦ વર્ષ ઉપર જન્માવતી પ્રત રા. કેલપણને હાથ લાગ્યું મ્હેં સાંભળ્યા ઉપરથી તે વિશે મ્હારા નિબન્ધમાં થોડીક ચર્ચા કરાઉં (પૃ. ૭૯ છેલ્લા બે પેરેયાર), મ્હેં એ વાત શી રીતે સાંભળી અને

હેતુ ખરું સ્વરૂપ શું હતું તે બોધ્યે વાત છે. આજ ઉપર એ મિત્રો, પણ તા. ૧૬-૧૭-૧૯૦૯ નો અભયો તોમાં એ ૧૦૦ વર્ષ ઉપરનો હસ્તલેખ શ. કેશવલાલને બચાવી વાત હતી; એ પંચ હાથ નરવેલો નથી, પણ એ ઉપરથી હું એમ જ સમજાયે કે એ પ્રત શ. કેશવલાલના લખાણે પણ અત્યંત યત્ન અમલ તેમ હેમણે નવરે લીધે જ દર્શ.૩ ને ઉપરથી એ એ અમલ આપનાર મિત્રો તા. ૨૩-૧૦-૧૯૦૯ ને રોજ પચન્ન લખ્યું:—

" I should very much like to see and know all about the manuscript of one of Premchand's plays which Kesharilal has discovered. But I must wait for this till I meet him or come to Ahmedabad. It would be a good thing if he exhibited it at the Parishad's Exhibition."

આ હસ્તલેખ વિશેનો મહારો અપ તે પછી એકાદ મહિને શ. આનંદલાલને હું મુંબઈ માં મળ્યો ત્યારે બોલ્યો. એ પેલા વિશે જાણેલી વાત હતી. ત્યારે શ. આનંદલાલે કહ્યું કે એ પ્રત શ. કેશવલાલને હાથ લાગી નથી, અથવા હેમણે લીધે નથી; પણ હેમણે સાંભળ્યું છે કે અમુક દેશીએ એ પ્રત છે, અને મુંબઈથી અમદાવાદ પહોંચ જતે તોરેરે કોતરીને એ પ્રત મારે એમિયે આજ તપાસ કરવાનહો. — આ વિશે વધારે કંઈ તાત હજી સંધી મળ્યું નથી, પરંતુ ઉપરની દગીરતથી જણાયે કે ભાવજમિના કુસાહવા બેરમાં બચાવી એવાવા તોનો લામ યાદ કરવાનહો કેટલું મધું પાની લેવામાં આવેલે.

ઉપરે એકલું જણાવ્યું કે આ પ્રથમ વિશે પમારલે, આહરો, અને તાલમવર્તની આ પ્રકારની આવાર અને હાથેલાલિ એમિને એ જાને બહાર આવાન ( હાંકીલાલ ) ' પચન્ન ' માં પ્રસદ થયા જોડાવું છે— ' કમિતા પ્રેસ ' ના પ્રતિદાસપ્રતનામાં પ્રિયમનનાં નાટકોની સ્થાપનાને અને કરેલી ચર્ચાએ અને એ અજ્ઞાન છે—ને સન્દો જ આસારે લેવાતી ને તુંજુ કે—

" આ પ્રકારે નિરેરે આવાર મારે પ્રથમ સંભળ આ નાટકોના પ્રકારોનું એ હતું કે હેમણે પેલાનાં પ્રમાણે જણાવ્યાં પાલી કર્તવ્ય પ્રિયમનનાલના સેવકોનું તે જ પ્રકારેનું હતું, અને એ હોમ સ્થાપના સાંચા મૈનથી હવે મીલું કોમ સર્વે સુખેર સહારેનું એ છે કે ખડા નિયમથી લીધેલા અનંતગત મુજબેલ ઉપરથી જર્મિયાન નિર્બંધ રીતે મદાવાયે. આ સેવકી દૂરીથી આ નિર્બંધ વગીનું કર્તવ્ય વાર મ્હાન વિનયપૂર્વક બેનુંજુ, અને કહ્યું કે હવે એ ને મૈન આજ રહેરો તો વિચારથીવ પરં તો એમ જ માનરે કે મહારી હાંકિલાલે ઉપર રેવાય એમ નથી, અને મુજબતમાં નિર્બંધ રીતે પેલાની મૂલ કમુલ કરવાની, અથવા

• એ પંચ હાથ નરવેલે, તોમાંથી નરર મુરેલો ફતાયે આપ્યું:—

" Yes, the question of the authorship of the plays ascribed to Premchand is a difficult one. Mr. Kesharilal H. Dharama says that a manuscript of one of the plays has been discovered, which is 100 years old. He holds that the plays are genuine. On another the question must be approached with an open mind."

ખીજને અધિપ પણ સત્ વાત જુદી રીતે કહેવાની, કેમ પણ સાક્ષરમાં દિગ્મત નથી, આ લેખથી 'પ્રેમાનન્દપદ્મના' સાક્ષરને દુ જુદી રીતે આહ્વાન (challenge) કરું છું કે તમારી કોને પ્રમાણે હોય તેો પ્રમા કરો, નાટકો પ્રેમાનન્દનાં કરેલાં છે એમ સાબીત કરવાની દિગ્મત હોય તેો વગર હીલે જ્ઞાત પછે અથવા વિજ્ઞાનનો પ્રુવાસો આપો, નહિ તેો પોતાની જાણ સ્વીકારો. ખેતરું કહું નહિ કહે તેો તમારો પણ ખોટો છે એમ નિર્વિવાદ સ્પષ્ટિત થશે, આ મદતવાની ચર્ચામાં દારણા ઝડપાશે પ્રથમ લખત કરવાનો નથી; સહિતના કવિદાસમાં સૂતનું અનુવેષણ એ જ પડું લગ્ય છે. ખત્તાં હોયે અને કદી કાલપણનો આભાસાવેશિત ખાવ પ્રવેશ પામે, તેો પણ એ સંબંધમાં પણ કાળજીવતામાં નીકળે શું, રમત ચમતમાં હોયછે હોવા પરસ્પર તરફ ઉદાર બાવથી જ દાવજીવ પણ ખમવી એ જ જુલુ છે. "

આ આહ્વાન વિશેષબાવથી નહિ પણ સદાકારીબાવથી કરુંછે. મિત્રચારીનું જ આ સુદ છે એમ હું ખાતું છું, અને આવા પણ તરફથી પણ એ જ બાવથી અપેક્ષા રાખું છું. આજના ક્રાંતાઓના મંડળને પણ હું નજર ફિતિ કરું છું કે આ ચર્ચાના અવશ્ય પછી આ પ્રજ ઉપર મતન કરી નિર્ણય આપુલ ખારે નેનાથી નેરહું અને તેરહું કરી, પ્રસિદ્ધ રીતે ચર્ચામાં ભાગ લેશે, તેો આ સમયના ખાલકાવમાં એક અસારજી પ્રશ્નિ કરીને યશ પ્રાપ્ત થશે, આ રાખાના ઉદ્દેશ નેના ઊંચા છે, હોવા જ ઉત્સાહની, લખીરતાની, નિષ્પક્ષતા મનનની, અને પોતાના અભિપ્રાય નિર્ભય રીતે પ્રગટ કરવાની દિગ્મતની આશા આ મંડળના સર્જનોને વિશે હું રાખું તેો કાંઈ અશક્ય નામણી કરું છું એમ નહિ ગણે. આવાદમસ્ત પ્રશ્નની લલત-સ્નેહબાવથી લલત—હેને નિવેડે આપવા સુધી લલતાને આશો નિયમ છે, —તે ખારે આપુખ અને મત અને કરીરની રાક્ષિ ઉપદરૂપાથી રહે છે ત્યાં સુધી એ લલત હું શિથિલ કરવાનો નથી; અને એરહું છપ્પું છું કે આ પ્રશ્નો નિર્ણય ને આપુખ અને રાક્ષિ ખૂટતા પહેલાં ના આપે તેો, અને દાસ પણ, આરા તરફ મિત્રે ખસ ઉત્સાહથી અને હાપલુથી, તેમ જ સત્યના ખલથી આ લલત પોતાના લાવમાં ગર્જ લેશે અને સત્યના વિજયની સિદ્ધિ કરશે. તથાસ્તુ ।

વાંચક,

તા. ૧-૮-૧૯૧૧

## પૂરવણી.

'પ્રેમાનન્દનાં નાટકો' વિશે મૂળ નિબંધ મેં લખ્યા પછી કેટલીક દલીલો, માહિતી, ખુમેરે મદદી ખાલથી પ્રતમાં ઉમેરાયું છે તે આ લાલુની નેડે પૂરવણી રૂપે ટાંચાવો આજ તારીખ સુધીના આ પ્રશ્નો કવિદાસ સમયએ એમ થતું છું:—

( ૧ )

'શેખરસિંહા સત્યબામાખ્યાન' ના અન્વ વિવેચન પ. ૧ થામાં પ્રેમાનન્દે 'આશરે અગિયાર નાટકો લખ્યાં છે' એમ સાંખલિયે કિયે—એમ, પચન છે. "

આ વાક્યમાં 'આપરે' સુબંધો હેતુ શેઠ હતો ? ૧૧ નાટકોનો આપરો કાલો શી રીતે, અને કોણે ? 'આપરે' સુબંધો અનિચિત્તાની પાછળ ક્યાં વસ્તુની નિચિત્તા રહેલી ન છે. શેઠરૂપીઅનનાં નાટકોની સંખ્યા જાણીતી છે તેથી જાન રમણલુ ઉપરથી કે એમ કહેવાનું કહી કહે કે હેલે આપરે આપરો, નાટકો જાણ્યોછે, પરંતુ કેટલાં તે, કેટલે કેટ પ્રસંગે તે, જાત હોય ન. આ ૧૧ નાટકો અમલ વચને જોતાં કોઈ પણ દીકાં હોય, તો 'આપરે' સુબંધ પોતાના વચન બોલતે વાચકી સમગ્ર, જાણ વચ્ચે જાત હોય, તેની સંખ્યા કોઈ સંપીઝમાં જાત હોય, અને એ જાણને રમણલુએમ કહેવડિ પ્રસંગોનો જાણ નહોતો હોય, ત્યારે જાણ 'આપરે' સુબંધ વચ્ચે. ખરે, આ 'આપરે' સુબંધ આ વચનમાં જાતુ જાતુ તર્કવિતર્ક જાણવવાનો બનેછે, અન્યવિચેયન લખનારને પેલાને નિચિત્ત જાત હોય, અને માત્ર વિરમણને લીધે સંખ્યાનો આપરો કલો હોય, તો તો કિંઈ કિંઈ નાટકો તે નામગણના કાલથી જોઈતી હતી, કોઈ વિચારવાનું પુરુષ વચરથી આ જાત જાતું હોય, અને તેણે કાલ રમણલુને લીધે 'આપરે ૧૧' કલાં હોય, તે તે પુરુષનું નામ કાલ જાણવડું જોઈતું હતું; તેને પૂર્ણ પ્રસંગ પૂછી નાટકો કહેછે, શાં શાં નામ છે, કલ્પાદિ માદિતી મેળવીને પ્રગટ કરવી જોઈતી હતી. આમ 'આપરે ૧૧ નાટકો' એ કેવળ તુરક વચન તો સંસારનું એક દાર ઉપાદેશ.

## (૨)

મહારા નિબંધનું પૃ. ૭—પેલી જાણનો જાણ વચ્ચેનો ઘટ મિત્ર હતો એમ માનતાં પ્રેમાનન્દનાં ત્રીજા કાલપેદી નેટકું ન ઉઠું આરે;—પ્રેમાનન્દ—કાલમ=કાલમનો ઘટ મિત્ર—તેનો પ્રવી જાણ.

અને તમને કવિએ વડોદરામાં જતે પેાળે પેાળે ફરીને લખાત કાલિ મેળવેલી માદિતી પ્રમાણે તો ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં ( સં. ૧૮૧૫ માં ) પ્રેમાનન્દનો વચન હેમને મનસુખમ ખળો હતો તે પ્રેમાનન્દથી સાતમી પેઢીનો હતો । સં. ૧૮૧૫ માં જાતની પેઢી, એને ( ' પેઢીની કાલ' ) સં. ૧૮૧૫ માં જાણ્યું. અને એ જાણની કાલિત હેતુ મનપરિચેનમાં છે તેથી ) સં. ૧૮૧૫ માં જાત ત્રીજા પેઢી । જાણીતી ઉપર તે વચન ૧૦ વર્ષની હતી તે જાણતાં, અને પેાળે મનસુખમ ૩૦ વર્ષનો હતો એમ માનીતી, ૩૦ વર્ષ કાલ નાંખતાં પણ સં. ૧૮૧૫ માં જાણ ત્રીજા પેઢી નેટકી છેતી, અને મનસુખ ૭ માં પેઢી નેટકો । એક ન સમયમાં એ પેઢી નેટકો દરક સંભવે, પણ જાણ ૪ પેઢીના દરક અસંભવિત છે. \* અને આપણે તો બંનેની ૩૦ વર્ષની ઉપરની કાલિ લેણે કિયે—એટલે તો અસંભવ જાતુ ન વધીક.

પ્રેમાનન્દનું ' સમ્યક્જ્ઞાન' ( માનીનસામગ્રણ વિમાલિત અંક ૨ નો, ઈ. સ. ૧૮૮૮ ) ની પ્રસ્તાવનામાંના પ્રથમ પેરેગ્રાફથી જાણાય છે કે એ પુસ્તકનો દસ્તાવેજ કાળ નન્દ કવિના કિલ્લની " ૧૪ અને મુદ્રક " પુત્રી કનેથી ખાંખો હતો. આ પ્રસંગે પણ પ્રેમા

\* ' નર્મમય' માં પ્રેમાનન્દનું ચરિત્ર જુએ. હેમાં પેઢીકામ ત્રીયે પ્રમાણે આપેાછે:—પ્રેમાનન્દ—હેનો વેપુરામ,—હેનો કુખજીવ,—હેનો મંજારામ,—હેનો ઉત્તમરામ,—હેનો કાલમજી,—અને હેનો મનસુખરામ.

નન્દ—હેનો શિષ્ય—હેની પુત્રી એમ એ પેઢી જ થાય છે; એ જગત્તે આશ્વર્થકારક વાત છે, શિષ્યનું નામ રામ આપ્યું નથી એ પણ વિચિત્ર વાત છે.

એ પેરેઆરમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે એ શિષ્યની પુત્રીએ પુસ્તક “આખું” હતું; એટલું જ નહીં પણ એ નાઈ પાંચે ત્રિમાસિકા અપરિહ્ત કાચે કાચે પ્રસિદ્ધ થયેલા કરતાં બમણા કે તેથી પણ વધારે મોઝાલું; અને તે હાલના આપણ માટે તૈયાર છે. કતાં છેવટના પેરે-આરમાં લખ્યું છે કે “પુસ્તક આખવાસને ત્યાં જઈ તેની કમ્પિયા પ્રમાણે ઉતારવાના કારણે” દીકરા યાદી આમ વિચિત્ર અને પરસ્પર વિરોધી વચ્ચે જણાવનાર તો ના જ બને; એ કે “કામ્યધુર્યાખ્યાન” વિશે આ ઉપરથી મત બંધી દેવાનું સ્થળ આ નથી.

### (૩)

ચરોતર.—ચરોતર.—મ્હારો નિબંધ પૃ. ૨૦ તથા ૩૧.

#### ચરોતર.

ધોતલું ચરોતરમાં ના મધુલ એ વાત સ્વ. નવલરામભાણે પણ સ્વીકારી જણાવે છે, ‘આખામરખાવળી’ માં ‘શુભરાતની મુસાફરી’ નામની ચરણીમાં ૪લી ૧૪-૧૫ માં ધોતલું વર્ણન કરી પછી કહે છે:—

“પાન ને પરચ જઈ પરચિયે, સો જિયો પૂત મહિયો કે”

\* \* \* \* \*

પછી:—

“આપે જણાવે આખું ચરોતર, પોતી ને જુદિ જણાં જાદી કે”

કલાદિ છે, અર્થાત્ મહી નદી જોઈએ પછી (ઉત્તરે) ચરોતર આખું, એ ચરણીમાં શુભરાતના છેક સ્થિતિ ઉઘાડી કહે અને ઉત્તરમાં ચલતા જઈ ને જગાઓનાં વર્ણન કરી છે.

( ઉપરની વાત મ્હંતી પત્રીએ મ્હને જતાલી )

મ્હારો નિબંધ પૂરે ચલા મ્હેં ૨૧ કેશવલાલ શુવને મ્હે પછેલા પ્રશ્નના જુલાસામાં હેમણે તા. ૨-૯-૧૯૨૯ ના પત્રમાં લખ્યું છે:—“કાન્દકે પ્રશ્ન-‘માં કાન્દક અને ચિરોતર વિશે વાંચિયે કિયે.’ તો કાન્દક ને સ્થાય પાસેનું કાન્દક નહિ અને ચિરોતર ને મહીની ઉત્તરનું ચરોતર નહિ.” અર્થાત્ હેમની માન્યતા પણ એમ તો છે જ કે ‘ચરોતર ને મહીનદીની ઉત્તરનો પ્રદેશ. આમ છે તો ઈ. સ. ૧૯૦૫ વાળા ‘ત્રિમાસિક’ વિશેના ચોક્કસ નિબંધમાં ૨૧ કેશવલાલે ચરોતરને ત્રિમાસિકના સ્વપ્રતિ કેમ કહી દશે ?

૧. “ ઉચ્ચવક્ત્ર બાલામકિત જે સહસ્રાક્ષ પાત્રી લેતું દેશમકિતમાં સંગ્રહણ મથેલું પણ પ્રેમાનન્દમાં જોડાયે હિપે, સ્વપ્નમિત્તા પદ્મપાતે મોટા જાત્રે જોયરવાળું ચરોતર તે આર-  
તર બન્યું ! ”

( ‘ પ્રેમાનન્દ ’ નિઃકે દેશમે વિષ્ણુ-મ પૃષ્ઠ ૨૩, પં. ૧૮૨. )

આ વિષયમાં બાલામકિતના પુરતું જોર અચાનક રહેનારને આજ પેલી જવાનો લગ  
આ ઉપરથી સ્મિત થાયછે.

ચિત્રોત્તર તથા કાન્દમ ‘ કાન્દારે ’ પ્રખ્યાત માં છે તે પામણપુર તરફના પ્રદેશ કલે-  
પરતુ કશું ખાતરીથી કહી સકાય તકિ એમ એમોએ વિશેષ એ પત્રમાં કહ્યું હતું.

આરોતર.

આ સખ્દ બાળાસંકર ઉલ્લાસરામના ‘ કાન્દારે કવિ ’ કાવ્યમાંના શ્લોક, ચરણ ૧ તા-  
માં વપરાયોછે—

“ પુરો પ્રેમારો હું પ્રગટ થકિ ચરોતર મહિ. ”

દેની મિત્રિ ભરે, શુકલ ૮, મં. ૧૬૪૨ છે.

( આ વાત આજ મિત્ર શ્રી બલકાંતરામ કલ્યાણરામ કાકરે ખેને બતાવી; હેમણે તો  
એ કાવ્યના ‘ પ્રેમારો ’ માં છે એમ સખતું હતું. પરંતુ ‘ પ્રેમારો ’ તો મઘમાં જ છે;  
અને આ પેલિય કાવ્યના અંગમાં જ છે, એમ આજી કોની પ્રતમાં જણાયછે. )

મનસુખરામભાઈનું પાતર ‘ આરોતર ’ સખતું મં. ૧૬૪૨ ની પણ પૂર્વે હતું એમ  
ખેને સ્મરણ છે.

મને તેમ છે પણ બાળાસંકરે ‘ ચરોતર ’ સખ્દ મં. ૧૬૪૨ માં વાપર્યોછે, અને આ  
સખ્દ પ્રથમ વાપરનાતું ‘ રોષાઈસિંહ સહ્યાનાનામ્માન ’ તો તે પછી છઠી વર્ષે મં. ૧૬૪૭-૪૮  
માં પ્રગટ થયું. ( અને ‘ તપસ્યામ્માન ’ માં તબી એ સખ્દ દેખિયે હિપે તે તો તબી તે પછી  
ત્રણ વર્ષે કોરકે ‘ કાન્દારે કવિ ’ પછી ૮ વર્ષે પ્રગટ થયું ). આ ઉપરથી સ્વાભાવિક અનુ-  
માન તો એ જ થાય કે બાળાસંકરને ‘ ચરોતર ’ સખ્દ જોનાર જાણનાર આ નાટકોનો  
સ્થનાર હોયો જોડાયે ‘ ચરોતર ’ સખ્દની પોમના જ કૃત્રિમ અને નવીન છે. એમ તો ના જ  
ખેને કે ૨૦૦ વર્ષ ઉપર પ્રેમાનન્દને અને આ સુમયમાં બાળાસંકરને એક જ સમાન મુળમાં  
થી એ સખ્દ જોડેલા અને પ્રેમાનન્દે એ કૃત્રિમ બુદ્ધિપતિ જાણનારો સખ્દ “ રાજમકિત  
પદ્મપાતે ” કીનિ જ પોતાની મેટી મેટી પ્રકલે એ શ્રી કેશવભાઈ પોતે કપેછે તે લખણ  
જ હેમતું વગન ઉપર કાંતું જેમાં જોડાયે હિપે, અર્થાત્તુ એ સખ્દ પાટે પ્રેમાનન્દની પ્રાચીન  
મટું મળા જોડાયું એમ એમો સ્વીકારશે જ. તો આ સંધેશ—પ્રેમાનન્દે કૃત્રિમ સખ્દ  
‘ ચરોતર ’ પોમનો અને તે પછી ૨૦૦ વર્ષે એ સખ્દ કહી ના જોનાર જાણનાર બાળા-  
સંકરે પણ પ્રેમાનન્દો એ સંધેશ—સંભવની કલ્યામાં આને ખરો ? ખેને તો સમજ અનુમાન  
એ જ વાગે છે કે બાળાસંકરવાળો પ્રથેમ જાણનારો આ નાટકો લખ્યોછે.



..... (૪)

શ્લોકો નિબંધ પૃ. ૨૨— 'એવાજીવણ' ના નામથી ગુપ્તચિત્ર વજ્રતાલી ચોપાઈ.—

આ ચોપાઈ લખ્યું હશે ૧૦૦ વર્ષ-ઉંમર સુધી હિન્દી કવ્ય "પ્રેમસાગર" માં નજરે પડે છે. એ તો પ્રેમાનંદની પછી ૪૮, પણ સંભવ એમ લાગે છે કે આ બંધની ચોપાઈ હિન્દીમાં પ્રવર્તતી દશે તે ગુપ્તચિત્રમાં પ્રેમાનંદના સમયમાં કે તે પૂર્વે લખાયેલી હશે; પૂર્વે જ હશે, કેમકે આલોક્યની 'સદગુણી' માં પણ એ ચોપાઈ છે.—

“ મોહન મેર તણુ સવ ચાઈ,  
પ્રારટ આતુ પામી બલુઈ.”

(૫)

શ્લોકો નિબંધ પૃ. ૬ નાટકોની એકથી વધારે પ્રતોનો અભાવ—

નાટકો ભોમશિવ ન હોવાથી અંગ્રેજ પ્રતો નથી મળતી એમ પણ નહિ જાણ; કેમકે પ્રેમાનંદે ૧૧ નાટકો રચ્યાં એમ જુદેવામાં આવે છે, તો તેમ જુદેનારને ખતે તો એ નાટકોની

“ પ્રેમસાગર ” માં કયો સ્થાને દેવી વજ્રતાલી ચોપાઈ છે. એવા જ ઉદાહરણ આપું છું—

નામે ચલતકાલી ગાહે, ને વગ રોલે વાવન ગાહે ॥

જા વગેરણુ સદલયા તરી, જા વગતે ગગાગી વિસરી ॥

ચલિ છલિ કિયો કુન્દકો કામ, તે વગ હોં દેઝોંગી આમ ॥

મોકો શકુન હોત હેં મલે, મૃગ કે કુલ દારહને ચલે ॥

હાલ હાલ રચે ચિત્રાલી ચોપાઈ સેવી, આખણી પેર માગવી સામાન્ય ચોપાઈ પણ નિમ્ન થયેલી એ અન્યમાં નજરે પડે છે.—

“ કુમાલ દગારે પુતકી કહો, મિલકે સમ સદા હુમ ચહો ॥

કવહુ ને મનિ કારત દગારી, સન વિન દુલ હમ પાંવત મારી ॥

સચ્કા સો આદમ કહ ગંવ, ચિર્તા અવાધિ ગાત ટિન મલે ॥ ”

આંત્ર પ્રથમની પંક્તિમાં ને ચરણ તેમ જ ચોક્કમાં ને ચરણ સામાન્ય ચોપાઈનાં છે; વચ્ચેનાં ને ચરણ ચિત્રાલી ચોપાઈનાં છે. જેને પછી લખુ ને ગુરુ લખાંગીને ચિત્રાલી મનાવાય. પરંતુ હવે પરીક્ષામાં તો ઉપર પ્રમાણે છે વસ્તુતઃ ચિત્રાલી ચોપાઈ ને ચરણીકુલ છન્દ જ છે. આજ તે ગદ્યાં ગુરુને શ્લોક અનાવવા પડે છે.

એકપ્રિયતા એ સંખ્યાથી જ સુચવાય છે. અગ્રિય થઈ લેખ તો તો એક જે નાટકો રચીને પ્રેમાનન્દે નાટક રચવાનું કામ હોડી જ દીધું લેખ. નાટકો લખ્યાં છે એ પદ્મનો, તકશ્વર ખાતર, સ્વીકાર કરીને આ વાત કહેવું.

## (૬)

મહારો નિબન્ધ પૃ. ૧૯ કુદ્ગોઠ—

‘જાય’ ને સ્થળે ‘જાએ’ એ રૂપની આકૃતિકતા—

આ વિશે કારણ મ્હે દર્શાવું નથી તે દર્શાવું છું. ‘જાય જાય’ એમ પ્રાચીન રાગરાગીનું ‘જાયછે’ એમ થયું. આદિ ‘જાય’ માંના ક્રિયા સાક્ષ્ય વ નિયમાનુસાર મળે છે. ક્રિયા જિ યાય હેતું ૧૫ જાયતું નથી. ‘જાય જાય’ તું ‘કે છે’ થાય છે તેમાં તો અન્ય ખ્યાને એ મળે છે.

આકૃતિક પદ્યરચનામાં સંસ્કૃત રૂપોના ૧૬ નિયમે ‘જાય’ એમ ‘એ’ હોયો દીર્ઘ સ્વર આપનાતું ૧૫ ઉપજા કરેલું જાયછે.

આ કાવ્યના ઉપર મ્હે જોર હું મૂકતો નથી. સાચળતા હપ્થામાં ‘એ’ કારણથી ૧૫ નાનકે પડે છે ખરાં—

“ જયે રામતું નામ, હેલ્યાં હેલવટ જાયે.

જયે રામતું નામ. અમર જન્મ સીતલ જાયે.”

( અમરવિદિ—૨૫૧, પૃ. અમરોદન, ૩-૧, પૃ. ૪૬૫. )

તેમ જ પ્રેમાનન્દમાં પણ મળેલું જણાય છે—

“ જે સાંજળતાં મુખ જાયેછ

મનની તે ચિન્તા જાયેછ.”

( એખલકરણ, કણ ૧ કું. જુહાપાનદોહા, ૩. ૧, પૃ. ૩૩. )

## (૭)

મહારો નિબન્ધ પૃ. ૨૩—‘જાય’ મળે તાલ.—પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોમાં ટાળમાં રૂપાતાલ હોય છે, અને ‘અણકાખલ’ માંના કુદ્ગોઠ ટાળમાં તો ચોપાયા હન્દો એક તાલ જ છે એ મહારા પચનને જરાક વિચિત્ર કરતું પડે. હેલ્યાં ટાળમાં ( પ્રેમાનન્દમાં ) પણ ‘કાલ’ કેલ ચરણોમાં એકતાલ વખતે નબરે પડે છે ઉદાહરણ—

“ હક્ષિણુ દિશાએ જોગણી, જોગણીં તો દુખ પામું, :  
પૂર્વ દિશાએ પરપડું તો ચન્દનું ચર સ્થાનું;  
એટલી રીતી જણે બાઈની મુજથી નવ રહેવાય  
દોષીને એકલું તો લક્ષુ કરી યે જાય. ”

( નજાખ્યાન. )

પરંતુ એકદર અંપ્રતાલના જાણના દાળમાં આમ એકતાલને પ્રવેશ કરાવીને variety વિવિધતાનું તત્ત્વ જ ઉમેરેલું હોયછે; ‘ આશ્વકાખ્યાન ’ માં તો એકધારે એકતાલવાળે જોવાયા જન જ છે તોને ‘ દાળ ’ું નામ આપ્યું છે. તે ત્રિમાનન્દ કરે નહિ.

જરાક ગ્રીષ્મી દૃષ્ટિથી તપાસિયે. ઉપરની ચાર પંક્તિઓમાં ફક્ત ત્રીજા ચરણમાં એક-તાલની ઘટના જામણ થયછે; ( જો કે તે પણ અંપ્રમાં ચૂકી સકાય—તાલોમાં પરસ્પર લય કરી સકાયછે તે રીતે; ) બાકી જણે ચરણોમાં અંપ્રતાલ છે. એક મોંઘનું જોઈયે કે ‘ દાળ ’ માં બને દરિગીતમાં બનેમાં અંપ્રતાલ છે; પરંતુ જેની તમ્બે rhythm ( ચન્દન ) માં ફરક છે, અને તે માપમાં ફરક હોવાને કારણે છે. એ ફરક આ પ્રમાણે છે—ઘટના દરેક ચરણમાં એ ખંડ યતિસ્થાનથી પડેછે; પ્રથમ ખંડમાં અંપ્રતાલ રચા છે તે બીજામાં તેટલો નથી જાણ્યો; અને દરિગીતમાં બને ખંડમાં અંપ્ર રચા રહે સંભાળાયછે; કેમકે દાળના ચરણના બીજા ખંડમાં એક શુર છેવટે ઉમેરિયે નો દરિગીત પડું થાય; ઉદાહરણ—

હક્ષિણુ દિશાએ જોગણી }  
જો જાઈ તો દુખ પામું } દાળ

હક્ષિણુ દિશાએ જોગણી }  
જો જાઈ તો દુખ પામું } દરિગીત

દાળમાં છેવટે એક શુર અને લઘુ આવેછે; તોને પછી શુરને ખુત કરીને અને લઘુને શુર કરીને લગતારી સમાયછે તે શુદ્ધિ વાપ છે. પણ પથન-ચનું સ્વરૂપ તો બન્ને શુરલઘુના મુખનું છે. ‘ આશ્વકાખ્યાન ’ માંના આશ્વાચરણ દાળમાં લેખ નથી; હેમાં તો છેવટે પણ બંને શુર આવેછે. આથી પણ હેમાંના સર્વજ્ઞથી એકતાલને વધારે ટેકો મળેછે.

બીજી રીતે કહિયે. શ. કેશવલાલ કુને હેમના ‘ જયસ્મનારા પ્રકાર ’ વિશેના નિબંધમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે\* દરિગીતનો સંધિ ઘટાડા—એમ છે; દુ—દાળતાલ—એમ ગણ્યું. જેમાં

\* ‘ ભુદિપ્રકાશ ’ માર્ચ ૧૯૦૮, પૃ. ૭૮, સંધિ ૧૨ થી શુરો. —હેમણે રૂપે માળાને સંધિ કહેછે તે જ દુ ખતાવું છું તે દરિગીત છે. એ એ સંધિ શુદ્ધ ખતાવવાની જરૂર નહોતી, બંનેમાં અંપ્રાનું તત્ત્વ સમાન છે.

ઘટક સ્વરૂપ એક જ છે. એ સંધિમાં ક્રિયાતાલુકું વર્તવ છે. આ સંધિનું સ્વરૂપ તપાસતાં જાણી શકે છે તેમાં પ્રથમ તાલથી ત્રીજી આવાએ સહુ આવશે જ નોંધવું, ખરું તો તાલ ઘટે. તેમ જ તાલ ( ખંડારાવાએ સંધિ સેવી ) ૧ લી, ૪ થી, ૮ થી, ૧૪ થી, —કસાદિ કંઠમાં મળ્યાએ ઉપર આવે; અર્થાત તાલો વચ્ચે ૩-૪ એક અંતરાલ મળ્યાએનું અંતર આવે. હાલમાં એ જ પ્રકારે લખુનું સ્થાન તથા તાલ વચ્ચે અસમાન અંતર ચરણના પ્રથમ ખંડમાં તો અવશ્ય જ આવે છે અને ખીજા ખંડમાં સ્થિતી હપ્તજાનુસાર—પણ ધણે બાબે સમાન અંતર આવે છે. અને ઉપર કહેલા ઓપાવામાં તો એ રીતનું લખુનું આવશ્યક સ્થાન નથી, અને તમા સમાન અંતરે બધા આવે છે—

|      |    |      |     |     |      |    |     |      |
|------|----|------|-----|-----|------|----|-----|------|
| આવશે | પન | કાલે | હુન | આવે | તેને | તે | શું | પાશે |
| ૧    | ૫  | ૯    | ૧૩  | ૧૭  | ૨૧   | ૨૫ |     |      |

આમાં ૪-૪ ખાલાને એકત્રે જ તાલ આવે છે—તે એકતાલ જ છે. ખરું અમુક તાલ પછી આપણાથી માંખ લખુ જ મળે એ નિયમ નથી આવતો અને તેથી કંઈકે કંઈકેનો દરબંધ બંધનનું તત્ત્વ હામલ ન થવાથી એકતાલની સિધ્ધિ થાય—એક ધારે પ્રવાહ—પ્રગટ થાય છે.

(૮)

મહારો નિબંધ પૃ. ૫૩—પ્રથમ પેરેમાર—

“ પળ સમાન પાવની જાલધાપા વિશે શું પોસેછો ? ”

આ વાચકમાં ‘ પોસેછો ’ એ આ સંદર્ભમાં શબ્દસતી બાપારિ ( itilom ) નથી જણાતી. ‘ કહેશે ’ કે ‘ કહેવો ’ શબ્દ બહુ દોષ. ‘ શું ’ શબ્દની અધુનિકતા વિશે બાપણમાં કું કહી અંતે ‘ શું ’ ની સરખાત ચર્ચા દોષ અને ‘ પદમાં ’ ‘ કશું ’ શબ્દ રહી રહ્યા હોય—એમ પણ સંભવે; પણ એ કિંવા કાળમાં, રૂપાંતરી ‘ કશું ’ શબ્દ ચર્ચા ‘ શું ’ ની સર્વજન સરખાત ચર્ચા—કસાદિ અ-રેપણી જરૂર છે. ( માત્ર એ અ-રેપણી ખોરે કિંવા બાપણું. )

(૯)

મહારો નિબંધ પૃ. ૬૬—‘ સિધાવતુ ’—

આ શબ્દ સિધાવતું ( કાવ્યવાચકને સિધાવો કિને )—એમ પ્રેક્ષક ૨૫ છે—ત્યાં જ ને ખરે ૨ એ આધુનિક સર્વસિદ્ધિવર્તની અનુદિ છે. એ ઉપરાંત—‘ રાપદશિંહા સભા આશાખાલ ’ પૃ. ૧૧ ને દોઢેલા ‘ જણવતુ ’ ને કહેવું ‘ સિધાવતું ’ શાંપરી બેવડી બહુ પડે—

“ જે નહીને કલ્પર સિધાવતું કશું કહ્યું, જ્યાં જાત કેમ ચર્ચા ”

હાથી જણ પ્રેમાનન્દ કહે નહીં.

( ૩૦ )

તુલ્યતો ૧૨૫૦ ચાલઃ—ઈ. રૂદેવતઃ—

અનલાલ શાસ્ત્રીએ આ શિવલ્લ ગીતને મળુ ઉખાણામાં ' ૫૪૫ ' ના પ્રતિનિધિરૂપે પુનઃ શબ્દ આપ્યો છે; તે ઉપરાંત દેહના ઉદેશની સ્પષ્ટતા વિશેષ સામર્યે—

- (૧) ચૌર ક્ષૌર્ય કરોતિ પુનઃગૃહે સજ્જ કથયતિ;
- (૨) કર્પૂલેન્દ્રે મારિતં જનનં પુનઃ ન કર્ષયતિ
- (૩) પંચ મૃદાન્ શાકિની પુનઃ મૃંચતિ;

જ્યાં તે બારે દશાન્ એ અમુદતાથી આ ઉખાણાં મૂળ સંસ્કૃત બાપાનાં નહિ, શાસ્ત્રીએ જ ઉપેક્ષાં એ અમુક આપે છે. ગીત ઉખાણાનાં અન્તઃસ્વરૂપ ૫૪૫ એ જ અનુમાન આપે છે.†

- (૧) નિર્ધનસ્ય મૃદે મરહતો વંશઃ સ્ફુરતિ

નિર્ધનને ધરે નવદાયે વંશ ફરે છે.

- (૨) યસ્યુષે ગર્જાનિ ચર્ચિતાનિ તન્મુકે કોષિકા ન ચર્વેત્

‡ એ જ અનલાલ શાસ્ત્રીએ, સં. ૧૫૫૧ માં અખાવચ્છ એક પુસ્તકમાંથી ફેરલાઈ ૫૪ પ્રમટ કર્યો છે તેમાં પુનઃ શબ્દ અવિના અર્થમાં નથી પણ ' અને ' ના અર્થમાં છે, અને તેમ પોતે જ બતાવ્યું છે. તે આ વાત ઉપર જગી વંશરે પ્રભસ પાડે છે.

સરવર સ્ફુટ ટાડ નીર મળુ પુનઃ આવતું ।

પ્રમટ ન વાળડ નાડ બોરે તરસ છીપડ નાંદે ॥

( " શુભચરિત્રાવાને પ્રતિહસ "—શાસ્ત્રી અનવાવચ્છ. પૃ. ૪૫—તપા ૫૪. )

આર્થ ' નીર મળુ અને આવતું ' એમ જ અર્થ છે; ને શાસ્ત્રીએ તેમ જ કહ્યો છે.

† દિતોપદેશમાં વાલઃ' કાચાકાચા હસ્યદિ સ્વર્ણાં કહેવત છે, તે પણ તે કાચે પ્રવર્તતી પ્રાકૃત વ્યવચારાં પ્રચાર પામેલી કહેવતને, સંસ્કૃત રૂપ આપીને રૂઢેલી પ્રાચીન વિદ્યા છટકે નથી; કારણ—

- (૧) સંસ્કૃતભાષા તે સમયમાં એવાની બાધ તરીકે પુનઃ યર્થ હતી, પણા મળવી પુનઃ યર્થ હતી. દિતોપદેશ સ્વાચ્છને આચરે ' ૮૦૦ ' વર્ષે કપાં; અને કાચિલાસ

ઉદાહરણ:—

તે મુખે પાન ચાવિયાં તે મુખે કલ્યાણ ન ચાવિયે.

(૩) કુત્ર રામા મોખાં મુત્ર મંગી લેલી

કહિ રાજા બોજાં કહિ મંગિાં લેલી.

(૪) અણધો જનુકો મુલે ન પ્રવિશતિ

આમો ભાણ્યો મુખે ન પેસે.

(૫) યેન કર્મ કૃતં તેન વર્તમણ કૃત

એણે કામ કરું તેણે કામણુ કરું.

(૬) નાનાનાં મામે બાલી કિ ધવાલે

નાનાના મામે ધોળી રુડુ મુલે.

પ્રથમ ઉદાહરણમાં 'નય હાથનો વાંસ ૧૩' એ વિચાર ન આધુનિકતા સમયે છે.

બીજામાં—જોઈતું ને બાકે વર્તે સખ સુખસાનીની નાંદામાં સમયે છે. 'જાપણ' માટે 'કોઈકણ' સખની યોગ્યતા સંસ્કૃતમાં અણી નથી કોઈકણ દેવન શબ્દ છે.

ત્રીજામાં—અધી કહેવત અસંસ્કૃત લાગે છે. તેજીકા: ને બાકે કોઈ તે પણ દ્રવિડ છે.

ચોથામાં—'આમો' માટે અણકા ને બાકે અણક જોડું છે.

કવિ તો લેલી પણ ૧૦૦ વર્ષ પૂરે ( મોડામાં મોટો સમય સ્વીકારતાં ) થઈ ગયો અને લેવા સમયમાં પણ સંસ્કૃત બાવા બોલાતી પડી ચઈ હતી.

ક્રિતોપદેશમાં—પ્રાચીન પદ્યસાધી આવી આવેલી કહેવત સંસ્કૃત રૂપમાં ન મૂકઈ દરો એવે વચ્ચનને અવગણ નથી. સંભવ પણ અશ્વય છે; અને—

(૨) એ કહેવત શીતિ ઈંદનાં મૂકી છે, એટલે મૂલ સંસ્કૃતમાં એ રૂપમાં હોવાનો અર્થ ન અસંભવ જાણુનો.

આગમત આ કહેવત તે સમયમાં અસ્તિત્વમાં ( અને તે રૂપમાં ) હતી તે વાતની ના છે ન નહિ. પરંતુ આમુક રૂપમાં સંસ્કૃતમાં હેતું પ્રતિગમ્ય મૂકાયું તે-તો દ્રવિડ-જ, એ ન પ્રકારની દ્રવિડતા 'ઉત્તરેશાળ્ય' માંથી કહેવતોની છે, અને તે ન દ્રવિડ સ્વરૂપમાં આ નાટકોમાં એ કહેવતો—અણુ સંખ પડે ન—અણુઈ ચણેલી બેઠણે તો મ્હે જાવાયેઈ ન અનુમાન કાઢી સકાય, બીજું નહિ.

પાવ્યમાર્ગ—સેવાના અર્થમાં કામ સખ્દ માટે વધે સખ્દ સંસ્કૃતમાં વ્યક્ત છે.

છટ્ટામાં—પાર્શ્વ સખ્દ અસંસ્કૃત છે; પાવક સુદ છે. પાવતિ ને મદ્યે પવતિ પણ મેહું છે.

સર્વ ઉપરથી જાણાર્થ અવરશે કે સુખરાત્રી ઉપાસ્યાં પ્રથમ લઈને તે ઉપરથી મન/સાસ શાસ્ત્રીએ પિતાની સંસ્કૃત વાણીમાં સંસ્કૃત પ્રતિલિખ્ય ચોળ્યાં છે. તે પ્રસ્તુત બે રૂઢેવતો—  
કુમ્ભવતો રૂઢો વાલઃ પ્રત્યાદિ તથા હસ્ય અર્થ પ્રત્યાદિ—તું એ સ્વરૂપ હવે પ્રસન્ન મરો એમ આપા છે.

## ( ૨૧ )

૨૧. ઉદયમાય કેશવમાય ત્રિવેદીનું ચર્ચાપત્ર—( તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૯૧૦ ના  
" સુખરાત્રી " માં )

“ હવે પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિષે અનુવેષણ. ”

૨૧. ૨૧. નરસિંહરાવ મોવાનાથે ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ માટે અમેરો, હવે પ્રેમાનંદનાં  
નાટકો—એ પ્રેમાનંદનાં રૂઢેશ્વરો હશે કે કેમ ? એ વિશે અનુવેષણ એ નિમન્ય હાલમાં  
પુસ્તકના આધારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેની પ્રતાપનામાં સખ્દ પ્રમાણે તેમાં ઉપસ્થિત કરેલી  
શંકાઓની સમાધાન પણ અનુવેષણની અપેક્ષા રાખેલ છે; અને તે તે અનુવેષણો કર્યા વિના  
એ નિમન્યના સુદૃઢોપ ઉપર કે એમાં ચર્ચેલા પ્રુખ્ય વિષય ઉપર કંઈ પણ નિર્ણય ઉપર  
આવવું અશક્ય છે. રૂઢેશ્વરની નજર નથી કે એ પિતૃદરના એ નિમન્ય સુખરાત્રીના સાહિત્ય  
સુખાનને એક અમલનું કામ સોંપ્યું છે અને અને આપા છે કે પાવણા ઉત્સાહી સાહિત્ય  
સેવકો અનુવેષણનું એ કાર્ય ઉપરથી તર્ક સુખર સાહિત્યના ઇતિહાસના એક આદ્યમુદ્ધિય પ્રમ  
ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં સહાયશક્તિ પરી.

પરંતુ ૨૧. નરસિંહરાવે ઉપરિચિત કરેલો પ્રમ વસ્તુતાએ હકીકતનો પ્રમ છે, અને તેને અંગે  
ચતી સાહિત્યચર્ચા એ હકીકતના નિર્ણયના પ્રમ સાધનરૂપ છે. ‘ હકીકત ’ ની વધાર્ય દ્વિપતિ  
થી છે, તેના જ્ઞાને અભાવે જ તે ચર્ચા સાધકાર છે. ત્યારે, હવે ૨૧. નરસિંહરાવે અપારે આ  
પ્રમ ઉદ્ભાવેલ છે તે ‘ હકીકત ’ ના સંબંધમાં નેરલો પ્રકાશ પડી શકે તેમ હોય તેટલો  
એકનિત કરવામાં મદદ કરવાની હકીકત સાચે સંબંધ પરાવનારા સર્વની રૂઢ નથી ?

૨૧. નરસિંહરાવ રાખેલો તેમ જ પ્રમ નાટકો પ્રસિદ્ધ ચર્ચા તે વખતથી જ જનમ  
પામેલો છે એ નિર્વિવાદ છે. છતાં પ્રાચીન કાવ્યમાત્રાના પ્રેમનાથો તરફથી એ સુબંધમાં  
એક સખ્દ સરખો ઉચ્ચારાતો નથી એ વિસ્મયજનક છે. પ્રાચીન કાવ્યમાત્રાના પ્રેમનાથોમાંના  
નરસિંહ અસારે પ્રમુદ્ધપાથી વિચારાત છે તેમજ આ પ્રમ સંબંધે પોને જે કંઈ જાણતા હોય  
તે બધું પ્રકટ કરવું નોકસિ; એમના હાથમાં જે સાધનો હોય તે સુખર સાહિત્યમાત્ર રૂઢ  
રજી કરવાં નોકસિ; અને મુદ્ધવર્ષમાં એકલેશી ‘ કાપી ’ અને પ્રુદ્ધ સુદાન્ત બની શકે તેમ  
હોય તેા રજી થવાં નોકસિ. ૨૧. નરસિંહરાવે ઉદ્ભાવેલા પ્રમનો નિર્ણય કરવામાં આ બધું  
ઉપયોગમાં આવશે એમાં કંઈ સંદેહ નથી.

ઉપરની સરના હું કેમ પણ પડ્યો સ્વીકાર કરીને જઈશું એમ નથી. રા. નરસિંહ-સરના થોડો પ્રેમાનંદનાં નાટકો પ્રેમાનંદનાં છે કે કેમ ? એ પ્રશ્ન આપણી પાસે યોગ્ય સ્વરૂપમાં મુકાયે છે કે તે સંબંધે ને ને દિશામાં અન્વેષણ કરવાનું હું જણાય તે કરવાની અને તે સંબંધે કાંઈ પણ નિર્ણય ઉપર આવવાની મુનંદર સાહસમાળની દરમ છે અને, એમાં હકીકતના ને સવાશે સમાધાન છે તે જાણતી મહિતી હકીકત જણનારાઓએ પુરી પાડવી જોઈએ, એ મગ્ય છે. રા. નરસિંહરાવ મોતે પણ એ જ પ્રયત્નના દોષ એમ જણાય છે. તેઓ લખે છે કે પ્રેમાનંદનાં નાટકો પ્રેમાનંદની રૂઠિ નથી—એમ રજા સિદ્ધાન્ત તે કરવાને તત્પર નથી. ખામ એ નાટકોના ઉપાદય ક્ષતિ હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન તરફ ઉપર હું સંકળ—અમદાની નગરથી લેઈશું.” એમની આ અપેક્ષા કેલે અંશે વાસ્તવિક છે એ પ્રયત્ન પ્રશ્ન છે અને એ પ્રશ્નમાં, પ્રેમાનંદનાં નાટકોની સાધર્મી મહિતિ તે મુદ્દાજયમાંથી લેવાર નીકળ્યાં ત્યાં સુધીની કેવળ હકીકત—વાસ્તવિક અને પ્રમાણુભૂત હકીકત—પ્રશિદ્ધ થાય તો આગળના અન્વેષણની કેટલી અવરજવલ છે અને ત્યાંથી દિશામાં અન્વેષણ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે તેનો નિર્ણય કરી શકાય. આટલા માટે જ હકીકત મેદા કરવાની પ્રાચીન કાળખાસાના પ્રણેતાઓને વિનંતિ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. અને આશય છે કે આપ આ વિનંતિને ટેકા આપશો અને વાસ્તવિક અને પ્રમાણુભૂત હકીકત પાટ કરવામાં મદદ કરશો એ જ વિનંતિ.

શ્રીરામ, મુબાઈ—તા. ૭-૭-૧૦.

( સહી. ) સેવક. ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી.

ઉપરના અર્થોપચો ઉત્તર. ( સં. ૧૯૧૧ ના જ્યેષ્ઠના ' વસન્ત ' માં પ્રગટ થયેલો. )

### પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

વસન્તના તાલી—સાહેબ,

આ વિષય ઉપર તા. ૧૦-૭-૧૯૧૦ ના “ મુજશતી ” માં રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીનું અર્થોપચ “ નાનુકું તે નોડો કંઈક થતોય થાય છે. આ મહત્વના વિષય ઉપર એઓએ મુજશતના સાહિત્યમાળનું ‘ જણ ખેચી એ સમાળનું ’ જાતે સમજાવે છે તે માટે હેમનો આભાર માનવો જોઈએ. તેમ જ આ વિષયમાં હેમણે જે તાર્કિકતા ચાખવાની હજી સંપાદિત છે તે પણ સુલ છે.

પરંતુ એ હજીનાં એઓ સર્વોચ્ચ સદ્ગત નથી થયા એમ કહી વિના ચાલતું નથી. હેમની વચનો નરક તપાસિયે—

“ હેમાં ( અર્થાત—આરા નિબંધમાં ) ઉપરિલિપ કરેલી સદ્ગતોનાં સમાધાન ‘ મજા અન્વેષણની અપેક્ષા રાખે છે. અને તે તે અન્વેષણ કર્યા વિના એ નિબંધના કુલ દોષ ઉપર કે હેમાં ચર્ચેલા મુખ્ય વિષય ઉપર કંઈ પણ નિર્ણય ઉપર આવતું અશક્ય છે.”

આ ઉપરથી તો રજા એમ જ ફિલિ થતું કે આ નિબંધમાં જે જે કહીયે બતાવી



છે તેથી કશું પણ સિદ્ધ થતું નથી; અને એ નાટકેના કર્તૃતા વિશે તદ્દુપચિત્તે પણ સમ-  
વાને આધાર નથી.

૨૧. ઉત્તમગણ વળી કહેછે—

“ ૨૧. નરસિંહરાયે ઉપસ્થિત રહેશે પ્રથમ વસ્તુતાએ દર્શકત્વને પ્રથમ છે; અને તેને અંગે  
થતી સાહિત્યચર્ચા એ દર્શકત્વના નિર્ણયના માત્ર સાધનરૂપ છે. ‘ દર્શકત્વ ’ ની વચાર્થ સ્થિતિ  
થી છે, તેના જ્ઞાનને આધારે જ તે ચર્ચા સાધમાર છે. ”

પરંતુ ‘ દર્શકત્વ ’ તો એટલી પ્રકાશકો તેમ જ પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વના પદાકારોએ પ્રકાશમાં  
આણીછે તે ઉપરાંત જ મધ્યે ચર્ચા આ નિબંધમાં રચાઈછે. આ ચર્ચા અને દર્શ-  
કત્વને સંબન્ધ ૨૧. ઉત્તમગણ ઉત્તરથી રહે છે એવેવચ છે. વધારે દર્શકત્વ બીજી શી સંબંધે  
તે કશી સારાનું નથી. પ્રેમાનન્દના હાથની લખેલી અથવા તો ( પૂર્ણ રીતે આધીત થાય  
એમ ) હેના સમયમાં લખેલી એ નાટકોની પ્રતો મળે તો જ ‘ દર્શકત્વ ’ ના પ્રકારને અંગે  
સમાધાન થાય. અથવા એ પ્રકારનાં બીજાં સમગ્ર પ્રમાણ મળે તો પ્રકાર પડે. તે તો અવગણ  
જ લાગેછે. હોવા એમ વચેરેને આધારે પ્રકારક્રમે એ નાટક પ્રગટ કર્યા હોય તો તો અત્યાર  
સુધી એ વાત અન્યથામાં રહી જ ના હોત. “ મુજસાવી ” પરે એ માટે કાંઈકું ક્યામ  
કાકને ખાતું જ હોત.

“ સુદાયવમાં મોકલેલી ‘ કોપી ’ ( અને પુરૂ પણ જની સહે તેમ હોય તો ) રખૂ થયાં  
ત્રેકરે —” એમ ૨૧. ઉત્તમગણની માગણી છે. પરંતુ ‘ પૂરૂથી ’ થી શું આધીત પડી સાચાનું  
હતું ? પ્રેમાનન્દ કવિરો તો પુરૂ સુધીથી નહીં જ હોય ! પૂરૂમાંથી પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વનું પ્રમાણ  
બાકી શી રીતે મળવાનું હતું ? તેમ જ, પ્રેમાનન્દના સમયના હસ્તલેખના આધારે નાટકો પ્રગટ  
થયાં હોય તો પણ પ્રેક્ષકો તો અસહ ‘ કોપી ’ આપી ના જ હોય; તો તે ‘ પ્રેક્ષ—કોપી ’  
જવાર આપનાથી શું સિદ્ધ થવાનું હતું ?

મહારા. નિબંધમાંની ચર્ચા સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય આણુકા પાટે અસમર્થ જ છે એમ  
૨૧. ઉત્તમગણના લેખનો મર્મિત આશય જણાવો; અને એ તેમ હોય તો તદ્દરમરૂતિ  
આમે વિરોધ જ આવેછે.

તો પણ—૨૧. ઉત્તમગણે પ્રકાશકો તથા લેખકો પદના વિધાનોની અને ‘ દર્શકત્વ ’ ની  
માગણી કરીને બીડું મુસુંછે તે એ ચક્રચક્રેએ ક્યાંથી ભેડું એ હેમનું કર્તવ્ય છે—એમ કહેવાને  
તો ખામ નથી જ. પરંતુ, એ બીડું ક્યાંકો નહીં, તો પડી અવગણ થું કર્યું ? અને પાળી  
પણ મહારા નિબંધમાંની કડીચિત્તું સાધક પણ—૨૧. ઉત્તમગણના લેખનેના અર્થ પ્રમાણે તો—  
સ્વતંત્ર રીતે નથી જ. એટલે એ પ્રકારે નિર્ણય કરવાનાં સમય જ નથી એમ વિગણક  
સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાયછે.

રા. ઉત્તમલાલે isbacs—મુદ્રા—જ આ પ્રશ્નને સંબંધી વિપરીત અને અસૌચ્ય ભાષા નિષ્ક્રિયલે આ દર્શાવવા માટે જ આદર્યો લેખ લખી આપના પત્રનું સ્વચ્છ રીકતું પાછુંકે તે કૃપા કરશે.

|               |   |                           |
|---------------|---|---------------------------|
| રત્નાગિરિ     | } | શિ. આપને                  |
| તા. ૨૨-૭-૧૯૧૦ |   | (સહી) નરસિંહરાય ભોજાળાયા. |

### ( ૧૨ )

અહમાં અન્તરંગ—આ પ્રસર ૪૦ વર્ષ ઉપરનાં પાસણી સુવચાલી નાદકોમાંથી પ્રવેશ પાડવાનું મેં કર્યુંકે. તેની પુષ્ટિ માટે તે સમયનાં નાદકોમાંથી હેવા નમૂના ચોસા દાંડુકું—

(ક) " બાખડ—સાદોસની અને અરજ નથી—પણ હાકડાપણના અરજ સાથે મને ચોકું કરજ છે તેની ફરજ બાદ કરવાની હું અરજ કરું છું. "

( " બોલન અને મનીવેલ "—કે. ન. કાચગઢીલ. પૃ. ૨. ઈ. સ. ૧૮૬૭માં ઉપાવર્ણ )

(લ) " લાકરી લનડોસલી માકરે મનસે હુસતી છે—લાકરી હાલરી માકરા હીકની સદાની વસતી છે અને માકરી અલામણ તુલને મનસે સદા સુસતી છે. "

( એ. જ. બોરીફલ " બોલાનખલ " પૃ. ૨. ઈ. સ. ૧૮૭૧ )

(ગ) " પણુ જે લામે વાર હાકાર—તેણી જે લામે સારહીન વાકેફમાર—અને તરખો કીનામ ગીરફતાર તો બર આપણી રમખતીનાં પોરાવાર "

( " બોલાનખલ " પૃ. ૪ )

આ " બોલાનખલ " નાટકમાં હાવા નમૂના પચીસ ઉપસંત મળે એમ છે. લંબાણ વાવ તેથી અર્થે બીજા આપ્યા નથી.

આ પદ્ધતિ રા. રણજીભાઈ હિંદવસમે પણુ ત્રીસ પંચીસ વર્ષ ઉપરનાં નાદકોમાં કોઈ કોઈ વાર આદરીલે:—

(ગ) " વિદુલ—અનર્થ લાન લઈને અને ખાન આપે તો "

( “ મલલસા અને ત્રિવલ્લભ ” પ્રતાપના ૫. ૨ છં. સ. ૧૮૭૮ )

(૨) “ લખનાડી—એ લખનાડી દેડ વહેલી દેડ મોઢી ભરે ને તારે લેટકામાં ને ચટકામાં, ફેટકા ચાલ તો જ મટકા મટે એવી દેખાડ. ”

( નાટક પૂર્વોક્ત. અંક ૩ પ્રવેશ ૧ ૫. ૨૧-૨૨ )

(૩) “ વિદુષઃ—પેસો મચ્છરકેતુ પડયો, ને જાગવાનો રસ્તો જડયો. ”

( “ આણાસુરમદમર્દન. ”—અંક ૬ પ્રવેશ ૨ ૫. ૭૧ છં. ૧૮૭૮ )

(૪) “ વિદુષઃ—” મને ધં હોડયો. ને આખરે રહેણ દોડયો. ”

( નાટક પૂર્વોક્ત. અંક ૧ પ્રવેશ. ૩ ૫. ૭૭ )

(૫) “ મુખાર્ઠ—એ એમ નહીં જાણાય, વિદુષઃ—પણી પ્રીત નહીં સંધાય. ”

( નાટક પૂર્વોક્ત. અંક ૬ પ્રવેશ ૩ ૫. ૮૦ )

( રીપઃ—આ હેલા ઉઠાડરજીમાં ને જીતાં વાગેમાં વમત છે; તેથી બીજાં ઉઠાડરજીથી જરાક જુદું પડે છે, એ બધાંમાં એક વાગવાં જ અત્યંતવધ છે. પરંતુ નમૂનારૂપે મૂક્યું છે. )

આ પ્રકારના મધ્યમકાનું એક ઉદાહરણ રા. હર્ષિમતલાલ અગેસાલ અંબાદિવાલે પ્રસિદ્ધ કરેલા—નામ વિનાના આપાતરકતીના—‘ રિકમેર્વશીય ’ નાટકમાં એ રમણે કરેલું—

( ) સદાજવા—એમ જ હોય. માટે નેહુ ન ખમે છેલું. ”

( અંક ૪ નો પ્રવેશ. )

( રીપઃ—આઈ પોને પડી કાઠેલા રહેમતના રૂપમાં વમત આજાથી સંકુલિતિ જોણી થાય છે.—એટલું સ્વીકારું એકાદે. )

પરંતુ આ સર્વ પ્રકારોની પરીક્ષા કરતાં એટલું તો જણાય છે કે મધ્યમકાનો આરમ્ભ ખાણમાં ચાલીએક વરસ ઉપર પાસલી સુન્દરાલી નાટકોએ કરે કર્યો. ને શુદ્ધ સુન્દરાલી નાટકોમાં સ્થિત અનુકરણરૂપે તદેનો પ્રવેશ થયો.

પાસલી સુન્દરાલી નાટકોમાં આ અંકનું મૂલ અગ્રણ્ય અરખી અને હારસો મધમાંથી નહે. છે. ઉદું મધમાં પણ એ દેખાડે છે, અને દાખમાં મુખાર્ઠમાં સિન્દુસ્તાની નાટકોમાં એ રમત પુનઃપ રખાય છે. બાલીચાલાની કપલી માટે સુન્દરી દોનકે લખેલા નાટકે એ રમતથી અરપાર છે.

( આ માહિતી રા. કૃષ્ણલાલ અગેરી તરફથી મળે મળી છે. )

( ૧૩ )

મરાઠી ભાષાના સંસ્કાર વડોદરાના સંપર્કને લીધે આશરે ૪૦-૫૦ વર્ષ ઉપરના મુળ-રાત્રી સાહિત્ય ઉપર ખેલા હતા તે તે સમયનાં પુસ્તકોમાંથી જાણાય છે, " હાથા હાથા ચાલી જોજોએ રમ્યું " એમ પુસ્તકનાં મુખપૃષ્ઠો ઉપર તે સમયમાં નજરે પડે છે, તે " તામચત્ર તુલસી ચાલી કેલે " એ મરાઠી કવિની જાણ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે, આપણે આ-સાત્રીમાં તે " હાથા હાથા ચાલીએ " " રમ્યું " એમ જ કહીએ.

વડોદરાના સંપર્કનાં પરિણામ હાલ પણ અમેરે નજરે પડે છે. પ્રાચીન કાવ્યમજાના પ્રકાશકોએ ' દુર્મિત્ર ' સમ્પન્ન કર્યો છે—પ્રેક્ષાના લખાણમાં જ—તે તો હું બતાવી જ ચૂકોશું. ' બલત્ત ' હાથા હાથો પણ એ રીતે પેદા છે. વડોદરા ટૂર્નમેન્ટ કોમિટીના એક અધ્યક્ષીત્વ હાર્દ ખંડારા ઉપર લખણ જ ગાળ્યું હતું, જેમાં " ચોર્ય હીમતે " ને બદલે " ચોર્ય તે હીમતે " એમ મરાઠી ' જોશ તો જીમ્મત ' એ સ્લોગનનું પ્રતિબિમ્બ પ્રગટ થયું હતું.

પરંતુ, આ સર્વ પ્રકારે અન્ય સાહિત્ય અને જાણને પણ પ્રવેશ અને પરિચય થવા પડી જાય એ આ સર્વ વાતો ઉપરથી જણાયું છે.

## પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

( ૧ )

તા. ૨૯ મી સપ્ટેમ્બરના સર્જન વર્ષોગ્ધનમાં ભરત સાહિત્ય સભામાં સુપ્રસિદ્ધ સાહ્યર નરસિંહરાવ ભોજાનાથ દાવેદીઆએ આપેલા બાવણનો સાર પ્રકટ થયો છે.

પ્રીયુત નરસિંહરાવે બાવણનું મથાણું, “આ પ્રેમાનંદનાં નાટકો હોય ખરાં !” એવું રાખેલું છે. આ નાટકો એટલે પંચાલી પ્રસન્નામ્બાન, તપસ્વમ્બાન અને રાવર્ણકેકા સત્ય-ભરમામ્બાન, જે પ્રાચીન રામ્યમાયામાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તે. આ વિષય ઉપર તેમણે સત્ય-કેકાની સાહિત્યપરિષદમાં એક નિબંધ મત વર્ધે રચ્યુ કર્યો હતો. તેમાંના મુદ્દાનો, મોટે ભાગે તેમના બાવણમાં સમાવેશ થતો હોવાથી, અહીં તે વિષે જ વિવેચન કરવું ફાલ ફરતા થાયું છે.

પ્રી. દાવેદીઆ જણાવે છે કે, “આ પ્રથમો નિબંધ ઘણા સુધી મારી યત્ન, આવા જ આયદથી આધુ રાખીય, ધરિય, અને તે માટે પ્રાતું આયુષ્ય ખઠો, અને તે પહેલાં આ ફેલ પડી જાય, તો મારા પક્ષના મારા મિત્રો એ સહત જરી રાખશે, એવી આશા રાખું છું.” તેમણે જે ભારે પણ લીધું છે, તેને માટે તેમને ધન્યવાદ થઈ છે. સાહિત્યને માટે, પ્રથમ પણ લેનાર કવિ પ્રેમાનંદ હતા અને જીવનું પણ રા. દાવેદીઆએ લીધું છે. પ્રેમાનંદે પશુની સાથે, પોતાનું કર્મ સરજ્ય મતાં સુધી, પાપડી ન પહેરવાની બાધા રાખી હતી; તેણે કોઈ તેમણે કર્યું છે કે કમ, તે જગજગમાં નથી. પ્રેમાનંદે પણ કઈ યુજ્જરમિશને તત્તમ પંક્તિઓ મુદ્દાનો બગીચા પ્રપાત કર્યો હતો; હવે રા. દાવેદીઆ, રણભૂમિમાં મદા મુદ્દા મદાવવા લેવાર મથા છે તેથી તેઓ ક્યો અર્થ સાર્ય છે, તે હવે પછી જણાશે. ફાલમાં તો તેઓ પ્રથમ પંક્તિ કરનાર પ્રેમાનંદની કીર્તિ કાંપ્યા કરી, પોતાની તાજના કરવા મંથિતા હોય એમ જણાય છે. કેટલેવાના કોઈ મદદ કરવે માટે તેમણે આણું સજ પણ લીધું હોત, અને તે માટે મયત કર્યું હોત તો તેથી કેટલો લાભ થાત ! ધારો કે તેઓ પોતે અગર તેમની પછી તેમના સજ્જન, વાલીનારઓ, વિષે ને અનુયાયીઓ એ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી, એમ સાબીત કરી રમ્યા તો તેથી સુજ્જાતવું શું બધું થશે ! નાટકો હલકાં છે કે ખરાણ છે એવું તેમનું કહેવું નથી; તેમનું કહેવું એટલું જ છે કે તે પ્રેમાનંદની હતિ નથી.

તે તે પ્રેમાનંદનાં નથી, તો કોઈ જીવનએ લખ્યાં તેમાં પ્રેમાનંદનું નામ મોટી બેસાડ્યું છે એમ તેઓ માને છે. ધારો કે એ નાટકો, કોઈ આધુનિક કાગળા સાહ્યરે લખેલાં છે, તો તે પોતાનું નામ ન આપતાં, કે તેને માટે પેસાની પાસિ અને કીર્તિની દરવાર ન રાખતાં, પ્રેમાનંદનું નામ આપે તેનો હેતુ શો હેય ! અજ્ઞ સુધી, આશતા બખાનાના કેટલાક સાહ્યરોએ સુજ્જતી બાધામાં નાટકો લખેલાં તેમાં કોઈ પ્રેમાનંદનાં નાટકોની બરાબરી કરી શકતું નથી, તો એવો પ્રશ્ન મરી રહેલો નિસ્લાખાં ક્યો સાર્ય છે, કે જે એવાં નાટકો લખવાની સક્તિ ધરાવતાં છતાં, તે પોતાનું મદદ કૃત્ય પ્રેમાનંદને મપેણ કરી દે ! પ્રક્રિયાઈ

વાર અમન કીર્તનમાં, પાછલા કોઈ મહાન બક્ષતું નામ તે બતાવનાર આવે છે, પણ તેનો હેતુ એવો હોય છે કે મહાન બક્ષના નામથી તે વ્યક્તિ પ્રસિદ્ધિ પામે, અને એકો તે અદ્યાપી માન.

મી. દોવેટીઆ જણાવે છે કે એ નાટકો પ્રકટ થયાં તે વખતથી જ, કેટલાક વિચારશીલ સાક્ષરોમાં અને ખાસમાં તે એકાદની કૃતિ હોવા વિષે અપ્રમદા ઉત્પન્ન માર્ગ. તેમના બાપજીમાં સાક્ષરોનાં માત્ર એ નામ આવેલાં જણાય છે. નાટકો છતાંય પછી તેમણે ઘણે વર્ષે પ્રસ કયાકયો, પરંતુ આવા વિષયને સુલભને કાપકો લાગુ પડતો નથી; માટે તે વિષયને બચાવ કરવાની જરૂર નથી. તેમણે પ્રકાશકોનો દોષ બતાવ્યો છે તે, પોતાનો વિષય સિદ્ધ કરવામાં નિરર્થક, અમાલ અને અપ્રમાણ છે, કેમકે તે વડે પોતે લપાડેલા પ્રસ કોપર કંઈ પણ પ્રકાશ પડતો નથી. મી. દોવેટીઆએ પ્રકાશક ઉપર કેટલાક સોપોતું આરોપણ કર્યું છે તે એમ પ્રસંગને અતુલરહું નથી તેમ તે અપરિત ને અસત્ય બાકે છે. તેમણે સર્ગજીય મણીશાસ્ત્રે પણ લખ્યો, તેમાં જણાવી દીધું કે એકજ પ્રત મળી માટે વિવેચનની અપૂર્ણતા છે. આ એક પહેલી કહીય છે. વળી તેમણે લખેલું કે જેટલાં કાવ્યો જૂનાં એટલાં બધાં ઉપયોગી, નોટ ટીકા વીગેરે નિરસ, નકામા અને કલ્પિત છે. જ્યારે પ્રકાશકો કહે છે, અને સ. કુવ માન્ય થાય છે, કે નાટકોની એક જ પ્રત મળી હતી તો પણ સંશોધનના નિષ્ક્રિયતાનો અનુભવ થી રીતે થયો અને વિવેચનની અપૂર્ણતા કેમ છે, તે સમજ સમાતું નથી. જેટલાં કાવ્ય જૂનાં એટલાં બધાં ઉપયોગી, એવું પ્રકાશકોએ કોઈ કેમણે કહેલું જણાતું નથી. જૂનાં એટલાં સુધમાં નિરપરોગી અને ત્યાં બધાં ઉપયોગી એમ તો મી. દોવેટીઆ કહેવાની હીમત ધરી નહીં સહે. એનમને શાસ્ત્રાલયમાં એક દેખાણે કહ્યું છે કે "કાવ્ય અને તે દોષ પણ પ્રાચીન કવિતા સામાન્ય રીતે ઉત્પન્ન થવાય છે." આનો અનુવાદ, કૃતી પ્રસ, આખ્યાનમાં વધુમ કરે છે—

પ્રાચીન પદિતને ન, અર્વાચીન પદોંથી સહે,  
પ્રાચીન તે પ્રાચીન છે, અર્વાચીન નાનમ.

કદમ મી. દોવેટીઆ કહેશે કે ૧૮ થી સદીમાં, અંગ્રેજીથી અનુલ્લેખ થયેલ વસ્તુને સ્તેન સનતું અતુલરહું થી રીતે કર્યું હોય. હવના કેટલાક સાક્ષરોને અંગ્રેજ કવિતાની નવિન પદ્ધતિ પછકે પડે છે અને તેનું અતુલરહું કરે છે. તેમને પ્રાસ વખતની કવિતા રચે છે અને ગણતા તેની કવિતા પસંદ કરે છે. કવિતા કેવી જોઈએ તે વિષે જુદા જુદા વિધાનો જુદી જુદી બાબતો આવે છે તે ઉપરથી એ જલે સાફ છે તે પેટનું થતું નથી કે પોતું હશે તે સાફ થવાનું નથી. મી. દોવેટીઆ કહે છે કે નોટ ટીકા વીગેરે નિરસ, નકામા અને કલ્પિત છે. નોટ, ટીકા સ્થિત કરવા જોઈએ એવું સુચ મી. દોવેટીઆ સુલરસાંતને પહેલું જ આવે છે. નોટ ટીકા શા આધારે નકામા અને કલ્પિત કથાવચનો આવે છે તે સમજાતું નથી. કદમ તેમાં જોઈ થઈ હોય તે ઉપરથી તે નકામા અને કલ્પિત કહી ન શકાય મી. દોવેટીઆ જગા સર્વોત્તમ સાક્ષરને માટે ટીકા નોટની જરૂર ન હોય અને તે તેમને નકામા લાગે, પરંતુ તે વિવાદાસ્પદ માટે અને અમારજી નિષ્કલનર્થ માટે છે. એ નાટકો ટીકા-નોટ કરવા તેમાં નથી, એમ જો તે કહેવા માંમતા હોય તો તે જાન બરેલું છે. વળી તેમણે આ

ખામત સ્વર્ગવાસી મચ્છીલાલ નાટુઆણે પણ લખ્યો તેમાં જાણુવી હતી. પોતે કોઈ વાત કાચગમાં જણાવી હોય તે કાંઈ પૂરતો નથી. સાક્ષર મચ્છીલાલ સ્વર્ગસ્થ થવાથી તે કાંઈ અજાણું પાડી રહે એમ નથી. તેમણે પોતાના વિચાર માં દીવેડીયાને, એ પતના ઉત્તરમાં લખી જણાવ્યા હોય તો તે પ્રકારકોની ખામી પૂરતા જ છે અને તેથી તે માનતા કેસ સાથે સંબંધ મિલવતા મળે.

૨. નરસિંહરાવ પોતાના નિવસની ચરમામાં ઐતિહાસિક અને વિવેચક કસોટીઓ જ રજુ કરવી જોઈએ, એમ ખતાવી, મજા વાલ પ્રમાણે આપે છે: એક તો પ્રેમાનંદના પુત્ર વજ્રમતું એ નાટકોના સંબંધમાં મૈત્ર્ય, બીજું પ્રેમાનંદના કાળમાં રંગભૂમિનો અભાવ, અને ત્રીજું, પ્રેમાનંદની પૂર્વ કે પછી તરતજ, મુજબતીમાં રચાયેલાં નાટકોનો અભાવ.

૧ હું પ્રમાણ—પ્રેમાનંદના પુત્ર વજ્રમતું એ નાટકોના સંબંધમાં મૈત્ર્ય-મી. દીવેડીયા લખે છે કે વજ્રમે પોતાના દુઃસાહન રશિરપનામ્પ્યાનમાં પોતાના પિતાની પિંગળ, ચંદને રાસો, અને પોતાના પિતાની કીર્તિ વીરે ખામતે ચાડ છે તો નાટકોની મહત્ત્વા તે શા માટે ન કરે? અને લાગે છે કે મી. દીવેડીયાએ દુઃસાહન રશિરપનામ્પ્યાનનો આધાર ખતાવ્યો તે યસ્તચૂક છે. તેમણે ખતાવેલી ખામત તો કુન્તિપ્રસન્નામ્પ્યાનમાં છે. પરંતુ તેની અંદર શું લખ્યું છે તે જોઈએ. પહેલા કવિતામાં તે જણાવે છે, કે—

ભારત સજુ પ્રમાણ, યસના તમાસા બાજો,  
ક્યાં ભારત એ મજા, ભારત જોવેખિયે;

વજા નવમા કવિતામાં તે લખે છે કે:

“ચંદે એક રાસો લખ્યો, સવાલસ પૂર કરે,  
એક પુત્ર શા દિસાને, દુનિવાસે રાહ છે.  
રાસા જેવડા જુલુડ, પૂરમાં અધિક એથી,  
મજા સંચ લખવા પ્રેમે, ઝેની વાદ વાદ છે.”

આ એ કવિત લેખરથી ચંદ કરતાં પ્રેમાનંદ ચંદે છે અને ચંદે ભારત જેવડો એક રાસો લખ્યો. ત્યારે પ્રેમાનંદે તેમાં કરતાં ને, મજા પછું કામ કર્યું છે. આમાં કે દુઃસાહન રશિર-પાનામ્પ્યાનમાં પ્રેમાનંદે કયા કયા સંચ ક્યાં તેના ઉલેખજ નથી મળી તેમાં નાટકોનાં નામ આપે જ શેનાં? કાંઈ એમ પણ કંઠી શકે કે તેમાં નજામ્પ્યાન, નસિંહમહેતાનું મામેદું, દશમ રક્ષ વીરેનાં નામ નથી માટે શું તે ક્યાં પણ તેના કરેલા ન કરેલાં? ન્યાય આપવામાં આ દલીલ શું કામ આવે?

૨ હું પ્રમાણ—પ્રેમાનંદના કાળમાં રંગભૂમિનો અભાવ હતો:—રંગભૂમિનો અભાવ હોય તેથી નાટકો લખી જ ન હતા એનું અનુમાન શા ઉપરથી કરી શકાય? કાળોદાયના વખતમાં રંગભૂમિ હતી એવો પૂરાવો ક્યાં છે? સ. રજુદોડખાઈ ઉલ્લસમે પ્રથમ નાટક લખ્યું ત્યારે મુગ/સાતમાં રંગભૂમિ ક્યાં હતી? પ્રેમાનંદને કાળોદાય આદિ મંત્રકૃત કવિઓનાં નાટકો

જાવવાનું મળતું હોય તે હવેથી શું પ્રેમાનંદ જેવો સમર્થ કવિ નાટકો લખી ન શકે ? વળી ત્યારે મંદુકવતી ભાવાનો નાટકો કેમ લખવાં તે જામવત્તુ સાત્ત રચનાક્રુ છે ત્યારે તે આધારે પ્રેમાનંદ જેવો કવિ નાટકો લખી શકે એમાં કોઈ નવાઈ નથી.

મીનું પ્રમાણ-પ્રેમાનંદની રૂને કે પાછી તરત જ સુલગતીમાં રચાયલા નાટ્યોને। આના-પ્રેમાનંદની રૂનેદ કપિ મણે જાને વજ્રાકવિષ્ણોઈ માયા છે. તેમને નાટ્યનું એક જાને નહીં એ રચક છે. પ્રેમાનંદના સમગ્રવિન પદ્મ અને સામળ મળેલા આગમ જુદોજ હતો તેથી તેમણે નાટ્યના કામમાં પણ ઘણું નહીં કર્યું. પ્રેમાનંદ પછીના તેમના શિષ્યો પૈકી તેમના પુત્ર વ્યામે નાટ્યો લખેલાં છે એવું તેના ચરિત્ર (જે દુસ્મારન રૂપિર પાનાઆપનામાં આપેલું છે તે) ઉપરથી જણાય છે. એટલે પ્રેમાનંદ પછી તરત જ નાટ્યનું સાહિત્ય, શા નરસિંહરાવ સમે છે તેમ વીજળીના મજાકાસની મારક કવચીને અદ્વૈત યદી મધું નથી. વળે આ રીતેજે હામણીએ તેા કાન્સ દેસમાં મેળેલીમન એનાપાટં મપે તેની આમણ કે તેના પછી તરતજ તેવો કોઈ વીરપુરુષ થયો નહીં માટે લગભગ આખા દુરાખને એનાપાટં મુખથી નામેલું તે વાત સું પોરી મનાશે । ત્રાસીની રાધીના પહેલાં કે પછી કોઈ આકરણ જીએ રજુકામમાં બારે પદ મચામું નથી તે ઉપરથી તેના પદકામનું વર્ણન એવું મળુરી । સામળ મળના પહેલાં કે પછી કોઈએ મુલગતીમાં વાતીએ લખી નથી માટે એનાપોષાળી, નામજીથી, મદપમીથી, શુક નહોતરી વચેરે કાતો એ ચામળની કૃતિ નથી એમ કહી યામશે । પ્રેમાનંદનું વજમની પહેલાં કે પછી કોઈએ લીંદીતું અનુકરણ કરીને ઉત્તમ કાવ્ય રચ્યાં નહોતાં માટે સું દુસ્મારન રૂપિરજનાઆપના, મુર્ધિરિરિદીકરસંવાદ અને કૃતીપ્રસનાઆપના જેવા મંચ વજમના નથી એવો વીંચો હામણી દાકારો । મહત્કાર્ય કપાસ વીરવાલો રૂપિત જ જામે છે; તેવા વીરવા પ્રેમાનંદ પહેલાં કે પછી ન થયા તે । તે ઉપરથી પ્રેમાનંદ નાટ્યો નથી રચ્યાં એમ કી રીતે મનાય ।

આ પ્રશ્નમાં મો. દાદેશીભાઈએ શ. કેશવલાલ કુપ અને તેમનો પક્ષ, એઓને પ્રતિ-  
પક્ષી માન્યા નહાયા છે. શ. કેશવલાલ નાટ્યો પ્રેમાનંદનાં ખાને છે માટે તે પ્રતિપક્ષી ગણ્યા,  
અને તેમના પક્ષમાં કોણ કોણ છે તેમ મો. દાદેશીભાઈના પક્ષમાં કોણ કોણ છે તેમનાં નામની  
નોંધ મહાર પક્ષી નથી. મો. કુપે જે નાટ્યોને આખ્યાનો ગણ્યા છે તેનું કશુંક કવિએ પોતે  
જ આખ્યાનો કદાં છે. પરંતુ તે નાટ્યો છે જે વાત નિર્વિવાદ છે.

મો. દિવેલીયા કહે છે કે જાણ, હવે, મેંથી ત્રણે સ્તેત્રાં જમ્યું એ પ્રિયાનંદના નામકો નથી જમ્યું એના નામથી કાઢવો પોતાની કૃતિ દરમી બેસાડી છે એમ કહી કાઢાય. બીજાની કૃતિ દોષર્થ ન રહે એમ ઉપર જતાવવામાં આવ્યું છે. જાણ આદિત્તે સુખંધમાં પેલે મામ બે વણ મહાવની જ જાખવો કરીશ એમ જણાવી પ્રથમ 'સદાને માટે' એ કહેલો જિ'or હજાર નું અનુકરણ રૂપ છે ( માટે તે પ્રેમીઓના જાખવમાં જણાવતું નહોતું એમ કહેવાનો આવાર્ય જણાય છે ) એમ કહે છે. પ્રિયાનંદના જાખવમાં જિ'or હજાર ના અર્થસૂચક કયા કબ્દ વપરાતા હતા અથવા એ સમય એવા અર્થસૂચક કાઢે જ નહોતા એવું રા. ત્રણિ-દરાવ જાણી કહે છે કે " હવેકને માટે દાતાની કહેવો " એવું કીચો પણ ચોસે છે તે



હું અંગ્રેજી શબ્દોનું અનુકરણ છે ? " પણ આજે પૂરું ન કરતાં થોડું કાલને માટે રહેવા દેજો—એમાં અંગ્રેજીની મંથ તેમને આવડી હતી, કેમકે " કાલને માટે " એ *For 10 minutes* નો અનુવાદ છે, આ બાબત મી. દીવેડીઆ મદતવની કેમ અધુતા હશે તે સમજાતું નથી.

ગવર્નર સહીમ—( *Khyam* ) અત્યુદ્ધાર જે બાબત સુન્દરાલી સાહિત્યમાં ૩૦ થી ૪૦ વર્ષની છે તે બાબત પણ એ નાટકોમાં જણાય છે. ( ખતલપ કે પહેલાં તેનો વાપર નહોતો માટે એ કૃતિ પ્રેમાનંદની નથી. ) સુન્દરાલી બાબતમાં પહેલાં મલ્લ હતું જ ત્યાં કે તેમાં પ્રાસાત-પ્રાસનો સવાલ જોયો થાય ? આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય કવિતામાં છે ( માત્ર જોડ રસા-પ્રજન્ય વગેરે મદદમાં પણ છે પરંતુ તેની સુન્દરાલી જૂની તરેહની છે. ), કવિતામાં પ્રાસ પ્રેમાનંદના વખતમાં તો અદ્યત્ત વપરાય છે, જૂનું સુન્દરાલી ગદ્ય એટલે પરાપૂર્વથી આલ્પા બાબતો બીખાણુ-હાલેવતો છે અને તેમાં પણ પ્રાસની ખાટ નથી. પ્રેમાનંદે નાટકને માટે પ્રથમ જ ગદ્ય લખ્યું છે અને નાટક એ પ્રેમાનંદનો રસન કરનાર હોવાથી તેમાં અનેક જાતની અમલુતિઓ કવિ સાથે તેમાં નવાઈ નથી.

' એક કાંચે એ પછી પડે ' એ અંગ્રેજીમાંની હાલેવત ને માંહે જણાય છે. ( એટલે પ્રેમાનંદને એ હાલેવત ત્યાંથી મળ્યો હોય, એવો ભાવ છે. ), કવિએ પાતાને જે પદ્ય પડે તે ગમે ત્યાંથી મે છે. કાલના સાધુએ સેવી વગેરે જામતમાં કંઈમાંકના સાંપ્રત કવિઓનું અનુકરણ કરે છે, તેમાં અંગ્રેજીની ડાયા અનાપસે આવવી જાય છે; પરંતુ એમ કહેવામાં આવે કે પ્રેમાનંદના વખતમાં અંગ્રેજીને કાંઈ તતા, કે એ હાલેવત તેમના જાણવામાં આવે ? પ્રેમાનંદના નિવાસસ્થાન તથા હતાં-પડોહા, નરુત્તાર, અને સુરત, એ વખતે સુરતમાં અંગ્રેજી અને ખીજા યુરોપિયનો વેપાર માટે ખુલા રહેતા હતા, તેમને મોટેથી કાઈ દેશીએ એ હાલેવત સમજાણ હોય અને તે પ્રેમાનંદના જાણવામાં આવે એ જાનવા જોય છે, વળી પ્રેમાનંદે આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કર્યાનું વહજતા લખાણથી જણાય છે. એ વખતે દેશી રાજ્યની રાજધાનીઓમાં ને ખંડેરોમાં પણ મોટા વેપાર રહેતા હતા તેથી પણ પ્રેમાનંદને કાને એ હાલેવત આવવાનો સંભવ છે. વળી આવી હાલેવત આવ યુરોપમાં જ પ્રવર્તે છે એમ નથી. હારસીમાં પણ એને લગતી હાલેવત છે: " જ શક તોર હો નરનાનાહ જાહન " ( એક તોરથી એ સિકાર મારવા-કરવા ) અને મળતું કમન નામને પણ કહ્યું છે. " એક સાધનથી સતી એ કામને વિચારતી " ( ૩-લીપસત્રાખ્યાન, કવિત ૨૮ ) પ્રેમાનંદ જાણ્યા થાવની રાખે વાપરતા નહોતા પરંતુ નરર પડે ત્યારે તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરતા ( જુઓ આશવકાખ્યાન ), તે ઉપરથી તેમને હારસીનું પણ જ્ઞાન હતું એમ સમજાય છે. " દુષ્ટી ઘણેણે હાલે દૂકાને પીએ "—આ હાલેવત પ્રેમાનંદના નાટકમાં છે તે વિષે આપણકાર જણાવે છે કે શાસ્ત્રી જનલાલ સંસ્કૃત ઉપરથી સુન્દરાલી નીકળ્યું તે જતાવતા, એ હાલેવત પણ સંસ્કૃતમાં છે એમ એક સંસ્કૃત શ્લોક મોઢની ઉત્તરજાતમાં જણાવે છે. એ મોપડી સવ ૧૮૭૦ માં લખાઈ તેથી એ હાલેવત પ્રેમાનંદના નાટકમાં કાંઈથી આવે એ કહેવાનો હેતુ છે. શાસ્ત્રી જનલાલે કલમ સંસ્કૃત શ્લોક મોઢની કાઢ્યો તેની સાથે એ કહેવત પણ મોઢની કાઢી એવું મી. દીવેડીઆ શા ઉપરથી કહે છે ? એ કહેવત એ ૧૮૭૦ માં શાસ્ત્રી જનલાલે ઉપજાવી એમ તેઓ માનતા હોય તો ચારે જણાવતું એટલે કે એ કહેવત જૂના વખતની છે અને

સર્વેશ મૈત્ર્ય આપુ રહ્યું. પ્રેમાનંદનાં જે કંઈ પ્રાચીન કાવ્યભાષા પ્રસિદ્ધ થતી અગત્યી સુગંધ પ્રજ્વળતા વ્યથાવામાં હતા તે કરતાં કોઈ નવીન જાતનો મધતારી સંધ પ્રકટ થાય તો પ્રથમ દરજ્જે સર્વે જ્ઞાને તે ઉપર અગ્રહા - ચંપાનો સંભવ રહે છે, પરંતુ ય. કેશવ-લાલને પછાદ્યા તે પ્રેમાનંદનાં હશે એવી ખાત્રી થઈ હોય તો તે વિષે ખીજને કશા સેવાનું કારણ નથી. ય. કેશવનાજ કોઈ સાધારણ સાક્ષર નથી. ધણી વાર માણસને અધુક બાળ તરી ખાત્રી થાય, પરંતુ તેનાં કારણો એકદમ આપવાને તે સક્ષિમાન થતો નથી. રાજ-કોટમાં નિબંધ રજી તથા પછી જ માત્ર સર્વેશ મૈત્ર્ય આપુ રહ્યું તે ઉપરથી મી. દીવેરીઆ-એ ઉપાદેલી વાત સાચી થઈ ગઈ એવું તેઓ માનતા હોય તો બહે થાને. સુપણી એ કથુબત છે, એ બંધેછ ન્યાયે તેઓ બહે પોતાને સમાજસ્ત સમજે. કેટલીક વાર નવિન ઉપસ્થિત મહેત્રી તકરાર મદતરની ન લાગતથી કે તેને માટે અથેલી દલીલો નજીવી જણાવથી કિંવા તકરાર કેવળ તકરારની ખાતરજ લેવાઈ છે એવું ખાલમ પડવાથી અ-મથા રાજ પ્રાણીની ખાલા વિના સમુદયમંચન કરવામાં રજ નથી એમ સમજવાથી પણ કોઈ તેના રહીઆ આપવા કોશ ના પશુ થાય. સામા પછાનું મૈત્ર્ય આપુ રહેશે તો મારો પશુ સમજ થશે એમ મી. દીવેરીઆ માને છે તે ચમતારી લાગે છે.

મને લાગે છે કે સાક્ષર દીવેરીઆએ પોતાનો મત બિતાવે ખાંધી દીધો છે. એક-વાર માણસનું મન બંધાયું કે તેનું મતજ તે તરફ દોરવાક બધ છે, ને વખતે ખાલાસ (કિંબદંત્યેક તરફી) પણ થાય છે તે સામી ખાણુ કે સર્વે વધાસતો નથી અને નજીવાં કે સમજી, ખરાં કે પોઠાં, જે કારણો પોતાના લાજના સમજાવે તે ઉપર પોતાનું લક્ષ વધારે રાખે છે. પરંતુ પ્રેમાનંદનાં નાટ્યો સંબંધે ધણી બાબતો સક્ષમાં સેવાની છે.

સંસ્કૃતસાહિત્યના સંબંધમાં દીંદુતાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનો સૌથી ઉછો ને પ્રતા-પવાન પુત્ર તે ઇ. સ. ૫૧૦ થી ૭૫૦ સુધીના ઉછે કેમકે જાજ સુધીમાં સોલમિય થયેલા મહાન ઇથેમાનાં સમજાવે ખાલા આ સમામાં થયેલા છે. સર્વોત્તમ, સુબંધુ અને બવભૂતિ-એ જે અનુપમ નાટ્યો રચ્યાં તે આ સમયમાં. તે પછી અંધકાર—અદાન પુત્ર શરૂ થયો અને સંસ્કૃતની અવનતિ થવા લાગી. પરંતુ આ સુમયમાં ખામે ખામે જૂની ને નાત-ની પ્રાકૃત ભાષા જળવાન થતી ગઈ. પૃથ્વીરાજ સચે પ્રથમ રમાપમે દિશિયર થાય છે. તેજ લેહાનાં મુજરાલી કંથી અને નૃસિંહપદેતાની કવિતા સમજાવે સમજાવીત છે તે પછી બાલજી વગેરે કવિઓ થયા, પરંતુ ૧૮ મી સદી સુધી રાજરાતી સાહિત્યને બહુ બારે પુષ્ટિ મળી નહીં. એ મૈકામાં સામજી, પ્રેમાનંદ અને તેના કિષ્કે એવા જળરસ્ત થયા કે તેમજે મુજરાતી સાહિત્ય ધણું વધારું તથા તેને નવું સ્વરૂપ આપ્યું. સંસ્કૃતમાં નાટ્યો લખાયા પછી એ દત્તર વર્ષે મુજરાતીમાં નાટ્ય લખવાને પ્રેમાનંદ પ્રથમ હતા એ સમયમાં બીજા પ્રાકૃત ભાષાઓ પશુ ઘણા જોર પડે જતી લેથી આપણે તેને અંધકાર-અન્ય મોહેનો પ્રતાપી સમય કહીએ તો ખાલી સહે.

પ્રેમાનંદની પૂર્વે થઈ મથેલા કવિઓએ કેટલુંક સાહિત્ય મુજરાતીને પૂરું પાડ્યું હતું અને તે દીંદી કિવય બીજા પ્રાકૃત ભાષાઓના તે વખતના બેઠારથી કોતરેલું હતું. એમ

જાણતું નથી. એ વખતની શુભસાતી ભાષા લગભગ કોઈની શુભસાતીને મળતી હતી. અને દોઢી વહેરે શુભસાતીની ખબર ‘ સું સાં પેસા આર ’ કહીને કરતા હતા તે વાત ખરી નહોતી એમ સાબીત કરવાનો વાળ વાળે કરેલો છે. ગુણિધિર જોશદર સંવાદના ૧૧ માં કવિત્વનાં તે કહે છે :—

કેમળતા કમળથી, અધિક દેખાવ નેમાં,  
મધુ મધ્ય મિદ્યવે હારી હારી ભાવ છે;  
અમલતા એના નેની, નથી કોઈ ભાષા મધ્ય,  
પ્રાચીનમણે તો નેતું, મોટી મનાવ છે;  
નવરસની નાપકા, સુખસમય છે સિદ્ધ,  
જાણે નહીં તેક એના, પોતા સુખ માવ છે;  
કંઈકણાખડું કેંઈ, નથી એનામાંથી રજ  
વીર રમ આજના નહીં, પાતા લેણે ખાવ છે.

જ્યાં એક દેશજે તે કહે છે, ગિરવાણ નેની નહીં પણ એનાથી શુભસાતી માગ’ એક પમથીથી ઘીતરતી છે—મલમલ કે નીજ પ્રકૃત કરવાં તે ચકતી છે, પણને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જાણ કહેવામાં કદી અતિશયોક્તિ વાપરી હશે, તોપણ તે વખતની શુભસાતી નેમાં પ્રેમાન્દ, અલ્પ ખોરે અતિ ઉત્તમ સ્વેદ સુંધવાને સક્તિમાન થવા તે ભાષા કદા નહીં ને નહીં ન મળ્યા; એમ જતાં પ્રેમાન્દે પોતાના નામની સરખાત કરતાં પારિપાત્રક પામે કહેવામાં છે કે “ તો ખરે શુભસાતી ધીન શુભર ગીતમાં આવે તે પણ નહીં નામધારી પ્રેમાન્દ અધિક વસ્તુને પ્રયોગ કરવે, એ કેવી દસારત । ”

એ વખતે શુભસાતના લેખામાં કેળવાવશે ને સ્વતઃ જાણ પછે પોઠા હતો તેજા જાણ શુભસાતે પિયારે છે :—

ધિક શુભર । છે મિદ્ય, સમિક ન સાવ સાખ્યો  
પ્રતાપી પ્રભાકરને, પિયારપો ન કોઈએ;  
તં પ્રેમ કેસ વણુ, પદમાં તે સેની મણુ,  
દહાને એનાઈ જણી, સાખ જથ નેઈએ.  
આર નણે નેક કર્ણ, એક જણે કર્ણ આ તો  
એણે ના જણે કોઈ, ખતિ ખડું ખોઈએ;  
સુખ ચક નિશ્ચય એ, પેટે પડિયા ખાવાણુ  
શુભસાત શુભ રમે, સું રસાવ ખોઈએ ।

આમાં પ્રતાપી સર્વ કરખા પ્રેમાન્દને કોઈએ તે વખતે પિયારો નહીં માટે શુભસાતને પિયારે છે એટલું જ નહીં પણ કોઈના પોતા આર કવિઓએ જે કર્ણ, તે પ્રેમાન્દ

એકલાએ કહ્યું અને હાંદ ( હુત ) પદ ને હાંદ તથા ચોખાઈ એ શે પ્રેમાનંદે કહ્યું હતું એમ તે કહે છે તે ઈપરથી પ્રેમાનંદે જનનંધ કવિતા કરી, કે ને પહેલાં કાઈએ કરી નહોતી, એવો ને થી. દાવેડીઆએ આણેષ લીધો છે તે બોલે પડે છે. અર્જુનીન સમયમાં કવિ હલવતરાએ અને કવિ નર્પદાસે જનનંધ કવિતા ગુજરાતીમાં પહેલીજ કરી માટે શું તે તેમની કૃતિ નથી એમ કહી શકાશે ? કાલ કહેશે કે એ એ કવિઓએ વિગળને અભ્યાસ કર્યો હતો ( અને પિંચમે ગુજરાતીમાં પ્રથમ તેમણે જ પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં ) તે પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્યોએ તેણે અભ્યાસ કરવામાં કર્યા અર્થથી આવી હોય ? સંસ્કૃતમાંથી તેમ કાંઈકાંઈથી વિગળને અભ્યાસ કરવામાં તેમને શે બાધ નહોતી હોય !

ગુજરાતીની કાંસી થતી સંભળાને પોતાની માતૃ ભાષાને તેની બહેનપણીઓથી ચડતી બતાવવા માટે પ્રેમાનંદે પ્રતિજ્ઞા લીધા અને તે સિદ્ધ કરવા માટે પોતે સંસ્કૃતની શહે શેષે કરવાનું કાચમાં કાઈ દોરી અને મસાકી ચકનું કામ પોતાના શિષ્યોને સોંપ્યું. આવી મહત્વાકાંક્ષા પૂર્વેનાં કાંઈ કવિતા મનમાં બાકી નહોતી. પોતાની કમ્બા ખર પાડવા માટે સુખ્યાનંધ ઉત્તમ શિષ્યો ઉત્તમ કરવાને ઈચ્છે તેણે શાળા કાઢી અને સંસ્કૃતને અતુલારીને તેણે કાવ્યો, મત્સ્યકાવ્યો, વાલ્મીકી, મેઘુદયો વગેરે લખવા માંડ્યા. તેના પ્રસિદ્ધ શ્લોકો નાટકો કાળદાસનાં કે શેષાધીઆનાં નાટકો સાથે સ્પર્ધા કરવાને સક્તિવાન છે. જેમ સંસ્કૃત નાટકકારોએ જનનંધ કવિતા કરી છે તેમ પ્રેમાનંદને કરવાની જરૂર હતી, અને તેમ કરવામાં તે હેતુદર્શક નીમડેથી છે એ તે એનાં જત નેહરે જ કહી શકાય. તેણે નાટકોમાં ને અથ વાપર્યું છે, તે બધાં બધાં પાંચેને મેટે જેવું કહેવડવતું નેહરે તેવું કહેવડાવ્યું છે. નાટકના ગદ્યમાં તેણે ગુજરાતીમાં આવતી કહેતીઓ તથા પ્રાસાતુપ્રાસ વાપરીને તે સજિત બનાવ્યું છે, અને એ અથ તે ખરી ગુજરાતીનું અતુલકરણ કરવા લાયક ગદ્ય છે એવું કાંઈ કાલે પણ સ્વીકારવા વગર રહેનાર નથી. એ અથ નોંડણીને તથા વાક્ય સ્થાપનો નિર્દય કરવામાં સહાયમદદ થશે. એના શિષ્ય અને સુત વગરો તેા કાંઈ ભાષાની નજમ કરીને હાં વાળી છે, એટલું જ નહીં પણ એક એક રસ ઉપર એક એક સ્થાવર દુરલભ કામ તેણે હેતુદર્શકી બહાર ખાટું છે. રુનેશ્વરે મતાદિ રેલી ખાસ કરી હતી અને તેમાં પણ તે રેલેક પામ્યો હતો.

પ્રેમાનંદના સર્વે પ્રસિદ્ધ ગદ્યોમાં ગદ્યો આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે ને હતા તે નરસિંહ મહેતાની દૃઢી, નરસિંહ મહેતાનું આદ, નરસિંહ મહેતાનું ગમેકે, સ્વામાચરિત્ર, એવાદરણ, મુદ્ધાલક્ષા અપ્પ્યાન, નવાપ્પ્યાન, અને દયામરણ. એટલી કવિતાથી પણ પ્રેમાનંદ ગુજરાતને શીથી ઉત્તમ કવિ છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. એ પાંચે રણધર, લક્ષ્મણદરણ, ચંદ હાસ વગેરે ગદ્યો જૂટક અને પ્રાચીન ગદ્ય વિગતોમાં પ્રાચીનગદ્યમાળાના પ્રકાશકોએ પ્રકટ કર્યા અને એ સમયમાં પ્રેમાનંદે લીધેલું પણ તેણે રચાવેલી શાળા, શાળામાંથી તૈવાર થયેલા શિષ્યો બોરેલી, વાલ પ્રકાશકોએ બહાર કરી હતી. ન્યારે પ્રાચીનગદ્યમાળા જાણવાને માટે શીખત સરકાર મહાસભ્ય ગણકવારે ઉદાર આમય આપ્યો ત્યારે બીજા અપ્રસિદ્ધ ગદ્યોની સાથે પ્રેમાનંદના ઉત્તમ ગદ્યો એ માળામાં જમાના. પૂર્વે મણુવામાં આવેલ ગદ્યો સાથે નવિન ગદ્યોનો મુકાબલો કરી શકે એમ નહોતું તેથી તાત્કાલિક રીતે.

તેની નવિન કૃતિ વિશે રાંછા લેલી. પરંતુ પ્રેમાનંદે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા ને તે પાર પાડવા માટે કાંઈએ પ્રયત્ન વિચારમાં લેતા રાંછાનું નિવારણ થઈ ન્હાય છે. કોઈ એમ કહે, કે કેવળ સારા આવામાં કવિતા કરનાર આવી કહીશુ આપા કેમ વાધરી, શકે; તો તેનાં પુરાણો એ છે કે નિહાળોને તેમ કરતું અલગ્ય નથી. તેઓ જન અપહરને માટે રાતું લખી અને અને વિદ્યાને માટે કહીશુ પણ લખી શકે. કામતા તરીકે સામાન્ય બદલી એમ કહી વિશે આપે બદલાઈ જીવનની વાતોને સુધારવા કરે; શોષણીયરતું હેમજોડ અને મર્યાદાઓ લેવીશુ તપાસે; કાળોદયના કાળોદયને રાખેશુ સાથે સુરખાલો. પણ તા. નરસિંહરાવે જ પ્રેમાનંદની કૃતિ તરીકે માફ કરેલા તપાસવાન અને મળેશુ, એ બંનેની કંઠીમાં તપાસત છે, તેનો વિચાર કરો.

કદાચ તા. નરસિંહરાવ કે બીજું કોઈ આ સર્વ જ જુન છે, પ્રાચીન અધુનિક લખનારે એ સર્વ નવું લખનારો કરતું છે, આસાદમાં સહીમાં પ્રેમાનંદ એનું કરી શકે નહીં, તેણે શાળા કાઢી નહોતી, વજબના નામથી પ્રાચીન સર્વેશાં પુસ્તકો તેની પોતાની કૃતિ નથી, પ્રેમાનંદ પ્ર વિદ્યા કરી નહોતી અને તે પાર પાડવા માટે પણ કંઈ નહોતા—તે લોકોથી પોતાનો કોઈ ખર્ચ થયો એમ કહી શકે, પરંતુ તેનો જીવન સર્વે કોઈ કરેશુ કે કેમ તે જોવાનું છે, કેમકે જે એમ કોય તો કોયે આધુનિક કવિ પ્રેમાનંદ ને વજબના કોયે સામર્થ્યવાન કોઈ તેમના પંચાંગમાં પણ ધાલી શકે તે અલગ્યમાં આવ્યું નથી; તેમ પૂર્વે કદા પ્રમાણે તે પોતાના જાતમ પ્રમાણે પોતાના નામથી પ્રસિદ્ધ કરી નામના મેળવવાને બાકે તે પ્રેમાનંદ તથા વજ અને કા માટે અર્પણ કરે!

અવધાનિક રીક્ષણીયરનાં નાટકો એ રીક્ષણીયરની કૃતિ નથી એનું કહેનાર વિદ્યા-વતમાં નીકળ્યા હતા. તે પ્રમાણે આ નાટકો પ્રેમાનંદના નથી એમ અલગવી માટે નરસિંહ રાવ સહેલાણી 'વેર બાવે વેલું બને' એ રીતે નામના મેળવવા બદલાતા દશે એમ કામ છે. પોતાનો વિષય સિદ્ધ કરવામાં તેમણે આપેલી કલોશો કેવી જાતની છે, અને તે સંબંધે આ પાસણા કહીશુ કેમ છે, તે જાગત સાહેબે જુનું રીતે વિચાર કરીને, ખાસ નિર્ણય પર કામ નહીં તો કહે જાવી પણ આવરી, અને રીક્ષણીયરની માફક પ્રેમાનંદને પણ કહેશાં મળશે.

જુલમરેહું છે. " વેપ ભગવેદ, " એ વાક્ય જોઈલા વખતથી આપણી આવામાં રહ ચકું છે, કે નાટક અગાઉ ન બજવાતાં હોત તો તેમ ખત નહીં. વળી ભવાઈ એ નાટકનું બજહેલું-નિરૂતિ પામેલું-સ્વરૂપ છે; શાન ને કેળવણી મળતી મહિ, સ્થરે નાટકનું સ્થાન ભવાઈએ લીધું. ભવાઈના પશુ અનરૂપર ધરતા ને વેરા ભદ્રતા, અને કવચિત સારા ભવાઈના એથી વધારે સામગ્રી એકઠી કરતા એ જમપ્રસિદ્ધ છે. પ્રેમાનંદે નાટક ત્રેયાં કરી કે જેમ તે રમટ કરી સકાય તેમ નથી, તો પણ તેના લખાણમાંથી એક રચણેથી એવો ખાસ નીકળે છે, કે નાટકી શેઠો મામે જામ નાટક શેઠને કરતા કરી, અને તે ખાસ પણ નળાખ્યાન જેવા. રા. નર-સિંહરાવે પ્રેમાનંદના નરીકે આજ કરેલા કાવ્યમાંથી:—

વેશ છે વૈરાગ્યનો જાણે, નાટક કેવેકે લાગ્યો.

નળાખ્યાન, હાલુભાઈનું પાન ૧૨૮

પ્રેમાનંદનાં નાટકો હાલની સ્થિતિને અનુસરીને મહાજનનિકા ( drop-curtain ) વગેરે સાથે બજવી જતાવાય તેવાં છે, એમ પ્રકાશકોએ પ્રાંત મર્મ ને પ્રાંત આધાર સાથે બતાવ્યું છે, તે ઉપરથી રા. નરસિંહરાવ માની શે છે, કે આ સજ્જી શેઠવચુ પ્રેમાનંદે જાણી ત્રેકાને કરી છે, એનું અનુમાન પ્રકાશકોનું છે. આ તરફ જુલમરેહી માન્યતા છે. નાટકો હાલની રીત પ્રમાણે બજવી સકાય તેવાં છે, એમ પ્રકાશકોએ કહ્યું, તે ઉપરથી એમ કહ્યું નથી કે પ્રેમાનંદે સજ્જી શેઠવચુ કરી રાખી હતી, એમ તેઓ માને છે. શેઠસંપીઅરના દીકારાશો તેનામાંથી નથી નવી ખૂબીઓ રોજ રોપી કરાશે છે, તે ઉપરથી રા. નરસિંહરાવ એમ કહી શકશે કે શેઠસંપીઅરે તે સજ્જી ખૂબીઓ જાણી ત્રેકાને એકઠી કરી હતી!

આ જ સમયે રા. નરસિંહરાવની એક વિચિત્ર દીકાની નોંધ મેળી જોઈએ. તે કહે છે, " પ્રેમાનંદના સમયમાં એવા લોકસંઘમાં વચાવ એ સ્થિતિ હતી જ નહીં. અને નાટકો વાંચી સંભળાવે એ હમયમ અસાધ્ય છે; એ સાંભળવાથી અસર પણ ન થાય અને વાંચવાની કપાને જલુ કશુ કામ પડે. " આમાં બે સિદ્ધાંત છે. એક તો એ, કે પ્રેમાનંદના સમયમાં એવા લોકસંઘમાં વચાવ એ સ્થિતિ હતી જ નહીં, એટલે કે નાટકો બજવાતાં નહોતાં, ને વચાઈ સહે તેમ નહોતું તેથી પ્રેમાનંદના લખેલાં નહીં. એવા વચાઈ સહે તેથી સ્થિતિ નહોતી, એમ રા. નરસિંહરાવ અંતિદલસિક રીતે સાબીત કરે એમ આપણે તેમને મેળેજ કરીએ છીએ. પરતુસ્થિતિ તેથી ઉમટી હતી. આખરની વાત છે, કે જાખખાનાની ગેરહાજરીમાં જથા સારા મંથેની શેઠો નકલો કરીને વાંચતા, અને તે કાઢને ધારતા નહીં; તેના પુરાવો પ્રકાશકોને નકલો કરી લેવામાં જે મુશ્કેલીઓ પડી હતી તે ઉપરથી તેમણે આપ્યો છે. સારા મંથેની સેકડો હસ્તલિખિત નકલો વળી આવે છે, તે તે સુખના વાંચનના શોખનો ક્યવેતો અને જાગતો પુરાવો છે. તેમનો ખીજે સિદ્ધાંત એ છે, કે નાટકો સાંભળવાથી અસર પણ ન થાય. આ સિદ્ધાંત આપણુ પ્રશ્નને હાથ પડતો નથી, કેમકે પ્રેમાનંદનાં નાટકો કોઈ વાંચી સંભળાવતું નહોતું—અમર વાંચી સંભળાવતું હતું, એવો પુરાવો નથી. પણ નાટકો વાંચી સંભળાવવાથી અસર ન થાય એ એક નવી શેઠ છે, કેમકે શેઠસંપીઅરનાં નાટકો વાંચી સંભળાવવાનો ધંધો કરનારા સેકડો માણસો છે, જેમનો એક ખો. જોડખંડ રસોલ, આ દેશમાં આવી પુષ્કળ પેસા લેઈ ગયો હતો.

કે ૪૦૦ વર્ષમાં કાંઈ પણ ફરક ન પડે એવું કહી શકાય નહીં, પણ જે ફેર શુભરાત્રી ભાષામાં નરસિંહ મહેતાના વખતથી પડ્યો છે, તે વખતના પ્રમાણમાં મેઠોં જેવો છે. અલગત, જે ચોપડીઓની ઘણી નકલો થઈ હોય, તેમાં લખનારા ફેરફાર સ્વાભાવિક રીતે કરે (જે કે જ્યાં એકથી વધુ પ્રતો મળી હોય છે, ત્યાં પાંચતરેમાં પણ જુની શુભરાત્રીના વિશેષ જૂનાં ૧૫ મળી આવતાં નથી), તે છતાં જે જુનાં ગ્રંથોની ઘણી પ્રસિદ્ધિ ન પામ્યાને કારણે માત્ર એક જ પ્રત, ને તે પણ જુની પ્રત, ઉપલબ્ધ થાય, તે ભાષાના બધારણ ઉપર ઘણું અનુભવજનું પાડી શકે. આલમગુપ્ત લેખકનું સમાજનું પ્રકારકોએ શ. ૫ સોસામરી તરફનાં બહાર પાડ્યું છે, તે લોકપ્રસિદ્ધ નહોતું, અને તેની બાજુ ફાલગી સાથે સરખાવીશું તો માત્રમ પ્રકારે કે શ. નરસિંહરાય પારે છે તેરથો ફેરફાર લેખકથી તે લખનાર સુધી શુભરાત્રી ભાષામાં થયો નથી, તો પછી ત્રેમાનંદના વખતની ભાષા આધુનિક જેવી હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. 'સાંજ વર્તમાન' ના પહેલી અંકમાં શ. હરગોવિંદલાલે "ચેતન ચૈતરો" એ નામનો લેખ લખી લખ્યું છે, કે આત્મથી સમગ્રમ ૧૫૦ વર્ષ ઉપરનો લખેલો મુદ્રક તેમની પાસે છે, તેની ભાષા બદોબર દાસના જેવી છે, ને તેમાંથી દત્તારા પણ આપ્યો છે. આ કવિ ૨૦૦ વર્ષ ઉપર જન્મ્યો હતો એટલે ૨૦૦ વર્ષમાં એવો મદત્તવનો ફેરફાર આપણી ભાષામાં થયો નથી. તે ઉપરાંત 'કામ્યોદય' નાં સિંચાણ, બીમ, વગેરે, વગ્ગરાજ પંડેરની કવિતા વગેરેમાં તો ભાષા ને કૌંસી આધુનિક જેવી લાગશે. વળી એ પણ થાડાં સમયનું લેખકે કે લગભગ ૧૨૦૦ વર્ષ ઉપર, ઈ. સ. ૭૧૬ નાં પારસીઓ સાંગણ પાસે ઉતર્યાં, હારે તેમને શુભરાત્રી ભાષા સ્વીકારવી પડી હતી, એમ ૧૨૦૦ વર્ષ પહેલાં શુભરાત્રી ભાષા એક અત્યંત ભાષા તરીકે સ્વીકૃત પામીને ૧૮ થયેલી હોવી બેઠકો. જે ભાષા આટલી જૂની છે, ને જે બાજુ બહુ બહુ થઈ તથા કોષનાં કોઈકની માતૃભાષા પાર કૌંસી છે, તેમાં ભાષાપણું પ્રાપ્ત કરી પછી કોઈ કોઈ મદત્તવનો ફેરફાર મળેનાં બિમલુક સાંભળ નથી. પારમાં કૌંસના અરજામાં હેમાચર્યે શુભરાત્રી ભાષાનું વ્યાકરણ તથા શુભરાત્રી કહેવતોનો સંમિદ રચ્યાની કૃતકથા એક વિદ્યાર્થી મોઢેથી સાંભળી છે. આ બધું જોતાં ત્રેમાનંદના નાટકોમાં આધુનિકપણું દેખાય, તો તેમાં આશ્ચર્યકાર કાંઈ નથી. ખરું કહીએ તો ત્રેમાનંદની કવિતામાં પણ આ લખનારને તો કેટલે કેટલે આધુનિકપણની હાથ મહામ પડે છે, તેનું માથેનું તો જાણે આજે ૧૮ કેટલે બતાવ્યું છે ! વળી તેના સમકાલીન સામ્ય વગેરે કવિઓની ભાષા અને કૌંસી તેના જેટલી કે તેથી વધારે આધુનિક નથી !

### ક—૨—(અ)

નાટકોમાં ચરોતરનું વખાણ છે જાહે તે ત્રેમાનંદનાં નથી. આ પ્રમાણનો આધાર એ છે કે નોટાઈ ચરોતરમાં નથી. આ વાતનો નિર્ણય એકાદીનાર પાસે થઈ શકે નહીં. લોકિક રીતે તો ચરોતરમાં વૈદ્યાર્થીના સમાવેશ થઈ શકે છે. કામ્ય ને ચરોતર બંનેને જોડનાર વૈદ્યાર્થી છે. વૈદ્યાર્થી ચરોતરમાં ન હોય તેથી પણ કશું સાબીત થઈ શકે નહીં. ત્રેમાનંદ ચરોતરનો ન હોય, માટે તેણે ચરોતરનાં વખાણ જાન કર્યાં ? આઈ પારકું હોય માટે તેને સાઈ કહેવું નહીં ? શુભ-

સતમાં ચરોતરની જમીન શું કાશી બધારે હજીય નથી ? શુભરાત્રી બાપા તરફ પ્રેમાનંદને અભિમાન હતું કે કેમ ? તે પ્રશ્ન. જ્યોત્સના” જેમ કહી રા. નરસિંહરાવ સંકા બેઈ જાય છે, તે થોડા નથી, તેના પુરાણો તેના નાટકો સિવાય બીજી રીતે પણ મળે છે, વાગ્ય પછી તે વિશે આકર્ષકરી રીતે સમજાવે પૂરે છે.

—૨

નાટકોમાં આપેલી કૃત્રિમ પ્રાકૃત ભાષા ભાગત રા. નરસિંહરાવ પ્રશ્ન કરે છે, કે “ પ્રેમાનંદમાં પ્રાકૃતનું યાન શેવાનો સંભવ છે કે કેમ ? ” આપણે પુછીશું કે શા માટે નહીં ! પોતાના જ નાટકોમાં તેણે “ પ્રાકૃત પ્રમાણે ” નમના પુસ્તકનું પ્રમાણ આપ્યું છે, તે પ્રશ્ન સંકોને કે રા. નરસિંહરાવને બાધીતું નથી. વળી, તેને સંસ્કૃત શબ્દો સાથે આવડતું હતું એમ તો રા. નરસિંહરાવ કહી શકે છે, તો ખરી તેને પ્રાકૃત આવડતું હતું તેમાં મોટી વાત નથી. બાકી, હાલના કેરળાક કહેવાતા પરિતો આદ્ય જોડણીના પ્રદેશમાં “ અરાજકતા ” નો અર્થ કામળ કરવા બદલાયે તેને પ્રાકૃત જાનને ખાતી હેમ તેવામાં નહોતો.

ક-૩

“ પ્રેમાનંદે આ નાટકોમાં સંસ્કૃત મુદ્દા જોઈ તથા જોઈ વાપરી છે, ” “ જોનારો નવો હોય આધુનિક કવિતામાં જ—પાછલા પમાસ વર્ષની અંદર સંચે છે, ” આ પ્રમાણે કાવિ-શબ્દનું રહીત કરાવી રા. નરસિંહરાવ તેર પાનંતી મર્મી કરે છે; પણ આપણી મુખ્ય અપ્રાસંગિક અને ભૂલી છે. સંસ્કૃત જોનાર શુભરાત્રી સમિતિમાં પમાસ વર્ષની અંદર લખ્યમ મયા છે એ હાલનું જુમાણું છે, કેમકે સંસ્કૃતે વાળી કવિતા રત્નમયે કરી છે, જેમકે—

અશ્વત્થામ.

સંકા પને ખન જાને, યઈ જુમારે  
ભાષા કરે હર શબ્દ, અનુષ્ટુપ સ્વરે  
ભાષા વિષિ સુનુ તો, કરશે સમજાવ  
અપાર એ વધુ જોઈ, પ્રેમાનંદ.

પા. ૩૮ મંથ ૧૫.

અને પા. ૩૮. વિમાસિકમાં પ્રાકૃતને બહાર પાડેલું ને વાળી પતી હતી તે તેમાંની કેરળાક આ પ્રકારેકોએ પ્રા. ૩૮. અનુષ્ટુપ ૩૮. વિમાસિકમાં ને. તે ઉપરાંત એ વાત લક્ષમાં નરસિંહરાવે તેમ જોઈ, તે કાવિતિ બધાકે જાણ્ય પડત નહીં.



## પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(૨)

૨૮. નરસિંહરાવે બરમાળાં કરેલી ભયંકર લીધ-પ્રવિજા કેટલે અંશે સહને વળગનારી છે તે આપણે તથા લેખકાં જોઈએ. દુલે આપણે તથા વધારે વીગતથી લેખકો “અન્યેય” નામે પ્રસિદ્ધ કરેલા નિબંધ તપાસીએ. એમનાં પ્રમાણે અને દલીલોની અંદર ઉત્તરતાં પહેલાં થોડી સામાન્ય ટીકા કરવી આવશ્યક છે. તથા ઉપસ્થિત કરવામાં લેખણે ચર્ચના સ્વાસ્થ્ય નિયમોનો ભંગ કરી કેટલાંક એવાં સત્યનોંધે ઉપરોચ કર્યો છે, કે એથી લેખકા પ્રતિષ્ઠાઓનું કાર્ણ સ્વાભાવિક રીતે દુર્બલ બને લેખકો—

(૧) પોતાનું “કામ પદ્ધતિ” છે, “પ્રેમાનંદનામ વાતાવરણની વચમાં રહીને એ આપણે તરફનો લોપ કરવો વિષય છે”, વગેરે વાણીઓ ઉપરોચ્ય લક્ષણામાં કરીને લેખણે પોતા દ્વારા થોડોની ત્રિવિધી ઉપચય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

(૨) પ્રકાશકોની જાત ને ત્યાં જાણીએ તથા તેમનું અવાજ પેલાને મતે સમીપ કરી લેખકા વિરદ લોપચામણી ઉત્તરી છે.

(૩) પ્રકાશકોએ પ્રમાણિક મુદ્દાઓ તરીકે નાટકો બહાર પાડ્યાં છે, તે પ્રેમાનંદનાં છે, લેખ માનીને આજવાનું છે, તે તેનાં નથી, એ સમીપ કરવાનો પ્રયત્નનો ભોલો, ૨૮ નરસિંહરાવ ઉપર છે, છતાં તેઓ પ્રેમાનંદનાં નથી એમ જાણીને, તે સંકેતે ખાત દહ કરે તેવા પ્રયાસ રજૂ કરે છે.

(૪) પ્રકાશકોએ જે જે અર્થ કે ટીકા આપી છે, તે લેખની પોતાની છે, છતાં જાણે પ્રેમાનંદનો પેલાનો જ તે અર્થ કે ટીકા હોય, લેખ માનીને તે ગણ્યા છે.

(૫) સંગીતરાસમ, બદામ, મેગેટીઅર વગેરે જાણે વિશે નિષ્ણા રાનપ્રદર્શન કરી પ્રાપ્તિલ મતવાચનો પ્રયત્ન કર્યાં ને ત્યાં કર્યો હોય છે, તે જ્યાં કેટલીક દર્શકત યોગી આપી છે.

(૬) એક ખાસ અવધિત કુક્તિનો લેખણે સ્વીકાર કર્યો છે, તે એ કે પોતાની દલીલોના જે રામ રહીઆ પ્રવિપદીઓ આપી રહે તે લેખણે સૂચવ્યા છે અને તેના ઉપર રૂકત આવી ટીકા કરી છે:—

“આં કલ્પવામાં વધારે ઉત્તરવાની જરૂર જણ નથી.”

“એટલે એથી જ આ સંકેત દૂર થાય છે.”

૧ ૧

\* આ લેખ, ૨૮ નરસિંહરાવનો નિબંધ સાથે સમીપ વાંચવા વિનિત કરવામાં આવે છે.

“ એ બચાવને સ્માન જ નથી. ”

આમ તાન નિષેધ કરશે કે વિરુદ્ધ ક્યન કરવું એ ક્યા તારાત્મ પ્રમાણે થોમ હશે ?

આવી આવી રીતથી સ. નરસિંહરામ પોતે દેસવાઈ ગણાહે, ને તણે કે અમણે બીજાને દેસવી જવા મણેકે, તે જતાં તેમણે તેઓ ક્યા નિષ્ક્રમ નીવડ્યા છે, તે આપણે ત્રીયે આપેલા સીમાથી જોઈશું.

તેમણે પોતાના પ્રમાણના એ આમ પાડ્યા છે:

( ૧ ) ખાસ, ને

( ૨ ) આશ્ચર્ય.

આપણે પણ તે વિષયમ સ્વીકારી તેમના ખાસ પ્રમાણોનું પ્રથમ અવરોધન કરીએ. સામાન્ય રીતે, તેમના જાણ અને આશ્ચર્ય પ્રમાણો બધાં સારાં છે.

## ( ૧ )

“ પ્રથમ વાત એ છે કે આપણે અમમ આ નાટકો કેવળ અંધકારમાં કેમ રહ્યાં ? ” હવે મહેતી દર્શાવ છે। આવી અતના પુરાવા કેઈ કેઈ સમજી રહ્યુ થાય તે। આશ થવા કેમણે સંભવ છે। શું સ. નરસિંહરામ એમ કહેવા મણેકે, કે તે અંધ થઈને વખત અંધ-કારમાં રહ્યા થોમ ને પછી એકાએક નરી આને તે જુને ન હોઈ ગયે। તેમને ખાસ દેખી જ નોએ કે હજી જણા ગુજવાતી કંઈ જાણ નથી. હજી પ્રેમાનંદની પણ બધું પુસ્તકે હાથ લાગ્યાં નથી. આવી પુસ્તકો એકાએક બ્યારે થયેલે સારે શું તે આધુનિક મણુલો ! બાલક્યુત દાંતરી વિરે કેઈ જનકું નહોતું, તે આ સંકાપાં ઉપતત્ત્ય થઈ મારે બાલુનિ મણુઈ થયે। પ્રેમાનંદુત સામળસાહ્યો વિવાદ છપાયો નથી, ને તે કેઈ મહત્ત્વ પામે આ કેપત્ત્યા બેચામાં આપે છે, ને દેશીઓ પહેરે જૂન સમયાં ( સ. નરસિંહરામના સમ-નહી ) લખેલો છે, ને “ પ્રેમાનંદીય ” લખે છે, જતાં બ્યારે પ્રથમ છપાયો સારે સંદર્ભ વગેરેનો પુરાવો હશે, તો પણ આપણે વખત અંધકારમાં સો। એટલે પ્રેમાનંદનું તરીકે અસાદ મણુલો !

પ્રકાશકોએ પ્રેમાનંદના કંથેની પાટી બધી છે, તેમાં નાટકોનું નામ નથી તેથી તે પ્રેમાનંદના નથી એમ અનુમાન સ. નરસિંહરામ માટે છે, તે તાન અપેક્ષ છે. પાટી પ્રકાશકોએ પ્રેમાનંદનામગાના પહેલાં અંકમાં આપી છે, ને નાટકો તે પગીસ અંક બહાર પડ્યા પછી છપાયાં છે. પાટી લખવામાં આવી હશે સારે ખરી રીતે નાટકો પ્રકાશકોને મળ્યાં નહોતાં એ કોણ નેરહું રખ છે, તેમ જ પ્રકાશકોએ પાટીને સર્વવ્યાપ તરીકે મણુલો નથી એ સત્ય સારે નેરહું પ્રાપ્તમાન છે, જતાં બધી બેકાનિ તેમાં આંખનીમાનકું કરવાં એ કેનો સરમ અર્થ ! આટલું જતાં, પ્રાવીનામગાળાએ બહાર પડેલો રિપોર્ટ, કે જે શી સાપરવાદ પ્રકાશકોએ પ્રકાશકોએ રજૂ કર્યો હતો. તેમાં તેમણે નાટકો મણુલાં છે, ને રિપોર્ટ, પ્રા. ૧૮ આ. ની સંસ્થાના પ્રથમ વર્ષના કાખેલ છે.

“ સંભવ તો એ જ કે તારું મનમાં તો બધાંએ મળતા, જોડાનાં હતાં. ” એમ કહી રા. નરસિંહરાવ એવી બાંધિ બાંધતાં જણાવ છે, કે એક જુના મંદિરમાં એકાદ અશ્વત્થિ એક હાથ લાગે તો સાથે સાથે તે જ માંસમાં જેનાં જીવન પ્રસન્નતા પણ મળ્યાં જ નોંધાએ તેમ ન થાય તો મળી આવેલાં એવાં તેનાં હોઈ જાય નહીં ! આના બીજાં મર્ચાની નરર નથી.

## (૨)

“ આ તાડકો લોકશિવ મળ્યાં હોવાનો આંતર્યન સંભવ છે, છતાં આ તાડકોની એક જ પ્રત હોય એ આશ્ચર્યની વાત છે, ” આ બીજું જાણ પ્રમાણ છે, આમાં આશ્ચર્ય નરરકે જણાવતું નથી. શું એની એક પ્રત મળે તે સંગ કોણ જોય કહી રાખ ? માત્રાજના નળા ખ્યાનની માત્ર એક જ પ્રત મળી છે, તે ઉપરથી ને તેવું નથી એમ કહેવાય ? પ્રાણકો પોતે કહે છે તેમ પણ કંપોની તેમને એક જ પ્રત મળી નથી, પરંતુ એની પાસે દક્ષતીય હતા, તેની પાસે જાણે, તેની હાથએ અનુસરીને, તેમની નજર કરી મેળાની રાજા પડી હતી. ત્યાં એક પ્રત પણ આવી રીતે પ્રાપ્ત થવાનો નરસંભવ છે, ત્યાં વધારે પ્રતની વાત કરવી બિચાર છે. રા. નરસિંહરાવે એક પણ જુદા મધ મેળવવા કોણીસ કરી નોંધી હોય, અમર પ્રાણકોના મદાનરૂત મધમોએ એનો હીસો જનુ અનુમળી નોંધી દોત નો આજું લખત નહીં.

આ સમયે એક બીજાં વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ, કે એના ઉપર તેમના ખાસ બાર મુકે છે. જો કે પ્રાણકોએ સ્વયં કહ્યું નથી છતાં, રા. નરસિંહરાવ માની લે છે, કે એક માત્ર પાસેથી તાડકો મળતું હશે, ને તે જાણી ઉપર ઉપરથી તાડકોને એવી રાખવાનો રાવો કરે છે. એ જાણી એવો રાવો કરતી હતી, કે “ પ્રેમાનંદ પુત્ર વરુણ, તે એ બાહ્યા બાપનો હજુ મિત્ર હતો. ” આંકાઓથી તે એમ પ્રસાર કરી રાખા છે, કે આ બનવા જોગ નથી. હવે, વિશ્વરૂપા એવો મુઠાં એ છે, કે જાણી પ્રેમાનંદ સાથે સંબંધ, એ મળ તેવું નોંધી “ રાવો ” હતો, એ સંબંધ ખરો હતો કે ખોટો તે જાણવ પ્રસન્નતાએ કોઈ સ્થળે એવક લખાવું કર્યું નથી. કાલ, માત્રાએ મહાવેદા સંબંધમાં એકાદ પેટી રહી ચર્ચા હોય, અમર પોતાને અસાધારણ અગત આપવાને માટે જાણી જોઈએ એક પેટી તેણે જોળાવી હોય. વળી અંતે, છતાં કહેવન છે, કે આંકાઓથી મળે તે એક ચર્ચા કરે. આંકા તાડકાં સંજિત છે. જે આંકાઓ રા. નરસિંહરાવ જાણના સંબંધમાં સંકાપીત ચર્ચા રાખા છે, તે જ આંકાઓ નીચે મુજબ પરિણામ આવી રાકે, ને જાણી વજનના મિત્રની પુત્રી હોય ને સંબંધિત કરે.

પ્રેમાનંદે રસમસંધ અધૂરો રાખ્યો તે મુદ્દે સંવત ૧૭૮૧ માં ૧૧૨ કર્ષો, એરશે પ્રેમાનંદના મરણની સાલ ૧૭૮૫ માનીએ, તે વજનનો જનમત્ત સંવત ૧૭૪૧ માં હોઈ રાકે. તે સમયમાં અતરસા સાંબા હતા, ને પ્રેમાનંદની માત્ર તેનો હેમરો ધાવું હાંધુ છપ્પો હોય એ વદન બનવા જોગ છે, એટલે તેવું મરણ ૧૮૪૫ માં થયું એમ માનીએ, ખરો તે વખતે તેનો મિત્ર ૨૦ વરસનો હોય ( રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે “ મિત્રતામાં સંકે એ ઉપર વાસની મણીએ, ” ) તે મિત્રનો જનમ ૧૮૨૫ માં થયો હોય જોઈએ. આ મિત્રને પચાસ વર્ષની ઉમરે, એરશે સંવત ૧૮૭૫ માં, એકરી જનમી હોય, ને તે સંવત ૧૭૪૪ માં દલાન

હોય એમાં કશું વિચિત્ર નથી; કેમકે ઊંઝરીની ઉમર ૧૪ વરસની થઈ હોય. પ્રજાકો ૧૦ વરસ કહે છે, તે તે ભાવના કહેવાથી. તે વખતે ઉમર અણુવણી કે જન્મતીથિ પાદ રાખવાનો રીવાજ હાલના સમય એટલો પ્રચલિત હતો નહીં, એ જાણીતી વાત છે. આ વિશેષ નથી સમજાવે, કે એક વખત મન જંગેલા, તો તે કદી ખજ સત્ય અટકાવી શકે નહીં.

### (૩)

કુતિપ્રસન્નાખ્યાનમાં વણલે પ્રેમાનંદની એક સાથે સરખામણી કરી છે, તેમાં નારકો વિશેષ અમરુતિવાળાં હોવાથી, જે તે પ્રેમાનંદના બનાવેલાં હોય, તો વણલ તેને અણુવણ, પણ દેવ કહું નથી, ખાતે પ્રેમાનંદે નારક કહી નથી. આ સૂક્ષ્મો વિચાર આપણે પ્રથમ લેખમાં કરી ગયા છીએ. બહાર એટલું ઉમેરું જોઈએ કે કુતિપ્રસન્નાખ્યાન માં પ્રેમાનંદનું જીવન-ચરિત્ર નથી, કે તેમાં તેની બધી કૃતિઓનાં નામ આપણે જ જોઈએ, પણમે “પ્રેમાનંદ ક્યા” લખી છે, જે જો તેમાં નારક લખ્યાની વાત ન મળવાથી હોય, તો કદાચ શ. નર-સિંહરાવની જરખવાને સ્થાન હોઈ શકે. પરંતુ આપણે એક માણસના પ્રતિ પોતાના પિતાની જે માત્ર વિશેષતા બતાવી હોય, તે ઉપરથી તેનામાં બીજી કદાચ વિશેષતા નહોતી એવું નિર્ણય લઈ શકીએ નહીં. પછી, બધાં ન પડે એ રીતે, લખી પડે એ રીતે.

એમ જતાં વણવાના લખાણમાંથી આગળથી રીતે એમ નીકળે છે, કે પ્રેમાનંદે જાણી જોઈને ‘નારા’ નામ બદલી ‘આખ્યાન’ નામ રાખ્યું હતું. (જુઓ દુષાસન-ભિષાન-ખ્યાન પા. ૮):—

નામ રાખ કહ્યો કેવું, ના તો આઈ કામ્ય કામ્ય,  
એ તો રૂપ કાઠરતું, લેઈ કીર્તિ ગાવી છે,  
મદકામ્ય, મદકામ્ય, લખ્યાં લખ્યાં મદકામ્ય,  
પ્રજાની જણાવે મૂઠાં રોળા તો કુચારી છે;  
નારકના ચીરક તો લાગે, બેરક એા થયે,  
સલે દેવ ગીરા હોય, મદકામ્ય કુચારી છે.

આમાં શું સાચી વાત છે? અહીં પણ જાણે ઉલ્ટેબ છે (જુઓ અણુવણના પાન, ૭):—

મારે પિતા કેઈ ગયા, કનિતામાં ગયું છે.

### (૪)

“રંગભરિત્ય વિના નારકનું સ્થાનિત ઉદ્ભવે નહીં.” શ. નરસિંહરાવના આ રાખું અવરોધન આપણે માત્ર લેખમાં કરી ગયા છીએ. ખાસી, પ્રેમાનંદના વખતમાં નારક અર્થે પાતાં હોવાના એમાં પણ પુરાવા છે. હાલ જે નારક બજવાય છે, તે તો પ્રથિમની રીતે અનુકરણ છે; પરંતુ કદાચ જ્યાં જ્યાં નારક કદી સજ્જતામાં બજવાનાં નહોતાં એમ કહે

રામવાની છે કે ખુદ પ્રેમાનંદે દલપદે કવિતા લખી મેઢા પ્રમાણમાં કરી છે. શ્રીપદીકરણુ ને અદ્વૈતશાસ્ત્રના વિશે રા. નરસિંહરાવ, સંપ્રદાય છે, તે તે આશુએ રહેવા રેઈ આપણે લેખતું” ધ્યાન મારીએપુરાણુ તરફ ખેંચીશું. નાનાધ્યાનમાં સ્વ. દલપદરામે એક શ્લોકનું ભાષાંતર લુચાડી દીધું છે, તથા અધ્યયનશાસ્ત્રમાંનાં જદે કોઈ સંસ્કૃત પુતા નથી, એ સાબીત કરવાની જોટલી મહેનત રા. નરસિંહરાવે લીધી છે, તેટલી જ્યે પ્રેમાનંદના ખીર્જ પ્રસિદ્ધ યશ્વેશ્વં પુસ્તકો વાંચવાને લીધી હોત, તે તેમને ખાતમ પાત કે માર્ગિયપુરાણુ ભાગ ૩ તથા ૪ માં દેર દેર લુચાંચી, દરિયીત, સંખેસ, શાર્દૂલવિકીરિત ને નારાય આતમ પડે છે, જેમની એક નીચે આપ્યો છે—

### શાર્દૂલવિકીરિત

જાતા સગ તમે તમે સરવણ, જ્યે ને ન લાગી રાકો,  
તો તે સર્જનનો રોજ સુમઈને, ખરે ન લારે ટોકો  
કોમેળા તજને રોજ સરવણ, જ્યે તે તળપે નહી,  
પુરુષો પ્રતિ તો કો તરી જશે, છે એવધિ એ સહી.

માર્ગિયપુરાણમાં દેસીઓ, લખ, પનાષા, ધુમકી વગેરે જુના રાગ છે, તથા તે પુરાણીઓ માટે કરતું પદ્ય છે એમ પ્રેમાનંદ સ્પષ્ટ કહે છે, તેથી રા. નરસિંહરાવ એ કંઈ વિશે સંકારપદ નહીં હોય એમ માનવાને અધગણુ નથી. બાકી સંપ્રદાયોની યંત્રા ક્યાં અટકે તે કહી શકાય તેવું નથી.

આ સંખેષમાં ૨૮ નરસિંહરાવે બીજા કેટલીક બધો કરી છે તે આપણે હવે તપાસીએ.

(૧) શ્રીપદીકરણમાં મેઢાણી શ્લોકનો અર્થ સૌખ્યરીતુન મિઠાણી કાલની ખરણી “હી પણ નીકળી સહે” નહીં, એમ તેઓ કહે છે, પણ જ્યારે તે કેલની ખરણી અદ્વૈતના અર્થે બલુણમાં આવે, આલુણાનુકો સંખેષ (conarax) ખખર હોય, અને ખાઈ પાસેથી અર્ધનું એક કામળીમાં મળતું, લારે કિયાપડે, વિમલિતના પ્રસપો વગેરે કુમેરવાતું કામ એટલું સહેલું છે, કે તેમાં પ્રકાશકોને કશું મહાખરત કામ કરું કહેવાય નહીં. ખાઈ તરમી જલ કામળ ઉપર તેઓ અર્ધ નીકળી આપ્યો ને તે પ્રકાશકોને મળ્યો એ માત માટે આપણે પ્રકાશકોના સંખેષ ઉપર પ્રમાણિયપણે વિશ્વાસ કેમ ન રાખવો ?

(૨) શ્રીપદીકરણમાં અર્જન છે, તેટલા માટે તે સંકારપદ છે, એમ તેઓ માને છે, પણ જેમ તુકારામે અર્જન શબ્દમાં તેમ પ્રેમાનંદે સ્વર્તચ રીતે તે કેમ ન શબ્દમાં હોય ? વળી પ્રેમાનંદનું વાંચન થઈું બહોલું હતું. મધિલાશાસ્ત્રમાં રૂઝ, ઘીન ને છેક તદ્દન અધુનિક દુલ્હ લોકોની વાતો આવે છે, એ તદ્દન બનવા એમ છે, કે જ્યારે “તુકારામના મરણ પછી ૪૦ વર્ષે શ્રીપદીકરણુ રચાણું,” ત્યારે પ્રેમાનંદે તુકારામના અર્જન વાંચ્ય હોય, કારણ કે તુકારામના ક્ષયો વિગત સર્વ પૂજ્યને એ પુરાણી કવિત પ્રમજ્જે બીજા દેસીના વિદ્વાનો વધે તેમાં કશું

આચરકારક નથી. દુરસાનના ખર્ચને કરતાં પ્રેમાર્પણાં ખર્ચને સુવિધા મોકલવાવાળા છે. તેનું કારણ એ છે, કે પ્રેમાર્પણું તમામ લખાણ સુધા ને સંબિધ છે.

(૩) પ્રેમાર્પણે દીપ્તીદરણ નંદુરખરમાં રહી શું છે એમ જા. નરસિંહરાવ માને છે તે એવું છે, દીપ્તીદરણ ત્યાં રહી જતાવાળું કશું પ્રમાણ નથી. તે કરતાં એમ માની લેઈ, તેના ઉપરથી કેટલાક પ્રશ્ન ઊભે છે. એક તો એ, કે ત્યાં તે શું કરતો હતો? સાંન્ય જાણે તે ઘર હતો, એમ તે મધુર કરતા નથી, ખરે તેમણે આલવકામ્યાનનો ભેરો આપી લેવો. તેમાં તે રપટ લખે છે, કે—

રાજકુલ જલે, લાગે મલે,

એટલે તે સમયે રોકાનું રખામ રહેલું નથી. દીપ્તીદરણ નંદુરખારમાં ૧૭૪૫ માં લખ્યું એમ માની લાગે, તે બીજા પ્રશ્ન ઉપર છે કે તે વખતે ક્યાં ખરજા કે હાંડી રખા હતી જ ત્યાં કે રાજકુલ દોઈ રહે; પણ વિચારવાનું એ છે કે નંદુરખાર એટલે ખાનસલામાં આ વખતે રાજકુલ ખરજા કેમો હતો. મેડેરીમા ઉપરથી તેઓ કરે છે, કે ખાનસલામાં ચરત કરી પ્રમાણ ૫. ય. ૧૫૭૦ થી રહે થયો. મેડેરીમા એવાને મળ્યું નથી, એટલે તે સંબંધે દોઈ કરી કશાનું તેમ નથી. ખાજી, રોકાસમાં ૫. સ. ૧૭૨૪ થી ખાજી ખરજા રહે થયો કે પહેલાં નંદુરખાર, ખરાજાએને, એક જા ખીજી રીતે, તાલે રોકાનું મેડેરીમા, પરંતુ મેડેરીમા ઉપરથી ય. નરસિંહરાવ એ છે એટલે તે ખરૂં માનીને ચાલીયું, તો પણ પ્રેમાર્પણના રાજા મુરખાને અગ્રયણ બાવે તેમ નથી. ખાજાનુંનો ઉત્તર ખાજા—ખાનસલા, એ રાજાનુંનો જન સમાચારીખાને એક હતો, ને તે સમાચારીખાની પુર મોકલતી ખરાજાને સન ૧૬૭૦ માં થોમ ઉપરથી હતી, ને તે ઉપરાંત તે રાજા ઉપરખાને દર સાનિઃ અધિકારીઓ પાસેથી લખાણ લીધાં હતો.<sup>૧</sup> તે પછી સન ૧૬૭૪ માં રાજાને ખાનસલામાંથી થોમ ઉપરખાને ખરે નીમણ લીધાંખાને તે કાલામાં મુકી લેતા.<sup>૨</sup> સન ૧૭૨૦ માં થોમ તાલે તે રોકાની સરકારે ખારો ઉપરખાને લખા.<sup>૩</sup> કારણ કે તે જ સમયમાં થોમણે સમયે મેડેરીમા સમિ પ્રમાણે, કેટલાક પ્રશ્ન જાણવા લાગ્યા વિષય અગ્ર ખાનસલા ઉપર તેમનો સારાખાને લઈ મધુર રખામાં આવી હતો.<sup>૪</sup> હવે, પ્રેમાર્પણે અલવકામ્યાન સપડ ૧૭૧૨ એટલે ૫. સ. ૧૭૧૦ માં નંદુરખારમાં લખ્યું, આ ઉપરથી એટલું તો મધુર કરતું થયો, કે જે વખતે પ્રેમાર્પણની સ્થિતિ નંદુરખારમાં હતી, તે વખતે ખરાજા થોમ થોમ નરસિંહરાવે રાજા ઉપરખાને લખ લઈ રોકા હતો, ને તેમાંથી દોઈ રાજાસમિ નાની ખાજી કાપતો રખાવી

૧. History of the Marathas by Great Duff Vol. I. પા. ૩૮૩

|     |   |          |
|-----|---|----------|
| ૨૨. | " | પા. ૨૧૮. |
| ૨૩. | " | પા. ૨૨૯. |
| ૨૪. | " | પા. ૩૮૮. |
| ૨૫. | " | પા. ૩૮૪. |

હોય. આવાં કેઈં ખરાદાં સત્તાધિકારીનો પ્રેમાનંદ સખચુર હોય તો ના કહેવાય નહીં. આ બધી આપતોનો વિચાર કરતાં, રા. નરસિંહરાયની સંકાપ્ત કશું બળ લાગતું નથી.

વિશેષમાં “ હામરકંઠ ” ની પ્રસ્તાવનામાં કવિ નર્મદાચંદર કહેછે, કે તે પુસ્તકની પ્રતોમાંનાં “ ખાનદેરી સખ્દ સ્વરૂપ બાળ્યો, ” એ વાત પણ ખાનમાં રાખવી જોઈએ.

(૪) એકલા કૌપટીકસ્વરૂપમાં “ સાલ ” એ સખ્દ પ્રેમાનંદે વાપર્યો છે, તે ઉપરથી તેના કૌટલ્ય વિશે રા. નરસિંહરાય સખત સખ્દોમાં સંપ્રા લે છે, ને એટલે બધો ભાર મૂકે છે, કે “ પ્રેમાનંદને સાલ સખ્દ મૂલે જ નહીં, ” ને તે તો ‘ વર્ષ ’ સખ્દ લખાત. હવે અક્ષરમાં ખાનમાં તેણે ફરીથી “ સાલ ” સખ્દ વાપર્યો છે, તેની મોઘ લેવી જોઈએ:—

“ સંવત સતરસે હામર સાલે, ” વગેરે

જણી, જે માણસ પોને સખચુર હતો, ને ખરાદા સખ્દ સ્વચારમાં જતો આપતો હતો, તેને મહેસુલી સખ્દ—‘ સાલ, ’ એ મહેસુલ ખાતાના વહીવટી સખ્દ છે એમ રા. નરસિંહરાય કશું કહે છે—મૂલે, એ એટલું બધું સ્વાભાવિક છે, કે તે ઉપર વધારે વિચેચતની જરૂર નથી.

ક—૪.

પ્રેમાનંદે “ અક્ષરમેળ કુલાશુ ” એવો સખ્દ લખ્યો છે તે નામ અત્યુનિક છે, એમ તેમનો મુલો છે, પણ તે નામ પ્રાચીનએ રીતમાં ખતાવ્યું છે. કવિએ તો ‘ સ્થોત, ’ એમ માત્ર મખ્યું છે. ઉપર આપણે જોયું કે લગભગ બધી ભતતા રત્ન ને હંદ પ્રેમાનંદે ખતાવ્યા છે, એટલે અક્ષરમેળ કુલાશુ લખ્યો હોય કે કેમ તે સચાજનો જવાબ આપવાની જરૂર નથી.

લ—૧.

અત્યુનિક સંસ્કૃતમય શૈલીની જાંબી તેમને આ નાટકોમાં આપણે, તેના જામણા તેમણે આપ્યા છે:—

૧. ચરતર. ચરોતરને બદલે રા. અનન્નપરામે ચરતર સખ્દ મૂડી કાઢ્યો, એમ રા. નરસિંહરાય કહે છે, પણ ચરતર સખ્દની ખતી ખુલ્લવિ તેઓ આપી શકતા નથી, સંસ્કૃતના અભ્યાસીને એ વાહતર ઉપરથી મ્યું હલે એવ સદૃશ સ્પર્શ વચર રહે નહીં, કેમકે ચરોતરની સુંદરતા જોતી એમ લાગે છે, કે તે ખીજ દેસ કરતાં વધારે સુંદર છે.

૨. ‘ અતિથિસહારમુઠ, ’ એ સખ્દ મૂટે તેમની શીઝ છે. પણ તેઓ જ કહે છે કે અતિથિનું વિશ્વતિસ્થાન, એ સખ્દ તેમણે જોયો છે, ને અતિથિ સહારમુઠ તેમને જાડ્યો નથી. અતિથિનું વિશ્વતિસ્થાન, એ એક સખ્દ નથી પણ તે સખ્દોનો વિભાગિ સાથે યમેલો સચક છે, ને કચુંક નથી, મૂટે તે સંખમે વધારે રીઝ કરી પોખ મશે નહીં. જો તેને કૃત્રિમ પ્રયોગોનો શોખ હોત તો ને વપવાખાનમાં ‘ ચેષ્ટાખાત ’ ‘ કુખી એકુત, ’ જેવા વળપણ સખ્દો વાપરત નહીં.

૩. 'મહાસપ્ત' સમ્પદમાં તેઓ ગદ્યનિષ્પદ્યું સુધે છે. પણ વાક્ય નીચે રજાએ છે:—

“ સુવેગ્નસ—( વસંતક સમયે 'વાંછી નર્મદે એઈ ) આવૈયુન્તી યાં મહાસપ્ત વગર અહીં આવવડોતો આવડો અર્થ નહોતો નહોતો કે સું ? ”

અહીં 'મહાસપ્ત' નો અર્થ તેઓ ગદ્યનિષ્પદ્યું પ્રમાણે Sir—સાહેબ કરે છે, ને પછી રીઝા કરવા મંડી ગય છે. પરંતુ મહાસપ્ત સમ્પદ આ જગ્યાએ “ કૃતિયા અસપ્તવડોતો ” એ અર્થમાં રહેતો, પરંતુ પછીમાં વપરાયો છે. અસપ્તવડોતો એટલે Ironyમાં પ્રયોજી દુર્વિચાર છે, ને તેનો અર્થ ' નીચા આસપ્તવાળો '—હલકો એવો થાય છે.

૪. “ પન્નવાલ ” સમ્પદ Thakoreના અર્થમાં વપરાયોતો તેમને હાલ છે; પણ તેમાં મોટું નુકસાન થયું નથી. પન્ન સમ્પદનો ઉપયોગ એ અર્થમાં જુદા વખતનો થયોતો છે; એમને, “ પન્ન વિપત્તિ કુમળી, ને કાલે બનતો પાણ, ” એ પ્રેરણા મેલુતોમાં જાણીતી છે. અહીં પન્ન એટલે, Thakore, ' પન્ન ' પાણ્ય ' વાદ ' ઉમેરવા તે સ્વાભાવિક છે, છતાં રા. નરસિંહરાવ કહે છે, કે “ પન્નવાલ, સમ્પદ તે કમમાં અર્થ આવેતો લાગતો નથી, ” તે શા આધારે કહે તે સમજાતું નથી.

૫—૨.

પરિપાચક— $x \times x$  પેલી જગ્યાથી અને બંધવાસી આદ્યમેલા આ પ્રયોગનું ઉપદેશ કર્યા કરે છે  $x \times x$ , “ એ વાક્ય તપસ્વાળ્યવડોતો ઉચારી, રા. નરસિંહરાવ અત્યંત માત્ર માટે છે કે તે સમયમાં મહાસપ્ત ને બંધવાસીમાં નાટકનું સાહિત્ય હતું, એમ દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ છે, પણ તેમ દસ્તાવિજત નહોતો, એટલે આ એક ભૂતનો કાળવિરોધ છે. ઉપર આપેલું વાક્ય ખરોખર પાંચમી માત્રમ પાડે, કે તેમની એવો અર્થ માટેને જરૂરે કાઢ્યું નથી, એ વાક્યનો અર્થ તો એમ છે, કે સુખરાત્રી આપણાં સાધારણ સાહિત્ય નથી ને ખીલ રીતે તે “ મુલ્યવિધી રીત ” ( સંપર્કરૂપ સત્યમાનામ્બલ ) છે, માટે તેમાં નાટક હપ્પી કે અજાણી હી રીતે રમવા, એવો યથ સ્વાભાવિક રીતે મહાસપ્ત ને બંધવાસી પુછી કહે પોતાનું સાહિત્ય પધારે વિગત પામેલું હોવાથી તેમની જાણમાં કદાચ નારક હખાચ ને જાજવાય તો પેઠમ કહેવાય, પણ સુખરાત્રીમાં તેમ જાણ તો અતિ આશ્ચર્ય કારણ, અર્થપો એ કહેવાનો છુટો છે, અને તે જ પુસ્તકમાં તે પુરો પુરો કર્યો છે. આમાં જલ ને બંધવાસીમાં નાટકો હતાં એવો નિષ્કાર આ છે:— પ્રત્યક્ષે એ થયો !

“ ચંદ્રિકા ” ને “ ચંદી ” સમ્પદ વાપરેલી કવિતા ત્રીમની સંખ્યાનું સ્થાન અર્થ પડી છે, તે માટે એટલું કહેતું ખસ થયો, કે નાટકો જાહેર થો રંગ વર્ગ-વાર્ડ અર્થ છે, એટલે ચંદ્રિકા ને ચંદી સમ્પદમાં સમાવેલી મહત્ત્વા એ હાલની કવિતામાં માત્રમ પડે, તો તે નાટકો ઉપરથી લેવામાં અહીં ફેલ, તેનું અનુમાન કેમ ન થઈ શકે ? ચંદ્રિકા સમ્પદ તે સંસ્કૃતમાં જાણીતો છે.

હવે આપણે એ જગ્યાની જાણત ઉપર આવીએ છીએ. “ આપણ સુદરીનું ગાન ” શબ્દવાનું શબ્દકર બુદ્ધી જાણને, રા. નરસિંહરાવે તપસીમાં સુમલમાન દેવિચોની જાણમાં



કસન કર્યાં છે. તપલી ને તેની સખીઓએ પાંચો કહ્યાને પ્રેમાનંદે તેમના મનમાં પોણાણો કર્યો છે, અને તે સંબંધમાં તેઓ કહ્યું હાંથું—એ મહામારતના આદિ ભર સુધી ઘંચાવેણું પાંચિય કરના નંદી વચ્ચે છે, તપ્પુ તેમણે અને કુખ્તચીત્રાદિત્યને વિચાર કર્યો, હોત—સાર, પ્રેમાનંદનાં જ ખીન્ન કાળેની તપાસ કરી હોત, તેમણેમ પકત કે તપત્યાખ્યાનનાં પાંચેની કહવા કરી ને, તે તરી તરી એમનાકરણમાં નીચે પ્રયત્ન કરીએ છે, ને થોડ પ્રસિદ્ધ છે—

મિત્રમેહાએ ધારણા લીધી, પછી કાચ પક્ષીફિની કરી

x x x

પક્ષીફિની પતંગેને જાતી, x x x

x x x

x x x

મે મે હાંડી કરમાં જાતી, જેમરી નવે મગસ માતી

x x x એવી બીડી ને આવે ન આજ

x x x

એવે સાંભળી પાંખ જ વાગી, x x

અહીં 'પાંખ' શબ્દ વાપર્યો છે, એટલું જ નહીં પણ બાજપી પાંખનો અવાજ પણ કાપ્યો છે, તે કીપરોત 'કર' શબ્દનો કીપરોત સચવે છે કે અહીં ૨૫ ૩૩૫ ૨૫ની પાંખો કરી છે, નહીં કે ૧૫ બદલ્યું છે, વળી શુભે માત્રિમગુણુ ભાગ. ૨, પાન ૨૧૦—  
પાંખ તેની ૫૨૫ બોલાર, પુરપનો અવતાર

x x x

પછી બીડીને x x x x

આથી ૨૫૪ કામ છે, કે રા. નરસિંહરાવે જોઈએ તેટલું અન્વેષણ કર્યું નથી.

ત્રીને કાળવિરોધ તે એમ જાતવે છે, કે 'વેણિયાએ' સક્ષિય રેશ બધી ગઈ હતી, " એમ મહારાષ્ટ્રને હોશને કહ્યું છે, તે જરોતર નથી. પરંતુ મહિય રેશ એટલે સંવરણ રાગના રાખની દક્ષિણનો ભાગ એ હરિદ્દ નથી, એમ તેઓ 'વેપાક' કહેછે, તેને માટે કયો આભાર છે તે આપણે જાણતા નથી. કદાચ મહારાષ્ટ્ર કહેવાનો રેણુ હોય તો પણ તેમાં કાળવિરોધ એવો પ્રત્યક્ષ નથી, કે જેથી નાદરના કર્તુત્વને જાણ આવે. કર્તોની સાથુ સમયની માધ્યમી તેના પુસ્તકોમાં અધિત રેખા જે તેમાં કાળવિરોધ થઈ જતો નથી. વળી રા. નરસિંહરાવ

કહે છે, કે “ મહાભારતના હોતની સંગીતકુશળતા પ્રેમાનંદના અતુલની મહત્ત્વ જ હોવાનો સંભવ છે, ” એ ખરું નથી. કેમકે તેમણે જ આપેલી સાક્ષ્યો આપણે જાણી શકીએ છીએ કે સંવત્ ૧૭૮૦ માં વડોદરામાં મરાઠી અમલ રાજ થઈ ગયેલ હતો, એટલે તે અમલ રાજ થતાં પહેલાં પણ ત્યાં મરાઠા લોકો આવતા ને વસતા હતા. વળી પ્રેમાનંદે જે જનસ્વના-વર્તા સ્વરોપોનું અસાધારણ જ્ઞાન દરેકે ટેકણે જાણ્યું છે, તે ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે, કે તેણે ધણી મુસાફરી કરી હતી. મુસાફરી કરવાનો તે વખતે રીવાજ નહોતો એમ કહી શકાય નહીં, કેમકે આ લખનારને ખબર છે કે જગ્યાએ, એટલે કાશી, જગન્નાથ ને રમેશ્વર જવાનો આલ પરાપૂર્વથી ચાલુ છે. વળી રાખ્ત દરબારના સંબંધમાં આપનારને મુસાફરી સહેલી છે; અને તેવા પ્રસંગમાં આવનારની બાબા, વિચાર ને જ્ઞાન બદલા સર્વદેથી માપ તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પ્રેમાનંદે ધણી મુસાફરી કરી હતી, તે બાબત વાંચને લાખ્યું છે, કે “ બદરના બસતખાન. ” ( જુઓ મુશિરિર વડોદરા સંવાદાખ્યાન પાન. ૭ ) એટલે મહારાષ્ટ્રીઓની સંગીત-કુશળતા તેને માલમ હોય જ.

ત્રણે નાટકોના મહત્ત્વપૂર્ણતા સુજ્ઞાતી બાબતના ઉત્તરેની કમળા બતાવી છે, તેને કાળ-વિશેષ કહેવાનો પ્રયત્ન થયે છે, એ દિશાગીરીની વાત છે, કેમકે અપાર શુધ્ધી થયેલા સુજ્ઞ-સતી શેષકોમાં જે પુરવે સૈથી વધારે બાબા માટે અવિચાલ બતાવ્યું છે, ને તેનો ઉત્તર કરવા સૈથી વધારે જરૂરીય પ્રયત્ન કર્યો છે, તે પુરવ પેતાના નાટકોની ઉપર પેતાના કલ્પનના હેતુનું જીવું દર્શન કરાયે ( જેમ તેણે નાટકોની પ્રસ્તાવનામાં પણ કહેલ કર્યું છે, ) હો તેમાં કાળવિશેષ થતો નથી, ને તેમાં “ અપ્રેમાનંદીય ” પણ કોઈ થતું નથી; પરંતુ ઉલટું તે નાટકોનું મૂલ્ય વધે છે.

### સ—૩

લખનારનામાં કેટલીક આભાવિત સુંગારિત ચેલઓ કરી છે, તે ઉપરથી રા. નરસિં-દરાય કહે છે, કે તે પ્રેમાનંદનું લેઈ શકે નહીં. અલગત તે ચેલઓ ધણી મર્યાદા છે, પરંતુ તે સમયે જનવાતા નાટકો કે બનાવમાં તેવી ચેલઓ થઈ શકે, તેની આ છાપા માત્ર છે. વળી શેષકોપર જેવા મહાન કવિએ પણ કેટલેક સ્થલે આવી “ અસિકતા ” બતાવી છે. પણ “ અસિકતા ” એક દ્રવ્ય છે; કર્તૃત્વ બાબત કોઈ લેઈ જવાના સાધન તરીકે તેને ઉપયોગ થઈ શકે નહીં.

### સ—૪

વિદેશી કહેવતોનું દર્શન રા. નરસિંદરાયને નાટકોમાં થાય છે, તે વાત ઉપર દરે આપણે આવી પહેંચીએ છીએ. “ એક કંઈ એ પછી પડે. ” તે અંગ્રેજનું અદ્વયઃ બાધાંતર નથી. આ કહેવત દારસી “ બ વક વીર હો નચાનાદ બદલ ” ઉપરથી આવી છે એમ આપણે અગ્ર લેખમાં સાબીત કરી આપ્યું. અગ્ર લેખોનું જોડેએ કે પ્રેમાનંદને શીકારી બાબા—તે પણ પછીએના શીકારને બગાડી મહાત્મા વાચકાને રોષ થતો; જેપડે,

૧.૧ કાચો પ્રમદીને ધારે તેમ લાગતું નથી.

૨. એ કાંઈ પણ એકવાર તો જ તે તેમાં પેસે કે નય પેસે.

૩. એવ લાગે ત્યાં તેને કીકાર હું મારી પડું છું કે તેને ખરો કીકાર હવે પડું.

રામ ને અધિકારીઓના સમાગમનું આ પરિણામ છે, માટે હવે તે સંબંધે વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. " નંદુરમારના સખ સાથે સમ્મયમ પ્રેમાનંદનો યોગ, કેટલો, કેવો હતો " એ રા. નરસિંહરાવના પ્રશ્નોના ઉત્તર આજવાજ્ઞાનમાંથી નીકળે છે, તે બાબત આપણે યોગ્ય સ્થળે પુરતી તપાસી છે.

" વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય " તથા " મારવો જીંદર અને ખેલવો ડુંગર " એ કહેવતો શુદ્ધસતીમાં એટલા બધા વખતથી રહ ચૂકી છે, કે તે બાબત વધારે ચર્ચા કરવી જોઈએ નહીં. " મારવો જીંદર અને ખેલવો ડુંગર " અને " *mark the man in the mark of it.* " એ એ કહેવતોના અર્થમાં ફેર છે. શુદ્ધસતી કહેવતમાં જીંદરને મારવાનો ને તેને તેટલા માટે ડુંગર ખોદી શોધી કાઢવાનો બાવ છે, જ્યારે અંગ્રેજી કહેવતમાં જીંદર મારવાની વાત જ નથી. તેને માત્ર ઉપલ કરવાનો છે. " વાટ જોનારને વેળા લાંબી " એ કહેવત તો દરેક અનુભવીને માલુમ છે. બીજી કેટલીક પ્રચલિત શુદ્ધસતી કહેવતો ખરોખર અંગ્રેજી માથે મળી રહે છે: જેમ કે, " વાને તેડું લલો; " ચાકરી કરે તે બાખરી પામે. " વચેરે, આ બંધી રા. નરસિંહરાવને તો અંગ્રેજીનું બખાંતર જ લાગશે.

### સિ-૫.

હવે કેટલાક વિરોધી જોવા લાગ્યા પ્રયોગ તપાસીએ. " કહો કે, " એ શબ્દો ઉપર એ ભાવ રા. નરસિંહરાવ મૂકે છે તે અસાધ્ય છે. " કહો કે " નો આધુનિક ઉપયોગ અંગ્રેજી ઉપરથી હો કે ન હો, પણ દરેક જગ્યાને ખબર છે કે પ્રાચીન તરફ " કહો કે " અમર " કહો અને " એ શબ્દોનો જુદો જુદો ઉપયોગ અન્ય જોરો હમેશ કરતા આવ્યા છે, ને તે પ્રમાણે કામનું શબ્દો તરીકે આ ઉપયોગ છે.

" તારી વાતમાં મને પૂરું વિશ્વાસ છે, " એ વાતમાં વાતમાં વિશ્વાસ શબ્દો છે, ને રા. નરસિંહરાવને આધુનિક લાગે છે. પોતે કશું કરે છે, કે સંસ્કૃતમાં તપ વગરે વિશ્વસિવિ એમ સાતમી વિભક્તિ જ વપરાય છે, એટલે વધારે લંબાણ કરીશું નહીં.

" માણ પડે " એ પ્રયોગ. " apply " ના અર્થમાં શુદ્ધસતીમાં આધુનિક લખાય ચયો, એમ તેઓ માને છે. જુનું શુદ્ધસતી અર્થ 'ભાં' સુધી વધારે ફાટ લાગે નહીં ત્યાં સુધી આવી જતના બીજા લખાયા પેળવવા કામ નથી. તેવાજુ " લાગુ પડતું. " એ અંશુત લટનાં *to apply* ઉપરથી છે, ને તેનો બીજો રીકનો ઉપયોગ પણ જુનો છે. જેમકે " આ કામ એને લાગ્યો. " અથવા " હવા મને લાગુ પડી. " વગી કોઈ પુરાણો પાસથી સ્ત્રી સાથે સંબંધ દેખ છે, તે વખતે " લાગુ પડ્યો છે " 'લાગુ થયો છે,' એવા પ્રયોગ અમુકથી વપરાતા આવ્યા છે. અહીં " લાગુ પડતું " નો વાપર અંગ્રેજી માત્ર મરતાં જુનો છે,

“ સહાને માટે, ” એ પ્રયોગ માટે દાખલા આપણે ગંધ લેખમાં આપી ચયા છીએ.

સ—૬

ગદ્યમાં અંતર્વચક પદ્યો છે, તેથી સાચી નાટક જૂમિનો ખાસ રા. નરસિંહરાવને ચાય છે, તે ખરોખર નથી, કેમકે અંતર્વચક એ રેખાબદ્ધને મળ્યા જ શિય દલા. પણ નાટક શિવાયનું તેનું બીજું ગદ્ય ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત ચાય નહીં, ત્યાં સુધી બીજા દાખલા આપી શકાય તેમ નથી, તો પણ તેની કવિતામાંથી લગભગ એવા દાખલા મળ્યા મળી આવે છે. નજીક પદ્યાતમાંથી નીચે પ્રમાણે લેઈએ (૩૪૨ પાનાં ફેરવતાં જડી આવેલ):—

ગણ દેશનો નરેશ આવે

કડવું ૧

જગ દુષ્ણ સખળ દેખી નજી કરખો

કડવું ૨

વેલીસાળ મળ્યું, દૂત દુષ્ટ

કડવું ૧૩

૮૫ બીમક તનયા, ૨૫ ખનયા વમેરથી રાંધે થતું આપું ૨૭ છું કડવું ૫૫  
“ સુધિલ ” અંતર્વચકથી ખરપુર છે ( બસે રા. નરસિંહરાવ તેને આધુનિક પદ્ધતિથી નિ-  
શાળા મળે. )

બીજા કાળકુમારપાનમાં નીચે પ્રમાણે છે.

નિરંતર લપરશીને પાલવા લપરશી ૨, પાસ નર્ત આલિંગી અપરશી ૨.

ચાલ લેખમાં આપણે ખતાવ્યું છે કે નાટકો માટે એવી વ્યવસ્થા લખાવ્યું વધારે જરૂર-  
રતું છે, તો પછી તે માણસ કવિતામાં અંતર્વચક આપી જાય તે નાટકના ગદ્યમાં લાગી ન  
શકે / તે દાખલા રા. નરસિંહરાવે આપ્યા છે, તેમાંના ફેરવાકરને તો અંતર્વચક બાગે કહી  
શકાય, જેમકે “ મરો મને યુદ્ધ એટલે કોઈ સેરો નહીં આવું, ” “ મહાને કપાસો લાગી  
મરો એટલે સહાને માટે, ” “ એર ને ડગી એર મારી, ” વગેરે. આ તો લગભગ કહેવતો  
એવા જ છે. રેખાબદ્ધની ગુણી ગાવી કહેવતોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં છે: જેમકે “ રંખમાં  
બંધ, ” “ ખાવાને લગલો ને ફૂલગાં બંધલો, ” વગેરે. નાટકોનું ગદ્ય લખવામાં એવું સરસ  
અભિપ્રાય લપરશું છે કે એક વાચ પછી બીજું વાચ, ને એક સવાસ પછી તેનો જવાબ  
સ્વાભાવિક રીતે ને logically (વ્યવસ્થા) આવે છે, તે એટલે સુધી કે લોકોમાં પ્રચલિત  
રવી પ્રયોગ, વાચ, કહેવત ને ચમકેતો છૂટથી ઉપયોગ બંધો ને તો કરવામાં આવ્યો છે.  
આવી રીતિમાં આપણું કહેવતોમાં જે અંતર્વચક હોય તેના કહેવતો નાટકના ગદ્યમાં ચાંપ.  
રા. નરસિંહરાવે આપેલા એક દાખલામાં “ જોરે શિયા, કાપડિયા ” એમ છે, તે જ અંતર્વચક  
ખડીવપુરાણ. ખા. ૪. પા. ૭૭૧ માં આ પ્રમાણે દેખાય છે:—

મહા શિયા, શિયા હને શુભે કહી લગાવી.

૧૧-૭.

કેટલાક સ્ત્રીઓમાં કાઉસમાં ફાસતુ સખ્તો થઈ જાય છે તે તેમના સંસારનું એક કારણ છે. આ બાબતમાં એટલું કહેવું જોઈએ, કે કાઉસ એ હાલનો પ્રાર છે, એટલે તે તે સ્ત્રીકારને આભારી છે, એવા ફાસતુ સખ્તો થાયમાં હશે કે કેમ, ને હશે તો તે પ્રેમાનંદના હશે કે નહીં કરનારાએ જાણે તે હશે, એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાથી અપાય તેમ નથી; તેમણે એટલું કહેવું જોઈએ, કે ફાસતુ સખ્તોનો સવાલ આપણી કે સ. નરસિંહરાવની તપાસ માટે મદત્તનો નથી.

૧૧-૮.

આધુનિક પાતરના સખ્તો વિષે હવે આપણે જરાક વિચાર કરીએ.

“ ઝંડી ” માટે પાછળ આપણે લખ્યું છે.

“ નિહર ” સખ્ત જીવન નામી માસખારી ચર્ચા છે. “ નિહર ” સખ્ત તેમને આધુનિક લાગે છે પણ “ ઝર ” સખ્ત તો આધુનિક નથી, તેમ તેઓ કહ્યું કરે છે ( “ ઝર ” તો પ્રેમાનંદ પણ વાંચ્યો છે; જુઓ મોંઝાતાખ્યાન પાન. ૧૪૧. ) હવે જુ નો મિ યાપ નહીં, અમારો મિ આમાનવાચકારે અસલ વખરાતો નહોતો, એમ તેમનું કહેવું છે. પ્રેમાનંદે જ મિ નાતના અર્થમાં વાપર્યોતો દાખરો નજાખ્યાનમાંથી કીતારી લેઈએ.

હવે પ્રશ્ન છે કે એ, તો એ શાવ નિધન

અહીં “ નિધન ” એટલે *hooplegh-deant*. “ નિહર ” સખ્તની આધુનિકતા માટે અટકવું બસ છે; તો પણ તેમણે જાણવું જોઈએ, કે મિ એ સંસ્કૃત ૧૫૪માં, *cessation* એટલે ‘ અંત આવવું ’ ના અર્થમાં વપરાય છે; એમકે નિધન, નિરત થયે.

“ મનુષ્યહરણ ” એમાં *haidhapphantana* મનાયો બાપ સ. નરસિંહરાવને થાય છે, તે તેમની રાંધાનું પરિણામ છે. ‘ સ્ત્રી હરણ ’ ને જાણે સંચારે બ્યાપક સખ્ત “ મનુષ્યહરણ ” વખરાયો દોષ, તો તેમાં નજાર્ કહેવું નથી એમ તો એખાલસખામાં, “ સ્વાચર ” “ સંગમ ” સખ્તો આવે છે, તે જીવરથી તેમને મીઠાતના પ્રકારનો આધુનિક નામની રાંધા પણ કાલ ધણ, અને મહિરધુરાણ બાપ. ૫ પાન ૨૦૧૪ માં “ લોકે ન દોષ ” એમ લખ્યું છે, તે જીવરથી તેમને મેઈના બાહુકાણ પણ વાને!

૧૧-૯.

જેને નારંગના બાસતચોખમાં વિષુ, હરિ, ને હરિ એમ સંચોખન મળીને, અપિને તેનું સંચોખન દોષ શકે નહીં, એટલા માટે તેમાં લખનારાના નામની કુંચી તેઓ જુએ છે. હવે અહીં કહેવું જોઈએ કે વિષુ, હરિ ને હરિ એ સંચોખન વિખાલિ નથી, પણ પટેલી વિખાલિ છે; ને પરમેશ્વરને માટે તે સખ્તો વપરાય છે. તેમજ અન્ય “ એ આસ હરિ પ્રેમ ” “ વિષુ

એ અર્પણ કરે, " એમ *Good Graces* થોડાના અર્પણ છે; એટલે હાલનારના નામની કુંચી તેમાંથી નહીં નહીં. તેમ " હરિ " સમ્પત્તિ જે લેવી કુંચી હોત તો ત્રીજા નાટકમાં " વિધુ " સમ્પદ લખત નહીં. " પ્રેમી " સમ્પત્તિથી " પ્રેમાનંદ " શ્રદ્ધા કરવાની નહીં નથી, કેમકે " પ્રેમી " એટલે આપાને અહાનર એ અર્થ સ્પષ્ટ છે, તે પોતાનું નામ નાટકની. " પ્રીતિ પ્રસાદના " માં પોતે આપ્યું છે જ; તે છતાં, " હરિ " સમ્પદ લખતમ દરેક કાવ્યની છેલ્લી કુકમાં પ્રેમાનંદે વાપરી છે; જુઓ માંધાતાખ્યાન, અભિમન્યુ અખ્યાન, સુધન્યાખ્યાન, વગેરે.

### \* સ્—૧૦.

મરાઠી સંસ્કરવાળા સમ્પદો ઊપર જોઈએ તે કરતાં વધુ મુશ્કેલી થયા છે. તેવા સમ્પદો નાટકોમાં રજા છે એમ નથી; તેના બીજા અણૂતા કાવ્યોમાં દેહાણે દેહાણે છે; જેમ, " પાંચડ " તે પાંચે મરાઠી " પાંચડ " ( આર્યપુરાણ બા. ૨. પાન ૪૫૮. ) " આઈ " સમ્પદ તે જ પુસ્તકના બા. ૫ માં, અને " નાઈ " ( હાલમ ) સમ્પદ રક્ષિતપીઠરણ, પાન. ૧૧૧ માં છે. મરાઠી રાજાને તે સમ્પદને હતો, તેમ જ નૌદરશમાં પણ સંવત ૧૭૪૦ માં તે આવકવારી રાજ્યની સ્થાપના થઈ જુદી હતી, અને ત્યાર પછેમાં મરાઠાઓ આવતા જતા હોવા જ જોઈએ, એટલે પ્રેમાનંદ ઊપર મરાઠી આપ્તની અસર થઈ હતી એ ખુદખું છે. " જોશી જુઆ " તે " આશીપત્તુ, " એ સમ્પદો તે વડોદરામાં લખતમ દોર સો વર્ષથી વાપરમાં આવે છે. " દુર્ભિલ " સમ્પદ માટે એટલું કહેવું જોઈએ, કે તે સંસ્કૃત વિદ્ ૧૦ યજ્ઞાદ ઊપરથી સંસ્કૃતદ્વારા પણ આવી શકે તેમ છે. અને તેમ દેહ પણ પ્રેમાનંદને મરાઠીની શ્રદ્ધિ અસર થઈ હતી તે તેના બીજા કાવ્યોથી ખાલમ પડે છે, નહીં તે " પાંચડ, " " આઈ " વગેરે શાલના વાપરના મરાઠી સમ્પદો ને વાપરે જ નહીં. જાણે નકુસ્મારમાં રહેવાથી પણ મરાઠીની હાલ તેના ઊપર પડે, તે તેમાં નવઈ નથી.

### સ્—૧૧.

" પ્રેમાનંદની પોતાની ભાવમાં ફરસીનું બિધાય અપરિચિત છે, " તે " આ નાટકોમાં ફરસી સમ્પદો છે " માટે સંકેત થઈ શકે, જેમ જુદી રા. નરસિંહરાવ દેસાઈ સમ્પદોની વાદી આપે છે. સમ્પદો આપ્યા છે, તેમાંનાં ધણુખાંડાં હાંવા વખતથી ૨૬ થએલા છે, પણ સવાય એ છે, કે તે પ્રેમાનંદે બીજા કાવ્યોમાં કેમ વાપર્યાં નથી. આપણે કહીશું કે ધણુ ખરા સમ્પદો તેણે બીજા દેહાણે વાપર્યાં છે. આટલા બધા સમ્પદો તેના બીજા કાવ્યોમાંથી એથી પ્રસાદાને માટે વાળે વાંચત અને ઘણા વખત જોઈએ; પણ આ લખનારની ખાતરી

\* આ બા. ૫માં પછી એક વિચની જુદાથી કાવ્યધ્યાખ્યાનમાંથી ' દુર્ભિલ ' સમ્પદ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે, તેની બેટ રા. નરસિંહરાવને કરીએ છીએ:—

" દુર્ભિલા દુર્ભિલા હવે ખારી, અરિયા અપાર. "

કા. રો. ૪. પાન ૩૦૪

જાણે, તેમાં ' મરાઠ ' સમ્પદ પાન ૩૦૦ તથા ૩૦૨ ઉપર છે.

છે, કે તે શર્ક શોધવા એટલે, તો સ. નરસિંહરાવના ચિરંતના અગમ્ય અધા સમ્બો, પ્રેમાનંદના ખિર લખતશુભાંથી મળી આવશે—તેનું લખાણ એટલું એટું છે. લખાણ તરીકે “કમાન” શબ્દ, એ આ લખનારે આદિપુરાણુ આગ. ૫ જેવા ધાર્મિક આમાંદરના પાન ૧૦૨૪ બીજા નીચે પ્રમાણે વપરાયેલે તેવો છે!

બુદ્ધિ, કૃતિલ કમાન, લોખના પતુ બાધે રહો.

વળી, તે જ ચિરંતનાનો “ચસ્ત” જેવો ચુસ્ત ફારસી શબ્દ નીચે પ્રમાણે વપરાયો છે:—

ત્યાં એમ વદાને મરત મદિલા, ઘસ્ત સાંધી લેદને,

આદિપુરાણુ આગ. ૪. પાન. ૧૮૧.

એ જ રીતે જે શર્ક શોધવા એટલા સેંચે તેને જરૂરે, બાકી, પ્રેમાનંદ પણ તે સમ-વના મુસતમહાની રાનાવરણથી છતી રાખેો નથી. ફેર ફેર નેણે નેચ શબ્દો વાપર્યાં છે; લખાણ તરીકે:—

લીખત.....( મોધાવાખ્યાન. પા. ૧૪૧ )

રિત.....( “ ” )

અલક.....( કૌપદિદરણુ, પાન. ૮૭ )

મનસુએ.....( અદાવતખ્યાન. પાન. ૩૯ )

બીચ.....( કૌપદિદરણુ પાન. ૩૩ )

બરતેરી.....( આદિપુરાણુ, આ. ૫. પાન ૧૦૩૩ )

સેળાં.....( સુદામાચરિત )

નિશાન.....( આદિપુરાણુ. પાન. ૧૮૫ )

તોડાની.....( “ ” પાન. ૭૧૭ )

“ પંદા ” શબ્દ “ અણનિષ્ઠ સખરાતીમાં લખાય વએલે લાગે છે ” તથા “ ખાતુખા ” “ નવિન રહતા પામેલો એવો સંખવ કદપુ છું, ” એમ નેએ કહે છે, એટલે આવા કલ્પના અંદે લાગપડીના ક્ષેત્રમાં વધારે વિચરવાની તરફ નથી નાટકેનું ગય લખનારને એ લાગ એ ખ્યાનમાં રાખવી પડે છે, કે પાતળા બેદ પ્રમાણે આવા વાપરાયે નેએ, એટલે જે આવા તે વખતે વપરાતી ટોચ, તેનું અનુસરણુ પાત પ્રમાણે લખનારને નાથી નોંધી કરવું પડે.

શ્લોક—૧૨.

દાસની મુજામિરીના તરુના રા નરસિંહરાવે આપ્ય છે, તેમાંના પદ્ધેશ “ કંદા કદી ગાય ” એ પારસી ચુરવાતીમાં રખા વખતથી રૂઢ વએલે શબ્દ છે, ને તેને “ દાસનો ”

અણુઓ તે હતિહાસનો બનાવર કરવા જોતું છે. બીજાં ૨૫ તેમણે સંયુક્ત ક્રિયાપદોનાં આખાં છે, તેમાં દરેકમાં “નું” પ્રત્યયનો લેવડ આવડા કૃતકંતમાંથી થયો છે. તેવા પ્રયોગ તેમને ડી રીતે આધુનિક લાગે છે, તે સમજી શકાતું નથી. જાણી, પ્રેમાનંદે તેવા પ્રયોગ બીજાં શાખોનાં વાપર્યાં છે. જેમકે,

તેણે કવિતા કરવા ધારી, તે હોય આંધી માંદી દીર ૨.

જાણ્યમાન. કાવ્યદોહન. બા. પાન. ૩૫૩.

### સં-૧૩.

બીજાં કેટલાંક આધુનિક દગ તથા સંસ્કારનાં બિલાદરણ્ય આખ્યાં છે, પણ તે દગ વગરનાં છે. “શમું,” ક્રિયાપદ પૂર્વ કાળમાં વપરાતું નહોતું. જેમ યા. નરસિંહરાવ કહે છે, તેને માટે પ્રેમાનંદ પામે નગણ પુરાણ દરો જ ( જો કે સંખ્યાભરી તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતને તેમના રીવાજ પ્રમાણ “વિશેષ કરીને,” એવા સમ્બંધી સ્પષ્ટિત કરે છે. ) પ્રેમાનંદની કવિતામાંથી “શમું” ક્રિયાપદના નીચે મુજબ પ્રયોગ જણા છે:—

હાજી કુપમાં બૂપતિ પડિયો, જમું ન શકે લાણી છ.

જાણ્યમાન. કાવ્યદોહન. બા. ૧. પાન. ૨૦૫

તેલ મેલ તપો ખર તસર, પીડી ન શકે લગારે છ.

જાણ્યમાન. કાવ્યદોહન. જામ. ૧. પાન. ૨૧૭

બોલી ન શકિયા, જિત લખિયા, જા નમે વારે વારે.

જાણ્યમાન. કાવ્યદોહન બા. ૧. પાન. ૧૫૧

“જેમકે,” એનો બિપ્રયોગ મધમાં થઈ શકે; એટલે કવિતામાંથી તે પ્રયોગ જાણી મન્ય નથી, પરંતુ તે રોડ સો વર્ષ બિપર વપરાતો હોયતો નવાઈ નથી.

“ ‘તે પરથી,’ એને બદલે પ્રેમાનંદ ‘તેથી કરીને,’ એમ લખત.” એમ કહેતું મહેતું છે, પણ આખીત કરતું કહેતાં નથી. સંસ્કૃત તત્ત્વાગ્રણી તરફતે ‘તે પરથી’ કર્ણો દેવ તો તેમાં આધુનિકપણું બચ્ચાતું નથી. વગા ‘બિપર’ ને બદલે ‘પર’ સમ્બંધો વપરાય કંઈ આગળકાળનો નથી. સ્વતંત્ર સંસ્કૃત સમ્બ વાનો અર્થ સીમાપરિમિત—ત્યાર પછી, એ બુદ્ધિઓ જોડાયે નહીં.

આધુનિક દગ જગ માટે એટલી સ્થાનાન્યને કહેતું જોઈએ, કે બરતખંડની બધી બાજાઓ કરતાં મુત્તરાલીની વાતપરચના ઘણી વિસ્તૃત ને ડાઘ છે. બૂદી બૂદી કોઓની તે બાજા દેવાથી અને મદદપરચક ક્રિયાપદોની મદદથી તેમાં સંખ્યાની (syntactic) ફેલી તથા



અવધી ( periodic ) વાગ્ય, અંદોલની મારક મળથી એવામાં આવે છે. આવી આધુનિકપણનો જન્મ-ઉત્પત્તિ. કયા સંભવ છે.

“ હુંતો રે, હું હું રે, એની: રે, ” એ સ. નરસિંહરામો! સંકાતું કાણુ થઈ, એમ કોણે માની શકે નહીં. નાનાં ઉઠરાં, બીજાને “ કુન્નયા ” કરી-દાખવા માટે આને ગાળોનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર ન કરવાને માટે આવા શબ્દો વાપરે છે. તે એકથી જૂની ફી છે, કે તેની પ્રચીનતા વિશે સંશયો થવાને કશું કાણુ નથી.

“ એકએ છે. ” એ પ્રયોગ માટે સ. નરસિંહરામ સંક્રાંતે આશ્રય કરતા નથી, એટલે તે વિશે આપણે સંકેતો જોઈશું નહીં. ”

“ પિતાથી ” પ્રયોગ માટે એટલું જ શ્લીયું કે જેમ સંસ્કૃતમાં વિજુની યાગ, તેમ તેનું ગાળાતી આર્થાતર પિતાથી રેમાનંદનો સાચી શકે, એ તરેક રીતે સંભવે છે.

બીજા એ વધુ બ્યાસરણના પ્રયોગ તેમને આધુનિક લાગે છે, પણ તે વિશે તેઓ લખે છે “ પણ ખાતરીથી ના કહેવાય, ” એટલે તે વિશે વધારે પાંક્તિ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ

હું હું રો થયો ઉત્પત્તિ  
નવ જાનની જ કરી પ્રસવ

એ લીડીઓમાં જણાવેલો ઉપયોગ “ પાદપુરુષાચ ” કર્યો છે. તે તેમને આધુનિક પ્રચાર લાગે છે; માટે રેમાનંદની કવિતામાંથી નીચેની લીડીઓ આપણે ગિતારી લેઈશું. ( દીપદીકરણ તેમને મને સંકારીક લેઈથી, તેમનાં ઉપદ્રવ્ય આખ્યાં નથી: )

તને મને ન તારથી, કણ તોજ તારો

મરકિયપુરાણ, બા. ૪. પાન ૭૩૨.

એવાને તો અંધાને, તવચિત્ર વિજુતો, અર્થ કેવો જ મારે.

મરકિયપુરાણ, બા. ૪. પાન ૭૩૩

આ રીત પુરાણના બદાંતરમાં વપરાયેલી તે આજત “ રેમાનંદીય ” હોવાની તેમની ખાતરી થતાં, દીપદીકરણ માટેની તેમની સંત વધે જામે દુર. મહે એવી વ્યાખ્યા છે. દીપદીકરણની શરૂઆતનો બાગ વણા વર્ષો બિપર કાનગના બાગમાં રથા તરીકે માણુઓ ગાતા હતા તે વાત તપાસ કરતાં માલમ પડી છે, ને તે પુસ્તક કાળદોહતમાં લખાયું છે. એટલે જો પ્રાચીન કાવ્યમાળામાંથી “ તદુચી ” ન ગાઈ હોય, તો સ. કાળદોહતને તેની બીજી સ્વર્નન નક્ક મળી હશે જ.

“ ખુશી ” શબ્દ ‘ ખુશ ’ ને વડે નાટકમાં વપરાયો છે. તે માટે તેઓ વાંચિ લે છે, પણ તે શબ્દ અન્ય સ્થળે કવિતામાં પણ વપરાયો છે, જુઓ દીપદીકરણ પાન ૨૪ તથા પાન ૫૧.

દુઃખતો દુઃખો વાલો દણિ પુનઃ ફુટકણ વિવતિ ।

અને

વસ્ય ચ્ચં તસ્ય પુણ્ય રણકારણ ધૂમકઃ

એ એ કહેવતો મૂળ નાટકમાં સંસ્કૃતમાં નહીં હોય એમ પારી રીઝા કરી હતી, પણ પ્રેમાનંદે આ અસત્ય સંસ્કૃત કહેવતો વાપરી છે, તેમ માયમ પાવાપી, તેનો ફરીથી વિચાર કરવો જોઈએ. એ જામે કહેવતો માટે એક વિદ્વાન શાસ્ત્રીને મુછતાં, તે જણાવે છે, કે તે કહેવતો શુદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વારામ છે; જૂઠા જૂઠા માણસો જૂઠી જૂઠી રીતે વાપરે છે. વધારે પ્રચલિત રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. શાસ્ત્ર વાચસદાચો દણ્યપિ ફુટકણ મક્ષયતિ,

આ કહેવતનો આટલું ગુજરાતી કહેવત, “ દુખનો છાન્નો હાથ ફુંકાને પીએ, ” સાથે મુકાબલો કરી, તથા પ્રાસનો વિચાર કરી, કવિએ ઊપરનું રૂપ મૂક્યું હોય, તો તે જનવાન્યેય છે. શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીચરને તે જ રૂપ સ્વતંત્ર રીતે શુદ્ધ હોય તો તેમાં કંઈ અપમાદાર થયો કહેવાય નહીં. વળી બીજા પ્રચલિત રૂપ આ છે તે બધા બધા વગર કરી રીઝા કરવી આજખી નથી. છતાં પી સકાય નહીં એવો આશય રા. નરસિંહરાવ એ તો તેમણે આપેલા સંસ્કૃત રૂપ માટે એવો વાંધો લેઈ શકાય કે છતાં હાથથી આવાનું હોવાથી ફુંકીએવાની જરૂર નથી.

૨. વસ્યાચં તસ્ય પુણ્ય રણકારણ ધૂમકઃ

આમાંને પ્રેમાનંદની કહેવતમાં ફેર એવો છે કે આવી વસ્ય ને અર્થ વચ્ચે સંધિ ફેરવી છે. પણ સંધિ કોઈ જરૂરની નથી, એટલે આમાં વધારે વિચારવાનું નથી. રણકાર રાખ સંસ્કૃતમાં વપરાય છે, એમ તે શાસ્ત્રી કહે છે. કેમકે રણ ઉપરથી રચ્યત અને રચ્ય એમ નામ થાય, જેમકે વજન અને વાજ.

નાટકોમાં પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત કહેવતો કે વાક્યો બીજાં વાપર્યાં નથી તે જોતાં, આ કહેવતો પાછાથી તેમાં ઉમેરાર્થ હોય તો તે ખસુ સંભવે.

ગુર્જરાજાનું મુલમ્ જટય, એવાક્ય ઊપરથી રા. નરસિંહરાવ અનુમત્ત કરે છે, કે તે વખતે મરાઠી સાથે “ રખી ” થઈ હોય તો જ આ વાક્ય વપરાયું હોય; તે ખરેખર નથી. ઊપર કહ્યું તેમ, પ્રેમાનંદે વાંચનથી અગર મુસાફરીથી જાણ્યું હોયું જોઈએ, કે ગુજરાતી સાહિત્ય વિકાસ પામ્યું નહોતું, તો તેના જેવો જોખી પ્રતિભા સ્થિતિવાળો કવિ “ રખી ” કહી શકે નહીં ? વળી આપણે જોયું છે, કે તે વખતે મરાઠીમાં પચ્ચેસામે પ્રજો હતો. એવા સમયમાં દેશમાં આવતા હિંદુમુઘ મરાઠા દેશી બધા માટે વખતે હલકા કે મરફરીના હિંદુશર કાસતા હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. રા. નરસિંહરાવ જલે તેને અજીમતું માને. “ ખાખરની ખામેરી તે સાકરનો સવલ શી રીતે જલો, ” એ કહેવત બીજા રૂપમાં સામાને વાપરી છે, માટે ખુદ પ્રેમાનંદ તેના અનુવાદ કરે નહીં, એમ રા. નરસિંહરાવનું કહેવું છે, તે થઈ જ લૂણ છે.

અહીં તેમના પ્રમાણેનું સિદ્ધાંતના પુરૂષ થાય છે, હવે તેમને અને આ નાટકોનો કર્તા જાણ્યો છે, તે તપાસીએ. તેમના નિબંધમાં નીચેનાં વાક્યો દેખા દે છે:—

(૧) “ આ નાટકોની ભાષા જ અલ્પબિંદુ છે. ”

(૨) “ આ નાટક લખનારો મૂઢ પુરુષ મરોતરી હશે. ”

(૩) “ બનાવટ કરનાર અલ્પબિંદુ પદ્ધતિમાં ભૂલથી સંપાદક મરો છે. ”

(૪) “ જે પ્રકારનો અલ્પબિંદુ સંપર્ક આ નાટકોના પ્રમુખકોને દોષાતી, તેમણે ‘ દુર્લિપ ’ શબ્દ, દ્વિપદીકરણના સંધ નિયમનમાં વાપર્યો છે. જે પ્રમાણના સંપર્ક-વાળો આ નાટકનો રચનાર હોયો તોયે. ”

(૫) “ આ ત્રણે નાટકો રચનારો કોઈ પ્રેમાનંદથી ભિન્ન દોષાતી મારી કલ્પના ખરી હોય, તો ‘ દુર્લિપ ’ શબ્દમાં પોતાનું નામ નિમૂઢ રાખવાની કલ્પનાવાળો કોઈ દુર્લિપ નામનો પુરુષ તો નહીં હોય ? ”

નિબંધમાં આ સિવાય બીજા અર્થોત સચ્ચ બહુ છે, તે પણ આ પાંચ માત્રમાંથી તેમણે કદેશો આણેલ ખુશી છે. જે પુરુષે આ નાટકો લખ્યાં તેમને વહેમ છે, તે પુરુષનું નામ અહીં લખાયેલુ મુખ્ય આપ્યું છે. આ પુરુષ અથવા ગુજરાતમાં જાણીતા છે, તે તેણે સહિત્યની જે અદ્યતિમ સેવા મળ્યા છે, તેને લીધે તેનું મધ્ય ને નિપદ મળે પશ્ચિમિત છે; અને અમર તો કે તેના લખાણ માટે આપજીને અતિમહત્ત્વ મળે છે, તેપણ કહેવું તોયે, કે તે લખાણેનું શ. નરસિંહરાવના જ નિર્દેશથી અપભ્રંશ કરીયું તો જાણ્યો, કે તેમાં ને હવે પ્રેમાનંદના લખાણમાં કોણે મોટો ફેર છે. આ પુરુષે મને તેટલી સેવા મળ્યા છે, છતાં કહેવું પડે છે, કે તે આમાં નાટકો કાલિ લખવાને શક્તિમાન થાય તેમ નથી. મયા તેમનાં કંઈ છે તેમ, પણ નાટકો લખનાં છે તે લખાણે, જણ પ્રેમાનંદનાં નાટકોના પેઢામાં પગ પાલવાને બીજો કોઈ શક્તિમાન બાંધે યશે.

હવે આપણે જરા પ્રેમાનંદના લખાણમાં જે ચિરસ્થાપી ને સર્વવ્યાપક સામ્ય છે, તેનું અવલોકન કરીએ.

નાટકો તથા દીપ્તીકરણમાં જે રચના કલિયા છે, તેના જેવી ( જાની તથા બનાવટમાં ) કલિયા માહોમપુરાણમાં આવે છે. એક એક તપશ્ચાખ્યાનમાં આ પ્રમાણે છે:—

ધરી બ્યન મેલું, તણ બ્યન બાને  
કરી જાન કેમું, કલ જાન બાને  
કરી જાન-દેમું, સત્ત્વજાન જાને  
નરી જાન સેમું, જાન જાન મારે

આવી સામે સરખાવો આદિત્યપુરાણ ( પાન: ૬૮૫ ) નો નીચેનો શ્લોક:

હાથી પેર લીજે, મહાસંતિ રીતે  
હાથી પેર લીજે, મહાસંતિ રીતે  
હાથી પેરલીજે, મહાસંતિ બીજે  
હાથી પેરલીજે, મહાસંતિ કીજે.

વળી નપત્યાખ્યાનમાં

આકાશે મહી મંડલે નવ દવે, વાંધી સી તારા સખી

છે, તેને નીચેનાની સાથે સરખાવો:

ફિણે લોક મને ખમે અતિ ધણી, તારા અપી સુંહી

( માદિત્યપુરાણ-પાન ૬૮૨. )

પોઆલી પ્રસન્નાખ્યાનમાંનું

પતિ અતિ રતિ ધંરી, મતિ હરી નિર્મલ, દલ્યાદિ

માદિત્યપુરાણ-પાન ૬૭૪ માંના

અતિ રતિ એવી પૂર્વ છે પતિ, મતિ માદરી તો ક્યો

સાથે મેળવે. આમાં કોઈકદરેજો અન્ય મળશે. વળી, ત્રેમાર્ગદર્ને લીધે રીતથી સાથે સરખાવવાનો શોખ દરો, તેને માટે શુભો નપત્યાખ્યાન—

“ ચતુરા ચપચાસર ”

અને મેળવે નીચેનાની સાથે

“ હલ્લ મેખની દામિની ” ( રેલતિયા સત્યમાયાખ્યાન. )

વળી, આજ રાખેડોનો બાવ માદિત્યપુરાણમાં છે—શુભો પાન. ૬૮૭

“ ચાપા મોક રહે દવે, ધરમ આ, દામિની રી દામિની. ”

કોપલીદરજામાંથી કેટલાક બાવ અને કિચાર ચલે છે, જે નપત્યાખ્યાનમાં છે, જેમકે,

વનવર્જન, તપા અને આદેવી કોપચલે, તપા શિવ એકાએક ચુગ વાલો જાડા વનેરેને સંજોથી શિવની માદીલી મેળવવાનો પ્રયત્ન. કેટલાક વાક્ય ને નામ પણ તેના તે જ છે. જેમકે

ખારેકનાં જેવ

ખચુર ખારેકનાં જેવ

નપત્યાખ્યાન

અહીં તેમના પ્રમાણેનું વિમુક્તિનું પુરું ચાલ્યું છે, હવે તેમને અને આ નાટકોનો અંગ દેખું છે, તે તપાસીએ. તેમના નિબંધમાં નીચેનાં વાંચ્યો દેખા દે છે—

(૧) “ આ નાટકોની જાણ ને આધુનિક છે. ”

(૨) “ આ નાટક લખનારો મૂઢ પુરુષ ગણેતરી હશે. ”

(૩) “ જનાવટ કરનાર આધુનિક પદ્ધતિમાં બહુમતી સપાકાઈ ગયો છે. ”

(૪) “ જે પ્રકારનો આધુનિક સંપર્ક આ નાટકોના પ્રકાશકોને હોવાથી, તેમણે ‘ હર્ષિશ્વર ’ શબ્દ, કૌપદીદરજીના અંગ વિવેચનમાં વાપર્યો છે તે પ્રકારના સંપર્ક-વાળો આ નાટકનો સ્વભાવ હોયો જોઈએ. ”

(૫) “ આ પહેલું નાટકો સ્વભાવે કેઈ પ્રેમાનંદની ચિત્ર દેખાતી મદારી કલ્પના મરી હોય, તો ‘ હર્ષિ ’ શબ્દમાં પોતાનાં નામ નિમૂઢ શબ્દ નાખે છે, ને હર્ષિ નુકરોને પ્રાપ્ત પોષકતા, પ્રેમાનંદમાં રખે છે. ”

“ અદ્યુત અમિદ અખંડિત મંડિત, હાર કલંકિત, વારિ ન ભણું; ”

અને “ જોશવાપડું, ” એ શબ્દ રોષર્ષિના સત્યજામાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે વાપર્યો છે, તે જ શબ્દ મોખાતાખ્યાનમાં પાન. ૧૫૩ મેં છે. ( “ જોશનું ” ને બદલે “ જોશવર ” કે “ જોશ-વાળો ” તથા “ જોશવાપડું ” ને બદલે “ જોશ ” અથવા “ જોશવરપડું ” એ શબ્દમાં વચરાત્ત ૩૫ છે. )

આ પ્રમાણે રોષવા જોશનું તો જોઈએ માથે ઘણું સરખાપડું પ્રેમાનંદના સમય સંધિમાંથી જડી આવશે, પણ તેને માટે અવકાશ જોઈએ.

ખીજ એક મહત્વની વાત એ છે, કે પ્રેમાનંદને હંમેશાં પુરુષો ને મીઠા જાણ્યોને જનાવડો રોષ્ય હતો. અલગત તે કલ્પની પત્નિ કરતો હતો. આવી જાતની ખરકરી લગભગ તેના દરેક પુસ્તકમાંથી મળે છે. જેમ નવાખ્યાનની સરખાપડાં તેણે પ્રિથિહિર ને સહદેવની ખરકરી કરી છે, તેમ કૌપદીદરજીની પ્રત્યાપનામાં તેણે શિવજીને જનાવડા. છે. આ સામ્ય એવું છે, કે તેમાંથી કનૂત, તરત જીવર તરી આવે છે. એ જ રીતે દરેક નાટકની નાંદીમાં તેણે ચર્મવાચ્યથી દેવોની ઠોડી કરી છે. વળી રોષર્ષિના સત્યજામાખ્યાનમાં તો તેણે કૃષ્ણની પુરેપુરી સેવા આપા દર્શવી કરી છે. આવા કથા પાત્રોની ખરકરી કેવળ “ પ્રેમાનંદીય ” છે. રોષર્ષિના સત્યજામાખ્યાન લખવાનો હેતુ તેના

“ મામાએ કરીએ અને કામ કરી, અદેતવાદી અસા ? ”

એ શ્લોકથી જાહેર ચાલ છે. એ પત્ની કરવાથી કેટલું દુઃખ ચાલ છે તેનો ચિત્રિત આપવાનું તેને જન યજોલું ભણાવ છે. કૃષ્ણ જોવાની આવી દર્શવી ચાલ તો સાધારણ માનુષ્યનું શું કહેવું ! આ પ્રમાણે બોધ આપવાનો આશય આ નાટકનો ખુલ્લો છે. એ પત્ની કરવાનો

જોઈએ છે.

વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી માટે નીચે જણાવેલા માસિકોની શરૂઆતના  
 ૧ તે આઠ વર્ષે સુધીની આખા વર્ષની ફાઈલો ખરીદવાની છે (૧) બુદ્ધિવશ્ય  
 શુભદાત શાખાપત્ર (૨) સુદર્શન (૩) જ્ઞાનસુધા, (૪) આર્યધર્મપ્રભાસ,  
 મહાકાવ્ય, (૫) વસંત, (૬) સુદર્શીસુમેધ (૭) સમ્બોધક (વિમાસિક)  
 ) ચાંદ્ર માટે જેમને વેચવાની હમણ હોય તેમણે માસિકોનું નામ વર્ષ અને  
 તે કિંમત જણાવી નીચેના શીરનાથે પત્રવ્યવહાર કરવો.

૩૬૬

૧ ૨૧-૧૦-૧૧

W A Borden

ડિરેક્ટર ઓફ સ્ટેટ લાયબ્રેરી

વડોદરા.

શુભી અતર વાચો ને વચાવો

શ્રી હિન્દુ તિરાશ્રીત ફડ, નડોઆદ.

દીર્ઘિના ખજાને.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ તિરાશ્રીત ફડને જોડી વખતે રૂ ૧૦૦ અને તેથી વધુ  
 આપનાર શુભચિન્તા નામની એક આરંભકશુભી તખ્તી મોકલવા થે .૧ માં આ રીતી

જોઈએ શ્રીએ

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ તિરાશ્રીત ફડ રૂ ૧૦૦ ) જોડી કરી આપનારને માંડીને  
 પૂર્વે વિગેરે માંડ અને પ ૦૧ જોડાકરી આપનારને સેવનો ચક્ર આપનામાં આ વેડે  
 ને શુભે પુરો પાડી સખે

સેક્રેટરી ઓ હિન્દુ તિરાશ્રીત ફડ  
 નડીઆદ—( શુભદાત )

इतिहासનો संपूर्ण ग्रंथ छपाइ बहार पड़यो छे.

ભાવનમરના નેકતામદાર મહાજાગિરાજ સર ભાવસિદ્ધ  
 બહાદુર કે. સા એસ. આઈ ની સહાય થી

ટોડ રાજસ્થાન.

શુભ શુભદાતી લાખાતર કર્તા  
 વેરા સવાઈવાળો છોટમનાવ

સન્નિવાસી કાળ કર્તા ભાવનમર.  
 તે નામવાળા પુરાની મુઘે બિન-સુરો, વદ્ર રસની સ પૂરે માહિતી સાથે  
 વ વાહવમો.

ફરેન્ડી કીમત રૂ ૫ ટપાવ ખર્ચે ફરેન્ડ નોલપના આદ આપા

ખાતુ ડેકાણ — પુરુષોત્તમદાસ મગિમાઈ શાહ.

બી નિવાસિય વિહિતમગેસ—ભાવનમર



# આલૂ વર્ષના લવાજમ માટે વી. પી.

---

જે આહકોનું આલૂ વર્ષનું લવાજમ નહીં મળુ હોય તેઓને લવાજમની  
પહેરાશ વી પી મોકલવામાં આવશે લવાજમ ભરીને એ વાં પી પહેરાશ  
સ્વીકારવાની તેઓને વિનવિ છે

વ્યવસ્થાપક - “વસન્ત.”

---

 માધનો અંક.

( બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય. )

( પૃષ્ઠ લગભગ ૧૫૦. )



# वसन्त.

इदं सनां सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सरणस्थ सर्वोमि भूतानि मधु यथा  
यमस्मिन्सत्ये तैजसमगोऽवृत्तमयः पुरुषो ब्रह्मायमव्यासं सायस्तेजोमयोऽभूत्तमर्ध  
पुरुषोऽयमेव स योऽयमास्मेदममृष्टमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

तत्पात्रं प्रमदितव्यम् । धर्मोऽत्र प्रमदितव्यम् । कुशलात्र प्रमदितव्यम् ।  
भूतैः न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्.

वर्ष १०, अंक ११-१२. [ भासिक. ] भास्वरीर्षि, पौष, अयत् १९९८

## हीन्दनां यशस्तेजस्वी राजदंपतीने

—स्वागत—

( मरुती खलीना चले आठाना वरणां )

१

अरे पधार्या! राजदंपती! स्वयं मरुती अहो आम्हा  
हीन्दनां यशस्वी नवन-अमलने आला आहे! उभरांच्या  
हीन्दनां आकमरी अंगलि स्त्रीअने राज सनेड । अरी ।

२

राज । हिन्दनां यशस्वी आम्हां सय सुअय अम पाळ  
जेम हळू विअका छने आंअव रूढने आम्हां ।  
सहिष्णु विष्णु सय रहेने । रसावन पाळने ने पीने ।

३

हीन्दने आम्हां यशस्वी राज । अज ३० सयने:-  
" यममलन देवाय न्यायनेडे तो अने विअसे । "  
हीन्दने राज । स्वयं मरुती । ५५ । जे पुष्पभाप रणने । ।

"सहित".

## દાનાં હીંદી જનોને આમંત્રણ.

૧

અહોબ્રાહ્મણી આ વળ, બહારાં સર્વે હીંદીજન ! અપોઃ  
બ્રાહ્મણને યોગારણુ, તોરણુ, રાજ સળેડ વધાવોઃ  
દિલસગારે વધારાવેં ને સ્ત્રી અભિવિદેવનો વહાવોઃ

૨

કૌભાગ્યનો પ્રસન્ન નિવારી સદગારે સંચરતોઃ  
ખિટન બન્ધુચક્ર દેશ-સેવને ધર્મધુરંધર બનતોઃ  
જાતી હો તેણં દિસતો આદે, ઉદાર, ઉદ્ધૃત્તા હો !

૩

પ્રતાપુત્ર કે રાજપુત્ર સહ દેવપુત્ર રાણુ ! હો !  
ખિટનરાજને સળેડ પ્રી સ્વામ્યનંદે ચક્રાવો !  
શુષ્કિપત્ર ! યુગ્મદ હો રહેતોઃ સંગે સમૃદ્ધ પ્રગત થતો !

“હાસિત”.

## બહાદુર ખિટનને બે બોલ.

૧

બહાદુર ખિટન પીર ! પત્ર હો ! ઉદાર દિલ રસોબધુઃ  
રીતી દેખાને જોગબતી વંદો સનેશ ખાઈઃ  
રાજને શોખિય અમ વેલે તુલસી સામ્રાજ્યને રૂચિઃ

૨

ધારો સમતા સ્થાપઃ ચેતન ઉભયજ ન ઉચ્છવાસેઃ  
નિઃપાત્રે શાંતિ સંવહીઃ રસે રસેક વિપાસે !  
સંજ્ઞા હો ! એ ને ને ને ને ને ને ને ને ને

દેશ-વ્યવસ્થાપક અમલ નામનું જિલ્લો વડન હોયે ।  
 વડાસ-વિનયને આને વિનિમલ વિગ્રહ-નવ વિસ્તારયે ।  
 શીન્દની પ્રાચીનતા ગ્રીવણે : આત્મચરિત્રિ ખીલવણે ।

સહિતાવય  
 રાજકોટ.

।

"સહિત".

## દિગ્-દર્શન.

શ્રીમન્મહારાજવિજયજી જ્યોત્ ( ૫ ) અને રાણી મેરી-એમોશીનાં મંગલ પત્રમાં તા. ૨ છ ડીસેમ્બરને સુધમાં આ દેશમાં રવાના થયાં અને તા. ૧૨ શ્રીમન્મહારાજવિજયજી પોતા મધ્યકાળે એમનો ક્રૌંઠ પ્રતાપ, મળા જૂન માસમાં ધર્મોદ્ધારના પદપ્રાપ્તિ. એમના રાજ્યભિષેકના જાહેરનામા રૂપે, હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન પાલકાર-દિલ્લી-અં, આ દેશના અગિય રાજ્યમાં અને પ્રાચીન રાજ્યની વ્યવસ્થા સમગ્ર, વિધિવિધિસર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે, હમાયુનાર લશ્કરી સરદાર, રાજ્યેશ્વરી રાજાની અને જાતસભાજી, વિવિધ પ્રકારનાં લશ્કરીનાં મિલ્લતી દેશ-પ્રમાણ કરવાર-આ અને આવી અનેક સામગ્રીઓ, જે રાજ્યના કલ્યાણકારિને જલ્દી કરે છે, તે ઉપર હાથ અને અધિક જગતી રચવામાં આવી હતી.

એ સર્વ સામગ્રી રાજ્ય પ્રત્યેક અને આ પ્રકાર પ્રત્યેક દેશમાં હતી. પણ તે કરતાં અધિક ધ્યાન એવારે તે, એ હમાયુના પાર અને એવી મળામાં રાજ્ય રાજાથી વિરાજી, રાજ્ય-રાણીનું સાદું મળાથી જોડું હતું.

એ પ્રમાણે જોઈ જિલ્લો જિલ્લો જિલ્લો જિલ્લો વિચારે રુપી દરે : કેટલાકને જોઈ પરમાત્માની કેટલી વિશ્વાસી નજરે પડી હતી : કેટલાકને જોઈ અનુવન ભાગ્ય-રાણી સી-પુત્રી દર્શન રૂપે દરે : કેટલાકને જોઈ સમુદ્ર પાર વસતી બિટિશ રાજ્યસંચા, જે આજ ર્ષતના આ દેશના ભોજને માત્ર કાચા-કાચો રૂપે અપૂર્ણ આકારે ન જુલુ-જવાતી હતી, તે આજ સ્વતંત્ર મળાથી રૂપ કારણ કરી વધારાપર પડી જણાઈ હતી : અને કેટલાકને બિટિશ રાજાજીની કેટલાક આ રાજ્ય-રાણીએ આ દેશ સાથે જે પોતાપણનો માત્ર જતાવ્યો તેથી આપણે દેશ તે પરિપરબિટિશ રાજાજીનાં મળાં તેમજ અવધ-એની મળાંવરેખાથી અગાઉ જેનું કાગલ છે-એમ અભિમાન પણ વિના નહિ રહી શકે.

પ્રાથમ અધિકારી હવેથી બ્રિટિશ રાજ્ય પ્રત્યે વિદેશીપણાને બાવ બરાબર રહ્યો હશે, તે તે પણ નામદાર મહારાજાવિરુદ્ધે દિલ્હીમાં ઉત્તારેલાં વચનોથી દૂર થઈ ગયો છે એમ અમે જાણીએ છીએ. શ્રીમ-મહારાજાનાધરાજે આ દેશમાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક જ્યોતે પધારીને જાહેર કરવાનો અમ લીધો એ જ પ્રથમ તે પોતાપણના માવનો પૂરતો પૂરાવો છે—પરંતુ તે ઉપરાંત, રાજ્યાભિષેક જાહેર કરતી વખતે આ દેશની રાજધાની રૂંક પર્વતની સમસ્ત પ્રજાને જે અનેક જાતના લાભોનું દાન કર્યું છે, તે એમના હૃદયનું ખરૂં સ્વરૂપ જાતવી આપે છે : લશ્કરી પેન્શનની મુદત વધારી, પગલસ રૂપીઆ સંધીના પગીચારાને બાકા માસનો પમાર બહીસ કર્યો, મદામદોષાધ્યાય અને સમુદ્ધ-ઉદ્ધમાને પેન્શન સર કર્યો, દેશી રાજ્યો પાસેથી નવી ગ્રામી ધતી વખતે નજરાણું લેવાનો ધારો હતો તે બંધ કર્યો, કેટલાંક દેશોમાં માંડી વાળ્યાં, કેટલાંકે છોડ્યા હતાં અનેક ન્યાની ખેડાટી રૂપાઓ કરી-પણ શેમાં અધિક મહત્વના અનુગ્રહો તે નીચેના હતા :

- (૧) કેળવણીખાતાના અર્થને રાજ્યની લીએરી ઉપર રીયા પહેલો દક છે—અને કેળવણી જેમ અને તેમ વધારે સહેલાઈથી મેળવી સકાય તથા એનો જેમ અને તેમ વિશાળ પ્રચાર થાય એવા હેતુથી એકાદમ પગલસ લાખ રૂપીઆ જનસમસ્તની—પ્રાથમિક-કેળવણી પાછળ અર્થમાં આવશે, અને અભિવ્યમાં એમાં ઉમેરો કરવામાં આવશે.
- (૨) મદાર્જમાં અસાધારણ જલદુરીના કાચ માટે 'વિરોરિઆ કોસ' આપવામાં આવે તે આજ સુધી જેમ પુરોપિયન મેળવતા હતા તેમ હવેથી તે દેશીઓ પણ મેળવી શકશે.
- (૩) હિન્દુસ્થાનની રાજમતી હવેથી કલકત્તા જઈ પણ વિલી થશે, અને બહાઈશરાખને સુખનિવાસ હવે પછીથી દિલ્હીમાં રહેશે.
- (૪) 'બંગાળના બાગલા' પાછા સાધી-નવી રાજ્યઅવરજા કરવામાં આવશે—તેમાં બંગાળા માટે કાઉન્સિલની મદદથી કામ કરનાર મન્દર્બર નીખાશે.

આ ચાર કસોતી પાર, જરા કલ્પનાશક્તિ સંતોજ કરીને જોઈએ છીએ તો અમને હિન્દુસ્થાનનું અભિવ્ય પણ ઉજ્જવળ લાગતું દેખાય છે. પ્રથમ કસોતીને સાંભળી એ. જિ. ગ્રેખરેને એવો અગ્રુસ આનન્દ થયો હતો કે જોયે, હાલમાં પામેલા સર્વ માન્ય જનોનો આનન્દ એકદો કરીએ તો પણ તેની બરાબર ન થાય-તેમાં હિન્દુસ્થાનનું સપાળું બાપી મંમન બીજરૂપે રહેલું છે એમ કહીએ તો આવે.

બીજો કસોતી—પ્રજાને ખાતરી કરી આપશે કે મહારાજા શ્રી વિરોરિઆનો દરેકો, જે હિન્દી અને બ્રિટિશ પ્રજાને પરસ્પર સંધી રાખનાર આનન્દ પ્રાપ્ત છે, તેને બ્રિટિશ-ઈન્ડિયન સંઘનિષાદનની વધુ પેદીએ માન આપે છે, અને જે દરેકને બ્રિટિશ પ્રજા ખરા હૃદયથી અપમાનમાં મૂક્યા તેવાર છે, તથા દિનપરદિન એનો અમલ અધિકને અધિક વધતો જાય છે.

ત્રીજો કસોતી—દિલ્હીને પાપતપ્ત કરવાનો, એમાં અમે અસાધારણ મંબીર અર્થે જોઈએ છીએ. સ્વકલ્પનો અને બંગાળાએનો જલ્દિયા પડશે, પ્રજામાનસાળી અમિત રાજ્યપદતિને

બદલે આપણી મોગસાઈ સમ્યક્ષતિ રાઈ થશે, કલકત્તાના વેપારને ધોલે લાગશે હલ્લકિ સમગ્રાં વાંધા નહવા નિરંધાર કે સ્વર્ણી સિવાય અન્ય કોઈ ન્ નથી. બંગાળાને સિન્ધિ-સિંધન લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને બદલે ઉમ્મીડની સત્તન હવામાંથી લાગ લીતરી આવેલા ગવર્ન-નરના હકમતનો લાભ મળશે એ એક લાભ; દિબ્રી અને એની આલુમાલુનો સુધક-પંતનમ સમપ્રકાના વગેરે જે રાજાનીય તેમ ન્ અન્ય ધણી જ્ઞાતની જ્ઞાનળીમાં આ ન્ સુધી પહાત રહો છે તેમાં પ્રાચીન વ્યાર્થવર્તનું, સિન્ધુ ગંગા વમુન્ય અને સરસ્વતીના પ્રદેશનું, પ્રાચીન જીવન પુનર્જન્મ પામશે એ બીજો લાભ; હિન્દુસ્થાનનું પાટનગર એ કબાઈન દોરન લેફ્ટીએ ગમે તે રીતે ન્ આવેલી પરેસા વેચારીઓની કોટી નથી, પણ સત્ત ન્યાય હયા અને ઉદારતાના પાશ ઉપર રચાએલી આ કોટી સમુદ્ધિમાં પોતાની સમુદ્ધિ અનુભવનાર ખરી રાજધાની છે, એની નવી સમજણુ જાગશે, અને પરાધીનતાની સમજણમાંથી મુક્ત થઈ, જેવો પોતાપણનો જાવ હિન્દી પ્રાંત આગળ પાડલાક માટે ધરાવે છે તેવો જાવ એ બહારાજનિવાસ જયોન્ માટે ધરાવશે એ ત્રીજો અને કોટી મોટો લાભ.

ચોથા ફરાવ જામત વિવેચન કરવાની જરૂર નથી; પ્રભુમતને માન આપણું એ પ્રાચીન કાળથી આ દેશમાં રાજનો ધર્મ બનાયો છે, અને એ ધર્મ મળવલો તેમાં રાજની નિ-ર્મળતા તકિ પણ ખડૂ રાજ્યન પ્રકટ થાય છે. એ રીતનું ખડૂ રાજ્ય પ્રદર્શિત કરીને નામ-દાર હકેનસાહે ચિટ્લિસ રાજ્યને, ‘લેકના વ્યાર્થવનને વત’ રૂપે સ્વીકારનાર આપણાં પ્રાચીન રાજ્ય સાથે એકાકાર, સાંજી હીનું છે. પ્રભુ એમને આ જ્ઞાતનું રાજ્ય અધિક તે અધિક સંપાદન કરવાની મતિ અને અતુલ્યતા આપે એટલું કહી અમારી આ દૂક નોધ સમાપ-તરીએ છીએ.

“The old order changeth, yielding place to new,  
And God fulfils Himself in many ways.”

આજથી આપણે ચિટ્લિસ સામ્રાજ્ય સાથે વધારે જ્ઞાન-પ્રતિજ્ઞા અને ખરા બાવથી જ્ઞેષ્ઠા-એ સમજણના સ્વિકન રૂપે અને અમારા વાગ્યોની સેવામાં “ચિટ્લિસ સામ્રાજ્ય”-ને હમણા ધણા ઉપયોગી, જલજીવી તથા જનન કરવા યોગ્ય વિષયો ઉપર રાજસાતના સારા સારા વિદ્વાનોને હાથે લખાએશે એક ખાસ અંક-એક સારા પ્રસક્ત જેવલ કદનો-આપ માસમાં રજૂ કરીશું.

# ખેડેલાં ને હવે.

પ્રેમરને અમે ભગવાં કર્યાં,

એક સમે ત્યાં રખતાં કર્યાં.

+ + +

આપના વસાપે ગમ સદા રૂંદ રૂંદ,

ત્યાં વસાપે, ત્યાં વસાપે, કેમ—ગાળીપે

નહિ તે સુખ સુખ.

+ + +

નવરંગ ક્રેસુમે ખીલતાં—

કંઈ જુએ ત્યાં ભગવાં કર્યાં,

મધુકુંભમાં સદા સુખમાં

સૌન્દર્યમય ભગવાં કર્યાં,

જળામરી આંખે રહી

અમ સુખતાં કંઈ લેતમાં,

રહતાં હુએ આત્માં કર્યાં,

ત્યાં પ્રેમમાં—અનિ પ્રેમમાં.

+ + +

હવે તે સુંકાર મોંઢાલે વસી ગયો, વિતાર્ક ગયો !

સુંકાર ગયો, કૌનકે મધુ—વખલ વીતતાં નહ પધુ !

હાલિકામગ્ન.  
તા. ૨-૮-૧૦.

} નદાનાનાલ અમલકાસમુદ્ધતા.

# સીઓ-જુની અને નવી\*

વિ ૨૧ માર્ચ

પાવો.

જુની.

નવી.

કલીઓપેટ્રા

હેલન ઓફ ટ્રાંચ

એન્ડીયા

મેરી કીન ઓફ સ્ટોડસ

ઈસીઝમેથ

જ્યુલીએટ

લેન ઓફ આર્ક

ઓફીલીયા

લ્યુકેશિયા બેલ્કોચ

ડેસીમેન્ડા

ફેયરીન કી મેડીસી

એમી રાન્સાઈ

ફેયરીન પાથ

મીસ પેનપ્સ

ફેયરીન યુ

પ્રથમ અંક.

સ્થળ: રોમમાં બોર્ડિયાના મહેલનો ઝોરડો. ૫૪૪, કોચ-પારંગ-વગેરે. લ્યુકેશિયા મર્થિમાં બેઠી છે: ખીછ સીઓ કોર્ક ગ્રંથમાં તો કોર્ક પત્રગ્રંથમાં તો કોર્ક માઠી તરીકે અલેથી પડી છે.

ઈસીઝમેથ ( પૂર્વે રાન્સાઈનામર્થિ )-લ્યુકેશિયા ! અમે તૈયાર છીએ. જપાને સિન્થિયલ થયાં અને સખાતું કામ ચાર સ્ત્રીના હુકમ કરે.

એન્ડીયા-હુકમ ! ખોખર ! લ્યુકેશિયાની ત્રી સળા છે કે હુકમ કરે ?

લ્યુકેશિયા-બેન ! જરા વાર તો હુકમને કાપુમાં સંખે. મહારાણીમાં બેઠાં છે તે વખતે આવું બેલતું કીક નહિ.

લેન-એન્ડીયા ! વખત કીમતી છે તે સું નવો જાણતો ! ચારવાર વચમાં માતું ખારતાં ના. મહારો થોડો અધીરો થઈ ગયો છે ને હું આખી રાત એને આઠી રાખવા નવી મામતી.

મેડીસી-પાસો હારે કામ ચાર કરો. મને ચુસ્તથી રાખતું ખીલકુલ જમતું નથી.

\* 'વસન્ત'ના પાચોને ઉપર કવિત પાચોની એકગણાણું આપવાની તરફ નથી. વસન્તમાં આવતા લેખોનો, વસન્તના પાચોનો, જેલ્લો પરિચય છે તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે ઈશાન્ત-પુરોષના કવિતાસુચ્છં મહાદુર થયેલાં-તેમજ શેક્સપીયરનાં સીપાચો, તે ઉપરાંત સફેદકાની લીલમાલના સ્તંભરૂપ મીસ પેનપ્સને તેમને સુવિધિત હોવાનું લેખ્યું.

લોંગીન્દરાય.

કેયરીન પાર—ખરેખર ! માયાં સિવાય બીજું તમને દર સખતું ગમતું નથી તે હું જાણું છું.

મેઢીશી—તો હું ત્હમરી જગ્યાએ ઢોલ તો ખાયાં દર કરવાની ( ફોતીની ) વાત સંભાલું જ નહિ.

કેયરીન પાર—હા પારે ? હું મારું મનું અનેક રીતે સંભાળી ચકી છું.

હલીએપેટ્ટા—ખરેખર ! તમે ત્હમરી શોખે પાસેથી સિવાય કશું લીધી છે. દરે આત્મની સમાતું કામ આપવાનું છે કે નહિ ?

હલીએપેટ્ટા—કામ કદપથી અભાવવા મદદારા હોઈ બહોને બોલાવું !

તોન—તો આપણે આપણું નહિ સંભાળીએ તો પેલી સારેછોડે આપણી આગળ યજ્ઞ જશે. આપણુ ગમે તે કરીએ પણ આપણો વરણોડો એમના પહેલાં નિકળવો નોકસી. તો આપણે અમારે યજ્ઞનું તો લોકીયોતિ સંપાદન કરી ચકીશું.

હલીએપેટ્ટા—તું ખરેખર કહે છે ખેન ! આપણે એકદમ શરૂ કરીએ. ( હાલિને હલીએપેટ્ટાને નમે છે ) તામલાર મદારણી અને સવારીઓ ! જે બીઓ પુરો સારેના સમાન હકને માટે લડણ કરી રહી છે તે જેઓનાં પોતાના હક્ક સાબીત કરવામાં બળ નથી તેઓએ અચ્ચલેલી લીલમાલ તોડી પાડવાના સારામાં સારા ઉપાયો બોલવા આપણે જાજ અરે મળ્યાં છીએ. ( બેસે છે )

હલીએપેટ્ટા—મૂર્ખ બીઓ !

મેઢીશી—કોઈ અકલવાન બીને તો પોટની જરૂર નથી. હું પારા લાખલાથી કદી શકું છું કે મોઢેડીસને ખાસ ખાતો કરતાં અને બીજાનું હરકત આપતી નથી.

હલીએપેટ્ટા—બીઓને મતનો હક્ક તા આપવાનાં કારણ કહેશો ?

મેઢીશી—કારણ ! કારણ એટલું જ કે ખેન જે નોકસી તે મળે છે. મત કરતાં છતાંમાં વધારે સત્તા છે.

હલીએપેટ્ટા—ખાસ કારણ એટલું જ છે કે હલકા દરખાશના પુરુષ પાસેથી જે સત્તા મળે તે કરતાં વિશેષ સત્તા જાગરી પાસે છે. તો કોઈ ગામને નાખુશ કરે, અમારી હાજાની રહાયે થાય તે તેનું આપું ઘરાડી નાખવાની હમને સત્તા છે. એક ફટકો ને કામ પાર.

કેયરીન પાર—ખેન ! અમે ત્હમારા જેવાં જાગલાણી નથી કે સત્તા મળે.

હલીએપેટ્ટા—પણ મદારું મુખ્ય કારણ તો બીજું છે. પેલી મોનીકુબી મેરી કબીન ઓર રહોટસ સારેછોડ છે. દુનિયા લોકી પળે લોકે પણ હું તેની પક્ષમાં નહીં જઈ.

કેયરીન —આપણું કહેતું બરાબર છે; સહીશી મેરી જલ્દ જ સંખ્યાબિર છે તે તેને પતિ. વરસે તો માન જ.



ઠલીઓએ—કોણ? કેયરીન શુ? તમને ક્યાંથી? અને તો એમ પાસતાં હતાં કે તમને પણ સફેદાટ હતો.

કેયરીન શુ—પેટુશીએને પરણી નહોતી ત્યાં સુધી કે પણ સફેદાટ હતી. હવે તે જાણી અને તામે કરે છે તેના કરતાં નમ અને કલામત મલાનો ડોળ કરવાથી કે નેને વધારે કપાત કરી શકું છું એમ અને લામું છે.

કેયરીન પાર—કેયરીન! તમારે કહેવું ખરું છે. હુનિયાની અર્ધાં શ્રીઓ પોતાની સત્તા શેમાં છે તે જ સમજાતી નથી. જો એટલું જ જાણતી હત તો કાંઈ જુદો જ દેખાવ નક્કરે પડત. આના પછા સખલા મ્હે ભેમા છે ને મ્હે લેનો લાજ લીધો છે.

ઠલીઓપેટા—તમે તો નશીબદાર છે. એવા ખાંચ સખલા ઉપરથી બધાને અનુભવ મળતો નથી. સારે તમારે કાલુ તો—

કેયરીન પાર—હુરીને મંલામવામાં—હુરીની સાથેના મ્હાસ બવદારમાં મ્હને 'ચોટ' ની જરૂર પડતી નથી તો પછી બીજાની સાથેના બવદાર માટે 'ચોટ'ની જરૂર હોય એમ કે માનતી નથી.

ઠલીઓપેટા—પુરશે કિપર સત્તા જોગવવામાં મ્હને કેલ કિવસ દરકત નહી નથી. ઝોડીની પસ વખતોજખત છતી થતો પણ એની છપમાં કાંઈ રમ નહોતો. અમારે 'ચોટ' ની જરૂર છે એમ કહેનાર ખરેખર કંબીર જૂલ કરે છે.

જોન—હું તમારા મતને મળું છું. ખરું જોતાં કે પછીનાર ભવદારકુલસ નથી પણ થક-વૈપાનો પોપાક મહેરવામાં તેમજ ઇસ્તીરની માફક પોટા દોલાવવામાં મ્હને 'ચોટ' ની જરૂર પડી નથી. તો પછી 'ચોટ'નું કાંઈક શું કામ જોઈએ!

ચોડીસી—'ચોટ' ની જરૂર નથી એ અસ્થિપાપ સાથે આપણે એકમત હીએ. મ્હારે માટે તો જો કોઈ વસ્તુ કરવી હોય અમર કાઈ તાપરજ પુરપતે દૂર કરવો હોય તો મ્હારા કિપાડાએને કુકમ આપ્યો કે બસ-કામ પાર સોંટ બધાંયોશુની કાલ સભારો! કેવું સરાઈથી કામ પુરું કરું હતું!

હુકેશીયા—તમારા મનથી તો હજી કામ ખરું? પ્રપેમ અને કુસિનથી કામ કાઢી લેવું મ્હને પડ્યું છે. તેથી કામ કિતોજકારક થાય છે એટલું જ નહિ પણ ચોક્કસ થાય છે ને આપણને કાંતે એવું જ નિવડે છે. જ્યાં ત્યાં પોતાનું નામ વ્યામય પાડવું એ દરકને પસંદ હોતું નથી. અને જમતો મ્હેંએ કાંકણ દોતું નથી એટલે મમે ત્રેવી વાતો કરાડે છે. (જ્યાં કોઈ હવાવે છે.)

ચોડીસી—ચોટની સામે આપણી કલીએ જોડલી મજાજૂલ કલીએ સફેદાટ આપી નહિ શકે એમ કે માતું છું (જ્યાં માતું કુલુએ છે.)

ઠલીઓપેટા—પિય મ્હેનો! સફેદાટમાં કાલુ કેવલ પુષાં છે.

કેપરીનપાર—અરે ! ત્હમે એમને જોવાખ્યાં નથી. એ તો મમે તેમ કરી પોતાનો કહો  
ખરો કરશે. એમને બીજાની મદદની જરૂર નથી. ત્હમેને વિવેક-મર્પાદનો  
પણ બાધ નથી.

ઝેન્ડીયા ( હજા ઘડને )—જેમ મને તેમ જોઈયાં એ પરિત્રિ બંધ કરતું જોઈએ. હવે આ-  
પણે સમારંભ અને સવારી ખાતે ક્યાં મળતું એ નહીં કરીયે. હું પાણું પું કે  
આપણે એકોપોલીસમાં મળીયે તો ઠીક. એવીખીચ્ચન રયો મેળવવા હું સરથ  
ચક્રિ. પેરીકલીસ મદને તા કહી સકે એમ નથી. ( એસેકે )

કલીઓપેટ્ટા—પેરીકલીસ સમગ્રુ છે. પણ મદારા પારવા પ્રમાણે નાઈલ નદી ઉપર વસાણુ  
ઠીક થઈ પડશે એટલું જ નહિ પણ નવીનતા લાવશે. લોકોનું ધ્યાન આપણી  
તરફ ખેંચશે અને મદને ખાતી છે કે આપણને ફતેહ મળશે.

કેપરીન કુ—મને જરા સારી નથી. પેણુઆમાં મળતું. મદારા સગાંબામાં લાં રહે છે  
એટલે એમની પારદત લોકોમાં જમ ચલાવવી ઠીક પડશે.

મેરીસો—અરે નહિ. આમાંની એકેક જગ્યા એખસની દોષ એમ માનવી નથી. સૈંદ્યાપો-  
લોચુની ક્તમ કર મર્ફ લાં એટલે લોચની બદાર સમારંભ દયો જોઈએ.  
એથી રોક્ષ ઉપર બહુઈ અસર થશે.

હયુંકોચીઆ—ખરી તાલ ! પણ અસર લાગતાયક થશે એમ કહેવાય નહિ. મદારા વિચાર  
પ્રમાણે ફેરમ ઠીક પડશે. એકેક તો નજીક; કહો તો એને બરાબર સાર કરાવું  
અને પડ પડ થતાં ચાંમમાં કાઢી નંખાવું.

ઈલીકા બેથ—ત્હમારી સમવટ આવા સામાન્ય કાર્વ ખાતે અમે જોઈ સમીયે નહિ, ટાવર  
લીલ અમને તો ચોખ્ખમાં ચોખ્ખ-સારામાં સારી જગ્યા સારે છે. કદી સફેજી  
દરકત કરવા આવે તો કેપાનું પણ પાસે એનો વિચાર કર્યો !

કેપરીનપાર—ટાવર લીલ ! તા એ તો નહિજા. એનું નામ સોંબળતાં જ મદને કેપારી છૂટે.

કમીજાબેથ—કેપરીન ! ટાવર લીલથી ત્હમારે ચળચલાતું નથી. ત્હમને તો બે વખત ઉડતો  
લામ થયો છે.

ઝેન્ડીયા—ટાવરલીલ ન દોત તો ત્હમે ચણી ચર્પા જ નહોત.

હયુંકોચીઆ—ખરાબર. પાંચમીથી બે ત્રિયોને દૂર કરવાનું કામ ટાવર લીલે કર્યું છે અને તેથી  
ત્હમને તો હાથેલો જ થયો. તો પછી ટાવર લીલને ત્હમે શું કામ નિંદા છો ?

કેપરીન પારે—ત્રિયો ! ખરેખર ત્રિયો જ.

કમીજાબેથ—તે મમે તેમ દોષ પણ ટાવર લીલનો ત્હમારે તો ઉપકાર માનવાનો છે, અને  
તો પછી સવારી મદદવવાના સ્થાનક તરીકે ત્હમને વધી ન દોષો જોઈએ.

કેથરીન જુ—જોન કેમ કંઈ બોલતી નથી.

જોન—ક્યાં મળતું લેને માટે મને કંઈ નથી. મારે મન તો બંધી જવા સુરખી છે. માત્ર રૂએનના બાજરમાં ન જઈએ એટલે જસ. એ જગ્યાને માટે મને તિરસ્કાર છે.

કલીઓપેટ્રા—માંડી કે ગાંડી! ત્હને તિરસ્કાર હોય એમાં નવાજ નથી. હાં ત્હને સજ્જ ગરમી લાગી હતી નહિ તારું!

જોન—ગરમી! ગરમી એ શબ્દ જ શ્રેષ્ઠ નથી.

કલીઓપેટ્રા—આલો રૂએનને માટીમાંથી કાઢી નાંખાતું પછી કંઈ! હારે ક્યાં મળીશું! ટાવર-લીલ જ ટીક પાડો.

કેથરીન પાર—લંડનમાં મમવાનો મને વાંધો નથી પણ ટાવર લીલ તો નહિ જ. લંડનમાં જ મળતું હોય તો ટાવરલીલને ગઈએ એટલે-સ્ટર હોલ સખીએ તો શું!

ક્યુકેશીયા—(ટેબલ ઉપરથી ઘેટડી વગાડે છે)—હારે એટલે-સ્ટર હોલ નહી. દૂર પાંચી પણ જનહિતના કાર્ય માટે જમ પણ રહેશે એમજો. (શુભામ શબ્દ થાય છે)  
તાર્કો ભાવ! (શુભામ જ્વલ છે તે મહેમાનો એક ખીનના સામુ જુરે છે).

એન્ડીપી (હંભા મધને)—બહાલી ક્યુકેશીયા! હું તો જાણ્યો આવશ્ય મેંકુ થશે એવી મને ખબર નહોતી. સોફીસ્ટ આવશે તે મને નહિ જુરે તો ગલસશી.

ક્યુકેશીયા—જતાં પહેલાં કંઈક ખાખા પિતા જવામ જ નહિ એમ જાણીને જ મહેતેપારી કરી સખી છે. (સ્પષ્ટિત મીઠાઈ-હંભો દાર-જમ વગેરેના તાલ બરી શુભામે આવે છે. કંઈકના મહેાં આનજ તાલ પડે છે પણ કંઈક લેતું નથી.)

ક્યુકેશીયા—એન્ડીપી! આવક કરાવનો છે? બોલી બોલીને યાક લાગ્યો હતો-શૂન લાગી હતો માટે ખાખાપિતા નહિ જ આવે.

એન્ડીપી—ખેન! ખરેખર હું હીલગીર છું કે નહિ ખાધ ચકું. હું બેલી આવીય એમ સો-ફીસ્ટને કહ્યું હતું. બાજ સતો એકોપોલીસમાં એમતું બાપજુ છે. અને શું કહેતું તે વિશે હજી મારે ખાલ મઠ નથી.

ક્યુકેશીયા—કલીઓપેટ્રા! ત્હમે તો ના નહિ જ પાડો. સ્થો આ શરણત-ચેર બનાવેલો છે.

કલીઓપેટ્રા—હા લામે છે તો મળનો. ત્હમે ચેર પછી સારી ચીજો બનાવે છે એમ સાંભળ્યું છે. પણ મહારા પિય ખીરેમીકોથી દૂર જઈ પછી મને કંઈ બાપતું નથી.

ક્યુકેશીયા—કેથરીન! ત્હમારે તો કંઈને કંઈ ખાખાપિતા નહિ જ આવે.

કેથરીન જુ—હું ના પાડું એવી નથી તે ત્હમે જાણો એ પણ પેટ્રીઓ મહારા પોસક માટે

બહુ ચોકસાઈ રાખે છે. મને માફ ન આવે એવું ખાઉં તો એ સ્વીકાય છે અને એ સ્વીકાય એ મને ગમતું નથી.

હિલીસાબેચ—કેવી નમુનેદાર પત્ની ! ( સુકેશીયાને ) મને બધાં કરતાં યશસ્વત્ પસંદ છે પણ હું હમણાં જ જમીને આવી છું. ને તમે જલ્દી હો કે અમારાં ખાણાં કેના મારે હોય છે. મારે ખાસથી ખાવાય એમ નથી. ( ઉભાં થઈને ) સાહેબજી ! આજની સભામાં ખરેખર આનંદ આવ્યો.

જોત—ખરેખર આનંદ થયો. ( બધાં હસી રાખે છે ) ત્યારે વેરઠમીન્દર દોસમાં મળતું જો નહીં થયું. ટીકાં આવતા સનિવારે જરાવર જણુ વાગે.

કેથરીન યુ—શનિ, રવિવારે હું મ્હારે ભાઈ તે પેટ્ટુસીયોને મળતું તો નથી પણ આજામખ મારે ના નહિ પાડે.

એન્ડ્રીયા—ના પાડે જ નહિ. એન્ડ્રીસ કેવો ના પાડે છે જોડ તો ખરી ?

હિલીસાબેચ—વાર-વારપણું શું કર્યું ?

એન્ડ્રીયા—જનતેજ વહવાળાં સરેશ્વરની સામે થયો એક જ ઉત્તમ સૂત્ર છે અને તે સૂત્ર આપણા વાવડા ઉપર મેલ્યા અહોરે રાખીશું “ વોટ કરતાં છત્રમાં વધારે સત્તા છે.”

કેથરીન પાર—એ સૂત્ર વાવડા ઉપર હું બરી આપીશ. ( આમળ માલીને ) માથો તો ! એ વાવડો હું કાઢીશ.

હિલીસાબેચ—કેથરીન “ ચોખ લેખ તે જ નથી સહે છે ” એ સૂત્ર તકમારે મારે છે. ( કેથરીન પડ ફેરવે છે. )

પેટ્ટુસી—“ કહેવા કરતાં કરી દેખાડતું ” એ મહા સૂત્ર છે. કહેવા કરતાં કરી બતાવીને મેં બહુ મગ કર્યું છે.

જોત—મહા સૂત્ર એમ જ છે પણ તેથી સરેશ્વરનું સૂત્ર છે મારે આપણે બીનું સૂત્ર જોઈએ.

સુકેશીયા—સરેશ્વરનું મોંઘ પણ આપણને ખબર નહિ. મારે એન્ડ્રીયાએ બતાવેલું સૂત્ર ચોખ છે. “ વોટ કરતાં છત્રમાં વધારે સત્તા છે ” ( બધાં હસી પાપ છે. )

સુકેશીયા—આજની પૂજાથી ખાતર ચઢિયો એક ખાલો નહિ થોડાં જોત ! તું જો.

જોત—ના. માર કરો. મ્હારી હિમ્મત નથી. મારે ખાલી જતિઓ ઉપર ચંકુચ મુકવો પડે છે જો. મહા સૂત્ર વાવડ પડે. સુકેશીયા ! કેમને મ્હારો ચોખ લાવવા કહેશો !

સુકેશીયા—( ચુલ્કાએને ) ચોલવાળાને ખબર કરો કે જોત એક આઈ તૈવાર છે. ( ચુલ્કાએનીયા નથી તાટ શકે જાય છે. )

કેશરીન યુ—જેન ! સવારીમાં તું થોડા ઉપર બેસીશ !

જેન—તો એવી જુદી જ અસર થશે ત્યારે શું થાશે હો !

હલીઆપેશ—સરેછાએ થોડા વખત ઉપર એમની સવારીમાં તરે બેઠાવાની હતી તે તું જુદી વખત છે ? તું સરેદ લુગડાં પહેરી થોડા ઉપર બેઠી હતી.

જેન ( ફીફી પડે છે )—હું ! સરેછાએ બેઠી !

કે-શરી—હા. તું ! તું અને નહિ હોય પણ તારા જેવું હતું. ક્ષતિયા માટે-કમ્પર હેતુ માટે આપખોમ આપનાર નમુનેદાર સી લીકે તારા જેવ કામએ લીધો હતો.

જેન—સરેછાની સવારીમાં હું-ને હું બધુલી નથી.

કેશરીનપાર—ત્યારે તુભારી જંગલમાં પડ્યાં હશે એટલે ખપર નહિ પડી હોય.

જેન—( ઘુસે થઈને )—રોતાની ઇન્કાઓ પાર પડે એટલા ચડે થોડા જેવી હલી પસ્ટ માટે દુરાચાર કરનાર નજામાં મનની, લુદ, લુમલીપોર ઔચિત્યમાં હું ! આવી ઉદતાક મું કાંઈ જોઈ નહોતી. હું ! સરેછાએ બેઠી ! એ અને જ કેમ ! ( ઘ-મણે હાથ લઈ બેસે છે )

હલીઆપેશ—જેન ! જય તો વનખરે છે. આપણે પારે શું શું મહેનાય છે એ ખાત્ર પ્રશ્ન જ જણે છે. જીન્યો આપણને જુએ છે એમ આપણે આપણી જાતને જોઈ વકતા હોત તો !

કેશરીનપાર—તેમ થતું હત તો એક જીન્ય મળત નથી.

હલીઆપેશ—એવા બોડા બોડા નિમ્મર ન કો. આશ પિતાએ તુભારે પાડે એવો હલકો અનિદ્રાવ જુદો જ નહોતો. એમ હતો કાંઈની સાથે વાત કરવી મળત જ નહિ ( કેશરીન પાછુ જુને છે. )

એક મુલામ આવી સુકેશીઆના કાનમાં કહે છે.

સુકેશીઆ—જેન-આપણે થોડો ટેમ્પર છે. જેન હલી થાય છે તે નમન કરે છે. તો હવે હનિવારે મળીશું.

હલીઆપેશ—વાર ભારે ! હનિવાર સરેદ સાહેબજી ! જેમ સરેછાએ એમને એમનું કહી લેવા વી.

સુકેશીઆ—સરેછાએને હાંકી મરે—

નખાં—સરેજ ન જોઈએ.

## અંક બીજો.

સ્થળ—હાલના સેન્ટ કલેજની ઇમારત 'એક' જોરે. ટેમલ ઉપર કાગળ-ખડીયો હોજી વગેરે પડ્યાં છે. એક મેજ સુધી ખુરસીઓ ખીચાખીચ થોડવી છે. બીજા ઉપર સુરંગ-ટનલ વગેરેના નકશા લટકાવેલા છે. બારણામાં પેસવાં જ "શ્રીઓને માટે મત" એવું મોટા અક્ષરે લખેલો કાગળીયો ચોંટ્યો છે. અંદર મીસ પેનખરે કાઠની સાથે ટેલીફોનમાં વાત કરતી સંભળાય છે.

મીસ પેનખરે—હું-હું! કોણ હશે! ઢીક! આતો કીચામેલ. ના. હવે હમણાં મ્હારાથી નહિ અવાપ. પેડીવારમાં આતો એક બેનવર સમા ખસવાની છે, કોણ! તમને! હા. કેટલું હોશમાં રહી એકવાર-ઢીક મગ પાર પડે એટલે છૂટાં. ( ઘડી વગાડી ટેલીફોન બંધ કરે છે. એક કારડી બારણું ઝાલી રાખે છે ને મીસ પેનખરે બહાર આવે છે ).

દાસી—( આવીને )—મીસ હેલન અંદર ટોપ.

મીસ પેનખરે મીસહેલન જોઈ કોથની સાથે શેફરેન્ડ કરે છે.

મીસ પેનખરે—આટલે દૂરથી આવી પડેખર ઉપકાર કર્યો. તમારા આવવાથી હું ખડુ જ ખુશી થઈ છું.

હેલન—એમાં શું! મ્હારે આવવું જ હતું. પોત અવવાથી મને લાગ છે. ( બાસપાસ જુએ છે ) ( તિરકકારથી ) આ કોનો મહેલ છે ?

મીસ પેનખરે—આતો આપણી કમીટી રૂમ છે.

હેલન—પણ અહીં કોય કે મલંગ કેમતી નથી. તમને કોના ઉપર આડાં થાઓ છો ?

મીસ પેનખરે—નો-સેન્સ. મગ કરતી વખત ચૂનાતું કે આજ પડવાતું શાણું ? ખુરસીજ સારી.

હેલન—ખુરસી! ખુરસી શું! ( તેણે પેનખરે એક ખુરસી ધસી બતાવે છે ) આ ખુરસી! એને શું કરા છે ?

મીસ પેનખરે—એમીએ બીએ જુએ આમ ( બેસે છે ).

હેલન—આમ સીધા બેસી રહેવાનું એ તે કેમ જાણે! પાંચ પાંચ સાત સાત કલાક એમ ઢૂંકા પાંચ બેસી રહેવાનું કેમ જાણે! મ્હારાથી તો ન જાણે. ( ટેમલને જોઈને ) આ ઢીક-કોથની મરજી કરે. એવ છે. હું તો આના ઉપર પડુ છું ( ટેમલ ઉપર પડે છે. )

દાસી—એડેલીવા, બુલ્ડોઝર અને ટેલીફોનને લઈ કાગલ થાય છે.

હાસી—હેનાકેની મીસ એફેલીયા; વેચેતાંની મીસીસ ન્યુલીએટ અને વેનીસની મીસીસ ડેસીમોના.

મીસ પેનપર્સ્ટ—ખાધને આવકાર આપી શોધે-કરે છેને હાસી-અય છે.

મીસ પેનપર્સ્ટ—કેમ છે ! હરિ તે સુખી છેને ! તમને બધોને જોઇને આનંદ થાય છે  
મેસો મેસો-નિરાંતે થાક ખાવ. (નર્મ મેજ ખાસે બેસે છે.) બોન બાને  
એકે કામ મળ્યાંએ. (કામો શોધે છે.)

ન્યુલીએટ—કાણ ! હેમન ! કેમન છે તો જાનેતાં.

હેમન—જાણુ એકલું કુખ ન મળ્યું. ખાવ સત્ર કોય ઉપર નજારામાં સુતી નથી.

એફેલીયા—તો ત્યાં હું કામ સુતી છે ! અવને ! મેસ અર્કાન્થા.

હેમન—(મતરાધને)—પુરતી ઉપર સોડ બેસે મેસી સુ ! તે નહિ બને.

ડેસીમોના—કેમ વિરલપણ જોરમાં છે કે !

મીસ પેનપર્સ્ટ—ખમર નથી. અરુના સંજગામ છે પણ અરુના ઉપર વિચાર રખાય નહિ. હેમના પહેલાં આપણે સમારંભ થશે જાંડણી.

મેરી કપીટ કોય હોડસ અને એમાં રોજસાઈને કાંઈ હાસી કાજમ થાય છે.

મીસ પેનપર્સ્ટ (શોક હેન્ડ કરી)—કી રડુ આખ્યાં તે. મેસો. (મેસા પછી) હવે કામ કરે કરીએ. (કમળાયા મોલી કાવર્ગ દોડાર સખી) આપણા પ્રસન્ની તર-  
ફેશમાં શી હી દલીલો છે તે પહેલાં જાણુરી જોઈએ. કપીટ મેરી ! મહેર-  
જાની કરી તમણા નિચાર નજાવરી. બીએરે વોડ આપવા જ જોઈએ  
એવે હરારો ખત છે. આ માટે તે નજાવરી.

મેરી—કાસુ એકલું જ કે કાંસરે જવામાં ખત પૂછતો નથી માટે. બીએની સવતંત્રતા  
માટે એ મોટામાં મોટી નહીં છે. (મીસ પેનપર્સ્ટ લાગે છે.)

ડેસીમોના—આપ નાજારના વિચારને હું અજાણ મળું છું. જે મને વોટ હતું તે મારા  
સુખમાં જુદી જ વિધિ થાત. મને પૂજ્યા શિવાય અરુના ઉપર એક પણ  
એક ઓરીસ નખામ તે કી નહિ. કીસાપેલ-એલમબે.

મીસ પેનપર્સ્ટ—એમાં નવાઈ નથી. એમાં ! તમારે રડું કરેલું છે !

બોના—અરે બીનું કાંઈ જ કાસુ નથી. કીસાપેલ સામા પૂછમાં છે એ ખબર મળી  
કે તરત જ હું અહીં આવી.

મેરી—બહુ સાર કાસુ ! એમાં ! અરુના જેવું જ ને એક જ વિચારથી થયેલું.

ધ્રુવીશબેશ—હું મરને એવું કહેનાર કોણ ! ઉઠત યેડરી !

( જાને પણ વચ્ચે શુદ્ધ ચાલે છે. કોઈ વાજ પેગે છે કોઈ ધસ મૂકી કરે છે એકલામાં મહેરેણી ખુબમ વગાડતો હાથમાં કાગલ સાર્ક દૂત આવે છે. તેની પાછળ વધુ ચંદ્રસ આવે છે. એકના હાથમાં ચીપીયો છે. જીભના હાથમાં કુવાડી છે ને ત્રીજાના હાથમાં તરવાર છે. રણસિંહાનો અપાજ્ઞ સોમલતીજ શુદ્ધ બંધ યાવ છે. સહ બધાંને ત્યાં ઉભાં રહે છે.)

દૂત ( કોપથી ) સરેહના ભેગ કરનારોયો ! તમે આ હું પાંધણ મચાવ્યું છે !

મીસ પેનખરડે—અમે સફેહ છીએ અને વેહ મટે અપાજ્ઞ દહ સાબિત કરીએ છીએ.

હુકેશીયા—અમે એન્ડી-સફેહ છીએ. વેહ વખર પણ અમે સજા ધારણ કરીએ છીએ એ અમે જાણીએ છીએ.

મીસ પેનખરડે—સફેહ ! તમે તમારા જાવડા નીચે નાચો !

હુકેશીયા—એન્ડી-સફેહ ! તમે તમારા જાવડા નીચે નાચો ! ( સહ પોતપોતાના પાછાં જાય છે. )

દૂત—સફેહ તેમજ એન્ડી-સફેહ ! તમે જાને કાપડાની વખતમાં સરખાં જ છે. મધાન મંડલે આજ નવો જ કર ( તમામ ચિંતાતુર અપના કોપિત ભાગે છે ) ફરજ પાત કર નોખેા છે. સીમોના ડ્રેસ એલાવન્સ ઉપર આ કર નાંખવામાં આવ્યો છે ( બધાં આભાં બને છે ) તબ્બર રાત્રી પેસાની વજ્ર જ બાર મૂકી છે અને તેડલા માટે હાથને હાથ કર અલગી રેવા તકમને વિનંતિ કરવામાં આવે છે. જેઓ ના પાડો તેમના ઉપર ફરજ પાડવામાં આવશે ( વધુ ચંદ્રસો વરસ અંમળો કરે છે. )

મીસ પેનખરડે—અતિનિધિ એકલાનો તક આપ્યા સિવાય કર નાંખવાનો શો અધિકાર છે ? કહિ નહિ. એ બને જ નહિ.

ધ્રુવીશબેશ—હું ! ડ્રેસ એલાવન્સ ઉપર કરાં એમ જ હોય તે હું સફેહ થવું વધુ પસંદ કરીશ.

એન્ડી-સફેહ—( એક પછી એક ) તે હું પણ સફેહ થાશ.

કસીઓપેટા—માફ ડ્રેસ એલાવન્સ ! હું રૂપીઈ ગરેણું ! આજ એના ઉપર કર તેા કાલે કોના ઉપર કર નાંખશે તે કાણ જાણે ! કાલે આ મોતીની માળા કુંડાની લેશે ને કહેશે કે ' ટોનીક ' માટે મોતી જોડાએ છીએ.

હુકેશીયા—( મીસ પેનખરડે પસે જઈ લેનો હાથ પકડી ) આ ગેરબાજબી કરની સામે મવા આપજો એક થાએ.



( ઝેન્ડીસફેલ્ટ—સફેલ્ટ સાથે મળે છે ને છલીઝાએય મેરી પાસે જાય છે. )

ઝેન્ડી—પ્રસો—એકદમ ફૂલ ઉપર ધસો.

( ફૂલ નદાસી જાય છે. )

કેથરીન પાર—હેરીને આપણા નિવારણો કરવા હું એકદમ ઘેર જાઉં છું.

લ્યુડેસીયા—પ્રેમ્સ લગ્ન પશુ છે પશુ તેમજ હવે ખરે ઠાંઠ કહી હવે એન તથા. મ્હારે ને પોપને ઠાંઠ લેવા દેવા નથી.

મીસ પેનખર્ટ ( ઝેન્ડીપાને )—જો તમને પરીચીતને સમજાવી શકા મિત્ર હો તો હું એરક-વીચને સંભાળી શકીશ.

ઝેન્ડીપી—એટલું થાય તોએ ખસ. ( ઝેન્ડીસફેલ્ટ એમાં ચર્ચ થાય છે. )

ત્યારે અમારી પાસેથી અણગમ કર લેવાનો દુકમ મળે છે ત્યારે અમને હાથ છે કે તમને સામા થાય છે તે થાય જ છે. જો અમને આમાંથી જ છૂટકારો મળતો હોય તો તો થોડા માટે અમે તમારાં ભેટમાં જ ઉત્સુક છીએ. કારણ એટલું જ કે આત્મથી અમે ઝેન્ડી—સફેલ્ટ નથી પશુ એક જ જાતની લગ્નની બાંધે પડી છીએ.

( ખરે પક્ષ એમાં થાય છે લ્યુડેસીયા અને મીસ પેનખર્ટ મધ્યમાં રહે છે. ખરે ના હાથમાં સફેલ્ટનો વાગણ છે ઝેન્ડી—સફેલ્ટ પોતાનો વાગણ દેરી દે છે. ને ખરે પક્ષ સાથે થાય છે. )

જો તમને હક મળતા હોય તો  
કંઈકની પશુ મળવાજ એકઠાએ.  
જો અમારાં જીવન અણગમ હોય તો  
એમાં લગાવે શો રોય ?  
મને તો સલાહ સંપત્તી લેવા છે  
અગર મુક્તિ તોપાનથી લેવા છે.  
પશુ સમજાવ હક મેળવવા  
આખરે વિચારી ચક્રવર્તી.

વીસર વીસા.

સાન્તાક્રુઝ

આર્ટિકલ સુદ ૧ ૧૯૬૮

બેંગાલીન્દરાય ર. દીવડીયા.

## કવિ કાલિદાસનો કાળ.

ભારતવર્ષમાં કવિવર કાલીદાસ કયા સ્થળમાં વિદ્યમાન હતા એ શોધી કાઢવું આજે કઠિન જણાય છે. આ વિષય પરતે નહિ કંઈ, કવિવરે રચવેલિયત કોઈ પણ સંદર્ભમાં જણાવ્યું, કિંવા નહિ કોઈ અન્ય વિદ્યારે આલેખ્યું. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં વિદ્યાવિદ્યારોહું વસણ ચરિત્ર લખનામાં નહિ દોષલક્ષ્ય લેતાથી આ પ્રકાર બનવો સાદજિત છે " હમને આખ્યાં અને હમને મર્ષા " એ લોકોક્તિના આધારે " આપણને શી આવરપડતા છે કે એવા કવિ-લોક-ચરિત્ર-સાત મહારાજા કિંવા અન્ય કોઈ આદર્શનીય પુરુષર્પણની છવન લીધા વીતરથી જોઈએ ? આપણને એમાં શી હાંસલ છે ! " આપણ સ્થૂળ વિચાર બાંધી સાહિત્યના એક છવનલીધા નામના વગાહરૂપિ પ્રાચીન વિદ્યાવિદ્યારોહી પ્રમાણ કીધું નહિ એમ માની સમાપ્ત છે.

એ તો સુરસિદ્ધ છે કે કવિવર કાલિદાસ વિક્રમાદિત્યનાં નવરસનો પૈદી એક હતા હજા મુજબ પૈદી ખોતે જ્યાં અમગળ્ય હતા. સમ્યક્સરિશ્લુષણકામરમિદ્ધસીકુ આદિ પદમાં જે નવ વિદ્યાન છે તે મધ્યપ્રાચીન નહિ હતા. વરહમિદિર ( કાલિદાસના સમકાલીન ) નામના એક કવિ " વચસિદાન્તિકા " નામનો એક ગ્રંથ તેમાં લખ્યો જણાવે છે કે " આ પુસ્તક મેં સહ ૪૨૭ અર્થાત્ ૫૦૫ ઈ. સ.ના સાતમાં હસદમ્ કીધો છે. અત્યેવ જન-સમજ, " કાલીદાસ ૫૭ વર્ષ ઈ. સ. પૂર્વે અવતિકાલીય ( સંપ્રત ઉત્તરભારત ) વિક્રમાદિ-ત્યના કરનારમાં હતા " એમ માન્યતા ધરાવે છે તે એક બાબ છે. કાલીદાસ વિક્રમાદિત્યના સમકામાં હતા એવો નિરંધર છે; કિન્તુ ૫૭ વર્ષ ઈ. સ.ની પૂર્વે તો નહિજ. ૫૪ સતા-પ્તીના મધ્યમાં વિક્રમાદિત્ય નામના એક રૂપ અવતિકાના રાજવંશી હતા, તેના રાજવર્ષમાં આ કવિ કોય એમ મનાય છે. આ વિક્રમાદિત્ય મૂળ વિક્રમાદિત્યના સંગ્રામ હતા એ ઉત્તર વિવેચનમાં જણાવે.

દેશાએક ગણાયેા એમ જણ સગવં જણાવે છે કે કવિ કાલીદાસ કોઈ રાજા મહા-રાજાના આશ્રિત નહિ હતા. ગ્રામવેલી કોઈ વિક્રમાદિત્ય દાસના સમવર્ષમાં નિષ્પ કરીને કલ-હા ! હમે એ માનીએ છએ કે કવિવરે અવંતિકામાં ચણા દિવસ અતીત કીધા હતા. પરિ કવિ સ્વં રાજાશ્રિત હોય તો, અભિદાન સાકુન્તલ, કુમારસમ્ભવદિક ગ્રંથો પૈદી કોઈપણ ગ્રંથ દુષ્ટાપેણ કેમ ન કરત ? કોઈ જણ ગ્રંથ દુષ્ટાપેણ થયો નથી એજ પૂરતી પ્રતીતિ છે કે કવિ રાજાશ્રિત નહિ હતા.

અમુક કાલિદાસના કાલ પરતે આજે બિન બિન વિચારો પ્રાદુર્ભૂત થયલા જણાય છે. એકના વિચારો કિતીપના વિચારોમાં બધે છે. કોઈકના તો, વિચારોમાંથી પૃથગાંમતા લેવાથી મગનના મેધર્પણર્પણ અવરે સર્વે અચલઅચલી કરી ચર્ચના કરતા પણ જણાય છે. અમ-શિત સંકિચ મતો પૈદી " કાલુ સત્ય ને કાલુ અસત્ય " એ દેવરજું, હાલ કઠિન ગાઈપડી છે; તથાપિ મુતલકોએ અને મતાનુયાયીના દેશાક મતોનો લેખ અગ કરીયે તો તે ભરખા ને . . . નહિ

પાશ્ચાત્ય ઇતરૂપકોવિદ ઇર પીટીયમ્ જોન્સ અને ડૉ. પીટરોનના મત એ છે કે; " કવિ ૫૦ વર્ષ ઈ. સ. પૂર્વે અર્ધકલાધીરા નિષ્કારિતના રમ્યારમાં નિરાનતા હતા. કવિ કાલિદાસના કાળે એક કવિ અપરોપે પોતાનાં કેટલાંએક કાળે ભનાવ્યાં છે. તેમાં કાલિદાસના કેટલાંએક અરથો એવાને તેમાં અસત્ય સ્થિતિમાં વિના રૂપાંતરે ચોક્કસ દીધાં છે. આ અપરોપ નામના કવિ પ્રથમ સત્તાન્દીમાં નિવસાન હતા. આ હકીકત ઉપરથી અને વિશેષતઃ સુકિતપૂર્ણ કથનાઓ વડે સુવાના પદ્ધિત નન્યાકર પણ એમજ માને છે કે કવિ કાલિદાસ ૫૦ વર્ષ ઈ. સ. ની પૂર્વે નિવસાન હતા.

કવિ અપરોપ પ્રભૂત બુદ્ધ્યશ્રિત અને કાલિદાસના કાળોની સમાનતા પરત્વે કલ્પકલાના માન્યનીય થીક એક સૌં ચેતક એમ. એ. જી. એલ. નમ્બારે છે કે " જેન પાશ્ચાત્ય કવિવર શેક્સપીયરના વિચારો પેવાંત્ય કવિભૂષણ કાલિદાસને બહુધા મળતા આવે છે તેમ પેવાંત્યના જ એ કાલસંતોનો વિચારમાં સ્થિતિ મળતા આવે એમાં કદાં વિશ્વાસતા નથી. અપરોપે કદાં કાલીદાસ અહીંને કાળો ક્રિયાં ભેષ એમ સમજાવક્રિયામાં ઉતરતું નથી. " આ દશિય વિરહ એક સંક્રમો આપિર્ભાવ યાપ એ સ્પષ્ટનિષ્ક છે. ઉદા ઉદા આ છે. સપકાલીન કવિઓ ક્રિયા એક તાનતર કિતીય ચનરસસારંગાધિપતિ (સારંગ = ચેર + અધિપતિ = આરુઢ યનાર. ચેરપર આરુ યનાર સરવતિ છે એવું હાસનિડો નમ્બારે છે.) ના શ્લોક વિચારમાં મળતા આવે એ કામ ખડું કિન્તુ એક કવિના શ્લોકાર્થ અને પદ વાચ્યો સાક્ષાત્ કિતીયમાં ફરક દે તે સુ અનભાસે બહુ સંભવિત છે. અસ્તુ. આ વિષય નિર્ણયાર્થે સમિત વિદજ્જનોનર કેમળ પણ કાલકવિ (અનુભવિ) ઇરાંજીજીનાં સમર્પણ કરે છે.

ડૉ. નેમર, માસ્ટન, લેકેઝની, માનિયર પીલીયમ્સ અને મી. સી. એચ. ડારીના એવા પંતે ભદેરમાં મળતા છે કે કાલીદાસ કિતીયથી અહીં સત્તાન્દી હરમાન નિવસાન હતા. કવિના કવિની બાષા-વર્ણન પ્રભુતિ ચક્ષુરતિ તપસલાં સિદ્ધ યાપ છે કે આ ચાતક પૂર્વેની કવિની બાષા નજીકથી નથી. અતએવ કવિ પણ આ ચાતક પૂર્વે વહિ હતા.

કલ્પભદ્રિત એક કવિત શીમાપર કોવરેકું અકુલ પ્રાપ્ત થતું છે; જેમાં માસવ સંવત્ પરદ અર્થેત્વ ૫૦૦ ઈ. સ. અંકિત અસ્તુત છે. આ કવિત કવિ કાલીદાસનાં કાળે સાથે બહુધા મળતું આવે છે. બાષા પણ સરખી નજીક છે. અતએવ અપ્રાપક સુખાનવાચાર્યેકું એવું અનુમાન છે કે કવિ કાલીદાસ પંચમ સતકાળ કવિ હતા. વિસેદ સિમ્મ પણ આજ ચતકને પ્રમાણુર મળે છે. ડૉ. કાલકવિ " પાદમાર્કું કિતીય તામ કાલીદાસ હતું. અને તે પદોત્તર્ગી નિષ્કારિતના સપષમાં વિવમાન હતા. આ પદોત્તર્ગીએ કાળ પ્રથમ સત્તાન્દીને અંતિમ બામથી પદ સત્તાન્દીનો પ્રથમાર્થ પર્વત છે. એટલે કવિ પદ સત્તાન્દીનાં વિવમાન હોવા જોઈએ. " જ્ઞાતી માન્યતા પરત્વે છે. કલ્પકલા બીજા પદ્ધિત કે. બી. પાડે પણ આજ સક નિષ્પ ક્રિયા છે. ડૉ. પીટર, ડૉ. રમ્પસન, બાર્લ-માન્ચ એંડ કેમલસ્ટન દત અને પદ્ધિત કલ્પિસાદ સામી પણ આ મતના વિદ યોપકા છે.

એવમ્ ભિન્ન ભિન્ન શેષકોએ તથા સંશોધકોએ બિષ ભિષ કથના કરી ભિન્નભિન્ન

શબ્દો નજરમાં મૂક્યા છે. કાલીદાસના સમયના પ્રતીતિક એતિહાસિક જ્ઞાત અપ્રાપ્ય હોવાથી આમ થવા કારણ મળે છે. આ કારણથી સંપ્રત વિદ્વાનોને માત્ર સંઘની ભાષા ઉપરના મુખ્ય આધાર રાખવો પડે છે. જાનલ પ્રતીતિવર્તકે પ્રમાણે પ્રાચ્ય થાય નહિ, તાનલ આના-પ્રકારના કવિના શબ્દો સંશોધકો તરફથી અધિષ્ઠાત્ર થયું મૂકાતા જશે !

બે મહુ વર્ષ પૂરે, બહુકાલો ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં હંતની રાવલ એથીવાડીક સોસ-પહોના જનરલ ડૉ. હાર્નેસે, બિ. વિન્સોર રિમ્સ આદિ ભારત સાહિત્યના વિદ્વાનો સમક્ષ "કવિ કાલીદાસનો કાલ" વિષય પરને એક બાબતુ આપ્યું હતું. રુદ્રવંશ કાવ્યમાંથી "રકન્ડ" "કુમાર" "સમુદ્ર" આદિ શબ્દો ઉદ્ભૂત હી "રકન્ડ ગુપ્ત" "કુમાર ગુપ્ત" અને "સમુદ્ર ગુપ્ત" એવા અર્થો કમલઃ જતાવ્યા છે. આ શબ્દો મિશ્ર પદ્યમક હોવાથી દર્શક છે. ડૉ. હાર્નેસના આ સંશોધના અર્થ સૌધનથી સંપ્રત વિદ્વાનોમાં તુલન મળ્યા-ધ્યાનને પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. કોઈ કહે કવિ કાલીદાસ દ્વિતીય' સંદર્ભના સમયમાં હતા, કોઈ કહે કુમાર ગુપ્તના સમયમાં હતા, કોઈ કહે રકન્ડ ગુપ્તના સમયમાં હતા અને કોઈ કહે મૌર્યકાલ વિદ્યમાનતા સમયમાં હતા.

(૧) ચન્દ્રગુપ્ત પ્રથમ ( વિક્રમાદિત્ય ) મૃત્યુ ૩૨૬ ઇ. સ.

(૨) સમુદ્રગુપ્ત. સાસનકાળ. ૩૨૬-૩૭૫ ઇ. સ.

(૩) ચન્દ્રગુપ્ત દ્વિતીય ( વિક્રમાદિત્ય ) સાસન કાળ. ૪૭૫-૪૧૩ ઇ. સ.

(૪) કુમાર ગુપ્ત } સાસનકાળ ૪૧૩-૪૮૦ ઇ. સ.  
(૫) રકન્ડ ગુપ્ત }

(૬) નરસિંહ ગુપ્ત } સાસનકાળ ઇ. સ. પંચમ સુતાબ્દીનો એત અંગે

(૭) મૌર્યકાલ ( વિક્રમાદિત્ય ) } ૧૮ સુતાબ્દીના પૂર્વે પર્વત

એવમ્ સમયોના નામ તથા કાળ આપી ડૉ. હાર્નેસ જણાવે છે કે આ સમયો પૈકી છ સમયોની રાજ્ય માટી મુખ્યત્વે જ પડનામાં હતી-કિન્તુ અતિમ રાજની રાજ્ય ગણી અવલોકામાં હતી. આ અતિમ રાજ્ય મૌર્યકાલ ગુપ્ત સમયોના કરક ( અંતિમા ) રાજ્ય હતા, પર્વત સુપ્તોત્તરી સકિત હીજાવને પાગલી જતી જ્યેષ્ઠ પોતે સ્વર્ગવતા પ્રાપ્ત કરી અવલોકામાં રાજ્ય ગણાવવા લાગ્યા. એજ સમયો પૈકી પ્રથમ, દ્વિતીય તથા ત્રીજમ રાજ્ય એએ વિક્રમાદિત્ય કાળ પ્રારંભ કીધી હતી કારણ કે રાજ્ય અને મળ માટે મૂળ વિક્રમાદિત્ય હોવા પડ્યા હતા તેવાજ તેમને તેમની પ્રજા મચુલી હતી. ડૉ. હાર્નેસ આ પ્રકારે જ્ઞાત આપી એમ મનાવે છે કે હનુવિદ્યાવિષયિ પશોધર્મનસ સમયમાંજ કવિ કાલીદાસ હતા. ૫૭ વર્ષ. ઇ. સ. પૂર્વે વિક્રમાદિત્ય નામનો કોઇ પણ રાજ્ય રાજ્ય કરતો નહિ હતા-જે જાણા, અલંકાર તથા રમનાં કાલીદાસના કવિ દર્શણ આપે છે તેવા દર્શણ આપતા કોઈ પણ સંઘ ૫૭ વર્ષ ઇ. સ. પૂર્વેની હાલવાના જણાતા નથી. અધર્મનું પ્રમજ મળાથી ધર્મના સંસ્કરણે પરમમક જેમ અવવાત પ્રારંભ કરે છે તેમ આપમ દશામાં પડી મતપ્રાપ્ત થયેલી સંસ્કૃત જાણો મુન્દ સજ્જન કરવાજ કવિનર કાલીદાસનો વિન્દ સમરણનીય અને આદર્શનીય નામ પ્રાદુર્ભાવ થયો હતા.

કેટલાએક વખતથી સાહિત્યભાર્ત સાપ્તેય તથા સમયમાં ૫૫૫ આ પ્રવર્તિમાં હુલાવા છે. તેઓ એક જગ્યાએ છે કે કાલીદાસ દ્વિતીય મંદુકાદ્ય ઈ. સ. ૩૭૫-૪૧૩ અને એના પુત્ર કુમાર ગુપ્ત ૪૧૩-૪૮૦ દરમ્યાન વિચિત્રન હતા.

શ્રી સુતેન્દ્રનાથ વિદ્યાભૂષણ પ્રસિદ્ધ “ કાલીદાસ ” નામક અંધની જુનિકામાં કરી એથી સતત બતાવે છે. કરી અંદર લખે છે કે;

(૧) તત્ત્વે સમ્યાઃ સમાર્થાય મોક્ષે ગુણતમોદિદાઃ

(૨) અન્નાસ્ય મોક્ષા મુદિદો—કાલિદાસઃ

હિસાદિ રમુવંશના શ્લોકમાં મોક્ષ, એવં, ગુણ આદિ ૫૬ ગુણવંશી રાજ્ય સ્થાપક છે. આ શિવાય;

તત્ત્વદ્રક્ષણે વિવેકભારત્વા યમાત્મકત્વા કાશિનેવ સર્વરી

આ શ્લોકમાં જે વખત છે તેનાથી દ્વિતીય મંદુકાદ્યો પ્વનિતાર્થ નીકળી શકે છે. રમુવંશમાં રમુ દિગ્વિભાગ જે તેના પ્રારંભ આ પ્રવાહ છે:—

સ ગુણમૂલ્ય પ્રત્યક્ષઃ જુહવાર્ણિય રવાગિતઃ ।

વહચિથં વલમાદાવ વતસથે દિશ્ - જીર્ણવવા. ૧।

આ શ્લોકમાં ૫૫૫ ગુણ સન્ધ ગુણ વંશનો સ્થાપક છે. પ્રવાગ ( અસ્થાનાત સ્થિત સમયમાં કહેવાય છે. ) માં જે સમુદ્ર ગુણનો રમણનીય સ્તંભ છે તેનાપર તેની વિભવ વાર્તા કોતરેલી છે. તે વાર્તા રમુવિગ્નિભવ સાથે જગ્યા નગની આવે છે. અર્થાત્ કાલીદાસે રમુવિગ્નિભવને બદલે સમુદ્ર ગુણ દિગ્વિભવ વર્ણન કર્યું છે. જગ્યાના સાહિત્ય સંશોધક શ્રીમુલ્ બી. સી. મનુમદાર રમુવિગ્નિભવને રમ્બ ગુણ દિગ્વિભવ બતાવે છે. કવિગુણ “ કુમાર સમવર્તીમાંથી કુમારનાથે મુખે કુમાર અને ન કામગદ્ સ્વાદ વિધિ કુમાર આદિ વાંચે કહેવું કરી કુમારગુણના સમયમાં કાલીદાસની વિચિત્રતાથી શ્રીમુલ્ક દર્શાવે છે.

પૂર્વેકા પીયુત્ત્ર ચેતર્થે ચેતર્થે અર્થના પ્રકટ કરેલા “ કાલિદાસ ” નામના અંધેશ આપના પ્રખર અંધના એક સમુદાયમાં એક જગ્યાએ છે કે, અંધર પશોધર્મીના વાસન કાળ અર્થાત્ ૫૫૬ રાત્રીમાં વિચિત્રન હતા.

(૧) પ્રતાપસ્તસ્ય માનોશ્ચ કુમપદ્ જ્ઞાનશે દિશઃ

(૨) તતઃ પ્રતસ્યે કૌભેશૌ માસ્યમિવ સ્વાદિર્શય્

(૩) સ છ ગુણગુણપ્રમાદયે દિ રસં ચેવઃ

(૪) મતે મરદનોત્કર્ષે વક્ત્ર નિઘ્રમ વ્યગ્રાણ્

હિસાદિ વાંચે રમુવંશમાંથી કહેવું કરી નિઘ્રમ તથા પ્રતાપનો અર્થ નિઘ્રમ કરી અને

ચતુરો જાહેરમાં મુખ્યા છે. કાલીદાસના સમયના પ્રતીલિપ્રદ ઐતિહાસિક પત્રાંત અપ્રાપ્ય હોવાથી આમ થવા કારણ મળે છે. આ કારણોથી સંપ્રત વિદ્વાનોને માત્ર ગ્રંથની બાબ ઉપરજી મુખ્ય આધાર સમજવો પડે છે. વાચક પ્રતીલિપ્રદ પ્રમાણો પ્રાપ્ય થાય નહિ, તાવત આવા પ્રકારના અસ્થિત રાત્રી સંસ્કૃતિમાં તરફથી અવિધમા પણ મુકાતા જશે !

જે મધ્ય વર્ષે પૂર્વે, બહુધાતો ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં લંડનની રૉયલ એશિયાટીક સોસાયટીના જનરલ ડૉ. હાર્નેસે, મિ. વિન્સેન્ટ સ્વિચ આદિ જાહેર સાહિત્યના વિદ્વાનો સમક્ષ “કવિ કાલીદાસનો કાલ” વિષય પરનો એક બાવણ આપ્યું હતું. સુવંશ કાવ્યમાંથી “રકન્દ” “કુમાર” “સમુદ્ર” આદિ સખો ઉદ્ધૃત કરી “રકન્દ સુમ” “કુમાર સુમ” અને “સમુદ્ર સુમ” એવા અર્થો ક્રમશઃ બતાવ્યા છે. આ સખો વિષ્ટ પદ્યત્મક હોવાથી હર્ષચંદ્ર છે. ડૉ. હાર્નેસના આ સંબોના અર્થ સોમનાથી સંપ્રત વિદ્વાનોમાં સુતન મળ્યા. પ્યારનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. કોઈ કહે કવિ કાલીદાસ દ્વિતીય’ સંસ્કૃતના સમયમાં હતા. કોઈ કહે કુમાર સુમના સમયમાં હતા. કોઈ કહે રકન્દ સુમના સમયમાં હતા અને કોઈ કહે ધરોધર્ષનું વિદ્યારહિતના સમયમાં હતા.

(૧) મન્દસુમ પ્રથમ ( વિદ્યારહિત ) મુદ્રા ૩૨૬ ઈ. સ.

(૨) સમુદ્રસુમ. સાસનકાળ. ૩૨૬-૩૭૫ ઈ. સ.

(૩) મન્દસુમ દ્વિતીય ( વિદ્યારહિત ) સાસન કાળ. ૩૭૫-૪૧૩ ઈ. સ.

(૪) કુમાર સુમ } સાસનકાળ ૪૧૩-૪૮૦ ઈ. સ.  
(૫) રકન્દ સુમ }

(૬) નરસિંહ સુમ } સાસનકાળ ઈ. સ. વંશના સુતાબ્દીનો અંત અને  
(૭) ધરોધર્ષનું ( વિદ્યારહિત ) } બદલતાબ્દીના પૂર્વે પર્વત.

એવા રાજાએના નામ તથા કાળ આપી ડૉ. હાર્નેસ જણાવે છે કે આ સુમનો પૈકી ૭ સુમનોની રાજ્ય માઠી પ્રમાણર ના પડતામાં હતીકિન્તુ અંતિમ રાજની રાજ્ય માઠી અવતિકામાં હતી આ અંતિમ રાજ્ય ધરોધર્ષનું સુમ રાજાએના કર ( ખડીયા ) કાળ હતા, પરંતુ સુતોની સહિત કીર્તિવને પામતી હતી એક પોતે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી અવતિકામાં રાજ્ય ચલાવતા હતા. આ રાજાએ પૈકી પ્રથમ, દ્વિતીય તથા ત્રીજમ રાજા એએ વિદ્યારહિત ઉપમા પાત્રકી થીથી હતી કારણ કે રાજ અને માત્ર માટે પૂર્ણ વિદ્યારહિત જેના પદ્યવા હતા તેવાજ તેમને તેમની પ્રજા મળતી હતી. ડૉ. હાર્નેસ આ પ્રકારનો દર્શાવ આપી એમ મનાવે છે કે ઉત્તરેન્દ્રધિપતિ ધરોધર્ષનું સમયમાંજ કવિ કાલીદાસ હતા. ૫૭ વર્ષે ઈ. સ. પૂર્વે વિદ્યારહિત નામનો કોઈ પણ રાજા રાજ્ય કરતો નહિ હતો. જે બાબ, અલંકાર તથા રચના કાલીદાસના અધિ હોય છે તેવા હોય આપતા કોઈ પણ ગ્રંથ ૫૭ વર્ષે ઈ. સ. પૂર્વેની હાપનાના જણાતા નથી. અધર્ષનું પ્રજા થવાથી ધર્મના સંસ્કૃતિ પદ્યત્મક જેમ અલંકાર પાત્રકી કરે છે તેમ અધર્ષ દશમાં પદી મુતપાયા થયેલી સંસ્કૃત બાબને યુગ સંજ્ઞાન કરવાજ કવિવર કાલીદાસનો કિન્તુ સંસ્કૃતીય અને આદર્શીય જન્મ પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો.

દેહલાએક વખતથી સાહિત્યપાર્વ પાસેજ તથા સમયમાં ૧૫ આ પ્રવર્તિમાં યુધાપા છે. તેઓ એક બધાને છે કે કલ્યાણસ દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત ક્રિ. સ. ૩૭૫-૪૧૩ અને એના પુત્ર કુમાર ગુપ્ત ૪૧૩-૪૮૦ દરમિયાન વિધવાન હતા.

શ્રી રાજેન્દ્રનાથ વિદ્યાભૂષણ પ્રચિત “કલ્યાણસ” નામક એકની જામિકમાં કર્તા એવો સત્ક બતાવે છે. કર્તા અંદર લખે છે કે;

(૧) તસ્મૈ સમ્પત્ત સમ્પર્ણાંશ ગોષ્ઠિ ગુપ્તકમોન્મદ્યાઃ

(૨) કાન્ધાસ્ય મેષાઃ કૃતિનો-સલોકઃ

કલ્યાણિ સુવંશના શ્લોકમાં મેષા, એવો, ગુપ્ત આદિ ૫૬ ગુપ્તવંશી રાજા સ્પષ્ટ છે. આ વિધાય;

તત્પ્રજાકેળે વિવેચનારકા પ્રવાસકરણા કલિનેન સર્વે

આ શ્લોકાર્પમાં જે ઉપસ છે તેનાથી દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તને ખ્યાલમાં નોંધી શકે છે. સુવંશમાં શુ સિવિવંશ છે તેનો પ્રારંભ આ પદમાં છે—

સ ગુપ્તવૃક્ષ પ્રગતઃ કુરુપાણિ સ્વાધેવકઃ ।

વદન્તિ વલગદાઃ વતસ્યે દિગ્-ભેગીવણઃ ॥

આ શ્લોકમાં ૧૫ ગુપ્ત રાજગુપ્ત પદનો પ્રસંગ છે. પ્રગતઃ અર્થાત્ સંપત્ત સમયમાં કહેવાય છે. ) માં જે સમુદ્ર ગુપ્તનો સ્મરણનીય સ્તંભ છે તેનાપર તેની વિભવ વાર્તાકાલેથી છે, તે વાર્તા સુશિશુવિભવ સાથે જોડાયેલી આવે છે. અર્થાત્ કાલોદયે સુશિશુવિભવને ખાતે સમુદ્ર ગુપ્ત સિવિવંશ વર્ણન કીધું છે. નમાવના સાહિત્ય પ્રસાદે શીવુત બી. સી. મુનિદાર સુશિશુવિભવને સ્કન્દ ગુપ્ત સિવિવંશ બતાવે છે. કવિગૃહ “કુમાર સમ્પર્ણ”માંથી કુમારકર્ણ સુવંશ કુમાર અને ન કમળાદ સ્કન્દ સિવિવે કુમારઃ આદિ વાક્યો ઉદ્ધૃત કરી કુમારગુપ્તના સમયમાં કાલીદાસની વિવચનતા શીવુત છતાં છે.

પૂર્વોક્તા શીવુત ચેતઃ પોતે અનુન્ન પ્રકટ કરેલા “કાવિદાસ” નામના અલેકા કાવ્યના પ્રખર એકના એક સમુદાયના એક બધાને છે કે, કવિનર પદોધર્મોન્નના કાવ્ય કાવ્ય અર્થેત્ત પદ કાવ્યોદીમાં વિધવાન હતા.

(૧) પ્રતાપસત્ત્વ મનોજ્ય ગુપ્તદ્ ગ્વાનશે વિશઃ

(૨) તતઃ પ્રતસ્યે વૈભવી માસનિવ સુદિર્ઘ

(૩) સ સ ગુણગુણાદ્યોત્તે હિ રસં રવિઃ

(૪) મતે અરદનોત્તરીય વક્ત વિદ્યમ વસુપત્

કલ્યાણિ વાક્યો સુવંશવંશી ઉદ્ધૃત કરી નિકળ તથા પ્રતાપનો અર્થ વિકસ કરી અને

કવિ જાનુ તથા ભારવાનરેઃ અર્થે આલિસ કરી એ નિર્ણય પર થીતુલ ચેતછે આપ્યા છે કે કવિએ યશોધર્મેન્ વિક્રમાદિત્યને શાસ્ત્રાર્થમાં સખીને જ આ મિલટ સ્થોકની રચના કરી છે. અતએવ કવિ યશોધર્મેન્ના સમયમાં જ હતા. તે જન્મનાનો ઇતિહાસ અને કાલિદાસના અંધોની અંતર્વૃત્તિ વિશેષતાએ આ માન્યતાને પિટિયોપય્યુ આપે છે.

લિપ્યંશ્વરમાં જન્માવવાનું કે “ કવિ કાલીદાસ પછ વર્ષે ઈ. સ. પૂર્વે વિદ્યમાન હતા ” એ જે માન્યતા આજે જનસમુદાયમાં છે તે અધમાણીય અને અધઃકણીય છે. કાલીદાસ વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં જરૂર હતા, કિન્તુ એ હબ્બર પૂર્વના કાલ્પનિક વિક્રમાદિત્યના સખા પંકિત નહિ હતા. માત્ર સંક્રા હવે એ જ છે કે, ઘડિ કવિ યશોધર્મેન્ના સખા પંકિત હતા, તો તેણે કેઈ પણ અંધમાં રખટ રીતે યશોધર્મેન્ના ગુણાનુવાદ કેમ નહિ ગાયા ? ગુણાનુવાદનું તાદન રીતે પ્રથક પુસ્તક કેમ નહિ રચું ? વિક્રમાદિત્યના રાજ્યનું કિંવા વંશસ્થેતું વર્ણન કેમ નહિ કરીયું ? વાંચક ! આ સંક્રા પરત્વે તો ત્યારેશ્વરિયની સંશોધન હપર આધાર ગામવો પાશે; કિન્તુ હાલતો એરહું ખાની ખેસી રહેતું પડશે કે હૈનોના પ્રશ્ન અને સનાતનીયોના અવતારી પુરુષર્પણ અવભેદ સુત ભારતના ભારત વર્ષમાં કામીન દેવાંદી સંસ્કૃત ભાષાની અવદશાના ઉદ્ધારણ્યે જ મિત્યવરયાના એક મખાર અને પદીયી સરસ્વતિના અગ્ર સેવક ભારત જૂઠાણુ કવિવર કાલિદાસે યશોધર્મેન્ના સમયમાં જ અવતાર ધારણ કર્યો હતો ! કહે કે તે પોતે સાક્ષાત્ સરસ્વતિના જ અવતાર હતા ! અપદો એવા રમરજુનીય અવતારી પુર- પોનો ! જમ હો એવા સંતાનોત્પાદક જાનિ ભારતનો ! ! ! ઇલિહમ,

“ યુના.”

## આપણું જીવન.

“We are living in an age of transition. There is a want of harmony between our faith on the one hand, and our knowledge and life on the other.”

Dr. Höffding, “Philosophy of Religion.”

“ આપણે સંક્રાન્તિ ( રૂપાન્તર ) ના કાળમાં રહીએ છીએ. એક તરફ આપણી શ્રદ્ધા અને બીજી તરફ આપણું જ્ઞાન તથા જીવન એ વચ્ચે વિસંવાદ ( વિરોધ ) છે. ”

“ આપણું જીવન તે તો ચીલા રજુદમાં હોવાય. ” ચૌધરીનરામ.

મનુષ્ય જાતનું જીવન બિન સિલ પ્રકારનું છે, મનુષ્ય પ્રાણિનો જન્મ જે દેસ તથા કુટુંબમાં યથો હોય તે સંધેશો લીધે મનુષ્યનું જીવન એક પ્રકારે મર્યાદિત થાય છે; તો પણ જીવન ફેલી રીતે દોરવતું તથા ગાળતું એ કેટલેક અંશે દરેક મનુષ્યના કાલમાં છે.



સુખી જીવન તે કયું તથા કેવી રીતે જીવન સુખી થઈ શકે એ મહાન્ પ્રશ્નને જોણે સમાધાનપૂર્વક નિર્ણય કરી જીવનનો સ્વાદ પૂરો કર્યો તે ખરો જાગ્યશાળી ! આપી દુનિયામાં જન્મી જાંઘળી પૂરી કરી ડોઢી પ્રાણીઓ ચાલ્યાં મ્યાં ને ચાલ્યાં નથી. તેવાં પ્રાણીના જન્મથી દુનિયાને શું ફાયદો ? તથા પોતાનું સાફલ્ય શું ? આદ્યુનિક જનસમાજનું જીવન કેવા પ્રકારનું ચાહે છે તે નવસંધિએ.

દરેક દેશના લોકોની પ્રકૃતિ તથા જીવન જુદા જુદા પ્રકારનું છે એ સત્ત્વ મ્મદશ્ય કરી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તથા ન્યાયશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર મનુષ્ય જીવનનાં વર્ગી-  
[ જીવનના વિભાગો ] કરણ તથા દૈમીકસ્વરૂપી રીતે વિવિધ વિભાગ પાડી શકાય. પ્રથમ જોઈએ જીવનના મુખ્ય વિભાગો ત્રીણે પ્રમાણે વર્ગી શકે—

|  |   |
|--|---|
| (૧) (અ) આર્થિક ( ભૌતિક, વ્યાવ-<br>હારિક, બૌદ્ધિક ) | (બ) ધાર્મિક—( પારધીકિક,<br>સ્વાધિયૈતિક. ) |
| (૨) (અ) સ્વાર્થી                                   | (બ) પારમાર્થિક.                           |
| (૩) (અ) ફિઝિકલ                                     | (બ) સામાજિક.                              |
| (૪) (અ) શામ્ભ                                      | (બ) નામરિક.                               |
| (૫) (અ) શારીરિક                                    | (બ) માનસિક.                               |
| (૬) (અ) આંતર                                       | (બ) બાહ્ય.                                |

આ વિભાગોના પેટા વિભાગો વર્ગી શકે. આ વિભાગો ખરું પરિપૂર્ણ કે અન્યોન્ન્યાયક નથી. એક એકમાં સમાજ તરવો રજાં છે. આ તો વિવિધ પ્રકારે સુચવવા એક યોજના છે.

આર્થિક એટલે આ દુનિયાના પ્રવારમાં રહી બૌદ્ધિક વિષયોમાં પરોવાઈ અર્થ (દબ્બ)ની કાલસમવાયું, વ્યાવહારિક, ધાર્મિક એટલે દુનિયામાં રહી ભથ્થવાવિરક્ત [ આર્થિક ] યજ્ઞ સ્વાતંત્ર્યસ્થાન્ય ધર્મ પ્રમાણે વર્તનવાળું ભથ્થવા દેશરભસિયતિ અનુસાર ધર્મ માનનાર. આર્થિક જીવન વિશે વિચાર કરતાં પ્રથમ પ્રશ્ન વહુને છે કે લોકોમાં જનસમજની આર્થિક સિયતિ કેવા પ્રકારની છે ? લોકો પાસે વ્યાવહારિક જીવન ચાળવા પૂરતું કે લોકોપયોગી કામોમાં બ્યવ બ્યવવા સંતતિચાલાર્યે સંગવ કરતાં વધે એટલું છે ? હાઉ-સ્થાનના લોકોની આર્થિક સિયતિ પચાસ વર્ષ પર હતી તેવા કરતાં સુધરી કે બગડી છે એ બાબત અર્થશાસ્ત્રીઓ તથા સજનીતિશ પ્રશ્નોમાં મતભેદ ચાહે છે. એકંદર વકિતનું પ્રમાણ હર્ષ સરાસરી રીતે દરેક મનુષ્યની વાર્ષિક ઉત્પન્ન પેરેલ કરતાં બોડી મર્ષ છે એવો એક પક્ષ છે. બીજો મત એવો છે કે સરેરાસ ઉત્પન્ન વધી છે, દેશ પરદેશ જોડે બાબારસંબંધને લીધે લોકોમાં પૈસો વધ્યો છે તથા લોકોની બ્યવ કરવાની સકિત તથા ચલણ વધ્યું છે. આ મહાન્ યુગ્મવચ્છમરેલા પ્રશ્નો સંતોષકારક નિર્ણય કરવો એ મુશ્કેલ છે. તો ખરું આટલું તો દરેક પક્ષ કબુલ્ય કર્યો કે જરૂરીઆત વસ્તુ તથા અનાજ જેવા આદ્ય પદાર્થોની કિંમત વધી છે.

એટલે અંતે પરિણામ તો એક જ આવ્યું; કારણ કે દબાવવાના પ્રયાસમાં વ્યય વધે એટલે સાધારણ વર્ગના તથા ગરીબ વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ તેવી જ રહી. બહુ ટીક ઉતરી, દબાવવાની વાત છુટી છે, તેમને પદાર્થની કોમલતા વધારો બસર કરતો નથી. મધ્યમ વર્ગની ચાકરીઆત તથા બાપરી વર્ગ, મજૂર તથા એકલ વર્ગની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે ? ચાકરીઆત વર્ગના પગારમાં તથા મજૂરોની રોજીમાં પહેલાં કરતાં વધારો થયો છે એમાં શક નથી, પણ વ્યય તથા પદાર્થની કોમલતા વધારો થયો છે એટલે એકંદર રીતે આ બંને વર્ગની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે દયાભંગ થઈ છે. કામીગર તથા મજૂર વર્ગની દૈનિક રોજી વધી તેમાં શું ? સાંજ પડતાં કામ પરથી છુટીને ચૂક તરફ જતાં જરૂરીઆત વસ્તુઓની ખરીદી કરવામાં રોજી પુરી થાય છે, ચુંગાઈ જેવાં મોટાં રોજીઓમાં બંધાતાં મકાનના કામમાં રોજીવાળા કામીગરો, સુધાર, કડીયા, સલાહ વગેરે બધા લોકોની રોજી વધી છે એ ખરું. દેશમાં પણ કામીગર લોકોનો રોજી વધ્યો છે એ સત્ય છે. પણ તેમાં ફાયદો શું ? જ્યાં હમણું દબાવની ખરીદ કરવાની સક્તિ વધી નથી ત્યાં હમણું રોજીનો વધારો નકામો છે.

બાપરી વર્ગની સ્થિતિ તપાસશે તો શું જણાશે ? પરદેશ જોડે બાપારસંબંધ વધવાથી આખાત તથા નિઃસત્તા બાપારની રૂઢિ થઈ છે એ સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી. ર કાંતવાની તથા જાડું કાપડ વસ્તુવાની કારખાનાઓ સ્થાપાયથી લક્ષ્યાધિપતિનો નવીન વર્ગ જન્મ પામ્યો છે એ સત્ય છે. એવાં કારખાનાંઓ દેશમાં થવાથી મજૂર તથા ચાકરનો નવો વર્ગ થયો છે, તેમાં પણ પેની કુછને મોટાં રોજીઓમાં બંધ જગ્યામાં કસાડે હમણું કામ કર્યોથી એ વર્ગની શારીરિક સ્થિતિ કેવા પ્રકારની થાય છે તેનો વિચાર કરશે તો જણાશે કે મીઠાના કામદારોની એકંદર સ્થિતિ સુખી નથી. પશ્ચિમના સુખરેલા સંપતિવાળા દેશોમાં કારખાનાંમાં કામ કરતા હમણે મજૂર વર્ગની સ્થિતિ તથા જીંદગીનો દયાભંગ કિતાર પામ્યો હશે તેને હોદુરમાનના આ વર્ગની દયા તથા તેમની હાલભારી તથા સંદેહો ખ્યાલ આવી શકશે.

કામમાં બાપાર રોમાં આવી રહ્યો છે ! વચર મહેનતે સફે કરી ખૂબ પેસો મેળવે તે એટલો બાપરી, પાંચ ગમે તે ગુણિત વાપરવી પડે, અસહ્ય બેસતું પડે, પ્રસંગ આવે દેવાણું મારતું પડે તો ચાલ્યું નહિ. યોગી અથવા વધારે મૂડી રોકી જત મહેનત તથા આવહરિક દેશીઆરીથી બાપાર કર્યો એ તો હવે ફક્ત દુકાનદારી મળ્યું છે. ખરું નામ તો સારે થાય કે યોગ્ય વખતમાં જગજગ સફે કરી લક્ષ્યાધિપતિ બને. પશ્ચિમ તથા અન્ય દેશ જોડે સંબંધ કરી આખાત તથા નિઃસત્તા પેટીઓ ખોલી કપકાલ કરવામાં આવે છે તે વાર્તાવિક બાપાર છે. હોદુરમાનમાં સુખ્ય જંદગી જેવાં કે ચુંગાઈ, કસાડા, કરંબી ત્યાં આવા બાપારની પેટીઓ વણી નિકળી છે ને તે લોકો સારો બાપાર કરે છે તથા દબાવવા તથા પ્રતિષ્ઠા સારી મેળવે છે.

અસહ્ય જે સવારની પેટીઓની ટુંકી આખા હોદુરમાનમાં ચાલતી તેવી પેટીઓ બંધ થઈ છે તેને બદલે નવીન પદ્ધતિને લોકો સહસ્ર વખત થયો છે. આ ધંધામાં દેશીના કારખાનવાળી હમણાં સારી સંખ્યાબંધ જોડે સ્થાપના થઈ છે તેથી દેશીઓનાં નાણાં રાંધવામાં સારાં સાધનો મળ્યાં છે તથા થણાં ચાલુઓને અનેક પ્રકારે નોકરીની રોજી મળી છે.

કારખાનાવાળાઓએ ઘરઆંતરમાં સાથે નહીં મેળાવે તથા હળવે પચુરીઆત સોડેને રેડી મળી દાઢમાં અમેરીકા, ઇંગ્લંડ તથા અપાલ એડે સરસાસરસાને લીધે આ ઉદ્યોગ પાતળી સ્થિતિમાં આપ્યો છે. મીથેને યોગ્ય કલાક કામ કરું પડે છે ને યોગ્ય દલાલ બંધ પણ રાખવી પડે છે. કોઈ વાર નવવાથી સુતર તથા કાપડમાં રૂઈ નહીં મળી શકતો નથી. ખરચ તો આશુ રાખવાનો તથા પેદાર પણ નહીં એટલે માલનો જથ્થો વધતો જાય છે. તેના પ્રમાણમાં ઉપાડ નહીં એટલે ખેડે મીથે ક્યાં લગણુ મળાવી શકાય ? આના પ્રસંગમાં મીલ બંધ કરવા કોર્ટમાં અરજીઓ પાસ ને જપાનના દિવ આતર મીલ બંધ કરવાનો કુટમ મામ એટલે મીલમાં નાણા રોકનાર તથા દિવ ધરાવનાર તથા મજુર વર્ગની અવસ્થા પૂરી ? અમલવાદના મીલ ઉદ્યમની સ્થિતિ જોયે તો જાણ્યો કે ચાકરીઆ પ્રવાહ પ્રમાણે દેખાદેખી એક જ પ્રકારની મીલ કાઢવાથી તથા મળ ઉપરાંત જોગમ માથે મોટોરી લીધાથી પેતાની આગર તથા ધેસો જાય છે એટલું જ નહીં પણ બેસેને નાણા મુકનારની કેવી અવસ્થા થાય છે !

હવે દેખવાયલા વર્ગની સ્થિતિ જોઈએ. એના પે વર્ગ પાડી શકાય. એક ચાકરીઆત, બીજો રવડાંમ ધંધાવાળો ( જેના કે વડીલ, બેરીસ્ટર, સોફીસીસ્ટર, દાકતર, ઇન્જનેર તથા વ્યાપારી ), ચાકરીઆત વર્ગના પે વિભાગ થઈ શકે. (૧) સરકારી નોકરી. (૨) ખાનગી. ચાકરીઆત વર્ગનું નિરીક્ષણ કરીશું તો જાણ્યો કે પહેલાં કરતાં પછાર વધારે મળે છે એ ખૂં છે ને ધોમે ધોમે કાળામે મોટા એકાદમો દેશીએને મળવા માંડ્યા છે એ સમ છે. એટલે સારા પગારવાળાની સ્થિતિ સુધરી છે એ નિઃસંશય છે. પણ સાધારણ મારફત વર્ગ પહેલાં કરતાં દુખી છે મરણ કે પચારના પ્રમાણમાં મરરી હાજરો તથા રહેવાનો ખર્ચ વધ્યો છે. એવી જ સ્થિતિ ખાનગી નોકરીની છે.

સ્વતંત્ર ધંધાઓની શી દશા છે ? આ ધંધાએ અમેરિકા રાજ્યના અમલમાં જન્મ પામ્યા છે. તે પૂર્વે વડીલનો વર્ગ અસ્તિત્વમાં આપે જ હોય. દાકતર તથા ઇન્જનેરનું કામ સંસ્કૃત કળેશા અમવા નહીં બહેલા પણ અનુભવથી મેળવેલા શક્તી કામ કરનારા હોય તથા મહેરો તથા સગરો કરતા હતા. છેક પૂર્વે ઊનાનાં કુટુંબનો નિમણ મળેની પંથાવતો કરતી તથા ત્યાર પછી મુસતમાત વખતમાં કાઠી તથા અમલતની સંસ્થા સખલ કરવામાં આવી. મુનસ બાદલાદેખના વખતમાં અમલતોમાં પહોંચારના વડીલો કામ કરતા એનું ઇતિહાસ પરથી જાણાય છે. અંગ્રેજ અમલમાં કોર્ટો સપાયા પછી વડીલનો વર્ગ સખલ કરવામાં આપ્યો. ઘરઆંતરમાં ઉચ્ચ ક્ષતિમાં મુસદ્દી વર્ગ ને સખ્યની નોકરી કરતો હતો તેનું લક્ષ એ ધંધા તરફ ખેંચાઈું. કાર્યદામો પણ યોગ્ય હતા ને નાખની પરીક્ષા લઈ સનદો આપવામાં આવતી હતી. આ પ્રચાર સદર અમલતના કામનો હતો. ત્યાર પછી કાળામે કેળવણીનો દેવાયો થયે મળે, પાઠશાળાઓ સખાઈ તથા કુનીવર્સીટીમાં ( વિશ્વવિદ્યાલય ) કાળાની પરીક્ષા લેવાની શરૂ થઈ. હાલ કોર્ટ પેતાની વડીલની પરીક્ષા શરૂ કરી ને કુનીવર્સીટીમાં પાસ થયેલા તથા વડીલાતની પરીક્ષામાં પાસ થયેલાને સનદો આપવા માંડી. કમે કમે જુદી જુદી બનેલું લક્ષ એ તરફ ખેંચાઈું ને એ ધંધામાં પ્રવસ ઉચ્ચ ક્ષતિનો નોકરીઆત વર્ગ સખલ થયે હતા તેમનો સારી સ્થિતિ જોઈ વ્યાપારી, ખેતી કરનારા તથા કાસિર વર્ગના અમેરિકા શીખેલા મુગન વર્ગ આકર્ષિયા. 'દાસ પરતુસિયિ એ થઈ છે કે ખપ કરતાં સંખ્ય વધી જવાથી ધંધાનો મેદ

જતો રહ્યો છે. ને હામ મેળવવાને અનેક સુકિતએ તથા સાધનો વપરાય છે, હીનો. દર એકેનું થયે છે, સરકાર તથા પ્રજામાં એવો કમી થયો છે, કેટલાકને નોકરી મેળવવાની ફરજ પડે છે અથવા વ્યાપારી માર્ગ પકડવો પડે છે અથવા સરકારી ન્યાય ખાતામાં સુનસની બગ્યા માટે લાજક થવા હલકા પમારની નોકરીમાં વર્ગો લગી રહેતું પડે છે.

મેરીટરના ધંધાને લાભ સાધવાનું રીતે પૈસાદારના કુવડો લઈ લઈ એમ હોવાથી ઇંગ્લેન્ડ નહિ આવી લાઇબ્રેરીમાં કામ કરતો નામાર્જિત થયેલો પહેલી પંક્તિમાં આવેલો વર્ગ લક્ષ્યવિપતિ તથા સુખી હોય એમાં નવાઈ નથી. સાધારણ સ્થિતિનો માણસ પોતાની મૂંઝી ખરતી અથવા કરને નાણાં કાઢી ઇંગ્લેન્ડ નહિ મેરીટર સાથે આવી ધંધામાં નિમ્નજ નીવડ્યા તો તેની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે. સીમંત કુટુંબના હેતુસંગેને કમાઈને સુખરામ કરવાનું નહિ હોવાથી ને રૂકત આત્મર તથા નામ ખાતર મેરીટરની પત્ની મેળવવી નેહએ એ માન્યતાથી ધંધામાં આવળ પડવાની કે હાવણ પ્રવાસ કરવાની તેમને મરજી હોતી નથી. એ વર્ગને ધંધામાં પૈસા મળ્યા કે નહિ તેની દરખા નથી. મધ્યમ વર્ગનો લુહિવાળો મહેનત તથા ખંતથી આ ધંધામાં હાજ્યા વિના રહેતો નથી, પૈસા સમ્પત્તિ મળે છે, પ્રખ્યાતિ મેળવે છે, તથા એકંદર સુખી હોય છે. પોતાનાં કુટુંબનું મનું નહિ હોવા છતાં એર ખાતરથી આશામાં ધંધો મહત્ત્વ કરનાર ન્યારે પોતાની સમાજી પહેંચી નાસીપાસ થાય છે ત્યારે તેની સ્થિતિ ખરેખર હાંડવી મામલ પડે છે. આવી મધી જતના લાખલાએ મુખ્ય રહેઠેરામાં નેહ લકાપ છે. આ ધંધામાં અંગેએ પહેલાં કરતાં એકી સંખ્યામાં આવવાથી દેશીએ માટે જગ્યા થઈ છે ને ઘણા દેશીએ રૂતેકમદીથી આમળ નીમળા મોંઘા છે. દેશીએની સંખ્યા ઘણી ધવા માંડી છે ખરી તો જય કુદિ તથા નસીજ હોય તેને હાવણમાં અડચણ નથી નથી.

સોશીસીટરના ધંધાને એક સરખાતામાં હતો તેના કરતાં એકો થયો છે. એક તો પરીક્ષા સમ્પત્તિ હોવાને લીધે પાસ થવાનું મુશ્કેલ થયું છે. તે પાસ થવા પછી પણ ઘણી પહેડીઓ થવાને લીધે નવાને કમલજ મેળવતું અમર પડે છે. આ ધંધો મુખ્ય રહેઠેરા તથા લાઇબ્રેરી હોય લાં ન ચાલી શકે છે. બહારમામાં વજીલ એ સોશીસીટર તથા મેરીટર મનેતું કામ એકે કરે છે. મુંબઈ કલકત્તાની લાઇબ્રેરીમાં સ્થાનિક કુટુંબાએમાં સોશીસીટરની કામદા પ્રમાણે જરૂર હોવાને લીધે એ રહેઠેરામાં સંખ્યા ઘણી છે. લાઇબ્રેરી સ્થાપન થઈ તે વખતે અંગેએ સોશીસીટરે ઇંગ્લેન્ડથી થવાને આવતા. હવે એ સંખ્યા એકી થવા આવી છે. દેશીએની સંખ્યા ઘણી નથી છે. મુંબઈમાં ખારસી તથા સુજરાતીની સંખ્યા પ્રવાન છે. આ ધંધામાં દબલધારિ સારી થાય છે. હરિદ્વારને લીધે નવાને મુશ્કેલી પડે છે.

લાતરના ધંધાને વિચાર કરીએ તો એ કમી નવો ધંધો નથી. અસહન વખતથી રહેનો ધંધો ચાલે આવ્યો છે. જ્યાં પશુ પાછલાખાના વહન કેળવણી પ્રચારથી સંખ્યા નેધ જુદી જુદી માતિના કુવડો સમ્પત્તિ મહેનત તથા પૈસાનો બચ કરી લાખલ થયા છે. આ ધંધો એક રીતે હવે પ્રચારનો છે કારણ કે જનુજ જાતિનું દુઃખ નિવારણ કરવાને અનેક પ્રસંગે આવે છે તથા લાગણી દયા અને જન્ય સહુએ ધંધારવાને અવકાશ મળી શકે છે. સરકારી નોકરીમાં લાખલ થાય છે તેને એટલો પચાર મળતા નથી. ખાતરી—લવાખાતાંઓ પ્રતી ઈર્ષિ તથા દબલ પ્રાપ્ત કરેલ અનેક લાખલાએ જોવામાં આવે છે. આ ધંધામાં કાર-

માત્રમાં મુશ્કેલીઓ આવે છે પણ ધીમે ધીમે આડું ચાલે છે તે સારી સ્થિતિમાં રહી રાખાય છે. પ્રારંભમાં તે બધાને થોડી વણી માખી ખાતરી પડે છે ને દવાખાનામાં બેસી ખાસિકો વર્ત-માનપત્રો લાંચવામાં અથવા દેસ્તદારો અથવા ને થોડા દરદીઓ આવે તેમની બોદે વાતચિત કરવામાં વખત-કાદરો પડે છે તથા દવાખા, ટાપડીય તથા રોંગ કરવો પડે છે. બનકાચી રીતે રોમન ખુરસીઓ તથા છાતી ચીમીઓના કબાજો રાખવાં પડે છે. એમ કરતાં ધીમે ધીમે ફાવવા માંડે છે. જુએ મરવાનો અથવા ખરવા માટે પડવાનો વખત આવતો નથી. રીતમાત્ર આગમણજી સારી હોય ને થોડી વણી હોલીવુડી ને બધારે મોટાની ગીમત તથા ખુશ કરવાની બરા હોય તો ફોલેમંડ હાતર તરિક પામ્ય છે. પણ ખપ કરતાં સંખ્યા એટલી વધવા માંડી છે કે થંધો થોડક રહ્યો નથી.

હવે ધાર્મિક જીવનની સ્થિતિ બોધવું. આ વીસમી સદીમાં હોંડુ જનસમાજનું ધાર્મિક

વચ્ચે કેવા પ્રકારનું છે ? ક્રોમવેલીયમી સદીના પાછલા ભાગમાં કેવા

[ ધાર્મિક ]

પ્રકારનું હતું ? પશ્ચિમ સાયેના સંબંધ તથા અમેરિકા પાસ્ટાળાના પ્રચાર

રને લીધે જીવન વર્તના ધર્મ સંબંધી આચાર વિચાર કેવા છે ? પચાસ

વર્ષ પર હતા તેવા જ વિચાર હવેલાંની જીવન પ્રવૃત્તિ છે કે તેમાં કઈ ફેરફાર આવે છે ?

અધુનિક દેશવણી નહિ લીધેલા વર્તનું ધાર્મિક વર્તન કેવું છે ? સ્ત્રીઓના વિચારમાં ફેરફાર

થયો છે કે નહિ ? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો પેલા થાય છે. પશ્ચિમ ભેંડે ગાઢ સંબંધ સ્વભાવી

ધર્મજીવનની દૃષ્ટિ વિકાસ પામી છે. હાલુકાનનો પ્રાચીન ધર્મ જ ખરો તથા અન્ય ધર્મ

નહિ વિચાર કરવા જેવો એ માન્યતામાં ફેર થયો છે. પાશ્ચાત્યમાંથી દેશવણી ઘણું પ્રયત્ન

ખઠાર પડેલા જીવન વર્તમાં નવીન પ્રકારના પાયાલ ધાનકીયથી પૂર્વના ધર્મ, આચાર, રીત,

સંસ્થા સંબંધી ને તિરસ્કાર તથા અમાન્યતા વિચારો પ્રદર્શિત કરવામાં આવતા હતા ને તે

પ્રમાણે જનસમાજ સમગ્ર લોકમાત્ર વિરુદ્ધ તથા અનેક પ્રસંગે ભોક્ષિપ્રાપ્તે રોકર ખાનાઈ

વર્તન સમાવવામાં આવતું હતું તે હાલ બોચામાં આવતું નથી. પ્રાચીન ધર્મ ધુખાઈ જાયો

રોંગ તથા મૂર્તિપૂજામાં જ સમાઈ રહેવો હતો એ વાતના હવે સંભવાની નથી. પાશ્ચાત્યના

જુવકોએ સુધારાને બદલે નાસ્તિક વિચારો તથા બસની રેલોનો અંગીકાર કરી, જનસમાજ

તથા દેશની સેવા કર્યાં નિના. જ્યારે બોકોમાં ખરજી લખવાઓ પ્રદર્શિત કરી વર્ષે જીવન

માલેલાં એવો વખત હવે ચરો છે. હાલના દેશવણના જુવનો સંગીન વિચારવાળા ટુલના

શક્તિનો ઉપયોગ કરી પશ્ચિમ તથા પૂર્વમાં જે મહત્ત્વ રચ્ય રોમ્બ હોય તે વિચારોને માન

આપી વર્તનમાં તે જ પ્રમાણે ચાલનારા માન્ય પડે છે. તે વખતે મિશ્કો ઉચ્ચ ધાન-

વાળા તથા શિષ્યો પ્રતિ પીતિથી સ્થાન ઉત્તારનારા હોવાને લીધે જુવકો વધારે ધાની નિભળ્યા

હોય તથા હરિફાર્ડ નહિ હોવાને લીધે સારી પડવી પ્રાપ્ત કરી વધુ સંપાદન કરનારા નિવળ્યા

હોય એ ખરૂં. હાલના જુવકોનું એકંદર ધાન છાતુ નહિ હોય એમ પણ હોય. પણ એટલું

તો ન્યૂન જોનારને લગણુરો કે ધર્મ તથા નીતિમાં હાલનો જુવક વર્ગ ઉતરવો નહિ હોય.

વખતે સરખાવણીમાં મટે પણ ખરો. ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં છે ને

લોકોની દૃષ્ટિ ખુલી છે. પણ બ્યવહારમાં સંબંધે પ્રમા કરવામાં કરવો પડતો મહાન પ્રયાસ

તથા જીવનના ગમગા માટે કરતી પડવી સામગ્રીઓ તથા ખખવા પડતા ધાર્મિક તથા માન-

સિકં ધસારાને લીધે ધાર્મિક જીવન નહિ જેતું નિર્બોલ હલસાહલીન જગત થઈ ગયું છે. ધાર્મિક

ચરણા કિશિલ સ્થાનમાં છે. પ્રખેત તેમજ, લાગિય, કર્મ પોરણિક અને બેનાડી તથા શેના રાજ્ય છે તથા ધોલ જલજી તરો જે સમાવર્તે સુર્ય, નથી. એક તરફથી કિશિયાન ભરેલા એમદેવકો તથા સિંચેલા એકાદો, સીંચ તરફથી બોલાના વર્ષમાંના તરીકા કર્મ સુધા-રહેલા તરિકા કોટિક વિચરે, સીંચ તરફથી જાતે પચેતા સુરકોની જાનભોધ આપણી ભસમર્ષતા, ચોથી તરફથી વિગલસકીઓની પ્રશિત્ત રહત્વ પ્રજા કરનારી જોયેલા પ્રકરોદ્ધે જે રીતે સર્વ કિશિયાનાં સંભલા કોણકલને કીર્તિ કેરોકે અને કનસમાત્રની પ્રશિત્ત હતિ રોળાકેળા સ્થા છે. આવી હયાતુ અન્ન સોધી પ્રકર દોહકીમ રહે છે.—

"The more men are absorbed in the business of self maintenance or the more they are given up to intellectual, aesthetic and ethical pursuits the more earnestly religious interest falls into the back-ground—indeed it does not entirely disappear."

( મનુષ્યો રોજરોજકલના કર્મમાં એમ વધારે રોજરોજ હોય છે અથવા પ્રાચીન, રશિક અને નૈતિક વિષયોમાં નેટલા વધારે કરવ વધા હોય છે તેમ પ્રાચીન રતિ, ને વફા નાક નહિ થતી હોય તો, વધારે પાછળ વેળાથી જાય છે ન. )

આ પ્રાચીનો પ્રથમ જ્ઞાન દાતાની સિયતિને સચેદ લાગ પડે છે.

કુર્તિપૂતને કસવનો સપાટા પ્રતિપાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અલ્પિયામંદો તથા વાર્ધસાધાત્મી સપાળીવળો સમજ કર્યો છે. જુદો તથા પ્રધેનાસમાજના સ્થાનેનો સૌત કથા આપ્યો છે. અન્ન તરીકે મેળો સપાટા તુષી, પુત્ર રહે જોવા કતા તેવી ન સિયતિમાં કિશિયાતથી આણી કરે છે. કોઈ રેણુ સુતિ તથા કુશિયાં ચિન્હો, અણુમ છે. સપાટા જલિના વળકાર અન્નુ કોણેલ વિચરે જુના પ્રથા પ્રજાએ ચરે છે. કંઈકેર જણાતો નથી. વર્ષો પર ને સિયતિ કતી તેજો ન કલ્પ પણ આરીઓ પ્રચલ જાતે છે. પ્રીતમ પુત્રે રજાએને પ્રતે તથા તેની સાથા મીઠકરૂપાને પુનરુદ્ધાન કરેલો જાણતુ પુત્રો એ વચ્ચે ને સ્પર્ધા આપી કતી ને કોણેલ પ્રધેનપ્રતિ સ્થા તરીકે તેવી તો જાણે ન હિરસાનામાં સ્થા દશે. આજણુ પરિતુ આગલ પાતું ને વૈજ પરિતુ તરત પાતું ને અન્ન રેણોમાં પ્રસરતું સિયી જગતના સપાટામાં સારે કે પ્રાપ્ત પ્રિયુલ સમાવું છે એ પ્રતિપાતની વાત છે. મૈક પ્રધેનો રેણોને રીંગે લાપામાં નહિ કર્યો હોત. તે જાપનરી પ્રશિત્તકિ પાત કે નહિ એ તો હવે સંકેતી જાત છે. પ્રકરસપાત કથા પ્રજી કસી સુદાઓ રાજાતમ સિયત, વાત, પ્રકરસપાત સરે રવરવરકેળા કથા પણ ફેલા દશે! તે પ્રજા મુલ કાલ તો કરકલ તથા મજુમદોની રથાતો, જાણેલો, કીર્તિનો, એજાવણો, પ્રિયકેળો પાત છે. તે પ્રજા સાતજાતને જુદા તથા અવકાસ જા છે! કર્મસાધિય પણ જા છે! પ્રધેના પ્રશિત્ત સુત્ર કારે જ-સપાતો કાણુ રમેક અને તો વર્તમાનપ્રેરણ કાણુ સાંસારિક કે રજાતિક વિષયોની તરીકે કરવાની તથા અન્નની પ્રકરમાં જનરૂપાં, અન્નુ વર્તમાનપ્રેરણા મુખ્ય જોયેલી સપાટામાં મૈક પ્રાપ્ત કેતકમાં, અન્ન પ્રકરમાં તથા અન્નવાદ કરવામાં, અન્ન મુશિકમાં વાળેલો મૈકલી રેણુ તરીકે જુદેમાં નિયતમાં અન્નવા પ્રપતમાં, અન્નવિતરના

સાથે આપવામાં, હું આ અસંખ્ય પ્રાણીઓ અથવા અનુકરણ-કરવાથી, આમના તો બાવજો આપવામાં સાદાઓની તથા પંડિતોની સંખ્યામાં આવી રહી છે. પ્રાણીઓ જ્યાં સુધી સર્વનામાં લેખકો તથા પંડિતોનો જેવા કે ગીતરૂ સ્વરૂપો, વ્યક્ત, વાંચકો, સામણ, મેથનિયો, વિદ્યાર્થી, મહિતાર, પતંગલિ, વાંચક, અન્યથાવેલિ, પ્રિયો વગેરે જેનો કોઈ પણ લેખકો હોઈશ્ચાતામાં પેશ-મોશ છે ! હાલ દુનિયાના ધર્મનેતાઓ તથા પંડિતોના મંત્રો લોકવાનો પ્રસંગ મને છે તે જતાં સમર્થ અવિશ્વાસ લેખકો મળા નથી એટલે કાલુ શું ? હોઈશ્ચાતા નમાં પ્રક્રિયા નાંચ થઈ ગયો છે. એમ તો કેમ કહેવાય ? પૂર્વભોગ કાલ-કર્તા કામને જાણે વધારે મળે છે એમાં કઈ શક નથી દેશમાં શક્તિ છે : પદેથી સ્વચોતઃ દુમલાઓનો ભય તથા લાકાઓ તથા કુટુંબોનો કાલ-મોશ છે. મને તે ધર્મ પાળવાની સ્વતંત્રતા છે. હાલે કાલુ શું ? એનો સતીષ્ઠાત્ત મેલસે અપાત્ત મેલથી કદરો મુદેલ છે. અટકો, સચ્ચા કરો કે પાશ્વર્ય રેશ સચેશ સંલોધને લીધે જીવનનો પ્રમોદ આરો થઈ પડે છે ને દુનિયાના વ્યવસ્થામાં તથાવવાથી ને હોઈશ્ચાતાની એકદેશીય તથા નેસર્મિત શક્તિ હતી તે જતી રહી છે ને પ્રકાશાત્તના વ્યવસ્થામાં સપાશ્વેશ વ્યાજમાં મેલેશ લોકોની રેકે મુલે શક્તિ તથા માનસિક સ્થિતિ જેવી રૂપ છે તેવી જ હોઈશ્ચાતાના મેલોની સ્થિતિ થઈ પડી છે ને તેથી ને મહન વિમારો કરવાનો અવકાશ મળે તો નલો રજો છે ને લેને લીધે પર્મિત, શક્તિ, માનસિક સ્થિતિ નાજી પડી જઈ છે ને મહાન પુણ્ય નિભા આપવાનો સમય હોયને થઈ ગયો છે. હતાં પણ ને દેશમાં પુદ તથા શંકામર્મ જેવા પુણ્ય જન્મ્યા તેના ધર્મ તથા વિદ્યાના પ્રદેશમાં કેત જ લેપ થઈ નથી એમ મન મુલ કલું નથી. હાલે નિશામાં પશુ આજા અતર્કિત રહે છે.

હવે જીવનના અન્ય વિભાગોનું નિરીક્ષણ કરીએ જેવા કે (૧) સ્વાર્થપરાયણ, તથા-

(૨) પારમર્થિક લોકજાન્યતા એવી કે કે હમણું જન્મ સ્વાર્થ વિશેષ

[ સ્વાર્થ પારમર્થિક ] માત્ર પડે છે, અવધાનું પ્રધાન છે, મેલનાંખના નેમ વધારે મને

તેનો પ્રકાશ કરી તે મેલવામાં સૂચ સમજવામાં આવે છે. નવુમ

જીવન પૂર્વ કરતાં વિશેષ સ્વાર્થ થતુ છે કે પારમર્થિક થતુ છે એ પ્રશ્ન છે. પૂર્વ મેલો પારમર્થિક જીવન જ અવધા હતા ને એવિત જીવની અભિપ્રાય રાખતા નહિ એ અટકુ કરાવ એમ નથી. હાલ મેલનાંખનાં શક્તિ તથા સચરો વિશેષ તથા નવીન પ્રકારના હોયથી અનુભવું મન એ વરે દેશમાં છે તથા મુલ્યોત્તી રૂતિ વધારે મેલિક થઈ છે એમ અપાત્ત છે. તરી તરેહનાં કપાં પદેશમાં, નાટકો જેવામાં, પર્મિત વાંચકો ( જેનાં કે મોટરો ) મેં જેવી રૂપમાં તથા એકા એકા અલે ખવાત પદલિતા ઉપયોગોનું અનુકરણ કરી અપ કરવામાં પાની સાર્વજનિક સમજવામાં આવે છે.

પરમર્થ કરો એ મુલ્યની રૂત છે એ સૂચ અસંલેખી રેકે પર્મિત તથા નીતિ-સાક્ષરો જાન્ય કરવામાં આવતુ છે. અવધાનું કલે એકે અવધાનેમાં એ શૂન પ્રાણી રૂતિ કરે છે એ જોવાનું છે. રેકે દેશમાં મુલ્ય શૂલ સ્વરૂપે પારમર્થિક રૂતિનો અનિર્ણય જોવામાં આવે છે હોઈશ્ચાતામાં પરમર્થિક ધર્મશોખો, અટકો, દેશરો, તળાનો વગેરેમાં પર્મિકો હાલ તથા પર્મિકો રૂતિની સાક્ષી નતાજી. હોઈશ્ચાતા સમર્થમાં રૂપાનાંઓ, અન-

યાત્રાઓ, શાળાનાં મકાનો, વિશ્વવા વિશ્વાઓ, સેવાસંસ્થાઓ, દરદીઓ માટે હવાખાવાની ધર્મશાળાઓ, ઐતિહાસિક શાળાઓ, સૈન્યિક સંસ્થાઓ વગેરે નવીન કામગીરીના સંસ્થાઓ સ્થાપવાનાં પારમાર્થિક લાભશ્રીઓ ઉપયોગ થાય છે. આવી સંસ્થાઓ માટે ધન આપવાથી હાતાનો સત્ત્વ તરફથી સાકાર થઈ ઉલ્લાસ મળતો હોય તેમાં એક રીતે કંઈ ખોટું નથી. આપના સૈદ્ધાન્તોથી કામ માટે મોટી રકમો આપવી એ પણ એક ભલતો ત્યાગ છે કારણ કે જેનું ધન વિશેષ હોય છે તેમ ધનનો શુભ અર્થે વ્યય કરવાની રીતિ એકાદી થાય છે. એમ કહીએ તો આમે કે નિર્ધનને દ્રવ્યની કિંમત હોય છે તેના કરતાં ધનવાનને વિશેષ હોય છે ને સચિત દ્રવ્યમાંથી એણે કરવાનું ખન થઈ નથી. જનસમૂહને આવી સંસ્થાઓથી લાભ પણ થાય છે. તેમને શા શેત્રીથી કલ્પ આપું તે જોવાનું નથી. એ તો હાથ તથા તેના અંતઃકરણ વચ્ચેનો પ્રશ્ન છે. હાતાનો સમગ્ર રસિકાભવો અણુપણે છે છતાં કંઈ પારમાર્થિક નવીન રૂઢી થવા માંડી છે એ શુભ ચિન્હ છે.

કૌટુંબિક તથા સામાજિક જીવન જોઈએ. હિલકાસ તથા મનસમાજસાક્ષીની નજીબ છે કે સહિષ્ણુ પ્રથમ બંધિતજીવન, પછી કુટુંબજીવન (કૌટુંબિક: સામાજિક.) ને સામાજિક જીવન એમ ક્રમક્રમે રચના થઈ છે. વિશિષ્ટાથી જીવન અસ્તિત્વમાં આવશે કે નહિ એ બધિયાની વાત છે. જનતાના વધતા જતા સંબંધમાં આનું જીવન થાય અર્થ. કંઈ કંઈના થાય છે? જનતાના ગમે તે ભાગમાં ગમે તે દેશના મનુષ્યો જન તાં જનકાર કરે એ શું ચૂકવે છે? શોરી પણ કાળા સૈદ્ધા સામા સ્વતંત્ર સંસ્થાઓમાં આવવા સંબંધી અદ્યક્ષો નામે એ શું બતાવે છે? મોટું જ કે વિશિષ્ટાથી સમાન જીવનનો કાળ આગો નથી. પશ્ચિમમાં એકત્રકુટુંબ જીવન વર્ષો થયાં નહ કંઈ મધું છે. માતાપિતાની રસમ પ્રમુખરીતે સિવાય શેષ આપી અથવા છેકરાંચીએ પોતે નિયોજિતી સંધિને સંબંધિ આપી તો થઈ એકલે પુરી થઈ પછી તેમના પેશક માટે કંઈ કરીત્વ રહ્યું નથી એ સામાસ જીવનસમાજની સમજ છે. કૌટુંબિક કુટુંબ એવી સંસ્થા પશ્ચિમમાં કોવામાં આવતી નથી. કૌટુંબિકમાં પણ પૈદાશની અસમાનતાને લીધે એકત્ર કુટુંબની સંસ્થા મોમે પોમે એકાદી થતી જાય છે. કાલક્રમે છેક નહ થઈ એમ ભવ રહે છે. પહેલાં દેશકળી લગભગ એક સરખી સેવાતી હતી. નેકરીગત વડે તે નેકરી ત્ર કરતો. આપતી એકત્ર વર્ષ પણ વર્ષ પ્રમાણે પોતાના ધંધા કરતાં નેમ કરતાં કુટુંબનો મુખ્ય પુરુષ સાફ કલ્પ પ્રાપ્ત કરી શકતો હોય તો તે અથવા નાનો પાઈ બનીએ કુલરીયક નીવડે તો તે આખા કુટુંબનું પેશક કરતું એ કરીત્વ સમજતો અદ્ય સગંચો, કુટુંબની વિશિષ્ટા તથા પ્રતીતિનું પેશક કરતું એ ધર્મશાસ્ત્રી મજુર કરેલી રસનેનો સ્વીકાર તથા અમલ કરવામાં મહત્તા તથા સેવા મણુવામાં આવતી હતી. પશ્ચિમમાં સોલીએલીકમ (જનસમજિતજીવન) તથા જાંઘીના વીમાનો પ્રચાર થવા માંડ્યો છે તેનો લાભ કૌટુંબી એકત્ર કુટુંબની સંસ્થામાં એની મેળે, બધું અનુભવે આવી જાય છે. એક તરફ પશ્ચિમની મનનું તથા સત્ત્વકતીએનું વલણ જનસમાજને સમાન કલ્પ તથા દેશ આપવા તરફ થઈ જાય છે, તરફ કૌટુંબિકમાં એકત્રકુટુંબસંસ્થા જતી રહેવાનો વખત આવે છે એ શું? પુરોષમાં સ્ત્રીય વર્ષ માટે તકનરો પર કરો નોંખવાના, શકારથા માટે



નિમણું ( પેન્શન ) આપવાના તથા અન્ય એવા જ કામકામો હાથ કરવામાં આવે છે હારે હોદ્દાવાનમાં સ્થાવર દ્રવ્યોના લાભ પેસે એવાનારને જ મળે એવો કાયદો હોય સમાજ માટે ધારાસભામાં લોકપ્રતિનિધિ તરફથી રજુ કરવામાં આવે એ પણ વનસમાજદાસી-એને એવા જેવું છે. ખેતુત કાઠીનાર તથા ચણુર વર્ગ, કે જેમાં દ્રવ્યપ્રાપ્તિની વિવિધતાનો સંભવ નથી, તેમાં પણ સ્વલ્પ તથા હ્રસ્વ પદ્ધતિનો પ્રથમ બેનમાં આવે છે તે નીચી સ્વતંત્ર ધંધાવાળા ( જેવા કે વડીલ, દહાદર, બેરીસ્ટર વગેરે ) અલગ બાપતરી વર્ગમાં એક જ કુટુંબ-માંથી શુદ્ધ પડી સ્વતંત્ર રીતે શુદ્ધ રહેવાનો પ્રથમ વધારે યવાનો એ નિઃશંક છે. એથી વ્યક્તિઓને તથા સમાજને લાભ થયે કે હાનિ એ અવિચ્છની વાત છે. એ તો દરેકના જીવવામાં આવ્યું દરો કે પહેલાં કરતાં કુટુંબની પ્રાપ્તિ લાગણી કરી-શક છે. ભણતો, વગિ-નીઓ, પિતરાણી તથા અન્ય સગાં સંબંધીમાં જે પ્રેમ દેખાતો હતો તે નહિ જેવો થઈ ગયો છે. કુટુંબસ્થાનની આવી દશા તો સામાજિક ઇશન કે જેની લાભના પશ્ચિમમાં સંબંધને લીધે નથી જન્મ પામી છે તેનું શું યોગે દોહવાન એક મોટો ખંડ જેવો દેવાને લીધે એક દેશ તરીકે ભારના કિષત થતાં આલેખ કાળ થયે એ ખરું, પણ દરેક વધતા અદ્ય સંબંધને લીધે તથા અમેજ સભ્યના મહત્વપિણા નીચે રાષ્ટ્રીય પરિવાર જેવી સંસ્થાના જન્મને લીધે સામાજિક ઇશનની ભાવના પેસ થઈ અનુભવમાં આવી છે તે વધવાની. આ સામાજિક ઇશન તે એકલા રાષ્ટ્રીય ભાવનામાં નહિ પણ બિલકુલ તથા વર્ગમાં પણ કામચલાયક થવા માંડ્યું છે. પૂર્વે આતું સામાજિક ઇશન અધિભૂતિઓમાં તથા સંવાસીઓમાં રહેતું હતું તે તે થઈ તથા નીતિ સંબંધી જનસમાજને જાન આપવામાં તથા પરોપકાર કરવામાં સમાવયું હતું. કૌતમયુદ્ધ જેવા વર્ગસંવાસી અન્ય તથા કુટુંબનો તથા કરી આવી સામા-જિક બાવનાને આધીન થઈ સંસારમાંથી વિરક્ત થવા હતા. સમયરણ્ય વર્ગમાંથી પણ યશ્ન શાક્ય પુરોએ આવી જ સામાજિકી સંવાસ મહત્વ કરી લેતું કલ્યાણ કરવા કુટુંબ ત્યાગ કરી નીકળી પડતા હતા. હાલ પણ સાક્ય સંતો સંવાસીઓ કરતાં જાણીય છે. હાલ ખમી નહિ શકવાને લીધે સંવાસ મહત્વ કર્યો અથવા અભાવ કે હિરેપેશણ કરવાની અશક્તિથી સાક્યોને તેવ ધારણ કર્યો એવા સાક્યોની સંખ્યા દેશ તથા સમાજને બોલારૂપ થઈ પડે છે. આવા દેશી સાક્યોની સંખ્યા મોટી મજબી દેશને પાપરો મશે. હાલ દેશમાં સાક્યોના યાચા બહાને રખાય છે તેને બાદે કાલ પ્રાપ્ત કરી સમાજને પાર્શ્વ રસ્તે ઉપદેશ આવે તો તો તેવા ઇશનનું સાર્થક થયે તથા દેશને અપૂર્વ લાભ થશે. મુરોપનાં ચીજનરી પાટરીઓના ખંડો ( જેવા કે બેજવુદ્ધ ) વિધા તથા વર્ગમાં સમાજને ફેરતાં ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે। તેવા જ રીતે આપણા સાક્ય સંવાસીઓ સામાજિક-પાર્શ્વિક ઇશન ગણે તો કેવું। સંવાસ મહત્વ કરી દુનિઆથી વિરક્ત રહી પરમર્થ ( જે રીતને હિમ્ય રીતનો સાર્થ ) સમયો તેના કરતાં સાર્થ તથા પરમર્થ કરી સમાજને સારે રસ્તે લઈ જવી એના જેવું કૌતમ વર્તન બીજું કયું ? બ્યાલકારિક-સામાજિક ઇશન ધનવાન તથા વિદ્યાન વર્ગ માટે છે. અભણ વર્ગનું મળ્યું નથી. પરોપકારના શરો કરતાં, વિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો, આમ મેટ્રિક તથા દેશની અનેક રીતે સેવા કરવી, રાજ્યકર્તા તથા ધન વર્ગને એકલાસ વધાર્યો તથા ગેરજુસમજાતી દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પ્રતિબોધમાં સેવ વધાર્યો પ્રતિબંધનો કમી કરવા તથા હાનિકારક વિચારો કાઢી નાંખવા પ્રયાસ કર્યો, લેડેપેશોની સંસ્થાઓ માટે નાણું એકઠું કરી તેની વ્યવસ્થા

હોંની, વગેરે અન્ય પ્રકારનાં સુખ ક્ષેત્રોમાં મલક કરવી એ કેળવણીના જનનું કર્તવ્ય છે. દુકા-  
ળમાં મહા કરવી, હોંદુ રિવાજ (કુનિયત્તરી) વગેરેના સ્થાપના દ્વારા મોકલું કરવું, ભારત-  
ધર્મશાસ્ત્રની પરિચા ભરવી, હોંદુરથાનમાં દેવનાચરી સામાન્ય રીતિઓ પ્રસાર કરવો, હોંદી  
ભાષા સામાન્ય ભાષા તરીકે વાપરવા પ્રવલન કરવું, દેસલેવકર્મજન સ્થાપી કામ કરવું વગેરે  
પ્રયાસો આ નવી સામાજિક હિંમતની સ્ફુર્તિનું પરિણામ કેવળ છે. હોંદુરથાનની સુખ  
ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ તરીકે સુરેશ પ્રમોદભાઈના કાર્ય કરવા પ્રસંગ મળવો. એ સામાજિક  
હિંમતનું સાધન છે.

આમ તથા નાગરિક હિંમતની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે ? નાગરિક હિંમતમાં જેટલા  
ફેરફાર થયો છે તેટલો આમ હિંમતમાં થયો નથી. મામડાના લોકો  
[ મામ્ય : નાગરિક. ] પૂર્વથી આવી આવેલી જાંઘળી સુખરે છે. કાળના ભજ પ્રમાણે નવા  
સંચલનોથી જે અસર થઈ છે તે બાદ કરીએ તો મામડાના હોંદુનું  
હિંમત જે સીધામાં આવ્યા કરવું હતું તેવામાં જ અમલ કરે છે. કોઈએ, જેને વગેરે નવાં  
સાધનોથી નવી દુનિયા સાથે સંબંધમાં આવવાથી જે ફેરફાર સ્વાભાવિક રીતે થાય તે  
મામડાઓમાં થયો છે. તાલુકાના લોકો પોતાના સમાસરોને ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ  
મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે તે રૂએ સમગ્રપ્રદેશમાં બાગ લેવાનું સાધન મળ્યું છે.  
નગરોની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે. મોટાં શહેરોમાં મ્યુનીસિપેલિટીની સંસ્થા દાખલ  
થઈ છે. વીજળીના દીવા, ટ્રાન્સમીશન, મોટરગાડીઓ, આમગાડીઓ, તાર કોષ્ટકો, અમોઝ  
પદ્ધતિ પર રેલી વીસીઓ તથા આઠ રોડી સડો, નાટકગાળાઓ વગેરે પશિમની સુખ સાથે  
તેની સંસ્થાઓ દાખલ થઈ છે. નાગરિક થઈ છે. નાગરિક હિંમત છે કૃત્રિમ તથા થકી-  
આપના ધંડા જેવું થઈ ગયું છે. મામડાની જાંઘળી અસલ જેવી સાદી તથા પૂરતી પેસે  
અંશે રહી રહી છે, તેમાં પણ કૃત્રિમતાનાં ચિન્હો જણાવવા માંડ્યાં છે.

શારીરિક તથા માનસિક હિંમત કેવા પ્રકારની છે ? હોંદુઓની શારીરિક સ્થિતિ નબળી  
પડી ગઈ છે તથા પગલી જાય છે એમાં કંઈ શક નથી. અસલના  
( શારીરિક : માનસિક. ) કાળનાં જે શારીરિક સંપત્તિ તથા સદનતા હતી તે ક્યાં છે ? એટલું  
પ્રશ્ન કે તે કાળમાં વિદ્યોતો વિચાર નહિ હતો, હાવવાની કળા  
નહિ હતી, જે થયો તથા શાંતિ શાંતિવાનું આવતા તે મુખપાઠથી વધારે જીવનમાં  
આવતા, દુનિયાના દેશોનો આલોચો નથી સંબંધ નહિ હતો, હાલની પહેલ પરીક્ષાની પીઠ-  
કારી લાલચો તથા નડરીઆલ નહિ હતી વગેરે અન્ય કારણોને લીધે હોંદુઓના પૂર્વજો  
બળશીલ તથા રીપોયુર્બી હતા. હમણાં જેવા નબળા, રોગવાળા, દુકા નજરના, મરામા  
પેલસાસા, કિલસાળા, આસ્વાદીન, નસિંગ નહિ હતા, ને તેને જ લીધે ધાર્મિક અદામુ  
આવેલી સંતોષી સહિ હીમતવાળા વચનની લાગણીવાળા હતા. મોજશીખનાં સાધનો સાથે  
નવા નવા વ્યયોએ પણ નીચળા છે, જેવા કે ટીસીરીંગના, કાપડો, કાપડો તથા વગેરે  
પેલક કમટી થવાથી થયા નડરીઆલ તથા સુખનાં સાધનની વસ્તુઓની કીમત વધવાથી  
અમોઝ થઈ છે ને તેથી શરીર પર અસર થવા માંડી છે. તેમાં મોટાં શહેરોમાં રહેતા નરીંગ  
વર્ગની અવસ્થાનું પુણ્ય નહિ. ગાંધીજીનાં રહેઠાણ લોકોની શારીરિક સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી રહી છે,

માનસિક ઇવન કોઈ સુખકું છે. વિષયો પ્રચાર ઝાટી રહેતો થયો છે. પ્રાથમિક શાળાઓ ફેલાઈ ગઈ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ નવરીઝ્ઝન તથા ચર્ચ કરવાની વાતમાંથી થાય છે. સ્ત્રી-કેળવણી પ્રસરવા માંડી છે. ધોરમ તથા દલિતશ્રમ વ્યાપ્તિએ ઝોલા થયા છે. માળસમ રમી ચલા આવી છે. પરદેશ ગમનના પ્રયત્ન નિયંત્રણ થવા આવ્યું છે. ઉચ્ચમાં સ્ત્રી વિદ્યા-બ્યાસ કરી થઈ શુભોએ ક્રમી પદવી મેળવી છે તથા સ્વતંત્ર ધૃષ્ટા (જેના કે જેવીચર, હાકતર) માં અગ્રેસર નીવડ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનનો લેખ ચલાવો કાળ ગયો છે ને વિદ્યાલયોમાં એ ભાષાને મોઝ સ્થાન મળવાથી ઉત્તેજન મળ્યું છે. વિદ્યાલયોમાં જ્ઞાન વધ્યું છે. પરિષદના તથા પૂર્વના જ્ઞાનમંદિરોને દેશમાં શુભલાઈ મેળવી સુખામળું હાલ દેશ દિશામાં વિદ્યાસ પામ્યું છે. એ ચર્ચા રોજનારો વ્યાખ્યાન બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ દરિયાના મેળમાં તથા રેલના પાણીની પેઠા જ્ઞાનપ્રવાહ અટકાવી શકાય એમ નથી.

આંતર તથા બાહ્ય ઇવન કેવો છે ? આંતર એટલે ખરેખર અંતરીય અવસ્થા જુદી પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રેક્ષા કરવાઈ તથા તે પ્રમાણે અનુસરનાઈ. માલ (આંતર બાહ્ય.) એટલે બાહ્યદર્શિ, જગતને જતાવવાનું. માલ તથા આંતર બંને વચ્ચે સમાનતા જાળવી પોતાનું ઇવન ચાલી રહે તે સુરપ તથા સીને ધન્ય છે. જાણી માલ તથા આંતર ઇવનમાં જિજ્ઞાસા તથા વિશેષ હેતુ એવા શાખલાઓની યોગ્ય તથા. 'બાહ્યરહે તો ખૂબ જનતા બીતરજા તો રાખજી બહે' એ હોટી કહેવાત જાણીતી છે. કહેવામાં આવે છે કે હાલનો અંદર બહેનો વર્ગ મેલવી છાંટી મુઝાર છે એમાં સભ્ય સમાવરું છે. એક બહારની કેળવણી સ્વદેશીઓને તથા સંસ્કૃતીઓને જતાવવાની ને બીજી પોતાના કુકુમ્મ તથા રૂઝિ મળીને જતાવવાની. પતમાં વિચાર ગમે તેટલા આગળ પડતા હોય ને તે પ્રમાણે વર્તવાની હિંમત હોય તો પણ જનસમાજ તથા કુકુમ્મીઓના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ જાણવાની હિંમત હોય તો જુદી જુદી વસ્તુ હોય ને વર્તન ખોટું તરફ એવા પુરવો પણ છે. ખરેખર પતના વિચારો એક પ્રકારના ને જગતમાં સ્વાર્થ સારવા તેથી ઉલટા વિચારો પ્રસિદ્ધ કરવા એવા પણ પ્રયત્નો ખોટા નથી. કાણુને કાણે કહેનારા પુરવો યોગ્ય હોય છે. મૂર્તિપૂજામાં તથા જનતા વહેમ તથા આપણોમાં આપણા નહિ છતાં પ્રસન્ન આવે તેમાં બાહ્ય રેલના પણ છે.

ઉપરું આધુનિક હોલના ઇવનનું જાણ રેખાચર્ચન છે. વિચ નથી. આનેહૂન વિચ માટે ધણી સામગ્રી તથા વિવિધ નીવડતા સ્ત્રી બેઠાં. વિચ પ્રજા એ દુર્લભિંદુથી જોવામાં આવે તથા પાડવામાં આવે તેનું સાધ. સામગ્રી તો તે જ હોય પણ જુદા જુદા મિત્રાર (દેખડ) ને હાથે જિજ્ઞાસા આવવાની તથા પ્રેક્ષકને વિવિધ સ્થિતિથી તથા જિજ્ઞાસા વિવિધ સ્થિતિમાં નિહાળતાં જુદો જુદો સ્વરૂપો બાહ્ય થવાનો આ રેખાચર્ચન વાસ્તવિક છે કે અસત્ય સ્થિતિ છે એ દરેક હોલોવને વિચારવાનું છે. જાંબા રેખાત આપણા શાળામાં દેખાઈ ગયેલા ચંદની પહેમ જનસમાજની સ્થિતિ જતાવવાનો પ્રયત્ન છે.

મુંબઈ, ગીરગાંધી  
તા ૩-૧૦-૧૯૧૯.  
મંગળજી.

મનસુખરામ કુકુમ્મીરામ મહેતા.

# મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત ઉષાહરણ.

( અનુસંધાન ૫૪ ૪૧૬ થા )

ઉષાએ ચેર પૂન્યા પછી પાર્વતીજ તેવાપર દુઃખજન થયાં અને તેને

પૂજા કરી રી રાત્રીમાં જાગ, વહે હેવી વર માગ,  
કન્યા કહે રૂપ કંઈયે કોઈ, એવા વરની માથું ભોલ.  
ઉમવા કહે આગ વીંછવાર, તે એ તેણે માગ્યો ભરવાર,  
ચીછવાર કહ્યું માગ્યો રી આપો સુંદર તમામો એવરી,  
હેવી કહે વરદાન દરો ખસે, જા કન્યાપરણે ત્રણ વરો.

ના શબ્દોમાં થયું ભરવારનું વરદાન આપ્યું હતું એવો સામાન્ય પાઠ છે. એ સંબંધમાં પ્રેમાનંદ કવિની કથામને ન પડે તથા તેની કાવ્યશક્તિની પ્રતિકાને હાંપન હાથે એવી કવિતા એક પ્રતમાં આપવામાં આવી છે તે અને વીધાથી બીનજવાનવાદાર માણ્યો તરફથી કેવાં પાઠ કવિએના કવિતામાં મુસાડી દેવામાં આવ્યા છે તે પ્રત્યક્ષ થશે. ચિત્રવેદા સખીને કહે છે કે

દેશાસ બઈ પાર્વતી પાસે, માગેની તરો નાથ,  
ચિત્રવેદા એમ કહે, એજા તું કંઈ જાત-  
વેચરી જાત હું માથું છું, તારે માં હું કામ,  
આજ રૂને હું લઈ જઈ, ઉમવા સિયને કામ.  
પૂરે માવચિતા તે લે, તમારો છે દેશાસ,  
એમ કહીને આકાશ ચામેં, આપ્યાં તેની પાસ.  
તે આવતાં અતરિયાવી, સહચિત્રે દીકો દેહ,  
કામ જાણે આકુળ થયો, ચિત્રવેદા તેહ.  
જોઈને વિરમય થયા, દેખીને લેહનું રૂપ,  
ચંદ્રિયાં ભગો પાર્વતી, એમ વહે ચિત્ર જૂપ.  
સુંદરી ત્રિલોકમાલિ, હેવી હાસે નહીં કોઈ,  
આવે છે વરદા સુંદરને, દેશાસનો પતિ જોઈ.  
જો દેખશે જામ પાસુ તમને, તે જાશે જાન ભગ,  
ચંદ્રિયાં ભગો પાર્વતી, હું કહે રૂપનું મગ.  
એહો મેલો વમો, મગા લે સહેલો શીય,  
સખીનું એને દેશ ઉપર, એમ મોઝ્યા દયિ.  
પાર્વતી તારે મોલીયાં, એ સું મોઝ્યા નાથ,  
એ તો પુત્રી તમારી, કહીને દીપો કાથ.

ચીજે મેંજે જોવા લાગ્યા, સદાશિવ તપડિ,  
આવી યોગી પાપે લાગી, લાજ પામ્યાં મનમદિ.  
રેએ આવી વર પાંચો, કળમને હડી કાળ,  
સદાશિવ વિદ્વિજ મયા, તે ચાટે મરીપો કાળ.  
કાપ કરીને વચન બોલ્યાં, પારેલી તેણે વાર,  
તે કિવ સંતાપીયા, ટુંને ગણુ યજ્ઞે ભરવાર.

ઉપાને ગણુ ભરવાર મયાની આવી કલ પ્રેમાનંદની દોષ નહીં. એ પાઈ બીજની કૃતિ છે એ નિઃસંશય છે. હવે એક તરફથી ઉપા દિવસે દિવસે યોદી ચલી જતી હતી, તેમ તે સમજણી થતી હતી. તેને યોગ્ય વર સાથે પરજુવાનું મન થવું હતું. બીજ તરફથી જાણે તો નારની સમાજ પ્રમાણે સંકલ્પ કીધો હતો કે તેને પરજુવાની નહિ, કારણ એના પરજવાથી તેના મનને ભાર ઉતરશે એવું સિત્તું તેને વરદાય હતું. તેથી કરીને પોતે દો શેનો જ વિચાર કરે કે ઉપા પરજુવા યોગ્ય થઈ છે! પરંતુ કથાના મનમાં ચટપટી થઈ હતી હતી, ને તેથી સુખીઓ એક બીજા આમળ પોતાના સુખ કુખોની વાત કરે છે તેમ તેણે સ્વિચ્છેદા આમળ પોતાના મનના ઉદ્ધાર કલગવા છે, એવી હકીકત થોડી એક પ્રતમાં જોવામાં આવે છે. જો કે કાલ્પલોકનમાં એ પાઠ બીજાનું આપવામાં આવ્યો નથી, પણ તે અગત્યનો અને બીજા પ્રતો સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે, પારી અથે લીધો છે.

ઉપા કહે છે કે

માથે પિતા ન જાણે મારમ, ન જાણે કાંઈ મનં મારમ,  
થોડી કન્યા દિર વર નેહ, પ્રાતિક દિરવર જેસે તેહ.  
સાત વર્ષની કન્યા નેહ, જોડી નામ કહેવાય તેહ,  
વરસ આઠ નવની રોહિણી, ઉતમ કન્યા દસ વરસ તણી.  
વરસ અગિયાર માય નેટમે, રત્નવત્તા કહીએ તેરમે,  
વરસ બારની કન્યા નવાંદ, જાગરુવાદિક પ્રાતિક ત્યાંદ.  
સન્મુખ આમળ ટગર્ગાં બારે, મારાવ તો નરકે સંચરે,

બાળવયમાંથી જ બાળકોને પરજુવાની દેવાની આ પ્રકૃતિ જાગરુઓની દોષ કે પછી કવિરચિત દોષ તે આપણે વિચારવાનું છે. આના જ પાંદોને લીધે બાળકઓ વધારે યજ્ઞમાં આવે થતાં હશે.

એ જ અરસામાં કવિ ઉપા પાણે પવિત્ર પદ્ધિમાં એક એ પ્રતમાં ગવડાવે છે, ત્યારે સો વર્ષની જુની પ્રતમાં એના એ જ પાઠ જાણામુરે 'અનિરુદને બાંધ્યો હતો ત્યારે ઉપાએ જાણામુરને કહ્યો છે. આટલા સ્થાન ફેર સિવાય બીજા રીતેજે પાઠ મળતા આવે છે, તથાપિ કાલ્પલોકનમાં એ પાઠ જોવામાં આવતો નથી, એટલે વિચાર પાતો વાત છે, તો પણ તે અગત્યનો છે, ને જુનામાં જુની પ્રત સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. કારણ કે

એ એ ઉક્તિ પ્રેમાનંદના સમકાલિન કવિ શામળદાસની ઉક્તિના આધારે મળતી છે. કવિ મયા છે કે

દેખાડીને દાખા ફેડ, ચાંદ્ર વીખરે પાકું પિંડ,  
પતિ વિના સ્ત્રી સુખ સમાન, પતિ વિના નવ પામે માન.  
પતિ વિના નવ રહે વહેવાર, પતિ વિના સુનો સંસાર,  
પતિ વિના નવ શોભે સ્વરૂપ, પતિ વિના મંદિર કૂપ,  
પતિ વિના નવ રહે ધરમ, પતિ વિના ખોટાં કરમ,  
પતિ વિના નવ જામે કાળ, પતિ વિના ખોલે તે બાળ.  
પતિ વિના પુત્ર નવ મામ, પતિ વિના વહુ નવ લામે પાપ,  
પતિ વિના હળવી કામની, ગંદ વિના જેની જામની,  
પતિ વિના પહેવાનું નહીં મન, ફીફ વડન ને ઢાંચે તન,  
પતિ વિના મતુશર્ધ કશી, પતિ વિના ન ભોલાયે હશી.  
પતિ હોય નારીને સીક, તે જાણવો શી જીમદીક,  
સકળ તીરથ પર ખેડાં જોઈ, વૈકુંઠ રૂપ પામે તેડ.  
પ્રયમ અગ્નિ કરવી પતિ તણી, પછી ઈશ્વર પરી દરિયાણી,  
આથે તે જાણું સાથ, નહીં તરે બહાજે વૈકુંઠનાથ.

પતિ વિનાની જોની સિધ્ધિ કેવી અપ્રમ હોય છે તેનું, તથા 'પતિ એજ પરમેશ્વર વિશેષ', પોતાના હૃદયે કાતાં પતિ વિશેષ છે તે જામતનું, અને જોએ પતિ સાથે સાથે જ રહેવાનું જે સુંદર વિચાર તથા ઉપદેશ કવિએ આપ્યાં છે તે મનન કરવા યોગ્ય છે. આજ પ્રસંગનું મૃદલ કાવ્યદોહનમાંનું

નામ વિના હું એકલી, કેમ કરીને રહેવાય,  
કામજ્વર પ્રગટ થયો, જાણ્યા કેમ રે રહેવાય.

માં કર થતું ૧૪ પંક્તિમાં બીજી આઠ પ્રતોષાંશી પ્રતમાં જણાવું નથી, આ ઉપરથી આપણે શું સમજીશું ? એને શ્રેષ્ઠ જણાવું કે કેમ ? એવી જ રીતે મૃદલ કાવ્યદોહનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પાંચમાં બીજી પ્રતમાં નહીં જાણ્ય પડતી થયું આર કહવાં છે, પરંતુ તે વિશે પ્રસંગ આને કહેવામાં આવતો. અને કહેવું જોઈએ કે જેવી રીતે મૃદલ કાવ્યદોહનમાં આવેો વધારો છે તેવી જ રીતે બીજી પ્રતોષાંશી કાવ્યદોહનમાં નહીં આવેલો પાંચ જણાય છે. એથી કહીને કાવ્યદોહનનો પાંચ ખરો અને બીજી પ્રતોષાંશી ખોટો અથવા બીજી પ્રતોષાંશી સાચો અને કાવ્યદોહનનો ખોટો એવું માઈ કહેવું નથી. કાહને ખરો અને કાહને ખોટો કહેવામાં સાદસ છે. એટલા આદે જ એ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે ઉપાદરણની પ્રથમ પ્રત હજી શોધી પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે.

હાલ તરત તો ઉપાને સ્વપ્ન આવ્યા પછીની તેના મનની સ્થિતિનું તથા તેની સખી ચિત્તલેહાને તેના સ્વામીને દેખાડનાના તથા આશ્ચર્ય આપવાના આમરનું, અને ત્યાર બાદ ચિત્તલેહા પોતાને મહેલા

“ એક પત્નકાં મીતરૂં, એક લોક તણુ મુગન ”

ના વરદાન પ્રમાણે કામળ ઉપર સર્વે દેવતા રાખ્ખની જળી મીતરે છે તે વખતનું માત્ર સુરત રહેરની પ્રતમાં એ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેમાંનો કેટલોક બામ લખ્યો. કવિ વર્ણવે છે કે

ચિત્ર આગારે, રૂપ દાગારે, મન મહાલીને, વનવાળીને, ભદ્ર દેશ લખ્યા, સર અસર  
લખ્યા, મહાકરે લખ્યા જંગલ લખ્યા, મહામાર લખ્યા, કામલ લખ્યા, મધાર  
લખ્યા, જંગલ લખ્યા, રૂંચ લખ્યા, વિલંગ લખ્યા, વિલાપત લખી, ગૈર દેશ  
લખ્યા, વેરાળ લખ્યા, નેપથ લખ્યા, મન્ન લખ્યા, કન્ન લખ્યા, પુરાસન લખ્યું,  
કુસલાન લખ્યું, ત્રીપારુજ લખ્યું, સાગરપાળ લખી, એકપગા લખ્યા, હસ્તીપગલ  
લખ્યા, ક્રીડા લખી, પરકમ્પ લખી, તેતેવ લખ્યું, તીલમાન લખ્યું, કયાન લખ્યું,  
દિંદુસ્તાન લખ્યું, કુતલુ લખ્યું, કાશીનાથ લખ્યા, અયોધ્યા લખી, વૈશાલ લખ્યું,  
પાટણ લખ્યું, સર્વે લખીયારે.

હોઠ હોઠો ઓખાખાઠ, જુએરે, નીર જુએરે, દુઃખ જુએરે, પછી લાપારે, કો હમ-  
યામાત તમો જુદારે, ચીર મુદરી સોઠારે, ચેરખા સહીયરે મોઢારે, સહીયર પેરે  
વહેલી જીરે, સાય સહીયરો સોઠારે, મુની મગરે, મોતી જગડેરે, પછે ભેતીરે,  
નીર સોઠોતીરે, દુઃખ મોતીરે, બેની મોદેરે. એતો મારો વર નોઢે તેને સ્વપ્ના-  
તરમાં પરણીરે.

તે તો કુંડલો કુખડ, તેને માથે છે મુઠડ  
સોઢીરે, મોરખીજનો બાર, વરસ સોલનો કુમાર  
મારા પ્રજ્જુતજો આપાર, તેહને મુખને દેખાર  
એને પદાવૃત્તી પગડ, એતો મોઢેરે બેની મોઢેરે,  
તેને સ્વપ્નાંતરમાં પરણીરે.

આ પછીની ઉવાદરમ્યની કથા જાણી પ્રતમાં મહેજસાજ પાા દેરથી એક સરખી  
છે, એટલે તે સંબંધમાં વિશેષ કહેવા જેવું નથી. ચિત્તલેહા શીઘ્રજનું ચિત્ર આપેલું છે તે  
જોઈ ઉપા તેની લાજ કઢાઈ છે, તે પછી અનિર્દનની જળી મળાવે છે એટલે એજ મારો  
વર કલાપી તે બેયરી અંતિમે નજ અનિર્દ દીક્ષિણા ઉપર ચૂતા છે તેવી સ્થિતિમાં  
દીક્ષિણા સહિત તેને લીંચકી લાવે છે, અને ઉપાને એવે છે. ઉપા અને અનિર્દનની મમ

નારદજી આવી કરે છે, અને પછી ચિત્તશેઠા નિદ્રામાં ચાલે છે. એ કયા, તથા ત્યાર પછી ઉઠ્યા અને અનિરુદ્ધ તરફેર થતાં કોઈમાંક સાથે તેના મુદ્ધ વગેરેનું વર્ણન સમગ્રમાં કરેલું છે. તોપણ અનિરુદ્ધ અને આણ્ડ વચ્ચેના મુદ્ધમાં અનિરુદ્ધ દારે છે, ને તેને બાણસુર પકડી કાચશુદ્ધમાં પૂરે છે તે વખતે નારદજી તેને દર્શન દેઈ શીશુષ્યને મોહકવાની ધારણા આપે છે ત્યાર પછીનું બૃહત્ કાવ્યશેઠનમાં આપેલું ઉપા વિલાપનું

“ નાથ વિના હું એકલી, કેમ કરીને રહેવાય,  
કાનકવર પ્રમટ મયો, જાણ્યા કેમ રે સહેવાય.”

વાણું આપું’ એ મું કરતું કોઈ પ્રતમાં આપનામાં આવેલું નથી. તેથી એ બાબત થકી જાય છે, કે તે વખતે શ્લોક હોય.

અનિરુદ્ધની વધારે શીશુષ્ય આવ્યા પછી બાણસુર પાસે યોધવછને વહીએ મોકલેલા એલું કેટલીક પ્રતમાં જણાય છે. એ બાબત સુરત રહેરની પ્રતમાં તથા કાવ્યશેઠનમાં પાઠમાં નથી, પરંતુ રામકોટવાળી પ્રતોમાં તથા સૌ વર્ણની જુની પ્રતમાં તે જોવામાં આવે છે, તેથી તે અહીં આપો એવો સોચ પાડે છું.

યોધવજી આવીને જોત્યા, ચિત્ત કરીને વાણ,  
કાનકવરિ હું મોટો સાલ, બળાથો વીર સુભવજી.  
તારે નગર પંચોણ આવ્યા, ફાણ કપજાપતિ કર્શન  
પુત્ર આપીને પારે લાગે, એટલું લા મુને માન.  
તારે માથે ઉપર મોહું, ઉચિત્તજનો નાથ,  
વળી તારે સરપણ મોહું, સામગ્રીયો સનાથ.  
મોહસુવનનો જણતિ જુવર, તે તારો વેવાઈ,  
તમે કરું મારું માનો. જૂન એ છે બહી સગાઈ  
એણીવારે હેત પાલું ચાલે, તે વચન હું માણુંછ  
સોલું ને જળી સુનીય સાચતા, સેટીએ વાણુંછ  
યોધવજીમાં વચન સુણીને, જાન્યો મોહણીતપુરનો વણી,  
તમે કરું તે ખરું, પંચોણવત હું તમણા કરે.  
યોધવજીમાં વચન સુણીને, સપને ચડી છે રીત,  
ચરણ તણી જે વાણી જાલ્ય, તે કેમ પડું શીરાછ.  
આવત એણણું છું એને જલ તણે બરવાડછ  
માથે દહાડયો અહીં આવ્યો, હમણા વાણું એના હાડછ,  
એણે અપજાણું અણુણાઈ કીધી છે, આ હેરડાડું બાળજી  
એણે મોહુજીમાં જાણું ચારી, પણ તણી પિંડાડછ



પણી લંપટને લાજ નહીં, એણે નીચ કામ કરતો જુદા કીધો  
એણે બરવાનાં એકાં ખાધાં, પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ  
એને કુળ કાંઈ રાજ નહીં, નાતલીણા શું જણે  
જુગતું નેહમે ચોથો એકવચ, મગતું તેણી વાર  
આજ પછી ક્યા નવ કીરે, ચોટા સાથે વજ્ર  
પરોણાગત દુ દવણા પહોંચાતું, સુરજ રેશે સ્થાલ.  
એકવચ કહે કરે મૂરખ, એવાં વચન શું બાળે  
માથાનો પા જુલે મૂરખ, હજી યજ્ઞ હેતું કુદૃષ્ટ  
કીધું તે પ્રકમ યૌદ, ચાર લાખ ઘનત તારા માર્યા,  
નેને વિખારી પડ્યો.

આ પાત્રને કાંઈક મગતી હકિત કવિએ જણાવ્યું હશે પણ કદાચ તરફની બીજી પાત્રો ગવણની છે, એટલે એ ને પાદ મળતા આવતા દોવાથી તે વિશેષ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે.

ખાણસુર અને શીડુણની વચ્ચેના મુદ્દ પ્રસંગમાં પણ કવિએ માતુરી બતાવી છે, એણે કેટલીક પ્રત બોલી જણાવ્યું છે. કેટલોક વખતે પદ્યો છે, પણ તે માત્ર કરતાં કેટલીક હકીકત વર્ણના યોગ્ય છે. દરજન તરીકે શીડુણે ખાણસુરના હાથ ઉઠાવ્યું મુઠ્ઠીન મજ મૂક્યું ત્યારે ખાણસુરની આ ઇચ્છાથી નમ રહેશે શીડુણની આજે આખાં તે બેઠાં શીડુણુ સમજા પામ્યા એ વિશે જુની પ્રતમાં એવું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે કે

કરી માથા ને ઘમેલ અગ્રેષ, મજ અધુરુંજને યોષ,  
કુણે કીધું કૈવલું વા, તાજીરે મથાખું ચાં  
નેવે છેદવા માંડ્યા હાથ, તેવે આવી ખાણની મળ  
કેટલાસણી એવું નામ, કેળી નમ લાખ્યા બચવાન.  
ત્યારે મજા સુઝેન, નાચી છૂંચે જાણ સમજ  
‘મજા’ વા તે ખાણવાર, કુણે કૈવલમાં હાલકાર  
કેટલાસણી ખાડે જડુ ચીસ, સહસ હાથ હવથા જુગતીય.

પરંતુ આ બીજી પ્રતમાં કેટલાસણી નમ કરીરે વચ્ચે આખાંની વાત નથી. એ હવરાત સુરત ચંદિરવાળી પ્રતમાં તેા એથી આગળ વધી કેટલાસણી રપે રેશે કેવાં હવાં તેવું પણ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એમાં એવું કશું છે કે

વહેવાણુ આખ્યારે, જુઓ જુઓની વહેવાણુ આખ્યારે.  
મમખાણ હજુમાર નહી, વસ નહીં કઈ જાણ્યાં કે. વહેવાણુ.

માતા મ્હણી તપ આવી ઝાણી, બચકરે દોસે વેણ,  
 નમ નારને :દેખીને, કાંઈ રૂપ જોયું ઈસ વહેવાણ.  
 એક જોતનની લાંબી પહોળી, કાંજળ રંગે કાપ,  
 સવખાણ નહીં સુતરનો લાંતણો, તાડ સરખા પાપ વહેવાણ.  
 ગિરિશંક તે યીસ જોયું, પંચરંગ સિર વાળ  
 ગિરિ શુભ વદન નિકાસું, હોલહોળી સરખા દંડ,  
 જુગમ્પોળ સરખી નાસીકા, કંઠે લાડકાની મળ,  
 સરખા સરખી છબ સળદે, બસે આણે અંત.  
 સપાં સરખા અવણ રોબે, અમિ સરખા ડેખા,  
 પમડા સરખા જુલ ગિરજે, નારો ભદ્રવંશ ડેખા,  
 રાત બે સાખાં પગપાડે, વજ્રખાં જોડરાં ઢસીય  
 દશે વિલા ત્યાં જાંબી ધાતી, રંગ પાડે યીસ  
 બાણસુરને હાતરી લીધે, પૂરવતું વરદાન,  
 નમતણી દેખા કોટરા, જૂલે ધવું નામ.  
 મહાકાળથી સાખીસ હાળે, એકવાર રજાંદે  
 કોટરા આમળ દર્શ, નારો બાણસુર રાણે.

બીજી બધી પ્રતેમાં બાણસુરના હસ્તછેદન વિષે જે પાઠ છે તેમાં જાણે વધારો  
 આ પ્રતમાં છે. પ્રેમાનંદ કવિને જેવા અત્યારનો શોખ છે તેને અલંકાર આમાં રહેલો  
 હોવાને લીધે તે અગત્યનો છે. બાણસુરના હસ્તછેદન પછી શિવ બાણુની ખરે આખ્યા, અને  
 તેની અને વિષ્ણુની વચ્ચે કુદ યજુ તે બંધ પડવાના પ્રકાર આખ્યા અને તેમજે સ્તુતિ  
 કરી તે સંબંધીત કવિતું વહેતુ ઘણીખરી પ્રતમાં મળે છે, પરંતુ સુરતશહેર વાળી પ્રતમાં  
 એ સંબંધમાં શિવ વિષ્ણુ અને પ્રકાર વચ્ચે એકજ છે, તેમાં બેદ નથી એવા અનેક  
 જ્ઞાનની વિશેષતા એવામાં આવે છે. કવિ કહે છે કે

લક્ષા વચમાં આખ્યા, મન માનીએ રે,

આપણે તો વદવાડ દુખ લાંછણે રે.

સાગ મળ પૂત એક છે, મન-તેમ આપણે તણે એક, દુઃખ.

હોલુ બકા, કોણુ કુખુલ, મન. કોણુ હરિ ગિરુસર. દુઃખ.

એ તણે કુસલ એક છે, મન. હરિદરમાં નહીં બેદ. દુઃખ.

બકાવસલ છે જૂલસા, મન. સ્વામી એ ગિરુસર. દુઃખ.

મહા કહેરે કુખુલ, મન. આ સોલિત ગાનું રાખ. દુઃખ.

મહા વળતું ભોલીયા, મન. હાલે કો વહેવાપ. દુઃખ.

બાણસુર સુખીયો મળે, મન. શીખણે કેરુનો હાથ. દુઃખ.

પ્રેમાનંદકવિના ઉપાધ્યક્ષના વીરસંગ્રામના આખરે પહેલે અને હાસ્યસંગ્રામને બીજે એક એ વિભાગ પાડીએ તો પ્રથમ વિભાગ અહીં પૂરો થાય છે. એમાં કવિએ ૬૬ વાળી છે. વીરસ વિભાગમાં પણ તેણે કુમાર, હાસ્ય અને રસોની અમલ મૂકી છે. દરેક હાસ્યસંગ્રામે બીજે વિભાગ કવિએ ભૌતિક અનુભવનું ચિત્ર પાડનારો બીજું અને શીશુનું અનુભવ એ અને પહેલેને અનાવ્યા છે. એ બીજે વિભાગ માત્ર પ્રેમ અને આનંદથી છલકાયે છે.

કુદની રંગાણિ પડી જલસુરાય શીશુનું અનુભવન તમે આને છે અને તેના કવેશ અપરાધની કમા માટે છે તે વખતે કવિનાં બીજાં આખ્યાનોમાં આપણે જોઈએ છીએ તેમ શીશુનું અનુભવને જુદા જુદા અનુભવો મેળે પૂરી ઉપર ને ઉપર કર્યા છે તે સર્વ બાણસુર પાસે કવિ અનુભવે છે તે કશું બીજા પ્રતીમાં નહીં હોવાથી આખું તે નદિ પણ તેમાંથી પેડે. જામ અને લઈ સંતોષ વાળીયું.

કવિ કહે છે કે

ત્યાંક સ્તુતિ સામગ્રીવાની કરતો, કરતોડીને જોયરતો,  
દીનાનાથ તે દીનદયાળ, હો મરવા શી મોપણ,  
અમ ઉપર યજ્ઞી કીચપ, તમે રાખે વૈદ્યરાપ,  
મમ પુત્રીને પાળી અણી, જરા રહો નિષ્કાંઠા વ્યાપી,  
વારાહ રૂપ ધર્મ સુદાન, પાતાળે દણે દિરજાશ,  
નરસિંહ રૂપ તમે લીધું, અમપદન સમને દીધું  
વળી દિરખાશને દણિયો, પ્રભાદને પોતાનો મણિયો.  
વળી મારો ને પિતાર, તમે તેને કીધી કરજાપ.  
આખ્યા વામનરૂપ ધરી, જામી અવની કેવ મોસરી.  
સત્ય શમ્ભુ ને રાખી લાજ, આખુ પાતાળ રૂંદ સંજ.  
એમ પાવન કીધો પોતાનો, વળી હું અદમારે જારીયો  
મારો મદ મોહનજીને ધણીયો, બાણસુર એવ જોયરીયો.  
સકુથી કૃપા મને નિરોધ, વહેવાઈ મધા મધીયો  
બહે પેદ પડી કન્યાય, મારો કૃપા કરો અન્યાય.

( અર્થ. )

“પ્રભા. ૩”

## શ્રીવાંચન.

સ્નેહી હામ આનંદકર,

‘વસન્ત’ના ગદ્ય સંકર્ષ પ્રસિદ્ધ થયેલા આરખાંચ પત્રો ઉપરથી જણાય છે કે શુભરાત્રીમાં તરજુમો કરવા લાપક અથવા અનુવાદ કરવા પોત્તપ ઉચ્છેદમાં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો છે તેનો કામઝે ઉશ્ચેષ્ઠ કર્યો લાગ્યો નથી. માત્ર ઉચ્છેદ પુસ્તકોનો ઈસારો કર્યો છે એટલું જોઈ. આટલાજ માટે તકમારા શ્રીજી પ્રથમા સંબંધમાં કેટલીક સૂચના કરવાનું કામ મહે’ માથે લીધું છે. આ સૂચનાઓ, ધારે તો કુ. વ. સોસામટી જેવી સુવ્યવસ્થિત સંસ્થા, અમલમાં આણી શકે એમ છે. તકમારી દ્વારા શુભરાત્ર વર્નાકુલર સોસામટી આપણી શુભરાત્રી સ્ત્રીઓ માટે સાર ઉપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી શકશે એવો મને વિશ્વાસ છે. આશા છે. આ આશા ફલીભૂત થાય તો ન થાય તો પણ વસન્ત પત્રકાજ આવી ચર્ચાથી ખાનસિક આનંદ ફેલાવવા ખાતર સમસ્ત શુભરાત્રી સ્ત્રીમંડળ તકમારી ઉપકાર ખાન્યા વિના નહિજ રહે. આટલા ઉપોદ્દ્યાત પછી મદારી સમનાઓ તકમારી સમક્ષ મૂકી દુ અને તેની સારાસારતાનું મત તકમનેજ સોંપુ છું.

(૧) ત્યારે ઉચ્છાન્ક અને ખીન્ન રોગમાં સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકોનો હારમાળા ને હારમાળા પ્રસિદ્ધ થયે જાય છે, ત્યારે આપણે ત્યાં પણ સ્ત્રીઓની ઉત્તતિ અર્થે, સ્ત્રી ઉપયોગી લાભધેરી માટે એવાજ પુસ્તકો એક પછી એક પ્રસિદ્ધ થવાની જરૂર જરૂર છે. આને માટે પ્રથમ સારાં સારાં પુસ્તકોની પસંદગી થવી જોઈએ. આટલું થયા પછી સેખકોને અધુક વિષયો માટે અધુક પુસ્તકો લેવાની જગ્યા અભાવજ કરવી જોઈએ. આમાં પુસ્તકોની એક આવડિમાં લેસથી પચીસ પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય તો ખસ. આવી આવડિ અથવા હારમાળા આપણી સ્ત્રીઓને અવકાશભાગ નિવડશે અને જો આ કામ શુભરાત્ર વ. સો. જેવી સંસ્થા ઉપાડી શે તો તેને અન્તે લાભદાયક પણ નિવડવનો સંભવ છે.

(૨) કેટલાંક વર્ષ અગાઉ ય. કુમ્હુરાવ. એ. દીવેલીયાએ ‘નારીશિક્ષા’ નામનાં એ પુસ્તકો એ આગમાં લખ્યાં હતાં. આ જગે પુસ્તકો લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં અને એવાજ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા સલાહ બરેલું છે એમ મદારી માનવતા છે. આવી હારમાળા માટે જેવતી સામગ્રી ઉચ્છેદ-મદારી અને જ્યેષ્ઠાંતી સાહિત્યમાંથી જોઈએ એટલી મળી આવશે. “૫ સીક્રન્સ એ-સીક્રોવેલીયા આરસા ચીક્રન્સ મેમેરીન” ની જુની તેમજ નવી આરસિઓમાં આવી હારમાળા માટે એટલી સામગ્રી છે કે થોડેર સમય તો ખીલું શોધવાની જરૂર નહિ પડે. આવીજ હારમાળા અસ્થ સમયમાંજ તૈયાર કરાવવા મદારી પ્રથમ ઉચ્છેદ છે ને મહેને કહેવાં આનંદ થાય છે કે આ સંબંધમાં જનતા તમામ સાહાય્ય આપવા ય. એમીન્દરાવ. આર. દીવેલીયાએ વચન આપ્યું છે.

(૩) વેદક વિષય ઉપર લોકપ્રિય લઘુ ગ્રન્થોની આવશ્યકતા છે. આવા ગ્રન્થોનું મૂલ્ય ગાર આના કરતાં વધુ ન હોયું જોઈએ. આવા કર્મો વેદક જ્ઞાન ધરાવનારાની

ગ્રાહની પ્રથમ તરફ છે. આ વિષયને માટે ભોમ્બે એડ્વર્સી સામગ્રી તેજાર દોવાથી એ કામ તરતમાંજ માથે લઈ ચલાવ્યું એમ છે. આ વિષયને અંગે કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકોની નામગીરી આપી હું સન્તોષ મારું છું.

(1) Moore's Family Medicine and Hygiene for India. (2) The Doctor by George Black ( Ward and Lock ). (3) The Rules of Health by Easton Hiles. (4) Dr. Andrew Wilson's common ailments and their cures. (5) How to keep well. (6) Our foods and drinks. (7) Infectious diseases and hints to prevent them. (8) A healthy Home and how to attain it. (9) Dictionary of diet (1/6th Healthy and strength Let) (10) A. B. C. of Nursing in accidents and illness 1/ ( The Scientific Press Ltd ) (11) The mother's guide series 6 parts by Mrs Ada. S. Ballo ( Office of Baby, London ) each 6d. (12) The care of feeding of children in questions and answers by L. F. H. H. H. 1/ L. L. D. ( London Siderly Appleton ).

(૪) મુખાગ્રાહની ૫ પંચ સમજાવે દિવસ કયા પાલકાગાના સ્થાપીનેા દેવુ એ હતો કે નિયામ દોરણ પછી લેખના શુદ્ધ છવન અને મેચાર છવન મટિ થોમ તામીય આપવી અને શુદ્ધિથી તેજાર આતા તરીકેની કરીને સમજતાં અને અદા કરતાં શિખવું. આ દેવુ વિષયમાં તો ઉચમ છે, પ્રદીપ્તિય એ વરંતુ આચારમાં આ દેવુ એ પાલકાગામાં મર આવતો નથી એ કહેતાં ખરેખર મરને ગ્યાનિ થાય છે. આ પાલકાગાના સંસ્થાપકો એ હુમ્મ આરાધ અમલમાં મુકાતો ભેષા મુકિ છે એમ માનીયે તો વચુ એ આપણે લેખના કામમાં વિષ વિષ વિષયો ઉપર સમાયેમાં પુસ્તકો પછી ન થયેયે તે આરાધ રક્ષીમૂત કર્મ કહેજ નહિ. આ પુસ્તકો રસીએની કાચમેરી માટે એ પુસ્તકો તે પાર કરનામાં આવે તેજ વિષયોના સંબંધના લેખા ભોમ્બે ખાન દેર એડ્વર્સીય કે અમલકાના પુસ્તકોમાં વધારે વિવેચન અને તપસીયની જરૂર છે.

(૫) શુભશાસ્ત્રી સાહિત્યમાં સામ્યા અને જ્ઞાન આગેવાં છત્રચરિત્રો અચાર નયમ મળી આવે છે ખરું. આસં દુઃખ નીરજ છત્રચરિત્રમાં આપણી સીએને રસ પાતો નથી અને એના કંઈ સંસાર સેના નથી. આં સુદી છત્રચરિત્ર સમાચારના દેવુ સારા નહિ ત્યાં સુદી એવાં ચરિત્રો લખાવથી અચાર વાંચવાથી તેા લાભ ? આવે માટે ઉચે છત્રાં નીચેનાં પુસ્તકો છે.

(1) Mark Twain's Joan of Arc. (2) Booth Tucker's Life of Catherine Booth. 2 Volumes (3) The Miracle of a Life (the autobiography of Helen-Killer (Hedder and Stoughton ). (4) a popular life of Queen Victoria.

(૬) અભિયા માટે આ તેજાર પુરપો હું કરી કહે એમ છે અને એમણે અત્યાદ રસીયાં શુ રાં કર્વે છે તેર્વ પચાસિત વર્ષનાં જરૂર ભોમ્બે એડ્વર્સી ઉમેછાવે છે. આનાં પુસ્તકોમાં શુભચરીત્રમાં આચારનાર વચાની સેત્રવદન જેવી સંસ્થાએના શ્રમ દેવુ

આપણી સ્ત્રીઓમાં એવંત્રેણ યંત્ર સંભવ છે. સેવાસદન સંપૂર્ણ રીતે વિતંબી નિવશ્ચું નથી તેનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે જે સંસ્થાના ઉચ્ચ ગ્રાહકો સમજવાને આપણી સ્ત્રીઓ હજી તૈયાર નથી. સેવાસદનની વિવર્તિ મા. માન્યારી, ખો. કપારામ અને પ્રો. અન્નરત્ન પેસા અને યત્નો સારજ થાય એમ ઇચ્છા હોય તો તેમણે તે સંસ્થાના દુરમાંથી આવતાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરાવતાં શ્લેષજો. સેવાસદનની સેવિકાઓમાં સેવા કરવા પ્રેરણા થાય એટલા માટે હજી કાલેસની જોન એડમ્સ, એલાઈવ ક્રીસ્ટીઅન મેલ્વેરી, મીસીસ બુથ, ડો. બર્નાર્ડો અને એવાજ જનસેવા કરવાના મહાત્માઓનાં કાર્યક્રમ જ્ઞાન તેમજ મજવાની આશ્ચર્યકતા છે. ઓ. સી. મેલ્વેરીના સેલ-માર્કેટનું જાણવાનું કરવાની પેટેલી જરૂર છે એમ માફ માનવું છે.

(૩) હુઆર્તને હુઅમુજા કરવા માટે શાં શાં સાધન અને શા શા ઉપાયો શોધવા જોઈએ એ સંબંધી માહિતી આપતાં પુસ્તકોથી આપણી સ્ત્રીઓને એક સામ થાય એમ છે. એ સંબંધી પ્રાથમિક જ્ઞાન આપણી સ્ત્રીઓને મળે એટલા માટે નીચેનાં પુસ્તકોનાં જાણવાનું આશય આનુવાદ થવાની જરૂર છે. (૧) થેરીટી ઓરોનાલ્ડરેલન થોસાપરી તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકો. (૨) Mary Omaydson's How to help (Mhecaliana & Co).

(૪) Beeson's book on Household management (મુદ્રવ્યવસ્થા) જેવી પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવે તો આપણી હિંદુ સ્ત્રીઓને જડ ઉપયોગી થઈ પડે. આવાં પુસ્તકો તૈયાર કરવા માટે જોઈએ એટલી સામગ્રી તૈયાર છે. સાખ્યા તરીકે (૧) Sprue's Household manual (૨) The Woman's book (Uniform with Jack's Reference book) Rs. ૩-૧; (૩) The House wife's What's What by Mary Davison Fisher (varia); (૪) Things a woman wants to know No. 12 Isabel Hamd-books (૫) The Expert Cleaner by Harvey, S. Seaman (Folk and Wagonallie) (૬) the book of the best of everything (Folk Wagon & Co.) આ અને આવી ખીલે કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકોનો અનુવાદ થાય તો સામગ્રી છે.

(૫) જનસતી સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓને નિમજ્જ લાવક કયાં પુસ્તકો છે તે સંબંધી ચર્ચા હાલમાં મુંદરીસુભોષ માસિકમાં ચાલે છે. હવે આ મુંદરીસુભોષ તેમજ 'વસંત' માં આ વિષય ઉપર આવતા ચર્ચાઓ-લેખો એમા કરી ઉપયોગ કરવામાં આવે અને તેના સત્વ તરીકે પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવે તો વહુ સફ. ઉમેદનાં કાળાં જે પુસ્તકો નજીક ૨૫ છે. (૧) (૧) Mind and Culture by Rev. R. P. Downes L. L. D (૨) Through the Magic Door. by A. Conan Doyle.

(૧૦) જનસતી સાહિત્યના વિશ્વસના પ્રસિદ્ધચર્ચ પુસ્તક હજુ સુધી લખાયાં નથી અને એટલા માટે સરજ અને રસિક પુસ્તક લખાય તો આપણી સ્ત્રીઓને આવકારલાયક થઈ પડે એમાં કોઈક નથી. આની સાથે સ્ત્રીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં જનસતી આરજ, જનસતી રટી પ્રોગ (Lithon) અને જનસતી પચવ્યવસ્થાની પદ્ધતિની જરૂર છે.

(૧૧) આપણાં ધરેનાં સામાન્ય ધરખરચનો હિસાબ બરાબર રખાવો જ નથી અને તેમાં સીએ તો. પદ્ધતિસર રાખી શકતી જ નથી એવી અનેક બહેલી સીએ છે એઓને ધરખરચનો હિસાબ રાખતાં જામે જ આવડતો હશે આટલા માટે નિયમિત એ પદ્ધતિસર ધરખરચનો હિસાબ સીએ રાખી શકે એમ આપણે માહત્તા હોઇએ તો નીચેના પુસ્તકોને અનુવાદ કરવાનો જરૂર છે. (1) Household accounts by Kate Manly આની સાથે પૈસા સંબંધી થોડીક સૂચનાઓ આપવામાં આવેલાં હીક.

(૧૨) હિંદુસ્તાનનાં સુખ્ય મહેરા, એવા સામક સ્થળો અને ક્ષત્રિયાની રાજ્યધાનીઓનો રસિક હેવાલ આપનાર પુસ્તક તેમાર માથ તો સીએને ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. આ પુસ્તકનું નામ “ વાયાજુનો એનિયો ” પાઠ્યપર્ગા આવે તો વધી નથી. આના પુસ્તક માટે નીચેનાં ઇંગ્લેશ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવા બહાનમ્ છે. (1) Mr. Forrest's Book on Indian Cities (2) The Indian Gazetteer, (3) Mr. Edwards's Book on Bombay (4) Colver's Picturesque India, (5) The Traveller as companion (Govt. Printing Press Calcutta) (6) Our Modern Empire by Philip M. Gibbs (Camel) (7) Railway Guides.

(૧૩) સી ઉપયોગી લેખો અને દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં સીએની હિસાબ સંબંધી લેખો હાલના પત્રો-માસિકોમાં આવે એવી પોતાના તંત્રીઓ તરફથી થતી હોય તો જનસમાજને ને તેમાં સીએને ધણો લાભ થવા સંભવ છે. દરેક અંગ્રેજી વર્તમાનપત્ર અને તેમાં ‘ગુપ્તકુલ’ નામના માસિકમાંથી, આ સંબંધી લેખતરી ખાદિતી થતી શકે એમ છે. ઇંગ્લેશમાં The English Gentleman's Year Book નામનું પુસ્તક દર વર્ષે નિકળે છે આવીજ તરેહનું એકાદ પુસ્તક આપણા પત્રોના તંત્રીઓ માહકોને આપવા તજવીજ કરે તો વાંચક તેમજ લેખને પોતાને લાભતાપ્ત છે. આમ ન જને એમ હોય તો ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં જુલિખાસારમાં રા. રત્નજીતરામ શાસ્ત્રીનાર્થએ શુભચીતી સાહિત્યનું સિંહાવશેડન કર્યું હતું તેજ પદ્ધતિએ વર્ષ દરમિયાન સી ઉપયોગી સામાજિક હિથવાસના પુસ્તકના ઉપમાં અવશેડન લેવાનું હોય તો ખુબ ખુબ છે.

(૧૪) હુદ હલકી પંડિતના લેખો-પુસ્તકોને બહોળો પ્રચાર થતો જોઈએ હીએ અને તે હાસ જનસમાજની નીતિ બચકે પડે છે. આ હાલી થતી બહકે એટલા માટે મ્હારી એવી સૂચના છે કે જેવી રીતે ફ્રેશ સોસાયટી એક પૈસાના અપવા બાના આનાના નાના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે તે પ્રમાણે “ આણુ જગતો ” અથવા એવું જ કાંઈ નામ આપી ન્હાનાં ન્હાનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરાવનાં. આણુ અર્થા ઉપરના આખ્યાનોનો પથ આમાં જ સમાવેશ કરી શકાશે.

(૧૫) નાણકો રમત્તાનિક રીતિ જ કેટલાક પ્રસિદ્ધ કરે છે. હવે આ પ્રયોનો જુલિખૂર્વક તેમજ સમંજસુ પડે એવી રસિક કાલમાં ઉપર આપવામાં ખદમ્માર થઈ પડે એવાં પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ. સીએને લેખો આપણી સીએ તો કેટલાક વિશય સમજી જ

કચ્છી નદી અને એનું પરિચુરમ એ આપે છે કે જાલકીના મુદિપૂર્વે કરેલા પ્રયોગ સં-  
તોષકારક ઉત્તર આપી રહેતી નથી અને તેમની છવાસુ રુચિ કાબી નાખે છે અને આથી  
તેમની નાતલિક કલિત ખીલતી રહી. ઉપર યવિત પ્રયોગની રૂપમાં યતું ભેદિએ.

(૧૫) આદર્શ પુત્રી આદર્શ પત્ની અને આદર્શ માતા આ સી છપનની  
રસુ મુખ્ય સ્વરૂપ છે. આટે એ મણે સ્વરૂપ સંપૂર્ણતાને પામે એ હેતુથી મણે રિયતિ  
ઉપર નિશ્ચાં પુસ્તકો લખાતાં ભેદિએ. આવાં પુસ્તકોને લીધે પૂર્વના ઉત્તમ સંસ્કારો  
કાપમ રાખી પશ્ચિમના વિદ્યાસ પ્રાપ્તતા કુલો પિયતી આપણી સીમો સન્મુખ ઉચ્ચ  
આદર્શો મુકી રહીશું.

(૧૬) ન્યાના બાળકોને સ્વાભાવિક રીતે વાલો સાંભળેલી બહુ મને છે હરે આ છ-  
વાસા તુલ ધાય અને એમની રક્તિઓ ખીલે એવી ન્યાની રક્તિક ભોમક ધાર્મિકો તૈયાર  
કરવામાં આવે તો મતાઓનો જાણ કેળવણીનો સરો સરળ ધાય. આવાં પુસ્તકો તૈયાર  
કરાવતી રખત એક વાત એ ખ્યાનમાં રાખવાની છે કે આજ બહુજ સાદી અને સરળ  
રૂપથી લેધી સાત આઠ વર્ગના બાળકો સહેમદારથી સમજાઈ શકે.

(૧૮) દુનિયાના જુદા જુદા દેશમાં વસતા ભેદિ તેમના મુદ છપનનો અને મુખ્યને  
કરી દુનિયાના વિવિ જિલ પ્રેરણી સીમોનાં છપનની માદિતી મણે એવાં પુસ્તકોની પશુ  
ભોલી આલસપદતા નથી. આ વિષયની રાખસી તૈયારી પુસ્તકોમાંથી મળે આવશે.  
(1) Joyce's *Wonders of Different Nations*; *Peep into Many Lands Series* 35  
Volumes each 1/6 (2) *Our Neighbourhood Series* 10 Volumes each 8/6 (3)  
*The Humanities Magazine* ના પાસલા અંકિમાં જુદી જુદી પ્રજાની સીમોએ  
વિવિ ઉપર કમાયેલા મેમો. (4) *Mr. Menon's French's English's Life for Indian  
Readers* (5) *Prof. Webster's English Language*.

(૧૯) કાવ્યમાં સીમોના આ હક આપેલા છે અને કાવ્ય પ્રમાણે તેમને કેટલી  
સલા છે તેની અધ્યયન દેશની સીમોને તેમાં જમુ હીંદુ સીમોને નજા પશુ માદિતી  
હોતી નથી. આનું પરિચુરમ એ આવે છે કે કેસ નાલતો હોય છે ત્યારે તેમો વકીયો  
અને તેમના કારકુનના કાવાલનાના જોમ માર્ક પડે છે એટલું જ નહિ પણ આજની  
હક કેટલા છે તે ન જાણવાથી ને હરીમાર્ગને લીધે કેસ લેવાયા કરે છે. આટલા જ  
આટે કાવ્યમાં સીમોને સી પસી છે તે ક્યોનનારે સરળ અને સમજાવ એનું પુસ્તક  
લખાની જરૂર છે.

(૨૦) એક ભેમક એક રક્તિ કહે છે કે 'પ્રપરને કપે નામે જોળખવામાં આવે છે તે  
મને કહે અને લોહ કેવા છે તે હું તસ્ત જ કહીશ. ભેમક કરેલા છે તે જાણીને અને  
તેમના કપરનું નામ કહી રહીશ' આટલા જ આટે પાર્થિક પુસ્તકોની પશુ જરૂર છે  
તીયે ક્યોનની જાલતા મન્યો તૈયાર કરવા રક્તિ તે આપેલ નહિ મેળાય.



(૧૫) સુપ્રસિદ્ધ પુરાણી-કથાકારના ધર્મે વ્યાખ્યાનોનાં હુસ્તકેટ કાગળના તરીકે (1) નરહરિચાણીનાં વ્યાખ્યાનો, (2) યુ. સર્વિચ્છેદન અને વ્યાખ્યાનો રાજેનાં ધર્મે વ્યાખ્યાનો ( 3 ) રત્નમ, ચાકરી વૈભવની નોંધ ધર્મશુદ્ધીનાં ભૂમિવ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ.

(૧૬) રેવ. ચામ્સે વૈદ્યરત્નના "રીલીજિયન ફ્રોમ ઓલ યેન કાઉન્ટ" એનું પદ્ય પુસ્તક.

(૧૭) મહર્ષી-મહાત્માનાં હાલન ચરિત્રો; વૈભવ એ કમ્પીસના ઈમોરેલન નોર કા હાલ; ઈમોરેલન નોર હુદ ( વૈધુલ્ય એ-ક ક ) ઈમોરેલન નોર થી હુદ ( નરિસન એ-ક ક ) હું આપુ અમલ નરર એનું આધાર.

(૧૮) જુલ જુલ મુખ્ય ધર્મો અને પેરા ધર્મોના કાલે સરળ પદ્ય સંપૂર્ણ ઇતિહાસ.

(૧૯) જી. એલ. હારરે પ્રકાશિત નોર હાઉસિંગનું પુસ્તક લખ્યું છે તે જ પદ્ધતિ ઉપર સોડિયમ મળ પડે એનું સરળ પુસ્તક.

(૨૦) હિંદુ, જૈન, બુદ્ધ અને અન્ય ધર્મના સંતોનો ઇતિહાસ, ચરિત્ર.

(૨૧) હાલ, ધારુ લેખન અને સામ આમ પ્રકાશને અનુસર થઈ પડે તેનો-સિદ્ધા અમલ બધા સાથે મળી ગઈ સમય એવી-સાથ મુંદર આવમ-સંપીડન પ્રાર્થનાનો સંપદ. આ સંપદમાં ઉપોદ્યાત તરીકે પ્રાર્થનાનું રહસ્ય, પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રાર્થનાની આવના વગેરે ઉપોદ્યાતો સાથે લેખ લખાઈ કરવો. આને માટે મી. જયલુ ને યેસનનું 'રસોલન સીકેટ' નામનું પુસ્તક લેવા એનું છે.

(૨૨) દુનિયાના ઇતિહાસના સામાન્ય જ્ઞાનની આવરણતા એવી નથી. આને જો નીચેનાં પુસ્તકો પદ્ય ઉપયોગી છે. (1) Peter Peri, Universal History on the basis of Geography ( William Tegg & Co ) ( 2 ) Outline of the Worlds History by William Swinton ( American book company ) (3) The Childrens Series on England, France Germany &c 9 Vols each 1-10-11.

આની સાથે હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સુધારો-વીરવીર અને હાલ વિશે જાણી મને એવાં પુસ્તકની પદ્ય નરર છે. આને માટે નોંધએ લેકમાં સામન છે. જેવાં કે Story of India આ પુસ્તકો લંડનની એલીઅર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

(૨૩) આપણી સ્ત્રીઓની "ચક્રવર્તી" એ વિવિધ ઉપા 'ગુપ્ત' સ્ત્રી કંપેનીઅર' ની પદ્ધતિસર એકાદ પુસ્તક લખાવનું નોંધએ.

(૨૪) સાવનસ એક સોસાયટીના ઉપર જેવી એ-સ એચ એ ના સોસાયટી સાર્વિચ્છેદન

પુસ્તક જોઈ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય અને જોની અંદર કેટલાક વધે ઉપર કલકત્તામાં મહિલા પરિષદ મળી હતી અને જોની અંદર સર્વાં વાટે જે વિદ્યાર્થી નહીં કરવામાં આવ્યા હતા તે વિદ્યાર્થી દાખલ કરવામાં આવે તો ત્યાં થવા સંભવ છે. આ પુસ્તકને માટે નીચેનાં પુસ્તકો જોઈ જવા જેવાં છે. (1) *Darwin's Sociology, its simpler teachings and applications* (C. G. Harper & Co.) (2) *Introduction to Sociology* by Arthur Fairbank (Scrubner).

(૨૪) નીતિશાસ્ત્રનું એક સાફ અને પ્રાયશ્ચિ પુસ્તક જોઈએ. આને માટે નીચેના પુસ્તકોમાંથી જોઈનાં ચાલુ લેમાં કરવાં. *The Elements of Ethics* by J. H. Malinhead (U. E. Marshall) 3/ (3) *A Primer of Ethics* by F. R. Constance Jones (Murray) 1/ (3) *Ethics for young people* by C. G. Everett (Ginn & Co.)

(૨૫) પ્રાચીન—મધ્યકાલીન અને આધુનિક સુધારાનું વિશ્લેષણ—જોઈનાં વિદ્યાર્થીનની સુધારાનું ખાસ વિશ્લેષણ કરીવનારું પુસ્તક લેવાય તો જન સમાજના વિદ્યાર્થીનો હિત હાસ મળી આવે. આને માટે નીચેના પુસ્તકો ઉપયોગી થઈ પડશે. (1) *Schopenhauer's books on civilisation* 5 Vols. (2) *Darwin's civilisation* 2 Vols.

(૨૬) શ્રી. કવેના વિધવાધર્મ, કવ્યા મહાવિધવાધર્મ, કરદારનું શુદ્ધીકરણ, શેવાસન, કુ-નિર્દોશ, ઈ. ખર્નાડોરોમ જેવી જન સેવા કરતી સંસ્થાઓનો સરસ અને સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લેખાર થાય તો જોની જ નથી સંસ્થા કાઢવા માટે તેમજ સ્થાપિત થયેલી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવા તથા ખીજવવામાં અનુકૂળતા થાય.

(૨૭) આર. પી. મેનના પુસ્તકની પાસે કવ્ય કાવ્ય ઉપર એક સાફ પુસ્તક જ આવવાની આવશ્યકતા છે. આને માટે કવિજી લોગન પુસ્તકોમાંથી સાધનો મળી શકે એમ છે.

(1) *The Art of Life* by Dr. Maude. (Scammonsham.) (2) *Life* by J. P. Lott (Sympkin Marshall) (3) *The secret of Popularity* by Emily Help (Methuen).

(૨૮) આપણા સંસાર સુધારાની વસ્તુની લેખન નિર્દેશ પાસની ફલીય સરીવ એક સુધારા ઉપર સાફ પુસ્તક લખાવું જોઈએ. આને માટે (1) *Reform* by T. Madhavan's book on Reform (2) *Indian Social Reform* by Chinatarnai (Nelson & Co.) સંસાર સુધારા પરિવારમાં અપાયેલાં આપણા અને ઈ-ક્રીસ્ત ઇશ્વારના રીશ્વારની નવ વર્ષની શાક્રીમાંથી જોઈતાં સાધન મળી શકશે.

(૨૯) કેળવણી સંબંધી નવી નવી કથનાઓ, ખાસકરે અને સુવાતેને કેળવણીની પદ્ધતિ, વિદ્યાર્થીઓની સવિરતર લેવા સંબંધી સાચાં પુસ્તકો લખાવા જોઈએ. આને માટે આ પુસ્તકો છે. (1) *Indian Life and Education* by S. Ballin & Miss Elinor (2) *Walden's Kinder*

gorton system explained 3-6 (3) Macmillan and Co's Kindergarten teaching in India 3 parts (Rs. 1-8-0). (4) Education from the cradle by Princess Mary ourcessor (Bell and Sons L. (5) The care and training of children by Le Grand Kerr M. D. 1910 (Funk and Wagnall). (6) How to train child- by E. C. Hemitt (Stanly Paul and Co.) (7) Parent and child by Sir Oliver Lodge 1910 (Funk and Wagnall) (8) How to bring up our boys by S.A. Nicoll ( R. T. S. ) ( 9 ) The rights of children in Spirit , mind and body by F. T. Hallans (S. W. Partridge and Co.)

(૩૦) એટ ટ્રેન-સ્નેકમ્બિલન વગેરે બહુરે મિલાવણમાં આપણી સીએને નવીન હોવાથી હાંની ચીતણાવણી કેવળ આજાન હોવાથી અનેકવાર તેઓ દાસ્તખાત ધાવ છે. આ દવા માટે આવા નિલાવણની સંપૂર્ણ માહિતી મળે અને ઘરમાં તેમજ બાર રજાવી એ રમવામાં સીએ સહેલાઈથી જાય લઈ એ એમ હોય એવી રમવાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળે એવું પુસ્તક તેવાર કરાવવાની જરૂર છે.

(૩૧) જે સીએ સહનું કાર્ય કરતી હોય તે તેમને પુરતી કસરાત વાચ છે એ વાત ખરી હતાં દારીરિઃ ઉત્તરિને અર્થે આપણી સીએને અત્યુચ્ચ પડે એવું પુસ્તક તેવાર કરાવવામાં આવે તે આપણી સીએનું સરિર નજ વધે.

આ સર્વ વિષયો માટે તપશ્ચા ન પ્રક્રિયા વધેલું Woman's Encyclopedia (sold in parts) ઉપયોગી થઈ પડશે.

અનેક કાવ્યાં અને કાંબરતાં નીચેનાં પુસ્તકોને તરતુઓ અથવા અનુવાદ કરવાં સમર્થુ.

(1) Fellowship ( Letters addressed to my sister's memoirs. A. Weggish and Co. New York 1908.

(2) Works by James Allen, such as: As a man thinketh; Out from the heart; From passion to peace.

(3) Womanhood ( Lectures on Woman's Work in the world ) by R. Heber, Newton (Putney).

(4) Character-building; Thought power by Ralph Waldo Trine.

(5) Letters to a daughter by Helen S. Starch ( Oliphant Andrew and Ferver. )

(6) Educate our Mothers ( R. T. S. Society. )

(7) The Rt. Hon. H. O. Arnold Forster's books:—The Citizen Reader, The Laws of Everyday life; this world of ours.

| વિષય.   | પૃષ્ઠ.  | રેખક,                                  |
|---|---|--|
| જમીનની રજાદુપત્રી   | ૧૦  | સ. સ. વિજયભાઈ કનેપાલાલ મુન. એલ. સી. ઇ. |
| જલ્દોમીર અને તુઝકે જલ્દોમીરી ૨૩૬; ૨૫૦; ૩૨૪  |   | " લાસિએફિન. "                          |
| જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ ૮૧; ૨૦૫   | સ. સ. " રાનમકિત " બી. એ.                            |  |
| જોડણી ( ગ્રંથાપત્ર ) ૩૬૧  | સ. સ. સાકરભાઈ અમતભાઈ દવે બી. એ. તથા તન્વી.          |  |
| તાતા હિંદોલિક રહીમ ૩૬૯  | સ. સ. વિ. એસ. ટી.                                   |  |
| ગ્રીક સાહિત્ય પરિપાટનો આફેનાય તથા નિલ્મ-એ સમ્રાટ. ૨૯૪                                     | સ. સ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવડીયા બી. એ. સી. એસ.      |  |
| હાની હીન્દી જનોને આખેવણું ૫૨૦   | સ. સ. " લલિત. "                                     |  |
| ફિયુલેન. ૨; ૫૩; ૨૮૯. ૫૨૧  |   |  |
| નવસાગમ ૧૧૧; ૨૦૬   | સ. સ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવડીયા બી. એ. સી. એસ.      |  |
| નકાની ખર્ચ અને વસુલદાર. ૩૩  | સ. સ. જગનભાઈ વિહારામ શર્મા.                         |  |
| નિરોગી મનુષ્યની ઉમારિસ પ્રમાણમાં }<br>જલ્દુક ઉપર તેમજ કેટલા સ્તરે }<br>સાગરને લેખે! } ૩૩૬ | સ. સ. બી. એસ. ટી.                                   |  |
| નૌકિની કેળવણી ૩૬૫   | સ. સ. મુલકમાર્ક હીરભાઈ ચૌધરી એમ. એ.                 |  |
| પુસ્તકાલય. ૮  |   |  |
| પ્રતાપભાઈ. ૩૯૪  | સી. સુશીલા દિવડીયા.                                 |  |
| પ્રાસંગિક નોંધ. ૪૦૦   | " વસન્ત-ઓરિસ. "                                     |  |
| રેખની વિસ્તૃતી (કાવ્ય) ૧૪૮  | સ. સ. મન્દહર તપાસકરે પદ્મો. બી. એ                   |  |
| રેખમિશનું શાધન (કાવ્ય) ૪૮   | સ. સ. ન્હાનાભાઈ અમતભાઈ મહેતા.                       |  |
| રેખાનન્દન લખાદરજી— ૩૭૧; ૪૨૦, ૫૫૧  | સ. સ. " ખીલુ. "                                     |  |
| રેખાનન્દની નાટકો ૪૧   | સ. સ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવડીયા બી. એ. સી. એસ.      |  |
| રેખાનન્દની નાટકો. ૪૭૭   | સ. સ. " ર " એમ. એ.                                  |  |
| રેખી જોડું. (કાવ્ય) ૪૭૭   | સ. સ. મોહનભાઈ પાર્વતીદાસ દવે એમ. એ. એલ. એલ. એલ. એલ. |  |
| જલ્દુર ખીલને એ જોત. (કાવ્ય) ૫૨૦   | સ. સ. " લલિત. "                                     |  |
| જલ્દુર શિક્ષણ ૧૩; ૫૦  | " વસન્ત-ઓરિસ. "                                     |  |
| જિવાલ દેવાને (કાવ્ય) ૨૩   | સ. સ. મોહનભાઈ પાર્વતીદાસ દવે એમ. એ એલ. એલ. એલ. બી.  |  |
| હિન્દિય સામાન્ય અને તેનું ગૈરજ ૬૦   | સ. સ. " રાનમકિત " બી. એ.                            |  |
| જોર પાઠના પાંચીપાંચી વિનંદીક ૧૫; ૧૩૦; ૧૬૬   | સ. સ. વિજયભાઈ કનેપાલાલ મુન. એલ. સી. ઇ.              |  |

વિષય

પદ

રેખક

મહારાજા પાંચમા ભયોજનના સંખ્યાસિલેક ૧૩૧

૨ કુલ મરણ (કાવ્ય)

૩૯૩

સ સ નરસિંહરાવ મોળાનાથ દિવડીયા  
બી એ સી એસ

મહાન ૧ ન (કાવ્ય)

૯૭

સ સ મોહનલાલ પાર્શ્વદાસ દે  
એમ એ એમ એમ બી

મહાન સ્વચ્છ (કાવ્ય)

૪૫

સ સ નરસિંહરાવ મોળાનાથ દિવડીયા  
બી એ સી એસ

મહારી અમલ કથા

૧૦૧

સ સ કવિરાજ મનનાથારી

નિવર્તિતિ માટે થોડા સ્વચ્છ કથા

૨૧૩

સ સ નરસિંહરાવ મોળાનાથ દિવડીયા  
બી એ સી એસ

૩૩૫

કૃષ્ણરાવ મોળાનાથ દિવડીયા  
ચેરિટર એલ લા

૩૪૪

નરસિંહરાવ મોળાનાથ દિવડીયા  
બી એ સી એસ

૩ નોરગીના સુધારાન પ્રથમ સ્વચ્છ

૧૫૮

૨૩૦ સ સ કવિ માર્ક મે ટીમ્મર્સ પોલ  
બી એ એમ એમ બી

વનદીવા બાને કુમ્ભ

૨૫

બેન વિભવાદિતી કર્ણરાવ વિવેકી

નિવર્તિતિ મુ સ્વચ્છ પોતાની કથાને

૨૫૮

સ સ નરસિંહરાવ નરસિંહરાવ દિવડીયા

તોને સ્વચ્છતાની તથા સીધે રહે છે

નિવર્તિતિ માટે ૫ સ્વચ્છ કથા

૧૫૩

સ સ પર્ણવરાવ રેડ્ડર ૫ એલ એમ  
એ બી એમ સી

નિવર્તિતિ માટે (કાવ્ય)

૪૨

સ સ સિસે ૬

વચન ૨ પાન

૧૮૭

સ સ નરસિંહરાવ નરસિંહરાવ દિવડીયા

૧૮૭ ૨ પાન પરમાર્થ

૧૧

૧૮૧ પાન

૧૪૮

સ ૨ સાકરભાઈ પ્રભુભલાલ દે બી  
એ તથા તન્ની

૧૪૧૪ એ

૪૩૦

સ સ નરસિંહરાવ મોળાનાથ દિવડીયા  
બી એ સી એસ તથા તન્ની

નિવર્તિતિ માટે (કાવ્ય)

૪૪

સ સ નરસિંહરાવ મોળાનાથ દિવડીયા  
બી એ સી એસ

૧૪૧૭ સમ્બોધન (કાવ્ય)

૫૩

સ સ કાવ્ય બી એ

૧૪૧૮ અને તેની મનિયા

૨૨૫

૩૫૩ સ સ કાવ્ય બી એ

૧૪૧૯ અને તેની મનિયા

૧૦૫

સ સ નરસિંહરાવ મોળાનાથ દિવડીયા

૧૪૨૦ અને તેની મનિયા

૧

૨ સ સ બી એ

૧૪૨૧ અને તેની મનિયા

૨૧૮

સ સ મુલકભાઈ દીસાલાલ ચોમ્બી  
એમ એ